

Науковий вісник Національного музею історії України

ISSN 2618-0235

Збірник наукових праць

Випуск 3

НАЦІОНАЛЬНИЙ
МУЗЕЙ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

2018

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Науковий вісник Національного музею історії України

Матеріали щорічної науково-практичної конференції
Національного музею історії України:
статті, публікації, повідомлення

Збірник наукових праць
Видається з 2016 року

Випуск 3

Пам'яті
Володимира Михайловича Хардаєва (1952 – 2018),
відомого дослідника історії ранніх слов'ян і Київської Русі, завідувача філіалу
Національного музею історії України – Музею історичних коштовностей України

Київ
2018

Схвалено до друку і публікації Вченою радою Національного музею історії України.
Протокол № 2 від 28 листопада 2018 р.

Редакційна колегія:

Т. В. Сосновська (голова), А. Г. Богдалов, к. і. н. В. Ю. Арістов, к. і. н. А. С. Бойко-Гагарін, д. і. н. Л. В. Вакуленко, к. і. н. В. М. В'ятрович, к. і. н. Б. М. Галайко, д. і. н. В. Ф. Деревінський, к. і. н. К. Л. Диса, к. і. н. Я. В. Затилюк, к. і. н. О. С. Іщук, к. і. н. Л. С. Ключко, к. і. н. Л. В. Кулаковська, І. М. Кулик, к. і. н. С. А. Купрієнко, к. і. н. Т. О. Куцаєва, к. і. н. О. С. Кучерук, Ю. В. Осташевська, к. і. н. Б. К. Патриляк (відп. ред.), д. і. н. І. К. Патриляк, к. і. н. Ю. Б. Полідович, к. і. н. О. О. Попельницька (відп. секретар), к. і. н. О. Б. Походяща, О. О. Пукліна, к. і. н. А. О. Руккас, М. І. Савчук, д. і. н. О. В. Симоненко, к. і. н. Б. О. Скопненко, к. і. н. О. Г. Сокирко, к. і. н. М. А. Срібна, М. О. Стрельник, к. і. н. О. Г. Тараненко, к. і. н. О. Н. Фрасинюк, д. і. н. М. В. Яременко.

Усі матеріали рецензовано.

Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. Випуск 3 / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Київ, 2018. – 626 с.

Збірник наукових праць матеріалів щорічної науково-практичної міжнародної конференції Національного музею історії України у 2017 р. Розраховано на фахівців у галузі музеєзнавства, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю.

УДК 069:94+902(477)(082)

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів.

Усі права застережені. Передрук можливий зі згоди редакції та авторів статей.

ЗМІСТ	4-12	CONTENT
Переднє слово	13	From the editors
СУМУЄМО І ПАМ'ЯТАЄМО ВОЛОДИМИРА МИХАЙЛОВИЧА ХАРДАЄВА	14	WE MISS AND REMEMBER VOLODYMYR MYKHAILOVYCH HARDAYEV
МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО Давня історія та археологія		MUSEUM COLLECTIONS AS A HISTORICAL SOURCE
Радієвська Тетяна, Себта Тетяна, Сорокіна Світлана		Ancient History and Archaeology
З ІСТОРІЇ ЗІБРАНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПЕРЕМІЩЕННЯ НА ЗАХІД ТА РЕСТИТУЦІЯ ЗБІРОК У 1943–1948 рр.	15-52	Radiyevska Tetyana, Sebta Tetyana, Sorokina Svetlana ON THE HISTORY OF THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY: DISPLACEMENT TO THE WEST AND RESTITUTION IN 1943–1948
Бут Юрій, Костюк Ірина, Якубенко Олена	53-60	But Yuriy, Kostyuk Iryna, Yakubenko Olena MUSEUM HISTORY OF A TRYPILLYA SEED- VESSEL FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY
МУЗЕЙНА ІСТОРІЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЗЕРНОВИКА З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ		
Хомчик Марина, Бут Юрій	61-64	Khomchyk Maryna, But Yurii ANTIQUÉ STONE WEIGHTS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY
КАМ'ЯНІ ВАГОВІ ГИРІ АНТИЧНОГО ЧАСУ ЗІ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ		
Пукліна Ольга	65-69	Puklina Olga OLBIA GLASS PHIALS OF THE ROMAN TIMES FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY
СКЛЯНІ ФІАЛИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ОЛЬВІЇ ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ		
Фіалко Олена, Хомчик Марина, Бут Юрій	70-77	Fialko Olena, Khomchyk Maryna, But Yurii MEDICAL INSTRUMENTS FROM THE SCYTHIAN BURIAL MOUNDS OF THE 4 TH CENTURY BC FROM THE KHERSON REGION (FROM THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY COLLECTION)
МЕДИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ЗІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ IV ст. до н. е. З ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛ. (ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)		
Величко Євгенія	78-85	Velychko Evheniia ANCIENT GLYPTICS FROM THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF THE HISTORICAL TREASURES OF UKRAINE (BRANCH OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)
КОЛЕКЦІЯ АНТИЧНОЇ ГЛІПТИКИ В ЗІБРАННІ ФІЛІАЛУ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ – МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ		
Вакуленко Ліана, Безкоровайна Юлія, Прокопенко Володимир	86-93	Vakulenko Liana, Bezkorovaina Yulia, Prokopenko Volodymyr THE PSZEWORSK GRAVE WITH WEAPON (NEW ACQUISITIONS OF THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)
ПШЕВОРСЬКЕ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ (НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)		
Вакуленко Ліана, Діденко Сергій, Захар'єв Володимир	94-99	Vakulenko Liana, Didenko Serhii, Zakhariev Volodymyr THE GRAVE OF PSZEWORSK CULTURE NEAR THE VILLAGE ILYATKA (A NEW DISCOVERY)
ПОХОВАННЯ ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ с. ІЛ'ЯТКА (НОВЕ ВІДКРИТТЯ)		

<p style="text-align: center;">Дідух Леся ПРО ОДИН ВИД ДАВНЬОРУСЬКИХ АМУЛЕТІВ БОГОРОДИЧНОГО ТИПУ В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ</p>	100-105	<p>Didukh Lesya ON ONE KIND OF OLD RUS AMULETS OF THE THEOTOKOS TYPE FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY</p>
<p style="text-align: center;">Осипенко Максим СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПОРТУПЕЙНІ ТРІЙНИКИ- РОЗПОДІЛЬНИКИ ІЗ КОЛЕКЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ</p>	106-112	<p>Osypenko Maksym MEDIAEVAL TEE-DISTRIBUTORS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY</p>
<p>ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА РАННЬОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ</p>		<p>THE MUSEUM STUDIES OF THE LATE MIDIEVAL AND EARLY MODERNHISTORY</p>
<p style="text-align: center;">Попельницька Олена НІМЕЦЬКИЙ МУШКЕТ XVI ст. ІЗ ЗІБРАННЯ БОГДАНА ІВАНОВИЧА ХАНЕНКА У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ</p>	113-125	<p>Popelnytska Olena GERMAN MUSKET OF THE 16TH CENTURY FROM THE COLLECTION OF BOGDAN IVANOVICH KHANENKO IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY</p>
<p style="text-align: center;">Коцур Галина ЄВАНГЕЛІЄ КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО – УНІКАЛЬНИЙ ШЕДЕВР ДУХОВНОЇ СКАРБНИЦІ УКРАЇНИ</p>	126-130	<p>Kotsur Halyna THE GOSPEL OF THE KOSH OTAMAN OF ZAPOROZHIAN SICH P. KALNYSHEVSKY – A UNIQUE MASTERPIECE OF THE SPIRITUAL TREASURY OF UKRAINE</p>
<p>ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ</p>		<p>MUSEUM STUDIES OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY</p>
<p style="text-align: center;">Осташевська Юлія КУХОЛЬ ЦЕХУ КОМИНЯРІВ МІСТА ЛЬВОВА ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ</p>	131-135	<p>Ostashevska Yuliia A CUP OF CHIMNEY SWEEPERS' GUILD OF THE CITY OF LVIV FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY</p>
<p style="text-align: center;">Куцаєва Тамара, Мироненко Тамара ЮДАЇКА XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.: НЕДОРОГОЦІННІ МЕТАЛИ ТА РІЗНІ ГРУПИ ЗБЕРІГАННЯ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ</p>	136-141	<p>Kutsaieva Tamara, Myronenko Tamara JUDAICA OF 19TH – THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: NON-PRECIOUS METALS AND DIFFERENT GROUPS OF THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY</p>
<p style="text-align: center;">Бараннік Анатолій МУЗИЧНА СКРИНЯ ШВЕЙЦАРСЬКОЇ ФІРМИ "TROLL & BAKER" (КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.) З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ</p>	142-150	<p>Barannik Anatolii MUSICAL BOX OF THE SWISS FIRM 'TROLL & BAKER' (THE END OF THE 19TH CENTURY– START OF THE 20TH CENTURY) FROM THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE</p>
<p style="text-align: center;">Патриляк Богдан ХОЛОДНА ЗБРОЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 рр. У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ</p>	151-156	<p>Patryliak Bohdan COLD STEEL OF THE PERIOD OF THE UKRAINIAN STRUGGLE FOR NATIONAL LIBERATION (1917–1921) FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY</p>

Галько Оксана
ПРЕДМЕТИ ПОБУТУ ГАЛИЦЬКОГО МІСТЕЧКА
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ
ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ: ДЕРЕВО ТА МЕТАЛ

157-166

Буняк Олена
НАУКОВА ТА МЕМОРИАЛЬНА СПАДЩИНА
МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ІВАНА ОГІЄНКА)
У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

167-174

Безкоровайна Юлія, Сорокіна Світлана
ЕКСПОЗИЦІЯ ВІДДІЛУ "КИЇВСЬКА РУСЬ"
ЦЕНТРАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА В КИЄВІ (1937–1941 рр.)

175-194

Якубець Альона
СКЛЯНІ ВАЗИ В СИСТЕМІ ПОДАРУНКІВ ПАРТІЙНО-
ДЕРЖАВНОМУ КЕРІВНИЦТВУ СРСР
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

195-200

ФІЛАТЕЛІСТИЧНІ МУЗЕЙНІ ЗІБРАННЯ

Ревега Віктор
УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА НА РАДЯНСЬКИХ
ПОШТОВИХ МАРКАХ ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
ЗАПОВІДНИКА "ПЕРЕЯСЛАВ"

201-206

СФРАГІСТИЧНІ МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

Кошова Наталія, Родіонова Олена
ДО ІСТОРІЇ ПЕЧАТКИ "ШТАБ 2-ОЇ СТРЕЛЕЦЬКОЇ
ВОЛИНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ ВІЙСЬК У. Н. Р."
(ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

207-214

НУМІЗМАТИЧНІ МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

Зразюк Зінаїда
ДОНАТИВА ЯНА КАЗИМИРА ТА ЗОЛОТІ МЕДАЛІ З
КОЛЕКЦІЇ ВІЛЕНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

215-224

ЗБРОЄЗНАВСТВО

Тоїчкін Денис
МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
СЕМІНАР-ТРЕНІНГ "АНАЛІТИЧНІ МЕТОДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЗБРОЇ" В
НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

225-226

ЕТНОГРАФІЯ

Ревега Наталія
НАРОДНЕ ЛЯЛЬКАРСТВО: ОСОБЛИВОСТІ
ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ У ПОБУТІ (НА
ОСНОВІ УСНИХ СВІДЧЕНЬ)

227-230

Halko Oksana

EVERYDAY LIFE SUBJECTS OF A GALICIAN
TOWN (1918–1939) IN THE COLLECTION
'WOOD AND METAL' OF THE NATIONAL
MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE OF
UKRAINE

Bunyak Olena

SCIENTIFIC AND MEMORAL HERITAGE OF THE
METROPOLITAN ILARION (IVAN OHIYENKO) IN
THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM
OF UKRAINIAN HISTORY

Sorokina Svitlana, Beskorovaina Yulia

'KYIVAN RUS' EXHIBITION OF THE SHEVCHENKO
CENTRAL HISTORICAL MUSEUM IN KYIV (1937–
1941)

Yakubets Aliona

GLASS VASES IN THE SYSTEM OF PRESENTS TO
THE PARTY-STATE MANAGEMENT OF THE USSR
(BASED ON THE MATERIALS OF THE NATIONAL
MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)

PHILATELY MUSEUM COLLECTIONS

Reveha Victor

UKRAINIAN TOPICS ON SOVIET STAMPS FROM
THE STOCK COLLECTION OF THE NATIONAL
HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE
'PEREYASLAV'

SPHRAGISTICS MUSEUM COLLECTIONS

Koshova Natalia, Rodionova Olena

THE SEAL OF THE HEADQUARTERS OF THE
SECOND VOLHYNIAN DIVISION OF THE
ACTIVE ARMY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S
REPUBLIC (FROM THE NATIONAL MUSEUM OF
UKRAINIAN HISTORY COLLECTION)

NUMISMATICS MUSEUM COLLECTIONS

Zraziuk Zinaida

DONATIVA OF YAN KAZYMYR AND GOLD
MEDALS FROM THE COLLECTION OF THE
UNIVERSITY OF VILNA

ARMORY STUDIES

Toichkin Denys

INTERNATIONAL WORKSHOP 'ANALYTICAL
METHODS OF STUDY OF HISTORICAL
WEAPONS' IN THE NATIONAL MUSEUM OF
HISTORY OF UKRAINE

ETHNOGRAPHY

Reveha Natalia

FOLK DOLL CRAFT: CHARACTERISTICS OF
MANUFACTURE AND USE (ON THE BASIS OF
ORAL EVIDENCE)

ФАЛЕРИСТИЧНІ МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

Бойко-Гагарін Андрій

ВІДЗНАКИ УКРАЇНСЬКИХ СПОРТИВНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

231-238

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Степовик Дмитро

ВІЗАНТИЙСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я У ЙОГО СТАВЛЕННІ
ДО УКРАЇНИ ПІД ЧАС І ПІСЛЯ ВОЛОДИМИРОВОГО
ХРЕЩЕННЯ

239-244

Шаменков Сергій

ГАТУНКИ ТА КОЛЬОРИ СУКНА У ВІЙСЬКОВОМУ
КОСТЮМІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (КІНЕЦЬ ХVI –
ПЕРША ПОЛОВИНА ХVII ст.)

245-255

Савченко Олексій

“ПРИВАТНІ ТАТАРИ” НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В
СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В кін. ХVI–ХVIII ст.

256-263

Затиліук Ярослав

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУ КИЄВО-БРАТСЬКОЇ
БОГОРОДИЦІ: “ПІСНЯ КИЇВСЬКА” 1690-х РОКІВ ТА ЇЇ
ДЖЕРЕЛОЗНАЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

264-276

Онишко Леся

ПОШИРЕННЯ ІНОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР У
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х РОКІВ

277-286

Козловська Валентина

КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДОНБАСУ ПІД
ВПЛИВОМ ДОКТРИНИ “РУССКОГО МИРА”
(КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

287-298

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО: ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Яременко Максим

“ЩОДЕННІ НОТАТКИ” КИЇВСЬКОГО ПРОТОІЄРЕЯ
МОДЕСТА ЗАЛЕСЬКОГО З КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

299-305

Анцишкін Ігор

ДО 100-РІЧЧЯ НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ: ВІД МУЗЕЮ ВИТОНЧЕНИХ МИСТЕЦТВ ДО
КРАЄЗНАВЧОГО

306-314

PHALERISTICS MUSEUM COLLECTIONS

Boiko-Haharin Andrii

THE BADGES OF UKRAINIAN SPORT
ORGANIZATIONS OF THE END OF THE 19TH –
THE BEGINNING OF THE 20TH CENT. FROM THE
COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF
UKRAINIAN HISTORY

HISTORY OF UKRAINE

Stepovyk Dmytro

BYZANTINE ORTHODOX CHRISTIANITY AND ITS
ATTITUDE TO UKRAINE AT THE TIME AND ATFER
VOLODYMYR'S BAPTISM

Shamenkov Serhii

TYPES AND COLOURS OF WOOLLEN CLOTH
IN A MILITARY SUIT OF UKRAINIAN COSSACKS
(LATE 16TH – THE FIRST HALF OF THE 17TH
CENTURY)

Savchenko Oleksii

'PRIVATE TATARS' IN UKRAINIAN LANDS OF THE
POLISH-LITHUANIAN COMMONWEATH IN THE
END OF THE 16TH – 18TH CENTURY

Zatyliuk Yaroslav

ON THE HISTORY OF THE CULT OF THE KYIV-
BROTHERHOOD VIRGIN MARY: 'KYIVAN SONG'
(1690-S) AND ITS HISTORICAL POTENTIAL

Onyshko Lesia

SPREADING INFORMATION ABOUT
THE HOLODOMOR IN THE FIRST HALF OF THE
1930-s

Kozlovska Valentyna

CULTURAL TRANSFORMATIONS OF THE
DONBASS REGION UNDER THE INFLUENCE OF
THE 'RUSSIAN WORLD' DOCTRINE (LATE 20TH –
EARLY 21TH CENTURIES)

HISTORICAL SOURCE CRITICISM: PUBLICATION OF SOURCES

Yaremenko Maksym

KYIVAN ARCHPRIEST MODEST ZALESKYI'S
'EVERYDAY NOTES' FROM THE COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN
HISTORY

Antsyshkin Igor

TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE NIKOPOL
MUSEUM OF LOCAL LORE: FROM THE MUSEUM
OF FINE ARTS TO THE MUSEUM OF LOCAL LORE

Шаповал Сергій

ДИРЕКТОР ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
УРСР ПОЛЕШКО Г. Я. ТА ЙОГО ПОЛЬОВА КНИЖКА
№ 1/П ВІЙСЬКОВОГО КОМІСАРА 2-ї ДОНСЬКОЇ
СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ, ВІЙСЬКОМДИВА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

315-325

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Полідович Юрій

КОЛЕКЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КАМ'ЯНИХ
СКУЛЬПТУР ІЗ ПОЛОГІВСЬКОГО РАЙОННОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ)

326-343

Чечуліна Ірина

ДО ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ ТЕХНОЛОГІЇ
ВИРОБНИЦТВА АТТИЧНОЇ ЧОРНОЛАКОВОЇ
КЕРАМІКИ

344-349

Шевченко Олена

ДОСВІД СКЛАДАННЯ ДОВІДНИКА НА ПРИКЛАДІ
ЗБРАННЯ САРМАТСЬКИХ МЕЧІВ ФОНДІВ ОАМ

350-352

Дубяга Андрій

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ
ОЗБРОЄННЯ БРОНЗОВОЇ ДОБИ

353-356

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

Кривошея Ігор, Якименко Людмила

ВНЕСОК НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ
В РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА УМАНЩИНІ

357-365

Шевченко Володимир

КАВКАЗЬКА ШАШКА кінця XIX – початку XX ст.
ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ ТА ДОЛЯ ЇЇ ВЛАСНИКА

366-378

Каспрук Віталій

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
КРАЄЗНАВЦЯ, МУЗЕЄЗНАВЦЯ, АРХЕОЛОГА
ВАСИЛЯ ОЛІЙНИКА

379-383

Коцур Анатолій

І. К. АБАРОВСЬКИЙ – ФУНДАТОР
НЕДРИГАЙЛІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

384-387

Мусійко Вікторія

РОДИННИЙ АРХІВ ПИСЬМЕННИКА ВАСИЛІСКА
ГНЕДОВА У ФОНДАХ ХЕРСОНСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

388-393

Дейнеко Сергій

СЕРГІЙ СЕРЕДА, ДИРЕКТОР ХАРКІВСЬКОГО
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (1945–1947)

394-397

Shapoval Serhii

THE DIRECTOR OF THE STATE MUSEUM
OF HISTORY OF THE UKRAINIAN SSR
H. POLESHKO AND HIS FIELD NOTEBOOK
№ 1/N OF THE MILITARY COMISSAR OF THE
2ND OF DON RIFLE DIVISION OF THE MILITARY
COMMAND (BASED ON THE MATERIALS OF
THE SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE NATIONAL
MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)

UKRAINIAN ARCHAEOLOGY

Polidovych Yurii

THE COLLECTION OF MEDIEVAL STONE
SCULPTURES FROM POLOGY REGIONAL
MUSEUM OF LOCAL LORE (ZAPORIZHIA
REGION)

Chechulina Iryna

ON THE MAIN STAGES OF ATTIC BLACK-
GLAZED POTTERY MANUFACTURING

Shevchenko Olena

THE EXPERIENCE OF COMPILING THE
REFERENCE BOOK BY THE EXAMPLE OF THE
COLLECTION OF SARMATIAN SWORDS OF OAM
FUNDS

Dubyaha Andriy

FEATURES OF THE EXPOSITION OF WEAPON
ELEMENTS OF THE BRONZE AGE

HISTORICAL BIOGRAPHICAL STUDIES

Kryvosheia Ihor, Yakyumenko Lyudmyla

NADIIA SUROVTSOVA'S CONTRIBUTION TO THE
DEVELOPMENT OF MUSEUM WORK IN UMAN
REGION

Shevchenko Volodymyr

THE CAUCASIAN SHASHKA OF THE LATE 19TH –
THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY FROM
THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM
OF UKRAINIAN HISTORY AND THE FATE OF ITS
OWNER

Kaspruk Vitalii

VASYL OLIINYK'S LIFE AND WORK AS
AN ETHNOGRAPHER, MUSEOLOGIST,
ARCHAEOLOGIST

Kotsur Anatoliy

I. K. ABAROVSKYI IS A FOUNDER OF THE LOCAL
HISTORY MUSEUM OF NEDRYHAYLIV

Musiyko Viktoriya

VASILISK GNEDOV'S FAMILY ARCHIVE IN THE
FUNDS OF KHERSON REGIONAL MUSEUM OF
LOCAL LORE

Deineko Serhii

SERHII SEREDA, THE DIRECTOR OF KHARKIV
ANTROPOLOGICAL MUSEUM (1945–1947)

<p>Кукліна Інна МЕМОРИАЛЬНА ВИСТАВКА "АКАДЕМІК П. Т. ТРОНЬКО: ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ" У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ</p>	<p>398-405</p>	<p>Kuklina Inna MEMORIAL EXHIBITION "ACADEMICIAN P. TRON'KO IS AN OUTSTANDING FIGURE OF UKRAINIAN CULTURE" IN THE NATIONAL MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE OF UKRAINE</p>
<p>Рой Світлана КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В. В. ДУБРОВСЬКОГО (ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ)</p>	<p>406-412</p>	<p>Roy Svitlana V. V. DUBROVSKY'S LOCAL-LORE ACTIVITIES (SURVEY OF HISTORIOGRAPHY)</p>
<p>Костюк Наталія ВІКТОР ЮРІЙОВИЧ МІШАЛОВ – ПОДВИЖНИК ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ДАВНЬОГО МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТА – НАРОДНОЇ ДІАТОНІЧНОЇ БАНДУРИ</p>	<p>413-419</p>	<p>Kostyuk Nataliya VIKTOR MISHALOV – THE DRIVING FORCE FOR REVIVAL OF THE ANCIENT MUSICAL INSTRUMENT – FOLK DIATONIC BANDURA – IN UKRAINE</p>
<p>МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО, ІКОНОГРАФІЯ, АРХІТЕКТУРА</p>		<p>ART HISTORY, ICONOGRAPHY, ARCHITECTURE</p>
<p>Походзяца Олена, Дентула Дарія ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ПОРТРЕТІВ ГЕТЬМАНА СТАНІСЛАВА КОНЕЦПОЛЬСЬКОГО</p>	<p>420-424</p>	<p>Pokhodiashcha Olena, Deptula Daria ON ATTRIBUTION OF THE PORTRAITS OF THE HETMAN STANISLAV KONETSPOLSKYI</p>
<p>Казанина Виола АТРИБУЦІЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ВИЗУАЛЬНОГО ИСКУССТВА БЕЛАРУСИ: АКТУАЛЬНАЯ КОРРЕЛЯЦІЯ ПРИОРИТЕТОВ МУЗЕЙНОЇ СФЕРИ И АНТИКВАРНОГО АРТ-РЫНКА (АТРИБУЦІЯ ТВОРІВ ВИЗУАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА БІЛОРУСІ: АКТУАЛЬНА КОРЕЛЯЦІЯ ПРИОРИТЕТІВ МУЗЕЙНОЇ СФЕРИ ТА АНТИКВАРНОГО АРТ-РИНКУ)</p>	<p>425-430</p>	<p>Kazanina Viola THE ATTRIBUTION OF WORKS OF THE VISUAL ARTS OF BELARUS: RELEVANT MUSEUM FIELD AND ANTIQUE ART-MARKET PRIORITY CORRELATIONS</p>
<p>Фесенюк Наталія РЕЛІГІЙНИЙ ЖИВОПИС МИСТЕЦЬКОЇ СОТНІ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ</p>	<p>431-433</p>	<p>Feseniuk Nataliia RELIGIOUS PAINTINGS OF THE 'ART HUNDRED' IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REVOLUTION OF DIGNITY</p>
<p>Баран Романна, Олійник Наталія ХУДОЖНЯ КЕРАМІКА ГУЦУЛЬЩИНИ В КЕРАМОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ГУЦУЛЬЩИНИ ТА ПОКУТТЯ ІМЕНІ Й. КОБРИНСЬКОГО</p>	<p>434-442</p>	<p>Baran Romanna, Oliynyk Natalia TRADITIONAL CERAMICS THE COLLECTION OF THE YOSAPHAT KOBRYNSKYI NATIONAL MUSEUM OF FOLK ART OF HUTSULSHCHYNA AND POKUTTYA</p>
<p>Корусь Олена ТВОРИ КИЇВСЬКОЇ СКУЛЬПТОРКИ-ФАРФОРІСТКИ ОКСАНИ ЖНИКРУП У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА</p>	<p>443-449</p>	<p>Korus' Olena THE WORKS OF A PORCELAIN SCULPTOR OKSANA ZHNYKRUP FROM THE COLLECTION OF NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN FOLK DECORATIVE ART</p>
<p>Корусь Олена МАЛА ПЛАСТИКА КЛАВДІЇ ФІЛОНОВИЧ КІНЦЯ 1940-х – ПОЧАТКУ 1950-х рр. ДЛЯ ФАРФОРОВИХ ЗАВОДІВ КИЄВА ТА ПОЛОННОГО</p>	<p>450-455</p>	<p>Korus' Olena CLAUDIA FILONOVICH'S FIGURINES MADE FOR PORCELAIN FACTORIES OF KYIV AND POLONNE IN THE LATE 1940s – THE EARLY 1950s</p>
<p>Новік Оксана КОЛЕКЦІЯ ФАЯНСУ БУДЯНСЬКОГО ФАЯНСОВОГО ЗАВОДУ У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ НІКЗ "ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ"</p>	<p>456-459</p>	<p>Novik Oksana COLLECTION OF FAIENCE OF THE BUDYANSKY FAIENCE PLANT IN THE STOCK COLLECTION OF THE HETMAN'S CAPITAL</p>

<p>Шапошнікова Анастасія ВІЗУАЛЬНИЙ МІФ І ОБРАЗ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ НА КАРТИНАХ ІЗ КОЛЕКЦІЇ ХУДОЖНЬО- МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. Ю. РЕПІНА</p>	<p>460-466</p>	<p>Shaposhnikova Anastasiia THE VISUAL MYTH AND IMAGE OF SOVIET WOMAN ON THE PAINTINGS FROM THE COLLECTION OF THE ART-MEMORIAL MUSEUM OF I. REPIN</p>
<p>МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ</p>		<p>MUSEUM WORK IN UKRAINE</p>
<p>Черзік Наталія ПЛЕНЕРНА ЕКСПОЗИЦІЯ НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ У ПРОЕКТАХ ЛЬВІВСЬКОЇ ФІЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО СПЕЦІАЛЬНОГО НАУКОВО-РЕСТАВРАЦІЙНОГО ПОЕКТНОГО ІНСТИТУТУ "УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ"</p>	<p>467-477</p>	<p>Cherhik Natalia OPEN-AIR EXHIBITION ON THE KHORTYTSYA ISLAND IN THE PROJECTS OF LVIV BRANCH OF UKRAINIAN SPECIAL SCIENTIFIC AND RESTORATION DESIGN INSTITUTE 'UKRPROEKTRESTAVRATSIYA'</p>
<p>Алексєєва Алла МУЗЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА "БУША": ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН</p>		<p>478-480</p>
<p>Оласюк Алла КОЛЕКЦІЇ ЛЮБЕШІВСЬКОГО МУЗЕЮ "ІСТОРІЯ ЛЮБЕШОВА"</p>	<p>481-483</p>	
<p>Надольська Валентина ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ</p>		<p>484-491</p>
<p>Молоткова Антоніна РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ОБУХІВЩИНІ</p>	<p>492-502</p>	
<p>Ведибіда Богдан ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ І ТОТАЛІТАРИЗМУ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ В ЕКСПОЗИЦІЯХ МУЗЕЇВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ</p>		<p>503-514</p>
<p>Утвенко Володимир ВИСВІТЛЕННЯ ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII ст.) В ЕКСПОЗИЦІЯХ МУЗЕЇВ КИЄВА ТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ</p>	<p>515-524</p>	
<p>Кузьменко Аліна, Кузьменко Олексій ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМКІВ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА "ПЕРЕЯСЛАВ"</p>		<p>525-531</p>
<p>Рева Наталія, Вурвыкишка Вікторія ВЕЛИКОБУРІМСЬКИЙ ПАРК – ПАМ'ЯТКА САДОВО- ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА ЯК СКЛАДОВА ПАРКОБУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ</p>	<p>532-538</p>	
<p>НАУКОВО-ФОНДОВА РОБОТА, ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ</p>		<p>COLLECTIONS MANAGEMENT, ACHIEVMENTS, AND PROSPECTS</p>
<p>Марченко Ірина ФОНДОВЕ ЗБЕРІГАННЯ СТАНКОВОГО ЖИВОПИСУ В ХУДОЖНІХ МУЗЕЯХ ТА ЗАПРОВАДЖЕННЯ "ІНСТРУКЦІЇ З ОБЛІКУ ТА ЗБЕРІГАННЯ" В 1950–1960-ті рр. ХХ ст.</p>	<p>539-542</p>	<p>Marchenko Iryna FUND STORAGE OF EASEL PAINTING IN ART MUSEUMS AND INTRODUCTION OF 'RECORDING AND STORAGE INSTRUCTIONS' IN THE 1950s – 1960s OF THE 20TH CENTURY</p>

НОВІТНІ МЕТОДИ РОБОТИ ІЗ МУЗЕЙНИМИ ЗІБРАННЯМИ

*Хомчик Марина, Гаврилюк Олена, Андріанова
Олена, Біскулова Світлана, Борисенко Марія*
ДОСЛІДЖЕННЯ НАБОРУ ВІДБИТКІВ КАМЕЙ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ ст. З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

543-550

Купрієнко Сергій

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ЗБІРНИКИ СТАТЕЙ
І МАТЕРІАЛІВ НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЙ ЗА
1958–2016 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНОЇ
СПРАВИ В УКРАЇНИ

551-569

Скопненко Богдан

ДО ПИТАННЯ НАУКОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ
ЗАСОБІВ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ
ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XX ст.

570-574

Грабовська Ольга

МУЗЕЇ ЦЕГЛИ ТА ЦЕГЕЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА:
СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА СПРОБА ЙОГО
ЗАСТОСУВАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ
ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ

575-577

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА ТА ОСВІТА В МУЗЕЇ. МЕТОДИЧНА РОБОТА

*Індутний Володимир,
Походяща Олена, Мережко Ніна*
ІНДЕКС СПОРІДНЕННОСТІ РАССЕЛА-РАО У
СТИЛІСТИЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ

578-589

Зайченко Ольга

КРИТЕРІЇ ВИБОРУ НОВИХ ФОРМ РОБОТИ З
МУЗЕЙНОЮ АУДИТОРІЄЮ

590-600

Тарасенко Людмила

ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ
МОЖЛИВОСТЕЙ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ

601-609

Кушнір Людмила

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМНО-ДІЯЛЬНІСНОГО
ПІДХОДУ ДО ПРОВЕДЕННЯ УРОКІВ У МУЗЕЯХ З
КУРСУ "ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"
(НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ)

610-615

CONTEMPORARY METHODS OF THE WORK WITH MUSEUM COLLECTIONS

*Khomchik Maryna, Gavryliuk Olena,
Andrianova Olena, Biskulova Svitlana,
Borysenko Maria*
INVESTIGATION OF THE CAMEOS COPIES SET
OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY
FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL
MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Kupriienko Serhii

PUBLISHING ACTIVITY OF THE NATIONAL
MUSEUM OF THE UKRAINIAN HISTORY:
COLLECTED ARTICLES AND MATERIALS OF
SCIENTIFIC CONFERENCES (1958–2016) AS A
SOURCE OF MUSEUM STUDY IN UKRAINE

Skopnenko Bohdan

ON SCIENTIFIC CLASSIFICATION OF PERSONAL
IDENTIFICATION TAGS OF MILITARY
PERSONNEL IN THE CONTEXT OF MILITARY
CONFLICTS OF THE FIRST HALF OF THE 20TH
CENTURY

Hrabovska Olha

MUSEUMS OF BRICK AND BRICK PRODUCTION:
WORLD EXPERIENCE AND ITS USE IN
EXPOSITION PRACTICE OF THE VINNYTSIA
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY AND NATURE

MUSEUM PEDAGOGY AND MUSEUM EDUCATION. METHODOLOGICAL WORK

*Indutnyi Volodymyr, Pokhodyashcha Olena,
Merezhko Nina*
RUSSEL-RAO COMPATIBILITY INDEX IN THE
STYLISTIC EXAMINATION OF CULTURAL
HERITAGE

Zaichenko Olha

CRITERIA FOR CHOOSING NEW FORMS OF
WORK WITH MUSEUM AUDIENCES

Tarasenko Lyudmyla

PRACTICAL REALIZATION OF PEDAGOGICAL
POSSIBILITIES OF THE MILITARY-HISTORICAL
MUSEUM

Kushnir Lyudmyla

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE
SYSTEMATIC-PRACTICAL APPROACH TO THE
CONDUCTION OF LESSONS IN MUSEUMS ON
THE DISCIPLINE 'THE HISTORY OF UKRAINE'
(EXAMPLE OF THE NATIONAL MUSEUM OF
UKRAINIAN HISTORY)

Сабалдашов Віктор

ІНТЕРАКТИВНА ПРОГРАМА РОБОТИ ІЗ ДІТЬМИ
МОЛОДШОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
ВІДДІЛУ ПЕРЕСУВНИХ ТА СТАЦІОНАРНИХ
ВИСТАВОК МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

616-618

**РЕСТАВРАЦІЯ ТА КОНСЕРВАЦІЯ МУЗЕЙНИХ
КОЛЕКЦІЙ**

Ревенок Наталія

ВАЗА ПОРЦЕЛЯНОВА З ПОРТРЕТОМ
М. В. ХОМИЧЕВСЬКОГО
(ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ)

619-621

Петліна Дар'я

ПЕРШИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ
ДЕРЖАВНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ
РЕСТАВРАЦІЙНИХ МАЙСТЕРЕНЬ (1938–1945)

622-625

Sabaldashov Viktor

INTERACTIVE PROGRAM OF WORK WITH
PRIMARY- AND MIDDLE-SCHOOL-AGE
CHILDREN OF THE DEPARTMENT OF MOBILE
AND STATIONARY EXHIBITIONS OF MIKOLAIV
REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE

**RESTORATION AND PRESERVATION OF
MUSEUM COLLECTIONS**

Revenok Natalia

THE PORCELAIN VASE WITH PORTRAIT
M. V. KHOMYCHEVSKYI (RESEARCH AND
RESTORATION)

Petlina Daria

THE FIRST STAGE OF ACTIVITIES OF THE
CENTRAL STATE SCIENTIFIC AND RESEARCH
RESTORATION WORKSHOPS (1938–1945)

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Національний музей історії України має досить давню традицію видання збірників наукових праць, започатковану першим випуском "Праць Київського державного історичного музею", що побачив світ у 1958 р.

Від 1993 р. виходять друком матеріали щорічних науково-практичних конференцій філіалу НМІУ – Музею історичних коштовностей України – "Музейні читання". Від 1994 р. публікуються матеріали щорічних науково-практичних конференцій НМІУ – тематичні збірники наукових праць, серед яких – збірники "Шляхи становлення Національного музею історії України: від першовитоків до сьогодення" (1994), "До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів" (1998), "Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу" (1999), "Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження)" (2000), "Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття" (2004), "Музей та його зібрання (до 110-річчя заснування)" (2009), "Національному музею історії України – 110" (у 2-х част., 2009), тематичні збірники наукових праць (2010, 2011).

Публікації у цих збірниках присвячені широкому колу питань: історії формування фондowego зібрання НМІУ і становлення музею, новим надходженням до музею, атрибуції окремих експонатів та фондових колекцій, персоналіям музейних працівників, практичним та теоретичним питанням вітчизняної історії.

З об'єктивних причин у 2012–2014 рр. тематичні збірники наукових праць та матеріали підсумкових щорічних наукових конференцій НМІУ не видавалися. Багаторічну традицію оприлюднення результатів щорічної наукової роботи НМІУ було продовжено виходом у світ першого та другого випусків "Наукового вісника Національного музею історії України" (2016, 2017) у яких опубліковано матеріали підсумкових науково-практичних конференцій НМІУ за 2015 та 2016 роки (випуск 1 (у 2-х част.), випуск 2).

Особливістю означених збірників є оновлений формат, що відповідає сучасним вимогам до фахових наукових видань. Новацією збірників є широкий спектр розглянутих питань. Окрім суто музейної проблематики, автори статей, публікацій та повідомлень розглядають актуальні питання історії України, публікують виявлені археологічні та архівні джерела, досліджують мистецтвознавчі питання.

Особливістю представленого на розгляд широкого загалу збірника є значна авторська аудиторія, представлена як музейними працівниками, так і викладачами ВНЗ, науковцями академічних інституцій, студентами та аспірантами. Збірник вміщує статті, повідомлення та публікації дослідників з Батурина, Буші, Вінниці, Заліщиків, Запоріжжя, Києва, Коломиї, Краматорська, Любешева, Миколаєва, Мінська, Нікополя, Одеси, Первомайська, Переяслава-Хмельницького, Трипілля, Чорнобаївки, Харкова, Херсона, Умані.

Матеріали збірника структуровані за тематичними рубриками.

Збірник матеріалів музейної конференції 2017 р. (випуск 3) ми вирішили присвятити вшануванню пам'яті нашого колеги, завідувача філіалу Національного музею історії України – Музею історичних коштовностей України, знаного дослідника історії ранніх слов'ян і Київської Русі Володимира Михайловича Хардаєва (1952–2018), передчасна смерть якого стала значною втратою як для науковців Музею історичних коштовностей України, так і для вітчизняної історичної науки.

Сподіваємося, що вихід у світ чергового випуску збірника матеріалів Щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України сприятиме плідній співпраці науковців НМІУ із колегами з українських та зарубіжних музеїв, науковцями та освітянами у спільній справі дослідження української історії та проблем музеєзнавства. Також сподіваємося, що наукові публікації збірника стануть у пригоді дослідникам української історії та фахівцям зі спеціальних історичних дисциплін.

Редакційна колегія

Статті, відгуки та побажання просимо надсилати на поштову адресу:

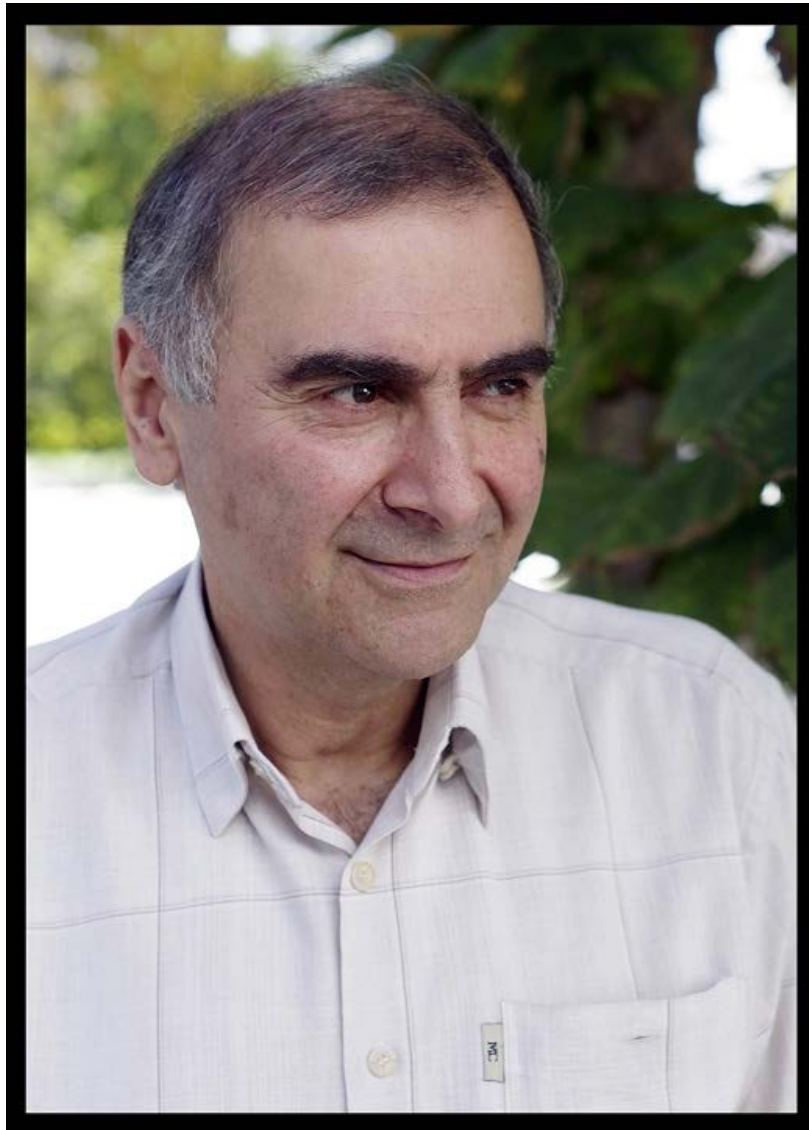
Відділ науково-видавничої діяльності НМІУ,

вул. Володимирська, 2, м. Київ, 01001.

Телефон для довідок: (+380-44)278-65-45.

Факс: (+380-44)278-43-23.

E-mail: nmiu.conference@gmail.com

Сумуємо і пам'ятаємо Володимира Михайловича Хардаєва

Більше 40 років тому Володимир Хардаєв прийшов до Музею історичних коштовностей України. Розумний, ерудований, жартівливий, вихований, ввічливий, щирий і доброзичливий – таким він запам'ятався колегам і відвідувачам. З роками образ Володимира Хардаєва доповнили серйозність, старанність, глибоке і вдумливе ставлення до вивчення проблеми. А ще любов до музею, до славної нашої «скарбниці». Не абстрактна, а цілком конкретна, відчутна – до експонатів та до людей, які їх зберігають і вивчають.

Володимир Михайлович працював екскурсоводом, науковим співробітником у відділі історії ювелірного мистецтва, а згодом обіймав посаду завідувача науково-експозиційного відділу історії ювелірного мистецтва. Як багато ним було зроблено: виставки в Україні й за кордоном, каталоги, конференції, збірники, альбоми. Завдяки Володимиру Михайловичу всі працювали натхненно і з повною віддачею.

Останні ж два роки Володимир Хардаєв взяв на себе нелегку ношу – керування роботою колективу Музею історичних коштовностей України. Відома істина – робота з людьми є найважчою. Але завідувач Музею з честю виходив з будь-яких ситуацій: не допускав конфліктів, напружених ситуацій, бо свідомий був того, що в музеї хороші спеціалісти, самодостатні особистості. До всіх він ставився з повагою, і тому в колективі завжди була хороша атмосфера... Володимир Михайлович був вимогливим, проте умів і допомогти, і розрадити, і розвеселити... Залишились плани та мрії про те, яким стане наш Музей за деякий час.

Як важко писати про таку чудову людину в минулому часі... Але відома істина: людина живе, поки її пам'ятають. Ми, співробітники Національного музею історії України, висловлюючи якнайщиріші співчуття рідним і близьким, будемо завжди пам'ятати доброго і мудрого Володимира Михайловича Хардаєва.

УДК 069.02:93/99:347.232.11:94(477)“1943/1948”

Радієвська Тетяна Миколаївна

старший науковий співробітник
сектору “Археологія доби каменю-бронзи”
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
tetyana_arch@ukr.net

Сєбта Тетяна Миколаївна

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
(Київ, Україна)
sebta@ukr.net

Сорокіна Світлана Анатоліївна

завідувач сектора
“Археологія доби каменю-бронзи”
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
zlakosh@ukr.net

Radiyevska Tetyana

Senior research fellow,
Sector ‘Archaeology of Paleolithic-Bronze Age’,
Research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Sebta Tetyana

candidate of historical sciences (PhD),
Senior research fellow,
Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and
Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Sorokina Svitlana

head of the sector ‘Archaeology of Paleolithic-Bronze Age’,
Research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

З ІСТОРІЇ ЗІБРАНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПЕРЕМІЩЕННЯ НА ЗАХІД ТА РЕСТИТУЦІЯ ЗБІРОК У 1943–1948 РР.

ON THE HISTORY OF THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY: DISPLACEMENT TO THE WEST AND RESTITUTION IN 1943–1948

Анотація

Зібрання колишнього Крайового музею до- і ранньої історії у Києві, утвореного у 1942 р., головним чином, на основі археологічних збірок Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині – Національний музей історії України) та Інституту археології АН УРСР (нині – НАН України), за розпорядженням німецької цивільної адміністрації були вивезені силами Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга у вересні-жовтні 1943 р. до Кракова, а звідти до німецького м. Гьохштедт у Баварії. В ході повоєнної реституції зібрання повернулися з Німеччини до музею. На підставі опублікованих переліків вивезених у Німеччину колекцій, експонатів і допоміжних матеріалів та реституційних актів був проаналізований кількісний та якісний склад збірок НМІУ до вивезення, на час вивезення та після реституції.

Ключові слова: Національний музей історії України, Центральний історичний музей, реституція, Гьохштедт, культурні цінності, Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга

Summary

The Collections of the Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte, founded in 1942 and based mainly on the archaeological collections of the Shevchenko Central Historical Museum (now the National Museum of Ukrainian History) and the Institute of Archaeology of the Academy of Science of USSR (now the National Academy of Science of Ukraine), were taken out by the German civil administration through the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in September–October 1943 to Krakow and then to the German city Höchstädt in Bavaria. In the course of the post-war restitution these collections were returned from Germany to the museum. Basing on the published lists of the removed to Germany collections, exhibits and accessory materials, it is possible to analyze quantitative and qualitative compound of the NMUH collections not only before and during removal, but also after its restitution.

Keywords: Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte, National Museum of Ukrainian History, Central Historical Museum, restitution, Höchstädt, cultural values, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg

Друга світова війна у сфері культури позначилася значними переміщеннями культурних цінностей. В Україні під час війни відбулося два масових переміщення культурних цінностей – у 1941 р. на схід та у 1943–1944 рр. на захід, спричинені у першому випадку наступом Вермахту, у другому – Червоної армії. Наприкінці війни та після капітуляції Німеччини відбулося ще одне велике переміщення культурних цінностей – вже у зворотній бік, пов'язане з реєвакуюцією зі сходу та реституцією з Німеччини. У всіх цих процесах чільне місце посідали збірки Національного музею історії України (далі – **НМІУ**), у 1935–1943 рр. Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (далі – **ЦІМ**)¹.

Наразі автори ставлять за мету розглянути і порівняти два взаємопов'язані напрямки переміщення збірок НМІУ – в ході евакуації на захід у 1943–1944 рр. та реституції у 1945–1948 рр.

У роки нацистської окупації Києва (19.09.1941–5.07.1943) більшість збірок ЦІМ була у складі Крайового музею до- і ранньої історії (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Kiev) у Києві (далі – **КМДРІ**), який до січня 1943 р. називався Музей до- і ранньої історії, а середмісцевих співробітників – Археологічний музей². Він

1 Про евакуацію збірок ЦІМ (нині – НМІУ) у 1941 р. на схід див. *Кот С.* Евакуація українських музеїв 1941 року: Загублені реліквії // Київ. – 1993. – № 6. – С. 152–155; *Кот С.* Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. – Кн. 2. – К., 2011. – С. 231–276; *Себта Т.* Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) // Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи. – К., 2016. – С. 17–26. Про евакуацію збірок ЦІМ на захід у 1943–1944 рр. див. *Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С.* Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 20 / 21. – Т. 24/25. – К., 2018 (у друці).

2 Детально про цей музей див. *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2014. – Т. 28. – С. 440–464; *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 288–295; *Вони ж.* Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. I. – Ч. 1. – К., 2016. – С. 210–229; *Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С.* Документи свідчать: вивезення на захід...

був створений Окружним управлінням до- і ранньої історії Київської генеральної округи приблизно у червні–липні 1942 р., яке в свою чергу було утворено 12 березня 1942 р.³ КМДРІ розміщувався у колишньому Музеї Леніна (нині – Київський міський будинок учителя) по вул. Володимирській, 57 і об'єднував археологічні збірки ЦІМ, Центрального антирелігійного музею УРСР (нині – його правонаступник Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, далі – **НКПІКЗ**), Інституту археології (далі – **ІА**) та Інституту геологічних наук АН УРСР⁴. Лівову частку зібрання КМДРІ становили археологічні збірки, частина не евакуйованої на схід нумізматичної колекції, архів, фототека і бібліотека ЦІМ, на другому місці за обсягом матеріалів були фонди ІА, зокрема, збірка Дніпрогесівської експедиції⁵ (1927–1932), фототека, архів і бібліотека⁶. Очолювали КМДРІ: до листопада 1942 р. др. Пауль Грімм, приблизно до середини січня 1943 р. тимчасово Йозеф Бенцінг, керівник відділу науки і культури (ІІІ) Генералкомісаріату у Києві⁷, з другої половини січня 1943 р. проф. Рудольф Штампфус⁸.

У вересні-жовтні 1943 р. за наказом штадткомісара Києва про евакуацію цивільних установ міста та за розпорядженням уповноваженого з до- і ранньої історії Райхсміністерства окупованих східних територій проф. Ганса Райнерта силами Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (далі – **ЕРР**) до Кракова було вивезено 6 вагонів археологічних зібрань, окремих експонатів, допоміжних матеріалів, архів та бібліотека КМДРІ, звідти у лютому 1944 р. – у м. Гьохштедт у Баварії, а після закінчення війни вже американцями – у Мюнхен⁹.

Історія вивезення колекцій КМДРІ наразі добре висвітлена в історіографії. Т. Себта дослідила склад документації Краківської філії Оперативного штабу райхслайтера Розенберга за жовтень-грудень 1943 р.¹⁰, яка опікувалася вивезеними до Кракова збірками КМДРІ та інших музеїв України. Діяльність Краківської філії ЕРР побіжно розглянули Ю. Коренюк та С. Кот у дослідженні про долю михайлівських пам'яток¹¹, а її особовий склад – Н. Кашеварова¹². У збірнику документів *“Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни”* у документах та коментарях висвітлюються різноманітні аспекти діяльності ЦІМ–КМДРІ¹³, зокрема вивезення у вересні-жовтні 1943 р. збірок у Краків¹⁴. Німецький дослідник Р. Зайц¹⁵ дослідив перебування культурних цінностей з музеїв України у 1944–1945 рр. у Гьохштедтському замку та їхню післявоєнну долю, опублікував документи про вивезення культурних цінностей та діяльність відповідних німецьких інституцій. Автори цієї статті опублікували складені у Кракові переліки збірок, експонатів і допоміжних матеріалів, вивезених з КМДРІ у вересні-жовтні 1943 р.¹⁶

Останню ланку в дослідженні долі вивезених збірок КМДРІ становить реституція цих збірок у 1947 р. з Мюнхенського центрального збірного пункту (Munich Central Collecting Point, далі – **МЦЗП**), куди їх протягом 4 листопада – 20 грудня 1945 р. доправили американці з Гьохштедта, і повернення їх у Київ у грудні 1947 р.¹⁷

3 Історія Національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 1. – К., 2007. – С. 542–543; Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 445.

4 Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід...

5 Збірка Дніпрогесівської експедиції була передана у 1934 р. до фондів Інституту історії матеріальної культури ВУАН, нині – ІА НАН України (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36 371–ФП. – Арк. 88).

6 Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід...

7 Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 454; Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 211.

8 Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 288–289; Києво-Печерська Лавра... – С. 246.

9 BArch / NS-8 / 268 / 36–36RS; Gabriele Freitag, Andreas Grenzer. Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion // “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 64; Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід...

10 Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2000. – С. 100–102.

11 Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України: історія та культура (далі – **ПУ**). – 1999. – № 1. – С. 75–76.

12 Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). – Ч. I. – К., 2014. – С. 126–127.

13 Києво-Печерська Лавра... – С. 230, 236–254, 305–307, 355–366, 371–372, 380–386, 389–396, 521–531, 558–560, 567–569, 684–685, 694–697, 901–903, 944–949.

14 Там само. – С. 305–307.

15 Reinhard H. Seitz. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost) europäische Bezüge. – Weissenhorn, 2009. – 312 s.

16 Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід...

17 Reinhard H. Seitz. Das Fürstliche Renaissanceschloß... – S. 155, 169; Києво-Печерська Лавра... – С. 944.

З нової літератури щодо МЦЗП, створеного американцями для реституції вивезених нацистами культурних цінностей, варто назвати монографію німецької дослідниці проф. І. Лаутербах¹⁸, яка висвітлює історію створення та діяльність цієї установи, її персональний склад тощо. Про реституцію культурних цінностей з МЦЗП до СРСР і потрапляння окремих речей та зібрань не до своїх довоєнних місць зберігання писали У. Гартунг¹⁹ та Т. Себта²⁰.

У МЦЗП на кожний ящик з культурними цінностями та на кожний великий об'єкт у ящику, зокрема предмети живопису, була складена інвентарна картка з описом вмісту ящика або окремого предмета. У ній серед іншого зазначалися сховище, звідки надійшов ящик, вихідний номер ящика зі сховища та вхідний номер МЦЗП, дата надходження в МЦЗП і дата вибуття звідти, а також напрямок вибуття. Ці картки утворили Картотеку власності мистецьких об'єктів (Property Cards Art), яка нині є важливим джерелом наших знань про повоєнну реституцію культурних цінностей з Німеччини²¹.

15 квітня 1947 р. культурні цінності, виявлені американцями у Гьохштедті та опрацьовані в МЦЗП, були передані Радянському Союзу і направлені в радянську зону окупації Берліна. Їх розмістили у приміщенні великого зерносховища колишнього Німецько-російського транспортного товариства ("Дерутра")²². 10 листопада 1947 р. з Берліна до Києва було відправлено 8 вагонів (1 127 місць) з українськими культурними цінностями, куди вони прибули 4 грудня 1947 р.²³ У Київ, щоправда, прибули 7 вагонів, оскільки у Бресті ящики з культурними цінностями були перевантажені у більші радянські вагони.

Прибулі культурні цінності перевезли у Державний історико-культурний заповідник "Києво-Печерська Лавра" (далі – **ДІКЗ КПЛ**, нині – НКПІКЗ), де протягом двох з половиною місяців (4.01.–15.03.1948) працювала Комісія з прийому, інвентаризації та розподілу музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини, на чолі з директором Державного республіканського історичного музею у Києві (далі – **ДІМ**, нині – НМІУ) А. Вікторовим. Експертами Комісії від ДІМ були завідувач відділу "Київська Русь" Н. Лінка (Геппенер) та науковий співробітник відділу фондів О. Шевцова²⁴. Вони працювали у Лаврі протягом січня 1948 р. У результаті роботи Комісії власністю ДІМ (НМІУ) було визнано майно у 618 ящиках²⁵.

У відділі обліку НМІУ зберігаються акти названої Комісії, які засвідчують прийняття музеєм реститованих збірок, допоміжних матеріалів та окремих експонатів. Це 386 актів за січень-лютий 1948 р. на 398 ящиків (з них три скрині). Вони склалися експертами Комісії у ДІКЗ КПЛ на кожний ящик, в окремих випадках на кілька ящиків разом, підписувалися членами Комісії та надходили до музею вже разом з ящиками як супровідна документація. Цікаво, що акти на ще 220 ящиків з майном ДІМ (НМІУ) у відділі обліку НМІУ відсутні. Вони або надійшли разом з ящиками пізніше – у березні 1948 р. (Комісія працювала до 15 березня 1948 р.) і з невідомих причин не збереглися, або 220 ящиків надійшли у музей без актів.

Зважаючи на те, що Комісією було відібрано 618 ящиків з майном ДІМ (НМІУ), впадає в око, що повернулося майже втричі менше ящиків, ніж було вивезено. До Німеччини було відправлено 2 032 ящики²⁶. Навіть якщо припустити, що зібрання перепаковували у більші ящики, об'єднавши вміст кількох з них, різниця вивезених і повернутих місць досить значна. Це дає змогу зробити висновок, що не всі збірки повернулися до місць свого довоєнного зберігання.

У 1995 р. завдяки тодішньому директору Дослідницького центру Східної Європи у Бремені проф. В. Айхведе до НМІУ з Німеччини було повернуто понад 700 книг, вивезених з КМДРІ восени 1943 р. Проф. В. Айхведе виявив їх у Пфальбаум-Музеум в с. Унтеркульдінгені (земля Баден-Вюртемберг), який заснував (1953) і до 1989 р.

18 *Lauterbach, Iris*. Der Central Collecting Point in München. Kunstschutz, Restitution, Neubeginn. – Berlin; München, 2015. – 256 s.

19 *Hartung, Ulrike*. Der Weg zurück: Russische Akten bestätigen die Rückführung eigener Kulturgüter aus Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg: Probleme ihrer Erfassung // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 209–223.

20 *Себта Т. М.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об'єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С. 221–236.

21 З Картотекою можна ознайомитися на веб-сторінці Музею історії Німеччини у Берліні: www.dhm.de/datenbank/ssr, а з копією карток щодо колишнього СРСР (5 152 картки) – в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Детально про Картотеку власності мистецьких об'єктів див. *Себта Т. М.* Мюнхенська систематична Картотека... – С. 221–236.

22 *Себта Т. М.* Мюнхенська систематична Картотека... – С. 227–228.

23 *Ulrike Hartung*. Der Weg zurück... – S. 212; *Себта Т. М.* Мюнхенська систематична Картотека... – С. 226–228; Києво-Печерська Лавра... – С. 944–945.

24 Києво-Печерська Лавра... – С. 944, 966.

25 Там само. – С. 944–946.

26 *Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С.* Документи свідчать: вивезення на захід...

очолював проф. Г. Райнерт, колишній уповноважений з до- і ранньої історії при Райхсміністерстві окупованих східних територій та очільник Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР²⁷.

У Краківському археологічному музеї (Muzeum Archeologiczne w Krakowie) були виявлені фібули та ремінна гарнітура IV–VII ст. з Середнього Подніпров'я (19 предм.) з довоєнного зібрання НМІУ²⁸. У цьому ж музеї зберігаються 20 дерев'яних ящиків з металевими предметами від епохи бронзи до раннього середньовіччя, заінвентаризовані як такі, що походять “зі старих львівських зібрань”. Польський дослідник М. Парчевський припустив, що вони “належать до київських колекцій межі XIX–XX ст.”²⁹.

У Мюнхенському державному археологічному музеї (Archäologische Staatssammlung München) на депозитному зберіганні знаходяться 11 артефактів з кириличними шифрами (рис. 1): 9 глиняних пряслиць (7 з шифрами та номерами), одна кам'яна шліфована сокирка і одне кам'яне яйце (табл. 1). За шифрами та номерами вдалося з'ясувати, що означені пряслиця походили з Кирилівських землянок.

Рис. 1. Артефакти, що знаходяться на депозитному зберіганні у Мюнхенському державному археологічному музеї

На початку 1900-х рр. археологічні знахідки, виявлені при розкопках Кирилівських землянок та біля с. Злодіївка, експонувалися у Київському художньо-промисловому і науковому музеї (далі – **КХПНМ**)³⁰. Кам'яна шліфована сокирка та кам'яне яйце, ймовірно, також походять із зібрання НМІУ. На сокирці частково зберігся номер, зазначений білою фарбою – у НМІУ до війни деякий час інвентарні номери наносилися на музейні предмети білою фарбою. Означене кам'яне яйце може належати до доби Київської Русі (XI–XIII ст.). Ці артефакти опинилися у Мюнхені внаслідок численних переміщень у 1943–1945 рр. збірок КМДРІ та після закінчення Другої світової війни з невідомих причин не були реститовані з МЦЗП і лишилися на депозитному зберіганні у Мюнхенському державному археологічному музеї.

²⁷ Eichwede, Wolfgang. Die Kunst der Stunde. Restitution zwischen Expertise und Diplomatie: Aus dem Maschinenraum der deutsch-russischen Kulturbeziehungen // Osteuropa. – Heft 3–4. – 2017. – S. 192.

²⁸ Строчкова Л. В. Краківський слід археологічної колекції НМІУ та перспективи повернення // Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: Мат. наук. конф. 1 липня 2016 р. – К., 2017. – С. 81, 84; Її ж. Велика Вітчизняна війна та музейні втрати в Україні (“Краківський слід” археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення) // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 23–46; Parczewski M. Metalowe zabytki naddnieprańskie z VI–VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego // Arhaeoslavica. – Kraków, 1991. – S. 115–128.

²⁹ Строчкова Л. В. Краківський слід ... – С. 84.

³⁰ Киевский художественно-промышленный и научный музей имени его величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии: краткий указатель предметов. – К., 1905. – С. 10; Там само. – К., 1908. – С. 12; Там само. – К., 1911. – С. 12.

Таблиця 1.

Невідомі артефакти у Мюнхенському державному археологічному музеї

№ п/п	Предмет	Шифр та/або інвентарний номер	Особливості шифру та/або номеру
1	Кам'яна шліфована сокирка	684[43] / 684[93]	білою фарбою, зберігся не повністю
2	Пряслице глиняне орнаментоване	ИМ 35646; 115, Кир. вул.; Злод.	чорною тушшю
3	Пряслице глиняне, фрагмент	Кир. зем.; Хв. 1895 г.; 35 642	чорною тушшю
4	Пряслице глиняне, фрагмент	35 632	чорною тушшю
5	Пряслице глиняне орнаментоване	без номера	
6	Пряслице глиняне орнаментоване, фрагмент	без номера	
7	Пряслице глиняне орнаментоване	Кир. зем.; Хв.; ус. № 59–61; 35 644	чорною тушшю
8	Пряслице глиняне орнаментоване	35 631	чорною тушшю
9	Пряслице глиняне з обламаними краями	35 643	чорною тушшю
10	Пряслице глиняне	35 641	чорною тушшю
11	Яйце кам'яне	без номера	№ 4 949: "Яйцевидный камень" ³¹

Примітки: "ИМ" – Исторический музей; "Кир. вул." – Кирилівська вулиця; "Кир. зем." – Кирилівські землянки; "Злод." – Злодіївка (село, нині – м. Українка Обухівського р-ну Київської обл.); "Хв." – Хвойка; "ус. № 59–61" – усадьбы 59–61 (рис. 2).

Рис. 2. Пряслиця з розкопок В. В. Хвойки Кирилівських землянок з аналогічними шифрами: 1 – Мюнхенський державний археологічний музей; 2 – Національний музей історії України.

Як бачимо, окремі предмети, книжки з зібрань НМІУ вирунули з небуття саме на шляху переміщення їх у 1943–1945 рр. або були пов'язані з особами, причетними до їхнього вивезення. Тому нам видається важливим порівняти переліки вивезених восени 1943 р. збірок КМДРІ та реституційних актів ДІМ 1948 р., щоб максимально точно як кількісно, так і якісно визначити втрати НМІУ у роки Другої світової війни. Отримані

³¹ Можливо, це яйце зі збірки Археологічного музею Університета св. Володимира (НМІУ, «Книга для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского университета св. Владимира. По разряду древностей» № 4 949).

результати, на нашу думку, допоможуть виявити і повернути у майбутньому втрачені артефакти.

Нижче у супроводі коментарів перелічуються археологічні збірки, окремі експонати та допоміжні матеріали НМІУ, зазначені в німецьких списках, які були складені у Кракові під час упорядкування та систематизації вивезених з КМДРІ матеріалів³². Другий додатковий список складений за реституційними актами ДІМ 1948 р. Це перелік вивезених до Німеччини збірок ЦІМ–КМДРІ–ДІМ–НМІУ, які не були зазначені в німецьких списках, але повернулися у музей внаслідок реституції. Німецькі списки недосконалі. Вони склалися у дуже короткий термін (приблизно місяць) невеликою кількістю персоналу (5–6 осіб), який мав оглянути і систематизувати більше 2 тис. ящиків. При порівнянні з реституційними актами ДІМ 1948 р. виявилося, що окремі збірки у списках пропущені, не кажучи вже про експонати. З іншого боку, реституційні акти так само недосконалі. По-перше, вони збереглися не всі, їхні описи подекуди узагальнені або недостатньо повні, щоб точно визначити кількісний та якісний склад повернутих збірок або точно ідентифікувати окремі експонати і збірки. Для ідентифікації певних експонатів до порівняльного аналізу залучалися також дані Картотеки власності мистецьких об'єктів³³.

Перелік збірок, експонатів та допоміжних матеріалів за німецькими списками супроводжує опис їхньої історії, довоєнний і нинішній стан. Послідовність збірок, експонатів і матеріалів у переліку збережена відповідно до німецьких списків, авторами лише надана порядкова нумерація.

Перелік вивезених збірок КМДРІ до Німеччини за німецькими списками

1. *Кирилівська вулиця*. У серпні 1893 р. В. В. Хвойка на вул. Кирилівській, 59–61 у Києві під час спостереження за земляними роботами відкрив Києво-Кирилівську стоянку – двошарову пам'ятку останньої третини верхнього палеоліту (19 тис. років тому), яку в 1893–1902 рр. досліджував разом з В. Б. Антоновичем і П. Я. Армашевським³⁴. Чимало знахідок (понад 600 предм.) подарував Н. А. Терещенко у 1897 р., ще до початку літочислення музею. Незначну кількість виробів з кременю того ж року передала Імператорська Археологічна комісія. Орнаментовані бивні мамонта до Київського міського музею старожитностей і мистецтв (нині – НМІУ) 1902 р. надійшли від Є. М. та О. Н. Терещенків. У 1936 р. музейна колекція поповнилась знахідками з Кирилівської стоянки з колишнього Археологічного музею Вищих жіночих курсів (якому їх у 1913 р. подарував В. В. Хвойка) та з Музею старожитностей та мистецтв київського Університету Св. Володимира (далі – **УСВ**), до якого їх у 1916 р. передала В. Є. Козловська³⁵. Після Другої світової війни Кирилівська колекція, крім евакуйованого до Уфи бивня із зображенням зооморфної композиції³⁶, вважалась втраченою³⁷. У 1970-х рр. співробітники фондів НМІУ Т. Г. Мовша та О. О. Якубенко за публікацією П. Й. Борисковського³⁸ та старими інвентарними номерами на крем'яних виробах повернули для науки реститовані з Німеччини депаспортизовані матеріали колекції. На сьогодні у НМІУ зберігається 542 од. зб. основного та 82 од. зб. науково-допоміжного фонду³⁹.

2. *Гінці* (с. Гінці Лубенського р-ну Полтавської обл.) – палеолітична стоянка, відкрита Ф. І. Камінським у 1871 р., його дослідження разом з проф. К. М. Феофілактовим у 1873 р. започаткували вивчення палеоліту в Україні та Східній Європі. Комплексне вивчення стоянки здійснене В. М. Щербаківським (1914–1915). У 1935 р.

32 Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід...

33 Datenbank zum "Central Collecting Point München" [Картотека власності мистецьких об'єктів] / [Electronic resource]. – Mode of access: www.dhm.de/datenbank/ccp (viewed on 17.04.2018). – Title from the screen.

34 Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья // Труды XI археологического съезда. – Т. 1. – М., 1901 – С. 736–754; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам): с приложением описания раскопок в ус. М. М. Петровскаго в г. Киеве и с. Белгородке Киевскаго у. – К., 1913. – С. 7–12; Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. I. – Львів, 1899. – С. 1–11; Вовк Хв. Палеолітичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві (додаток до попередньої статті) // Там само. – С. 211–219; Армашевский П. Я., Антонович В. Б. Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные П. Я. Армашевским и Вл. Б. Антоновичем в Историческом Обществе Нестора летописца в марте 1896 года. – К., 1897. – С. 21–23.

35 Радієвська Т. М. Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки та їх значення для становлення вітчизняного палеолітознавства // Ржищівський археодом: дослідження, конференції та експериментальні студії 2002–2004 років. – № 2. – К., 2004. – С. 48.

36 Себта Т. Києво-Печерська Лавра на початку... – С. 22.

37 Шовкопляс І. Г. Киевский государственный исторический музей (обзор археологических материалов). – Краткие сообщения Института археологии (далі – **КСИА**). – Вып. 1. – К., 1952. – С. 104.

38 Борисковский П. И. Палеолит Украины. Историко-археологические очерки // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – **МИА**). – М., 1953. – № 40. – С. 153–175.

39 Радієвська Т., Біленко М. Перший археологічний досвід В. В. Хвойки // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Мат. наук.-практич. конф. Київ. обл. археол. музею. – Трипілля, 2010. – С. 101.

пам'ятка досліджувалась Гінцівською палеолітичною експедицією Інституту історії матеріальної культури (далі – **ІІМК**), яку очолив І. Ф. Левицький (1935)⁴⁰. Після реорганізації ІІМК колекція, ймовірно, надійшла до ЦІМ. Комплекс, що добре зберігся і залучається фахівцями для технологічних та статистичних порівнянь, може бути датований 14–13 тис. років тому⁴¹. На сьогодні в НМІУ налічується 334 од. зб. (збраряддя) основного та 2 959 од. зб. (відщепи, уламки пластин тощо) науково-допоміжного фондів.

3. *Губарів* (с. Губарів Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) – палеолітична стоянка, у 1928 р. відкрита працівниками Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка (далі – **КА**)⁴². Зібраний матеріал (317 од. зб. – заготовки та вироби з кременю, уламки посуду) є різночасовим: неоліт та трипільська культура.

4. *Китайгород* (с. Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – кілька однойменних верхньопалеолітичних стоянок на лівому березі р. Тернави (басейн Дністра), відкритих М. Я. Рудинським (1931). У НМІУ зберігаються зібрані на поверхні крем'яні вироби⁴³ зі стоянок *Китайгород I–V* (975 од. зб.).

5. *Студениця* (кол. м. Студениця на Хмельниччині, затоплене Дністровським водосховищем) – верхньопалеолітична стоянка на лівому березі р. Дністра, на схилі Білої Гори, відкрита В. Б. Антоновичем (1883). У 1927–1928 рр. М. Я. Рудинський та М. С. Мушкет досліджували пам'ятку⁴⁴. Сучасні дослідники вважають стоянку пізньомезолітичною і пізньонеолітичною⁴⁵. В колекції НМІУ налічується понад 900 од. зб. (нуклеуси, збраряддя, фрагменти посуду).

6. *Коростень* (м. Коростень Житомирської обл., кол. м. Іскорость Овруцького пов. Київської губ.) – фінальнопалеолітична стоянка Іскорость, досліджена С. М. Крейтоном та В. В. Хвойкою (1911); останній у квітні 1912 р. передав до Київського художньо-промислового і наукового музею (далі – **КХПНМ**) знахідки – переважно крем'яні збраряддя свідерської культури. У 1920 р. до музею надійшли 11 предметів з кременю із зібрання С. М. Крейтона. Зараз ця колекція (бл. 200 од. зб.) зберігається у фондах НМІУ⁴⁶.

7. *Дігтярівка* (с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – пам'ятка, відкрита КА під час дослідження Посейм'я та Подесення (1931–1932)⁴⁷. Колекція знахідок (279 од. зб.) зберігається в НМІУ.

8. *Мізин* (с. Мізин Коропського р-ну Чернігівської обл.) – верхньопалеолітичне поселення (15 тис. років тому) на правому березі Десни, у 1908 р. відкрите та попередньо досліджене Хв. Вовком, який у 1909 р. та 1911–1914 рр. спільно з Л. Е. Чикаленком, П. П. Єфименком, С. І. Руденком та В. В. Сахаровим провів широкомасштабні розкопки поселення. Пам'ятку досліджували Л. Е. Чикаленко (1916), експедиція КА на чолі з М. Я. Рудинським (1930, 1932), Палеолітична експедиція ІА АН УРСР на чолі з І. Г. Шовкоплясом (1954–1957, 1959–1961)⁴⁸. У 1936 р. Мізинська колекція у складі зібрання реорганізованого КА надійшла до ЦІМ⁴⁹. На початку війни найцінніші знахідки були евакуйовані і 25.08.1941 надійшли до Башкирського державного художнього музею ім. М. В. Нестерова (м. Уфа)⁵⁰. Вивезені до Німеччини матеріали стоянки повернулись в кількох ящиках⁵¹. На сьогодні колекція складається з крем'яного інвентарю (понад 44 тис. од. зб. основного та науково-допоміжного фондів), виробів з бивня мамонта (клиноподібні збраряддя, випрямляч дротиків, наконечник дротика, збраряддя для плетіння) та низки шедеврів творчості неоантропа (браслет, 19 фігурок із

40 *Левицький І. Ф.* Гінцівська палеолітична стоянка // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947. – С. 197–236.

41 *Нужний Д. Ю.* Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України (далі – **КДУ**). – К., 2002. – С. 57–81.

42 *Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) Антропології та етнології імені проф. Хв. Вовка. – К., 2012. – С. 52.

43 *Борисковський П. І.* Палеолит Украины... – С. 423.

44 *Рудинський М. Я.* З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропологія. – Т. II. – К., 1929. – С. 152–191; НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 4.

45 *Непріна В. І., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники каменного века Левобережной Украины: хронология и периодизация. – К., 1986. – С. 186–187.

46 *Коршак К.* Палеолітична стація в м. Іскорості // Хроніка археології та мистецтва (далі – **ХрАМ**). – Ч. 2. – К., 1930. – С. 6–22; *Левицький І. Ф.* Про вік стоянки, відкритої В. Хвойкою в Іскорості // Археологія. – Т. IV. – К., 1950. – С. 156–162; *Беленко М. М., Радієвська Т. М.* Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України. – К., 2010. – С. 30–43; *Борисковський П. І.* Палеолит Украины... – С. 148–151.

47 НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 437в. – Арк. 3.

48 *Франко О. О.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – С. 236; *Шовкопляс І. Г.* Мезинская стоянка: к истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К., 1965. – С. 11–16.

49 НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 2.

50 *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 77; *Себта Т.* Києво-Печерська Лавра на початку... – С. 19–20; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 505.

51 Ящик У-971 за актом № 289 від 04.02.1948, ящик У-786 за актом № 294 від 04.02.1948, ящик У-364 за актом № 319 від 04.02.1948 (НМІУ, відділ обліку фондової колекції – далі – **ВОФК**).

бивня мамонта, заготовки для прикрас)⁵². Мізинська колекція, яку М. Грушевський вважав, “...що се найцінніше досі звісне людське становище не то що на Україні, а в цілій Європі”⁵³, має виняткове наукове значення.

9. *Пушкарі* (с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – верхньопалеолітична стоянка (22–21 тис. років тому), розташована на околиці однойменного села, на мисі правого берега Десни, в 20 км від м. Новгород-Сіверський. Відкрита у 1932 р. Мізинською палеолітичною експедицією КА під керівництвом М. Я. Рудинського. Дослідження стоянки належить до значних досягнень українського палеолітознавства 1930-х рр. У 1936 р. матеріали пам’ятки надійшли до ЦІМ. Крем’яний інвентар стоянки повернувся з Німеччини в кількох ящиках⁵⁴. На сьогодні це – найчисельніша палеолітична колекція в археологічному зібранні НМІУ – понад 17 тис. од. зб. основного фонду⁵⁵.

10. *Журавка* (с. Журавка Варвинського р-ну Чернігівської обл.) – пам’ятка, розташована на надзаплавній терасі лівого берега р. Удаю, відкрита А. М. Вороним та систематично досліджена експедицією КА під керівництвом М. Я. Рудинського (1927–1930)⁵⁶. В довоєнний час Журавка вважалась пам’яткою переходнової доби⁵⁷; сьогодні її крем’яний комплекс (127 од. зб. основного фонду (знаряддя праці) та 1 495 од. зб. науково-допоміжного фонду (відщепи, лусочки кременю)) датується пізнім етапом верхнього палеоліту (19–10 тис. років тому)⁵⁸. Матеріали колекції, у 1948 р. повернені з Німеччини, згадуються в актах⁵⁹.

11. *Амвросіївка* (м. Амросіївка Амвросіївського р-ну Донецької обл.) – відкритий на правому березі р. Кринка верхньопалеолітичний комплекс (1935), що сформований зі стоянки та костига – скупчення кісток бізонів, впольованих мешканцями стоянки. У ЦІМ зберігались матеріали розкопок І. Г. Підоплічка (1940)⁶⁰. На сьогодні в колекції налічується понад 1 тис. од. зб. з костига.

12. *Койлів* (нині – с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл.) – дюнна стація (стоянка), досліджена М. Ф. Біляшівським (1890-і). У вересні 1925 р. О. В. Якубський та В. В. Міяковський за дорученням Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) зібрали на дюні фрагменти кераміки неолітичних та енеолітичних культур⁶¹. У 1928–1929 рр. пам’ятку неодноразово досліджували учасники семінару при археологічному відділі ВІМ⁶². Знахідки з цієї стації вказані в одному з актів повернення 1948 р⁶³. Матеріали пам’ятки (бл. 300 од. зб.), переважно вироби з кременю (знаряддя та зброя), ввійшли до збірної колекції НМІУ “Полісся Київське”.

13. *Канів* (м. Канів Черкаської обл.) – до складу збірної колекції “Канівщина (кол. Канівський повіт Київської губернії)” входять матеріали, які за старими інвентарними номерами визначаються як дарунки від родини Терещенків, Ханенків, графа О. О. Бобринського, надходження від Імператорської археологічної комісії з колекції, придбаної від В. В. Хвойки та селян з місцем знахідки – Канів, коло Канева (мідні та бронзові сокири, кам’яні свердлені сокири, крем’яні серпи тощо).

14. *Кременчук* (м. Кременчук Полтавської обл.) – знахідки з шифрами “Кременчук, дюни 1925 р.” наявні у складі збірної колекції “Колишня Полтавська губернія” археологічного зібрання НМІУ.

15. *Нагоряни* (с. Нагоряни Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пам’ятка досліджена М. Я. Рудинським. Матеріали доби міді-бронзи з кількох урочищ села зараз зберігаються у НМІУ в складі колекції “Колишня Подільська губернія”.

52 Радієвська Т. М. Археологія у науковому доробку Хведора Вовка, матеріали його досліджень у зібранні Національного музею історії України // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 216–218.

53 Грушевський М. С. Техніка і умілість палеолітичної доби в знахідках Мізинського селища // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. Окр. відбиток з: Записки Українського наукового товариства в Києві. Т. XXIII. – [Харків], 1928. – С. 35.

54 Ящ. У-773 (НМІУ, ВОФК, акт № 193 від 30.01.1948); ящ. У-971 (там само, акт № 289 від 04.02.1948); ящ. У-984 (там само, акт № 299 від 04.02.1948); ящ. У-709 (там само, акт № 362 від 04.02.1948); ящ. У-1049 (там само, акт № 296 від 04.02.1948).

55 Рудинський М. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті // Археологія. – Т. 1. – К., 1947. – С. 7–22; Радієвська Т. Кабінет антропології ім. Хведора Вовка: науково-практична діяльність та колекції пам’яток кам’яної доби в зібранні НМІУ // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. – К., 2004. – С. 137–138.

56 Рудинський М. Досліди в Журавці // Антропологія. – Вип. II. – К., 1929. – С. 140–151; Його ж. Журавка (справоздання за розкопани р. 1929) // Антропологія. – Вип. III. – К., 1930. – С. 98–122.

57 Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К., 1941. – С. 8.

58 Нужний Д. Ю. Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація). – К., 2015. – С. 344–353.

59 Ящ. У-1 085 за актом № 288 від 04.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

60 Шовкопляс І. Г. Киевский государственный исторический музей ... – С. 104.

61 Якубський О. Дюнна стація біля с. Койлова, Переяславського повіту // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925 р. (далі – КЗ). – К., 1926. – С. 95.

62 Коршак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка в Києві // ХрАМ. – Ч. I. – К., 1930. – С. 60; Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – К., 2016. – С. 284.

63 Ящ. У-984 (НМІУ, ВОФК, акт № 299 від 04.02.1948).

16. *Микільська слобідка* (с. Микільська Слобідка на лівому березі Дніпра, з 1923 р. – у складі м. Києва) – дюнна стоянка, відкрита В. Б. Антоновичем та М. Ф. Біляшівським (1890-і)⁶⁴. Зібрані А. А. Піонтковським матеріали цієї пам'ятки у 1928 р. експонувались у ВІМ⁶⁵. У археологічному зібранні НМІУ є понад 300 од. зб. (кремені, металеві предмети, кераміка, скляні вироби, кістки, шнурки, шпильки, вістря стріл, скребки, мікроліти, посуд) з досліджень В. Б. Антоновича, М. Ф. Біляшівського та розвідок кін. 1920-х рр.

17. *Старосілля* (с. Старосілля Чорнобильського р-ну Київської обл.) – пункт, обстежений Ф. А. Козубовським та М. С. Мушкет (1934). У НМІУ зберігається понад 600 од. зб. (переважно фрагментована кераміка) різного часу – неоліт, трипільська культура, доба бронзи, зарубинецька та черняхівська культури.

18. *Трахтемирів* (с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл.) – дюнна стоянка в ур. Шпильки; за дорученням КА досліджена М. Я. Рудинським (1925), який датував зібрані матеріали переважно добою бронзи⁶⁶. Станцію також обстежив член семінару при археологічному відділі ВІМ А. А. Піонтковський (1928–1929)⁶⁷. В НМІУ зберігається понад 100 предметів доби бронзи (фрагменти посуду).

19. *Вишеньки* (с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.) – дюнна стоянка (стоянка), матеріали з якої (стріли, вістря, фрагменти посуду тощо) надійшли до музею з Археологічного кабінету київського Інституту народної освіти (ІНО) і в 1928 р. експонувались у ВІМ⁶⁸. Стоянку обстежували учасники семінару при археологічному відділі ВІМ⁶⁹ та КА (1931–1932)⁷⁰. У НМІУ представлено понад 700 од. зб. з пам'ятки.

20. *Бакота* (с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – скупчення кременяних виробів біля сіл Бакота, Студениця, Хоньківці, Сокоlecь виявлені М. Я. Рудинським (1926–1931) і датовані ним раннім неолітом. Пізніше Т. С. Пассек та К. К. Черниш встановили зв'язок цих пам'яток із майстернями трипільських поселень⁷¹. У колекції музею налічується 270 кременяних виробів (заготовки та знаряддя праці).

21. *Борщівці* (с. Борщівці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт, обстежений під час систематичних розшуків на Поділлі пам'яток кам'яної доби (1929)⁷². Матеріали входять до колекції “Поділля (різні пункти)”.

22. *Брага* (с. Брага Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена М. Я. Рудинським (1931), який за дорученням КА проводив розвідки на Кам'яниччині⁷³. Матеріали з кількох урочищ села (80 од. зб. – фрагменти посуду, кременяні знаряддя, сланцеві сокирки) входять до колекції “Поділля (різні пункти)”.

23. *Калачківці* (с. Калачківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пункт на Поділлі, досліджений експедиціями КА (1928, 1930, 1931)⁷⁴. У НМІУ зберігається колекція матеріалів з розвідок М. Я. Рудинського та М. С. Мушкет (понад 700 од. зб.), можливо, верхньопалеолітичного часу та доби міді.

24. *Кудлаївка* (с. Кудлаївка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – мезолітична стоянка (приблизно 6–5 тис. років тому), досліджена експедицією КА, кременяний комплекс якої становить основу джерельної бази мезоліту Подесення⁷⁵. Основний фонд колекції налічує 997 од. зб. (мікроліти, наконечники стріл, знаряддя праці), науково-допоміжний – 5 619 од. зб. (віщепи, лусочки кременю).

25. *Кужелеве* (нині – с. Велика Кужелева Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений експедицією КА (1928)⁷⁶.

26. *Мар'янівка* (с. Мар'янівка Путивльського р-ну Сумської обл.) – стоянка, відкрита і досліджена розвідками Глухівського, Конотопського, Сосницького музеїв та КА під керівництвом М. Я. Рудинського (Сеймська експедиція, 1929). Матеріали цієї експедиції були розподілені між Конотопським і Глухівським музеями⁷⁷. Автор

64 Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). – К., 1899. – С. 36–37; НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 7.

65 Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. – К., 1928. – С. 11.

66 Рудинський М. Знахідки в околицях Трахтемирова // КЗ за 1925 р. – К., 1926. – С. 100–102; Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології... – К., 2012. – С. 50.

67 Коршак К. З праці семінару... – С. 58–59; Яненко А. Історія музейної археології... – С. 287.

68 Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу... – К., 1928. – С. 11.

69 Коршак К. З праці семінару... – С. 60; Яненко А. Історія музейної археології... – С. 283.

70 Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології... – С. 55.

71 Мовша Т. Г. М. Я. Рудинский – исследователь археологии Среднего Поднестровья [Хмельниц. обл.] // Областная научно-практич. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского. Тезисы докл. и сообщ. 26–28.III.1987. – Полтава, 1987. – С. 32–33.

72 Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології... – С. 53.

73 Там само. – С. 55.

74 Там само. – С. 52, 53, 55.

75 Залізник Л. Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К., 1998. – С. 5.

76 Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології... – С. 52.

77 Там само. – С. 53.

спочатку визначав пам'ятку як неолітичну, згодом дійшов висновку, що пам'ятки мар'янівського типу слід датувати "мідно-бронзовою добою"⁷⁸. Чимало пам'яток мар'янівської (мар'янівсько-бондарихінської) культури доби бронзи було відкрито у 1950–1970-х рр.⁷⁹. У НМІУ матеріалів цієї пам'ятки на сьогодні не виявлено; цілком імовірно, що внаслідок депаспортизації їх було внесено до колекції "Місце знахідки невідоме".

27. *Отроків* (с. Отроків Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) – багатошарова пам'ятка, обстежена КА (М. Я. Рудинський, 1928). Були зібрані матеріали доби міді-бронзи та ранньозалізного віку (фрагментований посуд). Невелика кількість матеріалів входить до колекції НМІУ "Поділля (різні пункти)".

28. *Патринці* (с. Патринці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – поселення, досліджене КА (М. Я. Рудинський, 1927)⁸⁰. У НМІУ зберігається колекція матеріалів енеолітичного часу (150 од. зб.), переважно фрагменти посуду.

29. *Рогізна* (с. Рогізна Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, відкритий і обстежений М. Я. Рудинським (1931)⁸¹ під час розвідок на Кам'яниччині. Знахідки енеолітичного часу із вказаного пункту входять до колекції "Поділля (різні пункти)".

30. *СтараУшиця* (с.мт. СтараУшиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – верхньопалеолітична стоянка, майстерня та поселення трипільської культури, поселення доби бронзи та давньоруського часу, відкриті М. Я. Рудинським та М. С. Мушкет в кількох урочищах села (1927–1928)⁸². Виявлені матеріали (понад 600 од. зб., переважно вироби з кременю) зберігаються в колекції музею.

31. *Сокіл* (с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, відкрита М. Я. Рудинським у вересні 1931 р. під час розвідки на Кам'яниччині⁸³. Зібраний різночасовий матеріал (верхній палеоліт, трипільська культура, ранньозалізний вік). У колекції налічується 260 од. зб., переважна більшість знахідок, датуються верхньопалеолітичним часом (нуклеуси, скребки, різці).

32. *Вила Ярузькі* (с. Вила-Ярузькі Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт, досліджений Д. М. Щербаківським та М. С. Котенко (1928). Різночасові матеріали (трипільська культура, доба бронзи, ранньозалізний вік, Київська Русь) з їхніх зборів у кількох урочищах села входять до колекції НМІУ "Поділля (різні пункти)".

33. *Юхнове* (с. Юхнове Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – пункт, обстежений під час розвідок (1925)⁸⁴. Матеріал, можливо, входить до складу збірної колекції "Полісся Чернігівське".

34. *Гнідин* (с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл.) – невелика кількість матеріалів з цього пункту входить до збірних колекцій НМІУ з Чернігівщини та Київщини. Автор розвідок поки не встановлений.

35. *Короп* (с. Короп Коропського р-ну Чернігівської обл.) – неолітичне поселення в ур. Лиса Гора однойменного села, знахідки В. Я. Захарченка (1930). Матеріали входять до колекції "Полісся Чернігівське".

36. *Л[о]зівка* (с. Лозівка кол. Київської губ., нині – Черкаського р-ну Черкаської обл., помилково записане до облікової документації НМІУ як *Лазівка*) – у складі збірної колекції НМІУ "Колишня Полтавська губернія" є кілька десятків знахідок (кременяні вироби та фрагменти посуду) з шифрами "Лазівка та Єлізаветка". Автор зборів невідомий.

37. *Лушники* (нині – с. Чапліївка Шосткінського р-ну Сумської обл.) – неолітичне поселення, відкрите розвідками КА (1925). Матеріал різночасовий (неоліт, енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік)⁸⁵. У колекції НМІУ налічується бл. 800 од. зб. (кременяні знаряддя праці, уламки кераміки з рослинними домішками, з ямково-гребінцевим орнаментом).

38. *Мізун* (с. Мізин Коропського р-ну Чернігівської обл.) – неолітичні матеріали, зібрані М. Я. Рудинським у заплаві лівого берега Десни, в ур. Острів⁸⁶. У колекції налічується 675 од. зб. основного та 842 од. зб. – науково-допоміжного фонду.

78 Рудинський М. Я. Мар'янівська стація: (3 матеріалів експедиції понад Сеймом) // Антропология. – Вип. 3. – К., 1930. – С. 179–190.

79 Археология Украинской ССР в 3-х томах. – Т. 1. – К., 1985. – С. 397–398.

80 Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропологии... – С. 51.

81 Там само. – С. 55.

82 НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 5; Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропологии... – С. 51–52; Борисковский П. И. Палеолит Украины... – С. 422.

83 Борисковский П. И. Палеолит Украины... – С. 423–424; Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропологии... – С. 55.

84 Рудинський М. Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині // КЗ за 1925 рік. – К., 1926. – С. 15.

85 Там само – С. 31; Неприна В. И. Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // Памятники каменного века Левобережной Украины: хронология и периодизация. – С. 157–158; Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропологии... – К., 2012. – С. 50.

86 Рудинський М. Я. Передісторичні розшуки... С. 29–30; Неприна В. И. Неолитические памятники... – С. 157.

39. *Рогівка* (с. Рогівка Коропського р-ну Чернігівської обл.) – багаточислове городище, розташоване поблизу балки Пісочний Рів, обстежене М. Я. Рудинським (1925–1927). Під нашаруваннями роменської культури слов'янського часу та юхнівської культури раннього залізного віку було виявлено шар мезолітичної доби, який зараз відносять до пісочнорівської культури⁸⁷. Досліджувалося Деснянською експедицією ІА АН УРСР (1938–1939). У НМІУ зберігається 97 од. зб. з розвідок М. Я. Рудинського: матеріали всіх трьох названих історичних періодів.

40. *Салова* (ймовірно, мається на увазі колишне с. Сальків (рос. Сальков) Вороньківської вол. Переяславського повіту Полтавської губ., нині – с. Проців Бориспільського р-ну Київської обл.). Цей пункт у 1928 р. згадує В. Є. Козловська у путівнику по музею в розділі “Б. Неоліт, вітрина 9”, де експонувались “...фрагменти глиняного посуду переважно орнаментованого, що їх зібрав Б. К. Жук на дюнах біля с. Салькова Баршпільського р-ну”⁸⁸. У НМІУ у збірній колекції “Колишня Полтавська губернія (Полтавщина)”, до якої увійшли знахідки з різних пунктів Полтавської, Київської, Черкаської, Сумської, Харківської обл., є невелика кількість матеріалів з с. Сальків (збори 1917 р., 1920-х рр.) з шифрами “ур. Сруб на дюнах близ с. Салькове” та “дюнна станція Переяславщина”.

41. *Седнів* (сmt. Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) – у складі збірних колекцій НМІУ “Чернігівщина” та “Полісся Чернігівське” є незначна кількість знахідок первісного часу з цього пункту.

42. *Сосниця* (сmt. Сосниця Сосницького р-ну Чернігівської обл.) – місцезнаходження неолітичного часу в різних урочищах однойменного села, обстежені В. Є. Козловською, В. Я. Захарченком, Ю. С. Виноградським (1928)⁸⁹. У НМІУ зберігається бл. 100 фрагментів кераміки.

43. *Смячка, пункт 14* – одна з пам'яток, розташована в долині р. Смячки, правої притоки Десни, між с. Смяч та с. Мамекине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., відкритих та обстежених М. Я. Рудинським (1925–1927). Комплекс *Смячки п. 14* М. Рудинський пов'язував зі свідерською культурою (від стоянки Свідре Вільке у Польщі), що підтвердили подальші дослідження. Матеріали пам'ятки датуються фінальним палеолітом (12–11 тис. років тому)⁹⁰. В археологічному зібранні НМІУ зберігаються бл. 9 тис. знахідок з різних пунктів у долині р. Смячка (Смячка I–XX, Смячка XIV); з п. 14 – 564 кремня.

44. *Пришиб* (с. Пришиб Балаклійського р-ну Харківської обл.) – досліджена М. В. Сибільовим (1930-і) багаточислова пам'ятка доби пізнього мезоліту, неоліту та доби бронзи⁹¹, з якої у НМІУ зберігається понад 1 200 знахідок.

45. *Київ (Хвойка)* – матеріали з розкопок В. В. Хвойки у м. Києві:

1) *вул. Кирилівська, 59–61* (т. зв. Кирилівські висоти або Кирилівські землянки)⁹², де у 1893–1896 рр. В. В. Хвойка дослідив кілька десятків об'єктів – ймовірно, землянок та господарчих ям⁹³. Ці розкопки започаткували дослідження трипільської культури у Подніпров'ї. Трипільська кераміка з Кирилівських висот у складі археологічних матеріалів з різних пунктів України вказана в одному з актів повернення 1948 р.⁹⁴

2) *садиба С. І. Світославського* (розташовувалась поряд з садибами № 59–61 по вул. Кирилівській у Києві), де у 1894–1896 рр. В. В. Хвойка виявив землянки та господарчі ями пізнього етапу трипільської культури⁹⁵;

3) *Старокиївська гора* (вул. Володимирська, 2, кол. садиба Петровського, нині – північно-західна частина садиби НМІУ), де В. В. Хвойка дослідив житло (1907)⁹⁶.

В археологічному зібранні НМІУ чільне місце посідає колекція (бл. 500 од. зб.) трипільських матеріалів з досліджень В. В. Хвойки на Кирилівських висотах та у садибі С. І. Світославського: вироби з кістки та рогу

87 Рудинський М. Я. Передісторичні розшуки... – С. 15; Залізник Л. Л., Каравайко Д. В., Маярчак С. П. Археологічна експедиція НАУКМА 2002 року. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. – Вип. 11. – 2003. – С. 5–13; Залізник Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи // КДУ. – Вип. 12. – 2009. – С. 58.

88 Козловська В. Є. Провідник по археологічному... – С. 11.

89 Козловська В. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 44–47; Неприна В. І. Неолитические памятники... – С. 163.

90 Рудинський М. Смячка // КЗ за 1925 р. – К., 1926. – С. 118–122; Залізник Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины: хронология и периодизация. – С. 136–140; Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи (культурний поділ і періодизація). – К., 1999. – С. 173–179.

91 Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К., 1982. – С. 179–185.

92 НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 20.

93 Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. – М., 1901. – С. 754–763.

94 Ящик У-106 (НМІУ, ВОФК, акт № 709 від 17.02.1948).

95 Хвойка В. В. Каменный век... – С. 762–768.

96 Відейко М. Ю. Місця археологічних розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К., 2006. – Ч. II. – С. 33.

(сокирки, проколки, шильця, підвіски з просвердених зубів та ікл тварин), кухонний та столовий посуд⁹⁷. Крім трипільських знахідок наявні матеріали доби ранньої бронзи (уламки посуду, пряслиць та крем'яні вироби)⁹⁸.

46. *Київ (Курінний)* – у 1938–1939 рр. ЦІМ провів низку експедицій. Одна з них дослідила пам'ятки трипільської культури в Києві (у садибах Зіваля і Багреєва, а також у садибі С. І. Світославського)⁹⁹. П. П. Курінний провів також дослідження на Кирилівських висотах (вул. Кирилівська, садиби 59–61) – у тому самому місці, де до нього проводив розкопки В. В. Хвойка. Матеріали трипільської культури та доби бронзи цих зборів зараз входять до колекцій “Кирилівські висоти” (разом з матеріалами В. В. Хвойки) та “Садиба Світославського”. Поодинокі знахідки з вказаних колекцій мають шифр “експедиція Курінного і Шуберта. 1943 р.”. Фріц Шуберт (1917–?) – науковий співробітник Зондерштабу до- і ранньої історії у Києві в квітні 1943 р.¹⁰⁰

47. *Євминка* (с. Євминка Козелецького р-ну Чернігівської обл.) – багаточислове поселення, розташоване на лівому березі р. Десни; відкрите вчителем К. О. Ставровським (1908) та досліджене М. О. Макаренком (1925–1926), який виділив горизонти трипільської культури та епохи бронзи¹⁰¹. У НМІУ зберігається бл. 900 од. зб. (посуд, пластика, вироби з кременю та глини).

48. *Халеп'я* (с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл.) – трипільські пам'ятки, наприкінці XIX ст. досліджені В. В. Хвойкою в різних урочищах поблизу села. У 1925 р. М. О. Макаренко проводив дослідження на південний схід від с. Халеп'я, на підвищеному плато в ур. Жолудівка та у місцевості “Гора Грушова”. У 1934–1938 рр. масштабні розкопки в ур. Коломийщина здійснила Трипільська експедиція ІІМК АН УРСР на чолі з С. С. Магурою (до 1937) та Т. С. Пассек (після 1937). В експедиції працювали В. Є. Козловська, В. П. Петров, М. Л. Макаревич, К. Ю. Коршак, Н. Л. Кордиш; співробітники Державної Академії історії матеріальної культури Т. С. Пассек (Москва) та Є. Ю. Кричевський (Ленінград). На площі понад 13 тис. м² були розкопані залишки кількох десятків житлових споруд, визначено планування поселення, отримано значний археологічний матеріал¹⁰². У НМІУ зберігається кілька колекцій (бл. 14,5 тис. од. зб.) з вказаного пункту: посуд (цілий та фрагментований), дрібна пластика, знаряддя праці з кременю, каменю та кістки, уламки обмазки.

49. *Трипілля (Хвойка)* – ймовірно, знахідки (“речі з площадок”) з розкопок В. В. Хвойки у м. Трипілля Київської губ. (нині – с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.¹⁰³), що перебувають у складі колекції НМІУ “Трипілля (знахідки до 1894)”: матеріали трипільської культури, доби бронзи та скіфського часу. Проте цілком імовірно, що йдеться про матеріали з розкопок В. В. Хвойки як у с. Трипіллі, так і поблизу нього – у селах Верем'я, Жуківці, Стайки, Халеп'я, Щербанівка¹⁰⁴. Акти 1948 р. засвідчують, що в ящиках, одержаних з Німеччини, перебували археологічні матеріали з розкопок В. В. Хвойки, зокрема зі згаданих сіл¹⁰⁵. У НМІУ зберігаються бл. 2 тис. знахідок В. В. Хвойки 1890-х рр. – поч. XX ст. з Київщини, зокрема скарб крем'яних пластин з Халеп'я, мідні сокири з Верем'я, понад 170 зразків пластики, 300 цілих та відреставрованих посудин різних форм¹⁰⁶.

50. *Фридрівці* (нині – с. Залісся Перше Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена експедицією КА на чолі з М. Я. Рудинським (1926)¹⁰⁷. У НМІУ зберігається незначна кількість фрагментів посуду трипільської та черняхівської культур.

51. *Хоньківці* (с. Хоньківці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт, обстежений М. Я. Рудинським та О. О. Кривицьким (кін. 1920-х – поч. 1930-х рр.)¹⁰⁸. На сьогодні в колекції НМІУ перебувають 145 од. зб. трипільської культури, доби бронзи та ранньозалізного віку.

52. *Кадіївці* (с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – поселення трипільської

97 Якубенко О. О. Колекції із розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях у Національному музеї історії України // Дослідження трипільської цивілізації... – С. 45.

98 Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. – К., 1974. – С. 92–95.

99 Курінний П. П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 69.

100 ЦДАВО України. – Ф. 3 676. – Оп. 3. – Спр. 45. – Арк. 1–2, 4.

101 Макаренко М. Досліди на Остерщині. Євминка // КЗ за 1925 р. – К., 1926. – С. 61–64; НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 30.

102 Хвойка В. В. Каменный век Среднего Поднепровья... – С. 730–812; Макаренко М. Халеп'є // КЗ за 1925 р. – К., 1926. – С. 33–48; Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура. – Т. 1. – К., 1940. – С. 10–33.

103 НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 21.

104 Хвойка В. В. Каменный век... – С. 73–812.

105 Ящ. У-416 (НМІУ, ВОФК, акт № 303 від 03.02.1948); ящ. У-579 (НМІУ, там само, акт № 143, без дати; ящ. У-901 (НМІУ, там само, акт № 399 від 06.03.1948).

106 Якубенко О. О. Колекція В. В. Хвойки // Енциклопедія трипільської цивілізації (далі – **ЕТЦ**). – Т. 2. – К., 2004. – С. 230–231.

107 Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології... – С. 51.

108 Рудинський М. Я. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропологія. – К., 1929. – Вип. II. – С. 152–191.

культури в ур. Бавки, досліджене М. Я. Рудинським (1926)¹⁰⁹. Матеріали пам'ятки, що надійшли з Німеччини в одному ящику¹¹⁰, в археологічному зібранні НМІУ налічують понад 1 600 од. зб.: знаряддя з кременю, сланцю, кістки, посуд та фрагменти посуду, обмазка.

53. Кривчик (с. Кривчик Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена розвідками КА (1928)¹¹¹. У колекції НМІУ представлено 144 од. зб. матеріалів різних етапів трипільської культури, переважно крем'яних виробів.

54. Лоївці (кол. с. Лоївці Новоушицького р-ну Хмельницької обл., нині затоплене Дністровською ГЕС) – пам'ятка, досліджена під час екскурсій-розвідок КА (1927)¹¹². Знахідки, можливо, входять до збірних колекцій з матеріалами Поділля.

55. Летичів (с. Летичів Летичівського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений М. Я. Рудинським за дорученням КА (1931)¹¹³, знахідки з якого, ймовірно, входять до збірних колекцій з матеріалами Поділля.

56. Меджибіж (сmt. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений М. Я. Рудинським за дорученням КА (1931)¹¹⁴, знахідки з якого входять до збірної колекції "Колишня Подільська губернія".

57. Озаринці (с. Озаринці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – поселення трипільської культури, відкрите геологом О. О. Кривицьким біля однойменного села на Вінниччині (1919), за дорученням ВУАК та КА досліджене Д. М. Щербаківським (1926) та М. Я. Рудинським (1929). Останній у 1930 р. опублікував голівку антропоморфної фігурки з модельованими рисами обличчя та волоссям¹¹⁵ (на сьогодні втрачена). Матеріали з с. Озаринці згадуються в актах повернення 1948 р.¹¹⁶. Колекція, що зберігається у НМІУ, складається з крем'яного інвентарю, сланцевих сокир, фрагментованого столового та кухонного посуду, культових виробів (зооморфна пластика та мініатюрні глиняні конуси)¹¹⁷.

58. Патринці (с. Патринці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена розвідками М. Я. Рудинського (1927)¹¹⁸. У НМІУ зберігаються матеріали (152 од. зб., переважно фрагменти посуду) з багатшарового трипільського поселення.

59. Плисків-Чернявка – поселення трипільської культури, в археологічній літературі відоме як Плисків-Чернявка; розташоване між с. Плисків та с. Чернявка Погребищенського р-ну Вінницької обл. (нині – південна околиця с. Плисків). Розкопане Бердичівським соціально-історичним музеєм під керівництвом П. П. Курінного та Т. М. Мовчанівського (1927–1928). З Німеччини матеріали поселення, згідно з актом¹¹⁹, повернулись в одному з ящиків. Крім знахідок трипільської культури, в колекції є матеріали бронзової доби та ранньоскіфського часу¹²⁰.

60. Теклівка (в оригіналі *Тетлівка*, проте населений пункт з такою назвою в тогочасному і сучасному адміністративно-територіальному поділі України відсутній; очевидно, йдеться про с. Теклівку Крижопільського р-ну Вінницької обл. або с. Теклівку Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). У збірній колекції НМІУ "Поділля. Різні пункти Хмельницької та Вінницької обл." є кілька фрагментів посуду та обмазки трипільської культури з шифром "Теклівка".

61. Бронза – у документі не уточнено, які саме матеріали бронзової доби (III–II тис. до н.е.) були вивезені.

109 Рудинський М. Досліди на Кам'янеччині // КЗ за 1926 р. – К., 1927. – С. 123–143; НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 28.

110 Ящ. У-709 за актом № 362 від 04.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

111 Рудинський М. Я. З матеріалів до вивчення... – С. 152–191; Рудинський М. Я. Коротке повідомлення про наслідки подорожі на Поділля в році 1928 // Антропологія. Річник Кабінету. 1928. – К., 1929. – Вип. II. – С. 294; Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології... – С. 52.

112 Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології... – С. 51.

113 Там само. – С. 55.

114 Там само. – С. 55.

115 Рудинський М. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки // Антропологія. – Вип. III. – К., 1930. – С. 235–256; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. – № 84. – М., 1961. – С. 32–34.

116 Ящ. У-786 за актом № 294 від 04.02.1948, ящ. У-833 за актом № 234 від 02.02.1948, ящ. У-1048 за актом № 296 від 04.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

117 Радієвська Т. М. Озаринці // ЕТЦ. – Т. II. – К., 2004. – С. 381–383. Радомський І. С., Якубенко О. О. Кам'яний інвентар поселення Озаринці // Археологія. – 2016. – № 1. – С. 97–103.

118 Шовкопляс Г. М. Колекції матеріалів з археологічних досліджень М. Я. Рудинського в Державному історичному музеї УРСР // Актуальні проблеми фондової роботи музеїв. – К., 1968. – С. 37; Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології... – С. 51.

119 Ящ. У-971 за актом № 289 від 04.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

120 Радієвська Т. М. Поселення доби міді – раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 82–91.

Можна припустити, що найбільшу цінність для німців становили знахідки, які можна було б використати для обґрунтування їхніх прав на захоплені території. Коло таких пам'яток окреслив П. Грімм¹²¹, зокрема, згадавши матеріали з розкопок І. Ф. Левицького – пам'ятки культури кулястих амфор з с. Суемці Баранівського р-ну Житомирської обл. (1926)¹²²; матеріали культур шнурової кераміки з розкопок В. В. Хвойки поблизу с. Стрітівка Кагарлицького р-ну Київської обл. (1897)¹²³ та окремі знахідки кам'яних шліфованих сокир (які вважалися характерною ознакою т. зв. “кола культур бойових сокир”); матеріали зрубної культури, в орнаментациі керамічного посуду якої є свастикаподібні елементи, як на 2-х посудинах з розкопок К. М. Мельник-Антонович поблизу с. Кириківка Великописарівського р-ну Сумської обл.¹²⁴. Добою пізньої бронзи датуються матеріали розкопок П. П. Курінного в ур. Білогрудівський ліс поблизу с. Піківець Уманського р-ну Черкаської обл. (1918–1926)¹²⁵. Частина колекції білогрудівської культури з тих самих розкопок, що залишилася в Уманському краєзнавчому музеї, також була вивезена до Німеччини¹²⁶. В актах комісії з розподілу цінностей, повернених з Німеччини, згадуються такі матеріали доби бронзи як кам'яні знаряддя (зокрема сокири), вироби з бронзи (сокири, кельти, шпильки), кераміка¹²⁷ та ливарні форми з с. Волоське Запорізької обл.¹²⁸.

62. *Скіфи* – за актом збитків, заподіяних ДІМ у Києві (кол. ЦІМ, нині – НМІУ) від 25.01.1944, наданих НДК (далі – **акт НДК**), скіфська колекція була вивезена повністю, крім фрагментів посуду, що не мали особливої цінності. Як вказано в акті, ця втрата була найбільш вагомим не лише для УРСР, а й для всієї радянської науки, адже склад цієї колекції, унікальність та художньо-історична цінність деяких пам'яток надавали їй загальносоюзного значення¹²⁹. В актах комісії з розподілу цінностей, повернутих з Німеччини, більшість матеріалів (керамічні вироби, прикраси та предмети озброєння) згадуються без уточнення місця їхньої знахідки¹³⁰. Окремо зазначені лише кілька тисяч знахідок з розкопок О. О. Бобринського поблизу м. Сміли Смілянського р-ну Черкаської обл. (кін. ХІХ ст.)¹³¹.

63. *Греки, Ольвія* – за актом НДК антична колекція ДІМ у Києві складалася з наступних зібрань: 1) античні пам'ятки (вази, бронзові вироби, скульптура, теракоти, нумізматики) з різних київських приватних колекцій і державних зібрань; 2) матеріали Ольвійської експедиції 1935–1937 рр., які були передані до музею майже повністю; 3) кращі експозиційні предмети Ольвійської експедиції 1938–1940 рр.; 4) бл. 100 амфор, у 1935 р. вивезених з Ольвійського заповідника; 5) кіпрські старожитності¹³². До Німеччини була вивезена вся

121 *Grimm, Paul. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 9 / 10. – September / Oktober 1942. – S. 141–148.*

122 НА ІА НАНУ. – Ф. А. Лев. – Спр. 3. – Арк. 30–36.; *Левицький І.* Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // *Антропологія. – Вип. II. – К., 1929. – С. 192–222.*

123 *Вовк Хв.* Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля // *Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. III. – Львів, 1900. – С. 1–11.*

124 *Мельник Е. Н.* Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 // *Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. 1. – С. 708–709; Отрощенко В. В., Корпусова В. М.* Свастика в знакових системах доби міді-бронзи України // *Магістеріум. – Вип. 11. – К., 2003. – С. 13–18.*

125 *Курінний П. П.* Дослідження білогрудівського могильника // *КЗ за 1925 р. – К., 1926. – С. 74–80; Курінний П. П.* Розкопки білогрудівських могилоподібних горбів // *КЗ за 1926 р. – К., 1927. – С. 79–83.*

126 ЦДАВО України. – Ф. 3 676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 254.

127 Ящ. У-227 за актом № 203 від 31.01.1948, ящ. У-333 за актом № 551 від 1948, ящ. У-692 за актом № 32 від 14.01.1948, ящ. У-1 046 за актом № 57 від 17.01.1948, ящ. У-421 за актом № 128 від 20.01.1948, ящ. У-685 за актом № 162 від 29.01.1948, ящ. У-1 078 за актом № 178 від 30.01.1948, ящ. У-509 НМІУ за актом № 190 від 31.01.1948, ящ. У-479 за актом № 317 від 1948 р., ящ. У-875 за актом № 462 від 7.02.1948, ящ. У-588 за актом № 903 від 20.02.1948, ящ. У-1 120 за актом № 505 від 09.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

128 Ящик У-1 128 за актом № 5 від 12.01.1948 (НМІУ, ВОФК).

129 Государственный архив Российской Федерации (далі – **ГАРФ**). – Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 30.

130 Ящ. У-227 за актом № 203 від 31.01.1948, ящ. У-391 за актом № 27 від 14.01.1948, ящ. У-236 за актом № 42 від 15.01.1948, ящ. У-1 081 за актом № 43 від 15.01.1948, ящ. У-813 за актом № 115 від 20.01.1948, ящ. У-3 за актом № 157 від 01.1948, ящ. У-448 за актом № 233 від 02.02.1948, ящ. У-392 за актом № 321 від 04.02.1948, ящ. У-871 за актом № 325 від 05.02.1948, ящ. У-531 за актом № 455 від 07.02.1948, ящ. У-1 123 за актом № 493 від 1948 р., ящ. У-1 120 за актом № 505 від 09.02.1948, ящ. У-136 за актом № 594 від 12.02.1948, ящ. У-569 за актом № 646 від 14.02.1948, ящ. У-1 141 за актом № 666 від 16.02.1948, ящ. У-992 за актом № 684 від 17.02.1948, ящ. У-326 за актом № 696 від 18.02.1948, ящ. У-389 за актом № 743 від 18.02.1948, ящ. У-584 за актом № 758 від 18.02.1948, ящ. У-1 103 за актом № 769 від 19.02.1948, ящ. У-1 136 за актом № 786 від 17.01.1948, ящ. У-359 за актом № 847 від 21.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

131 Ящ. № У-1 112 за актом № 141 від 20.01.1948, ящ. № У-478 за актом № 308 від 4.02.1948, ящ. № У-427 за актом № 687 від лютого 1948 р. (НМІУ, ВОФК); *Бобринский А. А.* Курганы и случайные находки близ м. Смела. – Т. I–III. – СПб., 1887–1901.

132 ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 23.

експозиційна частина колекцій та частина фондового матеріалу Ольвійської експедиції 1935–1937 рр., крім габаритних експозиційних матеріалів (піфос, амфори, черепиці, архітектурні фрагменти). В акті про збитки згадуються наступні втрачені предмети: чорно- та червонофігурний посуд (20 од.), чорно- і червонолаковий посуд (30 од.), місцева ольвійська кераміка (30 од.), сіроглиняна лощена кераміка (20 од.), світильники (50 од.), фрагменти скляних посудин (20 од.), кістяні вироби (15 од.), фрагменти мармурових плит (15 од.), амфорні ручки з клеймами (50 од.), теракотові статуетки (50 од.), зібрання кераміки з о. Кіпр (100 од.), архітектурні фрагменти (5 од.), матеріали з розкопок Ольвії 1935–1940 рр. (6 тис. од.), скляні та металеві прикраси (50 од.), знаряддя праці (100 од.). В актах комісії з розподілу культурних цінностей, повернених з Німеччини, зазначено прибуття чималої кількості ящиків з античними, зокрема ольвійськими, матеріалами¹³³.

64. *Готу* – матеріали черняхівської культури, які у першій половині ХХ ст. зараховували до т. зв. “культури полів поховань”, що поєднувала зарубинецьку (III / II ст. до н. е. – II ст. н. е.) і черняхівську (III–V ст. н. е.) культури. На думку проф. Р. Штампуса, недостатнє представлення у довоєнній експозиції ЦІМ готського матеріалу (в той час, як більшість знахідок лишалась у фондах) було зроблене для того, щоб применшити вплив готської культури¹³⁴. В акті НДК повідомляється, що у складі повністю вивезеної колекції “полів поховань” були матеріали з розкопаних В. В. Хвойкою (1899–1900)¹³⁵ могильників черняхівської культури поблизу с. Черняхів Кагарлицького р-ну Київської обл. (1 тис. од. зб.) і с. Ромашки Рокитнянського р-ну Київської обл. (100 од. зб.), а також 100 знахідок з розкопок В. Є. Козловської поблизу с. Дідівщина Фастівська р-ну Київської обл. (1929)¹³⁶. Можливо, до цього пункту німецького списку відносились і матеріали зарубинецької культури (яку німецькі дослідники ототожнювали з германськими племенами скірів і бастарнів). До Німеччини були вивезені 150 знахідок з могильника у с. Зарубинці Монастирищенського р-ну Черкаської обл. (розкопки В. В. Хвойки, 1899) та 200 знахідок з могильника поблизу с. Корчувате на південно-східній околиці Києва з розкопок І. М. Самойловського (1940–1941)¹³⁷. В актах комісії з розподілу культурних цінностей, повернених з Німеччини, побіжно згадано ящики з матеріалами “полів поховань” без конкретизації окремих пам’яток¹³⁸.

65. *Вікінги* (варяги) – войовничі вихідці зі Скандинавії, які справили значний вплив на країни Європи. Німецькі науковці Третього Райху розглядали Київську Русь як державу, засновану вікінгами (Київську варязьку імперію), які з серед. IX ст. по Волзькому та Дніпровському шляхах поступово просуvalися углиб території, населеної східнослов’янськими племенами. Варяги Аскольд і Дір започаткували варязьку колонію у Києві, а варяг Олег – панування династії Рюриковичів у Києві та “Київській варязькій імперії”. Факт присутності північно-германських переселенців на теренах давньої України підтверджувався археологічними знахідками старожитностей скандинавського походження: зброї та прикрас¹³⁹. Питання старожитностей скандинавського походження на теренах України було окремо розглянуто у статті Нади Германн, багато ілюстрованої фотографіями експонатів ЦІМ. Автор описує низку поховань у дерев’яних зрубах з конем і зброєю, розкопаних у Києві, які, на її думку, відрізняються від бідних могил місцевих жителів не тільки у соціальному,

133 Ящ. У-115 за актом № 267 від 2.02.1948, ящ. У-434 за актом № 25 від 13.01.1948, ящ. У-496 за актом № 37 від 15.01.1948, ящ. У-52 за актом № 51 від 16.01.1948, ящ. У-41 за актом № 70 від 19.01.1948, ящ. У-446 за актом № 109 від 20.01.1948, ящ. У-152 за актом № 118 від 21.01.1948, ящ. У-419 за актом № 135 від 20.01.1948, ящ. У-704 за актом № 179 від 30.01.1948, ящ. У-81 за актом № 260 від 03.02.1948, ящ. У-472 за актом № 272 від 04.02.1948, ящ. У-415 за актом № 273 від 04.02.1948, ящ. У-244 за актом № 286 від 04.02.1948, ящ. У-976 за актом № 290 від 04.02.1948, ящ. У-572 за актом № 328 від 05.02.1948, ящ. У-353 за актом № 331 від 05.02.1948, ящ. У-450 за актом № 345 від 06.02.1948, ящ. У-207 за актом № 427 від 09.02.1948, ящ. У-911 за актом № 347 від лютого 1948 р., ящ. У-18 за актом № 479 від 1948 р., ящ. У-213 за актом № 542 від 11.02.1948, ящ. У-130 за актом № 580 від 11.02.1948, ящ. У-1 129 за актом № 657 від 14.02.1948, ящ. У-29 за актом № 764 від 19.02.1948, ящ. У-76 за актом № 768 від 19.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

134 *Stampfuß, Rudolf*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 19.

135 *Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойки в 1899–1900 годах) // Записки Императорскаго русскаго археологическаго общества: новая серия (далі – **ЗРАО**). – Т. XII, вып. 1–2. – СПб., 1901. – С. 172–190; *Stampfuß, Rudolf*. Germanen in der Ukraine // *Germanen Erbe: Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte*. – Heft 9 / 10. – 1942. – S. 130–140.

136 ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282. – Лл. 32, 33; *Козловська В. Є.* Новіші археологічні досліді на території Білоцерківщини // ХрАМ. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 39–40; *Петраускас О. В.* Могильник поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина (за матеріалами розкопок Валерії Козловської) // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 111–121.

137 ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 32; *Самойловський І.* Корчуватський могильник // Археологія. – 1947. – Вип. I. – С. 101–109.

138 Ящ. У-65 за актом № 207 від 31.01.1948, ящ. У-374 за актом № 283 від 4.02.1948, ящ. У-1 117 за актом № 419 від 9.02.1948, ящ. У-254 за актом № 780 від 19.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

139 *Stampfuß, Rudolf*. Das Landesmuseum... – S. 27.

але й в етнічному плані¹⁴⁰. Деякі з вивезених музейних предметів дійсно пов'язувались зі скандинавськими традиціями, як, наприклад, бронзова овальна фібула X ст. з розкопок 1876 р. у Києві поховання № 125 по вул. Кирилівській, 53–59 (кол. садиба Марра), яка до Києва не повернулася¹⁴¹. Також був вивезений знайдений наприкінці XIX ст. поблизу с. Хвощеве Миргородського р-ну Полтавської обл. залізний меч X ст. з написом на клинку, який дослідники згодом інтерпретують як “коваль Людота”¹⁴². Цей меч, повернений разом з іншими колекціями, зараз зберігається у НМІУ¹⁴³.

66. *Дніпробуд* – матеріали Дніпробудівської (Дніпрогесівської) археологічної новобудовної експедиції (1927–1932)¹⁴⁴, проведеної у зв'язку з будівництвом греблі Дніпровської ГЕС (Дніпрельстану) і наступним затопленням досліджуваної території. Експедицію очолював Д. І. Яворницький, старшими археологами були А. В. Добровольський, П. І. Смолічев, С. С. Гамченко та ін. Ця масштабна експедиція дослідила чимало пам'яток від палеоліту до Київської Русі включно: було зібрано понад 100 тис. артефактів, поділених між музеями Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Харкова, Одеси. Більшість знахідок у 1934 рр. разом з польовою документацією (нині перебуває у НА ІА НАНУ, ф. 18) була передана до ІІМК у Києві¹⁴⁵. У 1942 р. матеріали експедиції разом з колекціями ІА надійшли до КМДРІ. У 1948 р., згідно з актами Комісії з розподілу культурних цінностей, повернених з Німеччини, їх передали до ДІМ¹⁴⁶.

67. *Канцирка* (Канцирська балка поблизу с. Федорівка Дніпропетровської обл.) – пам'ятка, вперше досліджена у 1929 р. У 1930–1931 рр. В. А. Грінченко виявив артефакти бронзового віку та поселення гончарів з печами для випалювання посуду салтівської культури¹⁴⁷. У колекції НМІУ нараховується бл. 9 тис. уламків гончарних посудин¹⁴⁸. Про повернення матеріалів з Канцирки згадують акти комісії з розподілу культурних цінностей, повернених з Німеччини¹⁴⁹.

68. *Ямбург-Осокорівка* – дві палеолітичні стоянки. Одна розкопана І. Ф. Левицьким (1932)¹⁵⁰ поблизу кол. німецької колонії Ямбург (нині – с. Дніпрове Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл.). Друга виявлена у балці Осокорівка¹⁵¹ (у Солонянському р-ні Дніпропетровської обл.) Т. Т. Теслею (1931) і досліджена І. Ф. Левицьким. Матеріали з Ямбурага згадують акти комісії з розподілу культурних цінностей, повернених з Німеччини¹⁵². Нині колекція з Ямбурага у НМІУ налічує бл. 500 од зб., серед яких – крем'яні вироби кам'яної доби та кераміка раннього залізного віку, слов'янського та давньоруського часу¹⁵³.

69. *Кічкас* (с. Кічкас Запорізької обл., нині – у складі м. Запоріжжя) – місцевість у епіцентрі будівництва Дніпрельстану. Навколо нього було досліджено низку різночасових пам'яток. Як зазначає П. І. Смолічев,

140 *Hermann, Nada. Zeugen der Wikinger zu Kiev // Germanen Erbe: Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 3 / 4. – 1943. – S. 34–46.*

141 *Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т. 1. – М.-Л., 1958. – С. 210–211, табл. XXIX; Андросчук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. – Paris, 2012. – С. 51–52, рис. 16; ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 36; *Hermann, Nada. Zeugen der Wikinger... – S. 38. – Abb. 6.**

142 *Андросчук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности... – С. 312–313, № 244, рис. 247; Androshchuk F. The “Ljudota Sword?” (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) // Ruthenica. – Т. 2. – К., 2003. – С. 15–25; *Hermann, Nada. Zeugen der Wikinger... – S. 37. – Abb. 4.**

143 ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 36.

144 *Козловська В. Археологічні дослідження на території Дніпрельстану // ХрАМ. – Ч. 1. – К., 1930. – С. 11–20; Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР). – Днепропетровск, 1980. – С. 19–45; Ковалева І. Ф. 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепрогэсовской новостроечной экспедиции. – Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. – № 12. – Запоріжжя, 2012. – С. 196–207; *Курінний П. П. Історія археологічного знання... – С. 100–103; Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – Ч. II. – С. 508–509.**

145 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36 371–ФП. – Арк. 88.

146 Ящ. У-258 за актом № 48 від 15.01.1948, ящ. У-36 за актом № 149 від 1948 р., ящ. У-115 за актом № 232 від 2.02.1948, ящ. У-701 за актом № 291 від 4.02.1948, ящ. У-1 084 за актом № 292 від 4.02.1948, ящ. У-691 за актом № 297 від 4.02.1948, ящ. У-841 за актом № 301 від 4.02.1948 (НМІУ, ВОФК).

147 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 56, 60, 70, 71.

148 *Строкова Л. В. Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепрогэсовской экспедиции 1927–1932 рр. // Древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Днепропетровск, 1983. – С. 28.*

149 Ящ. У-1084, акт № 292 від 4.02.1948, ящ. У-988, акт № 363 від 4.02.1948, ящ. У-958, акт № 379 від 4.02.1948, ящ. У-972, акт № 293 від 4.02.1948, ящ. У-703, акт № 295 від 4.02.1948, ящ. У-190, акт № 144 від 20.01.1948 (НМІУ, ВОФК).

150 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 148, 149; Там само. – Ф. А. Лев. – Спр. 10; *Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории... – С. 50–53.*

151 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 124, 125, 126.

152 Ящ. У-1 066, НМІУ, ВОФК, акт № 300 від 4.02.1948.

153 *Строкова Л. В. Славянские древности... – С. 29.*

пам'ятки були розкидані по всій площі будівництва окремими групами, яких було нараховано 16, загальна кількість занотованих пам'яток становила 150¹⁵⁴. У 1927 р. був досліджений курганний могильник¹⁵⁵. У 1927–1928 рр. на території с. Кічкас було досліджене давньоруське поселення (57 землянок), розташоване вздовж правого берега Дніпра проти греблі Дніпрогесу. У НМІУ зберігаються матеріали жител 5, 7, 8, 10, 14, 20, 21, 27–30, 32–33, 47, 49, 50, 54: більш ніж 700 фрагментів кераміки, металевих і скляних виробів¹⁵⁶.

До цієї колекції могли бути зараховані й матеріали з дослідженої А. В. Добровольським (1927) скельної стоянки "Кічкас IX–II", відомої в літературі як поселення "Середній Стіг II" (пам'ятка, за якою була виділена середньостогівська культура). Матеріали з цього поселення (бл. 300 фрагментів кераміки) у фондах НМІУ перебувають у складі трьох колекцій: "Кічкас", "Середній Стіг" та "Дніпропетровщина"¹⁵⁷.

70. Вовніци (с. Вовніги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) – група поселень, розташована на березі напроти села. Правобережне поселення дослідив А. В. Добровольський у 1930–1931 рр., а лівобережна багатошарова стоянка була досліджена у 1932 р.¹⁵⁸. Виявлені матеріали у колекції НМІУ представлені бл. 2,5 тис. знахідок (посуд, уламки кераміки, кам'яних та крем'яних виробів) дніпро-донецької та сурсько-дніпровської культур неолітичного часу, а також катакомбної, зрубної та білозерської культур доби бронзи.

71. Таволжаний (о. Таволжаний Запорізької обл.) – перші розвідки були проведені у 1927 р., розкопки розпочаті у 1929 р. П. І. Смоличевим. Серед виявлених об'єктів – кам'яні поховальні споруди "закладки" доби бронзи¹⁵⁹. У колекції НМІУ представлені бл. 200 виробів з кременю, каменю та кераміки часів енеоліту та пізньої бронзи.

72. Собачки (урочище Собачки на правому березі Дніпра Запорізької обл.) – досліджені А. В. Добровольським (1928–1929) багатошарова стоянка та неолітичний могильник¹⁶⁰. У колекції НМІУ представлено бл. 4,5 тис. знахідок, більшість яких складають мезолітичні та неолітичні крем'яні вироби, а також кераміка середньостогівської та ямної культур.

73. Хортиця – скелястий острів довжиною 12 км в районі м. Запоріжжя у руслі Дніпра, досліджений П. І. Смоличевим та Е. О. Федоровичем (1928). Початково розкопки на острові не планувалися, оскільки він розташовувався нижче порогів. Досліди розпочалися у зв'язку з будівництвом залізничного мосту. У північно-східній частині якого було виявлене поселення сабатинівської культури¹⁶¹. У колекції НМІУ бронзової доби представлено бл. 300 знахідок кераміки і крем'яних знарядь.

74. Виноградний – багатошарова пам'ятка на острові Виноградному біля с. Привільне Запорізької обл., досліджена під керівництвом А. В. Добровольського (1929–1930)¹⁶². Були відкриті поселення та поховання неолітичних дніпро-донецької та сурсько-дніпровської культур; енеолітичні шари поселення представлені матеріалами квітнянської культури; шари доби бронзи складаються з матеріалів бабинської, катакомбної та сабатинівської культур. У колекції НМІУ зберігаються понад 800 знахідок: глиняний та кам'яний посуд, крем'яні, кам'яні та кістяні знаряддя¹⁶³.

75. Похилий (о. Похилий, розташований поблизу с. Привільне Запорізької обл.) – багатошарова пам'ятка, досліджена у 1928 р. П. І. Смоличевим.¹⁶⁴ Серед знахідок – матеріали неолітичного часу (сурсько-дніпровська та дніпро-донецька культури), енеоліту (середньостогівська культура), доби бронзи (ямна та катакомбна

154 Смоличев П. І. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкас Запорізької округи у вересні–жовтні року 1927 // Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей: збірник. – Дніпропетровськ, 1927. – Т. 1. – С. 161–234.

155 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 21, 22, 23.

156 Строчкова Л. В. Славянские древности... – С. 29.

157 НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116 / 30; Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкас Запорізької округи) // Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей: збірник. – Т. 1. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 61–160; Рассамкін Ю. Я., Якубенко О. О., Сорокіна С. А. Скельна стоянка доби енеоліту "Кічкас IX–II" (Середній Стіг II): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2006. – С. 43–47.

158 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 66, 81, 82; Добровольський А. В. Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області // Археологія. – Т. VII. – 1952. – С. 80, 81, 83; Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории... – С. 59–60.

159 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 92; Станицина Г. О. Петро Іванович Смоличев // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 101–111; Добровольський А. В. Матеріали до археологічної карти... – С. 84.

160 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 35, 36, 48; Добровольський А. В. Матеріали до археологічної карти... – С. 81, 83, 84.

161 НА ІА НАНУ. – Ф. 6. – Спр. 58; Добровольський А. В. Матеріали до археологічної карти... – С. 83.

162 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 46, 52, 61.

163 Добровольський А. В. Матеріали до археологічної карти... – С. 80–83; Сердюкова І. Л., Якубенко О. О. Кераміка доби середньої бронзи о-ва Виноградний // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. – К., 1993. – С. 125–126.

164 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 24; Добровольський А. В. Матеріали до археологічної карти... – С. 80; Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории... – С. 59–60.

культури). Сучасна колекція НМІУ налічує бл. 700 од. зб.: кераміка, кістяні і крем'яні вироби, кам'яні диски.

76. Дурна Скеля – (острів Дурна Скеля у руслі Дніпра в районі м. Запоріжжя) – багаточислове поселення часів енеоліту – середньої бронзи, досліджене експедицією під керівництвом А. В. Добровольського (1928), що виявила бл. 17 тис. знахідок. В поселенні виділені шари середньостогівської культури, ямної та катакомбної культурно-історичних спільнот; також було розкопано могильник зрубної культурно-історичної спільноти. З початково зібраних експедицією предметів (близько 17 тис.) у колекції НМІУ зберігається бл. 1 300 артефактів: фрагменти кераміки, крем'яні та кам'яні знаряддя праці¹⁶⁵.

77. Гадюча Балка – балка, розташована на правому березі Дніпра, обмежує з півдня урочище Собачки, Запорізька обл., досліджена у 1928–1929 рр. В. А. Грінченком. Виявлено неолітичну стоянку (сурсько-дніпровська та азово-дніпровська культури), поховання епохи пізньої бронзи, могильник скіфо-сарматського часу (на правому березі балки), поховання під кам'яними закладками скіфо-сарматського часу (на лівому березі гирла балки)¹⁶⁶. У колекції НМІУ зберігається бл. 180 знахідок: кераміка, крем'яні і кам'яні вироби енеолітичної доби та зрубної культурно-історичної спільноти.

78. Божків – (хутір Божків, розташований біля с. Федорівка Запорізького р-ну Запорізької обл.) – пам'ятка доби бронзи, досліджена у 1931–1932 рр.¹⁶⁷. Сучасна колекція НМІУ нараховує понад 1 100 од. зб. виробів з кременю та кераміки.

79. Волоське (с. Волоське Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) – колекція знахідок з кількох пам'яток. Палеолітичні пам'ятки були виявлені І. Ф. Левицьким на правому березі р. Сури (1932), який також зібрав палеолітичний матеріал у центрі с. Волоське (1931)¹⁶⁸. До колекції “Волоське” у НМІУ також входять знахідки з дослідженого В. А. Грінченком (1931) поселення на скелястому останці “Стрільча Скеля” під правим берегом Дніпра проти південного кінця с. Волоське¹⁶⁹. На розкопках цього ж поселення у 1940–1941 рр. працювала експедиція ЦІМ під керівництвом П. П. Курінного. Оскільки П. П. Курінний брав участь у вивезенні колекцій, можна припустити, що він неодмінно вивіз матеріали і з власних розкопок. У колекції НМІУ представлено бл. 3 тис. знахідок, переважно керамічні матеріали ямної, катакомбної та зрубної культур.

80. Микільське (с. Микільське Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) – культурний комплекс мезолітичної доби, відкритий розвідкою І. Ф. Левицького на захід від села у 1932 р. Поселення неолітичного часу, відкрите у 1931 р. у заплаві біля скелі Монастирка, не досліджувалося¹⁷⁰.

81. Огринь (с. Ігрень, кол. Стара Ігрень, Дніпропетровської обл., нині – у складі м. Дніпро) – пам'ятки з околиць села на лівому березі Дніпра доби енеоліту та бронзи, досліджені у 1932 р. А. В. Добровольським. Загалом було розкопано 18 пунктів (стоянок) та могильник. Наразі у фондах НМІУ зберігаються матеріали зі стоянок №№ 1–3, 4а, б, 6а, 7, 8, 8а, 9, 11, 13, 15. Серед знахідок фрагменти кераміки і крем'яні знаряддя середньостогівської, ямної, катакомбної та зрубної культур, а також матеріали доби пізньої бронзи¹⁷¹.

82. Перун (о. Перун у руслі Дніпра в Запорізькій обл., затоплений водами Дніпрогесу) – досліджене В. А. Грінченком (1929) багаточислове поселення бронзової доби на о. Перун у руслі Дніпра (Запорізька обл.), пізніше затопленому Дніпровським водосховищем¹⁷². До колекції НМІУ входить бл. 4 тис. предметів доби неоліту-бронзи та бл. 400 од. зб. кераміки слов'янського часу¹⁷³.

83. Черепи з різних місць знахідок – у 1948 р. до музею повернулися 4 ящики з черепами: ящ. У-300 (100×50 см) “*Антропологические материалы, черепа в бумажных пакетах. Раздробленные*”¹⁷⁴; ящ. У-957, (165×45 см) “*Антропологический материал: черепа и кости в разорванной бумажной упаковке. Не удовлетворит[ельное]*”¹⁷⁵; ящ. У-85 (75×55 см) “*Антропологический материал: черепа преимущественно из славян[ских] могильн[иков] на территор[ии] УССР. Удовлетвор[ительное]*”¹⁷⁶; ящ. У-332 (155×60 см) “*Антропологический*

165 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 12, 13а; Добровольский А. В. Матеріали до археологічної карти... – С. 82; Якубенко Е. А. Матеріали поселення епохи міді-бронзи Дурна Скеля в зібранні ГІМ УССР // Древности Среднего Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). – Днепропетровск, 1982. – С. 19–28; Сердюкова І. Л., Якубенко О. О. Катакомбна кераміка пам'ятки Дурна Скеля // Археологічні дослідження на Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 122–124.

166 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 18а, 19, 20, 51, 52; Добровольский А. В. Матеріали до археологічної карти... – С. 80, 84–86.; Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории... – С. 59.

167 Добровольский А. В. Матеріали до археологічної карти... – С. 83.

168 Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории... – С. 53.

169 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 108.

170 Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории... – С. 52, 63.

171 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 132–138; Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории... – С. 64–65.

172 НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 71; Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории... – С. 61.

173 Строчкова Л. В. Славянские древности... – С. 28.

174 НМІУ, ВОФК, акт № 279 від 4.02.1948.

175 Там само, акт № 322 від 4.02.1948.

176 Там само, акт № 391 від 6.02.1948.

матеріал: черепа из археологических раскопок в бумажных пакетах. Удовлетворительное"¹⁷⁷. На сьогодні цих черепів у НМІУ немає. За спогадами провідного наукового співробітника НМІУ О. О. Якубенко, у 1970-х рр. у фондах музею зберігалися черепа з розкопок Десятинної церкви, приблизно тоді ж передані до групи антропології при секторі первісної археології ІА АН УРСР.

84. *Скляні негативи* – до КМДРІ надійшло чимале зібрання скляних негативів з ЦІМ та ІА АН УРСР¹⁷⁸. За актом збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками ДІМ (кол. ЦІМ) від 25.01.1944 (з 9-ти підписантів якого 7 працювали в КМДРІ), музей втратив 10 тис. негативів археологічних знахідок від 1900 р., 10 тис. негативів відділу соціалістичного будівництва та 4,5 тис. інших негативів¹⁷⁹. Частина негативів, що лишилась у Києві, у квітні 1944 р. була поділена між ДІМ та ІА. У 1948 р. до музею з Німеччини повернулися негативи, зокрема розкопок та експозиції музею¹⁸⁰. На упаковках деяких з них збереглися німецькі написи олівцем. Серед них були не лише негативи з музейного зібрання, а й приналежні ІА, про що свідчать конверти-упаковки з надрукованим бланком інституту, зокрема негативи розкопок Десятинної церкви і Михайлівського монастиря¹⁸¹. Водночас деякі негативи музею потрапили до ІА, зокрема фотографії експозиції та єгипетської колекції ЦІМ¹⁸².

85. *Архів* – архів КІДРІ складався з документації та архівних матеріалів ЦІМ та ІА АН УРСР¹⁸³. Серед вивезених паперів особливо цінними були інвентарні книги музею. Після визволення Києва невивезені до Німеччини архівні матеріали 1–13.04.1944 були розподілені між ІА АН УРСР та ДІМ¹⁸⁴. Зокрема до ІА надійшли особисті архіви Хв. Вовка, В. В. Хвойки, С. С. Гамченка, Д. М. Щербаківського, А. П. Новицького, О. В. Бодяньського, матеріали ІА, археологічних та етнографічних установ ВУАН¹⁸⁵. Згідно з актами Комісії про прийом, інвентаризацію та розподіл музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини, до музею надійшли переважно інвентарні книги та картотеки¹⁸⁶.

86. *Два скіфські казани* – у 1948 р. з Німеччини повернулися п'ять скіфських казанів. В ящ. У-580, 60×45 см: "Бронзовий котел без дна. Неудовл[етворительное]"¹⁸⁷; під № У-1 039 казан запакований: "Скифский казан (медн[ый])"¹⁸⁸; в ящ. У-597–599 три запаковані разом казани: "Скифские котлы в одном большем ящике"¹⁸⁹. Найбільший казан (ящ. У-1 039) з тих, що повернулися з Німеччини, до війни належав Херсонському краєзнавчому музею, походив з с. Осокорівки Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. Нині він експонується у НМІУ (інв. № Б 1 674, старий інв. № 26 581).

87. *Фреска: хрест* – фрагмент (124×85 см, з рамою – 135×95 см) верхньої частини фрески шестикінечного хреста з Михайлівського Золотоверхого собору, розміщувалась у нижньому регістрі на західній лопатці південного стовпа вівтарної арки, у 1934 р. демонтована Д. Кіпліком¹⁹⁰ і перевезена до Всеукраїнського музейного містечка (далі – **ВММ**) у КПЛ для закріплення на нову основу¹⁹¹. Не раніше 1936 р. надійшла до відділу Київської Русі ЦІМ, перебувала у КМДРІ (куди могла потрапити лише з ЦІМ) і восени 1943 р. була вивезена до Кракова. В акті збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками ДІМ від 25.01.1944, складеному за відсутності інвентарних книг, фреска "Хрест" не згадувалась, натомість значилася мозаїка

177 Там само, акт № 874 від 21.02.1948.

178 НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 23; ЦДАВО України. – Ф. 3 206. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 169.

179 ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Спр. 282. – Арк. 15.

180 Києво-Печерська Лавра... – С. 948.

181 Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М. Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 30. – К., 2016. – С. 127.

182 Яненко А. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали. – К., 2017. – С. 34. – Рис. 14; Романова О. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі (колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАН України) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі – **МДАПВ**). – Вип. 21. – Львів, 2017. – С. 182–197; Станиціна Г. "Скарби на склі": колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України // Там само. – С. 198–213.

183 НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 23.

184 НА ІА НАНУ. – Ф. "Діловодство". – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 2.

185 Станиціна Г. О. З історії Наукового архіву Інституту археології НАН України // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 269.

186 НМІУ, ВОФК, акт № 564 від 11.01.1948, акт № 672 від 16.02.1948.

187 Там само, акт № 357 від 5.02.1948.

188 Там само, акт № 642 від 14.02.1948.

189 Там само, акт № 656 від 14.02.1948.

190 Коренюк Ю. О. Історія ансамблю мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві від перших письмових згадок до періоду демонтажу // Софійські читання. – Вип. 5. – К., 2010. – С. 97.

191 Коренюк Ю., Кот С. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // ПУ. – 1999. – № 1. – С. 65.

з рослинним орнаментом розміром 150×50 см¹⁹². Фреска “Хрест” 15.11.1945 надійшла в МЦЗП з Гьохштедта (ящ. № 287), отримала № 14 231, в ході реституції СРСР 15.04.1947 вибула до Берліна¹⁹³ та у грудні 1947 р. повернулася з Німеччини¹⁹⁴. 20.06.1949 передана до Софійського музею (нині – Національний заповідник “Софія Київська”, далі – **НЗСК**) у ящ. У-740, того ж року отримала інв. № 12 759, після 1953 р. – інв. Г-72, з 1984 р. має інв. № МЖ 182¹⁹⁵.

88. Три фрескові фрагменти орнаментальних фризів з Михайлівського Золотоверхого собору, не раніше 1936 р. надійшли до відділу Київської Русі ЦІМ, потім опинилися у КМДРІ. В акті збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками ДІМ, від 25.01.1944 зазначені три орнаментальні фрескові фрагменти з єдиним для всіх умовним розміром 100×60 см¹⁹⁶. Восени 1943 р. до Кракова всього було вивезено 17 фрагментів орнаментального фрескового фризу з Михайлівського Золотоверхого собору, 14 – з Архітектурно-історичного музею (нині – НЗСК) та 3 – з КМДРІ¹⁹⁷. До Києва у 1947 р. з Німеччини повернувся лише один розбитий орнаментальний фресковий фрагмент в ящ. У-792, переданий 20.06.1949 до Софійського музею (нині – НЗСК). У 1949 р. він отримав № 12 765, у 1953 р. – № Г-69, з 1984 р. має № МЖ 183. Після реставрації 1950–1951 рр. (уламки складені і змонтовані на новій основі) його розміри становлять 80×48 см¹⁹⁸. Решта 16 фрескових фрагментів орнаментів у 1948 р. потрапили до Новгородського державного музею (нині – Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник, РФ), з якого 18.08.1953 були передані до Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ), звідти 11 фрескових фрагментів орнаментального фризу у 2001 і 2004 рр. були повернені в Україну і нині зберігаються у Державному історико-архітектурному заповіднику “Стародавній Київ”. При цьому виявилось, що одна з фресок, починаючи ще з німецького переліку, була невірно ідентифікована як орнамент, хоча це – медальйон з погруддям невідомого святого. П'ять фресок-орнаментів з Михайлівського Золотоверхого собору залишаються у Новгороді¹⁹⁹.

89. Фреска “Шість апостолів” – копія фрески з Єлецького монастиря у Чернігові, виконана Є. К. Евенбах. 16.11.1945 надійшла з Гьохштедта до МЦЗП (ящ. № 526), де отримала № 14 470. В ході реституції СРСР 15.04.1947 вибула до Берліна²⁰⁰.

90. Історичні та археологічні карти – експозиція КМДРІ містила чимало історичних карт (розселення готів, держава вікінгів, походи вікінгів на Візантію) та карт поширення археологічних пам'яток і культур²⁰¹. Карты, що виготовлялись на замовлення німецького керівництва музею, відображали нацистське бачення розвитку до- і ранньої історії України²⁰². Частина карт, ймовірно, виготовляли співробітники КМДРІ – етнограф і художник Ю. Ю. Павлович та художник музею Л. С. Шиліна²⁰³. Вісім історичних карт (розселення скіфів, готів, сарматів, вікінгів тощо) 16.11.1945 надійшли з Гьохштедта до МЦЗП в ящику № 596, який отримав у Мюнхені № 14 540 і в ході реституції СРСР 15.04.1947 вибув до Берліна²⁰⁴. Ці карти до музею не повернулися.

91. Карта народного одягу і карта типів хат – акварельні карти “Північна і Середня Україна в типах народного убрання” та “Основні типи селянських хат на Україні”. Остання (на 15 арк. ватману) містила зображення понад 100 хат²⁰⁵. Обидві карти експонувалися в залі № 9 КМДРІ “Українська етнографія”²⁰⁶. Вони були виконані співробітником названого музею художником Ю. Ю. Павловичем, друга – у співавторстві зі співробітником того ж музею етнографом В. С. Мамоновим. У 1943–1945 рр. карта “Основні типи селянських хат на Україні” була відновлена у меншому форматі (92×163 см) і зараз зберігається в архіві Інституту

192 ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282 – Л. 8.

193 ВArch / В-323 / 727 / Nr. 14 231.

194 Києво-Печерська Лавра... – С. 944–949.

195 Коренюк Ю. О. Історія ансамблю мозаїк... – С. 97; Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки і фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві: сучасний стан мистецької спадщини // ПУ. – 2007. – № 1. – С. XXIII–XXIV; Вони ж. Михайлівські пам'ятки... – С. 77, 82.

196 ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 8.

197 Коренюк Ю., Кот С., Себта Т. Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // ПУ. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVII.

198 Коренюк Ю. О. Історія ансамблю мозаїк... – С. 97.

199 Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки і фрески... – С. XXIII–XXXII; Коренюк Ю. О. Історія ансамблю мозаїк... – С. 98–102, 105–107.

200 ВArch / В-323 / 727 / Nr. 14 470.

201 ЦДАВО України. – Ф. 3 206. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 168.

202 Києво-Печерська Лавра... – С. 902.

203 ІА НАНУ. – Відділ кадрів. – Особова справа Л. С. Шиліної. – Арк. 6 / н.

204 ВArch / В-323 / 729 / Nr. 14 540.

205 НА НМІУ. – Ф. Р-1 260. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 2.

206 ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 28.

мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського²⁰⁷.

92. *Малюнки: Трипілля, готи, бастарни* – частина ілюстративного матеріалу в експозиції КМДРІ була взята з попередньої експозиції ЦІМ²⁰⁸. Поступово старі ілюстрації замінювалися новими, які більше відповідали концепції німецького керівництва. Частину малюнків виготовив музейний художник Ю. Ю. Павлович, зокрема до розділів експозиції, присвячених зарубинецькій і черняхівській культурам, носіями яких німецькі науковці вважали бастарнів та готів. Після визволення Києва художник створив чимало малюнків на історичні теми, зокрема серію “Історія Києва в малюнках”, у вересні 1946 р. придбану ДІМ²⁰⁹.

93. *Вівтарні плити* – рельєфні плити X–XII ст. з червоного шиферу, які до війни перебували на фасаді будівлі, де розміщувався ЦІМ (кол. будівля монастирської друкарні КПЛ), були вивезені до Німеччини і 1947 р. повернулися до Києва²¹⁰. На одній з плит зображено колісницю з напівлежачим давньогрецьким богом Діонісом, яку везуть лев і левиця, на другій – сцену боротьби Геракла з Немейським левом²¹¹. Рельєф з Діонісом (помилково ідентифікований як зображення цариці на колісниці, запряженій левом та вовком), 165×100 см, 14.11.1945 надійшов з Гьохштедта (ящ. № 9) до МЦЗП, де отримав № 13 951. Рельєф із зображенням Геракла (помилково визначеного як Самсон) і лева, 205×95 см, 19.11.1945 надійшов до МЦЗП з Гьохштедта (ящ. № 1 278) розбитим на дві частини і отримав у Мюнхені № 15 244. Помилково вважалося, що обидва рельєфи походили з Михайлівського Золотоверхого монастиря. В ході реституції СРСР рельєфи 15.04.1947 вибули до Берліну²¹². Нині зберігаються в НКПІКЗ.

94. *Єгипетські старожитності* – єгипетська колекція ЦІМ була створена з 3-х зібрань: кол. КХПНМ (у 1924–1934 рр. – ВІМ), Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (далі – **ЦАМ КДА**) та Археологічного музею УСВ. Перш, ніж потрапити до ЦІМ, ці зібрання у 1920-х рр. надійшли до КПЛ, перетвореної у 1926 р. на ВММ. Першою до відділу історії релігій (інша назва *відділ культів*) Лаврського музею культів та побуту (далі – **ЛМКП**) на території КПЛ у 1923 р. надійшла збірка ЦАМ КДА²¹³. 29.08.1924 до ЛМКП надійшла частина єгипетської збірки ВІМ (правонаступник КХПНМ), яка становила 76 од. зб. за інвентарними номерами (фактично 79 предметів) зі 135 од. зб. всієї збірки²¹⁴. 15.10.1928 на засіданні Фахової комісії Укрнауки з розподілу майна Археологічного музею Київського інституту народної освіти (кол. УСВ) було вирішено перевезти до ВММ зібрання східних речей та Єгипту²¹⁵, де ця колекція, ймовірно, потрапила до відділу історії релігій ЛМКП, у 1931 р. перетвореного на Музей історії релігії ВММ²¹⁶. 31.01.1936 з ВММ до ЦІМ були передані 224 єгипетські артефакти (речі з вищеназваних колекцій) і записані до інвентарної книги відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я (№№ АС 13 277–13 500)²¹⁷. Серед переданих предметів були 4 саркофаги, три з них – з муміями (АС 13 456, АС 13 457, АС 13 458), один (прямокутний) – без мумії (АС 13 451); 2 мумії (АС 13 393, АС 13 438), ящик для ушебті (АС 13 416), мумія крокодила (АС 13 289 – із зібрання Археологічного музею УСВ, № 1 208), а також ушебті, скарабей, амулети тощо. У 1938–1941 рр. у ЦІМ – корпус 8 (нині – корп. 8–9 НКПІКЗ) – діяла виставка пам'яток Стародавнього Єгипту, де експонувались “мумії людей, тварин та розмальовані саркофаги, що збереглися в Єгипетських похованнях, показані у вітринах 3–9”²¹⁸.

95. *Саркофаг* – саркофаг (205×76 см), подарований КХПНМ В. Н. і Б. І. Ханенками, які придбали його у 1903 р. у Єгипетського музею (Каїр), що продавав дублікати предметів з урядових розкопок²¹⁹. Показчик

207 ГАРФ. – Ф. Р-7 021. – Оп. 116. – Д. 282. – Лл. 12, 43, 53; *Скрипник Г.* Сторінки з життя та художньо-етнографічної творчості Юрія Павловича / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=147 (дата звернення 01.02.2018). – Назва з екрану.

208 НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 24.

209 *Литовченко А. В.* Художник Ю. Ю. Павлович – відомий і невідомий // *Праці Центру пам'яткознавства.* – Вип. 31. – К., 2017. – С. 175.

210 Києво-Печерська Лавра... – С. 948

211 Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. – К., 1984. – С. 40–41.

212 ВArch / В–323 / 727 / Nr. 13 951, Nr. 15 244.

213 Києво-Печерська Лавра... – С. 159,+ 162, 166

214 НА НХМУ. - Оп. 1. - Од. зб. 33. - Арк. 33-34 зв.; опубліковано: *Romanova O.* Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history (2017) [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/36279193/Lost_collection_of_Egyptian_objects_from_the_Kyiv_Museum_of_Arts_Industries_and_Sciences_Some_documents_for_its_history (дата звернення 24.04.2018 р.) – Назва з екрану.

215 *Яненко А.* Археологічний музей ВУАН... – С. 52.

216 Києво-Печерська Лавра... – С. 172.

217 НМІУ, інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7.

218 Центральний історичний музей ... – С. 51–53

219 *Berlev O., Hodjash S.* Catalogue of the monuments of ancient Egypt: from the museums of Russian Federation, Ukraine,

відділу археології КХПНМ згадував його як: “2. Саркофаг дерев'яний, расписной, эпохи Птолемеев, найденный в верхнем Египте в Акхмиме (древний Панополис); на саркофаге находится надпись иероглифами, покойника «Нес-Па-Гутер» сын «Гирт-Кхета», рожденный от госпожи «Па-Дю-Хир-Па-Кхот»”²²⁰. 15.01.1924 записаний у каталог ВІМ за № 26 125: “Саркофаг дерев'яний розмальований, 1 в. до Р.Х. [...]” з приміткою: “З збірки Б. І. й В. М. Ханенко”²²¹. 29.08.1924 саркофаг надійшов з ВІМ в ЛМКП²²², 31.01.1936 – з ВММ у ЦІМ і отримав інв. № АС 13 451: “Саркофаг з віком, дерев'яний, прямокутий, білуватого кольору. На раменах має квадратної форми стовпи, на яких чотири дерев'яні кобчики. Поверхня саркофага вкрита ієрогліфами та малюнками” (приписка: “Саркофаг воина (№ 3)”)”²²³. Наприкінці війни перебував у замку м. Гьохштедт, 20.11.1945 надійшов до МЦЗП і отримав № 15 520²²⁴. До Мюнхенської картотеки власності мистецьких об'єктів під № 15 520 внесені його три частини: а) розписний дерев'яний саркофаг, розміри 200×70×70 см; б) мальовані дерев'яні дошки віка саркофага, розміри 200×30 см; в) зображення померлого на віці саркофага, розміри 175×60×25 см. В ході реституції СРСР 15.04.1947 саркофаг вибув до Берліна і повернувся до музею за актом № 287 від 4.02.1948 в ящ. № У-957 (200×75 см) з мумією всередині(!): “Саркофаг египетской мумии, деревян[ый,] расписан сюжетами из египетской жизни, с мумией внутри!”²²⁵. 4.09.1959 р. за актом № 1 цей саркофаг був переданий до Одеського археологічного музею (далі – **ОАМ**, нині – **ОАМ НАН України**)²²⁶ і записаний до інвентарної книги за № 71 701: “Саркофаг, по форме имитирующий дом со входами. Крышка в виде свода. На трех столбцах – статуэтки кобчиков”²²⁷.

96. *Мумієморфний саркофаг (4 ящики)* – як бачимо, саркофаги вивозилися в ящиках, але документ не повідомляв, чи були в цих саркофагах мумії (інші документи свідчили, що були). За даними Картотеки власності мистецьких об'єктів МЦЗП, 15.11.1945 з Гьохштедта до Мюнхена надійшли три дерев'яні мальовані мумієморфні / антропоморфні саркофаги: 1) № 266 / 1 (гьохштедтський №), № 14 210 (мюнхенський №), розміри 180×50×60 см; 2) № 266 / 2 (гьохшт.), № 14 210 (мюнх.), розміри 200×50×60 см; 3) № 268 (гьохшт.), № 14 212 (мюнх.), розміри 190×40×50 см. 20.11.1945 надійшов ще один дерев'яний розписний саркофаг із зображенням померлого на кришці (№ 1 536 (гьохшт.), № 15 520 (мюнх.), розміри 200×70×70 см (див. п. 95). В ході реституції СРСР 15.04.1947 ці предмети вибули до Берліна²²⁸ і повернулися до музею у 1948 р. Згідно з актами Комісії з розподілу цінностей, повернутих з Німеччини, це були три мумії в ящиках та одна мумія у мальованому саркофазі²²⁹. Крім мумій, акти згадували не внесених до переліку ушебті, скарабеїв, прикраси²³⁰. У серпні 1946 р. відряджена на Ягодинську митницю (Волинська обл.) співробітниця музею Л. П. Шевченко одержала мумію і саркофаг²³¹. Отже, до ДІМ у Києві у 1946–1948 рр. повернулися усі вивезені п'ять саркофагів і п'ять мумій.

Сучасний стан дослідження провенієнції цих мумій та саркофагів виглядає наступним чином. До 1917 р. у київських зібраннях (КХПНМ, ЦАМ КДА та Археологічному музеї УСВ) перебували п'ять цілих людських мумій (три – в саркофагах).

1) КХПНМ – мумія, подарована В. Н. і Б. І. Ханенками, які у 1903 р. придбали її в Каїрі: “1. Мумия мужчины, заключенная в деревянный расписной саркофаг с крышкой, мумия окутана пеленой и тесьмами желтой материи”²³². 15.01.1924 записана у каталог ВІМ за № 26 123, а її саркофаг за № 26 124: “Мумия молодой людини у

Bielorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States. – Fribourg; Göttingen, 1998. – P. 32 (No. 42).

220 Киевский художественно-промышленный... – К., 1906. – С. 57; Там само. – К., 1911. – С. 55; Там само. – К., 1913. – С. 55.

221 НМІУ, “Археологічний каталог”, т. II, кн. IV, с. 145 (на сторінці помилково зазначено рік запису як 1923).

222 Romanova O. Lost collection of Egyptian objects...

223 НМІУ, інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7

224 ВArch / В-323 / 727 / 15 520.

225 НМІУ, відділ обліку, акт № 287 від 4.02.1948.

226 НМІУ, інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7, № АС 13 451.

227 Тарасенко М. О. Кришка давньоєгипетського саркофага КПЛ–Арх–829 із зібрання національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: попередній огляд // Могилянські читання–2017. Збереження дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії. – К., 2018. – С. 125; прим. 4.

228 ВArch / В-323 / 727 / 14 210, 14 212, 15 520.

229 НМІУ, ВОФК, акт № 287 від 4.02.1948, акти № 641, 653 від 14.02.1948, акт № 739 від 17.02.1948.

230 Там само, акт № 74 від 19.01.1948, акт № 199 від 30.01.1948.

231 НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1-л. – Спр. 4. – Арк. 75.

232 Киевский художественно-промышленный... – К., 1906. – С. 57; Там само. – К., 1911. – С. 55; Там само. – К., 1913. – С. 55.

кипарисовій домовині, розмальованій з написом, з якого зрозуміло, що це похований жрець. Мумія обгорнута у жовту тканину й стрічки” з приміткою: “З збірки Б. І. й В. М. Ханенко”²³³. 29.08.1924 саркофаг з мумією надійшов з ВІМ в ЛМКП²³⁴, а 31.01.1936 – до ЦІМ і отримав № АС 13 456: “Саркофаг з мумією, дерев’яний блідно-жовтого кольору. Поверхня саркофага та віка розмальована”, приписка олівцем: “Погребение жреца (сарк[офаг] № 1)”²³⁵. 4.09.1959 за актом № 1 переданий до ОАМ, де одержав № 71 699: “Деревянный саркофаг с мумией жрицы. Дерево. 177 см. На саркофаге много трещин, роспись почти полностью стерта, мумия без ступней ног”. М. Тарасенко вважає, на нашу думку, помилково, що саме ця мумія (КПЛ–Арх–827) та саркофаг (кришка КПЛ–Арх–839, ящик КПЛ–Арх–828) нині зберігаються у фондах НКПІКЗ²³⁶;

2) ЦАМ КДА – мумія дитини / підлітка, надійшла від архімандрита Антоніна (Капустіна) – начальника Російської місії в Єрусалимі: “Ящик за стеклом, с египетской мумией и 8-ю терракотовыми мумийками”²³⁷. За описом Б. Тураєва: “Мумия без гроба в погребальных пеленах. Розовая маска, на которой черной краской зарисованы волосы и черты лица, указывает на позднюю греко-римскую эпоху. 1,07 м д[лины]. При ней восемь статуэток ушебти”²³⁸. У 1923 р. надійшла до ЛМКП, 31.01.1936 передана до ЦІМ і отримала № АС 13 438: “Мумія підлітка, обмотана тоненьким мотузком у вигляді сітки. Маска мумії рожева, чорною фарбою підкреслені вії, брови та волосся”²³⁹. Ймовірно, на одному з етапів переміщень потрапила до саркофагу мумії № 4 даного опису.

3) Археологічний музей УСВ: “317. “1 207. Мумия – женщина и ее гроб. [Найдено] в Египте. Пожертвовано 19 мая 1860 г. воспитанником нашего Университета Лазарем Иосифом Шкуратовским”²⁴⁰. У Б. Тураєва: “(1 207 по опису). Деревянный саркофаг с мумией, позднего желтого типа Ливийской эпохи. 1,27 м дл[ина]. 0,82 м ш[ирина] крышки. 0,735 м ш[ирина] дна”²⁴¹. Не раніше жовтня 1928 р. саркофаг з мумією жінки на ім’я Хонсуїрдіс переданий до ВММ (див. п. 94), 31.01.1936 надійшов до ЦІМ і отримав № АС 13 457: “Саркофаг з віком дерев’яний, пофарбован[ий] в ясно жовтий колір. Поверхня саркофага розмальована”, олівцем приписка: “(саркофаг № 2) – погребение певичы храма”. Переданий до ОАМ 4.09.1959 за актом № 1, де отримав № 71 700: “Саркофаг с мумией певичы с росписью и надписями. Общий фон саркофага – желтый. [Дерево]. 169 см. Имеются трещины на саркофаге. Мумия без головы”. Ймовірно, голова цієї мумії зберігалася у ЦІМ за інв. № АС 13 412 – “голова від мумії”.

4) Археологічний музей УСВ: “317. “6499. Саркофаг египетский, заключавший мумию певичы храма Амона Незиманти; внизу несколько трещин; на крышке трещина и недостает ступней ног. [...] Присланы 22 апреля [1895 г.] в подарок от Министерства Императорского двора из числа древностей, пожертвован[н]ых Хедивом”²⁴². Саркофаг жриці Несмут, що походить з тайника Баб ель-Гусус, хедів Єгипту Аббас II Хільмі (1874–1944) у числі інших артефактів подарував Російській імперії (лот № 6) у 1893 р. З цього лоту УСВ у 1895 р. отримав “1 саркофаг (комплект А. 48 / Cairo J. E. 29 634 = саркофаг Несмут), 10 ушебти, одну пелену мумии”²⁴³. Не раніше жовтня 1928 р. саркофаг з мумією надійшов до ВММ (див. п. 94), 31.01.1936 – до ЦІМ і отримав № АС 13 458: “Саркофаг дерев’яний у вигляді мумії. Поверхня розмальована та вкрита ієрогліфами”, приписка у круглих дужках олівцем: “Саркофаг № 4”²⁴⁴. Переданий до ОАМ 4.09.1959 за актом № 1, де отримав № 71 695: “Внутренний саркофаг жены фараона Шешонка II – Неси-та-ведзат-ях (Неси-Мут). Внутри его мумия ребенка. Дерево, краска. 186×50 см. Реставрирован. Крышка очень плохой сохранности. Обмазка с росписью во многих местах отсут[ствует]”. Мумія з саркофагу не належала його власниці (тіло якої лишилося в Єгипетському

233 НМІУ, “Археологічний каталог”, т. II, кн. IV, с. 145 (на сторінці помилково зазначено рік запису як 1923).

234 Romanova O. Lost collection of Egyptian objects...

235 НМІУ, інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор’я № 7.

236 Тарасенко М. О. Кришка давньоєгипетського саркофага... – С. 124, прим. 3.

237 Указатель Церковно-Археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1897. – С. 3.

238 Тураев Б. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. – Т. XII. – Вып. II и III. – СПб., 1900. – С. 194.

239 НМІУ, інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор’я № 7.

240 НМІУ, “Книга для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского университета св. Владимира. По разряду древностей”, № 1 207

241 Тураев Б. Описание египетских памятников... – С. 205.

242 НМІУ, “Книга для записи вещей Музея древностей...”, № 6 499.

243 Тарасенко Н. А. По следам забытого археологического открытия: древности из тайника Баб эль-Гусус в Одессе (1894–1895 гг.) // Aegyptiaca Rossica. – Вып. 6. – М., 2018. – С. 320.

244 НМІУ, інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор’я № 7.

музеї у Каїрі); М. Тарасенко визначає її як мумію дівчинки²⁴⁵ (ймовірно, та сама, про яку йдеться у № 2), що потрапила до цього саркофагу на одному з етапів переміщень з колишнього ЦАМ КДА.

5) Археологічний музей УСВ. 317. *Мумія в клеенке. Из Зоолог[ического] каб[инета] по циркуляру Совета 1848 года*²⁴⁶. Не раніше жовтня 1928 р. мумія надійшла у ВММ (див. п. 94), 31.01.1936 – до ЦІМ і отримала № АС 13 393: *“Мумія коротка, обмотана великою кількістю полотна коричневого кольору, дуже трухлявого всередині, що яскраво видно у місці голови. Великий палець правої ступні видно з розірваного полотна. З правого боку лежить шматок коричневого полотна від мумії”*. Нинішнє місце зберігання невідоме.

115. *Модель будинку* – ящик для ушебті, подарований на поч. 1900-х рр. В. Н. і Б. І. Ханенками КХПНМ. У покажчику відділу археології музею про нього повідомлялося: *“Ящик деревянный, расписной, для хранения статуэток, именуемых «Ответчики»²⁴⁷, которые клались с покойниками при погребении”²⁴⁸*. 16.01.1924 записаний у каталог ВІМ за № 26 146 з приміткою: *“З збірки Б. І. й В. М. Ханенко”²⁴⁹*. 29.08.1924 переданий разом з іншими єгипетськими артефактами з ВІМ до ЛМКП на території КПЛ²⁵⁰, 31.01.1936 – з ВММ у ЦІМ і записаний до інвентарної книги під № АС 13 416: *“Урна – коробка дерев'яна[,] в яку ставили ушебті. Довжина – 41 см, ширина 34 см”²⁵¹*. Ящик для ушебті не згадується в Картотеці мистецьких об'єктів МЦЗП²⁵² та реституційних актах НМІУ про надходження у 1948 р. Зображення цього ящика на скляному негативі зберігається у НА ІА НАН України (ф. 57: Фонд довоєнних негативів (1894–1941), оп. 1, колекція “Стародавній Єгипет”)²⁵³. Сучасне місцезнаходження невідоме.

Перелік вивезених збірок КМДРІ до Німеччини за реституційними актами

1. Матеріали з розкопок трипільської культури с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл.
2. Матеріали з розкопок трипільської культури с. Стара Буда Звенигородського р-ну Черкаської обл.
3. Матеріали з розкопок трипільської культури с. Томашівка Уманського р-ну Черкаської обл.
4. Матеріали з розкопок трипільської культури с. Сушківка Уманського р-ну Черкаської обл.
5. Матеріали стоянки кам'яної доби біля хут. Велика Хайлівка Донецької обл.
6. Матеріали стоянки кам'яної доби поблизу м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.

Висловлюємо глибоку подяку за надані матеріали, консультації і дружню допомогу в роботі над цією публікацією старшому науковому співробітнику Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України др. іст. наук Миколі Тарасенку, провідному науковому співробітнику НМІУ, зберігачу фондової групи “Мідна доба” Олені Якубенко, завідувачу сектора “Археологія доби раннього заліза” НМІУ Сергію Діденку та художнику-реставратору кандидату мистецтвознавства Юрію Коренюку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ГАРФ. – Ф. Р–7 021. – Оп. 116. – Д. 282.
2. НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 437в.
3. НА ІА НАНУ. – Ф. 6. – Спр. 58.
4. НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204.
5. НА ІА НАНУ – Ф. 18. – Спр. 12, 13а, 18а, 19, 20, 21–24, 35, 36, 46, 48; 51, 52; 56, 58, 60, 61, 66, 70, 71, 81, 82, 92, 108, 124–126, 132–138, 148, 149.
6. НА ІА НАНУ. – Ф. А. Лев. – Спр. 3, 10.
7. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116 / 30.
8. НА ІА НАНУ. – Ф. “Діловодство”. – Оп. 1. – Спр. 11.
9. НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1. – Спр. 28а.
10. НА НМІУ. – Ф. 1 260. – Оп. 1-л. – Спр. 4.

²⁴⁵ Tarasenko M. Egyptian Mummies in the Ukrainian Museums (у друці).

²⁴⁶ НМІУ, “Книга для записи вещей Музея древностей...”, № 317.

²⁴⁷ Мається на увазі ушебті.

²⁴⁸ Киевский художественно-промышленный... – К., 1906. – С. 57; Там само. – К., 1911. – С. 55; Там само. – К., 1913. – С. 55.

²⁴⁹ НМІУ, “Археологічний каталог”, т. II, кн. IV, с. 149.

²⁵⁰ Romanova O. Lost collection of Egyptian objects...

²⁵¹ НМІУ, інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7.

²⁵² ВArch / В–323 / 727–729.

²⁵³ Романова О. Стародавній Єгипет в Києві... – С. 193.

11. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 505.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3 206. – Оп. 5. – Спр. 7.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3 676. – Оп. 1 – Спр. 225.
14. ЦДАВО України. – Ф. 3 676. – Оп. 3. – Спр. 45.
15. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36 371–ФП.
16. *Андрощук Ф., Зоценко В.* Скандинавские древности Южной Руси / Андрощук Ф., Зоценко В. – Paris: ASHCSByz, 2012. – 367 с.
17. *Армашевский П. Я., Антонович В. Б.* Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные П. Я. Армашевским и Вл. Б. Антоновичем в Историческом Обществе Нестора летописца в марте 1896 года / Армашевский П. Я., Антонович В. Б. – Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1897. – 87 с.
18. Археология Украинской ССР в 3-х томах / Институт археології АН УРСР. – Т. 1. Первобытная археология. – Київ: Наукова думка, 1985. – 564 с.
19. *Беленко М. М., Радієвська Т. М.* Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки / Беленко М. М., Радієвська Т. М. // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України. Темат. зб. наук. праць (до 160-річчя від дня народження) / Мін-во культури і туризму України, Нац. музей історії України. – Київ: Такі справи, 2010. – С. 30–43.
20. *Бобринский А. А.* Курганы и случайные находки близ м. Смела. В 3 т. / Бобринский А. А. – Т. I–III. – Санкт-Петербург, 1887–1901.
21. *Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы / Бондарь Н. Н. – Київ: Вища школа, 1974. – 176 с.
22. *Борисковский П. И.* Палеолит Украины. Историко-археологические очерки / Борисковский П. И. – Москва: АН СССР, 1953. – 464 с. (МИА, № 40).
23. *Відейко М. Ю.* Місця археологічних розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях / Відейко М. Ю. // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. У 2 ч. / НАН України. Ін-т археології; МОН України, Держ. фонд фундам. дослідж. – Київ: Академперіодика, 2006. – Ч. 2. Матеріали і дослідження. – С. 28–38.
24. *Вовк Хв.* Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля / Хв. Вовк; НТШ у Львові, Етнографіч. комісія // Матеріали до українсько-руської етнології етнології / за ред. Хв. Вовка. – Львів: Друк. НТШ, 1900. – Т. III. – С. 1–11.
25. *Вовк Хв.* Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві / Вовк Хв. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. I. – Львів, 1899. – С. 1–32.
26. *Вовк Хв.* Палеолітичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві (додаток до попередньої статті) / Вовк Хв. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. I. – Львів, 1899. – С. 211–219.
27. *Грушевський М. С.* Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Грушевський М. С. // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали (Окр. відбиток з: Записки Українського наукового товариства в Києві. Т. XXIII / під ред. акад. М. Грушевського). – [Харків], 1928. – С. 17–35.
28. *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області / Добровольський А. В. // Археологія. – Т. VII. – 1952. – С. 75–88.
29. *Добровольський А.* Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкас Запорізької округи) / Добровольський А. В. // Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей: Збірник. – Т. 1. – Дніпропетровськ: Друк. ім. 25-р. ВКП Поліграфтресту, 1929. – С. 61–160.
30. *Зализняк Л. Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья / Зализняк Л. Л. // *Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники каменного века Левобережной Украины (хронология и периодизация). – Київ: Наук. думка, 1986. – С. 74–142.
31. *Зализняк Л. Л.* Мезоліт заходу Східної Європи / Зализняк Л. Л.; Ін-т археології, НАН України. – Київ: Шлях, 2009. – 273 с. (Кам'яна доба України. – Вип. 12).
32. *Зализняк Л. Л.* Передісторія України X–V тис. до н. е. / Зализняк Л. Л. – Київ: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.
33. *Зализняк Л. Л.* Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи (культурний поділ і періодизація) / Зализняк Л. Л. – Київ: Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія", 1999. – 283 с.
34. *Зализняк Л. Л., Каравайко Д. В., Маярчак С. П.* Археологічна експедиція НаУКМА 2002 року. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні / Зализняк Л. Л., Каравайко Д. В., Маярчак С. П.; Нац. ун-т "КМА" // Магістеріум. – Вип. 11. Археологічні студії. – Київ: Видавничий дім "КМ академія", 2003. – С. 5–13.
35. Історія Національної академії наук України (1941–1945). У 2 ч. – Ч. 1: Документи і матеріали / Упорядн.: Л. М. Яременко та ін.; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2007. – 808 с. (Джерела з історії науки в Україні).

36. Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. В 2 т. / Каргер М. К. – Т. 1. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1958. – 686 с.
37. Datenbank zum "Central Collecting Point München" [Картотека власності мистецьких об'єктів] / [Electronic resource]: Deutsches Historisches Museum. – Mode of access: www.dhm.de/datenbank/ccp (viewed on 17.04.2018). – Title from the screen.
38. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). – Киев: Типо-литограф. Тов-ва "И. Н. Кушнерев и К°", 1899. – 242 с.
39. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). В 2 ч. / Кашеварова Н. Г. – Ч. I: Джерелознавче дослідження. – Київ: Ін-т історії України, 2014. – 552 с; Ч. II: Документи. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 992 с.
40. Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. – Киев, 1905. – 64 с.; То же. – Киев, 1906. – 60 с.; То же. – Киев, 1908. – 62 с.; То же. – Киев, 1910. – 60 с.; То же. – Киев, 1911. – 58 с.; То же. – Киев, 1913. – 58 с.
41. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан; Відп. ред. Г. В. Боряк; Ред. кол. О. О. Маврін, Г. В. Папакін, С. В. Пивоваров, В. М. Піскун. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Нац. Києво-Печерський іст.-культур. заповідник; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. – 1 200 с.
42. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Фотоальбом / уклад. Ю. Д. Кибальник, ред. Н. С. Павловська. – Київ: Мистецтво, 1984. – 250 с.
43. Ковалева И. Ф. 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепрогэсовской новостроечной экспедиции / Ковалева И. Ф.; Запоріж. обл. краєзнавч. музей // Музейний вісник. Науково-теоретич. щорічник. – № 12. – Запоріжжя, 2012. – С. 196–207.
44. Ковалева И. Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР). Учеб. пособие / Ковалева И. Ф.; Днепропетров. гос. ун-т. – Днепропетровск: Днепропетров. гос. ун-т, 1980. – 72 с.
45. Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті України / Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 62–80.
46. Козловська В. Археологічні дослідження на території Дніпрельстану / Козловська В. // ХрАМ. – Ч. 1. – Київ, 1930. – С. 11–20.
47. Козловська В. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині / Козловська В. // Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 42–61.
48. Козловська В. Є. Новіші археологічні дослідження на території Білоцерківщини // ХрАМ. – Ч. 2. – Київ, 1930. – С. 39–48.
49. Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві / В. Є. Козловська; мал. Ю. Ю. Павловича. – Київ: [б. в.], 1928. – 30 с.
50. Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) Антропології та етнології імені проф. Хв. Вовка / Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.; НАН України, Ін-т археології; Благодій. фонд сприяння розвитку бібліотеч. та архів. справи ім. Ф. Вовка. – Київ: Стародавній Світ, 2012. – 88 с.
51. Коренюк Ю. О. Історія ансамблю мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві від перших письмових згадок до періоду демонтажу / Коренюк Ю. О.; НЗ "Софія Київська" // Софійські читання. Мат. V міжнарод. наук.-практич. конф. "Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва" (Київ, 28–29 травня 2009 р.). – Вип. 5. – Київ: ТОВ "Горобець", 2010. – С. 78–110.
52. Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки і фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві: сучасний стан мистецької спадщини / Коренюк Ю., Кот С. // ПУ. – 2007. – № 1. – С. I–XXXVIII.
53. Коренюк Ю., Кот С., Себта Т. Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору / Коренюк Ю., Кот С., Себта Т. // ПУ. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVIII.
54. Коршак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка в Києві / Коршак К. // ХрАМ. – Ч. I. – Київ, 1930. – С. 57–66.
55. Коршак К. Палеолітична стація в м. Іскорості / Коршак К. // ХрАМ. – Ч. 2. – Київ, 1930. – С. 6–22.
56. Кот С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати / Кот С. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У 2 кн. – Кн. 2 / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії),

Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Наук. думка, 2011. – С. 231–276.

57. Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року: Загублені реліквії / Кот С. // Київ. – 1993. – № 6. – С. 152–155.

58. Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях / Кот С., Коренюк Ю. // ПУ. – 1999. – № 1. – С. 63–82.

59. Курінний П. П. Дослідження білогрудівського могильника / Курінний П. П. // КЗ за 1925 р. – Київ, 1926. – С. 74–80.

60. Курінний П. П. Історія археологічного знання про Україну / Курінний П. П. – Вид. 2-ге, репринтне / передм. Супруненко О. – Полтава: Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 1994. – 140 с.

61. Курінний П. П. Розкопки білогрудівських могилоподібних горбів / Курінний П. П. // КЗ за 1926 р. – Київ, 1927. – С. 79–83.

62. Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині / Левицький І. // Антропология. – Вип. II. – Київ, 1929. – С. 192–222.

63. Левицький І. Ф. Гінцівська палеолітична стоянка / Левицький І. Ф. // Палеоліт і неоліт України. – Київ: вид-во АН УРСР, 1947. – С. 197–247.

64. Левицький І. Ф. Про вік стоянки, відкритої В. Хвойкою в Іскорості / Левицький І. Ф. // Археология. – Т. IV. – 1950. – С. 156–162.

65. Литовченко А. В. Художник Ю. Ю. Павлович – відомий і невідомий / Литовченко А. В. // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наук. праць. – Вип. 31. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. – С. 170–176.

66. Макаренко М. Досліди на Остерщині. Євмінка / Макаренко М. // КЗ за 1925 р. – Київ, 1926. – С. 61–64.

67. Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 гг. / Мельник Е. // Труды XII Археологического съезда в Харькове. В 2 т. – Москва: Тов-во тип. А. И. Мамонтова, 1905. – Т. 1. – С. 673–743.

68. Мовша Т. Г. М. Я. Рудинский – исследователь археологии Среднего Поднестровья [Хмельниц. обл.] / Мовша Т. Г. // Обл. науч.-практич. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тезисы докл. и сообщ. 26–28.III.1987. – Полтава, 1987. – С. 32–33.

69. Неприна В. И. Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение / Неприна В. И. // Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины (хронология и периодизация) / Ин-т археологии АН УССР. – Київ: Наук. думка, 1986. – С. 143–213.

70. Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины: хронология и периодизация / Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.; Ин-т археологии АН УССР. – Київ: Наук. думка, 1986. – 225 с.

71. Нужний Д. Ю. Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація) / Нужний Д. Ю.; Ін-т археології НАН України. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. – 478 с.

72. Нужний Д. Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра / Нужний Д. Ю.; Ін-т археології НАН України // Кам'яна доба України. – Київ: Шлях, 2002. – С. 57–81.

73. Отрощенко В. В., Корпусова В. М. Свастика в знакових системах доби міді-бронзи України / Отрощенко В. В., Корпусова В. М.; Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія" // Магістеріум. – Вип. 11. Археологічні студії. – Київ: Видавнич. дім "КМ академія", 2003. – С. 13–18.

74. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья / Пассек Т. С.; Отв. ред. ч.-к. АН СССР С. В. Киселев. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – 203 с. (МАИ. № 84).

75. Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) / Пассек Т. С. // Трипільська культура / Ред. кол.: М. І. Ячменьов (відп. ред.), Т. С. Пассек, Л. М. Славін / АН УРСР, Ін-т археології. – Т. 1. – Київ: Друкарня-літографія АН УРСР, 1940. – С. 9–42.

76. Петраускас О. В. Могильник поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина (за матеріалами розкопок Валерії Козловської) / Петраускас О. В. // Археология. – 2001. – № 2. – С. 111–121.

77. Радієвська Т. Кабінет антропології ім. Хведора Вовка: науково-практична діяльність та колекції пам'яток кам'яної доби в зібранні НМІУ / Радієвська Т. // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття / Темат. зб. наук. праць. – Київ: ТОВ "ІІІ, Лтд", 2004. – С. 131–141.

78. Радієвська Т. М. Археологія у науковому доробку Хведора Вовка, матеріали його досліджень у зібранні Національного музею історії України / Радієвська Т. М. // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – Київ: Ін-т археології НАН України, 2012. – С. 213–219.

79. Радієвська Т. М. Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки та їх значення для становлення вітчизняного палеолітознавства / Радієвська Т. М. // Ржищівський археодром: дослідження, конференції та експериментальні студії 2002–2004 років. – № 2. – Київ: СПД Пугачов, 2004. – С. 46–49.

80. Радієвська Т. М. Поселення доби міді – раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка / Радієвська Т. М. // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 82–91.

81. Радієвська Т. М. Озаринці / Радієвська Т. М. // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. II. – Київ, 2004. – С. 381–383.

82. Радієвська Т., Біленко М. Перший археологічний досвід В. В. Хвойки / Радієвська Т., Біленко М. // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Мат-ли наук.-практич. конф. Київ. обл. археол. музею. – Трипілля, 2010. – С. 97–122.

83. Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до-і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. / Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. // Археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 20/21. – Т. 24/25 – Київ, 2018 (у друці).

84. Радомський І. С., Якубенко О. О. Кам'яний інвентар поселення Озаринці / Радомський І. С., Якубенко О. О. // Археологія. – 2016. – № 1. – С. 97–103.

85. Рассмакін Ю. Я., Якубенко О. О., Сорокіна С. А. Скельна стоянка доби енеоліту “Кічкас ІХ–ІІ” (Середній Стіг ІІ): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) / Рассмакін Ю. Я., Якубенко О. О., Сорокіна С. А. // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація / уклад., відп. та наук. ред. Н. О. Гаврилюк; НАН України, Ін-т археології, Нац. заповідник “Хортиця”. – Вип. 1. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 43–89.

86. Романова О. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі (колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАН України) / Романова О. // МДАПВ. – Вип. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. – Львів, 2017. – С. 182–197.

87. Рудинський М. Досліди в Журавці / Рудинський М. // Антропологія. – Вип. II. – Київ, 1929. – С. 140–151.

88. Рудинський М. Досліди на Кам'янецьчині / Рудинський М. // КЗ за 1926 р. – Київ, 1927. – С. 123–143.

89. Рудинський М. Журавка (справоздання за розкопани р. 1929) / Рудинський М. // Антропологія. – Вип. III. – Київ, 1930. – С. 98–122.

90. Рудинський М. Знахідки в околицях Трахтемирова / Рудинський М. // КЗ за 1925 р. – Київ, 1926. – С. 100–102.

91. Рудинський М. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки / Рудинський М. // Антропологія. – Вип. III. – Київ, 1930. – С. 223–259.

92. Рудинський М. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті / Рудинський М. // Археологія. – Т. 1. – Київ, 1947. – С. 7–22.

93. Рудинський М. Смячка / Рудинський М. // КЗ за 1925 р. – Київ, 1926. – С. 118–122.

94. Рудинський М. Я. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля / Рудинський М. // Антропологія. – Вип. II. – Київ, 1929. – С. 152–191.

95. Рудинський М. Я. Мар'янівська стація: (3 матеріалів експедиції понад Сеймом) / Рудинський М. // Антропологія. – Вип. III. – Київ, 1930. – С. 179–190.

96. Рудинський М. Я. Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині / Рудинський М. // КЗ за 1925 рік. – Київ, 1926. – С. 13–32.

97. Самойловский И. М. Корчеватовский могильник / Самойловский И. М. // Памятники зарубинецкой культуры / под ред. П. Н. Третьякова. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 61–93 (МИА. № 70).

98. Самойловський І. Корчуватський могильник / Самойловський І. М. // Археологія. – 1947. – Вип. I. – С. 101–109.

99. Себта Т. Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) / Себта Т. // Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. – С. 13–92.

100. Себта Т. Українські культурні цінності в Німеччині: фотозбірка Національного заповідника “Софія Київська” / Себта Т. // Софійський часопис. – Вип. 1. – Харків, 2017. – С. 362–373.

101. *Себта Т.* Українські культурні цінності, втрачені під час Другої світової війни і віднайдені у Німеччині: актуальний стан, перспективи виявлення і повернення / Себта Т. // Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: Мат. наук. конф. 1 липня 2016 р. / Нац. музей історії України; Нац. академія мистецтв України. – Київ, 2017. – С. 25–33.

102. *Себта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Себта Т.; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2000. – 225 с.

103. *Себта Т. М.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об'єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей / Себта Т. М. // Загартована історією. Ювілей. збірник на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: 3б. наук. праць / Упоряд. В. Піскун. – Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. – С. 221–236.

104. *Сердюкова І. Л., Якубенко О. О.* Катакомбна кераміка пам'ятки Дурна Скеля / Сердюкова І. Л., Якубенко О. О. // Археологічні дослідження на Україні 1993 року. – Київ: АН УРСР, Ін-т археології, 1997. – С. 122–124.

105. *Сердюкова І. Л., Якубенко О. О.* Кераміка доби середньої бронзи о-ва Виноградний / Сердюкова І. Л., Якубенко О. О. // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. Наук.-інформац. збірник. – Київ: Ін-т археології НАН України, Запоріж. Держ. ун-т, 1993. – С. 125–126.

106. *Скрипник Г.* Сторінки з життя та художньо-етнографічної творчості Юрія Павловича / Скрипник Г. / [Електронний ресурс]: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=147&Itemid=99999999&limit=1&limitstart=5 (дата звернення 01.03.2018 р.) – Назва з екрану.

107. *Смолічев П. І.* Археологічні розкопки на терені Дніпропільстану в с. Кічкас Запорізької округи у вересні-жовтні року 1927 / Смолічев П. І. // Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей: Збірник / За гол. ред. проф. Д. І. Яворницького. – Т. 1. – Дніпропетровськ: Друк. ім. 25-р. ВКП Поліграфтресту, 1927. – С. 161–234.

108. *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 р. / Сорокіна С., Завальна О. // Наукові записки. 3б. пр. молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2014. – Т. 28. – С. 440–464.

109. *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) / Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. // Археологія & Фортифікація України: 3б. мат-в V Міжнарод. наук.-практ. конф., приуроченої до 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського держ. історич. музею-заповідника / Редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2015. – С. 288–295.

110. *Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О.* Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад / Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. // Науковий вісник Національного музею історії України: 3б. наук. пр. У 2 ч. / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Вип. I. – Ч. 1. – Київ: Нац. музей історії України, 2016. – С. 210–229.

111. *Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М.* Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві / Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М. // Праці Центру пам'яткознавства. 3б. наук. праць. – Вип. 30. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – С. 121–136.

112. *Станиціна Г.* "Скарби на склі": колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України / Станиціна Г. // МДАПВ. – Вип. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. – Львів, 2017. – С. 198–213.

113. *Станиціна Г. О.* З історії Наукового архіву Інституту археології НАН України / Станиціна Г. // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – Київ: Ін-т археології НАН України, 2012. – С. 268–276.

114. *Станиціна Г. О.* Петро Іванович Смоличев / Станиціна Г. // Археологія. – № 2. – 1992. – С. 101–111.

115. *Строкова Л. В.* Велика Вітчизняна війна та музейні втрати в Україні. ("Краківський слід" археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення) / Строкова Л. В. // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Мат-ли II Міжнарод. наук.-практ. конф., Київ, 17–18 травня 2005 р. – Ч. 2. – Київ, 2005. – С. 23–46.

116. *Строкова Л. В.* Краківський слід археологічної колекції НМІУ та перспективи повернення // Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: Мат. наук. конф. 1 липня 2016 р. / Строкова Л. В.; Нац. музей

історії України, Нац. академія мистецтв України. – Київ, 2017. – С. 80–85.

117. *Строкова Л. В.* Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепрогэсовской экспедиции 1927–1932 гг. / Строкова Л. В. // Древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. Сб. статей. – Днепропетровск: Днепропетров. гос. ун-т, 1983. – С. 28–32.

118. *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України / Телегін Д. Я.; Ін-т археології АН УРСР. – Київ: Наукова думка, 1982. – 253 с.

119. *Тарасенко М. О.* Кришка давньоєгипетського саркофага КПЛ–Арх–829 із зібрання національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: попередній огляд / Тарасенко М. О. // Могилянські читання–2017. Мат-ли XXII Міжнарод. наук. конф., Київ, 7–8 грудня 2017 р. – Київ: НКПІКЗ, 2018. – С. 124–129.

120. *Тарасенко Н. А.* По следам забытого археологического открытия: древности из тайника Баб эль-Гусус в Одессе (1894–1895 гг.) / Тарасенко Н. А. // Aegyptiaca Rossica. Сб. статей / Под ред. М. А. Чегодаева, Н. В. Лаврентьевой. – Вып. 6. – Москва: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2018. – С. 311–394.

121. *Тураев Б.* Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях / Тураев Б. // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества / Под ред. барона В. Р. Розена. – Т. XII. – Вып. II и III. – Санкт-Петербург: Тип. Акад. наук, 1899. – С. 191–217.

122. Указатель Церковно-Археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н. И. Петров. – 2-е изд., исправ. и доп. – Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1897. – С. 292.

123. *Франко О. О.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч / Франко О. О. – Київ: Вид-во Європейського університету, 2000. – 378 с.

124. *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам): с приложением описания раскопок в ус. М. М. Петровского в г. Киеве и с. Белгородке Киевского у. / Хвойка В. В. – Киев: Тип. Тов-ва Е. А. Синкевич, 1913. – 103 с.

125. *Хвойка В. В.* Каменный век среднего Приднепровья // Труды XI археологического съезда в Киеве. В 2 т. / под ред. Слуцкого С. С. – Т. 1. – Москва: Тип. Э. Лиснера, 1901. – С. 730–812.

126. *Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойки в 1899–1900 годах) // Записки Императорского русского археологического общества: новая серия. – Т. XII, вып 1–2. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 172–190.

127. Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник / Народ. комісаріат освіти УРСР; Центр. історич. музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві. – Київ, 1941. – 53 с.

128. *Шовкопляс Г. М.* Колекції матеріалів з археологічних досліджень М. Я. Рудинського в Державному історичному музеї УРСР / Шовкопляс Г. М.; Держ. історич. музей УРСР // Актуальні проблеми фондової роботи музеїв. Зб. наук. праць. – Київ, 1988. – С. 32–38.

129. *Шовкопляс И. Г.* Киевский государственный исторический музей (обзор археологических материалов) / Шовкопляс И. Г. // КСИА УССР. – Вып. 1. – Киев, 1952. – С. 103–107.

130. *Шовкопляс И. Г.* Мезинская стоянка: к истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху / Шовкопляс И. Г. – Київ: Наук. думка, 1965. – 326 с.

131. *Якубенко Е. А.* Материалы поселения эпохи меди-бронзы Дурна Скеля в собрании ГИМ УССР / Якубенко Е. А. // Древности Среднего Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). Сб. статей. – Днепропетровск: Днепропетров. гос. ун-т, 1982. – С. 19–28.

132. *Якубенко О. О.* Колекції із розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях у Національному музеї історії України / Якубенко О. О. // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. У 2 ч. / НАН України, Ін-т археології; МОН України; Держ. фонд фундам. дослідж. – Київ: Академперіодика, 2006. – Ч. 2. Матеріали і дослідження. – С. 45–70.

133. *Якубенко О. О.* Колекція В. В. Хвойки / Якубенко О. О. // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. 2 [Енциклопедичний словник]. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – С. 230–231.

134. *Якубський О.* Дюнна стація біля с. Койлова, Переяславського повіту / Якубський О. // КЗ за 1925 р. – Київ, 1926. – С. 95.

135. *Яненко А.* Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали / Яненко А.; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Ін-т археології НА України [авт.-упоряд. А. Яненко; наук. ред. Л. Михайлина]. – Київ: НКПІКЗ, 2017. – 288 с.

136. *Яненко А.* Історія музейної археології УСРР (1919–1934) / Яненко А.; Ін-т археології НАН України; Нац. Києво-Печер. іст.-культур. заповідник. – Київ: НКПІКЗ, 2016. – 368 с.

137. VArch / B-323 / 727.

138. BArch / B-323 / 729.
 139. BArch / NS-8 / 268.
 140. *Androshchuk F.* The "Ljudota Sword?" (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) / *Androshchuk F.* // *Ruthenica: альманах / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень з історії Київської Русі.* – Т. 2. – Київ, 2003. – С. 15–25.
 141. *Berlev O., Hodjash S.* Catalogue of the monuments of ancient Egypt: from the museums of Russian Federation, Ukraine, Bielorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States / *Berlev O., Hodjash S.* – Fribourg: University Press; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. – P. 32 (No. 42). – 330 p., 208 ill.
 142. *Eichwede W.* Die Kunst der Stunde. Restitution zwischen Expertise und Diplomatie: Aus dem Maschinenraum der deutsch-russischen Kulturbeziehungen / *Eichwede W.* // *Osteuropa.* – 3–4 / 2017. – S. 181–199.
 143. *Freitag G., Grenzer A.* Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion / *Freitag G., Grenzer A.* // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen: Edition Temmen, 1998. – S. 20–66.
 144. *Grimm P.* Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine / *Grimm P.* // *Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte.* – Heft 9 / 10. – September / Oktober 1942. – S. 141–148.
 145. *Hartung U.* Der Weg zurück: Russische Akten bestätigen die Rückführung eigener Kulturgüter aus Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg: Probleme ihrer Erfassung / *Hartung U.* // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 209–223.
 146. *Hermann N.* Zeugen der Wikinger zu Kiew / *Hermann N.* // *Germanen Erbe: Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte.* – Heft 3 / 4. – 1943. – S. 34–46.
 147. *Lauterbach I.* Der Central Collecting Point in München. Kunstschutz, Restitution, Neubeginn / *Lauterbach I.* – Berlin; München: Deutscher Kunstverlag GmbH, 2015. – 256 s.
 148. *Parczewski M.* Metalowe zabytki naddnieprzańskie z VI–VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego / *Parczewski M.* // *Arhaeoslavica.* – Kraków, 1991. – S. 115–128.
 149. *Romanova O.* Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history / *Romanova O.* / [Електронний ресурс]: *Problems of the history of Ukraine: facts, views, researches, 2017.* – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000012> (дата звернення 10.04.2018) – Назва з екрану.
 150. *Seitz H. R.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost) europäische Bezüge / *Seitz H. R.* – Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag, 2009. – 312 s.
 151. *Stampfuß R.* Germanen in der Ukraine / *Stampfuß R.* // *Germanen Erbe: Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte.* – Heft 9 / 10. – 1942. – S. 130–140.
 152. *Tarassenko M.* Egyptian Mummies in the Ukrainian Museums / *Tarassenko M.* (у друці).

REFERENCES

1. HARF. – F. R-7 021. – Op. 116. – D. 282.
2. NA IA NANU. – F. 1. – Spr. 437v.
3. NA IA NANU. – F. 6. – Spr. 58.
4. NA IA NANU. – F. 12. – Spr. 204.
5. NA IA NANU – F. 18. – Spr. 12, 13a, 18a, 19, 20, 21–24, 35, 36, 46, 48; 51, 52; 56, 58, 60, 61, 66, 70, 71, 81, 82, 92, 108, 124–126, 132–138, 148, 149.
6. NA IA NANU. – F. A. Lev. – Spr. 3, 10.
7. NA IA NANU. – F. VUAK. – Spr. 116/30;
8. NA IA NANU. – F. "Dilovodstvo". – Op. 1. – Spr. 11.
9. NA NMIU. – F. 1 260. – Op. 1. – Spr. 28a.
10. NA NMIU. – F. 1 260. – Op. 1-I. – Spr. 4.
11. TsDAVO Ukrainy. – F. 166 – Op. 11. – Spr. 505.
12. TsDAVO Ukrainy. – F. 3 206. – Op. 5. – Spr. 7.
13. TsDAVO Ukrainy. – F. 3 676. – Op. 1 – Spr. 225.
14. TsDAVO Ukrainy. – F. 3 676 – Op. 3. – Spr. 45.
15. TsDAHO Ukrainy. – F. 263. – Op. 1. – Spr. 36 371-FP.
16. *Androshchuk F., Zotsenko V.* Skandinavskye drevnosti Yuzhnoi Rusy. – Paris (Paryzh): ACHCByz, 2012. – 367 s
17. *Armashevskiy P. Ya., Antonovych V. B.* Publychnye lektsyy po heolohyy y ystorry Kyeva, chytannyye P. Ya. Armashevskym y Vl. B. Antonovychem v Ystorycheskom Obshchestve Nestora letopystsa v marte 1896 hoda. –

K.: Typ. K. N. Mylevskoho, 1897. – S. 21–23.

18. Arkheolohyia Ukraynskoï SSR v 3-kh tomakh / Instytut arkheolohii AN URSSR. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 1. Pervobytnaia arkheolohyia. – 564 s.

19. *Belenko M. M., Radiievska T. M.* Paleolitychni doslidzhennia V. V. Khvoiky // Vikentii Viacheslavovykh Khvoika ta yoho vnesok u doslidzhennia davnoi istorii Ukrainy. Temat. zb. nauk. prats (do 160-richchia vid dnia narodzhennia) / Ministerstvo kultury i turyzmu Ukrainy, Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. – K.: Taki spravy, 2010. – S. 30–43.

20. *Bobrynskyi A. A.* Kurhany y sluchainye nakhodky blyz m. Smela. – T. I–III. – SPb., 1887–1901.

21. *Bondar N. N.* Poselenia Sredneho Podneprovia epokhy rannei bronzy – K.: Vyshcha shkola, 1974. – S. 92–95.

22. *Boryskovskyi P. Y.* Paleolyt Ukrayny. Ystoryko-arkheolohycheskye ocherky // Materyaly y yssledovanyia po arkheolohyy SSSR. – M.: Akademyia nauk SSSR, 1953. – № 40. – M., 1953. – 464 s.

23. *Videiko M. Yu.* Mistsia arkheolohichnykh rozkopok V. V. Khvoiky na trypilskykh poselenniakh // Doslidzhennia trypilskoï tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentii Khvoiky / M-vo osvity i nauky Ukrainy, Derzh. fond fundam. doslidzh., NAN Ukrainy. In-t arkheolohii. – K.: Akademperiodyka, 2006. – Ch. II. Materialy i doslidzhennia. – S. 28–38.

24. *Vovk Khv.* Znakhidky u mohylakh mizh Veremiam i Stretivkoï i bilia Trypillia // Materialy do ukrainsko-ruskoï etnolohii etnolohii / NTSh u Lvovi, Etnohr. komis.; za red. Khv. Vovka. – Lviv: Druk. NTSh, 1900. – T. III. – S. 1–11.

25. *Vovk Khv.* Peredistorychni znakhidky na Kyrylivskii ulytsi u Kyivi // Materialy do ukrainsko-ruskoï etnolohii. – T. I. – Lviv, 1899. – S. 1–32.

26. *Vovk Khv.* Paleolitychni znakhidky na Kyrylivskii ulytsi v Kyivi (dodatok do poperednoi statti) / Materialy do ukrainsko-ruskoï etnolohii. – T. I. – Lviv, 1899. – S. 211–219.

27. *Hrushevskiy M. S.* Tekhnika i umilist paleolitychnoi doby v nakhidkakh Mizynskoho selyshcha // Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: ohliady, rozvidky, materialy. Okr. vidbytok z: Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyivi. T. XXIII / pid red. akad. Mykhaila Hrushevskoho. – [Kharkiv], 1928. – S. 17–35.

28. *Dobrovolskyi A. V.* Materialy do arkheolohichnoi karty Dniprovskoho Nadporizhzhia v mezhakh Zaporizkoï oblasti // Arkheolohiia. – 1952. – T. VII. – S. 75–88.

29. *Dobrovolskyi A.* Zvit za arkheolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu r. 1927 (okolytsi s. Kichkas Zaporizkoï okruhy) // Dnipropetrovskiy kraievyi istoryko-arkheolohichni muzei: Zbirnyk. – T. 1. – Dnipropetrovsk: Druk. im. 25-r. VKP Polihraftrestu, 1929. – S. 61–160.

30. *Zalyzniak L. L.* Kulturno-khronolohycheskaia peryodyzatsyia mezolyta Novhorod-Severskoho Polesia // Nepryna V. Y., Zalyzniak L. L., Krotova A. A. Pamiatnyky kamennoho veka Levoberezhnoï Ukrainy. – K., 1986. – S. 74–142.

31. *Zalizniak L. L.* Mezolit zakhodu Skhidnoi Yevropy // Kamiana doba Ukrainy. – Vyp. 12. – 2009. – 273 s.

32. *Zalizniak L. L.* Peredistoriia Ukrainy X–V tys. do n. e. – K.: Biblioteka ukrainsia, 1998. – 306 s.

33. *Zalizniak L. L.* Finalnyi paleolit pivnichnoho zakhodu Skhidnoi Yevropy (kulturnyi podil i periodyzatsiia). – K.: Natsionalnyi universytet Kyievo-Mohylianska akademiia, 1999. – 283 c.

34. *Zalizniak L. L., Karavaiko D. V., Maiarchak S. P.* Arkheolohichna ekspedytsiia NaUKMA 2002 roku. Doslidzhennia horodyshcha PISOCHNYI Riv na Desni // Mahisterium. – Vyp. 11. Arkheolohichni studii. – 2003. – S. 5–13;

35. Istoriiia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1941–1945). – Ch. 1: Dok. i materialy. – K., 2007. – 808 c.

36. *Karher M. K.* Drevnyi Kyev. Ocherky po ystoryy materyalnoi kultury drevnerusskoho horoda. – T. 1. – M.-L., Yzdatelstvo Akademyy nauk SSSR, 1958. – 686 s.

37. Datenbank zum “Central Collecting Point München” [Картотека власності мистецьких об’єктів] / [Electronic resource]: Deutsches Historisches Museum. – Mode of access: www.dhm.de/datenbank/ccp (viewed on 17.04.2018). – Title from the screen.

38. Katalog vystavky XI Arkheolohycheskoho S’ezda v Kyeve (v zdanyy Unyversyteta sv. Vladymyra) – K.: Typo-lytohrafiya tovaryshchestva Y. N. Kushnerev y K°, 1899.

39. *Kashevarova N. H.* Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy “skhidnoho prostoru” (1940–1945). – Ch. I: Dzhereloznavche doslidzhennia. – K.: In-t istorii Ukrainy, 2014. – 552 s; Ch. II: Dokumenty. – K.: In-t istorii Ukrainy, 2014. – 992 s.

40. Kyeviskyi khudozhestvenno-promyshlennyi y nauchnyi muzei ymeny Eho Velychestva Hosudaria Ymperatora Nykolaia Aleksandrovycha. Otdel arkheolohyy. Kratkyi ukazatel predmetov. – K., 1905. – 64 s.; K., 1906. – 60 s.; K., 1908. – 62 s.; K., 1910. – 60 s.; K., 1911. – 58 s.; K., 1913. – 58 s.

41. Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoï svitovoi viiny. Doslidzhennia. Dokumenty / Uporiad. T. M. Sebta, R. I. Kachan; Vidp. red. H. V. Boriak; Red. kol.: O. O. Mavrin, H. V. Papakin, S. V. Pyvovarov, V. M. Piskun. NAN Ukrainy. Instytut ukrainskoï arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho; Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk; Kanadskyi instytut ukrainskykh studii Albertskoho universytetu. – K.: “Vydavets Oleh Filiuk”, 2016. – 1200 s.

42. Kyievo-Pecherskyi derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk: Fotoalbom / uklad. Yu. D. Kybalnyk, red.

N. S. Pavlovska. – K.: Mystetstvo, 1984. – 250 s.

43. Kovaleva Y. F. 80 let: zabvenye y blahodarnaia pamiat. K yubyleiu Dneprohessovskoi novostroechnoi ekspedytsy // Muzeinyi visnyk. Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk. – № 12. – Zaporizhzhia, 2012. – S. 196–207.

44. Kovaleva Y. F. Ocherky drevneishei ystoryy plemen stepnoi Ukrainy (po materyalam Dneprohessovskoi ekspedytsy NKProsa USSR). Uchebnoe posobyie. – Dnepropetrovsk, Dnepropetrovskyyi hosudarstvennyi unyversytet, 1980. – 72 s.

45. Kovtaniuk N., Shovkopliias H. Skarbnytsia istorychnoi pamiaty Ukrainy // Kyivska starovyna. – 1999. – № 4. – S. 62–80.

46. Kozlovskaya V. Arkheolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu // KhrAM. – Ch. 1. – K., 1930. – S. 11–20.

47. Kozlovskaya V. Neolitychni ta trypilski znakhidky na Chernihivshchyni // Chernihiv ta Pivnichne Livoberezhzhia. Ohliady, rozvidky, materialy / pid red. M. Hrushevskoho. – K.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1928. – S. 42–61.

48. Kozlovskaya V. Ye. Novishi arkheolohichni doslidy na terytorii Bilotserkivshchyny // KhrAM. – K., 1930. – Ch. 2. – S. 39–48.

49. Kozlovskaya V. Ye. Providnyk po arkheolohichnomu viddilu Vseukrainskoho istorychnoho muzeiu im. T. Shevchenka u Kyivi / V. Ye. Kozlovskaya; mal. Yu. Yu. Pavlovycha. – Kyiv: [b. v.], 1928. – 30 s.

50. Kolesnikova V. A., Chernovol I. V., Yanenko A. S. Muzei (Kabinet) Antropolohii ta etnolohii imeni prof. Khv. Vovka. – K., 2012. – 88 s.

51. Koreniuk Yu. O. Istorii ansamblu mozaik ta fresok Mykhailivskoho Zolotoverkhoho soboru v Kyievi vid pershykh pysmovykh zghadok do periodu demontazhu // Sofiiski chytannia. Materialy V mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii “Dukhovnyi potentsial ta istorychnyi kontekst khrystyianskoho mystetstva” (Kyiv, 28–29 travnia 2009 r.). – Vyp. 5. – K., 2010. – S. 78–110.

52. Koreniuk Yu., Kot S. Mozaiky i fresky Mykhailivskoho Zolotoverkhoho soboru v Kyievi: suchasnyi stan mystetskoj spadshchyny // Pamiatky Ukrainy. – 2007. – № 1. – S. I–XXXVIII.

53. Koreniuk Yu., Kot S., Sebta T. Pryvlasnennia i restytutsiia: dokumenty pro vtraty mystetskoj spadshchyny Mykhailivskoho Zolotoverkhoho soboru // Pamiatky Ukrainy. – 1999. – № 1. – S. XXVI–XXVIII.

54. Korshak K. Z pratsi seminaru pry arkheolohichnomu viddili Vseukrainskoho istorychnoho muzeiu im. Shevchenka v Kyievi // KhrAM. – K., 1930. – Ch. I. – S. 57–66.

55. Korshak K. Paleolitychna statsiia v m. Iskorosti // KhrAM. – Ch. 2. – K., 1930. – S. 6–22.

56. Kot S. Druha svitova viina i dolia kulturnykh tsinnosti Ukrainy: peremishchennia i vtraty // Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narisy u dvokh knyhakh. – Kn. 2. – K.: Naukova dumka, 2011. – S. 231–276.

57. Kot S. Evakuatsiia ukrainskykh muzeiv 1941 roku: Zahubleni relikvii // Kyiv. – 1993. – № 6. – S. 152–155.

58. Kot S., Koreniuk Yu. Mykhailivski pamiatky v rosiiskykh muzeiakh // Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura (dali – PU). – 1999. – № 1. – S. 63–82.

59. Kurinnyi P. P. Doslidzhennia bilohrudivskoho mohylnyka // Korotke zvidomlennia VUAK za arkheolohichni doslidy 1925 r. – K., 1926. – S. 74–80.

60. Kurinnyi P. P. Istorii arkheolohichnoho znannia pro Ukrainu / Vydannia 2-he, reprintsne. – Peredmovva Suprunenka O. – Poltava: Tsentri okhorony ta doslidzhen pamiatok arkheolohii, 1994. – 140 s.

61. Kurinnyi P. P. Rozkopky bilohrudivskykh mohylopodibnykh horbiv // Korotke zvidomlennia VUAK za 1926 r. – K., 1927. – S. 79–83.

62. Levytskyi I. Pamiatky mehalitychnoi kultury na Volyni // Antropolohiia. – Vyp. II. – K., 1929. – S. 192–222.

63. Levytskyi I. F. Hintsivska paleolitychna stoiianka // Paleolit i neolit Ukrainy. – K., 1947. – S. 197–247.

64. Levytskyi I. F. Pro vik stoiianky, vidkrytoy V. Khvoikoii v Iskorosti // Arkheolohiia. – T. IV. – K., 1950. – S. 156–162.

65. Lytovchenko A. V. Khudozhnyk Yu. Yu. Pavlovych – vidomyi i nevidomyi // Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva. Zb. nauk. prats. – Vyp. 31. – K.: Tsentri pamiatkoznavstva Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy i UTOPIK, 2017. – S. 170–176.

66. Makarenko M. Doslidy na Ostershchyni. Yevmynka // Korotke zvidomlennia VUAK za 1925 r. – K., 1926. – S. 61–64.

67. Melnyk E. Raskopky kurhanov v Kharkovskoi hubernyy 1900–1901 // Trudy XII Arkheolohicheskoho siezda. – M., 1905. – T. 1. – S. 673–743.

68. Movsha T. H. M. Ya. Rudynskyy – yssledovatel arkheolohyy Sredneho Podnestrovia [Khmelnys. obl.] // Oblastnaia nauchno-praktycheskaia konferentsiia, posv. 100-letyiu so dnia rozhdeniia M. Ya. Rudynskoho. – tezysy dokl. y soobshch. – 26–28.III.1987. – Poltava, 1987. – S. 32–33.

69. Nepryna V. Y. Neolitycheskye pamiatnyky Levoberezhnoi Ukrainy, ykh kulturno-khronolohicheskoe opredeleniye // Nepryna V. Y., Zalyzniak L. L., Krotova A. A. Pamiatnyky kamennoho veka Levoberezhnoi Ukrainy (khronolohiia y peryodyzatsiia) / Instytut arkheolohii AN URSR. – K.: Naukova dumka, 1986. – K., 1986. – S. 143–213.

70. Nepryna V. Y., Zalyzniak L. L., Krotova A. A. Pamiatnyky kamennoho veka Levoberezhnoi Ukrainy: khronolohiia y peryodyzatsiia. – K.: Naukova dumka, 1986. – 225 s.

71. *Nuzhnyi D. Yu.* Verkhni paleolit Zakhidnoi i Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia). – K.: Vydavets Oleh Filiuk, 2015. – 478 s.
72. *Nuzhnyi D. Yu.* Verkhnopaleolitychni pamiatky typu Mezhyrich ta yikh mistse sered epihravetskykh kompleksiv Serednoho Dnipro // Kamiana doba Ukrainy. – K.: Shliakh, 2002. – S. 57–81.
73. *Otroshchenko V. V., Korpusova V. M.* Svastyka v znakovykh systemakh doby midi-bronzy Ukrainy // *Mahisterium*. – Vyp. 11. Arkheolohichni studii / Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”. – K.: Vydavnychi dim “KM akademiia”, 2003. – S. 13–18.
74. *Passek T. S.* Rannezemledelcheskye (trypolskye) plemena Podnestrovia / *Otv. red. ch.-k. AN SSSR S. V. Kyselev*. – MYA. – № 84. – M.: Yzd-vo AN SSSR, 1961. – 203 s.
75. *Passek T. S.* Trypilske poselennia Kolomyishchyna (rozkopky 1934–1938 rr.) // *Trypilska kultura / Red. kol.: M. I. Yachmenov (vidp. red.), T. S. Passek, L. M. Slavin.* AN URSSR. Instytut arkheolohii. – T. 1. – K.: Drukarnia-litohrafia Akademii Nauk URSSR, 1940. – S. 9–42.
76. *Petrauskas O. V.* Mohylnyk poselennia cherniakhivskoi kultury bilia s. Didivshchyna (za materialamy rozkopok Valerii Kozlovskoi) // *Arkheolohiia*. – 2001. – № 2. – S. 111–121.
77. *Radiivska T.* Kabinet antropolohii im. Khvedora Vovka: naukovopraktychna diialnist ta koleksii pamiatok kamianoi doby v zibranni NMIU // *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysiacholittia / Temat. zb. nauk. prats.* – K.: TOV “Ill, Ltd”, 2004. – S. 131–141.
78. *Radiivska T. M.* Arkheolohiia u naukovomu dorobku Khvedora Vovka, materialy yoho doslidzhen u zibranni Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy // *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. – Vyp. 9. *Istoriia arkheolohii: doslidnyky ta naukovi tsentry*. – K., 2012. – S. 213–219.
79. *Radiivska T. M.* Paleolitychni doslidzhenia V. V. Khvoiky ta yikh znachennia dlia stanovlennia vitchyznianoho paleolitoznavstva // *Rzhyschivskiy arkheodrom: doslidzhenia, konferentsii ta eksperymentalni studii 2002–2004 rokiv*. – № 2. – K.: SPD Puhachov, 2004. – S. 46–49.
80. *Radiivska T. M.* Poselennia doby midi – rannoho zaliza poblyzu ss. Plyskiv ta Cherniavka // *Arkheolohiia*. – 1989. – 4. – S. 82–91.
81. *Radiivska T. M.* Ozaryntsi // *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. – T. II. – Kyiv, 2004. – S. 381–383.
82. *Radiivska T., Bilenko M.* Pershyi arkheolohichnyi dosvid V. V. Khvoiky // *Naukovo-doslidnytska ta prosvitnytska diialnist Vikentii Khvoiky. Do 160-richchia z dnia narodzhennia. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii Kyivskoho oblasnogo arkheolohichnogo muzeiu*. – Trypillia, 2010. – S. 97–122.
83. *Radiivska T., Sebta T., Sorokina S.* Dokumenty svidchat: vyvezennia na zakhid zbirk Kraiovoho muzeiu do- i rannoi istorii v Kyievi u 1943–1945 rr. // *Arkheohrafichnyi shchorichnyk*. – 2018 (u drutsi).
84. *Radomskiy I. S., Yakubenko O. O.* Kamiany inventar poselennia Ozaryntsi // *Arkheolohiia*. – 2016. – № 1. – S. 97–103.
85. *Rassamakin Yu. Ya, Yakubenko O. O., Sorokina S. A.* Skelna stoiianka doby eneolitu “Kichkas IX–II” (Serednii Stih II): suchasnyi stan vyvchennia koleksii (do 80-richchia doslidzhenia pamiatky) // *Arkheolohichni pamiatky Khortytsi ta yikh muzeiefikatsiia / uklad., vidp. ta nauk. red. N. O. Havryliuk; NAN Ukrainy, In-t arkheol., Nats. zapovidnyk “Khortytsia”*. – Vyp. 1. – Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2006. – S. 43–89.
86. *Romanova O.* Starodavnii Yehypet v Kyievi: viddzerkalennia na skli (koleksiiia nehatyviv na skli iz zobrazhenniamy davnoiehypetskykh predmetiv v Instytuti arkheolohii NAN Ukrainy) // *MDAPV – Vyp. 21. Istoriia arkheolohii: arkhivna i muzeina spadshchyna Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. – Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2017. – S. 182–197.
87. *Rudynskiy M.* Doslidy v Zhuravtsi // *Antropolohiia*. – Vyp. II. – K., 1929. – S. 140–151.
88. *Rudynskiy M.* Doslidy na Kamianechchyni // *KZ za 1926 r.* – K., 1927. – S. 123–143.
89. *Rudynskiy M.* Zhuravka (spravozdannia za rozkopyny r. 1929) // *Antropolohiia*. – Vyp. III. – 1929. – K., 1930. – S. 98–122.
90. *Rudynskiy M.* Znakhidky v okolytsiakh Trakhtemyrova // *KZ za 1925 r.* – K., 1926. – S. 100–102.
91. *Rudynskiy M.* Popovhorodskiy vyjav kultury malovanoi keramiky // *Antropolohiia*. – Vyp. III. – K., 1930. – S. 223–259.
92. *Rudynskiy M.* Pushkarivskiy paleolitychnyi postii i yoho mistse v ukrainskomu paleoliti // *Arkheolohiia*. – T. 1. – K., 1947. – S. 7–22.
93. *Rudynskiy M.* Smiachka // *KZ za 1925 r.* – K., 1926. – S. 118–122.
94. *Rudynskiy M. Ya.* Z materialiv do vyvchennia peredistorii Podillia // *Antropolohiia*. – T. II. – K., 1929. – S. 152–191.
95. *Rudynskiy M. Ya.* Marianivska statsiia: (Z materialiv ekspedytsii ponad Seimom) // *Antropolohiia*. – K., 1930. – Vyp. 3. – S. 179–190.
96. *Rudynskiy M. Ya.* Peredistorychni rozshuky na Pivnichno-Skhidnii Chernihivshchyni // *KZ za 1925 rik*. – K., 1926. – S. 13–32.

97. *Samoilovskyi Y. M.* Korchevatovskyi mohyl'nyk // MYA. – 1959. – № 70. – S. 61–93.
98. *Samoilovskyi I.* Korchuvatskyi mohyl'nyk // Arkheolohiia. – 1947. – Vyp. I. – S. 101–109.
99. *Sebta T.* Kyievo-Pecherska Lavra na pochatku Nimetsko-radianskoi viiny ta pid chas natsystyskoi okupatsii (1941–1943) // Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny. Doslidzhennia. Dokumenty / Uporiad. T. M. Sebta, R. I. Kachan. – K., 2016. – S. 13–92.
100. *Sebta T.* Ukrainski kulturni tsinnosti v Nimechchyni: fotozbirka Natsionalnogo zapovidnyka "Sofia Kyivska" // Sofiiskyi chasopys. – Vyp. 1. – Kharkiv, 2017. – S. 362–373.
101. *Sebta T.* Ukrainski kulturni tsinnosti, vtracheni pid chas Druhoi svitovoi viiny i vidnaideni u Nimechchyni: aktualnyi stan, perspektyvy vyivlennia i povnennia // Povnennia kulturnykh tsinnosti v Ukrainu – derzhavna sprava: Materialy naukovoï konferentsii 1 lypnia 2016 r. – K., 2017. – S. 25–33.
102. *Sebta T. M.* Arkhivni dzherela pro ukrainski kulturni tsinnosti, vyvezeni natsystamy v roky II svitovoi viiny: Dys... kand. ist. nauk: 07.00.06 / NAN Ukrainy. In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. – K., 2000. – 225 s.
103. *Sebta T. M.* Miunkhenska systematychna Kartoteka vlasnosti mystetskykh ob'ektiv (1945–1952): perspektyvy doslidzhennia povoiennoi restytutsii ukrainskykh kulturnykh tsinnosti // Zahartovana istoriieiu. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu profesora Nadii Ivanivny Myronets z nahody 80-littia vid dnia narodzhennia: Zb. nauk. Prats / Uporiad. V. Piskun. – K., 2013. – S. 221–236.
104. *Serdiukova I. L., Yakubenko O. O.* Katakombna keramika pamiatky Durna Skelia // Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1993 roku. – K., 1997. – S. 122–124.
105. *Serdiukova I. L., Yakubenko O. O.* Keramika doby serednoi bronzy o-va Vynohradnyi // Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1992 roku. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk. – K.: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, Zaporizkyi derzhavnyi universytet, 1993. – S. 125–126.
106. *Skrypnyk H.* Storinky z zhyttia ta khudozhno-etnohrafichnoi tvorchosti Yurii Pavlovycha // [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=147&Itemid=99999999&limit=1&limitstart=5 (data zvernennia 01.03.2018 r.) – Nazva z ekranu.
107. *Smolichev P. I.* Arkheolohichni rozkopky na tereni Dniprelstanu v s. Kichkas Zaporizkoi okruhy u veresni-zhovtni roku 1927 // Dnipropetrovskyi kraievyi istoryko-arkheolohichni muzei: Zbirnyk / Za hol. red. prof. D. I. Yavornytskoho. – Dnipropetrovsk: Druk. im. 25-r. VKP Polihraftrestu, 1927. – T. 1. – S. 161–234.
108. *Sorokina S., Zavalna O.* Nimetskyi arkheoloh doktor Paul Grimm i stvorennia u Kyievi Muzeiu do- i rannoi istorii u 1942 rotsi // Naukovi zapysky. Zb. pr. molodykh vchenykh ta aspirantiv / NAN Ukrainy. In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. – K., 2014. – T. 28. – S. 440–464.
109. *Sorokina S., Zavalna O., Radiievska T.* Diialnist Muzeiu do- i rannoi istorii v Kyievi u 1942–1943 rr. (za materialamy NMIU) // Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy: Zb. materialiv V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, pryurochenoi 125-y richnytsi zasnuvannia Kamianets-Podilskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka. – Kamianets-Podilskyi, 2015. – S. 288–295.
110. *Sorokina S., Radiievska T., Zavalna O.* Muzei do- i rannoi istorii u Kyievi (1942–1943): struktura ta personalnyi sklad // Naukovi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. – Vyp. I. – Ch. 1. – K., 2016. – S. 210–229.
111. *Sorokina S. A., Radiievska T. M., Zavalna O. M.* Fotofiksatsiia muzeinykh predmetiv doby pervisnosti arkheolohichnoho viddilu Istorychnoho muzeiu v Kyievi // Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva. Zb. nauk. prats. – Vyp. 30. – K.: Tsentru pamiatkoznavstva Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy i UTOPIK, 2016. – S. 121–136.
112. *Stanytsyna H.* "Skarby na skli": koleksiia fotonehatyviv z fondiv Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy // MDAPV. – Vyp. 21. Istoriiia arkheolohii: arkhivna i muzeina spadshchyna Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. – Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2017. – S. 198–213.
113. *Stanytsyna H. O.* Z istorii Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy // Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: zb. nauk. pr. – Vyp. 9. Istoriiia arkheolohii: doslidnyky ta naukovi tsentry. – K., 2012. – S. 268–276.
114. *Stanytsyna H. O.* Petro Ivanovych Smolychev // Arkheolohiia. – № 2. – 1992. – S. 101–111.
115. *Strokova L. V.* Velyka Vitchyzniana viina ta muzeini vtraty v Ukraini. ("Krakivskyi slid" arkheolohichnykh koleksii Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy ta perspektyvy povnennia) // Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informatsiina diialnist: problemy nauky, osvity, praktyky. Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Kyiv, 17–18 travnia 2005 r. – Ch. 2. – K., 2005. – S. 23–46.
116. *Strokova L. V.* Krakivskyi slid arkheolohichnoi koleksii NMIU ta perspektyvy povnennia // Povnennia kulturnykh tsinnosti v Ukrainu – derzhavna sprava: Materialy naukovoï konferentsii 1 lypnia 2016 r. / Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, Natsionalna akademiia mystetstv Ukrainy. – K., 2017. – S. 80–85.
117. *Strokova L. V.* Slavianskye drevnosti Dneprovskoho Nadporozhia v materyalakh Dneprohesovskoi ekspedytsii 1927–1932 rr. // Drevnosti stepnoho Podneprovia III–I tys. do n. e. Sbornyk statei. – Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskyi hosudarstvennyi unyversytet, 1983. – S. 28–32.
118. *Telehin D. Ya.* Mezolitychni pamiatky Ukrainy / Instytut arkheolohii AN URSSR. – K.: Naukova dumka, 1982. –

253 s.

119. *Tarasenko M. O.* Kryshka davnoiehypetskooho sarkofaha KPL–Arkh–829 iz zibrannia natsionalnoho Kyievo-Pecherskooho istoryko-kulturnoho zapovidnyka: poperednii ohliad // Mohylianski chytannia – 2017. Materialy XXII Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii, Kyiv, 7–8 hrudnia 2017 r. – K., 2018. – S. 124–129.

120. *Tarasenko N. A.* Po sledam zabytoho arkheolohycheskooho otkrytyia: drevnosti yz tainyka Bab el-Husus v Odesse (1894–1895 hh.) // *Aegyptiaca Rossica. Sb. Statei / Pod. red. M. A. Chehodaeva, N. V. Lavrentevoi.* – Vyp. 6. – M.: Un-t Dmytry Pozharskooho, 2018. – S. 311–394.

121. *Telehin D. Ya.* Mezolitychni pamiatky Ukrainy. – K., 1982. – 253 s.

122. *Turaev B.* Opysanye ehypetskykh pamiatnykov v russkykh muzeiakh y sobranyiakh // *Zapysky Vostochnoho otdeleniia Ymperatorskooho russkooho arkheolohycheskooho obshchestva / Pod red. barona V. R. Rozena.* – T. XII. – Vyp. II y III. – SPb.: Typ. Akad. nauk, 1899. – S. 179–217.

123. *Ukazatel Tserkovno-Arkheolohycheskooho muzeia pry Kyevskoi dukhovnoi akademii / Sost. N. Y. Petrov.* – 2-e yzd. – K.: Typ. Ymp. unyversyteta sv. Vladymira, 1897. – S. 292.

124. *Franko O. O.* Fedir Vovk – vchenyi i hromadskiy diiach. – K.: Vyd-vo Yevropeiskoho universytetu, 2000. – 378 s.

125. *Khvoika V. V.* Drevnye obytately Sredneho Prydneprovia y ykh kultura v doystorycheskye vremena (po raskopkam): s prylozhenyem opysaniia raskopok v us. M. M. Petrovskaho v h. Kieve y s. Belhorodke Kievskaho u. – K.: Typ. T-va E. A. Synkevych, 1913. – 103 s.

126. *Khvoika V. V.* Kamennyi vek sredneho Prydneprovia // *Trude XI arkheolohycheskooho siezda / pod red. Slutskoho S. S.* – T. 1. – M.: Typohrafiya E. Lyssnera, 1901 – S. 730–812.

127. *Khvoika V. V.* Polia pohrebeniy v Srednem Prydneprove (raskopy V. V. Khvoiky v 1899–1900 hodakh) // *Zapysky Ymperatorskaho russkooho arkheolohycheskooho obshchestva: novaia seryia.* – T. XII, vyp 1–2. – SPb., 1901. – S. 172–190.

128. *Tsentralnyi istorychnyi muzei im. T. Shevchenka v m. Kyievi: Korotkyi dovidnyk.* – K., 1941. – 53 s.

129. *Shovkopliias H. M.* Kolektsii materialiv z arkheolohichnykh doslidzhen M. Ya. Rudynskoho v Derzhavnomu istorychnomu muzei URSR // *Aktualni problemy fondovoi roboty muzeiv / Derzhavnyi istorychnyi muzei URSR.* – K., 1968. – S. 32–38.

130. *Shovkopliias Y. H.* Kyevskiy hosudarstvennyi ystorycheskyi muzei (obzor arkheolohycheskykh materyalov). – KSYA. – Vyp. 1.– K., 1952. – S. 103–107.

131. *Shovkopliias Y. H.* Mezynskaia stoianka: k ystoryi srednedneprovskoho basseina v pozdnepaleolytycheskuiu epokhu. – K.: Naukova dumka, 1965. – 326 s.

132. *Yakubenko E. A.* Materyaly poseleniia epokhy medy-bronzy Durna Skelia v sobrannyi HYM USSR // *Drevnosti Sredneho Podneprovia (III–I tys. do n. e.). Sbornyk statei.* – Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskiy hosudarstvennyi unyversytet, 1982. – S. 19–28.

133. *Yakubenko O. O.* Kolektsii iz rozkopok V. V. Khvoiky na trypilskykh poselenniakh u Natsionalnomu muzei istorii Ukrainy // *Doslidzhennia trypilskoii tsyvilizatsii u naukovi spadshchyni arkheoloha Vikentiia Khvoiky.* – K., 2006. – Ch. II. – S. 45–70.

134. *Yakubenko O. O.* Kolektsiia V. V. Khvoiky // *Entsyklopediia trypilskoii tsyvilizatsii. V 2 t. / redkol.: L. M. Novokhatko (holova) [ta in.]; avt. kol.: Liashko S. M. (vidp. red.), Burdo N. B. (vidp. sek.), Videiko M. Yu. (hol. red.), kol. avtoriv; Ministerstvo kultury i mystetstv Ukrainy; Derzhavne pidpriemstvo Knyzhkova palata Ukrainy im. Ivana Fedorova; Natsionalna komisiia Ukrainy u spravakh YuNESKO; Korporatsiia “Industrialna spilka Donbasu”; ZAT “Petroimpeks”.* – K.: TOV “Ukrpolihrafmedia”, 2004. – T. 2 [Entsyklopedychnyi slovnyk]. – S. 230–231.

135. *Yakubskiy O.* Diunna statsiia bilia s. Koilova, Pereiaslavskoho povitu // *KZ za 1925 r.* – K., 1926. – S. 95.

136. *Yanenko A.* Arkheolohichni muzei Vseukrainskoi akademii nauk: doslidzhennia i materialy / *Nats. Kyievo-Pecher. ist.-kult. zapovidnyk, In-t arkheolohii Nats. akad. nauk Ukrainy [avt.-uporiad. A. Yanenko; nauk. red. L. Mykhailyna].* – K.: NKPIKZ, 2017. – K., 2017. – 288 s.

137. *Yanenko A.* Istoriiia muzeinoi arkheolohii USRR (1919–1934) / *In-t arkheolohii NAN Ukrainy; Nats. Kyievo-Pecher. ist.-kultur. zapovidnyk.* – K.: NKPIKZ, 2016. – 368 s.

Список скорочень

BArch – Bundesarchiv, Федеральний архів Німеччини.

BIM – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка (1924–1934, Київ)

BMM – Всеукраїнське музейне містечко (Всеукраїнський музейний городок, 1926–1934, Київ)

BUAK – Всеукраїнський археологічний комітет (1924–1933, Київ)

BUAN – Всеукраїнська академія наук (1921–1936, Київ)

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации (Москва)

ДІМ – Державний республіканський історичний музей (1935–1941, 1943–1944, Київ)

ЗРАО – Записки Императорского русского археологического общества. Нова серія (1886–1901, Санкт-Петербург)

ІА – Інституту археології (з 1938, Київ)

ІІМК – Інститут історії матеріальної культури ВУАН (1934–1938, Київ)

ІНО – Інститут народної освіти (1920–1933, Київ)

ЕТЦ – Енциклопедія трипільської цивілізації / / Авт. кол.: Бурдо Н. Б. (відп. секр.), Відейко М. Ю. (гол. ред.), Дергачов В. О., Дудкін В. П., Журавльов О. П., Індутний В. В., Квітницький М. В., Ключко В. І., Кочкін І. Т., Овчинников Е. В., Пашкевич Г. О., Петрунь В. Ф., Пічкур Є. В., Платонов С. М., Поліщук Л. Ю., Риндіна Н. В., Тарута С. О., Ткачук Т. М., Хорошилов Г. А., Цвек О. В., Шаповалов Г. І., Шиянова Г. В., Якубенко О. О.; Міністерство культури і мистецтв України; Державне підприємство Книжкова палата України ім. Івана Федорова; Національна комісія України у справах ЮНЕСКО; Корпорація “Індустріальна спілка Донбасу”; ЗАТ “Петроімпекс”. У 2 т. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 2004. – 703 с.; Т. 1. – Кн. 2. – К., 2004. – 320 с.; Т. 2. – К., 2004. – 656 с.

КА – Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН (1921–1934, Київ)

КДУ – Кам’яна доба України, журнал, у 2002 р. заснований Інститутом археології НАН України (Київ)

КЗ – Короткі звідомлення ВУАК, часопис, вийшли випуски за 1925 і 1926 рр. (видані у 1926 і 1927 рр.).

КМДРІ – Крайовий музей до- і ранньої історії (1942–1943, Київ)

КПЛ – Києво-Печерська лавра, на сьогодні – найбільший музейний комплекс в Україні “Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник”, що діє на території Києво-Печерської лаври, заснований у 1922 р. як Лаврський музей культів та побуту (ЛМКП); з 1926 р. – Всеукраїнське музейне містечко (ВММ).

КСИА – Краткие сообщения Института археологии, журнал, заснований у 1939 р. (Москва)

КХПНМ – Київський художньо-промисловий і науковий музей (1899–1924)

ЛМКП – Лаврський музей культів та побуту, у 1922 р. заснований на території монастирського комплексу Києво-Печерська лавра; у 1926–1934 рр. діяв як Всеукраїнське музейне містечко (ВММ).

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, часопис Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Львів).

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, книжкова серія ІІМК / ІА АН СРСР (1941–1972, Москва, Ленінград)

МЦЗП – Мюнхенський центральний збірний пункт

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України

НДК – Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР

НЗСК – Національний заповідник “Софія Київська”

НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

НМІУ – Національний музей історії України (Київ)

ПУ – Пам’ятки України: історія та культура, часопис (з 1969, Київ)

ОАМ – Одеський археологічний музей

УВАН – Українська вільна академія наук (з 1945, Аугсбург, Мюнхен, Вінніпег, Нью-Йорк)

УВУ – Український вільний університет (з 1921, Відень, Прага, Мюнхен)

УСВ – Імператорський Університет Св. Володимира (Київ, 1833–1918)

ХРАМ – Хроніка археології та мистецтва, часопис Всеукраїнського археологічного комітету; вийшли друком числа 1–2 (1930) та 3 (1931).

ЦАМ КДА – Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (1872–1919).

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Київ)

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України (Київ)

ЦІМ – Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (1934–1935, Київ)

УДК 902/904:069 (1-4)7.738.6

Бут Юрій

завідувач сектору реставрації металу
 відділу наукової реставрації пам'яток,
 Національний музей історії України
 (Київ, Україна)
yura.but@gmail.com

Костюк Ірина

завідувач сектору реставрації кераміки
 відділу наукової реставрації пам'яток,
 Національний музей історії України
 (Київ, Україна)

Якубенко Олена

провідний зберігач групи "Мідна доба"
 науково-дослідного відділу збереження фондів,
 Національний музей історії України
 (Київ, Україна)

But Yurii

Head of the metal restoration sector,
 National Museum of Ukrainian History
 (Kyiv, Ukraine)

Kostyuk Iryna

Head of the ceramics restoration sector,
 National Museum of Ukrainian History
 (Kyiv, Ukraine)

Yakubenko Olena

Leading custodian of the 'Copper age' group,
 National Museum of Ukrainian History
 (Kyiv, Ukraine)

МУЗЕЙНА ІСТОРІЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЗЕРНОВИКА З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

MUSEUM HISTORY OF A TRYPILLYA SEED-VESSEL FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

У публікації розглядаються етапи реставрації зерновика доби енеоліту, завдяки якій були досліджені особливості його виготовлення, уточнена атрибуція пам'ятки та зроблена її ідентифікація. Простежено музейну історію унікального експоната, який тепер прикрашає експозицію НМІУ.

Ключові слова: археологія, енеоліт, трипільська культура, кераміка, реставрація.

Summary

The publication deals with the stages of restoration of Trypillia seed-vessel of Eneolithic age. As a result, the features of its production were investigated, the attribution was specified, and the object was identified. The museum history of the unique exhibit, which now adorns the Trypillia exposition of the NMUH, was traced.

Key words: archaeology, eneolith, Copper age, Trypillia culture, ceramics, restoration.

Зацікавленість музейною історією однієї з унікальних пам'яток археологічної колекції музею виникла під час її реставрації.

Провідний зберігач групи "Мідна доба" сектору "Археологія доби каменю-бронзи" О. О. Якубенко неодноразово намагалася організувати реставрацію зерновика (інв. № НМУ-а 212 / 815), що належить до культурно-історичної спільноти Кукутені-Трипілля-Аріушд (трипільська культура, середній етап В-II, фінал), датується добою енеоліту (кін. V – поч. IV тис. до н. е.) та виявлений на поселенні трипільської культури поблизу с. Володимирівка Новоархангельського (кол. Підвисоцького) р-ну Кіровоградської обл. Але через низку певних обставин реставрацію пам'ятки вдалося провести лише у 2011–2014 рр. за участі авторів статті та студентів Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури А. С. Борисюк та О. О. Грибан.

Пам'ятка надійшла на реставрацію у вигляді розвалу (Рис. 1). На деяких із 72 фрагментів чорною тушшю в 1970-х рр. було зазначено: "а 212 / 815 Волод. 46" (с. Володимирівка, розкопки 1946 р.).

Рис. 1. До реставрації.

В 1946 р. розкопки у Володимирівці проводила Т. С. Пассек, яка опублікувала виявлені матеріали, зокрема 3 великі грушоподібні зерновики¹. Ймовірно, тому означений зерновик було записано до колекції 1946 р. Але під час реставрації ця інформація викликала сумніви.

Протягом дослідження пам'ятки була вивчена її морфологія. Це – товстостінна посудина грушоподібної форми із пласким дном, орнаментована заглибленим орнаментом та поліхромним розписом. Нижня частина тулуба конусоподібна, плічка розширені, заокруглені. Вище плеча поверхня трохи прогнута, нахилена до прямої горловини. Зовнішня поверхня вкрита ангобом вохристого кольору та повтореним 4 рази на кулястих плічках заглибленим S-подібним орнаментом у вигляді парних змій, які заходять головами одна за одну. Очі змій позначено круглими ямками. На нижній частині посудини є оперізуючі горизонтальні смуги. Заглиблений орнамент доповнює нанесений до випалу поліхромний розпис (біла, чорна, червона фарби).

Зерновик виготовлено способом ручного ліплення, ймовірно, за допомогою поворотної дошки, скребоків та гладилок. Структура глиняного тіста неоднорідна, з домішками слюди та кварцового піску. Черепок дзвінкий. Випал рівномірний, у горні, у відновленому режимі при t 900–1 100°C. 13 фрагментів деформовані (вигнуті), можливо, внаслідок перебування готової посудини у вогні.

У процесі дослідження пам'ятки було з'ясовано, що вона раніше реставрувалася: крім пилобрудових, ґрунтових та вапнякових нашарувань, простежуються клейові забруднення (можливо, від желатинового клею, що використовувався до Другої світової війни) та гіпсові нашарування. Вочевидь, зерновик демонтували, а не розбили. Від вінець збереглося приблизно 40%, тулуба – 55%, денця – 30%.

Після проведення лабораторних досліджень було складено програму реставраційних заходів:

– видалити нестійкі та стійкі забруднення;

¹ Пассек Т. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 10. – М.-Л., 1949. – С. 98, Рис. 53, 1, 2, 4.

- укріпити поверхню ПВБ (полівінілбутираль, 3% розчин у етиловому спирті);
- підібрати та склеїти фрагменти ПВБ (полівінілбутираль, 10% розчин у етиловому спирті);
- виставити форму із 3 частин шляхом доповнення втрат гіпсом Г-10;
- відкоригувати та тонувати доповнення всередині;
- зібрати форму із 3 частин;
- відтворити рельєфний орнамент на доповненнях методом інерції;
- тонувати доповнення з відтворенням орнаменту методом інерції, використовуючи білила титанові полівінілацетатні з аквареллю.

Під час реставраційних робіт у фондах НМІУ було знайдено ще 2 фрагменти означеної посудини, на одному з яких чорною тушшю був написаний старий номер – № 2 663, що, як згодом з'ясувалося, належав Уманському краєзнавчому музею (Рис. 2).

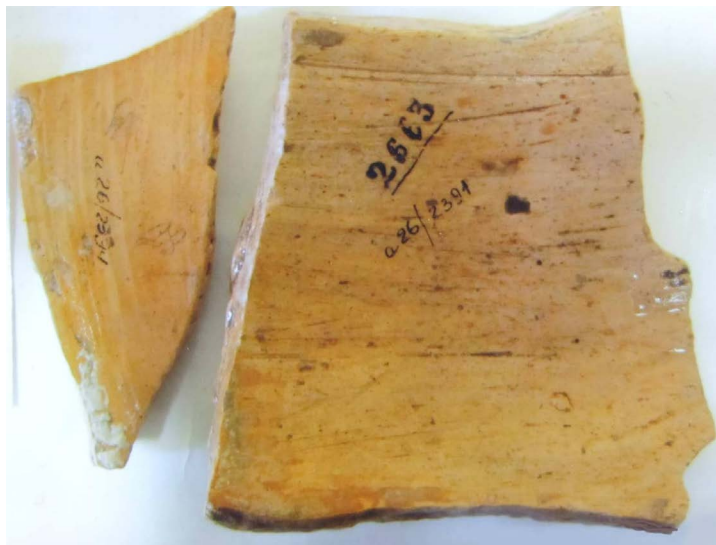

Рис. 2. Фрагменти зі старими номерами.

За орнаментом та товщиною черепка було визначено місце розташування виявлених частин, для встановлення яких по місцю їх втрат у гіпсових доповненнях були вирізані наскрізні отвори та вмонтовані фрагменти. Після загального склеювання стала зрозуміла технологія формування зерновика: розкатані із глини сплюснені джгути послідовно накладалися один на один, починаючи з денця, з наступним згладжуванням стиків ззовні та всередині. За одне накладання по периметру стінки нарощувалися приблизно на 6–8 см. На нижній половині посудини від денця до плеча чітко простежуються 6 шарів глиняних смуг (Рис. 3). У місцях стиків шарів ребра фрагментів мають згладжену поверхню та повітряні пустоти і тому швидше руйнуються (Рис. 4).

Всі етапи реставрації супроводжувалися фотофіксацією. Після реставрації розміри посудини становили 68 см у висоту та 73 см у діаметрі (Рис. 5).

Рис. 3. Шари глиняних смуг.

Рис. 4. Повітряні пустоти на стиках.

Рис. 5. Після реставрації.

Під час реставрації виникла необхідність ідентифікації старих номерів для уточнення інформації про пам'ятку. На наш запит головний зберігач Уманського краєзнавчого музею Н. В. Нагорна повідомила, що, на жаль, всю музейну документацію та каталоги було вивезено під час окупації Умані у вересні–жовтні 1943 р., а міський архів згорів у 1944 р. Проте їй пощастило чути від завідувача музейними фондами (у 1948–1975) В. А. Стефановича (1887–1985) розповіді про його колег, з якими він працював у 1920-х–1940-х рр. Це були відомі нині археологи, долі яких стали відображенням гіркої дійсності тієї складної епохи та склалися переважно трагічно. Інформація, яку люб'язно надала Н. В. Нагорна, стала в нагоді для наших подальших пошуків.

Під час реставрації ми уточнили атрибуцію, ідентифікували пам'ятку та зібрали інформацію про дослідження Володимирівського трипільського поселення.

Володимирівське поселення в 1925 р. відкрив співробітник Уманського краєзнавчого музею М. К. Якимович, який також реставрував музейну кераміку², а в 1942–1943 рр. (зі слів Н. В. Нагорної) був директором музею.

В 1927–1928 рр. у розкопках поселення брав участь директор Уманського краєзнавчого музею Б. П. Безвенглінський (Рис. 6), який "...звернув увагу на цікаве поєднання двох видів орнаменту на одному посуді – мальованого і т. зв. «ритованого» у вигляді «втиснутих візерунків»³. Автори дослідження не виявили прикладів аналогічної орнаментативної на інших артефактах із зібрання НМІУ, крім означеного зерновика.

Рис. 6. Б. П. Безвенглінський (праворуч).

² Відейко М. Якимович М. К. // Енциклопедія трипільської цивілізації (далі – ЕТЦ). – К., 2004. – Т. II. – С. 632; Якубенко О. Володимирівка // ЕТЦ. – Т. II. – К., 2004. – С. 104.

³ Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. I. – С. 39; Ляшко С. Безвенглінський Б. П. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 37; Якубенко О. Володимирівка... – С. 104.

В 1927–1928 рр. керівником експедиції у Володимирівці був С. С. Магура (Рис. 7) – керівник Трипільської експедиції (1934–1936), який у 1935 р. проводив розвідку, а в 1936 р. розкопував поселення⁴.

В 1939 р. в центрі Володимирівського поселення В. Є. Козловська (Рис. 8) розкопала наземне житло № 2⁵.

Автором програми дослідження трипільських поселень, завдяки якій була створена Трипільська експедиція (що, зокрема, досліджувала поселення Володимирівка), був Т. М. Мовчанівський (Рис. 9)⁶.

Співробітником Трипільської експедиції (у 1934–1939 рр.) та її керівником (з 1937-го) стала Т. С. Пасек (Рис. 10, 11)⁷.

У складі Трипільської експедиції II МК АН УРСР, зокрема у Володимирівці в 1934–1940 рр. працював М. Л. Макаревич (Рис. 12)⁸.

Історія знахідки зерновика (виявленого між 1925 та 1940 рр.), ймовірно, пов'язана зі згаданими дослідниками. Як свідчать шифри на деяких його фрагментах, зерновик зберігався в Уманському краєзнавчому музеї та саме його міг описувати Б. П. Безвенглінський, а М. К. Якимович – провести першу реставрацію цього предмета.

Рис. 7. С. С. Магура.

Рис. 8. В. Є. Козловська.

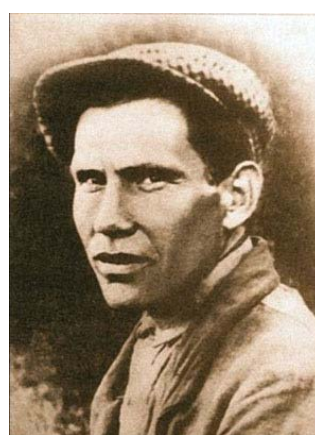

Рис. 9. Т. М. Мовчанівський.

Рис. 10. Т. С. Пасек.

Рис. 11. Учасники розкопок у Володимирівці. 1936 р.

Рис. 12. М. Л. Макаревич (ліворуч)

⁴ Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 38–39; Ляшко С. Магура С. С. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 312; Якубенко О. Володимирівка... – С. 104.

⁵ Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 38–39; Ляшко С. Козловська В. Є. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 227–228; Якубенко О. Володимирівка... – С. 104.

⁶ Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 36–39; Ляшко С. Мовчанівський Т. М. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 337–338.

⁷ Відейко М. Пасек Т. С. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 399–400; Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 38–39; Якубенко О. Володимирівка... – С. 104.

⁸ Відейко М. Макаревич М. Л. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 320–321; Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 38.

Зокрема, виготовлену зі скляного негатива довоєнну фотографію означеного зерновика двічі опублікував М. Ю. Відейко. Вперше – в чорно-білому варіанті у книзі “Трипільська цивілізація” з підписом: “Посудина із розкопок у Володимирівці, прикрашена ритим орнаментом та малюванням. Кінець V тис. до н. е.”⁹, вдруге – в кольорі (Рис. 13) з підписом: “Зерновик з заглибленим орнаментом. Володимирівка. Уманський краєзнавчий музей”¹⁰.

Фотографії з негатива були опубліковані без паспортних даних реверсно (дзеркально), оскільки автор не міг особисто бачити зерновик, який із воєнних років і до 2011 р. перебував у фондах НМІУ у фрагментованому стані та з частково втраченими паспортними даними.

Історія зерновика у воєнний і повоєнний час відома краще, ніж у довоєнний період. П. П. Курінний (Рис. 6, 14) – перший директор Соціально-історичного музею Уманської округи, у вересні-жовтні 1943 р., співпрацюючи з відомством А. Розенберга “Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”, “...організував упаковку та відправку до Німеччини трипільських колекцій Уманського краєзнавчого музею (бл. 2 100 предметів), вважаючи, що рятує їх від більшовиків”¹¹.

Перед вивезенням до Німеччини для зменшення об’ємів посудин їх було розбито або демонтовано. Після Другої світової війни, в 1947 р. ешелон із пам’ятками повернувся в Україну – до Державного республіканського музею УРСР у Києві (нині – НМІУ)¹². Зерновик надійшов до музею у фрагментованому стані та без паспортних даних і десятиліттями чекав на реставрацію. Нині цей унікальний експонат прикрашає експозицію музею.

Рис. 13. Архівне фото.

Рис. 14. П. П. Курінний.

⁹ Відейко М. Трипільська цивілізація. – К., 2002. – С. 124; Відейко М. Трипільська цивілізація. 2-е вид. – К., 2003. – С. 166.

¹⁰ Відейко М. Володимирівська група // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 106, Рис. 4.

¹¹ Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 39–40; Ляшко С. Курінний П. П. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 288–289.

¹² Ковтанюк Н. Сторінки історії // Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам’яті. – К., 2009. – С. 15.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Відейко М. Ю.* Володимирівська група // Енциклопедія трипільської цивілізації / У 2 т. / Авт. кол.: Бурдо Н. Б. (відп. секр.), Відейко М. Ю. (гол. ред.), Дергачов В. О. та ін. / Міністерство культури і мистецтв України; Державне підприємство Книжкова палата України ім. Івана Федорова; Національна комісія України у справах ЮНЕСКО; Корпорація "Індустріальна спілка Донбасу"; ЗАТ "Петроімпекс". – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 106.
2. *Відейко М. Ю.* Макаревич Михайло Леонтійович // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 320–321.
3. *Відейко М. Ю.* Пассек Тетяна Сергіївна // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 99–400.
4. *Відейко М. Ю.* Трипільська культура. Історія досліджень // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 36–40.
5. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. – Київ: Академперіодика, 2002. – С. 124.
6. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. Вид. 2-е. – Київ: Академперіодика, 2003. – С. 166.
7. *Відейко М. Ю.* Якимович М. К. // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 632.
8. *Ковтанюк Н. Г.* Сторінки історії // Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті. Збірник наукових статей. – Київ, 2009. – С. 6–21.
9. *Ляшко С. М.* Безвенглинський Б. П. // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 37.
10. *Ляшко С. М.* Козловська Валерія Євгенівна // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 227–228.
11. *Ляшко С. М.* Курінний Петро Петрович // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 288–289.
12. *Ляшко С. М.* Магура Сильвестр Сильвестрович // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 312.
13. *Ляшко С. М.* Мовчанівський Тодось Миколайович // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 337–338.
14. *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетие до н. э.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 10. – Москва-Ленинград: ИИМК, ИА АН СССР, 1949. – С. 98. – Рис. 53, 1, 2, 4.
15. *Якубенко О. О.* Володимирівка // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 104.

REFERENCES

1. *Videiko M. Yu.* Volodymyrivska hrupa // Entsyclopedia trypilskoï tsyvilizatsii / U 2 t. / Avt. kol.: Burdo N. B. (vidp. sekr.), Videiko M. Yu. (hol. red.), Derhachov V. O. ta in. / Ministerstvo kultury i mystetstv Ukrainy; Derzhavne pidpryemstvo knyzhkova palata Ukrainy im. Ivana Fedorova; Natsionalna komisiia Ukrainy u spravakh YuNESKO; Korporatsiia "Industrialna spilka Donbasu"; ZAT "Petroimpeks". – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 106.
2. *Videiko M. Yu.* Makarevych Mykhailo Leontiiovych // Entsyclopedia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 320–321.
3. *Videiko M. Yu.* Passek Tetiana Serhiivna // Entsyclopedia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. I. – S. 99–400.
4. *Videiko M. Yu.* Trypilska kultura. Istoriiia doslidzhen // Entsyclopedia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. I. – S. 36–40.
5. *Videiko M. Yu.* Trypilska tsyvilizatsiia. – Kyiv: Akademperiodyka, 2002. – S. 124.
6. *Videiko M. Yu.* Trypilska tsyvilizatsiia. Vyd. 2-e. – Kyiv: Akademperiodyka, 2003. – S. 166.
7. *Videiko M. Yu.* Yakymovych M. K. // Entsyclopedia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 632.
8. *Kovtaniuk N. H.* Storinky istorii // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. Skarbnytsia istorychnoi pam'iaty. Zb. nauk. statei. – Kyiv, 2009. – S. 6–21.
9. *Liashko S. M.* Bezvenhlynskyi B. P. // Entsyclopedia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 37.
10. *Liashko S. M.* Kozlovska Valeriia Yevhenivna // Entsyclopedia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 227–228.

11. *Liashko S. M.* Kurinnyi Petro Petrovych // Entsyklopediia trypil'skoi tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – Т. II. – С. 288–289.
12. *Liashko S. M.* Mahura Sylvestr Sylvestrovych // Entsyklopediia trypil'skoi tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – Т. II. – С. 312.
13. *Liashko S. M.* Movchanivskyi Todos Mykolaiovych // Entsyklopediia trypil'skoi tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – Т. II. – С. 337–338.
14. *Passek T. S.* Peryodyzatsiia trypolskykh poselenyi (III–II tysiacheletye do n. e.) // Materyaly y yssledovanyia po arkhеolohyy SSSR. – № 10. – Moskva-Lenynhrad: YMK, YA AN SSSR, 1949. – С. 98.– Rys. 53, 1, 2, 4.
15. *Yakubenko O. O.* Volodymyrivka // Entsyklopediia trypil'skoi tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – Т. II. – С. 104.

УДК 069(1-4)+904:72.04:679.8+94(477)".../084

Хомчик Марина Андріївна
старший науковий співробітник
сектору "Археологія доби раннього заліза"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Бут Юрій Павлович
завідувач сектору реставрації металу
відділу наукової реставрації пам'яток,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
yura.but@gmail.com

Khomchik Maryna
Senior research fellow,
Sector 'Archaeology of early Iron age',
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

But Yurii
Head of the metal restoration sector,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

КАМ'ЯНІ ВАГОВІ ГИРІ АНТИЧНОГО ЧАСУ ЗІ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ANTIQUÉ STONE WEIGHTS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

Публікуються дві кам'яні вагові гирі VI–III ст. до н. е. з археологічних знахідок 1938 р. в античному місті Ольвія.

Ключові слова: Національний музей історії України, Ольвія, античний час, кам'яні вагові гирі.

Summary

Two stone weights of the 6th – 3rd centuries BC from the archaeological finds in the ancient city of Olvia (1938) are published.

Key words: National Museum of Ukrainian History, Olvia, antiquity, stone weights.

Серед кам'яних виробів античного часу в зібранні НМІУ зберігаються 2 артефакти (інв. № Б 5–2 935. О / 384 236 та інв. № Б 5–1 834. О / 381 564). Перший записаний як мармурова плита з написом, другий – як мармуровий чотирикутник.

Ці предмети були знайдені експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Л. М. Славіна в 1938 р. під час розкопок у заповіднику "Ольвія" на ділянці "НГ" (с. Парутине Очаківського р-ну Миколаївської обл.) та надійшли до музею в 1938 р. з Інституту археології АН УРСР. Під час їх наукового опрацювання у 2012 р. автори консультувалися зі с. н. с. ІА НАН України, к. і. н. В. В. Крапівіною. З'ясувалося, що ці предмети – кам'яні вагові гирі VI–III ст. до н. е. (Рис. 1, 2), тобто часу, коли в Ольвії використовувалася євбейсько-аттична вагова система¹.

Схожі вагові гирі зберігаються в музеях Італії² (Рис. 2, 3). Артефакт із НМІУ (інв. № Б 5–2 935), записаний як

1 Крапівина В. Весовые гири Ольвии // Исследование по античной археологии Северного Причерноморья. – К., 1980. – С. 89.

2 La bilancia nel mondo romano / [El. resours]: – Access mode: <http://www.museorenzi.it/it/sezione-romana> (last access 14.03.2018). – Title from the screen.

мармурова плита, – це важка контрольна гиря з мармуроподібного вапняку³. Він має вигляд овальної плити із двома округлими заглибленнями, заповненими залишками металу (карбонат свинцю) та написом між ними. Над написом та під ним є овальні заглиблення. Поверхня виробу шліфована. Розміри гирі: довжина – 22,5 см; ширина – 16,5 см; висота – 6,8 см; діаметри округлих заглиблень 1,1 см та 1,2 см; довжина напису – 5,6 см; довжини овальних заглиблень 2,1 см та 2,4 см; глибини овальних заглиблень 0,4 см та 0,3 см.

Округлі заглиблення із залишками металу призначалися для біметалевої ручки зі свинцевою основою та бронзовою дужкою. Після консультації із членом Спілки художників України, скульптором С. І. Саратовським було реконструйовано схему кріплення ручки до гирі (Рис. 5). В отвори розігрітої кам'яної гирі заливався розплавлений свинець, який завдяки низькій температурі плавлення (327,4°C) застигав поступово та потрапляв до найменших отворів. Після застигання утворювалися циліндричні свинцеві стовпчики, в яких робилися горизонтальні отвори, куди вкладалася бронзова частина ручки: виготовити суцільну бронзову ручку було неможливо, оскільки заливання до отворів розплавленої бронзи з температурою плавлення 800°C⁴ призвело б до розтріскування кам'яної гирі⁵.

Напис на плиті вказує на вагу гирі. Відомо, що такі гирі широко застосовувалися в зовнішній та гуртовій торгівлі, і в їхній основі була міна (427 г)⁶.

Гиря з НМІУ вагою 3 кг 824 г фрагментована й пошкоджена ще в давнину. Її нижня частина збита, металева ручка відсутня. На нашу думку, первинна вага гирі становила 10 мін (4 кг 270 г).

Друга гиря – мармурова чотирикутна (Рис. 2), належить до легких гир еврейсько-аттичної системи. Позначки на її поверхні, ймовірно, вказують на вагу. Розміри: висота – 2 см; довжина – 4,8 см; ширина – 4,5 см; вага – 115,59 г (відповідає одній міні еврейсько-аттичної системи⁷).

Такі гирі широко використовувалися в зовнішній та внутрішній торгівлі. Північне Причорномор'я було одним із важливих ринків античного світу. Торгівля в містах зосереджувалася на агорі, де виборні агораноми контролювали правильність використання ваг і мір⁸. Згідно з реформою Солон⁹ 594 р. до н. е., в Афіській державі діючі системи мір та ваги були змінені¹⁰.

Вагові гирі з НМІУ належать до післяреформного періоду. Торговельний інвентар (мірні посудини, свинцеві, бронзові та кам'яні гирі, залишки ваг) належить до особливої категорії археологічних джерел із античних міст¹¹. Ваги відомі за зображеннями в розписах посуду та на кам'яних рельєфах VI–V ст. до н. е.¹². Кам'яні вагові гирі належать до категорії рідкісних знахідок: до цього часу з розкопок Ольвії були опубліковані лише металеві гирі¹³.

Таким чином, після наукового вивчення та нової атрибуції цих музейних предметів у науковий обіг введено 2 кам'яні вагові гирі VI–III ст. до н. е. еврейсько-аттичної системи з Ольвії, які нині експонуються в розділі “Античні міста – держави Північного Причорномор'я” відділу “Найдавніша та середньовічна історія України” Національного музею історії України.

3 Одноралов Н. Скульптура и скульптурные материалы. – М., 1982. – С. 221.

4 Мінжулін О. Реставрація творів з металу. – К., 1998. – С. 66, 117.

5 Реконструкція ручки важкої вагової гирі з мармуроподібного вапняку під інв. № Б 5–2 935 зроблена художником-реставратором Ю. П. Бутом у майстерні НМІУ. Експонат знаходиться в експозиції музею.

6 Анохин В. Торговля и денежное обращение // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – С. 495.

7 Крапивина В. Весовые гири Ольвии... – С. 88.

8 Ольговський С. Античні держави Північного Причорномор'я. – К., 2007. – С. 98.

9 Чуистова Л. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождения в Северном Причерноморье // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1962. – Т. II. – С. 18.

10 Словарь Античности. – М., 1989. – С. 37.

11 Брашинский И. Торговля // Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 176.

12 Чуистова Л. Античные и средневековые весовые системы... – С. 219, Табл. 56 (2, 3); С. 222, Табл. 59 (9).

13 Чуистова Л. Античные и средневековые весовые системы... – С. 1–231; Крапивина В. Весовые гири Ольвии... – С. 83–93; Еє же. Архаические весовые гири Березани и Ольвии // Ольвия и ее округа. – К., 1986. – С. 105–111; Еє же. Весовые гири // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время. – К., 1987. – С. 131–133; Еє же. Неопубликованные гири из раскопок Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья. – К., 1988. – С. 188–194.

Рис. 1. Важка контрольна вагова гиря. VI–III ст. до н. е. Ольвія. Б 5–2 935.

Рис. 2. Легка мармурова гиря. VI–III ст. до н. е. Ольвія. Б 5–1 834.

Рис. 3. Антична вагова гиря. VI–III ст. до н. е. Музей у Галілеї (Італія).

Рис. 4. Антична вагова гиря. VI–III ст. до н. е. Італія.

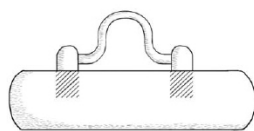

Рис. 5. Реконструкція вагової гирі з мармуроподібного вапняку. Ольвія. Б 5–2 935

Рис. 6. Зображення ваг на посуді. VI–V ст. до н. е.

Рис. 7-8. Зображення ваг на кам'яному рельєфі. VI–V ст. до н. е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин В. А. Торговля и денежное обращение / В. А. Анохин // Археология Украинской ССР. Т. 2: Скифско-сарматская и античная археология. – Київ: Наукова думка, 1986. – 495 с.
2. Брашинский И. Б. Торговля / И. Б. Брашинский // Античные государства Северного Причерноморья. – Москва: Наука, 1984. – С. 175–176 (серия “Археология ССР”).
3. Крапивина В. В. Весовые гири Ольвии / В. В. Крапивина // Исследование по античной археологии Северного Причерноморья. Сб. науч. трудов. – Київ: Наукова думка, 1980. – С. 83–93.
4. Крапивина В. В. Архаические весовые гири Березани и Ольвии / В. В. Крапивина // Ольвия и ее округа. Сб. науч. трудов. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 105–111.
5. Крапивина В. В. Весовые гири / В. В. Крапивина // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время. Сб. науч. трудов. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 131–133.
6. Крапивина В. В. Неопубликованные гири из раскопок Ольвии / В. В. Крапивина // Античные древности Северного Причерноморья. Сб. науч. трудов. – Київ: Наукова думка, 1988. – С. 188–194.
7. Мінжулін О. І. Реставрація творів з металу. Підручник / О. І. Мінжулін. – Київ: Спалах, 1998. – 234 с.: іл. – ISBN 966-512-155-3.
8. Одноралов Н. В. Скульптура и скульптурные материалы. Учебное пособие. Изд. 2-е, доп. – Москва: Изобразительное искусство, 1982. – 221 с. [Электронный ресурс]: Скульптура. – Режим доступа: culpture.artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000011/index.shtml (дата обращения: 14.05.2018) – Название с экрана.
9. Ольговський С. Я. Античні держави Північного Причорномор'я / С. Я. Ольговський. – Київ: КНУКіМ, 2007. – 149 с.
10. Ирмшер Й., Йоне Р. Словарь Античности / пер. с нем. – Москва, Прогресс, 1989. – 704 с.
11. Чуистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождения в Северном Причерноморье / Л. И. Чуистова // Археология и история Боспора. Сб. статей / Отв. ред. д-р ист. наук В. Ф. Гайдукевич; Гос. Керч. ист.-археол. музей им. А. С. Пушкина – Симферополь: Крымиздат, 1962. – Т. II. – С. 5–235.
12. La bilancia nel mondo romano / [Electronic resours]: Museo Renzi: San Giovanni in Galilea – Access mode: <http://www.museorenzi.it/it/sezione-romana> (last access 14.03.2018). – Title from the screen.

REFERENCES

1. Anokhyn V. A. Torhovlia y denezhnoe obrashchenye / V. A. Anokhyn // Arkheolohyia Ukraynskoï SSR. T. 2: Skyfsko-sarmatskaïa y antychnaïa arkheolohyia. – Kyiv: Naukova dumka, 1986. – 495 s.
2. Brashynskiy Y. B. Torhovlia / Y. B. Brashynskiy // Antychnye hosudarstva Severnogo Prychernomoria. – Moskva: Nauka, 1984. – S. 175–176 (seryia “Arkheolohyia SSR”).
3. Krapyvyna V. V. Vesovyye hyry Olvyi / V. V. Krapyvyna // Yssledovanye po antychnoi arkheolohyy Severnogo Prychernomoria. Sb. nauch. trudov. – Kyiv: Naukova dumka, 1980. – S. 83–93.
4. Krapyvyna V. V. Arkhaycheskye vesovyye hyry Berezany y Olvyi / V. V. Krapyvyna // Olvyia y ee okruha. Sb. nauch. trudov. – Kyiv: Naukova dumka, 1986. – S. 105–111.
5. Krapyvyna V. V. Vesovyye hyry / V. V. Krapyvyna // Kultura naselenyia Olvyi y ee okruhy v arkhaycheskoe vremia. Sb. nauch. trudov. – Kyiv: Naukova dumka, 1987. – S. 131–133.
6. Krapyvyna V. V. Neopublikovannyye hyry yz raskopok Olvyi / V. V. Krapyvyna // Antychnye drevnosti Severnogo Prychernomoria. Sb. nauch. trudov. – Kyiv: Naukova dumka, 1988. – S. 188–194.
7. Minzhulin O. I. Restavratsiia tvoriv z metalu. Pidruchnyk / O. I. Minzhulin. – Kyiv: Spalakh, 1998. – 234 s.: il. – ISBN 966-512-155-3.
8. Odnorolov N. V. Skulptura y skulpturnyye materyaly. Uchebnoe posobyie. Yzd. 2-e, dop. – Moskva: Yzobrazytelnoe yskusstvo, 1982. – 221 s. [Elektronnyi resurs]: Skulptura. – Rezhym dostupa: culpture.artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000011/index.shtml (data obrashchenyia: 14.05.2018) – Nazvanye s ekrana.
9. Olhovskiy S. Ya. Antychni derzhavy Pivnichnogo Prychernomoria / S. Ya. Olhovskiy. – Kyiv: KNUKіM, 2007. – 149 s.
10. Yrmsher Y., Yone R. Slovar Antychnosty / per. s nem. – Moskva, Prohress, 1989. – 704 s.
11. Chuystova L. Y. Antychnye y srednevekovyye vesovyye systemy, ymevshyye khozhdenyia v Severnom Prychernomorie / L. Y. Chuystova // Arkheolohyia y ystoriya Bospora. Sb. Statei / Otv. red. d-r yst. nauk V. F. Haidukevych; Hos. Kerch. yst.-arkheol. muzei ym. A. S. Pushkina – Symferopol: Krymyzdat, 1962. – T. II. – S. 5–235.
12. La bilancia nel mondo romano / [Electronic resours]: Museo Renzi: San Giovanni in Galilea – Access mode: <http://www.museorenzi.it/it/sezione-romana> (last access 14.03.2018). – Title from the screen.

УДК 069(1-4)+904:748 (33-21 Ольвія)

Пукліна Ольга Олександрівна
заступник головного зберігача
Національний музей історії України
(м. Київ, Україна)
o_puklina@ukr.net

Puklina Olha
Deputy Chief Collections Curator
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)
o_puklina@ukr.net

СКЛЯНІ ФІАЛИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ОЛЬВІЇ ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

OLBIA GLASS PHIALS OF THE ROMAN TIMES FROM THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY COLLECTION

Анотація

Серед різноманітних форм античного скляного посуду для пиття в Північному Причорномор'ї виділяється група чаш-фіал II–III ст. з гравірованим і шліфованим орнаментом. В статті проаналізовано фрагменти такого посуду, знайдені в Ольвії із зібрання Національного музею історії України. Розповсюдження та активне користування фіалами співпадає з активізацією торгівельних зв'язків, економічним піднесенням Ольвії у другій половині II – першій половині III ст. і перебуванням у місті римського гарнізону.

Ключові слова

Національний музей історії України, Ольвія, римський час, скляні фіали

Summary

Among numerous shapes of antique glass drinking vessels from the Northern Black Sea Coast could be distinguished the group of bowls-phials with engraved and polished ornamentation (2nd – 3rd centuries AD). The fragments of mentioned vessels in the collection of the National Museum of Ukrainian History, which were found in Olbia, are examined in this research. Wide distribution and active application of phials concurred with intensification of trading communications, economical advancement of the second half of the 2nd century AD – the first half of the 3rd century AD, and the time of Roman garrison residence in Olbia.

Keywords

National Museum of Ukrainian History, Olbia, Roman times, glass phials

З I ст. н. е. скляні посудини для пиття набувають широкого розповсюдження по всій території античного світу. Скляні кубки, фіали, чаші, ритони, канфари створюють здорову конкуренцію посудинам з інших матеріалів і широко використовуються у побуті.

В колекції Національного музею історії України зберігаються чотири фрагменти скляних посудин, прикрашених гравірованими смугами та фасетками у вигляді видовжених овалів, які походять з ділянки НГ розкопок античного міста Ольвія 1935–1937 рр. За формою та особливостями декору вони належать до чаш-фіал з напівсферичним тулубом (рис. 1).

1. Фрагмент фіали з ледь відігнутими вінцями, що характеризуються трохи піднятим, нависаючим над тулубом зашліфованим краєм (Б 4–1234). Перехід від вінець до тулуба декоровано пояском з двох тонких гравірованих смуг. Ще дві пари таких смуг прикрашають верхню частину тулуба. Скло прозоре, з легким жовтуватим відтінком. Діаметр вінець 110 мм, товщина – 1–1,5 мм (рис. 1, 1).

2. Фрагмент фіали з ледь відігнутими вінцями, що характеризуються дещо відігнутим зашліфованим краєм, оздобленим глибокою гравірованою смугою (Б 3–1879). Перехід від вінець до тулуба декоровано пояском з двох тонких гравірованих смуг. Ще одна смуга розташована у верхній частині тулуба. Скло прозоре, з легким жовтуватим відтінком. Діаметр вінець 110 мм, товщина – 1–1,5 мм (рис. 1, 2).

3. Фрагмент придонної частини фіали, прикрашеної двома поясками тонких гравірованих смуг (Б 2–467). Скло прозоре, безбарвне. Діаметр на рівні верхнього поясу гравірування \approx 100 мм, товщина 1,5 мм (рис. 1, 3).

У 2006 р. О.Г. Яценко опублікувала детальну типологію таких посудин з Танаїса¹. На основі морфологічних ознак вона виділила три варіанти форми чаш і шість груп за прийомами орнаментативної їхньої поверхні, що дозволяє реконструювати їх вигляд навіть за окремим фрагментом. Всі три фрагменти належать до форми I, орнаментальної групи IV скляних фіал із Танаїса².

4. Фрагмент дна фіали з частиною тулуба (Б 2–469). Дно було прикрашене рядом видовжено-овальних фасеток, по обидва боки від якого збереглися ще дві аналогічні фасетки. Придонна частина була декорована горизонтальними фасетками (збереглася лише одна з них) в обрамленні поясів тонких гравірованих смуг. Скло прозоре, безбарвне. Діаметр на рівні верхнього поясу гравірування ≈ 80 мм, товщина 1,5 мм (рис. 1, 4). Подібна орнаментативна частина та придонної частини спостерігається на скляних глеках II – першої половини III ст. з розкопок Горгіппії та ряду боспорських комплексів римського часу³. Однак на чашах таку орнаментальну схему зафіксовано вперше.

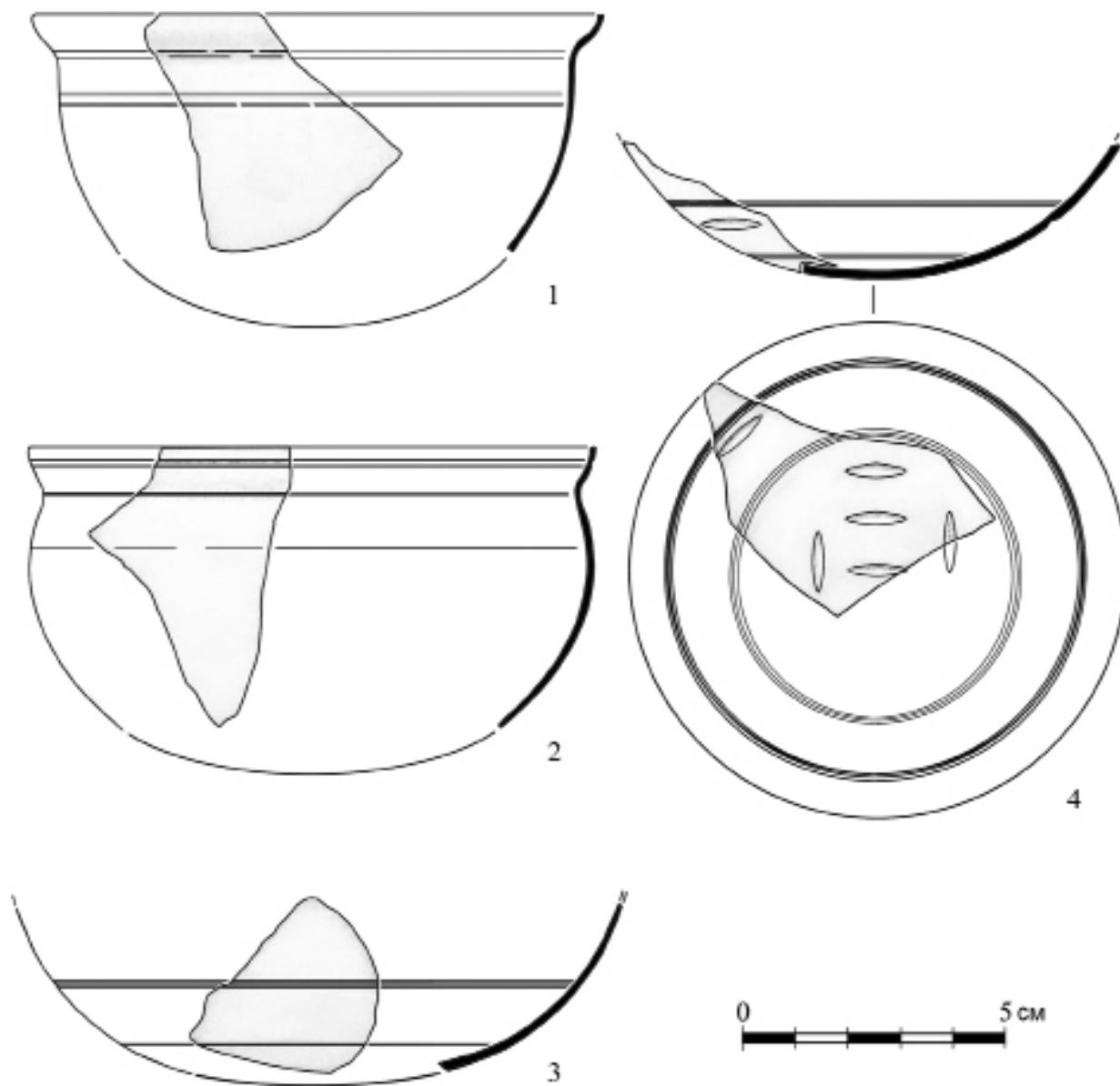

Рис. 1. Фрагменти скляних фіал з Ольвії у зібранні НМІУ.

1 Яценко Е. Г. Стекланные чаши-фиалы второй половины II – середины III в. н. э. из Танаиса / Е. Г. Яценко // Труды ГИМ. – 2006. – № 159. – С. 130-152.

2 Там само. – С. 131, 132; табл. I, 11-16; II, 17-19, 23-25.

3 Алексеева Е. М., Сорокина Н. П. Коллекция стекла античной Горгиппии / Е. М. Алексеева, Н. П. Сорокина. – М.: Интербук-бизнес, 2007. – С. 77-78; табл. 8, 8; 24, 8; рис. 19.

Особлива роль у вивченні фіал з Північного Причорномор'я належить Н.П. Сорокіній, в основу досліджень якої лягли матеріали Танаїса, Ольвії та городища Алма-Кермен⁴. Зауваживши, що найближчі аналогії чашам з Північного Причорномор'я походять з майстерень Кельна, дослідниця назвала їх «фіали кельнського типу»⁵. Залишки потужних склоробних печей, а також численні знахідки фіал у Кельні, Зальцбурзі і Цугмантелі стали доказом виробництва такого посуду в долині Рейна. Посуд зі шліфованим декором виготовлявся цими найбільшими в Європі майстернями приблизно з середини II по кінець IV ст.⁶ На сході Римської імперії у другій половині II – середині III ст. аналогічні фіали випускав інший склоробний центр – Дура-Европос (Калат-ес-Салахія, Сирія), який припинив існувати у 256 р. під час сасанідських завоювань⁷. Подібність фіал двох згаданих центрів простежується у загальних прийомах декорування поверхні шляхом шліфування та гравірування, ідентичних схемах декору, а також однорідності скла⁸. Водночас деякі дослідники вказують на можливість виготовлення такого посуду і в інших склоробних майстернях Римської імперії, зокрема на території Паннонії⁹. Та практично у кожному випадку функціонування їх тісно пов'язується з місцями дислокації римських військових формувань.

У Північному Причорномор'ї цілі форми шліфованих фіал трапляються вкрай рідко. Одна з них, можливо, з некрополя Пантікапею, зберігається у Державному Ермітажі¹⁰. Н.З. Куніна датує її III–IV ст.¹¹. Ще дві цілі форми з Північного Причорномор'я з невідомих пунктів зберігаються в Одеському археологічному музеї¹² і в Музеї збройних сил України у Києві.

Фрагменти шліфованих фіал знайдено у Пантікапеї під час розкопок на горі Мітридат¹³ і досліджень верхнього зольника 2 II – першої половини III ст. біля підніжжя цієї ж гори¹⁴. Фрагментарні знахідки походять з римської цитаделі Херсонеса, римського шару Тіри і склоробної майстерні другої половини II – початку III ст. на городищі Алма-Кермен¹⁵. Дві фрагментовані фіали виявлено у будинку 30 Горгіппії, що загинув у пожежі приблизно 240 р.¹⁶. Однак найбільшу кількість таких чаш (понад 200 профільних частин) нині зафіксовано у шарах, житлових і господарських комплексах другої половини – середини III ст. Танаїса¹⁷. Крім знахідок на городищі, дві фіали походять із поховань танаїського некрополя¹⁸.

4 Сорокіна Н. П. Стекланне сосуды из Танаиса / Н. П. Сорокіна // Древности Нижнего Дона. – М: Наука, 1965. – С. 208-210; Сорокіна Н. П. Стекланная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н. э. / Н. П. Сорокіна // Труды ГИМ. – 1982. – № 54. – С. 40-42.

5 Сорокіна Н. П. Стекланне сосуды... – С. 208.

6 Fremersdorf F. Erzeugnisse Kölner Manufakturen in den Funden von Kastell Saalburg und Zugmantel / F. Fremersdorf // Saalburg Jahrbuch. – 1939. – IX. – S. 6; Fremersdorf F. Die römischen Gläser mit Schlif, Bemalung und Goldauflagen aus Köln / F. Fremersdorf // Die Denkmäler des römischen Köln. – 1967. – VIII. – Taf. 75; Яценко Е. Г. Стекланне чаши-фиалы... – С. 134; Weinberg G. D., Stern E. M. Vessel Glass / G. D. Weinberg, E. M. Stern // The Athenian Agora. – 2009. – XXXIV. – P. 95.

7 Clairmont Ch. W. The glass vessels / Ch. W. Clairmont // Excavations at Dura-Europos. – New Haven, 1963. – Final Report IV, part V. – P. 65-68, fig. 2, 3; Weinberg G. D., Stern E. M. Vessel Glass... – P. 96.

8 Clairmont Ch. W. The glass vessels... P. 65, 66; Fremersdorf F. Die römischen Gläser... – Taf. 35, 72, 75, 76, 79, 80, 84; Сорокіна Н. П. Стекланная посуда... – С. 40-42; Яценко Е. Г. Стекланне чаши-фиалы... – С. 130-152.

9 Barkóczy L. Geschliffene Gläser aus der ersten Hälfte des 3. Jhs. in Pannonien / L. Barkóczy // Archaeologiai értesítő. – 1986. – 113. – S. 166-189.

10 Куніна Н. З. Античное стекло в собрании Эрмитажа / Н. З. Куніна. – СПб.: «АРС», 1997. – Илл. 183-184, кат. 333.

11 Куніна Н. З. К вопросу о западном импорте стекла на Боспор (по материалам некрополя Пантікапея из собрания Отдела античного мира Эрмитажа) / Н. З. Куніна // ТГЭ. – 1984. – Вып. XXIV. – С. 158-159, табл. III, 21.

12 Сорокіна Н. П. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея / Н. П. Сорокіна // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 273, рис. 3, 1.

13 Висоцька Т. М. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму / Т. М. Висоцька // Археологія. – 1964. – XVI. – С. 17.

14 Голофаст Л. А. Стекло из раскопок зольника римского времени у подножия горы Митридат в Керчи / Л. А. Голофаст // Боспорские исследования. – 2006. – XI. – С. 312, рис. 3, 2.

15 Висоцька Т. М. Про виробництво скла... – С. 16, 17, 20, рис. 9, 30, 31; Сон Н. О. Скляні посудини з Тіри / Н. О. Сон // Археологія. – 63. – С. 49, 50, рис. 2, 3, 4, 6, 7; 3, 7.

16 Алексеева Е. М., Сорокіна Н. П. Коллекция стекла... – С. 27.

17 Яценко С. А. Германцы и аланы: о разрушениях в Приазовье в 236–276 гг. / С. А. Яценко // Stratum plus. – 1997. – С. 157.

18 Яценко Е. Г. Стекланне чаши-фиалы... – С. 130.

У II–III ст. фіали набули широкого розповсюдження і на території Римської імперії¹⁹, і поза її межами²⁰. Про популярність такого посуду свідчать також імітації зі срібла²¹.

В Ольвії знахідки фіал концентруються на території цитаделі, через що Н.П. Сорокіна²² пов'язала їх з перебуванням тут римського гарнізону. Попри те, що атрибуція цієї ділянки як римської цитаделі та громадського будинку як преторію, залишається дискусійною²³, присутність в Ольвії римських військових контингентів не викликає сумнівів²⁴. Безперечно, розміщення римського гарнізону сприяло проникненню в Ольвію елементів провінційно-римської культури, зокрема особливих форм керамічного та скляного посуду.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алексеева Е.М., Сорокина Н.П. Коллекция стекла античной Горгиппии. – М.: Интербук-бизнес, 2007.
2. Висоцька Т.М. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму // Археологія. – 1964. – XVI. – С. 7–20.
3. Голофаст Л.А. Стекло из раскопок зольника римского времени у подножия горы Митридат в Керчи // Боспорские исследования. – 2006. – XI. – С. 309–330.
4. Зубарь В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в I–IV вв. н. э. // МАИЭТ. – Supplementum 3.
5. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э. – К.: Наукова думка, 1993.
6. Кунина Н.З. К вопросу о западном импорте стекла на Боспор (по материалам некрополя Пантикапея из собрания Отдела античного мира Эрмитажа) // ТГЭ. – 1984. – Вып. XXIV. – С. 147–164.
7. Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. – СПб.: «АРС», 1997.
8. Сон Н.О. Скляні посудини з Тіри // Археологія. – 63. – С. 47–56.
9. Сорокина Н.П. Стекланные сосуды из Танаиса // Древности Нижнего Дона. – М.: Наука, 1965. – С. 202–238.
10. Сорокина Н.П. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 267–274.
11. Сорокина Н.П. Стекланная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н. э. // Труды ГИМ. – 1982. – № 54. – С. 40–42.
12. Яценко Е.Г. Стекланные чаши-фиалы второй половины II – середины III в. н. э. из Танаиса // Труды ГИМ. – 2006. – № 159. – С. 130–152.
13. Яценко С.А. Германцы и аланы: о разрушениях в Приазовье в 236–276 гг. // Stratum plus. – 1997. – С. 154–163.
14. Barkóczy L. Geschliffene Gläser aus der ersten Hälfte des 3. Jhs. in Pannonien // Archaeologiai ertesítő. – 1986. – 113. – S. 166–189.
15. Barkóczy L. Pannonische Glasfunde in Ungarn // Studia Archaeologica. – IX. – Budapest, 1988.
16. Clairmont Ch.W. The glass vessels // Excavations at Dura-Europos. – New Haven, 1963. – Final Report IV, part V.
17. Eggers H.-J. Der römische Import im freien Germanien // Atlas der Urgeschichte. – Bd. I. – Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte, 1951.
18. Fremersdorf F. Erzeugnisse Kölner Manufakturen in den Funden von Kastell Saalburg und Zugmantel // Saalburg Jahrbuch. – 1939. – IX.
19. Fremersdorf F. Die römischen Gläser mit Schlif, Bemalung und Goldauflagen aus Köln // Die Denkmäler des römischen Köln. – 1967. – VIII.
20. Isings C. Roman Glass from Dated Finds. – Groningen, Djakarte: J.B. Wolters, 1957.
21. Lierke R. Antike Glastöpferei: ein vergessenes Kapitel der Glasgeschichte. – Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1999.

19 Isings C. Roman Glass from Dated Finds / C. Isings. – Groningen, Djakarte: J.B. Wolters, 1957. – P. 114-116, Form 96 b; Barkóczy L. Pannonische Glasfunde in Ungarn / L. Barkóczy // Studia Archaeologica. – IX. – Budapest, 1988. – S. 64, Taf. IV, 39, 41-43; Rütli B. Die Römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst / B. Rütli // Forschungen in Augst. – 13/2. – 1991. – S. 271; Lierke R. Antike Glastöpferei: ein vergessenes Kapitel der Glasgeschichte / R. Lierke. – Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1999. – S. 107-109, Abb. 273; Weinberg G. D., Stern E. M. Vessel Glass... – P. 96, Fig. 13, Pl. 19.

20 Eggers H. -J. Der römische Import im freien Germanien / H. -J. Eggers // Atlas der Urgeschichte. – Bd. I. – Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte, 1951. – S. 180, Typ 216.

21 Schulz W. Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit / W. Schulz // Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. – I. – 1953. – Taf. XXV, 1; XXXVI, 1.

22 Сорокина Н. П. Стекланная посуда... – С. 41.

23 Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в I–IV вв. н. э. / В. М. Зубарь, Н. А. Сон // МАИЭТ. – Supplementum 3. – С. 158-160.

24 Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э. / В. В. Крапивина. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 149; Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье... – С. 157, 160, 164.

22. *Rütti B.* Die Römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst // *Forschungen in Augst.* –13/2. – 1991.
23. *Schulz W.* Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit // *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.* – I. – 1953.
24. *Weinberg G.D., Stern E.M.* Vessel Glass // *The Athenian Agora.* – 2009.

REFERENCES

1. *Alekseyeva E.M., Sorokina, N.P.* Kolleksiya stekla antichnoy Gorgippii. M.: Interbuk-biznes, 2007.
2. *Vysotska T.M.* Pro vyrobnytstvo skla v piznoantychnomu Krymu // *Arkheolohiia.* – 1964. – XVI. – S. 7–20.
3. *Golofast L.A.* Steklo iz raskopok zolnika rimskogo vremeni u podnozhhiya gory Mitridat v Kerchi // *Bosporskiye issledovaniya.* – 2006. – XI. – S. 309–330.
4. *Zubar V.M., Son. N.A.* Severo-Zapadnoye Prichernomorye v I–IV vv. n. e. // *MAIET.* – Supplementum 3.
5. *Krapivina V.V.* Olviya. Materialnaya kultura I–IV vv. n. e. – K.: Naukova dumka, 1993.
6. *Kunina N.Z.* K voprosu o zapadnom importe stekla na Bospor // *TGE.* – 1984. – XXIV. – S. 147–164.
7. *Kunina N.Z.* Antichnoye steklo v sobranii Ermitazha. – SPb.: ARS, 1997.
8. *Son N.O.* Sklyani posudini z Tiri // *Arkheologiya.* – 63. – S. 47–56.
9. *Sorokina N.P.* Steklyannyye sosudy iz Tanaisa // *Drevnosti Nizhnego Dona.* – M.: Nauka, 1965. – S. 202–238.
10. *Sorokina N.P.* Antichnoye steklo v sobranii Odesskogo arkheologicheskogo muzeya // *Arkheologicheskiiye issledovaniya Severo-Zapadnogo Prichernomoria.* – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 267–274.
11. *Sorokina N.P.* Steklyannaya posuda kak istochnik po istorii ekonomicheskikh svyazey Prichernomoria i lokalnogo steklodeliya pervykh vekov n. e. // *Trudy GIM.* – 1982. – № 54. – S. 40–42.
12. *Yatsenko E.G.* Steklyannyye chashi-fialy vtoroy poloviny II – serediny III v. n. e. iz Tanaisa // *Trudy GIM.* – 2006. – № 159. – S. 130–152.
13. *Yatsenko S.A.* Germantsy i alany: o razrusheniyakh v Priazovye v 236–276 gg. // *Stratum plus.* – 1997. – S. 154–163.
14. *Barkóczy L.* Geschliffene Gläser aus der ersten Hälfte des 3. Jhs. in Pannonien // *Archaeologiai ertesítő.* – 1986. – 113. – S. 166–189.
15. *Barkóczy L.* Pannonische Glasfunde in Ungarn // *Studia Archaeologica.* – IX. – Budapest, 1988.
16. *Clairmont Ch.W.* The glass vessels // *Excavations at Dura-Europos.* – New Haven, 1963. – Final Report IV, part V.
17. *Eggers H.-J.* Der römische Import im freien Germanien // *Atlas der Urgeschichte.* – Bd. I. – Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte, 1951.
18. *Fremersdorf F.* Erzeugnisse Kölner Manufakturen in den Funden von Kastell Saalburg und Zugmantel // *Saalburg Jahrbuch.* – 1939. – IX.
19. *Fremersdorf F.* Die römischen Gläser mit Schlif, Bemalung und Goldauflagen aus Köln // *Die Denkmäler des römischen Köln.* – 1967. – VIII.
20. *Isings C.* Roman Glass from Dated Finds. – Groningen, Drukarte: J.B. Wolters, 1957.
21. *Lierke R.* Antike Glastöpferei: ein vergessenes Kapitel der Glasgeschichte. – Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1999.
22. *Rütti B.* Die Römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst // *Forschungen in Augst.* –13/2. – 1991.
23. *Schulz W.* Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit // *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.* – I. – 1953.
24. *Weinberg G.D., Stern E.M.* Vessel Glass // *The Athenian Agora.* – 2009.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии

ТУДК 615.472[904.5](477.72)“-03”Національний музей історії України

Фіалко Олена Євгенівна

кандидат історичних наук
старший науковий співробітник,
Інститут археології НАН України
(Київ, Україна)

Хомчик Марина Андріївна

старший науковий співробітник
сектору “Археологія доби раннього заліза”
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Бут Юрій Павлович

завідувач сектору реставрації металу
відділу наукової реставрації пам'яток,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
yura.but@gmail.com

Fialko Olena

Candidate of historical sciences (PhD)
Senior research fellow,
Institute of archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Khomchik Maryna

Senior research fellow,
Sector 'Archaeology of early Iron age',
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

But Yurii

Head of the metal restoration sector,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

МЕДИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ЗІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ IV СТ. ДО Н. Е. З ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛ. (ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

MEDICAL INSTRUMENTS FROM THE SCYTHIAN BURIAL MOUNDS OF THE 4th CENTURY BC FROM THE KHERSON REGION (FROM THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY COLLECTION)

Анотація

В археологічній збірці НМІУ зберігається цікава категорія речей зі скіфських курганів IV ст. до н. е. з Херсонщини, які можна інтерпретувати як медичні інструменти.

Ключові слова: Скіфія, археологічне зібрання НМІУ, медичні інструменти.

Summary

An interesting category of objects from the Scythian burial mounds of the 4th century BC is kept in the archaeological collection of the National Museum of Ukrainian History. These objects were found on the territory of Kherson region and can be interpreted as medical instruments. These tools could be used to operate people, as well as in veterinary medicine.

Key words: Scythia, archaeological collection, National Museum of Ukrainian History, medical instruments

У 2017 р. в археологічній колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ), після наукової обробки

та консультації з доктором ветеринарних наук, проф., зав. кафедрою анатомії та гістології тварин ім. академіка В. Г. Касьяненка Національного університету біоресурсів і природокористування України О. П. Мельником, серед матеріалів скіфського часу було визначено серію медичних хірургічних інструментів¹. У 1974 р. Державний історичний музей УРСР (нині – НМІУ) одержав 51 археологічну знахідку зі скіфського кургану № 11, розкопаного Херсонською експедицією ІА АН УРСР на чолі з О. І. Тереножкіним у 1973 р. поблизу с. Львово Бериславського р-ну Херсонської обл. У кургані було виявлено п'ять скіфських поховань IV ст. до н. е., два з яких – непограбовані основне та впускне (№ 2) належали озброєним жінкам². Виявлені артефакти репрезентують кілька груп: **зброя** (5 залізних наконечників дротиків, 5 фрагментів залізних підтоків, наконечник залізного списа, бойова залізна сокира, вісім бронзових наконечників стріл, уламки дерев'яних древок); **прикраси** (фрагменти залізного браслета з круглого в перетині дроту, фрагменти бронзового пластинчатого браслета, сережка бронзова з круглою намистиною блакитного кольору, пряжка залізна, бл. 70 скляних намистин); **речі особистого вжитку** (фрагменти кістяного гребінця, пластини кістяні від чохла дзеркала); **побутові предмети** (фрагменти залізних ножів, бронзова чаша, залізні пружинні щипці, кістяне набірне веретено). У 1977–2013 р. частина цих предметів перебувала в експозиційному розділі “Найдавніша історія України”. Під час перебудови експозиції у 2014 р. було з'ясовано, що означені металеві вироби потребували негайної реставрації. Первинна реставрація цих предметів була проведена у 1973 р. у польових умовах під час археологічних розкопок пам'ятки: для збереження форми під час виймання з ґрунту їхню поверхню було вкрито шаром бджолиного воску.

У 2014 р. до відділу наукової реставрації пам'яток НМІУ у фрагментованому стані надійшли предмети, поверхню яких вкривали крихкі продукти корозії заліза (що осипалися) та залишки воску: *залізні пружинні щипці*, інв. № БД–6 033 (рис. 1), що мають вигляд складеної навпіл залізної стрічки, кінці якої закінчуються круглими пласкими пластинами (довжина – 495 мм; діаметр круглих пластин – 50 мм)³; *п'ять залізних наконечників дротиків* із коротким пером та довгою конічною втулкою з валиком на кінці, інв. №№ БД–6 031, БД–6 032, БД–6 039, БД–6 040, БД–6 044; *наконечник списа* з вузьким довгим пером та короткою втулкою з валиком на кінці, інв. № БД–6 041⁴ (Рис. 2). Реставрацію цих предметів проводили художники-реставратори Ластовкіна І. І. та Бут Ю. П. (рис. 3, 4)⁵. Також на реставрацію надійшла *бронзова антична чаша*, № БД–6 027 (рис. 5), з поверхні якої було видалено попереднє консерваційне покриття та продукти корозії міді, фрагменти склеєно, проведено комплекс консерваційних заходів (рис. 6)⁶.

До нової експозиції відділу “Найдавніша та середньовічна історія України” ввійшли тільки дві знахідки з цієї пам'ятки – залізна бойова сокира (що до 2014 р. зберігалася у відділі археологічних фондів і стан збереження якої був задовільним) та кістяне набірне веретено. *Залізна сокира*, інв. № Б–8 225 (Рис. 7), має довге клиноподібне лезо, довгу втулку та короткий обух з пласким, округлої форми розширенням на кінці⁷. Фрагментоване *кістяне античне складнопрофільоване набірне веретено* (довжина – 110 мм, загальна довжина – 330–350 мм), інв. № Б–8 230 (рис. 8), складається з восьми частин⁸.

На особливу увагу заслуговують предмети з непограбованого поховання № 2: намисто з п'яти золотих підвісок у вигляді парних кілець та двох сердолікових намистин, обтягнутих золотими стрічками; широкий браслет із намистин; три перстня (золотий, срібний та електровий); чорнолакова чашечка; амфора з клеймом⁹ (зберігаються у ІА НАНУ) та бронзова чаша з орнаментом; речі побутового та особистого вжитку, зброя. Знахідки з цього поховання дають нам можливість припустити, що похована у ньому жінка-амазонка мала високий соціальний статус. Археологічні дослідження 1960-х–1980-х рр. пам'яток скіфської доби дали змогу з'ясувати той факт, що в середовищі кочовиків були жінки, які брали участь у військових сутичках і яких ховали з такими само ритуалами, і зі зброєю, як і скіфських воїнів¹⁰. За свідченнями античних авторів, зброєю амазонок були луки зі стрілами, сокири, дротики і списи. Зображення озброєних жінок наявні на творах античного мистецтва:

1 Експертний висновок доктора ветеринарних наук, професора Мельника О. П. від 02.02.2017 (Зберігається в секторі “Археологія доби раннього заліза”).

2 Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VI–IV вв. до н. э. – К., 1983. – С. 180.

3 Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. НМІУ. 12.07.2011 (щипці).

4 Мелюкова А. И. Вооружение скифов // Свод археологических источников. – Вып. Д1–4. – М., 1964. – С. 35–45.

5 Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. НМІУ. 30.01.2015 (наконечники дротиків та списа).

6 Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. НМІУ. 29.06.2016 (чаша)

7 Діденко С. В., Шевченко О. В. Вступна стаття // Колекція зброї та військового спорядження / Національний музей історії України. – К., 2011. – С. 26.

8 Фіалко Е. Е. Костяные изделия из кургана Огуз // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 131, 132; Стрельник М. О., Хомчик М. А. Про технологію прядіння за античної доби в Надчорномор'ї // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 70–75.(71)

9 Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VI–IV вв. до н. э. ... – С. 180.

10 Фіалко О. Е. Озброєння скіфських амазонок // Магістеріум–2011. – Вип. 45. – С. 41.

фризах саркофагів, кам'яних рельєфах, творах торевтики, вазопису тощо. Скіфський поховальний інвентар складається з артефактів, призначення більшості яких не викликають сумнівів у дослідників. Але є речі і дискусійного призначення. До них належать **залізні пружинні щипці** (рис. 3) з поховання № 2, які надійшли до музейного зібрання. Нині відомо лише 15 подібних предметів, які походять із різних регіонів історичної Скіфії. Щодо призначення залізних щипців є кілька гіпотез: деякі вчені визначають їх як знаряддя праці ковалів, інші – як щипці для страв із м'яса, щипці для жаринок тощо. Є ще одне припущення: форма щипців (що нагадує сучасні пінцети) дає змогу утримувати лише невеликі предмети¹¹, тому їх могли використовувати для медичних маніпуляцій.

Цікавими для теми дослідження є ще два предмети, виявлені в похованнях № 2 та № 4: залізні **ножі** з трохі ввігнутих лезом та витонченими кістяними, вкритими гранями, відполірованими руків'ям, що складається з двох частин і скріплене чотирма залізними заклепками. Один виріб, інв. № БД–6 024 (пох. № 2), майже цілий (розміри: довжина – 106 мм, ширина – 13–18 мм, діаметр заклепки – 3 мм) (рис. 9), другий, інв. № БД–6 035 (пограбоване поховання № 4) зберігся в двох фрагментах (довжина та ширина леза – 17 мм та 12 мм; розміри кістяного руків'я: довжина – 50 мм, ширина – 14 мм, діаметр заклепки – 3 мм). До музею ці предмети надійшли як уламки ножів. Після консультації доктора ветеринарних наук О. П. Мельника визначено, що ці ножі подібні до сучасного ветеринарного інструменту – копитного ножа (рис. 10), який могли використовувати для догляду за копитами тварин та проведення різних хірургічних втручань. Збереженість інструмента, інв. № БД–6 024 (рис. 9), дуже відрізняється від збереженості звичайного скіфського залізного ножа з горбатою спинкою, інв. № БД–6 030 (рис. 11) та інших залізних предметів, виявлених у похованні № 2. Ймовірно, це пояснюється технологією виготовлення цього інструмента, відмінної від інших залізних виробів. Принагідно нагадаємо, що в 1960-х рр. доктор історичних наук Б. О. Шрамко провів низку металографічних аналізів скіфських ножів¹², які продемонстрували, що ножі різних типів виготовляли різними способами: з простого заліза; комбіновані з м'якої, середньої, твердої сталі; суцільносталеві. До того ж, ковалі застосовували технології ковальської зварки та зварного дамаску¹³. У похованні № 2 була виявлена, виготовлена з тонкої пластини, велика **бронзова чаша** роботи грецьких майстрів, інв. № БД–6 027 (рис. 6). Її вінця прикрашені бронзовою стрічкою, орнаментованою "овами", що слугує ребром жорсткості. Такими ребрами устатковують сучасні металеві посудини, які використовують для стерилізації медичних інструментів (рис. 12). Таке ребро потрібне для того, щоб тонка металева посудина не деформувалася під час нагрівання води та для зручності при зніманні з вогню. На думку професора О. П. Мельника, бронзову чашу могли використовувати для стерилізації медичних інструментів (ножів), а пружинними щипцями (як великим пінцетом) їх виймали з окропу. Скіфам було відомо, що організм коня чутливий до інфекцій, тому необхідна стерилізація інструментів¹⁴.

Отже, цілком ймовірно, що розглянуті ножі та пружинні щипці – це медичні інструменти давнього лікаря-ветеринара і їх наявність в цьому кургані не випадкова. За свідченнями давніх авторів, амазонки були вправними вершницями. А Страбон (XI, V, 1) засвідчував, що вони самі доглядали за своїми стадами, особливо за кіньми. Можна припустити, що амазонки вміли виконувати і певні ветеринарні операції.

Ще п'ять медичних інструментів скіфського часу було виявлено у зібранні музею. У 1981 р. музей одержав із Інституту археології АН УРСР матеріали Краснознам'янської експедиції, яка під керівництвом Г. Л. Євдокимова у 1981 р. дослідила чотири курганні групи поблизу с. Первомайка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. До археологічних фондів музею у розділ "Ранній залізний вік. Античні міста держави Північного Причорномор'я" (нині – сектор "Археологія доби раннього заліза") надійшло майже 300 знахідок зі скіфських курганів, частина яких, за станом збереженості, потрапила до науково-допоміжного фонду. Серед них – фрагменти п'яти залізних ножів із кістяними руків'ями, в одного з яких збереглося майже 1/2 леза (рис. 13). У 2010 р. ці ножі були передані до відділу наукової реставрації пам'яток НМІУ. Протягом року, під керівництвом художника-реставратора І. І. Ластовкіної, студенти Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури Ху Лу Мін та Чжан Гун Е (Китай) відроджували ці музейні експонати¹⁵.

Металеві частини ножів були повністю мінералізовані. Під час реставрації їх очистили та склеїли. Грановані витончені кістяні ручки ножів із відполірованою поверхнею збереглися цілими. З них було видалено попереднє консерваційне покриття та нанесено нове. Після завершення реставраційних робіт ножі (інв. №№ БД–4 991/1, БД–4 991/2, БД–4 991/3, БД–4 991/4, БД–5 016) набули експозиційного вигляду (рис. 14). Це дало змогу проф. О. П. Мельнику оглянути та атрибутувати їх. На підставі геометричної форми

11 Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є. Пружинні щипці в побуті скіфів // Музейні читання. – К., 1999. – С. 28–33.

12 Шрамко Б. А. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії // Питання історії народів СРСР. – Вип. 1. – Харків, 1965. – С. 137–152.

13 Мелюкова А. И. Хозяйство, быт, торговля. Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 115.

14 Ветеринария в древнем мире. История ветеринарной медицины // Метод. пособие. – Саратов, 2016. – С. 4.

15 Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. НМІУ. 28.10.2010 (ножі)

ножів, розташування їх заточування, форми руків'я та наявності граней на них, ножі були визначені як медичні інструменти. При цьому з'ясувалося, що ніж із частиною короткого леза (інв. № БД–5 016) нагадує медичний інструмент – скальпель. Зображення скіфів, які роблять певні медичні операції, репрезентовані на металевій посудині з кургану Куль-Оба IV ст. до н. е. поблизу Керчі. Один із них перебинтовує ногу пораненому воїну (рис. 16), інший – лікує хворому зуба¹⁶ (рис. 17).

Отже, ми можемо зробити припущення, що лікування хворих людей та тварин за доби раннього заліза розвивалося паралельними шляхами. При цьому, скіфські войовниці також і у лікарській справі намагалися не поступатися чоловікам. Завдяки визначенням проф. О. П. Мельника, археологічне зібрання скіфських артефактів НМІУ поповнилося предметами, які одержали нову атрибуцію. І це черговий раз демонструє, наскільки плідною є співпраця представників різних професій. Публікація цих матеріалів дасть можливість під новим кутом розглянути один із найважливіших аспектів життя скіфських племен.

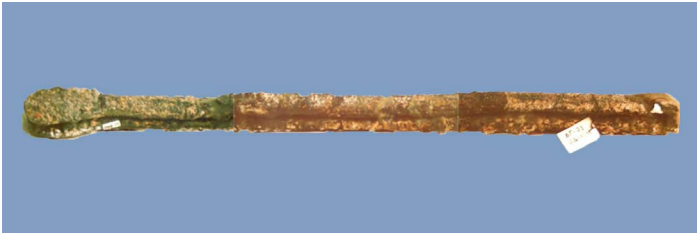

Рис. 1. Залізні пружинні щипці зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл. (до реставрації).

Рис. 2. Залізні наконечники дротиків та наконечник списа зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл. (до реставрації).

Рис. 3. Залізні пружинні щипці зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл. (після реставрації).

Рис. 4. Залізні наконечники дротиків та наконечник списа зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл. (після реставрації).

¹⁶ Ольговский С. Я. Античні держави Північного Причорномор'я. – К., 2007. – С. 126.

Рис. 5. Бронзова антична чаша зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл. (до реставрації).

Рис. 6. Бронзова антична чаша зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл. (після реставрації).

Рис. 7. Залізна бойова сокира зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл.

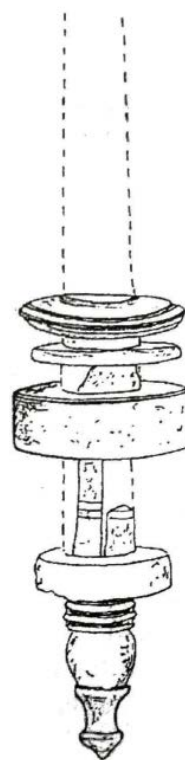

Рис. 8. Кістяне веретено зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл.

Рис. 9. Медичний інструмент – копитний ніж зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл.

Рис. 10. Сучасний медичний інструмент – копитний ніж.

Рис. 11. Побутовий залізний ніж зі скіфського кургану № 11 с. Львово Херсонської обл.

Рис. 12. Сучасна металева посудина для стерилізації медичних інструментів.

Рис. 13. Залізні скіфські медичні інструменти зі скіфського кургану IV ст. до н. е. біля с. Первомаївка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. (до реставрації).

Рис. 14. Залізні скіфські медичні інструменти зі скіфського кургану IV ст. біля с. Первомаївка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. (після реставрації).

Рис. 15. Зображення скіфа, який перебинтовує ногу пораненому вояку на металевій посудині з кургану Куль-Оба IV ст. до н. е. поблизу Керчі.

Рис. 16. Зображення скіфа, який лікує хворому зуба на металевій посудині з кургану Куль-Оба IV ст. до н. е. поблизу Керчі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є. Пружинні щипці в побуті скіфів / Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є. // Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. м. Київ, 16 лютого 1999 р. – Київ: Тов “ІІІ Лтд”, 1999.– С. 28–33.
2. Ветеринария в древнем мире // История ветеринарной медицины. Метод. пособие по выполнению практических работ для студентов для специальности 36.05.01 Ветеринария / Сост.: И. Ю. Домницкий, В. В. Салаутин, А. А. Терентьев. – Саратов: ФГБОУ ВО Саратовский ГАУ, 2016. – С. 4–7.
3. Діденко С. В., Шевченко О. В. Вступна стаття / Діденко С. В., Шевченко О. В. // Колекція зброї та військового спорядження: альбом / Упор. Т. М. Радієвська, О. О. Якубенко, С. А. Сорокіна; Національний музей історії України. – Київ: Мистецтво, 2011. – 64 с.
4. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VI–IV вв. до н. э. / Ильинская В. А., Тереножкин А. И. – Киев: Наукова думка 1983. – С. 380.
5. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / Мелюкова А. И. // Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Д1–4. – Москва: Наука, 1964. – С. 35–45.
6. Фіалко Е. Е. Костяные изделия из кургана Огуз / Фіалко Е. Е. // Скифы Северного Причерноморья. Сб. науч. трудов (отв. ред. Е. В. Черненко). – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 130–140.
7. Ольговський С. Я. Античні держави Північного Причорномор'я. Навч. посібник / Ольговський С. Я. – Київ: КНУКМ, 2007. – 149 с.
8. Симоненко А. В. О семантике среднего фриза Чертомлыцкой амфоры / Симоненко А. В. // Скифы Северного Причерноморья. Сб. науч. трудов (отв. ред. Е. В. Черненко). – Київ: Наукова думка, 1987.– С. 140–144.
9. Стрельник М. О., Хомчик М. А. Про технологію прядіння за античної доби в Надчорномор'ї / Стрельник М. О., Хомчик М. А. // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 70–75.
10. Фіалко О. Є. Озброєння скіфських амазонок / Фіалко О. Є. // Магістеріум 2011. – Вип. 45. Археологічні студії / Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. – С. 39–45.
11. Шрамко Б. А. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії (ножі) / Шрамко Б. А. // Питання історії народів СРСР. – Вип. 1. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1965. – С. 137–152.
12. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. НМІУ. 28.10.2010 (ножі)
13. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. НМІУ. 12.07.2011 (щипці).
14. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. НМІУ. 30.01.2014 (наконечники).
15. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. НМІУ. 30.01.2016 (чаша).

REFERENCES

1. Boltryk Yu. V., Fialko O. Ye. Pruzhynni shchypsty v pobuti skifiv // Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoi 30-richchiu z dnia vidkryttia Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. m. Kyiv, 16 liutoho 1999 r. – Kyiv, 1999. – S. 28–33.
2. Veterynariya v drevnem myre. Ystoryia veterynarnoi medytsyny // Metodichesкое posobye po samostoiatelnoi

rabote studentov – Saratov, 2016. – S. 4.

3. *Didenko S. V., Shevchenko O. V.* Vstupna stattia // Kolektsiia zbroi ta viiskovoho sporiadzhennia: albom / Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. – Kyiv: Mystetstvo, 2011. – S. 26.

4. *Ylynskaia V. A., Terenozhkyn A. Y.* Skyfyia VI–IV vv. do n. e. – Kyev, 1983. – S. 180.

5. *Meliukova A. Y.* Vooruzhenye skyfov // Svod arkheolohycheskykh ystochnykov. – Vyp. D1–4. – Moskva, 1964. – S. 35–45.

6. *Fyalko E. E.* Kostianye yzdelyia yz kurhana Ohuz // Skyfy Severnoho Prychernomia. – Kyev, 1987. – S. 131–132.

7. *Olhovskiy S. Ya.* Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomia. – Kyiv, 2007. – S. 126.

8. *Symonenko A. V.* O semantike sredneho fryza Chertomlytskoi amfory // Skyfy Severnoho Prychernomia. – Kyiv, 1987. – S. 141–143/

9. *Strelnyk M. O., Khomchyk M. A.* Pro tekhnolohiiu priadinnia za antychnoi doby v Nadchornomori // Arkheolohiia. – 2005. – № 1. – S. 70–75.

10. *Fyalko E. E.* Kostianye yzdelyia yz kurhana Ohuz // Skyfy Severnoho Prychernomia. – Kyev, 1987. – S. 131–132.

11. *Fialko O. Ye.* Ozbroiennia skifskykh amazonok // Mahisterium–2011. – Vyp. 45. – Arkheolohichni studii. – S. 39–45.

12. *Shramko B. A.* Metalevi znariaddia vyrobnytstva lisostepovoi Skifi // Pytannia istorii narodiv SRSR. – Vyp. 1. – Kharkiv, 1965. – S. 137–152.

13. Pasport restavratsii pamiatky istorii ta kultury. NMIU. 28.10.2010 (nozhy)

14. Pasport restavratsii pamiatky istorii ta kultury. NMIU. 12.07.2011 (shchypsi).

15. Pasport restavratsii pamiatky istorii ta kultury. NMIU. 30.01.2014 (nakonechnyky).

16. Pasport restavratsii pamiatky istorii ta kultury. NMIU. 30.01.2016 (chasha).

УДК (477) 902: 94(36)739.2:736

Величко Євгенія Олександрівна
старший науковий співробітник
сектору "Колекція ювелірного мистецтва" відділу фондів,
Музей історичних коштовностей –
філіал Національного музею історії України
(Київ, Україна)
lerejena@gmail.com

Velychko Evheniia
Senior Research Fellow,
Sector 'Collection of Jewellery',
Department of Funds,
Museum of Historical Treasures of Ukraine,
Branch of the National Museum of Ukrainian History

КОЛЕКЦІЯ АНТИЧНОЇ ГЛІПТИКИ В ЗІБРАННІ ФІЛІАЛУ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ – МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

ANCIENT GLYPTICS FROM THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF THE HISTORICAL TREASURES OF UKRAINE (BRANCH OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)

Анотація

Особливістю колекції гліптики Музею історичних коштовностей України, незважаючи на невелику кількість екземплярів (41 одиниця), є її різноплановість – представлені зображення стародавніх богів, гем-амулети, портретні інталії та камеї. Тут є вироби як місцевого виробництва – Боспорського каменерізного центру, так і імпортовані італійські вироби. Хронологічно колекція охоплює період з V ст. до н. е. до III ст. н. е. Тобто у відносно невеликому зібранні представлені всі основні тенденції розвитку каменерізного мистецтва в античну добу.

Ключові слова: гема, гліптика, інталія, Боспор, Національний музей історії України.

Summary

The peculiarity of the collection of glyptics of the Museum of Historical Treasures of Ukraine, despite a small number of gems (41 units), is its versatility. The collection contains images of ancient gods, amulets, portrait intaglios and cameos. There are the products of local, Bosporic, stone cutting center and imported Italian products. The collection covers the period from the 5th century BC till the 3rd century AD. So, all the major tendencies of glyptic art of the antiquity are reflected in the relatively small collection.

Keywords: gems, ringstone, glyptic, intaglio, stone cutting, National Museum of Ukrainian History.

Мистецтво гліптики – різьблення на дорогоцінних каменях, одне з найдавніших. Інталії (геми із заглибленим зображенням) у IV–III тис. до н. е. були відомі в Месопотамії та на островах Егейського моря. Майстерність виготовлення цих гем свідчить про те, що на той час вже існувала потужна каменерізна школа з багатомістовими традиціями.

Єгипетські, шумерські, аккадські, вавилонські та асирійські геми вражають технічністю свого різьблення, а різні камені стародавньої Греції та Риму привертають увагу різноманітними сюжетами й майстерним виконанням.

До кінця IV ст. до н. е. існував лише один вид гем – інталії (від італ. *intaglio* "різьблення"), що мали суто утилітарне значення і використовувались як печатки для одержання відбитків у глині чи воску. У добу еллінізму, крім інталій, з'являються високохудожні рельєфні камеї, що мали суто декоративну функцію.

Перші геми східного стилю та металеві перстні-печатки у Північному Причорномор'ї з'явилися разом з мігрантами зі стародавніх середземноморських центрів¹. В архаїчну та класичну епохи печатки до цього регіону надходили зі стародавніх міст Греції, Іонії та Ірану. З V ст. до н. е. можна говорити про появу в цьому

¹ Неверов О. Я. Геммы античного мира. – М., 1983. – С. 107.

регіоні власних каменерізних майстерень.

Колекція античної гліптики Музею історичних коштовностей України (далі – МКУ) налічує 41 одиницю, серед яких переважають інталії. Умовно її можна поділити на три частини.

Перша – свого часу опубліковані предмети колекції Богдана та Варвари Ханенків². Основною проблемою, що виникає під час атрибуції цих вилучених з археологічного контексту гем, є питання оригінальності, походження та датування, оскільки зазначені в каталозі Ханенків місця походження зразків “Ольвія” чи “Херсонес” можуть не відповідати дійсності.

Друга група – геми з досліджених у другій пол. ХХ ст. археологічних пам’яток – сарматських та скіфських курганів, а також вироби античних центрів Північного Причорномор’я.

Третя група – античні геми, інкрустовані в прикраси більш пізнього періоду, здебільшого ХІХ ст., коли на хвилі модного захоплення представників аристократії античними “старожитностями” вважалося престижним мати ювелірні вироби з оригінальними античними гемами.

Перша спроба атрибуції зібрання гем з колекції МКУ була здійснена С. А. Березовою наприкінці 1980-х рр.³ Внаслідок виявлення нових джерел інформації (зокрема аналогії зі зразками зі світових зібрань) та отримання результатів археологічних досліджень частину колекції було переатрибутовано. Крім цього, завдяки дослідженню фондів колекцій до зібрання гем було включено нові предмети, на яких ми й зосередимо нашу увагу.

Найпоширенішими каменями для виготовлення гем були різновиди кварцу, зокрема сердоліки червоного, жовтого, помаранчевого, золото-червоного кольору. Цей камінь використовували від мінойського до римського періоду. Напевно, половина відомих у світі гем виготовлена саме з цього мінералу. Популярними також були халцедон (молочно-синього, сірого, зеленого кольору), агат (з чорними, коричневими, білими і сірими смугами) і сардоніс синього, коричневого та білого кольорів. Для виготовлення інталій у ІІ–ІІІ ст. була дуже популярна яшма червоного, зеленого, жовтого, коричневого кольорів⁴.

З елліністичного періоду майже по всій Ойкумені геми виготовлялись із гранату; зокрема, він був найпопулярнішим матеріалом у майстернях Північного Причорномор’я. Зазвичай його оформлювали у вигляді відполірованого до дзеркального блиску опуклого кабошона. Майстри Північного Причорномор’я віддавали перевагу червоним гранатам, які на цій території, на відміну від Середземномор’я, не втратили своєї популярності і в римський час. Як відзначила М. І. Максимова, яка довела існування Боспорських каменерізних майстерень: “Така виняткова любов до граната не має паралелей у гліптиці інших областей античного світу”⁵.

Однією з найдавніших гем у зібранні МКУ є сердоліковий овальний скарабеоїд (АЗС–2 645) (рис. 1), знайдений під час розкопок кургану ІV ст. до н. е. Гайманова могила. Камінь овальної форми, має випуклу спинку та поздовжній отвір для шнурка або дужки. На пласкій поверхні вирізано заглиблене зображення грифона з піднесеною передньою лапою. Різьблення глибоке, з тонким проробленням деталей. Цікаво, що гема є давнішою за поховання, у якому її виявлено, і датується V ст. до н. е. Аналогічну їй халцедонову інталію, що походить з Курджипського кургану, дослідники зараховують до виробів знаменитої дексаменівської школи⁶. Навряд чи власник використовував гему як печатку: швидше за все, вона була статусною репрезентативною прикрасою.

Рис. 1. Інталія із зображенням грифона. Сердолік. Фото Д. Клочка

² Ханенко Б. И, Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. – К., 1907. – Вып VI. – Табл. VIII.

³ Березова С. А. Античні геми із колекції Музею історичних коштовностей України // Музей і сучасність. – К., 1989. – С. 93–100.

⁴ Spier J. V. Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections. The J. Paul Getty Museum. – Malibu, 1992. – P. 5.

⁵ Максимова М. И. Боспорская камнерезная мастерская // Советская археология. – 1957. – № 4. – С. 79.

⁶ Галанина Л. К. Курджипский курган. – Л., 1980. – С. 41.

Серед сюжетів гем переважають зображення богів. Найпопулярнішим є зображення Тіхе-Фортуни. Саме цю богиню представлено на інталії, вирізьбленій на опуклому гранаті (ДМ-6 069) (рис. 2). Жіночу фігуру зображено анфас: голова обернена праворуч, зігнута в лікті ліва рука простягнута вперед. У правиці богиня тримає ріг достатку й колоски. Вона одягнута в довгий хітон, важкі складки якого підкреслені вертикальними вирізьбленими штрихами. Зразок датується I тис. до н. е. – I ст. і за манерою зображення, способом обробки каменю, технологією виготовлення персневої оправы належить до виробів Боспорської каменерізної майстерні.

Рис. 2. Перстень з інталією із зображенням Тіхе-Фортуни з рогом достатку. Гранат. Фото Д. Клочка.

Ще одне зображення Тіхе-Фортуни прикрашає овальну сердоликову інталію, що є щитком золотого персня (АЗС-3 325), знайденого під час розкопок некрополя поблизу с. Золоте (АР Крим) в могилі № 38⁷ (рис. 3). На гладенькій поверхні зображено жіночу фігуру, що стоїть на носовій частині корабля. Жінка одягнена в довгий хітон, на голові – баштова корона. У лівій руці вона тримає ріг достатку, у правій – колосок. Ніс корабля вирізьблено кількома горизонтальними та косими штрихами. Зображення дуже поверхневе й графічне, притаманне для виробів Боспорських майстерень.

Рис. 3. Перстень з гемою із зображенням Тіхе-Фортуни на носі корабля. Гранат. Фото Д. Клочка.

⁷ Корпусова В. Н. Античные геммы Боспорских некрополей // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К., 1982. – С. 88–89.

До виробів Боспорської майстерні можна віднести і вирізьблену на опуклому гранаті інталію, що прикрашає золотий перстень (ДМ–6 068) (рис. 4). Вона датується часом розквіту діяльності боспорських каменерізів – I ст. до н. е. – I ст. н.е.⁸. На опуклому камені у профіль зображено голову богині Ізиди. Риси обличчя (виступаюче підборіддя, чуттєві губи, орлиний ніс) – грубі, передані сміливими, схематичними штрихами. Укладене в зачіску волосся з вузлом на потилиці підкреслене косими лініями. На голові – традиційна “корона Ізиди”.

Рис. 4. Інталія із зображенням голови Ізиди. Гранат. Фото Д. Клочка.

Найбільша кількість подібних зображень належить до римського періоду, якому був притаманний культурний синкретизм. У перші століття нашої ери культ Ізиди (атрибутами якої є сонячний диск, пір'я та роги) був поширений у Північному Причорномор'ї, куди він потрапив ще в елліністичні часи як наслідок зв'язку з єгипетською Александрією та Малою Азією. Ізиду – покровительку мореплавства й торгівлі – шанували моряки. Також вона вважалася богинею родючості та володаркою душ померлих.

Низка епіграфічних пам'яток та зображень Ізиди перших століть нашої ери походить з Ольвії та Херсонесу. Вияви її культу простежуються і в написах I–II ст. з Боспору⁹.

За манерою виконання до північнопричорноморських виробів можна віднести інталію на пласкому овальному сердоліку, інкрустованому в знайдений під час розкопок Тіри золотий перстень (АЗС–1 883) (рис. 5), який за археологічним контекстом можна датувати I–II ст. На камені зображено фігуру Гермеса анфас. Його голова у крилатій шапці (петасі) розвернута праворуч. На зігнутому в лікті праву руку накинута плащ, нижній край якого звисає вздовж тіла, майже сягаючи правої стопи. Цією ж рукою Гермес тримає кадуцей, а у лівій у нього гаманець. Різьблення лінеарне, виконане великими штрихами.¹⁰

Рис. 5. Перстень з інталією із зображенням Гермеса. Сердолік. Фото Д. Клочка

⁸ Неверов О. Я. Указ. соч. – С. 15; Максимова М. И. Указ. соч. – С. 76.

⁹ Кобылина М. М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. – М., 1978. – С. 111, 115–117.

¹⁰ Пругло В. И. Источники и история исследования; Тира; Никоний; Поселения; Остров Левка // Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 29, Табл. III, 21–а, 21–б.

У перші століття нашої ери лінійний стиль у гліптиці переживає другий підйом. Це суто декоративна та графічна поверхнева манера різьблення, яку застосовували здебільшого для зображення ефектно вигнутих видовжених фігур і яка була характерна для боспорських майстрів, так само, як і вибір великих, опуклих червоних каменів, що контрастували з золотими оправами. Можливо, застосування такої техніки зумовлювалось способом обробки каменів: для надання опуклому кабошону більшої прозорості майстри вирізали камінь зсередини, роблячи його настільки тонким в опуклій частині, що глибоке різьблення було просто неможливим.

Час розквіту Боспорської каменерізної майстерні припадає на I ст. до н. е. – I ст. Популярність Гермеса, як і Аполлона, в ті часи пояснює латинський вислів: “Меркурій тут обіцяє вигоду, а Аполлон – здоров’я”. Є припущення, що місцем виготовлення подібних гем був Херсонес; визначено навіть, які саме скульптури херсонеські різьбярі використовували як зразки¹¹.

Однак варто зазначити, що подібні зображення, виготовлені в схожій манері, були поширені у всьому Циркумпонтійському та Середземноморському регіонах. Зроблені в лінійній манері інталії наявні в колекції Софійського національного музею¹², музею Пола Геті¹³ тощо.

Крім виробів Боспорської каменерізної майстерні, у колекції МКУ зберігаються вироби італійських каменерізів. На відміну від місцевих гем, різьблення яких має ескізний лінійний характер, ці вироби вражають витонченістю й точністю передачі деталей. Поширений серед боспорських виробів лінійний схематизм тут набуває популярності лише за часів розквіту імперії (щоправда, у зібранні МКУ подібних виробів італійського походження немає). Більшість із них вирізьблена на улюбленому камені італійських різників – сердоліку.

На овальному сердоліку, що прикрашає виявлену в дитячому похованні I ст. поблизу Керчі витончену шийну гривну з вузлом Геракла, вирізане профільне зображення Аполлона (АЗС–1 719) (рис. 6), культ якого був поширений в античних державах Північного Причорномор’я, особливо в Ольвії та на Боспорі. Обличчя Аполлона повне, з правильними рисами, губи пухкі. На голові бога – лавровий вінок, кінці якого підняті над лобом. На грудях і плечах м’якими складками лежить хітон. У руках Аполлон тримає кіфару. Різьблення пластичне, глибоке, детальне¹⁴. Аналогічна інталія є в колекції Софійського національного музею¹⁵.

Рис. 6. Інталія із зображенням Аполлона. Сердолік. Фото Д. Клочка

Ще одна італійська гема із зображенням Діоніса походить із сарматського поховання поблизу с. Чугуно-Крепинка Донецької обл. (АЗС–3 802) (рис. 7): нею інкрустовано медальйон, що прикрашає шийну гривну. Медальйон у гривні розміщено горизонтально, але зображення на гемі вертикальне. Оправа затуляє деталі зображення по краях, відкриваючи для огляду тільки центральну частину гема. Ймовірно, спочатку гема

11 Щербакова В. С. Геммы с изображением Гермеса из Херсонесских некрополей // Краткие сообщения Института археологии. – 1983. – № 174. – С. 86–91.

12 Dimitrova-Milceva A. Antike gemmeh und kameen. – Sofia, 1980. – Kat. 62–73.

13 Spier J. B. Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections... – Kat. 254–260.

14 Чуистова Л. И. Новые находки из некрополя Керченского полуострова // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 69. – 1959. – С. 240, рис. 1–2.

15 Dimitrova-Milceva Op. cit. – Kat. 52.

призначалася для іншого виробу, проте її остання власниця навряд чи надавала значення зображенню. Випадки використання гем "не за призначенням" відомі у "варварських похованнях". Наприклад, у багатому жіночому похованні Тенгінського могильника сердолікову інталію також було оправлено в каст та розміщено горизонтально, незважаючи на вертикальне зображення Аполлона¹⁶.

Рис. 7. Інталія із зображенням Діоніса. Сердолік. Фото Д. Клочка

Згадана інталія із сарматського поховання вирізьблена на червоному сердоліку. У центрі композиції зображено молодого Діоніса, стегна якого прикриті тканиною, один кінець якої спускається вздовж правої ноги, інший накинутий на зігнуту в лікті праву руку. У правиці Аполлон тримає тирс, шишку якого видно над його головою. У зігнутій у лікті та піднятій догори лівій руці Діоніс тримає посудину, ймовірно канфар, з якого ллється рідина. Голова бога прикрашена вінком зі стрічками, що майорять за спиною.

Біля ніг Діоніса сидить оголений сатир, на череві якого бог поставив ліву ногу. Права рука сатира піднята догори, лівою він спирається на землю. Піднята вгору рука може бути жестом звернення до бога, а може означати й прохання про помилування – адже саме так, лежачи, з піднятою догори рукою, в античному вазописі та гліптиці зазвичай зображують переможених атлетів. Ліва нога сатира зігнута в коліні, права – випростана й піднята за ногами Діоніса. За фігурою сатира праворуч зображено голову та частину тулуба козла.

Аналогів цій гемі поки що виявити не вдалося. Подібний сюжет є частиною вакхічної процесії, зображеної на червонофігурному кратері IV ст. до н. е. з колекції Берлінського музею (F 2 648)¹⁷. Манера передачі деталей та глибоке різьблення у техніці Rundperlstil дозволяють зарахувати гему з МКУ до "італійських", традиція виготовлення яких походить від етрусського стилю "a globolo"¹⁸. Виконані в такій манері інталії традиційно датують II–I ст. до н. е.

Унікальною є й інталія періоду імперії на гірському кришталі, що прикрашає золотий перстень (ДМ–6 088) (рис. 8). На гладенькій пласкій поверхні зображено напівобернуту жіночу фігуру. Богиня одягнена в довгий хітон, складки якого передані глибокими вертикальними штрихами. На її голові діадема, волосся зібрано у вузол. Зігнутою в лікті та піднятою до плеча лівою рукою жінка притримує хітон. У простертій вперед правиці вона тримає шолом етрусського типу. Поряд стоїть невисокий вівтар, до якого прихилено овальний щит. Різьблення відзначається глибиною та чіткістю, у відбитку дає високий рельєф.

¹⁶ Беглова Е. А. Богатое женское погребение из Тенгинского грунтового могильника // Материальная культура Востока. – Вып. 4. – М., 2005. – С. 170.

¹⁷ Grassinger D., Oliveria Pinto T. de, Scholl A. Die rückkehr der götter. Berlins verborgener Olymp. – Berlin, 2008. – S. 150–151.

¹⁸ Неверов О. Я. Указ. соч. – С. 69.

Рис. 8. Перстень з інталією із зображенням Венери. Гірський кришталь. Фото Д. Клочка.

Швидше за все, це зображення Венери, у якому поєдналися образи Venus Victrix (Венери Переможниці) та Venus Genetrix (Венери Прародительки), що вважалася прародителькою роду Юліїв-Клавдіїв. Іконографія постаті – довгий хітон, рука, що його притримує біля плеча, – характерні для образу Venus Genetrix. Однак атрибути – шолом в простягнутій руці, вівар з прихиленим щитом – типові для Venus Victrix. Зображення Venus Victrix у подібному трактуванні часто зустрічається на монетах II–III ст. Однак ця гема, за характером персневої оправы, швидше за все, належить до I–II ст.

Запропонований огляд колекції гліптики МКУ не претендує на вичерпність: у ньому представлені лише найбільш яскраві та унікальні вироби, якими могла б пишатися будь-яка гліптотека.

Особливістю зібрання музею є його різноплановість – тут представлені як вироби місцевого Боспорського каменерізного центру, так і імпорتنі італійські твори із зображеннями стародавніх богів, гемі-амулету, портретні інталії та камеї. Хронологічно колекція охоплює період з V ст. до н. е. до III ст. Тобто у відносно невеликому зібранні відображені всі основні тенденції розвитку каменерізного мистецтва античної доби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Античные государства Северного Причерноморья / Серия: Археология СССР [Т. 9]. – Москва: Наука, 1984. – 392 с.
2. Беглова Е. А. Богатое женское погребение из Тенгинского грунтового могильника // Материальная культура Востока / Е. А. Беглова. – Вып. 4. – Москва: Гос. музей Востока, 2005. – С. 166–181.
3. Березова С. А. Античні геми із колекції Музею історичних коштовностей України // Музей і сучасність. Тематичний збірник наукових праць / С. А. Березова; Міністерство культури Української РСР, Державний історичний музей УРСР. – Київ, 1989. – С. 93–100.
4. Галанина Л. К. Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племён IV века до н. э. / Л. К. Галанина. – Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1980. – 128 с.
5. Кобылина М. М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. / Отв. редактор Т. В. Блаватская / М. М. Кобылина. – Москва: Наука, 1978. – 216 с.
6. Корпусова В. Н. Античные геммы Боспорских некрополей / В. Н. Корпусова // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Сборник научных трудов / Институт археологии АН УРСР. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 86–104.
7. Максимова М. И. Боспорская камнерезная мастерская / Максимова М. И. // Советская археология. – 1957. – № 4. – С. 75–83.
8. Неверов О. Я. Геммы античного мира / О. Я. Неверов. – Москва: Наука, 1983. – 143 с.
9. Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. В 6 вып. Вып. VI. Древности Приднепровья и побережья Черного моря / Б. И. Ханенко, В. Н. Ханенко. – Киев: Типография Кульженко С. В., 1907. – 44 с.
10. Чуистова Л. И. Новые находки из некрополя Керченского полуострова / Л. И. Чуистова // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 69. – 1959. – С. 239–251.
11. Щербакова В. С. Гемы с изображением Гермеса из Херсонесских некрополей / В. С. Щербакова //

Краткие сообщения Института археологии. – 1983. – № 174.– С. 86–91.

12. *Dimitrova-Milceva A.* Antike gemme und kameen aus dem archäologischen Nationalmuseum in Sofia / A. Dimitrova-Milceva; Arkheologicheski institut i muzei (Bulgarska akademiiãna naukite). – Sofia: Septemvri, 1980. – 178 p.

13. *Grassinger D., Oliveira Pinto de T., Scholl A.* Die rückkehr der götter. Berlins verborgener Olymp / D. Grassinger, T. De Oliveira Pinto, A. Scholl. – Berlin: Schnell & Steiner, 2008. – 424 s.

14. *Spier Jeffrey B.* Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections, The J. Paul Getty Museum / Jeffrey B. Spier. – Malibu, California, 1992. – 184 p.

REFERENCES

1. Antychnye hosudarstva Severnogo Prychernomoria / Seryia: Arkheolohyia SSSR [T. 9]. – Moskva: Nauka, 1984. – 392 s.

2. *Behlova E. A.* Bohatoe zhenskoe pohrebenye yz Tenhynskoho hruntovoho mohylnyka // Materyalnaia kultura Vostoka / E. A. Behlova. – Vyp. 4. – Moskva: Hos. muzei Vostoka, 2005. – S. 166–181.

3. *Berezova S. A.* Antychni hemy iz kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy // Muzei i suchasnist. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / S. A. Berezova; Ministerstvo kultury Ukrainskoi RSR, Derzhavnyi istorychnyi muzei URSR. – Kyiv, 1989. – S. 93–100.

4. *Halanyna L. K.* Kurdzhypskyi kurhan. Pamiatnyk kultury prykubanskykh plemyon IV veka do n. e. / L. K. Halanyna. – Lenynhrad: Hos. Ermytazh, 1980. – 128 s.

5. *Kobylyna M. M.* Yzobrazhenyia vostochnykh bozhestv v Severnom Prychernomore v pervye veka n. e. / Otv. redaktor T. V. Blavatskaia / M. M. Kobylyna. – Moskva: Nauka, 1978. – 216 s.

6. *Korpusova V. N.* Antychnye hemmy Bosporskykh nekropolei / V. N. Korpusova // Novye pamiatnyky drevnei y srednevekovoi khudozhestvennoi kultury. Sbornyk nauchnykh trudov / Ynstytut arkheolohyy AN URSR.– Kyev: Naukova dumka, 1982. – S. 86–104.

7. *Maksymova M. Y.* Bosporskaia kamnereznaia masterskaia / Maksymova M. Y. // Sovetskaia arkheolohyia. – 1957. – № 4. – S. 75–83.

8. *Neverov O. Ya.* Hemmy antychnoho myra / O. Ya. Neverov.– Moskva: Nauka, 1983. – 143 s.

9. *Khanenko B. Y., Khanenko V. N.* Drevnasty Prydneprovia. V 6 vyp. Vyp. VI. Drevnasty Prydneprovia y poberezhia Chernoho moria / B. Y. Khanenko, V. N. Khanenko. – Kyev: Typohrafiia Kulzhenko S. V., 1907. – 44 s.

10. *Chuystova L. Y.* Novye nakhodky yz nekropolia Kerchenskoho poluostrova / L. Y. Chuystova // Materyaly y yssledovanyia po arkheolohyy SSSR. – № 69. – 1959. – S. 239–251.

11. *Shcherbakova V. S.* Hemy s yzobrazhenyem Hermesa yz Khersonesskykh nekropolei / V. S. Shcherbakova // Kratkyye soobshchenyia Ynstytuta arkheolohy. – 1983. – № 174.– S. 86–91.

УДК 069(1-4)+904]+738.6+94(477-22)

Вакуленко Ліана Василівна

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
сектору "Археологія доби раннього заліза"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
vakulenko08@gmail.com

Безкоровайна Юлія Григорівна

завідувач сектору "Середньовічна археологія"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
slavianka_j@meta.ua

Прокопенко Володимир

кандидат хімічних наук,
науковий співробітник,
Інститут біоорганічної та нафтохімії НАН України
(Київ, Україна)
velizariy@gmail.com

Vakulenko Liana

Doctor of historical sciences,
Leading researcher,
Sector 'Archaeology of the early Iron Age',
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Bezkorovaina Yulia

head of the sector 'Medieval Archaeology',
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Prokopenko Volodymyr

candidate of chemical sciences (PhD),
Research fellow,
Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

ПШЕВОРСЬКЕ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ (НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

THE PRZEWORSK GRAVE WITH WEAPON (NEW ACQUISITIONS OF THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)

Анотація

У 2014 р. до зібрання НМІУ надійшли речі з пшеворського поховання, знайденого у с. Волиця, Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Це – предмети стародавнього озброєння: умбон та держак щита, зігнутий меч, два

наконечники списів. Обставини, за яких була зроблена знахідка, невідомі. Всі речі мають виразні сліди дії вогню, отже походять із кремаційного поховання. Крім того, не викликає сумніву, що зброя була спеціально пошкоджена ще в давнину. На жаль, відсутні відомості про тип поховання, зокрема, невідомо, де містилися спалені кістки. До того ж немає певності, що це повний комплект речей, які були в похованні. Втім характер знахідок не викликає сумніву в культурній приналежності пам'ятки. Кремація на стороні та вміщення ритуально поламаних предметів озброєння є типовою рисою поховального обряду пшеворської культури. Її пам'ятки відомі на території Польщі та Західної України. Більшість дослідників вважають, що пшеворську культуру складала група германських племен, які перебували під сильним впливом кельтської культури. Міграція пшеворського населення на територію Волині, Галичини та Поділля почалася наприкінці I ст. до н. е. і в кілька етапів тривала до III ст. н. е. Характерний тип меча, форма умбона та наконечників списів дають змогу визначити час пам'ятки, виявленої поблизу с. Волиці, фазою C1a пізньоримського часу (150–220 рр. н. е.).

Ключові слова: пшеворська культура, поховання, кремація, зброя, меч, спис, щит, умбон щита, держак щита.

Summary

In 2014 the collection of the National Museum of Ukrainian History received items from the Przeworsk grave, that was found in the Volytsia village, Gusyatyn district, Ternopil region. These are ancient weapons: a shield boss and a shield hilt, a sword, folded in two and bent and two spearheads. The circumstances under which the discovery was made are unknown. All things have distinct traces of fire; therefore they come from the cremation grave. In addition, there is no doubt that all weapons have been intentionally damaged in antiquity. Unfortunately, there is no information about the type of the grave. However, the nature of the finds does not leave any doubt about its cultural identity. Separate cremation and putting of ritually broken weapons in graves are typical features of the funeral rites of the Przeworsk culture. Its sites are well known in Poland and Western Ukraine. Most researchers believe that Przeworsk population was a group of Germanic tribes that were under the strong influence of Celtic culture. Migration of the Przeworsk population to the territory of Volhynia, Galicia and Podillia began at the end of the 1st century BC and consisted of several stages. The specific type of the sword, the shape of the shield boss and spearheads allow determining the time of the site that was found near Volytsia village as a phase C1a of the Late Roman age (150–220 years AD).

Key word: Przeworsk culture, grave, cremation, weapon, sword, spear, shield boss, shield handle

У 2014 р. до зібрання Національного музею історії України (далі – НМІУ) надійшли речі з пшеворського поховання, випадково знайденого у с. Волиця, Гусятинського р-ну Тернопільської обл.: два наконечники списів, складений вдвоє та зігнутий меч, деталі щита (умбон та держак)¹. Усі речі комплексу були відреставровані у відділі наукової реставрації пам'яток НМІУ (рис. 1).

Обставини цієї знахідки невідомі. Також немає впевненості, що всі речі були зібрані. Наявні предмети мають виразні сліди дії вогню, отже, походять із кремаційного поховання. На жаль, немає відомостей про тип поховання (урнове чи ямкове), тобто невідомо, де саме містилися людські рештки.

Характер знайдених речей не викликає сумніву в культурній належності пам'ятки. Звичай спалювати озброєного небіжчика на поховальному вогнищі та вміщувати спеціально пошкоджену зброю до могили є характерною рисою поховального обряду пшеворської культури², пам'ятки якої у римський час відомі на території Польщі та Західної України³. Більшість дослідників вважають, що пшеворську культуру створила група германських племен, які перебували під сильним впливом кельтської культури. У різний час і, можливо, на окремих ділянках загальної території пшеворської спільноти, головну роль відігравали різні племена, назви яких зафіксували письмові джерела: лугії, асдинги, віковали, вандалі⁴.

1 Комплекс експонується в НМІУ на тематичній виставці "Зброя та військове спорядження в колекції Національного музею історії України: від давнини до сучасності".

2 Godłowski K. Kultura przeworska // PZP. – 1981. – Т. V. – С. 106–120.

3 Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1932. – 193 s.; Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim // Mat. Star. i Wcz. – 1973. – Т. II. – С. 127–254; Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі. – К., 1984. – 96 с.

4 Godiowski K. Kultura przeworska... – С. 133–135; Godiowski K., Okulicz I. Prowincje kulturowe strefy środkowoeuropejskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich // Problemy kultury wielbarskiej. – Słupsk, 1981. – С. 27–64.

Рис. 1. Комплекс озброєння з поховання пшеворської культури у Волиці у експозиції НМІУ.

Отже, перейдемо до опису знахідок. Обидва наконечники списів були спеціально поламані. Перший із них – ромбічний у перерізі, масивний видовжений листопадібний наконечник (довжина – 210 мм, максимальна ширина – 44 мм) (рис. 2) має загнутий край вістря. Наконечник плавно переходить у масивну втулку із розширеним кінцем (довжина – 80 мм, діаметр – 16–22 мм). На відстані 10 мм від її кінця зберігся цвях, яким втулка прикріплювалася до дерев'яного древка. За класифікацією списів пшеворської культури П. Качанівського, волицький наконечник належить до типу XIII, поширеного у фазах В2 / С1 (150–270 рр. н. е.)⁵.

Рис. 2. Наконечник списа з поховання у Волиці.

Рис. 3. Наконечник списа з поховання у Волиці.

Рис. 4. Меч з поховання у Волиці.

⁵ Kaczanowski P. Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. – Kraków, 1995. – S. 22. – Tabl. XI, 3, 4.

Другий наконечник списа ромбічний у перерізі мав видовжену листоподібну форму (рис. 3). Він зберігся частково (ширина 30–35 мм, довжина – 163 мм). Відсутність втулки дає змогу визначити його тип (X¹⁶) лише приблизно. Подібні вістря відомі на пшеворських пам'ятках у широкому хронологічному діапазоні фаз B2 / C1–C2.

Набори з двох наконечників списів зустрічаються у похованнях пшеворської культури. Списи, без сумніву, були головною наступальною універсальною бифункціональною зброєю варварського населення, яку піші воїни використовували як дистанційно, так і у ближньому бою. Побутує думка, що битва починалася з метання коротших і легших списів, а під час безпосереднього зіткнення з ворогом билися списами з масивнішим вістрям, якими і рубали, і кололи⁷. Зауважимо, що списи є зброєю, яка разом із умбонами щитів, найчастіше зустрічається у пшеворських похованнях.

Знайдений у похованні двосічний меч був поламаний надвоє та додатково зігнутий у вигляді літери “П” (рис. 4). Його широкий клинок шестигранний у перерізі поступово звужується до кінця меча. Посередині леза розташовані два симетричні повздожні доли, що з'єднуються на кінці (рис. 5).

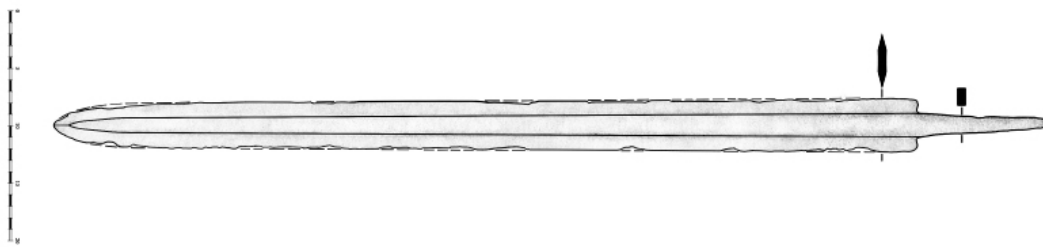

Рис. 5. Графічна реконструкція двосічного меча з Волиці

Загальна довжина меча – 823 мм, довжина клинка – 750 мм, ширина – 44 мм. Прямокутний у перерізі стержень руків'я (довжина – 108 мм) поступово звужується та закінчується овальним навершям діаметром 6 x 10 мм⁸. За класифікацією мечів пшеворської культури М. Біборського подібні мечі належать до IX типу⁹. За довжиною леза дослідник поділяє їх на два варіанти: 1-й – із довжиною клинка 640–700 мм, 2-й – 550–630 мм¹⁰. За цією ознакою меч, виявлений у Волиці, належить до 1-го варіанту. Хоча, слід зазначити, що його клинок за шириною більше відповідає вимірам мечів 2-го варіанту. Іншою відмінністю меча з Волиці є не гострий, а заокруглений кінець. Утім, меч цього типу, але із заокругленим кінцем, був знайдений у пшеворському похованні в Іновроцлаві¹¹. Як вважає М. Біборські, подібні мечі, які завдяки значній довжині та ширині мали більшу ударну силу, є перехідною формою від коротких римських мечів типу *gladius* до довгої пізньоримської *spatha*. Велика серія подібних мечів походить із території Римської імперії¹². Комплексні дослідження пшеворської зброї, зокрема металографічні аналізи, засвідчили, що чимало мечів, знайдених у пшеворських похованнях, мають римське походження або наслідують римські взірці. Характерною рисою саме римських мечів вважається наявність на клинках долів. Рифлена поверхня клинка меча (доли) була ознакою його більш високої якості, що мало значення у римсько-варварській торгівлі і впливало на вартість товару. До того ж для таких мечів є характерним завершення стержня руків'я пласким круглим чи овальним навершям. Варвари здобували римські мечі у битвах, а також отримували шляхом легального та нелегального обміну.¹³

6 Kaczanowski P. Op. cit. – S. 21. – Tabl. X, 6.

7 Kontny B. The war as seen by an archaeologist. Reconstruction of barbarian weapons and fighting techniques in the Roman Period based on the analysis of graves containing weapons. The case of the Przeworsk Culture // *Journal of Roman Military Equipment Studies*. – 2008. – Т. 16. – P. 110–111.

8 Висловлюємо подяку С. В. Діденку за графічну реконструкцію меча.

9 Biborski M. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej // *Materiały archeologiczne*. XVIII. – 1978. – S. 86–90.

10 Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich // *Superiores Barbari*. – Krakow, 2000 – S. 53.

11 Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy... – Rys. 10, 1.

12 Ibid – S. 57. – Tabl. 2.

13 Dąbrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie // *Prace archeologiczne*. – 1970. – Z. 12. – S. 86–88; Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy... – S. 59.

Зазначені особливості, притаманні мечам, виготовленим на території Римської імперії, наявні у мечах, виявленого у Волицькому похованні – довжина, спеціальна обробка клинка та форма руків'я – дають змогу визначити його як римський імпорт. Волицький меч має численні аналогії на території Римських провінцій та серед матеріалів пшеворських пам'яток Польщі¹⁴.

Римські мечі були знайдені у пшеворських похованнях, виявлених на території Західної України. Наприклад, меч із долами, довжиною клинка 650 мм та шириною 55–67 мм, був у похованні, відкритому в смт. Млинів Рівненської обл.¹⁵. Меч із довгим (715 мм) та широким (55–65 мм) клинком виявлений у похованні у с. Підпечери Івано-Франківської обл.¹⁶.

Початок поширення двосічних мечів із довгим клинком припадає на ранню фазу пізньоримської доби – період С1а (150–220 рр. н. е.). Дослідники зазначають, що германці швидко переймали нововведення в озброєнні римського війська, надаючи перевагу мечам. Цікаво, що, на відміну від імпортованих мечів, інші деталі римського військового спорядження (шоломи, кольчуги, кинджали) германці використовували лише зрідка. Вочевидь, для способів ведення бою варварами означені елементи римської військової екіпіровки не підходили¹⁷.

Слід зазначити, що у римлян мечі типу *spatha* були зброєю кінноти. Проте Б. Контни, автор статті про пшеворське озброєння з промовистою назвою "Війна очима археолога..."¹⁸, посилаючись на Тацита, зазначає, що у германців не було кінноти, а коней вони використовували лише для транспортування. Отже, на його думку, такими мечами билася племінна піхота. Проте, не можна ігнорувати той факт, що пшеворські поховання з довгими мечами часто супроводжуються острогами. У наведеній М. Біборським таблиці знахідок 17-ти поховань із такими мечами, у 8-ми з них були предмети кінського спорядження: остроги (7 од.) та вудила (1 од.)¹⁹. Остроги наявні також у складі поховального інвентарю згаданих вище пшеворських поховань – із довгими мечами у Млинові та Підпечерах, які, вочевидь, є похованнями вершників.

На відміну від списів, мечі значно рідше зустрічаються у пшеворських похованнях зі зброєю: можливо, ними були озброєні не всі воїни. Дослідники пшеворських старожитностей зазначають, що мечі були надзвичайно цінною, статусною зброєю, власниками якої були воїни вищого рангу, здебільшого вершники²⁰.

Від дерев'яного щита, виявленого у Волиці, збереглися металеві деталі: умбон та держак (руків'я). Залізний умбон (висота колоти – 125 мм), виготовлений із металевої пластини товщиною 2–2,5 мм (рис. 6) складається з пустотілої конічної частини, що переходить у прямовисну шийку (висота – 36–37 мм) з полями-крисами діаметром 148–150 мм. Поля умбона частково втрачені; збереглися два з трьох цвяхів (діаметр шляпок – 17 мм), якими умбон прикріплювався до щита. Умбон завершується масивним рівно зрізаним шипом діаметром 19 мм.

Металеві деталі щита є частими знахідками у пшеворських похованнях. Щит був основним елементом захисного спорядження воїна, а також виконував важливу наступальну функцію. Умбон захищав руку та, частково, тіло воїна, а у ближньому бою його шипом можна було вбити або важко поранити противника²¹. Різномасштабні умбони відрізняються висотою та формою колоти, наявністю та довжиною шипа. Умбон із Волиці має аналогії на пам'ятках пшеворської культури та інших германських пам'яток²². Схожий умбон був виявлений у похованні зруйнованого могильника біля с. Добростани Львівської обл.²³. Час побутування таких умбонів припадає на фазу С1а, тобто на другу пол. II – поч. III ст. н. е.²⁴

Знайдене у похованні руків'я щита має вигляд опуклої металевої пластини товщиною 1,5–2 мм (довжина – 138 мм, ширина в середній частині – 20 мм), розплющені прямокутні кінці якої прикріплювалися до дерев'яної

14 Dąbrowska T., Godłowski K. Op. cit. – S. 86–87; Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy... – Rys. 2, 6.

15 Козак Д. Н., Прищепя Б. А. Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 153–161.

16 Адамович С., Туліщак В. Нове поховання зі зброєю пшеворської культури з околиць м. Івано-Франківська (в друці); Raddatz K. Die Bewaffnung der Germanen in der jungeren romischen Kaizerzeit // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Gottingen. I. – Philosophisch-Historische Klasse. – 1976. – Nr. 1. – S. 10.

17 Raddatz K. Die Bewaffnung der Germanen in der jungeren romischen Kaizerzeit... – S. 7–8, 10; Dąbrowska T., Godłowski K. Op. cit. – S. 88.

18 Kontny B. The war as see by an archaeologist... – P. 107–145.

19 Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy... – S. 56, Tabl. 1.

20 Wołagiewicz R. Cmentarzysko z okresu późnolatenskogo i rzymskiego w Niemicy, pow. Sławno // MZP. – 1964. – T. 10. – S. 94; Wielowiejski J. Elementy różnicowania społecznego // PZP. – 1981. – T. V. – S. 413–414.

21 Kontny B. Op. cit. – P. 108.

22 Kontny B. Op. cit. – Fig. 10.

23 Śmiszko M. Op. cit. – S. 5. – Tabl. II, 8; Козак Д. Н. Вказ. праця. – Рис. 17, 10.

24 Godłowski K. Kultura przeworska... – S. 87, Tabl. XII, 6.

основи щита. На одному з кінців зберігся цвях із овальною шляпкою діаметром 17 мм. Такі держакі були поширені в пшеворській культурі протягом римського часу²⁵.

Форму щитів германських воїнів дослідники²⁶ реконструюють за зображеннями на римській скульптурі. Мініатюрні копії щитів були знайдені в жіночих та дитячих похованнях пшеворської культури²⁷. Так, у похованні в Надколе (Мазовія) виявлено виготовлену із залізної бляхи товщиною 1 мм модель видовженого шестикутного щита, розмірами 71 x 41 мм. У центрі платівки видавлена конічна опуклість, що імітує умбон, на звороті є імітація держака (рис. 7). На території Польщі та в інших регіонах Європи відомі нечисленні мініатюрні копії щитів інших форм²⁸.

Рис. 6. Умбон та держак з поховання у Волиці.

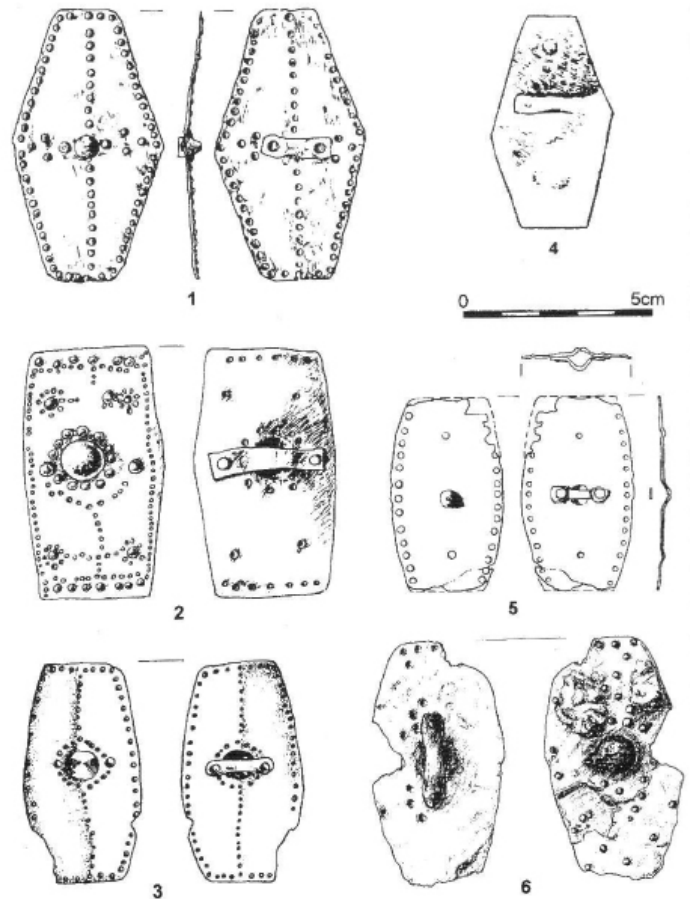

Рис. 7. Мініатюрні копії щитів з пшеворських (1, 2–3, 5–6) та вельбарського (4) поховань (за Andrzejowski J., 2000)

Знахідка зброї у закритому комплексі поховання у Волиці дає можливість не лише уявити обладунок варварського воїна римського часу, а й визначити хронологію пам'ятки, оскільки предмети озброєння є надійними хронологічними реперами. Поховання, що містять двосічні мечі з довгим клинком, з'являються на рубежі фаз В2/С1, досягаючи максимальної кількості у фазі С1а²⁹. Отже, хронологію волицького поховального комплексу слід визначити в цих межах фази С1: 150–220 рр. н. е.

Як уже зазначалося, поховальний обряд, простежений у Волиці, притаманний пшеворській культурі. Зауважимо, що звичай ховати воїнів зі зброєю (як правило, пошкодженою), надає археологам багаті та

25 Godłowski K. *Kultura przeworska...* – Tabl. XII, 6.

26 Kotny B. *Op. cit.* – P. 118–119, Fig. 6–8, p. 126, Fig. 12.

27 Andrzejowski J. *Wczesnorzymska miniaturka tarczy z Nadkole nad Liwcem // Superiores barbari.* – Kraków, 2000. – S. 23–47, Rys. 2–7.

28 Andrzejowski J. *Op. cit.* – Rys. 1.

29 Biborski M. *Nowe znaleziska rzymskich meczy...* – S. 56.

надзвичайно цінні матеріали не лише для реконструкції озброєння та техніки ведення воєн варварським населенням Європи римського часу, а й для відтворення таких історичних подій, як міграції, військові операції тощо. Наявність подібних до Волицького могильників та окремих поховань на Західному Побужжі і Подністрров'ї вказує на південно-східний напрямок міграції пшеворського населення, вочевидь направлений до кордонів Римської імперії. Археологічні пам'ятки на цих територіях фіксують дві міграційні хвилі пшеворської людності. Під час першої з них пшеворці розчинилися у новоствореній дакійській липицькій культурі (I–II ст. н. е.), надавши їй певної своєрідності порівняно з іншими дакійськими старожитностями³⁰.

Поховання пшеворських воїнів на західноукраїнських теренах другої пол. II ст. н. е. є свідченням подій часів Маркоманських воєн (166–180 рр. н. е.), коли точилась як міжплемінна боротьба, так і протистояння з римськими військами. Ці поховання, що датуються періодом C1³¹, супроводжувалися зброєю: мечами, наконечниками списів, острогами, умбонами щитів. Поховання з Волиці, у складі інвентарю якого був довгий двосічний меч римського виробництва, належить до раннього пласту цих пам'яток (фаза C1a) і, без сумніву, належало вершнику – воїну високого статусу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Andrzejowski J. Wczesnorzymska miniaturka tarczy z Nadkola nad Liwcem* / J. Andrzejowski // *Superiores Barbari / Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*. Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagiellonski. – Krakow, 2000. – S. 23–47.

2. *Biborski M. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej* / M. Biborski // *Materiały archeologiczne*. XVIII. – Krakow: Muzeum Archeologiczne, 1978. – S. 53–165.

3. *Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich* / M. Biborski // *Superiores Barbari / Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*. Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagiellonski. – Krakow, 2000. – S. 49–80.

4. *Dąbrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie* / T. Dąbrowska, K. Godłowski // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Archeologiczne*. – Z. 12. – Kraków, 1970. – S. 77–101.

5. *Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim* / T. Dąbrowska // *Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie*. – 1973. – T. II. – S. 127–254.

6. *Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. (Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w środkowej Europie)* / K. Godłowski // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Archeologiczne*. – Z. 11. – Kraków, 1970. – 126 s.

7. *Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku* / K. Godłowski // *Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne*. – T. 4. – 1977. – S. 7–238.

8. *Godłowski K. Kultura przeworska* / K. Godłowski // *Prahistoria ziem polskich*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, Wydawnictwo PAN, 1981. – T. V: Późny okres lateński i okres rzymski. – S. 57–135.

9. *Godiowski K., Okulicz I. Prowincje kulturowe strefy środkowoeuropejskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich* / K. Godiowski, I. Okulicz // *Problemy kultury wielbarskiej / Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku*, 1981. – S. 27–64.

10. *Kaczanowski P. Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego* / P. Kaczanowski; Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Uniwersytet Jagielloński. – Kraków, 1995. – 75 s.

11. *Kontny B. The war as seen by an archaeologist. Reconstruction of barbarian weapons and fighting techniques in the Roman Period based on the analysis of graves containing weapons. The case of the Przeworsk Culture* / B. Kontny // *Jornal of roman military equipment studies*. – T. 16: The Enemies of Rome. – 2008. – P. 107–145.

12. *Raddatz K. Die Bewaffnung der Germanen in der jüngeren römischen Kaiserzeit* // *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. I. – Philosophisch-Historische Klasse. – 1976. – Nr. 1. – S. 3–17.

13. *Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej* / M. Śmiszko. – Lwów, 1932 (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2. Tom 9. Zesz. 2). – 193 s.

14. *Wielowiejski J. Elementy zróżnicowania społecznego* / J. Wielowiejski // *Prahistoria ziem polskich*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, Wydawnictwo PAN, 1981. – T. V: Późny okres lateński i okres rzymski. –

30 *Вакуленко Л. В. Этнокультурная ситуация в Верхнем Поднепровье в I–II вв. н. э. // Древние славяне и Киевская Русь*. – К., 1989. – С. 22–34.

31 *Dąbrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie* // *Prace Archeologiczne*. – 1970. – Z. 12 – S. 86–87.

S. 413–414.

15. *Wołągiewicz R.* Cmentarzysko z okresu późnolatenckiego i rzymskiego w Niemicy, pow. Sławno / *R. Wołągiewicz* // *Materialy Zachodniopomorskie / Muzeum Narodowe w Szczecinie*, 1964. – Т. 10. – S. 94–135.

16. *Адамович С., Тилищак В.* Нове поховання зі зброєю пшеворської культури з околиць м. Івано-Франківська / *С. Адамович, В. Тилищак* (в друці).

17. *Вакуленко Л. В.* Этнокультурная ситуация в Верхнем Поднестровье в I–II вв. н. э. / *Л. В. Вакуленко* // *Древние славяне и Киевская Русь. Сб. науч. трудов / АН УССР. Ин-т археологии; отв. ред. Толочко П. П.* – Київ: Наукова думка, 1989. – С. 22–34.

18. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / *Д. Н. Козак.* – Київ: Наукова думка, 1984. – 96 с.

19. *Козак Д. Н., Прищепя Б. А.* Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині / *Д. Н. Козак, Б. А. Прищепя* // *Археологія.* – 1999. – № 4. – С. 153–161.

REFERENCES

Adamovych S., Tylishchak V. Nove pokhovannia zi zbroieiu pshevorskoj kultury z okolytsi m. Ivano-Frankivska (w drutsi).

Kozak D. N. Pshevorska kultura u Verkhnomu Podnistrovi i Zakhidnomu Pobuzhzhzi / *D. N. Kozak.* – Nauk. dumka. – Kyiv, 1984. – 96 s.

Kozak D. N. Nova pamiatka pshevorskoj kultury na Volyni / *D. N. Kozak., B. A. Pryshchepa* // *Arkheolohiia.* – 1999. – № 4. – S. 153–161.

Vakulenko L. V. Ethnocultural situation in the Upper Dniester in the I–II centuries. AD / *Vakulenko L. V.* // *Ancient Slavs and Kievan Rus.* – Kiev, 1989. – P. 22–34.

Список скорочень

MS – *Materialy Starożytnie*, Warszawa.

MZP – *Materialy Zachodniopomorskie*, Szczecin.

Mat. Star. i Wcz. – *Materialy Starożytnie i Wczesnosredniowieczne*, Warszawa.

PZP – *Prahistoria ziem polskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

ZNUJ – *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków

УДК 069(1-4)+904]+738.6+94(477-22)

Вакуленко Ліана Василівна

доктор історичних наук
провідний науковий співробітник
сектору "Археологія доби раннього заліза"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
vakulenko08@gmail.com

Діденко Сергій

завідувач сектору
"Археологія доби раннього заліза"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Захар'єв Володимир

науковий співробітник,
відділу охорони пам'яток історії
і культури у Хмельницькій області
(Хмельницький, Україна)

Vakulenko Liana

Doctor of historical sciences,
Leading researcher,
Sector 'Archaeology of the early Iron Age',
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Didenko Serhii

Head of the sector
'Archaeology of the early Iron Age',
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Zakhariev Volodymyr

Research fellow,
Department for the Protection
of Monuments of History and Culture
in Khmelnytskyi region
(Khmelnytskyi, Ukraine)

ПОХОВАННЯ ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ С. ІЛЯТКА (НОВЕ ВІДКРИТТЯ)

THE GRAVE OF PRZEWORSK CULTURE NEAR THE VILLAGE ILYATKA (A NEW DISCOVERY)

Анотація

Поховання пшеворської культури було виявлене під час випадкових обставин поблизу с. Ілятка Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. Знайдені речі зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського історичного державного заповідника. Спалені кістки містилися у залізному умбоні щита. Доскладу поховального інвентарю, крім умбона, який слугував урною, входили: наконечник списа, залізний меч, залізний побутовий

ніж, три залізних цвяхи, бронзовий наконечник портупейного ремня, грудка свинцю; фрагменти рогового гребеня, верхньої частини керамічної миски та бронзове окуття пояса. Всі речі, окрім шматка свинцю, мали сліди перебування в вогні. Виявлене поховання є типовим для пшеворських старожитностей. Поховальний обряд і знайдені у похованні речі мають численні аналогії на пам'ятках пшеворської культури на території Польщі та Західної України. Характерні форми знайдених речей дають можливість визначити час поховання фазою С1 пізньоримського часу (150–270 рр. н. е.).

Ключові слова: пшеворська культура, поховання, кремація, меч, спис, щит, умбон щита.

Summary

A grave of the Przeworsk culture was discovered accidentally near the village Ilyatka of Starokostiantyniv district, Khmelnytsky region. The found items are stored in the fund of the Kamyanets-Podilsky Historical State Reserve. The burned bones were placed in the iron shield boss. Besides the shield boss which was used as an urn, the burial set consisted of a spearhead, an iron sword, an iron household knife, three iron nails, a bronze tip of the sword belt, a fragment of the horn chest, a fragment of the upper part of the ceramic bowl, fragments of the bronze forging, and a piece of lead. All these things, except the piece of lead, have traces of being on fire. The grave that was found in the village Ilyatka is typical for Przeworsk culture. The burial tradition and things that were found in the grave have numerous analogies among Przeworsk sites on the territories of Poland and Western Ukraine. Distinctive shapes of the found items allow determining the time of the grave discovered near the village Ilyatka as a phase C1 of the Late Roman time (150–270 AD).

Key word: Przeworsk culture, grave, cremation, sword, spear, shield, shield boss.

Навесні 2017 р. поблизу с. Ілятка Старосинявського р-ну Хмельницької обл., на відстані 0,3–0,4 км на південний схід від села, на місці в долині р. Іква, випадково було виявлено давнє поховання (рис. 1), речі з якого надійшли до Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. За інформацією відкривачів, ними був виявлений умбон щита, в якому містилися очищені від залишків багаття перепалені кістки, окуття наконечника ремня, фрагмент ножика, окуття якогось предмета, обламаний цвях та фрагмент посудини. На них лежали наконечник списа та зігнутий у кілька обертів меч. Усі речі були спеціально пошкоджені (рис. 2)¹.

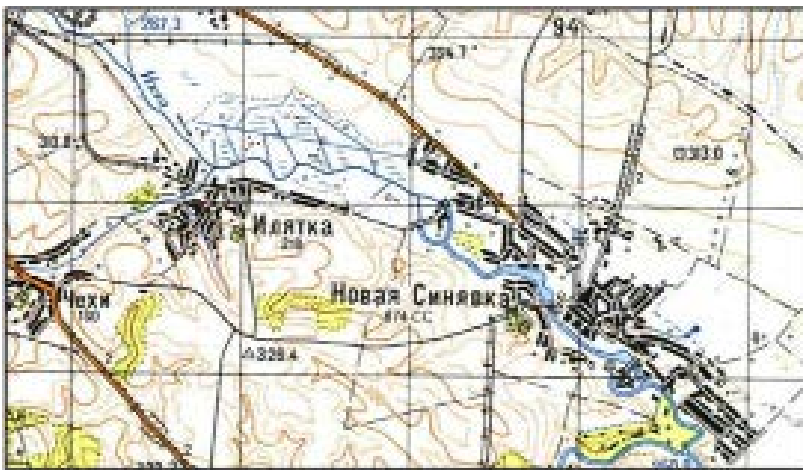

Рис. 1

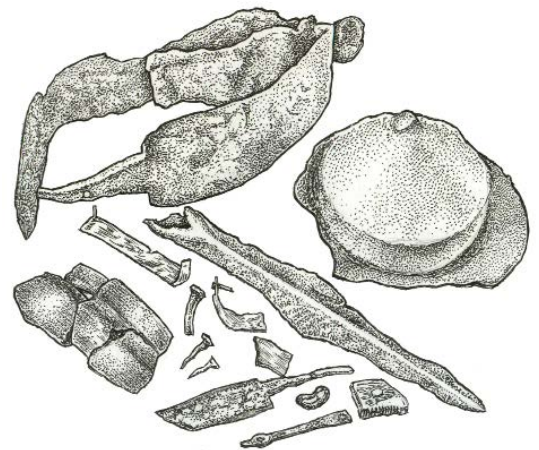

Рис. 2

Співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області В. А. Захар'єв та С. С. Семенчук, які обстежили місце знахідки, з'ясували, що поховання було здійснено на межі чорнозему та суглинку на глибині 0,75–0,80 м від сучасної денної поверхні. Тоді ж, у засипці, додатково виявлені два цвяхи, фрагмент рогового гребеня і грудка свинцю². Всі речі, крім свинцю, мали сліди перебування у вогні. Отже, було виявлено урнове поховання, в якому урною слугував умбон щита, здійснене за обрядом кремації на

¹ Малюнки виконані Ю. Адамчуком.

² Захар'єв В. Знахідка з-під с. Ілятки у межиріччі південного Бугу та Ікви – найсхідніше на сьогодні поховання пшеворської культури України (попередня публікація матеріалів) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2017 – С. 80–82.

стороні. Знайдені предмети та характер поховального обряду не лишають сумніву щодо належності пам'ятки до пшеворської культури, для якої було характерне спалення загиблого воїна у військовому обладунку, а також псування зброї та гострих предметів, вміщених до поховання. Дослідники пов'язують цей звичай із ритуальним "умертвінням" речей – своєрідним захистом живих від мертвих, бажанням обеззброїти похованого³.

Виявлені знахідки (рис. 2) були передані до Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника для реставрації та зберігання. Кальциновані кістки, що містилися в умбоні, передані для антропологічних визначень у відділ біоархеології Інституту археології НАНУ.

Знайдений у похованні двосічний меч (рис. 3) довжиною 735–750 мм був зігнутий і поламаний, частина лева втрачена. Його широкий клинок (44–60 мм) лінзоподібний у перерізі поступово звужується до гострого кінця. Зважаючи на ймовірну довжину та ширину лева, можна припустити, що знайдений у похованні меч є наслідуванням римських мечів типу "спата" або оригінальним римським мечем (імпортом), які нерідко трапляються у пшеворських похованнях⁴. Такі мечі з'являються на озброєнні римського війська і швидко поширюються у варварському середовищі другої половини II ст. – перших десятиліть III ст. н. е.⁵

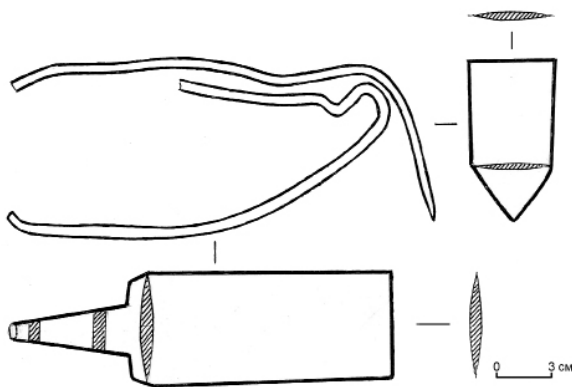

Рис. 3

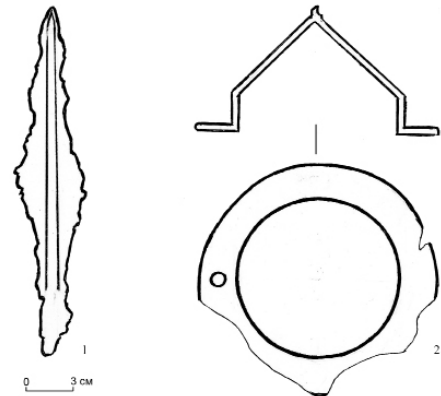

Рис. 4

Залізний умбон щита (рис. 4, 2) мав конічну форму при висоті 78–80 мм, найбільший діаметр купола 150 мм та циліндричну шийку висотою 20 мм. Надломлений шип умбона товщиною 11 мм зберігся на висоту 8–9 мм. На куполі помітні дві вм'ятини. Ширина полів 25 мм, за товщини металеві пластина 3 мм. Збереглася одна залізна заклепка (цвях) діаметром 7–9 мм, яким умбон прикріплювався до дерев'яного щита. Умбон, знайдений у похованні в с. Ілятці, за формою має аналогії не лише на пам'ятках пшеворської культури⁶, а й серед інвентарю військових поховань германців і балтів. Відповідно до класифікації умбонів, створеної із залученням матеріалів болотних скарбів Іллерупа (Данія)⁷, умбони такої форми використовували не пізніше фази С1а (150–220 рр. н. е.)⁸.

Листоподібний пошкоджений наконечник списа (рис. 4, 1), що походить із поховання, має ромбічний переріз, поздовжню нервюру та округлу втулку. Довжина наконечника 225 мм, найбільша ширина – 42 мм. Довжина надламаної втулки 55 мм, ширина у місці злому – 25 мм, у місці з'єднання з наконечником – 18 мм. Стан предмету не дає можливості точно визначити його тип. Наконечники списів є частими знахідками на

3 Liana T. Niektora zwyczaje pogrebowe ludności kultury przeworskiej // WA. – XXXIII. – Z. 3–4. – S. 383–385; Мончинська М. Страх перед умершими у германцев в IV–VII вв. н. е. (на основани так называемых погребений специфического обряда) // Stratum+Петербургский археологический вестник. – СПб.; Кишинев, 1997. – С. 207–213.

4 Dąbrowska T., K. Godłowski. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie // Prace Arheologiczne. – 1970. – Z. 12. – S. 86–87.

5 Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich // Superiores Barbari. – Krakow, 2000. – S. 56.

6 Godłowski K. Kultura przeworska // PZP. – 1981. – T. V. – S. 87.

7 Illkjær J. Illerup Ådal // Die Lanzen Und Speere. – Århus, 1990. – 404 p.

8 Радюш О. А., Скворцов К. Н. Находки деталей щитов в ареале самбийско-натангийской культуры // Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. – Калининград, 2008. – С. 145, рис. 2, Г.

пшеворських пам'яток фази С1 на території Польщі та Західної України⁹.

Залізний ніж (рис. 5, 1) із відламанною верхньою частиною клинка трикутного перерізу має довжину збереженої частини 112 мм, при ширині 17–20 мм. Лезо клинка відділене від руків'я під прямим кутом. Довжина руків'я – 535 мм, ширина – 4–8 мм. Аналогії подібним ножам відомі в похованнях пшеворської культури. Вони могли слугувати як зброєю, оскільки найчастіше їх знаходять в похованнях воїнів, так і використовуватися у побуті¹⁰

Бронзове окуття наконечника пояса (довжина – 60 мм, товщина – 2 мм) (рис. 5, 2) має трапецієподібну форму. Його нижній перснеподібний кінець закінчується видовженим виступом-язичком. Посередині наконечник прикрашений поперечними лініями. Збереглася бронзова заклепка, якою він прикріплювався до паска. Наконечники поясів часто трапляються у пшеворських похованнях зі зброєю. Вони, здебільшого, залізні. Бронзових набагато менше. Так, на пшеворських пам'ятках Сілезії станом на 1977 р. було знайдено 36 залізних¹¹ наконечників поясів і чотири – бронзових. Наконечник, аналогічний знайденому в с. Ілятка, був у похованні № 9 могильника в Крапковіцах, у комплексі якого також наявні фрагменти terra sigillata, що датується другою половиною II ст. – першою чвертю III ст., тобто фазою С1а¹² Подібний ремінний наконечник, правда, залізний, перебував у пшеворському похованні, знайденому в с. Аркадіївці, розташованому неподалік Ілятки на протилежному березі р. Південний Буг¹³.

Фрагмент однобічного трискладового рогового гребеня (рис. 5, 4) (розмірами 26 x 16 мм) має низьку напівовальну спинку та платівки з обламаними зубцями. Зберігся один із залізних цвяшків, які скріплювали спинку та платівки. У римський час гребені були в широкому вжитку у варварського населення Європи. Вони є характерними побутовими предметами у культурах германського світу, які часто трапляються як у жіночих, так і чоловічих похованнях пшеворської культури, оскільки германські воїни носили зачіски з довгим волоссям. У пшеворських похованнях однобічні трискладові рогові гребені зустрічаються в датованих комплексах фази С1¹⁴.

Два залізні цвяхи (рис. 5, 5, 6), які, вочевидь, слугували для кріплення умбона або держака на щиті, мали довжину 16 мм та 21 мм, при діаметрі шляпок відповідно – 7 мм та 5,3 мм. Приналежність до поховання ще одного залізного цвяха (рис. 5, 7) (довжина – 29 мм, діаметр шляпки – 10 мм) викликає сумніви. Подібні цвяхи використовуються для кріплення сучасних кінських підков. До того ж, поки що немає надійних даних про те, що в римський час коней підковували.

Окуття у вигляді покрученої від перебування у сильному вогні бронзової смужки (ширина – 14 мм, товщина – 0,5 мм) із попарними цвяхами-заклепками збереглася у трьох фрагментах (рис. 6). Його призначення визначити неможливо.

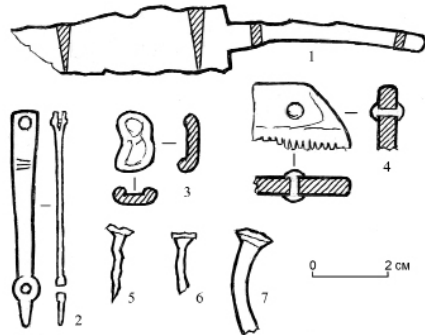

Рис. 5

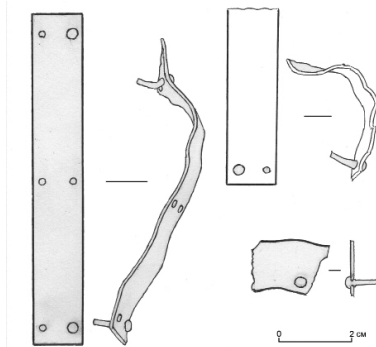

Рис. 6

9 Kaczanowski P. Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. – Kraków, 1995. – S. 37–39; Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1932. – Tabl. II, 1–7.

10 Śmiszko M. Op. cit. – Tabl. III, 6, 22, 26, 28, 29; Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku // Mat. Star. i Wcz. – T. 4. – 1977. – S. 92, 93; Tabl. XLIX, 2, LIII, 9, LIV, 1.

11 Godłowski K. Materiały do poznania... – S. 36.

12 Godłowski K. Materiały do poznania... – Tabl. XXIII, 4, 5.

13 Михайловський Я. Нова знахідка пшеворського поховання зі зброєю на Хмельниччині // OIUM-IV. – К., 2014. – С. 133–135.

14 Godłowski K. Materiały do poznania... – S. 51; Godłowski K. Kultura przeworska... – S. 77.

Серед речей, знайдених у похованні, виявлено перепалений фрагмент ліпної біконічної миски (рис. 1) з потовченими вінцями і високо розташованим ребром. Подібний посуд відомий на пшеворських пам'ятках¹⁵. У засипці могили, під час додаткового обстеження, знайдено шматок свинцю розмірами 18 x 10–12 x 7 мм. Його призначення невідоме.

Отже, поховання, виявлене в Ілятці, є типовим для пшеворських старожитностей. Поховальний обряд та знайдені у похованні речі мають численні аналогії на пам'ятках пшеворської культури, що були знайдені на території Польщі та Західної України. Форма умбона та наконечника списа, фрагмент гребеня дають змогу визначити час цього поховання фазою С1а пізньоримського часу (150–220 рр. н. е.), на який припала чергова хвиля пшеворської міграції, що сягала Західних областей України¹⁶.

Поховання в Ілятці входить до східної групи пшеворських пам'яток в Україні, перша з яких наприкінці XIX ст. була відкрита у Великій Тернаві (нині – с. Тернова Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.)¹⁷. У похованні були знайдені меч, умбон та остроги. На початку минулого століття виявлене багате пшеворське поховання в Громівці з римським інкрустованим мечем, фрагментами піхов, умбоном, списом, острогами, дужкою та оковками відра¹⁸. Кілька років тому знайдене вже згадуване поховання в Аркадіївцях, у якому перебував умбон та руків'я щита, дві остроги, наконечник списа, наконечник пояса, залізні деталі відра тощо¹⁹. Ілятка нині є найбільш східною з відомих пам'яток пшеворської культури. Вочевидь, ця група пам'яток, відкритих на території Поділля, засвідчує східний напрямок міграційного руху пшеворських племен.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Biborski M.* Nowe znaleziska rzymskich meczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich / *M. Biborski // Superiores Barbari / Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego.* Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński. – Krakow, 2000. – S. 49–80.
2. *Dąbrowska T., Godłowski K.* Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie / *T. Dąbrowska, K. Godłowski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne.* – Kraków, 1970. – Z. 12. – S. 77–101.
3. *Dąbrowska T.* Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich / *T. Dąbrowska // Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.* – 1973. – T. II. – S. 210–220.
4. *Godłowski K.* Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku / *K. Godłowski // Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.* – T. 4. – 1977. – S. 7–238.
5. *Godłowski K.* Kultura przeworska / *K. Godłowski // Prahistoria ziem polskich.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1981. – T. V: Późny okres lateński i okres rzymski. – S. 57–135.
6. *Ilkjær J.* Illerup Ådal / *J. Ilkjær // Die Lanzen und Speere (Jutland archaeological society publications, v. 1 & 2).* – Århus: Jysk Arkæologisk Selskab, 1990. – 404 p.
7. *Kaczanowski P.* Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego / *P. Kaczanowski; Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Uniwersytet Jagielloński.* – Kraków, 1995. – 75 s.
8. *Liana T.* Niektóre zwyczaje pogrzebowe ludności kultury przeworskiej / *T. Liana // Wiadomości Archeologiczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.* – 1968. – XXXIII. – Z. 3–4. – S. 383–385.
9. *Śmiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej / *M. Śmiszko.* – Lwów, 1932 (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2. Tom 9. Zesz. 2). – 193 s.
10. *Захар'єв В.* Знахідка з-під с. Ілятка у межиріччі південного Бугу та Ікви – найсхідніше на сьогодні поховання пшеворської культури України (попередня публікація матеріалів) / *В. Захар'єв // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 80–82.*
11. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / *Д. Н. Козак.* – Київ: Наукова думка, 1984. – 96 с.
12. *Козак Д. Н., Прищепя Б. А.* Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині / *Д. Н. Козак, Б. А. Прищепя // Археологія.* – 1999. – № 4. – С. 153–161.

15 *Godłowski K.* Materiały do poznania... – S. 133, Tabl. XLVIII, 2.

16 *Śmiszko M.* Op. Cit.; *Dąbrowska T.* Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich // *Mat. Star. i Wcz.* – 1973. – T. II. – S. 210–220.

17 *Спицын А.* Памятники латенской культуры в России // *ИАК.* – 1904. – Вып. 12. – С. 83–85.

18 *Dąbrowska T.* Grob kultury przeworskiej... – S. 77–101.

19 *Михайловський Я.* Вказ. праця. – С. 133–135.

13. Михайловський Я. Нова знахідка пшеворського поховання зі зброєю на Хмельниччині / Я. Михайловський / ОІУМ–ІV. Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. – Київ: Інститут археології НАН України, Інститут історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – С. 133–135.

14. Мончинська М. Страх перед умершими у германцев в IV–VII вв. н. э. (на основани так называемых погребений специфического обряда) / М. Мончинська // Stratum+Петербургский археологический вестник. – Санкт-Петербург; Кишинев, 1997. – С. 207–213.

15. Радюш О. А., Скворцов К. Н. Находки деталей щитов в ареале самбийско-натангийской культуры / О. А. Радюш, К. Н. Скворцов // Germania–Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Сборник материалов. – Калининград, 2008. – С. 122–157.

16. Спицын А. Памятники латенской культуры в России / А. Спицын // Известия Императорской Археологической Комиссии, Санкт-Петербург. – 1904. – Вып. 12. – С. 78–86.

REFERENCES

Zakhariev V. Znakhidka z-pid s. Iliatka u mezhyrichchi pivdennoho Buhu ta Ikvy – naiskhidnishe na sohodni pokhovannia pshevorskoï kultury Ukrainy (poperednia publikatsiia materialiv) / V. Zakhariev // Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv. Kamianets-Podilskyi, 2017, s. 80–82.

Kozak D. N. Pshevorska kultura u Verkhnomu Podnistrovii ta Zakhidnomu Pobuzhzhii. Kyiv: Naukova dumka, 1984, 96 pp.

Kozak D., Pryshchepa B. Nova pamiatka pshevorskoï kultury na Volyni. Arkheolohiia, 1999, # 4, pp. 153–161.

Mykhailovskyi Y. Nova znakhidka pshevorskoho pokhovannia zi zbroieiu na Khmelnychchyni. ОІУМ–ІV. Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, Instytut istorychnoi osvity NPU im. M. P. Drahomanova, 2014, pp. 133–135.

Spytsin A. Pamiatniki latenskoy kultury v Rossii. Yzvestyia Ymperatorskoi Arkheolohycheskoi Komyssey, Sankt-Peterburh, 1904, Vyp. 12, pp. 78–86.

Radyush O. A., Skvortsov K. N. Nakhodki detaley shchitov v areale sambiysko-natangiyskoy kul'tury / O. A. Radyush, K. N. Skvortsov // Germania–Sarmatia. Drevnosti Tsentral'noy i Vostochnoy Yevropy epokhi rimskogo vliyaniya i pereseleniya narodov. Kaliningrad, 2008, s. 122–157.

Список скорочень:

ИАК – Известия Императорской Археологической Комиссии, Санкт-Петербург.

Mat. Star. i Wcz. – Materialy Starożytne i Wczesnosredniowieczne, Warszawa

MZP – Materialy Zachodniopomorskie, Szczecin

PZP – Prahistoria ziem polskich Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk

WA – Wiadomości Archeologiczne, Warszawa

УДК 903.26

Дідух Леся

старший науковий співробітник
науково-дослідного експозиційного відділу
“Найдавніша та середньовічна історія України”,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Didukh Lesya

Senior research fellow,
Department ‘Ancient and medieval history of Ukraine’,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ПРО ОДИН ВИД ДАВНЬОРУСЬКИХ АМУЛЕТІВ БОГОРОДИЧНОГО ТИПУ В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ON ONE KIND OF OLD RUS AMULETS OF THE THEOTOKOS TYPE FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

З кін. X ст. християнство стало офіційною релігією Русі, проте язичництво в народі трималося ще впродовж століть. Одним із доказів цього є язичницька символіка на багатьох прикрасах X–XIII ст., зокрема на амулетах-змійовиках – круглих двосторонніх медальйонах, що поєднують на своїх сторонах християнські зображення і язичницьку змієподібну істоту. Такі вироби є свідченням складного переходу від язичницької до християнської релігії та прикладом їх взаємодії. Запозичені з Візантії, ці амулети на Русі з часом пристосувалися під запити місцевого населення, налагодилося їх виробництво. Найбільш популярними були змійовики із зображенням Богородиці з немовлям (тип “Замилування”), що з’явилися у XII ст. і побутували до XVI ст., ставши предметами особистого благочестя.

Ключові слова: змійовик, амулет, Богородиця “Замилування”, колекція Ханенків.

Summary

Since the end of the 10th century Christianity became the official religion of Old Rus, but paganism lasted for centuries among people. One of the proofs of this is pagan symbolism on many decorations of the 10th – 13th centuries. A vivid example of this are bilateral medallion-amulet, combining Christian images and pagan – ‘snake creatures’ – on its sides. Such products are indicators of the complex transition from the pagan to the Christian religion and an example of their interaction. Introduced to Rus’ from Byzantium, these Christian amulets eventually adapted to the needs of the local population. The medallion-amulets with the image of the Virgin with the Child on their hands were the most popular. They appeared in the 12th century and existed until the 16th century, becoming the objects of personal piety.

Keywords: medallion-amulet, Theotokos, Virgin of Tenderness, collection of Khanenko family.

Назва “змійовик” у археологічній літературі застосовується до нагрудних іконок-амулетів із зображенням на лицьовому боці християнських символів – Богоматері, Розп’яття, Хрещення, Архангела Михаїла, святих, а на звороті – міфічної істоти – горгони Медузи. Національний музей історії України володіє чималою і цікавою колекцією давньоруських амулетів-змійовиків, представлених різними типами іконографії християнських та змієподібних зображень. Їх кращі зразки експонуються в розділі “Східні слов’яни. Давньоруська держава Русь”.

Серед цих експонатів – два змійовики Богородичного типу: круглий і кіотчастий, що походять із зібрання відомих київських колекціонерів, меценатів Богдана і Варвари Ханенків. Вони на поч. XX ст. були подаровані музею і в 1907 р. записані до інвентарної книги його археологічного відділу. Обидва змійовики опубліковані в каталозі колекції Ханенків “Древности русские. Кресты и образки” (1900). Точний час і обставини їх виявлення невідомі.

Змійовик бронзовий круглої форми, з масивним гранчастим вушком для підвішування, діаметром

70 мм (НМІУ, інв. № В 4 625 / 759) (Рис. 1). Відлитої у двосторонній формі, зображення рельєфні. На лицьовому боці в центрі – погрудне зображення Богородиці з немовлям на правиці. Права рука Христа простягнута до лівого плеча Богоматері, його ноги оголені до колін. Обличчя матері й немовляти притулені одне до одного. Зображення обрамлене широким бортиком. По зовнішньому полю зроблено круговий грецький напис “ΘΕΟΤΩΚΕ ΣΚΕΠΕ ΚΕ ΒΟΗΘΗ ΤΩΝ ΕΧΩΝΤΑ ΣΕ ΑΜΝ”. На зворотному боці міститься зображення жіночої голови, від якої розходяться та переплітаються між собою 12 змій. По краю виробу нанесено круговий грецький напис “ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΣ ΣΑΒΑΟΘ Ο ΠΛΗΡΗΣ ΧΡΑΝΟΣ”. Місце знахідки змійовика невідоме³.

Другий змійовик відрізняється від усіх відомих екземплярів. Він – кіотчастої форми і є середньою стулкою бронзового складня із прямими нижніми кутами та плічками, півкруглою аркою у верхній частині й вушком для підвішування (НМІУ, інв. № В 3 488 / 600) (Рис. 2). На кутах нижньої частини виробу – уступи з отворами для кріплення бічних стулок (відсутні). Розмір змійовика – 68×51 мм. На лицьовому боці міститься рельєфне погрудне зображення Богоматері з немовлям на правиці. Права рука Христа простягнута до лівого плеча Богородиці, ноги оголені до колін. Обличчя матері й сина притулені одне до одного. Обабіч фігур нанесені написи: *Μρ. Ου. ι Ισ. Χσ.* Німби та краї мафорія Богородиці прикрашені рельєфним орнаментом із псевдозерні. Ідентичний орнамент прикрашає рамку іконки й вушко для підвішування. На звороті виробу у прикрашеному обідком із псевдозерні медальйоні вміщено зображення людської голови, від якої розходяться 12 пар перехрещених змій, голови яких повернуті в різні боки. Внизу горизонтальними рядками нанесено кириличний напис, що майже не читається. Цей виріб походить із с. Сахнівка Канівського пов. Київської губ.¹ (нині – Канівський р-н Черкаської обл.).

Рис. 1

Рис. 2

Незвичне поєднання зображень на чільному та зворотньому боках амулетів-змійовиків та їх загадковий характер свого часу спричинили гострі дискусії в науковій літературі: жоден археологічний предмет не викликав стільки суперечок. Початок їм поклала знахідка, в 1821 р. виявлена в лісах поблизу Чернігова – т. зв. “Чернігівська гривна”, що нині зберігається в Державному Ермітажі (РФ). Вважається, що цей золотий змійовик, прикрашений високохудожніми зображеннями, міг належати Володимирі Мономаху. Популярність знахідки спричинила справжнє полювання любителів старожитностей за цими предметами. Виявлені у XIX ст. змійовики потрапляли насамперед до великих приватних колекцій, зокрема Д. Прозоровського, І. Толстого, О. Уварова, М. Погодіна. Не стало винятком і подружжя Ханенків. Більшість зібраних у XIX ст. екземплярів не атрибутовані, іноді вказується лише приблизне місце їх знахідки. Гонитва за рідкісними і незрозумілими речами підштовхнула до створення відлитої за старими взірцями підробок, які потрапляли до великих музейних зібрань, ще більше ускладнюючи наукову атрибуцію таких знахідок. Завдяки зусиллям вчених XIX ст., насамперед Г. Дестуніса, І. Толстого² та М. Соколова, з’ясувалося побутове призначення змійовиків, зміст зображень та написів на них. У 1926 р. О. Орлов опублікував зібрання змійовиків Державного історичного музею в Москві та вперше розробив їх класифікацію за типом зміїної композиції. В радянській літературі, особливо в 1960-1980-ті рр., з’явилося чимало праць, в яких порушувалося питання вивчення змійовиків. Особливу зацікавленість дослідників викликало зображення на звороті амулета – голова в оточенні змій. Християнські ж зображення не

1 Рукописний каталог міського музею старожитностей та мистецтв // Археологічний відділ НМІУ. – К., 1904. – Т. I. – С. 365–367.

2 Ханенко Б. и В. Древности русские. Кресты и образки. – К., 1900. – Вып. I. – Табл. XXIX, 326; Табл. XXX, 333.

викликали ажіотажу та у більшості робіт, присвячених змійовикам, мали оглядовий характер. Лише в 1991 р. з'явилася праця Т. Ніколаєвої, де було опубліковано більшість відомих змійовиків давньоруського часу, в основу типології яких автор поклала лицьовий бік із християнськими зображеннями. На думку Т. Ніколаєвої, вирішальне значення для атрибуції і датування змійовиків мають зображення саме на лицьовому боці, якому, як правило, відповідає певна зміїна композиція.

В археологічній літературі змійовик розглядається як амулет. Вперше думку про те, що "...змійовики є нічим іншим, як охоронними наузами, амулетами", висловив київський митрополит Євгеній Болховітін, який знався на народних віруваннях і звичаях. Але від чого вони мали захищати? На це питання наприкін. XIX ст. відповів професор М. Соколов, використавши значний апокрифічний матеріал; він висловив думку, що означені медальйони використовувалися як амулети від хвороб³. Назва змійовик – умовна, оскільки на одному боці зображено композицію, названу "зміїним гніздом", стосовно походження і значення якої існують різні думки. Поширеним є тлумачення цього зображення як уособлення зла, протидіяти якому повинні були змійовики. При цьому одні дослідники трактували зображення як апокаліптичне, другі вказували на негативну сутність зміїного образу, беручи до уваги лише його язичницький мотив. Згодом з'явилося чимало робіт, у яких язичницький зміїний образ, навпаки, трактувався як оберіг-апотропей⁴. Походження цих виробів досі остаточно не з'ясоване. Існує думка, що прототипом змійовиків були античні амулети від хвороб, які містили зображення голови горгони Медузи. Найбільш ранні екземпляри змійовиків – малоазійського походження, без християнських зображень, містили з одного боку образ голови зі зміями, а на звороті – "hystera"-формулу – заклинання проти хвороби⁵. Приблизно в X ст. ці амулети з'явилися у Візантії, де на одному з їх боків почали зображати образ святого⁶. На межі X–XI ст. виник новий вид змійовиків, що став основою для всіх майбутніх виробів: круглі металеві амулети із класичним християнським сюжетом і молитвою – з одного боку, та зміїним гніздом та "hystera"-формулою – з другого⁷. Таким чином, християнство запозичило популярний сюжет і пристосувало його до потреб церкви, згідно з ученням якої християнство здобувало перемогу над змієподібними істотами, що символізували язичництво та наділялися негативними рисами⁸.

На жаль, про візантійські змійовики відомо небагато: складається враження, що такі амулети на Русі були популярнішими, ніж у Візантії. З'явившись у давньоруській культурі в XI ст., вони побутували до XVI ст. Перші змійовики були візантійськими за походженням, із грецькими написами, їхнє місцеве виробництво налагодилося вже із сер. XI ст. та поширилося протягом XII–XIII ст. Найбільш розповсюдженими в Русі були змійовики із зображенням Богородиці з немовлям на правиці ("Замилування"). Цей іконографічний сюжет на Русі поширився на поч. XII ст., коли з Константинополя до Києва була привезена ікона Богородиці, відома як Вишгородська, або Володимирська, Богоматір. Змійовики із такою іконографією з'явилися у XII ст. і побутували до XV ст. включно⁹. Іконографія Богородиці на круглому змійовику із зібрання НМІУ належить до класичного варіанту цього сюжету: дитина ніжно притуляється до матері і простягає руку до її плеча, а матір дивиться на немовля і посміхається. Грецький напис навколо зображення перекладається так: "Богородиця, охороняй і допоможи тому, хто має тебе. Амінь". Особливістю змійовиків Богородичного типу є відсутність "hystera"-формули навколо зміїної композиції, замість якої нанесено грецький текст трисвятої молитви: "Свят, свят, свят Господь Саваоф; наповнені небо і земля слави твоєї". Ця формула – невід'ємна складова амулетів-змійовиків, розташована зазвичай на лицьовому боці навколо християнського ізводу. Наявність грецьких написів свідчить про візантійські прототипи, тоді як іконографія зміїної композиції вказує на їхнє місцеве виробництво. На давньоруських виробках популярним стає зображення змії із плавними вигинами тіл, що утворюють петлі, в центрі композиції – жіноча голова (згідно класифікації О. Орлова, тип 1 – "потужний")¹⁰. Цей зміїний образ з'являється на давньоруських змійовиках із XI ст. та асоціюється з образом змієної богині, культ якої був здавна

3 Там же. – Табл. XXIX, № 326.

4 Ханенко Б. и Н. Указ. соч. – К., 1900. – Вып. II. – Табл. XXX, № 333.

5 Дестунис Г. Разбор спорной греческой надписи, изображенной на осьми памятниках // Известия Императорского Русского Археологического Общества. – СПб., 1884. – Т. X. – С. 1–21.

6 Толстой И. О русских амулетах, называемых змеевиками // Записки Российского археологического общества. – СПб., 1887. – Т. II. – № 21. – С. 363–413.

7 Соколов М. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых "змеевиками" // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1889. – Вып. II. – С. 340–368.

8 Орлов А. Амулеты-змеевики Исторического музея // Отчет ГИМ за 1916–1925 гг. – М., 1926. – С. 2–41.

9 Николаева Т., Чернецов А. Древнерусские амулеты-змеевики. – М., 1991. – С. 30.

10 Там же. – С. 12–13.

відомий у Північному Причорномор'ї. Змієнога богиня вважалася праматір'ю скіфів-кочівників і була символом землі¹¹. Під впливом причорноморських міфів у населення Середнього Придніпров'я в VI-VII ст. поширилися уявлення про жіночу богиню, супутниками якої були птахи та змії¹². Наприклад, на придніпровських фібулах VI-VII ст. зображувалася жіноча фігура в оточенні змії. Їх, звичайно, не можна пов'язувати з давньоруськими змійовиками, але ці фібули допомагають зрозуміти, що візантійські амулети на Русі істотно переосмислилися на ґрунті давніх хтонічних уявлень і зазнали ймовірного впливу північно-причорноморських міфологічних прообразів¹³. Запозичені з іншої країни, амулети коригувалися згідно з місцевими традиціями та набували зрозумілих і популярних для населення образів. На давньоруських змійовиках жіноча голова в центрі зміїної композиції не має страхітливого вигляду. Це вказує на те, що її образ мав не так демонічний, як реліктово-захисний характер. Змійовики із зображенням Богородиці "Замилування" із схожими іконографічними схемами лицьової та зворотної сторін є найчисельнішими, датуються вони переважно XII-XIII ст.¹⁴.

Ймовірно, церква не стояла на заваді поширенню цих амулетів і не забороняла їх носити. Це можна пояснити тим, що, знаючи про подвійне значення амулетів-змійовиків, служителі церкви, зазираючи у майбутнє, просто привчали людей до носіння предметів із християнською символікою і віри в них. Церковний вплив на народну свідомість сприяв тому, що у XIII ст. з'явився новий вид змійовиків – "кіотчасті"¹⁵. Християнський ізвод на них займає весь кіотний простір, зовні нагадуючи іконку-складень. На амулет-змійовик вказує лише зображення "зміїного гнізда" на звороті, розміщене в центрі медальйона у верхній півкруглій частині кіота. Зміїні тіла не звиваються у петлі, як на класичних змійовиках-медальйонах, а дугоподібно вигинаються та схрещуються у верхній частині. Цей тип зміїного зображення, згідно із класифікацією О. Орлова, називається "серпоподібний перехрещений"¹⁶ і є характерним для такого типу виробів. Зазвичай під медальйоном розміщували написи або зображення Св. Федора Тірона, який пронизує списом змія, чи Св. Микити, що побиває біса. В кириличному написі на змійовику із зібрання НМІУ розбірливими є два нижні рядки із проханням про зцілення "«Бич яростнейший и» целитель всем болящим Христос бог наш"¹⁷.

У колекції Ханенків був ще один аналогічний змійовик-складень, проте його місцезнаходження невідоме¹⁸. Найближчим аналогом змійовика із зібрання Ханенків є змійовик XIII ст., знайдений М. Каргером у Ізяславлі¹⁹, що зберігається в Державному Ермітажі (РФ). Схожі змійовики з колекції О. Уварова і Д. Прозоровського нині теж зберігаються в Державному Російському музеї (Санкт-Петербург, РФ).

Поява слов'янських написів на амулетах свідчить про слов'янізацію цих виробів, пристосування їх до потреб населення. Водночас поява кіотчастих зразків свідчить про втрату магічного змісту цих амулетів, його розчинення в церковній та народній фольклорній традиціях. Звичні на змійовиках християнські образи на кіотчастих взірцях стали доповнюватися сюжетами із народних апокрифів, а "зміїне гніздо" перетворилося на орнаментальне зображення дванадцятиголового змія – персонажа місцевого фольклору.

Таким чином, змійовики – своєрідні пережитки язичництва – вочевидь, були легітимізовані та сприймалися як предмети особистого благочестя, альтернативні хрестам та церковним образкам. Найкраще це демонструють змійовики Богородичного типу, на християнську, благочестиву роль яких вказує присутність текстів лише християнських молитов, перетворення їх на іконки і те, що багато таких предметів були знайдені в ризницях соборів та монастирів²⁰. Ці амулети входять у простір церковної культури, де продовжують

11 Соколов М. Новый материал для объяснения амулетов, называемых "змеевиками" // Древности. Труды славянской комиссии и Императорского Московского Археологического Общества. – М., 1895. – Т. 1. – С. 159.

12 Толстой И. Указ. соч. – С. 372–374.

13 Соколов М. Новый материал для объяснения амулетов, называемых "змеевиками"... – С. 134–202.

14 Вагнер Г. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1961. – Вып. 85. – С. 26–30.; Велецкая Н. О генезисе древнерусских "змеевиков" // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 206–210.

15 Велецкая Н. Указ соч. – С. 206–210.

16 Перседов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры // Византия в контексте мировой истории. Мат-лы науч. конф., посвященной памяти А. В. Банк. – СПб., 2004. – С. 109; Everyday life in Byzantium. – Athens, 2002. – С. 487–488, № 664.

17 Перседов И. Указ. соч. – С. 109.

18 Там же. – С. 110.

19 Дідух Л. Амулети-змійовики як показник християнсько-язичницького двовір'я на Русі (за матеріалами НМІУ) // Археологічні зошити з Пересопниці: 36. статей учасників III наук. археологіч. симпозіуму "Літописні міста давньоруської держави". – Пересопниця, 2015. – Вип. III. – С. 32.

20 Николаева Т., Чернецов А. Указ соч. – С. 30

побутувати до XVI ст. Нерідко згодом вони ставали копіями більш ранніх зразків, що свідчить про те, що цей вид амулетів цінувався досить високо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1961. – Вып. 85. – С. 26–30.
2. Велецкая Н. Н. О генезисе древнерусских “змеевиков” // Древности славян и Руси. – Москва: Наука, 1988. – С. 206–210.
3. Дестунис Г. С. Разбор спорной греческой надписи, изображенной на осьми памятниках // Известия Императорского Русского Археологического Общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. X. – С. 1–21.
4. Дідух Леся. Амулети-змійовики як показник християнсько-язичницького двовір'я на Русі (за матеріалами НМІУ) // Археологічні зошити з Пересопниці / Укладач М. В. Федоришин // Збірник статей учасників III наукового археологічного симпозиуму “Літописні міста давньоруської держави”. 2–3 жовтня 2015 року. Вип. III. – Пересопниця: О. Зень, 2015. – С. 25–32.
5. Михайлова Р. Д. Про змієногу богиню та один тип змієвидної композиції // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. зб. наук. праць / НАН України, Ін-т археології. – Київ-Львів: “РАС”, 1997. – С. 256–261.
6. Николаева Т. В., Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики / Институт археологии Академии Наук СССР. – Москва: Наука, 1991. – 127 с.
7. Орлов А. С. Амулеты-змеевики Исторического музея // Отчет ГИМ за 1916–1925 гг. – Москва, 1926. – С. 2–41.
8. Перседов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры // Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2004. – С. 108–121.
9. Каталог Київського міського музею старожитностей та мистецтв. Рукопис. – Київ, 1904. – Т. I // НМІУ, фонди.
10. Соколов М. И. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых “змеевиками” // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1889. – Вып. CCLXIII (263). – Отд. 2. – С. 339–368.
11. Соколов М. И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых “змеевиками” // Древности. Труды Славянской комиссии при Императорском Московском Археологическом Обществе / Под ред. М. Н. Сперанского. – Москва, 1895. – Т. 1. – С. 134–202.
12. Толстой И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками // Записки Российского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1887. – Т. II. – № 21. – С. 363–413.
13. Древности русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко: в 2 вып. Вып. II. – Киев: Фототипия и Типография С. В. Кульженко, 1900. – 25 с.
14. Everyday life in Byzantium [Catalog for an exhibition entitled “Byzantine Hours: Works and Days in Byzantium”] / edited by Demetra Papanikola-Bakirtzi. – Athens: Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Monuments, Museum of Byzantine Culture, 2002. – 599 с.

REFERENCES

1. Vahner H. K. O zmeevydnoi kompozytsyy na drevnerusskykh amuletakh-zmeevykhakh // Kratkiye soobshcheniya o dokladakh y polevykh yssledovaniyakh Ynstituta arkheolohyy. – Moskva-Lenynhrad: Yzdatelstvo AN SSSR, 1961. – Vyp. 85. – S. 26–30.
2. Veletskaja N. N. O henezyse drevnerusskykh “zmeevykov” // Drevnosty slavian y Rusy. – Moskva: Nauka, 1988. – S. 206–210.
3. Destunys H. S. Razbor spornoj hrecheskoi nadpysy, yzobrazhennoi na osmy pamiatnykakh // Yzvestyia Ymperatorskoho Russkoho Arkheolohycheskoho Obshchestva. – Sankt-Peterburh, 1884. – T. X. – S. 1–21.
4. Didukh Lesia. Amulety-zmiiovyky yak pokaznyk khrystyiansko-yazychnytskoho dvoviria na Rusi (za materialamy NMIU) // Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi / Ukladach M. V. Fedoryshyn // Zbirnyk statei uchasnykiv III naukovooho arkheolohichnoho sympoziumu “Litopysni mista davnoruskoi derzhavy”. 2–3 zhovtnia 2015 roku. Vyp. III. – Peresopnytsia: O. Zen, 2015. – S. 25–32.

-
5. *Mykhailova R. D.* Pro zmiienohu bohyniu ta odyń typ zmiievdydnoi kompozytsii // Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku sloviań. zb. nauk. prats / NAN Ukrainy, In-t arkheolohii. – Kyiv–Lviv: “RAS”, 1997. – S. 256–261.
6. *Nykolaeva T. V., Chernetsov A. V.* Drevnerusskye amulety-zmeevyky / Ynstytut arkheolohyy Akademyy Nauk SSSR. – Moskva: Nauka, 1991. – 127 s.
7. *Orlov A. S.* Amulety-zmeevyky Ystorycheskoho muzeia // Otchet HYM za 1916–1925 hh. – Moskva, 1926. – S. 2–41.
8. *Persedov Y.* Ob amuletakh-zmeevykakh y ykh sviazy s natelnymy krestamy y ynymy predmetamy tserkovnoi kultury // Vyzantyya v kontekste myrovoi ystoryy. Materyaly nauchnoi konferentsyy, posviashchennoi pamiaty A. V. Bank. – Sankt-Peterburh: Yzd-vo Hos. Ermytazha, 2004. – S. 108–121.
9. Kataloh Kyivskoho miskoho muzeiu starozhytnosti ta mystetstv. Rukopys. – Kyiv, 1904. – T. I // NMIU, fondy.
10. *Sokolov M. Y.* Apokryfycheskyi materyal dlia obiasnenyia amuletov, nazyvaemykh “zmeevykamy” // Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshchenyia. – Sankt-Peterburh, 1889. – Vyp. CCLXIII (263). – Otd. 2. – S. 339–368.
11. *Sokolov M. Y.* Novyi materyal dlia obiasnenyia amuletov, nazyvaemykh “zmeevykamy” // Drevnosty. Trudy Slavianskoi komysyy pry Ymperatorskom Moskovskom Arkheolohycheskom Obshchestve / Pod red. M. N. Speranskoho. – Moskva, 1895. – T. 1. – S. 134–202.
12. *Tolstoi Y. Y.* O russkykh amuletakh, nazyvaemykh zmeevykamy // Zapysky Rosyiskoho arkheolohycheskoho obshchestva. – Sankt-Peterburh, 1887. – T. II. – № 21. – S. 363–413.
13. Drevnosty russkye. Kresty y obrazky. Sobranie B. Y. y V. N. Khanenko: v 2 vyp. Vyp. II. – Kyev: Fototypyia y Typohrafyia S. V. Kulzhenko, 1900. – 25 s.
14. Everyday life in Vyzantium [Catalog for an exhibition entitled “Byzantine Hours: Works and Days in Byzantium”] / edited by Demetra Papanikola-Bakirtzi. – Athens: Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Monuments, Museum of Byzantine Culture, 2002. – 599 s.

УДК 069(1-4)+902:685.1+739 ".../084"

Осипенко Максим

науковий співробітник
сектору "Середньовічна археологія"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
osypenko.ms@gmail.com

Osypenko Maksym

Research fellow,
Sector 'Mediaeval archaeology',
Research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПОРТУПЕЙНІ ТРІЙНИКИ-РОЗПОДІЛЬНИКИ ІЗ КОЛЕКЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

THE MEDIAEVAL TEE-DISTRIBUTORS FROM COLLECTION OF NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

Вперше у межах однієї публікації зібрані різночасові портупейні трійники-розподільники з колекцій НМІУ, які умовно поділяються на три культурно-хронологічні групи: аскізькі, давньоугорські та золотоординські. Вводиться до наукового обігу матеріал, який раніше залишався поза увагою дослідників.

Ключові слова: трійники-розподільники, кочовики, аскізька культура, мадяри, Золота Орда.

Summary

The distributors of waist-belts of the different historical periods from the NMUH collections have been collected in the same publication for the first time. These artifacts are divided into three cultural-chronological groups: Askyz, Old Ugrians, and the Golden Horde. The archaeological materials which have not been studied before are introduced

Keywords: tee-distributors, nomads, the Askyz an cultures, Magyar tribes, The Golden Horde.

Середньовічний портупейний гарнітур здавна привертав увагу дослідників. Зокрема, науковці вже звертали увагу на функціональне призначення розподільників, розглядали час побутування та культурну належність вказаних виробів¹.

Всього в колекціях НМІУ зберігається 11 трійників, які поділяються на три культурно-хронологічні групи: аскізькі, давньоугорські та золотоординські. Отож, переходимо до їхнього розгляду.

До аскізької частини знахідок належить трійник (Інв. № **ВД 1 324**) – складний у технологічному плані предмет, утворений із двох блях-розподільників та трьох обіймиць (Рис. 1, 1). Основна бляха – фігурна, трапецієподібної форми з опуклою куполоподібною центральною частиною та пелюстковими завершеннями. На кінцях пелюсток та основному куполі розміщені менші куполоподібні виступи, пробиті невеличкими штифтиками. Три прямокутні отвори для закріплення обіймиць розташовані між пелюстками на центральній частині. Розміри основної бляхи – 38×37×15 мм із отворами 8,5×3 мм. Ступінь збереження фігурної бляхи задовільний, на куполоподібній частині помітна тріщина, що йде від центру до однієї з пелюсток.

На звороті основної бляхи штифтиками прикріплена пласка бляха із 3 серпоподібними отворами, яка повторює форми попередньої. Допоміжна бляха сильно пошкоджена – втрачені частини дуг та розірвані

¹ *Мажитов Н.* Южный Урал в VII–XIV вв. – М., 1977. – С. 34, 43, 51; *Молодин В., Савинов Д., Елагин В. и др.* Бараба в тюркское время. – Новосибирск, 1988. – С. 8, 89; *Полякова Г.* Изделия из цветных и драгоценных металлов // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. – Казань, 1996. – С. 154–268; *Могильников В.* Гилево VII, курган 4 – памятник кимаков на Верхнем Алтае // Татарская археология. – Казань, 2000. – № 1–2. – С. 19–41; *Кубарев Г.* Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). – Новосибирск, 2005. – С. 96; *Терський С.* Кочівники Північного Причорномор'я та формування спорядження слов'янської кінноти у VI–XI ст. (за археологічними даними) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 64–70.

промені, що з'єднують центральну частину із пелюстками. Розміри отворів пласкої бляхи відрізняються та становлять 10×6 мм.

Одна із 3 обіймиць збереглася повністю, це плаский виріб із 6 фігурними заглибленнями з обох боків, які умовно розділяють предмет на три композиційні частини: верхню, центральну та нижню (завершення). Верхня частина – петля, що протягується через отвори в розподільнику та завертається на звороті до половини обіймиці. На центральній частині розміщений менший куполоподібний виступ. Він пробитий штифтиком, з'єднаним із петлею. Ще один невеликий штифтик розміщений на завершенні обіймиці. Її розміри становлять 67×17 мм. Решта обіймиць збереглися на ½ й мають розміри 31×17 мм.

Аналогії таких трійників походять із поховань курганів Бай-Балу та Оглахті II на Приураллі, що датуються кін. X – поч. XI ст. (Рис. 1, 2, 3)². Пам'ятки давньохакаської аскізької культури локалізуються на значних теренах Південного Сибіру, включно з Хакасько-Мінусинською улоговиною.

В Національному музеї історії України зберігається цікава з наукового погляду збірка предметів кін II тис. до н. е. – XIV ст. з Хакасько-Мінусинської улоговини, що містить знахідки давньохакаських культур (Рис. 1, 4). Поціновувачі старовини (Б. Ханенко, К. Болсуновський та О. Бобринський) почали формувати колекцію з Хакасько-Мінусинської улоговини переважно з останньої трет. XIX ст.³ Згаданий портупейний розподільник, найімовірніше, належить до вказаної збірки. В рукописному "Археологічному каталозі" В. Хвойки, де описані матеріали мінусинських бронз із колекції Ханенків, привертає увагу інв. № 13 161, який супроводжується описом бляхи із зазначенням складності її будови, але текст сильно пошкоджений. Відповідно, експонатові можна повернути старий інвентарний номер та можливість посісти гідне місце серед інших виробів мінусинської збірки.

До категорії мадярських належать 2 трійники. Перший розподільник має округлу форму із 3 серпоподібними прорізами та 3 листкоподібними завершеннями, що виступають за діаметр кола та з'єднані спицями з ледь опуклою центральною частиною (Інв. № **В 4 448**) (Рис. 2, 1). Розміри виробу такі: d – 25 мм, отвори – 10×5 мм. Трійник був знайдений на поч. XX ст. під час випадкових зборів В. Хвойки на території Київської, Чернігівської та Полтавської губ., потім його придбав В. Могилевцев. Згодом меценат передав цю річ до Київського художньо-промислового і наукового музею. Аналогічна знахідка походить із поселення Чекалкін–2 Калузької обл., що датується IX – першою пол. XI ст. Такі знахідки відомі з Булгарського та Білярського городищ, а також із Угорщини і датуються в межах X–XI ст. (Рис. 2, 2–5)⁴.

Другий розподільник – округлої форми з опуклою центральною частиною, від якої відходять 3 промені, що з'єднуються із краплеподібними завершеннями і ділять виріб на 3 сектори, утворюючи серпоподібні отвори, одна дуга надломлена (Інв. № **В 5 388 / 79**) (Рис. 2, б). Розміри трійника: d – 37 мм, отвори – 21×8 мм. Орнаментация знахідки представлена 2 зображеннями трикутника на центральній частині, що вписані один у другий: більший має суцільні лінії, менший нанесений насічками.

Розподільник походить із Чернігова, знайдений під час розкопок у садибі школи № 1 (територія дитинця та посаду стародавнього міста) в 1987 р. на глибині 1,42 м, в об'єкті Р. II (яма № 6), що датується XII ст.⁵ До фондів НМІУ розподільник був переданий у 1994 р. Чернігівським археологічним центром. Аналогічні трійники знайдено в Херсонесі та давньоугорських похованнях Дольному Петрі II (Словаччина), Тараклія (Молдова), Тимерево 5 (Росія). Всі перелічені знахідки датуються кін. X – XI ст.⁶

До золотоординського періоду належать 8 трійників-розподільників із археологічних колекцій НМІУ, детально досліджені автором раніше⁷. Нагадаємо, що це здебільшого круглі бляхи із центральною опуклою підтрикутною частиною, з радіальними рифленнями на кінцях або без них та 3 серпоподібними прорізами.

2 *Кызласов И.* Аскизская культура // Археология СССР. Свод археологических источников. – Москва, 1983. – Е 3–18. – С. 96. – Табл. VIII.

3 *Безкоровайна Ю., Сорокіна С., Діденко С.* Збірка мінусинських бронз з колекцій НМІУ // Національному музею історії України – 110. – К., 2009. – Ч. 1. – С. 19–53. – Рис. 7, 7–9.

4 *Прошкин О.* Лепная и раннекруговая керамика как культурно-хронологический индикатор археологических памятников IX–XI веков северозападной части Верхнего Поочья // Археология Подмосквья. – М., 2013 – Вып. 9. – С. 68–90; *Приймак В.* Ременные распределители эпохи средневековья // Археология та давня історія України. Мадяри в Середньому Подніпров'ї. – К., 2011. – Вып. 7. – С. 157–165; *Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв.* – М., 1985. – С. 200. – Табл. LXVI, 2, 3.

5 *Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. – К., 2011. – С. 180.

6 *Айбабин А.* Салтовские поясные наборы из Крыма // Советская археология. – Вып. 1. – М., 1977. – С. 225–238; *Равдина Т.* Погребения X–XI вв. с монетами на территории Древней Руси. – М., 1988. – Табл. 9, 12. – 150 с.; *Dušek M.* Kostrove Pohrebisko z X a XI storočia v Dolnom Petri II // Študijnè zvesti. – Nitra, 1964. – 14 (2). – P. 197–222; *Spinei V.* The romanians and the Turkic Nomads North of Danube Delta from the Tenth to the mid Thirteenth century. – Leiden–Boston, 2009. – 547 p. – Fig. 45.

7 *Осипенко М.* Саадачні трійники-розподільники золотоординського часу // Археологія. – 2017. – № 4. – С. 44–52.

Центральна частина може містити різноманітні імітації солярних знаків. Діаметр коливається від 4,5–5,7 см, а отвори – від 1,8×0,6 – 2,45×0,8 см. Походять знахідки з таких пунктів: Київ (Інв. № **B 6 / 78**), Пастирське (Інв. № **B 1 554**), Капулівка (Інв. № **B 1 557**), Черняхів (Інв. № **B 1 556**), Новоселівка (Інв. № **B 1 161**), Розпасіївка (Інв. № **B 5 051**), дві знахідки невідомого походження (Інв. №№ **B 3 865, B 3 866**) (Рис. 3, 1–8).

Аналогії трійників з НМІУ відомі за знахідками з Михайлівки на Черкащині, Горішніх Плавнів, Засулля та Шушвалівки, урочища Маячка-Гора на Полтавщині, балки Майорка на Дніпропетровщині, з Лутищ на Сумщині та Рідківців на Буковині, виявлені під час археологічних досліджень Пскова, Білярського городища та поселення Аргамач-Пальна-3 з Єлецького округу РФ (Рис. 3, 9–20, 29–33)⁸. Знайдені в Тульській області 4 трійники, зберігаються у фондах Військово-історичного та природничого заповідника “Куликово поле” (Рис. 3, 25–28). 2 розподільники із фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького мають невідоме походження (Рис. 3, 21, 22). Дві знахідки були виявлені під час досліджень Глухова 1 та експонуються у вітринах Археологічного музею Національного історико-культурного заповідника “Глухів”, присвячених пізньому середньовіччю (Рис. 3, 23, 24)⁹. Ще один розподільник, виявлений під час розвідок А. Сміленко та О. Бодянським в 1950-х рр. в Нижньому Подніпров’ї, експонується в Археологічному музеї ІА НАНУ (Рис. 3, 33).

На нашу думку, такі розподільники поширювалися у південноруських степах у процесі підкорення половецьких племен монголами, а датувати ці вироби потрібно не раніше ніж сер. XIII ст., верхню межу доводячи до кін. XV ст. Це твердження ґрунтується на прикладі фіксації знахідок у чітких стратиграфічних нашаруваннях: трійник із Аргамач-Пальна-3 (межа XIV–XV ст., другий етап існування поселенської структури пам’ятки), центральних частин розподільників зі Пскова (укріплення Окольного града, зведення яких завершено в 1465 р.) та Шушвалівського могильника (за поховальним інвентарем встановлено хронологічну межу пам’ятки XIII–XIV ст.)¹⁰.

Таким чином, можемо констатувати, що зібрані в одній публікації різночасові (кін. X – кін. XV ст.) знахідки портупейних трійників-розподільників трьох культурно-хронологічних груп із колекції Національного музею історії України мають значний науковий та експозиційний потенціал, суттєво розширюють джерельну базу, можуть стати хронологічними маркерами для датування закритих комплексів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Айбабин А. И.* Салтовские поясные наборы из Крыма // Советская археология. – Москва: Наука, 1977. – Вып. 1. – С. 225–238.
2. *Безкоровайна Ю. Г., Сорокіна С. А., Діденко С. В.* Збірка мінусинських бронз з колекцій НМІУ / Ю. Г. Безкоровайна, С. А. Сорокіна, С. В. Діденко // Національному музею історії України – 110. Тематичний збірник наукових праць. – Київ: Такі справи, 2009. – Ч. 1. – С. 19–53. – Рис. 7, 7–9.
3. *Березовец Д. Т.* Поселение улочей на Тясмине / Д. Т. Березовец. – Москва: АН СССР, 1963. – С. 145–208 (Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 108).
4. *Брайчевський М. Ю.* Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї. М. Ю. Брайчевський // Труды Канівського біогеографічного заповідника. – Київ, 1952. – № 10. – С. 105–111.
5. *Иншаков А. А., Иншакова А. В.* Комплекс вооружения служилого человека вт. пол. XIV – нач. XV вв. Елецкого княжества / А. А. Иншаков, А. В. Иншакова // На степном пограничье: Верхний Дон в истории средневековой России [сборник статей]. – Елец: ЕГУ им. И. А. Бунина, 2011. – С. 32–45.
6. *Калашник Є., Бовкун І.* Матеріальна культура Лівенської фортеці на Українській лінії / Є. Калашник,

8 *Брайчевський М.* Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї // Труды Канівського біогеографічного заповідника. – 1952. – № 10. – С. 105–111. – Табл. 2, 15; *Березовец Д.* Поселение улочей на Тясмине // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1963. – № 108. – С. 145–208. – Рис. 25, 3; *Пивоваров С.* Дослідження слов’янського поселення VIII–IX ст. поблизу с. Рідківці у 2010 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці-Вижниця, 2011. – Т. 2. – С. 22–37. – Рис. 8, 2; *Калашник Є., Бовкун І.* Матеріальна культура Лівенської фортеці на Українській лінії // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К., 2012. – Вып. 21, Ч. 1. – С. 114–123. – Рис. 7, 1–4; *Приймак В.* Ременные распределители древнерусского и золотоордынского времени (новые находки) // Верхнедонский археологический сборник. – Липецк, 2014. – Вып. 6. – С. 538–545 – Рис. 3, 2, 5, 7; *Культура Биляра...* – С. 200. – Табл. LXVI, 1; *Лабутина И.* Раскоп 1967 г. в Окольном городе Пскова // Археологическое изучение Пскова. – Псков, 1994. – С. 6–43, 216–252. – Рис. 19, 4; *Иншаков А., Иншакова А.* Комплекс вооружения служилого человека вт. пол. XIV – нач. XV вв. Елецкого княжества // На степном пограничье: Верхний Дон в истории средневековой России. – Елец, 2011. – С. 32–45. – Рис. 3, 1; *Супруненко О., Приймак В., Мироненко К.* Старожитності золотоординського часу Лівобережного Подніпров’я. – Київ-Полтава, 2004. – 84 с. – С. 30.

9 Експозиція Археологічного музею Національного історико-культурного заповідника / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nz-hlukhiv.com.ua/muzej-archeologiyi-2> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.

10 *Лабутина И.* Указ. соч... – С. 6; *Супруненко О., Приймак В., Мироненко К.* Вказ. праця... – С. 30; *Иншаков А., Иншакова А.* Указ. соч... – С. 33.

І. Бовкун // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: НДЦ “Часи козацькі”, 2012. – Вип. 21, Ч. 1. – С. 114–123.

7. *Кызласов И. Л.* Аскизская культура Южной Сибири X–XIV вв. / И. Л. Кызласов. – Москва: Наука, 1983. – 130 с. (Археология СССР. Свод археологических источников (САИ). Е 3–18).

8. *Кубарев Г. В.* Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников) / Г. В. Кубарев. – Новосибирск: ИАЭ СО РАН, 2005. – 400 с.

9. Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв. / Отв. ред. Х. Халиков; Академия Наук СССР, Казанский Филиал, Институт языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова. – Москва: Наука, 1985. – 216 с.

10. *Лабутина И. К.* Раскоп 1967 г. в Окольном городе Пскова / И. К. Лабутина // Археологическое изучение Пскова. Вып. 2 / Псковский государственный научно-исследовательский археологический центр. – Псков: Миклош, 1994. – С. 6–43, 216–252.

11. *Мажитов Н. А.* Южный Урал в VII–XIV вв. / Н. А. Мажитов. – Москва: Наука, 1977. – 242 с.

12. *Могильников В. А.* Гилево VII, курган 4 – памятник кимаков на Верхнем Алтае / В. А. Могильников // Татарская археология. Тюрко-степное средневековье / Институт археологии им. А. Х. Халикова АН Республики Татарстан. – Казань, 2000. – № 1–2 (6–7). – С. 19–41.

13. *Молодин В. И., Савинов Д. Г., Елагин В. С.* Бараба в тюркское время [коллективная монография] / В. И. Молодин, Д. Г. Савинов, В. С. Елагин и др. – Новосибирск: Наука, 1988. – 178 с.

14. *Моця О. П., Казаков А. Л.* Давньоруський Чернігів / О. П. Моця, А. Л. Казаков. – Київ: Стародавній світ, 2011. – 316 с.

15. *Осипенко М. С.* Садачні трійники-розподільники золотоординського часу / М. С. Осипенко // Археологія. – 2017. – № 4. – С. 44–52.

16. *Пивоваров С. В.* Дослідження слов'янського поселення VIII–IX ст. поблизу с. Рідківці у 2010 р. / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології (збірник наукових праць). – Чернівці: Прут, 2011. – Т. 2. – С. 22–37.

17. *Полякова Г. Ф.* Изделия из цветных и драгоценных металлов / Г. Ф. Полякова // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков / Г. Федоров-Давыдов (отв. ред.); Институт языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова, Российский гуманитарный научный фонд. – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1996. – С. 154–268.

18. *Приймак В. В.* Ременные распределители эпохи средневековья / В. В. Приймак // Археологія та давня історія України. Наукова серія з проблем археології та давньої історії. – Київ: ІА НАНУ, 2011. – Вип. 7. – С. 157–165.

19. *Приймак В. В.* Ременные распределители древнерусского и золотоордынского времени (новые находки) / В. В. Приймак // Верхнедонский археологический сборник. – Вып. 6. Материалы межрегиональной научной конференции “Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы”, посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой Императорской Археологической Комиссии в Липецком крае (бывшем Задонском уезде Воронежской губернии), прошедшей в г. Липецке 20–22 декабря 2013 года. – Липецк: Липецкий Гос. пед. ун-т, 2014. – С. 538–548.

20. *Прошкин О. Л.* Лепная и раннекруговая керамика как культурно-хронологический индикатор археологических памятников IX–XI веков северозападной части Верхнего Поочья / О. Л. Прошкин // Археология Подмоскovie. Материалы научного семинара. – Вып. 9. – Москва: Институт археологии РАН, 2013. – С. 68–90.

21. *Равдина Т. В.* Погребения X–XI вв. с монетами на территории Древней Руси: Каталог / Т. В. Равдина. – Москва: Наука, 1988. – 150 с.

22. *Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.* Старожитності золотоординського часу Лівобережного Подніпров'я. – Київ-Полтава: Археологія, 2004. – 82 с. (Матеріали з підготовки “Зводу пам'яток історії та культури України” Полтавської і Сумської областей, вип. 2).

23. *Терський С. В.* Кочівники Північного Причорномор'я та формування спорядження слов'янської кінноти у VI–XI ст. (за археологічними даними) / С. В. Терський // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / Редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: ТОВ “Друкарня Рута”, 2015. – С. 64–70 (Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Кам'янець-Подільська міська організація Національної Спілки Краєзнавців України).

24. *Dušek M.* Kostrove Pohrebisko z X a XI storočia v Dolnom Petri II // Študijné zvesti. – Nitra, 1964. – 14 (2). – S. 197–222.

25. *Spinei V.* The romanians and the Turkic Nomads North of Danube Delta from the Tenth to the mid Thirteenth century. – Leiden–Boston, 2009. – 547 p.

REFERENCES

1. *Aybabine A. I.* Ornaments de ceintures de la culture de Saltovo trouves en Crimee. *Sovetskaya arheologiya*, Moskva, 1977, № 1, ss. 225–238.
2. *Bezkorovajna Ju. H., Sorokina S. A., Didenko S. V.* Zbirka minusyns'kyh bronz z kolekcij NMIU, NMIU – 110, Kyiv, 2009, Ch. 1, ss. 19–53.
3. *Berezovets D. T.* Poselenie ulichey na Tyasmine. *MIA*, Moskva, 1963, № 108, pp. 145–208.
4. *Braichevskiy M. Iu.* Neopublikovani rechi chasiv pereselennia narodiv u Lvivskomu istorychnomu muzei. *Trudy Kanivskoho bioheohrafichnoho zapovidnyka*. Kyiv, 1952. № 10, ss. 105–111.
5. *Dušek M.* Kostrove Pohrebisko z X a XI storočia v Dolnom Petri II, *Študijnè zvesti*, Nitra, 1964. 14 (2), ss. 197–222
6. *Inshakov A. A., Inshakova A. V.* Kompleks vooruzheniya sluzhilogo cheloveka vt. pol. XIV – nach. XV vv. *Eletskego knyazhestva, Na stepnom pograniche: Verhniy Don v istorii srednevekoy Rossii*, Elets, 2011, s. 32–45.
7. *Kalashnyk Y., Bovkun I.* Materialna kultura Livenskoji fortetsi na Ukrajskij linii. *Novi doslidzhennja pam'jatok kozatskoji doby v Ukraini*. Kyiv, 2012, Vyp. 21, I, ss. 114–123.
8. *Kubarev G. V.* The Culture of The Ancient Turks of The Altai (on the basis of burials). *Novosibirsk*, 2005, 400 s.
9. *Kultura Bilyara: Bulgarskie orudiya truda i oruzhie X–XIII vv.* Moskva, 1985, 216 s.
10. *Kyzlasov I. L.* Askizskaya kultura Yuzhnoy Sibiri X–XIV vv. Moskva, 1983. SAI, E3–18, 130 s.
11. *Labutina I. K.* Raskop 1967 g. v Okolnom gorode Pskova. *Arheologicheskoe izuchenie Pskova*, Pskov, 1994, ss. 6–43, 216–252.
12. *Mazhitov N. A.* Yuzhnyy Ural v VII–XIV vv. Moskva, 1977, 242 s.
13. *Mocia O. P., Kazakov A. L.* *Davnioruskyi Chernihiv*. Kyiv, 2011, 315 s.
14. *Mogilnikov V. A.* Gilevo VII, kurgan 4 – pamyatnik kimakov na Verhnem Altae. *Tatar arheologiyase*, Kazan, 2000, № 1–2, ss. 19–41.
15. *Molodin V. I., Savinov D. G., Elagin V. S.* i dr. Baraba v tyurkskoe vremya. *Novosibirsk*, 1988, 178 s.
16. *Osypenko M. S.* The saadak's tees-distributors of the Golden Hordes times. *Arkheolohiia*, 2017, № 4, ss. 44–52.
17. *Polyakova G. F.* Izdeliya iz tsvetnyih i dragotsennyih metallov. *Gorod Bolgar: Remeslo metallurgov, kuznetsov, liteyschikov*, Kazan, 1996, ss. 154–268.
18. *Priymak V. V.* Medieval belt distributors. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 2011, № 7, ss. 157–165.
19. *Priymak V. V.* Remennyye raspredeliteli drevnerusskogo i zolotoordynskogo vremeni (novyye nahodki). *Verhnedonskiy arheologicheskii sbornik*. Lipetsk, 2014, Vyp. 6, ss. 538–548.
20. *Proshkin O. L.* Handmade and early wheel-thrown pottery as a cultural-chronological marker of archaeological sites of the 9th–11th centuries in the northwest part of the Upper Oka area, *The Archaeology of the Moscow region*, Moscow, 2013, Issue 9, ss. 68–90.
21. *Pyvovarov S. V.* Doslidzhennia slov'ianskoho poselennia VIII–IX st. poblyzu s. Ridkivtsi u 2010 r., *Pytattia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii ta etnolohii (zbirnyk naukovykh prats)*, Chernivtsi, 2011, T. 2, s. 22–37.
22. *Ravdina T. V.* Pohrebeniia X–XI vv. S monetami na territorii Drevnei Rusi. Moskva, 1988, 150 s.
23. *Spinei V.* The romanians and the Turkic Nomads North of Danube Delta from the Tenth to the mid Thirteenth century. *Leiden–Boston*, 2009, 547 s.
24. *Suprunenko O. B., Pryimak V. V., Myronenko K. M.* Antiquities of The Golden Horde Ages of The Steppe-and-Forest Zone of Dnieper left-bank. *Kyiv-Poltava*, 2004, 84 s.
25. *Terskyi S. V.* Kochivnyky Pivnichnoho Prychornomor'ia ta formuvannia sporiadzhennia slov'ianskoi kinnoty u VI–XI st. (za arkheolohichnymy danymy), *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy, Kam'ianets-Podilskyi*, 2015, s. 64–70.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Матеріали давньохакаського кола аскізької культури X – поч. XI ст. у зібранні НМІУ та аналогічні знахідки: 1. а, б. Фото та промальовка бляхи-трійника (Інв. № **ВД 1 324**) аскізької культури кін. X ст. із НМІУ; 2. Бай-Балун, курган 22 (за І. Кизласовим); 3. Оглахті II, курган 2 (за І. Кизласовим); 4. Ремінна гарнітура аскізьської культури зі збірки мінусинських бронз із колекції НМІУ (Інв. №№: **В 4 549 / 130, В 3 698, ВД 2 196**) (за Ю. Безкоровайною).

Рис. 2. Трійники давньоугорського часу в зібранні НМІУ та аналогічні знахідки: 1. а, б. Фото та промальовка розподільника з листкоподібними завершеннями X–XI ст. (Інв. № **В 4 448**); 2. Поселення Чекалкін-2 (за О. Прошкіним); 3. Білярське городище (за А. Халіковим); 4. Угорщина (за В. Приймаком); 5. Булгарське городище (за А. Халіковим); 6. а, б. Фото та промальовка розподільника із краплеподібними завершеннями кін. X–XII ст. (Інв. № **В 5 388 / 79**); 7. Херсонес (за А. Айбабіним); 8. Дольне Петрі II, поховання № 61 (за М. Душеком); 9. Тараклія (за В. Спінеєм); 10. Темерево 5 (за Т. Равдіною).

Рис. 3. Фото та промальовки трійників-розподільників золотоординського часу із зібрань НМІУ та аналогічні їм знахідки: 1. а, б. Пастирське городище, Черкаська обл. (Інв. № **В 1 554**); 2. а, б. Черняхів, Київська обл. (Інв. № **В 1 556**); 3. а, б. Капулівка, Дніпропетровська обл. (Інв. № **В 1 557**); 4. а, б. Київ, вул. Трьохсвятительська (Інв. № **В 6 / 78**); 5–6. а, б. Місця знахідок невідомі (Інв. № **В 3 865, В 3 866**); 7. а, б. Новоселівка, Харківська обл. (Інв. № **В 1 161**); 8. а, б. Розпасіївка, Луганська обл. (Інв. № **В 5 051**); 9. Михайлівка (за М. Брайчевським); 10. Балка Майорка (за Д. Березовцем); 11. Горішні Плавні, 12. Лутище, 13–15. Засулля (всі за В. Приймаком); 16. Рідківці (за С. Пивоваровим); 17. Шушвалівський могильник (за О. Супруненко); 18. Білярське городище; 19. Псков (за І. Лабутіною); 20. Аргамач-Пальна-3 (за А. Іншаковим); 21, 22. Місце знахідки невідоме (фонди Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, Інв. №№ А-4 008, А-4 029); 23, 24. Глухів (зберігаються в Археологічному музеї Національного історико-культурного заповідника "Глухів"); 25–28. Район "Куликового поля" (фонди Військово-історичного та природничого заповідника "Куликово поле" Інв. №№ А-718 / 35, А-945, А-122 / 68, А-946); 29–32. Урочище Маячка-Гора (за Є. Калашником); 33. Подніпров'я (Археологічний музей ІА НАНУ).

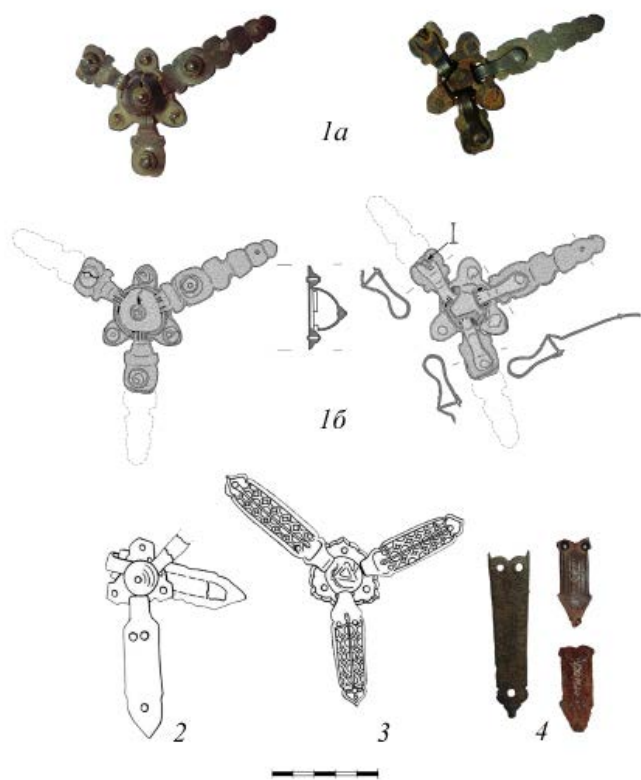

Рис. 1

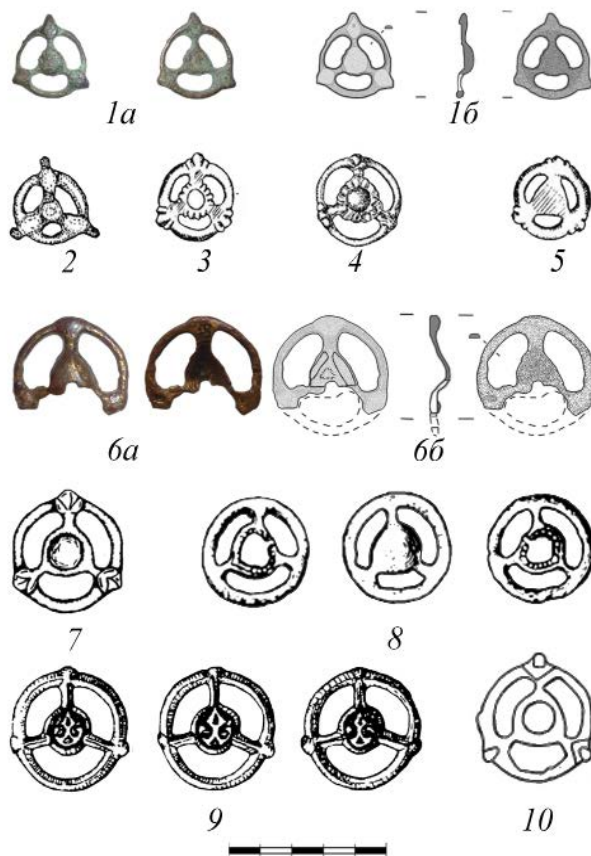

Рис. 2

Рис. 3

УДК 069(1-4)+069.5:623.4+94(477)+7.034+739.7+7.034."15"Б. Ханенко, Р. Річардс, Національний музей історії України, Саксонія

Попельницька Олена Олексіївна

кандидат історичних наук,
завідувач відділу науково-видавничої діяльності,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
elenac503@gmail.com

Popelnytska Olena

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Head of the department of scientific publishing,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

НІМЕЦЬКИЙ МУШКЕТ XVI СТ. ІЗ ЗІБРАННЯ БОГДАНА ІВАНОВИЧА ХАНЕНКА В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

GERMAN MUSKET OF THE 16TH CENTURY FROM THE COLLECTION OF BOGDAN IVANOVICH KHANENKO IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

Стаття присвячена атрибуції ручної вогнепальної зброї – парадного мушкета XVI ст., в декорі та конструкції якого присутні ознаки, що вказують на походження мушкета зі зброярських майстерень Дрездена (Саксонія): т. зв. німецька прикладна виїмка та “дрезденська луска”, зображення солдата-ландскнехта. Цей взірець озброєння та витвір декоративно-ужиткового мистецтва надійшов до зібрання НМІУ з колекції Б. І. Ханенка, який, своєю чергою, придбав цей раритет у 1890 р. на римському аукціоні зібрання Р. Річардса.

Ключові слова: Національний музей історії України, Богдан Ханенко, зброезнавство, Рауль Річардс, XVI століття, Дрезден, Саксонія.

Summary

The article is devoted to the attribution of a muzzle-loaded smoothbore long gun – ceremonial musket of the 16th century, in the decoration and construction of which there are signs indicating its origin from the armored workshops of Dresden (Saxony): the ‘German application slot’ and ‘Dresden scales’, the image of a soldier-ladsknecht. This model of weaponry and work of decorative arts came to the collection of the museum from the collection of B. I. Khanenko, who acquired this rarity in 1890 at the auction of the collection of R. Richards in Roma.

Keywords: National Museum of Ukrainian History, Bogdan Khannenکو, muzzle-loaded smoothbore long gun, Raul Richards, 16th century, Dresden, Saxony.

У Національному музеї історії України (далі – НМІУ) зберігається взірець старовинної ручної вогнепальної зброї – мушкет (3–91) другої пол. XVI ст. роботи німецьких (можливо, саксонських) зброярів, що походить із зібрання відомого колекціонера Богдана Івановича Ханенка (1849–1917) (Рис. 1). У 1919 р. на основі колекції Б. І. Ханенка було створено Другий державний музей, згодом перейменований на Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук імені Богдана та Варвари Ханенків, а в 1934 р. – на Музей західноєвропейського і східного мистецтва (нині – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенко, далі – НММХ).

У 1937 р. майже 140 предметів озброєння і кілька комплектів військових обладунків із колекції Б. І. Ханенка, згідно з актом передачі від 19.02.1937 р. (далі – Акт 1937 р.), надійшли з Музею західноєвропейського і східного мистецтва до Центрального державного історичного музею (далі – ЦІМ), колекції якого пізніше стали частиною фондового зібрання НМІУ. До 1941 р. предмети озброєння з колишнього зібрання Б. І. Ханенка експонувалися у відділі зброї ЦІМ на території колишньої Києво-Печерської лаври. Під час Другої світової війни вони були евакуйовані до Уфи та в 1944 р. повернені в Київ. Зникнення облікової документації протягом згаданих переміщень стало причиною депаспортизації цих речей: інформація про їхнє походження з колекції

Б. І. Ханенка була втрачена.

У Науковому архіві НММХ зберігаються документи, зокрема "Каталог зібрання зброї Б. І. Ханенка¹" (далі – Каталог Ханенка), які дозволяють ідентифікувати деякі предмети озброєння із зібрання Б. І. Ханенка у фондовій групі НМІУ "Зброя та військово-спорядження".

Атрибувати зброю також допомагають зазначені на деяких предметах фондового зібрання НМІУ старі інвентарні номери, ідентичні з обліковими позначеннями Акту 1937 р.². Це дозволяє визначити означені речі як такі, що походять із зібрання Музею мистецтв Всеукраїнської академії наук ім. Богдана та Варвари Ханенків.

Питанню ідентифікації та атрибуції предметів озброєння та військового спорядження із зібрання Б. І. Ханенка ми приділили увагу у своїх попередніх публікаціях³. Слід зауважити, що німецький мушкет XVI ст., про який йде мова, попри свою неабияку художню та історичну вартість, досі не був уведений до наукового обігу. З огляду на це, ми вважаємо за потрібне уточнити атрибуцію згаданого музейного раритету, зазначену в Каталозі Ханенка та Каталозі римського аукціону 1890 р.⁴, використовуючи аналогії – взірці ручної вогнепальної зброї, що зберігаються в зарубіжних музеях.

Опис вищеозначеного мушкета в Каталозі Ханенка⁵ такий: "Немецкий мушкет (пищаль) с колесцами первой половины XVII в. Ореховое дерево, инкрустация слоновой костью с изображением солдата с барабаном. В прикладе устроен ящик для патронов. На стволе – золоченое клеймо с изображением всадника. Из собрания гр. Ришар, № 1191⁶".

Каталоги римських та паризького аукціонів 1886⁷, 1887⁸ та 1890⁹ рр. вказують ім'я попереднього власника мушкета, якого Б. І. Ханенко згадує як "графа Рішара". Це – римський антиквар Рауль Річардс (Raoul Richards).

На римському аукціоні зібрання Р. Річардса 1890 р., зокрема, були продані лицарські обладунки та шоломом XVI ст., які нині є власністю Метрополітен-музею в Нью-Йорку¹⁰.

У передмові до каталогу аукціону 1890 р. зазначено, що Б. І. Ханенко належав до 12 найочікуваніших гостей згаданого антикварного салону, яким попередньо було надіслано цей каталог. Крім означеного мушкету (його опис: "Mousquet allemande a rouet. Canon de damas taille eu carre et portant une marque poincomee rt doree. Platine a rourt exterieur. Monture en bois de noyer, entierement decoree de tauchie en ivoire grave. Sur la crosse est represente un soldat frappant sur un tambourin. Beau travail de la preniere moitie die dix-septieme siecle" вміщено на с. 141 каталогу (Рис. 2а-б, 3)), на римському аукціоні 1890 р. Б. І. Ханенко придбав 2 комплекти лицарських обладунків та арбалет (аукціонні лоти №№ 935, 1191 та 1392, фотографії каталогу XIV, XXII та XXIX).

Придбані Б. І. Ханенком 1890 р. в Римі 4 предмети військового спорядження та озброєння, що походять із зібрання римського антиквара Р. Річардса, нині знаходяться у складі фондового зібрання НМІУ.

1 Дело № 3. Инвентарная опись коллекции оружия, составленная основателем собрания Б. И. Ханенко. На 18 лл. [До 1917 г.] // Науковий архів НММХ (далі – НА НММХ). – Оп. 1. – Спр. 13.

2 [Акт передачі експонатів з Музею західного мистецтва до ЦІМ. 19.02.1937 р.] // НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 44 – Арк. 295.

3 Див. Попельницька О. Зброя та предмети озброєння із зібрань італійських антикварів XIX ст. Р. Річардса та А. Альберічі у колекції Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України: 36. наук. праць. – Випуск 2 / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – К., 2017. – С. 112–127.

4 Richards R. Catalogue de la riche collection d'armes antiques, du Moyen Age, de la Renaissance et des temps modernes et des rares objets d'art appartenant à M. le Chev. Raoul Richard. – Rome, 1890. – 251 p.

5 Цей же мушкет за № 420 було зазначено в Акті 1937 р.

6 Дело № 3. Инвентарная опись коллекции оружия, составленная основателем собрания Б. И. Ханенко... – Арк. 12 зв.

7 Angelucci A. Le Armi del cav. Raoul Richards alla Mostra dei metalli artistici in Roma nel MDCCCLXXXVI descritte // Catalogo delle centinaia di armi antiche e oggetti rari appartenute a Raul Richards in mostra a Roma nel 1886. – Roma, 1886. – 129 p.: ill.

8 Richards R. Catalogue des objets d'art et de haute curiosit du Moyen-Age et de la Renaissance. Sculptures en ivoire, en bois, en marbre, en pierre et en terre cuite. Fers, étains, bronzes, cuivres, orfèvrerie. Émaux de Limoges et autres. Verrerie, faïences, porcelaines, instruments de musique. Tableaux. Quatre oeuvres remarquables de F. Snyders. Coifrets, tabernacles, cadres, beaux coifres de manage. Meubles des XVIIe et XVIIIe siècles. Bois scuiptés et dorés. Belles tapisseries. Étofiles, costumes, velours, broderies, soeries. Composant l'important collection de M. Raoul Richards. – Paris, 1887. – 69 p.

9 Richards R. Catalogue de la riche collection d'armes antiques... – Rome, 1890. – 251 p.

10 Helmut N., Pyhrr S., Tarassuk L. The Art of Chivalry: European Arms and Armor from The Metropolitan Museum of Art. New-York: The Metropolitan Museum of Art, 1982. – № 10; Pyhrr S. European Helmets, 1450–1650: Treasures from the Reserve Collection. New-York: The Metropolitan Museum of Art, 2000. – № 23.

Означений мушкет¹¹ довжиною 115 см виготовлений зі сталі, латуні, рогу та дерева в техніках кування, литва, різьблення та інкрустації.

Зроблена із твердої деревини¹² довга цівка ложі сягає дульного зрізу ствола. Дещо опущений донизу приклад мушкета декорований овальними гранями; роговий затильник хвостовика рівний. Із правого боку у прикладі вирізана т. зв. німецька прикладна виїмка – заглиблення для зберігання запасних кремінних пластин, викрутки, пробійника та інших аксесуарів догляду за зброєю. Означену виїмку прикриває висувна дерев'яна кришка, декорована кістяною пластиною із гравійованим гротескним зображенням левіафана¹³ (Рис. 4).

Ложа і приклад рясно інкрустовані гравійованими кістяними пластинами, зображення яких виконані у стилі гротеск¹⁴: орнаментальні мотиви із завитками-волютами, чотирипелюсткові розети, кетяги фруктів та плодів, фантастичні дельфіни та тварини (вепр, лев'яча маска, крилатий собака), левіафан (можливо, дракон¹⁵), поєднані з акантовим листям та волютами людські профілі та маскарони¹⁶, орнаментальна “дрезденська луска” (Рис. 9–13). Помітні сліди реставрації (доповнення втрат) окремих кістяних пластин.

11 Мушкет (із фр. *mousquet*, нім. *muskete*) – вид старовинної вогнепальної ручної зброї, яка протягом XVI ст. витіснила з військового ужитку короткоствольні аркебузи, оскільки випущені із довгоствольних мушкетів важкі великокаліберні кулі із 200 м пробивали металеві кіраси, які масово застосовувалися для захисту піхотинців. Винайдення зернистого пороху значно полегшило заряджання довгоствольної ручної вогнепальної зброї, а удосконалені ковальські технології дозволяли виготовляти довгі й порівняно легкі гранчасті стволи, зокрема з дамаскованої (перекрученої) сталі (див.: Мушкет [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мушкет> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана).

12 У Каталозі Ханенка матеріалом виготовлення ложі вказане горіхове дерево. Для виготовлення лож вогнепальної зброї використовували також грушеве, яблуневе, вишневе, горіхове дерево, а також деревину клена, ясеня, граба, абрикос, сливи, черешні, шовковиці, інжиру, платана тощо.

13 Зображення левіафана (риби з головою дракона) використовувалося в декорі європейської вогнепальної зброї. Зокрема, його гравійовано на лезі сокири-пістолета сер. XVII ст. (Рис. 5) (див.: Боевой топор – колесцовый пистолет / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://historypistols.ru/blog/atipichnoe-i-zamaskirovannoe-oruzhie/boevoj-topor-kolescovyj-pistolet/> (дата обращения 29.10.2017). – Название с экрана). Зображення 3 левіафанів прикрашає курок саксонського мушкета кін. XVI ст., який зберігається в Державному історичному музеї в Москві (Рис. 6); ще одного левіафана гравійовано на кришці прикладної виїмки означеного мушкета (Рис. 7) (див.: Мушкет колесцовый личной гвардии Христиана I Саксонского / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://izi.travel/nl/0652-mushket/ru> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана). Схоже зображення морського чудовиська прикрашає і кришку прикладної виїмки виготовленого в 1589 р. мушкета, що зберігається у Дрездені (Рис. 8) (див.: A historic German (Saxon) wheel-lock carbine, Dresden, dated 1589. Item Ref: 1909 Price on application / [El. resourc]. – Access mode: <https://www.peterfiner.com/current-stock/item/1909/> (last access: 29.10.2017). – Title from the screen).

14 Гротеск (фр. *grotesque*, італ. *grottesco* – “той, що походить із гроту, підземелля”) – художній прийом декорування виробів декоративно-ужиткового мистецтва (ювелірна справа, різьблення по дереву та каменю, виготовлення меблів тощо); передбачає поєднання реальних та фантастичних образів та орнаментальних мотивів. Термін “гротеск” виник після виявлення в Римі в 1480 р. мозаїчних та фрескових зображень т. зв. “Золотої будинку” (*Domus Aurea*) I ст., засипані ґрунтом приміщення якого на той час перебували нижче денної поверхні і виявилися справжніми підземеллями (“гротами”). Елементи цих античних зображень стали для художників доби Відродження прикладом для наслідування, зокрема, для Рафаеля, який у 1517–1519 рр. розписав гротескними зображеннями лоджії Ватиканського палацу (*Loggia di Raffaello*). Поширенню гротескного стилю сприяли альбоми гравюр, зокрема “Книга гротесків” Ж.-А. Дюсерсо (“*Livre des grotesques*”, 1566). Маньєристичний гротеск був популярним у орнаментальній гравюрі Італії, Німеччини, Франції та Нідерландів другої пол. XVI – поч. XVII ст. доби маньєризму (іт. *manierismo*, від *maniera* – “манера”, “художній почерк”) – мистецької течії, в якій досконалість форми та віртуозність виготовлення домінують над змістом твору.

15 Дослідник К. Расселл відзначає, що зображення дракона на дерев'яних ложах та металевих пластинах замків рушниць (що доповнюються гротескними масками, листям та квітами) в XVII ст. використовували зброярі італійського м. Брешія (*Brescia*). Пізніше цю традицію запозичили німецькі, голландські, французькі та англійські майстри. Чудовисько-“дельфінів” також зображували на чавунних мортирах XVII ст. (див. *Расселл К. Ружья, мушкеты и пистолеты Нового Света. Огнестрельное оружие XVII–XIX веков.* – М.: Центрполиграф, 2010. – С. 98–101 / [Ел. ресурс]: *MirKnig.Su*: библиотека. – Режим доступу: http://mirknig.su/knigi/military_history/76511-ruzhya-mushkety-i-pistolety-novogo-sveta-ognestrelnoe-oruzhie-xvii-xix-vekov.html (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана). Ми припускаємо, що зображення вогнедишних міфічних драконів на середньовічній європейській вогнепальній зброї пов'язане з асоціаціями, які виникали в тих, хто спостерігав спалах, гуркіт та димову хмаринку, що супроводжували рушничний постріл. До речі, на стволі японської фітільної аркебузи XVII ст., що походить із зібрання Б. І. Ханенка і зберігається в НМІУ, зображені небесні дракони, що літають між хмарами: дракон як символ пострілу з вогнепальної зброї є характерним і для азійського мистецтва.

16 Маскарон (фр. *mascaon*, італ. *mascherone*) – декоративний елемент у вигляді голови людини чи тварини в анфас.

У XVI ст. гротеск був популярним стилем у європейських зброярів, які значну увагу приділяли декоруванню дерев'яних частин зброї. Темний колір деревини (природний або тонований) дозволяв застосувати техніку інкрустації кісткою, що створювало виразний кольоровий контраст. Центрами виготовлення декорованої зброї в Німеччині були Мюнхен, Аугсбург, Нюрнберг та Дрезден¹⁷.

У щоку прикладу мушкета з НМІУ інкрустована кістяна пластина з гравіюваним зображенням бородатого військового барабанщика з мечем на поясі, вбраного у традиційний одяг XVI ст.: шапку з хутряною облямівкою, кірасу, штани з численними розрізами, панчохи, черевики з широкими носами (Рис. 14).

Означене зображення барабанщика подібне до постатей солдатів-ландскнехтів¹⁸ на гравюрах¹⁹ німецьких художників XVI ст. Д. Хопфера²⁰, Е. Шьона, З. Бехама²¹, Г. Бургкмайра²², Й. Бреу²³, К. Амбергера²⁴ ландскнехти вирізняються своїм характерним одягом з великою кількістю декоративних розрізів²⁵ (Рис. 15, 16).

Продовжуючи опис мушкета з НМІУ, слід відзначити наявність у нижній частині його цівки закріплених кістяних втулок для утримання дерев'яного шомпола з кістяним прибійником. Змонтована в нижній частині приклада сталева скоба оснащена підпорами для кожного пальця.

Ззовні, із правого боку ствола, розташований притискний колісцевий замок закритого типу (нім. Radschloß) із курком-серпентином зі спусковим гачком та губами для утримання кременю (або піриту). Під курком розташована порохова полиця, нижче якої в захисному кожусі змонтована пружина, що заводиться під час зведення спускового гачка²⁶ (Рис. 17).

Ствол мушкета (восьмигранний у казенній частині і круглий у дульній) виготовлений із дамаскованої (перекрученої) сталі з характерним малюнком на поверхні металу (Рис. 18). На верхній площині ствола карбоване кругле позолочене клеймо із зображенням 3 людських постатей і літерами "ICV" (Рис. 19).

Декору та конструкції мушкета з НМІУ притаманні ознаки, що вказують на його походження: німецька прикладна виїмка, "дрезденська луска", маньєристичний гротеск, зображення ландскнехта. На жаль, через брак необхідної довідкової літератури ми не змогли ідентифікувати клеймо на стволі, яке, ймовірно, належить певному німецькому ковалю.

Суцільна інкрустація дерев'яних деталей кістяними пластинами із зображеннями тварин і гротескних фігур (тоді як ствол та замок позбавлені декору) є прикметною ознакою виготовленої у другій пол. XVI ст. саксонської ручної вогнепальної зброї. Така тенденція в саксонському зброярстві зберігалася до поч. XVII ст., коли акцент у декорі високоякісної вогнепальної зброї змістився на металеві частини, а кістяної інкрустації поменшало²⁷.

Припущення, що парадний мушкет із зібрання Б. І. Ханенка – військова, а не мисливська зброя²⁸,

17 Косоурова Т. "Живопись вольная и потешная..." // Волшебный мир гротеска. Гротеск в прикладном искусстве Западной Европы XVI–XVII веков из собрания Эрмитажа: Каталог выставки. – СПб., 2000. – 152 с.

18 Засновані імператором Максиміліаном у 1487 р. загони важкої піхоти, що існували до 1556 р.; назву "Landsknecht" (з нім. "слуга країни") вперше використав П. ван Хагенбах, літописець Карла Сміливого Бургундського. Ландскнехти славилися ефективною військовою тактикою. Їх озброєння складалося з піки (яка використовувалася у боротьбі з кіннотою), меча (короткого "Landsknechtsschwert" або "Katzbalger" чи дворучного "Zweihänder"), лука (пізніше аркебузи та мушкета), алебарди, сокири. Відповідно до виду зброї ландскнехти поділялися на пікінерів, алебардистів, аркебузирів (мушкетерів), артилеристів, мечників, прапороносців, а також флейтистів та барабанщиків.

19 Одне з найбільших зібрань німецьких гравюр XVI ст. із зображеннями ландскнехтів знаходиться у Британському музеї; серед них – 25ксилографій, створених у 1525–1530 рр. німецькими художниками та надрукованих у Відні в 1580–1585 р.

20 Хопфер-старший, Даніель (Hopfer, Daniel; 1470–1536) – німецький гравер, художник, зброяр; майстер офорта таксилографії; автор портретів, міфологічних та фольклорних сцен, постатей ландскнехтів, релігій. сюжетів.

21 Бехам, Ганс Зебальд (Beham, Sebald Hans 1500–1550) – німецький художник, графік, гравер, учень А. Дюрера; належить до "малих майстрів" (нім. "Kleinmeister"), які створювали гравюри невеликого формату, зокрема зі сценами з життя селян і ландскнехтів.

22 Бургкмайр, Ганс (Burgkmair, Hans 1473–1531) – німецький художник і гравер.

23 Бреу, Йорг (Breu, Jörg 1475/1480–1536) – німецький художник і гравер.

24 Амбергер, Кристоф (Amberger, Christoph 1505–1561) – німецький художник і гравер.

25 Шоссы ландскнехтов / [Электронный ресурс]: Хозяйка. – Режим доступа: premudrosti.in/index.php/history-of-knitting/landsknecht/ (дата обращения 29.10.2017). – Название с экрана.

26 Замки, які заводилися без спеціального ключа, набули поширення з 1570-х рр.

27 Родионов Е. Немецкое охотничье оружие XVI–XVIII вв. в собрании Гатчинского дворца-музея / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: gatchinaralace.ru/gatchina/pervu/oryjue.php (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

28 Наприклад, належала мушкетеру – гвардійцю придворної варті.

підтверджується відсутністю в його декорі звичних для мисливської зброї міфологічних та мисливських сцен та присутністю зображення військового барабанщика.

Схожі зображення (солдат із щитом та мечем і військовий барабанщик) вміщені на сокирі-пістолеті (сер. XVII ст.²⁹), яка, безперечно, є військовою парадною зброєю (Рис. 20).

На користь саксонського (можливо, дрезденського) походження мушкета із зібрання Б. І. Ханенка свідчать його аналогії з європейських музеїв.

Так, у Державному історичному музеї в Москві (далі – ДІМ) зберігається мушкет, елементи декору якого схожі на ті, що присутні в декорі мушкета з НМІУ. Мушкет з ДІМ походить з партії зброї (бл. 100 од.), у 1589 чи 1590 р. виготовленої майстром Головного Арсеналу у Дрездені³⁰ Якобом Зольмітцем для особистої гвардії Християна I – курфюрста Саксонії у складі Священної Римської імперії германської нації (Рис. 21).

До ДІМ означений мушкет надійшов у 1912 р. від колекціонера О. А. Катуар де Бюнкера, який придбав його на паризькому аукціоні в готелі Друо. На стволі цього мушкета зазначена дата “1688”, яка, на думку зберігача ДІМ А. Герасимової, вказує на час лагодження означеної зброї: заміни ствола та замка, монтування утримувача для плечового ременя³¹.

6 мушкетів із цієї партії є власністю музею “Дрезденська збройова палата”, ФРН, Дрезден (нім. Rüstkammer of the Staatliche Kunstsammlungen Dresden) (Рис. 22)³².

Дерев’яні деталі мушкетів з ДІМ та Дрездена інкрустовані кістяними гравіюваними пластинами із гротескними зображеннями: волюти, лев’ячі та людські маски, постаті левіафанів (композиційно подібні до зображення вепра на мушкеті з НМІУ) (Рис. 23). Прототипами фігур левіафанів, ймовірно, є зображення морських чудовиськ із середньовічних бестіаріїв та географічних карт (Рис. 24).

Дерев’яні приклади мушкетів із ДІМ та НМІУ мають конфігурацію, характерну для саксонських мушкетів другої пол. – кін. XVI ст. Ложі обох мушкетів декоровані у традиційній для германського регіону Священної Римської імперії техніці “килимової” інкрустації тонованими кістяними пластинами у стилі інтернаціонального маньєризму (маньєристичного гротеску) з використанням пізньоренесансних орнаментальних елементів (розети, кетяги фруктів, маскарони)³³.

Отже, зовнішні ознаки мушкета із зібрання Б. І. Ханенка (форма, манера декорування, елементи зображення) та виявлені аналогії свідчать, що цей музейний предмет, ймовірно, виготовлений у Німеччині (можливо, в Саксонії³⁴) у другій пол. – кін. XVI ст. Нині цей раритет зібрання НМІУ, що становить непересічну художню та історичну цінність, експонується в залі історії України XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. A historic German (Saxon) wheel-lock carabine, Dresden, dated 1589 / Item Ref: 1909 Price on application / [Electronic resource]: Peter Finer. – Access mode: <https://www.peterfiner.com/current-stock/item/1909/> (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

2. *Angelucci A.* Le Armi del cav. Raoul Richards alla Mostra dei metalli artistici in Roma nel MDCCCLXXXVI descritte // *Catalogo delle centinaia di armi antiche e oggetti rari appartenute a Raul Richards in mostra a Roma nel 1886.* – Roma, 1886. – 129 p.: ill.

3. *Pyhrr S.* European Helmets, 1450–1650: Treasures from the Reserve Collection. New-York: The Metropolitan Museum of Art, 2000. – 48 p.: ill.

4. *Helmut N., Pyhrr S., Tarassuk L.* The Art of Chivalry: European Arms and Armor from The Metropolitan Museum

29 Боевой топор – колесцовый пистолет / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://historypistols.ru/blog/atipichnoe-i-zamaskirovannoe-oruzhie/boevoy-topor-kolescovyj-pistolet/> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

30 Будівля арсеналу (цейхгауз) споруджена у Дрездені в 1559–1563 рр.; нині там знаходиться музей Альбертиніум.

31 *Герасимова А.* Памятники раннего огнестрельного оружия в собрании А. А. Катуар де Бюнкера. К проблеме атрибуции // Мат-лы I научно-практической конференции “Атрибуция, сохранность и реставрация музейных памятников”. Москва, ГИМ. 13–16 октября 2009 года. – С. 73–81.

32 A historic German (Saxon) wheel-lock carabine, Dresden, dated 1589. Item Ref: 1909 Price on application / [Electronic resource]: Peter Finer. – Access mode: <https://www.peterfiner.com/current-stock/item/1909/> (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

33 Мушкет колесцовый личной гвардии Христиана I Саксонского / [Электронный ресурс]: izi.TRAVEL. The storytelling platform. – Режим доступа: <https://izi.travel/it/0652-mushket/ru> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

34 Курфюршество Саксонія (Kurfürstentum Sachsen, 1356–1806) – частина Священної Римської імперії, столицею якої в XVI ст. був Дрезден.

of Art. New-York: The Metropolitan Museum of Art, 1982. – 179 p.

5. *Richards R.* Catalogue des objets d'art et de haute curiosité du Moyen-Age et de la Renaissance. Sculptures en ivoire, en bois, en marbre, en pierre et en terre cuite. Fers, étains, bronzes, cuivres, orfèvrerie. Émaux de Limoges et autres. Verrerie, faïences, porcelaines, instruments de musique. Tableaux. Quatre oeuvres remarquables de F. Snyders. Coifrets, tabernacles, cadres, beaux coifrets de manège. Meubles des XVIIe et XVIIIe siècles. Bois sculptés et dorés. Belles tapisseries. Étoffes, costumes, velours, broderies, soieries. Composant l'importante collection de M. Raoul Richards. – Paris, 1887. – 69 p.: ill.

6. *Richards R.* Catalogue de la riche collection d'armes antiques, du Moyen Age, de la Renaissance et des temps modernes et des rares objets d'art appartenant à M. le Chev. Raoul Richard. – Rome 1890. – 251 p.: ill. / [Electronic resource]: Archive.org. – Access mode: archive.org/stream/RicheCollection/D%27armes_Antiques_reduced#page/n7/mode/2up (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

7. [Акт передачі експонатів з Музею західного мистецтва до ЦІМ. 19.02.1937 р.] // НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 44 – Арк. 295.

8. Боевой топор – колесцовый пистолет / [Электронный ресурс]: History Pistols. История пистолетов и револьверов. – Режим доступа: <http://historypistols.ru/blog/atipichnoe-i-zamaskirovannoe-oruzhie/boevoj-topor-kolescovyj-pistolet/> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

9. *Герасимова А.* Памятники раннего огнестрельного оружия в собрании А. А. Катуар де Бионкура. К проблеме атрибуции // Мат-лы I научно-практической конференции "Атрибуция, сохранность и реставрация музейных памятников". Москва, ГИМ. 13–16 октября 2009 года. – С. 73–81.

10. Дело № 3. Инвентарная опись коллекции оружия, составленная основателем собрания Б. И. Ханенко. На 18 лл. [До 1917 г.] // НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 13.

11. *Косоурова Т.* "Живопись вольная и потешная..." // Волшебный мир гротеска. Гротеск в прикладном искусстве Западной Европы XVI–XVII веков из собрания Эрмитажа: Каталог выставки. – Санкт-Петербург: ГЭ, 2000. – 152 с., ил.

12. Мушкет / [Электронный ресурс]: Википедия. Свободная энциклопедия. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мушкет> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

13. Мушкет колесцовый личной гвардии Христиана I Саксонского / [Электронный ресурс]: izi.TRAVEL. The storytelling platform. – Режим доступа: <https://izi.travel/it/0652-mushket/ru> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

14. *Расселл К.* Ружья, мушкеты и пистолеты Нового Света. Огнестрельное оружие XVII–XIX веков. – Москва: Центрполиграф, 2010. – 352 с., ил.

15. *Родионов Е.* Немецкое охотничье оружие XVI–XVIII вв. в собрании Гатчинского дворца-музея / [Электронный ресурс]: Гатчина. Государственный музей-заповедник. – Режим доступа: gatchinapalace.ru/gatchina/pervu/oruzhie.php (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

16. Шоссы ландскнехтов / [Электронный ресурс]: Хозяйка. – Режим доступа: premudrosti.in/index.php/history-of-knitting/landsknecht/ (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

REFERENCES

1. A historic German (Saxon) wheel-lock carbine, Dresden, dated 1589 / Item Ref: 1909 Price on application / [Electronic resource]: Peter Finer. – Access mode: <https://www.peterfiner.com/current-stock/item/1909/> (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

2. *Angelucci A.* Le Armi del cav. Raoul Richards alla Mostra dei metalli artistici in Roma nel MDCCCLXXXVI descritte // Catalogo delle centinaia di armi antiche e oggetti rari appartenute a Raul Richards in mostra a Roma nel 1886. Roma, 1886. 129 p.

3. *Pyhrr S. W.* European Helmets, 1450–1650: Treasures from the Reserve Collection. New-York: The Metropolitan Museum of Art, 2000. 48 p.

4. *Helmut N., Pyhrr S., Tarassuk L.* The Art of Chivalry: European Arms and Armor from The Metropolitan Museum of Art. New-York, The Metropolitan Museum of Art, 1982. 179 p.

5. *Richards R.* Catalogue des objets d'art et de haute curiosité du Moyen-Age et de la Renaissance. Sculptures en ivoire, en bois, en marbre, en pierre et en terre cuite. Fers, étains, bronzes, cuivres, orfèvrerie. Émaux de Limoges et autres. Verrerie, faïences, porcelaines, instruments de musique. Tableaux. Quatre oeuvres remarquables de F. Snyders. Coifrets, tabernacles, cadres, beaux coifrets de manège. Meubles des XVIIe et XVIIIe siècles. Bois sculptés et dorés. Belles tapisseries. Étoffes, costumes, velours, broderies, soieries. Composant l'importante collection de

M. Raoul Richards. Paris, 1887. 69 p.

6. *Richards, Raoul*. Catalogue de la riche collection d'armes antiques, du Moyen Age, de la Renaissance et des temps modernes et des rares objets d'art appartenant à M. le Chev. Raoul Richard. Rome 1890. 251 p. / [Electronic resourc]. – Access mode: archive.org/stream/RicheCollection/D%27armes_Antiques_reduced#page/n7/mode/2up (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

7. [Akt peredachi eksponativ z Muzeiu zakhidnoho mystetstva do TsIM. 19.02.1937 r.] // Natsionalnyi muzei mystetstv imeni Bohdana ta Varvarya Khanenko. Opys 1. Sprava 44. Arkush 295 [in Ukrainian]

8. Boevoy topor – kolestsovyiy pistolet // History Pistols. Istoriya pistoletov i revolverov [Elektronnyiy resourc]. – Rezhim dostupa: <http://historypistols.ru/blog/atipichnoe-i-zamaskirovannoe-oruzhie/boevoy-topor-kolestsovyiy-pistolet/> – Data obrascheniya: 29.10.2017. – Nazvanie s ekrana [in Russian]

9. *Gerasimova A. A.* Pamyatniki rannego ognestrelnogo oruzhiya v sobranii A. A. Katuar de Bionkura. K probleme atributsii // Materialy I nauchno-prakticheskoy konferentsii "Atributsiya, sohrannost i restavratsiya muzeynykh pamyatnikov". Moskva, GIM. 13–16 oktyabrya 2009 goda. S. 73–81 [in Russian]

10. Delo # 3. Inventarnaya opis kolleksii oruzhiya, sostavlennaya osnovatelem sobraniya B. I. Hanenko. Na 18 listah [Do 1917 goda] // Nauchnyiy arhiv Natsionalnogo muzeya iskusstv imeni Bogdana i Varvarya Hanenko. Opis 1. Delo 13 [in Russian]

11. *Kosourova T.* "Zhivopis volnaya i poteshnaya..." // Volshebnyiy mir groteska. Grotesk v prikladnom iskusstve Zapadnoy Evropy XVI–XVII vekov iz sobraniya Ermitazha. Katalog vyistavki. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyiy Ermitazh, 2000. – 152 s. [in Russian]

12. Mushket [Elektronnyiy resourc]. – Rezhim dostupa: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Mushket> – Data obrascheniya: 29.10.2017. – Nazvanie s ekrana [in Russian]

13. Mushket kolestsovyiy lichnoy gvardii Hristiana I Saksonskogo / [Elektronnyiy resourc]. izi.TRAVEL. The storytelling platform / Gosudarstvennyiy istoricheskii muzey. Rezhim dostupa: <https://izi.travel/it/0652-mushket/ru> – Data obrascheniya: 29.10.2017. – Nazvanie s ekrana.

14. *Rassell K.* Ruzhya, mushkety i pistolety Novogo Sveta. Ognestrelnoe oruzhie XVII–XIX vekov. Moskva: Tsentrpoligraf, 2010. 352 s. [in Russian]

15. *Rodionov E. A.* Nemetskoe ohotniche oruzhie XVI–XVIII vv. v sobranii Gatchinskogo dvortsa-muzeya // "Gatchina". Gosudarstvennyiy muzey-zapovdnyk [Elektronnyiy resourc]. – Rezhim dostupa: gatchinapalace.ru/gatchina/pervu/oryjue.php – Data obrascheniya: 29.10.2017. – Nazvanie s ekrana [in Russian]

16. Shossyi landsknehtov // Hozyayka / [Elektronnyiy resourc]. – Rezhim dostupa: premudrosti.in/index.php/history-of-knitting/landsknecht/ – Data obrascheniya: 29.10.2017. – Nazvanie s ekrana [in Russian]

Рис. 1

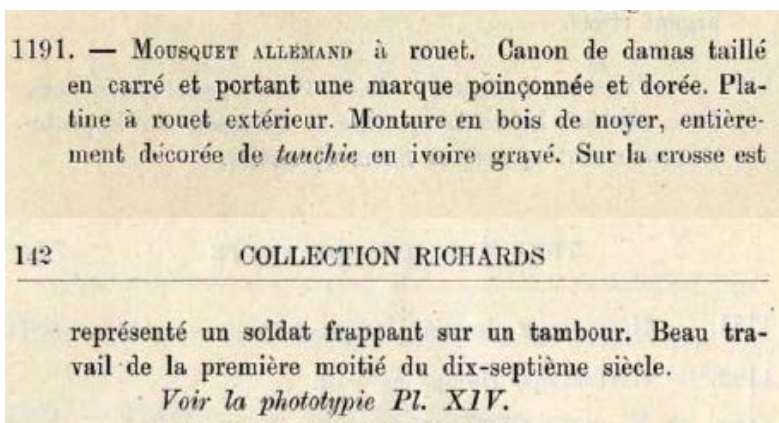

Рис. 26

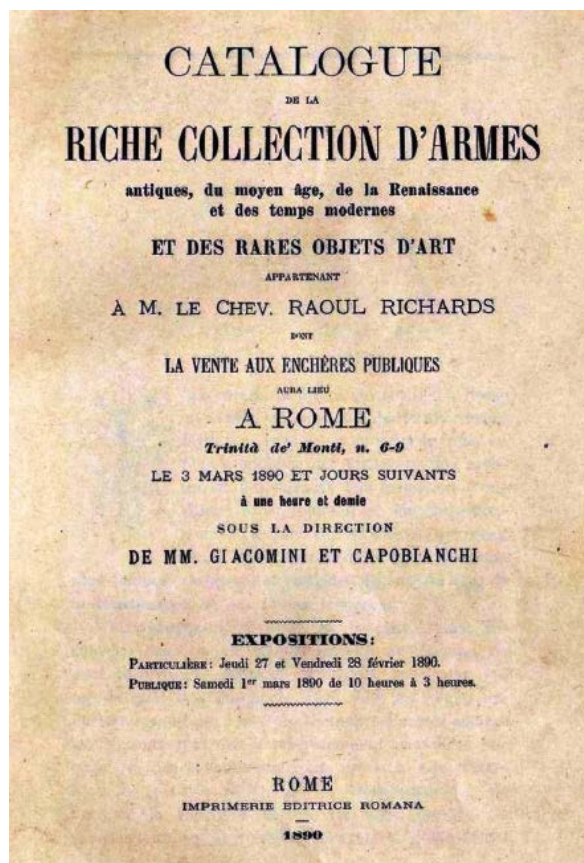

Рис. 2а

Рис. 3

Рис.8

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

Рис. 15

Рис. 16

Рис. 17

Рис. 18

Рис. 19

Рис. 20

Рис. 21

Рис. 22

Рис. 23

Рис. 24

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Мушкет. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 2б. Опис мушкета, придбаного Б. Ханенком, у каталозі римського аукціону 1890 р. / [Electronic resource]. – Access mode: https://archive.org/stream/RicheCollection/D%27armes_Antiques_reduced#page/n7/mode/2up (last access: 25.06.2018). – Title from the screen.

Рис. 2а. Титульна сторінка каталогу римського аукціону 1890 р. / [Electronic resource]. – Access mode: https://archive.org/stream/RicheCollection/D%27armes_Antiques_reduced#page/n7/mode/2up (last access: 25.06.2018). – Title from the screen.

Рис. 3. Мушкет, придбаний Б. Ханенком. Фотографія з каталогу римського аукціону 1890 р. / [Electronic resource]. – Access mode: https://archive.org/stream/RicheCollection/D%27armes_Antiques_reduced#page/n7/mode/2up (last access: 25.06.2018). – Title from the screen.

Рис. 4. Зображення левіафана на кришці німецької прикладної виїмки мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 5. Зображення левіафана на лезі сокири-пістолета XVII ст. // Боевой топор – колесцовый пистолет / [Электронный ресурс]: History Pistols. История пистолетов и револьверов. – Режим доступа: <http://historypistols.ru/blog/atipichnoe-i-zamaskirovannoe-oruzhie/boevoy-topor-kolescovyj-pistolet/> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

Рис. 6. Зображення левіафана на курку саксонського мушкета кін. XVI ст. ДІМ (Москва) // Мушкет колесцовый личной гвардии Христиана I Саксонского / Государственный исторический музей / [Электронный ресурс]: izi.TRAVEL. The storytelling platform. – Режим доступа: <https://izi.travel/it/0652-mushket/ru> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

Рис. 7. Зображення левіафана на кришці “німецької прикладної виїмки” саксонського мушкета кін. XVI ст. ДІМ (Москва) // Мушкет колесцовый личной гвардии Христиана I Саксонского / Государственный исторический музей / [Электронный ресурс]: izi.TRAVEL. The storytelling platform. – Режим доступа: <https://izi.travel/it/0652-mushket/ru> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

Рис. 8. Зображення левіафана на кришці “німецької прикладної виїмки” саксонського мушкета кін. XVI ст. Музей “Дрезденська збройова палата” (Rüstammer of the Staatliche Kunstsammlungen Dresden) // A historic German (Saxon) wheel-lock carbine, Dresden, dated 1589 / Item Ref: 1909 Price on application / [Electronic resource]: Peter Finer. – Access mode: <https://www.peterfiner.com/current-stock/item/1909/> (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

Рис. 9. Зображення гротескного вепра на стволі мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 10. Зображення гротескних “дельфінів” та людського профілю на корпусі мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 11. Зображення профілю маскарона на корпусі мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 12. Зображення лев’ячої маски на корпусі мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 13. Зображення квітів та фруктів на прикладі мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 14. Зображення військового барабанщика на прикладі мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 15. Військовий барабанщик // Д. Хофер. П’ять ландскнехтів (фр-т). 1530 / [Electronic resource]. – Access mode: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Five_German_Soldiers_MET_DP822162.jpg (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

Рис. 16. Військовий барабанщик. Ксилографія. 1525–1530. Британський музей / [Electronic resource]. – Access mode: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=81979001&objectId=1430236&partId=1 (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

Рис. 17. Колісцевий замок мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 18. Ствол з клеймом та колісцевий замок мушкета (вигляд згори). НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 19. Ковальське клеймо на стволі мушкета. НМІУ. Світлина О. Попельницької.

Рис. 20. Зображення військового барабанщика та солдата на сокирі-пістолеті XVII ст. // Боевой топор – колесцовый пистолет / [Электронный ресурс]. History Pistols. История пистолетов и револьверов. – Режим доступа: <http://historypistols.ru/blog/atipichnoe-i-zamaskirovannoe-oruzhie/boevoy-topor-kolescovyj-pistolet/> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

Рис. 21. Саксонський мушкет кін. XVI ст. ДІМ (Москва) // Мушкет колесцовый личной гвардии Христиана I Саксонского / Государственный исторический музей / [Электронный ресурс]: izi.TRAVEL. The storytelling

platform. – Режим доступа: <https://izi.travel/it/0652-mushket/ru> (дата обращения: 29.10.2017). – Название с экрана.

Рис. 22. Саксонський мушкет кін. XVI ст. Музей “Дрезденська збройова палата” (Rüstkammer of the Staatliche Kunstsammlungen Dresden) // A historic German (Saxon) wheel-lock carbine, Dresden, dated 1589 / Item Ref: 1909 Price on application / [Electronic resourc]: Peter Finer. – Access mode: <https://www.peterfiner.com/current-stock/item/1909/> (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

Рис. 23. Зображення левіафана на саксонських мушкетах XVI ст. з НМІУ, ДІМ та Дрездена (унизу – зображення вепра на мушкеті з НМІУ).

Рис. 24. КокІ. (Cock, Hieronymus). Зображенням гротескного “дельфіна” на карті Америки (1562) / [Electronic resourc]. – Access mode: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1562_Americae-Gutierrez_02_01hrs-mid_Badge-with-Monster-Fish-and-Ships.jpg#/media/File:1562_Americ%C3%A6_Guti%C3%A9rez.JPG (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

УДК 271.2-282.7-247»1761»:929Калнишевський

Коцур Галина Георгіївна
кандидат історичних наук,
доцент кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
kotsurh@univ.net.ua

Kotsur Halyna
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Associate professor of Department of Archival Studies
and Specialized Branches of Historical Science,
Kyiv National Taras Shevchenko University
(Kyiv, Ukraine)

ЄВАНГЕЛІЄ КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО – УНІКАЛЬНИЙ ШЕДЕВР ДУХОВНОЇ СКАРБНИЦІ УКРАЇНИ

THE GOSPEL OF THE KOSH OTAMAN OF ZAPOROZHIAN SICH P. KALNYSHEVSKY – A UNIQUE MASTERPIECE OF THE SPIRITUAL TREASURY OF UKRAINE

Анотація

У багатьох наукових дослідженнях відображена постать Петра Калнишевського як визначного державного, політичного, військового діяча. Водночас мало уваги приділено його благодійній діяльності. У статті відображено історію Євангелія, у 1762 р. подарованого П. Калнишевським Троїцькій церкві с. Пустовійтівка, яке зберігається у Роменському краєзнавчому музеї Державного історико-культурного заповідника "Посулля". Розкривається передісторія святині, її виготовлення та подається опис, наголошується на значимості Євангелія – шедевра українського золотарства XVIII ст., який посів гідне місце в світових каталогах творів мистецтва.

Ключові слова: Євангеліє, кошовий отаман, Запорозька Січ, Петро Калнишевський, Троїцька церква, Пустовійтівка, Роменський краєзнавчий музей, шедевр українського золотарства XVIII ст.

Summary

Petro Kalnyshevsky as a prominent state, political, and military figure is depicted in many studies. At the same time, little attention is paid to his charity. The article reflects the history of one of the Gospels, which was donated to the Trinity Church in Pustoviytivka in 1762, which is currently stored in the Romny Museum of local lore of the State Historical and Cultural Reserve "Posullya". Prehistory of the sacral object, its production and descriptions are revealed. The significance of the Gospel is emphasized. It is as a true masterpiece of Ukrainian gold jewelry production of the 18th century, which occupied a worthy place in the world art catalogues.

Keywords: the Gospel, kosh otaman, Zaporozhian Sich, Petro Kalnyshevsky, the Trinity Church, Pustoviytivka, the Romny Museum of local lore, masterpiece of the gold jewelry productions of the 18th century.

Благодійність – особлива риса високоморальної людини. Усі релігійні вірування чи моральні кодекси зараховують жертводавство до особливих чеснот людини. Молода вітчизняна дослідниця В. Коцур, вивчаючи питання благодійництва, дійшла висновку, що спільним для більшості словників, термінологічних і понятійних довідників, наукових досліджень (крім радянської доби) є трактування, що "благодійність – добровільна безкорислива пожертва фізичних або юридичних осіб у вигляді матеріальної, фінансової, організаційної чи іншої допомоги. Благодійність – невід'ємна частина людського буття, що ґрунтується на загальнолюдських та релігійних цінностях"¹.

Загальновідомим є факт про благодійність українського козацтва. Гармонійно й логічно вписується у цю

1 Коцур В. А. Благодійність козацької старшини (середина XVII–XVIII ст.): сучасна українська історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 38.

картину життя та діяльність останнього кошового отамана Війська Запорозького Низового П. Калнишевського, який впродовж усього життя намагався виконувати християнські заповіді, любов до яких закладені ще з дитинства. Характеризуючи кошового отамана як талановитого державного організатора, мудрого військового діяча і далекоглядного стратега, виваженого дипломата, вмілого господарника, особливу увагу слід звернути на його благодійницькій діяльності. Він завжди активно відгукувався на найрізноманітніші потреби духовних святинь.

Про філантропічну діяльність та внесок кошового отамана П. Калнишевського в духовну скарбницю нашої історії на різних історіографічних етапах писали П. Єфименко², Д. Яворницький³, А. Скальковський⁴, В. Голобуцький⁵, О. Апанович⁶, Д. Кулиняк⁷, А. Коцур⁸, В. Коцур⁹ та ін.

Історичні джерела фіксують, що з часу перебування на посаді військового судді П. Калнишевський веде активну благодійницьку діяльність. Будучи далеко від рідної оселі, він не забував про свою родину, дбав про односельців. Одним із яскравих свідчень благодійницьких діянь П. Калнишевського, як писав у своєму дослідженні Ф. Ніколайчик, є Євангеліє, подароване 1762 р. Троїцькій церкві рідного с. Пустовійтівка, що поблизу Ромен на Посуллі¹⁰. Відвідуючи Новоспаський монастир, П. Калнишевський побачив там Євангеліє в окладі надзвичайної краси і забажав, щоб його односельці також мали у своєму новозбудованому храмі Святе Письмо у чудовому обрамленні. Він звертається до архимандрита цього монастиря з проханням допомогти йому замовити у Москві таке ж "Євангеліє під фініфом, яке (якщо можливо) Війську Запорозькому Низовому на мій кошт у вічну пам'ять і похвалу в ціні такій самій, за яку вона зроблена відпустити (продати) покірною прощу"¹¹.

Знаючи, що в с. Чигрин Дібровський¹² є справжні професіонали золотарської справи, П. Калнишевський звертається до сотника Данила Бутовського, щоб він запросив майстрів на Січ для виконання такого замовлення. Волею долі, угода була укладена з відомим київським майстром Іваном Равичем¹³. Євангеліє, видрукуване 1758 р. у Москві, переплели дубовими дошками, обгорнутими позолоченими листами з накладним срібним різьбленням. Переплетення та застібки також зроблені зі срібла. На лицевій дошці зображені Богоматір, Іоанн Богослов, євангелісти. Понад пуд срібла пішло на його оправу довжиною понад 0,5 м, шириною 34 см та товщиною 10 см¹⁴.

Дослідник М. Петренко у книзі "Українське золотарство" так описав цю святиню: "Тут ми знаходимо орнаментальні мотиви (розетки, пагінці рослин), дуже близькі до прикрас Покровської церкви села Сорочинці, а також Преображенського собору в селі Мгар на Полтавщині. Наріжники чільної сторони оправы Євангелія зроблені у формі овальних вінчиків, характерних для київських оправ. Простір між клеймами орнаментований оригінальними стеблами стилізованої трави й аканта. Дуже цікаві прикраси спідньої дошки. Наприклад, пуклі тут виконані у вигляді майолікових розеток, типових для будов України XVIII ст. Між дрібненьким стилізованим листям розсипані купками сніжинки. Корінець прикритий орнаментальною сіткою з густого плетива лози"¹⁵. Коштовна оправа з лицевої сторони, в нижній частині, має дарчий напис: "Сія книга євангеліє ізделано коштом

2 *Єфименко П. С.* Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803 // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407–420.

3 *Єварницький Д. І.* Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский. – Новочеркасск, 1887. – 16 с.

4 *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.

5 *Голобуцький В. А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – 462 с.

6 *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – 335 с.

7 *Кулиняк Д. І.* Останній кошовий Петро Калнишевський. – К., 1991. – 48 с.

8 *Коцур А.* Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 10–16.

9 *Коцур В.* Благодійна діяльність у житті кошового отамана П. Калнишевського: українська історіографія // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 62–65.

10 *Ф. Н. [Ф. Ніколайчик].* Родина Калнишевського // Киевская старина. – 1892. – Май. – Т. XXVII. – С. 249–277.

11 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 51.

12 Засноване на поч. XVII ст. місто Чигирин-Діброва (пізніше – село); до початку 1960-х рр. розташовувалось у гирлі р. Сули (Градизький р-н Полтавської обл.); затоплене Кременчуцьким водосховищем.

13 ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 81.

14 *Коцур В., Коцур А.* Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). – Київ-Переяслав-Хмельницький, 2004. – С. 303.

15 *Петренко М.* Українське золотарство. – К., 1970. – С. 135.

Війська Запорозького низового судії військового Петра Івановича Калнишевського". На сторінках із 8 до 43, унизу, є запис, в якому разом із П. Калнишевським згадуються його родичі: померлі батьки – Іоанн та Агафія, покійний Зеновій, живі Андрій, Параскева, Сімеон, Андрій і Йосип – ймовірно, брати і сестри або якісь близькі родичі. З надпису ми дізнаємося й про вартість святині – 500 рублів (для порівняння, кінь коштував 5 руб. – Авт.), та час її виготовлення – 3 липня 1762 р.¹⁶

Цій книзі Святого Писання судилося стати мовчазним свідком бурхливих подій, які випали на долю українського народу – від маніфесту Катерини II про знищення Запорозької Січі до проголошення Акту незалежності України. І нині книга є свідком розбудови нової Української держави. Зі встановленням радянської влади було взято курс на викорінення релігійності українського народу. Церкви масово закривали, віддавали під різноманітні склади, "будинки культури" тощо. Не оминула ця участь Троїцьку церкву с. Пустовійтівка. Тут спочатку був клуб, потім – магазин господарчих товарів, склад, пункт прийому склотари, пустака... Проте, священна книга, мабуть, перебувала під захистом вищих сил. У 1936 р. до Путовійтівської церкви була направлена комісія на чолі з інспектором фінвідділу І. Крижанівським для перепису церковного начиння з подальшою його утилізацією, як не потрібного чи, навіть, шкідливого для радянської влади майна. Але, на щастя, інспектор виявився естетом, який побачив не просто дорогоцінний метал, а справжній витвір мистецтва, місце якого в музеї. І. Крижанівський взяв на себе не просту відповідальність, склав і підписав акт про передачу Євангелія до Роменського краєзнавчого музею, заснованого у 1919 р. і розташованого у двох будинках – пам'ятках архітектури та містобудування XIX ст. Його фундаторами були відомий український скульптор і кінорежисер І. Кавалерідзе, археолог та професор М. Макаренко, краєзнавець і перший директор М. Семенчик¹⁷. Основний фонд становить понад 41 400 музейних предметів, зокрема 10 000 фоліантів. До структури музею входять такі відділи: природи краю, історії Роменщини, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва Роменщини, виставки матеріалів останнього кошового Петра Калнишевського¹⁸. І, звичайно, окрасою музейних фондів є Євангеліє Петра Калнишевського – одна з найунікальніших перлин не лише Роменського краєзнавчого музею, а й усієї духовної скарбниці України.

Роменський краєзнавчий музей є частиною Державного історико-культурного заповідника "Посулля", до якого входить Меморіальний комплекс останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського в с. Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської області. Його складовою частиною є дерев'яна Свято-Троїцька церква, збудована замість старої запорозьким керманичем у 1773 р. і відновлена 2006 р.; пам'ятник П. Калнишевському (автори – В. Бородай, Р. Синько), споруджений 1991 р. до 300-річчя від дня народження кошового; музей П. Калнишевського, створений 2005 р. на основі виставки Роменського краєзнавчого музею "Легендарний кошовий".

2003 р. авторка цієї статті мала неймовірну насолоду потримати в руках цю справжню святиню, роздивитися усі зображення, малюнки, попрацювати з текстом.

У жовтні 2017 р. в Музеї історії Києва у межах художнього проекту "Щоб зберегти на всі віки скарби козацької доби" відбулася виставка відреставрованих музейних предметів часів козацької доби. Серед різноманітних музейних експонатів було представлено Євангеліє Петра Калнишевського¹⁹.

Нині Євангеліє – одна з найунікальніших і найкоштовніших перлин не лише Роменського краєзнавчого музею, а й усієї духовної скарбниці України. Це – справжній шедевр українського золотарства XVIII ст., який увійшов до світових каталогів мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – Київ: Дніпро, 1991. – 335 с.
2. В Музее истории Киева пройдет выставка отреставрированных казацких реликвий [Електронний ресурс]: Інформаційне агентство "Великий Київ". – Режим доступу: <https://bigkiev.com.ua/content/v-muzee-istorii-kieva-proydet-vystavka-otrestavrirovannyh-kazackih-relikviy> (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

¹⁶ Там само. – С. 270.

¹⁷ Краєзнавчий музей. Ромни / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/1946_kraevedcheskiy_muzey-romny.htm (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

¹⁸ Роменський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/romenskyj-krajeznavchij-muzej> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.

¹⁹ В Музее истории Киева пройдет выставка отреставрированных казацких реликвий / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://bigkiev.com.ua/content/v-muzee-istorii-kieva-proydet-vystavka-otrestavrirovannyh-kazackih-relikviy> (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

3. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. Голобуцкий. – Киев: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
4. Ефименко П. С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803 / П. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407–420.
5. Коцур А. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії. Збірник наукових статей / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – Вип. 3. – С. 10–16.
6. Коцур В. Благодійність козацької старшини (середина XVII–XVIII ст.): сучасна українська історіографія: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук за спеціальністю: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Коцур Віта Анатоліївна; Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 227 с.
7. Коцур В. Благодійна діяльність у житті кошового отамана П. Калнишевського: українська історіографія / В. Коцур // Часопис української історії. Збірник наукових статей / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2013. – Вип. 26. – С. 62–65.
8. Коцур В., Коцур А. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. Коцур, А. Коцур. – Київ–Переяслав-Хмельницький: Книги–XXI, 2004. – 36 с.
9. Краєзнавчий музей. Ромни / [Електронний ресурс]: IGotoWorld.com – Your GUIDE TO the WORLD. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/1946_kraevedcheskiy_muzei-romny.htm (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.
10. Кулиняк Д. І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. І. Кулиняк. – Київ: Вид-во т-ва “Знання” України, 1991. – 48 с.
11. Петренко М. Українське золотарство / М. Петренко. – Київ: Наукова думка, 1970. – 208 с.
12. Роменський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/romenskiy-krajeznavchij-muzej/> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.
13. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський; Передм. та комент. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
14. Ф. Н. [Ф. Николайчик]. Родина Калнишевскаго / [Ф. Николайчик] // Киевская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 249–277.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 84.
16. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск: Типография А. А. Карасева, 1887. – 16 с.

REFERENCES

1. Аранович О. Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv. K.: Dnipro, 1991. 335 p.
2. V Muzei istorii Kieva projdet vystavka otrestavrirovannyh kazackih relikvij [Online]. Available at: <https://bigkiiev.com.ua/content/v-muzei-istorii-kieva-projdet-vystavka-otrestavrirovannyh-kazackih-relikvij> (accessed on 30.10.2017). – Title from the screen.
3. Holobutskyi V. A. Zaporozhskoe kazachestvo. K.: Hospolytyzdat USSR, 1957. 462 p.
4. Efymentko P. S. Kalnyshevskii, poslednii koshevoi Zaporozhskoi Sechy. 1691–1803. Russkaia starina. 1875. T. XIV, pp. 407–420.
5. Kotsur A. Troitska tserkva P. Kalnyshevskoho v Pustoviitivtsi – pamiatka derevianoi arkhitektury Ukrainy XVIII st. Chasopys ukrainskoi istorii. K., 2005. Vyp. 3, pp. 10–16.
6. Kotsur V. A. Blahodiinist kozatskoi starshyny (seredyna XVII–XVIII st.): suchasna ukrainska istoriohrafia: dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.06 istoriohrafia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny. Pereiaslav-Khmelnitskyi, 2014. 227 p.
7. Kotsur V. Blahodiina diialnist u zhytti koshovoho otamana P. Kalnyshevskoho: ukrainska istoriohrafia. Chasopys ukrainskoi istorii. K., 2013. Vyp. 26, pp. 62–65.
8. Kotsur V., Kotsur A. Vid Suly do Biloho moria: shliakh cherez try stolittia (Do 200-richchia vid dnia smerti ostannoho koshovoho otamana Zaporozkoi Sichi P. I. Kalnyshevskoho). K.-Pereiaslav-Khmelnitskyi: Knyhy–XXI, 2004. 360 p.
9. Kraieznavchyi muzei. Romny / [Online]. Available at: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/1946_kraevedcheskiy_muzei-romny.htm (accessed on 30.10.2017). – Title from the screen.
10. Kulyniak D. I. Ostannii koshovyi Petro Kalnyshevskiy. K.: Vyd-vo t-va “Znannia” Ukrainy, 1991. 48 p.

11. *Petrenko M.* Ukrainske zolotarstvo. K.: Nauk. dumka, 1970. 208 p.
12. Romenskyi kraieznavchyi muzei [Online]. Available at: <http://ridna.ua/museums/romenskyj-kraieznavchyj-muzej> (accessed on 6.11.2017). – Title from the screen.
13. *Skalkovskiy A. O.* Istoriia Novoi Sichi, abo ostannoho Kosha Zaporozkoho: Peredm. ta koment. H. K. Shvydko. Dnipropetrovsk: Sich, 1994. 678 p.
14. *F. N. Rodyna Kalnyshevskaha.* Kyevskaia staryna. 1892. Mai. T. XXVII, pp. 249–277.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 229. Op. 1. Spr. 84. Ark. 51.
16. *Evarnytskii D. Y.* Poslednii koshevoi ataman Petr Yvanovych Kalnyshevskii. Novocherkassk: Typohrafiia A. A. Karaseva, 1887. 16 p.

УДК 94(477)+069:739

Осташевська Юлія В'ячеславівна
завідувач відділу
пізньосередньовічної, ранньомодерної
та нової історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
ostashevskaya@ukr.net

Ostashevskaya Yuliia
head of the department of late medieval,
early modern, and modern history of Ukraine
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

КУХОЛЬ ЦЕХУ КОМИНЯРІВ МІСТА ЛЬВОВА ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

A CUP OF CHIMNEY SWEEPERS' GUILD OF THE CITY OF LVIV FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

У повідомленні розглядається історія експонату НМІУ, що раніше належав ремісничому об'єднанню коминярів міста Львова, а потім зберігався у львівському музеї. Особливу увагу приділено професії сажотруса та початкам формування пожежної служби.

Ключові слова: Національний музей історії України, цехова система, сажотруси, пожежна служба, Львів.

Summary

The article considers the history of the museum's exhibit which used to belong to chimney sweepers' guild of the city of Lviv and then kept in the Lviv museum. Particular attention is paid to chimney profession and to the beginning of the formation of the fire service.

Key words: National museum of Ukrainian History, guilds, chimney sweepers, fire service, Lviv.

У НМІУ зберігається кухоль цеху коминярів (від польськ. kominiar – сажотрус) міста Львова (Мт–116)¹, що датується першою третиною ХІХ ст. – часом, коли ремісничі цехи, а з ними – й магдебурзьке право, доживали свої останні роки. Це – масивний олов'яний кухоль (h – 18 см, d – 13,5 см) із ручкою та шарнірною кришкою, увінчаною литою фігуркою святого Флоріана у вбранні римського воїна (рис. 1). Вигравійоване на кришці гасло “Vivat es leben die Schornsteinfeger Gesellen!” (“Слава підмайстрам сажотрусів!”) оточує зображення цехових символів: перехрещені мітла та драбина під стилізованою короною (рис. 2). Тіло кухля вкривають гравійовані написи, в яких згадуються імена та прізвища 8-ми сажотрусів-підмайстрів: “Adam Doczekat aus Lemberg als Alt Geselle / Peter Wispek aus Lemberg / Michael Marthe aus Lemberg / Simon Schmigelski aus Lemberg / Franc Majewski aus Lemberg / Johan Frantzek aus Lemberg / Andreas Laziencki aus Lemberg / Carolus Predy aus Lemberg als Yung Geselle / Lemberg den 6ten August 1837” (“Адам Дочекат зі Львова як старший підмайстер / Петер Віспек зі Львова / Міхаель Марте зі Львова / Симон Шмігельські зі Львова / Франц Маєвські зі Львова / Йоган Францек зі Львова / Андреас Лаженські зі Львова / Кароль Преди зі Львова як молодший підмайстер / Львів 6 серпня 1837”) (рис. 3). Лише про одного з перерахованих вище людей вдалося знайти додаткову згадку. Це – Йоган Петер Віспек (також Wuspek, Wiasbek, Wisbek) (1807 – 06.12.1887), записаний до метричної книги за 1806–1900 рр. м. Городенка (нині – Івано-Франківська обл.)².

Згадані прізвища переважно польські, мова – німецька, адже з 1772 р., після першого поділу Речі

1 НМІУ. Інвентарна книга групи “Метал” (“Мт”). – Т. 1. – №№ 1–722.

2 Horodenka 1806–1900. Familybook Index / [Elektronic znyzasób]. – Tryb dostępu: [http://www.galiziengermancedendants.org/Data/Daum_Surnames/Horodenka%20\(Horodenka\)1806-1900.htm](http://www.galiziengermancedendants.org/Data/Daum_Surnames/Horodenka%20(Horodenka)1806-1900.htm) (data wizyty: 26.03.2018). – Nazwa z ekranu.

Посполитої, Львів перебував у складі Австрійської імперії.

Окрім написів, зроблених, мабуть, одночасно з виготовленням кубка, є й пізніші (нерозбірливі слова, числа з дробами (26 / 5) та дати (1885, 1865, 1888)), що, ймовірно, позначають якісь знакові моменти у житті цеху львівських сажотрусів.

Взагалі, сажотрус – це давня професія, але збереглася вона й до наших днів. Ці люди слідкують за станом димоходів коминів, печей та різноманітних систем вентиляції.

Коминярі з'явилися одночасно з появою димарів (що змінили прості отвори у дахах) – приблизно у XIII–XIV ст. Їхніми незмінними атрибутами були циліндр, кепсель (чорна шапочка зі щільної тканини), гиря на мотузці, моток дроту, совок, щітка, кувалда (для прочищення сильно засмічених труб) (рис. 4). Циліндр мав кілька функцій: по-перше, в нього можна було скласти різні робочі дрібнички, по-друге, він захищав голову від падаючих уламків цегли.

Тривалий час димоходи чистили лише у багатих міських будинках, палацах, замках і монастирях. Ця послуга була недешевою, та й попит на коминярські послуги значно перевищував пропозицію. Тож сажотруси користувалися великою повагою, а їхня робота вважалася потрібною, важкою і небезпечною. Коминярі були невеликого зросту та худорляві, щоб мати змогу пролазити крізь вузькі отвори, а підмайстрами в них часто ставали хлопчики-підлітки.

Оскільки представники цієї професії вирізнялися доволі екзотичним виглядом, а їхню роботу взагалі мало хто бачив, із часом із ними почали пов'язувати певні "народні прикмети". Наприклад, побачити сажотруса уві сні означало, що станеться щось хороше. Якщо зустріти його зранку – весь день пройде вдало. Щоб щастило увесь рік, треба було торкнутися сажотруса або гудзика на його уніформі, чи непомітно вирвати кілька волосин із його щітки. А щоб було щасливим подружнє життя, коминяра потрібно було запросити на весілля.

Покровителем сажотрусів (а також пожежників, металургів, ковалів, склоробів, пивоварів, пекарів, гончарів, бондарів і садівників) здавна вважали св. Флоріана Лорхського. (рис. 5) Із його іменем пов'язано кілька чудес, зокрема гасіння великої пожежі одним кухлем води³. Флоріан (бл. 250–304) був військовим римської армії, що таємно прийняв християнство. За часів правління імператора Діоклетіана його засудили до мученицької смерті: спочатку гаком висмикнули лопатки, а потім втопили у річці. За легендою, солдат, що скинув Флоріана у воду, одразу осліп, а на річці здійнялася хвиля і винесла святого на скелястий виступ. Його тіло поховали поблизу м. Лінца в Австрії, пізніше мощі перемістили до Риму, а в XII ст. часточку їх передали до Кракова. Св. Флоріана вважають покровителем Польщі⁴ та одним із покровителів Австрії.

Культ цього ранньохристиянського мученика набув поширення в Австрії, Чехії, Німеччині і Польщі та, частково, на Правобережній Україні. До наших днів у Львові, Збаражі, Микулинцях, інших містах та селах Галичини збереглися статуї св. Флоріана в одязі римського воїна, що тримає відро або кухоль води (рис. 6).

Достеменно невідомо, коли коминярі почали створювати свої ремісничі об'єднання – цехи. Вважається, що перший із них виник у Нюрнберзі в 1515 році. У 1657 р. свій цех мали празькі сажотруси, з 1776 р. – варшавські.

Наприкінці XVIII ст., для обслуговування зростаючих потреб населення, коминярський цех з'являється й у Львові⁵. Але цьому об'єднанню не судилося довго проіснувати, як самостійному суб'єкту економічної діяльності: у місті почала формуватися пожежна служба.

31 травня 1782 р. австрійська адміністрація оголосила "Універсал, що встановлює порядок гасіння вогню для королівського столичного міста Львова". Згідно з цим документом, для запобігання пожеж пекарі, пивовари, винокури, ковалі, гончарі, фарбувальники тканин могли займатися своїм ремеслом тільки у передмістях. Горища будинків повинні обов'язково вимощуватись цеглою. Комини дозволялося будувати виключно муровані, а за їхній стан відповідали як власник будинку, так і сажотрус. Також роз'яснювалося, де і як зберігати сіно, соломі, дрова і вугілля. В разі виникнення пожежі, гасити її зобов'язані були самі міщани

3 Святий Флоріан / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%B9_%D0%A4%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BD (дата звернення: 27.03.2018). – Назва з екрана.

4 Święty Florian – patron Królestwa Polskiego / [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: <https://polskiedzieje.pl/hetmani-koronni-i-litewscy/swiety-florian-patron-krolestwa-polskiego.html> (дата wizyty: 26.03.2018). – Назва з екрана; Święty Florian / [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: <https://www.swflorian.net/index.php/historia/swiety-florian> (дата wizyty: 26.03.2018). – Назва з екрана.

5 Капраль М. Статути ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст.: організаційно-правові питання // Confraternitas. – Вип. 15.– Львів, 2006–2007. – С. 181.

Львова: сажотруси, теслі з сокирами, мулярі з кирками, а також ченці жебруючих орденів⁶.

Однак, великі пожежі продовжували регулярно спустошувати місто. Було очевидно, що необхідна реорганізація, але справу з року в рік відкладали через брак коштів. Поштовою до прийняття рішення про організацію професійної пожежної охорони, закупівлю двох помп, облаштування шлюзу на р. Полтві стала значна шкода, завдана середмістю внаслідок його обстрілу урядовою артилерією 2 листопада 1848 р. Пожежі тривали аж до 8 листопада, вогонь знищив багато будівель, зокрема, ратушу, університет і театр.

Тож 4 січня 1849 р., на засіданні магістрату і "мужів довіри" з числа міщан, було ухвалено постанову про створення постійної пожежної служби. Її ініціатором був голова магістрату Карл Гьопфлінген-Бергендорф. Уже до квітня 1850 р. із членів міської сторожі було сформовано корпус помперів, які 5 квітня провели перше навчання у дворі монастиря кармелітів. Тоді було вперше перевірено застосування висувних драбин на колесах та пожежного рукава. У лютому 1851 р. було вирішено набрати до корпусу пожежників інспектора, 2-х керівників помп, 4-х командирів підрозділів, 40 пожежників і 20 вартових міста, які організовували гасіння пожеж. Їм допомагали загони сажотрусів, мулярів, теслів (100 осіб) та їхніх челядників (500 осіб) – по 100 осіб на кожну дільницю міста⁷.

Отже, сажотруси влилися до згуртованих лав пожежної команди. Так було не лише у Львові. Наприклад, у Кам'янці-Подільському, що перебував під владою Російської імперії, цех було утворено 1882 р., а вже 1894 р. міська команда сажотрусів (взимку складалася із 12, влітку – із 6 осіб) була приєднана до пожежників із підпорядкуванням старшому унтер-офіцерові пожежної команди⁸. Внаслідок промислового перевороту та інших історичних обставин, цехова система в цей час вже завершувала своє існування: було скасовано дію цехових статутів та монополію на виробництво, примусову мандрівку підмайстрів, цехову юрисдикцію і створено умови для вільної конкуренції. Формально цехові організації продовжували існувати ще у ХІХ ст., і навіть у першій половині ХХ ст., поступово перетворюючись на добровільні об'єднання промисловців та виробників⁹.

Та, не зважаючи на те, що ремісничі гільдії пішли у небуття, вони лишили після себе матеріальні пам'ятки: печатки, скрині, цешки, хоругви, книги записів тощо. Львівські сажотруси дбайливо зберігали своє історичне минуле. Долю їхнього кухля вдалося частково простежити завдяки наявним старим інвентарним номерам (L. inv. / В. 144 (на бірці з картону) та 3 740 на біло-синій марочці, приклеєній до денця) (рис. 7, 8) і допомозі співробітників Львівського історичного музею (Ольга Перелигіна, Петро Слободян) та Національного музею історії України (Олена Попельницька). На початку ХХ ст. кухоль був власністю Товариства коминярів у Львові, яке у вересні 1905 р. надало його для експонування на виставці цехових пам'яток. Тоді ж кухоль опублікували у каталозі виставки¹⁰. Для цієї виставки сажотруси передали понад 10 речей, серед яких були, зокрема: три цехові печатки, дубова скриня 1791 р., цешка, латунна таця і ще один кухоль – схожий на той, що зберігається у НМІУ, але більший (h – 25 см, d – 14 см) і датований 1833 р.

У дорадянський час пам'ятка, про яку йдеться, зберігалася в Історичному музеї міста Львова, про що є запис в Інвентарі цього музею¹¹. (Інвентар зберігається в Архіві Львівського історичного музею.) Згадка про кухоль є і в путівнику по Історичному музею міста Львова, автором якого була хранитель (кустош) музею Люція Харевичова – польська вчена, історик, архівіст, активна діячка Товариства шанувальників міста Львова¹². Очевидно, що до Києва львівський експонат потрапив у повоєнний час. Книги вступу та актів поки не виявлені. Але є запис у інвентарній книзі Київського історичного музею – № 116 від 10.11.1951¹³.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гранкін П. Статті (1996–2007). – Львів: Центр Європи, 2010. – 313 с.
2. Задорожнюк А. Виробнича діяльність кам'янецьких ремісників наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. /

6 Гранкін П. Статті (1996–2007). – Львів, 2010. – С. 15.

7 Там само. – С. 16–17.

8 Задорожнюк А. Виробнича діяльність кам'янецьких ремісників наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://tovtry.km.ua/ua/history/statti/vyrobnycha_dijalnist_remisnykiv.html (дата звернення 27.03.2018). – Назва з екрана.

9 Капраль М. Статути ремісничих цехів... – С. 182.

10 Katalog wystawy zabytków cechowych uzrządzonej we Lwowie, we wzreśniu 1905. – Lwow, 1905. – S. 21.

11 Inwentarz Muzeum Historycznego miasta Lwowa. [30-ти pp. ХХ ст.]. – S. 139.

12 Charewiczowa L. Muzeum Historyczne miasta Lwowa: Przewodnik po zbiorach. – Lwów, 1936. – S. 52.

13 НМІУ. Інвентарна книга групи "Метал" ("Мт"). – Т. 1. – №№ 1–722.

[Електронний ресурс]: Національний природний парк “Подільські Товтри”. – Режим доступу: http://tovtry.km.ua/ua/history/statti/vyrobnycha_dijalnist_remisnykiv.html (дата звернення 27.03.2018). – Назва з екрана.

3. Inwentarz Muzeum Historycznego miasta Lwowa. [30-ти pp. XX ст.] // Львівський історичний музей, архів. – S. 139.

4. Капраль М. Статути ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст.: організаційно-правові питання // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Вип. 15. – Львів, 2006–2007. – С. 181.

5. НМІУ. Інвентарна книга групи “Метал” (“Мт”). – Т. 1. – №№ 1–722.

6. Святий Флоріан / [Електронний ресурс]: Святий Флоріан. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%B9_%D0%A4%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BD (дата звернення: 27.03.2018). – Назва з екрана.

7. Katalog wystawy zabytków cechowych uzrządzonej we Lwowie, we wzreśniu 1905. – Lwów, 1905. – 64 s.

8. Horodenka 1806–1900. FamilybookIndex / [Elektroniczny zasób]: Galizien German Descendants. – Tryb dostępu: [http://www.galziengermansdescendants.org/Data/Daum_Surnames/Horodenka%20\(Horodenka\)1806-1900.htm](http://www.galziengermansdescendants.org/Data/Daum_Surnames/Horodenka%20(Horodenka)1806-1900.htm) (дата візиту: 26.03.2018). – Назва з екрана.

8. Charewiczowa L. Muzeum Historyczne miasta Lwowa: Przewodnik po zbiorach. – Lwów, 1936. – 87 s.: il.

9. Święty Florian / [Elektroniczny zasób]: Święty Florian – Bazylika św. Floriana w Krakowie. – Tryb dostępu: <https://www.swflorian.net/index.php/historia/swiety-florian> (дата візиту: 26.03.2018). – Назва з екрана.

10. Święty Florian – patron Królestwa Polskiego / [Elektroniczny zasób]: Polskie Dzieje.pl. – Access mode: <https://polskiedzieje.pl/hetmani-koronni-i-litewscy/swiety-florian-patron-krolestwa-polskiego.html> (дата візиту: 26.03.2018). – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Grankin P. Statti (1996–2007). – Lviv: Tsentr Yevropy, 2010. – 313 s.

2. Zadorozhniuk A. Vyrobnycha diialnist kamianetskykh remisnykiv naprykintsi XVIII – na pochatku XX st. / [Elektronnyi resurs]: Natsionalnyi pryrodnyi park “Podilski Tovtry” . – Rezhym dostupu: http://tovtry.km.ua/ua/history/statti/vyrobnycha_dijalnist_remisnykiv.html (дата звернення 27.03.2018).

3. Inwentarz Muzeum Historycznego miasta Lwowa. [30-ти pp. XX ст.]. – S. 139.

4. Kapral M. Statuty remisnychykh tsekhiv ta kupetskykh korporatsii Lvova XV–XVIII st.: orhanizatsiino-pravovi pytannia // Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha (Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk naukovykh prats. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. – Vyp. 15. – Lwów, 2006–2007. – S. 181.

5. NMIU. Inventarna knyha hrupy “Metal” (“Mt”). – Т. 1. – №№ 1–722.

6. Sviaty Florian / [Elektronnyi resurs]: Sviaty Florian. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%B9_%D0%A4%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BD (дата звернення: 27.03.2018).

Рис. 1

Рис. 2

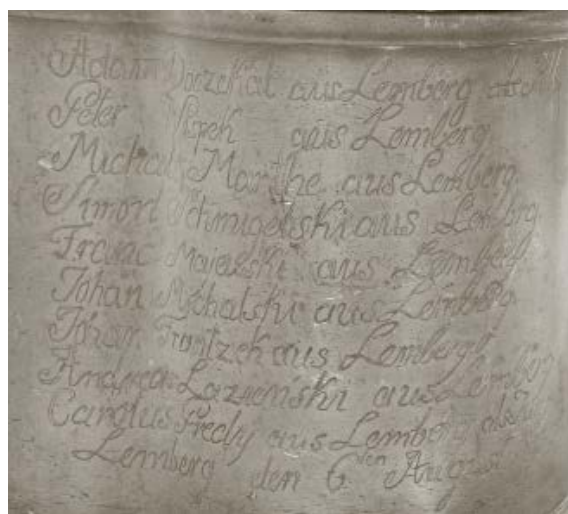

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

УДК 069.01:94:296.3:673.3(477-908)“18-19” Національний музей історії України

Мироненко Тамара Іванівна

провідний зберігач
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Куцаєва Тамара Олександрівна

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
tamara_kusaeva@ukr.net

Myronenko Tamara

leading custodian,
research department of preservation of funds
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Kutsaieva Tamara

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Senior research fellow
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ЮДАЙКА ХІХ — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.: НЕДОРОГОЦІННІ МЕТАЛИ ТА РІЗНІ ГРУПИ ЗБЕРІГАННЯ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

JUDAICA OF 19TH - THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: NON-PRECIOUS METALS AND DIFFERENT GROUPS OF THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

Метою статті є висвітлення результатів наукового опрацювання колекції Національного музею історії України з теми “Юдаїка”, а саме: “раритети обрядів та повсякдення єврейської громади України ХІХ – першої третини ХХ ст.” Одним із основних завдань статті є введення у науковий обіг інформації про колекцію, що складається з численних (синагогальних) музейних предметів, у першу чергу, в групі зберігання “Метал” (вироби з художніх недорогоцінних металів), потім – в інших групах зберігання. Серед результатів дослідження у публікації подано фактично перший цілісний огляд колекції, що накопичувалася у Національному музеї історії України від 1930-х рр. та має значні експозиційні перспективи. Ця колекція цікава для подальшого наукового опрацювання у контексті історичних та мистецтвознавчих студій. Практичне значення досягнутих результатів полягає у: поширенні серед науковців України знань про колекцію Національного музею історії України; інтенсивному опрацюванні т. зв. Ретро-бази музею; узагальненні знань про визначний комплекс пам’яток історії єврейської громади України, що зберігаються у музейних колекціях; накопиченні прикладів “(ре)атрибуції” та “додаткової атрибуції” музейних предметів для актуалізації введення у теорію музеєзнавства пропонувані дефініцій. Оригінальність дослідження полягає у тому, що нині немає опублікованих наукових або науково-популярних публікацій, що розповідали б про зазначену колекцію.

Ключові слова: юдаїка, недорогоцінні метали, (ре)атрибуція, додаткова атрибуція, Менделе Мойхер-Сфорім, Ретро-база НМІУ

Summary

The purpose of the article is to highlight results of the research of the collection of the National Museum of

Ukrainian History on the theme 'Judaica': 'rarities of rites and the daily life of the Jewish community of Ukraine in 19th – the first third of the 20th century'. The introduction into the scholarship of the information about the collection, which consists of numerous museum objects from synagogues in the some storage groups of the collection, including 'Metals' (non-precious metals), is one of the key tasks of the article. The first study of the collection that has been accumulated in the National Museum of Ukrainian History from the 1930s and has significant exposition and research perspectives is among main results in the article.

There are some practical achievements of the proposed research: spreading the knowledge about the collection of the National Museum of Ukrainian History among scholars; intensive study of the so-called museum 'Retro-base'; summarizing the information about a prominent museum collection, which reflects the history of the Jewish community of Ukraine; accumulation of examples of '(re)attribution' and 'additional attribution' of museum objects in order to introduce the proposed definitions into the theory of museology.

Key words: Judaica, non-precious metals, (re)attribution, additional attribution, Mendele Moikher Sforim, Retro base of the NMUH.

Пропонованою статтею публікуємо ключові результати науково-фондової та науково-дослідної роботи за підсумками теми "Юдаїка у фондовій колекції та науково-освітній роботі Національного музею історії України" у 2017 році".

Дослідження актуальне через відсутність публікацій із цієї теми (окрім наших – Куцаєва Т.¹). Також у каталозі Національного музею історії України на початок роботи над проектом були здебільшого складені у 1950-х рр. інвентарні картки на досліджувані музейні предмети.

Отже, одним із основних етапів проекту була наукова атрибуція т. зв. Ретро-бази музею у формі укладання науково-уніфікованих паспортів. Акцентуємо увагу на тому, що проведена робота стосувалася як музейних предметів із недорогоцінних металів, так і музейних предметів у інших групах зберігання.

Таким чином, об'єктом вивчення стала ще одна колекція музейних предметів, яка розповідає про історію єврейської громади України у широкій історичній ретроспективі, крім представлені у філії НМІУ – Музеї історичних коштовностей України. Її дослідження та публікацію виносимо у підтему "Раритети обрядів і повсякдення єврейської громади України ХІХ – першої третини ХХ ст. (недорогоцінні метали)". За результатами дослідження було встановлено, що більшість досліджених музейних предметів є недорогоцінною часткою колекції золотих і срібних предметів єврейського церемоніального мистецтва світового рівня, що зберігаються у МІКУ.

Під час науково-фондової роботи було з'ясовано, що уявлення про зазначену частину колекції у НМІУ умовне і стосувалося 34 музейних предметів групи зберігання "Метал" (інв. №№ МТ-1 300 – МТ-1 333). Дійсно, більшість цих музейних предметів є прекрасними зразками синагогальної атрибутики, що формують колекцію. Але п'ять предметів виявилися не єврейської традиції або лише умовно з побуту єврейської оселі: глек, пряжки-пафті, хрест, дві пальметки (ймовірно, фрагменти декору невідомих предметів або фрагменти декору торашилду). До того ж, під чотирма інвентарними номерами рахувалися вісім предметів – три пари та два музейні предмети, некоректно зараховані як пара.

Предмети, що варто включити у окрему частину колекції, нами були також узагальнені у групі зберігання "Метал", але під іншими інвентарними номерами, що є не послідовними МТ-1 300–1 333 та в інших 12 групах зберігання: "Етнографія", "Рукописи авторські", "Рідкісні дорогоцінні метали", "Боністика", "Фалеристика", "Різне", "Рідкісні документи", "Негативи", "Фотографії", "Малярство", "Листівки допоміжні", "НумізMATика". Надійшли вони від різних власників або фондоутворювачів та стосуються різних історичних подій ХІХ – першої третини ХХ ст.

У колекції НМІУ також наявні музейні предмети, що відображають історію єврейської громади України і від кінця 1980-го до 2000-х рр. На жаль, період від кінця 1940-х до 1980-х рр. майже не відображений. Одним із небагатьох прикладів є срібна табакерка Маркіша Переца – члена президії Єврейського антифашистського

1 Куцаєва Т. О. Музейна документація на музейні предмети у контексті наукових досліджень: на прикладі різних груп зберігання, а також раритетів обрядів і повсякдення єврейської громади України 19–20 ст. у колекції НМІУ // Грані. – 2017. – Т. 20. – № 4 (144). – С. 69–75; Куцаєва Т. О. "Додаткова атрибуція" і "(ре)атрибуція" музейних предметів: питання актуальності (на прикладі колекції НМІУ) // Тези ІV Міжн. наук.-практ. конф. "Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації" (Львів, 21–22 квітня). – Львів, 2017. – С. 67–70; Куцаєва Т. О. Визначення термінів "додаткова атрибуція" і "(ре)атрибуція" щодо музейних предметів: на прикладі раритетів обрядів і повсякдення єврейської громади України 19–20 ст. у колекції НМІУ // Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. "Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності" (Київ, 6–7 червня 2017). – К., 2017. – С. 144–148.

комітету (зберігається у МІКУ), що був знищений сталінським режимом у 1952 р.

Отже, до 2017 р. працівники музею мали лише загальну інформацію про те, що насправді можна вважати колекцією "Раритети обрядів і повсякдення єврейської громади України XIX – першої третини XX ст." (недорогоцінні метали)". Питання про колекційний опис усіх музейних предметів щодо історії єврейської громади України також не порушувалося. До того ж, за винятком менше десятка музейних предметів, що від травня 2015 р. експонуються у НМІУ у залі № 16 "Культура України XIX – першої третини XX ст." як тема "Іудейське сакральне мистецтво", інші ніколи повноцінно не досліджувалися та не експонувалися.

Таким чином, за результатами досліджень нами було:

1) визначено 13 груп фондової колекції, в яких зберігаються тематичні музейні предмети;
2) опрацьовано всю доступну музейну документацію: книги надходжень, інвентарні книги, топографічні описи (за наявності) та акти прийняття музейних предметів для створення максимально повної інформаційної картини, адже деяких інвентарних карток та НУП немає;

3) сформовано назву теми, що найповніше відображає зміст колекції НМІУ з актуальної теми – "Раритети обрядів і повсякдення, документи з історії єврейської громади України XIX – першої третини XX ст." Вона містить кілька підтем: "Раритети обрядів і повсякдення єврейської громади України XIX – першої третини XX ст. (недорогоцінні метали)", "Трагедія Бабиного Яру", "Релігійні тексти", "Трагедія погромів", "Єврейська громада у добу Української революції", "Єврейська громада України 1990–2000-ті рр.";

4) визначено, яка підтема колекції має бути опрацьована першою – "Раритети обрядів і повсякдення єврейської громади України XIX – першої третини XX ст. (недорогоцінні метали)";

5) здійснено три публікації про колекцію та аспекти музеєзнавства, пов'язані з нею.

Публікацію повідомлень вважаємо результативною, адже історіографії про колекцію немає. У провідних публікаціях про золоті та срібні культові предмети з колекції МІКУ Т. Ю. Романовської та В. В. Солодової² йдеться про цікаві нам музейні предмети опосередковано. Нині залишаються неопублікованими архівні документи з теми – ті, що формально є "іншими документами до надходження акту 627-А", що в 1952 р. надійшли до НМІУ разом із 230 предметами музейного значення, вже у музеї поділені на дорогоцінну та недорогоцінну частини.

Таким чином, сподіваємося на виявлення важливої для історії колекції документації у музейному архіві – протоколів, висновків експертів, службових записок, наказів 1950–1960-х рр., оскільки не встановлено, якого числа з Одеси до музею надійшов цей вантаж у трьох скринях, що зберігаються у групі "Етнографія", і чому на облік його прийняли лише у 1953 р., хоча відправили поштою 31 травня 1952 р. Не маємо уявлення як і хто, окрім укладачки інвентарних карток, 9 років вивчав унікальні предмети до того, як їх передали до філії. З різних причин від 1991 р. не відбулося жодної промоції цих музейних предметів. Єдиним виданням, в якому наведено перелік частини названих музейних предметів, став каталог, підготовлений в межах діяльності Спільної українсько-американської Комісії з культурної спадщини. В ньому перераховано 16 із цікавих для нас предметів (загалом подано відомості про 34 музейні предмети, що відображають історію єврейської громади у широкій історичній ретроспективі та географії, у т. ч. нумізматику Ізраїлю³). Цікаво, що у каталозі вміщено зображення "Бсамім. Росія, 1-ша пол. 19 ст." з колекції МІКУ. Його порівняння з МТ-2 319 із колекції у головному фондосховищі НМІУ (скринька, рік надходження 1985 р.) дало підстави свідчити, що ці предмети ідентичні⁴. Таким чином, відкривається перспектива додаткового вивчення музейної документації про рух музейних предметів, їх додаткову атрибуцію, (ре)атрибуцію, апробацію.

Принагідно зазначимо, що якщо додаткова атрибуція музейних предметів була проведена спільними зусиллями авторок розвідки на основі вивчення каталогів (зокрема Єврейського музею Берліна), історіографії та інтернет-джерел, то (ре)атрибуція музейних предметів – виключно провідним зберігачем науково-дослідного відділу збереження фондів Т. І. Мироненко. Крім відомих за інвентарними номерами ритуальних синагогальних єврейських предметів із недорогоцінних металів, Т. І. Мироненко звернула увагу на важливі для науково-фондової роботи аспекти. По-перше, матеріал, із якого виготовлені предмети у 1950-х рр., був визначений неправильно. Порівняння з аналогічними предметами, у т. ч. із асортиментом і спеціалізацією

² Романовська Т. Ю. Унікальна корона Тори 18 ст. з колекції Музею історичних коштовностей // Ювелірне мистецтво. Погляд крізь віки: мат. наук. конф. (Київ, 12–14 жовтня 2007). – С. 215–228; Солодова В. В. Одесский музей еврейской культуры // Егупец. – № 10. – 29.03.2016 [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/453.html> (дата звернення: 01.10.2017). – Назва з екрана.

³ Пам'ятки єврейської культури в музеях та заповідниках України. Пам'ятки музеїв і заповідників / кер. проекту Л. Новохатько. – К. [б. р.; б. в.]. – С. 120.

⁴ Там само. – С. 89.

фабрик-виробників, засвідчили той факт, що більшість музейних предметів виготовлені не з посрібленої та позолоченої міді, а з латуні та накладного срібла, частина із них – позолочена. По-друге, у фондосховищі наявні й інші атрибути обрядів і повсякдення єврейської громади, хоча у фондово-обліковій документації вони записані інакше. Таким чином, було (ре)атрибутовано чотири кухля для ритуального миття рук (натла) (НМІУ, МТ–110, МТ–914–916), згідно з інвентарними картками, у 1956 р. атрибутовані як рукомийник, кварта та кухоль козацький. Три бсаміми були атрибутовані як сільничка (НМІУ, МТ-927), “моцехранительница” (1956) (НМІУ, МТ-947) і скринька (1985) (НМІУ, МТ-2319). Додатково було вивчено декоративний елемент ханукії (шамаш або глечик для олії), що надійшов у 1952 р. як глечик (НМІУ, МТ–2 151) (рис. 1–4). І хоча лишаються сумніви щодо додаткової атрибуції скриньки та глечика, фотофіксація та складені НУП з примітками дають можливість продовжити дослідження.

Під час складання НУП ми порівняли музейні предмети із творами ювелірного мистецтва з МІКУ, Єврейського музею Берліна, Музею Мане Каца у Хайфі, музеїв Львова та дійшли висновку, що більшість музейних предметів, зокрема, бсаміми – це типові для свого часу не фабричні (ремісничі) вироби без клейм, проте серед них наявні й наслідування майстрами Галичини, ймовірно Волині і Поділля, та європейських країн дорогих виробів із врахуванням побажань замовників (благодійників синагог) і художніх уподобань авторів, наприклад, торашилд МТ–1 327 (рис. 5).

Колекцію формують чотири надходження від різних фондоутворювачів або власників:

– Одеського археологічного музею, до якого надійшли експонати І-го Всеукраїнського музею єврейської культури імені Менделя Мойхер-Сфоріма (Одеса);

– Центрального історичного музею імені Тараса Шевченка, який, ймовірно, отримав колекції підвідділу етнографії народів України Кабінету-музею антропології та етнології імені Ф. К. Вовка при ВУАН (предмети, у 1921–1936 рр. зібрані етнографами і Держбанком (Держсховищем) під час конфіскації сакральних цінностей);

– Національного музею українського народного декоративного мистецтва, що купував предмети у приватних осіб;

– т. зв. Старого музейного фонду (музейні предмети колекції НМІУ, на які була втрачена первинна фондово-облікова документація, зокрема під час евакуації у роки Другої світової війни).

Зважаючи на те, що створення колекційних описів до проекту лише планується, вважаємо доцільним подати інформацію, що дасть можливість дослідникам ідентифікувати та визначити місцезнаходження музейних предметів, що стосуються цієї теми. До зазначених музейних предметів складено змістовні НУП в електронній формі та бібліографію, проведено професійну фотофіксацію.

Група “Етнографія”

1. Ригл, Е–891;

Група “Метал”

2–5. Натла, 4 од. МТ–110, МТ–914, МТ–915, МТ–916;

6–14. Бсамім, 9 од., МТ–927, МТ–947, МТ–2 319, МТ–1 300, МТ–1 301, МТ–1 302, МТ–1 303, МТ–1 304; МТ–1 307;

15. Шамаш (або глечик для олії) до ханукії (?) МТ–2 151;

16–17. Римонім, 2 од., МТ–1 305 / 1, МТ–1 305 / 2;

18–22. Ханукія, 5 од., МТ–1 306, МТ–1 318, МТ–1 319, МТ–1 320, МТ–1 321;

23. Тарілка настінна (сувенірна?) МТ–1 313;

24–25. Яд, 2 од., МТ–1 314, МТ–1 315;

26–27. Ецхаїм, 2 од. МТ–1 316 / 1, МТ–1 316 / 2;

28–29. Підсвічник шабатний, 2 од., МТ–1 317 / 1, МТ–1 317 / 2;

30–40. Торашилд, 11 од., МТ–1 322, МТ–1 323, МТ–1 324, МТ–1 325, МТ–1 326 / 1, МТ–1 326 / 2, МТ–1 327, МТ–1 328, МТ–1 329, МТ–1 330, МТ–1 331;

41–42. Корона Тори, 2 од., МТ–1 332, МТ–1 333.

Група “Різне”

43. Яд. Р–370.

І хоча яд (Р–370) не є виробом із художніх металів, вважаємо доцільним включити його до переліку, адже це єдиний предмет ХХ ст., що за періодом створення і нині залишається поза переліченими музейними предметами. До того ж він мав металевий ланцюжок для кріплення до сувою Тори (втрачений).

Більшість предметів не фабричного (ремісничого) виробництва, без клейм, на 18 одиницях зберігання є написи на івриті: МТ–1 301, МТ–1 313, МТ–1 314, МТ–1 316 / 1, МТ–1 316 / 2, МТ–1 318 та МТ–1 321. А раритети під

інвентарними номерами МТ-1 322-1 327, МТ-1 329 та МТ-1 331 мають однакові, традиційні для торашилдів, священні написи “Десять заповідей”. Предмети МТ-1 325, МТ-1 330-1 331, окрім “Десяти заповідей”, містять додаткові написи: імена благодійників синагог та ритуальні висловлювання.

Клейма ювелірних майстерень або фабрик (можливо й майстрів-ювелірів) є на 13 музейних предметах. Вони належать польській, австро-угорській та одеській фабрикам (майстерням) із виробництва речей із накладного срібла. Ідентифікованими клеймами є: клеймо (частина напису) відомої єрусалимської ювелірної майстерні (?): Школа мистецтв і ремесел “Бецалель”, Єрусалим (?) (МТ-1 313) (рис. 6); Plewkiewicz w Warszawie (МТ-1 317 / 1, МТ-1 317 / 2); Wobblin & Co Warszawa (МТ-1 320); Варшавська фабрика Фраже (МТ-1 332, МТ-1 324); Fabryka Wolska pod Warszawa (МТ-1 321); Л. Гантваргъ. Одеса (МТ-1 325); S. Handelsman Iska w Warszawa (МТ-1 326 / 1); Leszek Nowosielski w Warszawie (?) (МТ-1 326 / 2), Marcin Jarra (Австро-Угорщина (головний офіс) (МТ-1 331).

Два музейні предмети містять клейма, які не вдалося розшифрувати: ромб із літерою “О” і заштрихована арка з ромбом (МТ-1 306) та не чітке клеймо (МТ-1 323).

Підсумком викладеного матеріалу є констатація факту, що колекція НМІУ є унікальним джерелом опублікованої та неопублікованої інформації про історію громад, які проживають на території України. Вважаємо, що на тлі музейної виставкової діяльності має відбуватися постійне опрацювання колекції з метою тематичних публікацій, у т. ч. колекційних описів. Тема “Раритети обрядів і повсякдення, документи з історії єврейської громади України ХІХ – початку ХХІ ст.” виявилася змістовнішою, ніж це передбачалося на початку дослідження, та має кілька підтем. Їх дослідження актуальне. За результатами вивчення металевих декоративних виробів та окремих мистецьких витворів із недорогоцінних металів, підтема “Раритети обрядів і повсякдення єврейської громади України ХІХ – першої третини ХХ ст.” має найбільші експозиційні перспективи.

Дослідження заявлених тем продовжить демонструвати ресурсність НМІУ як джерела зрозумілої та систематизованої інформації для суспільства. Адже суспільство, що отримує додатковий ресурс доступної інформації до архівів і бібліотек, цінує його та підтримує сталий розвиток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Куцаєва Т. О. Музейна документація на музейні предмети у контексті наукових досліджень: на прикладі різних груп зберігання, а також раритетів обрядів і повсякдення єврейської громади України 19–20 ст. у колекції НМІУ // Грані. – 2017. – Т. 20. – № 4 (144). – С. 69–75.

2. Куцаєва Т. О. “Додаткова атрибуція” і “(ре)атрибуція” музейних предметів: питання актуальності (на прикладі колекції НМІУ) // Тези ІV Міжн. наук.-практ. конф. “Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації” (Львів, 21–22 квітня). – Львів, 2017. – С. 67–70.

3. Куцаєва Т. О. Визначення термінів “додаткова атрибуція” і “(ре)атрибуція” щодо музейних предметів: на прикладі раритетів обрядів і повсякдення єврейської громади України 19–20 ст. у колекції НМІУ // Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. “Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності” (Київ, 6–7.06.2017). – Київ: Вид-во О. Філюка, 2017. – С. 144–148.

4. Пам’ятки єврейської культури в музеях та заповідниках України. Пам’ятки музеїв і заповідників / кер. проекту Л. Новохатько. – Київ [б. р.; б. в.]. – 144 с.

5. Романовська Т. Ю. Унікальна корона Тори 18 ст. з колекції Музею історичних коштовностей // Ювелірне мистецтво. Погляд крізь віки. Мат. наук. конф. (Київ, 12–14.10.2007). – С. 215–228.

6. Солодова В. В. Одесский музей еврейской культуры // Егупец. – № 10. – 29.03.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/453.html> (дата звернення 01.10.2017). – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Kutsaieva T. O. Muzeina dokumentatsiia na muzeini predmetu u konteksti naukovykh doslidzhen: na prykladi riznykh hrup zberihannia, a takozh rarytetiv obriadiv i povsiakdennia yevreiskoi hromady Ukrainy 19–20 st. u kolektsii NMIU // Hrani. – 2017. – Т. 20. – № 4 (144). – С. 69–75.

2. Kutsaieva T. O. “Dodatkova atrybutsiia” i “(re)atrybutsiia” muzeinykh predmetiv: pytannia aktualnosti (na prykladi kolektsii NMIU) // Tezy IV Mizhn. nauk.-prakt. konf. “Istoryko-kulturna spadshchyna: problemy zberezheniia i populiaryzatsii” (Lviv, 21–22 kvitnya). – Lviv, 2017. – С. 67–70.

3. Kutsaieva T. O. Vyznachennia terminiv “dodatkova atrybutsiia” i “(re)atrybutsiia” shchodo muzeinykh predmetiv: na prykladi rarytetiv obriadiv i povsiakdennia yevreiskoi hromady Ukrainy 19–20 st. u kolektsii NMIU // Mat. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. “Muzei ta restavratsiia u konteksti zberezheniia kulturnoi spadshchyny: aktualni

vyklyky suchasnosti" (Kyiv, 6–7.06.2017). – Kyiv: Vyd. O. Filiuka, 2017. – S. 144–148.

4. Pam'yatky` yevrejs`koy kul`tury` v muzeyax ta zapovidny`kax Ukrayiny`. Pam'yatky` muzeyiv i zapovidny`kiv / ker. proektu L. Novoxat`ko. – Kyiv [b. r.; b. v.]. – 144 s.

5. Romanovska T. Yu. Unikalna korona Tory 18 st. z koleksii Muzeiu istorychnykh koshtovnosti // Yuvelirne mystetstvo. Pohliad kriz viky. Mat. nauk. konf. (Kyiv, 12–14.10.2007). — S. 215–228.

6. Solodova V. V. Odesskyi muzei evreiskoi kultury // Ehupets. – № 10. – 29.03.2016. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://lostart.org.ua/ua/research/453.html> (data zvernennia 01.10.2017). – Nazva z ekranu.

Рис. 1. Натла. НМІУ, МТ-110.

Рис. 2. Натла (денце). НМІУ, МТ-914.

Рис. 3. Натла. НМІУ, МТ-916.

Рис. 4. Бсамім. НМІУ, МТ-927.

Рис. 5. Торашилд. НМІУ, МТ-1 327.

Рис. 6. Тарілка настінна. НМІУ, МТ-1 313.

УДК: 94:[069.51:78(494)] (477)

Бараннік Анатолій Миколайович
науковий співробітник відділу
пізньосередньовічної, ранньомодерної
та нової історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
a.m.barannik@gmail.com

Barannik Anatolii
Researcher fellow,
Department of Late Medieval, Early Modern
and Modern History of Ukraine
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**МУЗИЧНА СКРИНЯ ШВЕЙЦАРСЬКОЇ ФІРМИ “TROLL & BAKER” (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) З
ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**MUSICAL BOX OF THE SWISS FIRM “TROLL & BAKER” (THE END OF THE 19TH CENTURY– START OF THE 20TH
CENTURY) FROM THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE**

Анотація

Стаття присвячена дослідженню музичної скрині фірми “Troll & Baker” із фондів Національного музею історії України. Конкретизовано час і місце виробництва (1890–1906 рр., Женева, Швейцарія) та з’ясовано функціональні особливості музичної скрині. Проаналізовано шлях надходження музичної скрині до НМІУ, яка, ймовірно, була зроблена на індивідуальне замовлення київського ветеринарного лікаря М. П. Слісаревського, а в радянські часи (до 1941 р.) була продана в музей. Охарактеризовано процес зародження та технічного вдосконалення музичних скринь протягом кін. XVIII–XIX ст. та реалізацію цих вдосконалень у музичній скрині фірми “Troll & Baker”. Зроблено детальний фізичний опис скрині. Аргументовано статус означеної музичної скрині як рідкісної серед подібних з огляду на нетипові конструктивні особливості та створення під індивідуальне замовлення.

Ключові слова: музична скриня, Troll & Baker, циліндрична музична скриня, Георг Бейкер, Філ Троль, Самуель Троль, Женева, музична скриня зі змінним циліндром, повітряна картка, демпфер, дуетіно, піколо, М. П. Слісаревський.

Summary

The article is dedicated to “Troll & Baker” musical box from the funds of the National Museum of Ukrainian History. It specifies the time and place of production (between 1890 and 1906 in Geneva, Switzerland). The functional features of the musical box have been also clarified. The way of its admission to the NMUH has been analyzed. It was probably done to the Kyivan vet’s (M. Slisarevskiy) individual order, and was sold to the museum in the Soviet times (before 1941). The process of the origin and technical improvement of the musical boxes during the end of the 18th – 19th centuries is described as well as the implementation of these improvements in the musical boxes by “Troll & Baker”. The article offers the detailed physical description of the box along with the argumentation of the status of the designated music box as one of its kind, according to the unusual design features and creating to the individual order.

Key words: musical box, Troll & Backer, cylinder musical box, Georg Backer, Fill Troll, Samuel Troll, Geneva, musical box with interchangeable cylinders, air card, dempfer, duetino, piccolo, M. P. Slisarevskiy.

Музика відіграє важливу роль у житті суспільства, нею передають почуття, оповідають про важливі події та просто насолоджуються естетикою звучання. Тому не дивно, що здавна люди прагли зафіксувати мелодію, щоб згодом її можна було ще раз відтворити. Одним із перших пристроїв, здатних робити це, були музичні скрині кін. XVIII–XX ст. Їх виникнення та розвиток – важлива віха в історії науки й техніки, адже своєю конструкцією (що повсякчас вдосконалювалася) вони репрезентували розвиток інженерної думки, механіки та фізики. Без

досягнення останніх створення настільки досконалих пристроїв було б неможливим.

За той час бл. 85-ти¹ виробників музичних скринь вже встигли виготовити кілька сотень тисяч екземплярів. Але після винаходу в 1877 р. фонографа та його подальшої трансформації у грамофон попит на музичні скрині зменшився², й нині залишилося небагато діючих екземплярів. Один із них зберігається у Національному музеї історії України (далі – НМІУ), а саме – музична скриня женевської фірми "Troll & Backer", створена приблизно у кін. XIX – поч. XX ст. Це досить пізній варіант музичних, який увібрав у себе багато новацій конструкції музичних скринь, що з'явилися в кін. XVIII–XIX ст. Саме тому вважаємо за доцільне спершу коротко описати історію виникнення та розвитку музичних скринь до кін. 1880-х рр., а потім вже саму скриню.

З огляду на відсутність українських наукових розвідок, присвячених цьому питанню, під час дослідження музичної скрині фірми "Troll & Backer" нами була використана англомовна та франкомовна тематична література³. Значний внесок у дослідження музичних скринь зробили Г. Вебб⁴, А. Орд-Гуме⁵, та Г. Бага⁶. Посилаючись на термінологію, розроблену Міжнародною асоціацією поціновувачів музичних скринь (MBSI), вони визначають музичну скриню: музична скриня це – інструмент, що відтворює музику шляхом зачеплення / удару виступів (вушок) по зубцях сталевого гребінця. Ці вміщені до дерев'яної скрині пристрої мають змонтований на циліндрі або диску музичний механізм⁷.

Більшість дослідників вважає, що попередником "сучасних" музичних скринь є механічний пристрій для відтворення зафіксованих звуків, описаний у "Книзі геніальних пристроїв" братів Бану Муса (Багдад, IX ст.)⁸. В Європі подібні пристрої під назвою "карільйони" (або "механічні карільйони"), що використовувалися на дзвіницях, відомі із XIII–XV ст⁹. Схему їх роботи показано на рис. 1.

Ймовірно, саме вони стали прототипом "barrelorgans" – переносних безклавішних органів, які відтворювали записану на валику мелодію, у Східній Європі відомих як "катеринки" (за назвою однієї з перших мелодій, яка виконувалась на них, – "Charmante Catherine" – "Прекрасна Катрін"), часом появи яких дослідники вважають XVI¹⁰, XVII¹¹ або XVIII¹² ст. "Катеринки" не були пристосовані для використання в домашніх умовах, оскільки мали великі розміри та потребували постійного обертання ручки механізму. Вимогам домашнього інструменту відповідали музичні скрині, в яких мелодія відтворювалася за допомогою циліндрів з виступами ("вушками"). Ці пристрої Г. Багл вважає похідними від такої деталі механізму годинників (що з XVI ст. виробляли у Швейцарії), як обертовий диск з зубцями по краях¹³. На поч. XIX ст. механізм, що відтворював музику, був відокремлений від власне годинника.

Класична схема конструкції музичних скринь – латунний циліндр із виступами і сталевий гребінець із зубцями ("голками", "язичками") різної довжини¹⁴ – вперше була використана в 1796 р. годинникарем із Женеви Антуаном Фавр-Соломоном (1767–1828)¹⁵ у т. зв. "музичних арільйонах" ("arillons à musique"): майстер виготовив циліндр з виступами, які під час руху чіплялися за налаштовані на певний тон зубці гребінця,

1 Bahl G. Music Boxes: The Collector's Guide to Selecting, Restoring and Enjoying New and Vintage Music Boxes. – Philadelphia, Pennsylvania: Running Press, 1993. – P. 68–75.

2 Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box. A history and Collector's guide. – London: George Allen & Unwin, 1980. – P. 30.

3 Ці видання є доступними для ознайомлення завдяки веб-сервісу Open Library (<https://openlibrary.org/>), розробленому платформою архівування Internet Archive (<https://archive.org/>) – неприбуткової організації, метою якої є збереження та поширення культурного надбання людства.

4 Webb G. The Cylinder musical box. Handbook. – London: FABER & FABER, 1968. – 204 p.

5 Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box... – P. 30.

6 Bahl G. Music Boxes... – P. 68–75.

7 Bowers D., Reblitz A. Glossary / [Electronic resource]: The Music Box International Society project. Access mode: <https://web.archive.org/web/20060110175104/http://www.mbsi.org/glossary.php#M> (last access: 7.02.2018). – Title from the screen.

8 Music box / [Electronic resource]: en.wikipedia.org. – Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/Music_box#Evolving_box_production (last access: 6.02.2018). – Title from the screen.

9 Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box... – P. 34–35.

10 Bahl G. Music Boxes... – P. 9.; Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box... – P. 37.

11 Schlesinger K. Musical-box / [Electronic resource]: Encyclopedia Britannica, 1911. – Access mode: https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Musical-box (last access: 9.02.2018). – Title from the screen.

12 Katarynek Czar [Elektronik znyzasób]: blog.obiectiva.pl. – Tryb dostępu: <http://blog.obiectiva.pl/katarynek-czar> (data wizyty: 14.04.2018). – Nazwa z ekranu.

13 Bahl G. Music Boxes... – P. 9–10.

14 Webb G. The Cylinder musical box... – P. 13.

15 Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box... – P. 41.

видаючи звуки різної тональності¹⁶. Така система дозволяла відтворювати мелодії, “записані” на циліндрі завдяки розташованим у певній послідовності “вушкам”. Пускачем означеного механізму А. Фавр-Соломон (який використовував цей механізм у конструкції годинників) зробив годинникову пружину, яка стала одним із джерел енергії більшості музичних скринь; іншим є механізм ручного прокручування циліндра – “кривошип” (див. рис. 2).

Проте А. Фавр-Соломон не зміг комерційно реалізувати свій винахід¹⁷. Це зробив на поч. ХІХ ст. Ісаак Пігет, який також використовував цей механізм здебільшого в годинниках¹⁸. Задля спрощення конструкції І. Пігет замінив циліндр із виступами на диск із оригінальною назвою “плато”. Зменшення розмірів механізмів дозволило інтегрувати їх навіть у вершечки тростин (яких на 1980 р. збереглися лише два робочих екземпляри¹⁹), пляшки чи навіть печатки. Проте найбільшого поширення набули схожі на табакерки невеликі дерев’яні скрині “tabatières” або “snuff boxes” (із фр. та англ. – “табакерки”²⁰) із вміщеними до них механізмами²¹. До 1811 р. виробництво цих пристроїв зосереджувалося в Женеві, пізніше – в Швейцарії, де в м. Сент-Круа (кантон Во) годинникарі Д. Рекорд та С. Юнод у 1815 р заснували майстерню з виготовлення музичних скринь²². У цей час майстри знову почали використовувати циліндр²³ (як у моделі А. Фавра-Соломона) та монолітний сталевий гребінець із голками-зубцями (до цього використовували секційний гребінець)²⁴. Завдяки цьому виробництво музичних скринь (що складало бл. 10% експорту Швейцарії²⁵) швидко витіснило місцеве годинникарство.

В 1839 р. швейцарські підприємці заснували виробництво музичних скринь у французькому м. Сент-Сюзана (регіон Монтенбляр), де було запроваджено кілька інновацій, зокрема, заміну кривошипа на годинникову пружину та інтеграцію музичного механізму на основі циліндра в іграшки²⁶.

В 1814–1830-х рр. женеvський виробник музичних скринь Ф. Ніколь удосконалив конструкцію гребінця, додавши демпфер – сталевий дріт, який прикріплювався до голки гребінця знизу й усував небажану залишкову вібрацію, яка створювала неприємний шум²⁷. Пізніше женеvський майстер Н. Фреренс розробив музичні скрині, які мали довгі (до 61 см) циліндри та 2–5 гребінців, що створювали різні музичні ефекти²⁸.

В 1840-і рр. музичний гребінець було доповнено дзвіночками, маленькими барабанами тощо. Спершу ці ударні елементи приховувалися в корпусі скрині; згодом їх розміщували позаду циліндра, створюючи позитивний візуальний ефект²⁹.

В сер. ХІХ ст. виробник музичних скринь із Сент-Круа А. Леконтер розробив музичні пристрої, в яких можна було змінювати циліндри, відсуваючи їх у бік³⁰. Згодом це дозволило розміщувати на одному циліндрі до 12 мелодій. Створення у 1862 р. фірмою “Paillard” музичної скрині зі змінними циліндрами дозволило також збільшити кількість мелодій³¹. Для того, щоб було зрозуміло, які саме мелодії грає скриня, на внутрішній стороні її кришки прикріплювалася спеціальна “повітряна картка” із переліком мелодій, назвою виробника й серійним номером виробу³². Наслідком змагання між швейцарськими та французькими виробниками музичних скринь стало заснування Ч. Паліардом у 1875 р. в Сант-Круа однієї з найбільших фабрик із виробництва музичних

16 Boîte à musique / [Ressource électronique]: fr.wikipedia.org. – Mode d'accès: https://fr.wikipedia.org/wiki/Boîte_à_musique (date du traitement: 7.02.2018). – Nom de l'écran.

17 Не всі дослідники погоджуються з тим, що А. Фавр-Соломон був винахідником цього пристрою: А. Орд-Гуме вважає, що подібні пристрої існували із сер. ХVІІІ ст., а женеvський годинникар лише їх вдосконалив і представив громадськості. Див.: *Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box...* – P. 41.

18 Boîte à musique. [Ressource électronique]...; *Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box...* – P. 44.

19 *Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box...* – P. 81.

20 *Bahl G. Music Boxes...* – P. 10.

21 *Ibid.* – P. 56.

22 Music box [Electronic resource]...

23 *Ibid.*

24 *Bahl G. Music Boxes...* – P. 11.

25 Musicbox [Electronic resource]...

26 Boîte à musique [Ressource électronique]...

27 *Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box...* – P. 64–65.

28 *Bahl G. Music Boxes...* – P. 11.

29 *Ibid.* – P. 11.

30 *Ibid.*

31 Boîte à musique [Ressource électronique]...

32 Серійний номер зазвичай дублювався на нижній стінці виробу.

скринь³³, де були використані досягнення промислового перевороту задля здешевлення виробництва циліндрів та складників³⁴. До цього часу належать також перші спроби стандартизації циліндрів, елементів зовнішнього управління і прийомних роз'ємів, що дозволило використовувати в одній музичній скрині циліндри різних виробників³⁵, як у скрині з НМІУ, про що йтиметься далі. В той час музичні скрині все частіше вбудовували у функціональні речі (шафи, столи, підставки), прикрашали вишуканими деталями та інкрустаціями із цінних матеріалів: червоного дерева, перламутру, срібла, золота (в дешевших моделях – з кольорових металів). Задля зручного відкривання кришки стали робити більшими за корпус музичної скрині³⁶.

У 1870 р. (за іншими даними – в 1885 р.³⁷) П. Лохман та Е. Парр винайшли більш прості у виготовленні та дешевші музичні скрині зі штампованим диском, виробниками яких стали німецькі фірми "Polyphon", "Symphonion" та "Kalliope"³⁸. Це нововведення швидко перейняли швейцарські майстри, які, аби обійти німецькі патенти, запровадили низку власних покращень, роблячи пристрої більш надійними, зручними та дешевими. Наприклад, пристрої, які виготовляли для публічних місць (попередники музичних автоматів), оснащувалися монетоприймачами³⁹. В останні десятиліття XIX ст. дискові музичні скрині поступово витіснили зі споживацького ринку циліндричні скрині⁴⁰, які, проте, продовжували удосконалювати. Так, у 1879 р. фірма "Metertof Geneva" покращила систему зміни циліндрів⁴¹. Завдяки постійним вдосконаленням і використанню до 3 пружин у деяких моделях вдалося досягнути тригодинного звучання⁴².

1870–1880-ті рр. стали періодом активної діяльності майстра з виготовлення музичних скринь Георга Бейкера (Georg Backer) – одного із засновників фірми "Troll & Backer", де було виготовлено музичну скриню із колекції НМІУ. Про його життя та діяльність відомо небагато: він був англійцем за походженням⁴³, але мав майстерню в Женеві (вул. Франкоінс-Бонівард, 6) та торгового представника в Лондоні⁴⁴. В 1870 р. Г. Бейкер створив компанію "Backer, Georg & Co", відому завдяки виробництву великих циліндричних музичних скринь, зокрема, складних у виготовленні "револьверних" із 3 змінними циліндрами⁴⁵. Вироби цієї фірми (як і інших, створених Г. Бейкером) не були масовими, а здебільшого виготовлялися на індивідуальне замовлення. Про популярність компанії Г. Бейкера свідчить згадка в щоденнику відомого американського журналіста й письменника М. Твена про купівлю 9.09.1878 р. в Г. Бейкера музичної скрині за 2 тис. франків. При цьому М. Твен описує годинникаря як справжнього "джентльмена"⁴⁶.

В 1880 р. Г. Бейкер об'єднався з іншими відомими женецькими виробниками музичних скринь – Самуелем та Філем Тролями (Samuel Troll, Fils Troll), які з 1868 р. постачали на ринок маленькі музичні скрині⁴⁷. Об'єднана фірма отримала назву "Backer-Troll & Co" та виробничий знак "BTB"⁴⁸ (див. рис. 3). Вона постачала на ринок оригінальні великі музичні скрині. В сер. 1880-х рр. Г. Бейкер створив оригінальну конструкцію музичного механізму "Дуетіно" ("Duettino") з удосконаленим гребінцем "піколо"⁴⁹.

Дослідники зауважують високу якість виробів фірми "Backer-Troll & Co", адже в той час на ринку музичних скринь існувала жорстка конкуренція, зокрема між серійним фабричним виробництвом (фірма "Palliard" та ін.) та поштучним виготовленням на індивідуальне замовлення. Так, фірма Г. Бейкера та його компаньйонів у 1870–1880-х рр. у Женеві мусила протистояти щонайменше 10 конкурентам⁵⁰. За даними А. Орд-Гума, фірма "Backer-Troll & Co" проіснувала щонайменше до листопада 1906 р.; потім вона згадується у складі женецької

33 Bahl G. Music Boxes... – P. 10.

34 Ibid. – P. 12.

35 Ibid.

36 Ibid.

37 Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box... – P. 41, 158–160; Webb G. The Cylinder musical box... – P. 11.

38 Boîte à musique [Ressource électronique]...

39 Bahl G. Music Boxes... – P. 13.

40 Music box [Electronic resource]...

41 Ibid.

42 Ibid.

43 Bahl G. Music Boxes... – P. 68.

44 Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box... – P. 292.

45 Bahl G. Music Boxes... – P. 68.

46 Mark Twains note books & journals. Vol. II (1877–1883). – Berkely, Los Angeles, London, 1975. – P. 176.

47 Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box... – P. 334.

48 Bahl G. Music Boxes... – P. 68.

49 Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box... – P. 73.

50 Bahl G. Music Boxes... – P. 68–75.

фірми "Chevob Et Cie"⁵¹.

Музична скриня з НМІУ має незвичну для виробника назву – "Troll & Backer". Така послідовність прізвищ не була характерна для виробів фірми в 1880-х рр. і про неї відсутні згадки у фаховій літературі. Проте ця особливість вказує на те, що скриня, ймовірно, була зроблена між початком 1890-х рр. (коли Г. Бейкер відійшов від справ, а фірмою керував С. Троль, що позначилося на назві фірми) і 1906 р., коли цей женевський виробник став частиною фірми "Chevob Et Cie". У той час домінували музичні скрині на основі штампованих дисків, проте їх вже витісняли з ринку більш практичні грамофони. Тому незвичним видається факт виробництва циліндричної музичної скрині саме в цей період.

Музична скриня "Troll & Backer"⁵² (див. рис. 4) вагою 34,1 кг доповнена спеціальним столиком (висотою 81 см та вагою 13 кг) із прямокутною стільницею в рельєфній рамці, яка на 1,5 см виступає за межі столу, повторюючи форму основи музичної скрині. До конструкції столика входить порожниста коробка – резонатор об'ємом 21 × 40 × 89 см і з круглим отвором унизу діаметром 12 см. Нам не вдалося знайти у літературі описи подібних пристроїв, тому можливо, що цей столик із підсилювачем звуку був зроблений уже в Києві місцевими майстрами на замовлення власника скрині (на це, зокрема, вказують інші породи деревини, використані для виготовлення підставки під скриню).

Скриня має форму прямокутного ящика з такими розмірами: висота – 34,7 см, ширина в нижній частині (разом із рельєфним виступом основи) – 36,5 см, у верхній (перед кришкою) – 32,5 см; довжина в нижній частині – 83,2 см, у верхній – 85,5 см. Товщина стінок корпусу становить 2,4 см. Кришка дещо ширша, виступає на 0,5 см над корпусом музичної скрині, має товщину 2 см та рельєфне оформлення краю. Корпус і кришка скрині зроблені з червоного дерева (махагонієвих порід), у її нижній частині розміщена висувна шухляда (об'ємом 8 × 34 × 54 см) із підставками для 3 циліндрів. Поверхня кришки і фронтальна стінка корпусу прикрашені перламутровою інкрустацією у вигляді вписаних один в один 2 ромбів зі стилізованим рослинним орнаментом та листочками з міді; зовнішній ромб більший на 2,5 см (див. рис. 5 та 6).

У корпусі скрині міститься музичний механізм розміром 28 × 66 см, захищений скляною кришкою в дерев'яній рамі шириною 2,5 см. Механізм складається з латунного циліндра (довжина – 33,3 см, з механізмом зміни мелодії – 34,8 см, з фіксувальною віссю – 44,5 см) та незвичного (як для кін. XIX ст.) секційного нікелевого гребінця, зубці якого оснащені демпфером. Цей гребінець складається із 3 частин: по краях – довгі гребінці на 43 зубці, посередині – короткий, на 6 зубців. Така конструкція, можливо, є подальшою еволюцією "піколо", розробленого "Backer-Troll & Co" в сер. 1880-х рр. Циліндр і гребінець розміщені на чавунній основі площею 16,7 × 66 см та товщиною 2 см. Варто зауважити, що до останньої третини XIX ст. для основи використовували латунь, що збільшувало вартість виробу. Тому в 1873 р. фірми "Palliard" і "Mermod" почали використовувати дешевший чавун (який покривали золотовою і сріблястою фарбою), тоді як інші виробники продовжували застосовувати латунь, особливо в мініатюрних механізмах "музичних табакерок"⁵³. Тож не дивно, що у скрині з НМІУ майстри фірми "Troll & Backer" використали для основи чавун, який пофарбували в золотавий ("латунний") колір. Внутрішній об'єм скрині поділений фанерними стінками завтовшки 4 мм на 3 частини. Найбільша центральна частина (16,7 × 53 см) містить частину приводу (пружинного механізму), передавальний механізм обертання та стабілізації швидкості, циліндр, гребінець, дзвіночки, елементи управління дзвіночками та тональністю секційного гребінця, затискачі для змінного циліндра. Бічні відсіки скриньки менші (16,7 × 6,2 см): лівий містить ручку накручування пружинного механізму та його частину, його частину, правий – елементи первинного управління: перемикачі "пуск / пауза" та зміни режиму відтворення (повторення однієї мелодії / повторення всіх мелодій) (Рис. 7).

Пускачем механізму є розміщена в закритому металевому кожусі велика годинникова пружина, обладнана спеціальним пристроєм (який в англомовній літературі має назву "the Genewa stop"⁵⁴), що перешкоджає надмірному накручуванню. Пружина заводиться за допомогою спеціальної ручки: після повного накручування тривалість звучання музики становить бл. 40 хв. Обертний рух від пружини передається через систему зубчастих коліщат до пристрою регулювання швидкості обертання циліндра. Останній – змінний, із боків його утримують 2 металеві фіксатори. Сам циліндр (довжиною 44,5 см та діаметром 5,5 см) містить "запис" 8 мелодій. Проте він не є "рідним", а походить із іншої моделі музичних скринь. На це вказує показник мелодій: на музичній скрині фірми "Troll & Backer" він діючий, але не відображає номер мелодії. Це відбувається тому,

51 *Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box...* – P. 199.

52 НМІУ. – Інв. № Е-2 334.

53 *Bahl G. Music Boxes...* – P. 12.

54 *Ord-Hume, A. W. J. G. Musical box...* – P. 68.

що механізм показника працює за допомогою важеля – приєднаної до циліндра з лівого краю довгої вузької металевої пластини, де розташоване спеціальне заглиблення. Проте в нашому випадку це фіксувальне заглиблення "пересунули" на 4 мм ближче до осі, що свідчить про походження циліндра від іншої моделі скрині. Поясненням такої ситуації є стандартизація з другої пол. 1870-х рр. музичних скринь, до якої вдавалися виробники та про яку мовилося вище.

Циліндр скрині з НМІУ має вбудований механізм перемикачів мелодій, який активується важелем, розташованим угорі на правому краю скрині. Спереду, поряд із циліндром, розташований секційний нікелевий гребінець, оснащений спеціальними приглушувачами звуку (які запускають розташовані зверху перемикачі). Останні (англ. назва "zither") з'явилися в 1880-х рр. та використовувалися для зменшення резонування зубців гребінця та часткового приглушення звучання пристрою⁵⁵. Позаду циліндра знаходяться прикрашені гравіюванням нікелеві дзвіночки, розташовані двома групами по 3 одиниці. Центральні дзвіночки кожної групи розташовані вище інших, а їхні шпилі прикрашені металевими сріблястими фігурками птаха. Молоточки мають форму бджіл із латунними тільцями та сріблястими крилами. Звучання дзвоників було частиною мелодії (хоча Г. Багл зазначає, що вони часто використовувалися для "маскування" шуму робочого механізму⁵⁶). Проте, у скрині фірми "Troll & Baker" ця версія не підтверджується, оскільки вона містить механізм відключення звучання дзвіночків.

Експонат із НМІУ має унікальну зовнішню (музична скриня, спеціалізована музична підставка) та внутрішню конструкцію. На особливу увагу заслуговує показник мелодій: у його верхній частині зазначено перелік назв, пронумерованих римськими цифрами від I до VIII; посередині зображено герб Російської імперії, а внизу розміщено напис "TROLL & BAKER GENEVE". Зображений герб є другим варіантом державного герба Російської імперії, затвердженого імператором Миколою I у 1830 р.⁵⁷. Це увінчаний трьома коронами чорний двоголовий орел із піднятими догори крилами, який тримає в лапах скіпетр та державу. На його грудях зображено герб Московського князівства (Юрій Змієборець), на крилах – 6 щитів із гербами 5 царств і одного князівства. Доволі незвичним є використання саме цього герба у виробі межі XIX – XX ст., адже з часів Миколи I в Російській імперії офіційні герби змінювались ще двічі: Олександром II у 1856–1857 рр. та Олександром III у 1882–1883 рр.⁵⁸. Ймовірно, замовник не надав виробнику точних вказівок щодо цього елемента оформлення і фірма "Troll & Baker" зобразила на виробі застарілий варіант герба. Детальніша інформація, ймовірно, була у "повітряній картці" на внутрішній стороні кришки скрині, але вона, на жаль, не збереглася.

Не до кінця з'ясованим залишається і час появи музичної скрині фірми "Troll & Baker" у фондах НМІУ. Згідно з музейними документами (інвентарною карткою⁵⁹ та книгою вступу⁶⁰) згаданий музичний пристрій за 1 тис. крб.⁶¹ було придбано у пані "Абраменко, дочки лікаря Слісаревського" – лікаря-ветеринара, який мешкав у Києві за адресою: пров. Десятинний, 8⁶², був членом Правління Київського товариства боротьби з дитячою смертністю⁶³ (створеного для боротьби з туберкульозом, який поширювався, зокрема, через молоко корів) і першим у Київській губернії заснував ферму, де проводив туберкулінізацію корів, молоко яких постачали до дитячих закладів Києва⁶⁴. Ймовірно, саме М. Слісаревський у кін. XIX – на поч. XX ст. замовив у женецької фірми "Troll & Baker" музичну скриню, яку його донька продала музею. В музейній інвентарній картці музичної скрині у графі "Час надходження експонату" вказано 1946 р.⁶⁵. Проте, акт про надходження скрині до музею в 1945–1947 рр. відсутній⁶⁶. Це дозволяє припустити, що музичну скриню було придбано до 1941 р. – тобто, до

55 *Bahl G.* Music Boxes... – P. 17.

56 *Ord-Hume, A. W. J. G.* Musical box... – P. 68.

57 Герб Российской империи: история / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosimperija.info/post/1507> (дата обращения: 7.02.2018). – Название с экрана.

58 *Лукомский В., Типольт Н.* Русская геральдика. Руководство к составлению и описанию гербов. – М., 1996. – С. 54, 59–60.

59 НМІУ. Інв. картка Е–2 334.

60 НМІУ. Книга вступу. № 2 160.

61 НМІУ. – Інв. картка Е–2 334.

62 *Весь Киев: адресная и справочная книга.* – К., 1901. – С. 38; *Весь Киев: адресная и справочная книга.* – К., 1905. – С. 62.

63 *Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.* – К., 1913. – С. 353.

64 *Стегней М. М.* Історія лікувальної справи тварин Київщини (кінець XIX ст. – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. вет. наук: спец. 16.00.12 "Історія ветеринарії". – К., 2006. – С. 11.

65 НМІУ. – Інв. картка Е–2 334.

66 Звірка проведена з січня по 13 лютого 2018 р.

початку радянсько-німецького етапу Другої світової війни. Цікаво, що в інвентарній картці зазначено “стан: не працює”, але скриня справно грає навіть через століття від імовірного часу створення.

Отже, у НМІУ зберігається музична скриня женецького виробника “Troll & Baker”, яку з огляду на нестандартну комплектацію, індивідуальне замовлення та відносно пізній час створення (як для циліндричної музичної скрині) та ще низку фактів, можна вважати свого роду своєрідним музичним пристроєм. Конструкція механізму скрині оснащена потужною годинниковою пружиною з механізмом захисту від надмірного накручування, змінним циліндром, секційним сталевим гребінцем із демпферами; механізмами перемикання мелодій та приглушення звуку; вона має ударну установку (дзвіночки), шухляди для змінних циліндрів та підставку-підсилювач звуку. Відомі нині джерела дозволяють лише приблизно визначити дату виготовлення та рік надходження експоната до музею. Скриню було створено між 1890 і 1906 рр. на замовлення київського лікаря-ветеринара М. П. Слісаревського, до музейних фондів вона надійшла в 1920–1930-х рр. Вважаємо, що надалі варто продовжити пошук документів, які б дозволили детальніше розкрити означену тему. Ця музична скриня є цінним свідченням і джерелом з історії технічної думки кін. XIX – поч. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Bahl G.* Music Boxes: The Collector's Guide to Selecting, Restoring and Enjoying New and Vintage Music Boxes. – Philadelphia, Pennsylvania: Running Press, 1993. – 216 p.
2. Boîte à musique / [Ressource électronique]: fr.wikipedia.org. – Mode d'accès: https://fr.wikipedia.org/wiki/Boîte_à_musique (date du traitement: 7.02.2018). – Nom de l'écran.
3. *Bowers D., Reblitz A.* Glossary / [Electronic resource]: The Music Box International Society project. – Access mode: <https://web.archive.org/web/20060110175104/http://www.mbsi.org/glossary.php#M> (last access: 7.02.2018). – Title from the screen.
4. Kikkerl and Brand music box / [Electronic resource]: Wikimedia Commons.org. – Access mode: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:3AMusic_box_elements.jpg (last access: 9.02.2018). – Title from the screen.
5. *Katarynek Czar* / [Elektronic znyzasób]: blog.obiettiva.pl. – Tryb dostępu: <http://blog.obiettiva.pl/katarynek-czar> (data wizyty: 14.04.2018). – Nazwa z ekranu.
6. *Mark Twain's notebooks & journals. Vol. II (1877–1883)* / Edited by F. Anderson, L. Salamo, B. L. Stein. – Berkely, Los Angeles, London: University of California press, 1975. – 718 p.
7. Music box / [Electronic resource]: en.wikipedia.org. – Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/Music_box#Evolving_box_production (last access: 7.02.2018). – Title from the screen.
8. *Ord-Hume, A. W. J. G.* Musical box. A history and Collector's guide. – London: George Allen & Unwin, 1980. – 416 p.
9. *Schlesinger K.* Musical-box / [Electronic resource]: Encyclopædia Britannica, 1911. – Access mode: https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclopædia_Britannica/Musical-box (last access: 7.02.2018). – Title from the screen.
10. The History of Music Box / [Electronic resource]: Nidec Sankyo Corporation. – Access mode: <http://www.nidec-sankyo.co.jp/orgel/e/orgel.html> (last access: 6.02.2018). – Title from the screen.
11. *Webb G.* The Cylinder musical box. Handbook. – London: FABER & FABER, 1968. – 204 p.
12. *Весь Киев: адресная и справочная книга / издание С. М. Богуславского.* – Киев: Типография “Печатное дело в Киеве”, 1905. – 590 с.
13. *Весь Киев: адресная и справочная книга / издатель М. А. Радоминский.* – Киев: Типография Петра Барскаго, 1901. – 416 с.
14. *Герб Российской империи: история / [Электронный ресурс]: История Российской империи.* – Режим доступа: <http://www.rosimperija.info/post/1507> (дата обращения: 7.02.2018). – Название с экрана.
15. *Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год (Год издания десятый). Издание правления общества Скорой Медицинской Помощи в Киеве.* – Киев: Типография С. В. Кульженко, 1912. – С. 353.
16. *Лукомский В., Топольт Н.* Русская геральдика. Руководство к составлению и описанию гербов. (Репринтное издание). – Москва: Государственная публичная историческая библиотека России, 1996. – 97 с.
17. *Національний музей історії України.* – Інвентарна картка № Е–2 334.
18. *Національний музей історії України.* – Книга вступу, № 2 160.
19. *Стегней М.* Історія лікувальної справи тварин Київщини (кінець XIX ст. – початок XX ст.): автореф. дис. канд. вет. наук: спец. 16.00.12 “Історія ветеринарії” / Стегней Микола Михайлович; Нац. аграр. ун-т. – Київ, 2006. – 31 с.

REFERENCES

Ves Kyev: adresnaia i spravocnaia knyha / izdatel: M. A. Radomynskyi. – Kyiv: Typohrafiia Petra Barskaho, Kreschatyk, sob. dom., # 40, 1901. – 416 s.

Ves Kyev: adresnaia i spravocnaia knyha / izdanye S. M. Bohuslavskoho. – Kyiv: Typohrafiia "Pechatnoedelo v Kyeve", Trekhsviatyetskaia ul. d. 5, 1905. – 590 s.

Herb Rossyiskoi imperyy: istoryia / [Electronic resource]: Ystoryia Rossyiskoi imperii. – Access mode: <http://www.rosimperija.info/post/1507> (last access: 7.02.2018). – Title from the screen.

Kalendar. Spravocnaia i adresnaia knyha h. Kievana 1913 hod (Hod izdaniia desiatyi). Izdanie pravleniia obschestva Skoroi Medytsynskoi Pomoschy v Kieve. – Kiev. Typohrafiia S. V. Kulzhenko, Pushkynskaia u., d. #4, 1912. – P. 353.

Lukomskyi V., Typolt N. Russkaia heraldyka. Rukovodstvo k sostavleniyu i opysaniyu herbov. (Repryntnoe izdanye) – Moskva: Hosudarstvennaia publychnaia istorycheskaia biblioteka Rossii, 1996. – 97 s.

Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. Inventarna kartka № E-2 334.

Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. Knyha vstupu, № E-2 160.

Steghnej M. Istorija likuvaljnoji spravy tvaryn Kyjivshhyny (kinecj XIX st. – pochatok XX st.): avtoref. dys. Na zdobuttja stupenja kand. vet. nauk: spec. 16.00.12 "Istorija veterynariji" / Steghnej Mykola Mykhajlovych. – Kyiv, 2006. – 31 s.

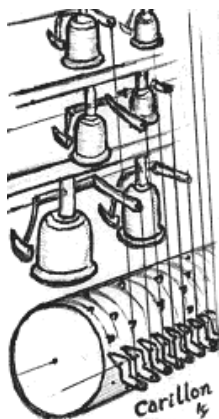

Рис. 1

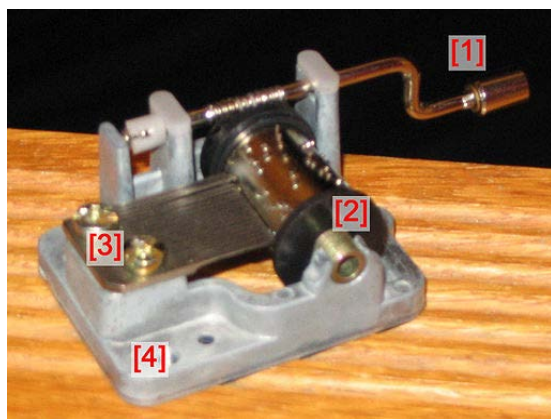

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Схема карильйону, подібного до того, який використовували у Брюселі у XIV ст. на вежі Ніколас Карц / [Ел. ресурс]: Nidec Sankyo Corporation / The History of Music Box. – Режим доступу: <http://www.nidec-sankyo.co.jp/orgel/e/orgel.html> (дата звернення 8.03.2018). – Назва з екрана.

Рис. 2. Принципова схема роботи перших музичних пристроїв на основі циліндру. Умовні позначення: 1. Кривошип, 2. Циліндр з вушками, 3. Гребінець, 4. Фіксуєча пластина / [Ел. ресурс]: Wikimedia Commons.org / File: Music box elements.jpg / Kikkerland Brand music box. – Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3AMusic_box_elements.jpg (дата звернення 8.03.2018) – Назва з екрана.

Рис. 3. Виробничий знак фірми “Backer-Troll & Co” / [Ел. ресурс]: Ord-Hume, A. W. J. G. The Musical box. A history and Collector’s guide. London: George Allen & Unwin, 1980. P. 262 (дата звернення 8.03.2018). – Назва з екрана.

Рис. 4. Музична скриня фірми “Troll & Backer” з фондів Національного музею історії України

Рис. 5. Ромбовидна прикраса з кришки музичної скрині

Рис. 6. Ромбовидна прикраса з передньої стінки музичної скрині

Рис. 7. Внутрішній вигляд музичної скрині “Troll & Baker”

УДК 069(1-4)+623.4] (477)“1917/1921”

Патриляк Богдан

кандидат історичних наук,
заступник генерального директора
з наукової та фондової роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
b_patrylak@ukr.net

Patryliak Bohdan

Candidate of historical sciences (PhD),
Deputy director general for research and collection work,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ХОЛОДНА ЗБРОЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РР. У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

COLD STEEL OF THE PERIOD OF THE UKRAINIAN STRUGGLE FOR NATIONAL LIBERATION (1917–1921) FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

У статті проаналізовано склад колекції холодної зброї НМІУ кінця XIX – початку XX ст. на предмет наявності озброєнь періоду Першої світової війни. Українські війська доби Української революції 1917–1921 рр. використовували здебільшого російське, німецьке та австро-угорське озброєння. Виявлено, що в колекції фондової групи зберігання НМІУ “Зброя та військове спорядження” міститься значна кількість зразків холодної зброї, які могли використовувати учасники різних військових формувань періоду національно-визвольних змагань. Ці музейні предмети можуть посісти гідне місце в оновленій експозиції, присвяченій Українській революції, активно використовуватися для створення виставок, присвячених цьому періоду української історії.

Ключові слова: Українська революція, холодна зброя, Армія УНР, Українська Галицька армія.

Summary

The contents of the collection of cold steel of the National museum of Ukrainian History, which contains the arms of the period of the World War I, is analyzed in the article. Ukrainian armies of the period of Ukrainian revolution 1917–1920 used predominantly Russian, German, and Austro-Hungarian weapons. It was revealed that the collection of the museum's fund group 'Arms and military equipment' contains many examples of the cold steel which could be used by the participants of various military formations of the period of Ukrainian struggle for national liberation. These museum objects can occupy its place in the renewed exhibition about Ukrainian revolution. They also can be used in making other exhibitions about that period of Ukrainian history.

Keywords: Ukrainian revolution, cold steel, UPR army, Ukrainian Galician army

В Україні триває відзначення подій 100-річчя Української революції, тому вивчення фондових зібрань вітчизняних музеїв для додаткової атрибуції озброєнь, які могли використовувати учасники українських визвольних змагань не втрачає своєї актуальності. Торік ми оглянули стрілецьку зброю періоду Української революції 1917–1921 рр. у зібранні НМІУ. Напрацювання були використані під час підготовки виставки зброї та військового спорядження з колекції НМІУ. Ця стаття присвячена холодній зброї цього періоду в колекції нашого музею.

Як і у випадку зі стрілецькою зброєю, учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр. користалися холодною зброєю, яка широко застосовувалася під час Першої світової війни. Це здебільшого російські, австро-угорські та німецькі зразки озброєнь.

У колекції НМІУ привертає увагу шабля за інв. № 3–1 198 (атрибутована у інвентарній книзі й картці як “Шабля західноєвропейська XIX ст.”). Шабля передана до нашого музею у 1956 р. за актом ч–1 151 з ленинградського Артилерійського історичного музею¹. Ефес складається з руків'я та гарди. Руків'я зі сталі та ебоніту чорного кольору прикрите увігнутою металевою планкою, що плавно переходить в округлу головку. До гарди прикріплений шкіряний темляк чорного кольору. На хрестовині клеймо “67”, на обуху “W / 12”. Лезо

1 НМІУ. – Фонди. – Інвентарна книга фондової групи “Зброя”. – Т. 2. – С. 102.

пощерблене. Загальна довжина шаблі 90 см.²

Це – прусська та німецька артилерійська шабля, прийнята на озброєння у 1896 р. (нім. Artillerie-Saebel n / A)³. Окрім Німеччини, перебувала на озброєнні армій східноєвропейських країн, зокрема Польщі та Литви (рис. 1).

Такими шаблями, отриманими у Польщі, були озброєні козаки Волинської групи учасників Другого зимового походу, ветеран якого, сотник Гриць Рогозний згадував, що перед походом козаки Волинської групи отримали: “Шаблі тяжкі, німецькі, в металевих піхвах, до яких козаки не призвичаєні”⁴. Металеві піхви до цієї шаблі не збереглися. Сьогодні вона експонується на виставці “Зброя та військово спорядження в колекції Національного музею історії України: від давнини до сучасності” у розділі, присвяченому українським визвольним змаганням 1917–1921 рр. Подібна зброя може доповнити постійно діючу експозицію, присвячену Українській революції.

Заслугує на увагу австро-угорська піхотна офіцерська шабля взірця 1861 р. (нім. Infanterie-offizierssäbel Muster 1861)⁵, представлена на виставці до 100-річчя початку Української революції “Відроджена держава”⁶. Шабля надійшла до музею за актом⁷ з виставки “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”, яка працювала в Києві з 30.04.1946 до 15.01.1951⁸ і була атрибутована як німецька першої чверті ХХ ст. У зібранні виставки вона позиціонувалася як трофейна зброя.

Клинок шаблі сталевий, незначної кривизни, однолезний, вістря дволезне. Біля основи клинка з лівого боку напис “KÜLL”, з правого – клеймо у вигляді черепа. Ефес складається з руків'я та гарди, його металеві деталі нікельовані. Руків'я дерев'яне, обтягнуте шкірою, пряме, овального перерізу, зі скошеною верхньою частиною, обмотане у дев'яти поперечних борозенках мідним дротом. Шкіра руків'я має незначні потертості та випадки. Руків'я прикрите увігнутою металевою планкою, що плавно переходить в округлу головку, зафіксовану овальною гайкою. Гарда майже під прямим кутом переходить у розширену ромбом хрестовину з двома прямокутними паралельними прорізами. Піхви металеві, сталеві, нікельовані, одна обоймиця зі скобою, друга – з кільцем. На піхвах незначна деформація, сліди іржі, невелика втрата устя. Загальна довжина шаблі – 99 см, довжина леза – 86 см, ширина леза – 2,5 см, довжина піхов – 89,5 см (рис. 2).

Такими шаблями були озброєні старшини УСС, а пізніше УГА. На світлині (рис. 3) зображено озброєну подібною шаблею хорунжу, командира чоти УСС Олену Степанів – матір відомого українського історика Ярослава Дашкевича. За участь у битві під Комарником її було нагороджено австро-угорською срібною медаллю “За хоробрість”, у 1918 р. – Військовим хрестом імператора Карла V. Від листопада 1918 р. вона була чотарем 4-ї Золочівської бригади УГА⁹.

Ця шабля може посісти гідне місце у розділах експозиції НМІУ, присвячених Першій світовій війні та визвольним змаганням 1917–1921 рр.

Українські військові підрозділи доби визвольних змагань 1917–1921 рр. активно використовували російські драгунські шапки взірця 1881 р.¹⁰

Захищене дужкою руків'я драгунської шапки нагадує руків'я шаблі. Цей різновид січної зброї російські військові запозичили у адигів (“сашхо” – з адигської “довгий ніж”). За конструкцією шапка ближча до великого ножа, ніж до шаблі. Відзначається значно меншою кривизною леза та його іншим балансуванням (точка рівноваги розташована далеко від руків'я). Шапка – наступальна січна зброя, не пристосована для фехтування, призначена для нанесення потужного та несподіваного визначального рубального удару.

2 Солдатская артиллерийская немецкая сабля образца 1896 г. / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://waterloo-collection.ru/13972/> (дата обращения: 12.01.2018) – Название с экрана.

3 Артеменко В. Сабля рейхсвера и вермахта // Украинский специализированный журнал “Клинок”. – 2013. – № 2 / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://klinokmag.com.ua/article.php?id=766> (дата обращения: 12.03.2017) – Название с экрана.

4 Спогади сотника Грицька Рогозного про Другий Зимовий похід / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://geroika.org.ua/spohady-sotnyka-hrytska-rohoznoho-pro-druhyj-zymovuj-pohid/> (дата звернення: 12.03.2017) – Назва з екрана.

5 Infanterie-offizierssäbel Muster 1861 / [El. resource]. – Access mode: <http://www.heeresgeschichten.at/blankwaffen/saebel/1861/1861.htm> (last access: 17.04.2017) – Title from the screen.; Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие. – СПб., 2003. – С. 311.

6 НМІУ. – Фонди. – 3–138.

7 НМІУ. – Інвентарна книга фондової групи “Зброя”. – Т. 1. – С. 61.

8 Родіонова О. Історія створення і функціонування виставки “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників” // Український народ у Другій світовій війні. До 70-річчя визволення Києва від німецьких окупантів. Зб. наук. праць. – К., 2013. – С. 121–132.

9 Науменко К. Є. Степанів-Дашкевич Олена Іванівна // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2012. – Т. 9. – С. 846.

10 Штик Т. Техніка і зброя доби визвольних змагань / Т. Штик // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 1–2. – С. 78.

Суттєвою перевагою була її дешевизна. У 1881 р. в Російській імперії під керівництвом генерал-лейтенанта Олександра Горлова була проведена реформа озброєнь: затверджені єдині зразки холодної зброї для всіх родів військ. Кавалерійські, драгунські та піхотні шаблі, а також кірасирські палаші були замінені на драгунські та козацькі шашки взірця 1881 р.¹¹, виготовлені за зразком кавказьких шашок (рис. 4).

Драгунські солдатські шашки взірця 1881 р. експонуються у НМІУ в розділах, присвячених Першій світовій війні¹² та Українській революції¹³. Остання надійшла з Одеського археологічного музею (Акт № 659 від 1953 р.). Офіцерська драгунська шашка взірця 1881 р. представлена також на виставці "Зброя та військово спорядження в колекції Національного музею історії України: від давнини до сучасності"¹⁴. У фондах музею зберігаються ще декілька шашок¹⁵. Особливо цікавою є шашка (3–1 324) зі "старих музейних надходжень", досліджена О. Шевченко. Вона є призовою зброєю. Відповідно до нагородного призначення, її виготовлено з високоякісних матеріалів та прикрашено рельєфними написами¹⁶.

Клинок російської драгунської шашки взірця 1881 р. сталевий, незначної кривизни, однолезний, вістря дволезне. Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою. Ефес складається із руків'я з головкою та гарди. Руків'я дерев'яне з поздовжніми похилими жолобками. На його верхній частині – фігурна металева втулка, на яку зверху насаджена овальна випукла головка. Гарда являє собою дужку, що відходить від верхньої частини руків'я та плавно переходить у хрестовину, закінчення якої загнуте донизу та заокруглене. На нижній частині руків'я також є металева втулка. Верхня втулка офіцерської російської драгунської шашки зразка 1881 р. декорована рослинним орнаментом та вензелем імператора, на дужці – також рослинний орнамент. Верхня втулка офіцерської шашки розміщена під більшим кутом, аніж у солдатської шашки¹⁷ (рис. 5).

У колекції зброї НМІУ представлені також російські козацькі шашки нижчих чинів¹⁸ взірця 1881 р. 1916 та 1917 рр.¹⁹. Їхні клинки сталеві, незначної кривизни, однолезні, з дволезними вістрями. Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою. Руків'я дерев'яне з поздовжніми похилими жолобками. Головка руків'я металева, з отвором для кріплення темляка. На нижній частині руків'я – металева втулка (рис. 6).

Козацькими шашками часто озброювалися учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр. На рис. 7 зображено озброєних ними бунчужного 3-ї сотні 1-го Лубенського кінного ім. Максима Залізняка полку Йосипа Зілінського з чотвим цієї сотні.

Оновлення експозицій українських музеїв, присвячених історії України ХХ ст., передбачає нове позиціонування частини музейних предметів. Завданням українських музеїв на сучасному етапі є зацікавлення відвідувачів вітчизняною історією, максимальне унаочнення основних етапів українського державотворення, зокрема збройної боротьби за незалежність України у ХХ ст. Якщо російські зразки холодної зброї доволі широко представлені в експозиціях музеїв (зокрема, НМІУ), то австро-угорські та німецькі зразки озброєнь також бажано експонувати саме в українському контексті, адже ними були озброєні учасники українських військових формувань.

Зрештою, ширше експонування зразків озброєнь періоду Першої світової війни та подій, що розгорталися після неї у контексті саме Української революції 1917–1921 рр. покликане, окрім іншого, збільшити кількість атрактивних експонатів в експозиціях музеїв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Артеменко В.* Сабля рейхсвера и вермахта // Украинский специализированный журнал "Клинок". – 2013. – № 2 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://klinokmag.com.ua/article.php?id=766> (дата обращения: 12.03.2017). – Название с экрана.
2. Драгунские шашки XIX – нач. XX ст. / [Электронный ресурс]: Первая мировая война. Битва империй. – Режим доступа: <http://ww1.milua.org/dragonSas.htm> (дата обращения: 17.01.2018) – Название с экрана.
3. *Дяченко П. Г.* Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. –

11 *Кулинский А. Н.* Русское холодное оружие военных, морских и гражданских чинов 1800–1917 годов. Определитель. – СПб., 1994 – С. 72.

12 НМІУ. – Фонди. – 3–1 370.

13 НМІУ. – Фонди. – 3–798.

14 НМІУ. – Фонди. – 3–1 728.

15 НМІУ. – Фонди. – 3–1 754, 3–1 324, 3–1 711.

16 *О. Шевченко.* Призова шашка в колекції Національного музею історії України // Історія давньої зброї. Дослідження 2016. – Т. II. – К., 2017. – С. 169–175.

17 Драгунские шашки XIX – нач. XX ст. / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://ww1.milua.org/dragonSas.htm> (дата обращения: 17.01.2018) – Название с экрана.

18 НМІУ. – Фонди. – 3–565, 3–1 370.

19 *Кулинский А. Н.* Европейское холодное оружие. – СПб., 2003. – С. 292.

Київ: Стікс, 2010. – 448 с.

4. Кулинский А. Н. Русское холодное оружие военных, морских и гражданских чинов 1800–1917 годов. Определитель. – Санкт-Петербург: Магик-Пресс, 1994 – 184 с.

5. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие. – Санкт-Петербург: Атлант, 2003. – 552 с.

6. НМІУ. – Інвентарна книга фондової групи “Зброя”. – Т. 1.

7. НМІУ. – Інвентарна книга фондової групи “Зброя”. – Т. 2.

8. Науменко К. Є. Степанів-Дашкевич Олена Іванівна // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 9: Прил – С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 846.

9. Родіонова О. Історія створення і функціонування виставки “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників” // Український народ у Другій світовій війні. До 70-річчя визволення Києва від німецьких окупантів: Зб. наук. праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2013. – С. 121–132.

10. Солдатская артиллерийская немецкая сабля образца 1896 г. / [Электронный ресурс]: Магазин военного антиквариата Ватерлоо. – Режим доступа: <https://waterloo-collection.ru/13972> (дата обращения: 12.01.2018). – Название с экрана.

11. Спогади сотника Грицька Рогозного про Другий Зимовий похід / [Електронний ресурс]: Благодійна організація “Благодійний фонд «Героїка»”. – Режим доступу: <http://geroika.org.ua/spohady-sotnyka-hrytska-rohoznogo-pro-druhuj-zymovuj-pohid> (дата звернення: 12.03.2017) – Назва з екрана.

12. Шевченко О. Призова шашка в колекції Національного музею історії України // Історія давньої зброї. Дослідження 2016: збірник наукових праць. У 2 т. Т. II / Упор. Д. Тоїчкін; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2017. – С. 169–175.

13. Штик Т. Техніка і зброя доби визвольних змагань // Пам’ятки України: історія та культура. Наук. часопис. – 2001. – № 1–2. – С. 66–79.

14. Infanterie-offizierssäbel Muster 1861 / [Elektronic resource]: heeresgeschichten.at. – Access mode: <http://www.heeresgeschichten.at/blankwaffen/saebel/1861/1861.htm> (last access: 17.04.2017) – Title from the screen.

REFERENCES

1. Blahodijnyj fond “Heroyika”. Spohady sotnyka Hryc`ka Rohoznogo pro Druhyj Zymovyj poxid / [El. resurs]. – Rezhym dostupu: <http://geroika.org.ua/spohady-sotnyka-hrytska-rohoznogo-pro-druhyj-zymovyj-pohid/> (data zvernennya: 12.03.2017) – Nazva z ekrana.

2. Drahunskye shashky XIX – nach. XX st. / [El. resurs]. – Rezhym dostupa: <http://ww1.milua.org/dragoonSas.htm> (data obrashhenyya: 17.01.2018) – Nazvanye s Ekrana.

3. Dyachenko P. H. Chorni zaporozhchi. Spomyny komandyr 1-ho kinnoho polku Chornyx zaporozhchiv Armiyi UNR. – K., 2010. – 448 s.

4. Kulynskiy A. N. Evropejskoe xolodnoe oruzhye. – SPb., 2003. – 552 s.

5. Kulynskiy A. N. Russkoe xolodnoe oruzhye voennyx, morskix y hrazhdanskyx chynov 1800–1917 hodov. Opredelytel`. – SPb., 1994 – 184 s.

6. Naumenko K. Ye. Stepaniv-Dashkevych Olena Ivanivna // Encyklopediya istoriyi Ukrayiny: U 10 t. – K., 2012. – T. 9. – S. 846.

7. Rodionova O. Istoriya stvorenniya i funkcionuvannya vystavky “Partyzany Ukrayiny v borot`bi proty nimec`ko-fashysts`kix zaharbnykiv” // Zbirnyk naukovyx prac` “Ukrayins`kyj narod u Druhij svitovij vijni. Do 70-richchya vyzvolennya Kyueva vid nimec`kix okupantiv”. – K., 2013. – S. 121–132.

8. Soldatskaya artylleryjskaya nemeckaya sablya obrazca 1896 h. [El. resurs]. – Rezhym dostupa: <https://waterloo-collection.ru/13972/> (data obrashhenyya: 12.01.2018) – Nazvanye s Ekrana.

9. Artemenko V. Sablya rejksvera y vermaxta // Ukraynskyj specyalyzrovannyj zhurnal “Klynok”, 2003–2017 / [El. resurs]. – Rezhym dostupa: <http://klinokmag.com.ua/article.php?id=766> (data obrashhenyya: 12.03.2017) – Nazvanye s Ekrana.

10. Shevchenko O. Pryzova shashka v kolekciji Nacional`noho muzeyu istoriyi Ukrayiny // Istoriya davn`oyi zbroyi. Doslidzhennya 2016: zb. Nauk. pr. Tom II / Uporyadnyk D. Toyichkin. – K., 2017. – S. 169–175.

11. Shtyk T. Texnika i zbroya doby vyzvol`nyx zmahan [Tekst] // Pam`yatky Ukrayiny. – 2001. – № 1–2.

12. NMIU. – Inventarna knyha fondovoyi hrupy “Zbroya”. – T. 1.

13. NMIU. – Inventarna knyha fondovoyi hrupy “Zbroya”. – T. 2.

14. Infanterie-offizierssäbel Muster 1861 / [El. resource]. – Access mode: <http://www.heeresgeschichten.at/blankwaffen/saebel/1861/1861.htm> (last access: 17.04.2017) – Title from the screen.

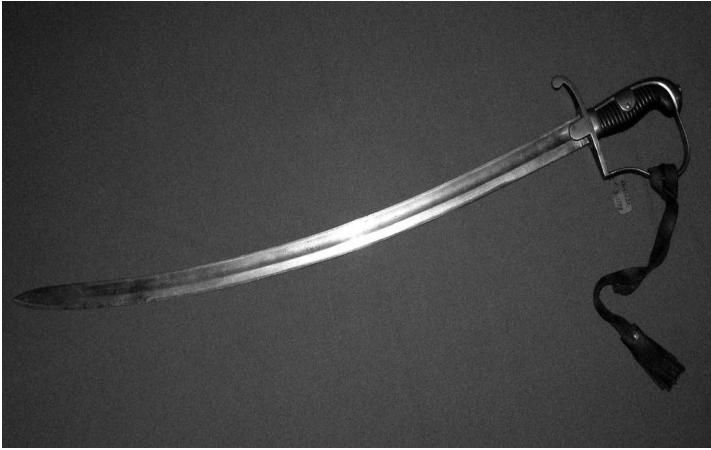

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. Артилерійська німецька шабля. НМІУ, 3–1 198.

Рис. 2. Австро-угорська піхотна офіцерська шабля взірця 1861 р. НМІУ, 3–138.

Рис. 3. Хорунжа УСС Олена Степанів, майбутня чотар 4-ї Золочівської бригади УГА. Світлина періоду Першої світової війни.

Рис. 4. Холодноряський сотник Іван Компанієць, озброєний російською солдатською драгунською шашкою взірця 1881 р.

Рис. 5. Російська офіцерська драгунська шашка. НМІУ, 3–1 728

Рис. 6. Російська козацька шашка нижчих чинів взірця 1881 р. НМІУ, 3–1 370.

Рис. 7. Бунчужний 3-ї сотні 1-го Лубенського кінного ім. Максима Залізняка полку Йосип Зілінський з чотивим цієї сотні, озброєні козацькими шашками (за: *Дяченко П. Г.* Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К., 2010. – С. 366).

УДК 069.5:39 (477)

Галько Оксана Юріївна

начальник науково-дослідного відділу
“Українське село 60-х–70-х років ХХ століття”,
Національний музей народної
архітектури та побуту України
(Київ, Україна)
aretuza@ukr.net

Halko Oksana

head of the research department,
National Museum of Folk
Architecture and Life of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**ПРЕДМЕТИ ПОБУТУ ГАЛИЦЬКОГО МІСТЕЧКА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ: ДЕРЕВО ТА МЕТАЛ**

**EVERYDAY LIFE'S SUBJECTS OF A GALICIAN TOWN (1918–1939) IN THE COLLECTION 'WOOD AND
METAL' OF THE NATIONAL MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE OF UKRAINE**

Анотація

Національний музей народної архітектури та побуту України є одним із найбільших і найбагатших скансенів Європи. Його фонди налічують понад 80 тис. унікальних експонатів традиційної народної культури всієї України і поділені на одиниці збереження: дерево і метал, кераміка, тканина, одяг, декоративно-ужиткове мистецтво тощо. Водночас поруч із предметами сільського побуту, в колекції зберігаються речі, привезені з міст і містечок, зокрема Галичини. До неї входять різноманітні одиниці, від дрібних побутових речей щоденного користування до музичних інструментів, ікон та ін. Повсякдення українських міщан маленьких містечок Галичини представлене виробами із тканини та кераміки, але найбільшу частину зібрання презентують вироби з дерева і металу: меблі, господарські засоби, посуд, декоративно-ужиткові предмети. Серед них є багато дерев'яних виробів, що належать авторству видатних різьбярських династій – Шкрібляків, Корпанюків, Балагутраків та ін.

Ключові слова: Національний музей народної архітектури та побуту України, фондова колекція, маленьке містечко, Галичина, побут, вироби з дерева і металу.

Summary

The National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine is one of the largest and most abundant scans of Europe. Its funds amount to more than 80 000 unique exhibits of the traditional folk culture from all over Ukraine. They are divided into preservation units of wood and metal, ceramics, fabric, clothing, decorative and applied arts, etc. At the same time, along with the items of the rural life items brought from cities and towns, including Galicia, are stored in the collection. It includes a variety of items, ranging from small household items of daily use to musical instruments, icons, and others. The daily activities of Ukrainian burghers of the small cities of Galicia are represented by textiles, ceramics, collection of wood and metal presents, which include furniture, household appliances, houseware, decorative and applied items. Among these, many wooden products belong to the authorship of the distinguished carvers' dynasties – Shkriblyak, Korpaniuk, Balagutrak.

Key words: National museum of Folk architecture and Life of Ukraine, fond collection, Galicia, every days life, makes of wood and metal.

Побут становить невід'ємну органічну частину життя кожної людини і його вивчення актуальне для дослідження поступу повсякдення соціуму. Як доказ цього – щоденна культура жителів малих містечок Галичини міжвоєнного періоду, яка є невичерпним джерелом цитування, запозичення і наслідування, своєрідним міфом і ностальгією за “золотими часами”. Важливість дослідження визначається тим, що культурно-географічне середовище цих містечок і нині зберігає свою архітектуру, архітектоніку, планіметрію, інтер'єри та екстер'єри,

а населення є носіями інформації про унікальну культуру.

Збереження матеріальних предметів відбувається в побутовому середовищі, родинних збірках та приватних колекціях. Проте, головне місце перебування артефактів повсякденного вжитку – це музеї. Подібна колекція знаходиться і в Національному музеї народної архітектури та побуту України (далі – НМНАПУ).

Метою даної роботи є виявлення, класифікація та аналіз предметів побуту містечок Галичини міжвоєнного періоду з фондової колекції НМНАПУ.

Вивчення фондів зібрань музеїв, як правило, здійснюється працівниками музеїв, де зазначені колекції зберігаються. Фондам НМНАПУ присвячено низку статей збірника "Народна культура України: традиції і сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України" (К., 2010). Безпосередньо нашої теми стосується стаття Л. Назаренко "Загальна характеристика фондів колекцій Національного музею народної архітектури та побуту України (1969–2009 рр.)"¹. Але обрана нами проблема конкретно не досліджувалася, оскільки пріоритетним напрямком студій музею була традиційна культура українського села.

Перш, ніж перейти до характеристики предметів побуту містечок Галичини в колекції, наведемо загальну характеристику фондів НМНАПУ та історію формування у музеї колекції артефактів зазначеного регіону.

Фондове зібрання музею має 40-річну історію і нараховує більше 70 тис. предметів із усіх регіонів України. Колекція створювалася з придбань наукових працівників під час наукових експедицій, подарунків окремих осіб, придбаних на виставках та музейних ярмарках робіт сучасних народних майстрів².

Поповнення фондів зібрання предметами побуту карпатського регіону здійснювалося у 70–90-х рр. ХХ ст. експедиціями працівників відділу "Карпати" Михайленко Т. І., Смолінського С. П., Кобальчинської Р. Р., Шмельова В. Г., Гайової Є. В., Громової О. П., Ценцевуса А. В., Меліхової В., Дешко М. П., Силуянової О.³

Збір матеріалу відбувався нерівномірно, залежав від багатьох факторів і диктувалося потребами комплектування фондів та експозиції. Найбільше експонатів дали Гуцульщина та Покуття. За кількістю експедицій та зібраних предметів лідерами були Косівський і Верховинський р-ни, потім – Снятинський і Городенківський р-ни; менше було привезено з Коломийського, Наддніпрянського та Тлумацького р-нів Івано-Франківської області. Чимало матеріалів надійшло з Бойківщини (Сколівський, Турківський, частина Рожнятівського р-нів Львівської обл.), Лемківщини (південь Великоберезнянського р-ну), Опілля (Львівщина, Ходорівщина), Сокальщини та Яворівщини.

Із предметів побуту насамперед збиралися: одяг (сорочки, кептарі, гуні, головні убори, весільний одяг), вироби зі шкіри (тобівки, череси, взуття), прикраси (монетні "салби", згарди, пацьорки, коралі; бісерні гerdани, силянки, реци, драбинки), декоративно-побутова тканина (утиральники, верети, ліжники) та ін. Із побутового начиння слід виокремити керамічні вироби (кахляні печі, глечики, горщики, тарелі, миски) відомих осередків гончарства Гуцульщини – Косова і Пістиня, серед яких – роботи відомих майстрів Бахматюка О., Баранюка І., Кошака П., Цвілик П., Вербівської Н., Волощук М. А., Заячук С.⁴

Вироби з дерева представлено різьбленими скринями, прикрашеними випалюванням та інкрустацією предметами домашнього вжитку (настінні тарелі, "гелети", кухлі, цеберки), окремі з яких є творами відомих різьбярів Шкрібляка Ю. та Корпанюка І.

Оскільки концепція музею спрямовувалась на збереження традиційної культури, речі привозились переважно із сільської місцевості. Але робота з картотекою, інвентарними книгами та польовими описами дала нам можливість виявити чимало предметів, придбаних і містах і містечках Галичини: Львові, Івано-Франківську (в досліджуваний період – Станіславів), Косові, Коломиї, Городенці, Сколе, Дрогобичі, Бориславі, Новому Яворові, Сокалі, Східниці.

Оскільки матеріальна культура великих міст менше нас цікавить, зупинимось на експонатах, які характеризують побут містечок зазначеного періоду: одяг та прикраси, дерев'яний та керамічний ужитковий і декоративний посуд, предмети побуту, що використовувалися в господарстві, музичні інструменти, книги та періодика.

¹ Назаренко Л. Загальна характеристика фондів колекцій Національного музею народної архітектури та побуту України (1969–2009 рр.) // Народна культура України: традиції і сучасність. – К., 2010. – С. 337.

² Назаренко Л. Вказ. праця. – С. 337.

³ Назаренко Л. Вказ. праця. – С. 337; Книга польових описів Національного музею народної архітектури та побуту України (далі – НМНАПУ). – № 8; 9.

⁴ Назаренко Л. Вказ. праця. – С. 340; Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI – першої половини ХХ століть. – Львів, 2007. – С. 24.

У побутовому просторі завжди було необхідне наповнення речами – тканиною, меблями, господарським та кухонним начинням, у яких поєднувалися вироби народних майстрів і фабричні матеріали. Майже всі господині вишивали, окремі з них – ткали і шили, деякі господарі робили меблі. Майже у кожній міщанській хаті був примітивний набір інструментів для упорядкування сімейного побуту – для роботи з деревом, металом, одягом, взуттям. Якщо міщанин займався ремеслом чи був найманим робітником, його професійна діяльність розширювала цей асортимент. У хаті могли перебувати ткацький верстат, бондарські, ковальські, шевські, перукарські інструменти, швейна машинка тощо. В міщанських будинках переважали речі з дерева, в меншій кількості – з металу; були речі, виготовлені зі шкіри, глини, порцеляни, скла, домашнього і фабричного полотна.

У міському побуті перехідного (міжвоєнного) періоду користувалися переважно дерев'яними меблями: столи і крісла з високими спинками, кутові лави, шафи, креденси (засклені буфети), куфери (або куфри – пофарбовані в коричневий або зелений колір і прикрашені фляндруванням великі саркофагоподібні скрині з опуклим віком)⁵, бамбетлі (розкладні лави зі спинками), комоди, широкі двоспальні ліжка з високими різьбленими спинками, канапи, дерев'яні полички, рамки, підставки та ін. Зазначених дерев'яних побутових виробів у фондах музею небагато.

Лідером у постачанні експонатів із дерева, кераміки, тканин та вишивки до фондів НМНАПУ серед галицьких містечок є Косів. Польський дослідник Станіслав Нецей, вивчаючи цей центр ремесел, порівняв його з швейцарським Давосом: "...Славною також була гуцульська різьба по дереву завдяки діяльності двох гуцульських родів – Шкрібляків та Корпанюків з Яворова біля Косова. Меблі і різьблені предмети з верстату Шкрібляка чи кераміка Бахматюка є найбільш цінними здобутками гуцульського мистецтва"⁶.

У колекції зберігаються вироби династій Шкрібляків та Корпанюків: стягнене двома обручами орнаментоване барильце (1874)⁷; оздоблений геометричним орнаментом косарський кухоль-кушка (1929)⁸; різьблена та інкрустована бісером і металом циліндрична вазочка-цукорниця з кришкою на підставці зі стояком⁹; покрита різьбою, прикрашена тисненнями і точіннями, інкрустована перламутром, циліндрична сільничка з чорного дерева зі ступінчастою кришкою¹⁰; оздоблений різьбою та точінням футляр для люстерка з прикріпленою металевою пластинкою кришкою (колекція О. Соломченка)¹¹, авторство яких приписують В. Шкрібляку. Перші два предмети були закуплені науковцями у Львові, куди вони, очевидно, потрапили з Косова. Решту придбано в Косові. Виробом Ф. Шкрібляка вважається топірець (бартка) з різьбленим держакон, орнаментованим кулястими квітами та копаницями¹² (кол. О. Соломченка).

У колекції музею зберігаються вироби родини Корпанюків: різьблений, інкрустований топірець перш. пол. ХХ ст. із держакон, стягнутим металевою пластиною¹³ та різьблений, інкрустований бісером і перламутром, оздоблений інтарсією макет каплички з написом на звороті "Юрко Корпанюк, 1941 р." (обидва предмети – з кол. О. Соломченка)¹⁴.

Крім того, у фондах представлені вироби таких майстрів: І. Кіщука – інкрустований, лакований, прикрашений тисненням і литвом бакутовий топірець поч. ХХ ст. (Косів, кол. О. Соломченка)¹⁵; В. М. Шмадюка – інкрустований рогом, лакований, прикрашений тисненням та литвом із металу келеп із контурною "гострою" частиною та ступінчатим обухом поч. ХХ ст. (Косів, кол. О. Соломченка)¹⁶; Б. Курліщука – інкрустований рогом і металом, оздоблений різьбою та інтарсією дерев'яний таріль із зображенням геометризваної розети сер. ХХ ст. (Косів, кол. О. Соломченка)¹⁷; І. Ю. Грималюка – орнаментований, із випалюванням пасківник-куфер на

5 Орел Л. Весільна скриня // Українська родина: родинний і громадський побут. – К., 2000. – С. 44.

6 Nicieja S. S. Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych. – Т. II. – Wrocław, 2013. – S. 95.

7 Фонди Національного музею народної архітектури та побуту України (далі – Фонди НМНАПУ). О: ДМ 7 040: барильце, 1874 р.

8 Там само. О: ДМ 7 041: кушка (косарський кухоль), 1929 р.

9 Там само. О: ДМ 855: вазочка-цукорниця, кін. ХІХ ст., м. Косів.

10 Там само. О: ДМ 858: сільничка, кін. ХІХ ст., м. Косів.

11 Там само. О: ДМ 856: футляр для дзеркала, кін. ХІХ ст., м. Косів.

12 Там само. О: ДМ 849: топірець, поч. ХХ ст., м. Косів

13 Там само. О: ДМ 850: топірець, перш. пол. ХХ ст.

14 Там само. О: ДМ 881: макет дерев'яної каплички.

15 Там само. О: ДМ 848: бакутова бартка.

16 Там само. О: ДМ 847: келеп.

17 Там само. О: ДМ 874: дерев'яна різьблена таріль.

трьох ніжках сер. XX ст. (Косів, кол. О. Соломченка)¹⁸; В. Г. Девдюка – прямокутна, орнаментована різьбою рамка поч. XX ст. (Косів, кол. О. Соломченка)¹⁹; М. І. Гrepиняка – орнаментована, інкрустована бісером та металом, оздоблена точінням і вирізуванням грибоподібна скринька з кришкою сер. XX ст. (Косів)²⁰; І. В. Балагутрака – орнаментована скринька з випуклими стінками й опуклою кришкою, оздоблена різьбою і точінням; обкладинка для альбома²¹ та цукорниця²² (два останні предм. – сер. XX ст., Косів).

Авторство багатьох предметів музейної колекції не визначене, однак це не применшує їхньої вартості та цінності для збірки. Це – вироби косівських майстрів із колекції О. Соломченка: різьблені ручні хрести (1865) і прикрашені бронзовим литвом та карбуванням дерев'яні натільні хрестики сер. XIX ст.; інкрустований бісером бібуляр (прес-пап'є) поч. XX ст.; різьблені "трійці" (підсвічники) поч. XIX ст. на високих стояках із підставками (один – у вигляді композиції, до якої входять дзвони та фігурки людей); оздоблені різьбою і випалюванням декоративні орнаментовані вази з клепок (одна – з "рогатим" вушком); орнаментована випалюванням коновочка з клепок поч. XX ст.²³; прикрашені литвом та карбуванням, інкрустовані бакунітом люльки XIX ст. з мундштуком²⁴ або з трубчастим чубуком²⁵; стягнуте двома дерев'яними обручами різьблене орнаментоване барильце сер. XIX ст.²⁶; різьблені орнаментовані рахви (маслянки) кін. XIX ст.²⁷. А також – різьблений пасхальний куфер поч. XX ст.²⁸ та сідло (тарниця) сер. XX ст. (обидва предмети – з м. Верховина Івано-Франківської обл.)²⁹; інкрустовані металом та кольоровим бісером декоративні орнаментовані тарелі з розетами; орнаментований овальний піднос-хлібниця та пушка на перець 1940-х рр. (Косів)³⁰, різьблені хрести. Наявні також знаряддя праці гончарів: круги³¹ та ножі 1920-х рр., сапки³² та дроти (тканина, дріт, 1930-ті рр.)³³, ріжки (ріг, гусячий пищик, 1930-ті рр.)³⁴. У музейному зібранні є дерев'яні вироби: веретена³⁵, різьблений чорнильний прибор³⁶, привезені з Косова ложки (всі – сер. XX ст.³⁷).

У фондах музею зберігаються кілька бамбетлів (невеликі розкладні лави з різьбленими бічними та задніми стінками і висувною шухлядою під сидінням) поч. XX ст. – 1920-х рр. Один із них привезений із Коломийського р-ну, звідти також походить кутова різьблена лава на трьох фігурних ніжках кін. XIX – поч. XX ст. Із Коломій надійшли: різьблений стіл кін. XVIII ст. на двох спарених ніжках та фаска (стягнута дерев'яним обручем циліндрична діжечка з 10 клепок) 1930-х рр.³⁸, снівниця³⁹, зільниця (дерев'яна довбана діжка)⁴⁰ та терниця (обидві – кін. XIX ст.⁴¹), вертлюг (дерев'яний пристрій для мотання ниток) 1930-х рр.⁴².

Різьблений бамбетель 1920-х рр.⁴³ походить зі Східниці Дрогобицького р-ну Львівської обл., як і

-
- 18 Там само. О: ДМ 870: пасківник-куфер.
 - 19 Там само. О: ДМ 862: рамка дерев'яна.
 - 20 Там само. О: ДМ 861: скринька з кришкою.
 - 21 Там само. НД: 1 224: скринька з кришкою.
 - 22 Там само. НД: 1 270: цукорниця.
 - 23 Там само. О: ДМ 842: коновочка з клепок.
 - 24 Там само. О: ДМ 864: люлька з мундштуком.
 - 25 Там само. О: ДМ 863: люлька з трубчастим чубуком.
 - 26 Там само. О: ДМ 854: барильце.
 - 27 Там само. О: ДМ 851, 852, 2 183: рахви.
 - 28 Там само. О: ДМ 2 184: пасхальний куфер.
 - 29 Там само. О: ДМ 2 185: сідло.
 - 30 Там само. О: ДМ 7 332: пушка на перець (перечниця).
 - 31 Там само. О: ДМ 1 222: круг гончарний.
 - 32 Там само. О: ДМ 1 225: сапка гончарська.
 - 33 Там само. О: ДМ 1 224: дроти гончарські.
 - 34 Там само. О: ДМ 1 226: ріжок гончарський.
 - 35 Там само. О: ДМ 7 327, 7 328: веретена.
 - 36 Там само. НД: 1 221: чорнильниця.
 - 37 Там само. НД: 1 227, 1 228, 1 229, 1 230: ложки дерев'яні.
 - 38 Там само. О: ДМ: 7 511: фаска (діжечка).
 - 39 Там само. О: ДМ: 7 504: снівниця.
 - 40 Там само. О: ДМ 7 332: зільниця.
 - 41 Там само. О: ДМ 7 506: терниця.
 - 42 Там само. О: ДМ 7 506: вертлюг.
 - 43 Там само. О: ДМ 6 655: дерев'яний бамбетель.

незасклений креденс (мисник) 1920-х рр.⁴⁴, медогонка (стягнута обручами дерев'яна діжка)⁴⁵, жорна (дерево, камінь)⁴⁶, лава з фігурними ніжками сірого кольору⁴⁷, різьблений тримач для рушників поч. ХХ ст. (Дрогобич)⁴⁸. Із Трускавця Львівської обл. до музею надійшли: віялка для зерна⁴⁹, два дзюбаки – дерев'яні плуги з металевим ралом⁵⁰, розписаний геометризаним орнаментом під горіх дерев'яний бамбетель із фігурною спинкою 1920–1930-х рр.⁵¹, кошики для випічки хліба⁵², кілька металевих ланців (ланцюгів)⁵³, залізна праска⁵⁴, сікач для овочів та коренеплодів⁵⁵ 1920–1930-х рр.

У др. пол. ХІХ ст. у міському побуті використовувалися вироби із металу (праски, кочерги, щипці, лампи, посуд тощо), в той час як селяни надавали перевагу дереву і кераміці. Заможні мешканці міст (переважно євреї та поляки) користувались дорожчими за вироби місцевих кустарів фабричними речами, які купували або виписували з Польщі.

У фондах НМНАПУ зберігаються: фабрична металева полив'яна ринка на трьох ніжках із ручкою⁵⁶ 1930-х рр. (Коломия), ложки та виделки з філігранним фігурним різьбленням на ручці та надписом "Fasto – il Passa" поч. ХХ ст. (Борислав Львівської обл.)⁵⁷, ложки і чотиризубі виделки жовтого кольору з ручками, на яких орнаментовані рослинні мотиви поч. ХХ ст. (Борислав)⁵⁸, оздоблені тисненням рослинним орнаментом гасові лампи "летюча миша" на різьблених металевих підставках із чотирма ніжками, абажури яких прикрашені емблемами "Аполло ОТТ" і "Patent" поч. ХХ ст. (Борислав). У колекції є також кілька оздоблених карбуванням та розписами рослинним орнаментом підносів із ручками поч. ХХ ст. з Дрогобича і Борислава⁵⁹, мідна ступка з товчачиком поч. ХХ ст. (Дрогобич)⁶⁰, металева емальована мірка на горілку з ручками і написом "1 / 16 L" поч. ХХ ст. (Дрогобич)⁶¹, жовта металева перечниця на підставці з фігурною кришечкою-ситком поч. ХХ ст. (Борислав)⁶², оздоблена карбованими батальними сценами бляшана скринька. З Борислава та Дрогобича також походить низка побутових виробів поч. ХХ ст.: орнаментовані млинки для кави з футлярами⁶³, мідний примус із написом "made in Sweden"⁶⁴, оздоблена кольоровими рослинними та геометричними розписами бляшана скринька для цукру⁶⁵, розмальовані бляшані скриньки для чаю⁶⁶, металева гиря з вушком та літерами "ЗФ"⁶⁷, металева гиря з позначкою "10 DK"⁶⁸, мідна миска⁶⁹. Крім того, в колекції представлені знаряддя праці поч. ХХ ст.: сокира⁷⁰ та кирка (обидві – з Дрогобича)⁷¹.

У м. Новий Яворів Львівської обл. придбано навісний металевий замок із ключем⁷² та скриню (обидві

44 Там само. О: ДМ 6 654: креденс.

45 Там само. О: ДМ 6 658: медогонка.

46 Там само. О: ДМ 6 657: жорна (ручний млинок).

47 Там само. О: ДМ 6 656: дерев'яна лава.

48 Там само. НД: 11 190: тримач для рушників.

49 Там само. О: ДМ 6 662: віялка.

50 Там само. О: ДМ 6 660: дзюбак (дерев'яний плуг).

51 Там само. О: ДМ 6 663: бамбетель дерев'яний.

52 Там само. НД: 18 739: кошик для випічки хліба.

53 Там само. НД: 18 737, 18 738, 18 743, 18 744: ланц (ланцюг) металевий.

54 Там само. НД: 18 741: праска залізна.

55 Там само. НД: ДМ 18 745: сікач для овочів.

56 Там само. О: ДМ 7 510: ринка (каструля) металева.

57 Там само. О: ДМ 6 316, 6 319: ложка, виделка металеві "Fasto – il Passa".

58 Там само. О: ДМ: 6 318, 6 320: ложка, виделка металеві.

59 Там само. О: ДМ 6 323: металевий овальний піднос.

60 Там само. О: ДМ 6 467: ступка мідна.

61 Там само. О: ДМ 6 469: мірка на горілку.

62 Там само. НД 9 737: перечниця металева.

63 Там само. НД: 9 740, 11 193: млинок для кави.

64 Там само. НД: 9 739: металевий примус.

65 Там само. НД: 9 738: бляшана скринька для цукру.

66 Там само. НД: 9 739, 11 179, 11 180, 11 189: бляшана скринька для чаю.

67 Там само. НД: 9 744: гиря металева.

68 Там само. НД: 9 741: гирька металева.

69 Там само. НД: 16 315, 16 316: металева миска.

70 Там само. НД: 11 184: сокира.

71 Там само. НД: 16 317: кирка.

72 Там само. НД: 18 147: колодка (навісний металевий замок).

речі – сер. ХІХ ст.⁷³), солом'янку (скріплену корою плетену з соломи коробку) кін. ХХ ст.⁷⁴. Зі Східниці до музею надійшла лавиця з фігурно вирізаними спинкою і сидінням⁷⁵ та дерев'яна коновка з вушками (посудина для води) (обидві – 1920-х рр.⁷⁶), а також речі кухонного вжитку 1920–1930-х рр.: металеві щипці для печі чи плити⁷⁷, металевий гачок для печі⁷⁸, шатківниця (дошка з металевими лезами для нарізання капусти)⁷⁹, емальована сковорідка⁸⁰, заслінка з ручкою⁸¹, плетене з лози решето⁸², видовбане з колоди корито⁸³, сікач для м'яса з фігурним лезом та дерев'яною ручкою⁸⁴, гелетки (скріплені дерев'яними обручами діжки)⁸⁵, кадівб (видовбана з дерева діжка)⁸⁶.

Отже, фондове зібрання НМНАПУ володіє значною кількістю предметів побуту (переважно з дерева та металу), якими користувалися українські галицькі міщани міжвоєнного періоду. Найбільше експонатів надійшли з м. Косів Івано-Франківської обл., а також із Дрогобича, Борислава, Східниці, Коломиї, Трускавця, Сколе та ін.

У музейних фондах наявні авторські роботи династій видатних різьбярів Шкрібляків та Корпанюків, речі менш відомих майстрів або анонімні. Серед предметів – знаряддя праці, кухонне начиння, елементи для прикрашання інтер'єру, меблі. Переважно всі вони оздоблені та орнаментовані у техніках різьблення, інтарсії, інкрустації, випалювання, тиснення, литва, гравіювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Івашків Г. Декор української народної кераміки ХVІ – першої половини ХХ століть / Г. Івашків. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 543 с.
2. Книга польових описів Національного музею народної архітектури та побуту України (далі – НМНАПУ). – № 8, 9.
3. Назаренко Л. Загальна характеристика фондів колекцій Національного музею народної архітектури та побуту України (1969–2009 рр.) / Л. Назаренко // Народна культура України: традиції і сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України. – Київ: ПВП “Задруга”, 2010. – С. 337–341.
4. Орел Л. Весільна скриня / Л. Орел // Українська родина: родинний і громадський побут / Упор. Л. Орел. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 40–45.
5. Nicieja S. S. Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych: T. II. / S. S. Nicieja. – Wrocław: Wydawnictwo MS, 2013. – 512 s.
6. Фонди Національного музею народної архітектури та побуту України (далі – Фонди НМНАПУ). О: ДМ 7 040: барильце, 1874 р.
7. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 041: кушка (косарський кухоль), 1929 р.
8. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 855: вазочка-цукорниця, кін. ХІХ ст., м. Косів.
9. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 858: сільничка, кін. ХІХ ст., м. Косів.
10. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 856 футляр для дзеркала, кін. ХІХ ст., м. Косів.
11. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 849: топірець, поч. ХХ ст., м. Косів.
12. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 850: топірець, перш. пол. ХХ ст.
13. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 881: макет дерев'яної каплички.
14. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 848: бакутова бартка.
15. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 847: келеп.

73 Там само. О: ДМ 6 634: скриня дерев'яна.

74 Там само. НД: 18 148: солом'янка.

75 Там само. НД: 18 669: різьблена дерев'яна лавка.

76 Там само. НД: 18 667: дерев'яна коновка.

77 Там само. НД: 18 672: металеві щипці для печі.

78 Там само. НД: 18 671: металеві щипці для печі.

79 Там само. НД: 18 670: шатківниця.

80 Там само. НД: 18 673: сковорідка.

81 Там само. НД: 18 674: заслінка для печі.

82 Там само. НД: 18 675: решето.

83 Там само. НД: 18 676: корито.

84 Там само. НД: 18 677: сікач для м'яса.

85 Там само. НД: 18 680: гелетка (дерев'яна діжечка).

86 Там само. НД: 18 681: кадівб (видовбана дерев'яна діжечка).

16. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 874: дерев'яна різьблена таріль.
17. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 870: пасківник-куфер.
18. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 862: рамка дерев'яна.
19. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 861: скринька з кришкою.
20. Фонди НМНАПУ. НД: 1 224: скринька з кришкою.
21. Фонди НМНАПУ. НД: 1 270: цукорниця.
22. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 864: люлька з мундштуком .
23. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 863: люлька з трубчастим чубуком.
24. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 854: барильце.
25. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 851, 852, 2 183: рахви.
26. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 2 184: пасхальний куфер.
27. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 2 185: сідло.
28. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 842: коновочка з клепок.
29. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 332: пушка на перець (перечниця).
30. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 868: підсвічник "Трійці".
31. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 876: дерев'яний ручний хрест.
32. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 883: дерев'яний натільний хрест.
33. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 882: бібуляр (прес-пап'є).
34. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 1 222: круг гончарний.
35. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 1 223: ножі гончарні.
36. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 1 225: сапка гончарська.
37. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 1 224: дроти гончарські.
38. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 1 226: ріжок гончарський.
39. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 327,7 328: веретена.
40. Фонди НМНАПУ. НД: 1 221: чорнильниця.
41. Фонди НМНАПУ. НД: 1 227, 1 228, 1 229, 1 230: ложки дерев'яні.
42. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 511: фаска (діжечка).
43. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 504: снівниця.
44. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 332: зільниця.
45. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 506: терниця.
46. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 506: вертлюг.
47. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 655: дерев'яний бамбетель.
48. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 654: креденс.
49. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 658: медогонка.
50. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 657: жорна (ручний млинок).
51. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 656: дерев'яна лава.
52. Фонди НМНАПУ. НД: 11 190: тримач для рушників.
53. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 662: віялка.
54. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 660: дзюбак (дерев'яний плуг).
55. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 663: бамбетель дерев'яний.
56. Фонди НМНАПУ. НД: 18 739: кошик для випічки хліба.
57. Фонди НМНАПУ. НД: 18 737, 18 738, 18 743, 18 744: ланц (ланцюг) металевий.
58. Фонди НМНАПУ. НД: 18 741: праска залізна.
59. Фонди НМНАПУ. НД: 18 745: сікач для овочів.
60. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 7 510: ринка (каструля) металева.
61. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 316, 6 319: ложка, виделка металеві "Fasto – il Passa".
62. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 318, 6 320: ложка, виделка металеві.
63. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 323: металевий овальний піднос.
64. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 467: ступка мідна;
65. Фонди НМНАПУ. НД: 9 737: перечниця металева.
66. Фонди НМНАПУ. НД: 9 740, 11 193: млинок для кави.
67. Фонди НМНАПУ. НД: 9 739: металевий примус.
68. Фонди НМНАПУ. НД: 9738: бляшана скринька для цукру.

69. Фонди НМНАПУ. НД: 9 739, 11 179, 11 180, 11 189: бляшана скринька для чаю.
70. Фонди НМНАПУ. НД: 9 744: гиря металева.
71. Фонди НМНАПУ. НД: 9 741: гирька металева.
72. Фонди НМНАПУ. НД: 16 315, 16 316: металева миска.
73. Фонди НМНАПУ. НД: 11 184: сокира.
74. Фонди НМНАПУ. НД: 16 317: кірка.
75. Фонди НМНАПУ. НД: 18 147: колодка (навісний металевий замок).
76. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 634: скриня дерев'яна.
77. Фонди НМНАПУ. НД: 18 148: солом'янка.
78. Фонди НМНАПУ. НД: 18 669: різьблена дерев'яна лавка.
79. Фонди НМНАПУ. НД: 18 667: дерев'яна коновка.
80. Фонди НМНАПУ. НД: 18 672: металеві щипці для печі.
81. Фонди НМНАПУ. НД: 18 671: металеві щипці для печі.
82. Фонди НМНАПУ. НД: 18 670: шатківниця.
83. Фонди НМНАПУ. НД: 18 673: сковорідка.
84. Фонди НМНАПУ. НД: 18 674: заслінка для печі.
85. Фонди НМНАПУ. НД: 18 675: решето.
86. Фонди НМНАПУ. НД: 18 676: корито.
87. Фонди НМНАПУ. НД: 18 677: сікач для м'яса.
88. Фонди НМНАПУ. О: ДМ 6 469: мірка на горілку.

REFERENCES

1. *Ivashkiv H. Dekor ukrainskoj narodnoj keramiky XVI – pershoj polovyny XX stolit / H. Ivashkiv. – Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2007. – 543 s.*
2. *Knyha polovykh opysiv Natsionalnoho muzeiu narodnoj arkhitektury ta pobutu Ukrainy (dali – NMNAPU). – № 8; 9.*
3. *Nazarenko L. Zahalna kharakterystyka fondovykh koleksii Natsionalnoho muzeiu narodnoj arkhitektury ta pobutu Ukrainy (1969–2009 rr.) / L. Nazarenko // Narodna kultura Ukrainy: tradytsii i suchasnist. Materialy Mizhnarodnoy naukovoj konferentsii, prysviachenoj 40-richchju zasnuvannia Natsionalnoho muzeiu narodnoj arkhitektury ta pobutu Ukrainy. – Kyiv: PVP “Zadruha”, 2010. – S. 337–341.*
4. *Orel L. Vesilna skrynja / L. Orel // Ukrainska rodyna: rodynni i hromadskyj pobut / Upor. L. Orel. –Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2000. – С. 40–45.*
5. *Nicieja S. S. Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych / S. S. Nicieja. – Wroclaw, 2013. – T. II. – 512 s.*
6. *Fondy Natsionalnoho muzeiu narodnoj arkhitektury ta pobutu Ukrainy (dali – Fondy NMNAPU). О: DM 7 040: baryltsse, 1874 r.*
7. *Fondy NMNAPU. О: DM 7 041: kushka (kosarskyi kukhol), 1929 r.*
8. *Fondy NMNAPU. О: DM 855: vazochka-tsukornytsia, kin. XIX st., m. Kosiv.*
9. *Fondy NMNAPU. О: DM 858: silnychka, kin. XIX st., m. Kosiv.*
10. *Fondy NMNAPU. О: DM 856 futliar dlia dzerkala, kin. XIX st., m. Kosiv.*
11. *Fondy NMNAPU. О: DM 849: topirets, poch. XX st., m. Kosiv.*
12. *Fondy NMNAPU. О: DM 850: topirets, I pol. XX st.*
13. *Fondy NMNAPU. О: DM 881: maket derevianoj kaplychky.*
14. *Fondy NMNAPU. О: DM 848: bakutova bartka.*
15. *Fondy NMNAPU. О: DM 847: kelep.*
16. *Fondy NMNAPU. О: DM 874: dereviana rizblena taril.*
17. *Fondy NMNAPU. О: DM 870: paskivnyk-kufer.*
18. *Fondy NMNAPU. О: DM 862: ramka dereviana.*
19. *Fondy NMNAPU. О: DM 861: skrynka z kryshkoju.*
20. *Fondy NMNAPU. ND: 1 224: skrynka z kryshkoju.*
21. *Fondy NMNAPU. ND: 1 270: tsukornytsia.*
22. *Fondy NMNAPU. О: DM 864: liulka z mundshtukom .*
23. *Fondy NMNAPU. О: DM 863: liulka z trubchastym chubukom.*

24. Fondy NMNAPU. O: DM 854: baryltse.
25. Fondy NMNAPU. O: DM 851, 852, 2 183: rakhvy.
26. Fondy NMNAPU. O: DM 2 184: paskhalnyi kufer.
27. Fondy NMNAPU. O: DM 2 185: sidlo.
28. Fondy NMNAPU. O: DM 842: konovochka z klepok.
29. Fondy NMNAPU. O: DM 7 332: pushka na perets (perechnytsia).
30. Fondy NMNAPU. O: DM 868: pidsvichnyk "Triitsi".
31. Fondy NMNAPU. O: DM 876: dereviani ruchnyi khrest.
32. Fondy NMNAPU. O: DM 883: dereviani natilnyi khrest.
33. Fondy NMNAPU. O: DM 882: bibuliar (pres-papie).
34. Fondy NMNAPU. O: DM 1 222: kruh honcharnyi.
35. Fondy NMNAPU. O: DM 1 223: nozhi honcharni.
36. Fondy NMNAPU. O: DM 1 225: sapka honcharska.
37. Fondy NMNAPU. O: DM 1 224: droty honcharski.
38. Fondy NMNAPU. O: DM 1 226: rizhok honcharskyi.
39. Fondy NMNAPU. O: DM 7 327,7 328: veretena.
40. Fondy NMNAPU. ND: 1 221: chornylnytsia.
41. Fondy NMNAPU. ND: 1 227, 1 228, 1 229, 1 230: lozhky dereviani.
42. Fondy NMNAPU. O: DM 7 511: faska (dizhechka).
43. Fondy NMNAPU. O: DM 7 504: snivnytsia.
44. Fondy NMNAPU. O: DM 7 332: zilnytsia.
45. Fondy NMNAPU. O: DM 7 506: ternytsia.
46. Fondy NMNAPU. O: DM 7 506: vertliuh.
47. Fondy NMNAPU. O: DM 6 655: dereviani bambetel.
48. Fondy NMNAPU. O: DM 6 654: kredens.
49. Fondy NMNAPU. O: DM 6 658: medohonka.
50. Fondy NMNAPU. O: DM 6 657: zhorna (ruchnyi mlynok).
51. Fondy NMNAPU. O: DM 6 656: dereviana lava.
52. Fondy NMNAPU. ND: 11 190: trymach dlia rushnykiv.
53. Fondy NMNAPU. O: DM 6 662: viialka.
54. Fondy NMNAPU. O: DM 6 660: dziubak (dereviani pluh).
55. Fondy NMNAPU. O: DM 6 663: bambetel dereviani.
56. Fondy NMNAPU. ND: 18 739: koshyk dlia vypichky khliba.
57. Fondy NMNAPU. ND: 18 737, 18 738, 18 743, 18 744: lants (lantsiuh) metalevyi.
58. Fondy NMNAPU. ND: 18 741: praska zalizna.
59. Fondy NMNAPU. ND: 18 745: sikach dlia ovochiv.
60. Fondy NMNAPU. O: DM 7 510: rynka (kastrulia) metaleva.
61. Fondy NMNAPU. O: DM 6 316, 6 319: lozhka, vydelka metalevi "Fasto – il Pacca".
62. Fondy NMNAPU. O: DM 6 318, 6 320: lozhka, vydelka metalevi.
63. Fondy NMNAPU. O: DM 6 323: metalevyi ovalnyi pidnos.
64. Fondy NMNAPU. O: DM 6 467: stupka midna.
65. Fondy NMNAPU. ND: 9 737: perechnytsia metaleva.
66. Fondy NMNAPU. ND: 9 740, 11 193: mlynok dlia kavy.
67. Fondy NMNAPU. ND: 9 739: metalevyi prymus.
68. Fondy NMNAPU. ND: 9 738: bliashana skrynka dlia tsukru.
69. Fondy NMNAPU. ND: 9 739, 11 179, 11 180, 11 189: bliashana skrynka dlia chiau.
70. Fondy NMNAPU. ND: 9 744: hyria metaleva.
71. Fondy NMNAPU. ND: 9 741: hyrka metaleva.
72. Fondy NMNAPU. ND: 16 315, 16 316: metaleva myska.
73. Fondy NMNAPU. ND: 11 184: sokyra.
74. Fondy NMNAPU. ND: 16 317: kirka.
75. Fondy NMNAPU. ND: 18 147: kolodka (navisnyi metalevyi zamok).
76. Fondy NMNAPU. O: DM 6 634: skrynka dereviana.

77. Fondy NMNAPU. ND: 18 148: solomianka.
78. Fondy NMNAPU. ND: 18 669: rizblena dereviana lavka.
79. Fondy NMNAPU. ND: 18 667: dereviana konovka.
80. Fondy NMNAPU. ND: 18 672: metalevi shchyptsi dlia pechi.
81. Fondy NMNAPU. ND: 18 671: metalevi shchyptsi dlia pechi.
82. Fondy NMNAPU. ND: 18 670: shatkivnytsia.
83. Fondy NMNAPU. ND: 18 673: skovoridka.
84. Fondy NMNAPU. ND: 18 674: zaslinka dlia pechi.
85. Fondy NMNAPU. ND: 18 675: resheto.
86. Fondy NMNAPU. ND: 18 676: koryto.
87. Fondy NMNAPU. ND: 18 677: sikach dlia miasa.
88. Fondy NMNAPU. O: DM 6 469: mirka na horilku.

УДК 93/94/: 2-31: [08+09] "Митрополит Іларіон (Іван Огієнко)"

Буняк Олена

старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
olenabunyak@ukr.net

Bunyak Olena

Senior research fellow
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

НАУКОВА ТА MEMОРІАЛЬНА СПАДЩИНА МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ІВАНА ОГІЄНКА) У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

SCIENTIFIC AND MEMORIAL HERITAGE OF THE METROPOLITAN ILARION (IVAN OHIYENKO) IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

У статті йдеться про митрополита Іларіона (Івана Огієнка) відомого українського науковця, українського державного діяча періоду УНР, митрополита Холмського і Підляського (1944), Першоієрарха Української греко-православної церкви Канади (1951) та представлено його наукову і меморіальну спадщину, що зберігається у колекції НМІУ.

Ключові слова: митрополит Іларіон, Іван Огієнко, Українська греко-православна церква Канади, меморіальна спадщина, музейний предмет, Національний музей історії України.

Summary

The article describes the Metropolitan Ilarion (Ivan Ohienko), a well-known Ukrainian scholar, Ukrainian statesman of the UPR period, Metropolitan of Kholm and Pidlyashshia (1944), the First Hierarch of the Ukrainian Greek-Orthodox Church of Canada (1951), and presents his scientific and memorial heritage stored in the collection of the National Museum of Ukrainian History.

Keywords: Metropolitan Ilarion, Ivan Ogienko, Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada, Memorial Heritage, Museum subject, National Museum of Ukrainian History.

З часу проголошення незалежності України багато славетних імен повернулося до нас із небуття. Серед цієї плеяди і митрополит Іларіон (Іван Огієнко) – науковець, український державний діяч періоду УНР, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1922), митрополит Холмський і Підляський (1944), Першоієрарх Української греко-православної церкви Канади (1951)¹. Його науковий доробок налічує понад 1 000 праць з різних галузей знань.

У радянський час праці І. Огієнка були вилучені з наукового обігу, архівні матеріали зберігалися у спецховищах. Згідно з розпорядженням Головліту, його ім'я заборонялося згадувати в будь-якому позитивному контексті. В радянських публікаціях І. Огієнка описували як "петлюрівського міністра" і "варшавського утриманця Пілсудського"², "літературного денщика Скоропадського" і "фашистського запродавця" тощо³.

Після проголошення незалежності України вітчизняні науковці отримали змогу досліджувати величезний творчий спадок І. Огієнка та його різноманітну державницьку, громадську і релігійну діяльність. До фундаментальних досліджень життєвого шляху І. Огієнка та його ролі в українській політичній історії, духовності та культурі належать численні публікації д. філол. н. проф. М. Тимошика. У 1997 р. вийшла його монографія "Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності"⁴. Це перше в Україні видання, в якому на основі архівних матеріалів колишніх спецфондів висвітлювався життєвий і творчий шлях І. Огієнка. Також в цій монографії вперше до наукового обігу залучено матеріали закордонних архівів (Швейцарія). До ґрунтовних досліджень життєвого шляху та наукового спадку

1 Українська греко-православна церква Канади (УГПЦК) заснована в м. Саскатун в 1918 р. Сучасна назва – Українська православна церква Канади (УПЦК). Перебуває у складі Константинопольського Патріархату з 1990 р.

2 Мазуркевич О. Р. Зарубіжні фальсифікатори української літератури. – К., 1961. – С. 31.

3 Там само. – С. 73.

4 Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. – К., 1997. – 231 с.

І. Огієнка належать роботи д. і. н., проф. І. Тюрменко⁵. Домінантною темою її монографії стала державницька діяльність І. Огієнка⁶. Важливий напрямок досліджень становить епістолярна спадщина І. Огієнка⁷ та спогади його родичів⁸. До когорти тих, хто досліджує життя та наукові публікації І. Огієнка, долучилися і співробітники Національного музею історії України⁹ (далі – НМІУ).

Народився І. Огієнко 15 січня 1882 р. в м. Брусиліві на Житомирщині, в багатодітній родині. Коли Івану виповнилося три роки, помер батько. Сім'я жила дуже бідно. Закінчивши чотирирічну школу, в 1896 р. вступив до Київської військово-фельдшерської школи. Навчання в ній було безкоштовним, але після закінчення необхідно було відпрацювати шість років, тому І. Огієнко отримав направлення до Київського військового шпиталю, де служив помічником лікаря. Саме в Києві в нього пробудилася зацікавленість до історії та літературної творчості, а відтак і бажання отримати вищу гуманітарну освіту. В Острозькій класичній гімназії, склавши екстерном іспити, він отримав атестат зрілості та в 1903 р. вступив до київського Університету Святого Володимира на медичний факультет, остільки лише на цьому факультеті йому зарахувалися ті три роки, що залишилися не відпрацьованими. Згодом І. Огієнко перевівся на історико-філологічний факультет. Перші результати науково-дослідницького пошуку реалізувалися в дипломній роботі “Ключ розуміння” Іоанікія Галятовського”, яка свідчила про глибоке знання І. Огієнком староукраїнської книжної мови, історії України, історії та теорії гомілетики, канонів та догматів. Закінчивши в 1909 р. історико-філологічний факультет з дипломом І ступеня та маючи бажання залишитися при університеті для подальшого навчання, І. Огієнко отримав рекомендації відомих вчених, викладачів університету В. Перетца, М. Петрова. Однак ректорат не погодився на зарахування поданої кандидатури, тому І. Огієнко змушений був кілька років вчителювати в Комерційній школі. Тільки в 1911 р., після наполегливих клопотань, Міністерство освіти затвердило кандидатуру І. Огієнка на професорського стипендіата при кафедрі російської мови і літератури. Саме в цей час він написав низку науково-популярних статей з історії української мови, її сучасної граматики. Успішно склавши магістерський іспит, І. Огієнко в 1915 р. був обраний приват-доцентом Київського університету.

У роки Української революції (1917–1920) І. Огієнко занурився у державницьку діяльність. Він був міністром освіти УНР в урядах В. Чехівського та С. Остапенка, міністром віросповідань УНР в урядах І. Мазепи та В. Прокоповича, першим ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918).

У фондовій групі “Рукописні документи” (шифр – РД) НМІУ зберігається запрошення редакторові часопису “Народна воля” на відкриття Кам'янець-Подільського державного університету за підписом першого ректора І. Огієнка¹⁰. Такі запрошення були розіслані практично всім найвидатнішим українським політикам, письменникам, діячам науки, культури, мистецтва, а також європейським університетам. За дорученням С. Петлюри, з 15 листопада 1919 до 17 жовтня 1920 р. І. Огієнко був Головноуповноваженим Уряду УНР¹¹. Після поразки Української революції І. Огієнко із сім'єю переїхав до Тарнова, де на той час перебував Уряд УНР. Там він заснував Український народний університет, Українську гімназію, Українське прес-бюро. У 1926 р. Огієнка запросили на кафедру старослов'янської мови й кирилівської палеографії православного богословського відділу Варшавського університету та обрали заступником керівника відділу. Цей факт свідчить про непересічний авторитет І. Огієнка серед богословів університету. Міжнародним визнанням наукових здобутків Огієнка стало присудження йому у 1931 р. ступеня дійсного доктора філософії чехословацького Університету у м. Брно за книгу “Українська мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р.”. У Варшаві в 1933 р. Огієнко заснував науково-популярний часопис “Рідна мова” (виходив до вересня 1939), на сторінках якого висвітлювалися питання сучасної літературної мови. Впродовж 1935–1937 рр. видавав місячник “Наша культура”, в якому друкувалися праці як самого Огієнка, так і видатних дослідників історії, культури, мови українського народу. Крім видавничої діяльності, І. Огієнко в 1936 р. підписав угоду про співробітництво з Британським Біблійним товариством на переклад Біблії українською мовою, який мав бути повністю завершений через п'ять років. У 1937 р. було надруковано Новий Завіт (5 тис. прим.), 1939 р. – Новий Завіт та Псалтир накладом 25 тис. примірників¹². Робота над перекладом Старого Завіту тривала до липня 1940 р. В березні 1955 р. ретельно

5 Ірина Тюрменко – правнучка Василя Огієнка, рідного брата Івана Огієнка.

6 Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998. – 280 с.

7 Пам'ятки. – Т. 2: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968). – К., 2001. – 478 с.

8 Огієнко-Смирнова В. В. Стежинки пам'яті моєї. Спогади про вітки роду Огієнків // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. зб. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. V. – С. 333–362; її ж. Спогади: Іван Огієнко – титан духу // Там само. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 7. – С. 307–321.

9 Андріюца А. Професор І. Огієнко – митрополит Іларіон та його доба (на документальних матеріалах музею). До 100-річчя Національного музею історії України: 3 історії музею та його раритетів. – К., 1998. – С. 70–79.

10 Національний музей історії України (далі – НМІУ): фонди. – РД–9 962.

11 Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка... – С. 81.

12 Тимошик М. С. “Лишуть навіки з чужиною...”: Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – К., 2000. – С. 249.

перевіреним переклад Біблії був ухвалений до друку¹³.

У 1937 р. в сім'ї І. Огієнка сталося велике горе – померла його дружина Домініка Данилівна. Ця високоосвічена жінка не тільки опікувалася родинними справами та вихованням дітей (їх в сім'ї було троє – Анатолій, Юрій, Леся), а й допомагала чоловікові у науково-видавничих проектах. Важка втрата вплинула не лише на наукові та видавничі наміри професора І. Огієнка, а й на його подальшу життєву долю. В жовтні 1940 р. І. Огієнко прийняв чернечий постриг, а незабаром був висвячений на єпископа Холмського та Підляського з іменем Іларіон. Пізніше він згадував: “У повній свідомості обов’язків своїх прийняв я чернецтво. За один рік невсипущої праці в справі відновлення стародавньої Української церкви в Холмсько-Підляській єпархії вдалося зробити немало”¹⁴. В березні 1944 р. владика Іларіон став митрополитом.

У повоєнні роки мешкав у Лозанні (Швейцарія) в притулку “Бетань”¹⁵. Українці Канади, довідавшись про скрутне становище митрополита, надіслали листа, в якому зазначили: “Ми радо прийняли б Вашу архіпастирську опіку...”¹⁶. Митрополит Іларіон дав ствердну відповідь і 16 вересня 1947 р. залишив Швейцарію. Прибувши до Канади, оселився у Вінніпезі. 8 серпня 1951 р. його обрали предстоятелем Української греко-православної церкви Канади та митрополитом Вінніпегу. На цій посаді він залишався до кінця життя. Помер митрополит Іларіон 29 березня 1972 р.

У січні 2017 р. минуло 135 років від дня народження, а в березні – 45 років з дня смерті І. Огієнка. До цих дат в НМІУ була відкрита виставка присвячена життю, науковій та релігійній діяльності митрополита Іларіона “Життя, віддане Богові та Україні” (автор концепції – завідувач відділу тимчасових експозицій НМІУ Олена Іванова). На виставці були представлені наукові праці І. Огієнка та його меморіальні речі, передані музею І. Тюрменко. Оскільки меморіальні речі І. Огієнка вводяться до наукового обігу вперше, автор вважає за потрібне подати їх детальний опис.

Центральним експонатом виставки був портрет (репродукція) “Митрополит Вінніпегу і всієї Канади Іларіон (Огієнко)”¹⁷ (рис. 1). По нижньому краю портрету – напис білого кольору: “Митрополит Іларіон / у мирі проф. д-р Іван Огієнко”. Портрет разом із паспорту покритий склом та вставлений в дерев’яну раму, декоровану плоским орнаментальним різьбленням. Виготовлений в середині минулого століття, він зберігався у Вінніпезі в консисторії Української православної церкви Канади. Священик Б. Гладьо передав його в 2005 р. І. Тюрменко, про що свідчить напис на зворотному боці портрету: “Дорогий Др. Ірині / На добру згадку / про співпрацю / Консисторія УПЦК / Вінніпег, Манітоба, Канада / Богдан Гладьо / 31.10.05”.

Окрасою виставки став рушник¹⁸ (рис. 2), вишитий в Аргентині в середині минулого століття Клавдією Огієнко-Курилиць¹⁹ та подарований Митрополиту. Рушник із білого полотна, на якому з обох боків вишита горизонтальна орнаментальна композиція. Кольорова гама – червоно-зелена з вкрапленням жовтих, коричневих та чорних кольорів. Центральну частину композиції складають три ромби, середина кожного заповнена квітковою розеткою бордового кольору. Ромби поєднані між собою вишитим ланцюжком із геометричних фігур та обрамлені симетричними візерунками з чорних гілок із листям, багатопелюстковими квітами різних розмірів та пуп’янками. Середина поля рушника вільна, кінці прикрашені ажурним плетінням з китицями. Після смерті митрополита Клавдія зберігала рушник у себе, а потім передала своїй сестрі Вірі Огієнко-Смирновій, яка передала рушник І. Тюрменко в 2007 р.

Меморіальні речі експоновані на виставці доповнював столовий набір (ніж столовий²⁰, ложка столова²¹, виделка десертна²², ложка чайна²³) із вигравіруваними ініціалами “І. О.” [Іван Огієнко. – *Авт.*]. Набір виготовлений в першій половині ХХ ст. на фабриці посріблених виробів братів Хеннеберг (Варшава, Польща) із нейзильберу (металевий сплав на основі міді) з посрібленою поверхнею. На кожен виріб нанесені два фабричних клейма. Перше клеймо у вигляді двох написів: “Вг. Henneberg” [Брати Хеннеберг. – *Авт.*] та “ВМ” [білий метал – нейзильбер. – *Авт.*]. Таке маркування використовували після 1914 р. Друге клеймо у вигляді овалного щитка із рівноплечовими терезами та цифрою “90”. Таке маркування ставили на посріблених виробках і воно означало, скільки грамів чистого срібла було використано для покриття 12 ложок чи виделок або 10 ножів стандартного розміру. Зазвичай при стандартному методі посріблення використовувалося 90 г.

13 Там само. – С. 254.

14 Тюрменко І. І. Іван Огієнко – митрополит Іларіон // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 88.

15 Тимошик М. С. “Лишусь навіки з чужиною...” – С. 130.

16 Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка... – С. 94.

17 НМІУ: фонди. – ІД–1 619.

18 НМІУ: фонди. – Т–9 784.

19 Клавдія Огієнко-Курилиць та Віра Огієнко-Смирнова – рідні сестри, онуки Федора Огієнка рідного брата І. Огієнка.

20 НМІУ: фонди. – Мт–3 643.

21 НМІУ: фонди. – Мт–3 641.

22 НМІУ: фонди. – Мт–3 642.

23 НМІУ: фонди. – Мт–3 644.

Фабрика Братів Хеннеберг у 1939 р. припинила виробництво і відновила в 1945 р. Вигравірувані ініціали "І. О." свідчать, що І. Огієнко придбав цей набір, ймовірно, у Варшаві, ще до черневого постригу.

Серед експонатів виставки привертала увагу відвідувачів дорожня валіза²⁴, що належала митрополиту Іларіону. Валіза прямокутної форми, виготовлена із картону коричневого кольору. Корпус і кришка по периметру прошиті цупкими оранжевими нитками. Каркас металевий, має шарнірне кріплення. Всередині валіза обклеєна тонким папером бузкового кольору з маленькими білими цятками. Кути оббиті залізом та покриті коричневою фарбою. Валіза має два залізні накладні замки. Металева ручка пофарбована в коричневий колір. На ручці пластикова етикетка овальної форми з написом чорного кольору: "Metrop. Ilarion, 101 Cathedral Av. Winnipeg 4, Man. Air Canada". На кришці валізи залишки наклейки канадських авіаліній з написом "Prebisher Ilarion". Валіза зберігалася у родині Ірини Балан, яка є членом української православної громади у Канаді. Вона передала валізу І. Тюрменко, яка і передала її НМІУ.

Іван Огієнко – автор багатьох праць з українського мовознавства, історії церкви, культури, канонічного права, розвідок з історії українського друкарства, словників, підручників, збірок поезій тощо. Його перші публікації вийшли друком у 1887 р. На 1937 р. науковий доробок вченого становив 441 працю.²⁵ У музейному зібранні "Рідкісні, авторські" (шифр – РА), яка перебуває на матеріальній відповідальності зберігача Каріне Котової, налічується 21 книга, написана І. Огієнком. Одна з них – раритетна "Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу"²⁶, що вийшла друком 1918 р. (Видавництво книгарні Є. Череповського, вул. Фундукліїва, № 4; друкарня "І. Чоколов"). На обкладинці роботи художника Д. Ільченка в центрі зображена жінка, оповита колючим дротом, освітлена промінням сонця. По периметру – рамка з колючого дроту, в якій зображено сільський пейзаж, козак Мамай, бандуристи. На звороті обкладинки – перелік праць приват-доцента І. Огієнка (62 од. за період 1910–1918 рр.). Текст ілюстрований малюнками та портретами українських діячів культури. Книгу передали музею у 2000 р. як конфіскації співробітниками Державної податкової інспекції у Старокиївському районі м. Києва. Про вагомність та унікальність цієї книги свідчить той факт, що в 1991 р. на комбінаті друку видавництва "Радянська Україна" (Київ) здійснено репринтне відтворення цього видання.

До збірки НМІУ ввійшла книга "Політична праця Богдана Хмельницького. Історичний нарис"²⁷. І. Огієнко розпочав роботу над цією книгою під час перебування в еміграції у Словаччині (літо 1944) (на літо 44 – була Чехословаччина), а завершив у квітні 1945 р. у Швейцарії (м. Лозанна). Книга була надрукована у 1947 р. в Парижі, у видавництві "Наша культура". Декілька примірників зберігалися в Лондоні в обмінному фондї Бібліотеки та Архіву ім. Т. Шевченка Союзу українців у Великій Британії (СУБ). Директор бібліотеки Людмила Пекарська передала книгу НМІУ в 2010 р. Також у видавництві "Наша культура" в 1947 р. вийшла книга митрополита Іларіона "На Голгофі. Поема"²⁸. Наскрізна тема поеми – боротьба за відродження Української держави та страждання за неї. Не менш цікавою для дослідників є історична монографія "Митрополит мученик Арсеній Мацієвич"²⁹, яка представляє життєпис митрополита ростовського Арсенія Мацієвича та його роль у збереженні українських православних традицій у російському православ'ї XVIII ст. Книга складається зі вступу та 13-ти частин. Видання здійснене в 1964 р. коштами Ініціативного комітету при Інституті дослідів Волині.

Значна частина книг, що ввійшла до музейної колекції, побачила світ у видавництві (Товариства) "Волинь" (м. Вінніпег, Канада). Зокрема, історично-релігійна монографія "Дохристиянські вірування українського народу"³⁰. Написана у 1946 р. в Лозанні, однак опублікована лише у 1965 р. Книга складається із 13 частин і покажчика. В ній досліджено історію початкових дохристиянських вірувань, стародавні свята і побут прадавніх українців. Примірник книги, що ввійшов до музейної збірки, особливо цінний тим, що на титульному аркуші є дарчий напис: "Дорогому синові Анатолеві з гарячою любов'ю. Батько. 1.04.1965 р." Цю книгу передала музею І. Тюрменко, за дорученням Анатолія Огієнка (сина митрополита). Цим же Товариством була видана праця І. Огієнка "Слово про Ігорів похід. Літературна монографія"³¹, що складається з чотирьох частин та передмови. Книга містить філологічне та історичне дослідження "Слова про Ігорів похід" та авторський переклад твору на українську мову. Примірник, що ввійшов до музейної колекції, це 2-ге видання доповнене і перероблене автором, що побачило світ у 1967 р. Вперше книга була надрукована в 1949 р. (м. Вінніпег, Канада). Цікавою для дослідження державницької діяльності І. Огієнка є книга "Рятування України: на тяжкій службі своєму народові"³². Книга, що складається зі вступу та 29 глав, є автобіографічною і розповідає про період перебування

24 НМІУ: фонди. – ДР–1 034.

25 Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка... – С. 195.

26 НМІУ: фонди. – РА–1 647.

27 НМІУ: фонди. – РА–2 160.

28 НМІУ: фонди. – РА–2 000.

29 НМІУ: фонди. – РА–2 008.

30 НМІУ: фонди. – РА–1 299, РА–2 014.

31 НМІУ: фонди. – РА–2 010.

32 НМІУ: фонди. – РА–2 011.

І. Огієнка на посаді Головноуповноваженого Міністра Уряду УНР. Спогади написані та вперше видані у 1936 р. (Львів–Варшава). Книга, що ввійшла до музейного зібрання, є другим, доповненим виданням, що вийшло друком у 1968 р. Значний інтерес представляє книга “Історія українського друкарства”³³. Вперше працю було надруковано у 1925 р. у Львові. Книга із музейного зібрання вийшла друком в 1983 р. у Вінніпезі, завдяки видавництву Товариства “Волинь”. Вона складається зі вступу та дев’яти частин і є другим, репринтним виданням, здійсненим за фінансової підтримки Івана Фургала, учня митрополита Іларіона. Товариство “Волинь” видало у 1978 р. “Український стилістичний словник”³⁴, який також ввійшов до збірки музею. Перше видання побачило світ у 1924 р. у Львові, в друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Також у Товаристві “Волинь” у 1973 р. надрукована книга “Мої проповіді”³⁵. Вона містить 23 проповіді та є першим виданням праць митрополита Іларіона, що вийшли друком після його смерті. Загальний наклад усіх його творів виданих Товариством “Волинь” у 1960–1970-х рр. налічує близько 17 тис. примірників (без чотиритомного словника)³⁶.

Велику дослідницьку вагу представляє праця митрополита Іларіона “Філософські містерії”³⁷, що складається з двох частин: “Житейське море” (філософська трилогія) та “Містерії”. Видання книги здійснене в 1957 р. у Вінніпезі з ініціативи автора. Права на її подальше видання передані Українському науковому православному богословському товариству в Канаді. Завдяки цьому Товариству у друкарні “The Christian Press, Ltd” (Канада, Вінніпег) в 1955 р. побачила світ праця І. Огієнка: “Хресне знамення. Богословсько-історична студія”³⁸, в якій автор спробував дослідити історію хресного знамення. Книга складається з двох частин: “Історія форми хресного знамення” та “Богословське вияснення триперсного хресного знамення”. Згадане Товариство також зініціювало видання праці І. Огієнка “Українська церква за Богдана Хмельницького 1647–1657 рр.”³⁹ Книгу видано в 1955 р. у друкарні “Trident Press, Limited” (Канада, Вінніпег). Складається вона з дванадцяти розділів, в яких висвітлено історію православної церкви в Україні у 1647–1657 рр. та роль світського елементу в зазначеній сфері. У цій же друкарні в 1960 р. побачила світ ще одна відома праця І. Огієнка “Вікові наші рани. Драматичні поеми”⁴⁰. Книга містить п’ять поем: “Невинна кров” – про трагедію населення Холмщини під час Першої Світової війни; “Воскресення України” – про опір православних вірян уніатству та покатоличенню; “На чужині” – про останні роки життя Дм. Туптала митрополита Ростовського і Ярославського (поч. XVII ст.); “За Україну” – про навалу більшовиків на Україну та її наслідки; “В обіймах страждання” – богословська поема. До музейного зібрання ввійшло два ювілейних видання творів І. Огієнка. Перше – “Служити народові – то служити Богові. Богословська студія”⁴¹, надруковане з нагоди 25-річчя архіпастирського служіння митрополита. Книга побачила світ у 1965 р. у Вінніпезі (Видавництво “Наша культура”), має 25 розділів. Друге – “Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія”⁴², зі спеціальною посвятою на обкладинці: “Видання Української православної громади в Кенора, Онтаріо, для відзначення 75-ліття життя митрополита Іларіона”. Книга надрукована в 1958 р. у Вінніпезі. Складається з двох частин: “Костянтин Костянтинович Острозький” та “Культурна праця Костянтина Острозького”. Наскрізна тема книги – життєпис князя Костянтина Острозького і його роду та значення діяльності князя для розвитку культури в Україні. Цікавою для дослідників релігійної історії України є праця митрополита Іларіона “Іконоборство. Історично-догматична монографія”⁴³, що теж ввійшла до музейного зібрання. Книга є виданням Української греко-православної церкви в Канаді (Вінніпег, 1954). В ній зібрані виклади в Православній Духовній Академії при Колегії св. Андрея у Вінніпезі. Книга складається зі вступу, частини I-ї – “Історія іконоборства”, частини II-ї – “Догматика й апологетика іконопочитання” та закінчення. Історії українського державотворення присвячена книга митрополита Іларіона “Наш бій за державність. Історична епопея”⁴⁴. Книга вийшла друком в 1962 р у Вінніпезі в видавництві Christian Press, Ltd. Ця історична епопея поділена на дві частини. До першої ввійшли твори, присвячені гетьману Богдану Хмельницькому та його сподвижникам. Основою першого розділу стала “Недоспівана пісня” про життя Б. Хмельницького. Другу частину, за задумом автора, мали скласти твори присвячені гетьману Івану Мазепі. Однак, вона до книги не ввійшла і була надрукована окремим виданням. Праця митрополита Іларіона

33 НМІУ: фонди. – РА–2 015.

34 НМІУ: фонди. – РА–2 012.

35 НМІУ: фонди. – РА–1 999.

36 Тимошик М. С. “Лишуть навіки з чужиною...” – С. 446.

37 НМІУ: фонди. – РА–2 004.

38 НМІУ: фонди. – РА–2 002.

39 НМІУ: фонди. – РА–2 003.

40 НМІУ: фонди. – РА–2 006.

41 НМІУ: фонди. – РА–2 009.

42 НМІУ: фонди. – РА–2 005.

43 НМІУ: фонди. – РА–2 001.

44 НМІУ: фонди. – РА–2 007.

“Берестейська унія, її генеза, теорія, практика. Хронологічна канва”⁴⁵ потрапила до зібрання НМІУ відповідно до заповіту пана проф. Петра Кондри, який відвідав музей у 1989 р. Книга видана в 1993 р. Місійним відділом при Консисторії Української православної церкви в Канаді. До колекції НМІУ ввійшла книга – переклад Святого письма на українську мову, який здійснив І. Огієнко. Складається з двох частин – “Новий Завіт” (переклад з грецької) та “Книга Псалмів”⁴⁶ (переклад з давньоєврейської), кожна частина має окрему нумерацію сторінок. Книга має дуже зручний кишеньковий формат (14 x 9 см). Місце та рік видання не зазначені. Як відомо, над перекладом Книг Старого і Нового Завіту І. Огієнко працював близько 20 років, а перше тиражоване видання здійснене у 1958 р.

Іван Огієнко – постать загальнодержавного значення. В історію він увійшов під двома іменами: як світська особа – професор Огієнко та як духовна особа – митрополит Іларіон. Як державний діяч, він відстоював думку, що українська державність може відбутися лише на основі тісної співпраці народу та національної інтелігенції. Як церковний діяч – сприяв утвердженню автокефальних засад Української православної церкви. Науковий доробок І. Огієнка представляє собою широкий спектр гуманітарних досліджень. Він ввів до наукового обігу велику кількість історичних пам’яток. На основі виявлених історичних джерел написав цикл монографій, розвідок, нарисів. Але справою всього життя митрополит Іларіон вважав канонічний переклад Біблії на українську мову, над ним він працював впродовж 1936–1955 років. Національний музей історії України долучився до когорти тих, хто збирає, зберігає, досліджує та популяризує матеріали І. Огієнка. Його друковані праці та меморіальні речі, які надійшли в різні роки, стали гідним доповненням музейних колекцій та використовуються у виставкових проектах і наукових дослідженнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андріуца А. С. Професор І. Огієнко – митрополит Іларіон та його доба (на документальних матеріалах музею). До 100-річчя Національного музею історії України: 3 історії музею та його раритетів: Тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін. / А. Андріуца – Київ: Тов “ІІІ Лтд”, 1998. – С. 70–79.
2. Мазуркевич О. Р. Зарубіжні фальсифікатори української літератури / О. Мазуркевич. – Київ: Держвидав, 1961. – 192 с.
3. Митрополит Іларіон. Берестейська унія, її генеза, теорія, практика. Хронологічна канва / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1993. – 86 с.
4. Митрополит Іларіон. Вікові наші рани. Драматичні поеми / Митрополит Іларіон // Твори у 3-х тт. – Т. 2. – Вінніпег, 1960. – 272 с.
5. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1965. – 424 с.
6. Митрополит Іларіон. Іконоборство. Історично-догматична монографія / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1954. – 239 с.
7. Митрополит Іларіон. Митрополит мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1964 – 279 с.
8. Митрополит Іларіон. Мої проповіді / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1973 – 185 с.
9. Митрополит Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1958. – 216 с.
10. Митрополит Іларіон. На Голгофі. Поема / Митрополит Іларіон. – Ч. 3. – Париж, 1947 – 90 с.
11. Митрополит Іларіон. Наш бій за державність. Історична епопея / Митрополит Іларіон. – У 3-х тт. – Т. 3. – Ч. 1. – Вінніпег, 1962. – 224 с.
12. Митрополит Іларіон. Політична праця Богдана Хмельницького. Історичний нарис / Митрополит Іларіон. – Ч. 5 – Париж, 1947. – 100 с.
13. Митрополит Іларіон. Слово про Ігорів похід. Літературна монографія / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1967. – 250 с.
14. Митрополит Іларіон. Служити народові – то служити Богові. Богословська студія / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1965. – 119 с.
15. Митрополит Іларіон. Українська церква за Богдана Хмельницького 1647–1657 рр. / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1955. – 180 с.
16. Митрополит Іларіон. Філософські містерії / Митрополит Іларіон. – У 3-х т. – Т. 1. – Вінніпег, 1957. – 336 с.
17. Митрополит Іларіон. Хресне знамення. Богословсько-історична студія / Митрополит Іларіон. –

45 НМІУ: фонди. – РА–1 367.

46 НМІУ: фонди. – РА–2 013.

Вінніпег, 1955. – 152 с.

18. Новий Завіт (Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа). Переклад Івана Огієнка. Б. р. [друга пол. XX ст.], Б. м. – 472 с.

19. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / І. Огієнко. – Вінніпег, 1983. – 418 с.

20. Огієнко І. І. Рятуння України: на тяжкій службі своєму народові / І. Огієнко. – Вінніпег, 1968. – 92 с.

21. Огієнко І. І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – Київ: Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. – 272 с.

22. Огієнко І. І. Український стилістичний словник / І. Огієнко. – Вінніпег, 1978. – 496 с.

23. Огієнко-Смирнова В. В. Спогади: Іван Огієнко – титан духу / В. Огієнко-Смирнова // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта / Науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Всеукраїнське товариство Івана Огієнка, 2010. – Вип. 7. – С. 307–321.

24. Огієнко-Смирнова В. В. Стежинки пам'яті моєї. Спогади про вітки роду Огієнків / В. Огієнко-Смирнова // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Всеукраїнське товариство Івана Огієнка, 2008. – Вип. V. – С. 333–362.

25. Пам'ятки: Археографічний щорічник / Редкол.: В. П. Ляхоцький (гол. ред.), І. Б. Матяш (заст. гол. ред.), Л. М. Федорова (відп. секр.) та ін.; Упоряд.: В. П. Ляхоцький, Н. П. Московченко, І. М. Преловська; Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – Т. 2: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968). – Київ, 2001. – 478 с.

26. Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: Монографія / Передмова М. Жулинського / М. Тимошик. – Київ: Заповіт, 1997. – 231 с.

27. Тимошик М. С. "Лишусь навіки з чужиною...". Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. Тимошик. – Київ – Вінніпег (Канада), 2000. – 548 с., іл., вкл., ім. покажч.

28. Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка (Митрополита Іларіона): Монографія / Передмова Н. Миронець / І. Тюрменко. – Київ, 1998. – 280 с.

29. Тюрменко І. І. Іван Огієнко – митрополит Іларіон / І. Тюрменко // Український історичний журнал. – 1995. – № 2.

REFERENCES

1. Andriutsa A. S. Profesor I. Ohiienko – mytropolyt Ilarion ta yoho doba (na dokumentalnykh materialakh muzeiu). Do 100-richchia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: Z istorii muzeiu ta yoho rarytetiv: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats/ Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidp. red.) ta in. / A. Andriutsa – K., 1998. – S. 70–79.

2. Mazurkevych O. R. Zarubizhni falsyfikatory ukrainskoi literatury / O. Mazurkevych. – K., 1961. – 192 s.

3. Mytropolyt Ilarion. Beresteiska unii, yii geneza, teoriia, praktyka. Khronolohichna kanva / Mytropolyt Ilarion. – Vinnipeh, 1993. – 86 s.

4. Mytropolyt Ilarion. Vikovi nashi rany. Dramatychni poemy / Mytropolyt Ilarion // Tvory u 3-kh tt. – T. 2. – Vinnipeh, 1960. – 272 s.

5. Mytropolyt Ilarion. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu / Mytropolyt Ilarion. – Vinnipeh, 1965. – 424 s.

6. Mytropolyt Ilarion. Ikonoborstvo. Istorychno-dohmatychna monohrafia / Mytropolyt Ilarion. – Vinnipeh, 1954. – 239 s.

7. Mytropolyt Ilarion. Mytropolyt muchenyk Arsenii Matsiievych. Istorychna monohrafia / Mytropolyt Ilarion. – Vinnipeh, 1964 – 279 s.

8. Mytropolyt Ilarion. Moi propovidi / Mytropolyt Ilarion. – Vinnipeh, 1973 – 185 s.

9. Mytropolyt Ilarion. Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi i yoho kulturna pratsia. Istorychna monohrafia / Mytropolyt Ilarion. – Vinnipeh, 1958. – 216 s.

10. Mytropolyt Ilarion. Na Holhofi. Poema / Mytropolyt Ilarion. – Ch. 3. – Paryzh, 1947 – 90 s.

11. Mytropolyt Ilarion. Nash bii za derzhavnist. Istorychna epopeia / Mytropolyt Ilarion. – U 3-kh tt. – T. 3. – Ch. 1. – Vinnipeh, 1962. – 224 s.

12. Mytropolyt Ilarion. Politychna pratsia Bohdana Khmelnytskoho. Istorychni narys / Mytropolyt Ilarion. – Ch. 5 – Paryzh, 1947. – 100 s.

13. Mytropolyt Ilarion. Slovo pro Ihoriv pokhid. Literaturna monohrafia / Mytropolyt Ilarion. – Vinnipeh, 1967. – 250 s.

14. *Mytropolyt Ilarion. Sluzhyty narodovi – to sluzhyty Bohovi. Bohoslovska studiia / Mytropolyt Ilarion.* – Vinnipeh, 1965. – 119 s.
15. *Mytropolyt Ilarion. Ukrainska tserkva za Bohdana Khmelnytskoho 1647–1657 rr. / Mytropolyt Ilarion.* – Vinnipeh, 1955. – 180 s.
16. *Mytropolyt Ilarion. Filosofski misterii / Mytropolyt Ilarion.* – U 3-kh t. – T. 1. – Vinnipeh, 1957. – 336 s.
17. *Mytropolyt Ilarion. Khresne znamennia. Bohoslovsko-istorychna studiia / Mytropolyt Ilarion.* – Vinnipeh, 1955. – 152 s.
18. *Novyi Zavit (Hospoda y Spasytelia nashoho Isusa Khrysta). Pereklad Ivana Ohiiienka. Druha pol. XX st., B. m.* – 472 s.
19. *Ohiienko I. I. Istoriiia ukrainskoho drukarstva / I. Ohiienko.* – Vinnipeh, 1983. – 418 s.
20. *Ohiienko I. I. Riatuvannia Ukrainy: na tiazhkii sluzhbi svoiemu narodovi / I. Ohiienko.* – Vinnipeh, 1968. – 92 s.
21. *Ohiienko I. I. Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu / I. Ohiienko.* – Kyiv, 1918. – 272 s.
22. *Ohiienko I. I. Ukrainskyi stylistychnyi slovnyk / I. Ohiienko.* – Vinnipeh, 1978. – 496 s.
23. *Ohiienko-Smyrnova V. V. Spohady: Ivan Ohiienko – tytan dukhu / V. Ohiienko-Smyrnova // Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita / Naukovyi zbirnyk. Seriiia istorychna ta filolohichna.* – Kamianets-Podilskyi, 2010. – Vyp. 7. – S. 307–321.
24. *Ohiienko-Smyrnova V. V. Stezhynky pamiaty moiei. Spohady pro vitky rodu Ohiiienki / V. Ohiienko-Smyrnova // Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita. Naukovyi zbirnyk. Seriiia istorychna ta filolohichna.* – Kamianets-Podilskyi, 2008. – Vyp. V. – S. 333–362.
25. *Pamiatky / Upor.: V. P. Liakhotskyi, N. P. Moskovchenko, I. M. Prelovska; hol. red. V. P. Liakhotskyi.* – T. 2: *Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) (1907–1968).* – Kyiv, 2001. – 478 s.
26. *Tymoshyk M. S. Holhoha Ivana Ohiiienka. Ukrainoznavchi problemy v derzhavotvorchii, naukovii, redaktorskii ta vydavnychii diialnosti: Monohrafia / Peredmovna M. Zhulynskoho / M. Tymoshyk.* – Kyiv, 1997. – 231 s.
27. *Tymoshyk M. S. "Lyshus naviky z chuzhynoiu...". Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohiienko) i ukrainske vidrodzhennia / M. Tymoshyk.* – Kyiv, 2000. – 548 s.
28. *Tiurmenko I. I. Derzhavnytska diialnist Ivana Ohiiienka (Mytropolyta Ilariona): Monohrafia / Peredmovna Ne Myronets / I. Tiurmenko.* – Kyiv, 1998. – 280 s.
29. *Tiurmenko I. I. Ivan Ohiienko – mytropolyt Ilarion / I. Tiurmenko // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* – 1995. – № 2.

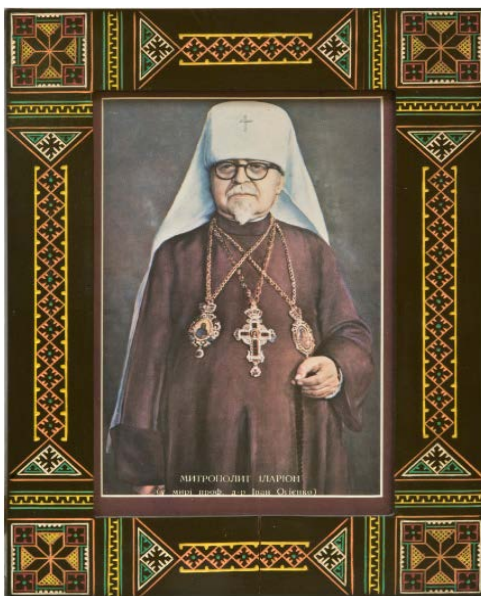

Рис. 1

Рис. 2

Перелік ілюстрацій:

- Рис. 1.** Митрополит Вінніпегу і всієї Канади Іларіон (Огієнко). Вінніпег, середина ХХ ст. Фото Д. Клочка.
Рис. 2. Рушник вишитий К. Огієнко-Курилець. Аргентина, середина ХХ ст. Фото автора.

УДК 069.02:93/99: 94(477)“1937/1941”

Безкоровайна Юлія Григорівна

завідувач сектору середньовічної археології
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
slavianka_j@meta.ua

Сорокіна Світлана Анатоліївна

завідувач сектору “Археологія доби каменю-бронзи”
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
zlakosh@ukr.net

Bezkorovaina Yulia

head of the sector ‘Medieval Archaeology’,
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Sorokina Svitlana

head of the sector ‘Archaeology of Paleolithic-Bronze Age’,
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**ЕКСПОЗИЦІЯ ВІДДІЛУ “КИЇВСЬКА РУСЬ” ЦЕНТРАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
В КИЄВІ (1937–1941 РР.)**

‘KYIVAN RUS’ EXHIBITION OF THE SHEVCHENKO CENTRAL HISTORICAL MUSEUM IN KYIV (1937–1941)

Анотація

У 1937–1938 рр. у Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (нині – Національний музей історії України) в Києві була відкрита археологічна експозиція, що діяла до грудня 1941 р. Однією з найцікавіших її частин була експозиція відділу “Київська Русь”, яка представляла відвідувачам величезну кількість археологічних знахідок із зібрання музею та продовжувала поповнюватися матеріалами нових розкопок з території Києва.

Ключові слова: Всеукраїнський історичний музей, Центральний історичний музей, Національний музей історії України, археологічна експозиція

Summary

In 1937–1938, an archeological exhibition was opened in the Shevchenko Central Historical Museum (now the National Museum of Ukrainian History in Kyiv). It ceased to exist in December 1941. The exhibition of the department “Kyivan Rus” was one of the most interesting parts of the museum exposition. Also it demonstrated to visitors the great amount of the most captivating archaeological finds from the museum collection. During its short existence the exhibition continued to replenish with new finds from archaeological excavations in Kyiv area.

Keywords: All-Ukrainian Historical Museum, Central Historical Museum, National Museum of Ukrainian History, archaeological exhibition.

У 1937–1938 рр. у Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (нині – Національний музей історії України, далі – **НМІУ**) в Києві була створена експозиція, присвячена історії України від найдавніших часів до першої третини ХХ ст. На жаль, до останнього часу цей період історії музею залишався несправедливо забутим та недостатньо вивченим. Короткий перелік експозиційних залів у своїй публікації наводять

Г. М. Шовкопляс і Н. Г. Ковтанюк¹. Питання історії експозиції слов'янського періоду та Київської Русі НМІУ дослідила М. О. Стрельник². Значну увагу вивченню історії експозиції ЦІМ приділила Т. М. Себта, яка, зокрема, навела перелік місцезнаходження окремих виставкових залів за корпусами, та, використовуючи широку джерельну базу, дослідила діяльність культурних закладів, що діяли на території колишньої Києво-Печерської Лаври часів початку німецької окупації³. Автори вже розглядали історію експозиції Центрального історичного музею (далі – ЦІМ) наприкінці 1930-х рр.⁴, проте, на нашу думку, історія відділу “Київська Русь” заслуговує на більш пильну увагу.

Джерельна база, спираючись на яку можна скласти уявлення про експозицію 1937–1941 рр., доволі обмежена. На жаль, не зберігся повітринний опис зали. Найбільш вичерпним документом є короткий путівник по музею (1941)⁵, який вирізняється дуже лаконічним викладом матеріалу та незначною кількістю згадок про конкретні експонати. Частково відновити хронологію побудови експозиції можна, керуючись планами та звітами про роботу музею з наукового архіву НМІУ, але брак документів за певні роки не дає змоги реконструювати повної картини подій. Опосередкованим джерелом є методична розробка зі створення у краєзнавчих музеях експозиції Давньої Русі (1939)⁶, яка тривалий час помилково вважалася тематико-експозиційним планом експозиції ЦІМ⁷, попри її суттєві розбіжності зі згаданим путівником 1941 р. Як свідчать архівні документи, у березні 1939 р. до ЦІМ надійшло розпорядження НКО УРСР: “Вам доручена тема і настанови для розробки експозиційного плану історичного відділу краєзнавчих музеїв, який Ви повинні надіслати 5/IV-1939 року на розгляд історичної секції наукової Ради при Управлінні музеїв НКО УРСР”⁸. В архіві НМІУ збереглася аналогічна методична розробка для експозиції докласового суспільства⁹. Завідувач відділу І. В. Бондар написав методичні рекомендації для побудови експозиції “Київська Русь”, датовані 15.04.1939. Вони, поза сумнівом, мали за основу експозицію ЦІМ і можуть бути використані для її реконструкції.

Відомості про музейну експозицію часів німецької окупації викладені в спогадах працівників Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга, які наприкінці 1941 р. – початку 1942 р. займалися її пакуванням і перевезенням. Яскравий опис розореної експозиції станом на грудень 1941 р. надає угорський археолог Н. Феттix¹⁰. Докладно описані всі зали у статті уповноваженого з питань до- і ранньої історії при райхскомісарі України Р. Штампфуса¹¹. Розвідка останнього значною мірою повторює путівник 1941 р., але відображає тенденційні погляди німецького автора. Проте вона є важливим історичним джерелом, адже Р. Штампфус міг особисто спостерігати за станом експозиції ЦІМ у грудні 1941 р., а його обізнаність з її концепцією та точність описів свідчать, що консультантами німецького автора були місцеві співробітники. Важливим доповненням до згаданих документів є скляні негативи, що зберігаються в археологічних фондах НМІУ¹², та, ймовірно, були створені для ілюстрування музейного путівника. Частина цих фотографій пізніше була використана у статті Р. Штампфуса. Означені негативи мають кращу якість, ніж їхні друковані відбитки, тож за допомогою сканування негативів із великою роздільною здатністю можна помітити дрібні деталі знімків, а іноді навіть

1 Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 76–77; Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М. Сторінки історії музею (20–50-ті роки ХХ ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 17–18.

2 Стрельник М. О. Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу “Східні слов'яни та давньоруська держава Київська Русь”) // Український музей. – К., 2003. – С. 30.

3 Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади. – К., 2016. – С. 179.

4 Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 320–329; Сорокіна С. А., Безкоровайна Ю. Г. Археологічна експозиція Центрального історичного ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 316–328.

5 Центральный історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник. – К., 1941. – 56 с.

6 НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 25-6.

7 Стрельник М. О. Історичний досвід ... – С. 30.

8 НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 38. – Арк. 6.

9 Там само. – Арк. 7–15.

10 Fetti H. Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – 168 с.

11 Stampfuss R. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // Seitz R. H. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – 2009. – S. 241–272; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204.

12 Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М. Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 30. – К., 2016. – С. 121–136.

прочитати окремі етикетки на вітринах. При детальному розгляді світлин до статті Н. Германн “Свідоцтва вікінгів в Києві”¹³, в 1943 р. опублікованої у журналі “Спадщина германців”, з’ясувалось, що деякі предмети пришиті до плашок, тому, найвірогідніше, вони були сфотографовані в експозиції ЦІМ. Дві плашки також можна розрізнити на світлинах музейного путівника 1941 р.

У 1937–1939 рр. у структурі музею, згідно з положенням про музей, було три археологічні експозиційні відділи: 1. Докласове суспільство; 2. Скіфія та грецько-причорноморські колонії; 3. Київська Русь і феодальні князівства XI–XV ст.¹⁴. Відповідно до путівника по ЦІМ (1941) археологічна експозиція складалася з таких розділів: 1. Докласове суспільство; 2. Скіфія та грецькі міста Північного Причорномор’я; 3. Київська Русь¹⁵, що відображає структуру відділів після реструктуризації 1939 р. Верхньою хронологічною межею останнього розділу було XIII ст., що пов’язано з реорганізацією структури музею та перебудовою останньої експозиційної зали.

Процес побудови нової експозиції був складним. Наразі немає одноставної думки про час відкриття окремих її розділів. Приміром, у статтях Г. М. Шовкопляс і Н. Г. Ковтанюк, а також М. О. Стрельник, стверджується, що експозиція відділу “Київська Русь” відкрилася 1937 р., а факт відкриття у 1938 р. інших розділів археологічної експозиції ігнорується¹⁶. Т. М. Себта погоджується з датою відкриття експозиції – 1.05.1938, про яку згадує Р. Штампус, котрий, імовірно, отримав цю інформацію безпосередньо від працівників ЦІМ. Зрозуміло, що відкриття окремих експозиційних залів відбувалося в різний час. Спочатку вся експозиція мала розпочати свою роботу 1937 р. Зокрема, в резолюції зібрання колективу ЦІМ від 14.08.1937 було ухвалено: “1. Закінчити експозицію відділу феодалізму “Київська Русь” до I/IX-37 р. Відповідає за роботу т. Бондарь та колектив від[ділу]. 2. Закінчити експозицію відділу історії монети до I/IX-37 р. Відпов. т. Коршенко. 3. Закінчити експозицію Рабовласницького Суспільства до I/IX-37 р. Відпов. т. Гринченко. 4. Закінчити експозицію докласового суспільства до I/IX-37 р. Відпов. т. Тесля”. 5. Відкрити виставку зброї на кінець 1937 р. Відпов. т. Маєвський”¹⁷. Проте згадані експозиції у вказані терміни не відкрилися. У наведеному документі привертають увагу імена В. А. Грінченка та Т. Т. Теслі. В. А. Грінченко з 1936 р. працював у ЦІМ завідувачем відділу рабовласницького суспільства і вченим секретарем, а з лютого 1937-го виконував обов’язки директора музею. Після низки критичних публікацій у періодичній пресі у серпні – вересні 1937 р. В. А. Грінченко 5.10.1937 звільнили¹⁸. Відтак 29.10.1937 Т. Т. Теслю¹⁹, який працював у ЦІМ завідувачем відділу докласового суспільства, було заарештовано за участь у антирадянській націоналістичній організації. Зокрема, його звинувачували у зриві побудови експозиції²⁰. Після арешту Т. Т. Теслі завідувачем відділу докласового суспільства став І. В. Іваненко²¹, а відповідальним за скіфсько-античний розділ експозиції замість В. А. Грінченка став колишній завідувач відділу нумізматики²² С. В. Коршенко²³. Лише у відділі Київської Русі лишився попередній завідувач – І. В. Бондар. Такі кадрові втрати фахівців-археологів не могли не позначитися на строках і якості роботи. Цінним джерелом з історії музейної роботи стали показання на допитах заарештованих співробітників ЦІМ. Зокрема, Т. Т. Тесля стверджував, що в його відділі було зірвано відкриття експозиції до XX-річчя Жовтня²⁴. Тобто строки були

13 *Hermann N. Zeugen der Wikinger zu Kiew // Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 3 / 4. – March / April. 1943. – S. 34–46.*

14 НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 33. – Арк. 38.

15 Центральний історичний музей ... – С. 6–24.

16 *Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М.* Сторінки історії музею ... – С. 17.

17 НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 33. – Арк. 31.

18 *Нестуля О. О.* Сплюндрована доля (В. А. Грінченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К., 1991. – С. 206.

19 Тесля Трохим Трохимович (1903–1937) – розпочав археологічну діяльність у 1929 р. Брав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції. У 1933 р. захистив дисертацію, працював в Дніпропетровському історичному музеї, та (з 1934) – у Всеукраїнському музейному містечку; надалі – завідувач відділу докласового суспільства ЦІМ. 17.11.1937 засуджений до розстрілу, через 10 днів вирок був виконаний.

20 *Григоренко Т. О.* Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/article_2015_46.html (дата звернення 01.03.2018). – Назва з екрана.

21 Іваненко Іван Васильович (нар. 1907, с. Липки Житомирської обл.), за освітою викладач історії; член ВКПб (з 1929). У 1933–1936 рр. працював у Всеукраїнському музейному містечку. З 1938 р. – завідувач відділу “Докласове суспільство” ЦІМ.

22 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 28–29зв.

23 Коршенко Сергій Васильович (нар. 1902) – з 1936 р. працював у відділі нумізматики ЦІМ (з 6.08.1937 – с. н. с., пізніше – завідувач відділу), з листопада 1937 р. – завідувач відділу “Скіфія і грецькі колонії”.

24 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37 201-фп. – Арк. 11.

перенесені, і навіть 07.11.1937 експозиція відділу “Докласове суспільство” не розпочала роботи. Більш детально висвітлив це питання В. А. Грінченко, який зазначав, що відкриття всієї експозиції планувалося на ХХ-річчя Жовтня та було зірвано повністю. Зокрема, І. В. Бондар не розгорнув вчасно експозиції свого відділу у 1937 р. насамперед внаслідок браку приміщень, які до того ж потребували ремонту. Крім того, відбувалося постійне переведення матеріалів музею з одного місця до іншого у зв’язку з відсутністю постійних приміщень для відділів²⁵.

Утім, мабуть, наприкінці 1937 р. частина експозиційних залів все ж була готова. Думка дослідників про те, що експозиція “Київська Русь” відкрилася у 1937 р., ґрунтується на акті огляду музею від 28.02.1938²⁶. Це ж у автобіографії підтверджує І. В. Бондар: “1937 року Музей закінчив частково ремонт будинків і мною було підготовлено експозицію “Київська Русь” у будинку бувшої Лаврської друкарні”²⁷.

На жаль, конкретна робота з побудови різних відділів експозиції висвітлена у джерелах неоднаково. Найбільш повно відображена діяльність скіфсько-античного відділу²⁸, дата відкриття якого відома точно – 1–2.05.1938²⁹. Відкриття відділу “Докласове суспільство” було перенесене на липень 1938 р.³⁰, але точної дати немає.

Якщо два перші відділи були створені у корпусі № 2, експозиція “Київська Русь” перебувала у будівлі колишньої лаврської друкарні (корп. № 8). У статті Р. Штампфуса наведена фотографія з підписом “Виставка Князівського часу «феодалного суспільства» у корпусі 8, 1939 р.”³¹. У фондах НМІУ знайдені два скляні негативи, на яких ця сама зала зображена з незначними відмінностями в ракурсі. Тож фотографія зі статті Р. Штампфуса може бути відбитком одного з цих негативів. Більш інформативним є панорамне поєднання обох негативів (рис. 1). Добра якість негативу дає змогу ідентифікувати на фотографії окремі експонати: у центрі зали стоїть бронзова скульптура князя Володимира³², яка нині прикрашає інтер’єр експозиції НМІУ в залі № 8. Це проект пам’ятника князю Володимирі (рис. 2) роботи скульптора М. С. Піменова середини ХІХ ст.³³, який не був затверджений під час конкурсу, а згодом переданий до Київського художньо-промислового і наукового музею. Скульптура належала до відділу “Старий Київ” та є одним із найперших експонатів музейного зібрання. Згідно з інвентарною книгою, 1943 р. ця скульптура мала бути вивезена до Німеччини, але після звільнення міста її знайшли пошкодженою у поламаних речах з кольорового металу. Позаду означеного монумента на світлині розташована мапа “Торговіє пути Восточной Европы в Х–ХІІІ вв.”, ліворуч якої, у вітрині, представлені речі, що імпортувалися до Київської Русі. У вітрині праворуч (за путівником – вітрина 17)³⁴ – предмети християнського культу. Візуально на фото можна визначити експонати, що нині перебувають у археологічній експозиції НМІУ. У бічних вітринах, зображених на передньому плані світлини, експонувались численні та різноманітні знаряддя праці з давньоруського городища Княжа Гора³⁵ (с. Пекарі Черкаської обл.) з розкопок М. Ф. Біляшівського 1891–1892 рр. та з інших місць України (вітрини 12–15).

На задньому плані фотографії, у вітрині ліворуч мапи (рис. 3, 1) на першій полиці лежать срібні монетні гривни. Визначити їх інвентарні номери неможливо, але, найвірогідніше, всі вони збереглись, оскільки 1941 р. були евакуйовані з іншими срібними та золотими предметами з експозиції ЦІМ до м. Уфі. Пакування та складання опису цінностей відділу “Київська Русь” 1.07.1941 здійснила виконувач обов’язків завідувача відділу Н. В. Лінка-Геппенер³⁶. Загалом було спакковано 8 ящиків із найбільш цінними експонатами з експозиції відділу, з-поміж яких – понад 50 срібних монетних гривень³⁷. На другій полиці ліворуч у цій самій вітрині (№ 16) на фото

25 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36 371-фп. – Арк. 64–66, 136.

26 Яненко А. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук. – К., 2017. – С. 33.

27 Особова справа І. В. Бондаря // НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-л. – Спр. б/н.

28 НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 40а. – Арк. 40.

29 Там само. – Арк. 17, 40.

30 Там само. – Спр. 38. – Арк. 52.

31 Stampfuss R. Das Landesmuseum ... – S. 265; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 37.

32 НМІУ, інв. № Ск 132.

33 Центральний історичний музей ... – С. 21.

34 Там само. – С. 22.

35 НМІУ, колекція № В 25.

36 Київський центральний історичний музей. Опис цінностей відділу “Київська Русь” 1/VII.1941 р. // НМІУ, науково-дослідний відділ збереження фондів.

37 Безкоровайна Ю. Г. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів // Археологія & Фортифікація України. – Кам’янець-Подільський, 2016. – С. 311, 312.

видно срібний золотоординський орнаментований кубок³⁸ кін. XIII – першої пол. XIV ст. з випадкових знахідок у Києві (рис. 3, 2). Подібні кубки належать до парадного посуду монгольського часу³⁹. Поряд із цим експонатом на полиці представлені археологічні предмети доби Візантії та Золотої Орди, ідентифікувати які неможливо, оскільки зображення недостатньо чітке. На третій полиці можна ідентифікувати бронзовий акваманіл у вигляді кентавра роботи майстрів Нижньої Саксонії I пол. XIII ст. із зібрання Ханенків⁴⁰ (рис. 3, 3), знайдений у Чернігові⁴¹. Поряд із ним стоїть фрагментований келих, найвірогідніше, це скляний розписний келих сирійської роботи⁴² (рис. 3, 4) XII – перш. пол. XIII ст. зі скарбу 1914 р., знайденого у Києві (пров. Десятинний, б)⁴³.

У вітрині праворуч мапи (рис. 4, 1) на фотографії, яку вже зазначалося, представлені предмети християнського культу⁴⁴. Лівий бік вітрини закриває скульптура князя Володимира, видно лише кілька маленьких хрестиків, праворуч на щиті експонується процесійний хрест. Це візантійський процесійний хрест кінця X ст. (рис. 4, 2) зі срібним медальйоном із зображенням св. Феодора⁴⁵, виявлений В. В. Хвойкою у 1907 р. поблизу Десятинної церкви під час розкопок братської могили часів монголо-татарської навали 1240 р. До ЦІМ цей хрест надійшов у 1937 р. з Музею мистецтв Ханенків⁴⁶. Імовірно, медальйон був відокремлений від хреста у 1941 р. У 1949-му він був придбаний музеєм Дамбартон Окс (м. Вашингтон, США) у київського колекціонера Б. К. Жука. Доля медальйону була з'ясована у 2004 р. Л. В. Пекарською та В. В. Павловою⁴⁷. На реконструкції останніх згаданий медальйон прикріплений на лицьовому боці, у той час, як зазвичай зображення святих прикрашали зворотний бік хрестів⁴⁸. Так само, на зворотному боці, медальйон представлений на фотографії з вітрини ЦІМ. Як свідчить згадана фотографія, до війни хрест перебував у експозиції ЦІМ. Під час окупації Б. К. Жук з жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. працював заступником директора та завідувачем художньо-промислового відділу Музею українського мистецтва⁴⁹. Саме в цей період медальйон міг до нього потрапити. У 1943 р. Б. К. Жук емігрував з України.

На нижній полиці вітрини видно бронзову курільницю-триножник⁵⁰ (рис. 4, 3) з поховання X–XI ст. у садибі Софійського собору (пох. № 119 за М. К. Каргером)⁵¹. Поряд стоїть знайдений у Чернігові бронзовий акваманіл (рис. 4, 4) у вигляді лева⁵² перш. пол. XIII ст. з Північної Німеччини із зібрання Ханенків⁵³. Зараз ці експонати представлені в залах № 6–8 експозиції НМІУ.

До часу перебування експозиції у корпусі № 8 можна зарахувати ще один негатив із НМІУ з зображенням вітрини (рис. 5, 1), в якій експонувався глиняний посуд давньоруського часу. На першій полиці у центрі

38 МІКУ. – Інв. № АЗС–865.

39 Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Вып. VI. – К., 1907. – С. 25, табл. XXV, № 405; Музей історичних коштовностей України. – К., 2004. – С. 141, 401, кат. № 104 (МІКУ. – Інв. № АЗС–865).

40 Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря... – Табл. XXXIX, 594; Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). – М., 1966. – С. 18, табл. 5, 8–10 (САИ. – Вып. Е1–57).

41 НМІУ. – Інв. № В 2 013.

42 НМІУ. – Інв. № В 4 108.

43 Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.-Л., 1954. – С. 111, № 78; Безкоровайна Ю. Г. Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (1913–1914 рр.) // Національний музей історії України: темат. зб. наук. праць. – К., 2011. – С. 49–52, рис. 1.

44 Короткий довідник по ЦІМ згадує експонати цієї вітрини (№ 17): “...Речі християнського культу – кам'яні, мідні та срібні хрестики, іконки, церковна утвар – все це характеризує християнство на Русі X–XI ст. (вітрина 17)”.

45 НМІУ. – Інв. № В 4 553/81.

46 Пекарська Л. В., Павлова В. В. Процесійний хрест із Київського дитинця // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 94–100; Пескова А. А., Строкова Л. В. Христианские древности Византии в “сирийской коллекции” Б. И. и В. Н. Ханенко. – СПб.; К., 2012. – С. 160–165, кат. 67.

47 Пекарська Л. В., Павлова В. В. Процесійний хрест ... – С. 96–97; Ross M.C. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. – Vol. 1: Metalwork, Ceramics, Glass, Gliptic, Painting. – Washington, 1962. – S. 24–25, pl. XXIII.

48 Архипова Є. Візантійський процесійний хрест Десятинної церкви / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20170619_02.pdf (дата звернення 01.03.2018). – Назва з екрана.

49 Києво-Печерська Лавра ... – С. 1 074

50 НМІУ. – Інв. № Б 8 335.

51 Каргер М. К. Древний Киев. – Т. 1. – М.; Л., 1958. – С. 195–196, рис. 41.

52 НМІУ. – Інв. № В 2001.

53 Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII вв.). – Вып. V. – К., 1902. – С. 32, табл. X, 255; Даркевич В. П. Произведения западного ... – С. 17, табл. 5, 1–3.

серед амфорок “київського типу” стоїть велика амфорка, яку можна визначити як таку, що походить з городища Княжа Гора (поблизу с. Пекарі Черкаської обл.)⁵⁴. На третій полиці праворуч у другому ряду можна ідентифікувати світильник-“півник”⁵⁵ кінця XII ст. з тулубом у формі човника, знайдений у Києві⁵⁶. На четвертій полиці визначається велика посудина-корчага XII–XIII ст. із залишками дьогтю (друга ліворуч у першому ряду, забруднена дьогтем) з городища Княжа Гора з розкопок М. Ф. Біляшівського⁵⁷.

У приміщенні корпусу № 8 експозиція перебувала недовго. Вже 1939 р., у зв’язку з реорганізацією музею⁵⁸, з відділу були вилучені матеріали XIV–XV ст., а експозиція – повністю перебудована у корпусі № 6. В автобіографії І. В. Бондар писав: “...в зв’язку з зміною структури відділів музею і розподілу відділу феодалізму на 2 відділи мене було призначено зав. відділом Київської Русі. Внаслідок цього довелося перебудовувати і експозицію відділу”⁵⁹.

Інформацію про це також надає Р. Штампус: “У корпусі 2 колишньої Митрополичої церкви були виставлені матеріали від палеоліту до Великого переселення народів, у той час, як в корпусі 8 старої Лаврської друкарні було розміщено Київську імперію або Князівський час. Останній відділ часто переводили. У 1939 р. він переїхав до корпусу 6, будинку Лаврських хористів”⁶⁰. Саме в цьому приміщенні експозицію відділу “Київська Русь” згадує путівник 1941 р.⁶¹.

У фондах НМІУ був знайдений негатив відтвореної у путівнику⁶² фотографії зали слов’янського часу (рис. 6, 1). На іншому негативі з НМІУ – та сама зала, але з іншого боку (рис. 6, 2). Ще один негатив фотографії з путівника⁶³, що зберігався в НМІУ, використала у статті М. О. Стрельник⁶⁴. В ілюстраціях наведений відбиток зі згаданої статті.

У вітрині ліворуч (№ 8 за путівником) та по центру на фотографії (рис. 7, 1) можна ідентифікувати матеріали з поховання воїна X ст., виявлені поблизу Золотих воріт у Києві⁶⁵ у 1900 р.: залізний меч⁶⁶ (рис. 7, 2); срібні орнаментовані бляшки⁶⁷ (рис. 7, 3), орнаментовану у стилі “Борре”⁶⁸ срібну скандинавську кільцевидну фібулу з довгою голкою (рис. 7, 4); срібний умбон щита⁶⁹ (рис. 7, 5); залізну сокиру⁷⁰ (рис. 7, 6). Речі з дорогоцінних металів з цього поховання у 1941 р. були вивезені до м. Уфи⁷¹.

У цій самій вітрині в нижньому правому куті над сокирою експонувалися дві скандинавські овальні бронзові фібули X ст. (рис. 7, 8). Фотографія плашки з цими фібулами була виявлена у статті Н. Германн⁷², яка, ймовірно, була виготовлена зі скляного негативу тієї самої вітрини. Права на знімку фібула, знайдена під час розкопок 1876 р. поховання по вул. Кирилівській, 53–59 (кол. садиба Марра) у Києві (поховання № 125 за М. К. Каргером)⁷³. У 1877 р. власник садиби подарував її Музею старожитностей Університету св. Володимира. А 1936 р. разом із іншими колекціями Музею університету фібула надійшла до ЦІМ, пройшла інвентаризацію та отримала інв. № с. 68 157. У списках предметів, евакуйованих до м. Уфи, цього номера немає: отже, вона

54 НМІУ. – Інв. № В 2 595.

55 НМІУ. – Інв. № В 4 552 / 140.

56 Розенфельдт Р. Л. Осветительные приборы // Древняя Русь. Быт и культура: Археология. – М., 1997. – С. 11, табл. 3, 32.

57 НМІУ. – Інв. № В 4 861.

58 Києво-Печерська Лавра ... – С. 1 042.

59 Особова справа І. В. Бондаря // НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-л. – Спр. б/н. – Арк. б/н.

60 Stampfuss R. Das Landesmuseum ... – S. 250.

61 Центральний історичний музей ... – С. 18.

62 Там само. – С. 19.

63 Там само. – С. 21.

64 Стрельник М. О. Історичний досвід ... – С. 30, рис. 1.

65 Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. Эпоха славянская ... – С. 21–23, табл. XVIII, 603; XX, № 2, 602; Каргер М. К. Древний Киев. ... – С. 169–172, 218–219, рис. 23, XIV; табл. XV (пох. 108); Музей історичних коштовностей ... – С. 147, 403, кат. № 111; Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. – Париж, 2012. – С. 96, рис. 61, № 55; с. 98, рис. 62, № 56.

66 МІКУ. – Інв. № АЗС–329.

67 МІКУ. – Інв. № АЗС–297–324.

68 МІКУ. – Інв. № АЗС–339.

69 МІКУ. – Інв. № АЗС–328.

70 НМІУ. – Інв. № В 4 625/ 751.

71 Київський центральний історичний музей. Опис цінностей ... – Арк. 17, ящ. 8; Безкоровайна Ю. Г. Доля археологічних коштовностей ... – С. 311, 312.

72 Hermann N. Zeugen der Wikinger ... – S. 38, abb. 6.

73 Каргер М. К. Древний Киев ... – С. 210–211, табл. XXIX.

лишилася в окупованому Києві, була вивезена до Німеччини і нині є втраченою. До цього часу зображення означеної фібули було відоме лише за єдиним скляним негативом фотографії вітрини XI Археологічного з'їзду в Києві (1899)⁷⁴.

Ліва фібула походить з випадкових знахідок 1913 р. у Києві на розі вулиць Володимирської та Великої Житомирської. Вона також надійшла до ЦІМ в 1936 р. у складі зібрання Музею старожитностей Університету св. Володимира. М. К. Каргер вказав її старий інв. № с. 68 156, отже, вона була інвентаризована одночасно з першою⁷⁵. Згідно з описом цінностей відділу “Київська Русь”, підготовлених до евакуації, цю фібулу вивезли до м. Уфи⁷⁶. Зараз вона експонується у залі № 7 експозиції НМІУ⁷⁷.

У вітрині праворуч на цій самій світлині (на середньому плані) представлений *захисний обладунок-кольчуга* воїна-кочовика XII – перш. пол. XIII ст. з кургану № 53 біля с. Ковалі Черкаської обл. з розкопок Є. О. Зноско-Боровського 1897 р.⁷⁸ У путівнику фотографія цієї вітрини наведена окремо⁷⁹ (рис. 7, 9), У статті Н. Германн подано лише фото кольчуги⁸⁰. Комплекс із поховання був записаний до інвентарної книги Археологічного відділу музею 1897 р. і на той час складався з 24-х предметів: залізні кольчуга, шолом, бойова маска, шабля, бойова сокира, піка, наконечники стріл і ніж, мідний казан, золота сережка, кам'яний точильний брусок, залізні костилі від домовини, залізні та шкіряні предмети кінської зброї (фрагменти нанісника, вудила, стремена та ін.)⁸¹. У 1943 р. знахідки з цього поховання були вивезені до Німеччини та 1948-го повернуті до музею дуже пошкодженими, зокрема, кольчуга була розбита на велику кількість фрагментів різного розміру. Для надання предметів експозиційного вигляду після війни найбільший уламок кольчуги був частково доповнений фрагментами з пап'є-маше, змонтований на дошку та записаний до науково-допоміжного фонду як муляж кольчуги з Київської обл. У такому вигляді кольчуга зараз експонується у залі № 8 НМІУ⁸². Решта уламків кольчуги зберігається у фондах музею⁸³. Лицьова маска⁸⁴ теж постраждала, повністю втрачена її нижня частина⁸⁵.

Експозиція відділу “Київська Русь” у корпусі № 6 проіснувала недовго, адже на 1941 р. була запланована часткова реекспозиція⁸⁶, яка передбачала у травні місяці перенесення експозиції з 6-го до 8-го корпусу⁸⁷. Під час реекспозиції також планувалося поповнення матеріалами, переданими Інститутом археології з археологічних розкопок у Києві. Зокрема, мала бути встановлена вирізка з землянки художника XIII ст., знайдена в садбі колишнього Михайлівського монастиря в 1939 р. Передбачалося поповнення новим матеріалом розділів “Сусіди слов'ян”, “Галицько-Волинське князівство”, створення розділу “Московське князівство XII–XIII ст.”, заміна старого етикетажу та фотоілюстрацій. Планувалося створення макетів – рельєфного плану Києва, стародавнього слов'янського городища та сиродутного горна⁸⁸. Також мав бути укладений короткий путівник оновленою експозицією “Київська Русь”, виготовлені нові вітрини, кубики-підставки для експонатів, закуплені меблі для відпочинку відвідувачів і килимові доріжки для експозиційних залів⁸⁹.

74 Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности ... – С. 51–52, № 9, рис. 16.

75 Каргер М. К. Древний Киев ... – С. 218, табл. XXX; Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности ... – С. 79, № 36, рис. 45.

76 Київський центральний історичний музей. Опис цінностей ... – Арк. 2; Безкоровайна Ю. Г. Доля археологічних коштовностей ... – С. 311, 312.

77 НМІУ. – Інв. № В 4 552/ 1147.

78 Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. – Т. 3. – СПб., 1901. – С. 122, табл. XXI; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Т. 3. – М.–Л., 1971 (САИ. – Вып. Е1–36). – С. 29, табл. III (№ 53), XIV, 1 (№ 22); Кирпичников А. Н. Русские шлемы X–XIII вв. // СА. – 1958. – № 4. – С. 62, рис. 7, 1; Пятыева Н. В. Железная маска из Херсонеса. – М., 1964. – С. 3–6, табл. VI, VII.

79 Центральний історичний музей ... – С. 22.

80 Hertmann N. Zeugen der Wikinger ... – S. 42, abb. 14.

81 Рукописний каталог археологічного відділу Музею старожитностей і мистецтв // НМІУ, науково-дослідний відділ збереження фондів. – Арк. 96, №№ 5 601–5 624.

82 НМІУ, інв. № Вд 2 909.

83 НМІУ, інв. №№ Вд 2 761, Вд 3 318, Вд 3 319.

84 НМІУ, інв. № В 4 790.

85 Національний музей історії України: Альбом. – Т. 1. – К., 2011. – С. 168, 306, № 175.

86 НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 24. – Арк. 74.

87 Там само. – Арк. 71.

88 НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 24. – Арк. 71.

89 НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 24. – Арк. 75, 85, 86.

Про нове переселення відділу згадує й Р. Штампфус, який, щоправда, засвідчує не повернення до корпусу № 6, а перенесення до інших розділів археологічної експозиції до корпусу № 2: *“У травні 1941 р. відбулося переселення у корпус 2, до приміщення колишньої монастирської кухні. Новий директор Бондар планував відкриття цього відділу на 22 червня, що пішло прахом через початок війни”*⁹⁰. Можливо, до цього часу належить нещодавно опублікована фотографія⁹¹ І. В. Бондаря під час монтажу експозиції у корпусі № 2: на підлозі стоять ящики, наповнені плашками з нашитими на них давньоруськими експонатами, позаду стоїть відкритий столик-вітрина (рис. 8). Подібна фотографія може відображати лише процес побудови експозиції.

Як засвідчує Т. М. Себта, приміщення колишньої монастирської кухні було в корпусі № 29, що примикав до корпусу № 2⁹². Об'єднання археологічної експозиції підтверджує і складена в грудні 1941 р. *“Довідка про музеї та збірки на території Печерської лаври”*, в якій зазначено, що розділи первісність (докласове суспільство) і Київська Русь експонувалися разом⁹³. Проте на складеному Г. В. Малаковим схематичному плані Верхньої лаври 04.08.1941 експозиція Київської Русі позначена в корпусі № 6⁹⁴. Відповідно до схеми екскурсійного маршруту територією Лаври, намальованої директором ЦІМ В. А. Маєвським у жовтні 1941 р., експозиції музею розташовані у всіх трьох згаданих корпусах⁹⁵. Тому можна погодитися з Т. М. Себтою, що експозиція могла бути переведена частково.

Додаткову інформацію наведено у статті Р. Штампфуса, який описує ту саму експозицію, але, ймовірно, вже в корпусі № 2. На жаль, він приділяє більшу увагу критиці концепції, покладеної в основу радянського музею, та замало – характеристиці конкретних пам'яток: *“Князівський час (або Київська імперія) в першу чергу приніс ранніх слов'ян. Тут були представлені відомі з літописів слов'янські племена з України: поляни, древляни, сіверяни, кривичі, радимичі”*⁹⁶ з їхніми поселеннями, господарством, похованнями і культурною спадщиною. На різниці між похованнями бідних і багатих був показаний процес появи класів. Велика кількість срібних скарбів 10 ст. мала доводити, що тоді на вершині класового суспільства стояв багатий шар господ.

Київське князівство 10–12 ст. почалося з пограбування слов'янської території і підкорення племен варязькими князями. Це було продемонстровано за допомогою історичних карт, цитат з літопису Нестора, зброї і обладунку з поховань варягів. Введення християнства було показане завдяки багатим знахідкам з розкопок Десятинної церкви. Про значення релігії повідомляли цитати з Маркса, Енгельса і Леніна.

“Руська правда”, книга законів Ярослава, була долучена для висвітлення класових відносин. З її допомогою була підкреслена різниця між господами (князями, боярами і воїнами) і селянами, які поступово ставали кріпосними. Після цього була наведена цитата з Леніна про кріпацтво. Також золоті і срібні прикраси пануючого прошарку тут були протиставлені спадку бідних. З самого Києва була виставлена велика кількість знахідок з майстерень, які надавали чудове уявлення про ремесло того часу.

Розпад Київської імперії принесли 12 і 13 ст. Послаблення центральної влади і роздроблення на окремі князювання несли зародок розпаду імперії. Через це послаблення вона вже не впоралась з могутніми силами, що атакували зовні. Культурний розквіт тепер відбувався в окремих містах, а час розквіту Києва минув. Цей стан речей очевидно доводився багатими знахідками того часу з фортець Княжа Гора, Білгород, Сахнівка та ін. Боротьба проти відкритого степу (кочових народів половців і татар) наочно представлялася за допомогою знахідок з поховань цих народів, цитат з пісні про Ігоря⁹⁷ та цитат Маркса про татарське панування. З пограбуванням і знищенням Києва татарами у 1240 р. Київська імперія знайшла свій безславний кінець. Зброя 13–14 ст. і картинки з Царської хроніки, які демонструють боротьбу русів проти татар, закінчують хронологічні межі зібрання”⁹⁸.

До німецьких джерел також належить фотографія зі статті Н. Германн, на якій представлені ливарні

90 Stampfuss R. Das Landesmuseum ... – S. 249, 250; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 14, 15.

91 Яненко А. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук ... – С. 34, іл. 14; Станиціна Г. *“Скарби на склі”*: колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. – Львів, 2017. – С. 198–213. – Рис. 10.

92 Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади. – К., 2016. – С. 179.

93 Там само. – С. 560.

94 Там само. – С. II, рис. 3.

95 Там само. – С. XVI, рис. 38.

96 Ця експозиція (корп. № 6) представлена на фотографії у путівнику: у простінках між вітринами висять карти розселення окремих літописних племен (рис. 6, 1).

97 Давньоруська літературна пам'ятка *“Слово о полку Ігоревім”*.

98 Stampfuss R. Das Landesmuseum ... – S. 254, 255; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 19, 20.

формочки для виготовлення ювелірних прикрас з розкопок садиби Десятинної церкви. Оскільки формочки зображені пришитими, ймовірно, це – фото фрагмента експозиції (рис. 9).

У таблиці № 1 за наявними джерелами реконструйована приблизна схема експозиції Київської Русі. Це завдання ускладнене тим, що експозиція існувала у трьох варіантах. За основу взятий варіант із корпусу № 6, найбільш повно висвітлений у путівнику 1941 р. Згадані у методичній розробці І. В. Бондаря матеріали, які гіпотетично могли бути в експозиції ЦІМ, подані курсивом.

Таблиця 1. Реконструкція експозиції відділу “Київська Русь”

Відділ III (корпус 6) Київська Русь у VIII–XIII ст.	
Розділ I (зал 1).	Стародавні слов'яни у VIII–X ст.
Карти	Розселення літописних слов'ян.
Вітрина 1	Сільське господарство слов'ян. Знаряддя праці: мотики, серп, коса, сокири з Київщини і Волині. <i>Цитата з праць К. Маркса про важливість знарядь праці для вивчення суспільно-економічних формацій.</i>
Вітрина 2	<i>Анотація: основні види занять слов'ян.</i> Макет “Підсічне хліборобство”, побутові речі, виготовлений без гончарного круга глиняний посуд. Кістки тварин, кістяні та металеві вироби, фрагменти шерстяної тканини з розкопок на горі Киселівці в Києві.
Вітрина 3	Матеріали городищ біля с. Петрівського Харківської обл. та біля о. Буромка Чернігівської обл.
Вітрини 4–5	<i>Анотація: поховальні звичаї слов'ян.</i> Прикраси з розкопок могильників та курганів IX–X ст. на Волині, Полтавщині, Чернігівщині та Київщині.
Вітрина 6	Вирізки поховання з могильника біля с. Броварки Полтавської обл. Рештки стовбура дубу із вставленими іклами дикого кабана, знайденого в р. Десні. Муляж Збруцького ідола (рис. 6). <i>Цитата: Ф. Енгельс про релігію.</i> <i>Цитата: літопис про язичницькі ігрища.</i> <i>Ілюстрація: мініатюра з літопису із зображення язичницьких ігрищ.</i>
Розділ II	Сусіди стародавніх слов'ян (хазари і булгари)
Карта	Київська держава та її сусіди IX–XI ст. (рис. 6, 2)
Вітрина 7	Зразки хазарського посуду з могильника в с. Салтово Харківської обл.
Щит 2	Карта Хазарії та Булгарії. Ілюстрація “Поляни дають данину хазарам по мечу від дому”.
Розділ III (зали 2–3)	Київська держава X–XI ст.
Карта	<i>“Походи і володіння Київських князів X ст.”</i>
Вітрини 8–9, щити 3–6	Часи князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира. Розвиток сільського господарства, ремесла (ковальства, слюсарства, гончарства), торгівлі, суспільних відносин. Запровадження християнства, культурний розвиток. <i>Анотація: про данину, яку слов'яни платили варягам.</i> <i>Речі з поховань варягів (рис. 7, 1–8).</i> <i>Цитата: Ф. Енгельс про асиміляцію диких завойовників більш культурними народами.</i> <i>Мініатюра з літопису – похід Олега на греків.</i> <i>Цитата: з літопису про похід Ігоря на древлян.</i> <i>Мініатюра з літопису: вбивство Ігоря, помста Ольги.</i> <i>Цитата: Костянтин Багрянородний про полюддя.</i> <i>Карта “Походи Святослава”.</i> <i>Цитата з літопису про встановлення язичницьких ідолів Володимиром.</i> <i>Портрет Ярослава Мудрого.</i> <i>Фото першої сторінки “Руської Правди”.</i>
Вітрина 8	Зброя дружинників, дорогоцінні прикраси князівського побуту.

Вітрини 12–15	Знаряддя праці (коси, серпи, наральники, молотки, замки, ключі) з розкопок “Княжої гори” Київської обл. <i>Цитата: Ф. Енгельс про розподіл праці.</i> <i>Макет сиродутного горна.</i> <i>Фотографія гончарної печі.</i>
Вітрина 16	Розвиток торгівлі. Імпортні речі – шовкова тканина, парча, срібні прикраси, візантійський посуд. Монети візантійські та арабські, місцеві гривни (рис. 3). <i>Цитата з Ф. Енгельса про виникнення торгівлі.</i>
Картина	Переправа купців і дружинників через Дніпровські пороги (рис. 1).
Карта	“Торгові шляхи X–XII ст.” (рис. 1)
Вітрина 17	Речі християнського культу: кам’яні, мідні та срібні хрестики, іконки, церковне начиння. Процесійний хрест, акваманіл (рис. 4). <i>Анотація про запровадження Володимиром християнства.</i> <i>Цитата з творів В. І. Леніна про віру в краще загробне життя.</i> <i>Мініатюра з літопису: хрещення Володимира.</i> <i>Малюнок: хрещення новгородців.</i>
Вітрина 18, щит 7	Рештки будівельного матеріалу, фрагменти фресок, мозаїки. <i>Фото: Золоті ворота, Собор св. Софії, мозаїки, фрески, Софія Новгородська, Храм Спаса у Чернігові.</i>
Щит 8	Мініатюра з літопису: боротьба князя Ярослава за Київ і його перемога над Святополком на р. Альті 1019 р. <i>Анотація: прихід до влади Ярослава Мудрого.</i> <i>Ілюстрація: портрет Ярослава Мудрого.</i>
Щит 9–10	Класова боротьба XI ст. <i>Цитати В. І. Леніна та Й. В. Сталіна про класову боротьбу.</i> <i>Анотації: повстання у Києві 1068 р. і 1113 р.</i> <i>Малюнок: повстання 1071 р. на Білоозері.</i> <i>Мініатюри з літопису: повстання у Києві 1068 р. і 1147 р.</i>
Щит 11	Розквіт культури і писемності. <i>Анотація: зв’язки Києва з Візантією.</i> <i>Слов’янська абетка.</i> <i>Мініатюри з Остромирова Євангелія та Ізборника Святослава.</i>
Розділ IV	Київ XI–XIII ст.
Вітрини 19–26	Історія зростання Києва та розвиток окремих ремісничих центрів на Киселівці та поблизу Десятинної церкви. Кам’яні формочки для відливання прикрас, тиглі (рис. 9). Піч із комплексом речей із землянки XII–XIII ст., з розкопок на території Михайлівського монастиря.
Розділ V	Розвиток феодальних відносин у Київській Русі XI–XII ст.
Вітрини 28–29	Розпад “Імперії Рюриковичів” на окремі феодальні князівства. Вислі печатки князів. Боротьба з половцями – зброя руських воїнів та кочовиків (рис. 7, 9). <i>Цитата К. Маркса про розпад держави Рюриковичів.</i> <i>Анотація: розподіл земель між онуками Володимира Мономаха.</i> <i>Анотація: боротьба з половцями.</i> <i>Фото: половецькі баби, обладунки кочовиків.</i> <i>Мініатюра з літопису: половці гонять полонених і худобу.</i> <i>Цитати про половців з літописів і “Слова о полку Ігоревім”.</i>
Карта	Феодальних земель. <i>Східна Європа у XII ст.</i>
Розділи VI, VII, VIII	Історія окремих князівств.
Вітрини 30–32	Галицько-Волинське князівство.
Вітрини 33–35	Ростово-Суздальське князівство.
Вітрини 36–37	Новгородське князівство.
Розділ X	Татаро-монгольська навала.

Вітрини 38–42	Татарська зброя та побутові речі. Василицький скарб. Ілюстративні матеріали: перебування під татарським ігом. <i>Анотація: татарське іго.</i> <i>Мініатюра з літопису: руйнування татарями міст.</i> <i>Ілюстрації: хан Батий, битва на р. Калці, татарська кіннота, руйнування Десятинної церкви, руїни городища Райки, татарські пам'ятки, зброя.</i>
------------------	---

Експозиція ЦІМ проіснувала недовго. Після початку війни найцінніші експонати були вивезені до м. Уфі. Під час окупації Києва вже з 19.10.1941 вхід до Києво-Печерської лаври співробітникам був заборонений⁹⁹. Музей сильно постраждав від мародерства та вибуху Успенського собору¹⁰⁰. Про стан музею на початку окупації повідомляє *“Довідка про музейні зібрання на території Києво-Печерської лаври”*. У документі, зокрема, перераховані виставкові зали ЦІМ¹⁰¹ та зазначено, що експозиційні відділи первісності та Київської Русі майже повністю збереглися, проте дуже забруднені: *“Відділи до- і ранньої історії та Київської Русі, які майже повністю збереглися, розміщені разом, щоправда, повністю забруднені та усіяні сміттям і битим склом. Порядок розміщення незрозумілий. Спочатку показані знахідки періоду скіфів і греків на півдні Росії, потім доісторичний період, потім Київська Русь”*¹⁰². Все це оцінюється як цінний матеріал з історії краю. Наголошується, що під час пакування разом із предметами необхідно старанно зберігати пояснювальні тексти.

Вже у грудні 1941 р. до музею прибули працівники Оперативного штабу райхслайтера Розенберга¹⁰³. Один із них, угорський археолог Н. Феттіх¹⁰⁴, який був у складі групи, що пакувала експозицію та фонди ЦІМ для перевезення до будівлі колишнього Педагогічного музею, описав тогочасний стан експозиції на території Лаври¹⁰⁵, підтвердивши картину руйнування, описану у вищезазначеній довідці. Н. Феттіх описує розбиті шибки, зламані двері, потрощені шафи, відсутність дверних ручок, засміченість усіляким мотлохом: *“...такі руїни, про які людина, що звикла до порядку, навіть уявити собі не могла”*¹⁰⁶. Про експозицію Давньої Русі Н. Феттіх майже не згадує, проте описує одну вітрину: *“Вітрина однієї шафи розтрощена. Лежить покинутий напризволяще норманський меч, оздоблений чудовим тваринним орнаментом, вартість якого, за нашими поняттями, складає багато тисяч пенгів. Видно, що його навіть не пробували зняти з обтягнутої полотном підставки. Я намагався його переставити, але без інструменту нічого не вийшло. За таких умов уціліло чудове зібрання давніх скарбів”*¹⁰⁷.

Зважаючи на вищевикладені факти, можна стверджувати, що археологічна експозиція ЦІМ передвоєнних років доволі ґрунтовно висвітлювала археологічні матеріали з території України та систематично представляла історичний процес. Кількість виставлених оригінальних експонатів була дуже великою, а ілюстративний матеріал і цитати на окремих щитах та поза вітринами не забирали місця в археологічних знахідок, представлених у вітринах. Ідеологічна складова була наявна, але майже не заважала сприйняттю унікальних археологічних матеріалів, якими славилася зібрання Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка.

Автори висловлюють щире подяку за допомогу ст. наук. співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства к. і. н. Т. М. Себті, співробітнику НА ІА НАНУ Г. О. Станиціній та провід. наук. співробітнику Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника к. і. н. А. С. Яненко за допомогу у підготовці статті.

99 Себта Т. М. Києво-Печерська Лавра ... – С. 77, 78; Києво-Печерська Лавра ... – С. 381–383.

100 Там само – С. 364, 365.

101 Там само – С. 559.

102 Там само – С. 560.

103 Себта Т. М. Києво-Печерська Лавра ... – С. 79, 80.

104 Феттіх Нандор (1900–1971) – угорський археолог, у 13.12.1941 – 14.01.1942 за направленням Оперативного штабу займався у ЦІМ розбором і пакуванням археологічних колекцій.

105 Про стан експозиції Н. Феттіх писав: *“Останнім часом археологічна виставка розміщувалася в митрополичому будинку. Старожитності кам'яної доби, скіфських, грецьких та давньослов'янських часів, вітрини та шафи також дуже постраждали. Комуністи забрали золото і срібло. У тому, що залишилося, хазяйнували різні люди, дехто з солдатів. Німецькі солдати узяли із зламанних шаф кілька “сувенірів”. А втім, достатня кількість красивих виробів з бронзи лишилося на своїх місцях, на двох дошках висіли срібні та позолочені комплекти поясних прикрас, з часів, коли угорці заснували державу. У двох складських приміщеннях музею ми побачили коштовні предмети з бронзи та срібла. В одній залі виставки у великих вітринах лежать абсолютно непошкоджені, у великій кількості бронзові та срібні фібули доби переселення народів. Більша частина їх неопублікована”*.

106 Феттіх Н. Київський щоденник ... – С. 37.

107 Там само. – С. 49.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204.
2. НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 24.
3. НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 25-б.
4. НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 33.
5. НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 38.
6. НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 40а.
7. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 372.
8. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395.
9. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36 371-фп.
10. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37 201-фп.
11. *Андрощук Ф., Зоценко В.* Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. – Paris: АСНСВуз, 2012. – 367 с.
12. *Архипова Є.* Візантійський процесійний хрест Десятинної церкви [Електронний ресурс]: Музей історії Десятинної церкви. – Режим доступу: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20170619_02.pdf (дата звернення 01.03.2018). – Назва з екрана.
13. *Безкоровайна Ю. Г.* Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів // Археологія & Фортифікація України: Зб. мат-в VI Міжнарод. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського держ. історич. музею-заповідника, присвяч. 150-й річниці від дня народж. Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.; Кам'янець-Подільський держ. історич. музей-заповідник, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, Кам'янець-Подільська міська орг-я Нац. спілки краєзнавців України]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 309–316.
14. *Безкоровайна Ю. Г.* Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (1913–1914 рр.) // Національний музей історії України: Темат. зб. наук. праць. – Київ: Фенікс, 2011. – С. 49–52.
15. *Бобринский А. А.* Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. Дневники пятилетних раскопок гр. Алексея Бобринского. В 3 т. – Т. 3. – Санкт-Петербург: Тип. Гл. Управления Уделов, 1901. – 174 с.
16. *Григоренко Т. О.* Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля [Електронний ресурс]: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/article_2015_46.html. (дата звернення 01.03.2018). – Назва з екрана.
17. *Даркевич В. П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). – Москва: Наука, 1966. – 148 с. (САИ. – Вып. Е–1-57).
18. *Каргер М. К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. В 2 т. – Т. 1. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – 564 с.
19. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади / упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. Відп. ред. Г. В. Боряк; Ред. кол.: О. О. Маврін, Г. В. Папакін, С. В. Пивоваров, В. М. Піскун; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Нац. Києво-Печерський істор.-культур. заповідник; Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – Київ: “Видавець Олег Філюк”, 2016. – 1 200 с.
20. Київський центральний історичний музей. Опис цінностей відділу “Київська Русь” 1/VII.1941 р. // НМІУ, науково-дослідний відділ збереження фондів.
21. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. В 3 вып. Выпуск третий. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. / Под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова; АН СССР, Ин-т археологии. – Ленинград: Наука, Ленинград. отделение, 1971. – 92 с. (САИ. – Вып. Е1–36).
22. *Кирпичников А. Н.* Русские шлемы X–XIII вв. // СА. – 1958. – № 4 [48]. – С. 47–69.
23. *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63–80.
24. *Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М.* Сторінки історії музею (20–50-ті роки ХХ ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. Темат. зб. наук. праць. – Київ: ТОВ “ІІІ, Лтд”, 1999. – С. 3–24.
25. *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX–XIII вв. / АН СССР. Ин-т истории материал. культуры. – Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 157 с.
26. Музей історичних коштовностей України: Альбом / вступ. ст. С. М. Чайковського та ін., авт.-упоряд. кат. Л. С. Ключко, О. П. Підвисоцька, О. В. Старченко та ін. – Київ: Мистецтво, 2004. – 464 с.
27. Національний музей історії України: альбом. У 2 т. Т. 1 / авт. ст. Н. Г. Ковтанюк, Л. В. Строкова; фотозйомка Д. В. Ключка. – Київ: Мистецтво, 2011. – 320 с.
28. Особова справа І. В. Бондаря // НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-л. – Спр. 6/№.

29. *Нестуля О. О.* Сплундрована доля (В. А. Грінченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.) / Л. Л. Бабенко, С. С. Бабенко, Г. П. Білоус [та інш.]; Ін-т історії України АН України, Всеукр. спілка краєзнавців. – Київ: Рідний край; Хмельниц. редакц.-видавнич. відділ, 1991. – С. 204–209.
30. *Пекарська Л. В., Павлова В. В.* Процесійний хрест із Київського дитинця // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 94–100.
31. *Пескова А. А., Строкова Л. В.* Християнские древности Византии в “сирийской коллекции” Б. И. и В. Н. Ханенко / РАН. Ин-т истории материал. культуры; Нац. музей истории Украины. – Санкт-Петербург – Киев: Петербургское Востоковедение, 2012. – 224 с.
32. *Пятышева Н. В.* Железная маска из Херсонеса: к вопросу о происхождении и назначении кочевнических шлемов с масками. – Москва: Гос. историч. музей, 1964. – 63 с.
33. Рукописний каталог археологічного відділу Музею старожитностей і мистецтв // НМІУ, науково-дослідний відділ збереження фондів.
34. *Себта Т. М.* Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1942–1943) // Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. Відп. ред. Г. В. Боряк; Ред. кол.: О. О. Маврін, Г. В. Папакін, С. В. Пивоваров, В. М. Піскун; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Нац. Києво-Печерський істор.-культур. заповідник; Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – Київ: “Видавець Олег Філюк”, 2016. – С. 13–92.
35. *Сорокіна С. А., Безкоровайна Ю. Г.* Археологічна експозиція Центрального історичного ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України: 36. мат-в VII Всеукр. наук.-практ. конф. Кам’янець-Поділ. держ. історич. музею-заповідника, присвяч. 65-й річниці від дня народж. Миколи Борисовича Петрова (1952–2008) та 110-й річниці від дня народж. Олега Ольжича (Олега Олександровича Кандиби) (1907–1944) / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.; Кам’янець-Поділ. держ. історич. музей-заповідник, Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр пам’яткознавства НАН України, Кам’янець-Поділ. міська орг-я Нац. спілки краєзнавців України]. – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А. – С. 316–328.
36. *Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О.* Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України: 36. мат-в VI Міжнарод. наук.-практ. конф. Кам’янець-Поділ. держ. історич. музею-заповідника, присвяч. 150-й річниці від дня народж. Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.; Кам’янець-Поділ. держ. історич. музей-заповідник, Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Кам’янець-Поділ. міська орг-я Нац. спілки краєзнавців України]. – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 320–329.
37. *Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М.* Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві // Праці центру пам’яткознавства: 36. наук. праць. – Вип. 30. – Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – С. 121–136.
38. *Станиціна Г.* “Скарби на склі”: колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2017. – С. 198–213.
39. *Стрельник М. О.* Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу “Східні слов’яни та давньоруська держава Київська Русь”) // Український музей: 36. наук. праць / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Нац. заповідник “Софія Київська”, Тов-во археології та антропології. – Київ, 2003. – С. 29–36.
40. *Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942) / Пер. з угорськ. С. Мадяр. Держ. служба контролю за переміщенням культур. цінностей через держ. кордон України; Посольство Угорщини в Україні. – Київ: “Софія-А”, 2004. – 168 с.
41. *Ханенко Б. И., Ханенко В. Н.* Древности Приднепровья. В 6 вып. Вып. V. Эпоха славянская (VI–XIII вв.). – Киев: [Фототипия и тип. С. В. Кульженко], 1902. – 64 с.
42. *Ханенко Б. И., Ханенко В. Н.* Древности Приднепровья. В 6 вып. Вып. VI. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Киев: [Фототипия и тип. С. В. Кульженко], 1907. – 44 с.
43. Центральный історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник / Народ. комісаріат освіти УРСР; Центр. історич. музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві. – Київ, 1941. – 56 с.
44. *Яненко А.* Археологічний музей Всеукраїнської академії наук / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Ін-т археології НАН України [авт.-упоряд. А. Яненко; наук. ред. Л. Михайлина]. – Київ: НКПІКЗ, 2017. – 287 с.

45. *Hermann N.* Zeugen der Wikinger zu Kiew // Germanen Erbe Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 3 / 4. March / April. – Leipzig: J. Ambrosius Barth, 1943. – S. 34–46.
46. *Ross M. C.* Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. – Vol. 1: Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptic, Painting. – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1962. Pp. xv + 115, 65 plates + 1 in colour.
47. *Stampfuss R.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // *Seitz R. H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – 2009. – S. 241–272.

REFERENCES

1. NA IA NANU, f. 12, spr. 204.
2. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 24.
3. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 25-b.
4. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 33.
5. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 38.
6. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 40a.
7. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 11, spr. 372.
8. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 11, spr. 395.
9. TsDAHO Ukrainy. – F. 263. – Op. 1. – Spr. 36 371-fp.
10. TsDAHO Ukrainy. – F. 263. – Op. 1. – Spr. 37 201-fp.
11. *Androshchuk F., Zotsenko V.* Skandinavskye drevnosti Yuzhnoi Rusy: Kataloh. – Paryzh, 2012. – 367 s.
12. *Arkhytova Ye.* Vizantiyskiy protsesiyni khrest Desiatynnoi tserkvy / [Elektronnyi resurs]: Muzei istorii Desiatynnoi tserkvy. – Rezhym dostupu: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20170619_02.pdf (data zvernennia 01.03.2018) – Nazva z ekranu.
13. *Bezkorovaina Yu. H.* Dolia arkhelohichnykh koshtovnostei Tsentralnogo istorychnoho muzeiu (1930–1940-vi rr.) movoiu dokumentiv // Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii. – Kamianets-Podilskyi, 2016. – S. 309–316.
14. *Bezkorovaina Yu. H.* Muzei Kyivskoho tovarystva okhorony pamiatok starovyny ta mystetstva (1913–1914 rr.) // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: Tem. Zb. nauk. prats. – K., 2011. – S. 49–52.
15. *Bobrynskyi A. A.* Kurhany y sluchainye nakhodky blyz mestechka Smely. – T. 3. – SPb., 1901. – 174 s.
16. *Hryhorenko T. O.* Arkheoloh Trokhym Teslia: roztoptana dolia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://museum.dp.ua/article_2015_46.html. (data zvernennia 01.03.2018). – Nazva z ekranu.
17. *Darkevych V. P.* Proyzvedeniia zapadnogo khudozhestvennogo remesla v Vostochnoi Evrope (X–XIV vv.). – M., 1966. – 148 s. (SAY. – Vyp. E 1-57).
18. *Karher M. K.* Drevnyi Kyev. – T. 1. – M.-L., 1958. – 564 s.
19. Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: doslidzhennia, dokumenty, spohady / Uporiad. T. M. Sebta, R. I. Kachan. – K.: Filiuk O. V., 2016. – 1 200 s.
20. Kyivskyi tsentralnyi istorychnyi muzei. Opys tsinnostei viddilu “Kyivska Rus” 1/VII.1941 r. // NMIU, viddil zberezhenia fondiv.
21. *Kyrpychnykov A. N.* Drevnerusskoe oruzhye. – T. 3. Dospek, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv. – M.-L., 1971 – 92 s. (SAY. – Vyp. E1-36).
22. *Kyrpychnykov A. N.* Russkyye shlemy X–XIII vv. // SA. – 1958. – № 4. – S. 47–69.
23. *Kovtaniuk N., Shovkopliias H.* Skarbnytsia istorychnoi pamiaty Ukrainy // Kyivska starovyna. – 1999. – № 4. – S. 63–80.
24. *Kovtaniuk N. H., Shovkopliias H. M.* Storinky istorii muzeiu (20–50-ti roky XX st.) // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: yoho fundatory ta kolektsii. – K., 1999. – S. 3–24.
25. *Korzukhyna H. F.* Russkyye klady IX–XIII v. – M.-L., 1954. – 157 s.
26. Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy: Albom. – K., 2004. – 464 s.
27. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. U dvokh tomakh: Albom. – T. 1. – K.: Mystetstvo, 2011. – 320 s.
28. Osobova sprava I. V. Bondaria // NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-l, spr. b/№.
29. *Nestulia O. O.* Spliundrovana dolia (V. A. Hrinchenko) // Represovane kraieznavstvo (20–30-ti rr.). – K., 1991. – S. 204–209.
30. *Pekarska L. V., Pavlova V. V.* Protsetsiyni khrest iz Kyivskoho dytyntsia // Arkheolohiia. – 2004. – № 4. – S. 94–100.

31. *Peskova A. A., Strokova L. V.* Khrystianskye drevnasty Vyzantyy v “syriskoi kolleksyy” B. Y. y V. N. Khanenko. – SPb.-K., 2012. – 220 s.
32. *Piatysheva N. V.* Zheleznaia maska yz Khersonesa. – M., 1964. – 40 s.
33. Rukopysnyi kataloh arkheolohichnoho viddilu Muzeiu starozhytnosti i mystetstv // NMIU, viddil zberezhennia fondiv.
34. *Sebta T. M.* Kyievo-Pecherska Lavra na pochatku Nimetsko-radianskoi viiny ta pid chas natsystskoi okupatsii (1942–1943) // Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: doslidzhennia, dokumenty, spohady / Uporiad. T. M. Sebta, R. I. Kachan. – K.: Filiuk O. V., 2016. – S. 13–92.
35. *Sorokina S. A., Bezkorovaina Yu. H.* Arkheolohichna ekspozytsiia Tsentralnoho istorychnoho im. T. H. Shevchenka v Kyievi (1938–1941 rr.) // Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy: Zb. materialiv VII-oi Vseukrainskoi nauk.-prakt. konferentsii. – K., 2017. – S. 316–328.
36. *Sorokina S., Radiivska T., Zavalna O.* Ekspozytsiia viddilu doklasovoho suspilstva Tsentralnoho istorychnoho muzeiu im. T. H. Shevchenka v Kyievi (1938–1941 rr.) // Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy. – Kamianets-Podilskyi, 2016. – S. 320–329.
37. *Sorokina S. A., Radiivska T. M., Zavalna O. M.* Fotofiksatsiia muzeinykh predmetiv doby pervisnosti arkheolohichnoho viddilu Istorychnoho muzeiu v Kyievi // Pratsi tsentru pamiatkoznavstva. – Vyp. 30. – K., 2016. – S. 121–136.
38. *Stanytsina H.* “Skarby na skli”: kolektsiia fotonehatyviv z fondiv Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy // Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni. – Vyp. 21. Istoriiia arkheolohii: arkhivna i muzeina spadshchyna Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. – Lviv, 2017. – S. 198–213.
39. *Strelnyk M. O.* Istorychnyi dosvid ekspozytsiinoi roboty Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy (na materialakh rozdiliv “Skhidni sloviany ta davnoruska derzhava Kyivska Rus”) // Ukrainskyi muzei. – K., 2003. – S. 29–36.
40. *Fettikh N.* Kyivskiy shchodennyk (3.XII.1941 – 19.I.1942). – K., 2004. – 168 s.
41. *Khanenko B. Y., Khanenko V. N.* Drevnasty Prydneprovia. Epokha slavianskaia (VI–XIII vv.). – Vyp. V. – K., 1902. – 64 s.
42. *Khanenko B. Y., Khanenko V. N.* Drevnasty Prydneprovia. – Vyp. VI. – K., 1907. – 44 s.
43. Tsentralnyi istorychnyi muzei im. T. Shevchenka v m. Kyievi. Korotkyi dovidnyk. – K., 1941. – 56 s.
44. *Ianenko A.* Arkheolohichnyi muzei Vseukrainskoi akademii nauk. – K., 2017. – 288 s.

Список скорочень

МКУ – Музей історичних коштовностей України – філіал НМІУ
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
 НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України
 ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України
 ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
 СА – Советская археология
 САИ – Археология СССР. Свод археологических источников

Рис. 1

Рис. 2

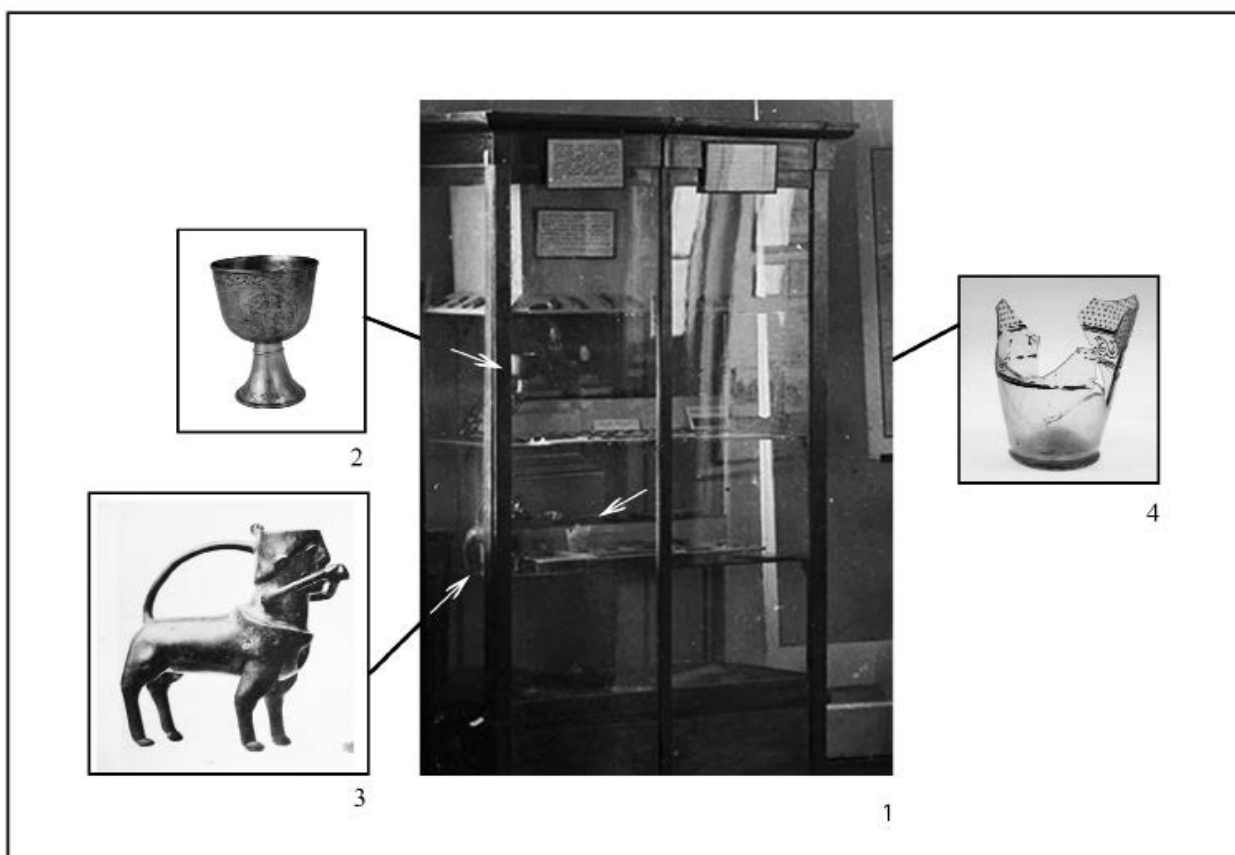

Рис. 3

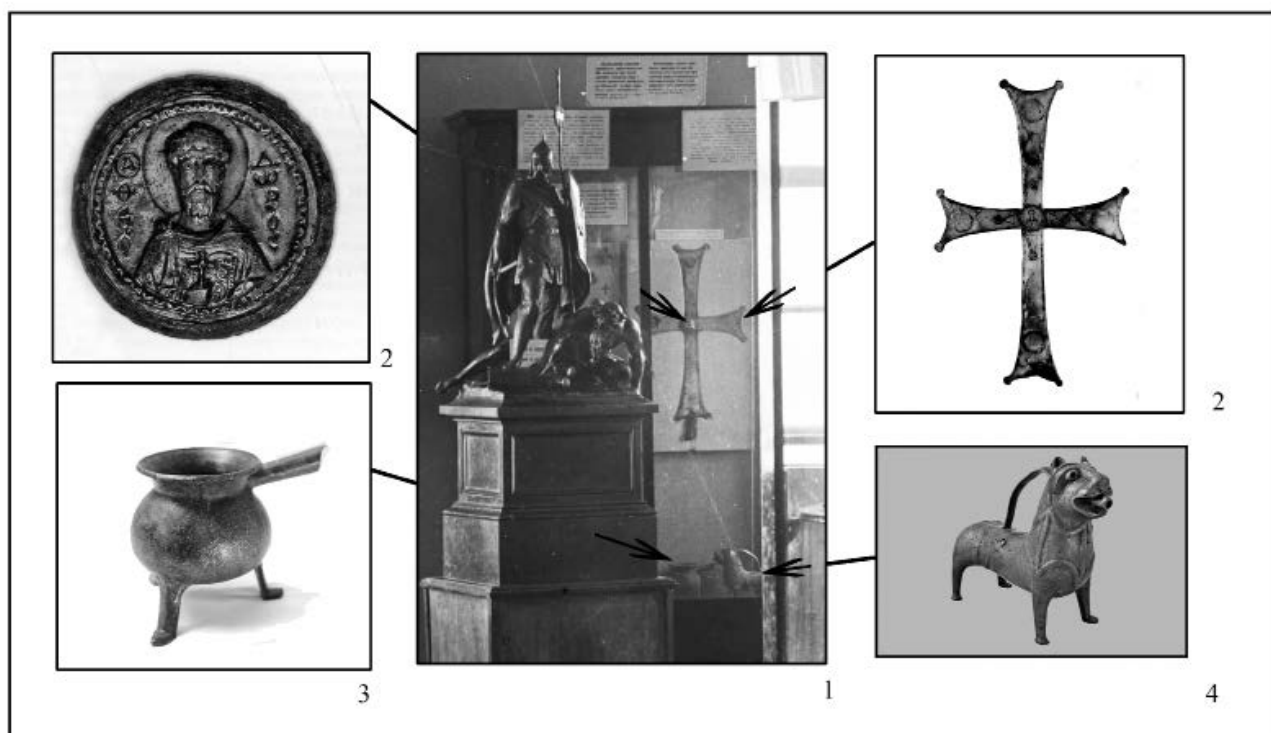

Рис. 4

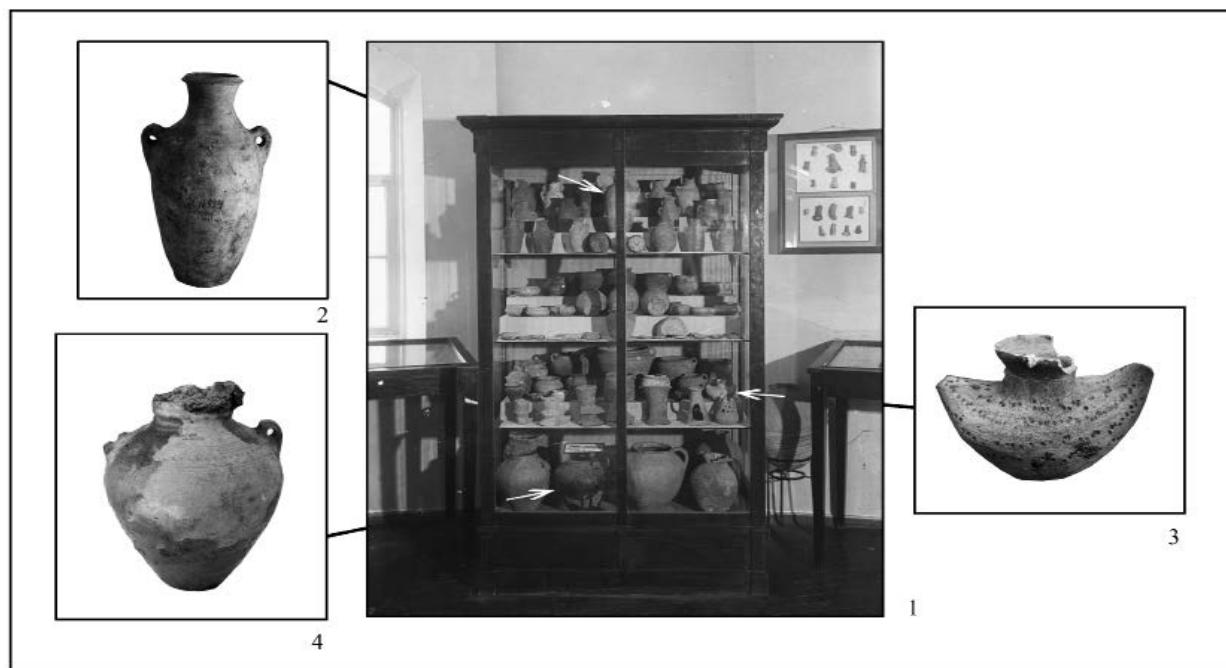

Рис. 5

Рис. 6

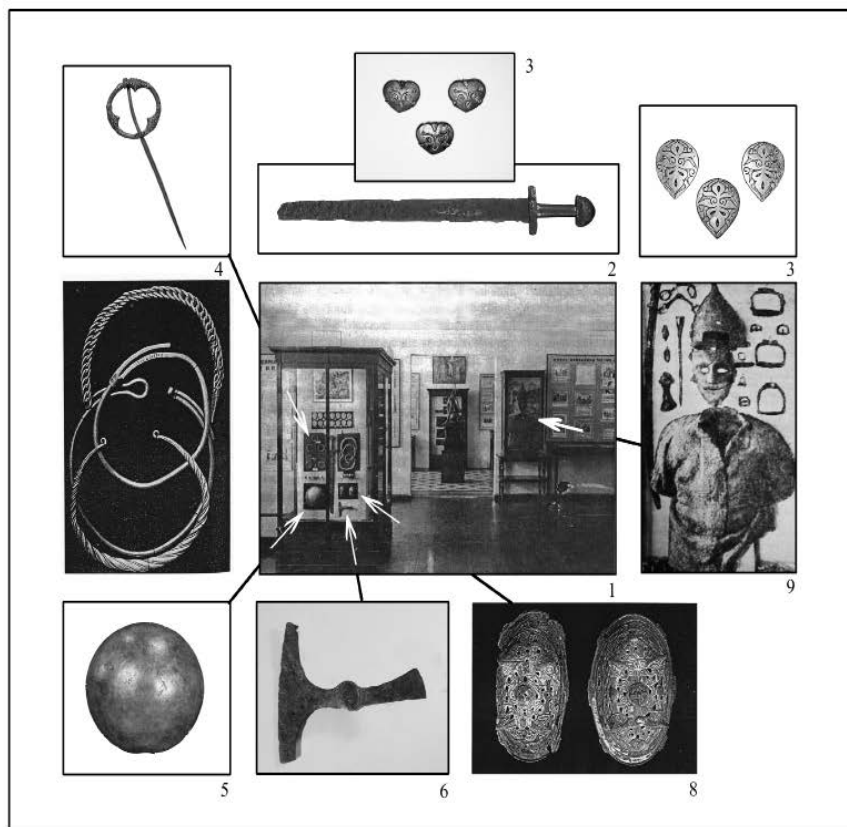

Рис. 7

Рис. 8

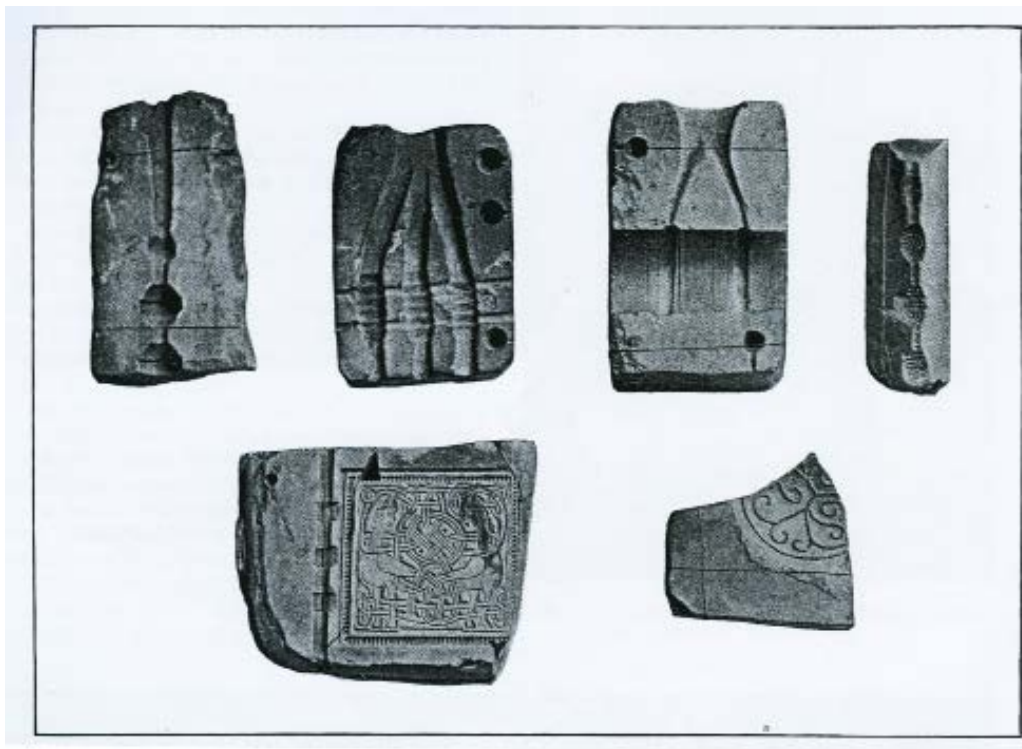

Рис. 9

Перелік ілюстрацій:

- Рис. 1.** Експозиція відділу “Київська Русь” у корпусі № 8, 1939 р.
Рис. 2. Проект пам’ятника князю Володимиру скульптора М. С. Піменова, фотографія 1940-х – 1950-х рр.
Рис. 3. Вітрина “Розвиток торгівлі” та окремі експонати.
Рис. 4. Вітрина “Речі християнського культу” та окремі експонати.
Рис. 5. Вітрина з керамічними виробами періоду Давньої Русі.
Рис. 6. Зал “Стародавні слов’яни” у корпусі № 6, фотографія 1939–1940 рр.
Рис. 7. Експозиція відділу “Київська Русь” у корпусі № 6, фотографія 1939–1940 рр.
Рис. 8. Бондар І.В. під час монтажу експозиції відділу “Київська Русь”.
Рис. 9. Плашка з нашитими ливарними формами для відливання прикрас з садиби Десятинної церкви.

УДК 069(1-4)+929:748-057.1+94(477)

Якубець Альонастарший науковий співробітник
відділу історії XX століття,
Національний музей історії України,
(Київ, Україна)
museum_kyiv@ukr.net**Yakubets Aliona**Senior researcher,
Department of the history of the 20th century,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)**СКЛЯНІ ВАЗИ В СИСТЕМІ ПОДАРУНКІВ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОМУ КЕРІВНИЦТВУ СРСР (ЗА
МАТЕРІАЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)****GLASS VASES IN THE SYSTEM OF PRESENTS TO THE PARTY-STATE MANAGEMENT OF THE USSR (BASED ON
THE MATERIALS OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)****Анотація**

У статті, присвяченій дослідженню культові номенклатурного подарунка в СРСР, аналізуються різновиди подарунків за метою їх вручення, визначається: де, ким і коли були виготовлені подарунки (зокрема зі скла) для радянської партійно-державної еліти, що зберігаються у фондах Національного музею історії України.

Ключові слова: СРСР, УРСР, партійно-державна номенклатура, Йосип Сталін, Київський завод художнього скла, скляні вироби, техніка "галле".

Summary

The article is about the cult of nomenclature present in the USSR. The types of presents according to their purpose are analyzed. It is also defined, who, where, and when produced the presents (in particular, that of glass) for the Soviet party-state elite which are stored in the funds of the National Museum of Ukrainian History.

Key words: USSR, UkrSSR, party-state nomenclature, Josef Stalin, Kyiv art glass factory, glass products, 'Galle' technique.

Однією із основних причин збереження в українській управлінській системі рудиментів радянського номенклатурного минулого (кумівство, корупція, "подарунки" представникам влади тощо) є тривале перебування України у складі спочатку Російської імперії, а потім – Радянського Союзу. Це наклало певний відбиток на ментальність вітчизняних чиновників та вплинуло на формування певних бюрократичних традицій, що, власне, й зумовлює актуальність даної теми. Тим більше, вивчення такого явища, як культ номенклатурного подарунка в СРСР, ще не знайшло свого повного відображення ні в історичних, ні в музеєзнавчих дослідженнях. Ця проблематика в сучасній історіографії розглядається переважно в контексті узагальнюючих праць ширшої тематики¹ або править за ілюстративний матеріал у мемуарах². Водночас наявна матеріальна джерельна база дозволяє поглибити зазначену тему та розглянути її у вимірі історії функціонування державного апарату Радянської України.

У фондах Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігаються вази, виготовлені з кольорового скла. Ці вироби цікаві не лише з мистецького, а й із історичного погляду, оскільки на них розміщені портрети представників вищого керівного ешелону СРСР: Йосипа Сталіна, Микити Хрущова, Олексія Косигіна, Климента Ворошилова, Михайла Шверника, Анастаса Мікояна, Андрія Андрєєва. Власне, цим людям вази і призначалися – як подарунки, система яких у Радянському Союзі набула рис своєрідного культу. Від початків у номенклатурному середовищі радянської влади поступово вибудувалася своєрідна подарункова індустрія, де виготовлення т. зв. ювілейних ваз та кубків було лише одним (але досить вагомим) із сегментів.

Метою цієї статті є з'ясування причин культу номенклатурного подарунка в СРСР, а також визначення

1 *Восленский М.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991 – 624 с.; *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. – М., 1992. – 539 с.

2 *Аллилуева С.* Двадцать писем к другу. – Нью-Йорк, 1967. – 216 с.; *Аллилуева С.* Только один год. – Нью-Йорк, 1969. – 175 с.

того, де, ким та коли були виготовлені вази, представлені у фондовій колекції НМІУ.

Приймати й дарувати коштовні подарунки було буденною справою в житті радянської партійно-державної еліти. Причини цього криються в таких обставинах. По-перше, захопивши владу, керівники більшовицької партії, переважно вчорашні люмпени й невдахи, раптово опинилися на верхівці суспільної піраміди, піднявшись до статусу, яким раніше володіла царська аристократія³. У своє розпорядження вони отримали казкові багатства: садиби, квартири, автомобілі, стайні, витвори мистецтва, залишені законними власниками або конфісковані в них на “справу революції”. Швидко з’ясувалося, що борці за щастя та рівність трудящих полюбують багате життя і не можуть встояти перед спокусою. Зокрема, розкішні дачі колишньої московської імперської еліти еліта комуністична розподілила між собою вже в 1919 р.⁴ Поряд з цими та іншими матеріальними благами подарунки теж сприймалися старими більшовиками як своєрідна “компенсація” за роки поневірянь у в’язницях та на засланні, за перебування на нелегальному становищі⁵.

Другою причиною розквіту подарункової традиції стала кадрова політика, яку проводили більшовики від самого початку свого перебування при владі. В СРСР (втім, як і в сучасній Україні) при призначенні на керівну посаду далеко не завжди враховувався професіоналізм претендента. Зазвичай все залежало від лояльного ставлення вищого керівництва⁶. Тож насамперед чиновники намагалися догодити тим, від кого залежала їхня кар’єра. Вартість та оригінальність подарунка залежали від того, кому він адресувався. Дарували зброю, ювелірні прикраси, годинники, ексклюзивний посуд. Були й оригінальні дарунки. Так, наприклад, К. Ворошилову як кавалеристу часто дарували коней⁷. Отже, після більшовицького перевороту було фактично відновлено середньовічний звичай васальної данини сеньйору.

Однак у СРСР, окрім т. зв. внутрішньономенклатурної системи подарунків, існувала й інша – публічна, коли презенти більшовицьким лідерам робили представники трудових колективів, мистецьких та наукових установ, а також звичайні люди. Свого апофеозу цей своєрідний ритуал досяг у грудні 1949 р. під час святкування 70-річчя генерального секретаря ЦК КПРС Й. Сталіна, коли подарунки (всього – 23 162 од.⁸) прибували до Москви ешелонами⁹. Жодна держава у світі на той час не мала подібної традиції, не кажучи вже про її масштаби. У напівжебрацькій, голодній, зруйнованій війною країні її громадяни відправляли вождю ексклюзивні зразки промислового виробництва: посуд, килими, меблі, машини, техніку, одяг, відрізи тканини, головні убори, а також сувеніри – портрети, вази, кубки, барельєфи, виконані кращими майстрами.

Ідея необхідності підготовки подарунків для “улюбленого вождя” активно пропагувалася у ЗМІ. Задовго до ювілею в центральній, республіканській і місцевій пресі з номера в номер публікувалися вітання урядів держав, братніх партій, трудових колективів, а також фото їх подарунків, оповідання та вірші, присвячені сталінському ювілею¹⁰. У цьому разі у презенти вкладалися вже не утилітарне, а суто ідеологічне значення. Кожен трудовий колектив зобов’язаний був продемонструвати свою любов до “батька всіх народів”. Одним із подарунків Й. Сталіну був і ексклюзивний виріб Київського склотермального заводу (з 1960 р. – Київський завод художнього скла, далі – КЗХС) – кубок з портретом вождя, який нині зберігається в НМІУ (Рис. 1).

До Другої світової війни на підприємстві випускалася продукція суто прикладного призначення: пляшки, аптечний посуд, колби для термосів. Однак після 1945 р. виробництво було переорієнтоване на виготовлення художнього та сортового скла¹¹. Щоправда, у перше повоєнне десятиліття перевага на заводі надавалася унікальним виробам урочистого характеру, а робота над речами масового виробництва нехтувалася¹². Згодом ситуація не надто змінилася, що засвідчує сатиричний журнал “Перець”, на сторінках якого в 1963 р. з’явилася замітка “Художні опудала та інше”, де було прокритиковано продукцію заводу. Мова йшла про вази для квітів, які більше нагадували “артилерійські гранати до важкої гармати”, через що їх, власне, ніхто не хотів купувати¹³.

Проте цього не можна сказати про посуд для вищого партійного керівництва. Станом на 1949 р. фахівці

3 Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 375.

4 Аллилуева С. Двадцать писем к другу... – С. 25.

5 Восленский М. Номенклатура... – С. 84.

6 Джилас М. Лицо тоталитаризма... – С. 241.

7 Аллилуева С. Только один год... – С. 160.

8 Жирнов Е. “Всего поступило 23 62 подарка”: Что отправляли в Москву к 21 декабря / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/2618629> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

9 Подарки товарищу И. В. Сталину от трудящихся Венгерской народной республики / Правда. – 12 декабря 1949 г.

10 Від’їзд у Москву делегації Української РСР на святкування 70-річчя Й. В. Сталіна / Радянська Україна. – 20 грудня 1949 р.; О Сталине мудром, родном и любимом прекрасную песню слагает народ / Правда. – 12 декабря 1949 г.; Подарунки товарищеві Сталіну / Радянська Україна. – 17 грудня 1949 р.; *Строховський*. Подарунок Сталіну / Радянське мистецтво. – 21 грудня 1949 р.; *Тичина П.* Вишиваємо Сталіна портрет / Київська Правда. – 18 грудня 1949 р.

11 *Авер’янова Л.* Становлення Київської школи художнього скла (1940–1960-ті рр.) // Національний музей історії України. – К., 2011. – С. 9.

12 *Малишко К.* Скло (радянський період) // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів, 1969. – С. 132.

13 Художні опудала та інше / Перець. – 1963. – № 7. – С. 2.

лабораторії заводу вже навчилися робити накладне скло та освоїли алмазне гранування¹⁴. Саме ці техніки й були використані при виготовленні "сталінського" кубка. Також при його оздобленні було застосовано техніку "галле" (за прізвищем її автора – французького дизайнера XIX ст. Еміля Галле). Суть техніки полягала в тому, що спочатку прозорий скляний виріб покривався шаром кольорового скла червоно-малинового, синього, фіолетового, або жовтого кольору. Так, наприклад рубінового кольору на "сталінському" кубку досягли шляхом додавання до скла колоїдного розчину золота в суміші соляної та азотної кислот, відомого як "царська горілка". Коли скло застигало, художник на кольоровій оболонці малював ту чи ту картину спеціальним асфальтним лаком, стійким до впливу кислот. Далі на виріб наносилася плавикова кислота, яка витравлювала незахищені ділянки скла доти, поки процес не зачіпав нижнього шару. Після чого виріб промивався, сушився, і все повторювалося на наступному шарі¹⁵. Отже, художник не наносив зображення, а акуратно, наче скульптор, знімав за допомогою плавикової кислоти шар за шаром, щоб отримати це зображення.

Це була дуже складна техніка. Все робилося вручну, тож виправити помилку було майже неможливо. В 1950-х рр. Київський склотермосний завод був єдиним підприємством в Україні, на якому вміли робити такий посуд. Цією технікою володіли художники Володимир Геншке, Лідія Мітяєва, Ася Зельдич¹⁶. Для виконання ж зображень на сталінському кубку було запрошено живописця Григорія Ульянова, який намалював погрудний портрет генералісімуса та 4 сюжети в медальйонах на тему важливих на той час подій у історії УРСР: приєднання західноукраїнських земель у 1939 р., перемогу СРСР у німецько-радянській війні, післявоєнну відбудову Дніпрогесу та затвердження нової символіки радянської України¹⁷.

Вільний простір монументального кубка було пишно оздоблено алмазним грануванням: зірками, колосками пшениці, квітами, геометричним орнаментом. Його конічну кришку прикрашала п'ятикутна зірка, нині втрачена, побачити її можна лише на старому фото (Рис. 2). Така надмірно-показова розкіш та помпезність були характерною ознакою тогочасних мистецьких виробів. Такі речі в 1930–1950-х рр. вважалися модними та цінувалися партійною елітою. Сам цей мистецький стиль отримав назву "сталінський ампір"¹⁸.

Специфічною прикрасою кубка є також горизонтальні та вертикальні бронзові пояси, що ділять виріб на фрагменти. Прикраса ця з'явилася вимушено. Справа в тому, що кубок великий, його висота становить 163 см, а діаметр – 45 см, тому, відповідно, він дуже важкий. Майстри на заводі небезпідставно боялися, що кубок може не витримати власної ваги і тріснути, тому було прийняте рішення підсилити конструкцію таким оригінальним способом.

Всього Й. Сталін отримав на свій ювілей 1 992 художні вироби, серед яких переважали вази та кубки, виготовлені з різних матеріалів, але з очевидною перевагою фарфору¹⁹. Виробів зі скла або кристалу було небагато. Тож київський кубок з рубінового скла був по-своєму унікальним.

Й. Сталін особисто собі не взяв виготовлені з нагоди власного ювілею "народні дарунки". Як писала згодом у мемуарах його дочка С. Аллілуєва, "...він не знав, навіщо це все йому <...> що йому з усім цим робити"²⁰. Тож після ювілею всі подарунки ювіляра були поділені між 3 московськими музеями: Жовтневої революції (14 847 од.), Образотворчого мистецтва ім. Пушкіна (8 231 од.) та Політехнічним (84 од.)²¹. У цих музеях були організовані постійно діючі виставки, які стали таким же обов'язковим місцем відвідування гостями радянської столиці, як і ВДНГ, ГУМ або Мавзолей²². Одну із цих виставок відвідала С. Аллілуєва, яка пізніше згадувала, що з усіх сторін на неї дивилося лише одне обличчя – її батька – у різних іпостасях: то у вигляді натхненного грузинського юнака, то в образі доброго сивого дідуся серед дітей, то як зображення партійного керівника, який стоїть серед членів Політбюро, широкоплечий та могутній, немов билинний богатир серед витязів. На думку доньки Сталіна, "...вся ця псевдонародна естетика ґрунтувалася на тому, щоб догодити смакам «вождя», а вождь прагнув полестити далеко не кращим традиціям народу, підтримка якого йому була необхідна"²³. Тож навіть після святкування ювілею подарунки продовжували виконувати пропагандистську функцію.

Після смерті Й. Сталіна виставково-ювілейний ажіотаж припинився. До залів Музею образотворчого мистецтва ім. Пушкіна повернули справжні твори мистецтва, а подарунки частково відправили до

14 *Вадро Ш.* Київський кристаль / Київська правда. – 4 листопада 1949 р. – С. 3.

15 *Музей хрустала. Гусь-Хрустальный / [Эл. ресурс].* – Режим доступа: <http://www.zhais.ru/R-vladimir-gus-hrust-muzei.html> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

16 *Авер'янова Л.* Вказ. праця. – С. 10.

17 *Національний музей історії України (НМІУ).* – Науково-уніфікований паспорт С–1 452, складений Авер'яновою Л. І.

18 *Хан-Магомедов О.* «Сталинский ампи́р»: проблемы, течения, мастера // *Архитектура сталинской эпохи: опыт исторического осмысления.* – М., 2010. – С. 17.

19 *Жирнов Е.* "Всего поступило 23 162 подарка"...

20 *Аллилуева С.* Двадцать писем к другу... – С. 87.

21 *Жирнов Е.* Всего поступило 23 162 подарка"...

22 *[Шуранова С.] Московские истории Сергея Ларькова. Памяти историка и географа / [Эл. ресурс].* – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/article/52179> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

23 *Аллилуева С.* Только один год... – С. 156.

фондосховища, частково передали різним організаціям Москви (автомобілі, мотоцикли, радіоприймачі)²⁴, частково повернули дарувальникам. Саме так київський кубок після XX з'їзду КПРС повернувся до столиці України та опинився в музеї заводу-виробника.

Однак система номенклатурних подарунків продовжила функціонувати, хоч вже безнадмірної помпезності та ажіотажу у ЗМІ. Серед партійної номенклатури зберігся як попит на відповідну продукцію Київського склотермосного заводу, так і мода на неї. У тих самих техніках, що і сталінський кубок, упродовж 1950-х рр. були виконані подарункові вази з портретами представників вищої партійно-державної номенклатури тих років: М. Хрущова, К. Ворошилова, М. Шверника, А. Мікояна, А. Андрєєва та О. Косигіна (Рис. 3, 4). Їхні портрети створював головний художник КЗХС у 1954–1965 рр. Павло Аверков (Рис. 5). У фондах НМІУ зберігається альбом "Книга форм" за 1955 р., де представлено багато виробів цього митця – здебільшого, це речі, виготовлені до різноманітних ювілеїв партійних діячів, наприклад – декоративна ваза "Ленін і революція", а також серія ваз "Революціонери-демократи", на яких зображено російських літераторів М. Добролюбова, В. Белінського, М. Некрасова²⁵.

Подарунки представники партійної номенклатури УРСР підносили своїм сюзеренам у Москві на їхні ювілеї, потім ці вироби осідали на квартирах та дачах ювілярів. С. Алілуєва писала: "Всі ті подарунки, які «трудящі» присилали своїм вождям, лише мій батько передавав до музею. Будинки й дачі Ворошилова, Мікояна, Молотова були наповнені килимами, золотою та срібною кавказькою зброєю, коштовним фарфором <...> – що лише не прикрашало собою житла «ветеранів революції», і продовжувало надходити до їхніх будинків з усіх куточків світу, символізуючи собою «братню солідарність трудящих»"²⁶.

У фондах НМІУ вази опинилися завдяки тому, що кожне замовлення про всяк випадок виконувалося на заводі у 2 примірниках. Ваза могла пошкодитися під час виготовлення або транспортування. Якщо все проходило вдало, то один виріб ставав подарунком, а другий – експонатом у музеї КЗХС. У 2003 р. заводська колекція надійшла до НМІУ. З того часу кубок та вази експонувалися на виставках "Барви художнього скла" та "Мистецтво на службі радянської пропаганди".

Виробництво з використанням техніки "галле" було припинено на заводі на початку 1960-х рр. Існує версія, яка ще потребує підтвердження, що причиною цього стала низка онкологічних захворювань серед тих, хто працював за цією технологією. У будь-якому разі достеменно відомо, що П. Аверков помер саме від онкологічного захворювання. Тож експонати, які зберігаються нині в музеї, можна вважати унікальними.

Отже, поява культу номенклатурного подарунка була пов'язана з кадровою політикою більшовиків і побудованою ними системою влади. Подарунки, з одного боку, були прихованими хабарами, з іншого – відігравали важливу пропагандистську функцію. Експонати, представлені у НМІУ, належать до обох типів: вази до першого, кубок – до другого. В Радянському Союзі вибудувалася своєрідна подарункова індустрія, де виготовлення ювілейних ваз та кубків було одним із сегментів. Скляні вази з портретами іменинників, які виготовляв КЗХС, були популярним і доволі коштовним подарунком серед представників партійно-державного керівництва в СРСР. Вони відображають епоху, в яку були виготовлені, як за технологією, так і за мистецьким стилем. Оскільки виробництво їх було обмежено 1–2 примірниками, а з поч. 1960-х рр. вази такого типу взагалі були зняті з виробництва, нині вони є унікальними і коштовними експонатами Національного музею історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янова Л. Становлення Київської школи художнього скла (1940–1960-ті рр.) // Національний музей історії України: Тематичний збірник наукових праць. – Київ: Фенікс, 2011. – С. 7–16.
2. Аллилуєва С. Двадцять писем к другу. – Нью-Йорк: Harper & Row, 1967. – 216 с.
3. Аллилуєва С. Только один год. – Нью-Йорк: Harper & Row, 1969. – 175 с.
4. Альбом форм за 1955 г. // Національний музей історії України / Архів музею Київського заводу художнього скла.
5. Вадро Ш. Київський кришталі / Київська правда. – 4 листопада 1949 р.
6. Від'їзд у Москву делегації Української РСР на святкування 70-річчя Й. В. Сталіна // Радянська Україна. – 20 грудня 1949 р.
7. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – Москва: Советская Россия, 1991. – 624 с.
8. Джилаз М. Лицо тоталитаризма. – Москва: Новости, 1992. – 539 с.
9. Журнов Е. "Всего поступило 23 162 подарка": Что отправляли в Москву к 21 декабря / [Электронный ресурс]: Коммерсантъ. – 15 декабря 2014 г. – Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/2618629> (дата

²⁴ "Минор" для Сталина / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.oldtimer.ru/retrospective/10146> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

²⁵ Альбом форм за 1955 г. // НМІУ. – Архів музею Київського заводу художнього скла.

²⁶ Аллилуєва С. Только один год... – С. 159–160.

обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

10. *Малишко К.* Скло (радянський період) // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів: Львівський університет, 1969. – С. 192.

11. “Минор” для Сталина / [Електронний ресурс]: OLDTIMER.RU. – 23 октября 2013 г. – Режим доступа: <https://www.oldtimer.ru/retrospective/10146> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

12. Музей хрустала. Гусь-Хрустальный / [Електронний ресурс]: Мир путешествий. Владимирская область. – Режим доступа: <http://www.zhais.ru/R-vladimir-gus-hrust-muzei.html> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

13. Науково-уніфікований паспорт С–1 452, складений Авер'яною Л. І. // Національний музей історії України.

14. О Сталине мудром, родном и любимом прекрасную песню слагает народ / Правда. – 12 декабря 1949 г.

15. Подарки товарищу И. В. Сталину от трудящихся Венгерской народной республики / Правда. – 12 декабря 1949 г.

16. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. – Москва: Политиздат, 1992. – 543 с.

17. *Строзовський.* Подарунок Сталіну / Радянське мистецтво. – 21 грудня 1949 р.

18. *Тичина П.* Вишиваємо Сталіна портрет / Київська Правда. – 18 грудня 1949 р.

19. *Хан-Магомедов О.* “Сталинский ампи́р»: проблемы, течения, мастера // Архитектура сталинской эпохи: опыт исторического осмысления / Рос. акад. архитектуры и строительных наук, Научно-исслед. ин-т теории и истории архитектуры и градостроительства; сост. и отв. ред. Ю. Л. Косенкова. – Москва, 2010. – С. 10–25.

20. Художні опудала та інше / Перець. – 1963. – № 7. – С. 2.

21. [Шуранова С.] Московские истории Сергея Ларькова. Памяти историка и географа / [Електронний ресурс]: Историко-просветительское, правозащитное и благотворительное общество “Московский Мемориал”. Проект “Уроки истории XX век”. – 16 сентября 2014 г. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/article/52179> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

REFERENCE

1. *Averianova L.* Stanovlennia Kyivskoi shkoly khudozhnoho skla (1940–1960-ti rr.) // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv: Feniks, 2011. – S. 7–16.

2. *Allylueva S.* Dvadsat pysem k druhu. – Niu-York: Harper & Row, 1967. – 216 s.

3. *Allylueva S.* Tolko o dyn hod. – Niu-York: Harper & Row, 1969. – 175 s.

4. Albom form za 1955 h. // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy / Arkhiv muzeiu Kyivskoho zavodu khudozhnoho skla.

5. *Vadro Sh.* Kyivskiy kryshstal / Kyivska pravda. – 4 lystopada 1949 r.

6. Vidizd u Moskvu delehatsii Ukrainskoi RSR na sviatkuvannia 70-richchia Y. V. Stalina // Radianska Ukraina. – 20 hrudnia 1949 r.

7. *Voslenskiy M.* Nomenklatura. Hospodstvuiushchy klass Sovetskoho Soiuz. – Moskva: Sovetskaia Rosyia, 1991. – 624 s.

8. *Dzhylas M.* Lytso totalyteryzma. – Moskva: Novosty, 1992. – 539 s.

9. *Zhyrnov E.* “Vseho postupylo 23 162 podarka”: Chto otpravlialy v Moskvu k 21 dekabria / [Elektronnyi resurs]: Kommersant. – 15 dekabria 2014 h. – Rezhym dostupa: <http://kommersant.ru/doc/2618629> (data obrashcheniya 12.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

10. *Malyshko K.* Sklo (radianskiy period) // Narysy z istorii ukrainskoho dekorativno-prikladnoho mystetstva. – Lviv: Lvivskiy universytet, 1969. – S. 192.

11. “Минор” для Сталина / [Електронний ресурс]: OLDTIMER.RU. – 23 октября 2013 г. – Режим доступа: <https://www.oldtimer.ru/retrospective/10146> (дата обращения 12.05.2018). – Назвanye s ekrana.

12. Музей хрустала. Гусь-Хрустальный / [Електронний ресурс]: Мир путешествий. Владимирская область. – Режим доступа: <http://www.zhais.ru/R-vladimir-gus-hrust-muzei.html> (дата обращения 12.05.2018). – Назвanye s ekrana.

13. Науково-уніфікований паспорт С–1 452, складений Авер'яною Л. І. // Національний музей історії України.

14. О Сталыне мудром, родном и любимом прекрасную песню слагают народ / Правда. – 12 декабря 1949 г.

15. Подарки товарищу Y. V. Сталыну от трудящихся Венгерской народной республики / Правда. – 12 декабря 1949 г.

16. *Sorokyn P.* Chelovek. Tsyvlyzatsiya. Obshchestvo. – Moskva: Polytyzdat, 1992. – 543 s.

17. *Strozhovskiy.* Podarunok Stalynu / Radianske mystetstvo. – 21 hrudnia 1949 r.

18. *Tychyna P.* Vyshyvaiemo Stalina portret / Kyivska Pravda. – 18 hrudnia 1949 r.

19. *Khan-Mahomedov O.* “Stalynskiy ampыр»: problemy, techeniya, mastera // Arkhytektura stalynskoi epokhy: opyt ystorycheskoho osmysleniya / Ros. akad. arkhytektury y stroytelnykh nauk, Nauchno-ysled. yn-t teoryy y

ystoryy arkhytektury y hradostroytelstva; sost. y otv. red. Yu. L. Kosenkova. – Moskva, 2010. – S. 10–25.

20. Khudozhni opudala ta inshe / Perets. – 1963. – № 7. – S. 2.

21. [Shuranova S.] Moskovskyye ystoryy Serheia Larkova. Pamiaty ystoryka y heohrafa / [Elektronnyi resurs]: Ystoryko-prosvetytelskoe, pravozashchytное y blahotvorytelnoe obshchestvo “Moskovskyyi Memoryal”. Proekt “Uroky ystoryy XX vek”. – 16 sentiabria 2014 h. – Rezhym dostupa: <http://urokiistorii.ru/article/52179> (data obrashcheniya 12.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 5

Рис. 4

УДК 656.835.91 (477)

Ревега Віктор Васильович
старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи,
Національний історико-етнографічний
заповідник "Переяслав"
(Переяслав-Хмельницький, Україна)
niez-fond@ukr.net

Revega Victor
Senior research fellow,
Department of scientific-fund work,
National historical and ethnographic
reserve 'Pereyaslav'
(Pereyaslav-Khmelnyskyi, Ukraine)

**УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА НА РАДЯНСЬКИХ ПОШТОВИХ МАРКАХ ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА "ПЕРЕЯСЛАВ"**

**UKRAINIAN TOPICS ON SOVIET STAMPS FROM THE STOCK COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL
AND ETHNOGRAPHIC RESERVE "PEREYASLAV"**

Анотація

Стаття присвячена аналізу радянських поштових марок із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", які містять сюжети на українську тематику.

Ключові слова: поштова марка, комеморативна марка, непогашена марка, гашена марка, філателістична колекція.

Summary

The article discusses Soviet postage stamps from the stock collection of the National historical and ethnographic reserve 'Pereyaslav' with stories on Ukrainian themes.

Key words: postage stamp, commemorative mark, cancelled stamp, hydrated stamp, philatelic collection.

Згідно з Указом Президента України Петра Порошенка № 17 / 2016 від 22.01.2016 р., 2017 рік оголошений Роком Української революції 1917–1921 рр. Для вшанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги її захисників, тисячолітньої історії державотворення нашого народу, визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою поч. ХХ ст., зміцнення міжнародного авторитету України необхідна популяризація української історії та культури, зокрема пам'яток із зібрань українських музеїв, з метою консолідації суспільства.

У Національному історико-етнографічному заповіднику "Переяслав" (далі – НІЕЗ "Переяслав") зберігається філателістична колекція, яка досі не вивчалася як слід. У 2013 р. Н. Кухарева дослідила присвячені Т. Г. Шевченку поштові марки та конверти з означеного зібрання¹. Деякі поштові марки філателістичної колекції НІЕЗ "Переяслав" (присвячені козацькій тематиці, українській етнографії, сакральним сюжетам, Переяславській раді 1654 р. та гетьману Б. Хмельницькому) дослідив автор цієї розвідки².

1 Кухарева Н. Філателістична Шевченкіана у колекції НІЕЗ "Переяслав" // ПЕРЕЯСЛАВІКА: 36. наук. статей. – Вип. 9 (11). – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 210–214.

2 Ревега В. Відображення козацької тематики на поштових марках із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. XIV. – Рівне, 2016. – С. 118–120; Його ж. Відображення Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: 36. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 91–97; Його ж. Відображення постаті гетьмана Богдана Хмельницького та Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції

Фондова колекція поштових марок НІЕЗ "Переяслав" (41 од. зб.) почала формуватися в кін. 1970-х рр. У 1980-х рр. надходили українські радянські комеморативні (присвячені знаковим датам або певним темам) поштові марки (3).

Художні поштові марки із зібрання НІЕЗ "Переяслав" можна поділити на три тематичні групи: 1) присвячені ювілеям видатних українських культурних та політичних діячів; 2) присвячені історичним подіям, що відбувалися на території сучасної України; 3) присвячені архітектурним сюжетам.

До першої групи належать поштові марки, присвячені Т. Г. Шевченку, Б. Хмельницькому, І. П. Котляревському, Лесі Українці, І. Я. Франку, О. П. Довженку, Г. С. Сковороді. Ці марки видавалися Поштою СРСР у 1939, 1954, 1956, 1957, 1961, 1964, 1969, 1971, 1972, 1979 і 1989 рр. та надійшли до закладу в 1980, 1985 та 1986 рр. Нижче наведено інформацію про певні поштові марки: зазначено їх інвентарний номер, назву, дату введення в обіг, прізвище автора зображення, тираж, номінал, техніку, розміри (в мм), опис, дату надходження до НІЕЗ "Переяслав".

1. ФТ-50, КН-5 974, гашена марка "Іван Котляревський: 1769–1838" (1969), автори Н. Грох і Б. Тулін. Тираж – 5 000 000. Номінал – 4 коп. Офсет. Розмір – 42×30. Зображено українського поета і драматурга І. П. Котляревського (1769–1838) та репродукцію ілюстрації худ. А. Базилевича до видання 1968 р. поеми "Енеїда". Дата надходження: 10.01.1980 р. (Рис. 1).

2. ФТ-146, КН-5 974, гашена марка "Леся Українка" (1971), автор В. Пименов. Тираж – 3 500 000. Номінал – 4 коп. Офсет. Розмір – 30×40. Зображено українську поетесу Лесю Українку (1871–1913). Дата надходження: 17.01.1980 р. (Рис. 2).

3. ФТ-215, КН-5 974, гашена марка "Г. С. Сковорода: 1722–1794. 250 років з дня народження" (1972), автор А. Коврижкін. Тираж – 3 000 000. Номінал – 4 коп. Офсет. Розмір – 30×40. Зображено репродукцію портрета українського філософа Г. С. Сковороди роботи худ. Г. Лук'янова (1794). Дата надходження: 21.01.1980 р. (Рис. 3).

4. ФТ-1 087 (1-4), КН-17 952 (48), гашені марки "І. Франко. 1956–1956 [100 років від дня народження]" (1956), автори І. Зав'ялов і І. Дубасов. Тираж – 1 000 000. Номінал – 40 коп. Офсет. Розмір – 30×40, 26×36. Зображено українського поета і письменника І. Я. Франка (1856–1916). Дата надходження: 30.12.1986 р. (Рис. 4).

5. ФТ-1 536, КН-17 952 (497), гашена марка "О. П. Довженко. 1894–1956" (1964), автор П. Бендель. Тираж – 3 000 000. Номінал – 4 коп. Офсет. Розмір – 30×40. Зображено українського кінорежисера та письменника О. П. Довженка (1894–1956). Дата надходження: 30.12.1986 р. (Рис. 5).

6. ФТ-996, КН-16 403 (246), непогашена марка "Орден Богдана Хмельницького" (1949) з наддруківкою тексту "300-летие Воссоединения Украины с Россией". Тираж – 1 000 000. Номінал – 2 крб. Офсет. Розміри – 43×26. На марці зображено упроваджений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10.10.1943 р. Орден Богдана Хмельницького – єдиний з орденів, що мав напис не російською, а українською мовою: "Богдан Хмельницький". Дата надходження: 28.12.1985 р. (Рис. 6).

На марках СРСР, що вшановували Т. Г. Шевченка, зазвичай відтворювався його образ у живописі та скульптурі. На них вміщені репродукції портретів митця (Рис. 7–8), картини "Катерина" (1842) (Рис. 9); портретів пензля І. Рєпіна (Рис. 10–11), І. Крамського (Рис. 12), фотопортрета 1860 р. (Рис. 13).

До другої групи, як уже зазначалося, належать поштові марки, присвячені історичним подіям, що відбулися на території сучасної України, зокрема, присвячені українському козацтву. Такі марки Пошта СРСР видавала в 1954, 1971, 1979 і 1988 рр., до НІЕЗ "Переяслав" вони надійшли в 1980, 1985 та 2007 рр. Нижче наведено відомості про ці марки:

1. ФТ-4 889 (3), КН-39 499, непогашена марка "Дума про козака Голоту" (1988), худ. І. Мартинов. Тираж – 2 500 000. Номінал – 10 коп. Офсет. Розміри – 42×30. Зображено репродукцію картини українського живописця М. Г. Дерегуса (1904–1997) "Дума про козака Голоту" (1961) із графічної серії "Українські народні думи й історичні пісні". Дата надходження: 23.11.2007 р. (Рис. 14).

2. ФТ-151 (2), КН-5 974, гашена марка "Танок «Гопак»" (1971), автор Є. Аніскін. Тираж – 4 300 000. Номінал – 10 коп. Офсет. Розміри – 40×50. Зображено артистів Державного академічного ансамблю народного танцю СРСР під час виконання українського танцю "Гопак". Дата надходження: 17.01.1980 р. (Рис. 15).

Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" // Восьми Богданівські читання: 36. наук. пр. – Черкаси, 2014. – С. 83–86; *Його ж.* Відображення української етнографічної тематики на поштових марках із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" // Ніжинська старовина. 36. наук. праць. – Вип. 20 (23). – К., 2015. – С. 144–150; *Його ж.* Сакральні сюжети на поштових марках України з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" // ПЕРЕЯСЛАВІКА: 36. наук. статей. Вип. 11 (13). – Переяслав-Хмельницький, 2016 – С. 127–131.

3. ФТ-997 (7), КН-16 403 (247), непогашена марка "Переяславська рада. 1654-1954" (1954), автор Є. Гундобін. Тираж – 3 000 000. Номінал – 60 коп. Офсет. Розміри – 50×34. Зображено репродукцію картини українського живописця М. Г. Дерегуса "Переяславська Рада" (1954). Дата надходження: 28.12.1985 р. (Рис. 16).

До третьої групи належать поштові марки із зображеннями будівель та пам'ятників, видані Поштою СРСР в 1954 та 1979 рр., до НІЕЗ "Переяслав" надійшли в 1980 та 1985 рр. Нижче наведена інформація про ці марки:

1. ФТ-997 (1), КН-16 403 (247), гашена марка "Пам'ятник Т. Г. Шевченку в Харкові [300-ліття возз'єднання України з Росією. 1654-1954]" (1954), автор М. Щипков. Тираж – 3 000 000. Номінал – 40 коп. Офсет. Розміри – 42×30. Зображено багатопланову скульптурну композицію із Т. Г. Шевченком у центрі, оточеним 16 постатями, які зображують персонажів із творів Кобзаря, а також учасників революційних подій 1905-1907 рр., робітника, колгоспника, червоноармійця та жінку із книгою. Авторами монумента, відкритого 24.03.1935 р., були архітектор М. Г. Манізер та скульптор Й. Г. Лангбард. Дата надходження: 28.12.1985 р. (Рис. 17).

2. ФТ-997 (3), КН-16 403 (247), гашена марка "Державний академічний театр опери і балету імені Т. Г. Шевченка в Києві [300-ліття возз'єднання України з Росією. 1654-1954]" (1954), автор С. Поманський. Тираж – 3 000 000. Номінал – 40 коп. Автотипія. Розміри – 42×30. Зображена споруджена в 1901 р. будівля сучасного Національного академічного театру опери і балету України імені Тараса Шевченка. Дата надходження: 28.12.1985 р. (Рис. 18).

3. ФТ-997 (4), КН-16 403 (247), гашена марка "Київський Державний університет імені Т. Г. Шевченка [300-ліття возз'єднання України з Росією. 1654-1954]" (1954), автор Г. Дмитрієва. Тираж – 3 000 000. Номінал – 40 коп. Офсет. Розміри – 42×30. Зображено сучасний Київський національний університет імені Тараса Шевченка, заснований 1834 р. Дата надходження: 28.12.1985 р. (Рис. 19).

4. ФТ-997 (9), КН-16 403 (247), гашена марка "Пам'ятник на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі [300-ліття возз'єднання України з Росією. 1654-1954]" (1954), автор А. Зав'ялов. Тираж – 3 000 000. Номінал – 1 крб. Автотипія. Розміри – 50×34. Зображено пам'ятник, встановлений у 1939 р. за проектом архітектора М. Г. Манізера. Дата надходження: 28.12.1985 р. (Рис. 20).

5. ФТ-997(6), КН-16 403(247), непогашена марка "Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Київ [300-ліття возз'єднання України з Росією. 1654-1954]" (1954), автор Є. Гундобін. Тираж – 3 000 000. Номінал – 60 коп. Офсет. Розміри – 46×33. Зображений пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві (1888). Дата надходження: 28.12.1985 р. (рис. 21).

6. ФТ-433, КН-8 357, гашена марка "325 років возз'єднання України з Росією" (1979), автор Г. Комлев. Тираж – 4 700 000. Номінал – 4 коп. Офсет. Розміри – 40×30. Зображено монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, закладений 24.05.1954 р. та відкритий у жовтні 1961 р. в м. Переяслав-Хмельницький. Його авторами були архітектор В. Г. Гнезділов, скульптори В. П. Вінайкін, В. В. Гречаник, П. Ф. Кальницький та В. М. Клоков. Дата надходження: 7.02.1980 р. (Рис. 22).

Комплектування філателістичної колекції НІЕЗ "Переяслав" триває: проводиться активна пошукова наукова робота з даної тематики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інвентарні книги фондової інвентарної групи "Філателія" № 1-5 Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

2. Кухарєва Н. Філателістична Шевченкіана у колекції НІЕЗ "Переяслав" / Наталія Кухарєва // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав": Збірник наукових статей. – Випуск 9 (11). – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 210-214.

3. Почтовые марки России и СССР. Специализированный каталог почтовых марок СССР Т. 4. РСФСР, СРСР. 1923-1960 гг. / Под редакцией В. Ю. Соловьева. – Москва: ИздАТ, 2009. – 196 с.

4. Почтовые марки России и СССР. Специализированный каталог почтовых марок СССР Т. 5. СССР. 1961-1991 гг. / Под редакцией В. Ю. Соловьева. – Москва: ИздАТ, 2009. – 240 с.

5. Ревега В. Відображення козацької тематики на поштових марках із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" / В. Ревега // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Випуск XIV: Матеріали наукової конференції, присвячені 120-річчю музейної справи на Рівненщині. – Рівне: Дятлик М., 2016. – С. 118-120.

6. Ревега В. Відображення Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" / В. Ревега // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД. Матеріали VII-ї Міжнародної науково-

практичної інтернет-конференції 29–31 січня 2013 року: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 91–97.

7. *Ревега В.* Відображення постаті гетьмана Богдана Хмельницького та Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” / В. Ревега // Восьмі Богданівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: Збірник наукових праць / Редкол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Котиченко та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – С. 83–86.

8. *Ревега В.* Відображення української етнографічної тематики на поштових марках із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” / В. Ревега // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам’ятокознавства (Серія “Пам’ятокознавство Північного регіону України”, № 7): Збірник наукових праць / Посохов С. І. (гол. ред.) [та ін.]; Центр пам’ятокознавства НАН України і УТОПІК. – Вип. 20 (23). – Київ: Центр пам’ятокознавства НАН України, 2015. – С. 144–150.

9. *Ревега В.* Сакральні сюжети на поштових марках України з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” / В. Ревега // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” / V Єфремівські читання “Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)”, присвячені 1000-літтю убієння святого князя Бориса: Збірник наукових статей. – Випуск 11 (13). – Переяслав-Хмельницький, 2016 – С. 127–131.

REFERENCES

1. Inventarni knyhy fondovoi inventarnoi hrupy “Filateliia” № 1–5 Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav”.

2. *Kukharieva N.* Filatelistychna Shevchenkiana u kolektsii NIEZ “Pereiaslav” / Nataliia Kukharieva // PEREIASLAVIKA: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav”: Zbirnyk naukovykh statei. – Vypusk 9 (11). – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2015. – S. 210–214.

3. Pochtovye marky Rossyy u SSSR. Spetsyalyzrovannyi kataloh pochtovykh marok SSSR T. 4. RSFSRR, SRSR. 1923–1960 hh. / Pod redaktsyei V. Yu. Soloveva. – Moskva: YzdAT, 2009. – 196 s.

4. Pochtovye marky Rossyy u SSSR. Spetsyalyzrovannyi kataloh pochtovykh marok SSSR T. 5. SSSR. 1961–1991 hh. / Pod redaktsyei V. Yu. Soloveva. – Moskva: YzdAT, 2009. – 240 s.

5. *Reveha V.* Vidobrazhennia kozatskoi tematyky na poshtovykh markakh iz fondovoi kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav” / V. Reveha // Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. – Vypusk XIV: Materialy naukovoi konferentsii, prysviacheni 120-richchuu muzeinoi spravy na Rivnenshchyni. – Rivne: Diatlyk M., 2016. – S. 118–120.

6. *Reveha V.* Vidobrazhennia Pereiaslavskoi rady 1654 roku na poshtovykh markakh fondovoi kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav” / V. Reveha // Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh SND. Materialy VII-yi Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii 29–31 sichnia 2013 roku: Zbirnyk naukovykh statei. – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2013. – S. 91–97.

7. *Reveha V.* Vidobrazhennia postati hetmana Bohdana Khmelnytskoho ta Pereiaslavskoi rady 1654 roku na poshtovykh markakh fondovoi kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav” / V. Reveha // Vosmi Bohdanivski chytannia. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii: Zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: O. Drach, K. Ivanhorodskyi, A. Kotychenko ta in. – Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu. A., 2014. – S. 83–86.

8. *Reveha V.* Vidobrazhennia ukrainskoi etnohrafichnoi tematyky na poshtovykh markakh iz fondovoi kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav” / V. Reveha // Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva (Seriiia “Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy”, № 7): Zbirnyk naukovykh prats / Posokhov S. I. (hol. red.) [ta in.]; Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. – Vyp. 20 (23). – Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy, 2015. – S. 144–150.

9. *Reveha V.* Sakralni siuzhety na poshtovykh markakh Ukrainy z fondovoi kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav” / V. Reveha // PEREIASLAVIKA: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav” / V Yefremivski chytannia “Relihiine zhyttia Pereiaslavskoi zemli (IX–XXI st.)”, prysviacheni 1000-littuu ubiieniiia sviatoho kniazia Borysa: Zbirnyk naukovykh statei. – Vypusk 11 (13). – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2016 – S. 127–131.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Поштова марка “Іван Котляревський”.

Рис. 2. Поштова марка “Леся Українка”.

Рис. 3. Поштова марка “Г. С. Сковорода”.

Рис. 4. Поштова марка “І. Франко”.

Рис. 5. Поштова марка “О. П. Довженко”.

Рис. 6. Поштова марка “Орден Богдана Хмельницького”.

Рис. 7. Поштові марки із серії “100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка”.

Рис. 8. Поштові марки із серії “150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка”.

Рис. 9. Поштова марка “Катерина”.

Рис. 10. Поштова марка із серії “125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка”.

Рис. 11. Поштова марка “Тарас Шевченко” із серії “Писатели нашей Родины”.

Рис. 12. Поштові марки із серії “100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка”.

Рис. 13. Поштова марка “Т. Г. Шевченко”.

Рис. 14. Поштова марка “Дума про козака Голоту”.

Рис. 15. Поштова марка “Танок «Гопак»”.

Рис. 16. Поштова марка “Переяславська рада”.

Рис. 17. Поштова марка “Пам’ятник Т. Г. Шевченка в Харкові” із серії “125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка”.

Рис. 18. Поштова марка “Державний академічний театр опери і балету імені Т. Г. Шевченка в Києві”.

Рис. 19. Поштова марка “Державний університет імені Т. Г. Шевченка в Києві”.

Рис. 20. Поштова марка “Пам’ятник на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі”.

Рис. 21. Поштова марка “Пам’ятник Богдану Хмельницькому в Києві”.

Рис. 22. Поштова марка “325 років воз’єднання України з Росією”.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

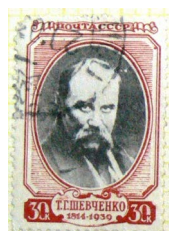

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

Рис. 15

Рис. 16

Рис. 17

Рис. 18

Рис. 19

Рис. 20

Рис. 21

Рис. 22

УДК 930.161.2(091)(477)“1919-1924”

Кошова Наталія Миколаївна

науковий співробітник
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
natalia.koshova@gmail.com

Родіонова Олена Станіславівна

старший науковий співробітник
сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики і боністики,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Koshova Natalia,

Research fellow,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Rodionova Olena

Research associate,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**ДО ІСТОРІЇ ПЕЧАТКИ “ШТАБ 2-ОЇ СТРЕЛЕЦЬКОЇ ВОЛИНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ ВІЙСЬК У. Н. Р.” (ІЗ ФОНДІВ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)**

**THE SEAL OF THE HEADQUARTERS OF THE SECOND VOLHYNIAN DIVISION OF THE ACTIVE ARMY OF THE
UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC (FROM THE NMUH COLLECTION)**

Анотація:

Мета статті полягає в описі печатки штабу 2-ої Стрілецької Волинської дивізії Армії УНР. Показано місце 2-ої Стрілецької Волинської дивізії у боротьбі за становлення державності України в 1919–1920 рр. та продовження її діяльності за повернення здобутків самостійності в таборах інтернованих на території Польщі.

Ключові слова: УНР, Дієва Армія УНР, сфрагістика, печатка штабу, Друга Волинська дивізія Армії УНР, Спілка українських інвалідів, інтерновані воїни, Національний музей історії України.

Summary

The aim of the article is to describe the seal of the headquarters of the Second Volhynian division of the UPR’s army. The authors demonstrate the role of the division in the struggle for the establishment of Ukrainian statehood in 1919–1920 and its activities on the restoration of independence in internment camps on the territory of Poland.

Key words: UPR, active army of UPR, sphragistics, headquarters seal, Second Volhynian division, Ukrainian invalids society, interned fighters, National Museum of Ukrainian History.

У статті використані документи із Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), а також праці істориків А. Руккаса, Я. Тинченка, М. Ковальчука, Ю. Терещенка, І. Срібняка О. Шатайла та ін., які вивчали історію УНР, Армії УНР, життя інтернованих українських вояків на території Польщі.

Печатка “Штаб 2-ої Стрілецької Волинської дивізії військ У. Н. Р.” надійшла до фондів Національного музею історії України від Міністерства закордонних справ України (лист заступника директора Департаменту культурного та гуманітарного співробітництва О. Б. Мазниченка № 203, 36-838-1658 від 16.08.2005 р.). Україні цю печатку передали через МЗС України представники Об’єднання військових інвалідів Республіки Польща.

Кругла печатка (d – 34,7 мм, h – 6,5 мм) виготовлена з жовтого металу в техніці різьблення. Посередині

печатки в колі зображено державний герб УНР – тризуб, біля кожного зубця якого по дузі справа наліво розташовані літери “У / Н / Р”. Навколо розміщено круговий напис: “Штаб 2-ої Стрілецької Волинської дивізії військ У. Н. Р.*”. До печатки прикріплена гумова ручка чорного кольору (h – 29,5 мм), на якій зверху нанесено круговий напис у два рядки “GM 24 400 621 / 41 721 MA > EPDM < 32”. Печатка трохи потерта, подряпана (Рис. 1).

Припускаємо, що означену печатку було виготовлено в червні 1920 р., після створення 29 травня цього ж року частини Дієвої Армії УНР – 2-ої Стрілецької Волинської дивізії, яка в 1919–1920 рр. брала активну участь у боротьбі за становлення державності України. В першій пол. 1920-х рр. після поразки визвольних змагань уцілілі частини українського війська, зокрема підрозділи 2-ої Стрілецької Волинської дивізії, перебували в таборах інтернованих.

Означена печатка належить до одного з періодів існування цієї дивізії, яка змінювала назву й була створена задовго до виготовлення згаданої печатки.

Офіційно створена 24.11.1918 р., Армія УНР до осені 1920 р. пройшла складні етапи свого становлення. Від поч. 1919 р. до осені 1919 р. під час боїв з російськими більшовиками й білогвардійцями виникала необхідність зміни структури Армії. Головний отаман С. Петлюра спільно з Військовим міністерством і Генеральним штабом реорганізували Армію та проводили мобілізацію. Прискорено створювалися піші дивізії, полки, кінні та гарматні частини, зменшувалася кількість штабів. За цей період у Армії УНР склалася структура “група / корпус – дивізія – полк”¹.

Влітку 1919 р. під час реорганізації Армії її частини й загони було об’єднано в 11 стрілецьких дивізій, що стали основою сухопутних військ². Кожна дивізія складалася із 3 полків піхоти, гарматної бригади, кінного полку, технічного куреня і підрозділів, які діяли в тилу, у т. зв. запіллі. Із 2–3 дивізій сформували корпуси (Запорізький і Січових Стрільців) та групи (Волинську, Київську і Південно-Східну). Найбільшим був корпус Січових Стрільців – 10 800 вояків, а Волинська група налічувала бл. 4 тис. багнетів. Внаслідок боїв чисельність Армії зменшилася. Наприкінці липня 1919 р. сухопутні війська Армії УНР мали бл. 14 тис. старшин і козаків у бойовому строю, 350 кулеметів і 120 гармат³. У кін. 1919 р. після збройного зіткнення з військами більшовицької Росії та Добровольчої армії генерала Денікіна УНР зазнала військової і політичної поразки, втративши Правобережну Україну, захоплену денікінцями, район Житомира й Бердичева, який утримували червоні, та південно-західну частину Поділля, зайняту польськими військами⁴.

Волинська група була важливим підрозділом сухопутних військ. Її командиром від 29.09.1919 р. став полковник О. Загородський⁵, призначений тоді, коли із серпня 1919 р. розпочалися напружені бої між збройними силами УНР та Української Галицької Армії, з одного боку, і військами більшовицької Росії та Добровольчої армії генерала Денікіна – з другого. В листопаді 1919 р. чисельність бійців становила бл. 5 тис. осіб⁶. Волинська група у боях із денікінською армією зазнала втрат і стала небоєздатною.

В кін. осені 1919 р. в Армії УНР розпочалася епідемія тифу, що призвела до зменшення чисельності військ. Крім того, країни Антанти запровадили проти України економічну блокаду, забороняючи ввезення не лише зброї, а й ліків та медичного обладнання. Становище Армії УНР ускладнилося настільки, що на поч. грудня польські війська без опору захопили територію, яку ще контролювали війська УНР⁷. Зазнавши поразки й опинившись у “трикутнику смерті”, Армія УНР 26.11.1919 р. знову була реорганізована. Зокрема, дивізії Волинської групи перетворили на полки: 1-шу Північну дивізію – на 1-й збірний піший полк, 2-гу дивізію “Запорізька Січ” – на 2-й, 4-ту Сірожупанну дивізію – на 4-й. Вся артилерія вмістилася в одну гарматну бригаду. Лише кіннота Волинської групи – 2-й Переяславський полк та окремий дивізіон – залишилися у попередніх обсягах⁸.

Усі частини Волинської групи увійшли до Волинської збірної дивізії і 6.12.1919 р. вирушили у Перший

1 Пінак Є, Чмир М. Військо Української революції 1917–1921 років. – Харків, 2017. – С. 93.

2 Руккас А. “Разом з польським військом”: Армія Української Народної Республіки 1920 р. – Ніжин, 2013. – С. 170.

3 Ткачук П. Проблема формування сухопутних військ за доби директорії УНР / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/34651-Problema_formuvannja_sukhoputn/1.html (дата звернення 10.07.2018). – Назва з екрана.

4 Руккас А. Польсько-український військовий союз і війна проти Радянської Росії в 1920 р. / На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. – Харків, 2016. – С. 223.

5 Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 127.

6 Пінак Є., Чмир М. Вказ. праця. – С. 173.

7 Терещенко Ю., Срібняк І. Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави. – К., 2003. – С. 69.

8 Руккас А. Вказ. праця. – С. 174.

зимовий похід. Згодом було розформовано 2-й і 1-й піші полки. Останній увійшов до складу 4-го полку. Кінноту Волинської групи реорганізували в січні 1920 р.: вона складалася з кінного полку ім. Івана Мазепи та 2-го кінного полку ім. М. Залізняка⁹.

За два дні до Першого зимового походу С. Петлюра скликав у Новій Чорторії Військову нараду, на якій було вирішено припинити регулярні військові дії і натомість продовжувати партизанську боротьбу в заплілі більшовиків та денікінців¹⁰.

Спогади про перебіг подій та маршрути руху дивізій під час Першого зимового походу залишив командувач Дієвою Армією УНР генерал М. Омелянович-Павленко¹¹. Його заступник Ю. Тютюнник описав Зимовий похід 1919–1920 рр. в однойменній книжці: "Минає час, й учасники боротьби забувають факти. А великий і неоцінний, кров'ю найкращих синів народу куплений досвід, може бути втрачений для загалу нації. Досвід боротьби є найдорожчим національним скарбом, і мусимо його передати в цілості молодшим поколінням, що мають нас заступити в будучих етапах боротьби"¹².

Волинська збірна дивізія брала участь у боях із білогвардійцями та більшовиками за Тальне, Смілу, Канів, Черкаси, Золотоношу, Умань, Єлисаветград, Корсунь, Черкаси, Ананьїв. Похід завершився доленосним боєм за Вознесенськ.

Перший Зимовий похід (6.12.1919 – 6.05.1920) відіграв значну роль у боротьбі за українську національну державу і став однією з героїчних сторінок у історії Дієвої Армії УНР. За час походу армія пройшла 2,5 тис. км (16,5 км щоденно), успішно провела понад 50 боїв, здобула низку міст і містечок по обидва боки Дніпра, захопила значні трофеї та полонених.

У кінці п'ятимісячного походу Дієва Армія УНР мала у своєму розпорядженні Запорізьку, Волинську і Київську збірні стрілецькі дивізії, Галицьку кінну бригаду та 3-й окремий кінний полк. Також до складу дивізії наприкінці походу, 6 травня, було включено 1-й Чорноморський піший полк¹³.

На той час українське військо налічувало 479 старшин та 3 840 козаків, було споряджене 81 кулеметом та 12 гарматами.

Навесні 1920 р. сухопутні війська Дієвої Армії УНР, що перебували на території, контрольованій Польщею, були учергове реорганізовані після укладення військової конвенції з Начальником Речі Посполитої Ю. Пілсудським. Крім того, була проведена мобілізація, і армію доукомплектували козаками. У квітні–листопаді 1920 р. було 6 стрілецьких та Окрема Кінна дивізії¹⁴.

Незадовго до завершення Першого Зимового походу, 25 квітня дві українські стрілецькі дивізії взяли участь у польському наступі проти більшовицьких військ. Ці дві дивізії організували з українських полонених, які перебували в таборах Польщі та Німеччини¹⁵.

Волинська дивізія 6.05.1920 р. одержала наказ продовжувати наступ. О. Загородський просив командування Армії хоч на деякий час відвести дивізію в резерв і дати можливість бійцям перепочити.

29.05.1920 р. було запроваджено єдину нумерацію для всіх стрілецьких дивізій. Запорізькій присвоїли 1-й номер, Волинській – 2-й, Київській – 4-й, Херсонській – 5-й. Дивізію полковника О. Удовиченка, підвищеного у званні до генерала, перейменували на 3-ю, з наданням почесної назви "Залізна". 6-та дивізія зберегла свій номер¹⁶.

Командирами піших дивізій було призначено генералів О. Удовиченка, О. Загородського, Ю. Тютюнника, М. Безручка, А. Гулого-Гуленка і полковника А. Долуда. Окремою Кінною дивізією командував генерал І. Омелянович-Павленко¹⁷. Цього ж дня змінився склад 2-ї стрілецької Волинської дивізії: 4-та стрілецька бригада Сірожупанників, 5-та Чорноморська стрілецька бригада, 2-й кінний полк ім. гетьмана І. Мазепи,

9 Там само. – С. 215.

10 Терещенко Ю., Срібняк І. – Вказ. праця. – С. 69.

11 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. – К., 2007. – С. 398–406.

12 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. Спомини. – Львів, 2004. – С. 71–192.

13 Руккас А. Вказ. праця. – С. 174.

14 Пінак Є., Чмир М. Вказ. праця. – С. 191.

15 Колянчук О. Симон Петлюра і українсько-польські відносини – армія УНР у польських таборах (1920–1924 рр.) // Інф. бюлетень Української Бібліотеки ім. Петлюри в Парижі. – 1999. – Ч. 62 / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.national.org.ua/library/armija_unr.html (дата звернення 10.07.2018). – Назва з екрана.

16 Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921). – Кн. 2. – К., 2011. – С. 143.

17 Ткачук П. Проблема формування сухопутних військ за доби директорії УНР...

технічна сотня. 6-та стрілецька бригада та 2-га Волинська гарматна бригада формувалися. Завдяки мобілізації в Ямпільському повіті дивізія поповнилася 926 вояками і налічувала 1 291 особу, 525 коней, 86 возів, 473 гвинтівки, 199 шабель, 39 кулеметів і 2 легкі польові гармати¹⁸.

Командиром 2-ї Волинської стрілецької дивізії залишався О. Загородський, якого з 1 травня наказом № 7 Головної Команди Армії УНР було підвищено до генерал-хорунжого та який упродовж короткого часу виконував обов'язки заступника головнокомандувача Армії УНР. Помічниками командира були полковник Н. Никонів (до 27.11.1920) та генерал-хорунжий В. Галкін (із 3 вересня 1920 р. до кінця війни)¹⁹.

Штаб 2-ї Волинської стрілецької дивізії складався з таких відділів: організаційного, інспекторського, мобілізаційного, розвідувального, оперативного, господарського, зв'язку, технічного, польової варті, судового, ветеринарного, культурно-освітнього, немуштрового та ін. Начальниками штабу дивізії були сотник О. Волосевич – до 19.09.1920 р., та генерал-хорунжий Є. Гамченко – з 19.09.1920 р. до кінця війни. Комендантом штабу 2-ї Волинської дивізії в 1920–1921 рр. був підполковник Армії УНР Д. Задорожний.²⁰ Штаб забезпечував роботу всіх підрозділів дивізії. В ЦДАВО України зберігаються документи, які висвітлюють різноманітну діяльність штабу: виконання вказівок та наказів командира, бойове та матеріальне забезпечення дивізії, організацію розвідки, охорону дивізії, постачання тощо.

Влітку 1920 р. війська Дієвої Армії УНР, зокрема 2-а Волинська стрілецька дивізія, підпорядковувалися оперативному штабові 6-ї польської армії²¹. Війська Армії УНР діяли на південному крилі фронту. Їхня чисельність збільшилася до 20 тис. осіб, але фізичний стан та матеріальне забезпечення війська були незадовільними. Вояки потребували відпочинку, а армія – поповнення зброєю. Наприкінці травня та на поч. червня в Ямпільському повіті було проведено мобілізацію.

12.06.1920 р. 2-у Волинську стрілецьку дивізію з інспекцією відвідав старшина Генерального штабу, сотник В. Чабанівський. У доповідній записці на ім'я Головного отамана С. Петлюри він зазначив, що "... дивізія складається переважно з кінноти, піхоти мало. Помітний гарний муштровий вишкіл"²². Але через втрати внаслідок постійних боїв із більшовицькою армією тут необхідно було проводити чергову мобілізацію. При дивізії діяв мобілізаційний комітет. Наприкін. червня О. Загородський та начальник штабу дивізії сотник О. Волосевич підписали наказ про мобілізацію. Проте матеріальне забезпечення залишалося незадовільним. У телефонограмі командарму від 26.08.1920 р. О. Загородський писав: "Дивізія отримала 100 пар чобіт, 200 пар черевиків і 500 пар обмоток, у такій кількості взуття багато з людей цілком босі"²³.

Оскільки не вистачало зброї, під час бою використовували всі можливі засоби. Із наказу 2-ї Волинської стрілецької дивізії УНР від 27.06.1920 р.: "Перед кінною атакою противника зайняти оборону, протягнути колючий дріт, а як такого немає, то гладкий дріт на найбільш вразливих ділянках <...> це може на деякий час спричинити безладдя в рядах атакуючої кінноти, чим наша піхота і повинна буде користуватися, аби своїм вогнем нанести ворогові великі втрати. Підписи: Командуючий дивізією отаман Загородський / Начальник штабу Волосевич"²⁴.

Восени 1920 р. 6 стрілецьких, кулеметна та Окрема кінна дивізії Армії УНР були зведені у 3 групи. Однією з них, середньою, керував О. Загородський. Наприкін. війни 1920 р. він очолював резерв армії та був заступником командуючого українськими військами генерала М. Омеляновича-Павленка.

В жовтні 1920 р. в Летичівському повіті Волинська дивізія, що перебувала в резерві, провела ще одну мобілізацію, поповнившись 1 538 новобранцями. Але укладений 12.10.1920 р. без узгодження з УНР мирний договір між Польщею і РСФРР змінив ситуацію на фронті. І хоча Армія УНР ще понад місяць продовжувала боротьбу з ворогом, розв'язка наближалася – з огляду на те, що союзник залишив українське військо сам на сам з агресивною і чисельно більшою армією більшовиків.

Після героїчних боїв 2-й Волинській стрілецькій дивізії, як і всій Дієвій Армії УНР, 21.11.1920 р. довелося перейти Збруч. І хоча на західному березі цієї річки простягалися етнічні українські землі, там діяла польська

18 Руккас А. Вказ. праця. – С. 174.

19 Тинченко Я. Вказ. праця. – Кн. 2. – С. 96–97.

20 Там само. – С. 84–85, 100–101, 169.

21 Руккас А. Вказ. праця. – С. 253.

22 Там само. – С. 174.

23 Шатайло О. Спадкоємці козацької слави. Біографії Генералів Армії Української Народної Республіки – уродженців Черкащини. – Дрогобич, 2009. – С. 111.

24 Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 2 282. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 20.

адміністрація, яка інтернувала понад 15 тис. українських вояків. За умовами польсько-українського договору, Армія УНР склала зброю, віддала коней та все військове майно²⁵.

Попри це Армія УНР до 1924 р. зберігала свою організаційну структуру та особовий склад, який опинився в таборах для інтернованих. Вояки 2-ої Волинської стрілецької дивізії, які перейшли на західний берег Збруча, були зведені в одну збірну стрілецьку бригаду, а артилерія – у 2 гарматні батареї.

В ЦДАВО України вдалося розшукати документ, що стосується перших тижнів перебування 2-ї Волинської стрілецької дивізії в таборах для інтернованих. Це "Наказ ч. 82 По муштровій частині 6 грудня 1920 р. с. Баркі-Великі". В ньому йдеться про першу річницю початку Першого Зимового походу. Наводимо цей документ (правопис збережено): "Сьогодні великий день в життю нашому і життю всякого свідомого громадянина України. Рік тому назад, після неудачної військової Компанії, коли приходилось здаватись на милость переможця, себ-то 6-го грудня 1919 р. Старшини Волинської групи в кількості до 300 чоловік, зібравшись на загальну нараду в с. Борушківцях на Волині порішили іти в запілля ворога і до кінця боронити нашу бідну, змучену ворогом – Неньку Україну. Ви Волинці доказали, що Ви дійсно є кращі люди по розуму, тілу і ділу, бо завжди бились з великою переважною кількістю ворога і майже завжди успішно. Ви зробили все, що від вас належало, але ж в судьбі і в історії всякого народу є різні фази розвитку його сили і мощи... Ви найдете сили у собі перенести це горе... Ви незтратили віри в краще майбутнє. Лютий ворог наш незможе побідити нашого міцного духа, в цім наша сила і погибель ворога ні обеззброєння ні рамки інтернації Нашого духу не зломлять і не пошатнуть нашої віри в святе діло визволення Українського народу від московського наїзника. (підпис) Командір Кінного імені Гетьмана Івана Мазепи підполковник Недзвидський..."²⁶. Я. Тинченко наводить інше написання прізвища цього командира – Недзвецький²⁷.

Чисельність інтернованих вояків Армії УНР у польських таборах зростала: на січень 1921 р. їх налічувалося 17 464 осіб, а до кін. 1921 р. – майже 30 тис. осіб²⁸. Станом на 20.04.1921 р. кількість вояків 2-ї Волинської стрілецької дивізії, які перебували в таборі для інтернованих у м. Каліші, становила 1 575 осіб. Сама дивізія проіснувала до 1924 р., коли внаслідок ліквідації таборів для інтернованих та демобілізації Армії УНР її остаточно розформували²⁹.

Командир 2-ї Волинської стрілецької дивізії О. Загородський, що мешкав у таборі в Каліші, одночасно був комендантом і цього табору, і Вадовицького, де опікувався інтернованими українськими вояками. Обов'язки коменданта таборів він виконував до лютого 1921 р.³⁰

Становище інтернованих українських вояків у таборах було невтішне. Можливо, справді найнагальнішою справою тоді було нагородження "Залізним хрестом" – єдиним бойовим орденом Армії УНР, який тоді називався відзнакою (повна назва: "Залізний хрест за зимовий похід і бої з 6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року"), трохи занепалих духом учасників Зимового походу, які проявили мужність у боротьбі за здобуття державності України. Нагородження відбувалися від кін. лютого до березня 1921 р. то в одному таборі (чи його секторі), то в другому³¹

Інтернована Армія УНР вважала своє перебування у Польщі тимчасовим і готувалася до подальшої боротьби за незалежну Україну. Про це свідчить проведення військової наради в Каліші, присвяченої організації повстання в Україні. З Варшави приїхав проводити нараду Головний Отаман С. Петлюра. Одним із її учасників був командир 2-ї Волинської стрілецької дивізії О. Загородський.

В ЦДАВО України вдалося розшукати ще один важливий документ, який свідчить про плани повстання проти більшовиків на окупованих українських землях та про формування загонів добровольців. На машинописному аркуші вгорі міститься напис олівцем "таємно". Правопис документа збережено: "Комадір 2-ої Волинської стрілецької дивізії. 14 квітня 1921 р. ч. 949 Табор ч. 10 м. Каліш. Генерал-хорунжому Тютюннику. В додаток до відношення мого від 6 цього квітня під ч. 883 з зазначенням Старшин, котрі можуть бути послані на повстання відношення це направлено Вам з генерал-хорунжим [В.] Галкіним. Повідомляю, що крім старшин

25 Кошова Н. Діяльність генерал-полковника Армії УНР О. Загородського в еміграційний період // Науковий вісник НМІУ. – Випуск 2. – К., 2017. – С. 351–357 / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/download/157/140/ (дата звернення 10.07.2018). – Назва з екрана.

26 ЦДАВО України. – Ф. 2 282. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 59, 59 зв.

27 Тинченко Я. Вказ. праця. – Кн. 1. – С. 296.

28 Кошова Н. Вказ. праця.

29 Руккас А. Вказ. праця. – С. 175.

30 Кошова Н. Вказ. праця.

31 Там само.

ззначених в цьому відношенні також може бути командирований на повстання і старшина дорученої мені дивізії сотник Боганівський В'ячеслав в район Житомир – Радомисль, як людина цілком певна і здібна в даному ділі [може] принести значну користь. Підпис: Генерал-хорунжий О. Загородський / Помічник начальника штабу – / Сотник"³². Підпис сотника нерозбірливий.

Повстання проти більшовиків на окупованих українських землях у жовтні–листопаді 1921 р. відоме як Другий Зимовий похід Армії УНР. На жаль, ця воєнна кампанія Армії УНР зазнала поразки і стала останньою спробою повернути владу і території.

Під час Другого Зимового походу О. Загородський залишався в таборах, де перебувало багато інвалідів, позбавлених у чужій державі своїх прав. Це змусило українських військових інвалідів самоорганізовуватися. Один із самоврядних осередків, Спілку Військових інвалідів, було засновано в таборі в Каліші при 2-й Волинській дивізії. В червні 1921 р. генерал-хорунжий О. Загородський очолив Українську спілку інвалідів Армії УНР, яку зробив членом міжнародної організації інвалідів С. А. М. А. К. Від останньої надходила допомога українським воякам-інвалідам, вдовам і сиротам. Спілка відкривала будинки інвалідів, притулки для сиріт, інтернати.

В таборах існувала система навчання для вояків. Завдяки кропіткій праці О. Загородського та підтримці американської благодійної організації YMCA в серпні 1921 р. при Волинській дивізії почали діяти технічні курси: за 5 місяців навчання початкові технічні знання отримали 80 старшин. Пізніше ці курси було реорганізовано у Військову Електротехнічну школу Армії УНР, яка готувала фахівців для роботи в штабах та інших установах армії.

У Калішському та Вадовицькому таборах О. Загородський організував курси штабних старшин, для яких спеціально створена комісія переклала українською мовою понад 30 військових посібників із французької та німецької мов.

Фахові навички та знання українські вояки здобували на курсах: іноземних мов (німецької, французької, англійської), бухгалтерських, агрономічних, кооперативних. У таборах діяли майстерні, де можна було опанувати професії кравця, шевця, столяра.

О. Загородський ініціював заснування в 1921 р. Калішської таборової гімназії ім. Т. Шевченка, де учні різного віку одержували загальноосвітні знання. Діяльність цього закладу відіграла важливу роль у подоланні неграмотності та малописьменності, а також в українізації російськомовних козаків та старшин. Також О. Загородський став опікуном "Школи українського танцю" відомого відроджувача національних танців В. Авраменка.

Крім того, О. Загородський сприяв створенню в Калішському таборі курсів військових священиків (капеланів), що почали діяти влітку 1921 р. і керівником яких став Митрофорний протоієрей, генерал-хорунжий Армії УНР П. Пащевський, учасник Першого Зимового походу.

Для інформування вояків про таборові події при 2-ї Волинській стрілецькій дивізії випускався щотижневий рукописний літературно-інформаційний журнал "Око". У номері за 19.06.1921 р. відзначалося: "...Боротьба за визволення нашої Батьківщини забрала в нас багато жертв... Пам'ять про загинувших наших товаришів вимагає від нас, щоби ми положили всіх зусиль, усунули поміж себе всі політичні сварки та роздори, щоби кинули ділитися на непримиримо ворожі політичні табори, партії, а щоби всі сили і помисли направили на те, щоби досягти той великий ідеал, за який вони положили своє життя"³³.

Хоч О. Загородський дбав про інтернованих вояків, проте деякі з них піддалися агітації більшовицьких емісарів. Двічі, у березні та жовтні 1922 р., оголошувалися більшовицькі амністії. 9.10.1922 р. в таборах Каліша і Щипіорно більшовицька комісія з'ясувала в кожного з інтернованих вояків, чи не бажає він повернутися в Україну: до від'їзду зголосилися 140 козаків і 2 старшин. Про це О. Загородський склав рапорт Головному Отаману С. Петлюрі³⁴.

Оскільки командир 2-ї Волинської стрілецької дивізії був впливовим лідером, радянський режим прагнув знищити О. Загородського, зокрема 30.10.1921 р. голова Раднаркому УСРР Х. Раковський вимагав від польського уряду видати його, але безрезультатно.

Польська влада ліквідувала табори інтернованих у 1924 р., а їхні мешканці одержали статус політичних емігрантів. Калішський табір, комендантом якого був командир 2-ї Волинської стрілецької дивізії, став Українською станицею. О. Загородський, вже як заступник голови станиці, продовжував опікуватися півторатисячною громадою, більшість якої становили вояки Армії УНР. Це була своєрідна українська автономія.

32 ЦДАВО України. – Ф. 2 297. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 274.

33 ЦДАВО України. – Ф. 2 282. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 13.

34 ЦДАВО України. – Ф. 1 075. – Оп. 2. – Спр. 824. – Арк. 137.

Пізніше О. Загородський підписав акт купівлі цвинтаря в Щипіорному, щоб могили бл. 7 тис. українських солдатів не були розпорошені. На цьому військовому цвинтарі облаштували український некрополь із пам'ятником. Серед тих, хто помер на польській землі, були і вояки 2-ї Волинської стрілецької дивізії³⁵.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / Михайло Ковальчук. – Київ: Темпора, 2006. – 576 с.
2. Колянчук О. Симон Петлюра і українсько-польські відносини – армія УНР у польських таборах (1920–1924 рр.) // Інф. бюлетень Української Бібліотеки ім. Петлюри в Парижі. 1999, ч. 62 [Електронний ресурс]: Українська спілка. – Режим доступу: http://www.national.org.ua/library/armija_unr.html (дата звернення: 13.05.2018). – Назва з екрана.
3. Кошова Н. Діяльність генерал-полковника Армії УНР О. Загородського в еміграційний період / Наталія Кошова // Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. пр. Випуск 2 / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Київ: Левада, 2017. – С. 351–357 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/download/157/140/ (дата звернення: 13.05.2018). – Назва з екрана.
4. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко / Упоряд.: М. Ковальчук. – Київ: Темпора, 2007. – 608 с.
5. Пінак Є., Чмир М. Військо Української революції 1917–1921 років / Під заг. ред. К. Галушка. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 432 с.
6. Руккас А. О. Польсько-український військовий союз і війна проти Радянської Росії в 1920 р. / На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років / Авт. кол.: А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – С. 223–267 (Історія без цензури).
7. Руккас А. О. "Разом з польським військом": Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, униформа) / А. Руккас. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. – 480 с.
8. Терещенко Ю. І., Срібняк І. В. Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави / Ю. Терещенко, І. Срібняк; Київський нац. лінгвістич. ун-т. – Київ: Генеза, 2003. – 160 с.
9. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921). У 2 кн. Книга 2 / Я. Тинченко. – Київ, Темпора, 2011. – 424 с.
10. Ткачук П. П. Проблема формування сухопутних військ за доби директорії УНР / [Електронний ресурс]: [vuzlib.com.ua](http://www.vuzlib.com.ua) – Режим доступу: http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/34651- Problema_formuvannja_sukhoputn/1.html (дата звернення: 13.05.2018). – Назва з екрана.
11. Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. Спомини / Ю. Тютюнник. – Львів: Універсум, 2004. – 192 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2 282. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 20.
13. ЦДАВО України. – Ф. 2 282. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 59.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2 297. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 274.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2 282. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 13.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1 075. – Оп. 2. – Спр. 824. – Арк. 137.
17. Шатайло О. Спадкоємці козацької слави. Біографії Генералів Армії Української Народної Республіки – уродженців Черкащини / О. Шатайло. – Дрогобич: Відродження, 2009. – 194 с.

REFERENCES

1. Kovalchuk M. Nevidoma viina 1919 roku: ukrainsko-bilohvardiiske zbrojne protystoiannia / Mykhailo Kovalchuk. – Kyiv: Tempora, 2006. – 576 s.
2. Koliianchuk O. Symon Petliura i ukrainsko-polski vidnosyny – armii UNR u polskykh taborakh (1920–1924 rr.) // Inf. biuleten Ukrainkoï Biblioteki im. Petliury v Paryzhi. 1999, ch. 62 [Elektronnyi resurs]: Ukrainska spilka. – Rezhym dostupu: http://www.national.org.ua/library/armija_unr.html (data zvernennia: 13.05.2018). – Nazva z ekrana.
3. Koshova N. Diialnist heneral-polkovnyka Armii UNR O. Zahrodskeho v emihratsiinyi period / Nataliia Koshova // Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Zb. nauk. pr. Vypusk 2 / Vidp. red. B. K. Patrilyak. – Kyiv: Levada, 2017. – С. 351–357 / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/download/157/140 (data zvernennia: 13.05.2018). – Nazva z ekrana.

35 Кошова Н. Вказ. праця.

4. *Omelianovych-Pavlenko M.* Spohady komandarma (1917–1920): Dokumentalno-khudozhnie vydannia / M. Omelianovych-Pavlenko / Uporiad.: M. Kovalchuk. – Kyiv: Tempora, 2007. – 608 s.
5. *Pinak Ye., Chmyr M.* Viisko Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv / Pid zah. red. K. Halushka. – Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2017. – 432 s.
6. *Rukkas A. O.* Polsko-ukrainskyi viiskovyi soiuz i viina proty Radianskoi Rosii v 1920 r. / Na bii za voliu. Peremoha cherez porazky. Ukraina u viinakh i revoliutsiiakh 1914–1921 rokiv / Avt. kol.: A. Rukkas, M. Kovalchuk, A. Papakin, V. Lobodaiev. – Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2016. – S. 223–267 (Istoriia bez tsenzury).
7. *Rukkas A. O.* "Razom z polskym viiskom": Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki 1920 r. (struktura, orhanizatsiia, chyselnist, unyforma) / A. Rukkas. – Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M., 2013. – 480 s.
8. *Tereshchenko Yu. I., Sribniak I. V.* Istoriia Ukrainy vid naidavnishykh chasiv do utverdzhennia nezaleznoi derzhavy / Yu. Tereshchenko, I. Sribniak; Kyivskyi nats. lnhvystych. un-t. – Kyiv: Heneza, 2003. – 160 s.
9. *Tynchenko Ya.* Ofiterskyi korpus Armii UNR (1917–1921). U 2 kn. Knyha 2 / Ya. Tynchenko. – Kyiv, Tempora, 2011. – 424 s.
10. *Tkachuk P. P.* Problema formuvannia sukhopotnykh viisk za doby dyrektorii UNR / [Elektronnyi resurs]: vuzlib.com.ua – Rezhym dostupu: http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/34651-Problema_formuvannja_sukhoputn/1.html (data zvernennia: 13.05.2018). – Nazva z ekrana.
11. *Tiutiunyk Yu.* Revoliutsiina stykhiia. Zymovyi pokhid 1919–1920 rr. Spomyny / Yu. Tiutiunyk. – Lviv: Universum, 2004. – 192 s.
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). – F. 2 282. – Op. 1. – Spr. 9. – Ark. 20.
13. TsDAVO Ukrainy. – F. 2 282. – Op. 1. – Spr. 11. – Ark. 59.
14. TsDAVO Ukrainy. – F. 2 297. – Op. 1. – Spr. 1. – Ark. 274.
15. TsDAVO Ukrainy. – F. 2 282. – Op. 2. – Spr. 5. – Ark. 13.
16. TsDAVO Ukrainy. – F. 1 075. – Op. 2. – Spr. 824. – Ark. 137.
17. *Shatailo O.* Spadkoiemtsi kozatskoi slavy. Biografii Heneraliv Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki – urodzhentsiv Cherkashchyny / O. Shatailo. – Drohobych: Vidrozhennia, 2009. – 194 s.

Рис. 1

УДК 930+94:[336.7+737](091)=124"15/17"

Зразюк Зінаїда Олексіївна

завідувач сектору нумізматики,
фалеристики, медальєрики та боністики,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
numismat.nmhu@ukr.net

Zraziuk Zinaida

Head of the sector of numismatics,
faleristics, medal and bonistics
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ДОНАТИВА ЯНА КАЗИМИРА ТА ЗОЛОТІ МЕДАЛІ З КОЛЕКЦІЇ ВІЛЕНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

DONATIVA OF YAN KAZYMYR AND GOLD MEDALS FROM THE COLLECTION OF THE UNIVERSITY OF VILNA

Анотація

Історії нумізматичного зібрання Національного музею історії України – понад 200 років. Основу цієї колекції склали три найбільші зібрання Києва: Київського університету Св. Володимира, Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії та Київського художньо-промислового і наукового музею. Найвідомішою була збірка мінц-кабінету університету. Своєю чергою, основу університетської збірки становили нумізматичні зібрання Кременецького (Волинського) ліцею та Віленського університету, що були закриті 1831 р. після польського повстання 1830–1831 рр. Завдяки архівним даним із сучасної нумізматичної колекції вдалося визначити походження 7 рідкісних золотих медалей та донативи із колекції Віленського університету.

Ключові слова: Віленський університет, Київський університет Св. Володимира, ювілейні та пам'ятні медалі, донатива.

Summary

The history of the numismatic collection of the National Museum of Ukrainian History has more than 200 years. The basis of this collection were the three largest collections of Kyiv: the Kyiv University of St. Volodymyr, Church and Archaeological Museum at the Kyiv Theological Academy, and the Kyiv Art and Industrial Museum. The most famous was the collection of the University Mints Cabinet. In turn, the basis of this collection were the numismatic collections of the Kremenets (Volhynia) Lyceum and the University of Vilna, which were closed in 1831 after the Polish uprising of 1830–1831 biennium. Owing to the archival data from the modern numismatic collection, it was possible to identify 7 rare gold medals and donations derived from the collection of the University of Vilna.

Keywords: University of Vilna, Kiev University of St. Volodymyr, commemorative medals, donativa.

Упродовж багатьох років співробітники сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики Національного музею історії України досліджують історію створення музейної нумізматичної колекції, у складі якої знаходяться зібрання мінц-кабінету Київського університету Св. Володимира, Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії та Київського художньо-промислового і наукового музею.

Події першої пол. ХХ ст. – революції та громадянська війна, евакуація, переміщення з місця на місце, спроба створити музей нумізматики та передача колекції до фондів Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка – негативно вплинули на збереження колекції. Після закінчення війни, коли колекцію частково реєвакуювали, а частково повернули з Німеччини, був втрачений науковий потенціал музею – хтось із науковців емігрував, хтось загинув на війні, хтось вже ніколи не повернувся працювати до музею. Нове покоління музейних працівників зіткнулося з низкою труднощів: документація на музейні зібрання була втрачена, колекція перемішана, бракувало фахівців-нумізматів. У 1940–60 рр. відбулася інвентаризація колекції, коли до новостворених інвентарних книг було записано бл. 60 тис. од. зб., першими з яких стали предмети з нумізматичної колекції Київського університету Св. Володимира.

Дослідники неодноразово зверталися до цього зібрання. Один із відомих істориків ХІХ ст. – зберігач

нумізматичної колекції київського університету В. Б. Антонович, дослідивши документи з архіву університету та мінц-кабінету, описав історію створення згаданої збірки, перелічив його хранителів, найважливіші надходження до колекції та меценатів, завдяки яким ця колекція поповнювалася¹.

Вдруге до історії створення нумізматичної колекції Київського університету звернулися в 1980–90-х рр. співробітники нумізматичного відділу НМІУ: завідувач відділу Гарбуз Б. Б.², с. н. с. Омельянчик Р. М.³, завідувача відділом Зразюк З. О.⁴

Метою нашого дослідження є з'ясування історії походження 7 рідкісних і унікальних монет та медалей із колекції НМІУ. У попередніх наукових розвідках нам вдалося атрибутувати в колекції золоті монети Речі Посполитої із Кременецького ліцею⁵. Історія походження однієї монети – 3 дукати-донативи Яна Казимира – залишилася невизначеною. Пошуки серед предметів, записаних до інвентарних книг Кременецького ліцею та т. зв. нової київської колекції, результатів не дали. Остання надія покладалася на інвентарні книги мінц-кабінету Віленського університету, колекція якого після закриття закладу була передана до Київського університету в супроводі рукописних каталогів монет і медалей⁶. Проте в архіві НМІУ каталоги колекції Віленського університету відсутні. Автор статті звернулася до колег із Національного музею Литви у Вільнюсі, які люб'язно надали фотокопію рукописного каталогу монет і медалей, переданих до Києва⁷. Дослідження цього документа дозволило з'ясувати походження 7 предметів, що зберігаються в нумізматичній колекції НМІУ.

Віленський університет сформувався на основі головної школи Великого князівства Литовського – колишньої єзуїтської академії, реорганізованої з єзуїтської колегії, що виникла в 1570 р. Король Стефан Баторій зрівняв її права із Краківською академією та призначив її першим ректором Петра Скаргу. Найбільший розквіт Віленської академії припав на другу пол. XVIII ст., коли в ній працювали астроном М. Почобут, А. Нарушевич (автор "Історії польського народу") та ін. В 1773 р. академія припинила діяльність і була відновлена в 1780 р. як головна школа, якою залишалася до 18 травня 1803 р., коли імператор Олександр I підписав Статут університету. В 1820-х рр. Віленський університет вважався одним із кращих європейських навчальних закладів. Серед найвідоміших його викладачів можна згадати І. Лелевеля, учня Ф. В. Й. фон Шеллінга, Й. Голуховського та Княжевича – очільників кафедр історії, філософії та дипломатії. Університет став осередком польських патріотів, які мріяли про незалежність Польщі. Коли в 1830–1831 рр. розпочалося повстання, майже всі викладачі та студенти університету взяли в ньому участь. Реакцією російського уряду на це стало закриття університету 1 травня 1832 р.

Точний час заснування нумізматичної колекції Віленського університету невідомий. У 1803 р. вона налічувала 268 медалей та 195 монет⁸. Згідно з архівними документами, опублікованими Д. Грімаускайте, перший каталог нумізматичної колекції склав її хранитель Ю. Міцкевич. Згідно з означеним каталогом, бл. 66% римських монет були дарунками польського короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1795) та Ю. Міцкевича, частина монет надійшла з колегії єзуїтів та від її ректора, М. Почубута⁹. Останні записи каталогу датуються 1805 р.¹⁰ Тогочасна колекція складалася з римських монет, монет нового часу, банкнот та медалей.

На мить передачі до Київського університету Св. Володимира в 1835 р., згідно з описом, зробленим бібліотекарем університету, П. Яркоським (1781–1845), в наявності були 3 831 монета та 327 медалей¹¹.

1 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1–6.

2 Гарбуз Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник Національного банку України. – К., 1996. – № 3. – С. 84–91.

3 Яушева-Омельянчик Р. Київський мінцкабінет у життєписах // Українська нумізматика і боністика. – К., 2000. – № 1. – С. 64–76; № 2. – С. 53–62.

4 Зразюк З. Из истории нумизматической коллекции университета св. Владимира // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. – Вильнюс, 2006. – С. 67–74.

5 Зразюк З. Рідкісні золоті монети Речі Посполитої в нумізматичній збірці НМІУ, що походять з колекції Волинського (Кременецького ліцею) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. 2. – К., 2017. – С. 214–225.

6 ЦДІАК України. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 266. – Арк. 1, 2, 4.

7 Висловлюю щирю вдячність завідуючій нумізматичним відділом Національного музею Литви у Вільнюсі Далі Грімаускайте за надані архівні матеріали та допомогу під час написання статті.

8 ЦДІАК України. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 266. – Арк. 229.

9 ЦДІАК України. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 266. – Арк. 47.

10 Грималаускайте Д. Истоки нумизматического собрания Виленского Императорского университета (1803–1832) // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: – Науковий збірник. – № 4. – Мінск, 2008. – С. 47.

11 ЦДІАК України. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 266. – Арк. 27.

Після закриття Віленського університету нумізматичну колекцію розділили між Харківським університетом і новоствореним Київським університетом Св. Володимира.

Нині в нумізматичній колекції НМІУ зберігається одна донатива та 6 золотих медалей, що походять із колекції Віленського університету.

Карбовані в м. Торунь за часів Яна II Казимира Вази (1648–1688), 3 дукати-донативи 1659 р. були подаровані Віленському університету в 1822 р. маршалком Мартіном Важинським у складі колекції з 165 монет та медалей (Рис. 1)¹². На лицьовому боці донативи зображено польського короля Яна Казимира з орденом Золотого Руна на грудях. По краю поля – легенда: IOAN. CAS. D : G. REX.POLON : & SVE : M : D. L. R : P (“Ян Казимир, Божою милістю король Польщі та Швеції, Великий князь Литовський, Руський, Пруський”). На звороті цієї надзвичайно рідкісної монети зображено краєвид Торуня, над яким два янголи тримають міський герб. Унизу зазначена дата карбування: “1659”. По краю поля – легенда, характерна для донатив: EX * AVRO * SOLIDO * CIVIT * THORVNENS. * FIERIF (“З щирого золота міста Торуня наказало виготовити”).

З колекції Віленського університету походить медаль на честь коронації 2.02.1676 у Кракові в королівському замку Вавель Яна III Собеського та Марії Казимири (Рис. 2). На лицьовому боці цієї барокової медалі представлено парадне зображення королівського подружжя: Марія Казимира та Ян III Собеський у античних обладунках, із лавровим вінком на голові – символом слави і військових перемог. На звороті медалі на тлі зображення краківського королівського палацу Вавеля представлена алегорична композиція, в центрі якої – увінчана короною пальма, на стовбурі якої зазначені імена правителів; поряд зображено амура. Іконографія медалі є відсиланням до алегоричної гравюри з “Книги емблем” (Emblematum liber, 1531) Дж. А. Альчати (Andreas Alciatus) “Пальма Віртус”: пальма, що витримує всі вітри¹³, символізує довговічність і силу королівської влади Яна III Собеського. Ця алегорія була запозичена у грецьких філософів Аристотеля та Плутарха, які стверджували, що пальма, навіть перенавантажена плодами, не ламається.

Відомі золоті та срібні відбитки цієї медалі. Штемпелі були зроблені у Гданську представником медальєрної школи епохи бароко Яном Хорном¹⁴, а медаль карбувалася на монетному дворі у Кракові.

Цю одну з найкрасивіших медалей часів правління Яна III Собеського подарував Віленському університету єпископ інфляндський Юзеф Казимир Коссаковський (1738–1794)¹⁵.

З колекції Віленського університету походять і 3 золоті медалі роботи видатного медальєра кін. XVIII ст. Яна Філіпа Хольцгойзера. Це – медаль для іноземців, подарована міністерству Віленського університету королем Станіславом Августом Понятовським (Рис. 4)¹⁶; медаль DILIGENTIAE (“За старанність”) – нагорода студентів за успіхи у вивченні літератури, яка належала стольнику Великому князівства Литовського, графу Михайлу Валицькому (Рис. 3); медаль, присвячена видатному литовському та білоруському астроному М. Почубуту-Одлянницькому¹⁷, який, напевно, подарував університету останню із цих медалей (Рис. 5).

Мартін Почубут-Одлянницький (1729–1810) – професор астрономії у Вільно, випускник Віленської академії. З 1777 р. – ректор університету та директор створеної завдяки його зусиллям обсерваторії, в 1780–1803 рр. – ректор Головної віленської школи. Під час повстання 1794 р. астроном увійшов до складу тимчасового уряду повстанців у Литві. У 1803 р. М. Почубут-Одлянницький склав із себе обов’язки ректора Головної віленської школи. Праці вченого були значним внеском у розвиток астрономії кін. XVIII ст., а його дослідження Меркурія стали важливим матеріалом для Ж. Ж. Л. де Лаланда (1732–1807) під час складення ним нових астрономічних таблиць.

Ще одна надзвичайно рідкісна золота медаль, що походить із колекції Віленського університету, присвячена коронації імператора Олександра I (Рис. 6). Її подарував куратор Віленського університету Адам Чарторийський (1770–1861)¹⁸ – радник царя Олександра I, міністр закордонних справ Російської імперії (1804–1806), під час польсько-литовського повстання 1830–1831 рр. – голова тимчасового повстанського уряду, який

12 *Grimalauskaitė D.* Gabinet numizmatyczny Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego (1803–1832) // *Wiadomości numizmatyczne.* – Warszawa, 2004. – № 48. – С. 146.

13 *Emblema XXXVI: Obdurandum adversus urgentia // Alciati A.* Emblematum liber [Electronic resource]: Alciato's Book of Emblems. The Memorial Web Edition in Latin and English. – Access mode: <https://www.mun.ca/alciato/036.html> (last access: 14.08.2018). – Title from the screen.

14 *Gumowski M.* Medale Polskie. – Warszawa, 1923. – С. 89–90.

15 *Грималаускайте Д.* Истоки нумизматического собрания... – С. 47.

16 *Грималаускайте Д.* Истоки нумизматического собрания....

17 *Грималаускайте Д.* Истоки нумизматического собрания.... – С. 48.

18 *Грималаускайте Д.* Истоки нумизматического собрания...

намагався відновити Польщу у старих кордонах. А. Чарторийський тривалий час виконував обов'язки куратора Віленської шкільної округи; його сподвижником був Т. Чацький (1765–1813) – засновник Кременецького лицю (1805). Згадана медаль виготовлена видатним російським медальєром Карлом Леберехтом (1755–1827). На її лицьовому боці зображено портрет імператора Олександра I. На звороті – увінчана імператорською короною колона з написом: ЗАКОНЪ. По краю поля – легенда: ЗАЛОГЪ БЛАЖЕНСТВА ВСЕХЪ И КАЖДОГО. В нижньому секторі під зрізом – напис двома рядками: КОРОНОВАНЪ ВЪ МОСКВЕ / СЕНТ. 15. Д. 1801. Такі медалі призначалися для нагородження найвищих сановників Російської імперії під час коронації імператора.

Із зібрання мінц-кабінету Віленського університету походить золота медаль, присвячена 250-річчю заснування Віленського університету (Рис. 7) та випущена з ініціативи зборів факультету літератури й вишуканих мистецтв університету, де ухвалювали, які особи і текст повинні бути представлені на медалі. Роботу над цією медаллю доручили видатному художнику-медальєру – графу Федору Толстому. Університет замовив 15 золотих, 50 срібних і 300 бронзових медалей. Золоті медалі були подаровані членам імператорської родини та найвищим сановникам Російської імперії¹⁹, а один екземпляр передали до нумізматичного кабінету Віленського університету²⁰.

Отже, завдяки цьому дослідженню вдалося встановити історію ще 7 рідкісних монет і медалей із зібрання Національного музею історії України, що походять із колекції Віленського університету. Ці нумізматичні пам'ятки мають значну не лише нумізматичну, а й меморіальну цінність, оскільки пов'язані з історією Віленського університету та з видатними громадськими й культурними діячами кін. XVIII – поч. XIX ст.

КАТАЛОГ

1. Інв. № Au -517

Рис. 1.

3 дукати-донативи 1659 р.

Річ Посполита, Ян II Казимир Ваза (1648–1688).

м. Торунь.

Трикутник повернутий донизу, зірка по центру – знак Ганса Девіда Лауера (1639–1656) – мінцмейстера Торунського монетного двору.

Метал, проба: золото 958.

Техніка: карбування.

Вага, розмір: 10,38 г; d – 34,5 мм.

Лиц. бік: у центрі поля погрудне, праворуч профільне зображення короля в короні. Одяг прикрашений візерунками, комір – мережаний. На грудях – орден Золотого Руна. По краю поля легенда: IOAN. CAS. D : G. REX. POLON : & SVE : M : D. L. R : P ("Ян Казимир божею милістю король Польщі та Швеції,

¹⁹ Грималаускайте Д. Юбилейная медаль Виленского императорского университета // Нумизматический сборник ГИМ. – № XVII. – М., 2005. – С. 289.

²⁰ Грималаускайте Д. Юбилейная медаль... – С. 289.

Великий князь Литовський, Руський, Пруський”).

Зв. бік: у центрі поля зображення міського краєвиду, що розкинувся по обидва береги р. Вісла: вежі, будинки, міст через р. Віслу, човни на річці. Над ним два янголи тримають герб м. Торунь: на круглому гербовому щиті – зображення міської вежі. В нижньому секторі в зображенні ліворуч – дата карбування: “1659”. По краю поля легенда: EX * AVRO * SOLIDO * CIVIT * THORVNENS. * FIERIF (“З щирого золота міста Торуня наказав виготовити”) та знак мінцмейстера Торунського монетного двору.

Джерела: Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Державний історичний архів Литви, далі – LVIA). – Ф. 567. – Оп. 2. – Спр. 3 807²¹. – Арк. 091. – № 27; *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. – Vol. I. – St. Petersburg – Cracovie, 1871. – № 2 134 (R 3); *Dutkowski Jr.* Zloto czasow dynastii Wazow. – T. 1. – Gdansk, 2015. – № T 99 (R 5).

2. Інв. № Au-533

Рис. 2.

Медаль пам'ятна на честь коронації Яна III Собеського та Марії Казимири, 1676 р.

Річ Посполита, Ян III Собеський (1674–1696).

м. Гданськ (штемпелі), м. Краків (Краківський монетний двір, карбування).

Художник-медальєр: ІН – Joan Horn.

Метал, проба: золото 900.

Техніка: карбування.

Вага, розмір: 51,5 г; d – 47 мм.

Лиц. бік: у центрі поля погрудне, праворуч профільне зображення короля Яна III Собеського в обладунках та з лавровим вінком на голові та його дружини Марії Казимири один за одним. По краю поля – візерунчастий обідок.

Зв. бік: у центрі поля – зображення краківського королівського замку Вавель на пагорбі, під яким протікає р. Вісла. На передньому плані – увінчана короною пальма, на стовбурі якої – напис: IOANNES REX / MARIA REGINA. Біля пальми зображено амура. Під пальмою – картуш із написом: CORONATI / 2. FEBR. 1676. У верхньому секторі по краю напис: CRESCANT CUM PALMIS NOMINA.

Джерела: LVIA. – Ф. 567. – Оп. 2. – Спр. 3 807. – Арк. 089. – № 31; *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. – Vol. I. – St. Petersburg – Cracovie, 1871. – № 2 419 (R 1).

²¹ LVIA. – Ф. 567. – Оп. 2. – В. 3 807: фонд “Vilniaus švietimo apygardos valdyba” (“Управление Виленского учебного округа”), дело “Каталог новейшим медалям и монетам, принадлежавшим Минцкабинету бывшего Императорского Виленского Университета и переданным в ведомство императорского университета Св. Владимира, 1835”.

3. Інв. № Au-535

Рис. 3.

Медаль "За старанність" (заснована в 1767 р.)

Річ Посполита, Станіслав Август Понятовський (1764–1795).

Варшавський монетний двір.

Художник-медальєр: Ян Філіп Хольцгойзер (I. P. H. F.) (1741–1792).

Метал, проба: золото 958.

Техніка: карбування.

Вага, розмір: 10,15 г; d – 26 мм.

Лиц. бік: у центрі поля – зображення увінчаної короною монограми Станіслава Августа Понятовського, оточеної лавровим вінком.

Зв. бік: у центрі поля – оточений дубовим вінком напис: DILI / GEN / TIAE.

Герт: візерунчастий.

Джерела: LVIA. – Ф. 567. – Оп. 2. – Спр. 3 807. – Арк. 125. – № 52; *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. – Vol. II. – St. Petersburg – Cracovie, 1872. – № 3 387 (R 1); *Wiecek A.* Jan Filip Holzhaeusser (1741–1792) nadworny medalier krola Stanislaw Augusta Poniatowskiego. – Polskie towarzystwo numizmatyczne. – № 16. – Warszawa, 1993. – С. 41.

4. Інв. № Au-536

Рис. 4.

Медаль пам'ятна "За заслуги" (для іноземців), бл. 1770 р.
Річ Посполита, Станіслав Август Понятовський (1764–1795).
Варшавський монетний двір.

Художник-медальєр: Ян Філіп Хольцгойзер (I. P. H.) (1741–1792).

Метал, проба: золото 958.

Техніка: карбування.

Вага, розмір: 40,77 г; d – 40 мм.

Лиц. бік: у центрі поля – поясне, праворуч профільне зображення Станіслава Августа Понятовського. Під зрізом портрета – ініціали медальєра: I. P. H. По краю поля легенда: STANISLAUS AUGUSTUS D. G. REX POLONIAE M. D. LITUA.

Зв. бік: у центрі поля – легенда чотирма рядками: SIGNATUM / HOC MEMORI / PECTORE / MUNUS HABE. / OVID. У нижньому секторі – лаврова й дубова гілки.

Джерела: Грималаускайте Д. Истоки нумизматического собрания Виленского Императорского университета (1803–1832) // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Навуковы зборнік 4. – Мінск: БДУ, 2008. – С. 47; *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. – Vol. II. – St. Petersburg – Cracovie, 1872. – № 3 386 (R 4²²); *Wiecek A.* Jan Filip Holzhaeusser (1741–1792) nadworny medalier krola Stanislaw Augusta Poniatowskiego. – Polskie towarzystwo numizmatyczne. – № 22. – Warszawa, 1993. – С. 45.

5. Інв. № Au-538

Рис. 5.

Медаль пам'ятна, присвячена Мартину Почобуту (1728–1810). 1775 р.

Річ Посполита, Станіслав Август Понятовський (1825–1855).

Варшавський монетний двір.

Художник-медальєр: Ян Філіп Хольцгойзер (I. P. H. F.) (1741–1792).

Метал, проба: золото 900.

Техніка: карбування.

Вага, розмір: 47,49 г; d – 43 мм.

Лиц. бік: у центрі поля – поясне, праворуч профільне зображення Мартіна Почобута. Під зрізом портрета – ініціали медальєра: I. P. H. F. По краю поля – легенда: MAR : POZOBUT. ASTRON : REG : POL : SOC : R : LOND : N : MDCCXXVIII.

Зв. бік: у центрі поля – зображення сферичної астролябії, телескопа, карти неба, книги, циркуля. Під зрізом – напис: BENE MERENTIS LAUDI / DEDIT / STAN : AUG : REX. / MDCCLXXV. У верхньому секторі – легенда: SIC ITUR AD ASTRA.

Джерела: LVIA. – Ф. 567. – Оп. 2. – Спр. 3 807. – Арк. 105. – № 164; *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection

22 Для срібних медалей. Золоті медалі в каталозі не зазначені.

des medailles et monnaies polonaises. – Vol. II. – St. Petersburg – Cracovie, 1872. – № 3 975²³ (R 2); *Wiecek A.* Jan Filip Holzhaeusser (1741–1792) nadworny medalier krola Stanislaw Augusta Poniatowskiego. – Polskie towarzystwo numizmatyczne. – № 42. – Warszawa, 1993. – С. 56.

6. Інв. № Au-631

Рис. 6.

Медаль пам'ятна, присвячена коронації імператора Олександра I. 1801 р.
Російська імперія, Олександр I (1801–1825).

Санкт-Петербурзький монетний двір.

Художник-медальєр: Карл Леберехт (1755–1827).

Метал, проба: золото 958.

Техніка: карбування.

Вага, розмір: 70,10 г; d – 50 мм.

Лиц. бік: у центрі поля погрудне, праворуч профільне зображення імператора Олександра I. Під зрізом портрета – іменник медальєра: С. LEBERECHT. F. По краю поля – напис: Б. М. АЛЕКСАНДРЪ I ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОСС.

Зв. бік: у центрі поля на прямокутному п'єдесталі зображено колону, увінчану імператорською короною. На колоні – напис: ЗАКОНЪ. По краю поля легенда: ЗАЛОГЪ БЛАЖЕНСТВА ВСЕХЪ И КАЖДОГО. В нижньому секторі під зрізом – напис двома рядками: КОРОНОВАНЪ ВЪ МОСКВѢ / СЕНТ. 15. Д. 1801. На зрізі праворуч – літери: С. М. F.

Джерела: LVIA. – Ф. 567. – Оп. 2. – Спр. 3 807. – Арк. 87.– № 13; *Смирнов В.* Описание русских медалей. – Санкт-Петербург, 1908. – № 332а.

23 Е. Гуттен-Чапському був відомий лише екземпляр, виготовлений із срібла.

7. Інв. № Au-542

Рис. 7.

Медаль ювілейна, присвячена 250-річчю заснування Віленського Імператорського університету. 1828 р. Російська імперія, Микола I (1825–1855).

Санкт-Петербурзький монетний двір.

Художник-медальєр: Федір Толстой (1783–1873).

Метал, проба: золото 958.

Техніка: карбування.

Вага, розмір: 245,25 г; d – 66 мм.

Лиц. бік: у центрі поля – погрудне, праворуч профільне зображення імператора Миколи I. Під зрізом портрета – іменник медальєра: Г. ФЕДОР. ТОЛСТОЙ. У верхньому секторі – напис: NICOLAO I FAUTORI (“Миколі I, покровителю”). В нижньому секторі – легенда двома рядками: UNIVERSITATIS LITTERARUM VILNENSIS / НОС GRATI PIIQUE ANIMI MONUMENTUM EXSTARE VOLUIT VII CAL QUINT MDCCCXXVIII (“Віленський університет, керуючись вдячністю та найщирішими почуттями, вирішив встановити цей пам’ятник 28 червня 1828 року”).

Зв. бік: у центрі поля – погрудне, праворуч профільне зображення короля Стефана Баторія та царя Олександра I один за одним. Під зрізом портрета – іменник медальєра: Г. ФЕДОР. ТОЛСТОЙ. По краю поля – легенда: STEPHANO BATORIO CONDITOR AN MDLXXVIII* ALEXANDRO I RESTITUTORI AN. MDCCCIII (“Стефану Баторію, що заснував у 1578 році. Олександрю I, що відновив у 1803 році”).

Джерела: LVIA. – Ф. 567. – Оп. 2. – Спр. 3 807. – Арк. 88. – № 22; *Смирнов В.* Описание русских медалей. – Санкт-Петербург, 1908. – № 449; *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. – Vol. II. – St. Petersburg – Cracovie, 1872. – № 3 620.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 31. Частный фонд В. Б. Антоновича, Записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира. Б. д.– Арк. 1–6.

2. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 266. Дело о перевозке музея нумизматики и минц-кабинета из г. Вильно в Киев. 06.09.1833 – 31.12.1834. – Арк. 1, 2, 4.

3. *Гарбуз Б.* Нумизматична колекція Національного музею історії України // Вісник Національного банку України. – Київ, 1996. – № 3. – С. 84–91.

4. *Зразюк З.* Из истории нумизматической коллекции университета св. Владимира // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. – Вильнюс, 2006. – С. 67–74.

5. *Грималаускайте Д.* Минц-кабинет Императорского Виленского Университета (по рукописным каталогам 1835 г.) // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция (Санкт-Петербург 14–18 апреля 2003 г.): Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 229–230.

6. *Грималаускайте Д.* Юбилейная медаль Виленского Императорского университета // Двенадцатая Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2004. – С. 201–202.
7. *Грималаускайте Д.* Юбилейная медаль Виленского императорского университета // Нумизматический сборник ГИМ. – № XVII. – Москва, 2005. – С. 285–290.
8. *Грималаускайте Д.* Истоки нумизматического собрания Виленского Императорского университета (1803–1832) // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: Навуковы зборнік. – № 4. – Мінск: БДУ, 2008. – С. 44–49.
9. *Яушева-Омельянчик Р.* Київський мінц-кабінет у життєписах // Українська нумізмати́ка і боні́стика. – Київ, 2000. – № 1. – С. 64–76.
10. *Яушева-Омельянчик Р.* Київський мінц-кабінет у життєписах // Українська нумізмати́ка і боні́стика. – Київ, 2000. – № 2. – С. 53–62.
11. *Grimalauskaitė D.* Gabinet numizmatyczny Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego (1803–1832) // Wiadomości numizmatyczne. – № 48. – Warszawa, 2004. – С. 129–152.
12. *Gumowski M.* Medale Polskie. – Warszawa, 1923. – С. 8–90.

REFERENCES

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi. – F. 832. – Op. 1. – Spr. 31. – Ark. 1–6. – Chastnyi fond V. B. Antonovycha, Zapysky ob uchenykh y uchebno-vspomohatelnykh uchrezhdeniyakh unyversyteta sv. Vladymyra. B. d.
2. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi. – F. 710. – Op. 3. – Spr. 266. – Ark. 1, 2, 4. – Delo o perevozke muzeia numyzyatyky y mynts-kabyneta yz h. Vylno v Kyev. 06.09.1833 – 31.12.1834.
3. *Harbuz B. B.* Numizmatychna kolektsiia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy // Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy. – Kyiv, 1996. – № 3. – S. 84–91.
4. *Zraziuk Z. O.* Yz ystorry numyzymatycheskoi kolektsyy unyversyteta sv. Vladymyra // Mezhdunarodnaia numyzymatycheskaia konferentsyia, posviashchennaia 150-letyiu Natsyonalnoho muzeia Lytvy. – Vylnius, 2006. – S. 67–74.
5. *Hrymalauskaite D.* Myntskabynet Ymperatorskoho Vylenskoho Unyversyteta (po rukopysnym kataloham 1835 h.) // Odyndnadsataia Vserossyiskaia numyzymatycheskaia konferentsyia. – Sankt-Peterburh 14–18 apreliia 2003 h. – Tezysy dokladov y soobshchenyi. – Cankt-Peterburh, 2003. – S. 229–230.
6. *Hrymalauskaite D.* Yubyleinaia medal Vylenskoho Ymperatorskoho unyversyteta // Dvenadtsataia Vserossyiskaia numyzymatycheskaia konferentsyia. Tezysy dokladov y soobshchenyi. – Moskva, 2004. – S. 201–202.
7. *Hrymalauskaite D.* Yubyleinaia medal Vylenskoho ymperatorskoho unyversyteta // Numyzymatycheskyi sbornyk HYM. – № XVII. – Moskva, 2005. – S. 285–290.
8. *Hrymalauskaite D.* Ystoky numyzymatycheskoho sobranyia Vylenskoho Ymperatorskoho unyversyteta (1803–1832) // Krynitsaznaŭstva i spetsyialnyia histarychnyia dystsypliny. – Navukovy zbornik. – № 4. – Minsk, BDU, 2008. – S. 44–49.
9. *Yausheva-Omelianchuk R. M.* Kyivskyi mintskaabinet u zhytteopysakh // Ukrainska numizmatyka i bonistyka. – Kyiv, 2000. – № 1. – S. 64–76.
10. *Yausheva-Omelianchuk R. M.* Kyivskyi mintskaabinet u zhytteopysakh // Ukrainska numizmatyka i bonistyka. – Kyiv, 2000. – № 2. – S. 53–62.

УДК 378.046.4:351.852.14::623.444.1

Тоїчкін Денис Віталійович

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України.
(Київ, Україна)
Denisvt68@gmail.com

Toichkin Denys

Candidate of historical sciences (PhD)
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР-ТРЕНІНГ “АНАЛІТИЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЗБРОЇ” В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ

INTERNATIONAL WORKSHOP ‘ANALYTICAL METHODS OF STUDY OF HISTORICAL WEAPONS’ IN THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

Анотація

Автор повідомлення доповідає про перший в Україні міжнародний семінар-тренінг, присвячений аналітичним методам дослідження історичної зброї, який відбувся 8 червня 2017 р. в Національному музеї історії України. На семінарі фахівці зі США та України розглянули комплекс теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із матеріалознавчими дослідженнями стародавньої сталі.

Ключові слова: археометалургія, міжнародний семінар у Києві, історія зброї.

Summary

The present report provides a short description of a workshop entitled ‘Analytical methods of study of historical weapons’, held in Kyiv, Ukraine, in June 8th, 2017. The Ukrainian and US experts in the field of historical arms and armor and archaeometallurgy were invited to the conference and delivered their papers. The practical part included the metallographic studies of medieval swords.

Keywords: Archaeometallurgy, International workshop in Kyiv, History of Weapons.

8 червня 2017 р. в Національному музеї історії України (далі – НМІУ) відбувся міжнародний семінар-тренінг, присвячений аналітичним методам дослідження історичної зброї. Організаторами заходу виступили НМІУ та Інститут історії України НАН України. Подія відбулася у межах програми підвищення кваліфікації працівників музеїв “Експертиза культурних цінностей (предметів нумізматики, холодної та вогнепальної зброї)”, проведеної в Києві 6–10 червня 2017 р., і заснованої Національною академією керівних кадрів культури і мистецтв (за сприяння Міністерства культури України). Відтак, захід зібрав науковців із провідних музеїв України.

Основна частина семінару була присвячена археометалургії та металографічним дослідженням історичної холодної зброї. Наукова дисципліна “археометалургія” є сучасним крос-дисциплінарним напрямом на межі металознавства, історії та археології, досліджує давні металургійні артефакти та вивчає історію металургії. В Україні цей напрям розробляли тільки поодинокі дослідники, насамперед, археологи. Нині він залишається позбавленим системного розвитку, а металографічні (як власне й інші аналітичні) методи дослідження до сьогодні широко не впроваджені ані в музейній справі, ані в археології. Все це різко контрастує з сучасною світовою практикою дослідження історичних джерел. Тому зайве наголошувати на важливості семінару з такого предмету. Актуальність семінару визначена також і тим, що на нині у нашій країні є достатній науковий та технічний потенціал для організації та широкого впровадження таких досліджень.

Для якісного і всебічного знайомства учасників семінару з матеріалом, заняття пройшли у формі лекцій та практичних занять, присвячених дослідженням історичних джерел, представлених історичними зразками

холодної зброї.

Із метою проведення заходу на сучасному рівні, організатори запросили досвідченого дослідника історії металургії та історичних сталей, викладача, доктора філософії Анну Марі Феєрбах (Anna Marie Feuerbach) (Нью-Йорк, США). Вона представила дві доповіді, супроводжені детальною та яскравою відеопрезентацією. Перша лекція – “Металографічні дослідження історичної зброї” (“Metallographic Studies of Historical Arms”) була присвячена загальноісторичному обґрунтуванню та основним методологічним засадам такого спеціального дослідження, що перебуває на межі гуманітарної та природничої наукових сфер.

Друга лекція – “Вивчення мікроструктур історичної зброї” (“Металографічні дослідження історичної зброї”) мала прикладний характер: дослідниця демонструвала та пояснювала особливості різних мікроструктур сталей, що утворилися в процесі термообробки клинків та інших частин історичної зброї, виготовлених із чорних металів.

На семінарі виступили також українські фахівці з історії давньої зброї. Фахівець з історії холодної зброї, канд. іст. наук Денис Тоїчкін (Київ, Інститут історії України НАНУ) розповів присутнім про методи дослідження історичної зброї як речового джерела. Були також розглянуті методи неруйнівного матеріалознавчого аналізу за допомогою сучасних компактних приладів; продемонстровано, як у польових умовах дослідити сплави чорних та кольорових металів, мінерали.

Група дослідників зі Львова – Мар’яна Верхотурова, Сергій Швачко (НУ “Львівська політехніка”), Тарас Рак (Львівський історичний музей) представили доповідь “Металографічне дослідження двох гармат XV–XVI ст. із колекції Львівського історичного музею”, під час якої ознайомили слухачів із результатами своєї роботи, в якій методи історико-зброєзнавчого аналізу доповнили матеріалознавчим.

Практична частина семінару, що відбулася під керівництвом доктора Анни Феєрбах, була присвячена виготовленню металографічних шліфів на клинках середньовічної історичної зброї з фондів НМІУ.

Семінар мав велике навчально-методичне значення: вперше в Україні був проведений подібний захід, причому за участі знаного фахівця світового рівня. На семінарі розпочато матеріалознавче дослідження двох відомих зразків середньовічних мечів, які в науковій історіографії прийнято пов’язувати з ремісничими майстернями Київської Русі.

За матеріалами семінару заплановано видати брошуру.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. Доктор Анна Марі Феєрбах (Нью-Йорк, США) та кандидат історичних наук Денис Тоїчкін (Київ, Україна) проводять практичну частину семінару.

Рис. 2. Доповідають Мар’яна Верхотурова (НУ “Львівська політехніка”, Львів, Україна), Тарас Рак (Львівський історичний музей, Львів, Україна).

Рис. 3. Практична частина семінару: Сергій Швачко (НУ “Львівська політехніка”, Львів, Україна).

Рис.1

Рис. 2

Рис.3

УДК 688.721.2+394.26 (477)

Ревега Наталія Миколаївна
старший науковий співробітник
науково-освітнього відділу
екскурсійно-масової роботи,
Національний історико-етнографічний
заповідник "Переяслав"
(Переяслав-Хмельницький, Україна)
natavita1@ukr.net

Reveha Natalia
Senior research fellow,
scientific-educational Department for excursion and mass work,
National historical and ethnographic
reserve 'Pereyaslav
(Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine)

НАРОДНЕ ЛЯЛЬКАРСТВО: ОСОБЛИВОСТІ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ У ПОБУТІ (НА ОСНОВІ УСНИХ СВІДЧЕНЬ)

FOLK DOLL CRAFT: CHARACTERISTICS OF MANUFACTURE AND USE (ON THE BASIS OF ORAL EVIDENCE)

Анотація

У статті подано усні свідчення респондентів щодо особливостей виготовлення та використання у побуті ляльки-мотанки.

Ключові слова: лялька, кукла, мотанка, усна історія.

Summary

The article presents oral testimonies of the correspondents about the peculiarities of manufacture and use of Ukrainian folk dolls.

Keywords: dolls, oral history.

У різних регіонах України збереглися власні традиції виготовлення ляльок, свої образи та художні засоби виразності. Саморобні українські народні ляльки – своєрідні за способом виготовлення, призначенням та образами – в минулому столітті були невід'ємною частиною дитячого побуту.

Головною джерельною базою для дослідження стали спогади літніх людей, які розповідають та показують, як робили лялечок. Із розповіді Перчук Параски Павлівни (1929 р. н.) із с. Мазінки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. стало відомо, що ляльки робили із "дрантя" (здебільшого з полотняних відходів від пошиття одягу). Головним етапом у створенні ляльки було виготовлення її голови, і маленькі дівчатка часто зверталися по допомогу до матусь. Голівку скручували із "клочків" (дрібні відходи полотна, за словами П. Перчук), клали її у полотняну "тряпку" та обкручували "валом" (конопляні відходи); якщо була ще тканина, то зав'язували хустку. Параска Павлівна також згадала, що інколи робили ляльки з руками, але без ніг та очей. Нашу респондентку навчила виготовляти ляльки її мати, Марфа, яка робила їх із десяти років. Здебільшого ляльки лежали на печі, а коли Параска пішла до школи, гратися було ніколи, та й вже не хотілося. Називали ляльок Катеринами, Галинами, Маріями¹.

Галина Ільківна Коваль (1945 р. н.) із с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. розповіла про ляльок, якими в дитинстві гралася в с. Комарівка. Їй із подругами дуже хотілося мати ляльок, і дівчатка робили їх самі, а навчила їх цьому бабуся однієї з подруг. Брала "тряпку", скручували її в трубочку, одягали старий "платок" на один із кінців, обмотували його навколо "шиї" та зав'язували. Так формували голову, а руки не робили. Довжина становила бл. 40 см. Таку ляльку було зручно носити в руках та коликати. Матеріалом для виготовлення здебільшого правили старі непотрібні речі. Галина Ільківна згадала випадок, коли вона порізала матеріну спідницю для ляльки, але мати її не лаяла. Лялечок обов'язково називали, зазвичай це були Катерини

¹ Усні свідчення жительки с. Мазінки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., Перчук Параски Павлівни, 1929 р. н.

і Дусі. З часом дівчата стали малювати лялькам обличчя: для брів і очей використовували попіл, для рум'янцю та вуст – буряк і сік чистотілу. Зберігали ляльок на печі, на полику або обережно клали в куточку².

Під час досліджень з'ясувалося, що ляльку-мотанку використовували як забаву для дітей, але не надавали особливого значення процесу її виготовлення. Так, Остапенко Марія Іванівна (1940 р. н., яку в селі прозвали Сундучиха) із с. Воропаївка Іванківського р-ну Київської обл. (Рис. 1) у червні 2017 р. повідомила [зміст тексту розмови подається в оригіналі – *Р. Н.*]:

“Ревага Наталія (далі – Р. Н.): Хто Вас навчав робити ляльки?

Остапенко Марія (далі – О. М.): Мама. Зробила мені мама Настя [1914 р. н. – *Р. Н.*], а я мала була.

Р. Н.: А як називали ляльки?

О. М.: Лялька казали, кукла.

Р. Н.: А очі малювали лялькам? [на це питання відповіді не було, з розмови стало зрозуміло, що очей вони не мали – *Р. Н.*]

О. М.: Та яке. Так це [демонструє виготовлену власноруч ляльку – *Р. Н.*] ще із чистої тряпки. А матка із суконного платка чи шо возьме, да аби ж не плакала [має на увазі себе, аби вона не плакала, як була малою – *Р. Н.*]. Бо сапує матка. Це ж зараз дають три годи седіть дівкам із дітьми, а як мале дитя, дак іграшок забита хата. А плачеш [згадує себе в дитинстві – *Р. Н.*], падаєш, землю їси, песок. Дак вона [мати – *Р. Н.*] оце з якого платка чи з чогось скрутить. А цю ж [демонструє виготовлену власноруч ляльку – *Р. Н.*] я ще ж прикрасила. А то платок обикновенний [згадує свою ляльку – *Р. Н.*] заматала і оце ми ходемо: «Ааааа». Оце ми такі діти були.”

Варто зауважити, що зі слів Марії Іванівни стало відомо, що недовго вона гралася ляльками, оскільки із самісінького дитинства (10–12 років) стала до праці, щоб допомагати мамі. Тож часу на забави вже не було³.

Під час експедиції, метою якої було зібрати усні свідчення людей про виготовлення та призначення ляльки, авторці розвідки пощастило взяти свідчення в 92-річній бабусі, які суперечать попереднім твердженням про те, що процесові виготовлення ляльки не надавали особливої уваги (Рис. 2). Хоменок Тетяна Федорівна (1925 р. н., яку в селі прозвали Хомичиха) в червні 2017 р. розповіла та наочно продемонструвала етапи створення ляльки [зміст тексту свідчення подається в оригіналі – *Р. Н.*]:

“Хоменок Тетяна (далі – Х. Т.): Її нада так робить. Нада, щоб були їй ручки і ноги. Голова – саме головне. Голова кругла встановляється. Тут голова. Тоді робиться карандашем чорненьким брови, “йой” на голові, губи красненькіє чуть красненьким тім, а брови чорненьким і крапинки очі, щоб це була лялечка з очами, з усім. Колись ми робили тільки такими. Отут була баба, у її була дочка, така, як я. Ми дружили, в школі на парті сиділи і все. У баби була машинка швейна. Значить, от я принесла юпку і кофточку, щоб баба пошила на машинку, вона шила людям. Вона міряє, отож нада помірять, одрізати капельку, в машинці скринька, вона за цю капилинку латочки бах в ту скриньку. А я з її дочкою, Тамара було звать, сидимо митикуєм, щоб ця баба вийшла з хати, а ми тоді вкрадемо ці латочки із цієї Тамарою, і в пазухи поховаємо і сидимо. Бегом виходим з хати гулять до нас. На призьбі сидимо і цієї кукли робим, бо іграшок не було ж. Голова і туловище і все.

Ревага Наталія (далі – Р. Н.): Скільки років Вам було, коли Ви робили ляльки?

Х. Т.: Отакі ми були [приблизно по шість років – *Р. Н.*], ще в школу в перший клас ходили.

Р. Н.: Хто Вас навчав робити ляльки?

Х. Т.: Це ми самі для себе робили ті кукли. Самі. Це наша така гульня. Це ж куклочка – нада зробити, да й ручки пришить, і ножки пришить, щоб це було [показує виготовлену голову ляльки – *Р. Н.*]. Треба ж її прикрасити. Треба очки зробити чорненьким. Треба губки покрасити, шо вона лялечка. Одо краплинки карандаша – очі. Сюда до цієї кукли треба іще ж наматувати, щоб зробити плечі. До цих плечей пришилася ручка тут і тут. А тут тоже вріжеться, і на цю сторону пришиється ножка і сюди ножка. Ну а як же, ну шо це за кукла? [Має на увазі, що в ляльки повинні бути руки і ноги – *Р. Н.*]. Отакі ляльки робили. Ми колись [згадує – *Р. Н.*] в общижитті, дівки, а комната велика, а гулять же [має на увазі дівчину, яка проживала з нею – *Р. Н.*] ходить. Одна пішла гулять, а ми напали на куфайку і дощо, зробили ту ляльку і їй на кровать на подушці поклали. Це ж така гульня [зробили з метою показати, що може в неї від гуляння з'явиться дитина. Це ніби насмішка над дівчиною або попередження – *Р. Н.*]. Вона коли прийде, а воно ж там вже лежить, вона як побачила, [всі – *Р. Н.*] регочуть. Оце так ми жили на ляльках. А тоді це все [робить руки ляльці – *Р. Н.*] попришивається, да видно ж воно. Отако зшивається латочка і тут прорізати на цієї, ручки, надівається блузочка, платтячко, щоб оціх [ниток від шва – *Р. Н.*] не було видно. Це одо дві руки пришиється, а тут ноги. Як тієї ноги, я вже сама собі думала. Ноги, щоб вона

² Усні свідчення жительки с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., Коваль Галини Ільківни, 1945 р. н.

³ Усні свідчення жительки с. Воропаївка Іванківського р-ну, Остапенко Марії Іванівни, 1940 р. н.

ж стояла. То так із того, палетурки з твердої, от шурала [журналу– *Р. Н.*]. Кладеться так, щоб вона стояла. Тут нада багато шить і пришивать. А тоді карандашиками і личко прикрасить, і коски сюди пришить нада.

Р. Н.: Із чого волосся робили лялькам?

Х. Т.: Їсться локони конопляні [бере паклю – *Р. Н.*]. О, зара чолочка велика така. Отут голочкою до потиличка, і оце тако хароша, ще чолочка велика. Коски рівненько. Ручки робить, вони ж маленькі, невеликії. Із біленького, цього отаку латочку вирізати собі. Тут попрорізувати трошки пальці, щоб було правильно [продемонструвала, як намотувати руки ляльці, а саме – взяла вату, яку замотала у білу тканину; наголосила, що руки в ляльки повинні бути пухкенькі та білі. Пальчики – залишок тканини на руках. Їх потрібно розрізати на 5 частин – *Р. Н.*]. Яка ручка красовиця!

Р. Н.: Скільки ляльок у Вас було?

Х. Т.: Неяк! А із чого ж їх могла робить? Як украду де у матки кусочок латки. Тоді хіба латки були. А ще знаєш, із чого робили? Коржа матка місить із тіста. От сидиш коло матки і просиш: «Ну дай, голубко мамо, ну дай у жменю». Матка дасть їсти: «На». Із тіста ляльку робиш. Така була іграшка дetsька колись. Із тіста легко: і голову, і ручки, і ножки, і льолу, і все. А ноги [продовжує мотати ляльку з тканини – *Р. Н.*], а й скажете – загубилися, на войну поїшли, да поранили ноги, да одрізали.

Р. Н.: Чим Ви фарбували ляльок?

Х. Т.: Отут [показує на очі та рот ляльки – *Р. Н.*] може якої грязі. Тоді нічого не було [домотала білу тканину на тулуб ляльки, щоб він був товщим – *Р. Н.*].

Із цієї розмови стало відомо, що лялькам пришивали руки, ноги та волосся. Крім того, при виготовленні тулуба намагалися використовувати світлу тканину. Та найбільше здивувало те, що робили лялькам пальчики. Адже до цієї розмови жодна людина не згадувала про пальці на руках ляльки⁴.

З усних свідчень стало також відомо, що поширеною була лялька з молоді кукурудзи. До неї прив'язували клаптик тканини – сукню, за бажанням на голову запинали хустку.

Тож можна зробити висновок, що в одному селі існувало кілька різновидів ляльки, зокрема лялька-мотанка "пеленашка", тканинна лялька із пришитими ногами та руками, лялька з кукурудзи, а також лялька з тіста. Ляльки робили методом намотування та за допомогою голки з ниткою. Матеріал використовували старий або залишки тканини від пошиття одягу. За бажанням та можливістю на обличчі малювали очі, брови, рот, щоки. Для оздоблення обличчя здебільшого використовували сажу, буряк, чистотіл, багнюку. Основне призначення таких ляльок – забава для дитини.

Для сільських дівчат лялька не обов'язково повинна була бути красивою. Головне, щоб вона була внутрішньо змістовною. Прабабусі, які жили у звичайних українських селах, це знали та використовували у своєму житті.

Збереження та відтворення народного лялькарства свідчить про те, що в Україні й нині продовжує передаватися досвід предків. Зберегти, відтворити та передати ці традиції молодому поколінню українців є важливим завданням на цю мить.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Усні свідчення жительки с. Воропаївка Іванківського р-ну Київської обл., Остапенко Марії Іванівни, 1940 р. н.
2. Усні свідчення жительки с. Воропаївка Іванківського р-ну Київської обл., Хоменок Тетяни Федорівни, 1925 р. н.
3. Усні свідчення жительки с. Мазинки Переяслава-Хмельницького р-ну Київської обл., Перчук Параски Павлівни, 1929 р. н.
4. Усні свідчення жительки с. Хоцьки Переяслава-Хмельницького р-ну Київської обл., Коваль Галини Ільківни, 1945 р. н.

REFERENCES

1. Usni svidchennia zhytelky s. Voropaivka Ivankivskoho raionu, Ostapenko Marii Ivanivny, 1940 roku narodzhennia.
2. Usni svidchennia zhytelky s. Voropaivka Ivankivskoho raionu, Khomenok Tetiany Fedorivny, 1925 roku narodzhennia.
3. Usni svidchennia zhytelky s. Mazinky Pereiaslava-Khmelnitskoho raionu, Perchuk Parasky Pavlivny, 1929 roku narodzhennia.
4. Усні свідчення жительки с. Воропаївка Іванківського р-ну Київської обл., Хоменок Тетяни Федорівни, 1925 р. н.

narodzhennia.

4. Usni svïdchennia zhytelky s. Khotsky Pereiaslava-Khmelnytskoho raionu, Koval Halyny Ilkivny, 1945 roku narodzhennia.

Рис. 1. Остапенко Марія Іванівна, 1940 р. н.

Рис. 2. Хоменок Тетяна Федорівна, 1925 р. н.

УДК 930(477)=161.2(091)“18/19”

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович

кандидат історичних наук
провідний науковий співробітник
сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики і боністики,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
boiko.gagarin@gmail.com

Dr. Boiko-Haharin Andrii S.

Candidate of Historical Sciences (PhD),
leading researcher
sector of numismatics, phaleristics,
medals and bonistics,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ВІДЗНАКИ УКРАЇНСЬКИХ СПОРТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

THE BADGES OF UKRAINIAN SPORT ORGANIZATIONS OF THE END OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENT. FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

У статті розглядаються пам'ятні відзнаки та бейджі українських спортивних організацій, що використовували на рубежі ХІХ–ХХ ст. та нині зберігаються у колекції Національного музею історії України. Пам'ятки фалеристики, що належали колекції Українського вільного університету у Празі й умовно об'єднані у “Празьку колекцію”, сьогодні дають можливість відкрити нові, раніше не досліджені сторінки історії українського спорту та скаутського руху (Пласту). Вперше опубліковано бейдж організації “Лісові чорти” у вигляді емблеми, що раніше не був відомий як окрема відзнака.

Ключові слова: Національний музей історії України, Український вільний університет у Празі, фалеристика, спорт, спортивні організації, “Празька колекція”, “Лісові Чорти”, “Сокіл”, український Пласт.

Summary

This article deals with the memorial orders and badges of the Ukrainian sport organizations which were acting at the turn of the 20th century. Now the orders and badges are kept in the collection of the National Museum of Ukrainian History. The faleristic items from the Ukrainian Free University in Prague, which are nowadays united in the ‘Prague collection’, open the new unknown pages of the Ukrainian sport and scout movement (‘Plast’). There is the first publication of the badge of the ‘Forest Demons’ organization (emblem) which was not previously recognised as a separate badge.

Key words: National Museum of Ukrainian History, Ukrainian Free University in Prague, faleristics, sport, sport organizations, ‘Prague collection’, ‘Forest Demons’, ‘Sokol’, Ukrainian ‘Plast’.

У статті розглядаються пам'ятні відзнаки та бейджі українських спортивних організацій, що використовували на рубежі ХІХ–ХХ ст. та нині зберігаються у колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ).

Фондове зібрання НМІУ нараховує понад 1 млн од. зб. У секторі нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики зберігається бл. 120 тис. пам'яток: монет, настільних медалей, банкнот, цінних паперів, печаток, торгового інвентарю, жетонів; бл. 12,5 тис. орденів, пам'ятних відзнак та значків. У групі фалеристики на окрему увагу заслуговують передані з Центрального історичного архіву УРСР патріотичні відзнаки та бейджі (бл. 1 700 од. зб.), що походять із колекцій Українського вільного університету в Празі (заснований 1921 р.) та Музею визвольної боротьби України у Празі (1925–1948), у зібранні якого на початок Другої світової війни

налічувалося понад 1 млн од. зб. Музейна колекція зазнала значного пошкодження та була частково знищена під час бомбардування Праги 14.02.1945 р., після розформування празького музею була вивезена до СРСР.

Зазначені пам'ятні відзнаки репрезентують національно-визвольну боротьбу народів, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій – соціальні, військові та політичні події польської, білоруської, австрійської, російської та української історії кін. XIX – перш. пол. XX ст., зокрема Української Революції 1917–1921 рр.

Показово, що зазначені відзнаки (умовно названі “Празькою колекцією”) були прийняті до НМІУ під загальним інвентарним номером **МДМ–1 431**. Пізніше до цього номера були присвоєні додаткові окремі номери кожного знаку. Те, що “Празьку колекцію” тривалий час не досліджували та не описували, може пояснюватися необхідністю збереження зазначеного зібрання (що вміщувало заборонені та переслідвані за радянської доби матеріали) від знищення.

У вітчизняній історичній науці вивчення українських патріотичних відзнак є актуальним. Вагомий внесок у вивчення цієї проблеми зробили українські фалеристи С. Пахолко¹ та М. Чмир², окремі питання досліджували Я. Семотюк³, Ю. Мисько та С. Пивоваров⁴, А. Рудиченко⁵, В. Манзуренко⁶, В. Кон'яго та О. Ладижинський⁷; матеріали музейних колекцій вивчав О. Круковський⁸; В. Карпов⁹ дослідив кокарди товариства “Сокіл”, А. Сова¹⁰ – емблеми українських молодіжних організації. Статті про деякі українські відзнаки публікували часописи “Український визвольний рух”, “Львівські нумізматичні записки” та “Нумізматика і фалеристика”. Американський вчений польського походження З. Веселовські¹¹ склав каталог польських патріотичних знаків та бейджів, до якого були включені й українські матеріали. Ґрунтуючись на нововиявлених даних, низку раніше невідомих знаків опублікував польський дослідник В. Стела¹².

Цією статтею ми вводимо до наукового обігу раніше не публіковані відзнаки та бейджі українських спортивних організації (що, перебуваючи в складних умовах соціально-економічних та військово-політичних потрясінь, пропагували здоровий спосіб життя, фізичний розвиток та готовність до захисту рідної землі від ворогів), які зберігаються в колекції НМІУ.

Одним із ранніх знаків у колекції НМІУ є відзнака 1909 р. українського спортивного клубу “Сянова Чайка” із Перемишля¹³ (рис. 1). Члени цієї організації опановували гру в футбол, метання дисків, верхову їзду, під супроводом військових навчалися стрільбі зі зброї, займалися зимовими видами спорту. Із початком Першої світової війни клуб занепадав, і відродився лише у 1920 р. Серед відомих товариських матчів клубу варто звернути увагу на зустрічі 1912 р. із командами “Скала” та “Погонь” (Стрий), “Лехія” (Львів).

1 Пахолко С., Сова С. Історія пропам'ятної таблиці на фалеристичних пам'ятках III Краєвого здвигу у Львові в 1934 р. // Нумізматика і фалеристика. – № 3. – квітень–вересень 2015. – Київ, 2015. – С. 26–28; Пахолко С., Дмитрів М. Історія, закарбована в металі. Українська фалеристична спадщина (XIX – перша половина XX ст.). – Львів, 2011. – 175 с.; Пахолко С., Мартин О. Фалеристичні пам'ятки Галичини першої половини XX століття. – Львів, 2014. – 139 с.

2 Чмир М. Однострій та знаки розрізнення військовиків збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) 1918–1919 рр. // Український визвольний рух. – № 9. – Львів, 2007. – С. 181–247.

3 Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді, 1991. – 50 с.

4 Мисько Ю., Пивоваров С. Медальєрика і фалеристика Буковини (кінець XVIII – 40-ві роки XX ст.). – Чернівці, 2017. – 183 с.

5 Рудиченко А. И., Тинченко Я. Ю. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. Учредительные документы, изготовление, практика награждения, типы и разновидности. – Киев, 2011. – 448 с.

6 Манзуренко В. Лицарі срібного хреста бойової заслуги 1-ого та 2-ого класів // Український визвольний рух. – № 9. – Львів, 2007. – С. 248–278.

7 Konyago V. L. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen Badges, Medals, and other items. – Shevchenko Scientific Society. – Vol. 48. – Second Ed. – Toronto, 2014. – 102 p.

8 Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею). – Львів, 2011. – 120 с.

9 Карпов В. Проблематика становлення української уніформістики в новітній період // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – Число 26–27. – Київ, 2015. – С. 398–401.

10 Сова А. Актуальні питання вивчення символіки українських молодіжних організації Галичини кінця XIX – першої третини XX ст. // Український визвольний рух. – № 9. – Львів, 2007. – С. 157–180.

11 Wesolowski Z. P. Polish Orders, Medals, Badges and Insignia, Military and Civilian decorations 1705–1985. – Miami, 1985.

12 Stela W. Polskie ordery i odznaczenia. – Vol. IV. – Warszawa, 2014. – 480 s.

13 Український спорт в Галичині // Юнак. – Ч. 6. – Червень, 1966. – С. 8–9.

Знак виготовлено у формі 5-кутного геральдичного щита з дугоподібною правою стороною. З лицьового боку знак поділений на три поля, забарвлені синьою та жовтою емаллями. У верхньому лівому куті на синьому тлі розміщено знак клубу та напис "У. С. К." (Український Спортивний Кружок). Посередині, на жовтому тлі, зазначено напис "СЯНОВА / ЧАЙКА". Унизу, на синьому тлі, зазначена дата "1909". Зворотний бік без написів та зображень, кріплення складається зі шпильки, приєднаної до металевого щитка вістрям донизу.

У колекції НМІУ зберігається також знак першої спортивної організації на теренах сучасної України – патріотично-гімнастичного товариства "Сокіл-Батько" (заснований 1891 р. у с. Купчинці Тернопільської обл., із 1894 р. його відділ діяв у Львові), діяльність якого поширювалася на Галичину та Буковину (рис. 2). На прапорі товариства було зображено герб Галичини – золотого лева, що спирається на скелю, та емблему товариства – птаха з тягарцями (гантелями) у кігтях. Метою товариства було виховувати в українців єдність, силу, почуття честі, дисципліну.

Знак товариства "Сокіл" із зібрання НМІУ має вигляд металевої розети з гофрованим краєм, у центрі якої на малиновому кризу розташовано сріблясту накладку у вигляді емблеми товариства – орла з важкоатлетичними гантелями у лапах. Зворотна сторона знаку не містить зображень чи написів. Кріплення має вигляд шпильки, припаяної вістрям донизу до жовтої прямокутної пластини з клеймом львівської фірми Е. М. Унгера (Eugeniusz Marian Unger), яка виготовляла значки та медалі.

Цей один із перших знаків товариства "Сокіл", виготовлений у Львові, З. Веселовські¹⁴ включив до свого каталогу як польську відзнаку.

У колекції НМІУ також зберігається ювілейний знак, виготовлений до "III Краєвого здвигу у Львові" з нагоди 40-річчя товариства "Сокіл" (1934). До цієї події були випущені відзнаки 3-х типів, кількістю понад 8 тис. од., які носили на синьо-жовтій стрічці. На кошти від їхньої реалізації були придбані ділянки "Українського Города у Львові"¹⁵.

Знак із зібрання НМІУ має вигляд 5-кутного щита з прямим верхом та клиноподібним низом (рис. 3). На лицьовому боці у центрі зображено сокола із розпростертими крилами та гілкою калини у дзьобі, який у кігтях тримає цифру "40"; нижче – дві схрещені гантелі. Зворотний бік не має зображень та написів. Кріплення у вигляді круглої гайки з написом по колу "С. Собчик**Львів", що закручується на штифт.

У зібранні пам'яток фалеристики НМІУ також наявні виконані у чорному (імовірно цинку) (рис. 4) та жовтому з посрібленням (рис. 5) металах дві відзнаки у вигляді сокола. Лицьова сторона знаків зображує сокола вліво із піднятими догори крилами, який нічого не тримає в лапах. Обидва знаки кріпляться за допомогою напаяної вістрям донизу голки. Можна із впевненістю стверджувати, що ці знаки мають відношення до товариства "Сокіл". Проте прізвище їхнього виробника, час та причину виготовлення ще треба з'ясувати.

Першою національною скаутською організацією України, із штаб-квартирою у Львові, був створений восени 1911 р. "Пласт", назва (автором якої був відомий український педагог І. М. Боберський) якого походить від англійського "scouting" – розвідка. Метою Пласту є патріотичне виховання української молоді на свідомих громадян. Організаторами пластових гуртків були І. Чмола, О. Тисовський та П. Франко. У 1913 р. був створений Пластовий комітет, який об'єднав пластові курені у крайову організацію. Австрійська влада сприяла діяльності Пласту. Пластуни брали активну участь у захисті незалежності ЗУНР та УНР, активно сприяли визвольному рухові.

У колекції НМІУ зберігається відзнака всесвітньої молодіжної лівоцентристської сіоністської організації "Ха-Шомер Ха-Цаїр" (рис. 6), що була створена у 1916 р. за ініціативи та підтримки Єврейського Агентства (Сохнут) як аналог скаутських організації для євреїв. Ця організація підтримувала цінності соціалістичного сіонізму, що поєднував сіонізм та соціал-демократію. Формою учасників руху була синя сорочка із білим скаутських шнуром. 1920 р. у Львові пройшов 2-й з'їзд руху "Шомер-Цаїру", в 1927 р. у СРСР діяльність організації була заборонена. Члени організації брали активну участь у підтримці євреїв в усьому світі, у русі супротиву в Польщі, Румунії, Угорщині, Литві та Словаччині, зокрема під час повстання у Варшавському гетто.

Відзнака зазначеної єврейської скаутської організації у зібранні НМІУ має вигляд емблеми організації. На лицьовому боці в центрі знаку зображено геральдичну лілію, вміщену до зірки Давида, обрамленої вінком із лаврової (ліворуч) та дубової (праворуч) гілок, унизу прикрашених стрічкою з написами на івриті: "Шомер Цаїр" (ліворуч 4 символи, праворуч – 3), що у перекладі українською означає "Юний страж". Зворотний бік не має зображень, у центрі припаяний штифт, на який кріпиться кругла гайка із двома вушками.

14 *Wesolowski Z. P.* Op. cit. – # 1361.

15 *Пахолко С., Сова С.* Історія пропам'ятної таблиці на фалеристичних пам'ятках III Краєвого здвигу у Львові в 1934 р. ... – С. 26–28, Рис. 8.

У колекції НМІУ зберігається відзнака у формі поєднаних кільцем 3-х яструбових пір'їн у вигляді геральдичної лілії – символу всесвітнього скаутського руху, що, згідно зі Статутом Пласту, є поширеною в багатьох країнах емблемою міжнародного скаутського руху (рис. 7). У лівому та правому променях зроблені наскрізні отвори у вигляді 5-променевої зірки. Віссю центрального променя є вертикальна лінія, поля променів заповнені рельєфними крапками. Зворотний бік без зображень, кріплення має вигляд шпильки, припаяної вістря донизу.

Масовою відзнакою пластунів, яку носили після прийняття пластової присяги, були нагрудні знаки з емблемою Пласту, розробленою Робертом Лісовським та затвердженою 05.01.1921 р. Один із таких знаків перебуває у зібранні НМІУ (рис. 8). На його лицьовому боці зображено тризуб, переплетений із білою геральдичною лілією, що символізує обов'язки пластуна: бути вірним Богові та Україні, допомагати іншим та слухати пластового проводу. Зворотний бік не має зображень.

Найвищою нагородою Пласту була "Свастика вдячності", якою Верховна пластова команда відзначала осіб, які не були членами Пласту, але підтримували та допомагали організації. Знак із зібрання НМІУ (рис. 9) має вигляд прямокутної правосторонньої свастики з накладною емблемою Пласту. Кріплення здійснюється за допомогою штифта та круглої гайки, на якій зазначено знак "№" без цифри. Гайку прикрашено рослинними орнаментами, круговим обідком із крапок та стилізованим зображенням мотузки. Зворотні сторони знаку та гайки не мають зображень та написів.

У колекції НМІУ зберігаються раніше неопубліковані дві відзнаки створеного 1922 р. у Львові пластового гуртка (в 1925 р. переформованого у курінь) "Лісові Чорти" (рис. 10, 11), який у 20–30-х рр. ХХ ст. брав активну участь у організації таборів та мандрівок для молоді, впорядкуванні могил Українських січових стрільців, проведенні урочистостей на честь видатних подій. Серед учасників куреня були Р. та Ю. Шухевичі, С. Щуровський, В. Мурський та інші¹⁶. Дослідник С. Пахолко свого часу опублікував знак у вигляді емблеми куреня (голова чорта вліво), поміщеного на червоно-синю розетку, вказуючи на ймовірний час та місце його виготовлення: 1950-ті рр., США¹⁷.

Лицьова сторона відзнак із зібрання НМІУ оформлена у вигляді оберненої вліво голови чорта із рогами, загостреними вухами та гачкуватим носом. Зворотна сторона не містить зображень, кріпленням служать припаяні металеві стрижні. Обидва знаки у верхній та нижній частині мають по два невеликі отвори, що свідчать про можливе нашивання на одяг чи головний убір. Імовірно, що ці знаки є першими відзнаками куреня "Лісові Чорти", отже, можуть бути датовані поч. 1920-х рр.

12–13 червня 1927 р., на Зелені свята, відбулася зустріч пластунів 3-ї Верховинської округи, на згадку про яку було випущено пам'ятний знак, яким під час цієї зустрічі був нагороджений курінь "Лісові Чорти". Представлений у колекції НМІУ пам'ятний знак (рис. 12) круглої форми, в центрі зображено пластуна у пластунському капелюсі та краватці, із сигнальною трубою, обличчям уліво. На другому плані зображений намет з прапором серед ялин під хмарами. Ліворуч розміщено герб українського Пласту та дубовий листок. Унизу – написи: "**12-13-VI. 1927 СТРИЧА З. В. О.**" (3-я Верховинська округа). Зворотний бік без зображень, кріплення виконано у формі припаяної (ймовірно на свинець) голки вістря донизу.

1936 р. у Празі відбулося святкування 25-ліття українського Пласту, під час якого автора багатьох пластових відзнак – професора Р. Лісовського, а також активістів пластового руху П. Богацького, Е. Кульчицького та І. Чмолу було нагороджено "Свастикою вдячності".

Із нагоди цього ювілею у Празі було випущено відзнаку, представлену в колекції НМІУ (рис. 13), що має форму 8-кутного щита, краї якого обрамлені орнаментом, подібним до мотузки (стилізованої лаврової гілки). На лицьовому боці в центрі поміщено герб Пласту із цифрою "**25**". Вище зазначені рік заснування та дата відзначення ювілею: "**1911–1936**". Нижче літерами, стилізованими під староукраїнський шрифт, зазначено напис: "**У П У**" [Український пластовий улад – Авт.]. Нижче розміщені дрібні літери: ліворуч – "**Р**", праворуч – "**А**". Зворотний бік знаку без зображень, містить вдавлене дзеркальне відображення лицьової сторони, кріплення у вигляді шпильки, припаяної до знаку, вістря донизу.

Таким чином, ми визначили та ввели до наукового обігу 15 відзнак, що висвітлюють історію та розвиток українських спортивних організацій на межі ХІХ–ХХ ст. У процесі їх дослідження вдалося визначити та вперше дослідити неописані різновиди знаку товариства "Сокіл", а також раніше невідомі відзнаки організації "Лісові

¹⁶ Пахолко С., Сова С. Історія пропам'ятної таблиці на фалеристичних пам'ятках ІІІ Краєвого здвигу у Львові в 1934 р. ... – С. 17.

¹⁷ Пахолко С., Сова С. Історія пропам'ятної таблиці на фалеристичних пам'ятках ІІІ Краєвого здвигу у Львові в 1934 р. ... – С. 18.

Чорти”.

Перспективи дослідження.

Пошук, визначення, класифікація та публікація пам'яток української фалеристики нині є особливо актуальними в умовах патріотичного та соціального піднесення українського народу. Метою вивчення та дослідження пам'яток української фалеристики ми бачимо створення каталогу відзнак, медалей та бейджів, що мають відношення до процесів державотворення та прагнення українців до свободи і незалежності, звільнення від окупаційного гніту, визнання права на самобутність та гідне місце серед повноправних європейських народів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Konyago V. L.* The Legion of Ukrainian Sich Riflemen Badges, Medals, and other items. – Shevchenko Scientific Society. – Vol. 48. – Second Ed. – Toronto, 2014. – 102 p.
2. *Stela W.* Polskie ordery i odznaczenia. – Vol. IV. – Warszawa, 2014. – 480 s.
3. *Wesolowski Z. P.* Polish Orders, Medals, Badges and Insignia: military and Civilian decorations, 1705–1985. – Miami, Fla., USA: Print. Services, 1986. – 403 p.
4. *Карпов В.* Проблематика становлення української уніформістики в новітній період // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць. – Число 26–27. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 398–401.
5. *Круковський О., Пахолко С.* Українська фалеристика [з фондів Львівського історичного музею]: [Каталог] / Наук. ред.: І. Сварник, О. Роман; Фотогр. О. Круковського, Р. Шишака, М. Побережного, З. Підперигори; [Львівський історичний музей]. – Львів: Апріорі, 2011. – 120 с.
6. *Манзуренко В.* Лицарі срібного хреста бойової заслуги 1-ого та 2-ого класів // Український визвольний рух. Науковий збірник. – № 9. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – С. 248–278.
7. *Мисько Ю., Пивоваров С.* Медальєрика і фалеристика Буковини (кінець XVIII – 40-і роки ХХ ст.): історико-краєзнавчі нариси. – Чернівці: Друк Арт, 2017. – 183 с.
8. *Пахолко С., Сова С.* Історія пропам'ятної таблиці на фалеристичних пам'ятках III Краєвого здвигу у Львові в 1934 р. // Нумізмати́ка і фалеристика. – № 3 (75). – Квітень–вересень 2015. – Київ, 2015. – С. 26–28.
9. *Пахолко С., Дмитрів М.* Історія, закарбована в металі. Українська фалеристична спадщина (XIX – перша половина ХХ ст.). – Львів: Край, 2011. – 176 с.
10. *Пахолко С., Мартин О.* Фалеристичні пам'ятки Галичини першої половини ХХ століття. – Львів: Ліга-Прес, 2014. – 139 с.
11. *Рудиченко А. И., Тинченко Я. Ю.* Награды и знаки национальнoй армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. Учредительные документы, изготовление, практика награждения, типы и разновидности. – Киев: Логос, 2011. – 448 с.
12. *Семотюк Я.* Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто: [б. в.], 1991. – 50 с. (Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді ; т. 34).
13. *Сова А.* Актуальні питання вивчення символіки українських молодіжних організації Галичини кінця XIX – першої третини ХХ ст. // Український визвольний рух. Науковий збірник. – № 9. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – С. 157–180.
14. Український спорт в Галичині // Юнак. – Ч. 6 (36). – Червень, 1966. – С. 8–9.
15. *Чмир М.* Однострій та знаки розрізнення військовиків збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) 1918–1919 рр. // Український визвольний рух. Науковий збірник. – № 9. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – С. 181–247.

REFERENCES

1. *Konyago V. L.* The Legion of Ukrainian Sich Riflemen Badges, Medals, and other items. Shevchenko Scientific Society. Vol. 48. Second Ed. Toronto, 2014. 102 p. [in English]
2. *Stela W.* Polskie ordery i odznaczenia. Vol. IV. Warszawa, 2014. 480 s. [in Polish]
3. *Wesolowski Z. P.* Polish Orders, Medals, Badges and Insignia, Military and Civilian decorations 1705–1985. Miami, USA, 1985 [in English]
4. *Karpov V.* Problematyka stanovlennia ukrainskoi uniformistyky v novitnii period [The problem of the origin of the Ukrainian uniforms in the newest period] Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Zb. nauk. pr. Chyslo 26–27. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. – S. 398–401 [in Ukrainian]

5. *Krukovskiy O., Pakholko S.* Ukrainska falerystyka (iz fondiv Lvivskoho istorychnoho muzeiu) [Ukrainian faleristics (from the collection of Lviv historical museum)]. Lviv : Apriori, 2011. 112 p. [in Ukrainian]
6. *Manzurenko V.* Lytsari sribnoho khresta boiovoi zasluhy 1-oho ta 2-oho klasiv [The knights of the silver cross for the battle achievements of 1st and 2nd class] *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh.* № 9. Lviv, 2007. pp. 248–278 [in Ukrainian]
7. *Mysko Yu., Pyvovarov S. V.* Medalieryka i falerystyka Bukovyny (kinets' XVIII – 40-i roky XX st.) [The medals and faleristics of Bucovina (the end of XVIII 40th of XX cent.)]. Chernivtsi: Druk Art. 178 p. [in Ukrainian]
8. *Pakholko S., Sova A.* Istoriiia pro pamiatni tablytsi na falerystychnykh pamiatkakh III Kraievoho zdvyhu u Lvovi v 1934 r. [The history of the memory tables on the faleristic items of the 3rd regional meeting in Lviv in 1934]. *Numizmatyka I falerystyka.* № 3. Kvitén–veresen 2015. Kyiv, 2015. pp. 26–28. [in Ukrainian]
9. *Pakholko S., Dmytriv M.* Istoriiia, zakarbovana v metali. Ukrainska falerystychna spadshchyna (XIX persha polovyna XX st.) [The history minted in metal. The Ukrainian faleristic heritage (XIX – 1st half of XX cent.)]. Lviv: Krai, 2011. 175 p. [in Ukrainian]
10. *Pakholko S., Martyn O.* Falerystychni pamiatky Halychyny pershoi polovyny 20 stolittia [The faleristic heritage of Galicia of the 1st half of XX cent.]. Lviv: Liha-Pres, 2014. 139 p. [in Ukrainian]
11. *Rudychenko A. Y.* Nahrady i znaki natsyonalnykh armiy i pravitelstv Ukrainy, Belorussii, Litvy. Uchredytelnie dokumenty, izghotovlenie, praktyka nahrazhdeniia, typy i raznovidnosti [The orders and insignias of the national armies and governments of Ukraine, Belorussia, Lithuania. The basic documents, producing, the practice of wearing and types]. Kiev: Lohos, 2011. 438 p. [in Russian]
12. *Semotiuk Ya.* Ukrainski viiskovi vidznaky. Ordeny, khresty, medali ta nashyvky [Ukrainian military insignias. Orders, crosses, medals and badges]. Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Kanadi, 1991. 50 p. [in Ukrainian]
13. *Sova A.* Aktualni pytannia vyvchennia symvoliky ukrainskykh molodizhnykh orhanizatsiy Halychyny kintsia XIX – pershoi tretyny XX st. [The actual questions of the learning of the symbols on Ukrainian youth organizations in Galicia from the end of XIX to the 1st third of XX cent.]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh.* № 9. Lviv, 2007. pp. 157–180 [in Ukrainian]
14. *Ukrainskyi sport v Halychyni // Yunak.* Ch. 6 (36). Cherven, 1966. S. 8–9 [in Ukrainian].
15. *Chmyr M.* Odnostrii ta znaky rozrznennia viiskovykiv zbroinykh syl ZUNR (ZOUNR) 1918–1919 rr. [The uniform and insignias of the military forces of Western Ukrainian Peoples Republic in 1918–1919] *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh.* № 9. Lviv, 2007. pp. 181–247 [in Ukrainian]

Перелік ілюстрацій

- Рис. 1.** Відзнака українського спортивного гуртка “Сянова чайка”, Перемишль, 1909 р. Інв. № МДМ–1 431/36. Жовтий метал, емалі. Розмір – 17,6 / 23,1 мм.
- Рис. 2.** Відзнака товариства “Сокіл-Батько”. Майстерня Е. М. Унгера, Львів, початок ХХ ст. Інв. № МДМ–1 431/859. Білий метал, малинові емалі.
- Рис. 3.** Ювілейна відзнака товариства “Сокіл-Батько”, випущена з нагоди 40-ліття. Майстерня С. Собчика, Львів, квітень–травень 1934 р. Автор Павло Ковжун. Інв. № МДМ–143/163. Жовтий метал, посріблення.
- Рис. 4.** Відзнака товариства “Сокіл-Батько”. Виробник та дата випуску невідомі. Інв. № МДМ–1 431/1 709. Сірий метал.
- Рис. 5.** Відзнака товариства “Сокіл-Батько”. Виробник та дата випуску невідомі. Інв. № МДМ–1 431/1 708. Жовтий метал, посріблення.
- Рис. 6.** Знак члена єврейської організації молодіжного руху “Ха-Шомер Ха-Цаїр”, 1916–1927 рр. Інв. № МДМ–1 431/10. Білий метал. Розмір – 25/26,4 мм.
- Рис. 7.** Відзнака Пласту, поч. ХХ ст. Інв. № МДМ–1 431/44. Білий метал. Розмір – 38/45,6 мм.
- Рис. 8.** Відзнака Пласту, 20–30-ті рр. ХХ ст. Інв. № МДМ–1 431/78. Проект Мирона Федусевича, виконання Роберта Лісовського. Жовтий метал. Розмір – 26,7/33,6 мм.
- Рис. 9.** “Свастика вдячності” Пласту, 20–30-ті рр. ХХ ст. Інв. № МДМ–1 431/1 692. Білий метал.
- Рис. 10.** Відзнака у вигляді емблеми пластового куреня “Лісові Чорти”, 20-ті рр. ХХ ст. Інв. № МДМ–1 431/663. Жовтий метал.
- Рис. 11.** Відзнака у вигляді емблеми пластового куреня “Лісові Чорти”, 20-ті рр. ХХ ст. Інв. № МДМ–1 431/664. Жовтий метал.
- Рис. 12.** Пам’ятна пластова медаль 3-ї Верховинської округи, Стрий, 1927 р. Інв. № МДМ–1 431/16. Білий метал, посріблення. Діаметр – 31,5 мм.
- Рис. 13.** Відзнака в честь 25-ліття українського Пласту. Прага, 1936 р. Інв. № МДМ–1 431/61. Проект Роберта

Лісовського. Жовтий метал. Розмір – 26,5/37,3 мм.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

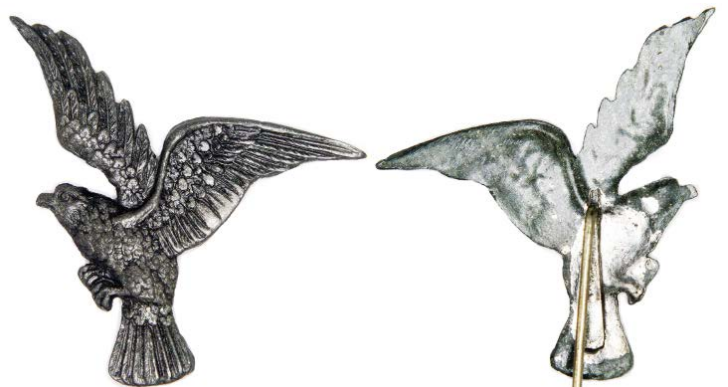

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

УДК 94+39+726](477)

Степовик Дмитро Власович

доктор філософії, доктор мистецтвознавства,
доктор богословських наук, професор,
академік АН Вищої освіти України;
провідний науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Рильського НАНУ;
професор, Київська православна богословська
академія УПЦ Київського Патріархату;
професор,
Український вільний університет у Мюнхені,
Баварія, ФРН
(Київ, Україна)

Stepovyk Dmytro

Ph.D., Doctor of Arts, Doctor of Theology, Professor,
Academician of the National Academy of Higher Education of Ukraine;
Leading researcher,
Rylsky Institute of Art Studies,
Folklore and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine;
Professor,
Kyiv Orthodox Theological Academy,
Ukrainian Orthodox Church the Kyiv Patriarchate;
Professor,
Ukrainian Free University in Munich,
(Kyiv, Ukraine)

**ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я У ЙОГО СТАВЛЕННІ ДО УКРАЇНИ ПІД ЧАС І ПІСЛЯ ВОЛОДИМИРОВОГО
ХРЕЩЕННЯ**

**BYZANTINE ORTHODOX CHRISTIANITY AND ITS ATTITUDE TO UKRAINE AT THE TIME AND AFTER
VOLODYMYR'S BAPTISM**

Анотація

У статті простежується неоднозначне ставлення Константинопольського патріархату до України, починаючи від Володимирівського Хрещення 988 року. Проаналізовано форми поширення християнської віри (як сюзерен і васали) наприкінці X ст. за імператора Василя II (976–1025), коли Візантія перебувала на вершині розквіту. Підкреслено зверхнє ставлення Константинополя до слов'ян Балканського півострова і Східної Європи навіть після завоювання Візантії турками та перейменування Константинополя на Стамбул, зауважено нехристиянську у своїй основі форму взаємин: Церква-Мати і Церква-Дочка. Актуалізовано сучасну прикру проблему невизнання жодної Української Православної Церкви Константинопольським Патріархатом та її предстоятелем Варфоломієм Архондонісом; необхідність корінної реформи у взаєминах між православними Церквами світу, скасування принципу "визнать" й поділу Церков на матірні й дочірні.

Ключові слова: Вселенський Патріархат, Візантія, обряд, віра, релігія, греки, "третій Рим".

Summary

The article explores an ambivalent attitude of the Patriarchate of Constantinople to Ukraine from Volodymyr's baptism of 988 on. In the late 10th century, under the rulership of the emperor Basil II from the Macedonian dynasty, Byzantium was in its heyday. It spreaded Christianity in the form of Byzantine Orthodoxy like a suzerain to its vassals or even simpler: there are Greeks, the rest are barbarians. Unfortunately, unequal attitude of Constantinople to Slavs of the Balkans and Eastern Europe continued even after the seizure of the city by Turks and its renaming into Sтамбул. A newly established form of relations between the Church-Mother and the Church-Daughter was non-

Christian in its essence. Ukrainian Church felt and still feels this: no Ukrainian Orthodox Church is recognised by the Patriarchate of Constantinople and the actual Patriarch Bartholomew I Arhondonis . Such a situation indicates the need of the radical reform of the relations between the Orthodox Churches all over the world, primarily the abolition of non-Christian, non-Evangelical principle of 'recognition' or 'non-recognition' and the division of Churches into maternal and filial ones.

Key words: the Patriarchate of Constantinople, Byzantium, rite, faith, religion, Greeks, "the Third Rome"

Константинопольські патріархи, коли мова заходить про Україну, особливо – про Українську Православну Церкву, одразу називають себе Церквою-Матір'ю. А якщо є мати, має бути й дочка. Дочка – це ми, українці, і наша головна Церква: нині це УПЦ Київського Патріархату. Це алогічно, тому що сучасної Візантійської Православної Церкви як такої не існує, а збереглася тільки її управлінська структура – Патріархія, чи Патріархат у Константинополі. Та й міста з такою назвою на мапі нема, тому що його перейменували на Стамбул після завоювання столиці Візантії турками 1453 р.

Турки зберегли православну Патріархію в завойованій столиці колишньої Візантійської імперії та погодилися, щоб вона, з огляду на минулі одинадцять століть, називалася Константинопольською. Проте вони виступили проти паралельної назви: Вселенський патріархат. І досі на території колишньої Османської султанської імперії, а нині Турецької республіки не дозволяють іменувати монастир Св. Георгія у Стамбулі "Вселенським патріархатом", бо це було б своєрідним натяком на вселенську і навіть космічну владу.

Тобто, в усій цій "географії" й "топоніміці" в турецьких греків панує чиста традиція: все було в далекому минулому! То хто ж з інших народів наважиться не шанувати цю традицію, як власну? Шануймо, але тільки як солодкий спогад – не більше.

Та ось у цій традиції є сутнісна владна шпарина: традиційний Константинопольський патріархат тому й має (поза межами Туреччини) паралельну назву "Вселенський патріархат", щоб давати чи не давати дозволи (т. зв. томоси), тобто підстави визнавати або не визнавати помісні церкви в інших країнах. Цю функцію Церкви-Матері взяла на себе Візантійська Церква самовільно, без згоди і погодження із Церквами, які в ранній період християнства виникали в усьому тогочасному цивілізованому світі.

А що з приводу утворення помісних церков йдеться у Святому Письмі? Своєрідна декларація церковної помісності звучить у другій і третій главах останньої книги Нового Заповіту – Об'явленні (Одкровенні) Св. Іоанна Богослова, відомій як Апокаліпсис. Йдеться про сім тогочасних помісних Церков, які утворилися самостійно, і жодна не давала дозволу (томоса) на право існування і визнання іншої. Просто сім церков відповідали семи Божим посланцям, ангелам, які за велінням Ісуса Христа відзначали добрі справи кожної Церкви або недоліки в ній – з вимогою усунути їх. Мова йде про церкви в Ефесі, Смірні, Пергамі, Тіятирі, Сардах, Філадельфії та Лаодикії. Тут нема й натяку на те, що одна з них давала право на існування іншої чи навіть втручалася в її внутрішнє життя. Тільки ангел Божий промовляв до Церков своїми посланнями – з метою наставлення на шлях істини.

Так що принцип "визнавати – не визнавати" не має євангельського підтвердження. Візантія взяла на себе цю роль самовільно, тому що була єдиною християнською імперією за доби Середньовіччя, а Церква в ній злилася з державою репресивною, феодальною, кріпосницькою. Це злиття відоме в історії як цезаропапізм: цезар (імператор, цар) і папа (предстоятель Церкви) – одна особа, що є гріхом.

Візантія та її Церква обґрунтували своє право утворювати та визнавати інші помісні Церкви тим, що висували власну версію богословського учення і обряду Богослужіння власного утворення. Виходило так: раз ми, Візантія, дали вам віру, то мусите до кінця світу від нас залежати, брати від нас провід (главу вашої Церкви, єпископів), нашу мову Богослужінь і всі наші правила й закони.

Саме так треба розуміти ставлення візантійців до України-Русі, коли й після Хрещення 988 року вони майже 500 років нав'язували нам грецьких керівників (митрополитів) на Київську митрополічну кафедру й робили спроби ввести грецьку мову для богослужінь у Києві й по всій Україні-Русі. Коли ж на кафедру Церква ставила українців (як-от Іларіона у XI ст. й Кліма Смолятича у XII ст.), греки інтригами домоглися їх усунення. Тільки з падінням Візантії в сер. XV ст. українцям вдавалося (та й то – не завжди) ставити на кафедру етнічних українців. Таким чином, у церковній кадровій політиці довго панувала нехристиянська, шовіністична, імперіалістична ментальність: "Є греки, а всі інші – варвари". Щоправда, з нав'язуванням грецької мови, яку в Україні розуміли лічені одиниці, а не народ, у візантійців нічого не вийшло. Вже князь-хреститель України Володимир Великий поставив тверду вимогу перед митрополитами-греками: служити у храмах слов'янською, а не грецькою мовою! Тоді чужинці з Константинополя мусили трудитися та опановувати "варварську мову".

Чи за чистоту віри, непошкодженість догматів і канонів прийняла Україна-Русь християнську віру візантійського обряду? Чи зробила вона це тому, що там не було єресей? Для відповіді на ці запитання звернімося до літопису “Повість минулих літ”, написаного на основі ще давніших літописів Нестором Літописцем.

Цей літопис розлого й детально описує обставини, які передували Хрещенню Русі. До великого князя Володимира приходило чимало делегатів зі всього світу, вихваляючи свої релігії та віровчення. Князь звернувся до бояр і старшин, своїх радників, за порадою, як йому бути з цими вихваляннями кожного своєї релігії? “Знай же, князю, – відповіли радники, – що своє ніхто не лає, а хвалить. Якщо хочеш дізнатися правду, то маєш у себе мужів: пославши їх, дізнаєшся, яка в них служба і хто служить Богу”. Володимир прислухався до їхньої поради, підібрав десятох делегатів, як написано в Літописі, “мужів славних і розумних”, і вони помандрували світом. Відвідали кілька країн, уважно приглядалися до служб. Останні прийшли у столицю Візантії. Там греки відчули, що можуть отримати великий вигреш, тому сам їхній імператор Василь II давав розпорядження патріархові якнайкраще зустріти киян, наголосивши на зовнішній красі візантійського обряду в роззолоченому храмі Св. Софії.

“Прибули в Царгород і явилися до царя. Цар же запитав їх: «Для чого прийшли?» Ті розповіли йому все. Почувши оповідь, цар зрадів і того ж дня віддав їм велику шану. Наступного дня послав до патріарха сказати: «Прийшли русичі досліджувати нашу віру. Приготуй церкву і клір, та й сам одягнися у святительські ризи, щоб бачили вони славу Бога нашого». Почувши це, патріарх звелів скликати кліриків, чинно підготували святкову службу; запалили кадила, покликали співців. Та й пішов з русичами до церкви; поставив їх на кращому місці, показав їм красу церкви, спів, архієрейську службу, дияконів; розповів про служіння Богу. Вони були в захваті, дивувалися і хвалили службу. І покликали їх царі Василь та Костянтин, та й мовили: «Ідіть у землю вашу». Й відпустили їх з дарами великими й честю”.

Як бачимо, для греків важливо було справити на гостей з Києва найсильніше враження зовнішнім “фасадом”: показати красу, а не суть. І у своїх розрахунках вони не помилилися. Ось що доповіли делегати князеві Володимирі (після того, як неприхильно висловилися про відвідини інших країн): “І прийшли ми у грецьку землю, і ввели нас туди, де служать вони Богу своєму. І не знали – на небі чи на землі ми, бо нема на землі такого видовища і краси такої; і не знаємо, як розповісти про це. Знаємо ж лишень, що перебуває там Бог з людьми. І служба там краща, ніж в інших країнах. Не можемо ми забути краси тієї, бо всяка людина, яка покуштує солодкого, не візьме потім гіркого. Так і ми не можемо вже тут перебувати в язичництві”. Бояри ж додали: “Якби поганій був закон грецький, то не прийняла б його бабця твоя Ольга, а була ж бо вона наймудріша зо всіх людей” (“Повість минулих літ” за 987 рік).

В основу остаточного рішення князя прийняти християнську віру східного візантійського обряду було покладено художньо-естетичний, а не богословський принцип. Делегати, переконуючи Володимира прийняти в Русі “грецьку віру”, ні словом не обмовилися про основоположні догмати християнства – троїчність Бога, Боговтілення Ісуса Христа, Його подвійну природу, волю й енергію, чудотворіння тощо. Не проінформували вони князя, скільки єресей (помилкових учень) було в історії Візантійської Церкви, що аж сім усесвітніх (вселенських) соборів треба було скликати протягом 325–787 рр., щоб відкинути, скасувати ці єресі.

Вони все говорили про красу храму (це був кафедральний патріарший собор Св. Софії, збудований ще у 532–537 рр. за правління імператора Юстиніана, – грандіозний, прикрашений мозаїками й коштовними матеріалами), вбрання кліриків, співи хору.

Тобто середньовічна Русь прийняла зовнішньо-обрядову сторону візантійства, і лише згодом її світські та духовні лідери довідалися, що цими зовнішніми “ефектами” Візантія накладає свою тяжку залізну руку на цілу країну, діючи так насамперед через бажання панувати на церковних теренах, які тоді були тісно пов’язані із суспільними та державними. Схаменулися, але пізно. Після хрещення Русі сюди приїхало багато греків-священиків, які привезли свої церковні закони, що правили й за державні. Наші законодавці читали грецькі закони, але, складаючи українську збірку законів “Руська Правда”, відкинули грецькі.

“Руська Правда” – найетичніші, найлюдяніші, найпрогресивніші, найдемократичніші закони в тодішньому культурному світі”. Ця думка канадсько-українського автора монографії “Московство, його походження, зміст, форми, історична тяглість” П. Штепи передає істинне ставлення українців до всього візантійського – від Володимирівського Хрещення до Шевченкового “хвалить царя свого п’яного та візантійство прославлять”. Ставлення до Візантії і її Константинопольського патріархату ніколи в нас не було як до матері, а радше як до мачухи. Варто згадати хоча б той факт, що жоден їхній патріарх за 700 років (з X до XVI ст.) не відвідав своєї “дочки”; а коли патріарх Єремія II таки навідався, щоб зібрати “милостиню” (гроші для відкупу від турків) у кін. XVI ст., то так почав нищити Київську митрополію, що це призвело до її розколу на православне й уніатське

(греко-католицьке) крила. Тож не “зрада” митрополита Михайла Рогози, єпископів Іпатія Потія, Кирила Терлецького та інших, а справжня зрада Єремії призвела до вимушеної Берестейської унії та переходу частини українців під захист католицького Рима.

Але й ту частину Київської митрополії, яка залишалася православною і терпляче продовжувала визнавати Константинопольську патріархію “матір’ю”, ця т. зв. “мати” нишком продала за золото й соболині шкурки Москві 1686 р.

Негативних факторів зверхнього ставлення греків (у Візантії після неї) до українців можна навести так багато, що вийшла б велика книга – аж до сучасного абсолютно незрозумілого зволікання Константинопольським патріархом Варфоломієм з визнанням незалежності (автокефалії) Української Православної Церкви Київського патріархату. Хоч усі необхідні умови, які нам поставив цей грецький архієрей зі Стамбула, вже виконані й перевиконані давно.

Саме для розуміння, що таке Візантія в історичній перспективі за одинадцять століть її існування як держави-імперії (точніше, з 330-го до падіння 1453 р.) і написана ця стаття.

В радянські часи Москва не дозволяла союзним республікам (а надто Україні) досліджувати Візантію, приватизувавши цю тему, посилаючись на достатню кількість московських візантологів і на видання “Византийского временника”, де друкувалося багато сфальшованого, перекрученого, щоб підтвердити тезу монаха XV ст. Філофея, що Москва нібито “третій Рим” (після Рима й Константинополя), а “четвертому не бути”. Тобто це – непрадоподібна теза, що Московія (бо ніяка вона не Русь і не Росія) є прямою спадкоємицею Візантії, минаючи, звичайно, Київ і Україну.

Сучасні українські візантологи (їхні праці останніх десятиліть наведені в бібліографії) розвінчують традиційні московські “наукові” фальші про Візантію і “третьоримську” спадкоємність Москви. В цій низці праць є і скромна спроба автора даної розвідки коротко й популярно написати про Візантію крізь одинадцять століть її історії, що допоможе читачам з’ясувати проблему хто є хто і що є що!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Барт А.* Царьгород и его окрестности. – Петроград: Издание А. С. Суворина, 1915. – 248 с.
- Балух В., Макар Ю.* Історія стародавньої Греції. Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 419 с.
- Балух В.* Візантиністика. Курс лекцій. – Чернівці: Книги–XXI, 2006. – 610 с.
- Балух В.* Історія античної цивілізації: підручник для студ. вузів. У 3 т. Т. 1: Стародавня Греція. – Чернівці: Наші книги, 2007. – 658 с.
- Балух В.* Історія античної цивілізації: підручник для студ. вузів. У 3 т. Т. 2: Стародавній Рим. – Чернівці: Наші книги, 2008. – 848 с.
- Бігун О.* Byzantinium: pro et contra: амбівалентність візантіства у творчості Тараса Шевченка. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. – 412 с.
- Бычков В.* Византийская эстетика. Теоретические проблемы. – Москва: Искусство, 1977. – 198 с.
- Бычков В.* Малая история византийской эстетики. – Киев: Путь к истине, 1991. – 408 с.
- Васильев А.* Латинское владычество на Востоке. Эпоха Латинской и Никейской империй. 1204–1261. – Петроград: Academia, 1923. – 78 с. – (История Византии. [Вып. 2]).
- Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. В 10 т. Т. 1–3. – Санкт-Петербург, 1858–1860.
- Византийский временник [Щорічник, з 1894 р. – Петербург, у 1918–1924 рр. – Петроград, у 1924–1927 рр. – Ленінград, з 1947 р. – Москва].
- Византия и Русь: Памяти Веры Лихачевой 1937–1981 гг. Сб. статей / АН СССР. Науч. совет по истории мировой культуры; Сост. Т. Б. Князевская; Отв. ред. Г. К. Вагнер. – Москва: Наука, 1989. – 336 с.
- Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О.* Історія Візантії: Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів: Априорі, 2011. – 880 с.: іл.
- Горянов Б.* Поздневизантийский феодализм. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – 502 с.
- Грибовский В.* Народ и власть в Византийском государстве: Опыт историко-догматического исследования. – Санкт-Петербург: Типография М. Меркушева, 1897. – 439 с.
- Деяния Вселенских соборов. В 7 т. Т. 1–7 / изд. в рус. переводе при Казанской Духовной Академии. – Казань, 1859–1873.
- Диакон, Лев.* История / Пер. М. Копыленко, статья М. Сюзюмова, комм. М. Сюзюмова, С. Иванова, отв. ред. член-корр. АН СССР Г. Литаврин. – Москва: Наука, 1988. – 239 с. – (Серия “Памятники исторической мысли”).

Диль, Шарль. Византийские портреты. В 2 вып. Вып. 1 / пер. Безобразовой М. под ред. и с предисл. Безобразова П. – Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, Тип. В. И. Воронова 1914. – 376 с. – (Страны, века и народы).

Диль, Шарль. Византийские портреты. В 2 вып. Вып. 2 / пер. Безобразовой М. под ред. и с предисл. Безобразова П. – Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, Тип. В. И. Воронова, 1914. – 397 с. – (Страны, века и народы).

Лесюк М. Історія Древньої Церкви / Київська православна богословська академія Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Київ: [Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату], 2013. – 528 с.

Лозінський К. Святий правівірний Юстиніян Великий (527–565 роки) – християнський імператор і богослов. – Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2014. – 589 с.

Комнина А. Алексиада / Вступ. стаття, переклад, коментарій Я. Любарського, отв. ред. А. Каждан. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965. – 688 с. – (Серия “Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы”).

Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания / НАН Украины, Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского. – Киев: Мошак М. І., 2012. – 232 с.

Нікітенко Н. Мозаїки Софії Київської. – Київ: Горобець, 2016. – 192 с.

Омельчук В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії: монографія [переднє слово Р. В. Кошулинського, передмова О. Л. Копиленка]. – Київ: Золоті ворота, 2014. – 576 с. – Серія: Світові традиції державного управління. – Вип. III.

Степовик Д. Візантологія / 2-ге видання, доповнене, ілюстроване. – Жовква: Місіонер, 2013. – 352 с. + 80 вкл.

Штена П. Московство, його походження, зміст, форми, історична тяглість. Вид. 5. – Дрогобич, 2005. – 410 с.

Чорноморець Ю. Візантійський неоплатонізм: Від Діонісія Ареопігита до Генадія Схоларія. – Київ; Дух і Література, 2010. – 568 с.

REFERENCES

Bart A. Tsarhorod y eho okrestnomy. – Petrohrad: Yzdanye A. S. Suvoryna, 1915. – 248 s.

Balukh V., Makar Yu. Istoriia starodavnoi Hretsii. Kurs lektsii. – Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2001. – 419 s.

Balukh V. Vizantynistyka. Kurs lektsii. – Chernivtsi: Knyhy–XXI, 2006. – 610 s.

Balukh V. Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: pidruchnyk dlia stud. vuziv. U 3 t. T. 1: Starodavnna Hretsii. – Chernivtsi: Nashi knyhy, 2007. – 658 s.

Balukh V. Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: pidruchnyk dlia stud. vuziv. U 3 t. T. 2: Starodavnii Rym. – Chernivtsi: Nashi knyhy, 2008. – 848 s.

Bihun O. Byzantium: pro et contra: ambivalentnist vizantiistva u tvorchoosti Tarasa Shevchenka. – Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2014. – 412 s.

Bychkov V. Vyzantiiskaia estetyka. Teoretycheskye problemy. – Moskva: Yskusstvo, 1977. – 198 s.

Bychkov V. Malaia ystoriia vyzantiiskoi estetyky. – Kyev: Put k ystye, 1991. – 408 s.

Vasylev A. Latynskoe vladychestvo na Vostoke. Epokha Latynskoi y Nykeiskoi ymperyi. 1204–1261. – Petrohrad: Academia, 1923. – 78 s. – (Ystoriia Vyzantyy. [Vyp. 2]).

Vyzantiyskye ystoryky, perevedennye s hrecheskaho pry Sankt-Peterburhskoi dukhovnoi akademyy. V 10 t. T. 1–3. – Sankt-Peterburh, 1858–1860.

Vyzantiyskiy vremennyk [Shchorichnyk, z 1894 r. – Peterburh, u 1918–1924 rr. – Petrohrad, u 1924–1927 rr. – Leninhgrad, z 1947 r. – Moskva].

Vyzantyya y Rus: Pamiaty Very Lykhachevoi 1937–1981 hh. Sb. Statei / AN SSSR. Nauch. sovet po ystoriy myrovoi kultury; Sost. T. B. Kniazevskaia; Otv. red. H. K. Vahner. – Moskva: Nauka, 1989. – 336 s.

Voitovych L., Domanovskiy A., Kozak N., Lylo I., Melnyk M., Sorochan S., Faida O. Istoriia Vizantii: Vstup do vizantynistyky / Za red. S. B. Sorochana i L. V. Voitovycha. – Lviv: Apriori, 2011. – 880 s.: il.

Horianov B. Pozdnevvyzantiyskiy feodalizm. – Moskva–Leninhgrad: Yzd-vo AN SSSR, 1962. – 502 s.

Hrybovskiy V. Narod y vlast v Vyzantiyskom hosudarstve: Opyt ystoryko-dohmatycheskoho yssledovanyia. – Sankt-Peterburh: Tipohrafiya M. Merkusheva, 1897. – 439 s.

Deianyia Vselenskykh soborov. V 7 t. T. 1–7 / yzd. v rus. perevode pry Kazanskoi Dukhovnoi Akademyy. – Kazan, 1859–1873.

Dyakon, Lev. Ystoriia / Per. M. Kopylenko, statia M. Siuziumova, komm. M. Siuziumova, S. Yvanova, отв. red.

- chlen-korr. AN SSSR H. Lytavryn. – Moskva: Nauka, 1988. – 239 s. – (Seryia “Pamiatnyky ystorycheskoi mysly”).
- Dyl, Sharl.* Vyzantiyskye portrety. V 2 vyp. Vyp. 1 / per. Bezobrazovoi M. pod red. y s predysl. Bezobrazova P. – Moskva: Yzdanye M. y S. Sabashnykovykh, Typ. V. Y. Voronova 1914. – 376 s. – (Strany, veka y narody).
- Dyl, Sharl.* Vyzantiyskye portrety. V 2 vyp. Vyp. 2 / per. Bezobrazovoi M. pod red. y s predysl. Bezobrazova P. – Moskva: Yzdanye M. y S. Sabashnykovykh, Typ. V. Y. Voronova, 1914. – 397 s. – (Strany, veka y narody).
- Lesiuk M.* Istoriiia Drevnoi Tserkvy / Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu. – Kyiv: [Vydavnychy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu], 2013. – 528 s.
- Lozynskyi K.* Sviaty pravovirnyi Yustyniiian Velykyi (527–565 roky) – khrystyianskyi imperator i bohoslov. – Kyiv: Vydavnychy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2014. – 589 s.
- Komnyna A.* Aleksyada / Vstup. statia, perevod, komentaryi Ya. Liubarskoho, otv. red. A. Kazhdan. – Moskva: Nauka, Hlavnaia redaktsiia vostochnoi lyteratury, 1965. – 688 s. – (Seryia “Pamiatnyky srednevekovoii ystoriyy narodov Tsentralnoi y Vostochnoi Evropy”).
- Nykytenko N., Korniyenko V.* Drevneishye hraffyty Sofyy Kyevskei y vremena ee sozdaniia / NAN Ukrayny, Yn-t ukr. arkheohrafiy y ystochnykovedeniia ym. M. S. Hrushevskoho. – Kyev: Moshak M. I., 2012. – 232 s.
- Nikitenko N.* Mozaiky Sofii Kyivskoi. – Kyiv: Horobets, 2016. – 192 s.
- Omelchuk V.* Normatyvno-pravove zabezpechennia derzhavno-tserkovnykh vzaiemyn u Vizantiiskii imperii: monohrafiia [perednie slovo R. V. Koshulynskoho, peredmova O. L. Kopylenka]. – Kyiv: Zoloti vorota, 2014. – 576 s. – Seriia: Svitovi tradytsii derzhavnogo upravlinnia. – Vyp. III.
- Stepovyk D.* Vizantolohiia / 2-he vydannia, dopovnene, iliustrovane. – Zhovkva: Misioner, 2013. – 352 s. + 80 vkl.
- Shtepa P.* Moskovstvo, yoho pokhodzhennia, zmist, formy, istorychna tiahlist. Vyd. 5. – Drohobych, 2005. – 410 s.
- Chornomorets Yu.* Vizantiyskyi neoplatonizm: Vid Dionisiia Areopahita do Henadiia Skholariia. – Kyiv; Dukh i Literatura, 2010. – 568 s.

УДК 94(477):355.665.1“15/16”

Шаменков Сергій Ігоревич

незалежний дослідник

(Одеса, Україна)

rogalaserge@gmail.com**Shamenkov Serhii,**

independent researcher

(Odesa, Ukraine)

ГАТУНКИ ТА КОЛЬОРИ СУКНА У ВІЙСЬКОВОМУ КОСТЮМІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)**TYPES AND COLOURS OF WOOLLEN CLOTH IN A MILITARY SUIT OF UKRAINIAN COSSACKS (LATE 16TH – THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY)****Анотація**

У статті здійснений аналіз письмових і іконографічних джерел з історії ґатунків та кольорів сукна, що використовували українські козаки кінця XVI – XVII ст. Виокремлені різні сорти сукна, що виділялося на потреби козацької старшини, військових слуг і простих козаків. Встановлено, що найпоширенішим видом сукна українського козацтва було грубе, нефарбоване біле сукно, що найчастіше згадується і зображується у джерелах.

Ключові слова: козацтво, військовий одяг, люньське сукно, каразея, габа, єрмяк, серм'яга, жупан.

Summary

The article analyzes written and iconographic sources for the history of varieties and colours of cloth used in the costume of Ukrainian Cossacks in the end of the 16th century and the first half of the 17th century. Different grades of cloth were distinguished, which stood out for the command staff (foreman) of the category of military servants, and ordinary Cossacks. It was found that the most common type of cloth among the clothes of Ukrainian Cossacks was thick, coarse cloth, not painted white or grey. Such a fabric is mentioned and depicted in the sources most often.

Keywords: Cossacks, military clothing, luns cloth, karasej, haba, hermak, sermiaga, zhupan.

В українських та зарубіжних музейних збірках представлені предмети одягу українського козацтва, старшини та цивільного населення XVI–XVII ст., крім того, музейні установи ведуть виставкову роботу щодо залученням реконструкцій одягу козацької доби, тому актуальним є вивчення питання, якими сукнами для пошиття одягу користувалися запорожці та козаки, що перебували на службі уряду Речі Посполитої. Питання, в який одяг вбиралося козацьке військо у першій половині XVII ст., вже розглядалося у низці публікацій¹. Щоб з'ясувати питання щодо ґатунків і кольорів сукна для цього одягу, необхідно звернутися до джерел: спогадів сучасників, матеріалів судових актів, описів майна та інших документів.

В українському суспільстві побутує стереотипна думка, що склалася під впливом мистецтва та романтичного уявлення про історичний одяг, що козаки, отримуючи дорогі сукна як плату за військову службу, вбиралися на війну в дорогий одяг, в такий спосіб акцентуючи увагу на своєму статусі. Однак історичні джерела засвідчують інший стан справ.

У 1568–1572 рр. певна кількість козаків була прийнята на державну службу короля Сигізмунда II Августа для охорони східних кордонів Речі Посполитої. Польський уряд звернувся до князів та шляхти Волинської землі з наказом залучити для патрулювання кордонів і здійснення походів у степові регіони проти кримських татар гарнізони прикордонних замків, а також козаків, зокрема, підпорядкованих Дм. Вишневецькому. Як винагороду за службу уряд виплатив козацьким загонам двісті кіп грошей, а остерським козакам вислав люньське та вроцлавське сукна. Незначна кількість люньського сукна (вісім поставів, в кожній – близько 50 ліктів) свідчить про те, що воно призначалося для козацької старшини, а п'ятдесят поставів недорогого вроцлавського сукна – простим козакам. Також було відправлено п'ятдесят кіп грошей та п'ятдесят сім поставів різного сукна

1 Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. – К., 2010. – 146 с.; Шаменков С. И. Реестровые казаки Богдана Хмельницкого // Старый Цейхгауз. – 2011. – № 40–41. – С. 8–16; Шаменков С. И. К вопросу о сортах и цвете сукон в costume украинского казачества (конец XVI–XVII вв.) / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4 (дата обращения: 16.05.2018). – Название с экрана; Славутич Є. Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.) // Військово-історичний альманах. – 2013. – Ч. 1–2 (25–26). – С. 68–86.

любецьким козакам та двісті п'ятдесят кіп грошей – іншим козакам².

У 1578 р. козацькі посланці отримали від короля С. Баторія по 15 флоринів та по 8 ліктів сукна “на два єрмяки” (лікоть дорівнював приблизно 50–60 см; єрмяк, або гермяк – верхній плечовий одяг з великим коміром). Ці ж посланці домовилися, щоби кожен із 500 піших козаків урядового реєстру одержував по 15 флоринів та по 4 литовські аршини сукна на рік (в аршині було приблизно 5 ліктів), а кінні козаки – трохи більше³. Як пише З. Стефанська, ці сукна повинні були мати якісний ґатунок лунського сукна⁴.

Чи були отримані обіцяні гроші та сукна, невідомо, проте 1587 р. козацький “старший” Я. Оришевський прибув на сейм, та, сівши по-турецьки, просив уплатити козакам борг по жолду⁵.

Згадується надіслане урядом сукно для козаків (“чотыры белый”) у документі 1584 р. з Луцької гродської книги⁶. Яке сукно малосся на увазі, сказати важко, оскільки ми маємо лише дореволюційну російську конскрипцію цього документа, а не його оригінальний текст. Проте у відомому етимологічному словнику старопольської мови С. Б. Лінди ми знаходимо два подібні терміни: 1) “bela” – пакунок сукна розміром на 20 поставів⁷; 2) “biel” – ґатунок білої матерії⁸. Тож із великою вірогідністю можемо припустити, що йдеться про чотири пакунки нефарбованого білого сукна, яке, з огляду на судову справу, було вкрадене, тож козаки його не дістали.

Ще одна згадка датована 1600 р., коли козаки (чи принаймні дехто з них) мали отримати плату за участь у Молдавській війні. Про виділені гроші та сукна зберігся запис у сеймовій розрахунковій книзі⁹.

Невідомо, чи отримували щось козаки протягом подальших 10 років, але в 1614 р. польські комісари дали запорозькому війську таку ординацію: “Військо козацьке буде по старому звичаю нести пограничну службу проти татар і турків, провідуючи вісти про неприятеля і боронячи переправи, за певну платню, а власне річно 10 тис. золотих і 700 поставів каразеї, що мають їм річно присилатися до Києва¹⁰”. Козаки на цю пропозицію не погодились, позаяк вона задовольняла потреби лише третини з них; до того ж сейм відмовився її ухвалити. Тож 700 поставів каразеї козаки також не отримали.

У 1620 р. чергова комісія постановила: більше не видавати поставів каразеї, а платити грішми¹¹. Після 1620 р. (фактично з 1614 р.) писемні джерела не згадують про сплату реєстровим козакам сукнами; якщо це й відбувалося епізодично, на загальну ситуацію це не впливало.

Отже, сукна, які польський уряд з кінця XVI ст. видавав рядовим козакам, найімовірніше, мали ґатунок та назву каразея, а старшині – ґатунок якісного люньського (англійського) сукна або лундиш переважно синіх відтінків. Каразея – груба проста тканина саржевого переплетіння, з ворсом чи без нього, білого чи сірого кольору, або пофарбована в різні кольори. У словнику С. Б. Лінди читаємо про каразею: “...sukno proste grube... < >, Woiewodowie więc szarzy chadzali¹²” (“...сукно просте грубе... < >, Ватажки наші в сірому ходили” – С. Ш.).

У трактаті-меморандумі поч. 1620-х рр. з архіву князів Радзивіллів, який перераховує козацьке спорядження, козацьким одягом вказані серм'яги та каразея: “kirasyej, siermiag¹³”. В каразеї – сірому сукні ходили і польські жовніри: “Zolnierze staropolsci w karazyi, w szarym suknie shodzili¹⁴”. Про каразею як просту тканину (подібну до хлопської), з якої разом з лундишем виготовляли одяг українських козаків та польської піхоти, пише і З. Стефанська¹⁵.

Крім імпортованих сукон, для потреб армії, були матерії різних ґатунків, які виготовляли і на теренах Речі Посполитої. Зокрема, на Серадзьких та Ленчицьких землях виготовляли т. зв. сукно хлопське, за ґатунком каразея, на Шльонських – сукно, відоме як швебединське, а також шептух (schifftuch) та каразею, ціна на яку

2 Леп'явко С. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 59.

3 Свод данных о Я. Оришевском, запорожском гетмане времен С. Батория // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 129–130.

4 Stefanska Z. Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. – Warszawa, 1964. – S. 312.

5 Свод данных... – С. 129–130.

6 Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. 3. Т. 1. – К., 1863. – С. 15.

7 Linde S. B. Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1807. – Т. 1. Cz. 1. – S. 69.

8 Ibid. – S. 103.

9 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 315; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Krakow, 1912. – Т. 2. – S. 304.

10 Грушевський М. Вказ. праця. – С. 5.

11 Korzon T. Op. cit. – S. 310.

12 Linde S. B. Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1808. – Т. 1, Cz. 2. – S. 960.

13 Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8 / 9. – С. 459.

14 Linde S. B. Słownik języka polskiego. – Т. 1, Cz. 2. – S. 960.

15 Stefanska Z. Op. cit. – S. 321.

наприкінці XVI ст. становила 24 грошей за лікоть. Сукна паклак та кир (імовірно, також саржевого плетіння) мали такий самий ґатунок, як і каразея¹⁶.

Виготовлений із каразеї чи інших недорогих сукон (зокрема, виробленого в Моравії муравського) плечовий та поясний одяг був доволі поширеним з-поміж різних верств населення і згадки про нього неодноразово зустрічаються в різних джерелах. Зокрема, у 1575 р. у князя А. Курбського вкрали білий муравський єрмяк¹⁷, а у службника-боярина П. Дуновського у 1576 р. – білий каразеевий єрмяк¹⁸; жупани з білої каразеї крадуть у шляхтичів у 1587 р.¹⁹. У Житомирських гродських (судових) актах натрапляємо на “ярмяки каразеевые белые, жупан каразеевый белый²⁰”. Якщо речі були виготовлені з фарбованої або біленої каразеї, це обов’язково зазначали: “убранье белое каразеивое, убранье блакитное люньское²¹”, “портки синие каразиевие²²”, “жупан синий каразеевий²³”.

Дані, наведені З. Стефанською та іншими дослідниками, підтверджують згадки сучасників описуваних подій. Зокрема, старовинні козаки – носії запорозьких традицій, вбиралися в пошиті з грубого сукна білі та сірі жупани та серм’яги. Так само вдягалася й запорозька старшина. Новообраний у 1622 р. козацький гетьман О. Голуб носив, як і всі, хто його оточує (старшина та прості козаки), звичайні прості сірі серм’яги²⁴. Ось як Ш. Старовольський описує зовнішній вигляд козаків першої чверті XVII ст. (у перекладі Д. Вирського): “Залізної броні або панцира не носить ніхто, навіть гетьман, так само не має іншої одежі або багатшого столу. Вбираються в грубу сорочку і керею²⁵”. Оскільки Д. Вирський наводить латинський оригінал тексту (“sed rudī gausare et penula testī²⁶”), стає зрозуміло, що йдеться не про керею, а про плащ-опанчу. Д. Вирський також цитує текст Ш. Старовольського більш докладно: “...так само немає одягу, що вирізняється (багатством), або розкішнішого столу. Але грубою шерстяною тканиною (контекстний варіант – серяком-серм’ягою. – С. Ш.) та плащем теплим вкриті²⁷”. Про кольори вбрання Ш. Старовольський пише так: “Хіба лише яким там старшим (старшині. – С. Ш.) однострої кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови верхники лише носять²⁸”. Як повідомляє А. Віміна, під час війни козаки одягаються надзвичайно просто, коштовні ж шати продають чи пропивають²⁹. Таке недбале ставлення козаків до коштовних речей зазначає у своєму описі України Г. Л. де Боплан³⁰.

Не нехтували козаки і таким заробітком, як наймання на службу до татар. Приміром, за підтримку у 1636 р. кримського хана Інаета Герая запорожці крім грошей отримали білу габу – нефарбоване сукно східного виробництва³¹.

Запорозьке військо часів війни з Московською державою (вересень 1633 р.) у своєму листі описує ксьондз Колудзький: “...они скорѣй походять на сатиравъ, похожи другъ на друга, – въ сѣрой одеждѣ, рѣдко кто въ синемъ или красномъ, кожа на их тѣлѣ, какъ кожа на деревѣ, презрѣніе къ жизни полное, больше заботы о горилкѣ, чѣмъ о жизни, однимъ словомъ, здѣсь есть что посмотреть³²”.

За пізнішими згадками можна уявити, який вигляд мали запорожці під час мирного життя. Перше свідчення стосується війська Тимоша Хмельницького, що прибуло на весілля молодого гетьманича з донькою Молдавського господаря. Тиміш привів відбірне, але “оборване” військо, та й сам не переймався своїм зовнішнім виглядом: був одягнений в атласний кармазиновий жупан та підбиту соболями оксамитову ферязь, але наче “з чужого плеча”. Полковників, вбраних за польською модою, було небагато, більшість виглядали як голота³³.

16 Ibid. – С. 319, 320.

17 Українське повсякдення ранньомодерної доби: зб. док-в. Вип. 1. – К., 2014. – С. 196.

18 Там само. – С. 223.

19 Там само. – С. 425.

20 *Мойсієнко В.* Акти Житомирського гродського уряду. 1590–1635. – Житомир, 2004. – С. 45, 167–168.

21 Українське повсякдення... – С. 202.

22 АЮЗР. – Ч. 3. Т. 1... – С. 229.

23 Там же. – С. 107–119.

24 *Сас П.* Запорозці у Польсько-Московській війні наприкінці смути 1617–1618 рр. – Біла Церква, 2010. – С. 235.

25 *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) – К., 2008. – Ч. 2. – С. 373.

26 Там само. – С. 370.

27 Там само. – С. 384.

28 Там само. – С. 389.

29 Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 71.

30 *Гильом Левассер де Боплан.* Описание Украины / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan2/frametext2.htmj> (дата обращения: 16.05.2018). – Название с экрана.

31 *Грушевський М.* Вказ. пряця. – С. 6.

32 *Беляшевский Н. Ф.* К характеристике козаков первой половины 17 ст. // Киевская старина. – 1896. – № 2. – С. 59.

33 *Венгржиновський С.* Свадьба Тимоша Хмельницького // Киевская старина. – 1887. – № 4. – С. 38.

Друге свідчення стосується вигляду козацьких полків під командою Ю. Немирича, у 1658 р. надісланих гетьманом І. Виговським для урочистої зустрічі московського посла В. Кікіна: "...стрѣльба была худа и нестройна, а пѣхотные люди худы и безодежны³⁴". Як бачимо, навіть під час урочистих подій бути "сатирами" вважалося нормою.

Г. Л. де Боплан, згадуючи про Україну, також зауважує простоту й аскетизм козацького верхнього плечового одягу під час військових походів, а також використання козаками старого одягу та вузьких (певно, сукняних) штанів: "d'un caleçó, recharge avec une melchan terobbe³⁵". В одній із кравецьких книг, що містить крої речей XVII – початку XVIII ст., терміном "caleçó" названі вузькі штани угорського типу³⁶.

Під час війни козаків неодноразово бачать у одязі білого кольору. Зокрема, у польських листах є такі метафоричні рядки про загиблих козаків: "поле забіліло" або "забіліло поле їх трупом³⁷". Білий одяг у козаків зауважив литовський обозний С. Осинський³⁸. У 1651 р. поляки бачили козацький полк "...всі на добрих конях, у білих серм'ягах³⁹". У 1649 р. за небажання та невміння воювати мозирських та чорнобильських козаків вигнали з війська, відібравши зброю та знявши з них серм'яги⁴⁰, які, вірогідно, мали символічний контекст "барви". Під час битви під Корсунем підрозділ козаків ідентифікують саме за білим кольором одягу, що відзначає один з мушкетерів польської армії⁴¹.

У 1651 р. воєвода І. Бутурлін у доповіді царю переказав розповідь московських купців про те, як під час облоги Любеча козаки зняли з вояків литовського гетьмана Я. Радзивілла верхній і нижній одяг та віддали свої серм'яжні одяги: "...платье верхнее и исподнее лутчее все снимають со всѣхъ съ пановъ и въ то ихъ панское вмѣсто платье вельъ подавать летчинное платье и сермяжное, снимая съ черкасъ да надѣвать на шляхту⁴²".

Говорячи про колір козацького одягу, варто згадати слова І. Свешнікова про те, що козаки в битві під Берестечком були вбрані у "чорні жупани⁴³". Автор книги "Битва під Берестечком" запозичив цей фрагмент із праці М. Костомарова, який писав про козаків в "коротеньких чорних свитках⁴⁴", посилаючись на свідчення очевидця подій С. Грондського. Однак у виданій латиною книзі С. Грондського написано: "Ex oppocito vero Chmielnizki, proximos versus meridiem colles occupando quasi nebula aliqua conferissimus agminibus obumbrando carraginem suam producebit: sinistram alam Chano committendo, dextram autem ipse ductando", що перекладається як "З протилежного боку з'явився Хмельницький, зайняли пагорби на південь, щільними масами, насуваючись подібно хмарам чи туману, висуваючись темними рядами [виділення курсивом. – Авт.]: на лівому крилі хан зліва, а самі вони праворуч". Тож означений уривок не має жодних відомостей щодо одягу; тут наявна лише літературна гіпербола та, можливо, натяк на темно-сірі (кольору хмар) серм'яги.

Як бачимо, серед описів одягу козаків є згадки про серм'ягу – народний каптан XVII ст., який одягали поперх сорочки під верхній плащоподібний одяг. Серм'яги носили не лише селяни та козаки, а й заможне міщанство. Їх шили з білого та сірого домотканого серм'яжного сукна або з нефарбованої вовни різних відтінків коричневого⁴⁵. З серм'яжного сукна також виготовляли штани, відомі за джерелами як "убране сермяжное⁴⁶", та жупани. Приміром, білий серм'яжний жупан згадується серед вкраденого польськими жовнірами майна⁴⁷.

Одяг чорного кольору актові джерела згадують не часто порівняно з іншим. Про одяг чорного кольору не

34 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археологической Коммиссиею – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 146.

35 Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacques Caillou, 1660. – P. 57 / [Ел. пецурп]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.

36 *Albayzeta, Juan*. Geometria y trazas pertenecientes al oficio de sastres: donde se contiene el modo y orden de cortar todo genero de vestidos... – Zaragoza, 1720. – 95 p.

37 *Сас П.* Вказ. праця. – С. 236.

38 *Крип'якевич І.* Історія українського війська. – К., 1994. – С. 330–340.

39 Там само.

40 Джерела з історії національно-визвольної боротьби українського народу. – Т. 1. – К., 2012. – С. 274.

41 *Michałowski J., Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). – Warszawa, 1999. – S. 118.

42 Российский государственный архив древних актов, Москва (РГАДА). – Ф. 79. – Оп. 1. 1651 год. № 1-6. Л. 523; *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды 13-го археологического съезда. – М., 1908. – Т. 2. – С. 313.

43 *Свешников І.* Битва під Берестечком. – Рівне, 2008. – С. 322.

44 *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 326.

45 *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 162.

46 АЮЗР. – Ч. 3. Т. 1... – С. 215–219.

47 АЮЗР. – Ч. 3. Т. 4... – К., 1914. – С. 141–142.

йдеться при описі козаків, але фіксується в джерелах, що стосуються польської шляхти. З кінця XVI ст. чорний одяг здебільшого використовували як траурного-жалобний, а також одяг священиків та євреїв. Наприклад, у священика А. Дружиловського викрадають жупан чорний "сермяжний"⁴⁸. З-поміж викрадених у юдеїв Мовші Ізраєловича та Ізіяші Якубовича речей згадуються "чорний гермяк та шуба", "жупан чорний канавазовий" та дві "шуби жидовских чорних фалендишових"⁴⁹. У слуги Луцького підкоморія Я. Харлинського в 1587 р. було викрадено "делію жалобную чорную муравскую"⁵⁰. У литовських шляхтичів під час війни викрадають, зокрема, "кунтуш чорний сукенний рисями підшитий, кафтан чорний атласовий"⁵¹.

Згідно зі свідченнями джерел чорну дешеву тканину кир використовували шляхетські слуги нижчих рангів, а також для погребальних церемоній⁵². Призначені для пошиття жалобного одягу коштовні ґатунки чорного сукна актові джерела описують так: "czarnego lundysza zaluiancego"⁵³. Такий чорний стрій прикрашали у відповідній стилістиці: нашивки спереду могли мати зображення черепів⁵⁴.

Окрім каразеї та серм'яжної тканини в описах майна першої половини XVII ст. часто йдеться про габу (або абу) – біле нефарбоване грубе турецьке сукно) Наприклад, з габи були виготовлені деякі речі козаків, які у 1636 р. перебували на службі у старости: "опанча габенная, жупан габены". В цьому самому документі йдеться про "жупан шарый муравский (сірий з моравського сукна – Авт.), та світло-сірий доломан"⁵⁵. В описі митних податків на турецькі товари у 1654 р. згадується габа⁵⁶, а серед викрадених у купців речей – "опанча габяная"⁵⁷.

Винятковою є згадка у книзі Житомирського гродського суду від 30 жовтня 1618 р. про викрадення у двох козаків, що виконували доручення Овруцького старости, двох фалендишевих делій із жовтою шкіряною підкладкою⁵⁸. Фалендиш – ґатунок голландського чи англійського сукна середньої якості: наприклад "жупан лазуровий фалендишевий" коштував 25 зол.⁵⁹. Також в актах як речі козаків, що перебували на службі у старост, зазначені "жупан люнський блакитний"⁶⁰, "доломан облочистый шиптуховый"⁶¹, "жупана два люнських из гузиками сребнеми, гермак люнський синій, убрание синее лунское"⁶² та "жупан синій, тифтуховий, з кгузиками сребними"⁶³. Люнське сукно або лундиш – якісне англійське сукно, переважно синіх відтінків; шептух (szyptuch, нім. Schiff Tuch, тифтух) – пофарбоване в синій колір товсте грубе сукно польського чи німецького виробництва.

У листуванні Б. Хмельницького зі львівським магістратом за 1655 р. згадується ще одне ймовірне джерело отримання козаками сукна. Гетьман звертається до мешканців міста з вимогою викупу: "...мешканці міста повинні дати викуп чотириста тисяч злотих. На наших військових слуг повинні дати сто сувоїв сукна фалендишу та двісті сувоїв шиптуху, а також тисячу кожухів, дві тисячі чобіт. А зокрема на полковників і на різних військових старшин п'ятдесят сувоїв кармазину, двісті сувоїв півгранату, десять штук адамашку, п'ятдесят центнерів свинцю для піхоти"⁶⁴. У цьому надзвичайно цікавому листі вказані ґатунки сукна, що вимагалися як контрибуція для привілейованої категорії війська – військових слуг (канцеляристів, пушкарів, литаврщиків). У польськомовному варіанті листа вказана й кінна охорона гетьмана⁶⁵. Другу частину контрибуції мусили б одержати полковники та різні військова старшина. Рядовим козакам планували видати лише свинець. Проте львівський магістрат не погодився на такий викуп і значно знизив обсяг контрибуції, зібравши гроші та деякі товари⁶⁶.

Завдяки цьому документу ми можемо уявити, які ґатунки сукон бажали мати в війську Богдана

48 Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию. – Вильна, 1909. – Т. 34. – С. 141.

49 Там же. – С. 74–78.

50 Українське повсякдення... – С. 425.

51 Акты, издаваемые Виленской комиссией... – С. 333.

52 Gutkowska-Rychlewska M. Historia Ubiorów. – Wrocław, 1968. – S. 509.

53 Акты, издаваемые Виленской комиссией... – С. 141.

54 Gutkowska-Rychlewska M. Op. cit. – S. 511.

55 Мойсієнко В. Вказ. праця. – С. 167–168.

56 Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1961. – С. 343.

57 Акты, издаваемые Виленской комиссией... – С. 232.

58 Сас П. Вказ. праця. – С. 229–231.

59 АЮЗР. Ч. 3. Т. 4... – С. 141–142.

60 Мойсієнко В. Вказ. праця. – С. 45–50.

61 Там само. – С. 167–168.

62 АЮЗР. Ч. 3. Т. 1... – С. 215–219.

63 Там же. – С. 107–119.

64 Документи Богдана Хмельницького... – С. 452.

65 Józefowicz T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. – Lwów, 1854. – S. 191.

66 Ibid. – S. 200.

Хмельницького в одязі старшини та привілейованої категорії війська – військових слуг. Отже, за часів Б. Хмельницького, як і за часів С. Баторія, козацька старшина отримувала та використовувала дорогі, а козаки – дешеві сукна. У 1680-х рр., козацькі старшини, що перебували у складі посольств, отримували: полковники – “французского сукна на пару платья – 10 локтей, тонкого сукна на кунтуш – 5 локтей, фалендишу на жупан – 5 локтей, темно красного атласа – 12 локтей, голубого атласа – 12 локтей, адамашки (камки) померанцевого цвета – 12 локтей”; сотники “кармазину фалендишевого – 5 локтей, тузинку на жупан – 5 локтей, тонкого сукна на кунтуш – 5 локтей, фалендишу на жупан – 6 локтей”; хорунжим давали “тузинку на пару платья – 10 локтей, фалендишу – 5 локтей”; осавули та отамани діставали “фалендишу – 5 локтей, тузинку на пару платья – 10 локтей, тузинку на жупани – 10 (та? – Авт.) 5 локтя, тузинку на кунтуш – 5 локтя, паклаку на жупан – 6 локтей”; простим козакам “тузинку на кунтуши по – 5 локтя, паклаку или шептуху (на жупан) по 6 локтей, белого кіру вимоченного – 45 локтей⁶⁷”.

Вельми цікавою рефлексією є сатиричний лист-універсал, ймовірно, складений у 1653 р. учнями чи викладачами однієї з братських українських шкіл. Цей документ демонструє, який одяг, звичний у козацькій Україні, відтепер мали носити шляхта та міщани: “В сукманах шовкових красних аби не ходили, только в каразейових⁶⁸”.

У заповіті 1662 р. козака Переяславського полку та шляхтича І.Г. Бурмаки, зокрема, згадуються шати синього та білого кольорів⁶⁹.

З сукна шили верхи хутрянних шапок і чоловічий поясний одяг, згадуваний у документах як “убране”. Такі штани були не широкими, а деякі моделі навіть обтягували ногу⁷⁰. У вузькі білі штани вбрані представники старшини та козаки на Генеральній мапі України Г.Л. де Боплана 1640-х рр. (Typus Generalis Ukrainae). Такі ж вузькі штани зображені на фігурі козака на мапі Київщини 1661 р. (Joan Blaeu, 1598–1673, Ukrainae parsquae Kiovia Palatinatus), на картушах до мап з альбому І. Блау 1662 р.

Виготовлялися такі штани з вовняної тканини різних ґатунків – від домотканих до привозних дорогих. Найчастіше вони були сірого, білого, синього кольорів, іноді чорного та червоного. Також на ноги могли вдягати панчохи, так само виготовлені з різних ґатунків сукон.

Найпоширенішим сукняним одягом були серм’яги (пошиті з серм’яжного сукна сірого чи білого кольору), або жупани з такого самого ґатунку сукна. Білі, сірі, іноді – брудно-коричневі (це залежало від кольору вовни) свити чи короткий одяг іншого типу козаки вдягали повсякденно та у ньому вирушали на війну. Козацькі ватажки під час військових походів також носили прості та недорогі жупани чи серм’яги.

Під впливом угорської моди з’являється плечовий одяг доломан, який шили як із коштовних сукон, так і з простих. У документах із Київщини йдеться про “доломанъ фалендышовый”, “доломанъ фалендышовый лазуровый”, “доломанъ старый требуховый⁷¹”.

Згадаємо ще деякі типи одягу, який виготовляли з сукна різного ґатунку. Поверх жупанів чи серм’яг козаки одягали східні чи угорські куртки типу “менти” довжиною до коліна чи трохи вище, з рукавами по лікоть. Такі “менти”, згідно з іконографічними та сфрагістичними джерелами, носили в 1620–1640-ві рр. У часи повстання Б. Хмельницького вони, ймовірно, виходять із ужитку, але з’являються знову в середині 1650-х рр. У холодну пору року одягали вже згадані ермяки – сукняні довгі каптани з великим виложистим коміром, до пояса застебнуті на гудзики й іноді прикрашені шнурами.

Могли вдягати й довгі сукняні делії з короткими (по лікоть) чи з довгими рукавами, що звисали, з малим чи великим сукняним або хутрянним коміром. На Київщині носили делії фалендишові лазурові або темно-зелені⁷². Делії шили, купували чи отримували в дарунок. Наприклад, гетьману І. Виговському та його полковникам білі телетові (шовкові, тафтяні) делії 4 липня 1658 р. привезли в подарунок від кримського хана⁷³.

Одяг зі звичайного білого сукна під час військових дій використовували не лише козаки, такі випадки нам відомі і з-поміж старшин. У 1659 р. в переліку одягу захоплених в полон козацьких старшин бачимо на С. Гавратинском: “кафтанъ бѣлой суконной”, на І. Душинском “кафтанишко бѣлой абинной”, козак В. Ластка, що разом з ними потрапив у полон, носив “кафтан кумашной, другой абинной, штанишки бѣлые, суконные⁷⁴”.

67 *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на козацких послов // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 92.

68 *Документи Богдана Хмельницького...* – С. 635.

69 *Кривошея В.* Родоводи козацької старшини (доба козацько-гетьманської держави) // Гілея. – 2007. – Вип. 8. – С. 264.

70 Детальніше: *Шаменков С.* Поясний одяг в гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://xviic.blogspot.com/2015/07/xvi-xvii.html> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.

71 *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С. 149, 153, 154.

72 Там само. – С. 149, 153.

73 *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 72.

74 *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археологическою Коммиссиею.*

Теплі зимові сукняні речі могли підбивати зсередини хутром, найчастіше лисячим чи баранячим. У козацькому війську були поширені копеняки та плащі-опанчі з відкладним коміром. Також носили криті сукном поверх хутра шуби, хоча найбільш поширеними були білі хутрянні кожухи шкірою назовні.

На превеликий жаль, іконографічних джерел, які відображають кольорову гаму сукняного одягу, в нашому розпорядженні небагато. Насамперед слід згадати турецьку мініатюру 1635 р. з колекції Британської бібліотеки з зображенням атаки запорозькими човнами турецьких кораблів, де козаки представлені у вузьких червоних і чорних штанах, у сірих, брунатних та коричневих жупанах чи серм'ягах та (напевно когось зі старшин) – у червоному та синьому одязі.

Важливим джерелом є gobелен, що зображує Лоївську битву 1649 р., створений на підставі замальовок очевидця подій А. ван Вестерфельда. На ньому можна побачити двох полонених козаків, один із яких одягнений у коричневу серм'ягу чи жупан, а другий – у білизні. Крім того, на gobелені представлено полковника, що помирає, М. Кричевського, прикритого синім жупаном польського жовніра⁷⁵.

Ще одним іконографічним джерелом є зображення козака в синьому жупані на мапі Г. Л. де Боплана 1636 р.⁷⁶.

На численних замальовках А. ван Вестерфельда козаки показані в короткому (до коліна та вище) одязі – серм'ягах, жупанах і доломанах. На портретах Б. Хмельницького – копіях з утрачених оригіналів XVII ст., козаки зображені у білому короткому одязі, темно-синіх чи чорних вузьких штанах⁷⁷.

Не нехтували білим та сірим простим одягом і супротивники козаків – польські піхотинці та шляхтичі. Під час збройної сутички на Волині жовніри роти А. Прусиновського втратили кілька білих кобеняків з муравського сукна та білу каразеєву делію⁷⁸. Одна з гайдуцьких рот, зображена на відомому Стокгольмському сувої, вбрана в білі жупани, а друга рота гайдуків зображена в сірих, з відтінком синього жупанах та деліях. Угорські піхотинці з плафону палацу в Кельцях, де зображений із десятків піших підрозділів, переважно носять білі та сірі жупани. Я.Х. Пасек у мемуарах пише про сірі сукняні чи з дрелюху (*dreluch* – льняна, конопляна чи бавовняна тканина з саржевим плетінням) жупани та кунтуші, що носила шляхта під час війни⁷⁹.

Після ознайомлення з деякими судовими описами вкраденого майна та тестаментами виникає певна спокуса уявити різнобарвний коштовний одяг на селянах, козаках, шляхтичах, в якому вони проводили все своє життя. Але слід уважніше подивитися на відомості джерел, що вказують, у яких випадках носили одяг герої судових справ і тестаментів, який одяг був в ужитку під час бойових сутичок та який було “знято з хребта”, а який зберігався у скринях для свят і парадних виходів і передавався у спадок. Саме таке коштовне вбрання викрадали під час наїздів, пограбувань та військових дій. Зокрема, в документах, опублікованих Н. Білоус, йдеться про прості й коштовні речі з тестаментів, що заповідалися у спадок⁸⁰.

Джерела здебільшого не можуть підтвердити, що саме такий одяг вдягали на себе, йдучи у військову кампанію. В описах бойових дій переважно згадується більш простий одяг; коштовне вбрання є радше винятком чи захопленим козаками трофеєм. Важко уявити, що в таких коштовних речах козаки чи покозачені київські міщани, йшли б на війну, маючи шанси їх втратити, та, крім того, маючи змогу одягнути аналогічний, хоч і дешевший одяг⁸¹.

Як суспільний стан козацтво формувалося протягом другої пол. XVI – першої пол. XVII ст., а набуло прав лише під час козацької революції під проводом Б. Хмельницького. До початку Хмельниччини козацтво як стан не мало юридичного визначення, а лише деякі особисті привілеї, які постійно змінювали та порушували; його “лицарській” статус існував лише в поетично-літературній, міфологічній площині. Не виявлено джерел, що підтверджують наявність коштовного одягу як у запорожців, так і у реєстровців і за часів війни Б. Хмельницького. Найпоширенішим одягом, враховуючи вище наведені численні згадки, була біла чи сіра серм'яга, білий жупан або доломан. Саме цей одяг як військовий козацький домінує серед мемуарів сучасників та описів майна. До такого самого висновку дійшов і український історик П. Сас⁸².

Цілком можливо, що деякі представники козацької старшини, шляхтичі чи заможні козаки могли дотримуватися у своєму вбранні мілітарної сарматичної моди, але серед більшості козацтва та носіїв

– Т. 15. – СПб., 1892. – С. 456–457.

75 *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstanczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. – Krakow, 1912. – S. 314.

76 Україна–Швеція. На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). – К., 2008. – С. 37.

77 Зображення козаків на державних гербах часів Б. Хмельницького / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://xviic.blogspot.com/2015/05/blog-post.html> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.

78 Українське повсякдення... – С. 457.

79 *Pasek J.* Pamiętnik Jana Chryzostoma na goślawicach Paska. – Lwów, 1857. – S. 60.

80 Білоус Н. Тестаменти киян... – С. 149, 153, 122.

81 Білоус Н. Київські міщани на службі Речі Посполитої // Україна крізь віки. – К., 2010. – С. 269–290.

82 *Сас П. М.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К., 2010. – С. 204.

старовинних запорозьких традицій був поширений простий скромний, так би мовити, військовий дрес-код. Поодинокі випадки сарматичності (багатого одягу) суттєво не впливали на кольорову гаму війська в цілому.

Козацтво, хоч і самоідентифікувало себе, проте доволі своєрідно. Під час військових походів та навіть урочистих церемоній і рядові козаки-чернь, і старшина навмисно вдягали простий зручний одяг – білі, сірі, коричневі серм'яги та жупани, залишаючи коштовні шати для свят. На наш погляд, це міг був прояв специфічної мілітарної субкультури професійних воїнів-козаків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов: [В 39 т.]. Т. 34. Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1657). – Вильна, 1909. – 588 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: [В 15 т.]. Т. 4: 1657–1659. – Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша, 1863. – 276 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: [В 15 т.]. Т. 15: 1658–1659 (Доп. к Т. 4). – Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К^о, 1892. – 462 с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе: [В 37 т.]. – Ч. 3. Т. 1. Акты о казаках (1500–1648). – Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863. – 433 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе: [В 37 т.]. Ч. 3. Т. 4. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – Киев: Акц. Об. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 1 100 с.
6. *Беляшевский Н. Ф.* К характеристике казаков первой половины 17 ст. // Киевская старина / Документы, известия и заметки. – 1896. – № 2. – С. 59–61.
7. *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на козацких послов // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 85–95.
8. *Білоус Н.* Київські міщани на службі Речі Посполитої // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія / Відп. ред. О. Онищенко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 269–290.
9. *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. П. Толочко, В. М. Горобець. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Видавничий дім “Простір”, 2011. – 200 с.
10. *Боплан де, Гильом Левассер.* Описание Украины / [Электронный ресурс]: Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan2/frame2text2.htm> (дата обращения: 16.05.2018). – Название с экрана
11. *Венгржиновський С.* Свадьба Тимоша Хмельницкого // Киевская старина. – 1887. – № 4. – С. 26–51.
12. *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2-х ч. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Ч. 2 (додатки). – 466 с.
13. *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. – Київ: Мистецтво, 1995. – 336 с.
14. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs mœurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacques Cailloué, 1660. – P. 57 / [Електронний ресурс]: “Ізборник”. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.
15. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. VII / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України; Український Науковий Інститут Гарвардського університету; Канадський Інститут Українських Студій Альбертського університету; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. – Київ: Наукова думка, 1995. – 628 с. (Серія “Пам’ятки історичної думки України”).
16. Джерела з історії національно-визвольної боротьби українського народу / Упорядник Ю. Мицик; Редколегія: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). – Т. 1. 1648–1649. – Київ, 2012. – 680 с.
17. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упоряд. І. Крип’якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – 740 с.
18. Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 62–75.
19. Україна–Швеція. На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р., м. Київ; 9 квіт.

- 31 трав. 2009 р., м. Дніпропетровськ: каталог міжнародної виставки / [уклад. Ю. Савчук]; М-во культури і туризму України, Національний музей історії України. – Київ: Такі справи, 2008. – 224 с.
20. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. – Санкт-Петербург, 1894. – Т. 2. – С. 445.
21. *Кривошея В.* Родоводи козацької старшини (доба козацько-гетьманської держави) // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова.* – 2007. – Вип. 8. – С. 263–273.
22. *Крип'якевич І.* Історія українського війська. – Київ: Варта, 1994. – 384 с.
23. *Лен'явко С.* Українське козацтво на державній службі (початковий період) // *Український історичний журнал.* – 1999. – № 3. – С. 57–62.
24. *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський / *Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України.* – Київ: КМ Академія, 2004. – 84 с.
25. *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // *Український археографічний щорічник. Збірник наукових праць / Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України,* 2004. – Вип. 8 / 9. – С. 453–460.
26. *Российский государственный архив древних актов (Москва).* – Ф. 79. – Оп. 1. 1651 г. – № 1-6. – Л. 523.
27. *Сас П. М.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 204 с.
28. *Сас П.* Запорожці у Польсько-Московській війні наприкінці смути 1617–1618 рр. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010. – 512 с.
29. *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. 2-ге вид., переробл. та доповн. – Рівне, 2008. – 351 с.
30. *Свод данных о Я. Оришевском, запорожском гетмане времен С. Батория // Киевская старина.* – 1897. – № 1. – С. 125–145.
31. *Славутич Є.* Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.) // *Військово-історичний альманах / Нац. військ.-історич. музей України.* – 2013. – Ч. 1–2 (25–26). – С. 68–86.
32. *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 г., по копиям их конца XVIII века // *Труды 13-го археологического съезда в Екатеринославе. 1905. Том II / под ред. гр. Уваровой.* – Москва: Тов-во типографии А. И. Мамонтова, 1908. – Т. 2. – С. 197–512.
33. *Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упоряд.: В. В. Безпалько, М. Б. Висотін та ін.; Ред. кол.: В. В. Бездрабко, М. В. Гримич, П. М. Кулаковський, О. А. Однороженко, В. І. Ульяновський; Наук.-дослід. ін-т українознавства МОН України; Центр. держ. історич. архів України, м. Київ; Громад. орг-я “Центр дослідження та відродження Волині”.* – Київ: Фенікс, 2014. – 776 с.
34. *Шаменков С.* Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – перша половина XVII ст. // *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.* – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 198–202.
35. *Шаменков С.* Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. Одяг, спорядження, зброя та клейноди. – Київ: Темпора, 2010. – 146 с.
36. *Anduxar de M.* Geometria y trazas pertenecientes al oficio de sastres: donde se contiene el modo y orden de cortar todo genero de vestidos ... – Zaragoza: por Francisco Revilla, 1720. – 95 p.
37. *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia Ubiorów. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – 962 s.
38. *Józefowicz T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. – Lwów: Maniecki, 1854. – 504 s.
39. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Kraków: Akademia umiejętności, 1912. – Т. 2. – 522 s.
40. *Linde S. B.* Słownik języka polskiego. Т. 1–6. – Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1814. – Т. 1. – 761 s.
41. *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. – Kraków: A. Ripper, 1912. – 374 s.
42. *Michałowski J., Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). – Warszawa: Viking, 1999. – 430 s.
43. *Pasek J.* Pamiętnik Jana Chryzostoma na goślawicach Paska. – Lwów, 1857. – 338 s.
44. *Stefanska Z.* Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. // *Muzealnictwo Wojskowe, vol. 2.* – Warszawa, 1964. – 323 s.

REFERENCES

1. Akty izdavaemye Vilenskoj komissiey dla razbora drevnich aktov [Acts issued by the Vilnius Commission for the analysis of ancient acts]. Т. 34. Akty, odnosiasiesia ko vremeni voyny za Malorossiu. Wilna, 1909. 588 p.
2. Akty odnosiaschiesia k istorii Yuznoy i Zapadnoy Rossii sobrannye i izdannye Arheograficheskoy komissiey [Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archaeographic Commission]. Т. 4: 1657–1659. Saint-Petersburg, 1863. 276 p.
3. Akty odnosiaschie k istorii Yuznoy i Zapadnoy Rossii sobranyei izdannye Arheograficheskoy komissiey [Acts

- relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archaeographic Commission]. Saint-Petersburg. – T. 15: 1658–1659. – 1892. p. 462.
4. Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. Ch. 3. T. 1. Akty o kozakah (1500–1648 r.) [The archive of South-Western Russia. Part 3. Vol. 1. Acts of the Cossacks (1500–1648)]. Kiiiv, 1863. 433 p.
 5. Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. Ch. 3. T. 4. Akty otносиastiesia k epohe Bogdana Hmel'nitskogo. [The archive of South-Western Russia. Part 3. Vol. 4. Acts relating to the era of Bogdan Khmel'nitsky]. Kiiiv, 1914. 1 100 p.
 6. *Beliashevskij N. K* karakteristike kozakov pervoj poloviny XVII st. Dokumenty izvrstia i zametki [To the characteristics of the Cossacks of the first half of the 17th century. Documents, news and notes]. Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. 1896. № 2. pp. 59–61.
 7. *Beliashevskij N.* Rashody Rechi Pospolitoj na kazackich poslov [Expenditures of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the Cossack ambassadors] Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. – 1897. – № 6. pp. 85–95.
 8. *Bilous N.* Kievskie meschany na sluzbi Rechi Pospolitoj [Kyiv burghers in the service of the Commonwealth] Ukraina kriz viky [Ukraine Through the Ages] Kiiiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. pp. 269–290.
 9. *Bilous N.* Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII st. [Testaments of Kyivans. Mid XVI – the first half of the XVII Centuries] Kiiiv, 2011. 200 p.
 10. *Boplan de, Giyom Levaser.* Opisanie Ukrainy [Guillaume Levasser de Boplan. Description of Ukraine]. Website Vostochnaya literatura. Srenevokovyie istoricheskie istochniki Vostoka i Zapada [East Literature. Medieval Historical Sources from Orient and West]. Available at: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan2/frametext2.htm>
 11. *Vengrzovskiy S.* Svadba Timosha Hmel'nitskogo [Wedding Timosh Khmel'nitsky] Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. 1887. № 4. pp. 26–51.
 12. *Vyrsky D.* Richpospolitska istoriografia Ukrainy XVI – seredyny XVII st. [Polish-Lithuanian historiography of Ukraine XVI – mid XVII Centuries]. Kiiiv, 2008. Vol. 2. 466 p.
 13. *Vovk H.* Studii z ukrainskoj etnografii ta antropologii [Studies in Ukrainian ethnography and anthropology] Kiiiv: Mystectvo, 1995. 336 p.
 14. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transylvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacques Cailloue, 1660. – P. 57. [Elektronnyi resurs] // Website Izbornik. Istoriia Ukrainy IX–XVIII vv. Pershodzherela ta interpretacii [Izbornik". History of Ukraine IX–XVIII Centuries. Sources and Interpretations]. Available at: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm>
 15. *Hrushevskiy M.* Istoria Ukrainy – Rusi. [History of Ukraine-Rus]. Kiiiv: Naukova dumka, 1995. T. VII. 628 p.
 16. Dzhherela z istorii natsionalno-vyzvolnoi borotby ukrainskogo narodu [Sources on the history of the national liberation struggle of the Ukrainian people]. Vol. 1. 1648–1649. Kiiiv, 2012. 628 p.
 17. Dokumenty Bogdana Hmel'nitskogo. 1648–1657. [Documents of Bogdan Khmel'nitsky 1648–1657]. Kiiiv: Wydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1961. 740 p.
 18. Donesenie venetsiansa Alberta Vimina o kozakah i B. Hmel'nitskom [Report of the Venetian Albert Vimina on the Cossacks and B. Khmel'nitsky] Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. 1900. № 1. pp. 62–75.
 19. Katalog miznarodnoi vystavki Ukraina-Shvecia. Na perechrestiach istorii. [Catalog of the international exhibition Ukraine-Sweden. At the crossroads of history]. Kiiiv, 2008. 223 p.
 20. *Kostomarov N.* Bogdan Hmel'nitskiy [Bogdan Khmel'nitsky.] Vol. 2. Saint-Petersburg, 1894. 445 p.
 21. *Krivosheia V.* Rodovody kozackoi starshyny (doba kozackoi derzavy) [Genealogy of Cossack officers (Age of the Cossack State)] Gileia (zh.). 2007. Issue 8. pp. 263–273.
 22. *Krypiakewich K.* Istoria Ukrainskogo wijska [History of the Ukrainian army] Kiiiv: Warta, 1994. 382 p.
 23. *Lepiavko S.* Ukrainske kozactvo na derzavni sluzbi (pochatkovyi period) [Ukrainian Cossacks in the Civil Service (Early Period)] Ukrainskij istorychny zurnal (zh.) [Ukrainian Historical Journal] 1999. № 3. pp. 57–62.
 24. *Mytsyk J.* Getman Ivan Vyhovsky [Hetman Ivan Vyhovsky]. Kiiiv, 2004. 84 p.
 25. Polskij publicistichny traktat pershoi chverti XVII st. pro zaporozke kozactvo [Polish journalistic treatise of the first quarter of the XVII century on the Zaporozhian Cossacks] Ukrainski archeografichny schorichnyk [Ukrainian Archaeographic Yearbook]. Kiiiv, 2004. Issue 8 / 9. pp. 453–460.
 26. Rossiyskiy Gosudarstvennyi Arhiv Drevnikh Aktov [Russain State Archive for Ancient Documents]. F. 79. Opis 1. Year 1651. № 1-b. p. 522–523.
 27. *Sas P.* Gerb Vijska Zaporizkogo iz mynulogo u suchasne [The coat of arms of the Zaporozhian Army: from the past to modern]. Kiiiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 204 p.
 28. *Sas P.* Zaporozhci u Polsko-moskovskij vijni naprykinci smuty 1617–1618 rr. [Zaporozhians in the Polish-Moscow War at the end of the Troubles of 1617–1618] Bila Cerkva: Wydawec Oleksandr Pshonkivskiy, 2010. 512 p.
 29. *Sveshnikov I.* Bytva pid Berestechkom [The Battle of Berestechko]. Rivne, 2008. 349 p.
 31. Svod dannyh o J. Oryshewskom, zaporozskom getmane vremen S. Batoria [A summary of data on Y. Orishevsky, Zaporozhian hetman of the times of S. Batory]. Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. 1897. № 1.

pp. 125–145.

32. *Slavutich E.* Odiag Zaporozskich kozakiv peredderzavnogo periodu (do seredyny XVII st.) [Clothes of Ukrainian Cossacks before the state period (until the middle of the XVII century)] *Vijskovo-istokychnyi almanach* [Military History Almanach]. 2013. Part. 1–2 (25–26). pp. 68–86.

33. *Smirnov J.* Risunki Kiewa 1651 g., po kopiach ikh konca XVII veka [The Drawings of Kiev in 1651, by their copies of the end of the XVIII century] *Trudy 13-go archeologicheskogo syezda* [Proceedings of the 13th Archaeological Congress]. Vol. 2. Moscow, 1908. 510 p.

34. *Ukrainske powsiakdennia ranniomodernoi doby: Zbirnyk dokumentiv. Vyp. 1: Wolyn XVI st.* [Ukrainian everyday life of the early modern days: a collection of documents, Issue 1: Volhynia 16 c.]. Kiiiv: Feniks, 2014. 776 p.

35. *Shamenkov S.* Poiasnyj odiag u garderobi naselennia ukrainskikh zemel ta kostiumi kozactwa kincia XVI – persha polowyna XVII st. [Explanatory clothing in the wardrobe of the population of Ukrainian lands and in the costume of the Cossacks of the late XVI – the first half of the XVII century] *Archeologia ta fortefikacia Ukrainy* [Archaeology and Fortifications of Ukraine]. Kamianec-Podilskij, 2016. pp. 198–202.

36. *Shamenkov S.* Pihota ukrainskikh getmaniv XVII – pochatok XVIII st. [Infantry of Ukrainian hetmans XVII – beg. XVIII century] Kiiiv: Tempora, 2010. 146 p.

37. *de Anduxar M.* Geometria y trazas pertenecientes al oficio de sastres: donde se contiene el modo y orden de cortar todo genero de vestidos ... – Zaragoza: por Francisco Revilla, 1720. 95 p.

38. *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia Ubiorów. Wrocław, 1968. 962 s.

39. *Józefowicz T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. Lwów, 1854. 504 s.

40. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Kraków: Akademia umiejętności, 1912. T. 2. 522 s.

41. *Linde S. B.* Słownik języka polskiego. Warszawa, 1807–1814. T. 1. 761 s.

42. *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków, 1912. 374 s.

43. *Michałowski J., Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). Warszawa: Viking, 1999. 430 s.

44. *Pasek J.* Pamiętnik Jana Chryzostoma na gosławicach Paska. Lwów, 1857. 338 s.

45. *Stefanska Z.* Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. Warszawa, 1964. 323 s.

УДК 930.25+94:929.7-054.4(477)“18”

Савченко Олексій Олександрович
науковий співробітник
відділу пізньосередньовічної, ранньомодерної
та нової історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
Alexey89xyz@gmail.com

Savchenko Olexii
Reserch fellow,
Department of Late Medieval, Early Modern
and Modern History of Ukraine,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

“ПРИВАТНІ ТАТАРИ” НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В КІН. XVI–XVIII СТ.

‘PRIVATE TATARS’ IN UKRAINIAN LANDS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE END OF THE 16th – 18th CENTURY

Анотація

Розвідка присвячена “приватним татарам” на українських землях Речі Посполитої. Метою дослідження є спроба окреслити особливості даної служивої категорії, та проаналізувати участь татарських підрозділів у військових діях під час козацьких повстань та рейдів кримців. Автор розглядає татар таких потужних родин як Острозькі, Заславські, Корецькі, Сенявські, Вишневецькі, та намагається проаналізувати їх службові обов’язки. Вперше вводиться до обігу ряд джерел, що розкривають окремі аспекти повсякденного життя татар на Волині і Поділлі, та їх участь у війнах за межу між окремими шляхетними родинами.

Ключові слова: служиві татари, приватні армії, хоругва, ротмістр, магнати.

Summary

The article is dedicated to private Tatars in Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Its aim is to describe the features of this service social category and to analyze the involvement of Tatar units into military conflicts during the Cossack uprisings and raids of the Crimeans. The author considers the Tatars of such powerful families as Ostrozhski, Zaslavski, Koretski, Senyavski, Vyshnevetski, and tries to analyze their duties. A number of sources are introduced. They reveal certain aspects of everyday life of Tatars in Volhynia and Podillya, and their participation in wars for boundaries between noble families.

Key words: Service Tatars, private armies, khoruhva, rotmistr, magnate.

Історія україно-татарських зв’язків на сьогодні викликає жвавий інтерес дослідників. Цікавим прикладом цих взаємин на території Правобережної і Західної України були “західні татари” (також відомі як польські, білоруські, литовські, волинські, галицькі, служиві татари, або “татари-ліпка”) – окрема група населення тюркського походження, яка сформувалась внаслідок осадження кочівників на землях, які входили до складу Великого Князівства Литовського і Корони Польської впродовж XIV–XVIII ст. Західні татари тривалий час проживали на території Волині, Поділля, Київщини та Галичини. Вони залишили помітний слід в історії та культурі українських земель. Дана розвідка має на меті розкрити особливості їхньої військової служби у складі армій магнатів українських земель Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, а також познайомити з окремими епізодами їхнього повсякденного життя.

Дана тема, на жаль, досліджувалась лише побіжно. Західних татар на українських теренах, їх інтелектуальне життя і духовну культуру досліджує М. Якубович¹. Приватній армії князя В. Д. Заславського присвячені праці

1 Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність. – Вінниця, 2016. – 263 с.; Його ж. Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI–XX сторіччя: історична ретроспектива // Наукові записки. Серія історичні науки. – Острог, 2010. – Вип. 2. – С. 186–196.

І. Гаврилюка². Побіжно цієї теми торкалися також Д. Вирський³⁴, А. Конопацькі⁵, К. Гурські⁶, П. Боравський⁷, Я. Віммер⁸. Окремі аспекти висвітлював і автор^{9,10}. Джерельна база представлена матеріалами з Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України)¹¹ а також раніше опубліковані дані¹².

Татари на службі в Речі Посполитій мали строкату соціальну структуру і статус, що залежав від часу і способу їх прибуття, положення в Орді та регіоні розселення. Тому серед дослідників єдиної їх класифікації немає. Тим не менше, на українських теренах у XVI–XVIII ст. виразно фіксуються такі групи як “татари господарські” (великокнязівські і королівські татари, які служили у коронних хоругвах, очолювали власні загоны, мали слуг і клієнтів), “татари-козаки” (особисто вільні татари на військовій службі, які формували загоны “господарських татар” або гарнізони при замках, за що отримували платню чи дрібний наділ землі) та “приватні татари” (особисто залежні татари, які мешкали у володіннях магнатів і шляхти, служили в приватних арміях)¹³. Такий поділ не був сталим. Чимало татар змінювали протягом служби свій статус, переходили з приватних загонів у коронні і навпаки. Дана розвідка присвячена татарам в арміях магнатів українських земель Речі Посполитої.

Важливою умовою становлення інституту служивих татар було існування приватних (надвірних) армій – озброєних загонів, призначенням яких була охорона магната, його маєтку та володінь. Подібне явище мало місце у багатьох європейських та азійських країнах і мало глибоке історичне коріння. Процес формування “надвірних військ” у Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському активно спостерігається протягом XVI–XVII ст., а впродовж XVII–XVIII ст. вони відігравали значну роль в історії Речі Посполитої. Появу “надвірних” армій обумовили такі фактори, як широкі шляхетські привілеї і вольності, наявність великих земельних володінь, фінансові статки та чисельні клієнти і слуги у впливових аристократичних родів. Усе це дозволяло створити не лише власні збройні сили (що іноді перевищували королівські), а й будувати фортеці, вести власними силами війни і укладати міжнародні угоди. Приватні загоны створювались на кошти магнатів, чисельність і ефективність війська залежала від фінансових можливостей роду. Дружини були добре озброєні, мали військову підготовку, гарну платню і не підпадали під владу гетьмана (хіба що за згоди магната чи під час “подвійного підпорядкування”). Часто їх використовувались у боротьбі за політичний вплив, для розправи над супротивниками чи опонентами, у війнах за розмежування із сусідами тощо. Нерідко їх залучали для боротьби проти ворожого вторгнення та походів до Кримського ханства, Валахії, Угорщини, Московської держави¹⁴.

У XVI – перш. пол. XVII ст. татари перебували у військах більшості магнатів українських земель Речі Посполитої. Їхні хоругви утримували такі відомі шляхетські роди, як Острозькі, Заславські, Вишневецькі, Корецькі, Сенявські. З них формували загоны “надвірної гвардії” і “надвірних хоругв”. Вони становили кінні підрозділи, які набирались з числа збіднілої еліти татар-осадників або “татар-козаків”. “Надвірна гвардія” була не чисельною (бл. 50–100 вояків) і формувалася переважно з іноземців, які постійно перебували при дворі і

2 Гаврилюк І. Приватні війська князя Владіслава Домініка Заславського (1618–1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02. “Всесвітня історія”. – К., 2015. – 290 с.; Його ж. Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648–1649 рр.) // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2013 – Вип. 116. – С. 14–17.

3 Вирський Д. Виправа князя С. К. Корецького у степове Побужжя (серпень-жовтень 1644 р.). // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 26–38.

4 Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.). – К., 2016. – 299 с.

5 Конопацькі А. Życi religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 2010. – 255 s.

6 Górski K. Historyja jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – 363 s.

7 Borawski P. Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów // Pręgląd Historyczny. – Warszawa, 1992. – № 83 / 1. – S. 65–81; Borawski P., Dubinski A. Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje. – Warszawa, 1986. – 272 s.

8 Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – 382 s.

9 Савченко О. “Реєстр 1844–1845 років” як джерело з історії татар Волині і Поділля // Науковий вісник НМІУ. – К., 2017. – Вип. 2. – С. 294–298.

10 Савченко О. Локалізація “татар-осадників” на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 89–98.

11 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23 – Арк. 46–5а6, 56–66; Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 676.

12 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. І. – К., 2012. – 680 с.; Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Вип. II. – Днепропетровск, 1975. – С. 113–117; Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского. – Томск, 1901. – 693 с.; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. – Київ-Острог-Нью Йорк, 2004. – 384 с.; Українське повсякдення ранньомодерної доби. – Вип. I. – К., 2014. – 776 с.

13 Borawski P. Tatarzy w miastach i jurydykach... – S. 66; Koнопaцькі А. Życi religijne Tatarów... – S. 22, 23.

14 Гаврилюк І. Приватні війська князя Владіслава Домініка Заславського... – С. 50; Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 22, 23.

супроводжували свого наймача. На неї покладался обов'язок охорони резиденції вельможі, його супровід і захист. "Надвірні" ж татарські хоругви були кінними підрозділами, до них набирали татар, які були розселені на військовому праві у приватних володіннях. Вони не входили безпосередньо до магнатського двору (як надвірна гвардія), а мешкали з родинами в передмістях. При потребі їх мобілізували для участі у бойових діях¹⁵.

Особлива роль у формуванні інституту "служивих татар" належить родині Острозьких. Цей князівський рід відрізнявся своєю економічною, політичною і військовою потужністю, володів одним із найбільших доменів у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій. Маєтності Острозьких розташовувались у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах. Представники цієї родини довгий час займали важливі державні і військові посади. Завдяки політиці князів Костянтина (1460–1530) та Костянтина-Василя (1526–1608) Острозьких татарські общини з'явилися в таких населених пунктах як Острог, Луцьк, Розваж, Хорове, Лабунь, Старокостянтинів, Вишнівці, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Ювківці, Дубно, Федорівка (Тудоров), Заріччя, Обухів, та ін.¹⁶.

Одним із найвідоміших місць проживання "приватних татар" була фортеця Острог – центр Острозької ординації, що відіграло важливу роль в обороні регіону. З початку XVI ст. тут мешкали татари "п'ятигорської хоругви" князів Острозьких, яких на поч. XVII ст. налічувалось бл. 50 мусульманських сімей (приблизно 100–150 воїнів, тобто хоругва). Татари в місті жили компактно на вулицях Зарванській і Татарській, де у 1569–1659 рр. розташовувалася мечеть та магазин халляльної їжі¹⁷. Збереглась в місті і "Татарська вежа" ("барбакан"), де служив татарський гарнізон. На поч. XVII ст. татар в місті очолював "Гасеи гетьман татарський...". Поруч із ним проживали бл. 80-ти татарських родин: "<...> Тохия <...> Муса, Малюс, Дечии <...> Богдан Субанович <...> Хазан Ординец, Суфал, Бозар <...> Галей Чемериз, Ян Дула Султанов, Галей Салюмон, Гази Берда Гаидарович, Юсубь Секретар <...> Халим, Хазар <...>"¹⁸. "Острозькі татари" залишили помітний слід в історії Волині, зокрема, відзначилися під час боротьби Острозьких зі Станіславом Тарновським в 1570 р. Також вони неодноразово протистояли походам кримців на Волинь. У 1577 р., під час одного з таких рейдів, в бою відзначився Солган П'ятигорець (Татар-Солтан) і 300 "татар-козаків" князів Острозьких¹⁹.

Осадники вели звичний для свого служивого стану спосіб життя. У фондах ЦДІАК України збереглися кілька судових справ, які проливають світло на повсякденне життя татарських загонів, зокрема, скарга пана Миколая Кгедзінського – війта Луцького, який звинувачував Василя Борзобагатого Красенського в тому, що він 1 січня 1584 р. приїхав до його маєтку неподалік Луцька разом із сином і "...татарами дубенськими острозькими, человека около шестидесят в панцырах з сагайдаками <...> з многимъ оружьемъ войне належачим <...> наславши мощно и квалтомъ того сына своего <...> с тими татари слугами и помошниками на церковь светого Михаила...". З тексту означеної справи стає відомо, що загін Василя Борзобагатого Красенського (до якого входив його син, слуги, "приятелі" та 60 "дубенських і острозьких татар") пограбували маєток місцевого пана, захопивши коштовні речі, худобу та інші статки. Також дісталось і місцевій церкві Св. Михайла, з якої вони не лише прихопили начиння, а й "...у тоє церкви замок отбити дворы выбити и тело небожчика Матфея Волошинина выкопавши и з собою повезти до Жидичина..."²⁰.

Про продовження цієї історії 2 січня 1584 р. можна дізнатися зі скарги пана Рафала Кгутовського на того ж Василя Борзобагатого Красенського. Той вночі "...годин зо две перед днемъ <...> з сыномъ своимъ Костентиномъ и с татари его млсти князя Костентина Острозского, воеводы киевского, острозькими и дубенськими <...> з розными бронями войне належачими, наехавши мощно квалтом на двор и имене мое Подлсцы <...> и жону, детей, слуг и подданных моих позбивал и поранилъ...". Самого ж господаря також побили і з собою вивезли до Жидичива, а його оселю "...отбивши замокъ <...> до коморы <...> побрали речей немало..."²¹.

15 Гаврилюк І. Функціонування приватних магнатських армій... – С. 16.

16 Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 85; Якубович М. Іслам в Україні...; Якубович М. Татарсько-мусульманське населення...; Górski K. Historyja jazdy...; Савченко О. Локалізація "татар-осадників"...; Скаврон Б. Татарські сліди в Галичині / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini> (дата звернення 18.03.2017). – Назва з екрана.

17 Якубович М. Іслам в Україні...; Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 61.

18 Описи Острожчини... – С. 89–91.

19 Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 52; Ульяновський В. Князь Василь – Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 602.

20 ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23 – Арк. 46–5аб.

21 Там само. – Арк. 56–66.

Схожа справа також опублікована у збірці джерел з історії повсякденності Волині. В ній наводиться скарга луцького гродського писаря Петра Мложовського на того ж Василя Борзобагатого та його служивих татар, які постійно чинили кривди мешканцям сіл Колчин та Звоз біля Луцька²². Ці документи містять цінну інформацію про те, що татарська хоругва князів Острозьких розміщувалась також і в м. Дубно, недалеко від м. Острога.

Інше джерело також згадує, що в 1575 р. татари К. Острозького в “...кількадесят коней” здійснили “наїзд” на пана М. Мишкі-Варковського²³. В липні 1603 р. пан Юрій Кирдей-Мильський у скарзі до Луцького гродського суду також згадував стрільців з татарами, що “...до п'ятдесяти с сагайдаками...ходили погрожаючи челяди моеї...”²⁴. Збереглося чимало подібних документів, що фіксують “активність” приватних татар та використання їхніх послуг у конфліктах магнатів і шляхти із сусідами. З цих справ видно, що татарські загоны на приватній службі були вправними у військовій справі та гарно озброєними. Тому не дивно, що місцева шляхта і князі часто залучали їх до вирішення своїх особистих проблем: суперечок із сусідом за “межу”, зведення рахунків з “неприятелем”, пересічного грабежу або інших конфліктних ситуацій, які були звичним явищем для тогочасного шляхетського середовища.

Татари, які служили в хоругві князів Острозьких, разом із родинами жили і у спорудженій К. Острозьким фортеці Старокостянтинів, розташованій на торговому шляху Речі Посполитої з Кримом і Туреччиною, що мала важливе оборонне значення. У передмісті Старокостянтинова – Стариках, татари мешкали у 24-х будинках, в кожному з яких розміщувалось по 2–3 сім'ї. На поч. XVII ст. в місті діяла мечеть та жив мулла. У 1636 р. до 60-ти татарських будинків було і у Новому місті біля Старокостянтинова: навіть наприкінці XIX ст. тут згадувались татарське кладовище і вулиця²⁵.

Татарські “хижники” (“стрільці”), які служили в хоругві князів Острозьких, у XVI – на поч. XVII ст. проживали і у передмісті Острога – Заріччі²⁶. Одним із найбільших татарських поселень з поч. XVI ст. було с. Ювківці. Хоча місцева община була доволі чисельна, мечеть тут згадується лише з 1680 р. На сьогодні у селі збереглися залишки великого мусульманського кладовища (мазару) – більше двохсот поховань²⁷.

Утримувати на службі татарські підрозділи з колишніх володінь Острозьких продовжували князі Заславські, які походили від молодшого сина Василя Федоровича Острозького – Юрія (1432–1500). Після згасання чоловічої лінії Острозьких у 1620 р. до Заславських відійшла значна частина їхнього домену на Волині, Київщині і Брацлавщині (зокрема поселення, де компактно проживали татари). У першій пол. XVII ст. Заславські стали однією з найбагатших родин Речі Посполитої, представники роду були каштелянами та воеводами, а князь Владіслав Домінік Заславський напередодні “Хмельниччини” володів більш ніж 52 містами і 800 селами, утримував одну з найчисельніших приватних армій, яка, за підрахунками дослідників, в різний час налічувала 1 000–2 500 воїнів. У складі цього його війська зафіксовано щонайменше 2 татарські хоругви по 100–150 вершників²⁸, зокрема, вже згадувана хоругва із Дубна на чолі з поручником Покацьким (Сохацьким), яку джерела фіксують у 1648–1649 рр. Дослідник І. Гаврилюк згадує подану у жовтні 1651 р. до Луцького земського суду скаргу на князя В. Д. Заславського щодо відшкодування збитків, завданих двома командирами його надвірних татарських хоругв, які на чолі своїх загонів пограбували підданих Данила Єловицького у с. Плоска і вивезли награбоване до Дубна. Самі жовніри цих загонів проживали в Острозі і Старокостянтиніві. В приватній армії князя траплялися й інші вихідці зі сходу. Зокрема, татарське або турецьке походження приписують одному з найвизначніших ротмістрів Заславських – Станіславу Гурському, якого в одному з листів називають “турчин”. На початку повстання Б. Хмельницького він очолював козацьку “кварцяну” і гусарську хоругви, а згодом командував полком, брав участь у битвах під Жовтими Водами, Зборовом, Берестечком, Батогом, у 1654 р. загинув біля с. Хорове²⁹.

Татарські загоны перебували і в приватній армії Корецьких (гербу “Погоня”) – впливового князівського роду XVI – перш. пол. XVII ст. Вони відігравали важливу роль в обороні “південних рубежів” Великого князівства Литовського і Речі Посполитої та неодноразово брали участь у військових походах проти Османської імперії та Кримського ханства. Татари з їхніх дворів ще у 1620 р. воювали як підрозділ польської армії в битві під Цецорою, під час якої князь Самійло Корецький (1586–1622) потрапив до турецького полону. Згодом про

22 Українське повсякдення ранньомодерної доби... – С. 384.

23 Малиновский И. Сборник материалов... – С. 467–468, 472.

24 ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 676.

25 Зуц Н. Описание города Старокостянтинова от начала и до наших дней (1561–1884). – Староконстантинов, 1884. – С. 5; Бориллюк Д. Місто Старокостянтинів... – С. 53–54; Якубович М. Іслам в Україні... – С. 53–54.

26 Ковальський Н. Акт 1603 года... – С. 132.

27 Якубович М. Іслам в Україні...; Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – С. 61.

28 Гаврилюк І. Функціонування приватних магнатських армій... – С. 16.

29 Там само. – С. 14, 25, 40, 82, 125.

“татар і черемисів” з околиць м. Корця згадував у мемуарах Ян Флоріан Тишинський (1640–1704). В описі свого дитинства, яке припало на початок “Хмельниччини”, він зазначав, що в 1648 р. його врятували від козаків і вивезли до родичів приватні татари на чолі з Байрашем Асламовичем, “...котрий хоругву носив у пана Тарасовського”³⁰. У Корецьких служив і Криштоф Гарниш, який у 1649 р. був ротмістром татарської хоругви. Цікаво, що раніше він очолював козацьку хоругву, зокрема, під час рейду князя С. Корецького в степ проти татар у серпні – жовтні 1644 р. В цьому “віізді” також брали участь 200 татарських вершників на чолі з Самійлом Голубом з Морозовичів – шляхетської родини, тісно пов’язаної з українським козацтвом. Його родичем був гетьман Олефір Голуб, один із лідерів походу до Криму 1628 р. М. Дорошенка, Мехмеда III і Шагін Гірея³¹. Татари в господарствах Корецьких могли дотримуватись ісламу³². Це дає підстави стверджувати, що вони не були колишніми полоненими, адже це право рідко залишали невільникам.

Одну з найпотужніших приватних армій в Речі Посполитій утримували князі Вишневецькі. Цей потужний рід брав активну участь у політичному і військовому житті держави. Серед їхніх приватних загонів джерела неодноразово фіксують татар і черемисів. Найчастіше ці згадки стосуються часів Яреми Вишневецького. Зокрема, дві сотні його татар на чолі з ротмістром Стефаном Ліпським у 1637–1638 рр. придушували козацькі повстання під проводом Павлюка (Бута) і Остряниці³³. Дослідник І. Гаврилюк описує татарську хоругву, яку очолював поручник Ян Дубровський. Цей загін здійснив наїзд на слободу Буків – маєтність Анджея Суходольського³⁴. В 1654 р. ротмістр коронної татарської хоругви Станіслав Зігмунд Друшкевич у щоденнику зазначав, що 120–150 “литовських і ординських татар з черкесами” при 120–150 конях брали участь в облозі і штурмі м. Буші. Серед них були татари, які раніше служили покійному воєводі руському Єремії Вишневецькому та, вірогідно, продовжили службу вже у коронному війську³⁵. В армії Вишневецьких були й інші “східні народи”. В 1649 р., під час боїв із козаками біля м. Лоева (суч. Білорусь), польний гетьман Януш Радзивілл звернув увагу на те, що серед козаків були колишні “черемиси Вишневецького”, які маскувалися під кримських татар та намагалися налякати жовнірів вигуками “Алла! Алла!”³⁶.

Варто зазначити, що етнічний склад хоругв не завжди відповідав їхній назві (валаські, татарські – Авт.), хоча переважно особовий склад татарських хоругв комплектувався вихідцями зі степу; іноді їх очолювали не-татари. Вихідці зі сходу служили і в інших загонах легкої кінноти, зокрема, в “козацьких”. Так, 6 рот із 9-ти приватних військ воєводи руського Яреми Вишневецького під Берестечком у 1651 р. склали козацькі хоругви. На чолі однієї з них стояв ротмістр Ассан, ім’я якого вказує на татарське походження. Крім хорунжого, реєстр фіксує інші тюркські імена: Мухарем, Селім, Хасен, Осман, Мамбет, Солтангул, Кічагелди, Шабан, Темербек та ін. В козацькій хоругві князя Яреми служив також татарський князь Александр Кричинський – майбутній ротмістр коронної татарської хоругви, який у 1672 р. очолив повстання татар-ліпка, прийняв підданство султана Мехмеда IV та отримав титул “бей міста Бару”³⁷.

Татар утримували на службі і князі Сенявські (Синявські, Сенявські) – шляхетний рід гербу “Леліва”, який у XVI–XVIII ст. володів значними маєтками на Галичині та Поділлі. Представники цієї родини неодноразово брали участь у війнах та виправах проти турків, татар, волохів, з яких привозили чимало полонених³⁸. Сенявські відігравали важливу роль в обороні південних кордонів Речі Посполитої від татарських і турецьких набігів. З цією метою Сенявські розбудували низку фортець і поселень (Бережани, Калуш, Бурштин), що стали важливими опорними пунктами і в околицях яких відбулось чимало відомих битв з Кримським ханством і ногайською Ордою.

Не дивно, що згадки у джерелах про осадження татар стосуються саме цих фортець. Галицькі татари потребують окремого дослідження, тому лише зазначимо, що в околицях розташованої на перетині торговельних шляхів фортеці Бережани (Тернопільська обл.) у джерелах згадується засноване колишніми татарськими бранцями передмістя Адамівка, де проживали вірменська, єврейська і татарська громади. Можна припустити, що останні тут з’явилися саме завдяки родині Сенявських³⁹.

Одна зі згадок про татар на землях Сенявських фіксується під час чисельних походів Кримського ханства

30 Dwa pamiętniki z XVII wieku: Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tyszyńskiego. – Wrocław, 1954. – 123 s.

31 Алфьоров О. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кінця XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. “Історія України”. – К., 2012. – 290 с.

32 Вирський Д. Виправа князя С. К. Корецького... – С. 28.

33 Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 83.

34 Гаврилюк І. Функціонування приватних магнатських армій... – С. 59.

35 Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 83.

36 Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 307.

37 Górski K. Historyja jazdy polskiej... – S. 58.

38 Nagielski M. Sieniawski Mikołaj h. Leliwa // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa – Kraków, 1996. – Т. XXXVII / 1. – S. 130–135.

39 Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. I. – Warszawa, 1880. – S. 418–420.

на Галичину, Поділля і Волинь часів “міжкоролів’я” у Речі Посполитій (1574–1576). Один із походів, описаний у “Хроніці” Бартоша Попроцького, відбувся у вересні–жовтні 1575 р. Вньому ординцям протистояли сили польного коронного гетьмана Миколая Сенявського (пом. 1584). “Хроніка” повідомляє, що населення навколишніх земель знайшло захист у м. Синява (нині – Стара Синява Хмельницької обл.), в якому проживали і татари з родинами. Кілька татар таємно покинули табір, налагодили контакт із нападаючими та допомагали їм здобути місто, в той час, як їхні “негідні жінки” зіпсували гармати, заливши ті водою. Проте підмога, що вчасно підійшла, дала змогу відбити напад. Одного з “перебіжчиків” згодом стратили кримці, звинувативши у своїй поразці. Цей епізод дозволяє з’ясувати, що у Синяві мешкали татарські родини – ймовірно, приватні татари М. Сенявського. Припускаємо, що вони оселились у володіннях князя незадовго до тих подій (можливо, в першому поколінні) і, швидше за все, не були полоненими. На це вказує низка фактів. Зокрема, вони продовжували зберігати контакти зі “степом” і володіли татарською мовою, що дозволило їм зв’язатись з ординцями. Також у них були сім’ї (жінки), в той час як полонені частіше були самотніми. Важливо і те, що їхні дружини вчинили серйозний злочин – зіпсували артилерію. Це також може вказувати на їхнє походження зі степу. Варто зазначити, що подібні випадки були поодинокими. В переважній більшості татари залишались вірними службі й досить ефективно воювали проти кримців і ногайців. У складі військ М. Сенявського, які в 1575 р. врятували Синяву, були татарські (“п’ятигорські”) хоругви. Одну з них очолював “черкеський князь” і коронний хорунжий Темрюк Шимкевич (Шимкович)⁴⁰. Про “п’ятигорських” (черкеських князів) на “господарській службі” – Касіма і Гаврила Канбулатовича, Темрюка Шимкевича, Олешка – джерела згадують з др. пол. XVI ст. Їх пов’язують з черкаським старостою, козацьким ватажком і князем Дмитром Байдою Вишневецьким (пом. 1564), з яким вони “водили дружбу” після його війн на Кавказі. За однією з версій, саме він запросив їх на службу до Корони. Найвідоміший з них – Темрюк Шимкович – був на господарській службі за правління Сигізмунда II Августа (1548–1572), Стефана Баторія (1576–1586) та Сигізмунда III (1587–1632). Він очолював набрану коштом державної скарбниці з татар і черкесів хоругву з 60-ти вершників під гербом “Леліва” (Leliwa), брав участь у відбитті рейду 1575 р. на Синяву і переслідуванні татар на чолі з кримськими “царевичами” Адил Гіреєм і Газі Гіреєм. “Гербовник родин татарських” зазначає, що в 1596 р. Темрюк Шимкович протистояв козацьким загонам у Каневі під час повстання С. Наливайка. В 1601 р. він отримав шляхетство і 4 села, а його діти прийняли православ’я, але їхній рід невдовзі згас⁴¹.

Татари були на службі і в інших шляхетських родинах, що мали володіння на українських землях Речі Посполитої: Радзівілів, Ляскоронських, Конєцпольських та ін. Тому дана тема не може бути висвітлена в межах однієї статті. Зазначимо лише, що з огляду на постійні зв’язки порубіжної шляхти зі степом (мирні і військові), бажання колонізувати та освоїти свої значні володіння, а також потреба у професійній легкій кінноті, призвели до поширення татарських підрозділів серед заможної шляхти “порубіжжя”. Переважно татари походили зі служивого стану, меншою мірою – з колишніх полонених. Чіткою межею для історії татар-осадників була “Хмельниччина”, адже надвірні загопи в 1648 р. одними з перших відправили на війну з козаками. Після низки поразок польського війська й утворення Гетьманщини, частина татар мігрувала з означеного регіону та перейшла до татарських хоругв коронного війська, кількість яких з 1652 р. швидко зростала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Borawski P.* Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów / P. Borawski // *Pregląd Historyczny*. – Warszawa: DiG, 1992. – Tom 83. – Numer 1. – S. 65–81.
2. *Borawski P., Dubinski A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje / P. Borawski, A. Dubinski. – Warszawa: Iskry, 1986. – 272 s.
3. Два пам’ятники з XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tyszyńskiego. Wydał i wstępem poprzedził A. Przyboś. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskich, 1954. – 123 s.
4. *Dziadulewicz S.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / S. Dziadulewicz. – Wilno: Skład główny w Polskim antykwariacie naukowym Hieronima Wildera, 1929. – 538 s.
5. *Górski K.* Historyja jazdy polskiej / K. Górski. – Kraków: Księgarnia Społka Wydawnicza Polska, 1894. – 363 s.
6. *Konopacki A.* Życi religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego / A. Konopacki. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. – 255 s.
7. *Nagielski M.* Sieniawski Mikołaj h. Leliwa // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa-Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996. – T. XXXVII/1. – S. 130–135.
8. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – T. I. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880. – 963 s.
9. *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku / J. Wimmer. – Warszawa: Napoleon V, 1965. – 382 s.

⁴⁰ *Вирський Д.* Війни українні... – С. 52, 67.

⁴¹ *Dziadulewicz S.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Wilno, 1929. – S. 431; *Borawski P., Dubinski A.* Tatarzy Polscy... – S. 65; *Вирський Д.* Війни українні... – С. 67.

10. *Алфьоров О.* Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кінця XVIII ст.: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України" / О. Алфьоров; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 290 с.
11. *Борилюк Д.* Місто Старокостянтинів в оборонній системі князів Острозьких у Південно-східній Волині / Д. Борилюк // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. – Острог: Національний університет Острозька академія, 2011. – Вип. 17. – С. 53–54.
12. *Вирський Д.* Виправа князя С. К. Корецького у степове Побужжя (серпень-жовтень 1644 р.) / Д. Вирський // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 26–38.
13. *Вирський Д.* Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.) / Д. Вирський. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. – 299 с.
14. *Гаврилюк І.* Приватні війська князя Владіслава Домініка Заславського (1618–1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.: дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. "Всесвітня історія" / І. Гаврилюк; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – Київ, 2015. – 290 с.
15. *Гаврилюк І.* Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648–1649 рр.) / І. Гаврилюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Вип. 116. – 2013. – С. 14–17.
16. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. I. (1648–1649 рр.) / упоряд. Ю. Мицик; редкол.: В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України; Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). – Київ, 2012. – 680 с.
17. *Думин С.* Татарские князья в Великом княжестве Литовском / С. Думин // Acta Baltico-Slavica. – Т. XX. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991. – С. 7–50.
18. *Зуц Н.* Описание города Старокостантинова от начала и до наших дней (1561–1884) / Н. Зуц. – Староконстантинов: Типо-литография С. Аренберга, 1884. – 90 с.
19. *Ковальський Н.* Акт 1603 года раздела владений Острожских как исторический источник / Н. Ковальський // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Вып. II. – Днепропетровск, 1975. – С. 113–117.
20. *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского / И. Малиновский. – Томск: Паровая типо-литография П. Макушина, 1901. – 693 с.
21. *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.* / упор. В. Атаманенко; ред. Л. Винар. Укр. історич. тов-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. – 384 с. – (Історичні джерела, Т. 1).
22. *Савченко О.* "Реєстр 1844–1845 років" як джерело з історії татар Волині і Поділля / О. Савченко // Науковий вісник НМІУ. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Національного музею історії України (7–9 грудня 2016 р.) / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Київ: Левада, 2017. – Вип. 2. – С. 294–298.
23. *Савченко О.* Локалізація "татар-осадників" на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. / О. Савченко // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 89–98.
24. *Скаврон Б.* Татарські сліди в Галичині // Галичина. – 27 березня 2014 р. / [Електронне видання]: Інтернет-версія газ. "Галичина". – Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini> (дата звернення 18.03.2017) – Назва з екрана.
25. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. – Вип. 1: Волинь XVI ст. / НДІ укр-ва МОН України, ЦЦІА України, м. Київ, ГО "Центр досліджень та відродження Волині". – Київ: Фенікс, 2014. – 776 с., іл. – (серія документальних джерел).
26. *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / В. Ульяновський. – Київ: Простір, 2012. – 1 370 с.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23 – Арк. 46-5аб.
28. ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 56–66.
29. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 676.
30. *Якубович М.* Іслам в Україні: історія і сучасність / М. Якубович. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – 263 с.
31. *Якубович М.* Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI–XX сторіччя: історична ретроспектива / М. Якубович // Наукові записки. Серія історичні науки. – Острог: Національний університет Острозька академія, 2010. – Вип. 2. – С. 186–196.

REFERENCES

10. *Alforov O.* Rol kozatsko-starshynskoho rodu Holubiv v istorii Ukrainy druhoi polovyny XVI – kintsia XVIII st.: avtoref. dysertatsii na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01. "Istoriia Ukrainy" / O. Alforov; Nats ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – Kyiv, 2012. – 290 s.

11. *Boryliuk D.* Misto Starokostiantyniv v oboronni systemi kniaziv Ostrozkykh u Pivdenno-skhidni Volyni / *D. Boryliuk* // Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu “Ostrozka akademiia”. Istorychni nauky. – Ostroh: Natsionalnyi universytet Ostrozka akademiia, 2011. – Vyp. 17. – S. 53–54.
12. *Vyrskyi D.* Vyprava kniazia S. K. Koretskoho u stepove Pobuzhzhia (serpen-zhovten 1644 r.) / *D. Vyrskyi* // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2015. – № 1. – S. 26–38.
13. *Vyrskyi D.* Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – ser. XVII st.) / *D. Vyrskyi*. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. – 299 s.
14. *Havryliuk I.* Pryvatni viiska kniazia Vladislava Dominika Zaslavskoho (1618–1656 rr.) v konteksti rozvytku nadvirnykh armii v rannomodernii Yevropi XVII st.: dysertatsiia na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.02. “Vsesvitnia istoriia” / *I. Havryliuk*; Kyivskyi universytet im. B. Hrinchenka. – Kyiv, 2015. – 290 s.
15. *Havryliuk I.* Funktsionuvannia pryvatnykh mahnatskykh armii protiahom pershykh rokiv Khmelnychchyny (1648–1649 rr.) / *I. Havryliuk* // Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu im. T. Shevchenka. – 2013 – Vyp. 116. – S. 14–17.
16. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. T. I. (1648–1649 rr.) / uporiad. *Yu. Mytsky*; redkol.: *V. A. Brekhunenko* ta in.; NAN Ukrainy, In-t ukr. arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. *M. S. Hrushevskoho*, In-t istorii Ukrainy, Kanad. in-t ukr. studii (Edmonton). – Kyiv, 2012. – 680 s.
17. *Dumyn S.* Tatarskye kniazia v Velykom kniazhestve Lytovskom / *S. Dumyn* // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991. – T. XX. – S. 7–50.
18. *Zuts N.* Opysanye horoda Starokostantynova ot nachala y do nashykh dnei (1561–1884) / *N. Zuts*. – Starokonstantynov: Typo-lytohrafiya *S. Arenberha*, 1884. – 90 s.
19. *Kovalskiy N.* Akt 1603 hoda razdela vladeniy Ostrozhsykh kak ystorycheskyi ystochnyk / *N. Kovalskiy* // Voprosy otechestvennoi ystoryohrafyy y ystochnykovedeniya. – Dnepropetrovsk, 1975. – Vyp. II. – S. 113–117.
20. *Malynovskiy Y.* Sbornyk materyalov, otnosiashchyhsia k ystoryy panov-rady Velykoho Kniazhestva Lytovskoho / *Y. Malynovskiy*. – Tomsk: Parovaia typo-lytohrafiya *P. Makushyna*, 1901. – 693 s.
21. Opysy Ostrozhschyny druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st. / upor. *V. Atamanenko*; red. *L. Vynar*. Ukr. istorych. tov-vo; In-t ukr. arkhieohrafii ta dzhereloznav. im. *M. Hrushevskoho* NAN Ukrainy. – Kyiv-Ostroh-Niu-York, 2004. – 384 s. – (Istorychni dzherela, T. 1).
22. *Savchenko O.* “Reiestr 1844–1845 rokiv” yak dzherelo z istorii tatar Volyni i Podillia / *O. Savchenko* // Naukovyi visnyk NMIU. Materialy shchorichnoi nauково-praktychnoi konferentsii Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy (7–9 hrudnia 2016 r.) / Vidp. red. *B. K. Patryliak*. – Kyiv: Levada, 2017. – Vyp. 2. – S. 294–298.
23. *Savchenko O.* Lokalizatsiia “tatar-osadnykiv” na zemliakh Pravoberezhnoi Ukrainy v XVI–XVII st. / *O. Savchenko* // Ukrainoznavstvo. – 2016. – № 1. – S. 89–98.
24. *Skavron B.* Tatarski slidy v Halychyni // Halychyna. – 27 bereznia 2014 r. / [Elektronne vydannia]: Internet-versiia haz. “Halychyna”. – Rezhym dostupu: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini> (data zvernennia 18.03.2017) – Nazva z ekrana.
25. Ukrainske povsiakdennia rannomodernoi doby: zbirnyk dokumentiv. Vyp. 1: Volyn XVI st. / NDI ukr-va MON Ukrainy, TsTsiA Ukrainy, m. Kyiv, HO “Tsentr doslidzhen ta vidrodzhennia Volyni”. – Kyiv: Feniks, 2014. – 776 s., il. – (seriia dokumentalnykh dzherel).
26. *Ulianovskiy V.* Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv / *V. Ulianovskiy*. – Kyiv: Prostir, 2012. – 1 370 s.
27. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy). – F. 21. – Op. 1. – Spr. 23 – Ark. 4b–5ab.
28. TsDIAK Ukrainy. – F. 21. – Op. 1. – Spr. 23. – Ark. 5b–6b.
29. TsDIAK Ukrainy. – F. 25. – Op. 1. – Spr. 67. – Ark. 676.
30. *Yakubovych M.* Islam v Ukraini: istoriia i suchasnist / *M. Yakubovych*. – Vinnytsia: Nilan-LTD, 2016. – 263 s.
31. *Yakubovych M.* Tatarsko-musulmanske naselennia Pivdenno-Skhidnoi Volyni XVI–XX storichchia: istorychna retrospektyva / *M. Yakubovych* // Naukovi zapysky. Seriia istorychni nauky. – Ostroh: Natsionalnyi universytet Ostrozka akademiia, 2010. – Vyp. 2. – S. 186–196.

УДК 930.1 (477)“17”

Затиліук Ярослав Володимирович

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
Інститут історії України,
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
yaroslav.zatyluk@gmail.com

Zatyliuk Yaroslav

candidate of historical sciences (PhD),
research fellow,
Institute of History of Ukraine,
senior research fellow,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУ КИЄВО-БРАТСЬКОЇ БОГОРОДИЦІ: “ПІСНЯ КИЇВСЬКА” 1690-Х РОКІВ ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛОЗНАЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

ON THE HISTORY OF THE CULT OF THE KYIV-BROTHERHOOD VIRGIN MARY: ‘KYIVAN SONG’ (1690-S) AND ITS HISTORICAL POTENTIAL

Анотація

У статті детально досліджується “Пісня Київська”, що є важливим джерелом для з’ясування обставин розвитку культу Києво-Братської Богородиці на його ранньому етапі. Цей текст зберігся у складі двох уніатських пісенників з теренів Галичини першої половини XVIII ст. У джерелознавчому коментарі автора обґрунтовано припущення, що пам’ятка з’явилася у стінах Києво-Братського монастиря протягом 1690-х рр. з нагоди завершення будівництва Богоявленського собору. Основна програмова мета тексту – уславлення чудотворної ікони та Братської обителі зі школою на тлі інших уславлених святинь тогочасного Києва. Той факт, що текст “Пісні Київської” зберігся у складі уніатських пісенників засвідчує популярність культу Києво-Братської Богородиці далеко за межами Києва, а також ефективність зусиль могилянської корпорації у творенні та поширенні “реклами” своєї святині.

Ключові слова: Києво-Братська Богородиця, культ, путівник, віршоспів, “Пісня Київська”, Богоявленський собор.

Summary

The article explores the ‘Kyivan Song’ (‘Pisnia Kyivska’), which appears to be an important source for clarifying the circumstances of the earliest period of the cult of the Kyiv-Brotherhood Virgin Mary. This text is preserved as a part of the two Uniate songbooks of the first half of the 18th century from Galicia. The author justifies his hypothesis that this source was created in the Kyiv-Brotherhood Monastery over the decade of the 1690-s on the occasion of completing the Epiphany Cathedral. The major objective of the text is to glorify the miraculous icon of the Kyiv-Brotherhood Virgin Mary and the Kyiv-Brotherhood Monastery together with its school in the context of the other Kyivan relics of that time. The very fact of preserving the text in the Uniate songbooks demonstrates that the cult of the Kyiv-Brotherhood Virgin Mary was popular far beyond Kyiv and that Kyivan intellectuals were efficient in their efforts to popularize its sacred objects.

Key words: Kyiv-Brotherhood Virgin Mary, cult, guide-book, ‘Song of Kyiv’, Epiphany Cathedral.

Чудотворна ікона Києво-Братської Богородиці (названа за місцезнаходженням у Братському монастирі Києва) протягом XIX – на початку XX ст. посідала чільне місце серед інших київських святинь. Її не оминав увагою жоден з тогочасних путівників, призначених для паломників та туристів. Про неї також розповідали

майже всі тогочасні церковні каталоги та місяцеслови¹. Ці видання забезпечували іконі особливу “рекламу” серед киян та гостей міста. Недарма її згадано у творах літературних класиків ХІХ ст., де описано побут і життя киян. Зокрема, до неї звертаються герої драматичного твору І. Нечуя-Левицького “На Кожум’яках” (1875) та комедійної п’єси М. Старицького “За двома зайцями” (1883). Іншим проявом особливої шани до святині Києво-Подолу стало поширення списків Братської Богородиці в церквах Києва та далеко за його межами². Симптоматично, що образ Братської Богородиці містився в іконостасі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (вочевидь, створеному у 1730–1740 рр.) та серед ікон Софійського собору³.

Сьогодні в музейних зібраннях зберігаються численні списки “подобія” Братської Богородиці, один з яких (ймовірно, один з найдавніших) прикрашає експозицію Національного музею історії України⁴. Цей список, імовірно, створений на поч. ХVІІІ ст. у Києві (або майстром “київської школи”) для іконостасу одного з храмів Полтавщини⁵ (Рис. 1). Більш пізні копії образу з інших регіонів перебувають у музеях м. Дніпро та Волині⁶. Вони легко впізнавані за характерними зображеннями Христа і Богородиці. Визначальною рисою іконографії Братської Богородиці є мотив “вкладеної руки” (права рука Христа вложена до лівої руки Богородиці) та притуленість облич: Богородиця правою рукою тримає маленького Ісуса, який притулився до її лівої щоки. Зображення належить до одного з ізводів (варіантів) іконографічного типу “Елеуси” (Замилування), сформованого у візантійському мистецтві на межі ХІ–ХІІ ст.⁷.

Поза сумнівом, особлива популярність Києво-Братської Богородиці у Києві та поза ним є результатом поширення інформації про неї у путівниках та церковних місяцесловах ХІХ ст. через оповідь про її чудесне переміщення у 1662 р. з Вишгорода до Києва та згадку про ушкодження єретиком ікони шаблею, що сталося задовго до того. Розповідь про чудеса завершувалась констатацією факту шанування ікони в щосуботніх акафістах у Богоявленському соборі та її “участі” в урочистих хресних ходах на Подолі з нагоди великих церковних свят. Іноді ця оповідь доповнювався зображенням самого образу. Такий спосіб представлення Братської Богородиці постав з остаточним формуванням у Києві жанру паломницького та туристичного путівників.

Жанр паломницького путівника, з огляду на статус міста як сакрального центру православ’я, сформувався упродовж першої пол. ХІХ ст.⁸. Саме тоді з’явилися путівники І. Максимовича, М. Сементовського та анонімного автора “Вказівник святинь та священних і достойної пам’яті місць Києва для паломників, що відвідують святі місця київські”, що неодноразово перевидавалися до поч. ХХ ст.⁹. Ці ілюстровані путівники вміщували

1 Варто назвати згадки у найпопулярніших виданнях такого роду, як-от “Святині землі руської...” Є. Поселяніна (1-е вид., 1899) та “Земне життя Пресвятої Богородиці з описом її святих чудотворних ікон” С. Снеессоревої (1-е вид., 1892). Див. також “Благодеяння Богоматери роду християнському чрез Ее святія икони” (СПб., 1905). Про представлення ікони Братської Богородиці у місяцесловах див.: *Ровинский Д.* Русские народные картинки (СПб., 1881. – Кн. 3. – № 1 216).

2 Оригінал чудотворного образу, що початково перебував у Богоявленському соборі Братського монастиря, вважався втраченим після знищення собору у 1935 р. У 2009 р. цю ікону було виявлено у фондах Національного художнього музею України під час проведення звірення наявності. Порівняння записів в обліковій документації та результатів проведеної рентгенограми дозволяє зробити висновок, що саме ця ікона у перш. пол. 1930-х рр. перебувала в одному з кіотів Богоявленського собору. Див.: *Белікова Г.* Пам’ятки Братського монастиря в колекції НХМУ // Пам’ятки України: історія та культура. – № 1: Києво-Братський Богоявленський монастир. – К., 2013. – С. 40–43. Але, в будь-якому разі, цей список, що датується рубежем ХVІІ–ХVІІІ ст. (і є найдавнішим з відомих сьогодні), не може стовідсотково вважатися першотвором.

3 Про перебування ікони з образом Братської Богородиці (причому коронованої) у Софійському соборі відомо з його опису 1789 р. Див.: *Сінкевич Н.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011. – С. 82.

4 Ікона перебуває в експозиційному залі № 11 “Україна у ХVІІ ст.” (2-й поверх НМІУ).

5 Детальніше про це див.: *Затилюк Я.* Ікона Києво-Братської Богородиці з колекції Національного музею історії України ХVІІІ ст.: походження, атрибуція та історія // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип. ІІ. – К., 2017. – С. 79–96.

6 Про ці списки ікони та публікацію окремих з них див.: *Затилюк Я.* Ікона Києво-Братської Богородиці з колекції Національного музею історії України... – С. 82, 88, 92.

7 Про цей прототип та його особливості див.: *Этингоф О.* Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии ХІ–ХІІІ веков. – М., 2000. – С. 67–71.

8 Див. огляд київських путівників ХІХ ст.: *Дуса К.* Путівники для паломників до Києва середини ХІХ ст.: закладення канону? // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Історичні науки. – 2014. – Т. 156. – С. 23–31.

9 За підрахунками К. Диса, “Указатель святини и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и его окрестностях для паломников, посещающих святя места киевския” з 1853 р. видавався 10 разів, а твір Максимовича – 5.

короткі історичні оповіді про Київ, його історичні частини, храми та їх реліквії, зокрема чудотворні ікони. Мету і структуру цих путівників промовисто виражає титул видання Сементовського “Київ, його святиня, старожитності, достойні пам’яті місця і відомості, необхідні для його шанувальників та мандрівників”¹⁰. Автори означених путівників систематизували створені протягом попередніх століть легенди про реліквії храмів “богохранимого граду” – мощі печерських святих, чудотворні ікони, скарби церковних ризниць, зокрема головної святині Подолу – чудотворної ікони Богородиці Києво-Братської¹¹. Так, у параграфі “Паломника київського” Максимовича¹², присвяченому Братському монастирю, автор, після викладу історії київської школи і Академії, звертається до “найдорожчої святині” монастиря – чудотворного образу Києво-Братської Богородиці, оповідаючи історію його чудесного “переміщення” у 1662 р. з Вишгорода під час нападу татар та їх спроби переправитись на лівий берег Дніпра на плотах, виготовлених з дошок ікон місцевих храмів. При цьому здійснилася “буря на Дніпрі”, від якої врятувався лише один татарин, з яким означена ікона і “приплила” до Подолу неподалік Братського монастиря. Відтоді обитель стала новим “домом” для ікони, а згадуваний татарин охрестився і постригся у ченці¹³. Максимович згадує і про інші реліквії монастиря – хрест патріарха Феофана (1620) та гетьмана Сагайдачного (1622) в ризниці собору.

Путівники, видані після “Паломника” Максимовича, оповідали про ікону Братської Богородиці більш детально¹⁴. Передусім, було додано інформацію про чудо, яке сталося у храмі святих Бориса і Гліба під час перебування цієї ікони у Вишгороді. У путівнику М. Сементовського мовиться, що у 1651 р. один з “вояків-єретиків”¹⁵ литовського гетьмана Я. Радзивілла, який прямував до Києва через Вишгород, вдарив шаблею по лику Богоматері, від чого на іконі лишилася “язва”. Після цього Мати Божа уві сні явилась Я. Радзивілли і “поскаржилася”, і той скарвав “безбожника” на смерть¹⁶.

Після оповіді про означені два чуда усі путівники наводили важливу для паломників “богохранимого Києва” інформацію про святиню, зокрема, про щосуботній акафіст перед Образом та хресні ходи на Подолі з ним на свято Богоявлення. Вшанування ікони “церква здійснювала 10 травня та 6 вересня”; щороку у п’яту суботу Великого посту перед нею виголошувався акафіст “зазвичай при чисельному зібранні усердних богомольців”, а ікону урочисто переносили з “теплої” церкви до соборної. Найдетальніше про ікону Братської Богородиці оповідає путівник К. Шероцького (1917), який характеризував її як “пам’ятку українського письма XVII ст. епохи бароко”¹⁷.

Як бачимо, інформація про Братську Богородицю у київських путівниках XIX ст. доповнювалась поступово. Важливо, що київські путівники XIX ст. (а також місяцеслови і каталоги чудотворних ікон) були масовими і відносно дешевими виданнями для широкого кола читачів. Це забезпечувало постійну “рекламу” Києво-Братській Богородиці серед інших київських святинь.

Проте досі лишалось невіршеним питання поширення інформації про означений чудотворний образ до появи друкованих путівників і каталогів, зокрема у перші десятиліття після її об’явлення у місті.

У перших наукових студіях, присвячених іконі Братської Богородиці (узагальнювальні праці М. Петрова, М. Захарченка та С. Голубєва¹⁸) інформація про обставини формування культу ікони замінювалась оповіддю про її дива 1651 і 1662 рр., що не давало відповіді на питання, коли у Києві і в самій Академії з’явилися розповіді про

10 На відміну від інших путівників, видання Сементовського має більш світський характер. Ця відмінність помітна вже у вступі, що розпочинається не закликом відвідати святині, а описом клімату та природно-географічних умов.

11 Про представлення цього образу в путівниках по Київській Академії див.: Дуса К. Трансформація представлення Києво-Могилянської академії у путівниках другої половини XIX – початку XX ст. // Шлях у чотири століття. Мат-ли Міжнарод. наук. конф. “AD FONTES – ДО ДЖЕРЕЛ” (Київ, 12–14 жовтня 2015 р.). – К., 2016. – С. 267–281. Проте авторка спеціально не наголошує на особливостях презентації Братської Богородиці у цих путівниках.

12 Який був професором Київської Духовної академії.

13 Максимович И. Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святиню Киева. – К., 1854. – С. 113. Цит. за факсимільним перевиданням під ред. В. Невзорова (2009).

14 У цих путівниках опис Подолу починався не з Братського монастиря, а з інших пам’яток. Утім, порядок представлення церков та інших старожитностей Подолу наразі не мусить нас цікавити.

15 Який, певно, був протестантом, як і багато воїнів у війську Януша Радзивіла.

16 Сементовський М. Киев, его святиня, древности, достопамятности и сведения необходимыя для его почитателей и путешественников. – К., 1864. – С. 211–212.

17 Шероцкий К. Киев. Путеводитель. 1918 // Репринт. перевид. – К., 2008. – С. 142–143.

18 Див. зокрема: Захарченко Н. Киев теперь и прежде. – К., 1888; Петров Н. И. Киев: его святини и памятники. – СПб., 1896. – С. 179–181; Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. // Труды Киевской духовной академии. – Вып. 11. – К., 1901. – С. 352.

ці дива¹⁹ та коли було укладено їх текст? Треба визнати, що ці питання спеціально не вивчалися дослідниками, які у своїх працях згадували цю шановану київську святиню.

Як вдалося з'ясувати автору у своїх попередніх дослідженнях, культ Києво-Братської Богородиці почав формуватися бл. 1670 р., коли про цю ікону у московському Посольському приказі вперше розповіли представники київської братської школи, які привезли царю прохання ректора посприяти у відбудові зруйнованих під час військових дій споруд обителі, зокрема, Богоявленської церкви, у якій передбачалось розмістити ікону, що “чудесно перемістилася” з Вишгорода. Не отримавши бажаного, наступного 1671 р. до Москви прибуло нове київське посольство, яке привезло “Сказання про дива ікони з Вишгорода, котра стратила на Дніпрі татар у 1662 році”. Ця оповідь мала спонукати царя Олексія Михайловича до щедрих пожертвувань на користь обителі та створити привабливий імідж київської братської школи, яка на той час вважалась неблагонадійною. До того ж, текст оповіді про дива київської святині мав засвідчувати, що сама Богородиця замість Вишгорода – місця перебування мощів царських предків – князів Бориса і Гліба, своїм домом обрала Києво-Братську обитель²⁰.

Поза тим, обставини розвитку культу Києво-Братської Богородиці з 1670-х рр. досі лишаються маловідомими. Зокрема невідомо, чи поширювався (і в якому вигляді) текст згаданого “Сказання” і як представники Києво-Братського монастиря популяризували свою святиню?

Зазначені питання актуальні в контексті дослідження особливостей популяризації у XVII ст. Києва та його святинь. Адже той час ознаменувався намаганнями церковних авторів “київського кола” пропагувати у своїх творах святині Києва – давньої княжої столиці і “матері руського хрещення”, який перші київські друковані видання визначали як “другий Єрусалим” та “православний Сіон”²¹. Таке особливе позиціонування міста, з одного боку, мало означити поважний статус православної Київської митрополії як єдиної істинної “церкви Володимира” поміж інших конфесій (особливо у часи полеміки з уніатами, а після 1654 р. – і в очах Московії). А з іншого – сприяло творенню серед нащадків “православного народу руського” та інших православних церковних конфесій тогочасної Східної Європи образу Києва як міста з численними чудотворними святинями. Київські друковані видання XVII ст. активно “рекламували” Києво-Печерську лавру як найбільшу святиню православних, де з часу хрещення і досі відбуваються зцілення²². Окремі видання тиражували інформацію про реліквії Михайлівського монастиря – мощі святої Варвари²³. Святині інших монастирів, зокрема, ікона Братської Богородиці, у київських виданнях XVII–XVIII ст. не згадувались. Можна припустити, що ці святині “рекламувались” безпосередньо “на місці” завдяки проповідям, церковним ходам, піснеспівам тощо. Крім того, варто згадати київські академічні тези 1706 і 1713 рр. із зображенням ікони Братської Богородиці та інформацією про її чудесне переміщення з Вишгорода і перемогу над “агарянами”²⁴.

Важливим джерелом для з'ясування питання як Києво-Братський монастир зі школою популяризував свою святиню після 1670 р. і до поч. XVIII ст. є текст “Пісні Київської”, яка надалі перебуватиме в центрі цього дослідження. Як спробуємо показати нижче, аналіз цього тексту важливий для з'ясування досі маловідомих початкових етапів розвитку культу ікони Братської Богородиці та її популярності за межами Києва. Розгляд

19 Див. подібні сумніви у: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т. 1. – М., 1868. – С. 156; *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – Т. 2. – М., 1908. – С. 278–280; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX, кн. 1. – К., 1996. – С. 10.

20 Детальніше про це див.: *Затилюк Я.* “Винайдення” могилянської святині: найдавніші відомості про Києво-Братську ікону Богородиці та їхні контексти // Шлях у чотири століття. Мат-ли Міжнарод. наук. конф. “AD FONTES – ДО ДЖЕРЕЛ” (Київ, 12–14 жовтня 2015 р.). – К., 2016. – С. 82–96.

21 Про образ Києва у тогочасних київських виданнях див.: *Яковенко Н.* Символ “Богохранимого града” у пам'ятках київського кола (1620–1640-і роки) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 296–330.

22 Тут доречно згадати видання Києво-Печерського патерика (від польськомовного “Патерикону” С. Косова 1635 р.) та “Тератургеми” А. Кальнофойського (1638). Останній можна вважати першим путівником по Києву, який оповідає про Лавру (фундаторів, мощі святих, факти чудотворення в монастирі з давньоруських часів), а також вміщує карту Києва з інформацією про храми міста, як уціліли після навали Батия 1240 р., так і зруйновані.

23 Обитель та її реліквії представлені у виданнях “Повість про преславні чуда” Феодосія Софоновича (1670), “Акафіст святих Варварі” Йоасафа Кроковського (вперше видано 1698) та у “Четих-Мінеях Димитрія Ростовського, київське видання яких 1705 р. містить інформацію про мощі Варвари у монастирі.

24 Інформація про ці тези та їх републікацію див.: *Беликова Г.* Києво-Братская икона Божией Матери / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/1684331.html> (дата обращения 07.04.2018) – Название с экрана. Див. також: *Ахіла, архим.* Києво-Братська ікона Божої Матері. – К., 2016.

цих питань є важливим в контексті майбутнього дослідження того, як київські церковні еліти у XVII–XVIII ст. створювали привабливий для паломників образ Києва як міста з давньою історією та численними святинями.

Текст, про який йдеться, є віршоспівом на честь ікони Києво-Братської Богородиці, введеним до наукового обігу І. Франком, який опублікував текст пам'ятки за двома рукописами XVIII ст. з Галичини і Прикарпаття. Один з них – рукопис першої пол. XVIII ст. з колекції А. Петрушевича – текст названо “Пѣснь Пр(е)с(вя)той Б(огороди)ци кіївской застаючої в монастири Братском” (“Пісня Пресвятій Богородиці Київській, що перебуває у Братському монастирі”). Це – повна редакція пам'ятки, яка згадує про чудеса ікони та похвали їй²⁵. Другий рукопис – т. зв. Кам'янецький Богогласник 1734 р. – є скороченою версією тексту, що не містить опису 1-го дива ікони та окремих строф з її похвалою. Скорочено і заголовок тексту: “Пѣснь Кієвская, под. возвесела вест наст” (“Пісня Київська”)²⁶.

Опублікувавши обидві версії, І. Франко пояснив появу скороченої редакції суто конфесійними мотивами і метою укладача Кам'янецького Богогласника. Саму ж пам'ятку відомий український письменник і літературознавець вважав твором, створеним у Братській школі, представники якої намагалися підняти свій престиж і авторитет серед інших київських храмів “одиноким і практичним способом, циклом чудесних легенд”. Крім того, у коментарях до публікації повної редакції І. Франко висловив власні спостереження щодо літературних паралелей до “чудесного переміщення” ікони по воді²⁷. З часу публікації І. Франка джерелознавче дослідження пам'ятки не проводилося. Винятком є повторна публікація В. Кречетнем скороченої версії “Пісні” у серійному виданні Інституту літератури “Українська поезія. Середина XVII століття” (1992)²⁸. Повторна публікація²⁹ (можливо, через мовну недоладність тексту скороченої версії) досі не привернула увагу дослідників до цієї пам'ятки української культури ранньомодерної доби³⁰. Поза тим, цей текст покладено в основу різних мистецьких переробок, зокрема музичних (спів про ікону В. Ткача³¹) та літературних, що пов'язано зі спробами відродити культ Києво-Братської Богородиці³².

Проведення спеціального текстологічного аналізу пам'ятки дає змогу виявити її значний інформаційний потенціал як джерела для дослідження історії культури Братської Богородиці та української ранньомодерної культури XVII ст. загалом.

Звернімося безпосередньо до самого тексту, який доцільно аналізувати за його повною редакцією (збірник Петрушевича), враховуючи особливості мовної передачі: окремі місця тексту важко пояснити, що очевидно є наслідком недбалства або нерозумінням переписувачем окремих фраз³³. Для зручності текст надалі позначатиметься як “Пісня Київська”, як його названо у публікації В. Кречетнем скороченої версії та в коментарях до творів І. Франка. Назва “Пісня Київська” має сенс і з огляду на те, що чудотворна ікона Братського монастиря у ньому представлена святинею всього Києва, а не лише Братської обителі.

За змістом “Пісня Київська” присвячена уславленню образу Києво-Братської Богородиці та його “нового дому” – Братського монастиря на Подолі. Це зроблено через розлоге віршоване представлення двох чудес ікони, риторичних алюзій та порівнянь. Розповіді про чудесне переміщення ікони з Вишгорода до Братського

25 Франко І. Студії над українськими народними піснями. Ч. XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – Записки НТШ). – Кн. 2. – 1910. – С. 40–46. Передрук тексту “Пісні Київської” див.: Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 42 – К., 1984. – С. 339–346.

26 Див. публікацію скороченої версії тексту “Пісні” та опис рукопису у: Франко І. Карпаторуська література XVII–XVIII віків. Додаток XX. Кам'янський Богогласник 1734 р. // Записки НТШ. – Кн. 6. – 1900. – С. 126–137.

27 Див. коментар І. Франка, який запропонував літературну паралель оповіді про чудесне переміщення ікони по воді з Вишгорода – оповідь Києво-Печерського патерика про пришествя іконописців з Царгорода до Києво-Печерського монастиря (човен яких по воді спрямовувала сама Богородиця): Франко І. Студії над українськими народними піснями. Додатки і поправки (докінчення) // Записки НТШ. – Кн. 6. – 1912. – С. 43..

28 Див.: Пѣснь кієвская // Українська поезія. Сер. XVII ст. – К., 1992. – С. 110–111.

29 Див. Пѣснь Кієвская / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto53.htm#istv16> (дата звернення: 28.02.2018). – Назва з екрана.

30 На цю пам'ятку як на джерело з історії культури ікони Братської Богородиці звернула увагу лише Г. Белікова. Див.: Белікова Г. Києво-Братская икона Божией Матери...

31 Див.: Пісня про чудотворну ікону. Виконавці: Вадим Ткач / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=KURelY9in8Y> (дата звернення 07.04.2018). – Назва з екрана.

32 Йдеться про будівництво храму і монастиря на честь Києво-Братської ікони Богородиці у с. Горенка на Київщині, настоятель якого опублікував брошуру про ікону. Див.: Ахіла, архим. Києво-Братська ікона Божої Матері...

33 Див. коментарі І. Франка до скороченої версії тексту “Пісні” у редакції Кам'янецького Богогласника 1734 р.: “... текст пісні сильно попсований, декуди майже незрозумілий...”: Франко І. Збір. творів: у 50 т. – т. 32. – К., 1981. – С. 218.

монастиря присвячена майже вся перша половина тексту. Як видно з перших рядків, читач (і слухач “Пісні”) має заспівати славу Матері Божої, яка “пришедша от брани” і є “побѣдительная всѣм кїевскія страни”. Йдеться про чудо 1662 р., коли Богородиця покарала татар-“агарян” бурею за спробу переправитись через Дніпро за допомогою ікон – “потопи силу в Днѣпрѣ агарянска рода, яко иногда в морѣ фараона”³⁴. Після цього образ разом з татариним (врятованим “в знак побѣди” над “агарянами”) по воді доставляється Братського монастиря, представники якого “от води взяли ковчегъ, Мойсея новаго”³⁵. Наступні строфи вірша характеризують “обраний” іконою з Вишгорода “новий дїм” – трапезну церкву Бориса і Гліба Братського монастиря: “в трапезу хлѣбъ а(н)г(е)лскїй принесшюу вносят”. Це зроблено через складну, характерну для барокової літератури, гру смислів і метафор. Наприклад, у “трапезѣ” двох князів-братів (Бориса і Гліба) досі “не ставало небеснаго хлѣба”; що означає відсутність в трапезній церкві монастиря чудотворної святині. При цьому згадано Петра Могили – фундатора київської школи: “Открый, Могило, смерти могилу и яму: изволи ся здѣ быти премудрости храму”.

Після риторичного відзначення змін у житті київської школи, текст “Пісні Київської” відзначає наявність на іконі сліду від удару шаблі: “...в твар образ с правой страны уязвленъ обачишъ”. Як пояснено, ікона “... прїемшая язву в тваръ пречисту” від “...геретика желѣзом... в року тысящномъ шест сот пятьдесят первомъ”. Ці та наступні слова оповідали про перше диво, що сталося у 1651 р. у Вишгороді, коли один з вояків армії “Радивиля вожда литовского” вдарив шаблею по ликові і литовський князь мав видіння Матері Божої, після якого він насмерть покарав “безбожника” і зміг безперешкодно залишити місто. При цьому в “Пісні” зроблено важливе уточнення, яке не увійшло до путівників та церковних каталогів XIX ст.: “...образъ любѣ малярская рука малїовала, незамалїованная язва в нем зостала”.

Завершується “Пісня” представленням ікони Богородиці як святині всього Києва: як “воевода, бьющей агарянъ”, вона “и днесъ...от Кїева отгонить дѣмонскїе полки”. З огляду на це, читачів (і слухачів) закликають співати похвалу: “пойте свободшой вас от руки Агаряна благодарственния всѣ російскїе страны”.

Важливо, у “Пісні Київській” відтворено деталі тексту “Сказання про Братську Богородицю”, у 1671 р. представлено у Москві делегацією Братського монастиря. Крім докладної оповіді про два чуда, співпадає й інформація “Пісні” про “язву” на іконі, її первісне розташування після “чудесного прибуття” з Вишгорода і про особливості вшанування після цього. Для прикладу порівняємо оповіді обох текстів про іконописців, які намагались замалювати на лику ікони “шрам”, що з’явився у 1651 р. від удару шаблею “єретика” з армії Я. Радзивілла. Як описано у тексті “Сказання”: “умыслиша иноцы тые братстии украсити икону ту елико мощно, еже поимѣ и сотвориша за помощью бл(а)гочестивыхъ подаятелей, но язвы тоя на лицѣ иконной от еретика заданная невозможъ есть иконописецъ весма закрыти, а до н(и)нѣ есть знамение”³⁶. У “Пісні Київській” ця спроба іконописців описана так: “Образъ любѣ малярская рука малїовала, незамалїованная язва в нем зостала; от лѣвія страны кто предстанешъ, назначишъ: в твар образ с правой страны уязвленъ обачишъ”. Інший приклад: обидва тексти майже однаково визначають місцеперебування ікони після її чудесного переміщення з Вишгорода у 1662 р. Як сказано у привезеному до Москви “Сказанні...”: представники Братського монастиря “прийдоша чинно и взявше от воды икону св(е)тую, ч(е)стно принесоша и поставиша ю в своемъ м(о)н(а)ст(и)ре в храмъ св(е)тыхъ страстотерпецъ кн(я)зей российскихъ Бориса и Глѣба сущемъ в трапезе ихъ каменной”. У “Пісні Київській” ця інформація подається риторично через згадку святих князів Бориса і Гліба, які відкривають ворота своєї трапезної: “княжіе два брата, до брацтва, в княжїй свїй двор, отмикают врата... знай в [трапезній] князей російскихъ Бориса и Глѣба не ставало небеснаго хлѣба...в трапезу хлѣбъ а(н)г(е)лскїй принесшюу вносят”. Ця деталь зникає у пам’ятках пізнішого часу. Зокрема, в розглянутих вище путівниках та каталогах богородичних ікон XIX ст. вже не уточнювалося, в якому храмі Братського монастиря початково перебувала ікона після свого чудесного переміщення по Дніпру з Вишгорода.

З’ясована подібність “Пісні Київської” та тексту “Сказання” 1671 р. дозволяє зробити наступні припущення. Попри те, що текст “Пісні” з колекції А. Петрушевича є створеним далеко від Києва рукописом серед. XVIII ст.,

34 Тут і далі текст повної версії “Пісні Київської” цитовано за публікацією: Франко І. Студії над українськими народними піснями. Ч. XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці // Записки НТШ. – Кн. 2. – 1910. – С. 41–43. При цитуванні передано графічне позначення літер у версії І. Франка, попри те, що іноді трапляються явні помилки.

35 Там само. – С. 41–43. Аби не обтяжувати текст однотипними примітками, посилання на цю публікацію далі не повторюємо.

36 Тут і далі текст “Сказання” цитується за його копією з документів Малоросійського приказу: Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 229. Малоросійський приказ. – Оп. 2. – Кн. 9. – Арк. 699–703. Оригінальний текст “Сказання” з коментарями буде опубліковано в окремій статті автора після проведення археографічного звіряння з оригінальним текстом, виявленим серед документів ще одного московського приказу.

його можна вважати достовірною копією оригінального тексту складеної у Києво-Братському монастирі "Пісні Київської". Спробуємо останню думку обґрунтувати більш докладно.

Крім явної подібності до тексту "Сказання", важливим у "Пісні" є прославляння Києво-Братського монастиря як "нового дому" чудотворної ікони з Вишгорода. Звернення до фундатора київської школи Петра Могили "Оцки ся, Могило, вітай Бога і Матку" завершується ствердженням ідеї, що з усіх київських храмів Богородиця обрала його дітище: "приходить фундаторка к тебе в недостатку" (букв.: Богородиця "приходить" не просто до Петра Могили, а до заснованої ним школи – Я. З.). Те, що Богородиця "в недостатку" звертається саме до Братського монастиря, підкреслює престиж останнього серед київських церков і монастирів. Адже тепер Матір Божа "утвердит ся твой домъ (Петра Могили – Я. З.)... Премудрости". Більше того, відзначене вище позиціонування чудотворної ікони як святині всього Києва³⁷ є додатковим аргументом у засвідченні престижу Братської обителі. Адже саме в ній перебуває святиня, яка "от Кіева отгонит дѣмонскіе полки". Сам же Київ у віршоспіві є місцем, де зосереджуються і "збираються" головні реліквії православних. Ця ідея втілена у вислові: "отсѣченнй от горы камень Вышѣгорода... к твоему б(е)регу спѣшит гора та Сіона, в ней же Б(ог)ъ явленъ ей и бл(а)говоли жити. Гора сія хоцет твой Іордан здобити". Цими словами окреслювався узвичаєний на той час статус Києва як "другого Єрусалима".

В будь-якому разі, риторика укладачів "Пісні" спрямовувалась, передусім, на представлення ікони Братської Богородиці "новим ковчегом Мойсея", котрий прибув до "православного Сіону" (Києва) і обрав Братський монастир. Доречно зауважити, що у XVII ст. багато українських монастирів для збільшення власного престижу і популярності створювали сказання про наявні у них чудотворні богородичні ікони, як-от: Куп'ятицька, Почаївська, Крехівська, Троїце-Іллінська. Відповідно поширення інформації про них сприяло прославленню монастирів. Слід згадати укладені у 1660–1670-х рр. Йоаникієм Галятовським (настоятелем Братського, потім – чернігівського Єлецького монастирів) сказання про Єлецьку Богородицю та збірник "Небо новое" (1665), присвячений богородичним іконам³⁸. У цьому контексті слід розглядати і створене у Києво-Братському монастирі у 1670-х рр. "Сказання про ікону Братської Богородиці, що припливла з Вишгорода".

Відповідь на питання, коли і за яких обставин з'явився цей літературний твір міститься у самому тексті "Пісні". В одній із передостанніх строф є рядки, в яких означено тривалість "повістуння" про ікону (за текстом "хартії" при ній): "Повѣст икони силу и самое брацтво, от тридцати лѣтъ и болшѣ беручи богатство. За що бл(а)годарствуем: "радуи ся субботнымъ!" поючи акафисти словом добротнымъ". Отже, виконання акафістів перед іконою та її "текстове прославлення" на той час тривали вже понад 30 років. Згідно текстів "Сказання" і "Пісні" (як, до речі, і в путівниках XIX ст.) часом появи ікони в монастирі (чудесне переміщення з Вишгорода по Дніпру) вважається 1662 р. Отже, текст "Пісні" укладено після 1692 р. і, вочевидь, не пізніше 1700 р.

Якщо "Пісню київську" укладено у 1690-х рр., логічно припустити, що його поява пов'язана з будівництвом коштом гетьмана І. Мазепи Богоявленського собору Братського монастиря (1693), який пізніше став місцем перебування означеної ікони. Зрештою, ще у 1670 р. у "чолобитних" до московського царя ігумен монастиря Варлаам Ясинський просив кошти на будівництво Богоявленського собору – "нового дому" для чудотворної ікони³⁹. Можна припустити, що останнє стало нагодою для укладання у монастирі віршованого прославлення ікони і водночас самої обителі. З цією подією пов'язано і створення гравюри "Хрещення Христа"⁴⁰.

Узгодження тексту "Пісні Київської" з ідейною програмою згаданої гравюри та інших пам'яток, створених для прославлення Києво-Братського монастиря серед інших храмів і святинь Києва як історичного центру митрополії є темою окремого дослідження. Наразі зосередимо увагу на розкритті джерельного потенціалу тексту "Пісні Київської". Створена у стінах Братського монастиря в кінці XVII ст., "Пісня Київська" є важливим інформаційним джерелом для з'ясування обставин творення культу ікони Києво-Братської Богородиці. Текст

37 Тут доречно нагадати одну з фраз тексту "Пісні", де ікону названо "ковчегом Мойсея нового" для Києва.

38 Детальніше див.: Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. – К., 2017. – С. 393–440.

39 Про чолобитні Ясинського див.: Затилюк Я. "Винайдення" могилянської святині: найдавніші відомості про Києво-Братську ікону Богородиці... – С. 86, 91.

40 Цю гравюру (без текстової частини) виявив у фондах Національної бібліотеки у Варшаві та опублікував В. Делюга (*Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej*. – Kraków, 2003. – S. 88–89). Дослідники розглядають її як пам'ятку, що прославляє гетьмана І. Мазепу як патрона Братського монастиря, див.: Александрович В. Прижиттєва іконографія гетьмана Івана Мазепи // Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть. – Львів, 2011. – С. 187–190; Люта Т. Могилянський "Theatrum Glorіae" Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 2013. – № 1. – С. 57.

містить вказівки на вшанування ікони у монастирських акафістах, а також її початкове місцеперебування. Крім того, його доречно використовувати у студіях з іконографії образу Братської Богородиці: згадка у тексті “язви”, яку замальовує іконописець (що, до речі, збігається з вказівкою у тексті “Сказання”) може свідчити про те, як виглядала найдавніша ікона і як вона змінювалась у пізніших копіях (зокрема, в представленій у експозиції НМІУ). У ширшому контексті, “Пісня Київська” є пам’яткою української барокової культури, яка прославляла Києво-Братський монастир та узгоджувалась з програмовими завданнями інших творів, створених представниками “могилянської корпорації”.

Крім того, факт, що обидва рукописи “Пісні Київської” збереглися на теренах Галичини та Прикарпаття⁴¹, дає змогу припустити популярність у кінці XVII–XVIII ст. ікони Києво-Братської Богородиці і далеко за межами Києва. Рукописний збірник першої пол. XVIII ст. з колекції А. Петрушевича є зібранням пісень, що виконувались на Різдво, Воскресіння Христове, під час великого посту тощо. Серед них – пісні на честь св. Варвари, св. Миколая, інших святих та богородичні віршоспіви, зокрема повна версія “Пісні Київської” та вірші на честь Богородиці, до якої автори звертаються як до захисниці Малої Русі, та І. Мазепи: “Царыца Голубица тая ес власт твоя / реєменту Малой Росїи ты буди правица, / Б(о)жія сила и с(и)нов(ей) справи твоя нам девица / Іоанна намъ гетьмана укрѣпи ц(а)рице”. Останнє, ймовірно, написане в перші роки гетьманування І. Мазепи (1687–1709). Інший віршоспів до Богородиці створено після битви під Віднем (1683): “покрый нас, покрій, Панно омофором... кролю Іоанну⁴² поспѣши к рицержствѣ, / За своя люди, и за своя ц(е)ркви, не дай бесурманом, татарским уланом... отчизну нашу нехъ не отнимуют”. Інший віршоспів Богородиці містить слова: “О Д(і)во произбранная небес сущих прехвалная от тебе Б(о)гъ воплотися... В росской коронѣ, чуд великих стал(о)ся, же народ людскій барзо дивовался”. Завершується збірник піснями про віру, надію та любов до Бога, а також афоризмами на зразок: “...лучше жити в землѣ пустѣ, нежели со женою сварливою, гнѣвливою и язычною”⁴³.

Складається враження, що вірші у збірнику підібрані випадково, оскільки віршоспіви на честь Богородиці, Ісуса Христа та святих об’єднано не за темами і не за черговістю святкування (наприклад, пісні на Великий піст розміщено перед піснями на Різдво і Воскресіння тощо). Тож можна припустити, що укладач збірника вписував віршоспіви не лише для їх виголошення у богослужбах, а і через власну зацікавленість піснями на честь Богородиці, серед яких є пісні, що згадують ім’я гетьмана І. Мазепи та польського короля Я. Собеського. До кола інтересів укладача збірника належить і “Пісня Київська” – чи не єдиний у збірнику віршоспів, присвячений чудотворній іконі Богородиці.

Інший віршований збірник (129 пісень), що вміщує і “Пісню Київську”, також є зібранням віршів на честь Ісуса Христа, Богородиці, окремих святих і важливих свят.

На відміну від попереднього, його створено для богослужбових потреб, що відображає і назва збірника: “Пѣсни третѣ четьрдесятници и инии от н(е)д(е)лѣ мытаревой даже до пятюнky, списанный року 1734”⁴⁴. Про це ж свідчить і побіжний огляд рукопису, що, ймовірно, часто використовувався під час служб: його окремі аркуші розірвано, деякі втрачено⁴⁵; записи закапані воском, потерті та пізніше поновлені.

Між тим, за спостереженням І. Франка, вищевказана назва відповідає змісту лише останньої частини збірника, поділеного його упорядником на 4 частини. 1-а містить пісні на Богородичні свята; 2-а (починається із заголовку “Починают ся пѣсни пр(е)с(в)етѣй Богородици всегда пѣваемая”) є зібранням пісень, що традиційно співаються у церкві на честь Богородиці; 3-я укладена з пісень на свята Господські і на честь святих (зокрема, Іоанна Хрестителя, Параскеви, Димитрія, Козьми і Даміана, архистратига Михаїла, Варвари,

41 В описі рукописів Церковно-археологічного музею при Київській Духовній академії згадано ще один рукопис “Пісні Київської”, який, як вказує М. Петров, надійшов від архимандрита Модеста. На думку М. Петрова, цей текст укладено у 1692 р., про що свідчить наступний рядок “Пісні”: “Повесть икони силу и самое брацтво, от 30 лет и больше беручи богацтво” (Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып. 3. – К., 1879. – С. 672). В обліковій документації Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського означений рукопис (шифри: ЦАМ 658; Муз. № 157) значиться як втрачений з 1958 р.

42 Ян III Собеський – король Речі Посполитої (1674–1696).

43 Характеристика цього рукописного збірника (що зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка. – ф. АСП. – Спр. 32) і цитати подано за: *Свенціцький І.* Опис рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича. – Вип. 2. – Львів, 1911. – С. 233–237 / Видано у серії: Українсько-руський архів. – Т. 6.

44 Рукопис, описаний І. Франком (*Франко І.* Карпаторуська література XVII–XVIII віків. Дод. XX. Кам’янський Богогласник 1734 р. // Записки НТШ. – Кн. 6. – 1900. – С. 126–137) зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 3. (Іван Франко). – Спр. 4 784).

45 За підрахунками І. Франка, зі 129 аркушів збереглося 105: відсутні сторінки 11–14, 100–148, 182–183.

Іоанна Богослова, Миколи, Георгія); 4-а укладена з пісень на свята Чотири- та П'ятидесятниці. "Пісня Київська" вміщена у 2-й частині збірника, до якої включено пісні, присвячені чудотворним богородичним іконам. Серед них варто згадати віршоспів "Пісня про Пресвяту Богородицю перша, складена 1731 року", у якій одночасно вшановуються чудотворні ікони Богородиці різних конфесій – католицькі (Сокальська, Ченстоховська, Борецька, Ярославська, Львівська і Підкаменецька) та уніатські (Жировицька, Борунська і Почаївська), аби Богородиця, як сказано у вірші, "пом'яшила камінні серця і лютерські блуди". Отже, цей пісенник міг належати представнику уніатського духовенства. У цьому разі інтригуючим є питання, як віршоспів на честь однієї зі святинь православної церкви – ікони Києво-Братської Богородиці потрапив до уніатського пісенника? (Рис. 2). Це питання доречно доповнити інформацією І. Франка про походження самого рукопису, виявленого на теренах Західної Галичини "...за посередництва старшого податкового комісара Кароля Бандрівського у селі Кам'яна Грибовського повіту". Нині Грибів (польск. Grybów) є містом у Новосондецькому повіті Польщі⁴⁶. Отже, є показовим фактом, що укладена у Братському монастирі "Пісня Київська" була знана далеко від Києва та ще й в уніатському середовищі.

Укладач-редактор збірника скоротив текст "Пісні", вилучивши строфи про перебування ікони в церкві свв. Бориса і Гліба⁴⁷, переказ про диво часів її перебування у Вишгороді⁴⁸, а також рядки про вшанування святині та захист нею Києва⁴⁹. Подібне скорочення могло відбутися з конфесійних міркувань, оскільки більшість вилученої інформації є конкретним описом православної київської святині⁵⁰. Це могло відбутись також і тому, що окремі пасажи при переписуванні укладач рукопису просто не зрозумів. Сам текст "Пісні" у рукописі має заголовок "Пѣснь Кіевская, под. возвесела вест наст". Даючи таку назву (до речі, з незрозумілим завершенням), укладач рукопису міг означити походження цього тексту з Києва або те, що віршоспів присвячено київській святині. Припускаємо, що укладач Кам'янецького Богогласника 1734 р. познайомився з текстом "Пісні" в якомусь рукописному пісеннику (чи іншому збірнику) і при копіюванні спотворив окремі місця⁵¹. Вочевидь, текст "Пісні Київської" привернув увагу укладача збірника риторичною вишуканістю і він долучив похвалу святині православного Києва до пісень про уніатські і католицькі чудотворні ікони, що становлять 2-у частину збірника⁵² (Рис. 3).

Варта уваги й інша обставина. За спостереженнями С. Щеглової, текст Кам'янецького Богогласника своєю структурою є подібним до друкованого почаївського "Богогласника" (1790)⁵³. Якщо Кам'янецький Богогласник відображає загальноприйняте серед уніатів наповнення пісенників, логічно очікувати наявність "Пісні Київської" і в інших уніатських рукописах. З іншого боку, редактори почаївського видання вилучили з "Богогласника" 1790 р. "Пісню Київську" та інші православні пісенспіви. Проте показово, що київська літературна пам'ятка певний час була "присутня" в уніатських пісенниках. Останнє явно свідчить про більш тісні міжконфесійні зв'язки і взаємовпливи, ніж це досі вважалося.

Те, що текст "Пісні Київської" зберігся винятково в уніатських пісенниках (один з яких походив із Західної Галичини) засвідчує не лише міжконфесійну взаємодію, а й доволі широку географію поширення культу ікони Братської Богородиці. Укладена у Києво-Братській обителі з нагоди освячення у 1693 р. Богоявленського собору "Пісня" є цікавим джерелом для дослідження історії творення культу відомої київської святині. Як бачимо, прагнення представників "могилянської корпорації" прославити власну святиню у риторично

46 Про м. Грибів та його історію див.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. III. – Warszawa, 1882. – S. 881–883. Принагідно висловлюю вдячність І. Тесленку за це уточнення.

47 Строфи 13 і 14 у публікації І. Франка повної редакції "Пісні" (С. 42). Фрагмент починається словами "Где ц(а)рь со князи, тамо да будеть ц(а)рица" і завершується реченням "Одоит ссушихъ млеко мл(а)д(е)нца словесно".

48 За публікацією І. Франка, це – строфи 16–17 і перша половина 18-ї від слів "Утвердит ся твой домъ сей на мечахъ дѣдичнихъ" до слів "...и отишоль со вои во снѣ наказанный / явленіємъ, абы был см(е)ртію караный". Ці строфи оповідають про диво, що відбулося у 1651 р. під час входу війська Я. Радзивілла до Вишгорода, коли воїн-"єретик" вдарив шаблею лик Богородиці і на іконі лишилася "язва". Крім того, зі строфи 19 випущено два рядки з описом цієї "язви": "От лѣвія страны кто предстанешъ, назначишъ: / в твар образ с правой страны уязвленъ обачишъ".

49 За публікацією І. Франка, це – фрагмент тексту від строфи 20 (3–4 рядок) по 23 включно. Починається зі слів "...бо не тогда толко, й днес гонить яко волки, / от Києва отгонить дѣмонскіе полки" і завершується словами "И хвалити ся будем во вѣчнїе роди: / ест образъ – Мойсей, яко взяхъ его от воды".

50 І. Франко припускав і політичні мотиви, що, проте, складно довести.

51 Мова тексту "Пісні" у складі Кам'янецького Богогласника, порівняно з рукописом з колекції А. Петрушевича, попсована переписувачем – окремі фрази незрозумілі.

52 У рукописі після "Пісні Київської" вміщено вірш про чудотворну ікону Богородиці у Самборі.

53 Щеглова С. "Богогласник". Историко-литературное исследование. – К., 1918. – С. 43–63.

вишуканому віршоспіві вдалися, показником чого є введення “Пісні” до уніатських пісенників.

Варто зазначити, що подібне прославлення святині Києво-Братського монастиря поширювало на далекі відстані (і, як виявилось, серед різних конфесій) образ Києва як “другого Єрусалиму”. Якщо київські видання XVII–XVIII ст. формували цей образ через представлення Києво-Печерської лаври та княжого минулого міста, тексти на взірець “Пісні Київської” були своєрідною “рекламою” окремої обителі. При цьому “Пісня Київська” є лише епізодом того, як представники “могилянської корпорації” в останні десятиліття XVII ст. “працювали” над уславленням “власної” святині та обителі. Аналіз комплексу текстових та образотворчих пам’яток, створених між 1670-ми рр. і першими десятиліттями XVIII ст., які представники київської церковної еліти пропагували у виданнях XVII–XVIII ст., у майбутньому дозволить детальніше показати, як культ ікони Києво-Братської Богородиці сприяв розширенню уявлень “православного народу руського” та інших конфесій з теренів Речі Посполитої та Московії про Київ як місто з давньою історією та численними святинями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Александрович В.* Прижиттєва іконографія гетьмана Івана Мазепи // Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть. Науковий збірник / Упоряд. І. Скочиляс. – Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Львівське відділення); НТШ, 2011. – С. 183–193.
2. *Ахіла*, архим. Києво-Братська ікона Божої Матері: жіночий монастир на честь ікони Божої Матері “Києво-Братська”. – Київ, 2016. – 65 с.
3. *Беликова Г.* Киево-Братская икона Божией Матери // Православная энциклопедия. – Т. 32: Катехизис – Киево-Печерская икона “Успение Пресвятой Богородицы”. – Москва: Церковно-научный центр “Православная энциклопедия”, 2013. – С. 686–690.
4. *Белікова Г.* Пам’ятки Братського монастиря в колекції НХМУ // Пам’ятки України: історія та культура. – 2013. – № 1 (183): Києво-Братський Богоявленський монастир. – С. 40–53.
5. *Голубев С.* Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской Духовной Академии 26 сентября 1901 г. // Труды Киевской духовной академии. – Вып. 11. – Киев: Тип. И. И. Горбунова, 1901. – С. 320–366.
6. *Грушевський М.* Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. IX, кн. 1: Перша половина. Хмельниччини, роки 1650–1653. – Київ: Наукова думка, 1996. – 880 с. (Пам’ятки історичної думки України). – ISBN 5-12-002468-8.
7. *Дуса К.* Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону? // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Історичні науки. – Київ: [ВПЦ НАУКМА], 2014. – Т. 156. – С. 23–31.
8. *Дуса К.* Трансформація представлення Києво-Могилянської академії у путівниках другої половини XIX – початку XX ст. // Шлях у чотири століття. Матеріали Міжнародної наукової конференції “AD FONTES – ДО ДЖЕРЕЛ”, до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії (Київ, 12–14 жовтня 2015 р.) / наук. ред. Н. Яковенко; упоряд. Н. Шліхта. – Київ: НАУКМА, 2016. – С. 267–281.
9. *Закревський Н.* Описание Киева: вновь организованное и значительно умноженное изд. с прил. рис. и чертежей. Т. 2 / сочинение Николая Закревского. – Москва: Тип. В. Грачева и К°, 1868. – [495] с.
10. *Затилюк Я.* “Винайдення” могилянської святині: найдавніші відомості про Києво-Братську ікону Богородиці та їхні контексти // Шлях у чотири століття. Матеріали Міжнародної наукової конференції “AD FONTES – ДО ДЖЕРЕЛ”, до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії (Київ, 12–14 жовтня 2015 р.) / наук. ред. Н. Яковенко; упоряд. Н. Шліхта. – Київ: НАУКМА, 2016. – С. 82–96.
11. *Затилюк Я.* Ікона Києво-Братської Богородиці з колекції Національного музею історії України XVIII ст.: походження, атрибуція та історія // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Вип. II. – Київ: Левада, 2017. – С. 79–96.
12. Киев теперь и прежде: [1988–1888] / сост. М. М. Захарченко. – Киев: Изд. С. В. Кульженко; Паровое Лито-Тип. заведение С. В. Кульженко, 1888. – 346 с.
13. *Люта Т.* Могилянський “Theatrum Glorіae” Івана Мазепи // Пам’ятки України: історія та культура. – 2013. – № 1. – С. 54–64.
14. *Максимович І.* Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святиню Киева. – Киев, 1854 / Факсимільне перевидання. – Київ: Скай Хорс, 2009. – 175 с.

15. *Петров Н.* Киев: его святыни и памятники. – Санкт-Петербург: Тип. Мин. путей сообщения, 1896. – 186 с.
16. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / сост. Н. Петров. Вып. 1–3. – Вып. 3. – Киев: Тип. С. Т. Еремеева, 1879. – С. 543–682.
17. Русские народные картинки. Собрал и описал Д. Ровинский (Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук). В 5 кн.– Санкт-Петербург: Экспедиция Заготовления Государственных бумаг, 1881. – Кн. 3: Притчи и листы духовные. – [2], 750, [2] с.
18. Рукопис Кам'янецького Богогласника 1734 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 3 (Іван Франко). – Спр. 4 784.
19. Рукописна книга з текстом Сказання про чуда Києво-Братської Богородиці // РДАДА (Російський державний архів давніх актів, м. Москва). – Ф. 229. Малоросійський приказ. – Оп. 2. – Кн. 9. – Арк. 699–703.
20. *Свенціцький І.* Опис рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича. В 3-х ч. – Вип. 2. – Львів: Іст.-філософ. секція НТШ, 1911. – 294 с.
21. *Сементовський М.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимыя для его почитателей и путешественников. – Киев, 1864. – 242 с.
22. *Сінкевич Н.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – Київ: Логос, 2011. – 94 с.
23. *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. В 2 т. Т. 2 / Под ред. гр. Уваровой. – Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1908. – С. 197–512.
24. *Франко І.* Карпаторуська література XVII–XVIII віків. Додаток XX. Кам'янський Богогласник 1734 р. // Записки НТШ. – Кн. II. – 1900. – С. 126–137.
25. *Франко І.* Студії над українськими народними піснями. Додатки і поправки (докінчення) // Записки НТШ. – 1912. – Т. CXII. – Кн. VI. – С. 43.
26. *Франко І.* Студії над українськими народними піснями. Ч. XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці // Записки НТШ. – Кн. 2. – 1910. – С. 40–46.
27. *Щеглова С.* “Богогласник”. Историко-литературное исследование. – Киев: Тип. Ун. Св. Владимира Акц. Общ. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1918 (отд. Оттиск из Университетских известий, 1917, сентябрь–октябрь). – 347 с.
28. *Шероцкий К.* Киев. Путеводитель / Репринтне видання 1917 року. – Київ: Кобза, 2008. – 346 с.
29. *Этингоф О.* Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII веков. – Москва: Прогресс-Традиция, 2000. – 312 с.

REFERENCES

1. *Aleksandrovych V.* Pryzhyttieva ikonohrafiia hetmana Ivana Mazepy // Ivan Mazepa i mazepyntsi: istoriia ta kultura Ukrainy ostannoï tretyni XVII – pochatku XVIII stolit. Naukovyi zbirnyk / Uporiad. I. Skochylas. – Lviv: Instytut ukrainskoi arkheohrafiï ta dzhereloznavstva im M. S. Hrushevskoho (Lvivske viddilennia); NTSh, 2011. – С. 183–193.
2. *Akhila,* arkhym. Kyievo-Bratska ikona Bozhoi Materi: zhinochyi monastyr na chest ikony Bozhoi Materi “Kyievo-Bratska”. – Kyiv, 2016. – 65 s.
3. *Belykova H.* Kyevo-Bratskaia ykona Bozhyei Matery // Pravoslavnaia entsyklopedyia. – Т. 32: Katekhyzys – Kyevo-Pecherskaia ykona “Uspenye Presviatoi Bohorodytsy”. – Moskva: Tserkovno-nauchnyi tsentr “Pravoslavnaia entsyklopedyia”, 2013. – S. 686–690.
4. *Bielikova H.* Pamiatky Bratskoho monastyria v kolektsii NKhMU // Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura. – 2013. – № 1 (183): Kyievo-Bratskyi Bohoiavlenskyi monastyr. – S. 40–53.
5. *Holubev S.* Kyevskaia Akademyia v kontse XVII y nachale XVIII st. Rech, proyznesennaia na torzhestvennom akte Kyevskoï Dukhovnoï Akademyu 26 sentiabria 1901 h. // Trudy Kyevskoï dukhovnoï akademyu. – Vyp. 11. – Kyev: Typ. Y. Y. Horbunova, 1901. – S. 320–366.
6. *Hrushevskiy M.* Istoriia Ukrainy-Rusy. V 11 t., 12 kn. / Redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. – Т. IX, kn. 1: Persha polovyna. Khmelnychchyny, roky 1650–1653. – Kyiv: Naukova dumka, 1996. – 880 s. (Pamiatky istorychnoi dumky Ukrainy). – ISBN 5-12-002468-8.
7. *Dysa K.* Putivnyky dlia palomnykiv do Kyieva seredyny XIX st.: zakladennia kanonu? // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Kyievo-Mohylianska akademiia”. Istorychni nauky. – Kyiv: [VPTs NaUKMA], 2014. – Т. 156. – S. 23–31.
8. *Dysa K.* Transformatsiia predstavlennia Kyievo-Mohylianskoï akademii u putivnykakh druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. // Shliakh u chotyry stolittia. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii “AD FONTES – DO

DZhEREL”, do 400-yi richnytsi zasnuvannia Kyievo-Mohylianskoï akademii (Kyiv, 12–14 zhovtnia 2015 r.) / nauk. red. N. Yakovenko; uporiad. N. Shlikhta. – Kyiv: NaUKMA, 2016. – S. 267–281.

9. *Zakrevskiy N.* Opysanye Kyeve: vnov orhanyzovannoe y znachytelno umnozhennoe yzd. s pryl. rys. y chertezhei. T. 2 / sochynenye Nykolaia Zakrevskoho. – Moskva: Typ. V. Hracheva y K^o, 1868. – [495] s.

10. *Zatyliuk Ya.* “Vynaidennia” mohylianskoï sviatyni: naidavnishi vidomosti pro Kyievo-Bratsku ikonu Bohorodytsi ta yikhni konteksty // Shliakh u chotyry stolittia. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii “AD FONTES – DO DZhEREL”, do 400-yi richnytsi zasnuvannia Kyievo-Mohylianskoï akademii (Kyiv, 12–14 zhovtnia 2015 r.) / nauk. red. N. Yakovenko; uporiad. N. Shlikhta. – Kyiv: NaUKMA, 2016. – S. 82–96.

11. *Zatyliuk Ya.* Ikona Kyievo-Bratskoï Bohorodytsi z kolektsii Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy XVIII st.: pokhodzhennia, atrybutsiia ta istoriia // Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats / Vidp. red. B. K. Patryliak. – Vyp. II. – Kyiv: Levada, 2017. – S. 79–96.

12. Kyev teper y prezhd: [988–1888] / sost. M. M. Zakharchenko. – Kyev: Yzd. S. V. Kulzhenko; Parovoe Lyto-Typ. zavedenye S. V. Kulzhenko, 1888. – 346 s.

13. *Liuta T.* Mohylianskyi “Theatrum Glorïae” Ivana Mazepy // Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura. – 2013. – № 1. – S. 54–64.

14. *Maksymovych Y.* Palomnyk kyeovsky yly putevodytel po monastyriam y tserkvam kyevskym dlia bohomoitsev, poseshchaiushchyykh sviatyniu Kyeve. – Kyev, 1854 / Faksymilne perevydannia. – Kyiv: Skai Khors, 2009. – 175 s.

15. *Petrov N.* Kyev: eho sviatyny y pamiatnyky. – Sankt-Peterburh: Typ. Myn. putei soobshchennia, 1896. – 186 s.

16. Opysanye rukopysy Tserkovno-arkheolohycheskoho muzeia pry Kyevskoï dukhovnoï akademii / sost. N. Petrov. Vyp. 1–3. – Vyp. 3. – Kyev: Typ. S. T. Eremeeva, 1879. – S. 543–682.

17. Russkyye narodnye kartynky. Sobral y opysal D. Rovynskiy (Sbornyk Otdeleniya russkoho yazyka y slovesnosti Akademii nauk). V 5 kn. – Sankt-Peterburh: Ekspedytsiya Zahotovlennia Hosudarstvennykh bumah, 1881. – Kn. 3: Prytchy y lysty dukhovnye. – [2], 750, [2] s.

18. Rukopys Kamianetskoho Bohohlasnyka 1734 r. // Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. Shevchenka NAN Ukrainy. – F. 3 (Ivan Franko). – Spr. 4 784.

19. Rukopysna knyha z tekstem Skazannia pro chuda Kyievo-Bratskoï Bohorodytsi // RDADA (Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv, Moscow). – F. 229. Malorosiiskiy prykaz. – Op. 2. – Kn. 9. – Ark. 699–703.

20. *Svientsitskiy I.* Opys rukopysiv Narodnogo domu z kolektsii A. Petrushevycha. V 3-kh ch. – Vyp. 2. – Lviv: Ist.-filosof. sektsiia NTSh, 1911. – 294 s.

21. *Sementovskiy M.* Kyev, eho sviatynia, drevnosty, dostopamiatnosty y svedennia, neobkhodymyia dlia eho pochytatelei y puteshestvennykh. – Kyev, 1864. – 242 s.

22. *Sinkevych N.* Relikvii ta chudotvorni ikony Sofii Kyivskoi. – Kyiv: Lohos, 2011. – 94 s.

23. *Smyrnov Ya.* Rysunky Kyeve 1651 h. po kopyiam ykh kontsa XVIII v. // Trudy XIII Arkheolohycheskoho sezda v Ekaterynoslave. V 2 t. T. 2 / Pod redaktsiei hrafyny Uvarovoi. – Moskva: Tovaryshchestvo typohrafyy A. Y. Mamontova, 1908. – S. 197–512.

24. *Franko I.* Karpatoruska literatura XVII–XVIII vikiv. Dodatok XX. Kamianskyi Bohohlasnyk 1734 r. // Zapysky NTSh. – Kn. II. – 1900. – S. 126–137.

25. *Franko I.* Studii nad ukrainskymy narodnymy pisniamy. Dodatky i popravky (dokinchennia) // Zapysky NTSh. – 1912. – T. CXII. – Kn. VI. – S. 43.

26. *Franko I.* Studii nad ukrainskymy narodnymy pisniamy. Ch. XXVII. Pisnia Kyivskii Bratskii Bohorodytsi // Zapysky NTSh. – Kn. 2. – 1910. – S. 40–46.

27. *Shchekhlova S.* “Bohohlasnyk”. Ystoryko-lyteraturnoe yssledovanye. – Kyev: Typ. Un. Sv. Vladymyra Akts. Obshch. pech. y yzd. dela N. T. Korchak-Novytskoho, 1918 (otd. Ottysk yz Unyversytetskykh yzvestyi, 1917, sentiabr–oktiabr). – 347 s.

28. *Sherotskiy K.* Kyev. Putevodytel / Repryntne vydannia 1917 roku. – Kyiv: Kobza, 2008. – 346 s.

29. *Etynhof O.* Obraz Bohomateri. Ocherky vyzantyskoï ykonohrafyy XI–XIII vekov. – Moskva: Prohress-Tradytsiia, 2000. – 312 s.

Перелік ілюстрацій:

УДК 94(477):314.156.5

Онишко Леся Володимирівнакандидат історичних наук,
вчений секретар,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
lesya.onyshko@yahoo.com**Onyshko Lesia**candidate of historical sciences (PhD),
academic secretary,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)**ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РОКІВ****SPREADING INFORMATION ABOUT THE HOLODOMOR IN THE FIRST HALF OF THE 1930s****Анотація**

У статті зроблено спробу проаналізувати методи поширення інформації про Голодомор протягом 1932–1933 рр. Основними джерелами інформації про трагедію стали розповіді безпосередніх свідків, поодиноких іноземних журналістів та громадських діячів. Особливу увагу приділено висвітленню зусиль українців, які проживали поза межами Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), спрямованих на донесення правди про терор голодом до світової громадськості та організацію допомоги голодуючим через міжнародні гуманітарні організації.

Ключові слова: Голодомор, інформація, УСРР, терор голодом, радянський період, СРСР.

Summary

An attempt to analyze the methods of spreading information about the Holodomor during 1932–1933 was made in the article. The main sources of the information about the tragedy were direct witnesses, some foreign journalists, and public figures. Article emphasizes the efforts of Ukrainians who were living outside the Ukrainian Soviet Social Republic (Ukrainian SSR) to put across the truth about the terror of hunger to the world community and organize international humanitarian aid to people suffering from hunger.

Key words: Holodomor, information, Ukrainian SSR, the terror of hunger, Soviet period, USSR.

Однією з найбільших катастроф у історії України першої пол. ХХ ст. вважається Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу. Ця трагедія стала наслідком соціально-ідеологічної політики більшовицької влади, головною метою якої було упокорення українського народу як носія самостійницьких, державницьких ідей.

Сучасна історіографія з голодоморознавчої тематики налічує понад 20 тис. позицій. Проте й нині тривають дискусії щодо причин, механізмів та наслідків Голодомору. Одним із дискусійних залишається питання поінформованості тодішньої громадськості про масові випадки смертності внаслідок голоду та спричинені ним хвороби на території колишнього СРСР. Контраверсійність означеної проблематики зумовлена кількома факторами, зокрема браком колективної пам'яті, що є наслідком заходів радянської влади, яка забороняла будь-які згадки про Голодомор у СРСР. Лише після здобуття Україною незалежності стало можливим говорити про Голодомор та досліджувати його різні аспекти.

Іншим важливим фактором була відсутність теми Голодомору у парадигмі європейської та світової історії, що, своєю чергою, стало закономірним наслідком зусиль більшовицького керівництва у справі заперечення / приховування будь-якої інформації про рукотворний голод 1932–1933 рр.

Сучасний стан дослідження цього питання дає можливість проаналізувати джерела поширення інформації про масовий голод в УСРР у першій пол. 1930-х рр. та з'ясувати ступінь обізнаності широкої громадськості з обставинами катастрофи на території радянської України.

Одразу слід зазначити, що уряди іноземних держав отримували об'єктивні відомості про реальний стан речей через свої консульства в УСРР. Після проголошення в 1991 р. незалежності України, коли виникло зацікавлення нашою державою та її історичним минулим, були оприлюднені документи дипломатичних представництв Італії, Польщі, Німеччини, Великої Британії, Ватикану, які засвідчили обізнаність іноземних урядів щодо перебігу Голодомору 1932–1933 рр. Проте вони жодним чином, окрім, мабуть, Ватикану, не

намагалися вплинути на політику комуністичного режиму. Радше навпаки, отримана інформація ретельно приховувалася з огляду на політичну доцільність та не була предметом офіційних перемовин та обговорень у засобах масової інформації. Як зауважив британський рдянолог Р. Конквест, "...ганебним було не те, що вони виправдовували дії Рад, а те, що вони навіть чути про них не хотіли, що вони не бажали подивитися фактам в обличчя"¹.

Попри небажання офіційних західних кіл реагувати на факти масового терору голодом у СРСР, інформація про "голодову катастрофу" стала надбанням широкої громадськості. Перші згадки про важке становище в радянській Україні почали з'являтися в листах українців до родичів, які проживали на західноукраїнських землях. Здебільшого в таких зверненнях люди просили бодай якоїсь допомоги, бо "...нема сили, зовсім охляв, а є такі сусіди, що як сяде, то встати негоден"². У Центральному державному історичному архіві України в м. Львів (далі – ЦДІАЛ України) збереглися листи громадян УСРР до родичів із Західної України, зокрема мешканця с. Андріївка Макіївського р-ну на Донбасі В. Тимчука до свого брата Івана, який жив у Турківському р-ні, із проханням надіслати продукти: "Я живу на старому місці. Але моє положення значно погіршало. Нічого не можна купити <...> Діти хворіли, зараз виздоровіли, їсти хочуть, а нічого їм дати. Не платять вже три місяці. Прохаю Вас вишліть мені пакунок 5 кіло (більше не можна: сала, або рижу, або муки). Не відкажіть, бо загрозливий стан. Я дістав вже туберкульоз, боюсь за дітей..."³.

Безпосередніми носіями інформації про масовий неприродний голод 1932–1933 рр. були самі жертви, які у пошуках їжі покидали свої домівки та намагалися опинитися за межами СРСР. Перші згадки про біженців із УСРР з'явилися в західноукраїнській пресі ще в 1932 р. Сучасний український дослідник Я. Папуга, проаналізувавши популярні в Галичині та Волині періодичні видання 1930-х рр., з'ясував, що питання голоду у підрадянській Україні доволі часто було предметом дискусій на їхніх сторінках⁴. На поч. 1930-х рр. такими розповідями рясніли шпальти україномовних газет Галичини: "Діло", "Нова зоря", "Нове село", "За Україну", "Боротьба". Вони публікували інформацію про становище в УСРР, наводячи десятки свідчень біженців із Великої України, які розповідали про масове голодування населення.

Підтвердженням цього факту є дослідження директора Державного архіву Львівської області В. Куцинди та його заступника В. Ключака, в якому оприлюднено документи Державного архіву Львівської обл. за 1932–1933 рр. (матеріали галицької преси, інформаційні та аналітичні записки польської поліції), які засвідчують обізнаність західноукраїнської громадськості з великим голодом в УСРР⁵.

Так, у газеті "Нова зоря" було вміщено інформацію про втікачів із Радянського Союзу. Якщо в 1931 р. кордон перетнуло 324 родини, то в 1932 р. лише за січень–березень – понад 359 родин. За словами втікачів, причиною переходу була "страшна нужда" в Україні⁶.

Повідомлення про біженців зі Сходу України часто з'являлися в щоденній газеті "Діло" – друкованому органі Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО). Там, зокрема, було опубліковано статтю про чоловіка, який звернувся до офісу Народної Організації у Львові із проханням допомогти йому. Втікачем із Великої України був колишній член УГА і УНР. Наступного дня він зустрівся із членами товариства "Воля": "Його розповідь про пережиту біду робила гнітюче вражіння. Після виступу робітник С. Грициняк вручив йому 5 злотих, Г. Андрієць теж 5 злотих і численні інші робітники клали свої гроші допомоги, а робітник М. Матвіїв взяв його ночувати додому"⁷.

Важлива інформація про обізнаність тодішньої громадськості з подіями 1932–1933 рр. в УСРР представлена в колективній роботі дослідників із Тернопільської академії народного господарства. Ця праця розкриває активну позицію населення Галичини та Волині та їхні спроби допомогти "єдинокровним братам з Наддніпрянської України"⁸.

Аналіз основних праць із означеного питання дозволяє припустити, що громадськість поза межами УСРР була доволі добре поінформована про масовий голод. Українці, які мешкали на території тодішньої Польщі,

1 Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. – К., 1993. – С. 8.

2 Країна нужди і голодівки... Лист з СРСР до України // Діло. – 1933. – 5 травня.

3 Центральный державный исторический архив Украины у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 442. – Арк. 1.

4 Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів, 2008. – 248 с.

5 Ключак В., Куцинда В. Голодомор українського народу (До 70-річчя Голодомору в Україні 1932–33 років за матеріалами Державного архіву Львівської області). – Львів, 2003. – 22 с.; Ключак В., Куцинда В. Голодомор українського народу: До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років. За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Львів, 2008. – 264 с.

6 Нова зоря. – 1932. – 16 червня.

7 Не погасне біль Голодомору. – Тернопіль, 2007. – С. 35–36.

8 Чорна тень голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті. – Тернопіль, 2003. – 292 с.

намагалися організувати допомогу голодуючим та привернути до трагедії увагу міжнародної спільноти. Влітку 1933 р., коли кількість жертв вже налічувалася мільйонами, був створений Комітет допомоги голодуючим. У місцевій пресі описували голод, а українські політики у Польщі організовували демонстрації та протести⁹. Проте радянська контрпропаганда докладала надмірні зусилля, аби спростувати будь-яку інформацію про Голодомор. На думку Р. Конквеста, заперечення Голодомору стало першим показовим прикладом застосування радянською владою “технології” того, що А. Гітлер назвав “великою брехнею”, – тобто безапеляційне заперечення очевидних фактів із домішками певної кількості “позитивного фальшу”¹⁰.

Питання масового голоду в СРСР активно висвітлювалося і в західноєвропейській та північноамериканській пресі. Це стало можливим завдяки зусиллям як української діаспори, так і окремих журналістів-міжнародників, які волею долі стали свідками української трагедії.

Однією з перших, хто був впроваджений із СРСР за об’єктивні репортажі про радянську дійсність, стала канадська журналістка єврейського походження Р. Клайман (Rea Clyman, 1904–1981) – кореспондентка щоденної газети в Торонто “The Evening Telegram”. Її вислали із СРСР за звинуваченням у публікації наклепницьких статей про СРСР згідно ухваленого 17 вересня 1932 р. рішення Політбюро. Долю цієї журналістки дослідив канадський історик українського походження Я. Балан¹¹. На основі його дослідження режисер і продюсер А. Ткач створив фільм “Голод до правди”.

Молода канадська журналістка влітку 1932 р. разом із двома американками наважилася на кількатижневу подорож Східною Україною, Північним Кавказом та Грузією. Мандруючи, жінки мали змогу на власні очі побачити жалюгідну радянську дійсність, пригнобленість та масовий голод у селах УСРР та переконатися в тому, що офіційні оцінки першої п’ятирічки різко контрастували із реальністю. Свої враження від побаченого Р. Клайман описала в низці репортажів, які були оприлюднені в торонтській “The Evening Telegram”. В одній із своїх заміток, опублікованих у англomовних газетах, вона навела уривок розмови з українськими мешканцями с. Ізюмка, ймовірно, Донецької обл., які прохали її передати петицію до Москви у Кремль із інформацією про голод та повну відсутність хліба: “Ми хороші, працелюбні селяни, лояльні до радянської влади, проте у нас відібрали землю. Тепер ми у колгоспі, але ми не отримуємо зерна. Усе: земля, корови, коні – усе у нас відібрали. Ми не маємо що їсти. Наші діти змушені були їсти траву минулої весни”¹². Після почутого й побаченого Р. Клайман вирішила викрити факти масового голоду не лише в Москві, а й у міжнародній пресі, аби світ дізнався правду.

Після депортації із СРСР журналістка підготувала спогади про побачене, поділені на 21 частину й 8.05.–9.06.1933 опубліковані в газеті “Toronto Telegraph”. Розуміючи, що їй більше ніколи не дозволять побувати в Радянському Союзі, Р. Клайман сміливо й відверто описувала радянську дійсність та звірства людиноненависницького тоталітарного режиму. У своїх спогадах вона викривала брехливі заяви кремлівської верхівки про побудову багатого й сучасного суспільства загальної рівності, описуючи непривабливу радянську дійсність – жажіття колективізації, голодних людей, масову смертність та збезлюднілі українські села.

Р. Клайман була не єдиною іноземною журналісткою, яка наважилася на подорож Радянським Союзом. Канадський інститут українських студій у 2012 р. підготував оригінальний довідник з історії Голодомору “The Holodomor Reader: a sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine”¹³, в якому вміщено інформацію, протягом першої пол. 1930-х рр. опубліковану іноземними журналістами в різних закордонних виданнях.

Одним із найобізнаніших західних журналістів, який оприлюднював матеріали про радянську “тиху” війну із селянами в Україні, був М. Магґерідж (Malcolm Muggeridge, 1903–1990) – англійський журналіст і письменник, який спеціалізувався на висвітленні подій у Радянському Союзі. Під час Голодомору він працював московським кореспондентом англійської газети “Manchester Guardian”. За переконаннями соціаліст, журналіст тривалий час належав до симпатиків СРСР. Дружиною М. Магґеріджа була племінниця Сіднея та Беатриси Верб, відомих західних інтелектуалів, які активно підтримували соціалістичні експерименти в СРСР. На поч. 1930-х рр. М. Магґерідж разом із дружиною виїхав до Москви, як сам згодом стверджував, із наміром залишитися жити в СРСР. Однак радянська дійсність жорстко розчарувала британця. На поч. 1933 р. М. Магґерідж інкогніто подорожував Україною та Північним Кавказом. Повернувшись на батьківщину, в останній декаді березня 1933 р. М. Магґерідж опублікував у “Munchester Guardian” 3 статті. В одній із них – “Війна советів проти селян” – він описав жахливе становище, в якому опинилися люди, залишені без хліба. Особливо трагічною була ситуація на Північному Кавказі та районах України: “По один бік – мільйони селян, голодних, часто опухлих від голоду; по другий бік – солдати, працівники ДПУ, що виконують інструкції диктатури пролетаріату. Вони

9 Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років... – С. 70–82.

10 Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор... – С. 339.

11 Балан Я. Репортажі Ріа Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor> (дата звернення: 15.04.18). – Назва з екрана.

12 Tell the Kremlin // Балан Я. Репортажі Ріа Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р...

13 The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine. – Edmonton; Toronto, 2012. – 386 p.

пройшли по країні, як сарана, забираючи все їстівне. Вони розстріляли й депортували тисячі селян, іноді цілі села. Вони обернули найродючішу у світі землю на сумну пустелю"¹⁴.

У висновках згаданої публікації М. Маґґерідж констатував: якщо представники влади досягнуть успіхів, це стане своєрідним закріпаченням селян; якщо ж зазнають поразки – це ознаменує кінець диктатури пролетаріату.

Однак статті М. Маґґеріджа, не надто популярного серед читачів, який спочатку публікувався під псевдонімом, не викликали значного суспільного резонансу.

30 березня 1933 р. "Munchester Guardian" надрукувала статтю "Голод у Росії. Розповідь англійця. Що він побачив подорожуючи", автором якої був доволі відомий журналіст та колишній секретар Д. Ллойда-Джорджа, валлієць за походження, Г. Джонс (Gareth Jones, 1905–1935), якому вдалося взяти інтерв'ю в А. Гітлера та Б. Муссоліні. На поч. березня 1933 р. він подорожував Росією та Україною. В українських селах журналіст чув одні й ті ж оповіді: "У нас немає хліба уже протягом двох місяців. Багато помирає з голоду"¹⁵.

30 березня 1933 р. Г. Джонс повернувся до Берліна, де розповів про побачене на прес-конференції, організованій, на думку А. Еплбаум, за сприяння німецького журналіста П. Шеффера, якого депортували із СРСР у 1929 р. Інтерв'ю Г. Джонса було надруковане у багатьох іноземних виданнях, зокрема англійських та американських.

У своїх публікаціях він твердив, що масштаби голоду 1933 р. можна порівнювати з голодом 1921–1923 рр., тобто йдеться про мільйони голодуючих. За оприлюднення інформації про голодний мор в СРСР радянський Комітет закордонних справ оголосив Г. Джонса персоною нон-грата. За два роки під час журналістської мандрівки Близьким Сходом його було викрадено та вбито. Як з'ясували сучасні дослідники, до викрадення Г. Джонса були причетні агенти Комінтерну. Напевно, смерть журналіста стала помстою радянських спецслужб за сміливе оприлюднення правди про масовий голод у радянській Україні.

Ще одним джерелом поширення інформації про Голодомор були свідчення фахівців, переважно німецьких інженерів, які легально працювали в СРСР, а після 1933 р. намагалися виїхати з Радянського Союзу. Повернувшись на батьківщину, вони розповідали про побачене й доволі активно обговорювали продовольчу катастрофу. Свідчення цих людей передруковували галицькі періодичні видання. Зокрема, в газеті "Нова зоря" було вміщено статтю, в якій йшлося про те, що чимало фахівців, які раніше зі симпатією ставилися до СРСР, зокрема й німецькі комуністи, нині вже бажали виїхати на батьківщину¹⁶.

Повернувшись до Німеччини, вони організували надання допомоги постраждалим радянським громадянам німецької національності. Німецька організація "Фольксбунд", яка допомагала співвітчизникам за кордоном, провела у Берліні прес-конференцію, присвячену ситуації в СРСР. Ініціатори заходу намагалися об'єктивно описувати політику Москви, що призвела до трагедії, акцентували увагу на становищі німців у Радянському Союзі. За твердженням представників "Фольксбунду", саме їхні земляки найбільше постраждали унаслідок комуністичних експериментів на селі. На прес-конференції виступив професор університету в Чикаго Р. Селлет і повідомив про виселення до Сибіру 70 тис. заможних німецьких селян та про смерть від голоду мільйонів радянських громадян. Американський фахівець зробив досить песимістичні прогнози щодо розвитку подій у СРСР, висловивши припущення щодо нових жертв голоду. Керівники "Фольксбунду" пообіцяли вжити заходів для організації допомоги радянським німцям і провести найближчим часом масові акції протесту¹⁷. Невдовзі у Берліні та Мюнхені відбулися численні демонстрації проти людиноненавистницької політики Москви. У столиці Німеччини було організовано виставку листів, що надійшли з територій, охоплених голодом і де німецька організація "Bruder in Not" ("Брати у скруті") збирала кошти для голодуючих. До порятунку постраждалих долучилися і німецькі державні установи. Зокрема, в "Новій зорі" згадувалося, що по жертви зробили президент П. Гінденбург і канцлер А. Гітлер¹⁸.

Трагедію в радянській Україні не оминула увагою і французька преса. Під рубрикою "Голод в Україні" почали виходити публікації з викриттям практики радянського терору голодом. Особливо активною була кореспондентка паризької газети "Le Matin" С. Бертілон (Suzanne Bertillon, 1891–1980) – племінниця відомого французького кримінолога А. Бартіллона й авторка низки книг та науково-популярних розвідок. Вона поставила собі за мету демаскувати кривавий сталінський режим. "Саме щоб знищити усі іредентні елементи, радянський уряд, у надії повністю винищити весь народ, який не має за собою жодної провини, крім прагнення до волі, планомірно організував жажливий голод"¹⁹.

Часопис "Le Matin" розмістив на своїх сторінках розповідь американської громадянки українського

14 The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine... – P. 108–109.

15 Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. – New York, 2017. – P. 319.

16 Нова зоря. – 1933 – 18 травня.

17 Нова зоря. – 1933 – 20 липня.

18 Нова зоря. – 1933 – 13 серпня.

19 The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine... – P. 114.

походження М. Стебало (Martha Stebalo), яка зі своїм чоловіком відвідала родину в місцевості, охопленій голодом. Її детальні свідчення, опубліковані в західній пресі, переклали й передрукували львівські часописи "Діло", "Громадський голос" та "Свобода"²⁰.

Активно висвітлювали трагедію голоду в УСРР й інші французькі друковані видання. Журналіст газети "Le Petit Marseillais" Р. де Боплян (Robert de Beauplan, 1882–1951) писав, що громадськість стурбована відомостями про спустошливий голод в Україні, де обезлюднили цілі села. "Очевидно, що цей голодний мор виник через бажання Советів, які намагаються таким способом покарати Україну за її тривалий національний опір. Історія України й червоного терору, який там лютує, належить до найсумніших..."²¹.

Щоб відвернути увагу світової громадськості від подій голоду, у березні 1933 р. радянські спецслужби заарештували за звинуваченням у промисловому шпигунстві групу британських інженерів, які працювали в СРСР. Звинувачення було абсолютно безпідставне, позаяк технологічно більшовицький режим суттєво відставав від країн Заходу й сам постійно закуповував або викрадав патентну інформацію за кордоном. На деякий час західна преса сконцентрувалася на висвітленні долі заарештованих британців, що відвернуло увагу від Голодомору. Московський кореспондент "United Press International" Ю. Лайонс (Eugene Lyons, 1898–1985) у спогадах описав зустріч західних журналістів у Москві, які хотіли отримати акредитацію на процесі над британськими інженерами, з радянським цензором К. Уманським, яка відбулася наприкінці березня 1933 р. в готельному номері Ю. Лайонса. Під час цієї зустрічі цензор домовився із західними журналістами про те, що за дозвіл бути присутніми на процесі інженерів репортери не писатимуть про голод²².

Висвітлювали питання масового голоду на українських землях у складі СРСР й інші закордонні друковані видання. Серед американської преси особливо популярною була газета "New York Times". Один із її московських кореспондентів, В. Дюранті, перебуваючи на службі радянського режиму, опублікував низку статей, метою яких було заперечення фактів масової смертності від голоду. 31 березня 1933 р. він надрукував допис під промовистим заголовком "Росіяни голодують, але не вмирають з голоду". У статті журналіст, зокрема, писав: "Насправді немає ні голоду, ні голодних смертей, але вельми поширені випадки смерті від хвороб, викликаних недоїданням <...> Якщо через кліматичні умови врожай пропаде, як це було в 1921 році, Росії справді загрожуватиме голод. Якщо ні – теперішні труднощі швидко забудуться"²³.

У 1932 р. В. Дюранті відзначили престижною Пулітцерівською премією. Він був єдиним із західних журналістів, хто зміг у той час взяти інтерв'ю у Й. Сталіна. За особистим переконаннями В. Дюранті був симпатиком комуністичних ідей, і хоча, як твердили його знайомі, знав реальний стан речей про голод у СРСР, вважав недоцільним для міжнародного комуністичного руху викривати злочинні дії радянського керівництва. Як журналіст заявляв у вузькому колі, така інформація була б на користь ультраправим силам у Західній Європі та США, яким він не симпатизував. У приватній розмові із працівником британського посольства в Москві В. Стренджем 26 вересня 1933 р. В. Дюранті сказав, що населення України внаслідок голоду скоротилося на 4–5 млн осіб, а загальна кількість померлих від голоду в СРСР перевищила 10 млн людей. Британський дипломат записав цю інформацію та передав до Лондона, завдяки чому повідомлення про особисту обізнаність В. Дюранті з реальним станом справ в Україні було зафіксоване документально²⁴.

Вплив В. Дюранті на приховування правди про масовий голод в СРСР намагався з'ясувати американський дослідник Дж. Мейс: ймовірно, журналіст відіграв роль напівофіційного речника Радянського Союзу зі зв'язків із громадськістю і представляв у пресі не власні спостереження, а офіційну позицію радянського уряду. Зацікавлений у налагодженні відносин із СРСР, тодішній американський президент Т. Рузвельт прислухався до висловлювань В. Дюранті. Журналіст був переконаний, що громадська думка США не повинна зазнати негативного впливу напередодні офіційної зустрічі Т. Рузвельта із представником СРСР М. Литвиновим. Він вважав, що встановлення дипломатичних відносин між Сполученими Штатами й Радянським Союзом є вкрай необхідним, а оприлюднення достовірної інформації про масовий голод могло б стати каменем спотикання,

20 Папуга Я. Ставлення Заходу до Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами львівської преси // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2010. – 2011. – Вип. 3–4. – С. 65.

21 Жуковський А. Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932–1933 // Сучасність. – 1983. – Ч. 10. – С. 43–48; Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). – К., 2013. – 364 с.

22 Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). – Львів, 2012. – С.173.

23 Crowl J. Angels in Stalin's paradise: Western Reporters in Soviet Russia, 1917 to 1937, a case Study of Louis Fisher and Walter Duranty. – Washington, 1982. – P. 150–152.

24 Посольство США в Парижі, "Доповідна записка про зауваження містера Волтера Дюранті", 8 грудня 1933 р., с. 2 // Великий голод в Україні 1932–1933. У IV томах. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 223.

який слід усунути²⁵.

Розголошу у пресі набула подорож до СРСР лідера французьких лівих, колишнього мера м. Ліон Е. Ерріо, який наприкін. серпня – у вересні 1933 р. прибув до УСРР пароплавом через Середземне та Чорне моря та в межах візиту відвідував різні міста й села. Зокрема, Е. Ерріо побував у колгоспі “Червоний промінь” у селі (тепер місті) Біляївка під Одесою. Організуючи зустріч для гостя із Франції, в сільську місцевість привезли працівників державної безпеки та членів їхніх родин, які грали роль “ситих колгоспників”. У Біляївці французів показали повні комори хліба й повідомили, що на один трудовдень колгоспник отримує 15 кг хліба, а також овочі та фрукти. В Одесі для Е. Ерріо влаштували розкішний обід і вечерю, після якої подарували 12 українських сорочок та вишиті рушники. Німецький консул у Одесі Ф. Рот, який був свідком візиту французького політика, відзначив у річному звіті до Берліна неспростовний факт, що Е. Ерріо від початку мав намір дозволити себе обдурити.

Спостереження про візит Е. Ерріо у своєму звіті описав і німецький консул у Києві А. Хенке. Він змалював “генеральну репетицію за участі двірників” напередодні приїзду до Києва французького політика, метушно одягнених у білий одяг людей, які снували з пакунками хліба, прибирання вулиць від трупів та численних безпритульних. Емоційне захоплення Е. Ерріо “більшовицькими досягненнями в Україні”, на думку консула, було “смішним на тлі реального стану справ”²⁶.

Повернувшись до Франції, Е. Ерріо на прес-конференції заявив: “Якщо твердять, що Україна спустошена голодом, дозвольте мені знизати плечима”. Паризька газета “Le Figaro” 16 жовтня 1933 р. вмістила критичний матеріал під назвою “Голод в Україні”, в якому оптимістичні оцінки радянської дійсності, які зробив Е. Ерріо, піддавалися сумніву. Матеріал було підготовлено на підставі інтерв’ю представника уряду Української Народної Республіки О. Шульгина. “Він просив, щоб йому показали поля, які найбільше постраждали. Натомість йому цинічно показували зразкові ділянки, призначені для туристів і змусили захоплюватися побаченим. Він повинен був розкрити правду, побачити справжній стан речей і викрити брехню. Адже особи, які супроводжували його, бачили при дорозі вузли з пожитками, трупи померлих від голоду людей. Він повинен був здогадатися, що голод було організовано, заплановано, що народ було принесено в жертву радянській дійсності”, – наголосив О. Шульгин²⁷.

Поширення інформації у пресі та за кордоном про масовий голод в УСРР спонукало західноукраїнських політичних діячів до активних дій. З ініціативи Української Парламентарної Репрезентації (УПР) 25 липня 1933 р. у Львові був створений Український Громадянський (Горожанський) Комітет Рятунку Страждальної України (далі – УГКРУ). Його очолив лідер УНДО Д. Левицький. Діяльність комітету є одним зі свідчень якісної організації громадського руху й править за яскравий приклад здатності українців до самоорганізації. Аналіз його діяльності та історія організації допомоги постраждалим від голоду “братам-наддніпрянцям” може стати темою окремої статті. В контексті аналізу поширення інформації про Голодомор важливо відзначити те, що протягом короткого періоду у великих населених пунктах Західної України і в середовищі української еміграції за кордоном було організовано збір коштів, одягу, їжі для голодуючих. Одночасно розповсюджувалася інформація про справжній стан справ у радянській Україні.

Активну роль у поширенні інформації про масовий голод відіграла й Українська Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом А. Шептицьким. За підписом митрополита та греко-католицьких єпископів було оприлюднене в жовтні 1933 р. “Послання українського греко-католицького Єпископату до всіх людей доброї волі” із проханням організувати збір коштів. Підтримали акції допомоги голодуючим й молодіжні осередки. В містах після богослужінь можна було бачити молодих людей – хлопця і дівчину, які збирали пожертви: хлопець тримав “карнавку” – скриньку для грошей, а дівчина – кошик із квітами або банти із синьо-жовтими стрічками, які вручала тим, хто кидав гроші у скриньку.

Проведення українцями масових протестних заходів мало на меті привернути увагу світової громадськості, аби спільними зусиллями організувати масштабну допомогу голодуючим, як це було зроблено в 1921–1923 рр. Йдеться про спроби членів УГКРУ, представників УГКЦ, відомих українських громадсько-політичних діячів у еміграції достукатися до країн – членів Ліги Націй, щодо катастрофи в радянській Україні²⁸.

Із цієї метою було прийняте рішення заручитися підтримкою впливових європейських діячів. На засіданні IX Конгресу національних меншин у Женеві були присутні делегації українців із Польщі (З. Пеленський) та Румунії (В. Залозецький та Ю. Сербинюк), які намагалися використати форум Конгресу для розповсюдження інформації про “голодову катастрофу” в УСРР. За сприяння генерального секретаря Конгресу Е. Амменде 16 вересня 1933 р. відбулося обговорення ситуації в УСРР. Активна позиція З. Пеленського, який входив до

25 Великий голод в Україні... – С. 233–234.

26 Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936: mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmuller. – Munchen, 1979. – 72 s.

27 Упокорення голодом. Збірник документів. – К., 1993. – С. 120.

28 Онишко Л. Реакція Західної України на Голодомор // Український визвольний рух. – Львів, 2011. – С. 288.

президії Конгресу, та палка промова М. Рудницької, яка засудила політику Москви й негативно оцінила позицію Заходу щодо українського питання, посприяли ухваленню резолюції. В ній, зокрема, йшлося про необхідність підтримати голодуючих у СРСР та надіслати подання голові Ради Ліги Націй²⁹.

Делегація, до якої увійшли представники УГКРУ, домоглася розгляду справи про голод в УСРР на засіданні Ради Ліги Націй 29 вересня 1933 р. І хоча Президент Ради Ліги Націй, прем'єр-міністр Норвегії Й. Л. Мовінкел доклав чимало зусиль, щоб допомогти голодуючим, більшість членів Ради вважала, що справа допомоги радянській Україні не входить до сфери компетенції цієї міжнародної організації. Як слушно зауважила заступник голови УГКРУ й голова "Союзу українців" М. Рудницька, "...Ліга Націй, під претекстом процесуальних перешкод, по-пілатівськи обмила свої руки. Все ж трагедія українського народу була, бодай протягом одного засідання в центрі уваги офіційного міжнародного світу"³⁰.

Приводом до активного обговорення питання голоду в СРСР восени 1933 р. в засобах масової інформації стала діяльність австрійського кардинала Т. Інніцера, який з метою організування міжнародної допомоги постраждалим від голоду громадянам УСРР ініціював скликання 16–17 грудня 1933 р. Міжнародної міжконфесійної конференції у Відні. Результатом заходу став заклик до міжнародних гуманітарних установ, насамперед Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ), вжити всіх заходів для порятунку постраждалих.

Представники МЧХ підготували офіційний лист із пропозицією про допомогу. У відповідь із Москви надійшло запевнення, що жодного голоду на території радянської України й Північного Кавказу немає, а тому будь-яка акція допомоги є зайвою.

Така позиція Радянського Союзу спонукала МЧХ утриматися від подальших кроків. У листі голови Секретаріату швейцарського Червоного хреста п. Е. Клузо до генерального секретаря Червоного Хреста Австрії д-ра Штайнера містилася відверта заява про неможливість організувати допомогу голодуючим СРСР з огляду на те, що на це немає дозволу радянського уряду. В листі, зокрема, йшлося: "Таким чином, Міжнародний Червоний Хрест залишається в розпорядженні осіб та окремих спільнот, які забажають надіслати індивідуальну допомогу в СРСР, але жодним чином не розглядатиме можливість проведення всезагальної акції допомоги"³¹.

Ще одним приводом до широкого висвітлення у пресі терору голодом в УСРР стало вбивство 22 жовтня 1933 р. у Львові представника консульства СРСР молодим членом Організації українських націоналістів (далі – ОУН) М. Лемиком. Керівництво Крайової екікутиви ОУН вважало збори, віча, інші акти недостатнім засобом висловлення протесту. Як доповнення до протестних акцій, було вирішено здійснити замах на представника радянського консульства у Львові. Слід підкреслити, що більшість засобів масової інформації доволі прихильно поставилася до вчинку молодого українського націоналіста, представленого як бойовий протест українського народу проти поневолення Великої України більшовицькою Москвою та винищення українського народу спланованим Голодомором³².

Аналіз представлених джерел та літератури дає можливість стверджувати, що тодішня світова громадськість була досить широко поінформована про події масового голоду на території УСРР. У засобах масової інформації активно висвітлювалося важке становище українців, які зуміли перетнути кордон і перебратися на Захід, публікувалися заклики із проханнями про підтримку акцій допомоги, діяльність Українського Громадського Комітету Рятунку України та інших, звернення до авторитетних міжнародних організацій, зокрема Ради Ліги Націй, МЧХ. Попри активну позицію низки незалежних західних журналістів (Р. Клайман, М. Маггеріджа, Г. Джонса та ін.), представників духовенства, окремих політиків, тогочасне світове товариство доволі пасивно відреагувало на трагічні події в УСРР.

Активну позицію у справі допомоги голодуючим займали українці, які проживали поза межами СРСР. Влітку 1933 р. розгорнув свою діяльність УГКРУ на чолі з К. Левицьким. Протягом короткого періоду завдяки консолідації представників українських організацій у країнах Західної Європи та Америки було проведено значну роботу із залучення впливових міжнародних установ до організації широкомасштабної міжнародної допомоги. "Аналіз акції в користь голодної України на міжнародному терені вчить нас наглядно одного: чого може dokonати збірне зусилля українського громадянства, коли до праці стають усі – без ріжниць політичних поглядів і без огляду на партійні противенства"³³.

Перешкодами в розгортанні міжнародної допомоги голодуючим стала офіційна позиція Кремля, активна діяльність радянської контрпропаганди в конструюванні міфу про відсутність голоду в СРСР, а також зусилля офіційної Москви у приховуванні правди. Наприклад, під час Голодомору з одеського порту демонстративно відправляли за кордон тони борошна в мішках із написами: "Излишки УССР". Водночас із УСРР до Польщі

29 Жук А. Рятункова акція для Великої України. – Львів, 1933. – С. 30–32.

30 Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод // Мілена Рудницька: статті, листи, документи. – Львів, 1998. – С. 429.

31 Archives centrales de la Internationale Croix-Rouge (ACICR B CR). – Doc. 203.

32 ЦДІАЛ України. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 365. – Арк. 2.

33 Рудницька М. Акція рятунку голодної України на міжнародному терені // Діло. – 1934. – Ч. 5. – 7 січня. – С. 8.

ринув потік дешевого краму та продуктів. Влітку 1933 р. із Шепетівки через кордон до Здолбунова прибуло 25 вагонів української пшениці і 3 вагони гусей, яких продавали за демпінговими цінами. Тоді ж у Польщі українськими буряками, які були дуже дешеві, годували свиней³⁴.

Наведені факти дають підставу стверджувати, що попри розповсюдження інформації про Голодомор, поінформованість західних урядів, питання допомоги не стояло на порядку денному світового співтовариства. Радше навпаки – вважалося внутрішньою справою радянської держави. Така позиція засвідчує незрілість тогочасного суспільства, подільність відповідно до політичних уподобань та дотримання принципів політичної доцільності та подвійних стандартів.

Такі твердження наводять на думку про важливість дотримання демократичних принципів та загальнолюдських прав. Адже подальше розгортання історичних подій засвідчили хибність обраної позиції, яка призвела до ще більших трагедій. Нині, з погляду людини XXI ст., хотілося б наголосити на важливості консолідації міжнародної спільноти у відстоюванні правди про Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу, та закликати всесвітнє співтовариство та “сильних світу сього” уникати подвійних стандартів у відстоюванні справедливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Applebaum A.* Red Famine: Stalin's War on Ukraine. – New York: Allen Lane an imprint of Penguin books, 2017. – 482 р.
2. Archives centrales de la Internationale Croix-Rouge (ACICR В CR). – Doc. 203.
3. *Балан Я.* Репортажі Рія Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. / [Електронний ресурс]: Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor> (дата звернення: 15.04.18). – Назва з екрана.
4. Голодомор 1932–33 рр. // Упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс. – Київ: Міжнародний Фонд “Україна 3000”, 2003. – 48 с.
5. *Жук А.* Рятункова акція для Великої України. – Львів: Накладом укр. громад. ком. рятунку України, 1933. – 80 с.
6. *Жуковський А.* Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932–1933 // Сучасність (Мюнхен). – 1983. – Ч. 10. – С. 43–48.
7. *Клювак В., Куцинда В.* Голгофа українського народу (До 70-річчя Голодомору в Україні 1932–33 років за матеріалами Державного архіву Львівської області). – Львів, 2003. – 22 с.
8. *Клювак В., Куцинда В.* Голгофа українського народу: До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років. За матеріалами Державного архіву Львівської області. Збірник документів. Видання друге, доповнене – Львів, 2008. – 264 с.
9. *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.
10. *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. – Київ: Либідь, 1993. – 383 с. - ISBN 5-325-00461-1.
11. Країна нужди і голодівки... Лист з Світської України // Діло. – 1933. – 5 травня.
12. *Лазарович М., Николін М.* Не погасне біль голодомору. – Тернопіль: Новий колір, 2007. – 224 с.
13. Нова зоря. – 1933 – 18 травня.
14. Нова зоря. – 1932. – 16 червня.
15. Нова зоря. – 1933 – 20 липня.
16. Нова зоря. – 1933 – 13 серпня.
17. *Онишко Л.* Реакція Західної України на Голодомор // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр дослідження визвольного руху, 2011. – С. 278–289.
18. *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів: Астролябія, 2008. – 248 с.
19. *Папуга Я.* Ставлення Заходу до Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами львівської преси // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 56–85.
20. Посольство США в Парижі, “Доповідна записка про зауваження містера Волтера Дюранті”, 8 грудня 1933 р., с. 2 // Великий голод в Україні 1932–1933. У IV томах. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Упоряд. Джеймс Мейс. – Київ: ВД “Кієво-Могилянська

34 Голодомор 1932–33 рр. – К., 2003. – С. 11.

академія", 2008. – С. 223.

21. Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод // Мілена Рудницька: статті, листи, документи / Упоряд. Дядюк М. – Львів, 1998. – С. 380–433.

22. Рудницька М. Акція рятунку голодної України на міжнародному терені // Діло. – 1934. – Ч. 5. – 7 січня. – С. 8.

23. Tell the Kremlin // *Балан Ярс*. Репортажі Рія Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. / [Електронний ресурс]: Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor> (дата звернення: 15.04.18). – Назва з екрана.

24. The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine / Edited by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. – 386 pp.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ України). – Ф. 359. – Оп .1. – Спр. 442. – Арк. 1.

26. *Crowl J.* Angels in Stalin's paradise: Western Reporters in Soviet Russia, 1917 to 1937, a case Study of Louis Fisher and Walter Duranty. – Washington: University Press of America, 1982. – 224 p.

27. Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / Вступ. ст.; упоряд.: Б. Лановик, М. Лазарович, Р. Матейко. – Тернопіль: Джура, 2003. – 292 с.

28. *Hencke A.* Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936: mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmuller. – Munchen: Ukrainische Freie Universitat, 1979. – 72 s.

29. Упокорення голодом. Збірник документів / Упоряд. Муха М.; [упоряд., передм., комент., покажчик М. Мухіної]; Акад. наук України, Ін-т укр. археографії. – Київ: [б. в.], 1993. – 312 с. - ISBN 5-7702-0534-2.

REFERENCES

1. *Applebaum A.* Red Famine: Stalins War on Ukraine. – New York: Allen Lane an imprint of Penguin books, 2017. – 482 p.

2. Archives centrales de la Internationale Croix-Rouge (ASISR B CR). – Doc. 203.

3. *Balan Ya.* Reportazhi Riia Klaiman z podorozhi po Skhidnii Ukraini i Kubani naprykintsi lita 1932 r. / [Elektronnyi resurs]: Ukraina moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. – Rezhym dostupu: <http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor> (data zvernennia: 15.04.18). – Nazva z ekrana.

4. Holodomor 1932–33 rr. // Упоряд. Н. Dziubenko-Meis. – Kyiv: Mizhnarodnyi Fond "Ukraina 3000", 2003. – 48 s.

5. *Zhuk A.* Riatunkova aktsiia dlia Velykoi Ukrainy. – Lviv: Nakladom ukr. hromad. kom. riatunku Ukrainy, 1933. – 80 s.

6. *Zhukovskiy A.* Tohochasna frankomovna presa pro holod na Ukraini 1932–1933 // *Suchasnist* (Miunkhen). – 1983. – Ch. 10. – S. 43–48.

7. *Kliuvak V., Kutsynda V.* Holhofa ukrainskoho narodu (Do 70-richchia Holodomoru v Ukraini 1932–33 rokiv za materialamy Derzhavnoho arkhivu Lvivskoi oblasti). – Lviv, 2003. – 22 s.

8. *Kliuvak V., Kutsynda V.* Holhofa ukrainskoho narodu: Do 75-yi richnytsi Holodomoru v Ukraini 1932–1933 rokiv. Za materialamy Derzhavnoho arkhivu Lvivskoi oblasti. Zbirnyk dokumentiv. Vydannia druhe, dopovnene – Lviv, 2008. – 264 s.

9. *Kozytskyi A.* Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky): Navch. posib. dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. – Lviv: Litopys, 2012. – 608 s.

10. *Konkvest R.* Zhnyva skorboty: radianska kolektyvizatsiia i Holodomor. – Kyiv: Lybid, 1993. – 383 s. - ISBN 5-325-00461-1.

11. Kraina nuzhdy i holodivky... Lyst z Sovitskoi Ukrainy // *Dilo*. – 1933. – 5 travnia.

12. *Lazarovych M., Nykolyn M.* Ne pohasne bil holodomoru. – Ternopil: Novyi kolir, 2007. – 224 s.

13. Nova zoria. – 1933 – 18 travnia.

14. Nova zoria. – 1932. – 16 chervnia.

15. Nova zoria. – 1933 – 20 lypnia.

16. Nova zoria. – 1933 – 13 serpnia.

17. *Onyshko L.* Reaktsiia Zakhidnoi Ukrainy na Holodomor // *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, Tsentr doslidzhennia vyzvolnoho rukhu, 2011. – S. 278–289.

18. *Papuha Ya.* Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932–1933 rokiv: moralno-politychna i materialna dopomoha postrazhdalym. – Lviv: Astrolabiia, 2008. – 248 s.

19. *Papuha Ya.* Stavlennia Zakhodu do Holodomoru 1932–1933 rokiv (za materialamy lvivskoi presy) //

Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svdomist / Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha. – Lviv, 2010–2011. – Vyp. 3–4. – S. 56–85.

20. Posolstvo SShA v Paryzhi, "Dopovidna zapyska pro zavvazhennia mistera Voltera Diuranti", 8 hrudnia 1933 r., s. 2 // Velykyi holod v Ukraini 1932–1933. U IV tomakh. Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SShA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 rr. v Ukraini / Uporiad. Dzheims Meis. – Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2008. – S. 223.

21. Rudnytska M. Borotba za pravdu pro velykyi holod // Milena Rudnytska: statti, lysty, dokumenty / Uporiad. Diadiuk M. – Lviv, 1998. – S. 380–433.

22. Rudnytska M. Aktsiia riatunku holodnoi Ukrainy na mizhnarodnomu tereni // Dilo. – 1934. – Ch. 5. – 7 sichnia. – S. 8.

23. Tell the Kremlin // Balan Yars. Reportazhi Riia Klaiman z podorozhi po Skhidnii Ukraini i Kubani naprykintsi lita 1932 r. / [Elektronnyi resurs]: Ukraina moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. – Rezhym dostupu: <http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor> (data zvernennia: 15.04.18). – Nazva z ekrana.

24. The Holodomor reader: a sourcebook on Famine of 1932–1933 in Ukraine / Edited by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. – 386 pp.

25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (TsDIAL Ukrainy). – F. 359. – Op .1. – Spr. 442. – Ark. 1.

26. Crowl J. Angels in Stalins paradise: Western Reporters in Soviet Russia, 1917 to 1937, a case Study of Louis Fisher and Walter Duranty. – Washington: University Press of America, 1982. – 224 r.

27. Chorna tin holodomoru 1932–1933 rokiv nad Ternopilliam: Knyha pamiaty / Vstup. st.; uporiad.: B. Lanovyk, M. Lazarovych, R. Mateiko. – Ternopil: Dzhura, 2003. – 292 s.

28. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936: mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmuller. – Munchen: Ukrainische Freie Universitat, 1979. – 72 s.

29. Upokorennia holodom. Zbirnyk dokumentiv / Uporiad. Mukha M.; [uporiad., peredm., koment., pokazhchyk M. Mukhinoi]; Akad. nauk Ukrainy, In-t ukr. arkheohrafii. – Kyiv: [b. v.], 1993. – 312 s. - ISBN 5-7702-0534-2.

УДК 32.019.51

Козловська Валентина Василівна
завідувач сектору проблем фондової роботи
відділу науково-методичної роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
kozlovskavalentuna@gmail.com

Kozlovska Valentyna
Head of the sector of problems of work with funds,
scientific methodical department,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДОНБАСУ ПІД ВПЛИВОМ ДОКТРИНИ “РУССКОГО МИРА” (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

CULTURAL TRANSFORMATIONS OF THE DONBASS REGION UNDER THE INFLUENCE OF THE ‘RUSSIAN WORLD’ DOCTRINE (LATE 20th – EARLY 21th CENTURIES)

Анотація

У статті розглядаються причини й механізми проникнення та спрацювання ідей “руського мира” в колективній свідомості й поведінці населення Донеччини та Луганщини. Аналізуються події та діяльність інституцій культури регіону в часи, які передували проникненню “руського мира”, та пропонуються напрямки “оздоровлення” ситуації.

Ключові слова: “руський мир”, колективна свідомість, механізми соціокультурного та інформаційного впливу, референтні групи, установи та особи.

Summary

This article considers the causes and mechanisms of penetration and propagation of the ideas of the ‘Russian world’ in the collective consciousness and behavior of the population of the Donetsk and Lugansk regions. The events leading up to the penetration of the ‘Russian world’ ideas have been analyzed, as well as the actions of the cultural institutions of the region during that period of time. Means for improvement of this situation are proposed.

Key words: ‘Russian world’, collective consciousness, mechanisms of social, cultural and informational influence, reference groups, institutions and individuals.

Метою дослідження є з’ясування причин та механізмів проникнення та спрацювання ідей “руського мира” в колективній свідомості та поведінці населення Донеччини.

Завданнями дослідження є аналіз механізмів впливу на свідомість населення на рівні культурних подій та діяльності закладів культури, а також пошук варіантів “оздоровлення” ситуації.

Під час написання статті автор використовувала наявну на сьогоднішній день літературу з зазначеної теми, насамперед, аналітичні матеріали Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (2015) та Національного інституту стратегічних досліджень (2014)¹.

Методологією (методами дослідження) є аналіз контекстів, історико-хронологічний аналіз, аналіз моделей поведінки (традицій, стереотипів, ритуалів) на основі спостережень автора.

Науковими підходами, застосованими в дослідженні, є біхевіоризм та нарративна психологія.

Основними результатами дослідження є уточнення напрямів впливу культурних подій на колективну свідомість та поведінку населення.

Перспективами подальших студіювань є: аналіз поточних культурних та інформаційних впливів з точки зору їх відповідності віднайденим механізмам “оздоровлення” колективної свідомості населення регіону.

Практичне значення одержаних результатів: сприяння віднайденню механізмів та виробленню програм

¹ Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 268 с.; Яблонський В. М., Здіюрук С. І., Токман В. В., Астаф’єв А. О., Валецький О. Л., Зубченко С. О., Іщенко А. Ю., Литвиненко О. М. Україна та проект “Русского мира”. Аналітична доповідь. – К.: Нац. ін-т стратегічних досліджень. Відділ гуманітарної політики, 2014. – 95 с. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Rus_mir.pdf (дата звернення: 26.03.2018). – Назва з екрана.

“оздоровлення” культурного середовища регіону та колективної свідомості його населення.

Оригінальність дослідження полягає в тому, що вперше здійснюється аналіз культурного життя регіону в часи, які передували проникненню “руського мира”.

Нині Україна стала ареною боротьби двох “життєвих світів” – способів світосприйняття – західно-європейської моделі розвитку і проекту “русский мир” (далі – РМ).

Попри те, що тема РМ досить часто обговорюється в українських та світових ЗМІ, сутність, завдання та засоби впливу РМ рідко потрапляють у фокус уваги дослідників. Релігійно мотивований проект “Русский мир” як альтернатива західного проекту культурного розвитку може бути досить ефективним. Це пов’язано з великим мобілізаційним потенціалом даної концепції, яка офіційно не є політично чи соціально-економічно заангажованою, а містить лише культурні, релігійні та етичні складові. Ці особливості РМ вплинули на культурну трансформацію Донбасу й відкрили регіон для російської військової агресії проти України.

Механізми проникнення ідей РМ у свідомість населення Донеччини (яка є невід’ємною складовою українського культурного та історичного простору) нас цікавить з точки зору розробки програм “оздоровлення” культурного середовища регіону, зокрема уточнення ролі музеїв у цьому процесі.

Одним із методів дослідження обрано аналіз контекстів (леніністи – партноменклатура – ліві політичні сили – олігархічні клани), які змінювали свідомість референтних груп, плекаючи регіональний пафос і підмінюючи ним патріотизм. Проявами цього процесу стали гасла “Донбас нікто не ставил на колени”, “Донбас порожняк не гонит”, “Донбас кормит Україну”, “Услышать Донбас”, а також поняття “народ Донбасса”, які стали мемами, рушіями колективної свідомості жителів регіону. Відчуттям регіональної окремішності скористалися ідеологи РМ, вкотре змінюючи на власну користь контекст для інтерпретації фактів.

Для розуміння демографічних тенденцій, які уможливили творення зазначеного контексту та мемів у колективній свідомості жителів регіону, застосовуємо історико-хронологічний аналіз. Серед цих тенденцій нас насамперед цікавить динаміка національного та релігійного складу населення.

Аналіз моделей поведінки (традицій, стереотипів, ритуалів) пояснює результати взаємодії регіональних контекстів, мемів та демографії.

Комплексний аналіз дозволяє зрозуміти своєрідну картину розвитку подій. У радянські часи в колективній свідомості закріпився міф про ідентичність Донбасу як регіону та протиставлення його решті областей УРСР. Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. означений міф трансформувався в міф “за СРСР жилося краще” (дія нарративу² втрати) і став причиною ностальгування як ритуалу. Ним і скористалися новоутворені ліві політичні сили, які культивували тугу за радянським минулим, поширюючи кліше на кшталт “Донбас – це стаханівський рух і важка праця шахтарів” та стверджуючи, що нові часи несприятливі для економіки регіону. Оскільки в незалежній Україні не робилися спроби подолання радянського міфу про ідентичність регіону, таке протиставлення було використане для деструктивного відторгнення всього українського як такого, що “зруйнувало щасливе «вчора» в СРСР” (дія нарративу втрати). Скориставшись успіхами лівих сил у експлуатації міфу про ідентичність, ініціативу в цьому процесі перехопили місцеві олігархічні клани (економічна та політична “еліта” Донбасу), які поглиблювали регіональний квазі-патріотизм для реалізації своїх владних амбіцій. При цьому використовувалися ті ж самі гасла про “важку шахтарську працю, яку інші регіони не розуміють та не цінують”. Відсутність політики інтеграції регіону до України посилила зовнішній вплив, що здійснювався через політичні заяви, церковні промови, книговидавництва, ЗМІ, музейну виставково-експозиційну діяльність. Наслідками цих процесів стало створення проросійських громадських та політичних організацій та вихід регіональних олігархічних кланів на загальноукраїнський простір.

Удару по концепції т. зв. цілісної “Новоросії” (українського Південного Сходу) завдали результати опитування населення східних і південних областей України, у 2014 р. проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, які продемонстрували відсутність неподільного (на ментальному та поведінковому рівнях) регіону. Це дослідження довело, що цілісного Донбасу не існує, а є вразливі до зовнішнього впливу окремі Донецька та Луганська області. Показовими є відповіді респондентів на запитання про відокремлення від України і приєднання до Росії: на Донеччині “за” висловилися 27%, на Луганщині – бл. 30%³. У вільних від воєнних дій областях рівень підтримки ідей РМ ще нижчий: у Дніпропетровській обл. – 7%, у Запорозькій – 6%.

Одним питанням, стосовно якого громадська думка на Донеччині та Луганщині є однозначною, – вступ до НАТО. Якщо в інших областях України в 2013 р. бл. 25–30% опитаних відповіли “важко сказати”, на Донбасі 90 % висловилися “проти” і 0,3% – “за”. Така однаковість ще раз доводить, що щодо цього питання інтереси регіональних олігархічних кланів та РМ ситуаційно збіглися: бажання збереження впливу на регіон передбачає

2 Наратив (англ. і фр. narrative – розповідь, оповідання, від лат. “narrare” – розповідати) – історично і культурно обґрунтована інтерпретація певного аспекту світу з певної позиції.

3 Навіть представники бандформувань, які захопили владу на окупованих територіях Донеччини та Луганщини, не вірять у існування неподільної ідентичності, про що свідчать обрані ними для своїх квазідержавних утворень назви – т. зв. “ДНР” та “ЛНР”.

відсутність іншого сильного гравця, яким сприймається НАТО (й не сприймається українська держава).

До початку гібридної війни Донбас вирізняла орієнтація на Росію, Митний союз, російську мову.

З огляду на розвиток подій, варто з'ясувати причини, які зробили регіон настільки привабливим для ідеологів РМ, що останні вирішили фінансувати системний масштабний вплив на нього; вразливим до збройного конфлікту за участі регіональних бандформувань (що дозволило РФ заявляти про свою “непричетність”) і водночас провальним стосовно т. зв. цілісної “Новоросії”.

Ключовим моментом у вирішенні цих питань є демографічний розвиток регіону. В кін. XIX ст. рівень урбанізації Південної України досяг 17,7%, що перевищувало середньоукраїнський показник у 1,4 рази, Правобережжя – в 1,9 разів, Лівобережжя – в 1,5 разів⁴. За часів індустріалізації (1930–1940-і рр.) радянська влада вжила заходів для збільшення населення Донбасу: в листопаді–грудні 1933 р. туди було переселено 117 тис. мешканців Горьковського краю, Центрально-Чорноземної, Західної, Івановської обл. РФ та території Білорусі. В січні 1934 р. почалася нова хвиля переселення – із прикордонних областей Росії та з українських областей: Чернігівської, Київської, Вінницької⁵. Переселенцями були переважно сільські жителі – носії української мови, традицій, народної культури. У промислових шахтарських містах вони потрапили в середовище мови міжнаціонального спілкування – російської. Н. Малярчук описала випадки хуліганських витівок і глузування з української мови, яку напівписьменні робітники-росіяни називали “тарабарщиной”, “китайским языком”, “этим своеобразным языком, на котором говорит сельское население”⁶. Це була не лише боротьба за робочі місця, а й елементарна безкультурність маргіналізованої робітничої маси, якій кремлівські керманічі прищеплювали думки про її винятковість та вищість стосовно “відсталого” селянства. За умови відірваності від звичного кола спілкування переселенці мали або “капсулюватися” як діаспора, або асимілюватися з рештою населення. Оскільки радянська влада сприяла розвитку другого шляху, мігранти-українці Донбасу “влилися” до складу населення шахтарських міст. Так закінчився експеримент зі створення “радянської спільноти” – багатонаціональної (на Донбасі проживають 134 національності) за формою та соціалістичної за змістом.

Одночасно відбувалася русифікація (як основа “багатонаціональності”) населення: в 1970–80-х рр. у містах регіону (на відміну від сільської місцевості) загальноосвітні школи перейшли на російську мову навчання.

Відтоді специфікою Донбасу стала національно-мовна асиметрія: при переважній більшості українців у етнічній структурі регіону все ж домінуючими є російська мова і російськомовні практики на тлі поширеного російсько-українського білінгвізму.

Протягом радянської доби Донбас був найбільш зрадянзованим в Україні регіоном. Зі здобуттям нашою державою незалежності старі політичні, соціальні і культурні реалії майже не змінилися, тоді як регіон пристосовувався до реалій ринкової економіки. Внаслідок цього тут поєдналися дикий капіталізм, “середньовічні” олігархічні структури та пережитки комуністичних відносин.

Хоча в інших регіонах України в той самий час скасування дії радянських кліше та мемів також відбувалося не надто активно, проте зосередження гуманітарної та технічної інтелігенції в Києві, Харкові та Дніпрі (колишньому Дніпропетровську) сприяло укоріненню та розвитку там на українському підґрунті демократичних традицій.

На Донбасі ж трансформаційні процеси проходили менш активно, адже праця шахтарів не є висококваліфікованою, а технічну інтелігенцію представляли здебільшого неукраїнці або ж зросійщені українці. В містах і поселеннях Донбасу шахта чи завод були й залишаються містотворчими об'єктами, а спектр культурних послуг так і не інтегрувався в українську реальність.

Ізолюваність культурного життя регіону свідомо підтримувалася тими суспільними силами, які продовжували пропагувати міф про неукраїнську ідентичність та гасло про недооцінювання шахтарської праці з боку “центру”. Якщо регіон економічно та політично залежить від місцевого керівництва, ним легко маніпулювати: мобілізувати під час виборів, придушувати соціальну активність.

Така ізоляція забезпечувалася як шляхом імпортування російського культурного продукту, так і блокуванням українського. Символічно, що створений на території колишнього заводу ізоляційних матеріалів Центр сучасного мистецтва в Донецьку отримав назву “Ізоляція”.

Формою залучення широких мас до культурного процесу традиційно з радянських часів на Донбасі були “культурно-масові заходи” – присвячені пам'ятним датам фестивалі, концерти тощо. Політична еліта усвідомлювала, що ці форми можна використовувати для залучення електорату, чим у передвоєнні роки активно займалися управління культури Донецької і Луганської обласних адміністрацій. Слід зазначити, що

4 Водотика Т. Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. – Т. 1. – К., 2014. – С. 95.

5 Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 22. – К., 2013. – С. 137.

6 Малярчук Н. Росіяни на Донбасі (20–30 рр. XX ст.). – Донецьк, 2011. – С. 105.

в 1990-х – 2000-х рр. ці території електорально належали партіям лівого спрямування та Партії Регіонів, які підтримували тісні відносини з російськими партнерами.

Міфологема про РМ інспірувалася в українське суспільство різними способами, переважно через релігію, мову, освіту та культуру, під впливом яких формуються світоглядні та ціннісні установки особистості й соціуму та які РФ використовує задля реалізації своїх геополітичних інтересів.

До громадсько-політичного дискурсу термін РМ увів президент РФ В. Путін. Він у кін. 2006 – на поч. 2007 р. у своїх виступах згадував “співвітчизників, які проживають за кордоном”, в аспекті їхньої мовної, культурної та цивілізаційної єдності. В жовтні 2006 р. у привітанні учасникам Всесвітнього конгресу співвітчизників В. Путін заявив: *“Этот день⁷, безусловно, объединяет не только многонациональный народ России, но и миллионы наших соотечественников за рубежом, объединяет весь так называемый [так у тексті – Авт.] русский мир. Мы действительно едины, и никакие границы и преграды не мешают этому единству. У нас есть только одна общая цель – сделать это единство еще более крепким⁸”*. Згодом на зустрічі із представниками творчої інтелігенції В. Путін, розповідаючи про проголошення Року російської мови, уточнив зміст поняття: *“Русский мир может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они ни жили, в России или за ее пределами. Почаще употребляйте это словосочетание – «русский мир»”*. Ще одна важлива деталь, що переводить РМ із суто діаспорної площини у площину “історичного братерства народів”, яке географічно збігається з кордонами колишнього СРСР, міститься у посланні президента В. Путіна до Федеральних Зборів 2007 р.: *“Наша страна исторически формировалась как союз многих народов и культур. И основу духовности самого российского народа испокон веков составляла идея общего мира – общего для людей различных национальностей и конфессий. В этом году, объявленном Годом русского языка, есть повод еще раз вспомнить, что русский – это язык исторического братства народов, язык действительно международного общения. Он является не просто хранителем целого пласта поистине мировых достижений, но и живым пространством многомиллионного “русского мира”, который, конечно, значительно шире, чем сама Россия⁹”*. Після виступу 3.11.2009 р. очільника РПЦ патріарха Кирила на III-й Асамблеї РМ термін РМ асоціюється з діяльністю Російської Православної Церкви (далі – РПЦ). Зокрема патріарх Кирило зазначив: *“Ядром русского мира сегодня являются Россия, Украина, Белоруссия. <...> В основе Русского мира лежит православная вера, которую мы обрели в общей Киевской купели крещения¹⁰”*. Іншими “опорами” РМ він називає російську культуру і мову, а також “спільну історичну пам’ять і спільні погляди на суспільний розвиток¹¹”.

Для Кремля РПЦ є інструментом утримання України в зоні власних геополітичних впливів, адже Українська Православна Церква (далі – УПЦ) юридично підпорядкована Московському патріархатові (далі – МП).

РПЦ використовує кілька прийомів упровадження політехнологій РМ в Україні. Зокрема, це регулярні (з 2009) візити до України предстоятеля РПЦ патріарха Кирила, лейтмотивом майже всіх промов якого є те, що Україна – невід’ємна частина східно-православної цивілізації, сформованої на історичному просторі Святої Русі.

У 2009 р., виступаючи у м. Горлівка, патріарх Кирило порушив тему спільності історичної долі Росії та України: *“Здесь, на священной земле Донбасса, я не могу не сказать об отношениях России и Украины. Это единое пространство Святой Руси, как и Беларусь, как и многие другие страны. Мы единый народ, вышедший из купели Киевского крещения. Существуют различия в языках, в обычаях, в темпераменте, но мы живем одними ценностями. И пока есть одни ценности, есть и эта духовная общность. А если есть духовная общность, то должна быть и солидарность, и взаимная поддержка, в том числе и в трудную годину экономического кризиса¹²”*.

Ідеї РМ підтримував В. Янукович і намагався насаджувати їх в українському суспільстві й державі, підкреслюючи свою православність та створюючи в Донецькій обл. сприятливі умови для розбудови храмів МП. В 1997 р. був відновлений Святогірський монастир на Донеччині, який із 2004 р. став Лаврою.

7 Державне свято РФ – День народної єдності, відзначається 4 листопада.

8 Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://russianemirates.com/content/re/74/158> (дата обращения 24.05.2018). – Название с экрана.

9 Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.html> (дата обращения 24.05.2018). – Название с экрана.

10 Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> (дата обращения 24.06.2018). – Название с экрана.

11 Там же.

12 Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Никольском кафедральном соборе города Горловки / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/707934.html> (дата обращения 24.06.2018). – Название с экрана.

Храми будувалися у скверах, парках, заповідних зонах, на промислових підприємствах. Медійні проекти УПЦ МП спонсорував російський олігарх В. Нусенкіс. У Донецьку було споруджено Центр слов'янської культури. Під патронатом дружини президента Л. Янукович проводилися конкурси дитячої творчості “Донбасс православний”, “Искорка Божья”. Видавалися журнали, проводилися навчально-методичні семінари для керівників закладів культури та директорів шкіл. Священники вели передачі на радіо та телебаченні, їх запрошували на культурні заходи тощо. Міський Будинок працівників культури (керівником якого є заслужений працівник культури України, нагороджена орденом княгині Ольги) провів низку заходів, присвячених життю царської сім'ї.

Сучасне розуміння ідеї РМ сформувалося на основі російської державницької ідеології та положень, запозичених з інтелектуальних дискусій 1990-х – поч. 2000-х рр. У публічній риториці керівництва РФ, РПЦ та представників інтелектуальних кіл РМ переважно вживається у значенні спільноти людей (“цивілізація”), так чи так пов'язаних із Росією, що формується на основі спільних: а) мови і культури; б) історичної пам'яті та пов'язаних із нею цінностей; в) православ'я; г) лояльності до сучасної російської держави, що прагне виступати всередині країни і на міжнародній арені як законна правонаступниця російської державницької традиції, органічними складниками якої є Російська імперія та СРСР. Два останні складники концепції РМ (православ'я та лояльність до російської держави) в риториці державних діячів РФ присутні менше, проте вони такі ж важливі, як мова, культура та спільність історичної пам'яті.

Релігійний чинник ніколи не був визначальним у системі цінностей населення Донбасу і не мав великого впливу на самоідентифікацію представників цього індустріального та урбаністичного регіону з незавершеною модернізацією та специфічною соціальною структурою. Напередодні війни (поч. 2013 р.) рівень релігійності населення Донбасу був одним із найнижчих в Україні: людьми, які вірять у Бога, себе декларували 59% (проти 66% у 2010 р.), тоді як на Заході України – 86% (у 2010 р. – 89%¹³). У переліку життєвих цінностей населення Сходу релігія посідала 17-те місце із 19 запропонованих для відповіді позицій (на Заході – 9-те¹⁴).

Високий рівень акцентування на Донбасі релігійного чинника, водночас поєднаний із низьким рівнем релігійності населення, був зумовлений підтримкою з боку місцевих політиків та посиленням впливу РФ у регіоні, де історична пам'ять населення виходила за межі нових державних кордонів, а його проросійські симпатії залишалися (крім Криму) вищими в Україні.

Релігійний чинник у перебіг кризових подій на Донбасі штучно вмонтували російські спецслужби, що вели підготовку до військової агресії проти України з метою знищення її суверенітету. Готувати агресію ідеологічно та фінансувати її допомагав російський капітал в Україні, що контролює важливі галузі української промисловості.

Російський олігарх, уродженець м. Запоріжжя, К. Григоришин багато років спонсорував Комуністичну партію України, яка готувала ґрунт для поширення сепаратизму та любила інтереси УПЦ МП, чиї прихожани (які на Донбасі становили 1/3 місцевих громад) навесні 2014 р. допомагали влаштовувати сепаратистські псевдореферендуми. К. Григоришин певний час фінансував прокремлівську СДПУ(о) В. Медведчука та Г. Суркіса. На поч. 2000-х рр. ЗМІ писали про зв'язок олігарха з наближеними до В. Путіна російськими спецслужбами¹⁵.

Інший російський олігарх з близького оточення В. Путіна, К. Малофеев став натхненником та фінансистом першого етапу “русской весны” в Україні, меценатом РПЦ та УПЦ, засновником фонду “Василія Великого”¹⁶. Його безпосередніми помічниками були І. Гіркін (очолював службу безпеки К. Малофеева) та О. Бородай (відповідав за піар-кампанії бізнесмена).

Церковний сепаратизм спонсорував і мільярдер (власник холдинга “Донецьксталь”), громадянин Росії, виходець із Донеччини В. Нусенкіс, який контролював проросійську частину українського єпископату¹⁷ та

13 Лібанова Е. Земля обідована. Синдром Донбасу: спроба неполітизованого аналізу / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/columnists/zemlya-obidovana-188003.html> (дата звернення 25.05.2018). – Назва з екрана.

14 Бурковский П. Российские СМИ трубят о падении Порошенко под натиском “Правого сектора” / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://ms.detector.media/monitoring/ru_zmi/rossiyskie_smi_trubyat_o_padenii_poroshenko_pod_natiskom_pravogo_sektora (дата обращения 26.05.2018). – Название с экрана.

15 Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://ms.detector.media/mediaprosvita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya (дата звернення 26.05.2018) – Назва з екрана.

16 Проблеми та перспективи українсько-російських відносин очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 5–6. – С. 68–78 / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/socio_5_6_Ukr_Ros_2014_site_s-4.pdf (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

17 Гравовський С. Світоглядно-політичний спектр Донбасу у дзеркалі соціології / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/polityka/svitoglyadno-politychnyy-spektr-donbasu-u-dzerkali-sociologiyi> (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

щомісячно жертвував Київській митрополії 1 млн грн. Усі основні храми Донецької єпархії збудовано на кошти В. Нусенкіса, який на власних підприємствах заснував 50 православних громад, побудував 35 храмів, відкрив 15 молитовних кімнат¹⁸. У 2009 р. він взяв участь у Помісному соборі РПЦ від мирян Донецької єпархії УПЦ. Щомісяця мільярдер віддає на потреби РПЦ 1/5 своїх прибутків та виступає проти зменшення залежності УПЦ від МП. Влітку 2011 р. він призупинив фінансову підтримку митрополії, коли йому здалося, що в УПЦ перемагають відцентрові тенденції. В січні 2015 р. СБУ висунула В. Нусенкісу звинувачення у фінансуванні терористів.

Іншим заангажованим у діяльності УПЦ на Донбасі мільярдером є виходець із “петербурзької команди” В. Путіна, громадянин РФ В. Новинський, який указом президента України В. Януковича від 29.05.2012 р. отримав українське громадянство й у липні 2013 р. був “уведений” владою до українського парламенту, здобувши “перемогу” на довиборах у мажоритарному окрузі в Севастополі та вступивши до Партії регіонів. Серед вимог цього депутата до парламенту були надання російській мові в Україні державного статусу, входження України до Митного союзу, безальтернативна присутність в Україні УПЦ МП¹⁹. У 2012 р. В. Новинський посідав 2-ге місце серед найбагатших людей України (\$ 4,373 млрд), у 2013 р. – 5-те (\$3,273 млрд)²⁰.

Весною 2014 р., з початком неконвенційної війни Росії проти України, на контрольованій місцевими та прибулими з РФ бойовиками території Донбасу розгорнулися переслідування громадян за релігійною ознакою: вбивства служителів культури й вірян, катування, побиття, погрози, утримування у полоні, захоплення культових споруд та інших будівель релігійних організацій для розміщення в них загонів бойовиків чи (як у Слов'янську) використання як вогневих позицій.

Навесні 2014 р. релігійні маркери були задіяні для залучення населення до подій “русской весны”. З 1.03.2014 р. біля Донецької обласної державної адміністрації відбувалися мітинги із закликами до “референдуму”, робилися спроби захоплення адміністративних будівель. Цього ж дня група осіб з іконою Богородиці “Взбранной Воеводе Победительная” об'їхала на автомобілях адміністративний кордон Донецька, що стало початком т. зв. “хресної ходи”.

У квітні, після чергового захоплення ДонОДА, мітингувальники облаштували там “штаб”, підняли над будівлею прапор РФ та висунули вимоги скликання позачергової сесії ДонОДА й голосування щодо питання про приєднання Донецької обл. до РФ.

Із 7 квітня за участі людей переважно пенсійного віку відбувалася щоденна хресна хода навколо будівель ДонОДА та обласного управління СБУ: *“Ежедневно, в 19 часов в Донецке проводится Крестный ход вокруг облсовета. Непрерывно, круглосуточно читаются акафисты, псалтырь, молитвы о спасении Святой Руси, против наступления фашизма, за изгнание НАТО с Донецкой Республики и Украины”*²¹. І якщо на початку ходи в ній брали участь не більше 10 учасників, через кілька днів їх кількість збільшилась до 50; серед них були і люди в рясах. 10 квітня на будівлі ДонОДА поряд із шевроном “Беркут” і прапором т. зв. “Народного ополчення Донбасса” з'явилися плакати із релігійною символікою і написами “Святая Русь, храни веру православную”.

В серпні 2014 р. була проведена хода “за собирателя земель Русских Игоря [І. Стрелков / Гіркін. – Авт.], объединение всех православных, спасение и защиту всех жителей Новороссии”²²: на відео можна побачити, що учасники, на відміну від перших хресних ход, є переважно молодими людьми.

Вже згаданий проект “Новоросія” був розроблений у межах доктрини РМ. Зокрема, завданням створеного у 2012 р. Ізборського клубу під головуванням О. Проханова було складання аналітичних звітів, направлених на формування патріотичної орієнтації державної політики в усіх сферах національного життя; виїзди в регіони, взаємодія з інтелектуальною елітою країни, створення підрозділів клубу в усіх федеральних округах; формування програм для російських медіа, завоювання інформаційних ніш; сприяння формуванню політико-ідеологічної коаліції патріотів-державників, імперського фронту, які б протистояли маніпуляціям у російській політиці зарубіжних центрів впливу і т. зв. “5-ї колонії” всередині країни.

Зустрічі членів клубу (серед яких були О. Бородай, П. Губарєв, І. Стрелков, викладачі та студенти Донецького

18 Донбас: реінтеграція деокупованих територій (Результати дослідження проблем та ефективності державної політики щодо звільнених територій). – К., 2015. – 19 с. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Donbas---doslidzhennya.pdf> (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

19 “ДНР печатная”: Обзор “республиканской” прессы за 5–11 октября / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://pravda.dn.ua/details/261123> (дата обращения 26.05.2018). – Название с экрана.

20 Донбасс News / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.facebook.com/groups/1431210623799996/?ref=ts&fref=ts> (дата обращения 26.05.2018). – Название с экрана.

21 Русь выходит на бой с духовным оружием – крестами и иконами / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://3rim.info/1150-rus-vykhodit-na-boj-s-duhovnym-oruzhiem-krestami-i-ikonami-foto-video-pismo-v-redakciyu.html> (дата обращения 26.05.2018). – Название с экрана.

22 Молитва за Стрелкова. Встретил Крестный ход в центре Донецка / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=9HVCosKwohl> (дата обращения 26.05.2018). – Название с экрана.

університету, члени Донецького відділення СПУ) відбувалися в Донецьку та Горлівці в університетах та навчальних закладах. На них виступали А. Проханов, С. Кургінян, Захар Прилепін, І. Охлобистін, С. Глаз'єв. Видання Ізборського клубу поширювалися на Донеччині та Луганщині.

Ще одним напрямом реалізації ідей РМ є зміцнення позицій російської освіти та розвиток експорту освітніх послуг. Пов'язана із укоріненням російської мови діяльність російських державних структур в Україні та Донбасі в царині дошкільної та середньої освіти відбувається за 4 напрямками: 1. Видання підручників російської мови та забезпечення ними навчальних закладів російськомовних регіонів. 2. Перепідготовка вчителів російської мови. 3. Розвиток дистанційної освіти, забезпечення доступу до віддалених джерел інформації, зокрема за підтримки російських спонсорів, таких як компанія “Газпром”. 4. Відкриття при посольстві РФ або при представництвах “Россотрудничества” російських шкіл.

За даними Міністерства освіти і науки України, у 2012 / 2013 навчальному році із 19 070 загальноосвітніх шкіл України в 1 256 викладання велося російською мовою; із 225 690 шкільних класів українська була мовою навчання в 191 502 класах (84,9%), російська – в 31 372 (13,9%). Найбільше російськомовних шкіл знаходилося в АР Крим (343), Донецькій (200) та Луганській (151) обл.²³

Представництва російських ВНЗ, крім Києва, діяли в Одесі, Дніпрі, Запоріжжі, Донецьку, Луганську, Кременчузі й Сімферополі.

Культурні аспекти теорії РМ на концептуальному, інституційному та організаційному рівнях відображені в політиці РФ. До осені 2014 р. Росія контролювала як зовнішню політику суверенної України, так і її медійний та культурний ландшафт, зокрема мережу книжкових магазинів із російськомовним асортиментом, гастрольні програми за участі російських менеджерів тощо.

У 2004 р. в “Основних напрямках роботи МЗС Росії з розвитку культурних зв'язків Росії із зарубіжними країнами” зазначалося: *“Отношения со странами СНГ являются приоритетным направлением внешней культурной политики России. Задачей остается формирование единого культурного, информационного и образовательного пространства, сохранение многовековых духовных связей с народами этих стран, их всестороннее развитие на новых демократических началах, поиск более гибких и эффективных форм сотрудничества, закрепление исторически сложившихся позиций русского языка”*²⁴. Аналогічні ідеї містяться і в “Основних напрямках політики Російської Федерації у сфері міжнародної культурно-гуманітарної співпраці”, 18.12.2010 р. затверджених Президентом РФ.

Інструментами реалізації офіційної культурної політики РФ в координатах РМ можна вважати фонд “Русский мир” та агентство “Россотрудничество”, створене у вересні 2008 р. указом Президента РФ як підпорядкований міністерству закордонних справ РФ федеральний орган державної влади. Одним із завдань “Россотрудничества” є зміцнення позицій російської мови та культури за кордоном як *“...основы интеграционных процессов в Союзе Независимых Государств”*²⁵. Завданнями представництв цього органу в Україні є сприяння збереженню російської мови, організація курсів із вивчення російської мови, надання методичної допомоги викладачам російської мови; проведення науково-практичних конференцій, семінарів, конкурсів із російської культури, національних і міжнародних олімпіад із російської мови; направлення українських громадян на навчання до РФ; співпраця із асоціаціями і товариствами дружби з Росією, радами ветеранів і громадськими об'єднаннями співвітчизників.

До 2014 р. в Україні діяли 142 “організації співвітчизників”, із них 14 – загальноукраїнські. Діяльність більшості з них має культурно-просвітницьке спрямування, проте є і такі одіозні, як Союз православних громадян України, Українська філія Інституту країн СНД, Всеукраїнський правозахисний громадський рух “Російськомовна Україна”, Міжнародна громадська організація “Вірне козацтво”, Всеукраїнська громадська організація “За Україну, Білорусь і Росію”, діяльність яких спрямована на блокування самостійного розвитку України та її реінтеграцію в черговий варіант Російської імперії.

Фонд “Русский мир” був створений указом В. Путіна в червні 2007 р. як “недержавний центр підтримки та популяризації російської мови і культури”. Його співзасновниками є Міністерство закордонних справ і Міністерство освіти і науки РФ. Завдання Фонду здебільшого ідентичні із завданнями “Россотрудничества”: *“Русский мир – это не только русские. Это ещё и иностранные граждане, говорящие на русском языке, изучающие или преподающие его, все те, кто искренне интересуется Россией, кого волнует её будущее <... > Русский мир –*

23 Матола В. У Табачника запевняють, що у Києві лише у семи школах навчають російською / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/76519> (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

24 Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей России с зарубежными странами / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/901794645> (дата обращения 26.05.2018). – Название с экрана.

25 Распоряжение Правительства РФ от 07.02.2011 № 164-р “Об утверждении Концепции Федеральной целевой программы “Русский язык” на 2011–2015 годы” / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_111185 (дата обращения 26.05.2018). – Название с экрана.

*это мир России*²⁶. Одним із напрямів діяльності Фонду є створення за кордоном російських центрів і кабінетів "Русского мира". В Україні діяло 12 російських центрів (у Києві, Горлівці, Дніпрі, Донецьку, Запоріжжі, Кривому Розі, Луганську, Миколаєві, Одесі, Рівному, Харкові, Херсоні). На УТ російські телесеріали успішно конкурували з американськими, мексиканськими та бразильськими, а у 2010–2013 рр. істотно їх потіснили. Крім пропаганди культурної єдності українського й російського народів, більшість їх нав'язувала глядачеві російську версію історичних і сучасних політичних подій, закріплювала в суспільній свідомості позитивні образи російського військовослужбовця і співробітника спецслужб тощо. Водночас деякі російські телесеріали та художні фільми мали формувати далекий від ідеалу образ українця: колабораціоніст, "зоологічний" націоналіст, зонайменше – добродушна, але примітивна істота, яка говорить російською з кумедною вимовою (наприклад, образи українців у серіалі "Біла гвардія").

Масове кіно російського виробництва ставало все більше милітаризованим: саме на такий продукт влада РФ виділяє кошти, цілеспрямовано поширюючи стереотип про важливість професії силовика. Через такий кінопродукт мешканцям пострадянського простору прищеплювали імперські уявлення про те, що лише представники "русского оружия" є позитивними персонажами, а решта світу – це вороги – таким чином відроджувалася міфологізація радянського тоталітаризму.

Моніторинг 8 рейтингових телеканалів показав, що програми українською мовою у 2013 р. склали 31,8% ефірного часу, російською – 50,3%; якщо порівнювати з 2012 р., відсоток російськомовних програм шляхом зменшення частки двомовних програм збільшився на 6,5%, україномовних – на 2,9%.

Те ж стосувалося і радіо. За результатами моніторингу 6 рейтингових радіостанцій було з'ясовано, що у 2013 р. кількість пісень і програм українською мовою складала 26,3%, російською – 43,8%: за рік перша зменшилася на 3,9%, друга зросла на 4,2%²⁷.

Натхненники РМ розгорнули експансію і в галузі видання та розповсюдження книжкової продукції: перенасичений російськими виданнями український книжковий ринок у власній державі став маргінальною складовою іноземного ринку, що легально діяв під контролем торгових представників, компаній та системи збуту РФ.

Україна також досі залишається сегментом ринку російської популярної музики, аудиторією для російських естрадних виконавців. Таку ситуацію підтримують відомі в Україні музичні російські та українські телешоу ("Две звезды", "Х-фактор" тощо), де російська естрада є критерієм професійності та еталоном смаку.

Як уже зазначалося, одним із напрямів експансії російської культури в Україні є демонтаж української історичної пам'яті шляхом формування позитивного образу імперського минулого, зокрема відновлення або встановлення пам'ятників імперським діячам. Наміри встановити пам'ятники російській імператриці висловили керівники місцевої влади в Сімферополі (2007) та Луганську (2011). Однак у Сімферополі ця ідея не була реалізована через небажання городян робити благодійні внески на будівництво, а в Луганську від цієї ідеї відмовилися, надавши перевагу іншому проекту.

У Донецьку рішенням обласної ради 2004 рік проголосили Роком духовності на Донеччині. Крім концертів, виставок, фестивалів, конкурсів, цей рік ознаменувався ліквідацією єдиної школи з українською мовою викладання (№ 36); відмовою перейменувати вул. Постишева – ката українського народу, на вул. Василя Стуса; відмовою вшанувати пам'ять Олексі Тихого та Алли Горської; упровадженням нового символу Донецька – ерзац-пам'ятника (відлитої на "Іжстали" копії кремлівської "Цар-пушки"); відкриттям пам'ятників генералу Ватутіну та співаку Кобзону; спробою утвердити ідеологічний сурогат "ми – донбасівці" як "нову" національну ідентичність. У всіх зазначених випадках ініціаторами виступала українська місцева та законодавча влада, що можна розцінювати як прояв дії "м'якої сили" російської зовнішньої культурної політики, агентами якої є українські резиденти. Зокрема, на мітингу "Донбасс с Россией" в Донецьку 1.03.2014 р. були присутні керівники управлінь культури та освіти.

Основний акцент під час заходів програми "Патріоти Луганщини" (організованої коштом обласного бюджету) робився на культурну "самобутність" луганців, яку місцеві чиновники називали "луганським характером". У межах цієї програми відбулися заходи, присвячені "Молодій гвардії", "Великій вітчизняній війні", а також "козацтву" ("Любо!", "Казачий круг"), хоча до сер. ХХ ст. жителі урбанізованого промислового півдня Луганської обл. не ідентифікували себе з донським козацтвом, яке під час громадянської війни влаштувало погроми в Луганську. Центральна вулиця міста – Оборонна, була названа на згадку про оборону місцевими жителями від козаків-денікінців. У роки Другої світової війни представники "Козачого стану", які воювали на боці Гітлера, на території Луганщини входили до поліційних формувань. Зі зрозумілих міркувань ці сторінки історії "вольного казачества" замовчувалися, а для реабілітації образу в очах місцевого населення "бравого

26 Фонд "Русский мир" / [Ел. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.russkiymir.ru/fund> (дата обращения 26.05.2018). – Название в экрана.

27 Українська мова тримає позиції в освіті й кінопрокаті, але втрачає у медіа і рекламі (ІНФОГРАФІКА) / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/49503> (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

казака” – борця “за веру и отечество” – на Луганщині проводилися заходи, спрямовані на популяризацію козачої ідентичності, зокрема Міжнародний фестиваль козацької культури “Любо!”, який збирав гостей із Росії, Білорусі та інших держав. Місцева влада заохочувала й численні громадські організації козацтва. Поширення в кін. 2000-х рр. козачої “субкультури” в регіоні призвело до того, що певна кількість жителів Луганщини вдягали на свята “врангельський кашкет” і кричали “Любо!”. Відтоді, як частину регіону захопили козаки “Всевеликого Войска Донского атамана Козицина”, можна стверджувати, що лояльність до них місцевого населення обумовлена тривалою і послідовною ідеологічною “обробкою”.

Отже, вплив ідей РМ в Донбасі був настільки потужним, що став причиною політичних та культурних трансформацій у регіоні, а також базою ідеології сепаратизму та російської агресії. Можна очікувати, що ідеї РМ (враховуючи такий помітний у сучасній Росії їх консолідаційний ресурс і вплив на сприйняття та інтерпретацію сучасних історичних подій) залишатимуться вагомим фактором у формуванні політики Росії в найближчі роки та створюватимуть небезпеку для України як держави та її культури.

Концепт РМ – полісемантичний. Різні автори його осмислюють по-різному. Для одних РМ – поетична метафора, світ російської діаспори, для других – етнічна мережева структура, цивілізаційний простір або інструмент “м’якої сили”. Сутнісними характеристиками концепту РМ є російська мова, російська культура, спільна історична пам’ять, православна віра та лояльність до офіційної влади РФ.

Під виглядом політики “м’якої сили” проект РМ активно упроваджується керівництвом РФ для реалізації культурного та політичного впливу на Україну (на прикладі Донбасу).

Таким чином, можемо підсумувати:

1. Вплив ідеології РМ на Донбас багатоканальний і здійснюється як створеними державними органами РФ структурами, так і суб’єктами ринку культурної продукції, організаціями “співвітчизників”, агентами російського впливу в органах української державної влади.

2. Ідеологія РМ поляризує українське суспільство, перешкоджає формуванню загальноукраїнської ідентичності, гальмує процеси європейської інтеграції України, пропонуючи натомість участь у інтеграційних проектах на пострадянському просторі під егідою РФ.

3. Політтехнологія РМ є ідейною платформою діяльності екстремістських угруповань на Сході та Півдні України, яка підготувала ґрунт для російської військової агресії на Донбасі.

4. Культурна трансформація Донбасу під впливом ідей РМ, що призвела до сепаратизму й російської військової агресії, потребує подальшого вивчення для накопичення фактичного матеріалу з метою протидії подальшому просуванню РМ, насамперед у культурній сфері.

Шляхами “оздоровлення”, на нашу думку, мають бути: блокування зовнішнього впливу (силами спецслужб); розвінчання міфу про “особливий народ Донбасу” засобами масової інформації та залученням цих територій на орбіту української культури (гастрольні програми, виставки, семінари, тренінги); надання методичної допомоги у створенні нових експозицій музеїв, популяризація історичних знань про регіон; створення мережі шкіл із залученням українських активістів, викладачів української історії та мови; переорієнтація свідомості регіону з ностальгії за радянським минулим на сучасні світові цінності: правову державу, громадянське суспільство, права та свободи людини, плюралізм світогляду, мирне співіснування та відкриті кордони між державами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Бурковский П. Российские СМИ трубят о падении Порошенко под натиском “Правого сектора” / [Электронный ресурс]: MediaSapiens / ГО “Детектор медиа”. – 1.08.2015. – Режим доступа: http://ms.detector.media/monitoring/ru_zmi/rossiyskie_smi_trubyat_o_padenii_poroshenko_pod_natiskom_pravogo_sektora (дата обращения 26.05.2018). – Название с экрана.

2. Водотика Т. Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. – Т. 1: Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій. – Київ: Інститут Історії України НАНУ, 2014. – 378 с.

3. Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом / [Электронный ресурс]: Русские Эмираты: По-русски про Эмираты. – 24.10.2006. – Режим доступа: <https://russianemirates.com/content/re/74/158> (дата обращения 24.05.2018). – Название с экрана.

4. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира / [Электронный ресурс]: Русская Православная Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата. – 3.11.2009. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> (дата обращения 24.06.2018). – Название с экрана.

5. Грабовський С. Світоглядно-політичний спектр Донбасу у дзеркалі соціології / [Електронний ресурс]: “День” (газ.) day.kiyv.ua. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/polityka/svitoglyadno-politychnyy-spektr-donbasu-u-dzerkali-sociologiyi> (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

6. Донбас: реінтеграція деокупованих територій (Результати дослідження проблем та ефективності державної політики щодо звільнених територій) / [Електронний ресурс]: Український інститут дослідження екстремізму – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Donbas---doslidzhennya.pdf> (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

7. Донбасс News / [Електронний ресурс]: Фейсбук. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/1431210623799996/?ref=ts&fref=ts> (дата звернення 26.05.2018). – Названня с екрана.

8. “ДНР печатная”: Обзор “республиканской” прессы за 5–11 октября / [Електронний ресурс]: Новости Донбасса. – 12.10.2015. – Режим доступу: <http://pravda.dn.ua/details/261123/> (дата звернення 26.05.2018). – Названня с екрана.

9. *Єфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 22 / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ: НАН України, Інститут історії України, 2013. – С. 136–166.

10. *Лібанова Е.* Земля обідована. Синдром Донбасу: спроба неполітизованого аналізу / [Електронний ресурс]: Дзеркало тижня. – 16.10.2015. – Режим доступу: http://dt.ua/columnists/zemlya-obidovana-188003_.html (дата звернення 25.05.2018). – Назва з екрана.

11. *Малярчук Н.* Росіяни на Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). – Донецьк: ПП Чернецька Н. А., 2011. – 143 с.

12. *Матола В.* У Табачника запевняють, що у Києві лише у семи школах навчають російською / [Електронний ресурс]: Тиждень.ua – 5.04.2013. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/76519> (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

13. Молитва за Стрелкова. Встретил Крестный ход в центре Донецка / [Електронний ресурс]: YouTube. – 3.08.2014. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=9HVCosKwohI> (дата звернення 26.05.2018). – Названня с екрана.

14. Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей России с зарубежными странами / [Електронний ресурс]: Кодекс: Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. – Режим доступу: <http://docs.cntd.ru/document/901794645> (дата звернення 26.05.2018). – Названня с екрана.

15. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / Ред. кол. О. О. Рафальський (голова), В. О. Котигоренко, М. І. Панчук. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 268 с.

16. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина / [Електронний ресурс]: RG.RU: Русская газета. – 27.04.2007. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2007/04/27/roskanie.html> (дата звернення 24.05.2018). – Названня с екрана.

17. Проблеми та перспективи українсько-російських відносин очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 5–6. – С. 68–78 / [Електронний ресурс]: Центр Разумкова. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/socio/5_6_Ukr_Ros_2014_site_s-4.pdf (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

18. Распоряжение Правительства РФ от 07.02.2011 № 164-р “Об утверждении Концепции Федеральной целевой программы «Русский язык» на 2011–2015 годы” / [Електронний ресурс]: КонсультантПлюс: Официальный сайт. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_111185 (дата звернення 26.05.2018). – Названня с екрана.

19. Русь выходит на бой с духовным оружием – крестами и иконами / [Електронний ресурс]: Россия-Москва-Третий Рим. – Режим доступу: <http://3rim.info/1150-rus-vykhodit-na-boj-s-duxovnym-oruzhiem-krestami-i-ikonami-foto-video-pismo-v-redakciyu.html> (дата звернення 26.05.2018). – Названня с екрана.

20. Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Никольском кафедральном соборе города Горловки / [Електронний ресурс]: Русская Православная Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата. – 30.07.2009. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/707934.html> (дата звернення 24.06.2018). – Названня с екрана.

21. *Сычёва Л.* Русский язык, русская культура, русский мир / [Електронний ресурс]: Лидия Сычева: проза, критика, публицистика. – Режим доступу: http://lsycheva.ru/books/culture/culture_7407.html (дата звернення: 26.05.2018). – Названня с екрана.

22. Українська мова тримає позиції в освіті й кінопрокаті, але втрачає у медіа і рекламі (ІНФОГРАФІКА) / [Електронний ресурс]: Тексти.ORG.ua. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/49503> (дата звернення 26.05.2018). – Назва з екрана.

23. Фонд “Русский мир” / [Електронний ресурс]: Русский мир: Информационный портал фонда. – Режим доступу: <https://www.russkiymir.ru/fund> (дата звернення 26.05.2018). – Названня с екрана.

24. *Яблонський В. М., Здіюрук С. І., Токман В. В., Астаф'єв А. О., Валецький О. Л., Зубченко С. О., Іщенко А. Ю., Литвиненко О. М.* Україна та проект “Русского мира”. Аналітична доповідь / Національний інститут стратегічних

досліджень. Відділ гуманітарної політики. – Київ, 2014. – 95 с. / [Електронний ресурс]: Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Rus_mir.pdf (дата звернення: 26.03.2018). – Назва з екрана.

25. Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування / [Електронний ресурс]: MediaSapiens / ГО “Детектор медіа”. – 20.03.2015. – Режим доступу: http://ms.detector.media/mediaprosvita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya (дата звернення 26.05.2018) – Назва з екрана.

REFERENCES

1. *Burkovskiy P.* Rosyiskye SMy trubiati o padenyy Poroshenko pod natyskom “Pravoho sektora” / [Elektronnyi resurs]: MediaSapiens / HO “Detektor media”. – 1.08.2015. – Rezhym dostupa: http://ms.detector.media/monitoring/ru_zmi/rossiyskie_smi_trubyat_o_padenii_poroshenko_pod_natiskom_pravogo_sektora/ (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

2. *Vodotyka T.* Pivdeni ta skhidni hubernii Ukrainy yak sotsialnyi frontyr: do postanovky problemy // Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium. U 2 t. – T. 1: Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. V. Smolii. – Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NANU, 2014. – 378 s.

3. Vsemyrnyi konhress sootchestvennykov, prozhyvaiushchykh za rubezhom: vstupytelnoe slovo prezydenta Rosyiskoi Federatsyy Vladymyra Putyna na Vsemyrnom konhressse sootchestvennykov, prozhyvaiushchykh za rubezhom / [Elektronnyi resurs]: Russkye Emyraty: Po-russky pro Emyraty. – 24.10.2006. – Rezhym dostupa: <https://russianemirates.com/content/re/74/158/> (data obrashcheniya 24.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

4. Vystuplenye Sviateisheho Patryarkha Kyrylla na torzhestvennom otkrytyy III Assambley Russkoho myra / [Elektronnyi resurs]: Russkaia Pravoslavnaia Tserkov: Ofytsyalnyi sait Moskovskoho Patryarkhata. – 3.11.2009. – Rezhym dostupa: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> (data obrashcheniya 24.06.2018). – Nazvanye s ekrana.

5. *Hrabovskiy S.* Svitohliadno-politychnyi spektr Donbasu u dzerkali sotsiologii / [Elektronnyi resurs]: “Den” (haz.) day.kiyv.ua. – Rezhym dostupa: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/polityka/svitoglyadno-politychnyy-spektr-donbasu-u-dzerkali-sociologiyi> (data zvernennia 26.05.2018). – Nazva z ekrana.

6. Donbas: reintehratsiia deokupovanykh terytorii (Rezultaty doslidzhennia problem ta efektyvnosti derzhavnoi polityky shchodo zvilnenykh terytorii) / [Elektronnyi resurs]: Ukrainyskyi instytut doslidzhennia ekstremizmu – Rezhym dostupa: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Donbas---doslidzhennya.pdf> (data zvernennia 26.05.2018). – Nazva z ekrana.

7. Donbass News / [Elektronnyi resurs]: Feisbuk. – Rezhym dostupa: <https://www.facebook.com/groups/1431210623799996/?ref=ts&fref=ts> (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

8. “DNR pechatnaia”: Obzor “respublykanskoj” pressy za 5–11 oktiabria / [Elektronnyi resurs]: Novosti Donbassa. – 12.10.2015. – Rezhym dostupa: <http://pravda.dn.ua/details/261123> (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

9. *Yefimenko H.* Peresenennia ta deportatsii v postholodomorni roky (1933–1936): poraionnyi zriz // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. – Vyp. 22 / Vidp. red. S. V. Kulchytskyi. – Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, 2013. – S. 136–166.

10. *Libanova E.* Zemlia obidovana. Syndrom Donbasu: sproba nepolityzovanoho analizu / [Elektronnyi resurs]: Dzerkalo tyzhnia. – 16.10.2015. – Rezhym dostupa: http://dt.ua/columnists/zemlya-obidovana-188003_.html (data zvernennia 25.05.2018). – Nazva z ekrana.

11. *Maliarchuk N.* Rosiiany na Donbasi (20–30 rr. XX st.). – Donetsk: PP Chernetska N. A., 2011. – 143 s.

12. *Matola V.* U Tabachnyka zapevniaiut, shcho u Kyievi lyshe u semy shkolakh navchaliut rosiiskoiu / [Elektronnyi resurs]: Tyzhden.ua – 5.04.2013. – Rezhym dostupa: <http://tyzhden.ua/News/76519> (data zvernennia 26.05.2018). – Nazva z ekrana.

13. Molytva za Strelkova. Vstretyl Krestnyi khod v tsentre Donetska / [Elektronnyi resurs]: YouTube. – 3.08.2014. – Rezhym dostupa: <https://www.youtube.com/watch?v=9HVCosKwohI> (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

14. Osnovnye napravleniya raboty MYD Rossyy po razvytyiu kulturnykh svyazei Rossyy s zarubezhnyimi stranami / [Elektronnyi resurs]: Kodeks: Elektronnyi fond pravovoi y normatyvno-tekhnicheskoi dokumentatsyy. – Rezhym dostupa: <http://docs.cntd.ru/document/901794645> (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

15. Politychni aspekty kryzy na Donbasi: diahnostyka stanu ta napriamy vrehuliuvannia. Analychna dopovid / Red. kol. O. O. Rafalskyi (holova), V. O. Kotyhorenko, M. I. Panchuk. – Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2015. – 268 s.

16. Poslanye Federalnomu Sobraniyu Rosyiskoi Federatsyy Prezydenta Rosyiy Vladymyra Putyna / [Elektronnyi resurs]: RG.RU: Russkaia hazeta. – 27.04.2007. – Rezhym dostupa: <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.html> (data

obrashcheniya 24.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

17. Problemy ta perspektyvy ukrainsko-rosiiskykh vidnosyn ochyma hromadian // Natsionalna bezpeka i oborona. – 2014. – № 5–6. – S. 68–78 / [Elektronnyi resurs]: Tsentrazumkova. – Rezhym dostupu: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/socio_5_6_Ukr_Ros_2014_site_s-4.pdf (data zvernennia 26.05.2018). – Nazva z ekrana.

18. Rasporyazhenye Pravytelstva RF ot 07.02.2011 № 164-r “Ob utverzhdenii Kontseptsy Federalnoi tselevoi prohrammy “Russkiy yazyk” na 2011–2015 hody” / [Elektronnyi resurs]: KonsultantPlus: Ofytsyalnyi sait. – Rezhym dostupa: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_111185 (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

19. Rus vykhodyt na boi s dukhovnym oruzhyem – krestamy y ykonamy / [Elektronnyi resurs]: Rossiya-Moskva-Tretyi Rym. – Rezhym dostupa: <http://3rim.info/1150-rus-vykhodit-na-boj-s-duxovnym-oruzhiem-krestami-i-ikonami-foto-video-pismo-v-redakciyu.html> (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

20. Slovo Sviateisheho Patryarkha Kyrylla v Nykolskom kafedralnom sobore horoda Horlovky / [Elektronnyi resurs]: Russkaia Pravoslavnaia Tserkov: Ofytsyalnyi sait Moskovskoho Patryarkhata. – 30.07.2009. – Rezhym dostupa: <http://www.patriarchia.ru/db/text/707934.html> (data obrashcheniya 24.06.2018). – Nazvanye s ekrana.

21. Sychyova L. Russkiy yazyk, russkaia kultura, russkiy myr / [Elektronnyi resurs]: Lydyia Sycheva: proza, krytyka, publytsystyka. – Rezhym dostupa: http://lsycheva.ru/books/culture/culture_7407.html (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

22. Fond “Russkiy myr” / [Elektronnyi resurs]: Russkiy myr: Ynformatsyonnyi portal fonda. – Rezhym dostupa: <https://www.russkiymir.ru/fund/> (data obrashcheniya 26.05.2018). – Nazvanye v ekrana.

23. Ukrainska mova trymaie pozytsii v osviti y kinoprokaty, ale vtrachaie u media i reklamami (INFOHRAFIKA) / [Elektronnyi resurs]: Teksty.ORG.ua. – Rezhym dostupu: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/49503/> (data zvernennia 26.05.2018). – Nazva z ekrana.

24. Yablonskyi V. M., Zdioruk S. I., Tokman V. V., Astafiev A. O., Valevskyi O. L., Zubchenko S. O., Ishchenko A. Yu., Lytvynenko O. M. Ukraina ta proekt “Russkoho myra”. Analitychna dopovid / Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Viddil humanitarnoi polityky. – Kyiv, 2014. – 95 s. / [Elektronnyi resurs]: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Rus_mir.pdf (data zvernennia: 26.03.2018). – Nazva z ekrana.

25. Yakym ye riven pidtrymky mesedzhiv rosiiskoi propahandy u zoni konfliktu: sotsiologichne opytuvannia / [Elektronnyi resurs]: MediaSapiens / HO “Detektor media”. – 20.03.2015. – Rezhym dostupu: http://ms.detektor.media/mediaprovita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiiskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opytuvannya/ (data zvernennia 26.05.2018) – Nazva z ekrana.

УДК 947.7-25:[069:091]“18”

Яременко Максим Васильович

доктор історичних наук,
професор,
Національний університет
“Києво-Могилянська академія”;
старший науковий співробітник
відділу пізньосередньовічної, ранномодерної
та нової історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
m.yaremenko@ukma.edu.ua

Yaremenko Maksym

Doctor of Historical Sciences,
Professor,
National University of ‘Kyiv-Mohyla Academy’;
Senior Research Fellow
Department of Late Medieval, Early Modern
and Modern History of Ukraine
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

“ЩОДЕННІ НОТАТКИ” КИЇВСЬКОГО ПРОТОІЄРЕЯ МОДЕСТА ЗАЛЕСЬКОГО З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

KYIVAN ARCHPRIEST MODEST ZALESKYI'S 'EVERYDAY NOTES' FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUZEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

В рукописній колекції НМІУ зберігається великий манускрипт – щоденні нотатки київського щекавицького священника Модеста Залеського (1807–1880). У цій розвідці подано загальну характеристику згаданого джерела, а також уточнено дані про автора, який від 1845 р. служив у цвинтарному храмі. В рукописній книзі згадано майже 800 імен, вона є джерелом для реконструкції і подільського некрополя, і окремих біографічних даних про мешканців Нижнього міста. Також рукопис фіксує астрономічні, гідрометеорологічні дані; інформує про життя Києва у XIX ст., зокрема церковне; вказує, на що звертав увагу пересічний представник міського духовенства і що для нього було важливим.

Ключові слова: Національний музей історії України, Київ XIX ст., Щекавицька церква Всіх святих, києво-подільський некрополь, київське духовенство.

Summary

The collection of manuscripts of the National Museum of Ukrainian History stores the large scroll – everyday notes, written by Kyivan Shchekavytsia priest Modest Zaleskyi's (c. a. 1807–1880). This study gives the general description of the given source. The study clarifies the biographical data of the author, who served in the cemetery church from 1845.

The handwritten book contains about 800 names; it is a source for the reconstruction of the Podolian necropolis and separate biographical data on the Lower Town's inhabitants. The manuscript also records astronomical, hydrometeorological data, facts from the Kyivan life of the 19th century (including church events); points out the important facts, to which the average representative of the city clergy paid attention.

Key words: the National museum of Ukrainian history, Kyiv of the 19th century, Shchekavytsia All Hallows Church, Kyivan Podolian necropolis, Kyivan clergy.

У колекції манускриптів НМІУ зберігається рукопис XIX ст., на звороті палітурки якого записано оригінальну назву “Книга протоієрея Модеста Залесскаго”. В документації музею він зазначений як “Щоденні нотатки протоієрея Модеста Залеського”¹. В цьому короткому нарисі наведено загальну характеристику джерела, що

1 НМІУ. – РД–1 485. Надалі сторінки цього рукопису, з яких використано інформацію у повідомленні, будуть

налічує майже 800 сторінок і при детальнішому вивченні стане в нагоді для розгляду низки тем, що стосуються тогочасної київської історії.

З'ясувати, за яких обставин манускрипт надійшов до музейних фондів, остаточно не вдалося. У книзі вступу за 22.09.1944–25.12.1945 є запис під № 764, який інформує, що рукопис надійшов 15.10.1947 р. і його “куплено у гр. Слесаревської”². Таким чином, 1947 р. може вказувати не на час придбання предмета, а на час запису про купівлю, що відбулася в 1944 чи 1945 рр. Натомість у інвентарній книзі музейних рукописних документів запис від 08.06.1956 р. вказує на те, що книга “куплена у гр. Слюсаревської в 1945 р.”³. Зрештою, в інвентарній картці № 764 (прізвище її укладача у відповідному місці не вказано) спосіб придбання деталізовано, а дату взагалі не вказано: “куплено в гр. Слісаревської нащадок Залесского”⁴. Зате в актах прийому за 1945–1947 рр., складених при надходженні нових предметів до музею, інформацію про нотатки Залеського взагалі виявити не вдалося. Цілком можливо, що це сталося через недостатньо ретельне ведення необхідної документації відразу по війні.

Рукописна книга о. Модеста (формат – 34,5×21,5 см) має палітурку й налічує, як зазначалося, майже 800 аркушів. Не всі з них заповнені, є кілька порожніх, водночас автор вмщував текст на зворотах палітурки. Визначити однозначно жанр манускрипту складно: це не щоденник, але й не господарські чи службові нотатки. Тут поєднано різнопланову інформацію. Книгу від початку було розграфлено за кількістю днів у році та зверху проставлено дати таким чином, що на одне число припадає дві сторінки: лицьовий бік і зворот одного аркуша. Інколи автор біля дат дописує ще й імена іменинників згідно із церковним календарем. Посторінкову нумерацію проставив сам священик, проте розпочав її із 1 січня. Таким чином, перші 8 порожніх сторінок залишилися непрономерованими. Автор завершив пагінацію на 732-й сторінці (“декабря 31-е число”), а далі йдуть: нумеровані аркуші, що містять укладений священиком іменний покажчик згаданих у рукописі осіб (припадає на с. 733–749; літери А–Ө); порожні аркуші та сторінки з різноманітними записами та кресленнями, на останній із яких стоїть штамп музею (с. 750–788). У книзі також є три різні за обсягом вклейки (між с. 544 та 545, с. 664 і 665, с. 700 та 701), а між с. 664–665 вкрито аркушик із інформацією про астрономічні явища 27 листопада 1874 р.

Перш ніж охарактеризувати джерельний потенціал книги, трохи зупинимось на біографії її автора. Окремі дані про себе він вносив і до цього манускрипту.

Модест Якович Залеський народився в сім'ї священика, який мав грамоту на дворянство. Клірові відомості, що традиційно містять інформацію про вік духовенства, дають змогу визначити приблизний рік народження М. Залеського⁵. Дещо точніше час своєї появи на світ засвідчив сам ієрей – у щоденних нотатках під 18 січня він вмістив такий запис: “По словам старшей моей сестры рождение мое сего числа 1807 года, а по метрике мая 16 числа” (с. 36).

До 1829 р. Модест навчався в Київській духовній семінарії, а, отже, мав походити десь із Київської губернії⁶. 26 січня 1831 р. його висвячено дияконом, а 8 лютого 1831 р. рукопокладено священиком до Преображенської церкви с. Нещерів⁷. До Києва М. Залеський потрапив того ж року після переведення 24 вересня до Андріївської церкви. До Щекавицького кладовищенського храму його було призначено 4 січня 1845 р.⁸, а залишив Модест служіння там 31 грудня 1877 р., вийшовши за власним проханням за штат⁹.

Окрім священнослужительських, о. Модест, як це було традиційно для парохів того часу, виконував низку інших обов'язків: у різний час у 1830-ті – 1850-ті рр. був опікуном для сиріт Словачевських, Олованських,

наведені в дужках відразу в тексті. Орфографічні та пунктуаційні особливості тексту при цитуванні зберігатимуться.

2 НМІУ. – Книга вступу. – Т. 1 (№ 1–2 142). – № 764.

3 Там само. – Інвентарна книга “РД” Рукописні документи (1954–1957). – Т. II. – Арк. 119 зв.–120.

4 Там само. – Фондова група “РД”, інвентарна картка № 764. – Арк. н/н (1 зв.).

5 Модест, за кліровими відомостями, в 1837 р. мав 30 років, див.: ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 010. – Спр. 15. – Арк. 108 зв.; у 1848 р. – 42 роки, див.: Там само. – Оп. 1 011. – Спр. 1 575. – Арк. 132 зв. – 133; у 1865 р. – 59 літ, див.: Там само. – Спр. 1 603. – Арк. 86; в 1873 р. – 67 років, див.: Там само. – Спр. 1 629. – Арк. 83; в 1875 р. – 69 літ, див.: Там само. – Спр. 1 635, арк. 87; у 1876 р. – 70 років, див.: Там само. – Спр. 1 637. – Арк. 77. Як бачимо, із цих даних можна зробити висновок і про 1806-й, і про 1807-й як роки народження.

6 На це вказує не лише тогочасна практика середньої (семінарської) духовної освіти, прив'язаної до адміністративно-територіального поділу, а й така інформація: у грудні 1882 р. в с. Леськи Черкаського пов. помер заштатний священик Олексій Залеський – ймовірно, брат Модеста. Все його понад п'ятидесятилітнє ієрейське служіння минуло в цьому селі Київської губ. (див.: Некролог // КЕВ. – 1883. – № 3. – Ч. неоф. – С. 73). Сам о. Модест у 1869 р. зафіксував смерть “офіцера-кавказця” Федора Олексійовича Залеського (с. 134), вочевидь – родича і, з огляду на по-батькові, – сина о. Олексія. Якщо останній справді був братом автора нотаток, його сільське пастирство на Київщині вказує на те, що саме в цій губернії слід шукати місце проживання батька Залеських.

7 ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 551. – Арк. 108 зв.–109.

8 Там само. – Спр. 1 629. – Арк. 82 зв.

9 Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1877. – № 5. – Отд. I. – С. 43.

Печеневи та Оратовських; приводив до присяги рекрутів у 1833–1841 рр. та інших осіб – в 1841–1845 рр.; ревізував у складі спеціально створеної комісії майно митрополичого дому по смерті в 1837 р. владика Євгенія (Болховітінова); перевіряв прибутково-витратні книги повітових та приходських училищ Черкаського, Богуславського та Уманського повітів; ревізував у 1844 р. звіт Києво-Софійських училищ за 1843 р.

Упродовж не затьмареної зауваженнями та доганами служби священник, за тогочасною практикою, отримував різні відзнаки: набедренник (1852), скуфію (1863), камилавку (1868), наперсний хрест (1872), а також хрест за “воєнний Севастопольський час”¹⁰ (1859)¹¹. 1 квітня 1876 р. його було підвищено до протоієрея¹². Про деталі посвячення в цей сан інформує в нотатках сам о. Модест під згаданим числом: “Получен вчера указ Киевской Духовной Консис. о производстве меня сего дня в протоиереи с участием в служении при умовении ног епископом Филаретом 1876 и произведен. Потом у кафедрального Лебединцева пили чай и закусывали: епископ, 3 архимандрита, хозяин Лебединцев, Каменский, Воскресенский и я” (с. 184).

Модест був одружений із молодшою за нього на чотири роки дочкою священника Іриною Іванівною, з якою виростив трьох дітей: Петра (1833 р. н.), Ксенію (1838 р. н.) та Крискента (нар. 1844 р. н.)¹³. У 1837 р. в їхній сім’ї також була одностаттєва донька Ольга, яка, проте, не згадується у кліровій відомості 1848 р., відтак, ймовірно, довго не прожила¹⁴. Овдовів священник у 1874 чи 1875 рр.¹⁵

Нотатки М. Залеського містять і автобіографічні штрихи, адже він згадує про події, що стосуються і його особисто, і його родини та роду (братів і сестер). Наприклад, під 22 лютим о. Модест зробив запис: “...Петра М. Залесскаго рожд. 1833 года под полнолуние по заходе солнца. В среду 2-й недели поста, в конце 6-го часа” (с. 106). Довідуємося також про народження 21 липня в сім’ї Залеських ще однієї дитини, яка не прожила й півроку: “...Рождение Митрофана М. Залесскаго 1835 в воскресный день, и умер 1835 дек. 16 числа” (с. 406). Нотатки містять інформацію і про онуків ієрея, як-от за 25 липня: “7е рож. Анны Петровны Залесской 1864 и тезоим. сего числа” (с. 414).

Зрештою, навіть про смерть автора книги дізнаємося із його манускрипту. Зрозуміло, що запис про відхід отця в засвіти у книзі зроблено іншою рукою. З нього довідуємося, що “протоієрей Модест Яковлевич Залесский скончался 1880 г. сего 19 июля после восьми часов вечера в субботу” (с. 401). Схоже, о. Модест не був помітною постаттю серед київського духовенства. Місце його служіння було не дуже почесним, а за своїми характеристиками він не надто вирізнявся серед колег-священиків, де нормою ставала вища академічна освіта, активна інтелектуальна чи адміністративна праця, викладання в навчальних закладах¹⁶. Мабуть, цим, а також перебуванням поза штатом, можна пояснити відсутність у “Київських єпархиальних ведомостях” некролога протоієрея, хоча цей журнал традиційно вміщував повідомлення про смерть духовенства єпархії.

Отож, більша частина священницького служіння о. Модеста пройшла при Щекавицькому безпарафіальному храмі. На час, коли його було туди переведено, Щекавицька цвинтарна Всіхсвятська церква мала один престол. Але завдяки зусиллям ієрея, з лівого боку до неї зробили прибудову, в якій М. Залеський 21 липня 1857 р. освятив престол в ім’я св. мироносиці Марії Магдалини. Також коштом вірян було позолочено іконостас. У щоденних нотатках ієрея, датованих 21 липня, так описано завершення цієї прибудови: “Освящение придела при Щекавицкой Кладбищенской церкви во имя Св. Равноапост. Мироносицы Марии Магдалины 1857 г. Освятил [sic! – М. Я.] викарий еписк. Аполлинарий, при сем служащими были: благоч. Григорий Крамарев, свящ: Иоанн Лукашевич, Андрей Стефановский и местный свящ. Модест Залесский и заложен 1852 [виправлено олівцем на “1851” – М. Я.] в сентябре 2-го чисел” (с. 406). Проте й у наступні десятиліття будівля церкви характеризувалася як така, що “...давно требует починки, но город не обращает на это внимания”¹⁷.

Міська преса в середині 1860-х рр. писала про проблеми з упорядкуванням Щекавицького кладовища, на якому паслася худоба, псувалися та розкрадалися прикраси із коштовних пам’яток. У 1872-му та 1882 рр. міська влада навіть розглядала питання закриття цвинтаря через брак місця для поховань. Обгородити та замкнути кладовищенську браму вдалося тільки після призначення до храму наступника М. Залеського, священника Миколая Браїловського, та обрання нового старости¹⁸.

Церква Всіх святих мала земельну ділянку для поховання померлих площею 4 десятини і 1 712 кв. сажнів

10 Очевидно, мова йде про нагородний наперсний хрест “В память войны 1853–1856 гг.” на стрічці ордена Св. Володимира, яким нагороджували духовенство (Ред.).

11 ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 629. – Арк. 82 зв.

12 Там само. – Спр. 1 637. – Арк. 76 зв.

13 Там само. – Спр. 1 575. – Арк. 132 зв.–133.

14 Пор.: там само. – Оп. 1 010. – Спр. 15. – Арк. 108 зв.–109; там само. – Оп. 1 011. – Спр. 1 575. – Арк. 132 зв.–133.

15 Там само. – Оп. 1 011. – Спр. 1635. – Арк. 86 зв.

16 *Калініч Г. Ю.* Православне біле священництво м. Києва останньої третини XIX - початку XX століття: просопографічний портрет: дис. ... канд. іст. наук. – Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – С. 37–51, 67–74, 103–119 та ін.

17 ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 629. – Арк. 81.

18 *Проценко Л. А.* Історія київського некрополя. – К., 1995. – С. 220–221.

(50 035,2 м² чи 5 га), "которой для означеннаго предмета недостаточно", а також ділянку розміром 545 кв. сажнів (2 507 м² чи 0,25 га) із садом і будинком для кліру, зведеним коштом міста одночасно з церквою в 1782 р. Там, вочевидь, і мешкав о. Модест попри те, що на середину XIX ст. дім, як зазначалося, "по ветхости требует весьма частой починки"¹⁹. Однак питання ремонту не вирішилося до кінця служіння М. Залеського на Щекавиці, а вже через чверть століття будинок для кліру став небезпечним для проживання²⁰.

У 1860 р. племінник о. Модеста – дяк Григорій Авраамович Божкевич, доклавши власних 400 рублів сріблом, спорудив на церковній землі маленький дерев'яний дім²¹. Божкевич (який до цього дзвонарював та дякував у різних храмах Київської єпархії) був переведений на Щекавицю за власним клопотанням і в 1856–1875 рр. (ймовірно, до своєї смерті²²) служив там паламарем. У 1873 р. Григорій Авраамович, якому на той час вже виповнилося 50 років, разом із 45-річною дружиною виховував 8 дітей (у 1860 р. він мав лише двох синів та доньку)²³. Тож цілком можливо, що новозбудований дім належав саме Божкевичам і не призначався для всього щекавицького кліру із сім'ями. Зрештою, це підтверджує той факт, що в 1875 р. вказану споруду було викуплено за 400 руб. і передано до церковної власності²⁴.

Клір Всіхсвятського храму утримувався коштом міста. Від 1846 р. о. Модест як священник отримував щорічно 100 руб. сріблом. Ще раніше магістрат призначив ієреєві 80 руб. платні²⁵. Залишки ж від витрат церковних грошей кліру не передбачалися, і переходили до попечительства на потреби вдів та сиріт духовного звання, а відсотки – на духовну семінарію²⁶. Як твердив М. Залеський, подаючи 1873 р. інформацію до чергової клірової відомості, таке утримання "по безприходности по неимению доходов невиносимо скудное, но город не обращает на это внимания"²⁷. Щоправда, зусиллями о. Модеста ситуацію вдалося покращити, коли почали залучатися відсотки від прибуткових білетів. Так, до 1860 р. причт мав зиск від коштів, наданих на поминання соловецьким архімандритом Олександром (300 руб.) та київським протоієреєм Сухобрусом (1000 руб.), що зберігалися в комерційному банку. В 1860 р. М. Залеський об'єднав ці суми. Тіло іншого прибуткового внеску, зробленого того ж року, становило 400 рублів. Загалом відсотки, що їх щорічно отримував клір "на поминання", налічували 68 руб. Яка частина з них призначалася священнику – невідомо. Зрештою, згодом М. Залеський придбав ще три сторублевих п'ятивідсоткових білетів²⁸. Імовірно, разом із відсотками їх витратили на придбання збудованого Божкевичем будинку, адже в 1875 р. серед додаткових прибутків церкви ці кошти не згадано²⁹.

Однак щорічна платня щекавицького ієрея, порівняно з тією, яку він отримував раніше, була суттєво меншою: при Києво-Андріївській церкві його річний дохід як другого священника становив 200 рублів. Там навіть дякон отримував 140, а кожен із двох дячків – по 80 руб. І то тамтешній клір скаржився в 1837 р., що "содержание оное скудное"³⁰. Не дивно, що М. Залеський занотував до своєї книги розлогий запис (під 28 вересням, с. 544), у якому наче скаржився на невиконану обіцянку надати пожертву. Цитуємо його повністю, адже тут вміщено цінні біографічні деталі про самого автора:

"Заметка.

Жена моя Ирина Ивановна, урожденная Веледницкая, родом из села Стаек, когда была девицей, то была знакома и в дружбе с девицею села Рудякова Параскевою Степановною, урожденною Дудниковою. Моя свадьба с Ириною Ив. и свадьба Параскевы Степановны с Березницким случилась в один и тот же день августа 27 числа 1830 года. Далее случилось и нам Залесским, и им Березницким жить в Киеве на Старом городе, я был священником в церкви Андрея Первозванного, а Березницкий чиновником. Знакомство и дружба наши продолжались. Когда Березницкий был сильно болен, то я его в последние минуты жизни исповедовал и приобщал Св. Таин. Когда я перемещен был 1845 года генваря 4 числа на Щековику, знакомство наше с Березницею все таки продолжалось. В 1849 году октября 1 числа когда сын ея единственный Николай умер, то Параскева Степан. явилась ко мне на Щековику с объявлением своей скорби, и для отвода места покойному сыну. Она со мною лично сама избрала место, и сказала, что в случае и ея смерти, погребсти и ее подле сына. Летом 1850 года она несколько раз была с панахидою по сыне, и при каждом случае напоминала, что и она

19 ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 575. – Арк. 131 зв.

20 Там само. – Спр. 1 629. – Арк. 81.

21 Там само. – Арк. 82.

22 Там само. – Спр. 1 657. – Арк. 99 зв.

23 Там само. – Спр. 1 629. – Арк. 83, 85–85 зв.

24 Там само. – Спр. 1 635. – Арк. 86.

25 Там само. – Спр. 1 551. – Арк. 72.

26 Там само. – Спр. 1 575. – Арк. 131 зв.–132; там само. – Спр. 1 629. – Арк. 81.

27 Там само. – Спр. 1 629. – Арк. 81.

28 Там само. – Арк. 82.

29 Там само. – Спр. 1 635. – Арк. 86.

30 Там само. – Оп. 1 010. – Спр. 15. – Арк. 107 зв.

скоро умрет, я думал, что она шутит, и говорил о том полушутя: Кому же вы свое богатство оставите? Ответ был утвердительный – Вам, как первому знакомому батюшке – собственно Вам да другим батюшкам на молитвы, и я не шутя говорю, с тем, что именно на молитвы, а не на церкви, потому, что в церковь все дают по немножко, и церковь никогда не оскудеет. Так я и в своем завещании сделаю. И действительно она вскорости умерла ж в 1850 г. сен. 29 числа, и погребена подле сына. С тех пор имена их вписаны между моих родных и поминаются при служениях до сих пор, но обещанного ни копейки не получено. Священ. Модест Залесск. 1853 г. летом”.

Водночас, не маючи на меті з'ясовувати походження і кількість всіх прибутків М. Залеського (а персональні пожертви “на молитви” і взагалі не можна враховувати), зауважимо, що окремі його витрати не свідчать про занадто убоге життя. Наприклад, під 18 січням ієрей зафіксував: “1866 г. сего числа купил в Вене для Ксении Модестовны фортепян и отправил в Сербию паракором по Дунаю” (с. 36).

Окрім проблем із матеріальним утриманням, на яке скаржився о. Модест, він мав час від часу й інші труднощі, зокрема, із виконанням “професійних обов’язків” своїх підлеглих. Так, у 1847–1848 рр. паламарем Щекавицької церкви був Онуфрій Чарпинський, який не лише погано читав, а й погано співав, посередньо знав катехизис, вів нетверезе життя, а випивши, нецензурно лаявся, лінувався, без дозволу залишав храм і тинявся невідомо де цілими тижнями. За такі переступи паламаря відсилали на виправлення до монастирів³¹.

Які ж записи містять нотатки М. Залеського? В розграфлені заздалегідь за датами аркуші священник з року в рік уписував різну інформацію, що відбувалася в цей день і зацікавлювала його.

Чи не найбільше місця відведено коротким згадкам про різних осіб. Не слід забувати, що Щекавицьке кладовище, де служив ієрей, створювалося як місце поховання мешканців Подолу, а кількість ідентифікованих похованих (з кінця XVIII ст. до 1928 р.), як вважала Людмила Проценко, становила понад 2 тис. осіб, серед них – відомі кияни (професори, купці, духовенство, чиновники тощо). Щоправда, у працях про київський некрополь дослідниця згадала лише 40 прізвищ³². Однак фіксації різних осіб у М. Залеського не стосуються винятково померлих подолан. Тут містяться непоодинокі згадки про іменини (опосередкована вказівка на вірогідне народження в цей день), народження, шлюби різних достойників. Отець Модест занотовував різні цікавинки, наприклад, смерть у 99 років і 6 місяців (при цьому він звіряв дані із метрикою про народження) та проживання 40 років у вдівстві протоієрейші Марини Семяновської (с. 39). До того ж, його записи стосуються не лише мешканців Нижнього міста. Наприклад, є згадки про відхід у засвіти київського і не тільки духовенства: митрополита Євгенія (1837, с. 107–108), катедрального протоієрея Калістрата Соколовського (1849, с. 409), протоієрея Йосифа Зертис-Каменського (1819, с. 107) та інших; про іменини священників (напр., с. 403). Інколи М. Залеський додавав інформацію з інших джерел, як-от про київського преосвященного Євгенія, вказуючи роки його народження (18.12.1767), єпископської хіротонії (17.01.1804) та номінування на київський митрополичий престол (16.03.1822) (с. 107). Такі події із життя тих чи тих записаних до щоденника осіб (напр., про народження в 1785 р. Павла Михайловича Доліво-Добровольського (с. 29) чи погребіння Леонтія Олейника у 1812 р. (с. 187)), що сталися до появи на світ самого автора чи в його дитинстві, не дозволяють точно датувати початок ведення ним записів до вказаної книги. Зрештою, манускрипт містить незначну кількість нотаток, зроблених іншим почерком після смерті о. Модеста, наприклад, за 1882 р. (с. 498).

Сам священник вніс до прикінцевого абеткового іменного покажчика 774 особи (з них 4-х викреслив, див. таблицю), причому про одну й ту саму людину може міститися кілька записів, що стосуються народження, іменин, смерті, погребіння тощо. Оскільки окремі фіксації зроблено й по смерті М. Залеського, кількість імен, що фігурують у книзі, має бути більшою, ніж відображено у покажчику.

Таблиця

Літера	Осіб	Літера	Осіб	Літера	Осіб
А	19	К	106 (2 – викреслено)	У	3
Б	74	Л	35	Ф	12
В	28	М	50	Х	8
Г	42	Н	23	Ц	2
Д	46	О	14	Ч	14
Е	2	П	66	Ш	21
Ж	9	Р	28 (1 – викреслено)	Щ	2
З	28	С	94 (1 – викреслено)	Ю	1
И	14	Т	21	Я	12

31 Там само. – Оп. 1 011. – Спр. 1 575. – Арк. 134 зв.–135.

32 Проценко Л. Київський некрополь. Путівник-довідник. – К., 1994. – С. 46–55; Її ж. Історія Київського некрополя... – С. 220–221.

Інший блок інформації манускрипту, як зазначалося, становлять біографічні дані про автора цих нотаток та його родину, причому найрізноманітнішого характеру, як-от про фотографування: "1859 г. ген. 19 числа сняты фотографические портреты – на первой картине: Киевощекавицкой церкви священ. Модеста и жены его Ирины Иван., дочери их Ксении и сына их Крискента Залесских; на второй картине племянницы священника Варвары Алексеев. вдовы Богданъ" (с. 38). До цієї групи даних належить інформація про Щекавицький храм, умови служіння при ньому, а також про астрономічні та гідрометеорологічні спостереження – захоплення, яке, схоже, було чи не найбільшим хобі М. Залеського. Священник інколи навіть вказує астрономічну ситуацію, що супроводжувала ту чи ту подію, як-от у цитованій вище нотатці про народження сина Петра "под полнолуни" (с. 106). Захоплення рухом небесних тіл у М. Залеського було наскільки великим, що він не лише фіксував пов'язані із ним події, а й цікавився тим, що було в минулому чи станеться в майбутньому. Ось, наприклад, запис за 8 червня: "2004 года сего числа Венера будет проходить по Диску Солнца. Записано 1863 года мар. 10 числа священ. Модестом Залесским", а зверху дописано: "а по старому стилю мая 26 или 27" (с. 320). А 5 квітня він занотував: "Затмение Луны 5 апр. 916 года по Рож. Христ." (с. 192) чи 28 травня: "Затмение солнца 28 мая за 585 лет пред Рож. Христ." (с. 298).

Ієрей знав імена понад двох десятків російських астрономів, які в листопаді 1874 р. в різних містах імперії мали стежити за проходженням Венери по диску Сонця, і сам зі Щекавиці спостерігав за цим явищем та описав його (вклейка між с. 664–665). Таке захоплення не було одноразовим, пов'язаним лише із певною нагодою. М. Залеський і до цього та згодом записував та замальовував рух зір та планет. Так, 22 лютого 1867 р. о. Модест у присутності 8 свідків спостерігав зі Щекавиці неповне сонячне затемнення, занотував його тривалість (із точністю до секунди), коливання температури повітря та на 5 ілюстраціях показав його перебіг. При цьому зацікавлення священника небесними явищами мали цілком науковий, а то й історичний характер. Його опис перебігу затемнення у різних частинах земної кулі 22 лютого 1867 р. демонструє, що М. Залеський ознайомлювався із відповідними даними (с. 106).

Ієрей також часто фіксував погодні явища: тривалість і час сильного дощу, аномальні показники температури повітря, дивну форму граду тощо (напр., с. 414, 460 та ін.). Цікавили священника й технічні досягнення людства. Зокрема, 20 липня він занотував: "После двух неудач 1856 и 1857 наконец 1858 г. сего числа окончательно погружен телеграфический канат в Атлантический океан от Англии в Америку, а начал действовать с 4-го августа" (с. 404).

Ще один інформаційний блок, який умовно можна виділити із нотаток, становлять записи про суто київські події – від досить відомих до мало відображених у науковій та науково-довідковій літературі. Сюди можна зарахувати згадки про помітних у міському соціумі осіб, наприклад, про іменини 27 січня соборного кафедрального протоієрея Іоана Леванди (с. 53) чи смерть 23 лютого 1826 р. київського вїта Михайла Івановича Григоренка (с. 107). Також до цієї групи входять свідчення про стихійні лиха, пожежі, технічні новації. Так, під 26 травня священник занотував: "1839 года сего числа в Киеве на Крещатике от страшного дождя потоп, от котораго в городе последовало порчи на много десятков тысяч рублей" (с. 294). Під 20 червнем він згадав про перший прохід 1822 р. пароплава Дніпром у Києві (с. 344), що, між іншим, заперечує поширену думку про 1823 р. як час появи на цій річці першого судна на паровій тязі³³. Зацікавила автора нотаток і така важлива подія, як поява в Києві залізничного сполучення. Під 25 липням він зафіксував, що "сего числа 1867 г. освящено место и заложена станция для железной дороги в Киеве" (с. 414), а під 26 травня – "сего дня 1870 года открыта для пассажиров Киево-Балтская железная дорога. (Смот. дек. 17" (с. 294). Згадував о. Модест і про події, що стосувалися церковного та освітнього життя міста: народження, смерті, іменини професорів київських духовних семінарії та Академії і членів їхніх сімей, студентів, освячення церков тощо.

М. Залеський також не оминав увагою загальноімперські та міжнародні події, інформацію про які він отримував із преси (інколи навіть вказував конкретне джерело). Священника цікавили випадки та процеси як політичного (замахи, угоди тощо), так і неполітичного характеру. Серед зарубіжних країн священник раз по раз згадував Сербію. Наприклад, занотував під 6 квітнем: "1867 сего числа Белградская Крепость сдана Сербам" (с. 194). А 29 травня 1868 р. він зафіксував вбивство під час прогулянки сербського князя Михайла та його двоюрідної сестри й поранення його доньки, ад'ютанта та лейб-лакея, зауваживши при цьому: "убийство не политическое" (с. 300). Така увага до балканського князівства, певно, зумовлена сімейними обставинами. Модестова донька Ксенія виїхала жити до Сербії, на що вказують, зокрема, процитована вище інформація про придбання піаніно, і фіксація за 22 липня: "Ксения Мод. с Яковом Ив. и детьми Бориславом и Ольгою приехала из Сербии в Киев 1867 г. сего числа и гостила до 25 августа" (с. 408). Серед іноземних новин, що зацікавлювали автора, були й курйозні події. Під 1 серпнем о. Модест занотував: "1871 г. В эти времена показывают в Лондоне великаншу Анну Сван, которая ростом 1 сажень и 6 вершков, кругом в плечах 1 сажень, весу 15 пудов, 22-х лет от роду" (с. 428).

З-поміж усіх фіксацій ієрея найціннішими є ті, що стосуються Києва. Увага священника до тих чи тих подій,

33 Павленко Ю. Нарис історії Києва. – К., 2003. – С. 244.

виокремлення одних та ігнорування інших – важливі штрихи, які дозволять зрозуміти, що хвилювало цього непомітного представника свого соціального середовища у важливі для міста десятиліття. Щоденні нотатки, звісно, є інформативним джерелом про киян та події із міського життя, особливо про той час, коли “повсякденні дрібниці” не повною мірою оприлюднювалися малочисельною пресою. Водночас, глибший аналіз дасть змогу простежити, як реагував цей містянин-священик на те, що відбувалося навколо. Адже його життя припало на час, коли Київ (як науковий та культурний центр) і його інфраструктура досить швидко розвивалися. Чи помічали це пересічні мешканці? Що було важливим у їхньому житті? Чи звертали увагу на те, що особливо наголошується істориками, коли вони пишуть про згадані десятиліття міського минулого? Це лише кілька питань, відповіді на які можна шукати в рукописі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Калініч Г. Ю.* Православне біле священицтво м. Києва останньої третини ХІХ - початку ХХ століття: просопографічний портрет: дис. ... канд. іст. наук. – Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – 313 с.
2. Національний музей історії України (НМІУ). – РД–1 485.
3. НМІУ. – Інвентарна книга “РД” Рукописні документи (1954–1957). – Т. ІІ.
4. НМІУ. – Книга вступу. – Т. 1 (№ 1–2 142). – № 764.
5. НМІУ. – Фондова група “РД”, інвентарна картка № 764.
6. Некролог // Киевские епархиальные ведомости (КЕВ). – 1883. – № 3. – Ч. неоф. – С. 73.
7. *Павленко Ю.* Нарис історії Києва. – Київ: Фенікс, 2003. – 480 с.: іл.
8. *Проценко Л.* Історія київського некрополя. – Київ, 1995. – 413 с.: іл.
9. *Проценко Л.* Київський некрополь. Путівник-довідник. – Київ: Український письменник, 1994. – 334 с.
10. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1877. – № 5. – Отд. І. – С. 43.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 1 010. – Спр. 15.
12. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 551.
13. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 575.
14. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 603.
15. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 629.
16. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 635.
17. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 637.
18. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 011. – Спр. 1 657.

REFERENCES

1. *Kalinich H.* Pravoslavne bile sviashchennictvo m. Kyieva ostannioi tretyny XIX - pochatku XX stolittia: prosopohrafichniy portret. Dysertatsiia ... kand. ist. nauk. – Kyiv: KNU im. T. Shevchenka, 2011. – 313 s.
2. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy (NMIU). – RD–1 485.
3. NMIU. – Inventarna knyha “RD” Rukopysni dokumenty (1954–1957). – T. II.
4. NMIU. – Knyha vstupu. – T. 1 (No 1–2 142). – No 764.
5. NMIU. – Fondova hrupa “RD”, inventarna kartka No 764.
6. Niekrolog // Kiiievskiiie yeparhialnyie viedomosti (KEV). – 1883. – No 3. – Ch. nieof. – S. 73.
7. *Pavlenko Yu.* Narys istorii Kyieva. – Kyiv: Feniks, 2003. – 480 s.: il.
8. *Protsenko L.* Istoriia kyivskoho nekropolia. – Kyiv, 1995. – 413 s.: il.
9. *Protsenko L.* Kyivskiyi nekropol. Putivnyk-dovidnyk. – Kyiv: Ukrainskiyi pysmennyk, 1994. – 334 s.
10. Rasporiazheniia yeparkhialnogo nachalstva // KEV. – 1877. – No 5. – Otd. I. – S. 43.
11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAC Ukrainy). – F. 127. – Op. 1 010. – Spr. 15.
12. TsDIAC Ukrainy. – F. 127. – Op. 1 011. – Spr. 1 551.
13. TsDIAC Ukrainy. – F. 127. – Op. 1 011. – Spr. 1 575.
14. TsDIAC Ukrainy. – F. 127. – Op. 1 011. – Spr. 1 603.
15. TsDIAC Ukrainy. – F. 127. – Op. 1 011. – Spr. 1 629.
16. TsDIAC Ukrainy. – F. 127. – Op. 1 011. – Spr. 1 635.
17. TsDIAC Ukrainy. – F. 127. – Op. 1 011. – Spr. 1 637.
18. TsDIAC Ukrainy. – F. 127. – Op. 1 011. – Spr. 1 657.

УДК 94(477)+069.3:908:»Від музею витончених мистецтв до краєзнавчого»

Анцишкін Ігор Валерійович
головний зберігач,
Нікопольський краєзнавчий музей
(Нікополь, Україна)
marinakostenko1992@gmail.com

Antsyshkin Ihor
Head Custodian
Nikopol Museum of Local Lore
(Nikopol, Ukraine)

**ДО 100-РІЧЧЯ НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ:
ВІД МУЗЕЮ ВИТОНЧЕНИХ МИСТЕЦТВ ДО КРАЄЗНАВЧОГО**

**TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE NIKOPOL MUSEUM OF LOCAL LORE: FROM THE MUSEUM OF FINE
ARTS TO THE MUSEUM OF LOCAL LORE**

Анотація

У 1919 р. за рішенням місцевої влади було створено Нікопольський музей витончених мистецтв. Історія його становлення практично не відома музейникам України, тож варто нагадати етапи формування одного із найстаріших провінційних музеїв Наддніпрянщини. Стаття, створена на основі архівних документів, дає можливість розкрити ще одну сторінку історії музейної справи в Україні, розповісти про музейників-ентузіастів та ставлення тогочасної влади до музеїв. У статті розглядається перше десятиріччя існування музею – до надання йому статусу краєзнавчого. Історія Нікопольського краєзнавчого музею до цього часу не досліджувалася. У документах, наведених у тексті, залишена оригінальна орфографія.

Ключові слова: музей, експозиція, експонат, звіт, виставка.

Summary

The Nikopol Museum of Fine Arts was created in 1919 by the decision of the local authorities. The history of its formation is virtually unknown to the wide audience of the museum community of Ukraine, so it is worth recalling the stages of the formation of one of the oldest provincial museums of the Dnieper Ukraine. The article, which is based on archival documents, provides an opportunity to reveal a new aspect of the history of museum activities in Ukraine, to tell about the enthusiastic of museum workers and the attitude of the authorities to the museums of that time. The article examines the first decade of the existence of the museum – before granting it the status of the museum local lore. The history of the Nikopol Museum of Local Lore has not been explored until this time. The original spelling of the documents is preserved.

Key words: museum, exposition, museum-piece, report, exhibition.

Навесні 1919 р. очолюваний більшовиками Нікопольський виконком почав вирішувати питання культури, виконуючи програму, прийняту в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б): «Відчинити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, створені на основі їх експлуатації, що знаходилися до цього у виключному розпорядженні експлуататорів».

Відділ освіти виконкому, який очолював член соціал-демократичної партії С. Євдокимов, ухвалив створити бібліотеку і музей, для комплектування якого було вирішено використати конфісковані речі, зокрема, з поміщицької садиби Нечаєвих у с. Лукіївка. Систематизацією художніх предметів займалася комісія з улаштування музею і бібліотеки на чолі з художником-академіком, викладачем Тимошевського училища Дмитром Педенком, який досить відповідально підійшов до ідеї створення музею. 27.03.1919 він писав до Президії виконкому про незадовільний стан конфіскованих речей: «Меблі, що знаходяться під охороною місцевої міліції у двох амбарах на Катеринославській вулиці з садиби Нечаєва, необхідно зберегти і охороняти як чисто художню велику цінність. Для повсякдення вона не годиться: уся обідрана і майже у всіх меблів пошкоджені сидіння, остови, хоч і пошкоджені, але можуть бути реставровані і самі по собі настільки цінні по матеріалам (інкрустація – бронза, карельська береза, червоне дерево) і стилю, що уявляє з себе музейну

цінність, а усі взагалі можуть слугувати декоративною обстановкою для Народного музею мистецтва¹”.

28.03.1919 призначена виконкомом комісія оглянула будинок на розі вулиць Купецької та Катеринославської, що належав купцю Г. Гусеву, і визнала його придатним для відкриття музею² (рис. 1).

29.03.1919 голова комісії Педенко Д. у доповіді писав: “Для приведення у порядок і систематизації усієї роботи щодо створення Народного Музею у м. Нікопіль, комісія для створенню Музею і бібліотеки цим прохають відділ Народної освіти зробити розпорядження про те, щоб до того часу, поки усе колишнє майно Нечаєва, що привезене до Нікопілья і врятоване таким чином від пограбування розбійничих банд, буде описане і приведенне до відома комісії, не заважали б у роботах вимоги різних відділів про видачу тих або інших предметів для обладнання канцелярій відділів та інших приміщень, що неодноразово повторювалось до сього часу, т. я. між меблями, що звалені у купу, є книги, скульптури і кераміка. Меблі, що годні для потреб Відділів є, але, так як усі речі знаходяться в хаотичному стані, будучи звалені в амбарі до стелі одна на одну, виникає небезпека у псуванні речей, що мають художню та історичну цінність...³”.

Намагання художника зберегти цінні речі для музею не завжди були вдалими. Так, 01.04.1919 відділ народної освіти передав Д. Педенку розписку про те, що “...ним отримано шістнадцять предметів обстановки з амбару із речами Нечаєва, перераховані у прикладеному до цього опису⁴”.

Тавсежсправапросувалася. Д. Педенко попросив виконком призначити йому помічника для систематизації експонатів і створення експозиції, пропонуючи на цю посаду випускника Київського художнього училища з правом викладання графіки, студента Петроградської академії мистецтв, прапорщика авіації Михайла Максимовича Юценка. Через місяць після подання прохання М. Юценко “...з 12 квітня прийнятий на роботу, на посаду помічника завідуючого музеєм по систематизації картин⁵”.

Крім речей Нечаєва, до створюваного музею надійшли 120 предметів з колекції померлого нікопільського збирача старожитностей К. Довойно – картини, гобелени, кераміка, античні та східні твори мистецтва, посуд⁶.

Маючи експонати і виділене в будинку купця Г. Гусева приміщення, а також кваліфікованих помічників-художників, Д. Педенку були потрібні тільки кошти для закупівлі обладнання і художнього оформлення експозиції. Дмитро Карпович склав та надіслав до виконкому кошторис: “Передаю при цьому кошторис по улаштуванню, транспортуванню цінностей та утриманню музею мистецтв у м. Нікопіль протягом трьох місяців, звертаю увагу, що по кошторису сума 33 000 р. у параграфі першому “улаштування та установки” складає з себе одноразову витрату, а у параграфі другому – сума на утримання музею протягом трьох місяців. Штат музею складається з трьох осіб з художньою освітою, обов’язком яких є спільна робота по улаштуванню музею, тобто приведення у порядок всіх цінностей, що є у музеї: картин, скульптури, гравюр, кераміки і меблів; визначення їх по школам, епохам, стилям і за іменами авторів; розвішування і систематизація їх в приміщенні. Реставрація картин у можливих межах і коштах; складання каталогу творів і спеціальної художньої бібліотеки, яка складається з увражей та альбомів із репродукціями художніх творів; складання опису, поповнення і придбання художніх цінностей для музею, популяризація музею шляхом лекцій та допомогою особам, що копіюють у музеї. Завідуючий музеєм Д. Педенко⁷”.

Як бачимо, музей задумувався як суто художній з метою пропаганди мистецтва серед мешканців Нікополя. Відділ народної освіти виконкому підтримав цей задум і кошти для створення музею надав. 07.05.1919 завідувач музею повідомляв виконком: “Доповідаю, що роботи щодо приведення музейних цінностей, що надійшли з колишньої Нечаєвської економії, ведуться безперервно. Картини, барельєфи, гравюри вже обрамлені, частково систематизовані і розвішані. Днями закінчуються роботи по оббиттю цінних стильних меблів і по виготовленню підставок до статуй. На черзі залишається – фарбування підставок, розміщення статуй і меблів, а також короткі написи-ярлики про зміст творів, автора або школи. І чисто зовнішній порядковий бік “дня відкриття” музею передбачається між 15-м та 20-м числами сього травня⁸”.

1 Доповідна Педенка Д. до президії Нікопільського виконкому від 27.03.1919 // Нікопільський краєзнавчий музей (далі – НКМ), НД–1 645.

2 Листування Музею витончених мистецтв, 1919 р. // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДОДА). – Ф. 1 311. – Оп. 4. – Спр. 84.

3 Доповідь комісії зі створення музею від 29.03.1919 // НКМ, НД–1 647.

4 Розписка відділу народної освіти від 01.04.1919 // НКМ, НД–1 650.

5 Наказ по відділу народної освіти від 16.04.1919 // НКМ, НД–1 654.

6 Опис художніх предметів, що належали К. Довойно // НКМ, НД–1 673–1 677.

7 Кошторис на утримання музею. 1919 р. // НКМ, НД–1 667–1 668.

8 Повідомлення у відділ народної освіти від 7.05.1919 // НКМ, НД–1 655.

18.05.1919 відбулася знаменна подія для музейної справи Нікопольщини. Напередодні завідувач відділу народів С. Євдокімов розіслав запрошення такого змісту: "Відділ Народної Освіти просить Вас надіслати представника на відкриття Народного Музею Витончених Мистецтв (б. Гусєва, вхід з вул. Карла Лібкнехта), що має відбуватися 18-го травня с. р. о 1 годині 30 хв. (за новітнім часом)"⁹.

Музей відчинив свої двері для відвідувачів, а з 20 травня почав постійне функціонування. Ось повідомлення нікопольської газети від 21 травня: "У неділю 18-го відбулося відкриття Музею Витончених Мистецтв. На відкритті були присутні представники Виконкому, Паркому, Профспілок та просвітніх організацій. Відкрив музей коротким словом зав. від. просвіти т. Євдокімов. З невеличкою доповіддю виступив завідуючий музеєм художник Педенко. Вітальні промови виголошували: т. Остроухов – від виконавчого комітету, т. Флаум – від паркома комуністів, т. Яффе – від спілки радянських службовців, д-р Пижев – від спілки медичних працівників, тов. Арсєтьєв – від мірошників і т. Антіпов – від імені пролетарського Червоного Клубу 3-го Інтернаціонала. Усі відзначили величезну роль, яку буде грати музей в області підняття культурного рівня пролетарських мас, і дякували худ. Педенку, Юценку і Волошину за їх енергійну працю у справі організації музею. Музей дуже красиво облаштований. Картини, статуї і вази заслуговують особливої уваги. Місто Нікопіль має право пишатися таким музеєм"¹⁰ (рис. 2, 3).

За підписами завідувача відділу народної освіти і завідувача музею витончених мистецтв у пресі з'явилося оголошення: "Відділ народної освіти доводить до відома громадян м. Нікопіля та його околиць, що Народний Музей Витончених Мистецтв у будинку Г. С. Гусєва на вулиці Карла Лібкнехта відчинений для відвідування щоденно, крім понеділків, при чому четверги призначаються для групових відвідувань учнями.

Зважаючи на обмеженість приміщення, вирішено спочатку допускати відвідування публіки за записом у відділі народної освіти, який відбувається з 12 до 4 години після полудня. Музей відчинено у вихідні і святкові дні від 12 до 4 після полудня, а у будні від 6 до 8 вечора. Години відвідування встановлені тільки на літні місяці за новим часом"¹¹.

Про труднощі, пов'язані з відкриттям музею, Д. Педенко і М. Юценко у липні 1919 р. писали у звіті до відділу народної освіти військово-революційного комітету, який після Троїцького народного повстання перебрав владу у місті: "...зібрання мало високу художню цінність і єдина можливість зробити його загальнодоступним, це створити у Нікопілі спеціальний музей витончених мистецтв. На посаду завідуючого був запрошений Д. К. Педенко, доглядачем-співробітником художник Я. І. Волошин і помічником завідуючого художник М. М. Юценко.

Було знайдено потрібне приміщення у б. Г. С. Гусєва, другий поверх по вулиці Карла Лібкнехта, і почалося перевезення предметів мистецтва, ремонт меблів, внутрішньому обладнанню і прикрашенню музею. Хоча роботи по улаштуванню і велись у швидкому порядку, але їх затримувала часта зміна робітників, яких відкликала професійна спілка, несвоєчасний підвіз матеріалів тощо.

Після того, як завдяки настійливим клопотанням і моїй письмовій заяві до відділа припинилося роздавання меблів за вимогами відділів і установ Ради, на видані мною предмети майна є розписки, і після ознайомлення Колегії з доповіддю надісланою відділу та планом роботи з улаштування музею мистецтв було нарешті розпочато доскіпливе визначення стану усіх предметів майна Нечаєвської економії.

Клопотаннями т. Євдокімова були добути зі складу при Виконкомі меблі, що належали тій же Нечаєвській економії, карнизні дверні порт'єри; при цьому з'ясувалось також, що на складі при виконкомі є велика кількість, правда розрізненного, але все ж маючого велику художню цінність, фаянса, порцеляни та ін. посуду, який, завдяки старанням т. Арсєтьєва, був приєднаний до числа музейних цінностей. Музейна секція, що включала у себе майже всі наявні художні сили містечка, часто відволікалася від роботи на музеї, залучаючись для участі у розробці церемоніала святкування 1-го Травня, з терміновим виконанням художніх плакатів замовлених відділами: Наркозем, Військовий, Виконкомом, малювання портретів, картограм до лекцій, але все ж, роботи з приведенню до порядку були спішно закінчені і Народний Музей Витончених Мистецтв, офіційне відкриття якого відбулося 18 травня, з 20 травня почав функціонувати для публіки"¹².

Навіть події Троїцького повстання у червні не зменшили інтересу городян до прекрасного: про те, що музей був цікавим для нікопольців, свідчать цифри, у липні 1919 р. наведені Д. Педенком у звіті: "...Починаючи з 20 травня, з дня, із якого Народний Музей Витончених Мистецтв почав функціонувати для публіки, і до 1

9 Повідомлення виконкому, від народів № 1 048 від 17.05.1919.

10 Газета "Известия Никопольского Совета", № 21(25) від 21.05.1919.

11 Текст оголошення, травень 1919 р. // НКМ, НД-1 656.

12 Звіт відділу народів ВРК від 26.03.1919 // НКМ, НД-1 662-1 665.

червня кількість відвідувачів дорівнювала 3 892 душам. З 1-го червня по 1-е липня кількість відвідавших дорівнює 2 030 душам. Усього ж з часу відкриття Народного Музея Витончених Мистецтв разом з особами, які були присутні на відкритті музею, до 1 липня музей відвідало 5 970 душ. Перше місце у загальній кількості відвідувачів займає число осіб середнього віку; друге належить молоді шкільного і третє – молоді дошкільного віку. По соціальному походженню найбільша кількість припадає на трудящих – членів місцевих профспілок та їх родин, значно поповнених трудящими з інших місць, які тимчасово мешкають у місті. Дуже значна кількість і особливо в останній час припадає на долю представників Червоної Армії і на долю селян з околиць¹³.

Маючи у своєму розпорядженні 668 експонатів, працівники музею розгорнули цікаву для нікопольців експозицію, переважно художню, хоча археологічні та історичні пам'ятки давали уявлення і про минуле Нікопольщини¹⁴. Крім обслуговування відвідувачів, музей планував дослідницьку роботу – створення карток на кожен мистецький твір та написання каталогів, а також просвітницьку діяльність – читання лекцій з малювання та ліплення для керівників дитячих установ, проведення бесід з відвідувачами про мистецтво.

У 1923 р. на Нікопольський музей звернули увагу в Катеринославі. 22 червня пленум Катеринославської губекономради ухвалив "...вжити заходів стосовно приєднання до обласного музею колекцій Нечаєва, які знаходяться у Нікополі". Як наслідок, основа Нікопольського музею – колекція Нечаєва – була розпорошена: частина її лишилася в Нікополі, частина потрапила до Катеринославського музею, частина – до обласного архіву, а решта – просто зникла¹⁵.

У 1924 р. Д. Педенка на посаді завідувача музею змінив випускник середньої художньої школи в Петербурзі, художник Яків Волошин, який працював у музеї з часу його заснування на посаді доглядача-співробітника. Тоді з назви музею прибрали визначення "витончених", залишивши "Народний музей мистецтв". Зменшився штат: у музеї працювали лише завідувач та сторож, котрий виконував також роботу помічника (ним був художник О. Євтушенко), отримуючи разом мізерні гроші – 32 руб. 50 коп. Я. Волошин також викладав у труд-школі, працюючи в музеї 18 годин на тиждень¹⁶.

Роботу музею ускладнювало і те, що він займав невелике приміщення на другому поверсі будинку. В інших кімнатах жили колишні господарі Гусєви, сім'я лікаря Арістова, розташовувалася бібліотека. Ось як описує музей на початку 1920-х рр. свідок: "Ми оселилися у центрі міста на Пролетарській вулиці у будинку колишнього купця Гусєва. В будинку сім кімнат. Є "парадний" вхід з вулиці, і "чорний" з двору через довгу з шибками дерев'яну веранду, повиту диким виноградом. У дворі – сараї, льодник, льох та флігель, у минулому – домашня лазня. За будинком – два абрикосових дерева-дички¹⁷".

Але музейна робота не припинялася. Згідно з річним звітом за 1924–1925 рр., за 160 днів роботи музею його відвідало 6 571 осіб, було проведено 14 екскурсій. Велася "...розмови про мистецтво – класові ухили в мистецтві, про історію мистецтва, промислове мистецтво і його значення у виробництві, про розвиток культури з кам'яної доби. Ці екскурсії та розмови проводилися за допомогою 896 експонатів, з них 73 були присвячені українській тематиці¹⁸". Рішенням Криворізького оквиконкому від 30.12.1925 у музеї були залишені два срібні кубки з Покровської січової церкви, які, ймовірно, належали кошовому отаману І. Сірку. У 1926 р. музей отримав від громади УАПЦ 48 експонатів зі Свято-Покровської Нікопольської соборної церкви, зокрема Євангеліє XVIII ст., унікальний аналой V ст.¹⁹, ікону-ставротеку 1747 р. з кипарисовим хрестом (який, можливо, містив частинку Животворного Хреста Господнього), шиті золотом і сріблом плащаниці та інші культові предмети, що стосувалися історії українського козацтва. Деякі з них були описані Д. Яворницьким²⁰.

Яків Волошин розумів, що для розвитку музею як культурної установи потрібно урізноманітнювати експозиційну тематику і таким чином перетворити музей на "краєвий". У 1925–1926 рр. він разом з О. Євтушенком здійснив кілька краєзнавчих експедицій Нікопольщиною: "...1) на Знаменські кучугури (3 рази), де зроблено обслідування слідів скито-сарматського городища II–III сторіччя до Р. Х., знайдено багато фрагментів посуду грецької та варварської роботи... 2) в с. Ново-Миколаївку, 18 верст від Никопіля – оглянуто

13 Звіт народного музею від 14.07.1919 // НКМ, НД–1 659–1 660.

14 Інвентарна книга музею за 1919–1931 рр. // Фонди НДКМ, б/н.

15 Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2003. – С. 1.

16 Іменний список відповідальних працівників музею від 4.10.1925.

17 *Скориход Н. А.* Про час і себе. – Т. 2. – С. 54 // НКМ, КН–28728, АРХ–10002.

18 Річний звіт музею за час з 01.10.1924 р. до 01.05.1925 від 16.06.1925 // Фонди НДКМ, б/н.

19 Подарований у 1710–1720-х рр. Війську Запорозькому Низовому Вселенським Константинопольським патріархом; за переказом належав Константинопольському патріарху Іоанну Златоусту (IV–V ст.).

20 Інвентарна книга музею за 1919–1931 рр. // Фонди НДКМ, б/н.

могили “Близнеці”, ці могили кимсь було начато розкопувати хижацькими засобами і, по відомостям, мають в собі похорони або ж слов’янські, або скитські... Далі на північ було оглянуто “Глиняну балку” де знайдено в схилі балки зовсім потрухлі кістки великої тварини (напевно, мамута). До бувш. Січі Чортотлицької – знайдено фрагменти кахлю 18 сторіччя. Визначено, що стан острова бувш. Січі все гірше з кожним роком. Знято три фотографії з Січі та три – з могили І. Сірка. В останній час було перенесено рештки запорізького куреня 1763 р. до двору Никипільської школи, де курінь і буде стояти під доглядом музею. Слід зазначити, що в зазначених вище мандрівках приймали участь місцеві учителі, охочі до археології, що з боку влади не давалось зовсім коштів на влаштування мандрівок і мандрівки робились на власні кошти кожного з учасників, мандрівки робились то пішки, то на човні²¹”.

На 1926–1927 рр. науковці музею планували продовжити свої краєзнавчі студії: “...2) Намічено дослідчі мандрівки: I) На Знаменські кучугури з метою повніше дослідити скито-сарматську культуру і зв’язок її з елінством. II) До невідомого ще нам древнього кладовища з надгробками що, по расказах селян, знаходиться в плавні Базавлука, в 30 верстах від Никипіля на захід. III) Коли будуть кошти та дозвіл – провести розкопи одної з могил “Близнеці” близ Ново-Миколаївки. IV) На острів Томаковської Січі для обслідування її стану та фотографування. 3) Закреслити мапу-план Кучугур Знаменських, Чортотлицької та Томаківської Січі.”²² За результатами досліджень було опубліковано кілька повідомлень у Віснику антропологічного комітету ВУАН.

Допомогу музею надавав і краєзнавчий гурток, яким керував викладач геології і краєзнавства Нікопольського педтехнікуму Г. Шапошников, котрий одночасно вчителював у шостій єврейській школі Рабіновича, де проводив заняття гуртка. Ось спогади про його роботу: “Я прийшла у школу № 6, підійшла до Георгія Сергійовича, сказала хто я, навіщо прийшла і попрохала дозволу бути присутньою на заняттях гуртка. Георгію Сергійовичу сподобалось, що роботою його гуртка зацікавились інші школи і залюбки дозволив мені відвідувати його. Я залишилась і побачила тут багато нового та дуже цікавого. Робота гуртка велася по тому ж принципу, по якому ведеться науково-дослідницька робота у НДІ.

По-перше, щоб стати дійсним членом гуртка, потрібно самостійно, шляхом дослідів і спостережень виконати роботу по заданій темі, зробити висновки, узагальнити, описати все, як пишуть кандидатські дисертації, доповісти потім на засіданні дійсних членів гуртка, довести свою правоту, тобто “захиститися”, і тоді шляхом голосування дійсних членів буде вирішено, чи упорався кандидат з завданням, гідний він стати дійсним членом. Мені вперше довелося зіткнутися з такою постановкою прийома у члени гуртка і науковою роботою його дійсних членів, які збирали та обробляли зібране ними для відсилання у краєзнавчий музей Ленінграду.

Після заняття гуртка, на якому була заслухана і схвалена робота одного з “кандидатів” у дійсні члени, і одногосно цей кандидат був прийнятий у числа дійсних членів, Георгій Сергійович підійшов до мене... і розповів методику роботи. Виявилось, що перед тим, як отримати тему для розробки, кандидат у дійсні члени повинен був пройти і здати “мінімум”, куди входили навичка “провішувати пряму на площі”, вміння працювати з нівеліром, вміння викреслювати плани місцевості або берега річки²³”.

Саме до Г. Шапошнікова звернулися завідувач райвно М. Кіреєв та інспектор політосвіти Кошко з проханням організувати краєзнавчу виставку, присвячену досягненням п’ятирічки на Нікопольщині. Георгій Сергійович завзято взявся за цю справу. “До вивчення свого краю були залучені викладачі і студенти педтехнікуму, вчителі району та інша громадскість села: голови сільрад, агрономи, керівники підприємств і голови колгоспів. Виявляли і вивчали природні багатства: корисні копалини, будівельні матеріали, рослинний і тваринний світ, історичні та культурні пам’ятники. Вивчалась господарча діяльність населення: промисловість, сільське господарство, культура і побут. Тов. Шапошников Г. С. організував спеціальні експедиції в деякі села з метою вивчення і збору етнографічних матеріалів.

Швидко нагромаджувався цінний матеріал у вигляді колекцій корисних копалин, будівельних матеріалів та інших гірських порід. Виготовлялись карти їх розміщення, фото, малюнки, описи, діаграми, схеми, статистичні таблиці, зразки промислових виробів, колекції с/г культур. Збирались стародавні й сучасні засоби виробництва, знаряддя, прилади та побутові речі.

Було зобов’язано спеціальною постановою Райвиконкому керівників підприємств і установ подати докладні відомості в історичному аспекті про керовані ними установи, про народну освіту, охорону здоров’я.

Заврайвно тов. Кіреєв М. І. та викладач педтехнікуму тов. Г. С. Шапошников поставили питання перед

21 Звіт роботи музею в галузі археології за 1925–1926 рр. // Фонди НДКМ, б/н.

22 План роботи Нікопольського музею на 1926–1927 рр. від 08.09.1926 // Фонди НДКМ, б/н.

23 *Скориход Н.А.* Про час і себе... – С. 67.

Нікопільським райвиконкомом про виділення коштів для оформлення експонатів та зібраних матеріалів, про надання приміщення для організації першої районної краєзнавчої виставки в м. Нікопіль²⁴.

До роботи над краєзнавчою виставкою долучився педтехнікум, який вирішив підтримати свого викладача. З'явився такий документ:

“Протокол № 12 засідання Правління Нікопільського педтехнікуму від 7 квітня 1929 р.

Присутні: Жагар, Гавриленко, Кушка, Кіреєв, Блуденко, Яременко, Політаєв, Севастьянов, Шокін, Шапошников, Штейнберг.

Голова Жагар, секретар Богоявленський.

Слухали: 1. Про участь Педтехнікуму у влаштуванні в м. Нікопіль краєзнавчої виставки.

Ухвалили: а) З улаштуванням виставки погодитись.

б) Проект влаштування виставки затвердити.

в) Обрати комісію в складі 4-х осіб: від лектури Яременко та Сидоренко; від студентів – Міцний та Щербак (2-го курсу).

г) Доручити комісії скласти план роботи і подати його на розгляд Правління.

д) На влаштування виставки видати 25 крб. із спецкоштів педтехнікуму.

е) Надати з 1-го по 15-е липня в розпорядження виставки всі помешкання Технікуму, а з 15-го липня до 1-го вересня – за винятком аудиторій²⁵.

Тим часом “...Райвиконком затвердив план організації краєзнавчої виставки, виділив для виставки приміщення райспоживспілки і подвір'я з усіма будівлями по вул. К. Лібкнехта, № 3. Райвиконком затвердив відповідальну комісію з організації виставки на чолі з тов. Шапошниковим Г. С., яка працювала під керівництвом заврайвно тов. Кіреєвим М. І.

У дворі сучасного педучилища була розміщена техніка с/г: трактор, плуги та інші знаряддя. В приміщеннях розміщались експонати промислових виробів, колекції с/г культур, діаграми, фото, малюнки, предмети побуту та ін. Діаграми росту грамотності, ріст шкіл, лікарняних закладів тощо.

Комісія з організації виставки та відділ райнаросвіти добились перед райвиконкомом, щоб зберегти експонати виставки та на їх базі організувати в м. Нікопіль краєзнавчий музей²⁶.

У жовтні 1929 р. райвиконком надіслав до Народного комісаріату освіти у Харків такий документ: “Никипільська РІНО повідомляє Вас, що на підставі постанови Призидії Никипільського РВКу № 27 від 20 серпня 1929 р., зробленої за ухвалою низки зібрань робітників на руднях та по м. Никипіль, музей мистецтв, який мешкає в м. Никипіль, через незадоволення вимог робітників і селян місцевого краю за обмеженістю кількості відділів реорганізовано в КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ.

Для початку організації останнього за ухваленням Призидії Никипільського РВКу, було організовано КРАЄЗНАВЧУ ВИСТАВКУ в м. НИКИПІЛЬ, що тривала від 23/VIII.29 р. до 12/IX.29 року.

Під час урочистого засідання Призидії РВКу, укупі з представниками партійних, професійних та громадських організацій в час відкриття КРАЄЗНАВЧОЇ ВИСТАВКИ, було попередню постанову про реорганізацію Музею Мистецтв підтверджено.

Через реорганізацію Музею потрібний відповідний кваліфікований кадр робітників, а тому призидія РВКу ухвалила завідувача Музеєм Мистецтв тов. Волошина Я. П. як не маючого відповідної кваліфікації та не виявившого себе на роботі у Музеї Мистецтв (Замкнутість в роботі, не однієї доповіді на робітничих зібраннях, брак організації мас на відвідування Музею та інш.) з роботи Завідувачем Музеєм зняти з 1/X.29 р. використав його через РІНО на посаді в школах соцвиху по його фаху.

Призначити з 1/X.29 року на посаду Завідувача Краєзнавчим Музеєм тов. Шапошнікова Г. С., по фаху природник-краєзнавець з вищою освітою, помічником Завідувача тов. Кіранова Т. М., по фаху архіолог²⁷.

Харків вітає і підтримував ініціативу з реорганізації Музею витончених мистецтв. Завідувач Упрнауки К. Й. Коник та завідувач музейної секції В. Дубровський через два місяці надіслали відповідь на листа, пропонуючи поширити досвід Нікополя й на інші музеї: “УПРНАУКА вітає реорганізацію Нікопільського музею, що проведено Вами. Прохаємо подбати про збереження фонду експонатів. Ваші пропозиції з свого боку затверджуємо... 3) надіслати в копії Ваші матеріали щодо організації Нікопільського радонового музею до

24 Спогади Яременко М. М. про музей. 1965 // НКМ, КН–10 328, АРХ–2 790.

25 Лише в душі лишився спомин: збірка документів і спогадів до 75-річчя педучилища. – Нікопіль, 1996. – С. 26.

26 Спогади Яременко М. М. про музей. 1965 р. // НКМ, КН–10 328, АРХ–2 790.

27 Доповідна Нікопільського РІНО РВК від 11.10.1929 // Фонди НДКМ, б/н.

всіх округових музеїв, інформувати про хід реорганізації Нікопольського музею²⁸.

Наприкінці 1920-х рр. Нікопольський музей отримав статус “державного краєзнавчого музею”.

Як бачимо, тогочасне музейне будівництво відбувалося під контролем партійного керівництва міста, яке прагнуло мати підконтрольний заклад культури, який би виконував вказівки згори і активно підтримував комуністичну ідеологію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відповідь НКО УСРР від 14.12.1929 // Фонди НКМ, б/н.12. Звіт відділу народіві ВРК від 26.03.1919 // НКМ, НД–1 662–1 665.
2. Газета “Известия Никопольского Совета”, № 21(25) від 21.05.1919 р.
3. Доповідна Педенка Д. К. до президії Нікопольського виконкому від 27.03.1919 // Нікопольський краєзнавчий музей (далі – НКМ), НД–1 645.
4. Доповідна Нікопольського РІНО РВК від 11.10.1929 // Фонди НКМ, б/н.
5. Доповідь комісії зі створення музею від 29.03.1919 // НКМ, НД–1 647.
6. Звіт народного музею від 14.07.1919 // НКМ, НД–1 659–1 660.
7. Звіт роботи музею в галузі археології за 1925–1926 рр. // Фонди НДКМ, б/н.
8. Іменний список відповідальних працівників музею від 04.10.1925 // Фонди НКМ, б/н.
9. Інвентарна книга музею за 1919–1931 рр. // Фонди НКМ, б/н.
10. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2003. – С. 10.
11. Кошторис на утримання музею. 1919 р. // НКМ, НД–1 667–1 668.
12. Листування Музею витончених мистецтв, 1919 р. // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДОДА). – Ф. 1 311. – Оп. 4. – Спр. 84.
13. Лише в душі лишився спомин: збірка документів і спогадів до 75-річчя педучилища. – Нікополь: Січ, 1996. – 124 с.
14. Наказ по відділу народної освіти від 16.04.1919 // НКМ, НД–1 654.
15. Опис художніх предметів, що належали К. А. Довойно // НКМ, НД–1 673–1 677
16. План роботи Нікопольського музею на 1926–1927 рр. від 08.09.1926 // Фонди НКМ, б/н.
17. Повідомлення у відділ народної освіти від 07.05.1919 // НКМ, НД–1 655.
18. Повідомлення виконкому, від. народівіти № 1 048 від 17.05.1919 // Фонди НКМ, б/н.
19. Річний звіт музею за час з 01.10.1924 до 01.05.1925 від 16.06.1925 // Фонди НКМ, б/н.
20. Розписка відділа народної освіти від 1.04.1919 // НКМ, НД–1 650.
21. Скороход Н.А. Про час і себе. – Т. 2. – С. 54 // НКМ, КН–28 728, АРХ–10 002.
22. Спогади Яременко М.М. про музей. 1965 р. // НКМ, КН–10 328, АРХ–2 790.
23. Текст оголошення, травень 1919 р. // НКМ, НД–1 656.

REFERENCES

1. Dopovidna Pedenka D. K. do prezydii Nikopolskoho vykonkomu vid 27.03.1919 r. [Present Pedenko D.K. to the Presidium of the Executive Committee of the Nykopil on March 27, 1919] // NKМ, ND–1 645.
2. Lystuvannia muzeiu vytonchenykh mystetstv, 1919 r. [Correspondence to the Museum of Fine Arts, 1919] // DODA. – F. 1 311. – Op. 4. – Spr. 84.
3. Dopovid' komisii zi stvorennia muzeia vid 29.03.1919 r. [Report of the commission on the creation of the museum dated March 29, 1919] // NKМ, ND–1 647.
4. Rozpyska viddila narodnoi osvity vid 1.04.1919 r. [An order for the education of people from April 1, 1919] // NKМ, ND–1 650.
5. Nakaz po viddilu narodnoi osvity vid 16.04.1919 r. [Order on the separation of people's education from April 16, 1919] // NKМ, ND–1 654.
6. Opys khudozhnykh predmetiv, shcho nalezhaly A. K. Dovoyno [Description of artistic subjects belonging to A. K. Diovo] // NKМ, ND–1 673–1 677
7. Koshtorys na utrymannia muzeiu. 1919 r. [Cost estimate for the maintenance of the museum. 1919] // NKМ, ND–1 667–1 668.
8. Povidomlennia u viddil narodnoi osvity vid 7.05.1919 [A message to the department of national education dated May 7, 1919] // NKМ, ND–1655.

²⁸ Відповідь НКО УСРР від 14.12.1929 // Фонди НДКМ, б/н

9. Povidomlennia vykonkomu, vid. narosvity № 1048 vid 17.05.1919 r. [Notification to the executive committee, visit N1048 from 05/17/1919] // Fondy NKM [NKM Funds], b/n.
10. Hazeta "Yzvestyia Nykopskoho Soveta", № 21(25) vid 21.05.1919 r. [The newspaper Izvestia Nikopolsky Soviet, #21(25), dated 21.05.1919].
11. Tekst obiavy, traven 1919 r. [The text of the advertisement, May 1919] // NKM, ND-1656.
12. Zvit viddilu narosvity VRK vid 26.03.1919 r. [Report of the department to grow the VRK from 26.03.1919] // NKM, ND-1 662-1 665.
13. Zvit narodnoho muzeia vid 14.07.1919 r. [Report of the People's Museum dated July 14, 1919] // NKM, ND-1659-1 660.
14. Inventarna knyha muzeiu za 1919-1931 rr. [Inventory book of the museum for 1919-1931 gg.] // Fondy NDKM [Fund NKM], b/n
15. Epistoliarna cpadshchyna rodyny Nechaievykh [An epistolary horde of the Nechaev family]. Zaporizhzhia [Zaporozhye]: Tandem-U, 2003. – S. 10.
16. Imennyi spysok vidpovidalnykh pratsivnykiv muzeia vid 4.10.1925 r. [Personal list of the responsible workers of the museum on October 4, 1925] // Fondy NKM [NKM Funds], b/n
17. *Skorokhod N. A.* Pro chas i sebe [About time to myself]. – T. 2. – P. 54 // NKM, KN-28 728, ARH-10 002.
18. Richnyi zvit muzeia za chas z 1.10.1924 r. do 1.5.1925 r. vid 16.06.1925 r. [Annual report of the museum for the time from 1.10.1924 to 1.5.1925 from 16.06.1925] // Fondy NDKM [NKM Funds], b/n
19. Inventarna knyha muzeiu za 1919-1931 rr. [Inventory book of the museum for 1919-1931 gg.] // Fondy NDKM [Fund NKM], b/n
20. Zvit roboty muzeiu v haluzi arkeolohii za 1925-1926 rr. [Report of the work of the museum in the field of archeology for 1925-1926 gg.] // Fondy NDKM [Fund NKM], b/n
21. Plan roboty Nikopolskoho muzeiu na 1926-1927 rr. vid 8.9.1926 r. [The plan of work of the Nikipillian Museum in 1926-1927 g. d. 8.9.1926] // Fondy NDKM [Fund NKM], b/n
22. Lyshe v dushi lyshyvsia spomyn. Zbirka dokumentiv i spohadiv do 75-richchia peduchylyshcha [Only remembrance was left in the shower. Collection of documents and memoirs to the 75th anniversary of the pedagogical school]. – Nikopol: Sich, 1996. – 124 p.
23. Spohady Yaremenko M. M. pro muzei. 1965 r. [Memories by Yaremenko MM about the museum 1965] // NKM, KN-10 328, ARK-2 790.
24. Dopovidna Nikopolskoho RINO RVK vid 11.10.1929 r. [Report of the Nikopol RNO RVK dated 11.10.1929] // Fondy NDKM [NKM Funds], b/n
25. Vidpovid NKO USRR vid 14.12.1929 r. [Response of the NCO of the Ukrainian SSR dated December 14, 1929] // Fondy NDKM [NKM Funds], b/n

Рис. 1. Будинок Гусєва.

Рис. 2. Зал Нечаєва.

Рис. 3. Зал Нечаєва.

УДК 94(477)+069.5:623.4+(450)"/"18": Національний музей історії України, Г. Полешко, польова книжка, військовий комісар

Шаповал Сергій Миколайович
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
serniksh@ukr.net

Shapoval Serhiy
Research fellow,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**ДИРЕКТОР ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УРСР ПОЛЕШКО Г. Я. ТА ЙОГО ПОЛЬОВА КНИЖКА
№ 1/п ВІЙСЬКОВОГО КОМІСАРА 2-Ї ДОНСЬКОЇ СТРЕЛЬЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ ВІЙСЬКОМДИВА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ)**

**DIRECTOR OF THE STATE MUSEUM OF HISTORY OF THE UKRAINIAN SSR POLESHKO H. YA. AND HIS FIELD
№ 1/N OF THE MILITARY COMISSAR OF THE 2ND OF DON RIFLE DIVISION OF THE MILITARY COMMAND
(BASED ON THE MATERIALS OF THE SCIENTIFIC ARCHIVE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)**

Анотація

У статті вперше подається розширений життєпис Полешка Георгія Яковича – директора Державного історичного музею УРСР (1948–1950), створений на матеріалах фондів НМІУ, насамперед наукового архіву. У 2018 р. минає 68 років зі смерті Г. Полешка, який прожив бурхливе життя: був учителем, комісаром, чекістом, партійним діячем, кооператором, вченим, лектором, директором музею. Він присвятив себе служінню комуністичній ідеології помер за часів сталінізму. На поч. ХХ ст. Г. Полешко протистояв національно-визвольним рухам в Україні. До наукового обігу вводиться польова книжка військового комісара 2-ї Донської стрілецької дивізії, в якій у 1920 р. служив Г. Полешко. До цього щоденника він занотовував накази, розпорядження, листи, вказівки, опубліковані в даній статті.

Ключові слова: Національний музей історії України, науковий архів НМІУ, Г. Я. Полешко, військовий комісар, 2-а Донська стрілецька дивізія, польова книжка, наказ.

Summary

This paper is the first to suggest Heorhiy Yakovych Poleshko's extended biography, the director of the State Historical Museum of the Ukrainian SSR in the 1948–1950s. Its is created on the basis of the NMIU funds, the Scientific Archive of the Museum in particular. Year 2018 marks the 68th of Heorhiy Poleshko's year of remembrance, who lived a vivid life during which he was a teacher, commissar and chekist, communist party figure, cooperator, scientist, lecturer, and themuseum director. He devoted his life to the service of the communist ideology and died in the Stalin era. Poleshko fought against the national liberation movements in Ukraine at the beginning of the 20th century. The scientific record introduces the field book of the military commissar of the Second Don Rifle Division, in which served H. Poleshko in 1920. To this diary he noted down the orders, commands, letters and instructions, which is published in this article.

Key words: the National Museum of Ukrainian History, Scientific Archive of the NMIU, Heorhiy Ya. Poleshko, Military Commissar, Second Don Rifle Division, field Book, order.

В науковому архіві Національного музею історії України (далі – НА НМІУ¹) зберігаються особисті документи Полешка Георгія Яковича – директора Київського державного історичного музею (1948–1950), передані його родиною і до цього часу належним чином не вивчені.

Г. Полешко був одним із тих, хто зі зброєю в руках встановлював радянську владу на теренах колишньої Російської імперії. Він народився в 1890 р. в м. Новогеоргіївськ (колишнє с. Модлин, або Новогеоргіївська

1 Національний музей історії України: науковий архів (далі – НМІУ: НА). – Ф. 12. – Оп. 2.

фортеця)² Варшавського генерал-губернаторства, походив із родини військовослужбовця, отримав фах педагога у Варшавському університеті, вчителював у Плоцьку (Польша, Мазовецьке воєводство). В 1913 р. переїхав до Москви, де в лютому 1917 р. вступив до більшовицької партії³. Брав участь у жовтневому захопленні влади в російській столиці більшовиками та у встановленні її в центральних губерніях (Воронеж, Москва) в 1918 р. Про це свідчать видані 12.08.1918 р. Г. Полешку в Москві⁴ мандат № 2 941 особливоуповноваженого Військово-політичного комісаріату 4-ї Воронежської дивізії та постійна перепустка № 25 від Воронежського губернського комісаріату із продовольчих справ⁵ та посвідчення № 6 525 Управління Головного комісара і Військового Керівника із формування та комплектування всіх продовольчих загонів від 13.09.1918 р.⁶. Мандатом № 8 Народного комісаріату із продовольства РФРР від 3.09.1918 р. Г. Полешка призначили особливоуповноваженим із формування продовольчого полку, до якого повинні були увійти всі продзагони Воронежської губернії⁷.

Як особливоуповноважений військово-політичного комісара 4-ї Воронежської продовольчої реквізиційної бригади Г. Полешко був співробітником Воронежської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією та отримав надзвичайні повноваження для боротьби зі спекуляцією та посадовими злочинами⁸. Г. Полешко створював продзагони та займався конфіскацією майна у селах Воронежській губ. за участі 4-ї Воронежської дивізії Червоної армії та органів ВНК РФРР. Отже, Червона армія та Всеросійська надзвичайна комісія вилучали продукти в сільських місцевостях за наказами військово-політичного керівництва з Москви, тобто продзагони формувалися з армійських частин Радянської Росії часів В. І. Ульянова-Леніна.

Діяльність Г. Полешка в 1919 р. фіксують видане штабом 8-ї армії посвідчення № 42 102 від 5.06.1919 р.⁹; видане в Харкові посвідчення № 13 290 від 18.06.1919 р.¹⁰; посвідчення Політичного відділу № А 0 317 від 19.08.1919 р., за яким Г. Полешко є другим політичним комісаром 13-ї стрілецької дивізії¹¹. Ці документи свідчать про його перебування в Україні, участь в агресії Радянської Росії проти УНР та боротьбі з Білим рухом.

З документів стає відомо, що Г. Полешко захворів на туберкульоз та був госпіталізований. 3.10.1919 р. начальник медичної служби 8-ї армії видав йому медичне свідоцтво № 14 526¹² та довідку Наркомздорову Радянської Росії, який очолював М. О. Семашко. Цим же числом датоване посвідчення № 5 096 Г. Полешка як уповноваженого революційної військової ради 8-ї армії. Те, що ще хворому Георгію Яковичу видали посвідчення революційної військової ради 8-ї армії, свідчило про його високий статус в командно-комісарському складі Робітниче-селянської Червоної армії (далі РСЧА¹³). Видана 11.10.1919 р. старшим лікарем 199-го військово-санітарного потягу довідка № 9 598¹⁴ підтверджує, що Г. Полешко вважався цінним кадром в РСЧА. 12.10.1919 р. була зроблена виписка госпіталю № 8 із історії хвороби Г. Полешка.

Видане 4.08.1920 р. Політичним управлінням Північно-Кавказького військового округу посвідчення засвідчує, що Г. Полешка було призначено військовим комісаром 2-ї Донської дивізії¹⁵ (такі посвідчення надавались раз на місяць через плінність кадрів під час військових дій).

У 1920 р. Г. Полешко обіймав посаду військового комісара 2-ої Донської стрілецької дивізії, яка воювала в Україні, зокрема в районі Мелітополя, і після розгрому військ барона П. Врангеля обороняла місто від Революційної повстанської армії України Н. Махна, про що свідчить "Польова книжка № 1/п Військового комісара 2-ої Донської стрілецької дивізії Військкомдива Полешка Г. Я."¹⁶. Дані цього документа підтверджує

2 Національний музей історії України: фонди (далі – НМІУ: фонди). – РД. – Оп. 719.

3 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 43. Некролог Полешка Г. Я.

4 Там само. – Оп. 1. – Спр. 17

5 Там само. – Спр. 16.

6 Там само. – Спр. 15.

7 НМІУ: фонди. – Оп. 719. – РД–11 788.

8 Там само. – РД–11 787, 11 788.

9 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 18

10 Там само. – Спр. 20.

11 Там само. – Спр. 30.

12 Там само. – Спр. 22.

13 Шаповал С. М. Зловісні таємниці директора Державного історичного музею УРСР Георгія Полешка. 10.12.2017 / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/40134> (дата звернення: 6.02.2018). – Назва з екрана.

14 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 24.

15 НМІУ: фонди: РД. – Оп. 719. – РД–11795.

16 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 43.

Наказ по 2-й Донській стрілецькій дивізії № 485 від 4.11.1920 р.¹⁷, посвідчення 2-ї Донської стрілецької дивізії Г. Полешка у зв'язку з хворобою (інфлюенцою), посвідчення 2-ї Донської стрілецької дивізії № 8 018 від 12.11.1920 р. про звільнення Г. Полешка з лав Червоної армії через хворобу¹⁸.

Після 1920 р. Г. Полешко перебував на керівних посадах, займався партійною, господарчою, пропагандистською та навчальною роботою.

У 1921 р. він брав участь у створенні Дагестанського комітету Російської комуністичної партії більшовиків (далі РКП(б)). Про це свідчать перепустка № 1 754 від 15.09.1921 р. Дагестанського Комітету Комісаріату¹⁹, делегатський квиток № 203²⁰ від 1921 р.²¹, квиток № 92 учасника I-ї Дагестанської партконференції РКП(б) від 28.11.1921 р.²², посвідчення Дагестанського комітету РКП(б) 1921 р.²³, посвідчення № 122 Політичного управління Північно-Кавказького військового округу²⁴. На Північному Кавказі секретар Дагестанського комітету РКП(б) Г. Полешко знову захворів і на прохання № 9 665 від 9.12.1921 р. Дагестанського комітету РКП(б) Наркомздорову РСФСРМ. О. Семашку був направлений до санаторія в Москві²⁵.

Після цього Г. Полешко був переведений на господарчу роботу на Ставропольщині, де в часи нової економічної політики (НЕПу) він став кооператором. На це вказують посвідчення № 11 526 від 13.08.1922 р. Ставропольського губернського союзу кооператорів²⁶, квиток № 156 делегата 7-го Ставропольського губернського з'їзду кооператорів від 6.12.1922 р. Видане в лютому 1923 р. Ставропольським губернським союзом кооператорів посвідчення № 1 381 містить інформацію, за якою Г. Полешко є головою правління Губсоюзу кооператорів²⁷.

У 1923 р. він був членом Ставропольського губернського політвідділу²⁸ та членом Ставропольського губернського виконкому. Згідно з посвідченням 23.05.1923 р. як Голова правління "Турксоюза" Г. Полешко вже перебував у Ашгабаді²⁹, до якого згодом був евакуйований (потрапив удруге) під час Другої світової війни.

У 1924 р. Г. Полешка направили на роботу в Україну. Посвідчення № 86 181 від 22.10.1924 р. вказує на те, що він був уповноваженим правління акціонерного товариства "Хлібопродукт"³⁰, у 1924 р. працював управителем та директором "Українбанку"³¹, у 1925–1926 рр. працював заступником голови товариства "Геть неписьменність"³², в Народному комісаріаті освіти УСРР у Дніпропетровську, у 1927–1929 рр. був членом Дніпропетровського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів³³.

У 1927–1939 рр. Г. Полешко перебував на науково-викладацькій роботі, ймовірно, за станом здоров'я та як педагог за освітою. Про цей період у його житті свідчать членський квиток № 179 288 Спілки робітників освіти СРСР від 8.09.1927 р.³⁴; квиток № 1 458 Секції наукових співробітників від 23.05.1933 р.³⁵ та посвідчення № 153 від 27.09.1939 р. доцента Московського вечірнього Машинобудівного інституту³⁶.

З 27.12.1932 р. Г. Полешко користувався службовим квитком № 000 201 для безкоштовного проїзду залізницями СРСР³⁷. Його не зачепили політичні репресії 1930-х рр. Хворобливий старий більшовик, із

17 Там само. – Спр. 28.

18 Там само. – Спр. 31.

19 Там само. – Спр. 29.

20 Там само. – Спр. 38.

21 Там само. – Спр. 37.

22 Там само. – Спр. 36.

23 Там само. – Спр. 35.

24 НМІУ: фонди: РД. – Оп. 719. – РД–11 798.

25 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 41.

26 Там само. – Спр. 45.

27 Там само. – Спр. 44.

28 НМІУ: фонди: РД. – Оп. 719. – РД–11 800.

29 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 33.

30 Там само. – Спр. 32.

31 НМІУ: фонди: РД. – Оп. 719. – РД–11 805. Посвідчення Держбанку № 4 499.

32 Там само. – РД–11 806–11 808.

33 Там само. – РД 11 809. Посвідчення № 106 (1927); РД–11 810. Посвідчення № 132 (1929).

34 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 3.

35 Там само. – Спр. 11.

36 Там само. – Спр. 9.

37 Там само. – Спр. 4.

досвідом партійної роботи на Північному Кавказі, він продовжував займатися науковою та викладацькою діяльністю. Свою особисту зброю Г. Полешко здав лише у 1938 р.³⁸: згідно талону прибуткового ордеру № 8 797 від 5.02.1938 р. відділу СПЦ Управління НКВС по МО НКВС СРСР Управління РК Москви прийняло від Г. Полешка пістолет Маузер № 7–53 42/45 із патронами Браунінг калібру 7–63 (45 шт.), 7–65 (8 шт.) та 6–35 (5 шт.).

Напередодні Другої світової війни Г. Полешко згідно із посвідченням № 071 від 16.02.1940 р., був лектором РК ВКП(б)³⁹ у Москві та, згідно із дійсним до 31.12.1941 р. посвідченням № 4 працював вченим секретарем⁴⁰ у Московському ботанічному саду⁴¹.

16.10.1941 р. Г. Полешко виїхав до Ашгабада (Туркменія), про що свідчить посвідчення № 13/15, де займався науково-викладацькою роботою, що засвідчує членський квиток № 528 290 про вступ 1.01.1942 р. до Профспілки працівників вищої школи та наукових організацій. Повернувшись з евакуації, у 1943–1944 рр. Г. Полешко працював заступником директора заводу № 37 у Москві⁴².

Переїхавши у травні 1944 р. до Києва, Г. Полешко був призначений керівником республіканського тресту "Макаронпром"⁴³. 29.04.1946 р. він отримав медаль "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр."⁴⁴. Г. Полешко продовжував займатися лекторською діяльністю, у 1945–1947 рр. був директором лекційного бюро Вищої партійної школи УРСР⁴⁵.

У липні 1948 р. Г. Полешка призначили директором Київського державного історичного музею УРСР (далі ДІМ): в НА НМІУ⁴⁶ зберігаються його робочі посвідчення за 1948–1949 рр.⁴⁷. Водночас Г. Полешко був заступником голови оргкомітету Всесоюзного товариства з розповсюдження наукових та політичних знань УРСР⁴⁸, про що свідчить членський квиток № 10 071 цього товариства від 7.06.1948 р.⁴⁹.

Як згадувала співробітниця ДІМ Г. М. Шовкопляс, Г. Полешко раптово помер 31.05.1950 р. у присутності співробітників музею, які прийшли його провідати (Рис. 1).

У НА НМІУ (фонд 12, опис 2, спр. 43) зберігається "Польова книжка № 1/п Військового комісара 2-ї Донської стрілецької дивізії Військкомдива Полешка Г. Я." – виданий друкарнею штабу Московського військового округу зошит у м'якій палітурці, частина аркушів якого складається навпіл. У графі для заповнення року зазначено "191... г." (Рис. 2). На обгортці обкладинки вміщена інструкція з користування польовою книжкою: "Донесенія (приказанія) складаються вдвое вдоль и поперек (подобно обыкновенным телеграммам) и клеиваются (если нужно) прилагаемыми к книжке особыми марками или полковой печатью для пакетов". На цьому ж аркуші зображено давньоруського воїна в шоломі зі щитом, а також міститься супровідний напис "Издательство «Воинъ» Москва" (Рис. 3).

У "Польовій книжці" є незаповнені та відірвані аркуші, які, мабуть, були відправлені до місця призначення. Так, на арк. 3 можна прочитати: "<...>вить там отряд, а отделению перейти в с. Антоновка.

Шесть: О получении сего и отдания распоряжения донести.

Военноштаб 2 Донской. Комиссар штаба С. Павлов."

На арк. 5 є запис про адресата Розпорядження, хоча сам текст відсутній: "Командиру 1 полка тов. Феньзенгарту".

На арк. 7 вперше у "Польовій книжці" викладено розпорядження № 206/к від 14.02.1920 р. (час створення цього документа – 22 год. 15 хв.) командиру 3-го полку т. Ламському (штаб Окремої 8-ї бригади армії): "Выставите заставы на Придаченском мосту и других подобных пунктах, где задерживайте все подводы и по соглашению с губтранотом использовать для выступления полков. О получении сего приказа и отданных распоряжениях донести Комбригу и Комиссару бригады".

На арк. 9 є текст розпорядження комісару 3-го полку Кореневу від 15.02.1920 р. про поповнення полку

38 Там само. – Спр. 43.

39 Там само. – Спр. 12.

40 НМІУ: фонди: РД: картотека. – Оп. 719.

41 Там само. – Спр. 5.

42 Там само.

43 Там само.

44 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 6.

45 НМІУ: фонди: РД: картотека. – Оп. 719.

46 НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 1.

47 НМІУ: фонди: РД. – Оп. 719. – РД–11 820.

48 Там само. – Оп. 719.

49 Там само. – Спр. 2.

червоноармійцями без документів, яких зустрінуть у дорозі під час руху. Розпорядження, підписане комісаром бригади Г. Полешком та партійним секретарем 2-ої Донської стрілецької дивізії, свідчить про нестачу вояків у складі бригади. Це підтверджує і розпорядження від 15.02.1920 р. політкомбрига командиром і комісару 1-го полку Казалинському поповнювати полк червоноармійцями, які не мають документів і які зустрінуться в дорозі (арк. 10).

На цьому тлі має буденний вигляд розпорядження № 20 від 17.02.1920 р. (арк. 11), відправлене о 9 год. 30 хв. командиром 1-го полку Феньзенгарту: "Прошу в срочном порядке послать 20 вооруженных красноармейцев в распоряжение представителя Ревтрибунала в Чинаш немедленно, для сбора подвод. Комбриг. Комиссар". На нашу думку, підводи були потрібні для: 1) перевезення тіл розстріляних до місця поховання; 2) доправлення засуджених до розстрілу до місць виконання вироку; 3) передислокацію Ревтрибуналу до нового місця розташування.

На арк. 13 міститься лист Г. Полешка до людини на прізвище Добкін: "Посылаю тебе долг, который я тебе не мог отдать в течении 13 дней июня по истечении срока отдачи, и думаю, что ты не серчай уже больше. Пришли побольше политработников, а также знакомых с техническим делом коммунистов – коммунисток. Жду ответа. Полешко." Цей запис свідчить про практичну складову міркувань автора, який, як комісар, прагнув бачити поруч із собою людей із технічними знаннями та обов'язково представників правлячої партії.

На арк. 15 дублюється надісланий до м. Новокорсунське рапорт від 23.08.1920 р. начдива Б. Колчигіна та військкомдива Г. Полешка командарму 9-ї армії: "Доношу, что действия кавалерии срывают <...> она совершенно не входит в соприкосновение с противником и не выдерживает даже маленького боя. Начдив Кавказской кавалерийской отказывается от исполнения приказа, ссылался на то, что ни на неподчинении мне и совершенно не видать низя <...> ими <...> дела. 1 бригада 1 кавдивизии отставала от неконных частей не прикрыла бригады 1-го стрелкового полка дивизии в спешке убирался 1 стрелк. полка от первых же выстрелов противника...⁵⁰". Далі викладені звинувачення на адресу кавбригада 14-ї дивізії, яка самовільно відійшла "по ошибке" на ділянці фронту 2-ї Донської стрілецької дивізії. Це стало причиною знищення частини 3-ї бригади дивізії та 1-а кавбригада та залишення 3-я бригадою позицій.

Щоб зрозуміти, що відбувалося в серпні 1920 р. на фронті, звернемося до історії 2-ої Донської стрілецької дивізії (далі ДСД), яку, на думку дослідника А. А. Магеромова, було створено у 1918 р.⁵¹ і у лютому 1919 р. у складі 1-ї армії Червоної армії воювала в Башкортостані та на Уралі проти отамана Дутова. За іншою версією, 2-а ДСД була сформована Наказом № 75 по Північно-Кавказькому військовому округу від 1.05.1920 р. в м. Азов з частин Окремої показової бригади, 3-ї бригади 16-ї стрілецької дивізії та Караульної бригади військ Донської обл.⁵².

У 1920 р. 2-а ДСД у складі 13-ї армії червоних воювала проти армії генерала Врангеля: в липні–серпні 1920 р. ліквідувала десанти полковника Ф. Назарова та генерала С. Улагая. 2-а ДСД брала участь у Північно-Таврійській операції, у жовтні 1920 р. – в захопленні міст Маріуполь та Мелітополь; у листопаді 1920 р. забезпечувала охорону Азовського узбережжя. Штаб дивізії (що налічувала 22 600 бійців⁵³) перебував в м. Джанкой. У листопаді–грудні 1920 р. бригада дивізії воювала проти армії Н. Махна; тоді ж був заарештований і розстріляний С. Каретников⁵⁴; 7–27.12.1920 р. 3-я бригада дивізії захищала Мелітополь.

На арк. 16 "Польової книжки" міститься текст розпорядженням голові ревкому с. Волноваха⁵⁵ від 20.10.1920 р. (10 год. 05 хв.): "Вследствии громадного наплыва на станции Волноваха всевозможного рода спекулянтов и др. подозрительной публики и необходимости развернуть на станции оперативный штаб,

50 Про тогочасну ситуацію на фронті йдеться у статті Г. Боранової "Они боролись за мир на земле Донской" (Азовская неделя (газ.). – 2005. – 12 мая. – С. 4; 19 мая. – С. 4) / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://azovlib.ru/index.php/2016-04-06-12-22-12/2016-06-27-12-53-24/10-123/1170-2> (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.

51 НМІУ: фонди: РД: картотека. – Оп. 719.

52 Центральный государственный архив Советской армии (с июня 1992 г. – Российский государственный военный архив). В 2 т. Т. 2. Путеводитель. – М., 1993. – С. 127 / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=121&sid=92104#refid92013> (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.

53 Магеромов А. А. 9-я Донская стрелковая дивизия. 17.01.2008. – С. 1 / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://artofwar.ru/m/maa/text_0350.shtml (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.

54 Колчигин Б. К. був у 1920 р. начдивом 2-ї Донської стрілецької дивізії, сама стаття написана в 1973 р., див.: Колчигин Б. К. Воспоминания: Успехи 2-й Донской стрелковой дивизии против банд Махно // Союз писателей (ж., М.). – 2006. – № 7 / [Эл. ресурс]: Журнальный зал. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/sp/2006/7/11ko7-pr.html> (дата обращения: 06.02.2018). – Название с экрана.

55 Нині – місто у Донецькій обл.

предлагаю Вам немедленно очистить один из ближайших домов в поселке, куда поместить всех плохо одетых из публики, для освобождения станции. Военный Комиссар боевого участка Полешко”.

Це – реалії тогочасного повсякденного життя в умовах війни, коли було багато біженців. Варто процитувати начальника санітарної служби 2-ї ДСДЛ. О. Зільбера (відомого радянського вірусолога та бактеріолога), який взимку 1919–1920 рр. поблизу м. Саратов став свідком передислокації частин Запасної армії РСЧА з району Пензи на Дон. Л. Зільбер описав життя місцевих німців⁵⁶: “На первый перегон нам пригнали 50 подвод, мобилизованных в немецких селах вокруг Саратова. Лошади были превосходные, упитанные. Выехали мы из Саратова в конце февраля и по хорошему санному пути двигались быстро, останавливаясь главным образом в немецких деревнях. Меня поразила достаток, в котором жили немцы. Хорошие просторные рубленые избы с тесовыми крышами, высокие кровати с чистейшими подушками, подымающимися чуть ли не до потолка, свиное сало толщиной в несколько вершков, ситный белый хлеб с хрустящей корочкой. Упитанные коровы, громадные тупорылые свинки, упитанные лошади, упитанные люди. А почти рядом, иногда с теми же названиями, наши российские деревушки с тесными избами, крытыми соломой, тощие лошади и коровы, остроносые, тощие, на длинных ногах свинки. И народу в наших деревнях было гораздо меньше, чем в немецких, одни женщины, дети и старики. Когда останавливались в этих деревнях, чаще приходилось делиться своим военным пайком, чем получать что-либо у хозяев”.

У спогадах колишнього начдива 2-ї ДСД генерал-лейтенанта Б. К. Колчигіна про боротьбу з махновським національно-повстанським селянським рухом в Україні є свідчення командарма 1-ї кінної армії червоних С. М. Будьонного про те, що в боротьбі проти радянської влади брали участь 200 тис. озброєних людей⁵⁷.

На арк. 17 “Польової книжки” розміщено текст наказу № 3 від 24.10.1920 р., адресованого головному – начальнику відділення № 3 Головного трибуналу: “Первое: За последнее время колебание и неустойчивость фронта вынудило меня на Учреждения дивизии выделять полковые органы дивизии. В настоящую минуту устойчивость фронта гораздо определеннее, но, кроме того, критически на опыте полевые организации не в состоянии были выполнить всюду работу, которая на них возлагалась; чувствовался недостаток общего координирующего действия во всей работе, которую трудно было объединить в Полевых и Тыловых Учреждениях. На основании выше изложенного приказываю: а) Все Тыловые и Полевые Учреждения объединить вместе; б) Определить в районе расположения Штадива не далее 10–12 верст; в) Установить Летучую Почту со Штадивом так, чтобы пост от поста находился не далее 3–4 верст; г) Все громоздкие и лишние вещи, как то Декорации, Библиотека Центрального Клуба и т. д. держать не далее обозов третьего разряда, Прод. и Арт. баз отдела снабжения”.

У пп. 2 і 3 означеного наказу йдеться про розміщення польових та тилових служб дивізії; у п. 4 – про те, щоб служби бралися до роботи на місцях розміщення; у п. 5 повідомляється про зв’язок, який треба підтримувати; в п. 6 йдеться про забезпечення зв’язку; у п. 7 рекомендується виявляти хворих та депресивних службовців; у п. 8 наказується доповідати про виконання наказу № 3 особисто військомдиву 2-ої дивізії Г. Полешку та комісару штабу. З тексту наказу № 3 також стає відомо, що 2-й ДСД був пропагандистський театр та бібліотека.

На арк. 19 міститься доповнення до наказу від 25.10.1920 р., надіслане із с. Чердакла⁵⁸ на відділення Головного трибуналу та Головному з уточненням “виконати терміново”: “В дополнение приказа по дивизии от 25/X.20 за № 0 069 – приказываю:

Первое: Всем вышеозначенным учреждениям завтра выступить из Чердакла по маршруту хут. Ратолик, Каранды и Эфримин и не позднее 12 часов прибыть в ст. Никольское, держа связь, согласно приказу № 03 со Штадивом, находящимися в ст. Покровское.

Второе: Вследствие сдачи хозчасти Подива вр. и д. Зориним тов. Казалинскому назначаю Комиссию из представителей от особотделения Трибунала Подива для проверки наличности и правильности ведения выдач распределений. Комиссии собраться под председательством представителя от особотделения 27/X.20 и не позднее 30/X.20 закончить работу. О результатах донести мне.

Третье: Военкомснабдива Иванова Нашдиву освободить от занимаемой им должности, предложив помвоенкомарта Козарину вступить в должность <...> военкомснабдива с 27/X.

Четвертое: Начподиву не позднее 26/X.20 слать все данные о нуждах <...> для доклада <...>

Пятое: Во всем остальном руководствоваться последним приказом.

Шестое: О получении сего и отданных распоряжениях донести.

Военкомдив 2 Донской Полешко”.

56 Центральный государственный архив Советской армии...

57 Колчигин Б. К. Воспоминания..

58 Нині – с. Кременівка Нікольського р-ну Донецької обл.

Отже, через проблеми з матеріально-технічним забезпеченням підрозділів 2-ї ДСД комісар Г. Полешко був змушений замінити кадри та з'ясувати стан речей. Те, що комісія зі звіряння постачання працювала від Трибуналу, дозволяє припустити, що керівник госпчастини Зорін був засуджений до розстрілу, оскільки надалі це прізвище у "Польовій книжці" не згадується.

Чорнило на арк. 20 вицвіло, проте можна стверджувати, що це – текст Доповнення № 5 від 27.10.1920 р. до наказу, адресованого начподиву відділення № 3 Головтрибуналу зі ст. Нікольське: "В дополнение к последнему боеприказу по дивизии от 27/X.20:

Первое: Всем политучреждениям завтра не позднее <...> часов в с. Захарьевка <...> и расположиться, установив связь со штабом, находящемся в с. Берестове⁵⁹.

Второе: Во время движения придерживаться из следующей разведки <...>

Третье: Все команды иметь позади обоза как прикрытие его...<...>

Четвертое: <...>о каждом месте своей стоянки.

Военкомдив 2 Донской Полешко".

З цього документа стає зрозуміло, що в умовах активного протистояння із селянсько-повстанським рухом в Україні в листопаді–грудні 1920 р. відбулася передислокація політичного управління 2-а ДСД, яка 8.11.1920 р. взяла участь у Перекопсько-Чонгарській операції РСЧА проти військ барона Врангеля.

На арк. 21 "Польової книжки" міститься текст розпорядження від 27.10.1920 р. під вихідним № 77/п, адресоване зі ст. Нікольське начподиву відділення № 3 Головревтрибуналу: "Вследствие желания окончательно наладить работу политучреждений вверенной мне дивизии предлагаю сегодня 27/X ровно в 10 ч. в моей квартире собраться всем ответственным политработникам вышеуказанных учреждений для обсуждения следующих вопросов:

1. Недостатки <...>

2. Организационный вопрос.

3. Текущие дела.

Надлежит явиться всем <...> с определениями <...> к вышеуказанным вопросам. На обороте сего росписка ч-нов отделов с просьбой <...> возвратит сносение это мне. Военкомдив 2 Донской Полешко."

Цей документ свідчить про спроби Г. Полешка налагодити роботу політорганів. На звороті арк. 21 "Польової книжки" міститься перелік посад, підпорядкованих військовому комісару 2-ої ДСДГ. Полешку: "1. Начподив. 2. Н-к орготдела. 3. Н-к культотдела. 4. Н-к общаотдела. 5. Секретарь.

Особоотделение № 3: Н-к Особотдел. Н-к Информотдел. Н-к Военкомотчасти. Н-к Секретной части.

Ревтрибунал: Председатель. Завед. Военследствия. Секретарь.

Комдивдел: 1. Председатель. 2. Член. 3. Уполномоч. 4. Секретарь. 5. Военком Заградотряда. 6. Н-к Заградотряда".

У документі є приписка, що начальника заміщає його заступник, і підпис військкомдива Г. Полешка.

Отже, ревтрибунал та загородзагін підпорядковувалися військкомдиву 2-ої ДСД комісару Г. Полешку. При цьому посада комісара загородзагону в ієрархії дивізії була вищою, ніж посада начальника цього підрозділу. Це підтверджується перебуванням в 1920 р. у штатному розкладі дивізії РСЧА загородзагону, що належав до політустанов цієї частини та підпорядковувався військовому комісару дивізії. Це свідчить, насамперед, про те, що командування РСЧА використовувало загородзагони, які під час бою відстрілювали тих, хто відступав, або готових здатися в полон червоноармійців. Підпорядковані комісару дивізії Г. Полешку загородзагони також могли використовуватися для потреб ревтрибуналу дивізії – виконувати вироки засудженим до розстрілу.

В Доповненні до Наказу № 06 від 21.10.1920 р., написаному о 14 год. у с. Андріївка (арк. 22) та адресованому начподиву начособвідділення Головревтрибуналу, мовиться наступне: "В дополнение к последнему боеприказу по дивизии приказываю:

Первое: Всем политучреждениям завтра не позднее 30/X.20 г. выступить с Берестовое по маршруту: Берестовое – Андреевка – Радановка, где и расположиться, имея летучую почту по большаку со Штадивом находящемся в Нельговка.

Второе: Квартирверов выслать немедленно после чего сего, под руководством старшего квартирвера от Начдива.

Третье: Во всем остальном руководствоваться ранее изданными приказами.

Четвертое: О получении сего и отданных распоряжениях донести.

⁵⁹ Нині – село у Бахмутському р-ні Донецької обл.

Военкомдив 2 Донской Г. Полешко
Военкомштадива 2 Донской С. Павлов”.

Із цього документа стає зрозуміло, що Г. Полешко та С. Павлов переймалися розміщенням у селах їхніх політичних установ та підтримання з ними зв'язку. Контролював ці установи начальник політичного відділу дивізії, він же – начальник особливого відділення голови революційного трибуналу дивізії.

На арк. 23 міститься відправлене зі ст. Нельговка⁶⁰ Доповнення від 30.10.1920 р. до Наказу № 07, адресоване начподиву начособвідділення головревтрибуналу головкомдиву. У ньому, зокрема, йдеться: “В дополнение к последнему боеприказу по дивизии приказываю:

Первое: Всем политучреждениям завтра 31-Х-20 г. не позднее 10 часов выступить из с. Радановка по маршруту: Радановка – Чюневка – Зеленовская –<...> – Марьяновка где и расположиться.

Второе: Со Штадивом установить летучую почту находящемуся в Нововасильевской⁶¹.

Третье: Во всем остальном руководствоваться ранее изданными приказами.

Четвертое: С получением сего и отданных распоряжениях донести.

Военкомдив 2 Донской Г. Полешко
Военкомштадива 2 Донской С. Павлов”.

Цей документ свідчить про переміщення в кін. 1920 р. політустанов 2-ї Донської стрілецької дивізії в умовах бойових дій на півдні України. Південний фронт Червоної армії під командуванням М. В. Фрунзе пересувався в напрямі Криму, відтісняючи армію барона П. Врангеля. Дивізія Г. Полешка проривалася до Криму, попри втрати в особистому складі.

На арк. 24 розміщено текст Доповнення до наказу № 08 від 31.10.1920 р., адресованого з Мелітополя начподиву начособвідділення головревтрибуналу. У ньому мовиться про таке: “В дополнение к боеприказу по дивизии № 0 074 приказываю:

Первое: Всем политучреждениям дивизии ‘/. <...> сти не получили последний приказ 07 из с. Радановка по маршруту: с. Радановка – Зеленовка – Мануйловка – Марьяновка ‘/. и если получен на маршрут: Марьяновка – Новоспасское – Осиповка – Нововасильевка, что по столбовой дороге – гор. Мелитополь – ст. Толусник – ст. Гутерталь – с. Акимовка, что при ст. Акимовка в 25 верстах юго-зап. гор. Мелитополя где и расположиться.

Второе: Маршрут совершить в течении двух суток и прибыть 2-го ноября 1920 г. не позднее 14 часов в с. Акимовка. Точное выполнение и срока сего приказа возлагаю на личную ответственность начальников политучреждений. Во время пути допускаю получасовые стоянки в населенных пунктах по пути следования для согревания озябших людей.

Третье: Связь со Штадивом иметь через представителя Штадива который будет дожидаться Вас в почтовом учреждении с. Акимовка для дачи Вам дальнейших распоряжений.

Четвертое: Во всем остальном руководствоваться изданными приказами.

Пятое: О получении сего и отданных распоряжениях донести.

Военкомдив 2 Донской Полешко

Военкомштадива <...>”.

Наведений документ засвідчує, що на фронті 2-га Донська стрілецька частина, та, зокрема, політустанови, не завжди вчасно отримували вказівки, куди рухатися і що робити.

На арк. 25 “Польової книги” міститься текст поганой збереженості, який можна визначити як наказ № 1/п військового комісара 2-ої ДСД військомдива Г. Полешка. Вдається прочитати написане олівцем: “В следствии близости прифронтовой полосы и тяжелой организации совчасти, а в некоторых местах и отсутствия такова <...>”.

На арк. 28 – продовження документа, що починається на арк. 27: “<...> числа патрулей внутри села, караульные помещения возлагаю на начподива.

Третье: Предком <...> ездиву руководствоваться последними распоряжениями об организации облав, обысков и пр. в черте разграничительных линий от гор. Мелитополь и до расположения наших фронтовых частей включительно.

Четвертое: В случае обнаружения мародерства, поджогов, грабежей немедленно использовать отряды при особ. отд. и Рев. Трибунале и немедленно доносить мне.

Пятое: До моего сведения дошло, что Особое отделение вопреки всех распоряжений перешло в Б. Утеноч,

60 Нині – село та залізнична станція у Приморському р-ні Запорозької обл.

61 Нині – село поблизу м. Бердянська Запорозької обл.

тогда как все политучреждения расквартированы в с. Акимовка а так как особ. отделение в оперативном отношении подчинено непосредственно мне Начособотделения приказываю немедленно с получением сего выступить из Б. Утеноч и прибыть в с. Акимовка, если особ. отд. необходимо провести какую либо операцию в Б. Утеноче, то оста <...>”.

Це останній запис “Польової книжки” комісара Г. Полешка, яка є унікальним документом. Згідно з переліком документів управління 38-ї стрілецької дивізії (у 1920 р. – 2-ї ДСД), які зберігаються в Російському державному військовому архіві у Москві, “Польова книжка” військового комісара Г. Полешка за 1920 р. відсутня⁶², проте є “Польові книжки” начальника дивізії та начальника штабу за цей рік. Як сталося, що фахівці з архіву Радянської армії часів СРСР, які мусили забрати цей важливий документ на зберігання до Москви, не зробили цього?

Саме з “Польової книжки” Г. Полешка стає відомо, що політустановами в Червоній армії в 1920 р. вважалися особливе відділення № 3, ревтрибунал та відділ комісара дивізії зі справ, при якому існував загородзагін⁶³, що суперечить усталеній думці радянської історичної школи⁶⁴. Мається на увазі, що в підпорядкуванні у військового комісара дивізії був політичний відділ, який здійснював керування партійно-політичною роботою в РСЧА. І ніде не згадується, що в такій армійській структурі, як дивізія, були політичні установи, куди входили вищезгадані підрозділи, згідно з “Польовою книжкою” Г. Полешка.

Автор дослідження⁶⁵ збирається продовжувати свою роботу і зосередитися на радянському періоді життя Г. Полешка та показати його діяльність на тлі тогочасної історичної доби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національний музей історії України: фонди. – РД. – Ф. 719.
2. Національний музей історії України: науковий архів. – Ф. 12.
3. *Боранова Г.* Они боролись за мир на земле Донской. – Газ. “Азовская неделя”. – 12 мая 2005 г. – С. 4; 19 мая 2005 г. – С. 4 / [Электронный ресурс]: Муниципальное бюджетное учреждение культуры “Азовская городская ЦБС”. – Режим доступа: <http://azovlib.ru/index.php/2016-04-06-12-22-12/2016-06-27-12-53-24/10-123/1170-2> (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.
4. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / Інститут історії партії при ЦК Компартії України. Відп. ред. І. Курас. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. – 632 с.
5. *Зильбер Л. А.* Записки военного врача // Историко-биографический альманах серии “Жизнь замечательных людей”. – Т. 5. – Москва, 1968 / [Электронный ресурс]: Библиотекар.Ру. Электронная библиотека. – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/Prometey-5/20.htm> (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.
6. *Колчигин Б. К.* Воспоминания: Успехи 2-й Донской стрелковой дивизии против банд Махно // © оюз писателей (ж., Москва). – 2006. – № 7 / [Электронный ресурс]: Журнальный зал в РЖ, “Русский журнал”. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/sp/2006/7/11ko7-pr.html> (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.
7. *Магерамов А. А.* 9-я Донская стрелковая дивизия. 17.01.2008 / [Электронный ресурс]: ArtOfWar. – Режим доступа: http://artofwar.ru/m/maa/text_0350.shtml (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.
8. Офицеры РИА. Крупнейшая открытая база данных и фотоархив офицеров и формирований Русской Императорской Армии начала XX-го века / [Электронный ресурс]: ria1914.info. – Режим доступа: http://ria1914.info/index.php?title=Колчигин_Богдан_Константинович (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.
9. Центральный государственный архив Советской армии (с июня 1992 г. – Российский государственный военный архив). В 2 т. Том 2. Путеводитель. – Москва, 1993 / [Электронный ресурс]: Архивы России. – Режим доступа: <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=121&sid=92104#refid92013> (дата обращения: 6.02.2018). – Название с экрана.
10. *Шаповал С. М.* Зловісні таємниці директора Державного історичного музею УРСР Георгія Полешка. 10.12.2017 / [Электронный ресурс]: Музейний простір. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/40134> (дата звернення: 6.02.2018). – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Natsional'niy muzey istorii Ukrainy: phond [National Museum of Ukrainian History: funds].
2. Natsional'niy muzey istorii Ukrainy: Naukoviy Arkhiv [National Museum of Ukrainian History: Scientific Archive

62 Центральный государственный архив Советской армии...

63 *Шаповал С. М.* Зловісні таємниці директора Державного історичного музею УРСР Георгія Полешка...

64 Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 436.

65 НМІУ: фонди: РД. – Оп. 719; НМІУ: НА. – Ф. 12. – Оп. 2.

of the Museum].

3. *Boranova G.* Oni borolis' za mir na zemle Donskoy. – Gazeta "Azovskaya nedelya". – 2005. – 12 maya. – S. 4; 19 maya. – S. 4 [*Boranova G.* They struggled for peace on the land of Don. – The newspaper "Azov Week". – 2005. – May 12, p. 4; May 19, p. 19].

4. Velykiy Zhovten' i gromadyans'ka viyna na Ukraini. Entsiklopedicheskiy dovidnyk. – Kyiv, 1987 [Great October and civil war in Ukraine. Encyclopedic Directory. – Kyiv, 1987].

5. *Zil'ber L. A.* Zapiski voennogo vracha. Istoriko-biographicheskiy al'manakh serii "Zhizn zamechatel'nikh ludey". – T. 5. – Moskva, 1968 / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: <http://bibliotekar.ru/Prometey-5/20.htm> (data obrashenia: 6.02.2018). – Nazvanie s ekrana [Notes from the military doctor. – Historical and biographical almanac of series "The Life of Great People". – T. 5. – Moscow, 1968].

6. *Kolchigin B. K.* Vospominaniya: Uspekhi Vtoroy Donskoy strelkovoy divizii protiv band Makhno. – Zhurnal "Souz pisateley". – Moskva, 1972 / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: <http://magazines.russ.ru/sp/2006/7/11ko7-pr.html> (data obrashenia: 6.02.2018). – Nazvanie s ekrana [*Kolchigin B. K.* Memoir: Successes of the 2nd Don Rifle Division against the Makhno Gangs. – The Union of Writers Magazine. – Moskov, 1972].

7. *Mageramov A. A.* Devyata Donskaya strelkovaya diviziya / [Elektronnyi resurs]: ArtOfWar. 17.01.2008. – Rezhym dostupa: http://artofwar.ru/m/maa/text_0350.shtml (data obrashenia: 6.02.2018). – Nazvanie s ekrana. [*Mageramov A. A.* 9nd Don Rifle Division. – Site-magazine: ArtOfWar. – 17 January 2008].

8. Ophitsery RIA. Krupneyshaya otkrytaya baza dannykh I photoarkhiv ophitserov i phormirovaniy Russkoy Imperatorskoy Armii nachala XX veka / [Elektronnyi resurs]: ria1914.info. – Rezhym dostupa: http://ria1914.info/index.php?title=Kolchihyn_Bohdan_Konstantynovych (data obrashenia: 6.02.2018). – Nazvanie s ekrana.

9. Tsentral'niy gosudarstvenniy arkhiv Sovetskoy armii (s iulya 1992 g. Rossiyskiy gosudarstvenniy voenni arkhiv). V dvukh tomakh. Tom 2. Putevoditel'. M., 1993 [Central State Archive of the Soviet Army (since June 1992 Russian State Military Archives). In two volumes. Volume 2. Travel Guide. – M., 1993].

10. *Shapoval S. M.* Zlovisni taemnitsy direktora Derzhavnogo istorychnogo muzeu URSR Georgiya Poleshka. 10.12.2017 // [Elektronnyi resurs]: Muzeinyi prostir. – Rezhym dostupu: <http://prostir.museum.ua/post/40134> (data zvernennia: 6.02.2018). – Nazva z ekrana [*Shapoval S. M.* The ominous secrets of the director of the State Historical Museum of the Ukrainian SSR Georgiy Poleshko. – Site-magazine: Museum space. – 10.12.2017].

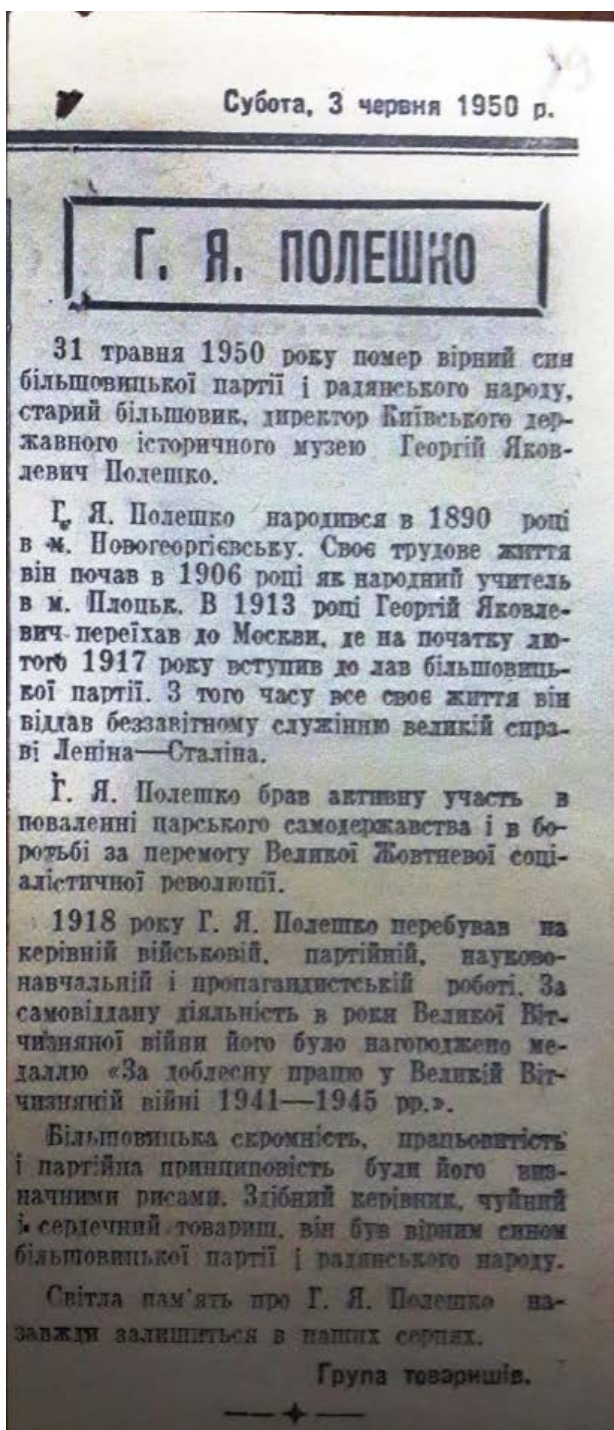

Рис. 1. Некролог Полешка Г. Я.

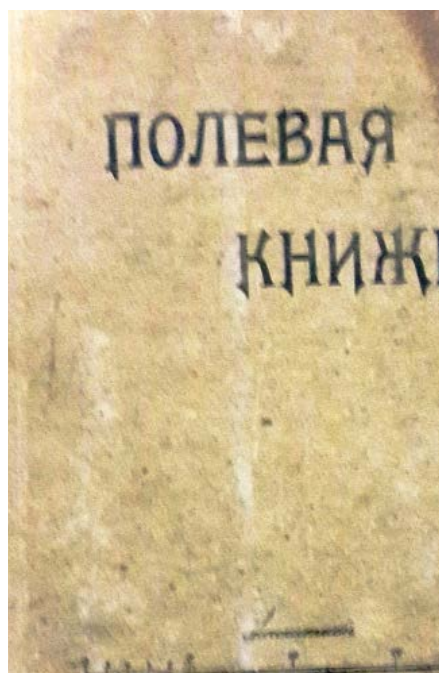

Рис. 2. Польова книжка Полешка Г. Я.: обкладинка.

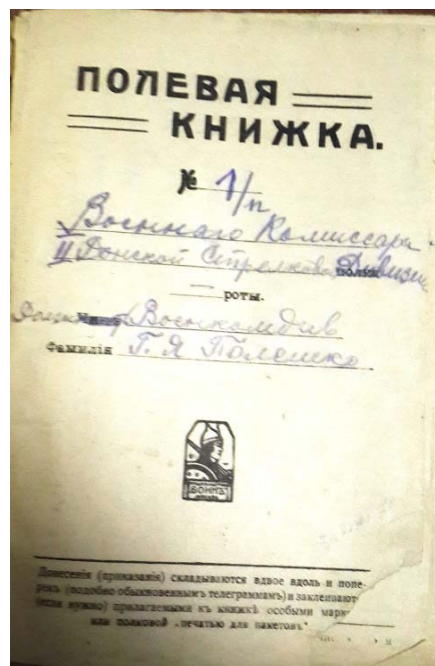

Рис. 3. Польова книжка Полешка Г. Я.

УДК 902(477)069(1–4)94(36)

Полідович Юрій

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
“Історія ювелірного мистецтва в Україні”,
Музей історичних коштовностей України – філіал
Національного музею історії України
(Київ, Україна)
yurkop@ukr.net

Polidovych Yuriy

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Leading researcher
Research department ‘History of jewelry art in Ukraine’,
Museum of Historical Treasures of Ukraine,
the branch of the National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

КОЛЕКЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КАМ'ЯНИХ СКУЛЬПТУР ІЗ ПОЛОГІВСЬКОГО РАЙОННОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ)¹

COLLECTION OF MEDIEVAL STONE SCULPTURES FROM POLOGY REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE (ZAPORIZHIA REGION)

Анотація

В статті розглянуто 13 кам'яних скульптур половецького часу (XII – перша пол. XIII ст.), які зберігаються в районному краєзнавчому музеї м. Пологи Запорізької обл.

Ключові слова: кам'яна скульптура, половці, Середньовіччя, Пологи, музей, колекція.

Summary

The article considers the 13 stone sculptures of the Polovtsian era (the 12th – the first half of the 13th century), which are stored in the regional museum of the town Polology, Zaporizhia region.

Keywords: stone sculpture, Cumans (polovtsi), medieval, Pology, museum, collection.

У районному краєзнавчому музеї м. Пологи Запорізької обл. зібрано невелику, але досить репрезентативну колекцію кам'яних скульптур половецького часу (XI–XIII ст.). Більшість з них знаходиться в експозиції під відкритим небом у дворі музею, одна статуя експонується в самому музеї.

Загальна характеристика колекції

Колекція музею нині налічує 13 скульптур різного ступеня збереженості, представлених чоловічими та жіночими фігурами, зображеними у подібних позах: стоять із зігнутими та зведеними унизу живота руками, в яких тримають дуже умовно відтворену високу чашу. За цією ознакою скульптури можна віднести до середньовічних, зокрема, половецьких, на що також вказують і інші ознаки, які розглядатимуться далі.

Колекція статуй почала формуватися у травні 1970 р., невдовзі після відкриття музею, за активного сприяння першого директора закладу та краєзнавця О. В. Чудновського. Тоді Л. В. Акименком із м. Пологи було передано першу половецьку статую (інв. № 539)². Згодом статуї привозили до музею з різних місць Пологівського р-ну. Вже в червні 1970 р. 2 екземпляри (інв. №№: 534, 535) надійшли із с. Семенівка від Г. Н. Глуценка³, а по одному (інв. №№: 533 і 536) – із с. Ульянівка (нині – Ожерельне) та с. Басань від Н. В. Кащенко⁴. Через рік від В. А. Плевако із с. Кінські Роздори надійшло 5 різних статуй (інв. №№: 532, 537, 538, 540, 541)⁵. У 1980 р. В. К. Шапка передав

1 Автор статті висловлює вдячність директору Пологівського районного краєзнавчого музею Ірині Садовій та старшому науковому співробітнику музею Наталії Колесник за надану можливість опублікувати огляд колекції скульптур, а також Сергію Горошко за надані фото статуй та допомогу під час дослідження колекції.

2 Архів Пологівського районного краєзнавчого музею. – Акт № 69 від 19.05.1970 р.

3 Там само. – Акт № 67 від 06.06.1970 р.

4 Там само. – Акт № 68 від 17.06.1970 р.

5 Там само. – Акт № 69 від 08.07.1971 р.

до музею фрагмент кам'яної статуї (інв. № 4 658)⁶. Ще 2 екземпляри (інв. №№ 8 611 та 8 772) надійшли останнім часом від П. М. Банька із с. Григорівка⁷ та від Н. Ф. Шептій із с. Чубарівка (нині – Федорівка)⁸.

Інформація про місце та обставини виявлення статуй, їх зв'язок із певними курганами, яких є чимало у Пологівському та сусідніх (адже не можна заперечувати факт надходження статуй із інших регіонів) районах, на жаль, втрачена. З огляду на незадовільний стан усіх пологівських статуй і, особливо, на значну фрагментованість деяких із них, можна стверджувати, що ці середньовічні скульптури у XVIII–XX ст. пройшли через чимало випробувань – повалення з курганів, руйнування, використання для господарських потреб та як будівельного матеріалу тощо⁹. Зокрема, виїмка на задній площині статуї із с. Ульянівка / Ожерельне (інв. № 533) свідчить, що вона використовувалася як корито для худоби або свійської птиці (Рис. 2, 3). Статуя із с. Чубарівка (інв. № 8 772) була знайдена місцевими мешканцями у фундаменті мурованої комори, збудованої на поч. XX ст. заможним господарем п. Бондаренком. Потім вона деякий час стояла в селі на вулиці, аж поки не потрапила до музею¹⁰.

Опис скульптур

Інвентарний № 532, с. Кінські Роздори (Рис. 1).

Статуя відтворює фігуру людини, що стоїть, стать не визначена. Виготовлена з вапняку сірого кольору. Висота – 1,3 м.

Голова статуї відбита. Плечі похилі, округлі. Живіт об'ємний, овальної форми, нижня частина виступає вперед. Руки об'ємні, відокремлені від тулуба широкими неглибокими виїмками, з тильного боку теж позначені ледь помітними виїмками, трохи нижче пахв зроблено наскрізні отвори. У профіль плечові частини рук широкі. Між ліктями і постаментом – підтрикутні виїмки. На статуї, ймовірно, зображено верхній і нижній одяг, зокрема каптан розпашного типу, поли якого облямовані вузькими смугами. Нижні частини каптана й ніг виділені з постаменту горельєфом. Постамент прямокутної форми. Скульптура вкопана на рівні стоп.

Стан збереження незадовільний. У статуї, як уже зазначалося, відбита голова, оббиті поділ каптана і ноги, збито кисті рук і посудину, на тильному боці – численні дрібні вибоїни. Камінь сильно вивітрився, частково покритий лишайником, через що дрібні деталі іконографії зникли.

Інвентарний № 533, с. Ульянівка (нині – Ожерельне) (Рис. 2).

Верхня частина статуї відтворює фігуру чоловіка. Виготовлена з пісковика сірого кольору. Висота – 0,72 м.

Голова виділена з моноліту, шия коротка. На голові – шолом сфероконічної форми з широкою околичкою. Обличчя овальне, з широкими вилицями й виділеним підборіддям. Помітні рельєфно виділені надбрівні дуги й ніс. Ліве вухо відтворене рельєфним валиком у вигляді знаку питання з потовщенням на мочці вуха (можливо, так зображено невелику сережку). Плечі широкі, похилі, асиметричні (ліве плече трохи вище правого), різко переходять у лінію рук. З плечей на груди спускаються портупейні ремені. З лівого боку частково збереглася рельєфно виділена грудь. Руки об'ємні, з лицьового боку відносно вузькі, у профіль плечові частини широкі; відокремлені від тулуба широкими глибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. На рукавах рельєфом виділено широкі смуги. Плечові частини підтесані, тильний бік вирівняний. Скульптура вкопана на рівні середини живота.

Стан збереження незадовільний. Скульптуру представлено верхньою частиною до пояса, стесані обличчя і живіт, на тильному боці – велике коритоподібне заглиблення. Поверхня сильно вивітрилася, з боків і ззаду покрита мохом.

Інвентарний № 534, с. Семенівка (Рис. 3).

Статуя відтворює фігуру чоловіка (?), що стоїть. Виготовлена з пісковика світло-коричневого кольору. Висота – 0,95 м.

Голова й ліва рука відбиті. Грудна частина сплюснена. Живіт об'ємний, овальної форми, ледь виступає уперед. У верхній частині помітні рельєфні валики, які, ймовірно, позначали наплічні ремені. Руки об'ємні, широкі (особливо плечові частини у профіль), відокремлені від тулуба розлогими глибокими виїмками, з тильного боку позначені вузькими глибокими виїмками; внутрішній бік рук округлий; лікті заокруглені. В руках – висока посудина у формі банки. На статуї, ймовірно, відтворений верхній та нижній одяг. Верхній

6 Там само. – Акт № 613 від 09.06.1980 р.

7 Там само. – Акт № 13 від 30.11.2005 р.

8 Там само. – Акт № 2 від 26.02.2007 р.

9 Порів.: *Полидович Ю., Усачук А.* Вторая жизнь средневековых каменных изваяний // *Степи Европы в эпоху средневековья.* – Т. 10. – Донецк, 2012. – С. 206–216.

10 *Шак В.* Баба на обочине – жди беды / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://zurnalist.io.ua/s2457216/baba_na_obochine_jdi_bedy. (дата обращения: 02.12.2017). – Название с экрана.

каптан розпашного типу. Його поли облямовані широкою смугою, показаною в рельєфі. Нижче правої руки зображені підвішені до пояса на вузьких ремінцях предмет підтрикутної форми й довгий ніж. Нижня частина каптана виділена з постаменту горельєфом. З боків та ззаду статуя підтесана та вирівняна. Скульптура вкопана на рівні піл каптана.

Стан збереження незадовільний. Відбиті голова, ліва рука й плечі, численні вибоїни на грудях і животі; збиті кисті рук та посудина; оббитий тильний бік. Поверхня вивітрилася і вкрита мохом.

Інвентарний № 535, с. Семенівка (Рис. 4).

Статуя відтворює фігуру людини, що стоїть, стать не визначається. Виготовлена з пісковика світло-коричневого кольору. Висота – 1,5 м.

Голова відбита. Плечі округлі. Живіт об'ємний, трапецієподібної форми, сильно виступає вперед. Руки об'ємні, широкі; відокремлені від живота та з тильного боку від торса вузькими глибокими виїмками; лінія тильного боку рук не збігається з лінією спини; внутрішній бік рук округлий. У руках – висока посудина у формі банки. Тип каптана через пошкодження не визначається. Нижня його частина виділена з постаменту горельєфом. Статуя з боків та ззаду підтесана та вирівняна. Вкопана на рівні піл каптана.

Стан збереження незадовільний. Відбиті голова, частково передпліччя і верхні бокові частини постаменту; стесані грудна частина й кисті рук; на грудях, животі та посудині – численні вузькі проточені лінії та невеликі вибоїни. Поверхня сильно вивітрилася, дрібні деталі іконографії не простежуються, верхня частина вкрита лишайником.

Інвентарний № 536, с. Басань (Рис. 5, 1-2).

Верхня частина статуї, що відтворює фігуру чоловіка (?). Виготовлена з пісковика сірого кольору. Висота – 0,5 м.

Голова виділена з моноліту, низько посаджена, шия коротка. На голові, ймовірно, зображений шолом, форма якого через пошкодження не визначається. Плечі масивні, похилі, округлі, асиметричні (ліве плече нижче правого). Скульптура вкопана на рівні грудей.

Стан збереження незадовільний. Статуя представлена верхньою частиною, відбита частина головного убору, стесане й пошкоджене обличчя, численні невеликі вибоїни на грудях. Поверхня сильно вивітрилася, дрібні деталі іконографії не простежуються, вкрита лишайником.

Інвентарний № 537, с. Кінські Роздори (Рис. 6).

Статуя відтворює фігуру жінки. Виготовлена з пісковика темно-сірого кольору. Висота – 1,2 м.

Голова виділена з моноліту, шия коротка. На голові – головний убір, але його тип через пошкодження не визначається. Обличчя округле, з широкими вилицями. Плечі широкі, похилі, округлі, асиметричні (ліве плече нижче правого). Руки об'ємні, у профіль плечові частини широкі, відокремлені від тулуба глибокими широкими виїмками, на тильному боці – вузькими неглибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. Плечові частини й тильний бік підтесані й вирівняні. У верхній частині грудей у рельєфі зображено прикрасу, що складається з окремих послідовно розташованих елементів (можливо, намисто), та одна (чи дві) гривні. Перса невелика, підтрикутної форми. Живіт об'ємний, великий, округлий. Скульптура вкопана на рівні пояса.

Стан збереження незадовільний. Скульптуру представлено верхньою частиною до пояса, відбитий головний убір, стесані обличчя, оббите ліве плече. Поверхня сильно вивітрилася, вкрита лишайником і мохом.

Інвентарний № 538, с. Кінські Роздори (Рис. 7).

Верхня частина статуї, що відтворює фігуру чоловіка (?). Виготовлена з крупнозернистого граніту. Висота – 0,76 м.

Голова виділена з моноліту, масивна; шия коротка. Обличчя округле. Плечі похилі, округлі. Чоловік, можливо, був зображений у шоломі. На лівому плечі простежується рельєфне зображення ремня. Скульптура вкопана на рівні грудей.

Стан збереження незадовільний. Статую представлено верхньою частиною до рівня грудей, відбиті головний убір і підборіддя, стесане обличчя, великі відколи на спині. Поверхня дуже сильно вивітрилася, вкрита лишайником.

Інвентарний № 539, м. Пологи (Рис. 8).

Статуя відтворює фігуру чоловіка (?). Виготовлена з пісковика світло-коричневого кольору. Висота – 0,49 м.

Голова виділена з моноліту, низько посаджена на плечах, шия не виділена. Головний убір має сфероконічну форму, тип не визначається. Обличчя округле, з широкими вилицями та виділеним підборіддям. Плечі вузькі, похилі, округлі, асиметричні (ліве плече трохи вужче і нижче правого). Живіт об'ємний, невеликий, трапецієподібної форми. Руки напівоб'ємні, відокремлені від тулуба вузькими неглибокими виїмками.

Внутрішній бік рук округлий. В руках – широка посудина у формі банки. Скульптура з боків та ззаду підтесана та вирівняна. Встановлена на рівні дна посудини.

Стан збереження незадовільний. Стесані обличчя і груди, помітні поздовжні вертикальні смуги на грудній частині і на тильному боці, обрита ліва рука. Поверхня сильно вивітрилася, через що дрібні деталі іконографії не простежуються.

Інвентарний № 540, с. Кінські Роздори (Рис. 9).

Статуя відтворює фігуру жінки, що стоїть. Виготовлена з пісковика сірого кольору. Висота – 0,43 м.

Голова виділена з моноліту, шия коротка. Жінка була зображена з головним убором, тип якого внаслідок сильних пошкоджень не визначається. З головного убору на спину спадає широка підтрикутна “лопоть”, краї якої облямовані широким рельєфним валиком. “Лопоть” повністю закриває плечі. Обличчя об’ємне, округле, з широкими вилицями. Ліве плече похиле, округле. Простежується ліва грудь підовальної форми. Живіт об’ємний, невеликий, трапецієподібної форми. Руки напівоб’ємні, у профіль плечові частини широкі, відокремлені від тулуба широкими неглибокими виїмками. Руки зігнуті в ліктях під тупим кутом. Між ліктями й постаментом – невеликі підтрикутні виїмки. В руках – посудина. Зображено верхній одяг, імовірно, каптан. Нижня частина каптана і ноги виділені з постаменту барельєфом. Статуя з боків та ззаду підтесана і вирівняна. Постамент прямокутної форми. Скульптура вкопана майже на рівні піл каптана.

Стан збереження незадовільний. Відбиті верхня частина тулії головного убору і праве плече, невеликі вибоїни на обличчі, грудях, животі, посудині й каптані. Поверхня сильно вивітрилася, у верхній частині – мох і лишайник.

Інвентарний № 541, с. Кінські Роздори (Рис. 10).

Статуя відтворює фігуру чоловіка. Виготовлена з вапняку темно-сірого кольору. Висота – 0,82 м.

Голова виділена з моноліту, шия коротка. Чоловік був зображений у шоломі, форма якого через пошкодження не визначається. З-під шолома на спину спадають три коси, які доходять до середини спини. Обличчя овальне, з широкими вилицями. Плечі похилі, округлі, асиметричні (ліве плече трохи вище правого). Живіт об’ємний, підпрямокутної форми. Руки об’ємні, у профіль плечові частини широкі, відокремлені від тулуба вузькими глибокими виїмками; з тильного боку виокремлені вузькими неглибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. З плечей на спину спускаються портупейні ремені. Статуя з боків та ззаду підтесана та вирівняна. Вкопана на рівні ліктів.

Стан збереження незадовільний. Збереглася верхня частина; обличчя стесане, верхня частина шолома й підборіддя відбиті, на животі та тильному боці рук – великі відколи, відшаровування поверхні на обличчі, тильний бік на рівні плечей оббитий. Поверхня сильно вивітрилася, ззаду вкрита мохом.

Інвентарний № 4 658, місце походження невідоме (Рис. 5, 3-4).

Фрагмент середньої частини масивної статуї, яка відтворює фігуру людини, що стоїть, стать не визначається. Виготовлена з вапняку сірого кольору.

Нижню частину статуї виконано в горельєфі (тип II, за С. О. Плетньовою¹¹). Живіт об’ємний. Руки відокремлені від тулуба вузькими глибокими виїмками. Деталі зображення верхнього одягу (каптана) відсутні. В руках – висока посудина у формі банки. З боків постамент підтесаний і вирівняний.

Стан збереження незадовільний. Зберігся лише фрагмент середньої частини від низу живота до нижньої частини каптана; кисті рук стесані. Поверхня сильно вивітрилася, місцями вкрита мохом.

Інвентарний № 8 611, с. Григорівка (Рис. 11).

Статуя відтворює фігуру чоловіка, що стоїть. Виготовлена з пісковика темно-сірого кольору. Висота – 1,6 м.

Голова виділена з моноліту. На голові – шолом сферо-конічної форми з околичкою, яку виділено в рельєфі. На тулії простежується вузька лінія-канавка, що поділяє шолом на дві частини (можливо, так зображено вертикальні пластини, що скріплюють сектори шолома). З-під шолома на спину спадають три коси, які доходять до рівня лопаток (?). Обличчя об’ємне, овальне, підборіддя рельєфно не виділене (можливо, збите). Плечі похилі, округлі. З плечей на груди спускаються портупейні ремені, на яких закріплені невеликі круглі бляхи. Живіт великий, об’ємний, округлий. Руки об’ємні, у профіль плечові частини широкі, відокремлені від тулуба широкими глибокими виїмками, з тильного боку виокремлені вузькими глибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. Передпліччя масивне. В руках – посудина у формі банки. Тип каптана через пошкодження визначити неможливо. Нижче піл каптана – пляшкоподібні ноги. Нижня частина каптана й ноги виділені з постаменту горельєфом. Статуя з боків та ззаду підтесана та вирівняна. Постамент прямокутної форми.

11 Плетнева С. Половецкие каменные изваяния // САИ. – Вып. Е 4–02. – М., 1974. – С. 61, рис. 33, I.

Скульптура вкопана на рівні стоп.

Стан збереження незадовільний. Великі відколи на голові, відбите підборіддя, невеликі вибоїни на животі й каптані, стесані кисті рук і посудина, обита права сторона каптана. Поверхня сильно вивітрилася; тильний бік вкритий червоною фарбою, постамент по всьому периметру рясно заповнений мохом і лишайником.

Інвентарний № 8 772, с. Чубарівка (нині – Федорівка) (Рис. 12).

Статуя відтворює фігуру жінки. Виготовлена з граніту сірого кольору. Висота – 1,27 м.

Голова виділена з моноліту, низько посаджена, шия не виділена. Обличчя сплюснене (?), овальне. Плечі вузькі, різко похилі, округлі, асиметричні (ліве плече нижче правого). На грудях простежується гладенька гривна, відтворена в низькому рельєфі. Простежуються невеликі підтрикутні (?) груди. Живіт слаборельєфний, округлий. Руки напівоб'ємні, тонкі, відокремлені від тулуба широкими неглибокими виїмками; зігнуті в ліктях під тупим кутом. Внутрішній бік рук округлий. В руках – невелика посудина у формі банки. З боків та ззаду статуя підтесана і вирівняна.

Стан збереження незадовільний. Відбита верхня частина голови (можливо, головного убору), стесані та оббиті обличчя, кисті рук і посудина, невеликі відколи на руках, численні невеликі вибоїни на грудях і животі. Поверхня сильно вивітрилася, з боків та ззаду скульптура вкрита лишайником.

Загальний аналіз колекції.

При характеристиці цих скульптур насамперед варто звернути увагу на матеріал, з якого їх зроблено, оскільки він може вказати на регіон виготовлення¹². Зокрема, це пісковик (7 статуй), вапняк (4) та граніт (2). Найбільш очікуваним матеріалом для Пологівського р-ну, як і загалом для Запорізької обл., є граніт, оскільки регіон знаходиться в межах східної частини Українського кристалічного щиту. Відома навіть історія атрибуції гранітних статуй, що нині зберігаються в музеї Кривого Рогу як таких, що походять із Запорізького Приазов'я, що з часом було підтверджено встановленням точного місця походження – с. Кінські Роздори Пологівського р-ну¹³. Проте в колекції Пологівського музею гранітних статуй є лише 2, що свідчить про їх місцеве походження. Інші статуї виготовлено з пісковика або вапняка – матеріалу, привізного для регіону, найімовірніше, з північного та східного Донбасу¹⁴. За даними Л. С. Гераськової, яка в 1980-ті рр. оглядала колекцію Пологівського музею, 4 з розглянутих статуй виготовлено з пермських пісковиків, виходи яких відомі у Бахмутській улоговині на Донеччині¹⁵. Цілком можливо, що скульптури могли бути перевезені до Пологівського регіону вже у XVIII–XX ст.¹⁶. Проте вірогідніше, що це сталося ще за половецьких часів, і статуї були транспортовані з місць їх виготовлення на родовищах придатних порід каменю до святилищ – місць їх встановлення, самими половцями.

Майже всі скульптури з Пологівського музею значно пошкоджені через свій вік і обставини функціонування, особливо в останні століття. Це, зокрема, фактично повне зникнення рельєфних деталей зображення, які позначають риси обличчя, одяг, військову амуніцію, прикраси, аксесуари тощо. На жаль, про такі ми можемо говорити лише в декількох випадках.

На 7 чоловічих скульптурах було відтворено одяг та військову амуніцію, елементи зображень яких можна ще простежити. Так, на скульптурі, що походить із с. Григорівка (інв. № 8 611) (Рис. 11), на голові зображено шолом сферо-конічної форми з околичкою, який виділено в рельєфі. На тулії простежується вузька лінійка-канавка, що поділяє шолом на дві частини (можливо, так зображено вертикальні пластини, що скріплюють сектори шолома). На чоловічій скульптурі із с. Ульянівка (інв. № 533) на голові міститься шолом сферо-конічної форми (за С. Плетньовою¹⁷) із широкою околичкою, позначеною рельєфним валиком (Рис. 2). Ще на 4 скульптурах (інв. № 536 (с. Басань), № 539 (м. Пологи), №№ 538 і 541 (с. Кінські Роздори)), напевно, також було зображено шоломи, але через пошкодження їх форма не визначається.

На скульптурах із с. Кінські Роздори (інв. № 541) та с. Григорівка (інв. № 8 611) з-під шолома на спину спадають три коси, які доходять десь до середини спини (тип I зачіски, за С. Плетньовою¹⁸) (Рис. 10, 3; 11, 3).

Також на чоловічій скульптурі із с. Григорівка (Рис. 11) найкраще збереглися елементи портупей. Це показані в рельєфі реміні, що спускаються із плечей на груди, та поперечний ремінець, що проходить у пахви; на ременях – закріплені невеликі круглі бляхи (за С. Плетньовою, напевно, реміні і бляхи типу I¹⁹). Рельєфні зображення окремих фрагментів портупейних ремінів збереглися ще на 4 скульптурах (інв. №№: 533 (с. Ульянівка), 534 (с. Семенівка), 538 і 541 (с. Кінські Роздори)).

12 Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – С. 53–54

13 Гераськова Л. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К., 1991. – С. 28–29.

14 Там само. – С. 24–28.

15 Там само. – С. 26.

16 Пор.: Полидович Ю., Усачук А. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний... – С. 234.

17 Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – С. 25.

18 Там само. – С. 33, рис. 9, 36

19 Там само. – Рис. 6, 10.

На скульптурі із с. Семенівка (інв. № 534) збереглося зображення верхнього одягу – каптана розпашного типу, поли якого облямовані широкою смугою (Рис. 3, 1). Зображення каптана, безумовно, можна помітити і на щонайменше 2 інших скульптурах, хоча вони й не збереглися, але про це свідчить нижня частина відтворених фігур, де в горельєфі показано поли одягу (інв. №№ 4 658 і 8 611). На семенівській скульптурі поли каптана відтворені розведеними вниз десь на 10 см (Рис. 3, 1). Зазвичай у таких випадках зображувався і нижній одяг (сорочка)²⁰, але тут жодні його ознаки не збереглися. На скульптурі із с. Ульянівка (інв. № 533) на передпліччі рукави каптана доповнені широкими рельєфними смугами (Рис. 2), які, за С. Плетнєвою, позначають широкі неорнаментовані нашивки (клави)²¹.

На скульптурі із с. Семенівка (інв. № 534) нижче правої руки в рельєфі зображено предмет підтрикутної форми (ймовірно, мішечок-гаманець²²) та довгий ніж, підвішені на вузьких ремінцях до пояса, зображення якого наразі відсутнє (Рис. 3).

А на чоловічій скульптурі із с. Ульянівка (інв. № 533) (Рис. 2) збереглися риси обличчя: простежуються надбрівні дуги та ніс. Ліве вухо відтворене рельєфним валиком у вигляді знака питання з потовщенням на мочці вуха (цілком можливо, що так зображено сережку).

На 2 із 3 скульптур, які визначаються як жіночі, у верхній частині грудей у рельєфі зображено прикраси: гладеньку гривну (інв. № 8 772, с. Федорівка) (Рис. 12, 1) та прикрасу, що складається з окремих послідовно розташованих елементів (намисто, ймовірно, II типу за С. Плетнєвою: з підвісок різної форми, здебільшого ромбічної і прямокутної²³), нижче якої знаходяться одна (чи дві) гривні²⁴ (інв. № 537, с. Кінські Роздори) (Рис. 6). Також на 2 скульптурах (інв. №№: 537 і 540) простежуються ознаки скульптурного зображення головних уборів, тип яких встановити вже неможливо (Рис. 6; 9). Крім того, на скульптурі із с. Кінські Роздори (інв. № 540) на спинній частині збереглося зображення широкої підтрикутної "лопати", краї якої облямовані широким рельєфним валиком. Вона спадає з головного убору на спину і повністю закриває плечі²⁵ (Рис. 9, 3). Також на скульптурі із с. Кінські Роздори (інв. № 537) рукави каптана на передпліччі доповнені широкими рельєфними смугами (Рис. 6), які, як вже зазначалося, позначають широкі неорнаментовані нашивки (клави).

За сукупністю зібраних даних усі скульптури можна датувати в межах XII – першої пол. XIII ст., тобто часом розквіту Половецького степу.

Висновки.

Половецькі скульптури, що вводяться в науковий обіг, доповнюють наші уявлення про культуру середньовічних кочовиків. Дана публікація – попередня. Всі скульптури потребують більш детального комплексного дослідження та аналізу. Важливість цього полягає в заповненні певної лакуни, присутньої у поки що єдиному зведенні половецької скульптури, зробленому С. Плетнєвою понад 45 років тому²⁶.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Пологівського районного краєзнавчого музею.
2. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – Київ: Наукова думка, 1991. – 132 с.
3. Полидович Ю. Б., Усачук А. Н. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: ДонНУ, 2012. – С. 199–260.
4. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния (Археология СССР. Свод археологических источников / АН СССР. Ин-т археологии. Под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова; Вып. Е 4–02). – Москва: Наука, 1974. – 200 с.
5. Шак В. Баба на обочине – жди беды / [Електронний ресурс]: Сайт журналіста Володимира Шака. – Режим доступу: https://zurnalists.io.ua/s2457216/baba_na_obochine_jdi_bedy.02.12.2017 (дата обращения: 15.07.2018). – Название с экрана.

REFERENCES

1. Arkhiv Polohivskoho raionnoho kraieznavchoho muzeiu.
2. Heraskova L. S. Skulptura serednovichnykh kochovykiv stepiv Skhidnoi Yevropy. – K.: Naukova dumka, 1991. – 132 s.
3. Polydovych Yu. B., Usachuk A. N. Vtoraia zhyzn srednevekovykh kamennykh yzvaianyi // Stepy Evropy v epokhu srednevekovia. – T. 10: Polovetskoe vremia. – Donetsk: DonNU, 2012. – S. 199–260.

20 Там само. – С. 35.

21 Там само. – С. 35. Рис. 12, 11–12.

22 Там само. – С. 31. Рис. 10, 39.

23 Там само. – С. 45.

24 Пор.: Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – Табл. 61, кат. 1 144; 62, кат. 1 129; 68, кат. 1 181; 71, кат. 1 235; 82, кат. 1 302.

25 Порів.: Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – Рис. 16, 1.

26 Див.: Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – Рис. 3.

4. Pletneva S. A. Polovetskye kamennye yzvaianyia // SAY. – Вып. Е 4–02. – М.: Nauka, 1974. – 200 s.

5. Shak V. Baba na obochynе – zhdy bedy // Sait zhurnalysta Vladymyra Shaka [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: https://zurnalist.io.ua/s2457216/baba_na_obochine_jdi_bedy. 02.12.2017 (data obrashcheniya: 15.07.2018). – Nazvanye s ekrana.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 532.

Рис. 2. Кам'яна скульптура з с. Улянівка (нині – Ожерельне), інв. № 533.

Рис. 3. Кам'яна скульптура з с. Семенівка, інв. № 534.

Рис. 4. Кам'яна скульптура з с. Семенівка, інв. № 535.

Рис. 5. Кам'яні скульптури: 1–2 – з с. Басань, інв. № 536; 3–4 – місце походження не відоме, інв. № 4 658.

Рис. 6. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 537.

Рис. 7. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 538.

Рис. 8. Кам'яна скульптура з м. Пологи, інв. № 539.

Рис. 9. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 540.

Рис. 10. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 541.

Рис. 11. Кам'яна скульптура з с. Григорівка, інв. № 8 611.

Рис. 12. Кам'яна скульптура з с. Чубарівка (нині – Федорівка), інв. № 8 772

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

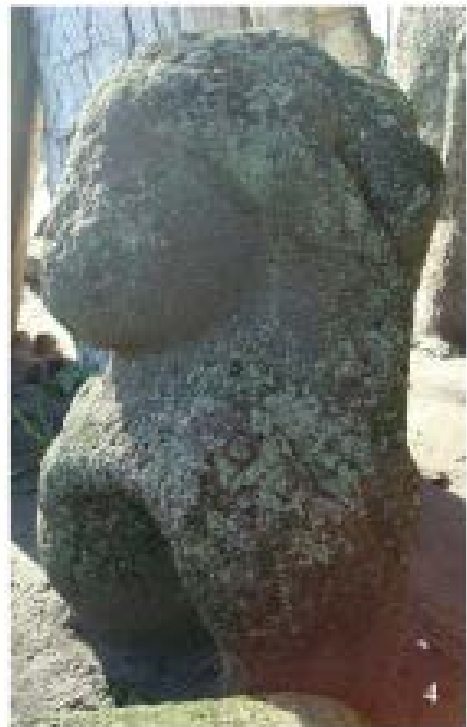
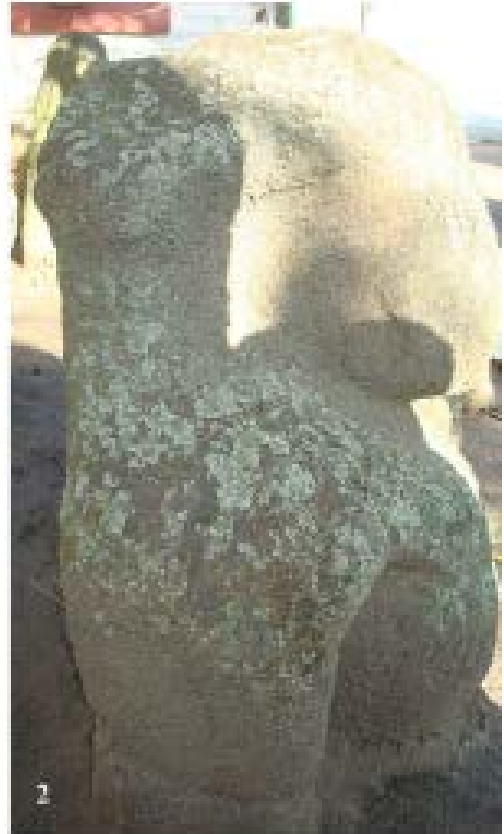

Рис. 6

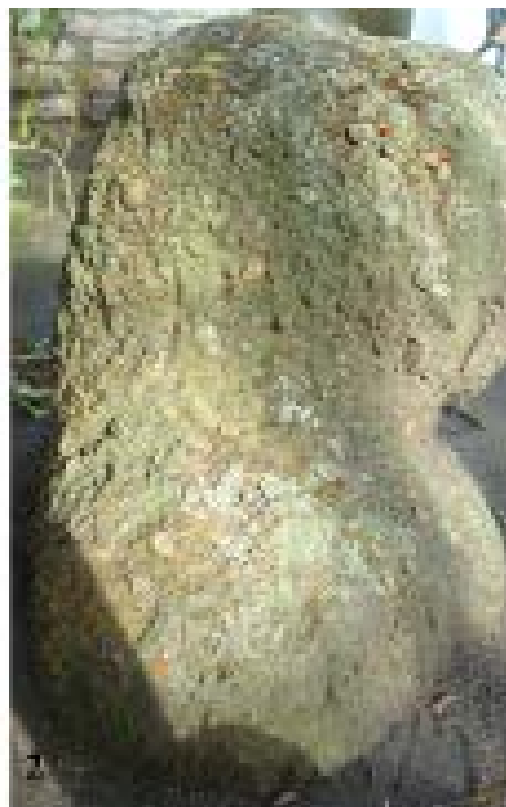

Рис. 7

1

2

3

4

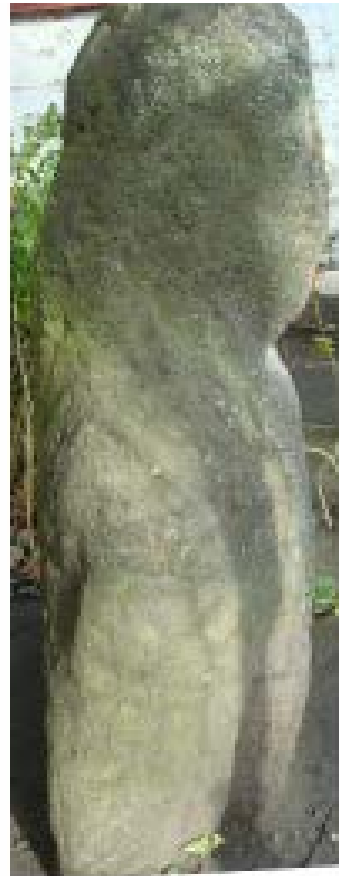
Рис. 8

Рис. 9

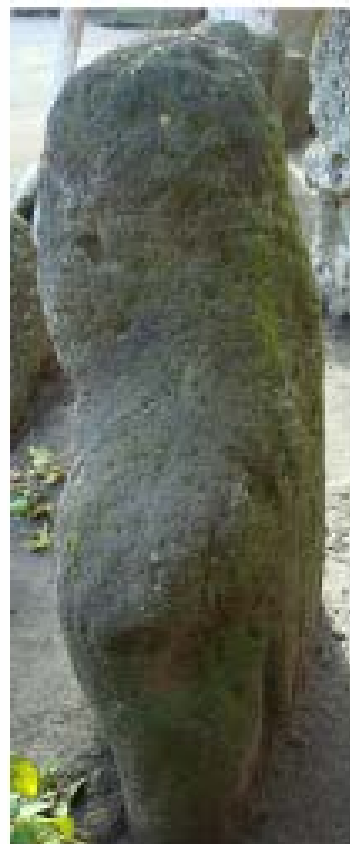
1

2

3

4

Рис. 10

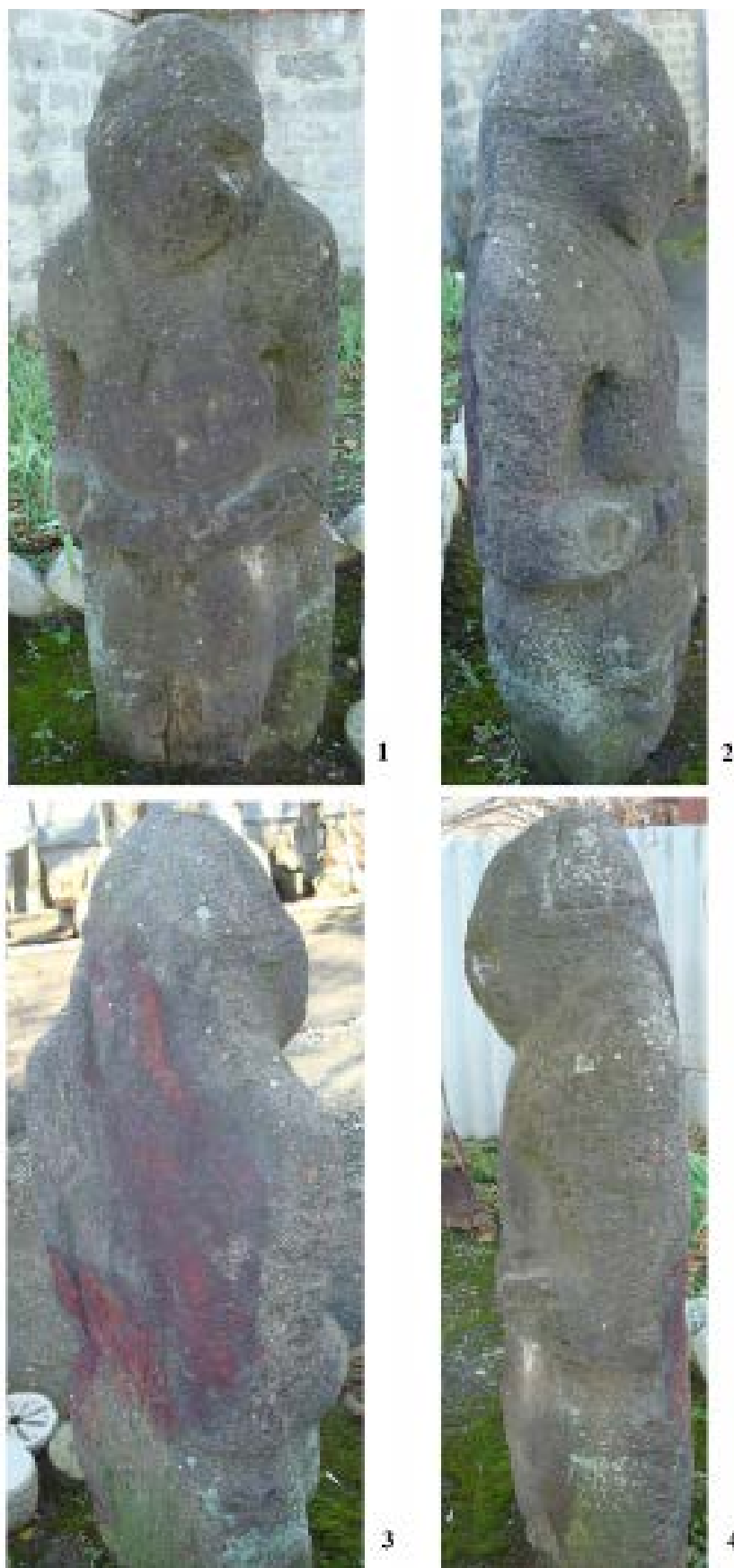

Рис. 11

1

2

3

4

Рис. 12

УДК (477)+738.6+904:621+903.024

Чечуліна Ірина Олексіївна
аспірантка кафедри Археології та музеєзнавства,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
Irusia500@gmail.com

Chechulina Iryna
Postgraduate,
Department of archaeology and museology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine)

ДО ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОБНИЦТВА АТТИЧНОЇ ЧОРНОЛАКОВОЇ КЕРАМІКИ

ON THE MAIN STAGES OF ATTIC BLACK-GLAZED POTTERY MANUFACTURING

Анотація

У статті подані основні етапи виробництва аттичної чорнолакової кераміки класичного періоду. В цьому ракурсі визначено основні характеристики аттичної глини, з якої виготовляли чорнолаковий посуд. Виокремлено основні чотири етапи виробництва кераміки, а саме підготовка матеріалів, формовка посуду, нанесення орнаментів та обпалення. Особливу увагу приділено підготовці чорнолакового покриття, його мінералогічному та хімічному складу та складній системі обпалу цього виду посуду, в чому й криється головна таємниця успіху давньогрецьких майстрів.

Ключові слова: аттична давньогрецька кераміка, чорнолакова кераміка, виробництво, технологія.

Summary

The article reviews the main stages of attic black-glazed classic pottery manufacturing. From this perspective, the main characteristics of the Attic clay, from which black-glazed pottery was made, were estimated and analyzed. The main four phases of ceramics production were singled out, namely the preparation of materials, shaping of pottery, drawing of ornaments and burning. Particular attention is put on the preparation of black-glazed coating, mineralogical and chemical composition, and complex system of burning, which is the main secret of success of ancient Greek craftsmen.

Keywords: attic ancient Greek pottery, black-glazed pottery, manufacturing, technology.

Ремісничі вироби давніх греків, що є своєрідним естетичним еталоном, вражають витонченістю і майстерністю виконання. Особливе місце серед грецького посуду посідає аттична чорнолакова кераміка, яка широко імпортувалася за межі Аттики і є надійною датуючою ознакою для археологічних комплексів. Складні технологічні процеси, пов'язані з виробництвом цього виду посуду, викликають дискусії в наукових колах.

Багато дослідників вивчали дане питання в контексті загальної схеми виробництва кераміки¹. В останні роки особливості виготовлення чорнолакового посуду все більше досліджують у напрямку хімії та фізики.

Експерименти та спроби реконструювати процес виробництва почалися з 1920-х рр. Дослідників цікавили склад глини, техніки декорування, інструменти для нанесення орнаменту, конструкція гончарних печей тощо. Розвиток сучасних технологій дає змогу досліджувати хімічний склад глини та фарбових пігментів за допомогою трансмісійного електронного мікроскопа ("TEM") та рентгенівських променів ("SEM-EDX"),

1 *Блаватский В.* История античной расписной керамики. – М., 1953. – 284 с.; *Егорова Т.* Чернолаковая керамика IV–II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма. – М., 2009. – 256 с.; *Чечуліна І.* До історії вивчення аттичної чорнолакової кераміки з Північного Причорномор'я // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 12–18; *Schreiber T.* Athenian Vase Construction. A potter's analysis. – Malibu, 1999. – 312 s.; *Sinpoli C.* Approaches to archaeological ceramics. – New York, 1991. – 238 s.; *Sparkes B., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C. // The Athenian Agora. – Vol. 12. – Princeton, 1970. – 466 s.; *Corbett P.* Palmette stamp from an Attik B. Glaz. Workshop // Hesperia. – Vol. 24. – Princeton, 1955. – S. 172–186; *Cook J. M.* Old Smyrna: Fourth-Century Black Glaze // The Annual of the British School at Athens. – Vol. 60. – 1965. – S. 143–153.

здійснювати мікроморфологічні та спектроскопічні аналізи².

У даній статті ми зупинимося на основних положеннях цього питання, оскільки у вітчизняній літературі бракує не лише спеціальних розробок, а й узагальнення відомих досліджень та отриманих результатів. Це суттєво впливає на стан вивчення аттичного чорнолакового і розписного посуду, що походить з розкопок античних міст і поселень Північного Причорномор'я.

Слід зазначити, що чорнолаковий посуд в Аттиці з'являється тоді, коли технологія виготовлення форм була вже відпрацьована, тож майстри йшли вже відомим шляхом. Загалом технологію виготовлення чорнолакового посуду можна окреслити наступним чином: підготовка матеріалів (глини та покриття), формовка посуду, нанесення орнаментів, застигання форми, триетапний випал, охолодження посуду.

Секрет успіху майстрів Аттики полягав у глині, яку вони використовували.

Чорнолакові аттичні вироби виготовлялися з щільної, добре відмудленої, без помітних домішок високоякісної помаранчевої чи бежевої глини, яка вважається найпридатнішою для виготовлення посуду, оскільки є досить пластичною та добре зберігає форму³. Аттичні глини – вторинні, при переміщенні втратили великі частинки, осівши у давніх водоймах дрібними фракціями. Поклади таких глин розташовані довкола Афін. Окрім того, ці глини дрібнозернисті, міцні, пластичні та пористі⁴. Саме ці характеристики були запорукою високої якості аттичних керамічних виробів.

Глину добували у копальнях та транспортували до майстерні на відстань 1–6 км, або привозили здалеку на кораблях⁵.

Для виготовлення керамічних виробів готувалось глиняне тісто: розминали і ретельно вимішували глину, позбавляли її пухирців повітря та надавали гомогенного стану⁶.

До складу керамічного тіста входили наступні компоненти: 1) глина – дрібнодисперсної субстанції, зерна якої (менші за 0,002 мм) при додаванні води стають пластичними, що дає змогу формувати матеріал зернистої субстанції; 2) непластичні мінеральні чи органічні включення та 3) вода. Могли також додаватись у тісто пігменти, що використовувались для декорування посуду та попел від різних видів палива.

На властивості керамічного тіста впливає склад глини: розміри її компонентів, хімічний склад, мінералогія та присутність домішок, якими вторинні глини насичуються при транспортуванні⁷. Наявність у складі глин материкової та острівної Греції заліза надає їм червоно-помаранчевого кольору, а органічних домішок (що підвищують пластичність матеріалу) – сірого, зеленого, синього і чорного кольорів⁸.

За хімічним складом глини поділяються на двошарові, що мають у складі каолін, і тришарові, що містять смектити та ілліти. Зв'язки між шарами впливають на здатність глини абсорбувати воду, що впливає на пластичність матеріалу.

Процес керамічного виробництва безпосередньо залежить від міцності глини. Для своїх виробів афінські майстри використовували непом'якшені глини (в англійській літературі – “untempered clay”). Пом'якшення глини (“tempering”) полягає у додаванні непластичних матеріалів, таких як пісок чи шамот, так само як і органічних домішок. Саме маленькі розміри часточок та однорідність зерен впливають на міцність. Глина для формовки повинна мати велику кількість дрібних часточок, тому що саме однорідна структура дає змогу глині стискатися більш міцно, що й є запорукою міцності матеріалу. Таким чином, аттичні глини були достатньо міцні та пластичні.

Міцності глині, що складається з плоских шестикутних зерен, надає додавання води⁹. Під час випаровування вода пов'язує часточки глини між собою. Міцності сприяє і пористість матеріалу (яка залежить від насичення глини повітрям): замкнена в порах глини вода випаровується при нагріві вище 120°C. Аттична кераміка достатньо пориста, щоб ще до випалу мати певну міцність й не розвалюватись у руках майстра.

Вапнякові глини (вміст CaO > 5%), що використовувались у Середземноморському регіоні в античні часи, зберігають стабільну мікроструктуру в температурному режимі 850–1 050°C. Таким чином, в них є значний

2 Oakley J. H. Greek vase painting // American Journal of Archaeology. – Vol. 113. – 2009. S. 599–627.

3 Егорова Т. Указ. соч. – С. 13–15.

4 Schreiber T. Op. cit. – S. 6.

5 Sinpoli C. Op. cit. – S. 15.

6 Schreiber T. Op. cit. – S. 9.

7 Місцезнаходження глини, як осадової породи, по відношенню до материнської породи (у якій глина формувалась) визначає первинною чи вторинною (транспортованою водою чи вітром на віддаль від материнської породи) глина являється. Для виготовлення аттичної кераміки використовувались вторинні глини.

8 Schreiber T. Op. cit. – S. 4.

9 Schreiber T. Op. cit. – S. 5–6.

запас вогнетривкості при обпалі, що гарантує стабільну якість продукту.

Для формування виробів використовували ручний гончарний круг діаметром бл. 60 см. Дослідники припускають використання шаблонів для профілювання вінець та плічок. Саме це пояснює стандартизацію форм посуду. Окремо виготовляли ручки, ніжки, кільцеві піддони, фігурні наліпи, які відтискували у спеціальних формах. Деякі декоративні елементи (такі, як листя плюща) робили вручну. Деталі з'єднували між собою рідкою глиною. Після просушування гострим інструментом робили жолобки, які підкреслювали окремі елементи посуду, наносили врізний чи штампований орнамент¹⁰.

Чорнолакову кераміку декорували двома способами. Перший ("west slope" – "техніка західного схилу Афінської Агори") полягав у нанесенні малюнка рідкою бежевою чи помаранчевою глиною по шару чорного лаку. Цей тип орнаменту з'явився в кін. IV ст. до н. е. та поширився у перш. чв. III ст. до н. е.¹¹, коли замість ангобу стала застосовуватись біла фарба.

Другий спосіб орнаменту – штампований або врізний декор, який у V–IV ст. до н. е. наносився по сирій глині¹². Елементами геометричного або рослинного орнаменту були ови, пальмети, квітки лотосу, листя плюща, оливкові гілки, меандр, трикутники¹³. Деякі елементи для більшої рельєфності прошкрядували¹⁴.

Великі тонкостінні посудини (гідрії, амфори, кратери, пеліки) виготовляли з кількох частин (кожна з яких не вища за 30–40 см), які з'єднували, а шви потім затирали. При цьому гончарний круг обертали для вирівнювання недоліків – потовщення чи потоншення.

При формуванні посуду майстер користувався виготовленими з кістки, дерева, каміння чи металу формувальними інструментами – "ребрами", якими згладжував поверхню. Допоміжними інструментами були дротяна петля та металеві трикутні скребки, якими видаляли надлишок глини з ніжки та нижньої частини посудини, зрізали глину для потоншення стінок, формували гострі кути та складні профілі. Гончарі також користувались лінійкою, циркулем, ножом, а наприкінці – дротом чи мотузкою (для зрізання посудини з круга)¹⁵.

Деякі з цих інструментів зображені у вазописі, про існування інших можна здогадуватись по залишеним ними слідам на глині¹⁶.

Кришки, виступи, шишки, горловини та ручки робили вручну чи на гончарному крузі.

Наступним кроком у виготовленні кераміки після формування є застигання (в англомовній літературі – "leather-hard"), коли глина при випаровуванні вологи твердне як шкіра. Розрізняють три стадії застигання – м'яка, тверда та жорстка.

На м'якій стадії глина вже тримає форму, проте приєднання ручок може спричинити пошкодження. На твердій стадії глина тримає форму і піддається обробці лише через сильний тиск, проте існує ризик розколу. Додаткові частини до виробу можуть додаватись повільними м'якими рухами майстра. На жорсткій стадії глина тримає форму, майже не піддається обробці, форму виробу вже не можна коригувати (як на двох попередніх стадіях), проте можна додавати окремі елементи.

Час висихання виробу залежить від вологості, температури повітря, сонячного освітлення, перебування на повітрі чи у приміщенні, товщини посудини, вмісту води в глині. Для надання поверхні виробу однорідності та гладкості її покривали ангобом (водним розчином глини); для тонування додавали пігменти – оксиди металу.

Для отримання гладкої блискучої поверхні (з естетичною метою та для кращої гідроізоляції) посудину полірували спеціальними інструментами. Щоб виріб блищав, його виготовляли з дрібнозернистої глини, лощіння якої орієнтує поверхневі кристали глини паралельно, що дає змогу відбивати світло. Ця властивість зберігалася після сушіння та випалу. Глина ж із великими фракціями – більш пориста, після полірування та випалу її поверхня ставала матовою¹⁷.

Майстри з Аттики з VI ст. до н. е. славились виробництвом чорнолакового посуду. Аттичний лак чистого чорного кольору вважався одним із кращих у стародавньому світі. Найбільшого розквіту його виробництво

10 *Егорова Т.* Указ. соч. – С. 13–15.

11 *Rotroff S.* Attic West Slope Vase Painting // *Hesperia*. – Vol. 60. – # 1. – 1991. – С. 59–102.

12 *Talcott L.* Attic Black-Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well // *Hesperia*. – Vol. 4. – 1935. – С. 476–523.

13 *Corbett P.* Op. cit. – С. 172–186; *Sparkes B., Talcott L.* Op. cit. – С. 25–26.

14 *Чечуліна І. О.* Штампований орнамент на аттичній чорнолаковій кераміці з Ольвії // *Археологія*. – 2016. – № 2. – С. 29–38.

15 *Schreiber T.* Op. cit. – С. 14.

16 *Schreiber T.* Op. cit. – С. 16.

17 *Schreiber T.* Op. cit. – С. 26–28.

досягло в V ст. до н. е., коли майстри навчилися надавати поверхні виробу дзеркального блиску¹⁸.

В елліністичну добу чорний лак майже витісняють інші кольори лакового покриття. Тому тривалий час колір лаку вважали датуючою ознакою.

Чорне покриття на аттичному посуді не є лаком у звичному розумінні ("potassium-alumino-silicate glass" – покриття зі вмістом калію, алюмінію, сілікатів та заліза¹⁹), це – водний розчин глини, насиченої іллітами.

Наразі доведено, що колір та якість чорного лаку залежали від процесу випалу²⁰.

Давньогрецькі майстри виготовляли глазур із дрібнозернистої, добре відмуленої глини, яку змішували з лужною водою, високий вміст поташу та алюмінію в якій надавав покриттю чорного кольору²¹. Можливо, для надання лужності майстри розчиняли у воді насичений калієм (поташем) деревний попіл. Цю суміш відстоювали кілька днів, щоб великозернисті часточки осіли. Верхній шар води зливали і отримували рідку керамічну пасту – "розведену глазур", яку тонким шаром наносили на поверхню виробу, після випалу вона набувала світло-коричневого кольору.

Щоб отримати чорний колір покриття, керамічну пасту згущували, для цього зайву рідину випаровували чи виварювали до консистенції сметани. Майстри використовували обидва види покриття: густе – для контурів, рідке – для фону²².

Важливу роль у дослідженні технології виготовлення кераміки та її покриття відіграє вивчення їхнього мінералогічного складу – наявності іллітів, смектитів, кварцу, карбонатних мінералів, польового шпату та інших домішок. Як вже зазначалось, колір кераміки є не лише індикатором якості обпалу, а й хімічного складу глини – присутності оксиду та гідроксиду заліза, органічних домішок тощо²³. Дослідження мікроструктури глини аттичних виробів демонструє їхню пористість у межах 5–10%. Більшість маси гомогенна, колір тіста змінюється від помаранчевого до коричнево-червоного. Включеннями (домішками) є зерна кварцу та заліза розміром 10–0,125 мм²⁴.

Мікрограмна спектроскопія ("Micro-Raman spectroscopy analysis") демонструє подібність мінералогічної структури глини та чорнолакового покриття. Це ж доводять і рентгенівські дослідження, що фіксують у деяких зразках наявність магнетитів, герцінітів та гематитів.

Отже, металічний блиск лаку пояснюється режимом випалу та умовами окислення, наявністю магнетиту чи герцінітів, що з'являються у глинах з високим вмістом глинозему при нагріві до 950° за умови зменшення надходження кисню²⁵.

Відмінність у кольорі чорнолакового покриття пояснюється різним складом глини, різною тривалістю випалу та різною кількістю кисню, що надходила до випалювальної камери горну.

Лакове покриття наносили двома способами. За першого, посудину занурювали у лак, що давало змогу досягти рівномірності покриття, товщина якого залежала від густоти суміші. Другий спосіб полягав у нанесенні лаку пензлем: мазки були нерівні, а покриття – тонке через рідку консистенцію суміші²⁶.

Випал відбувався двічі: до і після нанесення лаку²⁷. Дослідження свідчать, що саме техніка випалу (окислення – відновлення (зменшення надходження кисню) – повторне окислення) надавала давньогрецькому чорному лаку його оригінального кольору²⁸.

Давньогрецькі гончарні горни нагадували сучасний вулик. Піч мала вентиляційний отвір угорі та топочну камеру внизу. Сформовані та просушені вироби складали усередину та розводили вогонь у топочній камері. При горінні дерева чи вугілля кожен атом карбону приєднує два атоми кисню з повітря, і при цьому утворює діоксид карбону (CO₂). Коли температура підвищується, керамічні вироби набувають вишнево-червоного

18 Блаватский В. Указ. соч. – С. 23–24.

19 Chaviara A., Aloupi-Siotis E. The story of a soil that became a glaze: Chemical and microscopic fingerprints on the Attic vases // Journal of Archaeological Science: Reports. – 2015. – Vol. 7. – S. 510.

20 Егорова Т. Указ. соч. – С. 13–15.

21 Maish J., Svoboda M., Lansing-Maish S. Technical studies on some attic vases in the J. Paul Getty Museum // The colors of clay: Special techniques in athenian vases. – Malibu, 2006. – S. 8.

22 Schreiber T. Op. cit. – S. 53–55.

23 Maish J., Svoboda M., Lansing-Maish S. Op. cit. – S. 8.

24 Vito de K., Medeghini L., Mignardi S. Technological fingerprints of Black-Gloss Ware from Motya (Western Sicily, Italy) // Applied Clay Science. – Vol. 88–89. – 2014. – S. 202–213.

25 Vito de K., Medeghini L., Mignardi S. Op. cit. – S. 209–210.

26 Егорова Т. Указ. соч. – С. 16.

27 Sinpoli C. Op. cit. – S. 27.

28 Chaviara A., Aloupi-Siotis E. Op. cit. – S. 510–511.

кольору, а покриття (лак) зберігає теракотовий. Якщо погасити вогонь та повільно охолодити піч, покриття не змінить кольору.

На цій стадії майстер зменшує кількість кисню, що надходить до печі, перекривши доступ повітря: вентиляційний отвір закривають, до вогню додають сире дерево або вологу дерев'яну тирсу. При зменшенні доступу повітря атом карбону приєднує лише один атом кисню і утворює оксид карбону (CO). Червона глина, яку використовували давньогрецькі майстри, насичена оксидом заліза (III) Fe_2O_3 . При об'єднанні з киснем карбон сприяє утворенню у глині оксиду заліза (II) FeO , який надає керамічним виробам чорного кольору. Водяна пара з сирого дерева сприяє утворенню оксиду заліза Fe_3O_4 , який забарвлює поверхню кераміки у ще більш насичений чорний колір²⁹.

На колір покриття впливала і взаємодія з атмосферним карбоном під час випалу посудини у горні.

Під час випалу глиняна глазур, утворена дрібними калодними часточками, набувала блиску, в той час як не вкрита нею поверхня виробу, що містить грубі часточки, лишається матовою. Якщо піч загасити на цьому етапі та повільно охолодити, глазур буде яскраво-чорною, а глиняне тісто – сірим і матовим.

Майстер продовжував підтримувати низький рівень кисню в печі й одночасно збільшував температуру до 950°, після чого знову насичував випалювальну камеру киснем та повільно її охолоджував, для цього поступово відкривав вентиляційні отвори та вилучав сире дерево з топочної камери. Як наслідок, не вкриті глазур'ю ділянки посудин – більш пористі, ніж вкриті лаком, після насичення залізом набували червоного кольору.

Глазуровані ж ділянки керамічних виробів після завершення третього етапу випалу набували насиченого чорного кольору.

Цю техніку застосовували в чорно- і в червонофігурному розписах³⁰.

Отже, чорнолакова кераміка виготовлялась у кілька етапів. Спершу знаходили потрібні поклади глини, добре її очищували та відмюлювали, формували виріб на гончарному крузі. Великі посудини робили з кількох з'єднаних між собою елементів. На стадії застигання деталі з'єднували, проте форму посудини вже кардинально не змінювали. Одночасно виготовляли "чорний лак" для покриття поверхні – добре очищену, насичену мінералами та залізом глиняну суспензію. Найскладнішим етапом був обпал кераміки, який надавав покриттю блиску та кольору. Посудину обпалювали до та після нанесення лаку.

Таким чином, подана реконструкція процесу виготовлення аттичного чорнолакового посуду дає змогу уявити не лише складну технологію його виробництва, а й зрозуміти причини "життєздатності" цього виду продукції. Не виключено, що саме стала та відпрацьована технологія виготовлення сприяла появі високоякісного продукту, що користувався величезним попитом в межах всієї давньогрецької Ойкумени, і тим самим впливав на розвиток торгівельних відносин у Середземноморському та Чорноморському регіонах до-римського часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блаватский В. Д. История античной расписной керамики / В. Д. Блаватский. – Москва: Московский гос. ун-т, 1953. – 284 с.
2. Егорова Т. Е. Чернолаковая керамика IV–II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, ист. фак-т. – Москва, 2009. – 256 с.
3. Чечуліна І. О. До історії вивчення аттичної чорнолакової кераміки з Північного Причорномор'я // Археологія. – № 1. – 2015. – С. 12–18.
4. Чечуліна І. О. Штампований орнамент на аттичній чорнолаковій кераміці з Ольвії // Археологія. – № 2. – 2016. – С. 29–38.
5. Bormans P. Ceramics are more than clay alone. – Cambridge: Cambridge International Science Publishing Ltd, 2004. – 372 s.
6. Chaviara A., Aloupi-Siotis E. The story of a soil that became a glaze: Chemical and microscopic fingerprints on the Attic vases // Journal of Archaeological Science: Reports. – Vol. 7. – 2016. – S. 510–518.
7. Cook J. M. Old Smyrna: Fourth-Century Black Glaze // The Annual of the British School at Athens. – Vol. 60. – 1965. – S. 143–153.
8. Corbett P. Palmette stamp from an Attik B. Glaz. Workshop // Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. – Vol. 24. – Princeton, 1955. – S. 172–186.

²⁹ Wolf S., Liddy D., Newton G., Robinson V., Smith R. Classical and Hellenistic Black Glazed Pottery in the Mediterranean: A Study by Epithermal Neutron Activation Analysis // Journal of Archaeological Science. – Vol. 13. – 1986. – S. 245–259.

³⁰ Schreiber T. Op. cit. – S. 56.

9. *Vito de K., Medeghini L., Mignardi S.* Technological fingerprints of Black-Gloss Ware from Motya (Western Sicily, Italy) // *Applied Clay Science*. – Vol. 88–89. – 2014. – S. 202–213.
10. *Freestone I. C., Middleton A. P.* Mineralogical applications of the analytical SEM in archaeology // *Mineralogical Magazine*. – Vol. 51. – # 359. – 1987. – S. 21–31.
11. *Maish J., Svoboda M., Lansing-Maish S.* Technical Studies of Some Attic Vases in the J. Pail Getty Museum // Cohen, Beth. *The colors of clay: Special techniques in athenian vases* [Catalogue exhibition at the Getty Villa, Malibu]. – Los Angeles: The J. Pail Getty Museum, 2006. – S. 8–16.
12. *Oakley J.* Greek vase painting // *American Journal of Archaeology*. – Vol. 113. – 2009. – S. 599–627.
13. *Rotroff S.* Attic West Slope Vase Painting // *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*. – Vol. 60. – # 1. – 1991. – S. 59–102.
14. *Schreiber T.* Athenian Vase Construction. A potter's analysis. – Malibu, California: The J. Pail Getty Museum, 1999. – 312 s.
15. *Sinpoli C.* Approaches to archaeological ceramics. – London & New York: Plenum Press, 1991. – 238 s.
16. *Sparkes B., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C. – Princeton, 1970. – 472 s. 100 pl. 25 fig. (The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Vol. 12).
17. *Talcott L.* Attic Black-Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well // *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*. – Vol. IV. – 1935. – S. 476–523.
18. *Wolf S. R., Liddy D. J., Newton G. W. A., Robinson V. J., Smith R. J.* Classical and Hellenistic Black Glazed Pottery in the Mediterranean: A Study by Epithermal Neutron Activation Analysis // *Journal of Archaeological Science*. – Vol. 13. – 1986. – S. 245–259.

REFERENCES

1. *Blavatskiy V. D.* Istoriya antichnoy raspisnoy keramiki. – Moskva: Moskovskiy universitet, 1953. – 284 s.
2. *Egorova T. E.* Chernolakovaya keramika IV–II vv. do n. e. s pamyatnikov Severo-Zapadnogo Kryima. – Moskva, 2009. – 256 s.
3. *Chechulina I. O.* Do istoriyi vivchennya attichnoyi chornolakovoyi keramiki z Pivnichnogo Prichornomor'ya // *Arheologiya*. – 2015. – № 1. – S. 12–18.
4. *Chechulina I. O.* Shtampovaniy ornament na attichnsy chornolakovly keramitss z Olviyi // *Arheologiya*. – 2016. – № 2. – S. 29–38.

УДК 94(477)+069.8:623.4+001.89

Шевченко Олена Борисівна
молодший науковий співробітник,
Одеський археологічний музей НАН України
(Одеса, Україна)
medey.81@gmail.com

Shevchenko Olena
research associate,
Odesa Archaeological Museum,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Odesa, Ukraine)

ДОСВІД СКЛАДАННЯ ДОВІДНИКА НА ПРИКЛАДІ ЗІБРАННЯ САРМАТСЬКИХ МЕЧІВ ФОНДІВ ОАМ

THE EXPERIENCE OF COMPILING A REFERENCE BOOK BY THE EXAMPLE OF THE COLLECTION OF SARMATIAN SWORDS OF OAM FUNDS

Анотація

Автор пропонує приклад складання довідника груп артефактів, що зберігаються у музейних фондах, на прикладі складання довідника зібрання сарматських мечів фондів ОАМ. Головними засадами є зібрання найбільш повної інформації про ту чи іншу річ, починаючи з польової документації. Автор пропонує детальну інструкцію по кожному окремому пункту, що має рекомендаційний характер. Робота уможливіє зберігання великого обсягу інформації та уникнення помилок під час наукових досліджень. Укладання подібних довідників дасть змогу якомога менше турбувати сам артефакт.

Ключові слова: довідник, артефакт, музейна установа, база відомостей, первинна документація.

Summary

The author suggests an example of compiling a reference book of the groups of artifacts stored in the museum's collections by the example of the collection of Sarmatian swords of OAM funds. The main principle is to collect as fullest information as possible about a thing, including the field documentation. The author offers a detailed optional instruction for each particular step of this work. This allows to save the largest amount of information in one place, thus avoiding mistakes during the studies. In addition, the compilation of such reference books will allow minimization of disturbance of an artifact itself.

Key words: reference book, artifact, museum institution, database of information, initial documentation.

До музейних фондів потрапляють не тільки артефакти, а й документи про обставини та місця, де їх знайшли. Тому одним із головних завдань музейної установи є не тільки збереження речей, але й збереження їхньої супровідної інформації. Особливо це стосується матеріалів новобудовних експедицій другої половини минулого століття. Адже масштабні розкопки тих років нерідко супроводжувала плутанина або й втрата документів.

Окрім того, при публікаціях речей трапляються помилки, які можна виправити тільки під час ретельного вивчення базової документації.

Метою автора є створення довідника як зразка комплексної інформації про артефакти, що зберігаються у фондах музейних установ.

Першочергово автор планувала створити стандартний каталог сарматських мечів, що зберігаються у фондах ОАМ, і ознайомила із кількома статтями, присвяченими сарматським мечам з різних пам'яток, автори яких полемізували, звертаючись навіть до польової документації (втім, негативний вплив на дискусію мала відсутність деяких базових відомостей). Саме ці роботи наштовхнули автора на думку про необхідність створення не простого каталогу, а такого каталогу, в якому були б зібрані усі доступні відомості про кожний окремих меч. І починати потрібно було, перш за все, з польової документації.

Розроблена О. В. Симоненком типологія сарматських мечів з Північного Причорномор'я, до якої входять і екземпляри, що зберігаються у фондах ОАМ, значно полегшила первинну систематизацію¹.

1 Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. – СПб., 2010. – 328 с.

Структурно довідник було розділено, відповідно до означеної типології, на мечі та кинджали з кільцевим верхів'ям та мечі та кинджали з руків'ям-штирем. Стосовно інших категорій речей можна керуватися тим само принципом. Значно полегшують роботу наявні типології. Але якщо таких робіт немає, слід розробити власну.

На початку кожного розділу надавалася коротка довідка щодо особливостей побутування певного типу у Північному Причорномор'ї. Далі у вигляді таблиці викладалася загальна інформація про артефакти.

Таблиця має містити такі стовпчики: 1) № з / п; 2) назва пам'ятки (за алфавітом); 3) розміри виробу; 4) бібліографія.

Приклад складання базової таблиці наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Мечі та кинджали з кільцевим верхів'ям із зібрання ОАМ

№	Пункт	Шир.	Заг. довж.	Бібліографія
1	м. Біляєвка Біляєвського р-ну Одеської обл., № 1 / 4а	3,5	40	<i>Алексеева И. Л.</i> Раскопки Беляевского кургана // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1971. – Вып. 7. – С. 35.
2	с. Глибоке Татарбунарського р-ну Одеської обл., № 2 / 3	–	–	<i>Шмаглей Н. М., Черняков И. Т.</i> Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966 гг.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1970. – Вып. 6. – С. 47.
3	с. Огородне Білгородського р-ну Одеської обл., № 1 / 8	3	26*	<i>Субботин Л. В., Загинайло А. Г., Шмаглей Н. М.</i> Курганы у с. Огородное // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1970. – Вып. 6. – С. 133, рис. 7, 6.
4	с. Плавні Ренійського р-ну Одеської обл., № 23 / 1	3	18,2*	<i>Гудкова А. В., Фокеев М. М.</i> Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная в I–IV вв. н. э. – Киев, 1984. – С. 57, рис. 16, 3.

*Фрагментований; зазначено довжину збереженої частини.

Найбільша увага приділялася індивідуальній інформації до кожного екземпляра. Довідка має містити такі позиції:

1) № з / п – має відповідати номеру за порядком у загальній таблиці, що значно полегшить навігацію у довіднику;

2) інвентарний номер артефакту, відповідність якого необхідно порівняти із записом у інвентарній книзі. У разі виявлення невідповідності необхідно це вказати у довіднику та спробувати визначити правильний номер згідно документації. У випадках, коли річ складається з кількох деталей з різними інвентарними номерами, це потрібно відзначити у довіднику та вказати інвентарні номери кожної деталі;

3) номер за польовим описом. Слід зважати на те, що деякі предмети через поганий стан збереженості не завжди були записані до інвентарних книг. У цьому випадку необхідно вказати їхній номер за польовим описом, який слід перевірити за описом з польового щоденника. Найкращою є наявність у довіднику й інвентарного номеру, і номеру за польовим описом;

4) місце зберігання (музейні фонди або експозиція) – координати, які за необхідності дають змогу швидко знайти річ. Якщо предмет за документацією зазначено як наявний, але за результатами останнього звіряння не виявлений, це потрібно вказати у довіднику;

5) походження (назва пам'ятки, № кургану, № поховання);

6) датування;

7) розміри (ширина клинка, загальна довжина тощо); якщо річ збереглася не повністю, необхідно зазначити розміри найбільшої збереженої частини. У випадку, коли через погану збереженість речей вказати їхній розмір неможливо, ця інформація не зазначається;

8) опис візуального актуального стану артефакту – збереженість;

9) інформація зі звіту, що стосується речі. По завершенні цитати надається посилання на звіт та номери сторінок. Інформація зі звіту доповнюється усіма наявними зображеннями речі з альбому з відповідними підписами до малюнків. Якщо малюнки речі відсутні, це вказується у довіднику. Іноді єдиним зображенням морфологічного типу речі є фото з альбому. У разі виникнення будь-якої нестандартної інформації з базовими документами це необхідно вказувати у довіднику;

10) за тим самим принципом наводиться інформація з публікації (якщо така є): дослівна цитата з додаванням малюнка та посилання на літературу і на малюнки;

11) фото сучасного стану речі;

12) додаткова інформація: відомості про артефакт, не згадувані у попередніх пунктах, наприклад, інформація про реставрацію, участь у виставках тощо.

Варто зауважити, що зручність подібного довідника автор змогла оцінити безпосередньо як дослідник сарматської культури. Адже довідник розроблявся, перш за все, для власного користування. У музейному фонді варто зберігати роздрукований екземпляр довідника, а також необхідно вести динамічний електронний варіант, до якого можна вносити зміни, які неодмінно з'являться у наступній роботі. Наприклад, можуть з'явитися нові публікації або будуть знайдені втрачені документи. Усі нові відомості потрібно систематично вносити до електронної версії довідника.

Під час укладання довідника було виявлено низку обставин, які підтвердили необхідність такої ретельної роботи. Наприклад, сучасний стан деяких екземплярів мечів настільки незадовільний, що провадити графічні реконструкції неможливо. У цьому випадку важливо зберегти будь-які наявні зображення меча.

Показовою є ситуація з мечем з могильника 1 / 4, дослідженого поблизу м. Біляєвка Одеської обл., який розпався на дрібні фрагменти. Не набагато покращують ситуацію і відомості зі звіту та іншої польової документації, у яких відсутні фотографії речі. Під час публікації окремого малюнку меча також не було зроблено: є тільки схематичний малюнок на плані поховання. Єдиним зображенням меча є непевний малюнок з альбому.

При такому стані речей рекомендується дуже ретельно опрацювати документацію та фіксувати усі відомості про предмет, наприклад, про верхів'я меча, план поховання і місце розташування виробу.

Такий обсяг інформації дасть змогу під час наступних досліджень не турбувати зайвий раз саму річ, що значно покращить умови її зберігання. Цілком імовірно, що зафіксована у довіднику інформація повністю задовольнить науковців і спростить будь-яке дослідження мечів.

Інформація з довідника є вкрай важливою у разі втрати паспорту артефакту. Крім того, вона значно полегшується процес звіряння фондів.

Під час складання довідника були виявлені розбіжності та помилки як у польовій документації, так і у публікаціях. Іноді погрішності були суттєвими та мали подальше лавиноподібне поширення.

Автор сподівається, що досвід укладання довідника полегшить роботу науковців та зберігачів. Варто зазначити, що запропоновану форму не слід вважати остаточною. Адже кожна категорія речей має свою специфіку, яку слід враховувати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. – Санкт-Петербург: Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 328 с.

REFERENCES

1. *Symonenko A. V. Sarmatskye vsadnyky Severnogo Prychernomoria.* – SPb.: Fakultet fylolohyy u yskusstv SPbHU; Nestor-Ystoryia, 2010. – 328 s.

УДК 623.4

Дубяга Андрій Павловичаспірант,
Донецький національний університет ім. В. Стуса
(Вінниця, Україна)**Dubyaha Andriy**Vasyl' Stus Donetsk National University
(Vinnytsia, Ukraine)**ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ОЗБРОЄННЯ БРОНЗОВОЇ ДОБИ****FEATURES OF THE EXPOSITION OF WEAPON ELEMENTS OF THE BRONZE AGE****Анотація**

У роботі здійснюється спроба розглянути особливості інформаційного супроводу предметів озброєння, що експонуються у музеях. Наголошується на необхідності підвищення об'єктивності й інформативності зазначеної категорії знахідок шляхом глибшого аналізу комплексів, із яких походять знахідки, робиться акцент на врахуванні можливих сфер застосування знахідок. Також пропонується розглядати й експонувати предмети озброєння з огляду на чинну класифікацію археологічної зброї.

Ключові слова: бронзова доба, зброя, військова справа, сагайдачні набори, булава, ніж, спис.

Summary

This work is an attempt to consider the features of the information support of the exhibited items of arms. It is emphasized on the need to increase the objectivity and informativeness of this category of findings through deeper analysis of the complexes of findings. Emphasis is also put on the consideration of possible spheres of use of the findings. Besides, it is proposed to examine and exhibit arms on the basis of the archaeological classification of weapons.

Key words: Bronze Age, weapon, military affair, swag kits, mace, knife, spear.

Яскравість та інформативність експозиції музею залежить від його експонатів. Зважаючи на те, що відвідувачі музею, як правило, не є фахівцями з археології чи історії, образ минулого складається саме завдяки візуальному сприйняттю експоната та супровідної інформації про сферу побутування предметів.

Слід зазначити, що тема особливостей і окремих аспектів експонування предметів озброєння є недостатньо дослідженою і висвітлюється лише на рівні підручників із музеєзнавства і публікацій на сайтах музейних установ. Під час експонування предметів озброєння бронзової доби важливим є використання результатів археологічних досліджень, які дають змогу аналізувати контекстуальні особливості знахідок.

Перш за все, це – праці С. Н. Братченка, який на основі аналізу великого масиву археологічних матеріалів здійснює комплексний аналіз знахідок предметів озброєння доби бронзи (списи, булави, сокири, ножі, сагайдачні набори) і вводить до наукового обігу статистичні відомості щодо них.

Значний внесок у дослідження семіотичної ролі булав зробили дослідники Н. В. Бабкова та С. І. Берестнев. Зокрема Н. В. Бабкова на основі ретроспективного аналізу наголошує на розумінні булав як символів влади. С. І. Берестнев, ввів у науковий обіг критерії відокремлення зброї від символічних знахідок. Ці критерії гуртуються саме на метричних характеристиках знахідок. Важливою для висвітлення цієї проблеми є узагальнювальна праця В. І. Клочка, який здійснив систематизацію й огляд військової справи в Україні доби бронзи та праісторичного етапу. Основою для побудови експозицій предметів озброєння можуть стати і теоретичні доробки – категоріальний аналіз зброї С. Венцла.

Метою дослідження є розгляд основних підходів до розуміння призначення предметів озброєння, створення практичних рекомендацій із експонування зазначеної категорії музейних предметів для підвищення їхньої інформативності.

Експонування археологічних знахідок завжди викликає низку дискусій, спричинених тим, що при класифікуванні музейних предметів часто враховується лише один із чинників, наслідками чого може стати введення в оману відвідувачів музею та недостатнє розкриття інформативних можливостей експоната. Особливо це питання актуальне для праісторичного (дописемного) періоду розвитку людства, до якого, зокрема, належать ранні та середній етап доби бронзи на території України. Попри те, що деякі дослідники, зокрема С. Ж. Пустовалов, наголошують на існуванні знакової системи¹, доведеним цей факт наразі вважати

1 Пустовалов С. Ж. Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у

не можна.

Говорячи про середньобронзову добу Надчорномор'я, слід згадати, що, оскільки для цього часу відсутні іконографічні джерела, інтерпретація предметів озброєння здійснюється на основі археологічних джерел, переважно поховань, оскільки, як зазначав С. Н. Братченко, поселення катакомбної культури вивчені недостатньо².

Це ускладнює інтерпретацію матеріалів під час їхнього експонування, оскільки саме ритуальний контекст та релігійні уявлення визначають сакральне навантаження поховального реманенту. Відтак, наявність виробничого інструментарію не завжди походить із захоронення ремісника, а зброї – воїна. Деякі знахідки можуть бути предметами-маркерами соціального статусу³.

Серед предметів озброєння скотарського населення середньобронзової доби зустрічаються сагайдачні набори, ножі, сокири, булави, вістря списів тощо⁴. Для правильної атрибуції цих предметів необхідно звернути увагу на доробок теоретика військової справи в історичній ретроспективі С. Венцла, який розробив систему класифікації знахідок щодо їх належності до військової справи. Зокрема дослідник наголошує, що слід розрізняти:

- спеціалізовану зброю, яку необхідно трактувати, як озброєння;
- неспеціалізовану зброю, яку могли використовувати як для військових дій, так і в господарстві; зараховувати її до елементів озброєння можна з урахуванням аналізу всього комплексу знахідок та обставин їхнього виявлення;
- випадкову зброю – це предмети, які люди могли використовувати, як зброю, але вони не є такими за своєю суттю⁵.

Аналіз знахідок предметів військового спорядження носіїв катакомбної культури (2 700–2 000 рр. до н. е.) свідчить, що спеціалізована зброя у них досі не виявлена, а більшість знахідок можуть бути зараховані до неспеціалізованої. Цей аспект слід враховувати під час створення експозиції.

Проаналізуємо окремі категорії знахідок. Сагайдачні набори представлено вістрями стріл, рідше – рештками луків (що, як правило, мають вигляд випростаних палиць поганої збереженості), ще рідше – залишками сагайдаків. Оскільки матеріал для виготовлення луків і сагайдаків є недовговічним, під час експонування доречно використовувати репродукції та муляжі. Супровідні підписи (етикетаж, анотації) до цих знахідок мають зазначати, що сагайдачні набори могли використовувати також і для полювання, хоча наявність поховань із ознаками поранень стрілами⁶ дає можливість інтерпретувати їх як зброю. Отже, експонувати сагайдачні набори чи їхні окремі елементи як вид озброєння можна лише тоді, якщо вони походять із поховальних комплексів із чіткими ознаками військової приналежності.

Бронзові ножі означеного періоду походять переважно з катакомбних поховань басейну Дону. Згідно з класифікацією С. Н. Братченка, вони поділяються на три типи: 1-й та 2-й – привільненський та листовидні⁷. Хоча ножі можна вважати поширеною знахідкою, питання застосування цього елемента поховального реманенту є дискусійним: ніж могли використовувати як військовою або мисливську зброю і як знаряддя праці. На думку С. Н. Братченка, класифікація предметів утилітарного ужитку складна, бо їхня форма та розмір можуть змінюватися внаслідок використання предмету⁸. Оскільки питання інтерпретації ножів лишається відкритим, під час експонування ці предмети доцільно супроводжувати інформацією про різні сфери їх застосування.

Також це стосується і використання кам'яних та бронзових сокир, які могли бути господарським знаряддям, зброєю або поєднувати обидві функції. Наявність поховань зі слідами на людських рештках поранень сокирами свідчить про використання останніх як зброю. Отримати свідчення використання сокир у господарстві можна за допомогою трасологічного аналізу, проте нині немає інформації про подібні дослідження.

На особливу увагу заслуговують булави, призначення яких також дискусійне. Зокрема, дослідники вважають їх не предметами озброєння, а інсигніями влади, зважаючи на метричні характеристики булав, діаметр наверхників яких коливається у межах 4–6 см. С. Н. Братченко пояснює невеликі розміри булав тим,

північному Причорномор'ї // Наукові записки НА УКМА. Теорія та історія культури. – № 18. – С. 38.

2 Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2006. – С. 233.

3 Дубяга А. П. Поховання катакомбної спільноти з булавами // Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 14–15 травня 2015 р. – Житомир-Вінниця, 2015. – С. 63.

4 Дубяга А. П. Військова справа у скотарів середньобронзового віку Північного Причорномор'я: історіографічний аспект // Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету. – № 8. – 2016. – С. 31.

5 Vencel S. War and Warfare in Archaeology // Journal of Anthropological Archaeology. V. 3. # 2. 1984. p. 127.

6 Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5 000–900 рр. до Р. Х.). – К., 1996. – С. 71.

7 Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху бронзы (Периодизация и хронология памятников). – К., 1976. – С. 49–50.

8 Там само. – С. 51.

що вони є “не летальною” зброєю, проте не відкидає розуміння їх як інсигній влади чи парадної зброї⁹.

Щодо цього слід згадати С. І. Берестнева, який наголошує: “Якщо предмет не має виразного практичного значення або через свою структуру не може використовуватись у якості останнього, він має суто символічний характер.”¹⁰ Відсутність свідчень використання булав як зброї, їхні морфометричні характеристики та рідкісність їх виявлення, вочевидь, свідчать на користь того, що ця категорія знахідок була символом влади¹¹. Як владний атрибут тлумачить булаву і Н. В. Бабкова: “У випадку виявлення булави у похованні дитини, це символізує смерть (загибель) спадкоємця влади – сина очільника певної громади.”¹² Авторка доходить висновку, що булава символізувала військову владу. Отже, булави доцільно експонувати як символи влади, не відкидаючи можливість їх використання як зброї.

Таким чином, за доби середньої бронзи серед поховального реманенту зустрічаються зразки неспецифічної зброї, які слід експонувати у супроводі вичерпної інформації про особливості й можливості їхнього використання. Такий підхід дасть змогу збільшити інформативність експонатів, а також дасть можливість відвідувачам самостійно робити висновки про рівень розвитку соціального організму зазначеного періоду взагалі та військової справи зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабкова, Н. В. Булава та пернач у дослов'янський період історії України / Н. В. Бабкова // Вісник ХДАК. – 2009. – № 27. – С. 4–11.
2. Берестнев С. І. Об “инсигниях власти” эпохи палеометала / С. И. Берестнев // Проблемы истории та археологии Украины: Материали VIII Міжнародної наукової конференції (Харків, 9–10 листопада 2012 р.). – Харків: НТМТ, 2012. – 100 с.
3. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С. Н. Братченко // Материали та дослідження з археології Східної України: зб. наук. праць. – Луганськ: СХУ ім. В. Даля, 2006. – С. 32–305.
4. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху бронзы (Периодизация и хронология памятников): монография / С. Н. Братченко.– Київ: Наукова думка, 1976.– 252 с.
5. Дубяга А. П. Військова справа у скотарів середньобронзового віку Північного Причорномор'я: історіографічний аспект / А. П. Дубяга // Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету. – № 8. – 2016. – С. 31–35.
6. Дубяга А. П. Поховання катакомбної спільноти з булавами / А. П. Дубяга. // Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 14–15 травня 2015 р. – Житомир-Винниця, 2015. – С. 63–64.
7. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.) / В. І. Клочко – Київ: АртЕк, 1996. – 337 с.
8. Пустовалов. С. Ж. Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у північному Причорномор'ї / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – Київ: КМ “Academia”, 2000. – № 18. – С. 19–40.
9. Vencl S. War and Warfare in Archaeology // Journal of Anthropological Archaeology / S. Vencl. V. 3. # 2. 1984. Pp. 116–132.

REFERENCES

1. Babkova. N. V. Bulava ta pernach u doslov'yanskiy period istorii Ukraini / N. V. Babkova // Visnik KhDAK. – 2009. – № 27. – S. 4–11.
 2. Berestnev S. I. Ob “insigniyakh vlasti” epokhi paleometala / S. I. Berestnev // Problemi istorii ta arkheologii Ukraini: Materiali VIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kharkiv. 9–10 listopada 2012 r.). – Kharkiv: NTMT. 2012. – 100 s.
 3. Bratchenko S. N. Leventsovskaya krepost. Pamyatnik kultury bronzovogo veka / S. N. Bratchenko // Materiali ta doslidzhennya z arkheologii Skhidnoi Ukraini: Zbirnik naukovikh prats. – Lugansk: SNU im. V. Dalya. 2006. – S. 32–305.
 4. Bratchenko S. N. Nizhneye Podonye v epokhu bronzy (Periodizatsiya i khronologiya pamyatnikov): monografiya / S. N. Bratchenko.– K.: Naukova dumka. 1976.– 252 s.
 5. Dubyaga A. P. Viyskova sprava u skotariv serednobronzovogo viku Pivnichnogo Prichornomor'ya: istoriografichniy aspekt / A. P. Dubyaga // Visnik studentskogo naukovoï tovaristva Donetskogo natsionalnogo
- 9 Братченко С. Н. Левенцовская крепость... – С. 290–291
- 10 Берестнев С. І. Об “инсигниях власти” эпохи палеометала // Проблемы истории та археологии Украины: мат. VIII Міжнар. наук. конф. (Харків, 9–10 листопада 2012 р.). – Харків, 2012. – С. 12.
- 11 Клочко В. І. Озброєння та військова справа... – С. 64.
- 12 Бабкова Н. В. Булава та пернач у дослов'янський період історії України // Вісник ХДАК. – 2009. – № 27. – С. 5.

universitetu. – № 8. – 2016. – S. 31–35.

6. *Dubyaga A. P.* Pokhovannya katakombnoi spilnoti z bulavami // Zbirka materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktichnoi konferentsii z mizhnarodnoyu uchastyu. 14–15 travnya 2015. – Zhitomir-Vinnitsya. 2015. – S. 63–64.

7. *Klochko V. I.* Ozbroyennya ta viyskova sprava davnego naselennya Ukraini (5000–900 rr. do R. Kh.) / V. I. Klochko – K.: ArtEk. 1996. – 337 s.

8. *Pustovalov S. Zh.* Znakova sistema naselennya ingulskoi katakombnoi kulturi ta problema poyavi pisemnosti u pivnichnomu Prichornomor'i / S. Zh. Pustovalov // Naukovi zapysky NaUKMA. Teoriia ta istoriia kultury. – Kyiv: KM "Academia", 2000. – № 18. – Pp. 19–40.

9. *Venci S.* War and Warfare in Archaeology // *Journal of Anthropological Archaeology*. V. 3. № 2. 1984.

УДК 94(477.46)(092)

Кривошея Ігор Іванович,
кандидат історичних наук, професор,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
(Умань, Україна)
igorkryvosheia@gmail.com

Якименко Людмила Миколаївна,
кандидат філологічних наук,
незалежний дослідник
(Умань, Україна)
yakimenkoludmilka@gmail.com

Kryvosheia Igor
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Professor,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine)

Yakymenko Lyudmyla
Candidate of Philological Science (PhD),
independent researcher
(Uman, Ukraine)

ВНЕСОК НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ В РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА УМАНЩИНІ

NADIYA SUROVTSOVA'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF MUSEUM WORK IN UMAN REGION

Анотація

На основі мемуарної літератури, архівних матеріалів і наукових напрацювань низки вітчизняних та зарубіжних дослідників відтворено діяльність Надії Суровцової в уманський період її життя й творчості в галузі краєзнавства, етнографії й мистецтвознавства. Можна окреслити кілька напрямків її роботи: праця в Уманському краєзнавчому музеї, активна участь у відкритті Уманської картинної галереї, вивчення історії міста й дендропарку "Софіївка", написання численних статей краєзнавчого характеру в місцевій і зарубіжній пресі, аналіз яких стане темою наступних досліджень.

Ключові слова: Надія Суровцова, Умань, Уманський краєзнавчий музей, картинна галерея, пам'ятник Тарасові Шевченку, хасиди.

Summary

Nadiya Surovtsova's activity in Uman period of her life and her activities in the fields of local history, ethnography and art criticism are reconstructed on the basis of memoirs, archival materials and the studies of a number of Ukrainian and foreign researchers. The following directions of her work can be singled out: work in Uman museum of local lore, active participation in the opening of Uman art gallery, studying the history of the city and 'Sofiyivka' park, numerous articles on local history in the city and foreign press. The analysis of such articles will be the topic of our next studies.

Key words: Nadiya Surovtsova, Uman, Uman museum of local lore, art gallery, the monument to Taras Shevchenko, the Hasidim.

Серед численних жертв сталінських репресій епохи "розстріляного відродження" в Україні опинилася й Надія Віталіївна Суровцова – талановита письменниця, журналістка, учасниця пацифістського жіночого руху, що розгортався в міжвоєнні роки в Європі, дипломатка, історик-краєзнавець, етнограф. Арешт Н. Суровцової в Харкові в 1927 р. за звинуваченням у шпигунстві на користь Польщі й Німеччини був своєрідним покаранням за її відмову співпрацювати з органами державної безпеки і свідчити проти колег та друзів. Після 30-річного

ув'язнення в 1957 р. жінка повернулася в Україну, в Умань, до батьківського будинку, частину котрого довелося повертати через суд. Спочатку вона була амністована, а потім і повністю реабілітована за відсутністю складу злочину.

Про уманський період життя письменниці в спогадах, листах, інтерв'ю побіжно згадують друзі й знайомі Надії Віталіївни (Л. Падун-Лук'янова, Я. Дашкевич, К. Матвіюк, Б. Чорномаз, Р. Корогодський, М. Коцюбинська, П. Кравчук). Її біографія, наукова діяльність, творча спадщина ставали об'єктом дослідження науковців із різних галузей знань – істориків, літературознавців, краєзнавців, серед котрих варто назвати Я. Дашкевича¹, Ю. Дойкова², Р. Корогодського³, М. Коцюбинську⁴, І. Кривошею⁵, О. Ототюка⁶, Л. Падун-Лук'янову⁷, П. Синицького⁸, Ю. Хорунжого⁹, О. Шевченко¹⁰ та інших. Серед найбільш ґрунтовних наукових досліджень життєвого й творчого шляху видатної українки варто назвати монографію, більше півсотні статей і кандидатську дисертацію Л. Якименко¹¹. Водночас краєзнавча й етнографічна діяльність Н. Суровцової в Умані зовсім не досліджена, тому саме розкриттю цього аспекту її діяльності й присвячено нашу статтю.

Надія Віталіївна належала до когорта відомих і знаних краєзнавців. Після свого повернення із заслання (1957) вона на добровільній основі працювала в місцевому краєзнавчому музеї й дуже багато зробила для збереження історичної пам'яті про місто і його минуле, брала активну участь у культурному житті Умані, натхненно, з ентузіазмом, самовіддано займалася етнографічною роботою, організовувала виставки народної творчості. Н. Суровцова сподівалася, що її досвід, подвижництво, допитливий розум, навички наукової роботи будуть корисними насамперед у галузі краєзнавства й музейної справи рідного міста Умань.

Історія створення Уманського краєзнавчого музею починається з 1906 року, коли з ініціативи вчителя чоловічої гімназії, а згодом відомого українського археолога, мистецтвознавця та музеєзнавця Данила Щербаківського був створений гурток любителів старовини. Члени гуртка зібрали цікаву колекцію старовинних речей, декоративних розписів, предметів побуту, але музей не відкрили через заборону місцевої влади.

Н. Суровцова особисто знала Д. Щербаківського, авторитетного вже на той час етнографа, археолога, музеєзнавця, адже він викладав у жіночій гімназії, де працювала її мати і де вона сама здобувала освіту. Данило Михайлович, а також інші вчителі та учні гімназії, незважаючи на російськомовне середовище, були небайдужі до долі рідного народу, культури, мови. Вони активно займалися етнографічною роботою, захоплювалися народною творчістю, вивчали історію рідного краю, українську літературу, намагалися поширити українську мову в щоденному житті інтелігенції. Ентузіасти їздили на батьківщину Тараса Шевченка, не раз відвідували Чернечу гору¹².

Першим директором й організатором "Історичного музею Уманщини", відкриття якого відбулося в приміщенні 1-ї Української гімназії імені Б. Грінченка в листопаді 1917 р., був Петро Курінний – відомий український археолог та мистецтвознавець. Надія Віталіївна дружила з сином Петра Курінного, а в щоденниках самого краєзнавця згадується про батька Н. Суровцової Віталія Петровича¹³.

У 1924 р. музей не тільки став державним, але й отримав нову назву – "Соціально-історичний музей

1 Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2007. – 808 с.

2 Дойков Ю. Надія Суровцова: на засланні в Архангельську (1933–1937). – Архангельськ, 2005. – 92 с.; Дойков Ю. Надія Суровцова-Олицкая. Вена – Колыма. (1919–1939). По материалам архивов Службы безопасности Украины и Л. Н. Падун-Лукьяновой (Киев), ГАРФ (Москва). – Архангельськ, 2010. – 67 с.

3 Корогодський Р. Природа доброти й сподівання // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 77–78. – С. 135–143.

4 Коцюбинська М. Х. Мої обрії: в 2 т. – К., 2004. – Т. 2. – 386 с.

5 Кривошея І. І. Гендерний аспект мілітаристського дискурсу в еґодокументах: компаративний аналіз мемуарів "уманського періоду" Надії Суровцової та Петра Курінного // Гілея. – Вип. 90 (№ 11). – 2014. – С. 117–122.

6 Ототюк О. Творчий шлях Н. В. Суровцової // Шевченківська весна: мат. Міжнарод. наук.-практич. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип IV: у 3 ч. – Ч. 3. Історія. – К., 2006. – С. 342–345.

7 Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову // Березіль. – 1992. – № 3–4. – С. 144–149.

8 Синицький П. Е. Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 2005. – Вип. 30. – С. 278–295.

9 Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Есеї-парсуни. – К., 2004. – 208 с.

10 Шевченко О. Надія Віталіївна Суровцова – страдницький шлях великої українки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 74–76. – С. 43–46.

11 Якименко Л. М. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.): монографія. – Луганськ, 2010. – 272 с.

12 Якименко Л. М. Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу: монографія. – Умань, 2016. – С. 54.

13 Там само. – С. 76.

Уманської округи" й інше приміщення, у якому знаходиться й нині (це колишня приватна лікарня терапевта М. Піотровської, пам'ятка архітектури початку ХХ ст.). У роки Другої світової війни музей було розграбовано. Окупанти вивезли найцінніші колекції: картини іспанських, голландських, польських художників, археологічну, нумізматичну колекції, меблі XVI–XVII ст., стародруки¹⁴.

Наприкінці 1960-х рр., переймаючись культурним рівнем уманців, Н. Суровцова взялася за організацію відділу мистецтва в музеї, за створення етнографічного залу, картинної галереї, гуртків для школярів – історичного, природничого, нумізматично-філателістичного; з її ініціативи виник гурток "Старожили Умані". Усе це була не лише декларація намірів, але й клопітка повсякденна робота.

У палкій промові "Любов до Батьківщини не має віку" Н. Суровцова звернулася до старожилих Умані, до тих, котрі "знають минуле, які винесли на своїх плечах його труднощі, які жили його radoщами, перемогами, досягненнями"¹⁵, із закликом працювати над мемуарами про Умань, про її історію. Тим більше, що при Уманському краєзнавчому музеї з ініціативи Н. Суровцової був створений гурток "Старожили Умані". Саме його постійні відвідувачі, як і звичайні уманці, не байдужі до історичної пам'яті, підготували близько двох десятків спогадів. Це почесний громадянин Умані, доктор Гудима, колишні міські голови Договинський і Торубаров, а також громадяни Кучережко (родич відомого художника І. Іжакевича), Балауша (написав про історію села Рижавка), І. Волошенко (згадав про І. Кулика), Г. Петрашевич. На сторінках мемуарів знайшла своє місце історія царського підпілля, партизанської боротьби, Другої світової війни. Крім того, завдяки місцевим ентузіастам краєзнавчий музей поповнився численними археологічними знахідками доби кам'яного віку, вишитими портретами, збірками народного мистецтва, килимами, списками доби Гайдамаччини. Н. Суровцова активно заохочувала людей сприяти збереженню пам'яток історії та культури, працювати над увіковіченням пам'яті поколінь.

Пані Надія почала працювати над упорядкуванням бібліотеки для Уманського краєзнавчого музею: "Ми затіяли привести до ладу бібліотеку музею, там 3,5 тис. книжок і немає навіть картотеки"¹⁶. У листі до К. Данилової – своєї вчительки й давньої подруги – вона ділилася планами, раділа досягненням: "Я хочу, щоб "краєзнавство", казенне вивчення загальновідомого спалахнуло гарячим полум'ям любові до батьківщини, на будь-якому відтинку часу й жилплощі"¹⁷.

Насамперед Надія Віталіївна хотіла концептуально змінити експозицію музею, в чому її підтримували колеги, але для цього потрібно було отримати дозвіл від партійного керівництва міста та району. Зусилля виявилися не марними: її доповіді на вченій раді музею оживили, збадьорили, стимулювали працівників музею – напівмертвої установи, як вона його називала. Жінка порівнювала себе із синицею, що запалила море, а насправді – серця й душі людей натхненням та ентузіазмом.

"Щось вдалося зробити, але програма-максимум, звичайно, провалилася, про що Надія Віталіївна говорила із сумом, – пригадує Р. Корогодський. – Катерина Львівна, її зовиця, навпаки, неначе раділа, мовляв, коли ти вже зрозумієш, що поки живий хоч один комуніст, культура, як той панцерник, стоятиме на запасному путі, бо вона їм не потрібна. Ні твоя культура, ні твоя історія тим більше"¹⁸. Проте Надія Віталіївна не занепадала духом, не зневірювалася, бо "була спрямована на творення, на дію"¹⁹.

Колеги-краєзнавці й етнографи з Львівського музею етнографії та художнього промислу Антон Будзан і Катерина Матейко на запрошення Надії Суровцової відвідали "Софіївку" і запросили гостинну уманчанку побувати у Львові. Там вона познайомилася з Савиною Сидорович, а через неї – із її зятем І. Крип'якевичем – українським істориком. Це було дуже вчасно. В одному з листів вона пише: "<...> Наближався саме ювілей Коліївщини. <...> Дуже хотілося і собі щось зробити для тої знаменної дати. <...> Треба було чієсь дуже високої ради". Саме пані Надія запропонувала святкувати славу дати в Умані. Як не дивно, але з такими планами, які підтримав також І. Крип'якевич, згодилися в Українській академії наук, й урочистості з нагоди річниці повстання таки відбулися в Умані.

Під час святкування 200-річчя Коліївщини йшлося про відкриття пам'ятника І. Гонті й М. Залізнику.

14 Уманський краєзнавчий музей [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/file/414> (дата звернення: 11.07.2018). – Назва з екрана.

15 Суровцова Н. Промова. Любов до Батьківщини не має віку // Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової. – С. 2.

16 Суровцова Н. Листи. – К., 2001. – Кн. 1. – С. 196.

17 Там само. – С. 233.

18 Корогодський Р. Природа доброти й сподівання... – С. 136.

19 Там само.

Н. Суровцова повідомляє, що “на майдані недалеко від старовинної ратуші заступник голови Ради Міністрів П. Тронько перерізав урочисту стрічку, і глядачі побачили камінь, на якому викарбовано золотом слова: “Тут буде споруджено пам’ятник ватажкам селянського антифеодального повстання Залізняка та Гонті”²⁰. За виконання макету пам’ятника взявся І. Гончар, заслужений діяч мистецтва УРСР. Невдовзі його робота була представлена у виставковому залі Жовтневого палацу в Києві на розсуд відвідувачів, а її фото надіслано уманцям для ознайомлення. “Два вершники на баских конях, подолавши кручу, у дружньому потиску рук тримають символ повстання – прапорець, що майорить від степового вітру”²¹, – так описувала пам’ятник Надія Віталіївна в червні 1968 р. Його встановлення, як і виготовлення, затрималося на пів століття. Через політичні, а згодом фінансові проблеми зі зведенням скульптури вирішили не поспішати. Лише 21 листопада 2015 р. в Умані нарешті з’явився пам’ятник героям Гайдамаччини І. Гонті й М. Залізняка. Скульптуру вагою п’ять тонн було виготовлено, як і планувалося 47 років тому, київськими скульпторами, та, мов за описом Н. Суровцової, обидва ватажки – на баских конях, тільки авторка пішла з життя 32 роки тому, не дочекавшись знаменної події, якій щиро раділи всі уманці.

У зв’язку зі святкування 200-річчя Коліївщини в Умані до Надії Віталіївни звернувся з проханням її давній знайомий – редактор канадського журналу “Життя і слово” П. Кравчук: “Коли у Вашому Умані буде виїзна секція АН УРСР, коли будуть урочистості з приводу Коліївщини, напишіть нам зразу кореспонденцію для «Життя і слова»”²². Письменниця одразу ж пристала на таку пропозицію, за що й отримала щире подяку від редакції журналу. Озвучив її Петро Ількович у листі від 2 вересня 1968 р.: “Післали газету з Вашою статтею про відзначення 200-річчя Коліївщини в Умані. Спасибі Вам за хорошу інформативну статтю”²³. Крім того, Надія Віталіївна підготувала чудовий захід під назвою “Видатні місця, пов’язані з повстанням 1768 р. Коліївщиною”, сценарій котрого сама й написала²⁴.

Як з’ясувалося, “на цьому не скінчилася доброзичливість Івана Петровича, – згадувала Надія Віталіївна, – він дав мені, чужинці, листа до Івана Лукича Бутича, що відкрив мені двері у київські архіви”²⁵. У них, а також в Академії наук, у газетному архіві вона черпала унікальну інформацію про села Уманщини, про жителів міста, про судові справи. Багато спогадів та роздумів навіяли матеріали “охранки”, жандармського управління, губернаторства, Судової палати, адже там ішлося про дорогих, знайомих їй людей: про Г. Куриндіна (учитель уманської гімназії, заарештований за звинуваченням у шкідливій агітації серед молоді), братів Якутських, В. Шилова, Д. Щербаківського. Н. Суровцова так описувала свої почуття: “Так дивно сидіти в надрах архіву і в могильній тиші читати живі справи близьких, любих та шанованих людей! Просто жах, як все зберігається, а люди відходять!”²⁶.

Окрім роботи в архівах, письменниця налагоджувала в Києві зв’язки зі скульпторами та художниками: її засмучувала обмеженість та провінційність уманців, що не мали змоги й бажання побачити, доторкнутися до справжнього мистецтва. Так виникла ідея створення пересувної виставки, а згодом і відкриття картинної галереї в колишньому костьолі: “Я не можу створити в Умані Третьякову, але сотню-другу гарних робіт сподіваюся роздобути”²⁷.

Вона запропонувала культурно-освітній проект: “Я маю на думці утворення в Умані картинної галереї”²⁸, – йдеться в одному з листів до М. Бажана, а далі: “В Умані живе покоління. Живе і вже майже доживає, не побачивши в житті ні картин, ні репродукції, не почувши слова про них. А потім подумала – адже були ж передвижники?”²⁹

Надія Віталіївна запропонувала використати місцевий костел, аби в його приміщенні відкрити картинну

20 Суровцова Н. Майбутня окраса міста // Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової. – С. 1.

21 Там само. – С. 2.

22 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. Спр. 1 012. Листи П. Кравчука до Суровцової. Лист від 24 березня 1968 р. – Арк. 1.

23 Там само. – Арк. 2.

24 Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової. Сценарій. Видатні місця, зв’язані з повстанням 1768 р. “Коліївщиною” (машинописний і рукописний тексти).

25 Суровцова-Олицька Н. Савина Йосипівна Сидорович // Родинний архів Надії Павлівни Мудрої. – Арк. 7.

26 Суровцова Н. Листи... – С. 232.

27 Там само. – С. 219.

28 ІР НБУВ. – Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. Спр. 371. Бажан М. П. та Ніна Суровцова. Листи. 8 серпня 1956 – 21 грудня 1977 р. Лист від 8 серпня 1971 р. – Арк. 1.

29 Суровцова Н. Листи... – С. 219.

галерею. “Умань має прекрасну будівлю XIX віку – бувший костел у центрі міста. На реставрацію приміщення за кошторисом потрібно 17 тис., більше п’яти тисяч має міськрада за оренду костелу під склад. А тому часто виринають чутки, що приміщення віддадуть під спортбазу. Це заощаджує кошти. Бо тоді ремонт зробить хтось інший”³⁰, – пише вона в листі до М. Бажана.

У своїй палкій промові Надія Віталіївна намагалася переконати присутніх у потребі відкриття картинної галереї: “Зрозуміло, що місто з двома вищими школами та місцева художня студія при будинку культури і особливо педагогічним інститутом та великий район дуже скористаються з наявності галереї. В ній будуть сконцентровані осередки вивчення образотворчого мистецтва, буде змога робити систематичні цикли лекцій, там, нарешті утвориться відділ видатних художників, що походять з Уманщини, стаціонарний відділ класичного реалістичного мистецтва, народних умільців, та робитимуть тематичні пересувні виставки”³¹.

Відкриття галереї відбулося в 1974 р., але про участь у цьому проекті Надії Віталіївни не згадали – у її житті почався черговий етап цькування кадебістами. Щодо цього Б. Черномаз пригадав цікаву історію. В Умані навпроти парку ім. Черняхівського ріс старезний дуб. Міська влада вирішила зрізати кілька гілок, аби вони не заважали рухові транспорту й не торкалися лінії електропередач. Надія Віталіївна вважала, що це знищить дерево, а тому домоглася, аби ніякого обрубання гілок не було.

Крім того, із листа Н. Суровцової до П. Кравчука від 2 лютого 1964 р. дізнаємося про те, що жінка ініціювала встановлення пам’ятника Тарасу Шевченку в Умані: “Дуже за почесну Ви взяли справу <...>. Де-де, однак в Умані такий пам’ятник повинен бути споруджений, бо Великий Кобзар дуже любив це місто”³². Тарас Шевченко двічі відвідував Умань: уперше побував у дитинстві, коли чумакував із батьком, а вдруге – у 1845 р., після чого написав поему “Холодний яр”. Поет побував у “Софіївці”, що зрозуміло зі змісту повісті “Княгиня” (1853): “Бачив я на своєму віку такі хороші сади, як приміром Уманський і Петербурзький...”. Тому не випадковим, як зауважує М. Бажан, є встановлення в Умані пам’ятника Т. Шевченку (1981). Авторами-скульпторами стали народний художник України Олександр Скобліков та архітектор, лауреат премії ім. Т. Шевченка Анатолій Ігнатенко³³. Надія Суровцова ще за життя споглядала величного кам’яного Кобзаря над тихими хвилями Осташівки в рідному місті.

Доступ до київських, львівських архівів та бібліотек дав змогу Надії Віталіївни зібрати безцінні матеріали про історію уманського краю, про створення дендропарку “Софіївка”, поповнити краєзнавчу скарбничку чарівними романтичними легендами про красуню-гречанку Софію Главені де Вітте Потоцьку. До рук дослідниці потрапив унікальний епістолярій – листування графині Потоцької. Крім того, у розпорядження Уманського краєзнавчого музею була надіслана з Москви франкомовна книжка про “Софіївку”, датована ще 1846 р. Над перекладом коштовної знахідки Суровцова працювала разом із директором музею. Ця робота обом приносила велике задоволення: “Вдвох це зовсім весело; він приходить вранці до мене, і до обіду ми працюємо”³⁴. Хоча коли книга вийшла друком, прізвища пані Надії, як і можна було передбачити, зазначено не було.

Однак це їй не заважало й далі плідно працювати. Так, Н. Суровцова одна з перших, якщо не єдина на той час дослідниця, що підготувала краєзнавчу статтю про уманських хасидів, а конкретніше – про перших паломників-євреїв, котрі шукали могилу цадика Нахмана (1772–1810) – засновника брацлавського (бресловського) хасидизму, похованого, за його ж заповітом, в Умані на єврейському кладовищі поруч із загиблими під час Коліївщини. Стаття під назвою “Брацлавський цадик”, написана в жовтні 1970 р., вийшла друком аж у 1992 р. у журналі “Україна – Ізраїль”³⁵.

Авторка згадує про те, що на поч. XX ст. до революції 1917 р. жителі міста Умань були свідками дивних подій: щороку до могили цадика з-за кордону приїздили старі чудернацькі євреї, із довгими пейсами, у лапсердаках, співали, танцювали довкола поховання. У післяреволюційний період вже ніхто не навідувався на занедбане кладовище: “кози пасуться, участки довкола роздають, щоб хутчіш будувалися”³⁶.

30 ІР НБУВ. – Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. Спр. 371... – Арк. 1.

31 Там само. – Арк. 2.

32 ІР НБУВ. – Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. Спр. 998. Листи П. Кравчука до Суровцової. Лист від 8 серпня 1962 р. – Арк. 2.

33 Тарас Шевченко в Умані побував двічі [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://04744.info/istoriya-umani/item/2989-taras-shevchenko-v-umani-pobuvav-dvichi> (дата звернення: 11.07.2018). – Назва з екрана.

34 Суровцова Н. Листи... – С. 197.

35 Суровцова Н. Брацлавський цадик // Україна – Ізраїль. – 1992. – № 1. – С. 143.

36 Там само. – С. 147.

Згодом євреї Ізраїлю звернулися з проханням до СРСР дати дозвіл навідатися в Умань до святого для них місця. Однак закордонне відомство Радянського Союзу на запит ізраїльських колег спочатку відповіло, що ніякої могили в Умані немає. Посилалися на авторитетну заяву директора місцевого краєзнавчого музею П. Абакумова: "За могилу цадика краєзнавчому музею в Умані нічого не відомо"³⁷". Однак саме в той час один із київських науковців захистив дисертацію з юдаїзму, у котрій писав про уманських і брацлавських хасидів, про захоронення їхнього пророка саме в Умані. Узявши на озброєння вже радянські дослідження, за два-три роки ізраїльтяни знову почали наполягати на приїзді. Москва не наважилася відмовити прочанам і дозволила навідати могилу: "А вони (паломники-євреї) знайшли свого цадика, заспівали, затанцювали навкруги могили, потім полегшено зітхнули і поїхали додому до Палестини"³⁸".

Н. Суровцова також була незаперечним авторитетом у літературних питаннях. З її ім'ям пов'язана діяльність Уманського літературного об'єднання, з яким вона активно співпрацювала кілька десятиріч. Так, у грудні 1923 р. в Уманській окружній газеті "Робітничо-селянська правда" було опубліковано звернення ініціативної групи щодо створення в місті філії Спілки селянських письменників "Плуг". Засновниками цієї творчої організації були М. Шультга-Шультженко та В. Штангей – пізніше відомі українські письменники. Саме 1923 р. і є датою створення цієї організації. У січні 1953 р. започатковано діяльність літературного об'єднання "Умань". У 1960–80-ті рр. до його творчого активу входили Н. Затока, Г. Ковальов, М. Лисенко, М. Козлов, Л. Пустоцвіт, П. Пугач, Л. Ткач, Д. Ушаков. Що ж стосується Н. Суровцової, то саме на її запрошення на зустрічі з обдарованою молоддю приїздили Л. Первомайський, М. Бажан, Ю. Смолич й інші. Організація мала й свої досягнення: уманські поети та письменники І. Аверіна, В. Коскін, В. Піотровський, П. Поліщук стали лауреатами обласного літературного конкурсу "Сонячні кларнети", друкувалися в республіканській періодичній пресі, випускали власні збірки. Надія Віталіївна докладала максимум зусиль для того, аби сприяти творчому самовияву талановитих уманців, у тому числі й відомої уманської поетеси О. Діденко³⁹.

Н. Суровцова тісно співпрацювала з місцевою пресою, була позаштатним співробітником агітаційно-пропагандистського відділу, у якому публікувала краєзнавчі матеріали (замітки про "Софіївку", про музей, цікаві факти з історії міста: краєзнавча стаття-розвідка "Брацлавський цадик", "Любити сучасне – знайти його минуле" (про уманський дендропарк "Софіївка", 1960-ті рр.), "Солов'ї та радіомовлення", "Уманська виставка народної творчості. Розписи сестер Гоменюк", "Обереги", "Оберег или амулет", "Пам'ятки-сувеніри").

Н. Суровцова з великою пошаною ставилася до народних звичаїв, традицій, обрядів. Багато її друзів і гостей-відвідувачів у спогадах згадують про розкішну вишиту сорочку, котру жінка носила не на показ, а щодень з внутрішнього переконання, що так воно й повинно бути, зелену спідницю, намисто – як справжня українська пані. У її будинку було (і тепер уже зберігається в музеї) чимало цінних з погляду естетики речей від майстрів народних ремесел. Зокрема славнозвісний килим С. Колоса "Птах і собака", вишиті яскравим орнаментом рушники, серветки, подушки.

Вона шанувала свої національні корені, і часто з власної ініціативи або на замовлення українських чи закордонних видань готувала етнографічні та фольклористичні розвідки, репортажі й статті щодо заходів, присвячених відродженню української обрядовості. Цінними, наприклад, є дві статті (за визначенням авторки – кінорецензії) "Тальнівщина на республіканському екрані"⁴⁰ та "У квітучому житті – барвисті обряди. Купайло на екрані"⁴¹, датовані 1969 р. У них авторка в деталях розповідає про святкування Івана Купайла в українських селах і містах Черкащини: у Вишнополі, Текучій, Маньківці. Більше того – чарівне дійство потрапило й на широкий екран, адже по всій Україні демонстрували кіножурнал № 34, відзнятий Київською кіностудією документальних фільмів саме про вишнопільську реконструкцію давнього слов'янського свята, сповненого таємничості, містичності, укоріненого в язичницьку міфологію.

Учасницею й літописцем визначної події була й Н. Суровцова. Етнографи (серед них і Надія Віталіївна) записували від літніх жінок купальські пісні, художники зробили скульптури чотириликого Святотида, Купайла, Кострубонька, було розкладено величезне вогнище, через нього стрибали юнаки, дівчата пускали вінки на воду, виглядали свого судженого – усе, як і має бути.

37 Там само. – С. 146.

38 Там само. – С. 147.

39 Якименко Л. М. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.). – Луганськ, 2010. – С. 225–226.

40 Суровцова Н. Тальнівщина на республіканському екрані // Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової. – 7 с.

41 Суровцова Н. У квітучому житті – барвисті обряди. Купайло на екрані // Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової. – 8 с.

Н. Суровцова захоплена за цим спостерігала, а пізніше була дуже розчарована тим, що відзнятий операторами матеріал не містив жодних вказівок на час і місце проведення події, навіть не було зазначено, що було показано на екрані. Ті люди, котрі відвідали свято, упізнавали Вишнопіль, але ті, хто там не був, лише здогадувалися: "Кілька б написів, речень – і як воно б збагатило показ!"⁴². Не прийшлося до смаку їй і те, що народний спів у фільмі-хроніці пришвидшили, тому він втратив свій неповторний колорит. Водночас "дуже принагідною і вдалою була думка київської студії поширити досвід вишнопільців, показавши його тисячам іншим, вивівши Купайло на республіканський екран", "проклавши невидимий місточок єдності з давнини до сьогодні"⁴³.

Отже, внесок Н. Суровцової в розвиток уманського краєзнавства й музеєзнавства досить значний, але належно не оцінений. Можна окреслити кілька напрямків її роботи: це праця в Уманському краєзнавчому музеї, активна участь у відкритті Уманської картинної галереї, вивчення історії створення парку "Софіївка", численні краєзнавчі статті в місцевій і зарубіжній пресі, аналіз яких стане темою наступних наших досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Романович Дашкевич. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ : Літ. агенція "Піраміда", 2007. – 808 с.
2. *Дойков Ю.* Надія Суровцова: на засланні в Архангельську (1933–1937) / Юрій Дойков. – Архангельськ: ООО "Издательский центр СГМУ", 2005. – 92 с.
3. *Дойков Ю.* Надія Суровцова-Олицкая. Вена – Колыма. (1919–1939). По материалам архивов Службы безопасности Украины и Л. Н. Падун-Лукьяновой (Киев), ГАРФ (Москва) / Юрий Дойков. – Архангельск: Центр документации, 2010. – 67 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Київ). – Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. – Спр. 1 012. Листи П. Кравчука до Суровцової. Лист від 24 березня 1968 р.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Київ). – Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. – Спр. 371. Бажан М. П. та Ніна Суровцова. Листи. 8 серпня 1956 – 21 грудня 1977 р. Лист від 8 серпня 1971 р.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Київ). – Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна. – Спр. 998. Листи П. Кравчука до Суровцової. Лист від 8 серпня 1962 р.
7. *Корогодський Р.* Природа доброти й сподівання / Роман Корогодський // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 77–78. – С. 135–143.
8. *Коцюбинська М. Х.* Мої обрії : в 2 т. / М. Х. Коцюбинська. – Київ : Дух і літера, 2004. – Т. 2. – 386 с.
9. *Кривошея І.* Історія та геральдика Умані / Ігор Кривошея. – 2-ге вид., випр., доп. – Умань: РВЦ "Софія", 2012. – 26 с. – (Серія "Уманські старожитності").
10. *Кривошея І. І.* Гендерний аспект мілітаристського дискурсу в егодокументах: компаративний аналіз мемуарів "уманського періоду" Надії Суровцової та Петра Курінного / І. І. Кривошея, Л. М. Якименко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – Вип. 90 (№ 11). – 2014. – С. 117–122.
11. *Ототюк О.* Творчий шлях Н. В. Суровцової / Олександр Ототюк // Шевченківська весна : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип. IV : у 3 ч. – Ч. 3. Історія / за заг. ред. проф. В. Ф. Колесника. – Київ : Логос, 2006. – С. 342–345.
12. *Падун-Лук'янова Л.* Слово про Надію Суровцову / Леся Никанорівна Падун-Лук'янова // Березіль. – 1992. – № 3–4. – С. 144–149.
13. *Синицький П. Е.* Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії / П. Е. Синицький // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; гол. редкол. наук.-док. серії книг "Реабілітовані історією"; ред. кол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) [та ін.]. – Київ, 2005. – Вип. 30. – С. 278–295.
14. *Суровцова Н.* Брацлавський цадик / Надія Суровцова // Україна – Ізраїль. – 1992. – № 1. – С. 143–149.
15. *Суровцова Н.* Листи / Надія Суровцова. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – Кн. 1. – 704 с.
16. *Суровцова Н.* Майбутня окраса міста / Надія Суровцова // Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової.
17. *Суровцова Н.* Промова. Любов до Батьківщини не має віку / Надія Суровцова // Уманський краєзнавчий

42 *Суровцова Н.* Тальнівщина на республіканському екрані... – С. 4.

43 *Суровцова Н.* У квітучому житті – барвісті обряди... – С. 3.

музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової.

18. *Суровцова Н.* Тальнівщина на республіканському екрані / Надія Суровцова // Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової.

19. *Суровцова Н.* У квітучому житті – барвисті обряди. Купайло на екрані / Надія Суровцова // Уманський краєзнавчий музей. Відділ музей-квартира Н. В. Суровцової.

20. *Суровцова-Олицька Н.* Савина Йосипівна Сидорович / Надія Суровцова-Олицька // Родинний архів Надії Павлівни Мудрої.

21. Тарас Шевченко в Умані побував двічі [Електронний ресурс]: 04744.info Сайт міста Умань. – Режим доступу: <http://04744.info/istoriya-umani/item/2989-taras-shevchenko-v-umani-pobuvav-dvichi> (дата звернення: 11.07.2018). – Назва з екрана.

22. *Хорунжий Ю.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни / Юрій Хорунжий. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 208 с.

23. *Шевченко О.* Надія Віталіївна Суровцова – страдницький шлях великої українки / Олена Шевченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 74–76. – С. 43–46.

24. *Якименко Л. М.* Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.) : монографія / Людмила Миколаївна Якименко ; за ред. О. А. Галича. – Луганськ : Віртуальна реальність, 2010. – 272 с.

25. *Якименко Л. М.* Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу : монографія / Людмила Якименко, Ігор Кривошея; за ред. О. А. Галича. – Умань : Сочінський М. М., 2016. – 280 с.

REFERENCES

1. *Dashkevych Y.* Postati: Narisy pro diiachiv istorii, polityky, kultury / Yaroslav Romanovych Dashkevych. – Lviv: Lvivske viddilennia IUAD im. M. S. Hrushevskoho NANU / Literaturna ahentsiia "Piramida", 2007. – 808 s.

2. *Doikov Y.* Nadiia Surovtsova: na zaslanni v Arkhanhels'ku (1933–1937) / Yurii Doikov. – Arkhanhelsk, 2005. – 92 s.

3. *Doikov Y.* Nadyia Surovtsova-Olytskaia. Vena – Koluma. (1919–1939). Po materyalam arkhyvov Sluzhby bezopasnosti Ukrainy u L. N. Padun-Lukianovoi (Kyev), HARF (Moskva) / Yurii Doikov. – Arkhanhelsk: Tsentr dokumentatsyy, 2010. – 6 s.

4. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho, Kyiv F. 284. Surovtsova Nadiia Vitaliivna. Spr. 1 012. Lysty P. Kravchuka do Surovtsovoi. Lyst vid 24 bereznia 1968 r.

5. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho, Kyiv F. 284. Surovtsova Nadiia Vitaliivna. Spr. 371. Bazhan M. P. ta Nina Surovtsovii lysty iz 8 serpnia 1956 – 21 hrudnia 1977 r. Lyst vid 8.VIII.1971.

6. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho, Kyiv F. 284. Surovtsova Nadiia Vitaliivna. Spr. 998. Lysty P. Kravchuka do Surovtsovoi. Lyst vid 8 serpnia 1962 r.

7. *Korohodskyi R.* Pryroda dobroty y spodivannia / Roman Korohodskyi // Kurier Kryvbasu. – 1997. – № 77–78. – S. 135–143.

8. *Kotsiubynska M. Kh.* Moi obrii: V 2 t., T. 2 / M. Kh. Kotsiubynska. – K.: Dukh i literatura, 2004. – 38 s.

9. *Kryvosheia I.* Istoriia ta heraldyka Umani / Ihor Kryvosheia. – 2-he vyd., vypr., dop. – Uman: RVTs "Sofia", 2012. – 26 s. [Serii „Umanski starozhytnosti”].

10. *Kryvosheia I. I., Yakymenko L. M.* Hendernyi aspekt militarystskoho dyskursu v ehodokumentakh: komparatyvnyi analiz memuariv "umanskoho periodu" Nadii Surovtsovoi ta Petra Kurinnoho / I. I. Kryvosheia, L. M. Yakymenko // Hileia. – Vypusk 90 (№ 11). – 2014. – S. 117–122.

11. *Ototiuk O.* Tvorchyi shliakh N. V. Surovtsovoi / Oleksandr Ototiuk // Shevchenkivska vesna: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh, prysviachenoj 15-y richnytsi nezalezhnosti Ukrainy. – Vyp. IV: U 3-kh chast. – Ch. 3. Istoriia / Za zah. red. prof. V. F. Kolesnyka. – K.: Lohos, 2006. – S. 342–345.

12. *Padun-Lukianova L.* Slovo pro Nadiiu Surovtsovu / Lesia Nykanorivna Padun-Lukianova // Berezil. – 1992. – № 3–4. – S. 144–149.

13. *Synytskyi P. E.* Nadiia Vitaliivna Surovtsova (1896–1985): zhyttiepys tvorchoi osobystosti u konteksti novitnoi vitchyznianoj istoriohrafii / P. E. Synytskyi // Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty: zb. st. / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy; holovna redkol. nauk.-dok. serii knyh "Reabilitovani istoriieiu"; red. kol.: P. T. Tronko (hol. red.) [ta in.]. – K., 2005. – Vyp. 30. – S. 278–295.

14. *Surovtsova N.* Bratslavskiy tsadyk / Nadiia Surovtsova // Ukraina – Izrail. – 1992. – № 1. – S. 143–149.

15. *Surovtsova N.* Lysty / Nadiia Surovtsova. – K.: Vyd-vo im. O. Telihy, 2001. Kn. 1. – 704 s.

16. *Surovtsova N. Maibutnia okrasa mista / Nadiia Surovtsova // Umanskyi kraieznavchyi muzei. Viddil muzei-kvartyra N. V. Surovtsovoi.*
17. *Surovtsova N. Promova. Liubov do Batkivshchyny ne maie viku / Nadiia Surovtsova // Umanskyi kraieznavchyi muzei. Viddil muzei-kvartyra N. V. Surovtsovoi.*
18. *Surovtsova N. Talnivshchyna na respublikanskomu ekrani / Nadiia Surovtsova // Umanskyi kraieznavchyi muzei. Viddil muzei-kvartyra N. V. Surovtsovoi.*
19. *Surovtsova Nadiia. U kvituchomu zhytti – barvysti obriady. Kupailo na ekrani / Nadiia Surovtsova // Umanskyi kraieznavchyi muzei. Viddil muzei-kvartyra N. V. Surovtsovoi.*
20. *Surovtsova-Olytska N. Savyna Yosypivna Sydorovych / Nadiia Surovtsova-Olytska // Rodynni arkhiv Nadii Pavlivny Mudroi.*
21. *Taras Shevchenko v Umani pobuvav dvichi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://04744.info/istoriya-umani/item/2989-taras-shevchenko-v-umani-pobuvav-dvichi> (data zvernennya: 11.07.2018). – Nazva z ekranu.*
22. *Khorunzhyi Y. Shliakhetni ukrainky: Esei-parsuny / Yurii Khorunzhyi. – K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2004. – 208 s.*
23. *Shevchenko O. Nadiia Vitaliivna Surovtsova – stradnytskyi shliakh velykoi ukrainky / Olena Shevchenko // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – 2004. – № 74–76. – S. 43–46.*
24. *Iakymenko L. M. Nadiia Surovtsova: zhyttia ta tvorchist (1896–1985 rr.): Monohrafia / Pid red. Halycha O. A. / Liudmyla Mykolaivna Yakymenko. – Luhansk: TOV "Virtualna realnist", 2010. – 272 s.*
25. *Iakymenko L. M., Kryvosheia I. I. Nadiia Surovtsova (1896–1985): u poshukakh vtrachenoho chasu : monohr. / Liudmyla Yakymenko, Ihor Kryvosheia; pid red. Halycha O. A. – Uman: Vydavets "Sochinskyi M. M.", 2016. – 280 s.*

УДК 94(477) 069(1-4) 623.4 929

Шевченко Володимир

аспірант,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
молодший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
dvl.sheva@gmail.com

Shevchenko Volodymyr

Postgraduate,
Taras Shevchenko national University of Kyiv,
Research associate,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

КАВКАЗЬКА ШАШКА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ДОЛЯ ЇЇ ВЛАСНИКА

A CAUCASIAN SHASHKA OF THE LATE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY AND THE FATE OF ITS OWNER

Анотація

У зброєзнавчій і біографічній статті досліджено кавказьку шашку кін. ХІХ – поч. ХХ ст. та описано життєвий шлях власника зброї – Григорія Хименка – організатора Української громади на Кавказькому фронті, у місті Трапезунді. У подальшому – активного учасника Української революції 1917–1921 рр., який залишився на території УСРР, і займався науковою та партійною роботою. Детально досліджені біографічні дані цієї непересічної особистості. Григорій Хименко отримав цю бойову зброю у подарунок від членів товариства. Шашка потрапила до зібрань Центрального історичного музею у міжвоєнний період, евакуйована у 1941 р. і повернута до музейного зібрання у післявоєнний час.

Ключові слова: кавказька шашка, Григорій Хименко, Кавказький фронт, Трапезунд, Українська революція 1917–1921 рр., УСРР, репресії.

Summary

This weapon study and biographical article is devoted to the Caucasian shashka of the late 19th – the beginning of the 20th century and the fate of its owner – Hryhoriy Khymenko. He was an organizer of the Ukrainian community on the Caucasus Front in the city of Trapezund. He received this weapon as a gift from members of the society. An active participant in the Ukrainian Revolution of 1917–1921, he remained on the territory of the Ukrainian SSR. He was engaged in scientific work and communist party activities. The shashka got into the collection of the Central Historical Museum in the interwar period.

Key words: The Caucasian shashka, Hryhoriy Khymenko, The Caucasus Front, city of Trapezund, Ukrainian Revolution of 1917–1921, Ukrainian SSR, political repressions.

У колекції зброї Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігається кавказька шашка кін. ХІХ – поч. ХХ ст., яка, хоч і не є унікальним експонатом, проте має достатньо цікаву історію. Завданням цієї статті є відтворення подій та біографій осіб, пов'язаних із цим музейним предметом; на конкретному прикладі біографії власника цієї зброї відобразити багатогранність і неоднозначність епохи та важливу роль у ній “другорядних” (в ретроспективному вимірі) персонажів.

Назва “шашка”, що походить від кабардино-черкеського са’шхо (“довгий ніж” або “великий ніж”), вперше згадана Дж. де Лукою у 1625 р. при описі зброї черкесів¹. Характерною особливістю шашок є клинок незначної кривизни з кількома долами, легший та коротший, ніж шабельний (700–750 мм). Характерний ефес шашки,

1 Фролов Б. Холодное оружие кубанских казаков. – Краснодар, 2009. – С. 89.

позбавлений гарди – деталі для захисту руки. Головна конструктивна особливість шашки полягає у вдалих вагових пропорціях: полегшення ефесу спричинило зміщення центру ваги і центру удару ближче до кінця клинка². Центр удару у січній зброї становить бл. 20 см від кінця клинка: чим ближче центр удару розташований до кінця зброї, тим вона ніби подовжується. А центр ваги є кращою точкою для відбиття ворожого удару³.

Шашка із колекції НМІУ – дагестанського виробництва, виразно “азійського” типу: її руків’я з боків ширше за клинок, що дає змогу вкладати до піхов лише клинок. Загальна довжина – 94,5 см, клинка – 78,5 см (рис. 1). Клинок незначної кривизни, однолезий, трьохдольний. З одного боку на ньому розміщено травлене зображення орла у фігурному картуші, доповнене рослинним орнаментом (рис. 2). З іншого боку леза у фігурному картуші розміщене травлене зображення холодної зброї, обрамлене рослинним орнаментом. Ефес дерев’яний, обкладений сріблом 875-ї проби (рис. 3). Металевий прибор обтягнутих шкірою дерев’яних піхов складається з устя, наконечника, двох фігурних обіймиць з опуклими серцевинами, одна з яких доповнена фігурними платівками та рухомим кільцем для підвішування. Прибор декоровано гравійованим рослинним орнаментом, доповненим чорнінням. На усті з внутрішнього боку змонтована скоба, в яку заправлено шкіряний ремінь для підвішування. З внутрішнього боку між устям та верхньою обіймицею закріплена металева пластина із гравійованим написом.

Відсутність на ефесі клейм чи ідентифікаційних символів не дає змоги з’ясувати місце та час виготовлення, ім’я майстра. Проте не виникає сумнів, що означена зброя виконана на високому професійному і художньому рівні.

З другої пол. ХІХ ст. шашка перестає бути зброєю лише кавказьких народів: терські, кубанські, донські козаки активно купували у місцевих майстрів цю зручну для кавалериста холодну зброю. Після того, як шашки офіційно взяла на озброєння російська армія, ними користувалися не лише козачі підрозділи, а й регулярна кіннота. У цей час клинки та готові шашки для армії випускали зброярські підприємства м. Златоуста. Проте продукція кавказьких зброярів не втрачала своєї популярності, славлячись не лише надійністю, а й гарним декором. Яскравим прикладом цього є шашка із колекції НМІУ.

Відомо, що до музею ця зброя (інв. № 3–61⁴, старий інв. № – 3–131) потрапила приблизно у 20-ті–30-ті рр. ХХ ст. У музейній обліковій документації зазначено, що експонат було евакуйовано з м. Уфи по списку № 3 від 01.07.1941 та реєвакуйовано до Києва 13.07.1948⁵. Оскільки довоєнні інвентарні книги не збереглися і зараз є лише їхні копії та неповноформатні екземпляри, віднайти повноцінну інформацію про надходження шашки неможливо. Позначення “старий інвентарний номер” 3–131 є тимчасовою нумерацією, оскільки довоєнні музейні номери були п’ятизначними. Більшість експонатів із Уфи реєвакуйовали у 1946 р., і тоді ж їм надавали тимчасові інвентарні номери, пізніше зазначені як “старі”. На постійне зберігання зі стаціонарними номерами їх прийняли у 1948 р., про що свідчить відповідний запис у інвентарній книзі.

Означена шашка має безпосереднє відношення до української історії, зокрема, подій періоду Української революції 1917–1921 рр. На металевій пластині із внутрішнього боку піхов є гравійований напис: “Незабутньому Грицькові Хименкові. Голові-оснівникові української громади в Трапезунті, на прощання от удячних Громадян. Раз добром налите серце В вік не прохолоне” (рис. 4).

Спробуємо з’ясувати факти з біографії учасника революційних подій Г. Хименка, родина якого походила із с. Боровикове Київської обл. (нині – Звенигородський р-н Черкаської обл.), хоча сам Г. Хименко народився 28.09.1891 у с. Кирилівка Київської губ.⁶ У сім’ї, крім нього, було п’ятеро синів (Микола, Феофан, Петро, Дем’ян, Микола) та донька Тетяна⁷.

До активного громадського та політичного життя Г. Хименко долучився після лютневої революції 1917 р.: на початку весни він перебував на Кавказькому фронті у складі 11-го піхотного Карського полку 127-ї піхотної дивізії 5-го армійського корпусу у чині прапорщика⁸. Його товариш, Лев Биковський, згадував, що Г. Хименко був “старшиною” у полку та залишив опис нашого героя: “Середнього зросту, літ біля 30-ти, сухорлявий, шатен з дещо пошпетеним віспою обличчям”. І далі: “... він не відзначався ані своїм виглядом, ані освітою, маючи за собою тільки середню школу й військове вишколення, але був завзятим патріотом, мав оформлений

2 Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа. – М., 1995. – С. 8.

3 Фролов Б. Холодное оружие кубанских казаков... – С. 90.

4 Інвентарна картка №СОМС 414 / НМІУ. Фондові колекції НМІУ.

5 Інвентарна книга “Зброя”. Т. 1 / НМІУ. Фондові колекції НМІУ. – Арк. 27.

6 Научные работники СССР (без Москвы и Ленинграда). – Ленинград, 1928. – С. 455.

7 Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 42 027 ФП. – Т. 1. – Арк. 5зв.

8 Вісти Української Краєвої Ради Закавказу. – 1917. – 26 жовтня (№ 17).

політично-поступовий світогляд, настирливість та організаційні здібності⁹. Чим займався Григорій до війни, з'ясувати не вдалося. З її початком він, очевидно, завершує курси прапорщиків і потрапляє на фронт.

Для російської армії бойові дії на Кавказькому фронті були досить успішними. На поч. 1916 р. було проведено дві наступальні операції – Ерзерумську (16 січня – 16 лютого) і Трапезундську (5 лютого – 18 квітня), внаслідок яких були захоплені ці два міста стратегічного значення. На деяких відтинках фронту російські війська просунулися вглиб Малої Азії на 250 км, розгромивши 2-у та 3-ю турецькі армії. Для утримання зайнятих плацдармів Чорноморський флот у квітні 1916 р. із Новоросійська та Маріуполя доправив до Трапезунда 123-ю та 127-у піхотні дивізії (34 665 військових), сформовані переважно з вихідців із українських губерній та Кубані¹⁰. Так Г. Хименко у складі 127-ї дивізії опиняється у турецькому Трапезунді.

Після падіння монархії революційне піднесення з кінця березня 1917 р. відчувалося і на Кавказькому фронті, де розпочалася українізація окремих підрозділів, а центром активізації українського громадського руху став Трапезунд. У березні – на поч. квітня 1917 р. Г. Хименко, Л. Биковський, М. Брова, М. Муленко та інші створили “Українську Громаду”, яка, за свідченням Л. Биковського, об’єднала кілька “свідомих” військових старшин, урядовців та солдатів. Завдання цієї організації полягало у просвітницькій діяльності в руслі національного самовизначення солдатів-українців, залучення їх до активної участі у місцевому українському рухові, сприяння українізації війська у Трапезунді та, за можливості, по всьому фронту. В окремому приміщенні вечорами відбувалися збори, наради, виголошували доповіді¹¹. Навесні – восени 1917 р. задля української справи пліч-о-пліч працювали Г. Хименко та Л. Биковський, про що останній згадує у своїх спогадах.

Г. Хименко фактично став засновником та впливовим учасником українського руху. Він таємно спілкувався зі старшинами свого полку – прибічниками “української справи”, які мали вплив на солдатів своїх підрозділів¹². Зазначені факти порушують питання про сфери діяльності Г. Хименка у полку, адже, як на простого прапорщика, він мав забагато привілеїв (зокрема, мешкав не у казармах, а у приватному житлі) та велике коло контактів. Однозначної відповіді наявні джерела не дають, але припускаємо, що він проходив службу в інтендантській частині чи у допоміжних підрозділах постачання.

Інший значний центр українського руху на Кавказькому фронті виник у м. Тифлісі, де розташовувався штаб фронту і де бюро Української громади двічі на тиждень під редакцією А. Дражевського випускало газету “Українські вісті Закавказзя” (згодом – “Вільне життя”)¹³. Не відставала і трапезундська організація, яка без дозволу армійського керівництва двічі на тиждень¹⁴ у місцевій друкарні грека Г. Міхаліді¹⁵ видавала газету “Вісті Української Громади у місті Трапезонді”, головним редактором якої став Г. Хименко¹⁶, “він же й був спонукачем і душею цього почину”¹⁷. Впродовж травня-червня накладом кілька сотень примірників вийшло п’ять номерів: кожен – на 4-х сторінках. Л. Биковський повідомляє, що газету по місту поширювали турецькі та грецькі хлопчики-газетярі, частину тиражу безкоштовно надсилали на фронт.

За спогадами Л. Биковського, витрати на видавництво друкованого органу громади взяв на себе головний редактор Г. Хименко¹⁸. Логічно було б припустити, що видання газети здійснювали за рахунок членських внесків у громаді, але про регулярність таких внесків згадок немає. З огляду на те, що один номер газети у липні 1917 р. коштував 7 коп., а передплата на 3 місяці – 75 коп., собівартість одного екземпляра становила 3–5 коп., тиражу – 20–30 рублів. Прапорщик Г. Хименко міг і самостійно видавати газету, оскільки, згідно зі штатним розкладом від 1913 р., отримував у військовий час платню у розмірі 600–720 руб. на рік¹⁹. До того ж, за наявності передплати та роздрібної торгівлі, видання газети могло б бути повністю самоокупним. Сам факт заснування газети, її редагування та постійної авторської участі Г. Хименка наводить на думку, що до війни він,

9 Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег-Денвер, 1968. – С. 62.

10 Лесук М. Українсько-турецькі взаємини в 1914–1918 рр. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн. 1. – К., 2014. – С. 111.

11 Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті... – С. 61.

12 Там само. – С. 62.

13 Лесук М. Д. Українсько-турецькі взаємини в 1914–1918 рр. ... – С. 112.

14 Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989–1990. – С. 234.

15 Вісті Української Громади у місті Трапезонді. – 1917. – 21 липня (№13). – С. 2.

16 Покотило О., Сегеда С. Вплив української військової преси на українізацію російської царської армії 1917 р. і розвиток національного військового руху // Гілея. – 2013. – № 77. – С. 96.

17 Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті... – С. 65.

18 Там само.

19 Веремеев Ю. Денежное содержание офицеров в России в 1913 году [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://army.armor.kiev.ua/hist/voen-oklad-1913.php> (дата звернення: 17.11.2017). – Назва з екрана.

закінчивши “середню школу”, мав ще якусь освіту чи, принаймні, практикувався у видавничій сфері і, окрім того, мав неабиякі організаторські здібності та кмітливості.

З липня газету видавали лише на 2-х сторінках: на титулі одного з номерів редакція повідомляла читачів, що газета вийшла у зменшеному розмірі та несвоєчасно за браком робочих рук у друкарні й запевнила передплатників, що вжила всіх заходів, аби збільшити формат газети та відновити випуск двох номерів щотижня замість одного²⁰. Основним тематичним наповненням газети були справи Української громади, перебіг українізації частин, загальнодержавні повідомлення, а також обов’язковий титульний блок, присвячений ситуації в Україні: Українська громада у Трапезунді та її друкований орган підтримували діяльність Української Центральної Ради у царині державного будівництва. Г. Хименко і сам регулярно друкував у газеті власні замітки та статті соціально-політичного змісту.

Роботу Української громади у Трапезунді можна поділити на громадсько-просвітницьку та військову. На прикладі одного номера місцевої газети можемо побачити обсяг реалізованої Громадою просвітницької праці. Так, 18.07.1917 у Трапезунді відбулася 12-та театральна вистава (“Назар Стодоля”) драматичної секції Української громади, створена попри те, що трупі бракувало “жіночого персоналу”. Також повідомлялося, що професор А. Кримський прочитає у помешканні Громади кілька лекцій²¹, оскільки відомий сходознавець у складі Науково-історичної комісії Російської імператорської академії наук прибув до Трапезунда для охорони й реєстрації пам’яток старовини. Вперше делегація науковців прибула до Трапезунда 06.04.1916²² і Л. Биковський заприятелював із А. Кримським, оскільки виявилось, що вони земляки та були знайомі раніше²³. Попри любов до Сходу, А. Кримський критикував його звичаї і вважав, що Схід потребує західного цивілізування²⁴. На прохання Л. Биковського А. Кримський прочитав кілька лекцій та доповідей з української історії та на поточні політичні теми. Л. Биковський відверто зазначав, що професор не відзначався ані лекторськими, ані популяризаторськими здібностями. Але слухачам (серед яких були і солдати зі Звенигородщини, котрі особисто знали батьків А. Кримського) імпонувала його простота та невимушеність викладу матеріалу²⁵.

На початку червня 1917 р. справа українізації військових частин перейшла з декларативної фази до активної. Вже згадуваний 11-й Карський піхотний полк, котрий складався переважно із росіян, але підлягав українізації, не виконав відповідні приписи. Тоді зі складу полку самочинно виокремився батальйон солдатів-українців разом з офіцерами та захопив казарми. Армійське командування не наважилося застосовувати силу, тому, як пише сучасник, був досягнутий компроміс і конфлікт залагоджено. Водночас розташована у м. Платана поблизу Трапезунда артилерійська частина швидко українізувалася. Випадки самочинної українізації траплялися і в інших частинах на фронті. Суть процесу українізації у Трапезунді полягала у тому, що частини визнавали своїм єдиним керівництвом “українську владу” – фактично Українську громаду. Л. Биковський запевняє, що процесом українізації керував Г. Хименко спільно з українськими офіцерами 11-го Карського полку та Українською громадою. Головну мету українського руху у Трапезунді його очільники вбачали у вивезенні українізованих частин в Україну і використанні їх у потребах УЦР²⁶.

На початку літа 1917 р. у фронтових частинах внаслідок браку продовольства поширилася цинга. Оскільки командування мляво реагувало на вимоги налагодження постачання відповідних медикаментів, загальний армійський комітет Трапезунда вирішив делегувати Л. Биковського та “офіцера-грузина” до Москви, щоб забезпечити постачання. Українська громада використала цей шанс, аби повідомити про свою діяльність та потреби керманічам УЦР. Л. Биковського уповноважили заїхати до Києва та повідомити українську владу про діяльність національного руху на Кавказькому фронті і направити уповноваженого представника²⁷, який мав очолити організацію. Л. Биковський виїхав із Трапезунда наприкінці червня і, владнавши справи у Москві, на початку серпня прибув до Києва, де подав заяву до Українського генерального військового комітету про перебіг українізації 5-го армійського корпусу на Кавказькому фронті й просив призначити комісара від УЦР, котрий би організував “українське життя”²⁸.

20 Вісти Української Громади у місті Трапезонді. – 1917. – 21 липня (№ 13). – С. 1.

21 Там само. – С. 2.

22 Іванис В. Стежками життя. Спогади. – Кн. 1. – Торонто, 1958. – С. 158.

23 Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті... – С. 67.

24 Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2001. – С. 193.

25 Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті... – С. 61.

26 Там само. – С. 75.

27 Биковський Л. Від Привороття до Трапезунду. Спомини 1895–1918. – Мюнхен-Денвер, 1969. – С. 114.

28 Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті... – С. 80.

Серед Української громади із середини літа поширюється затверджене на мітингу рішення про необхідність переміщення українізованого Трапезундського контингенту на Український фронт, 13 серпня надіслане голові УГВК С. Петлюрі²⁹. Тим часом у Росії починається виступ Л. Корнілова та вірних йому частин з метою усунення від влади Тимчасового Уряду у Петрограді та прем'єра Ф. Керенського. Наприкінці серпня Українська рада комітету військ анатолійського узбережжя обирає двох комісарів по українських військових справах Трапезундського району – прапорщика Г. Хименка та комісара 2-го і 5-го корпусів Кавказької армії Г. Гасенка, які 29.08.1917 надіслали телеграму до Петрограда, у якій засудили дії Л. Корнілова та “вітали рішучі кроки” Ф. Керенського³⁰.

Наприкінці серпня УГВК скерував до Трапезунда делегацію: Л. Биковський повідомляє, що разом з ним виїхали члени УЦР М. Свідерський, К. Величко та І. Герасимів³¹. Після того, як звістки про український рух дійшли до Києва, місцева преса почала друкувати матеріали про події на Кавказі. Зокрема, у статті “З життя українців у Трапезунді” Ф. Кисіль стверджував, що Українська громада була створена 06.04.1917 зусиллями Хименка та Огієнка, а на маніфестацію 1 травня зібралося бл. 300 осіб, котрі “...мали спромогу щастя вперше в житті йти під своїм прапором”. Автор статті згадує про двоповерховий будинок українського товариства, культурні заходи і зазначає, що драматична секція товариства презентувала свої вистави у Грецькому театрі, під час яких збиралися кошти (1000 крб асигнаціями та 60 – на придбання книжок) до Українського національного фонду в Києві³².

Л. Биковський разом із трьома делегатами вирушили із Києва до Севастополя, де українські посланці кілька днів безуспішно чекали на попутний корабель, після чого направилися до Маріуполя, проте через три дні повернулися до Севастополя. Тут на них чекало повідомлення УГВК за підписом С. Петлюри про затвердження М. Свідерського комісаром Трапезундського району. Після цього інші два члена делегації, за словами Л. Биковського, лишилися у Севастополі налагоджувати український рух. Незабаром вдалося вирушити до Трапезунда на кораблі³³. Мемуарист повідомляє про зустріч М. Свідерського у Трапезунді представниками Української громади, військовими українізованих частин та громадськими діячами. У вересні українські організації Тифліса, Батума, Ерзерума та Трапезунда ухвалили створення у Трапезунді Закавказької Української краєвої Ради як загального органу представників армії і краю³⁴.

Після приїзду повноважного представника УЦР на початку жовтня було оголошено про скликання у Трапезунді 25–30.10.1917 Українського з'їзду військ Кавказького фронту, делегати якого обирали по 1 представнику від полку, батальйону чи батареї. Г. Гасенко, котрий перебував у Києві, надіслав своєму колезі-комісару Г. Хименку повідомлення про те, що УГВК делегував на з'їзд до Трапезунда шість представників, а також про свою розмову із Генеральними Секретарями та М. Грушевським про справи товариства на Кавказі³⁵.

Напередодні з'їзду та наближенням Установчих Зборів українські політичні партії мобілізуються у боротьбі за електорат, проводять з'їзди та наради. Армійське командування намагалося навести лад у частинах (переважно вже небоєздатних), зокрема, стримати український рух, котрий набував розмаху. Анонімний автор під псевдонімом “Свій” повідомляв, що не лише корпусне командування, а й російські революційні організації ставляться до українців вороже, а українські війська у відповідь на це гуртуються³⁶. У тифліській газеті “Вільне життя” була опублікована стаття Г. Хименка “Наші політичні завдання”, у якій, жорстко критикуючи російську окупацію України та наголошуючи на гнобленні народу у всіх аспектах, автор намагався уникати категоричних суджень. Попри радикалізм та явний натяк на необхідність проголошення незалежності, він обмежився класичними штампами українських соціалістичних партій про “...закріплення автономії, ідучи шляхом до згоди з російською демократією³⁷”. Згодом Г. Хименко приєднається до Української соціал-демократичної робітничої партії.

З приїздом М. Свідерського активізується військове будівництво та створення українських частин,

29 Лесук М.Д. Українсько-турецькі взаємини в 1914–1918 рр... – С. 112.

30 Вільне життя. – 1917. – 17 вересня (№ 1). – С. 3.

31 Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті... – С. 81.

32 Київська земська газета. – 1917. – 23 вересня (№ 33–34). – С. 904–905.

33 Биковський Л. Українці в Трапезунді у XX ст. Спогади [1916–1918 рр.] / Визвольний шлях. – 1963. – № 11–12 (191). – С. 1 277–1 278.

34 Вісти Української краєвої Ради Закавказу. – 1917. – 4 жовтня (№ 15). – С. 2.

35 Там само. – С. 1.

36 Вільне життя. – 1917. – 1 жовтня (№ 2–3). – С. 8.

37 Там само. – С. 3–4.

зокрема підрозділу “Сотня гайдамаків”³⁸. 18 жовтня у Трапезунді відбувається парад українізованих частин. Як представник УГВР та УЦР М. Свідерський оголошує про створення Козацького полку ім. гетьмана Сагайдачного та важкого гарматного дивізіону ім. Сагайдачного³⁹. Л. Биковський, котрий разом із комісаром приймав парад, свідчив, що мітинг та парад відбулися попри заборону армійського командування. Війська із національними прапорами вітали УЦР в особі її уповноваженого комісара вигуками “Слава Україні”. За ними рухалися частини із грузинськими та вірменськими національними символами⁴⁰.

Тривала підготовка до Військового з’їзду, а Г. Хименка було обрано головою Українського військового комітету у Трапезунді. 26 жовтня у пресі з’явився його коментар щодо основної мети з’їзду: 20 жовтня у Києві почав роботу Третій військовий з’їзд; проте в той час, коли українці гуртуються навколо національної ідеї, українці на Кавказькому фронті відірвані від життя, “...розпорошені по сим турецьким скелям”. Основною метою з’їзду Г. Хименко визначає вироблення плану організації вояків-українців та вимог до військового командування загальної українізації військових частин фронту⁴¹. Днями погодився на українізацію штаб 127-ї дивізії, сформовано другу сотню окремого українського пішого полку ім. Сагайдачного.

25 жовтня Г. Хименко урочисто відкрив 1-й Український військовий з’їзд Кавказького фронту та разом з М. Свідерським, попри заборони, організував роботу з’їзду, на який прибули двісті делегатів від українізованих частин майже з усього російсько-турецького фронту⁴², зокрема член УЦР С. Чалий із Тифліса⁴³. Засідання відбувалися у приміщенні Грецького театру, виходив спеціальний щоденний випуск “Вісти Українського Військового З’їзду Кавказького фронту”. На з’їзді для координації дій українізованих та українських частин була створена Українська військова Рада Кавказького фронту на чолі з прапорщиком Г. Хименком⁴⁴. Було також прийняте рішення відрядити до Тифліса до Ставки командуючого фронтом делегацію для вирішення питання прискорення українізації частин Кавказького фронту. Проте із 10-ти обраних делегатів їхати до ставки на початку листопада зголосилися лише Л. Биковський та “один військовий лікар”⁴⁵.

На виборах до Всеросійських Установчих Зборів Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська соціал-демократична робітничка партія об’єдналися під одним виборчим списком, у якому Г. Хименко, як голова Трапезундського комітету УСДРП, був кандидатом від українського соціалістичного блоку Кавказького фронту⁴⁶.

Подальша доля Г. Хименка на Кавказькому фронті за браком джерел є доволі туманною. Місія Л. Биковського до Тифліса була безрезультатною. В умовах більшовицького перевороту, зміни командування, він кілька тижнів чекав аудієнції та на початку грудня повернувся до Трапезунда, де з українських частин лишилася тільки створена Г. Хименком та М. Свідерським Гайдамацька сотня, яка допомагала міській владі боротися із грабунками у місті⁴⁷.

Більшість діячів Української громади з українізованими частинами евакуювалися в Україну⁴⁸. В умовах повної деморалізації та краху фронту Трапезунд наповнився дезертирами, котрі чекали відправки додому. 25 листопада за пропозицією турецького командуючого Вехтиб-паші на російсько-турецькому фронті до 12.02.1918 було проголошене перемир’я⁴⁹. Це дало змогу евакуювати значну частину українізованих частин.

Вкотре повернувшись до Трапезунда, Л. Биковський пробув там два тижні і разом з вантажем зброї у якості комісара відплив на кораблі до України⁵⁰. У свій третій приїзд до Анатолії він не згадав жодного діяча Української громади, зокрема і Г. Хименка. У написаних в еміграції мемуарах Л. Биковський явно симпатизував М. Свідерському, ігноруючи діяльність решти членів Української громади, та згадував, що той разом із Г. Хименком відплив на кораблі до України. Насправді ж Г. Хименко до початку лютого 1918 р. лишився у Тифлісі,

38 *Биковський Л.* Українці в Трапезунді у ХХ ст... – С. 1278.

39 *Вісти Української краєвої Ради Закавказу.* – 1917. – 26 жовтня (№ 17). – С. 1.

40 *Биковський Л.* Українці в Трапезунді у ХХ ст... – С. 1 278–1 280.

41 *Вісти Української краєвої Ради Закавказу.* – 1917. – 26 жовтня (№ 17). – С. 2.

42 *Биковський Л.* На Кавказько-турецькому фронті... – С. 102.

43 *Вісти Української краєвої Ради Закавказу.* – 1917. – 26 жовтня (№ 17). – С. 2.

44 *Вільне життя.* – 1917. – 26 листопада (№ 7). – С. 3.

45 *Биковський Л.* На Кавказько-турецькому фронті... – С. 102.

46 *Боротьба.* – 1917. – 10 листопада (№ 12–13). – С. 23; *Вісти Української краєвої Ради Закавказу.* – 1917. – 26 жовтня (№ 17). – С. 1.

47 *Биковський Л.* На Кавказько-турецькому фронті... – С. 113–114.

48 Там само. – С. 111.

49 *Лесук М. Д.* Українсько-турецькі взаємини в 1914–1918 рр... – С. 112–113.

50 Там само. – С. 116.

свідченням чого є його статті у тифліській газеті “Українська народня республіка” від 21.01.1918 та 08.02.1918. Припускаю, що під час евакуації наприкінці листопада чи на початку грудня 1917 р. він відплив із Трапезунда, проте у Батумі міг зійти на берег та вирушити до Тифліса.

Повертаючись до шашки, подарованої Г. Хименку, слід зазначити, що у написі на ній є слова: “...на прощання од удячних громадян”. Логічно припустити, що Г. Хименко відплив із Трапезунда до того, як його покинула більшість Української громади, що подарувала йому означену коштовну зброю.

В Україну Г. Хименко повернувся восени 1918 р. Опинившись у Києві і не маючи посвідчення особи, він звернувся до свого знайомого, професора С. Остапенка – співробітника одного з міністерств гетьманського уряду – і вже у жовтні 1918 р. Г. Хименко працював у розташованому на Бібіковському бульварі Комісаріаті праці⁵¹.

Наприкінці 1918 р. Г. Хименко повернувся додому на Звенигородщину, де взяв участь у формуванні Корсунського полку Дієвої армії УНР⁵², який 18.01.1919 разом із 23-м Черкаським полком перебував у Черкасах. У донесенні Головному отаману зазначалося, що Корсунський полк “...досить успішно бореться з російським більшевизмом, який почав було поширюватись в Черкасах та Смілі. На чолі полку стоїть полковник Хименко – енергійна і політично-чесна людина, котра має страшенно великий вплив на козаків⁵³”.

На той час війська УНР на місцях формувалися на добровільній основі, як правило, завдяки місцевим відомим авторитетним особистостям. Приблизно так наприкінці 1918 – початку 1919 рр. створювався інститут отаманства у Дієвій армії УНР. Проте відсутність чіткої політичної позиції призводила до переходу цілих з’єднань на сторону ворогів, з чим зіткнувся і Г. Хименко. 24 січня Корсунський полк на чолі з Г. Хименком повстав проти Директорії та перейшов на бік більшовиків⁵⁴, очевидно, з огляду на успіхи більшовиків на фронті. Центром заколоту стало м. Золотоноша. Рухаючись на північ, полк Г. Хименка біля залізничної станції Гребінка зіткнувся із частинами Січових стрільців на чолі із Р. Сушком⁵⁵. Учасники подій не одноставні щодо чисельності повстанців. Січовик Р. Дашкевич згадував, що повстанці мали 2 500 багнетів, 300 шабель, артилерію і панцерні потяги⁵⁶, а командир Групи СС Р. Сушко оповідав про 2 000 багнетів, 500 шабель, 4 гармати та бронепотяг⁵⁷. 29.01.1919 в районі с. Петропавлівська Слобідка, біля ст. Гребінки, полк Г. Хименка був розбитий (втрати становили 250 убитих, 400 поранених та 500 полонених), а він сам зник⁵⁸.

Слід зазначити, що брат Г. Хименка, Микола, у грудні 1918 р. очолював 1-й Республіканський полк ім. Симона Петлюри, який 31 січня визволив м. Шполу від більшовиків⁵⁹. За кілька днів у Христинівці його затримали його ж солдати як “ізмінника” УНР⁶⁰. Швидше за все, це була реакція на перехід до більшовиків його брата Григорія. Пізніше М. Хименка звільнили, і він до березня 1919 р. лишався командиром полку та до 1920 р. – у складі Дієвої армії, коли, перехворівши тифом, лишився на окупованій більшовиками території та, приховуючи власну біографію, влаштувався на роботу⁶¹.

Після зради та поразки сліди Г. Хименка губляться майже на рік. Відомо про його роботу у Звенигородському повіті у 1919 р.⁶². У січні 1920 р. на сторінках київської партійної преси з’явилися статті члена КП(б)У Г. Хименка. На засіданні Губпаркому 21.01.1920 його обрали членом колегії редакції газети “Більшовик⁶³” – щоденного офіційного видання Київського губкому КП(б)У та губвиконкому⁶⁴. У газеті “Коммунист” за 24 січня вийшла його

51 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69 270ФП. – С. 297.

52 Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. – К., 2007. – С. 460.

53 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1 078. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 49.

54 Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки... – С. 460.

55 Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. – К., 2010. – С. 87.

56 Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців. У боротьбі за Золоті київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – С. 132.

57 Сушко Р. Брат на брата (Матеріали до історії Ударної Групи Січових Стрільців) // Календар Червоної Калини на 1928 р. – Львів, 1927. – С. 55.

58 Куций А. Бойові дії Дієвої Армії УНР на Лівобережній Україні у січні 1919 р. (на прикладі Ударної групи Романа Сущка) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 105.

59 ЦДАВО України. – Ф. 1 078. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1.

60 Там само. – Арк. 2.

61 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 42 027 ФП. – Т. 1. – Арк. 15.

62 Там само. – Т. 2. – Арк. 41.

63 Коммунист. – 1920. – 21 січня (№25). – С. 2.

64 Київ. Енциклопедичний довідник. – К., 1981. – С. 65.

стаття “Украинский язык не есть язык Петлюры”⁶⁵, котра стала однією із перших публікацій про важливість української мови⁶⁶, у якій автор заперечує її ототожнення з М. Грушевським та С. Петлюрою, закликає до сприяння розвитку української мови як засобу “втілення ідей комунізму в трудящих масах України”, засуджує русифікацію та асиміляцію. Г. Хименко першим вивів питання використання української мови із площини політичної у публіцистичну.

У 1920–1921 рр. як відповідальний та освічений більшовик Г. Хименко залучався агітаційним відділом губернського партійного комітету до проведення на підприємствах Києва мітингів, присвячених як безпартійній робітничій конференції⁶⁷, так і господарській розрусі⁶⁸ та допомозі голодуючим⁶⁹. У лютому він вперше підписався псевдонімом “М. Лан”⁷⁰, який потім неодноразово використав. 15.04.1920 газета “Коммунист” за рішенням Губкому була об’єднана з газетою “Известия”.

Зоряним часом письменницьких та агітаторських здібностей Г. Хименка стала польсько-радянська війна. Повернувшись у червні 1920 р. до Києва, більшовики відновили видання “Коммуниста”, в одному з перших номерів якого Г. Хименко видав статтю із закликом до українців Правобережжя вступати до лав Червоної армії, не уникати мобілізації для перемоги над “контрреволюцією”: “Пора, наконец, рабочим и крестьянам Украины взяться самим за защиту своего социалистического отечества, довольно прячаться за спины рабочих и крестьян России, Сибири, Туркестана”⁷¹. Промовистими були назви статей Г. Хименка: “Сила Советской власти”, “Два мира”, “Да здравствует Советская Галиция”, “Капитуляция Антанты и наша бдительность”. 13.07.1920 Г. Хименко став відповідальним редактором головного рупора КП(б)У в Київській губ. – газети “Коммунист”⁷². На цій посаді він перебував до початку травня 1921 р.

Навесні 1921 р., під час судового процесу над членами Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів, Г. Хименко виступав як свідок. Редакторська робота зробила Г. Хименка помітною фігурою серед колишніх діячів УНР, котрі намагалися порозумітися із радянською владою та повернулися в Україну. Г. Хименко особисто був знайомий із С. Єфремовим та А. Ніковським, і саме до нього звернувся С. Остапенко (до якого сам Г. Хименко звертався у 1918 р.) за допомогою. Г. Хименко свідчив на процесі, що С. Остапенко, колишній професор політичної економії та статистики Кам’янець-Подільського університету (що прагнув працювати у культурній сфері, займатися науковою діяльністю та повністю відмовитися від політичної активності), наприкінці 1920 р. звернувся до нього з питанням, чи його розстріляють, якщо дізнаються про його роботу очільником уряду УНР. Г. Хименко запропонував йому заявити про свою діяльність та зголосився надрукувати відкритого “покаянного” листа С. Остапенка до української інтелігенції⁷³. Лист було написано, але Г. Хименко та Любченко (редактор газети “Вісті”) відмовилися його друкувати як надто дипломатичного. Тим часом С. Остапенка призначили на посаду директора Мироцького технікуму⁷⁴, розташованого на ст. Немішаєво під Києвом. На суді Г. Хименко зазначив, що не чув про С. Остапенка від початку 1921 р. і до судового процесу над ним, та характеризував С. Остапенка як позбавлену політичних амбіцій порядну людину, талановитого науковця. Попри це суд виніс вирок – 5 років таборів⁷⁵, пізніше замінений на виправні роботи за фахом⁷⁶.

Цей процес широко висвітлювала преса, стенографічні повідомлення щодня друкували київські газети. У суді Г. Хименко, цитуючи статтю С. Єфремова “Петлюра – лицар, герой”⁷⁷, критикував як його діяльність, так і діяльність А. Ніковського як прихованих агентів Петлюри, котрі з приходом польсько-українських військ возвеличували колишнього Головного отамана. Після виступу на суді Г. Хименко зустрівся із С. Єфремовим, який запитав Г. Хименка “...з яким лицем той розказував на суді небилиці”, на що редактор “Коммуниста” відповів, що все це – журналістські вигадки, і навіть пропонував С. Єфремову написати своєрідну розписку

65 Коммунист. – 1920. – 24 січня (№ 28). – С. 1.

66 Україна радянська. Ілюзії та катастрофи “комуністичного раю”. 1917–1938. – Харків, 2017. – С. 186.

67 Коммунист. – 1920. – 30 січня (№ 33). – С. 1.

68 Там само. – 1920. – 18 березня (№ 73). – С. 1.

69 Там само. – 1921. – 13 серпня (№ 173 (432)). – С. 1.

70 Лан М. В село на работу / Коммунист. – 1920. – 28 лютого (№ 58). – С. 2.

71 Коммунист. – 1920. – 24 червня (№ 107). – С. 1.

72 Там само. – 1920. – 13 липня (№ 123). – С. 4.

73 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69 270 ФП. – Т. 3. – С. 296.

74 Коммунист. – 1921. – 27 травня (№ 111 (370)). – С. 2.

75 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69 270 ФП. – Т. 1. – Арк. 7.

76 Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 34.

77 Там само. – Т. 3. – С. 298.

про те, що він нічого з того, що йому приписують газети, не говорив. Розписки С. Єфремов не взяв, але й словам Г. Хименка не повірив⁷⁸.

За рік до суду, у квітні 1920 р., після початку польсько-більшовицької війни, за рекомендацією журналіста газети "Більшовик" – колишнього співробітника "Нової Ради", Г. Хименко зустрічався з А. Ніковським, який спільно із С. Єфремовим збирався видавати власну газету. Г. Хименко обіцяв сприяння, проте тим часом до Києва увійшли польські війська⁷⁹.

Свої ораторські здібності Г. Хименко використовував і надалі: у серпні 1921 р. виступав від Агітпропу із лекцією "Милостивий государь, господин меньшевик" у Першому районному театрі (Лук'янівський народний дім)⁸⁰.

Після звільнення з посади головного редактора "Коммуниста" Г. Хименко продовжував активно друкуватися. 18.08.1921 означену газету об'єднали із "Киевским пролетарієм" у щоденний офіційний орган губкому "Пролетарская правда"⁸¹, перший номер якої вийшов 19.08.1921. На його першій шпальті була розміщена остання публікація Г. Хименка у київській пресі – замітка "Україна, прими детей голодающего Поволжья!"⁸². Наприкінці літа 1921 р. Г. Хименко зустрів у Києві свого товариша по Українській організації на Кавказькому фронті – Л. Биковського, який запропонував тікати з більшовицької України до Європи, але отримав відповідь: "...маю працю, кімнату й гарну книгозбірню, а за большевиків в Україні мені добре, й тому нікуди не збираюсь виїздити"⁸³. Це була їхня остання зустріч.

Важлива деталь біографії Г. Хименка несподівано з'ясувалася під час процесу у травні 1921 р. над УПСР: одночасно із редагуванням газети "Коммунист" він був проректором інституту, можливо, Інституту народного господарства. Очевидно, він, будучи проректором, керував партійним осередком інституту. Користуючись зв'язками у редакції газети, яку нещодавно очолював, Г. Хименко пафосно подав на першій шпальті оголошення про те, що 29 червня в одній з аудиторій відбудеться засідання членів комуністичного осередку Інституту народного господарства, на якому з доповіддю про завдання вищої школи та роботу серед студентства виступав Г. Хименко⁸⁴. Надруковані тези його виступу⁸⁵ з високим відсотком вірогідності дають змогу припустити, що Г. Хименко працював проректором саме в Інституті народного господарства, який у 1922 р., до речі, закінчив його молодший брат, М. Хименко, за економічним фахом⁸⁶.

Після зустрічі Л. Биковського наприкінці літа 1921 р. з Г. Хименком відомості про останнього з'являються лише у 1926–1929 рр., коли Г. Хименко викладав у Харківському державному інституті народного господарства⁸⁷, Харківському сільськогосподарському інституті⁸⁸, Харківському інституті народної освіти та Українському інституті марксизму⁸⁹, зокрема теоретичну економію та теорію цінності. На той час Г. Хименко винаймав квартиру у передмісті Харкова, не будучи прописаним у столиці України. У 1929 р. він, як професор, читав курс політекономії на факультеті політичної освіти харківського ІНО ім. О. Потебні⁹⁰, одночасно працюючи на "економічній кафедрі" Українського інституту марксизму-ленінізму як член комісії з вивчення історії народного господарства та економічного життя України. У 1930 р. Г. Хименко – професор економіки – вступив до заснованого у 1928 р. Українського товариства робітників науки й техніки для сприяння соціалістичному будівництву СРСР (УТОРНІТСО), що мало філії у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Сталіно, Тульчині та Кам'янці-Подільському. Харківська філія складалася з 4-х секцій: індустріально-технічної, сільськогосподарської, культурно-освітньої, охорони здоров'я. Загальна кількість членів УТОРНІТСО на 1930 р. становила 123 особи⁹¹. Товариство належало до Всесоюзної організації (ВАРНІТСО), створеної з

78 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 111.

79 Там само. – С. 111–112.

80 Коммунист. – 1921. – 18 серпня (№ 178(435)). – С. 1.

81 Київ. Енциклопедичний довідник... – С. 500.

82 Пролетарская правда. – 1921. – 19 серпня (№ 1). – С. 1.

83 Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті... – С. 117.

84 Коммунист. – 1921. – 29 червня (№ 137 (396)). – С. 1.

85 Там само. – 1921. – 3 липня (№ 141 (400)). – С. 1.

86 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 42 027 ФП. – Т. 2. – Арк. 2.

87 Справочная книга "Весь Харьков" на 1926 г. – Харьков, 1926. – С. 74.

88 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 42 027 ФП. – Т. 2. – Арк. 8.

89 Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда... – С. 455.

90 Адресно-довідкова книга "Весь Харьков" на 1929 р. – Харьков, 1929. – С. 72.

91 Наукові установи та організації УСРР. – Харьков, 1930. – С. 24–25.

пропагандистською метою⁹². У статуті організації вказувалося, що головним завданням УТОРНІТСО є "... об'єднання всіх робітників науки і техніки, народного господарства і культурного будівництва, що стоять на ґрунті завоювань Жовтневої революції для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР"⁹³.

Молодший брат Г. Хименка, Микола, у минулому активний військовий діяч доби УНР, у середині 1920-х рр. також оселився у Харкові, де працював економістом. У 1924 р. його заарештували за посадові злочини, але виправдали у суді. У 1926 р. він одружився з харків'янкою, у 1934 р., після переїзду до нової столиці УСРР – Києва, брав участь у будівництві Дарницького текстильного комбінату⁹⁴. Радянська влада не забула про його участь у революційних подіях. З початком масових репресій М. Хименка арештували у вересні 1937 р. у справі антирадянської націоналістичної організації в Україні. З матеріалів цього провадження дізнаємося про подальшу долю Г. Хименка. В анкеті арештованого Микола вказує, що у 1937 р. його старший брат брав участь у будівництві каналу Москва-Волга, де працював юристом⁹⁵. Інші фігуранти справи "вказатимуть", що Г. Хименко був активним членом цієї фіктивної організації. М. Черешневий-Мельничук вказував на те, що знав Г. Хименка з 1926 р. як активного та авторитетного учасника організації, і що саме він ввів до неї свого брата Миколу⁹⁶. На думку слідчого, лейтенанта держбезпеки Волика, заснування організації лише у середині 1920-х рр. було непереконливим. Тому на його допиті затриманий П. Хоменко сказав, що організація існувала від 1922 р., і назве "розгорнутий список" її учасників, у якому, зокрема, фігурують брати Хименки – Микола, Григорій та Феофан. Цікаво, що двоє останніх позначені як колишні члени КП(б)У⁹⁷. У 1937 р. Г. Хименко вже був виключений із партії та працював юристом на будівництві каналу Москва-Волга і до цієї резонансної справи як обвинувачуваний не притягувався. Хоча кілька разів його ім'я як одного із засновників та найактивніших діячів фігурує у свідченнях. Але місцеві слідчі навіть не надіслали запит до колег у РСФРР, а кримінальна справа на Г. Хименка в УСРР не відкривалася. Сам Микола жодного разу не згадав про Григорія у ході допитів. Припускаю, що Григорій на той час працював на будівництві каналу, вже перебуваючи в ув'язненні. На це вказують кілька фактів: виключення з партії, не притягнення до відповідальності по справі колишніх боротьбистів у 1937 р. і перебування на будівництві, де, як відомо, використовувалися переважно в'язні системи ГУЛаг. Професор політекономії аж ніяк не міг там працювати юристом.

М. Хименка затримали 24.09.1937, а вирок про застосування вищої міри покарання 24 жовтня виконав у Києві лейтенант держбезпеки Шевелов⁹⁸. Його дружина, Олена Яківна, у 1937 р. отримавши три роки таборів, відбувала покарання у Карагандинській обл. та звільнилася лише у 1945 р. У 1958 р. її реабілітували, як і розстріляного Миколу. Під час перегляду справи у 1957 р. на запитання слідчого про родичів М. Хименка, його дружина вказала лише брата Григорія і те, що вона про нього нічого не чула з 1927 р. Ситуація дивна, адже у 1937 р. Микола згадував своїх п'ятьох братів та сестру, отже підтримував з ними зв'язок. Відсутність згадок про Григорія після 1927 р., можливо, свідчить про те, що його репресували. І дружина брата вирішила це "забути".

Доля Г. Хименка після 1937 р., час і місце його смерті поки що невідомі, як і час дарування йому пам'ятної шашки та шляхи надходження її до музейної колекції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адресно-довідкова книга "Весь Харків" на 1929 р. – Харків: КНИГГАЗЖУР, 1929 р. – 424 с.
2. *Аствацатурян Э.* Оружие народов Кавказа. История оружия. – Москва-Нальчик: Хоббикнига Эль-Фа, 1995. – 185 с.
3. *Биковський Л.* Від Привороття до Трапезунду. Спомини 1895–1918. – Мюнхен-Денвер: Дніпрова хвиля, 1969. – 136 с. (Українське історичне товариство; серія: Мемуаристика, ч. 1).
4. *Биковський Л.* На Кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр. / за ред. М. Л. Боровського. – Вінніпег-Денвер, 1968. – 154 с. ("Волиніяна: Праці Інституту дослідів Волині, т. XVIII").
5. *Биковський Л.* Українці в Трапезунді у ХХ ст. Спогади [1916–1918 рр.] / Визвольний шлях (Лондон). – 1963.

92 Див.: *Касьянов Г., Ткачова Л.* УТОРНІТСО: Епізод з історії "політичного виховання" інтелігенції // Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на поч. 30-х років). – К., 1990. – С. 26–41.

93 ВАРНИТСО. – 1929. – № 3. – С. 5.

94 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 42 027 ФП. – Т. 2. – Арк. 2.

95 Там само. – Т. 1. – Арк. 5зв.

96 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 59 120 ФП. – Арк. 45.

97 Там само. – Арк. 65.

98 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 42 027 ФП. – Т. 1. – Арк. 86.

– № 11–12 (191). – С. 1 274–1 286.

6. Боротьба (газ.). – 1917. – 10 листопада (№ 12–13).

7. ВАРНИТСО [Всесоюзная организация работников науки и техники для содействия социалистическому строительству в СССР] (журн.). – 1929.

8. *Веремеев Ю.* Денежное содержание офицеров в России в 1913 году / [Электронный ресурс]: Юрий Веремеев. Анатомия армии. – Режим доступа: <http://army.armor.kiev.ua/hist/voen-oklad-1913.php> (дата звернення: 17.11.2017). – Назва з екрана.

9. Вільне життя (газ.). – 1917.

10. Вісти Української Громади у місті Трапезонді (газ.). – 1917.

11. Вісти Української краєвої Ради Закавказу (газ.). – 1917.

12. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 42 027 ФП. – Т. 1. – 100 арк.

13. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 42 027 ФП. – Т. 2. – 41 арк.

14. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69 270 ФП. – Т. 1. – 9 арк.

15. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69 270 ФП. – Т. 3. – 429 арк.

16. *Дашкевич Р.* Артилерія Січових Стрільців. У боротьбі за Золоті київські ворота. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. – 208 с.

17. *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. – Київ: ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – 848 с. (Серія “Мемуари”).

18. *Животко А.* Історія української преси. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1989–1990. – 334 с.

19. *Іванис В.* Стежками життя. Спогади. Книга 1. – Торонто: Перемога, 1958. – 192 с.

20. Інвентарна картка №СОМС 414 / НМІУ. Фондові колекції.

21. Інвентарна книга “Зброя”. – Т. 1 / НМІУ. Фондові колекції. – Арк. 27.

22. *Касьянов Г., Ткачова Л.* УТОРНІТСО: Епізод з історії “політичного виховання” інтелігенції // Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на поч. 30-х років). – Київ: Знання, 1990. – С. 26–41.

23. *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – Київ: Наукова думка, 1991. – 96 с.

24. Київ. Енциклопедичний довідник. За ред. А. Кудрицького. – Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1981. – 736 с.

25. Київська земська газета. – 1917. – 23 вересня (№ 33–34).

26. *Ковальчук М.* На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. – Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. – 288 с.

27. Коммунист (газ.). – 1920–1921.

28. *Куций А.* Бойові дії Дієвої Армії УНР на Лівобережній Україні у січні 1919 р. (на прикладі Ударної групи Романа Сушка) // Держава та армія: [збірник наукових праць], присвячено 85-річчю професора Л.Є. Дещинського / Міністерство освіти і науки України; відп. ред. С. В. Терський. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – № 752. – С. 101–107.

29. *Лесук М.* Українсько-турецькі взаємини в 1914–1918 рр. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Історичні нариси / Упорядн. О. Ресент; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін.; НАН України. Інститут історії України. – Київ: КЛІО, 2014. – С. 110–121.

30. Наукові установи та організації УСРР. – Харків: Видання Державної Планової Комісії УСРР, 1930. – 367 с.

31. Научные работники СССР (без Москвы и Ленинграда). – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – 808 с.

32. *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – Київ: Основи, 2001. – 330 с.

33. *Покотило О., Сегеда С.* Вплив української військової преси на українізацію російської царської армії 1917 р. і розвиток національного військового руху // Гілея: науковий вісник. 36. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ: ВІР УАН, 2013. – № 77. – С. 94–98.

34. Пролетарская правда (газ.). – 1921. – 19 серпня (№1).

35. Справочная книга “Весь Харьков” на 1926 г. – Харьков: Изд-во “Коммунист”, 1926. – 490 с.

36. *Сушко Р.* Брат на брата (Матеріали до історії Ударної Групи Січових Стрільців) // Календар Червоної Калини на 1928 р. – Львів: Червона Калина, 1927. – С. 39–67.

37. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). У 2 кн. Кн. 1. –

Київ: Темпора, 2007. – 535 с.

38. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи “комуністичного раю”. 1917–1938 / За ред. Г. Єфіменка; Авт. кол.: Єфіменко Г., Примаченко Я., Юркова О. – Харків: Книжковий клуб сімейного дозвілля, 2017. – 352 с. (серія “Історія без цензури”).

39. Фролов Б. Холодное оружие кубанских казаков. – Краснодар: Диапазон-В, 2009. – 320 с.

40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1 078. – Оп. 1. – Спр. 60.

41. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 59 120 ФП.

REFERENCES

1. Adresno-dovidkova knyha “Ves Kharkiv” na 1929 r. – Kharkiv: KNYHHAZZhUR, 1929 r. – 424 s.
2. Astvatsaturian E. Oruzhye narodov Kavkaza. Ystoryia oruzhyia. – Moskva-Nalchik: Khobbyknyha El-Fa, 1995. – 185 s.
3. Bykovskiy L. Vid Pryvorottia do Trapezundu. Spomyny 1895–1918. – Miunkhen-Denver: Dniprova khvyliia, 1969. – 136 s. (Ukrainske istorychne tovarystvo; serii: Memuarystyka, ch. 1).
4. Bykovskiy L. Na Kavkazko-turetskomu fronti. Spomyny z 1916–1918 rr. / za red. M. L. Borovskoho. – Vinnipeh-Denver, 1968. – 154 s. (“Volyniiana: Pratsi Instytutu doslidiv Volyni, t. XVIII”).
5. Bykovskiy L. Ukraintsi v Trapezundi u XX st. Spohady [1916–1918 rr.] / Vyzvolnyi shliakh (London). – 1963. – № 11–12 (191). – S. 1 274–1 286.
6. Borotba (haz.). – 1917. – 10 lystopada (№ 12–13).
7. VARNYTSO [Vsesoiuznaia orhanyzatsiia robotnykov nauky y tekhniky dlia sodeistviia sotsyalistycheskomu stroytelstvu v SSSR] (zhurn.). – 1929.
8. Veremeev Yu. Denezhnoe sodержanye ofytserov v Rossyy v 1913 hodu / [Elektronnyi resurs]: Yuriy Veremeev. Anatomyia army. – Rezhym dostupu: <http://army.armor.kiev.ua/hist/voen-oklad-1913.php> (data zvernennia: 17.11.2017). – Nazva z ekrana.
9. Vilne zhyttia (haz.). – 1917.
10. Visty Ukrainskoi Hromady u misti Trapezondi (haz.). – 1917.
11. Visty Ukrainskoi kraievoi Rady Zakavkazu (haz.). – 1917.
12. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU). – F. 6. – Spr. 42 027 FP. – T. 1. – 100 ark.
13. HDA SBU. – F. 6. – Spr. 42 027 FP. – T. 2. – 41 ark.
14. HDA SBU. – F. 6. – Spr. 69 270 FP. – T. 1. – 9 ark.
15. HDA SBU. – F. 6. – Spr. 69 270 FP. – T. 3. – 429 ark.
16. Dashkevych R. Artyleriiia Sichovykh Striltsiv. U borotbi za Zoloti kyivski vorota. – Niu-York: Chervona Kalyna, 1965. – 208 s.
17. Yefremov S. Shchodennyky, 1923–1929. – Kyiv: ZAT “Hazeta “RADA”, 1997. – 848 s. (Seriiia “Memuary”).
18. Zhyvotko A. Istoriiia ukrainskoi presy. – Miunkhen: Ukrainskiyi tekhnichno-hospodarskiy instytut, 1989–1990. – 334 s.
19. Ivanysh V. Stezhkamy zhyttia. Spohady. Knyha 1. – Toronto: Peremoha, 1958. – 192 s.
20. Inventarna kartka № SOMS 414 / NMIU. Fondovi kolektsii.
21. Inventarna knyha “Zbroia”. – T. 1 / NMIU. Fondovi kolektsii. – Ark. 27.
22. Kasianov H., Tkachova L. UTORNITSO: Epizod z istorii “politychnoho vykhovannia” intelihentsii // Derzhava i ukrainska intelihentsiia (Deiaki problemy vzaiemovidnosyn u 20-kh – na poch. 30-kh rokiv). – Kyiv: Znannia, 1990. – S. 26–41.
23. Kasianov H., Danylenko V. Stalinizm i ukrainska intelihentsiia (20–30-i roky). – Kyiv: Naukova dumka, 1991. – 96 s.
24. Kyiv. Entsyklopedychnyi dovidnyk. Za red. A. Kudrytskoho. – Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi Radianskoi Entsyklopedii, 1981. – 736 s.
25. Kyivska zemskazeta. – 1917. – 23 veresnia (№ 33–34).
26. Kovalchuk M. Na choli Sichovykh striltsiv. Viiskovo-politychna diialnist Yevhena Konovaltsia v 1917–1921 rr. – Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yuriiia Lypy, 2010. – 288 s.
27. Kommunist (haz.). – 1920–1921.
28. Kutsyi A. Boiovi dii Diievoi Armii UNR na Livoberezhnii Ukraini u sichni 1919 r. (na prykladi Udarnoi

hrupy Romana Sushka) // Derzhava ta armiia: [zbirnyk naukovykh prats], prysviacheno 85-richchiu profesora L. Ye. Deshchynskoho / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; vidp. red. S. V. Terskyi. – Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2013. – № 752. – S. 101–107.

29. Lesuk M. Ukrainsko-turetski vzaiemyny v 1914–1918 rr. // Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. U 2 kn. Kn. 1. Istorychni narysy / Uporiadn. O. Reient; Red. kol.: V. A. Smolii (holova), H. V. Boriak ta in.; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – Kyiv: KLIU, 2014. – S. 110–121.

30. Naukovi ustanovy ta orhanizatsii USRR. – Kharkiv: Vydannia Derzhavnoi Planovoi Komisii USRR, 1930. – 367 s.

31. Nauchnye rabotnyky SSSR (bez Moskvy y Lenynhrada). – Lenynhrad: Yzd-vo AN SSSR, 1928. – 808 s.

32. Pavlychko S. Natsionalizm, seksualnist, oriientalizm: Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho. – Kyiv: Osnovy, 2001. – 330 s.

33. Pokotylo O., Seheda S. Vplyv ukraïnskoi viiskovoi presy na ukraïnizatsiiu rosiiskoi tsarskoi armii 1917 r. i rozvytok natsionalnoho viiskovoho rukhu // Hileia: naukovyi visnyk. Zb. nauk. Prats / Hol. red. V. M. Vashkevych. – Kyiv: VIR UAN, 2013. – № 77. – S. 94–98.

34. Proletarskaia pravda (haz.). – 1921. – 19 serpnia (№1).

35. Spravochnaia knyha "Ves Kharkov" na 1926 h. – Kharkov: Yzd-vo "Kommunist", 1926. – 490 s.

36. Sushko R. Brat na brata (Materialy do istorii Udarnoi Hrupy Sichovykh Striltsiv) // Kalendar Chervonoï Kalyny na 1928 r. – Lviv: Chervona Kalyna, 1927. – S. 39–67.

37. Tynchenko Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukraïnskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921). U 2 kn. Kn. 1. – Kyiv: Tempora, 2007. – 535 s.

38. Ukraina radianska. Iliuzii ta katastrofy "komunistychnoho raiu". 1917–1938 / Za red. H. Yefimenka; Avt. kol.: Yefimenko H., Prymachenko Ya., Yurkova O. – Kharkiv: Knyzhkovyi klub simeinoho dozvillia, 2017. – 352 c. (seriia "Istoriia bez tsenzury").

39. Frolov B. Kholodnoe oruzhye kubanskykh kazakov. – Krasnodar: Dyapazon-V, 2009. – 320 s.

40. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). – F. 1 078. – Op. 1. – Spr. 60.

41. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). – F. 263. – Op. 1. – Spr. 59 120 FP.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

УДК 94(477)+929

Каспрук Віталій Володимирович
магістр історії,
директор,
Заліщицький районний
краєзнавчий музей
(Заліщики, Україна)
Kv8516@i.ua

Kaspruk Vitaliy
Master of History,
Head of Zalischyky Regional Museum
of Local Lore
(Zalischyky, Ukraine)

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ОЛІЙНИКА, КРАЄЗНАВЦЯ, МУЗЕЄЗНАВЦЯ, АРХЕОЛОГА

VASYL OLIINYK'S LIFE AND WORK AS AN ETHNOGRAPHER, MUSEOLOGIST, ARCHAEOLOGIST

Анотація

У дослідженні розглядається життєвий шлях та наукові здобутки археолога, краєзнавця, музеєзнавця Василя Олійника. Здійснена одна з перших спроб систематизувати та підсумувати творчий доробок нашого землянина, адже це чимало книг та статей на краєзнавчу тематику. Василь Олійник – одна із найповажніших постатей у царині вивчення історії Заліщицького краю, що розташований на півдні Тернопільщини. Дана розвідка – своєрідна данина пам'яті та вияв поваги від теперішнього очільника музейної справи в Заліщиках.

Ключові слова: Василь Олійник, археологія, краєзнавство, музей.

Summary

The study reviews Vasyl Oliinyk's life and scientific achievements as an archaeologist, ethnographer, museologist. It is one the first to make an attempt and arrange and summarize the writings of our compatriot, as it comprises a lot of books and articles on local lore. Vasyl Oliinyk is one of the most respectful figures in the field of historical studies of the Zalischyky district, which is situated in the south of the Ternopil region. This research is an original contribution to the memory and respect from the present head of the museum studies in Zalischyky.

Key words: Vasyl Oliinyk, archaeology, local lore, museum.

Василь Іванович Олійник – відомий краєзнавець, археолог, музеєзнавець у Заліщицькому р-ні (південь Тернопільщини). Науковий спадок дослідника рідного краю є доволі вагомим. Це – десятки статей у наукових збірниках та сотні статей у періодичній пресі.

Народився В. І. Олійник 27 вересня 1948 р. в м. Заліщики. Закінчивши початкову школу в с. Лисичники, продовжив навчання в с. Касперівці. За його ж спогадами, захопився краєзнавством у 1963 р. Та і як можна було не загорітися історією рідного краю, коли поряд були такі люди, як Л. Й. Скибіцький – краєзнавець із с. Лисичники, О. С. Тур – засновник районного краєзнавчого музею в Заліщиках та І. К. Свешніков – археолог, дослідник битви під Берестечком? Саме під їхнім керівництвом Василь Іванович Олійник у 1967 р. пише своє перше дослідження "Археологічні пам'ятки Лисичників"¹

У 1970–1976 рр. майбутній краєзнавець навчався на заочному відділенні історичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Будучи студентом, він з 1972 р. брав активну участь у Дністровській археологічній експедиції під керівництвом Ю. М. Малєєва. Навчаючись в університеті, В. Олійник блискуче захистив курсову роботу "Археологічні пам'ятки Лисичників", рецензію на яку написав доктор історичних наук, згодом академік Краківської академії наук І. К. Свешніков. Захоплення історією та археологією визначило подальшу долю талановитого студента.

Після служби в армії В. І. Олійник працював учителем історії та суспільствознавства у таких селах Заліщицького р-ну: Слобідка, Ворвулинці, Лисичники, Касперівці.

В 1981 р. за внутрішнім покликом розпочав роботу на краєзнавчій ниві як старший науковий співробітник Заліщицького відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Саме тут він розкрився як історик, краєзнавець та археолог. В. І. Олійник постійно співпрацював з археологічними експедиціями, які очолювали

1 З любов'ю до краю. Бібліографічний посібник. – Заліщики, 1998. – С. 25.

В. М. Конопля та Ю. М. Малєєв. Завдяки В. І. Олійнику краєзнавчий музей поповнювався матеріалами археологічних розвідок із території Заліщанщини. Працюючи у складі різних археологічних експедицій, він отримав безцінний досвід, який згодом допоміг дослідникові очолити власну Південно-Тернопільську археологічну експедицію, створену 12 червня 1990 р. згідно з наказом № 26 по Тернопільському обласному краєзнавчому музеї².

Слід зазначити, що позитивно вирішити питання про утворення даної експедиції вдалося завдяки рекомендаціям Ю. М. Малєєва з Києва та В. М. Коноплі зі Львова.

Того ж року В. І. Олійнику був виданий "Відкритий лист" (форма 2) № 12/125. Перші дослідження на чолі власної експедиції він здійснив в ур. Городище с. Лисичники (Тернопільщина). Тут розкопки проводилися з перервами протягом 11 років, загалом було обстежено 564 м² стародавнього багат шарового поселення. Під час археологічних робіт у 1991 р. виявлено поховання дитини Комарівської археологічної культури (XVI–XV ст. до н. е.), в 1992 р. – житло культури Ноуа. Загалом за 11 сезонів на багат шаровому поселенні Городище с. Лисичники було виявлено артефакти трипільської, комарівської, Ноуа, гава-голіградської, черняхівської культур та пізньосередньовічного часу, про що свідчать експонати Заліщицького краєзнавчого музею³.

Також 1992 р. в музей "Стрілецької слави" був реорганізований музей "Дванадцятка", створений В. І. Олійником ще в 1987 р. при Будинку піонерів (нині Заліщицький районний будинок дитячої та юнацької творчості), який зараз має звання "народний" та "зразковий".

Того ж 1992 р. В. І. Олійник став ініціатором відзначення на Заліщанщині 100-річчя з дня народження композитора та диригента М. Гайворонського та встановлення йому пам'ятника перед музичною школою. До цієї дати В. І. Олійником був виданий буклет "Михайло Гайворонський – сурмач Війська Січового"⁴.

Ще саме у 1992 р. за значні здобутки у вивченні Заліщанщини Василя Івановича приймають до Всеукраїнської Співки краєзнавців⁵. Крім постаті М. Гайворонського, В. І. Олійник дослідив життєвий та творчий шлях композитора та диригента хору "Чайка" С. Кореня, з доповіддю про якого в 1995 р. виступив на краєзнавчій конференції в м. Кам'янець-Подільський⁶.

У цей час В. І. Олійник вже був відомою постаттю у вивченні історії рідного Наддністрянського краю. Свідченням його вагомому внеску в дослідження історії та археології Заліщанщини стало занесення автором праці "Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст." (1993) Л. Баженовим прізвища В. І. Олійника до переліку дослідників та краєзнавців Поділля⁷.

Працюючи в музейній сфері з 1981 р. на посаді старшого наукового працівника, В. І. Олійник 30 квітня 1997 р. став завідувачем Заліщицького відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею. На цій посаді Василь Іванович перебував до 2002 р., після чого до 2014 р. працював директором Заліщицького районного комунального краєзнавчого музею⁸.

У 1998 р. під час розвідки поблизу с. Кошилівці в ур. Обоз Південно-Тернопільська археологічна експедиція виявила артефакти гава-голіградської та давньоруської культур, а також предмети, що належать до XVII–XVIII ст.⁹. У 1998 р. В. І. Олійник організував на базі Заліщицького районного краєзнавчого музею Міжнародну археологічну конференцію "Трипільське поселення Кошилівці-Обоз" до 120-річчя відкриття поселення, яка збрала науковців із України, РФ та Польщі¹⁰. У своєму виступі на цьому заході Василь Іванович проаналізував трипільську антропоморфну та зооморфну пластику з колекції Заліщицького районного краєзнавчого музею, до якої увійшли археологічні знахідки із сіл Блищанка (ур. Горби), Лисичники (ур. Замчище), Ворвулинці (ур. Жерманівка), Кошилівці (ур. Обоз), Зелений Гай (ур. Соколів)¹¹.

2 Олійник В. І. Звіт про роботу Південно-Тернопільської археологічної експедиції Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1990 році. – Заліщани, 1991. – С. 1.

3 Олійник В., Ротар О. Поселення черняхівської культури біля с. Лисичники // Старожитності Верхнього Придністров'я. – К., 2008. – С. 134.

4 Олійник В. Михайло Гайворонський – композитор, диригент і поет // Наукові записки. – Тернопіль, 1993. – С. 103.

5 Мельничук Б. Олійник Василь Іванович // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2005. – Т. 2. К-О. – С. 668.

6 Олійник В. І., Олійник Г. І. Диригент Степан Корінь // Мат-ли IX-ої Подільської історико-краєзнавч. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 399.

7 Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 299.

8 Каспрук В. На скрижалях історії. – Заліщани, 2014. – С. 5.

9 Олійник В. Дослідження Південно-Тернопільської археологічної експедиції // Гомін віків. Вип. 1. – Заліщани, 2010. – С. 11.

10 Міжнародна археологічна конференція "Трипільське поселення Кошилівці-Обоз" (до 120-річчя відкриття). Наукові матеріали (25–27 вересня 1998 року). – Заліщани, 1998. – 67 с.

11 Олійник В. Трипільська антропоморфна і зооморфна пластика Заліщанщини // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз. – Заліщани, 1998. – С. 54.

Працюючи під керівництвом досвідчених археологів, а згодом на чолі власної експедиції, В. І. Олійник обстежив у Заліщицькому р-ні низку печер: Кошова та Лиличка в с. Лисичники, Дятел у с. Голігради, Кирнички у в. Городок, Татарка в с. Зелений Гай. Матеріали археологічних розкопок свідчать про те, що ці природні пам'ятки заселяли люди, інколи навіть переховувалися в них від ворогів. Знахідки – артефакти, людські рештки, кістки тварин – розкривають невідомі раніше сторінки з історії краю¹².

Багатим на знахідки був 2000 р., коли Південно-Тернопільська археологічна експедиція досліджувала пшеворське поховання поблизу с. Шипівці. Тут, в ур. Глинка, у похованні був виявлений перепалений залізний меч I ст., п'ять разів зігнутий і тричі переламаний. Довжина меча становила 101,4 см, ширина клинка 3,4 см¹³.

Під час експедиції було відкрито 105 стародавніх поселень у Заліщицькому, Борщівському, Чортківському та Терехівському р-х на Тернопільщині.

У 2004 р. краєзнавчому музею в Заліщиках виповнилося 30 років з часу його заснування. До закладу приїхало багато гостей, щоб привітати колектив із ювілеєм. До цієї дати вийшов друком буклет "Скарбниця пам'яті", автором якої був В. І. Олійник і в якому міститься інформація про розвиток музейної справи на Заліщанщині з часів Австро-Угорщини і до поч. XXI ст.¹⁴. Наукові інтереси В. І. Олійника доволі різноманітні. Крім археології, він цікавився знаними постатями краю, багато часу приділяв вивченню маловідомих фактів нашого минулого. Одним із об'єктів таких досліджень став монетний скарб (бл. тисячі монет), знайдений у с. Касперівці Заліщицького р-ну¹⁵, а також амфора III–IV ст., виявлена в с. Іване-Золоте¹⁶.

У 2009 р. опубліковано дослідження В. І. Олійника "Святиня над Дністром", присвячене церкві св. Архистратига Михаїла в с. Печорна, що відзначила 100-річчя свого існування¹⁷.

У 2010–2012 рр. В. І. Олійник був редактором 3 випусків науково-краєзнавчого літопису Заліщанщини "Гомін віків", до якого увійшли матеріали, присвячені історії, етнографії, відомим постатям краю над Дністром.

Саме В. І. Олійник був ініціатором встановлення пам'ятних дошок оперному співаку М. Голинському – в Заліщиках та в с. Вербівці Городенківського р-ну, що на Івано-Франківщині; археологу О. Ольжичу, патріарху Мстиславу, історика В. Веризі в с. Заліщики, письменнику Д. Чайковському, єпископу С. Дмитерку в с. Мишків. Також у місцевій школі відкрився меморіальний музей Д. Чайковського за активної участі людини, якій присвячено цю статтю. У 2011 р. В. Олійник долучився до відкриття пам'ятника жертвам Голокосту в Заліщиках¹⁸ та меморіальної дошки археологу Ю. Малєєву на будинку Заліщицького районного будинку дитячої та юнацької творчості, де він колись був старостою археологічного гуртка.

У 2013 р. вийшла друком остання праця краєзнавця "Костел святого Станіслава в Заліщиках"¹⁹, присвячена історії найдавнішої святині міста та 250-річчю з часу заснування храму. 20 вересня 2017 р. на 69 році життя його не стало.

Постать Василя Івановича Олійника є особливою для дослідників Заліщицького краю. Його здобутками в археології, історії, краєзнавстві та музеєзнавстві як багатим джерелом ресурсів ще довго послуговуватимуться молоді пошуковці та дослідники мальовничого краю на берегах Дністра.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський [б. в.], 1993. – 480 с.
2. *З любов'ю до краю.* Бібліографічний посібник. – Заліщики, 1998. – 112 с.
3. *Каспрук В.* На скрижалях історії. – Заліщики [б. в.], 2014. – 8 с.
4. *Мельничук Б.* Олійник Василь Іванович // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. Т. 2. К–О / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат "Збруч", 2005. – 706 с.
5. Міжнародна археологічна конференція "Трипільське поселення Кошилівці-Обоз" (до 120-річчя відкриття). Наукові матеріали (25–27 вересня 1998 року). – Заліщики, 1998. – 67 с.
6. *Олійник В. І.* Звіт про роботу Південно-Тернопільської археологічної експедиції Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1990 році. – Заліщики, 1991. – 63 с.

12 *Олійник В.* Дослідження печер на Заліщанщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 81.

13 *Олійник В., Михайловський Я.* Пшеворське поховання поблизу с. Шипівці на Тернопільщині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. – Львів, 2006. – С. 122.

14 *Олійник В.* Скарбниця пам'яті. – Заліщики, 2004. – С. 11.

15 *Олійник В. І.* Дослідження монетного скарбу в с. Касперівці на Тернопільщині // V міжнарод. археологіч. конф. студентів та молодих вчених. – К., 1997. – С. 176.

16 *Олійник В. І., Ротар О. В.* Амфора III–IV ст. з с. Іване-Золоте на Тернопільщині // V міжнарод. археологіч. конф. студентів та молодих вчених. – К., 1997. – С. 177.

17 *Олійник В.* Святиня над Дністром. – Чернівці-Печорна, 2009. – С. 1.

18 *Сандберг-Меснер М.* Шляхами моєї молодості. – Чернівці, 2012. – С. 3.

19 *Олійник В.* Костел святого Станіслава в Заліщиках. – Чернівці, 2013. – С. 3.

7. *Олійник В.* Михайло Гайворонський – композитор, диригент і поет // Наукові записки / Тернопільський краєзнавчий музей. – Тернопіль [б. в.], 1993. – С. 100–108.

8. *Олійник В. І., Олійник Г. І.* Диригент Степан Корінь // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції [редкол.: І. С. Винокур (голова), М. М. Дарманський (заст. голови), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов, А. О. Копилов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: [Кам'янець-Поділ. друк.], 1995. – С. 399–400.

9. *Олійник В. І.* Дослідження монетного скарбу в с. Касперівці на Тернопільщині // V міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (Київ, 22–24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали. – Київ: КДУ, 1997. – С. 315.

10. *Олійник В. І., Ротар О. В.* Амфора ІІІ–ІV ст. з с. Іване-Золоте на Тернопільщині // V міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (Київ, 22–24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали. – Київ: КДУ, 1997. – С. 315.

11. *Олійник В.* Трипільська антропоморфна і зооморфна пластика Заліщанщини // Міжнародна археологічна конференція “Трипільське поселення Кошилівці-Обоз” (до 120-річчя відкриття). Наукові матеріали (25–27 вересня 1998 р.). – Заліщики [б. в.], 1998. – С. 54–60.

12. *Олійник В.* Дослідження печер на Заліщанщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 81–87.

13. *Олійник В.* Скарбниця пам'яті (Заліщицькому районному комунальному краєзнавчому музею – 30). – Чортків, 2004. – 11 с.

14. *Олійник В., Михайловський Я.* Пшеворське поховання поблизу с. Шипівці на Тернопільщині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – С. 122–123.

15. *Олійник В., Ротар О.* Поселення черняхівської культури біля с. Лисичники // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва (1941–2006) / Упоряд., передмова С. І. Климівський; Вступ. слово В. А. Лавренюк. – Київ: Стило, 2008. – 203 с.

16. *Олійник В.* Святиня над Дністром (до 100-річчя церкви Архангела Михаїла в Печорні). – Чернівці-Печорна, 2009. – 31 с.

17. *Олійник В.* Дослідження Південно-Тернопільської археологічної експедиції // Гомін віків. Науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини. Вип. 1. – Заліщики, 2010. – С. 15.

18. *Олійник В.* Костел святого Станіслава в Заліщиках (до 250-річчя побудови храму). – Чернівці: Місто, 2013. – 80 с.

19. *Сандберг-Меснер М.* Шляхами моєї молодості. – Чернівці: Місто, 2012. – 62 с.

REFERENCES

1. *Bazhenov L. V.* Podillia v praciakh doslidnykiv i kraeznavciv 19–20 st. – Kamianec-Podil's'kii, 1993. – 480 p.
2. *Z liubovyu do kraiu.* Bibliografichnyi posibnyk. – Zalishchyky, 1998. – 112 p.
3. *Kaspruk V.* Na skryzhaliakh istorii. – Zalishchyky, 2014. – 8 p.
4. *Melnychuk B.* Oliinyk Vasyl Ivanovych // Ternopil's'kyi encyklopedychnyi slovnyk. – Ternopil, 2005. – Т. 2. К-О. – 706 p.
5. *Oliinyk V. I.* Zvit pro robotu Pivdenno-Ternopil's'koi arheologichnoi ekspedicii Zalishchys'kogo viddilu Ternopil's'kogo kraeznavchogo muzeiu y 1990 roci. – Zalishchyky, 1991. – 63 p.
6. *Oliinyk V.* Mykhailo Haivorons'kii – kompozytor, dyrygent i poet // Naukovi zapysky. – Ternopil', 1993. – 274 p.
7. *Oliinyk V. I., Oliinyk G. I., Dyrygent Stepan Korin* // Materialy 9-oi Podil's'koi istoriko-kraeznavchoi konferencii. – Kamianec-Podil's'kii, 1995. – 487 p.
8. *Oliinyk V. I., Doslidzhennia monetnogo skarbu v s. Kasperivci na Ternopil'shchyni* // V mizhnarodna arkheologichna konferenciiia studentiv ta molodykh vchenykh. – K., 1997. – 315 p.
9. *Oliinyk V. I., Rotar O. V.* Amfora III–IV st. z s. Ivane-Zolote na Ternopil'shchyni // 5 mizhnarodna arkheologichna konferenciiia studentiv ta molodykh vchenykh. – K., 1997. – 315 p.
10. *Oliinyk V. I., Sokhachyi M. P., Mel'nyk P. M.* “Trypil's'ke poselennia Koshylivci– Oboz” (naukovi materialy). – Zalishchyky, 1998. – 67 p.
11. *Oliinyk V.* Trypil's'ka antropomorfna i zoomorfna plastyka Zalyshchanshchyny // Trypil's'ke poselennia Koshylivci – Oboz (naukovi materialy). – Zalishchyky, 1998. – 67 p.
12. *Oliinyk V.* Doslidzhennia pecher na Zalyshchanshchyni // Arkheologia Ternopil'shchyny. – Ternopil', 2003. – 276 p.
13. *Oliinyk V.* Skarbnycia pamiaty. – Zalishchyky, 2004. – 11 p.
14. *Oliinyk V., Myhailovskii Y.* Pshevors'ke pokhovannia poblyzu s. Shypivci na Ternopil'shchyni // Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni. Vyp. 10. – L'viv, 2006. – 351 p.
15. *Oliinyk V., Rotar O.* Poselennia cherniakhivs'koi kultury bilia s. Lysychnyky // Starozhytnosti Verhniogo

Podnistrovja. – K., 2008. – 203 p.

16. *Oliinyk V.* Sviatynia nad Dnistrom. – Chernivci-Pechorna, 2009. – 31 p.

17. *Oliinyk V.* Doslidzhennia Pivdenno-Ternopil's'koi arkheologichnoi ekspedycji // Gomin vikiv. Vyp. 1. – Zalishchyky, 2010. – 74 p.

18. *Oliinyk V.* Kostel sviatogo Stanislava v Zalishchykah. – Chernivci, 2013. – 79 p.

19. *Sandberg-Mesner M.* Shliakhamy moei molodosti. – Chernivci, 2012. – 62 p.

Коцур Анатолій Петрович

доктор історичних наук,
професор кафедри етнології та краєзнавства,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
kotsurap@meta.ua

Kotsur Anatoliy

doctor of historical sciences,
Professor of the Department of Ethnology and Local History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine)

І. К. АБАРОВСЬКИЙ – ФУНДАТОР НЕДРИГАЙЛІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

I. K. ABAROVSKY IS A FOUNDER OF THE LOCAL HISTORY MUSEUM OF NEDRYHAYLIV

Анотація

У розвідці простежено найважливіші віхи життя та діяльності І. Абаровського – фундатора Недригайлівського краєзнавчого музею (Сумщина), з'ясовано питання формування світоглядних орієнтирів краєзнавця. Розглянено постать І. Абаровського через призму його пошукової, краєзнавчої, дослідницької, наукової, журналістської, просвітницької, громадської роботи. Акцентується увага на діяльності Недригайлівського краєзнавчого музею, його фондах, експозиціях, виставках, завдяки подвижницькій роботі І. Абаровського цей заклад став провідним історико-просвітницьким, краєзнавчо-туристичним центром Посулля. Матеріал даної статті може бути використаний музейними працівниками інших областей України, сприятиме комплексному вивченню особливостей розбудови музейної справи, її популяризації.

Ключові слова: Іван Кирилович Абаровський, Недригайлівський краєзнавчий музей, фонди, колекція, експонати, експозиція, історико-просвітницький центр, подвижницька діяльність.

Summary

The most important milestones of the life and activities of I. Abarovsky, the founder of the local history museum of Nedryhayliv in the Sumy region, are highlighted in this article. The formation of the ethnographer's ideological landmarks are clarified in the course of displaying the biographical field of him. I. Abarovsky is viewed through the prism of his searches, regional studies, academic researches, journalistic, educational, and public works. The focus is on the activities of Nedryhayliv museum of local lore, its funds and exhibitions. Due to the great ascetic work of I. Abarovsky, the Nedryhayliv museum became the leading historical and educational, tourist center of Posullia. The article analyzes the experience of the founder of the museum in Nedryhayliv land, which can be used by museum workers from other regions of Ukraine, and will contribute to a comprehensive study of the peculiarities of the development of the museum business and its popularization.

Keywords: Ivan Kyrylovych Abarovsky, the local history museum of Nedryhayliv, collections, exhibits, exposition, historical and educational center, ascetic activity.

Сучасна українська історіографія представлена багатьма науковими статтями та розвідками, присвяченими національним та обласним краєзнавчим музеям України. Водночас в ній недостатньо відображена діяльність місцевих провінційних музеїв і їх фундаторів. Саме до таких подвижників, організаторів, ентузіастів музейної справи належить Іван Кирилович Абаровський.

І. Абаровський народився 14 листопада 1958 р. в с. Зелений Гай (нині – Білоярське) Пушкарської (нині – Вільшанської) сільської ради Недригайлівського р-ну Сумської обл. в селянській родині. Батько, Кирило Сергійович, був учасником Другої світової війни. Матір, Віра Андріївна, пройшла через жахи трьох німецьких

концентраційних таборів у роки війни.

I. Абаровський закінчив Білоярську початкову школу (1971), Мелешківську восьмирічну школу (1974), Сумський сільськогосподарський технікум за спеціальністю "Бухгалтерія" (1977), Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю "Журналістика" (1987).

В 1977–1979 рр. майбутній краєзнавець працював обліковцем у місцевому господарстві с. Білоярське Недригайлівського р-ну. В 1980–1984 рр. – він кореспондент редакції районної газети "Світло Жовтня" смт Недригайлів, у 1984–1986 рр. – організатор, кореспондент Недригайлівського районного радіомовлення, в 1986–1988 рр. – завідувач сільськогосподарського відділу Недригайлівської районної газети, в 1988–1997 рр. – заступник керівника колективного (згодом – фермерського) господарства "Україна" с. Саєве Недригайлівського р-ну Сумської обл.

I. Абаровський має прекрасну родину. Його дружина Марія Василівна на посаді доглядача фондів Недригайлівського краєзнавчого музею допомагає чоловікові у професійній діяльності. Наймолодша донька Людмила обрала батьківський шлях: вона – заступник директора Охтирського міського краєзнавчого музею. Старші доньки: Олена – педагог, Любов – ветеринар.

Протягом 2004–2005 рр. I. Абаровський згуртував навколо себе однодумців та започаткував Недригайлівський районний осередок "Просвіти", який нині й очолює. Виступив ініціатором та став організатором створення в Недригайлові краєзнавчого музею, відкриття якого відбулося 2006 р. у приміщенні старої школи¹.

I. Абаровський із 18 лютого 2008 р. працює в Державному історико-культурному заповіднику "Посулля" на посаді завідувача історико-літературного відділу, а з 1 січня 2009 р. – завідувача Недригайлівського краєзнавчого музею – відділу заповідника. У 2012 р. музеєві було надано окрему будівлю (колишньої друкарні), де він знаходиться й нині.

За час свого керівництва закладом Іван Кирилович проявив себе як творча обдарована особистість, яка має глибоку обізнаність із історико-культурною та літературною спадщиною краю².

Нині I. Абаровський – фахівець із організації та проведення культурно-освітніх заходів, краєзнавчої та пошукової роботи, позаштатний кореспондент Недригайлівської районної газети "Голос Посулля". Особисто зібрав значну кількість різнопланових музейних предметів, на базі яких зараз створюються музейні експозиції.

I. Абаровський бере активну участь у культурно-мистецькому та історико-краєзнавчому житті Недригайлівщини. За його безпосередньої участі Недригайлівський краєзнавчий музей став центром духовності та збереження історичної спадщини Посулля; було створено і започатковано роботу музейних закладів: музею Олекси Ющенка в с. Хоружівка та структурного підрозділу Державного історико-культурного заповідника "Посулля".

Краєзнавцю притаманне уміння ґрунтовно і прискіпливо працювати з історичними джерелами, архівними та меморіальними документами, збирати й висвітлювати в засобах масової інформації, фахових виданнях питання історії та культури Недригайлівщини. Він є одним із авторів фундаментального видання "Недригайлівщина: у дзеркалі історії"³ та науково-популярних праць "На берегах тієї Комишанки"⁴, "Недригайлівська старовина"⁵ та ін.

Іван Кирилович – автор бл. 200 наукових, науково-пізнавальних, краєзнавчих публікацій у районній та обласній пресі. Його статті друкувалися у всеукраїнських журналах "Наука і суспільство" й "Часопис української історії", багатьох збірниках наукових праць. Дослідник є активним учасником низки всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференцій.

I. Абаровський має відзнаки Сумської обласної організації Національної спілки журналістів України, газети "Голос Посулля", Президії Національної спілки краєзнавців України, Благодійної організації «Фонд сприяння ініціативам газети «День», адміністрації ДІКЗ "Посулля", Недригайлівської районної ради, відділу культури і туризму Недригайлівської райдержадміністрації, обласної державної адміністрації, Недригайлівського земляцтва в м Київ, Сумського обласного товариства "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка, управління Сумської єпархії

1 Чижов О. Розвиток культурно-просвітніх закладів на Сумщині (кін. 30-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: дис... канд. іст. наук. – К., 2017. – С. 89.

2 Абаровська Ж. Добрі новини – у кожную родину // Голос Посулля. – 2017. – 20 жовтня. – С. 4.

3 Скрипченко І., Абаровський І. Недригайлівщина: у дзеркалі історії: нариси з історії Недригайлівського району Сумської області з найдавніших часів до початку ХХІ століття. – Суми, 2010. – 448 с.

4 Заїка А., Абаровський І. На берегах тієї Комишанки. – Суми, 2013. – 436 с.

5 Скрипченко І., Абаровський І. Недригайлівська старовина: історичний екскурс. – Суми, 2009. – 56 с.

Київського патріархату та багатьох інших.

Іван Кирилович – лауреат Почесної відзнаки Всеукраїнського благодійного фонду імені Петра Калнишевського та краєзнавчо-літературної премії імені Петра Коцура.

І. Абаровський також є членом Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України.

Головним сенсом життя дослідника є Недригайлівський краєзнавчий музей, фонди якого налічують нині понад 7 тис. експ. За ініціатииви директора музею було організовано понад 60 виставок, присвячених історії краю в давнину, княжу та козацьку добу, період Української революції 1917–1921 рр., Голодомору 1932–1933 рр., Другої світової війни, тоталітарної доби, а також – репресованим країянам, борцям за соборність України, учасникам Революції гідності, воїнам сучасної російсько-української війни, волонтерам, відомим землякам Посулля тощо.

Саме завдяки І. Абаровському повернуті із забуття імена земляків, які потрапили в ідеологічні лещата тоталітаризму, зокрема: Героїв Радянського Союзу, батька та сина Соколів – Омеляна Лукича та Григорія Омеляновича; Героя Соціалістичної Праці Уляни Володимирівни Бережної; льотчика-випробувача, який здійснив випробувальні польоти на 59 видах літаків, полковника Г. П. Волохова; полковника УНР, активного діяча Центральної Ради, одного з керівників УПА на Волині Івана Дмитровича Литвиненка; історика, краєзнавця, автора 6 монографій та понад 530 публікацій з історії рідного краю Петра Михайловича Коцура, який створив перший у Сумській області історико-краєзнавчий музей при Сакунівській восьмирічній школі; самобутнього художника Івана Єлисеєвича Заїку та ін.⁶

Працівниками Недригайлівського краєзнавчого музею опубліковано на шпальтах районної та обласної преси і всеукраїнських фахових видань з історії понад 200 наукових, науково-популярних статей краєзнавчого змісту.

Завдяки безперервним пошукам музейна колекція постійно поповнюється речовими експонатами, історичними документами, справами із сімейних архівів тощо. Надбанням закладу стала епістолярна спадщина та документи поета, письменника, заслуженого діяча мистецтв України, лауреата 7 міжнародних премій, автора 78 книг Олекси Яковича Ющенка. У 2007 р. відкрито його музей-садибу в с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл. (філію Недригайлівського краєзнавчого музею)⁷.

Музей пишається власною унікальною колекцією металевих виробів бронзового періоду, знайдених археологічною групою під керівництвом археолога, професора Ю. Моргунова під час розкопок на Мазепиній горі. Рідкісними є експонати з експозиції, присвяченій запорозькому козаку, ватажку гайдамацького загону 1770-х рр. Семенові Гаркуші. Родині Полетиків відведено значне місце на стендах музею. Майже всі населені пункти району представлені у фондах старовинними костюмами та рушниками XIX – поч. XX ст.⁸

Надзвичайно цінною є колекція картин члена Національної спілки художників України Н. Кизенка та картин, майстерно виконаних переможцями конкурсу на честь Нестора Митрофановича, підсумки якого щорічно підводять у березні.

Нині колектив працівників музею із 6 осіб (І. Абаровський, К. Рогозіна, Т. Ярмоленко, О. Химченко, М. Абаровська, В. Веремейко) працює над організацією виставки картин репресованого художника Івана Шила. Окремо готується відкриття експозиції, присвяченої воїнам, які загинули під час запеклих оборонних боїв за с. Сакуниха 21–23 вересня 1941 р. У 2017 р. працівники музею разом із краєзнавцями брали участь у пошуковій роботі біля згаданого села, де, за свідченням старожилів, знаходилося поховання загиблих воїнів добровольчого полку. Пошуковцями віднайдено та здійснено перепоховання праху 28 захисників, імена трьох із них вдалося встановити. На літо 2018 р. заплановано продовження пошукових робіт у двох інших місцях можливого поховання оборонців села.

Активно ведуться роботи зі збору матеріалів про воїнів-земляків Олександра Шовтуту та Сергія Грибника, які загинули під час російсько-української війни, що триває нині на Сході України.

На Недригайлівщині, в її селах і хуторах зосереджений значний краєзнавчо-туристичний потенціал. Сприятливі кліматичні умови, природні заповідні об'єкти княжої Київської доби, зокрема, фортеці Попаш та В'єхань, пам'ятник мамонту (єдиний у світі), садиби видатних земляків роблять територію району привабливою для краєзнавчо-туристичного туризму.

Отже, становлення та розвиток Недригайлівського краєзнавчого музею, перетворення його в історико-

6 Абаровський І. Краєзнавчий напрямок визначено // Голос Посулля. – 2011. – № 38–39. – С. 4.

7 Саєнко В. Співець Посульської землі // Ярмарок. – 2017. – 17 серпня. – С. 3.

8 Хвостенко Г. Дім, де живе історія // Сумщина. – 2006. – 8 листопада. – С. 3.

просвітницький, краєзнавчо-туристичний центр Посулля стали можливими завдяки подвижницькій діяльності І. К. Абаровського та колективу, який він очолює.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абаровська Ж. Добрі новини – у кожна родину // Голос Посулля. – 2017. – 20 жовтня. – С. 4.
2. Абаровський І. Краєзнавчий напрямок визначено // Голос Посулля. – 2011. – № 38–39. – С. 4.
3. Заїка А., Абаровський І. На берегах тієї Комишанки. – Суми: СВС Панасенко І. М., 2013. – 436 с.
4. Саєнко В. Співець Посульської землі // Ярмарок. – 2017. – 17 серпня. – С. 3.
5. Скрипченко І., Абаровський І. Недригайлівщина: у дзеркалі історії: нариси з історії Недригайлівського району Сумської області з найдавніших часів до початку XXI століття. – Суми: Собор, 2010. – 448 с.
6. Скрипченко І., Абаровський І. Недригайлівська старовина: історичний екскурс. – Суми: МакДен, 2009. – 56 с.
7. Хвостенко Г. Дім, де живе історія // Сумщина. – 2006. – 8 листопада. – С. 3.
8. Чижов О. Розвиток культурно-просвітніх закладів на Сумщині (кін. 30-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.: дис... канд. іст. наук / Олександр Ігорович Чижов; М-во культури України; Нац. академія керівних кадрів культури і мистецтв. – Київ, 2017. – 273 с.

REFERENCES

1. Abarovs'ka Zh. Dobri novyny – u kozhnu rodynu [Golos Posullja]. 2017. 20 zhovtnya. P. 4.
2. Abarovs'kyj I. Krajeznavchuj naprjamok vyznachenno [Golos Posullja]. 2011. № 38–39. P. 4.
3. Zai'ka A., Abarovs'kyj I. Na beregah tijej' Komyshanky. Sumy: SVS Panasenko I. M., 2013. 436 p.
4. Sajenko V. Spivec' Posul's'koj' zemli [Jarmarok]. 2017. 17 serpnja. P. 3.
5. Skrypchenko I., Abarovs'kyj I. Nedrygajlivshhyna: u dzerkali istorii': narysy z istorii' Nedrygajlivs'kogo rajonu Sums'koj' oblasti z najdavnishyh chasiv do pochatku XXI stolittja. Sumy: Sobor, 2010. 448 p.
6. Skrypchenko I., Abarovs'kyj I. Nedrygajlivs'ka starovyna: istorychnyj ekskurs. Sumy: MakDen, 2009. – 56 p.
7. Hvostenko G. Dim, de zhyve istorija [Sumshhyna]. 2006. 8 lystopada. P. 3.
8. Chyzhov O. Rozvytok kul'turno-prosvitnih zakladiv na Sumshhyni (kin. 30-h rr. HH st. – poch. HHI st.: dys... kand. ist. nauk. M-vo kul'tury Ukraïny; Nac. akademija kerivnyh kadriv kul'tury i mystectv. Kyiv, 2017. 273 p.

УДК 930.253:[069:908](477.72):821.161.2'06.09(092)

Мусійко Вікторія Вікторівна

старший науковий співробітник
науково-літературного відділу,
Херсонський обласний краєзнавчий музей
(Херсон, Україна)
ms.pivorovich@ukr.net

Musiyko Viktoria

Senior research fellow,
Scientific and literary department,
Kherson Regional Museum of Local Lore
(Kherson, Ukraine)

РОДИННИЙ АРХІВ ПИСЬМЕННИКА ВАСИЛІСКА ГНЄДОВА У ФОНДАХ ХЕРСОНЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

VASYLISK HNEDOV'S FAMILY ARCHIVE IN THE FUNDS OF KHERSON REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE

Анотація

У статті розглядається історія формування та використання архіву письменника-еґофутуриста Василіска Гнедова, значна частина якого зберігається у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею. Проаналізовано документи і спогади, які доповнюють біографію письменника, та його рукописний спадок, зокрема низку автобіографій та два щоденники зі спогадами В. Гнедова про його дитячі і молоді роки, написані у передостанні роки життя. Архів містить унікальні документальні та рукописні матеріали, серед яких – свідоцтво про шлюб В. Гнедова із революционеркою О. Пілацькою, чорнові та чистові автографи віршів письменника і різні варіанти одного й того ж твору. Попри фрагментарність частини рукописного архіву письменника з фондів ХОКМ, тут містяться поетичні експерименти В. Гнедова, починаючи з 1938 р. і закінчуючи останнім роком його життя. Це дає змогу охарактеризувати певною мірою творчість цього періоду.

Ключові слова: Херсонський обласний краєзнавчий музей, Василіск Гнедов, еґофутуризм, архів.

Summary

This article is devoted to the history of formation and existence of the archive of Vasylysk (Vasily Ivanovich) Hnedov (1890–1978) – ego-futurist writer. The greatest part of the archive is stored in the funds of Kherson Regional Museum of Local Lore.

Special attention in the article is paid to the analysis of documents and diaries that supplement the writer's biography and his manuscript heritage. Vasylysk Hnedov's two diaries, written in the last years of his life, cover a large period of time and reveal unknown facts of his childhood and adolescence. A number of writer's autobiographies and documents allows us to concretize unknown events of Hnedov's life.

The documentary part of the archive contains unique documents, including certificate of marriage of V. Hnedov and the famous revolutionist O. Pilatska, who had been dead for more than 20 years at the moment of issuing the document. Among the manuscripts are both rough and finished manuscripts of poetries and different versions of the same work. Although part of the writer's handwritten archive in the museum's funds is fragmentary, it contains poetic experiments since 1938 up to the end of the last year of Hnedov's life. It allows to characterize to a certain extent his creativity of this period.

Key words: Kherson Regional Museum of Local Lore, Vasylysk Hnedov, ego-futurism, archive.

У 1991 р. до фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею (далі – ХОКМ) надійшла частина родинного архіву поета-еґофутуриста Василіска (Василя Івановича) Гнедова (1890–1978), останні роки життя якого минули в Херсоні. Архів передали з м. Золотоноша Антоніна Сергіївна та Людмила Петрівна Гнедови (дружина та донька молодшого брата письменника – Петра Івановича Гнедова). Після смерті письменника

більшість його рукописів потрапили до відомого літературознавця М. І. Харджієва, проте частина архіву залишилася в Україні в родичів В. Гнедова.

В 1989 р. журналіст газети "Ленінський прапор" Валерій Палій вибрав із архіву (що зберігався в Золотоноші в Антоніні і Людмили Гнедових) матеріали для публікації, частину яких передав до ХОКМ. Згодом співробітники літературного відділу ХОКМ зв'язалися з родичами В. Гнедова, які надіслали до музею решту документів письменника.

Сформований таким чином у фондах ХОКМ архів, попри його фрагментарність, має досить високий інформативний потенціал і дозволяє заповнити лакуни у біографії та творчості письменника. В даній статті описана структура архіву, окреслено його хронологічні та тематичні межі.

Ми припускаємо, що архів письменника, що зберігся, переважно формувався в 1950-ті роки, коли В. Гнедов після адміністративного покарання і численних змін місць роботи вийшов на пенсію в м. Углич Ярославської обл. Перший архів письменника, ймовірно, було знищено або вилучено під час його арешту як члена родини ворога народу, який відбувся після арешту й розстрілу дружини В. Гнедова, Ольги Володимирівни Пілацької (1884–1937). Під час та після адміністративного покарання зберігати рукописи та документи у письменника не було можливості. Непрямим підтвердженням цього є рядки з листа В. Гнедова до поета Г. Петнікова від 17 серпня 1968 р.: "Тебе, напевно, хорошо известно, что никаких книг у меня после 1937 года не сохранилось"¹.

У цей час письменник міг зберегти лише кілька документів, найбільш ранній з яких (військовий квиток В. Гнедова, виданий Харківським міським військовим комісаріатом) датовано 1932 р. Наступними за хронологією є довідки різних інстанцій за 1943 та 1944 рр. Останні із прижиттєвих рукописів та документів датовані 1978 р.

Архів В. Гнедова складається із його рукописної спадщини, спогадів та автобіографій, значної кількості документів, світлин та особистих речей.

Аналіз інформації з документів архіву дозволив з'ясувати хронологічну послідовність переміщень В. Гнедова під час та після адміністративного покарання, визначити місця його роботи. Найважливішим документом можна вважати чернетку анкети, заповненої письменником під час оформлення на роботу в 1950-х рр., у якій містяться його біографічні відомості за 1912–1955 рр. Серед документів – чимало зібраних В. Гнедовим для нарахування пенсії довідок із місць роботи, які дозволяють заповнити білі плями в його біографії. Не менш цікаві документи, які ілюструють процес реабілітації письменника та його дружини О. Пілацької. Серед них – "Довідка Військового прокурора Київського військового округу від 19.12.1955 р. № 2/0-2/7 737-55 про припинення справи В. І. Гнедова через відсутність складу злочину" та "Довідка Військової колегії Верховного Суду СРСР від 9.03.1956 р. № 4н-0680/56 про скасування вироку Військової Колегії від 21 грудня 1937 року в відношенні О. В. Пілацької та припинення справи через відсутність складу злочину".

В архіві, зокрема, міститься свідоцтво про шлюб В. Гнедова з відомою революціонеркою О. Пілацькою, якої на час видачі цього документу не було в живих вже понад 20 років.

Дослідження рукописного та епістолярного архіву письменника допомогло окреслити коло його зацікавлень і знайомств у херсонський період життя. Аналіз поетичного спадку дозволяє стверджувати, що В. Гнедов не припиняв експериментувати зі словом до останніх днів. Серед неоднозначної за художньою якістю письменницької спадщини можна знайти й кон'юнктурні вірші політичної спрямованості, і твори, присвячені знайомим письменника, і експерименти у футуристичному дусі, і відгуки на події тогочасного життя.

Один із найбільш ранніх віршів, датований 1938 р., написаний під час перебування В. Гнедова на засланні в казахському аулі Байкадам²:

На горизонте Каратау,
На своде мрамор облаков,
Здесь дни свои я коротаю,
Освободившись от оков.
Степные ветры Байкадама,
Полынный запах кизяка
Приятней всякого бальзама
Для кочевого казака³.

1 Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Листи В. І. Гнедова Г. М. Петнікову. – Ф. 440. – Оп. 1. – Арк. 3.

2 В цьому та інших наведених в статті текстах В. Гнедова збережені авторські орфографія та пунктуація

3 ХОКМ. – КП–75 377 / 3, Д–29 997 / 3.

Основна частина рукописів письменника датована 1960-ми рр. Найцікавішим у його херсонській поетичній добірці можна вважати вірш (або його фрагмент), у якому згадується В. Хлебніков і дається сумна оцінка власного життя:

Велемир сгнил миттєво
Я же гнию поступово
Он предохранить не смог вены
Чтобы не образовывалось пены.
Предвиденье разошлось с практикой
Образовалась односторонность⁴.

Василіск Гнедов був майстром експромтів. Надсилаючи два експромти своєму другу-поету Г. Петнікову, в листі до нього від 1 листопада 1968 р. він пише: "Могу тебе, кстаті, написать здесь мое последнее стихотворение-экспромт. (У меня их тысячи)"⁵. Серед таких творів у херсонській частині архіву є епіграма "Наказ комісії по розгляду п'єс при обласному будинку народної творчості":

Держись шаблону хлопці,
Нового нам не треба
І мозок, він у пробці,
Не вискоче дурепа!⁶

Віршованими рядками В. Гнедов коментує майже всі події свого життя. Декілька віршів збереглися на зворотах світлин із родинного архіву Гнедових.

У фондах музею також зберігаються спогади письменника. В зошиті, заповненому приблизно на поч. 1960-х рр., міститься біографія В. Гнедова з 1890-го по 1923 рр., коли він навчався у повітовому вищому початковому училищі та брав участь у більшовицькому перевороті. Різні події, зокрема знайомство з композитором Миколою Рославцем, художником Аристархом Лентуловим, створення поезії "Рюк вам могилу боги", описані з політичним підтекстом як канва для основної сюжетної лінії – участі В. Гнедова у боях біля Нікітської брами в Москві в жовтні 1917 р. Фрагменти цих спогадів були опубліковані в книзі Н. Астахової та Є. Целларіус "Товарищ Ольга" (1969). В цих "ранніх" спогадах є вставна частина, в якій автор, за національністю та за переконаннями росіянин, робить певну заяву. Згадуючи свою першу участь у концерті, В. Гнедов пише: "По-видимому, я в чтении стихов как-то проявил способности, потому я приглашен был принять участие в устраиваемом местным клубом художественном вечере-концерте. Так как мой родной язык – украинский, я выучил и читал на украинском языке басню Глибова «Волк та ягня» и имел «успех», которому по-детски радовался и установил некоторые знакомства с ребятами, также принимавшими участие.

Это мое первое в жизни выступление с чтением стихотворения интересно с двух точек зрения. Во-первых, чтение происходило на украинском языке, что в то время преследовалось, во-вторых – сбор с этого концерта весь был передан в пользу голодающих Поволжья"⁷.

Блокнот зі спогадами В. Гнедова датований лютим 1969 р. Ці спогади більш ліричні, сповнені враженнями, описами природи й сільського побуту. Вони починаються приблизно з 1898 р., коли майбутній письменник навчався в земській школі. Окремі фрагменти тексту присвячені опису того, як дитячі емоції трансформувалися в дорослому творчому житті: "А утром мы это воочию узрели и поняли, что природа живет и что картины ее неизгладимы. Потом это звенело в моем «Куке»⁸ положенном на музыку чудесным композитором Николаем Рославцем⁹ и вошедшим в одну из поэм Велемира Хлебникова¹⁰.

И шли в мечты,

4 ХОКМ. – КП–60 693, Д–1 503.

5 ЦДАМЛМ України. – Листи В. І. Гнедова Г. М. Петнікову. – Ф. 440. – Оп. 1. – Арк 4.

6 Епіграма підписана: "Василь Иваненко 1960 24/1", див: ХОКМ. – КП–60 617, Д–1 473.

7 ХОКМ. – КП–60 080, И–15 599. – С. 78.

8 Гнедов В. Кук // Засахаре кры. Эгофутуристы. V / ред. И. Игнатъева; худ. Л. Зак. – СПб.: Петербургский глашатай, [1913]. – С. 10.

9 Рославец Н. Четыре сочинения для пения и фортепиано. 1913–1915 [Ноты] / [Электронный ресурс]: The LiederNet Archive. – Режим доступа: http://www.lieder.net/lieder/assemble_texts.html?SongCycleId=11562 (дата обращения: 24.01.2018). – Название с экрана.

10 В. Гнедов мав на увазі поему В. Хлебнікова "Синие оковы".

Травой отравой
Зеленко муравой¹¹

Изменение ударения создавало новое слово и понятие, возникавшее по щучьему велению из небытия.

Я бродил по местам, где незримо жил замороженный «Кук». Мне тогда казалось, что все ворожило: и перепел, и стрепет, и заяц, выбежавший из-за куста, и гукающая в болоте выпь (у нас называемая бугаем), и устремляющиеся ко мне в молниеносном полете ласточки, и загадочные многоногие жуки, и петух, присматривающийся к солнцу, и быстроногие ящерицы и легкокрылая саранча¹².

Українські мотиви ми знаходимо і в пізніх спогадах В. Гнедова. Герої його щоденника розмовляють українською мовою. Наприклад, дідусь із матиного боку каже онукові: «Що ты світова мора робиш?»¹³. Або ж родичі, просячи хлопця вклонитися на знак подяки за подаровані дідусем чоботи, говорять: «Вася! Дідушка тобі купив чоботи. Кланяйся в ноги дидушки!»¹⁴.

Погляди селян на навчання дітей також подавалися українською мовою в російській транслітерації: «Одын сын тай его учить?!?», «Од людей буде стыдно, и от Бога буде грех»¹⁵.

Епістолярна спадщина В. Гнедова представлена переважно чорновими варіантами листів різним адресатам.

Цікавим є датований 1965 р. лист письменника невідомому чоловіку, в якому В. Гнедов розповідає історію створення поезії «Рокот вам могилу боги»¹⁶, написаної під час жовтневих подій 1917 р. в Москві. Він розшифровує деякі рядки цього вірша, в яких у алегоричній формі описане протистояння з чорносотенцями та пограбування винних складів повстанцями: «О присланном тобой эпизоде припоминаю – было такое дело. Ты в статье, подготовленной для журнала «М...», приводишь мое стихотворение, написанное в Ревкоме во время ночного дежурства на машинке в присутствии Раисы»¹⁷.

Это имеет прямое отношение к тому эпизоду с винным подвалом. Ты читал одну лишь первую часть стиха, а во второй части говорится:

Сажа скажет – нос саженный
Верно счастье ли Слону –
В луже свиной – поклоняемся вину.

Расшифровать это так – Сажа скажет – черносотенец скажет – чернота, мрак.

Нос саженный – т. е. они над нами поиздеваются, провалив наше дело и показав нам огромный нос.

Верно счастье ли Слону – обеспечено ли спокойствие Революции.

В луже свиной поклоняемся вину – беспокойство за судьбу революции. Если будут подобные факты повторяться и мы пропьем революцию»¹⁸.

Повна історія створення цієї поезії та трактування образів її першої частини зафіксована у спогадах В. Гнедова: «Во время одного из дежурств в Ревкоме я на пишущей машинке одним пальцем отстукал и напечатал написанное тут же стихотворение, в котором в одной из строчек была фраза: «Потерял портной иглу», что вызывало у товарищей портных приятные мысли и они, добродушно посмеиваясь, задавали мне при встрече вопрос: «Ну-ка, расскажи, как потерял портной иглу». Это, насколько я помню, были тов. Монахов, Матюшин, Морозов и другие»¹⁹.

Найбільша частина кореспонденції в архіві письменника – це відповіді на запити та листи В. Гнедова. Серед них – відповіді редакцій газет та журналів, до яких звертався письменник із проханням опублікувати його вірші. Друга за численністю група листів – відповіді на запити щодо робочих вакансій та довідки з державних архівів про письменницьку й революційну діяльність В. Гнедова на початку ХХ ст.

Зібрання фотокарток із архіву письменника налічує 26 одиниць. Поряд із фотокопіями 1920–1930-х рр.

11 В. Гнедов інтерпретував свій вірш «Муравая (Эскизев)».

12 ХОКМ. – КП–59 915, Д–1 450. – С. 41–43.

13 Там само. – С. 22.

14 Там само. – С. 24.

15 Там само. – С. 51–52.

16 Временник. [Вып.] 4. – Москва: Изд. Василиск и Ольга <Гнедовы>, 1918. – С. 1.

17 Кацнельсон Раїса під час жовтневих подій 1917 р. в Москві працювала техсекретарем ревкому.

18 ХОКМ. – КП–60 623, Д–1 479.

19 ХОКМ. – КП–60 080, И–15 599. – С. 67

(В. Гнедов із О. Пілацькою та портрет О. Пілацької) збереглося кілька світлин, датованих 1950-ми рр. Найбільша кількість фото зроблена в 1960–1970-х рр.: портрети письменника, групові фото зі співробітниками, родичами, другою дружиною Марією Соболевською. Географія світлин – Москва, Углич, Київ, Херсон, Одеса, Кутаїсі.

Із бібліотеки В. Гнедова до ХОКМ потрапили присвячена першому чоловікові О. Пілацької повість Думова Н. Г. "Секретарь МК: повесть о В. М. Загорском" (М., 1966) та вже згаданий написаний Н. Астаховою та Є. Целларіус життєпис дружини В. Гнедова "Товарищ Ольга".

Цікавими предметами є гнучкі платівки із записом голосу письменника. Чотири з них із віршами В. Гнедова записані в Москві. На п'ятій платівці, записаній на Ялтинській студії, міститься звуковий лист від В. Гнедова та М. Соболевської до Ніни Гнедової (молодшої сестри письменника). І хоча низька якість аудіозаписів на платівках унеможливує їх розшифрування, вони дозволяють почути голос поета та оцінити його яскравий темперамент. У музеї зберігаються також особисті речі письменника – берет та плащ.

Нині зібрання матеріалів В. Гнедова в музеї доповнили матеріали з ЦДАМЛМ України – його листи до поета Г. Петнікова.

Рукописний та документальний блоки архіву В. Гнедова в ХОКМ дозволяють суттєво доповнити невідомі сторінки з біографії поета та окреслити тематику творчості в останні роки його життя. Речові експонати дають змогу створювати музейні експозиції, тимчасові виставки та інсталяції, присвячені херсонському періоду життя Василіска Гнедова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айги Г. Творцы будущих знаков. Русский поэтический авангард. – Salamandra P. V. V, 2011. – 196 с. – (Библиотека авангарда) [Электронный ресурс]: NemaLoKnig.info – Режим доступа: <http://nemaloknig.info/read-168510/> (дата обращения: 17.09.2017). – Название с экрана.
2. Астахова Н., Целлариус Е. Товарищ Ольга. – Москва: Московский рабочий, 1969. – 168 с. (С. 73).
3. Гнедов В. Крючком до неба / В иллюстрах и комментариях С. Сигея. – Madrid: Ediciones del Hebreo Errante, 2003. – 130 с.
4. Гнедов В. Муравая (Эскизев) // Поэзия русского футуризма / Вступ. ст. В. Альфонсова; Сост. и подгот. текста В. Альфонсова и С. Красицкого; Примеч. С. Красицкого. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – 752 с. (С. 387).
5. Гнедов В. Собрание стихотворений / Под ред. Н. Харджиева и М. Марцадури; вступ. ст., подг. текста и комм. С. Сигея. – Trento: Universita di Trento [Департамент Истории Европейской Цивилизации Ун-та Trento], 1992. – 211 с.
6. Гнедов В. Эгофутурналия без смертного колпака. Стихотворения и рисунки. – [Ейск]: Меотида, 1991. – 23 с.
7. Лобанова М. Николай Андреевич Рославец и культура его времени. – Санкт-Петербург: Петроглиф, 2011. – 384 с. (С. 231–234).
8. Русская литература XX века. Прозаики, поэты, драматурги. Библиографический словарь: в 3 т. / РАН, ИРЛИ (Пушкинский Дом); под ред. Н. Скатова. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2005. – Т. 1. А–Ж. – 733 с. (С. 509–511).

REFERENCES

1. Aihy H. Tvortsy budushchychkh znakov. Russkyi poetycheskyi avanhard. – Salamandra P. V. V, 2011. – 196 s. – (Byblyoteka avanharda) [Elektronnyi resurs]: NemaLoKnig.info – Rezhym dostupa: <http://nemaloknig.info/read-168510/> (data obrashcheniya: 17.09.2017). – Nazvanye s ekrana.
2. Astakhova N., Tsellaryus E. Tovaryshch Olha. – Moskva: Moskovskiy rabochiy, 1969. – 168 s. (S. 73).
3. Hnedov V. Kriuchkom do neba / V yllustrakh y kommentaryakh S. Syheia. – Madrid: Ediciones del Hebreo Errante, 2003. – 130 s.
4. Hnedov V. Muravaia (Eskyzev) // Poezyia russkoho futuryzma / Vstup. st. V. Alfonsova; Sost. y podhot. teksta V. Alfonsova y S. Krasyskoho; Prymech. S. Krasyskoho. – Sankt-Peterburh: Akademicheskyyi proekt, 1999. – 752 s. (S. 387).
5. Hnedov V. Sobranye stykhotvorenyy / Pod red. N. Khardzhyeva y M. Martsadury; vstup. st., podh. teksta y komm. S. Syheia. – Trento: Universita di Trento [Departament Ystoryy Evropeiskoi Tsyvylyzatsyy Un-ta Trento], 1992. – 211 s.
6. Hnedov V. Ehofuturnalyia bez smertnoho kolpaka. Stykhotvorenyia y rysunky. – [Eisk]: Meotyda, 1991. – 23 s.

7. *Lobanova M.* Nykolai Andreevych Roslavets y kultura eho vremeny. – Sankt-Peterburh: Petrohlyf, 2011. – 384 s. (S. 231–234).

8. Russkaia lyteratura XX veka. Prozayky, poety, dramaturhy. Byobyblyohrafycheskyi slovar: v 3 t. / RAN, YRLY (Pushkynskiy Dom); pod red. N. Skatova. – Moskva: OLMA-PRESS Ynvest, 2005. – T. 1. A–Zh. – 733 s. (S. 509–511).

УДК 069:[93/94+908]:929 Середя

Дейнеко Сергій Миколайович
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник II-го
науково-експозиційного відділу,
Харківський історичний музей
імені М. Ф. Сумцова
(Харків, Україна)
deineko.s.m@gmail.com

Deineko Serhiy
Candidate of historical sciences (PhD),
Senior research fellow,
Scientific-exhibitional department,
M. F. Sumtsov Kharkiv historical museum
(Kharkiv, Ukraine)

СЕРГІЙ СЕРЕДА, ДИРЕКТОР ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (1945–1947)

SERHIY SEREDA, DIRECTOR OF KHARKIV ANTHROPOLOGICAL MUSEUM (1945–1947)

Анотація

Дослідження присвячене маловідомій сторінці історії Харківського історико-краєзнавчого музею (нині – Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова) – першим повоєнним рокам роботи установи. В 1945 р. музей очолив Сергій Денисович Середя, постать якого не потрапляла в коло зацікавлень дослідників. Дана розвідка, здійснена з використанням матеріалів Державного архіву Харківської області, присвячена біографії С. Середи, його досягненням і прорахункам на посаді директора музею, висвітлює створені за час його керівництва установою експозиції та тимчасові виставки. Приділено увагу особистим якостям С. Середи як керівника, його стосункам з колективом. Простежено життєвий шлях директора музею після його звільнення з цієї посади.

Ключові слова: музей, Харків, експозиція, директор, біографія.

Summary

The research studies the little-known page in the history of Kharkiv Historical Museum of Local Lore (now M.F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum), the first post-war years of the establishment's activity. In 1945 the museum was headed by Sergiy D. Sereda, whose personality had not been in the researchers' focus before. This investigation, which is conducted with the use of the materials from the State Archives of Kharkiv Region, is dedicated to S. Sereda's biography, his achievements and miscalculations as the director of the museum. The article focuses on the expositions and temporary exhibits held during his leadership in the institution. Special attention is paid to S. Sereda's special features as the director, his treatment to the staff. The research traces the museum director's walk after his dismissal from the office

Key words: museum, Kharkiv, exposition, director, biography.

Перші повоєнні роки роботи Харківського історико-краєзнавчого музею ім. Г. Сковороди (далі – ХІКМ, нині – Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова) є однією з маловідомих сторінок історії установи. Враховуючи виховну функцію, притаманну роботі музейних закладів, радянська влада доклала чимало зусиль для його відновлення після звільнення міста.

Наприкінці серпня 1943 р. Харків визволили з нацистської окупації, а вже 28 вересня того ж року була видана постанова РНК УРСР "Про поновлення роботи історичного музею в місті Харкові", яка започаткувала відродження музейного життя в місті. Як відділи, до складу ХІКМ увійшли Центральний музей революції УРСР, Історичний музей ім. Г. С. Сковороди та Харківський краєзнавчий музей ім. Артема¹.

Першим директором об'єднаної установи в жовтні 1943 р. став Михайличенко², а 15 грудня 1944 р. на цю посаду призначили Сергія Денисовича Середу, хоча виконувати свої посадові обов'язки він став лише в січні 1945 р.: саме цим часом датована низка наказів, підписаних С. Середою³.

1 Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. р–5 942. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

2 ДАХО. – Ф. р–5 942. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 4.

3 ДАХО. – Ф. р–5 942. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1.

Серед наукових розвідок з історії функціонування ХІКМ у повоєнні роки слід згадати праці співробітників музею: заступника з наукової роботи О. М. Сошнікової⁴ та завідуючої відділом етнографії О. М. Пантелєй. Але вони мають переважно оглядовий характер, хоча О. М. Пантелєй⁵ першою зацікавилася постаттю С. Д. Середи.

Метою нашої розвідки є вивчення діяльності С. Середи на посаді директора ХІКМ. Джерельною базою роботи стали матеріали Державного архіву Харківської області – Ф. П–2 та Ф. р–5 942.

У вересні 1944 р. музей складався з 6 основних і 1 допоміжного відділів: 1. Природи (3 тис. експ.); 2. Первісного суспільства (понад 2 тис. експ.); 3. Рабовласницького суспільства (бл. 2 тис. експ.); 4. Феодалізму (бл. 1 тис. експ.); 5. Капіталізму (понад 2 тис. експ.; у 1943–1944 рр. до відділу надійшло 332 експ.); 6. Відділ революції та соціалістичного будівництва (немає жодного експоната); 7. Відділ фондів (допоміжний). Бібліотека нараховувала 3 тис. од. зб.⁶

Але все це існувало лише на папері, на грудень 1944 р. працювала лише одна експозиція – “Велика Вітчизняна війна”. Плани нового директора були амбітними. 1945 р. в царині експозиційної та фондової роботи С. Середина планували: 1. Відкриття відділів природи та історії Харкова, а також пантеону видатних людей; 2. Збільшення кількості експонатів з історії партизанського руху й підпільних організацій на Харківщині в 1941–1943 рр.; 3. Організацію археологічних експедицій для дослідження палеолітичної стоянки в с. Пісочин, скіфських курганів у с. Циркуни та вивчення стратиграфії культурного шару на Кучерівському торфовищі поблизу м. Куп’янськ.

У 1945 р. ХІКМ надавав консультації низці музеїв України й Білорусі. За розпорядженням Комітету у справах культосвітніх установ при РНК УРСР харківські музейники взяли шефство над Дергачівським, Красноградським, Ізюмським краєзнавчими музеями (Харківщина) та Дрогобицьким краєзнавчим музеєм (Львівщина). Консультації надавалися Львівському, Станіславському, Ізмайльському, Мінському, Одеському та Ворошиловградському музеям⁷.

Так хто ж він – С. Д. Середина, людина, яка поставила за мету відродити, точніше, створити заново музей у одному з найбільших міст України?

Відомо про нього небагато, особливо про період життя, який передував призначенню на посаду директора музею. Народився С. Середина в 1891 р. в м. Гадяч на Полтавщині. В анкетах вказував, що походить із робітників: його батько був заробітчанином у Ростові-на-Дону, мати – сторожем у місцевій школі. За деякими свідченнями, С. Середина вчився у вищому навчальному училищі, проте відомо, що міські та повітові училища в Російській імперії не мали статусу вищих. Із 1908 р. він – робітник Фастівського заводу з виробництва шпал, згодом – залізничного депо в Києві. Студенти Київського університету Св. Володимира, з якими С. Середина товаришував, познайомили молодого робітника із програмою російської партії соціалістів-революціонерів (есерів), членом якої С. Середина був у 1910–1917 рр. Також ці ж студенти допомогли йому підготуватися до іспиту на атестат зрілості, який склав С. Середина успішно. Під час Першої світової війни, в 1915 р. С. Середина був мобілізований до російської армії та проходив службу у 2-му гренадерському Ростовському полку, а в 1917 р. зустрів у чині поручика. Восени 1918 р. повернувся до Києва, де його мобілізували до 36-го офіцерського полку Збройних сил Української Держави (Гетьманату) і направили до Кременчука. До квітня 1919 р. С. Середина перебував у лавах армії УНР, хоча це не завадило йому вступити того ж року до РКП(б), а в 1920 р. – до Червоної армії. Згодом, на межі 1920–30-х рр. майбутній директор музею заперечував факт своєї служби в українських збройних формуваннях, однак комісія при Інституті марксизму-ленінізму змусила його зізнатись⁸.

Після демобілізації в 1922 р. С. Середина зробив непогану кар’єру – був заступником директора Інституту марксизму-ленінізму й редактором журналу “Прапор марксизму”, керівником кафедри марксизму-ленінізму Азово-Чорноморського інституту соціалістичного землеробства та одночасно – головним редактором журналу, який видавала вищезгадана ростовська установа.

У автобіографії С. Д. Середина не згадав, що його двічі виключали з лав комуністичної партії. У вересні 1929 р. йому винесли сувору догану “за некоммунистический поступок, протекционизм и путанные сведения о себе”. Суть цього “поступка” невідома. В січні 1930 р. за тими ж звинуваченнями С. Середина позбавили членства у ВКП(б). І в тому ж 1930 р., як не дивно, йому повернули партійний квиток. Хмари над головою майбутнього директора знову почали збиратися в 1934 р. В лютому він отримав догану за антипартійний вчинок – виписав грошову премію собі та секретарю партійної організації. В жовтні того ж року С. Середина знову виключили з

4 Сошнікова О. Харківський історичний музей продовжувач традицій музею Слобідської України імені Г.С. Сковороди. – Світогляд. – 2010. – № 1. – С. 76–80.

5 Пантелєй О. Живописні твори відомих майстрів у приватних колекціях міста Харкова / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1999/article.html?n=737> (дата звернення: 14.04.2018). – Назва з екрана.

6 ДАХО. – Ф. р–5 942. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–28.

7 ДАХО. – Ф. р–5 942. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 29.

8 ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 40, 51–54.

партії, але 25 грудня вкотре поновили його членство в партії⁹.

З 1936 р. С. Серeda – персональний пенсіонер, який мешкав у Харкові¹⁰.

Влітку 1941 р. він знову опинився в Червоній армії: службу проходив при одному з евакуаційних шпиталів на посаді військового комісара, згодом був заступником начальника військової школи. Демобілізований у червні 1944 р., і за власними свідченнями, “назначен на роботу в Исторический музей”¹¹. Це сталося, як вже зазначалося, 15 грудня 1944 р.

На посаді директора музею Сергій Денисович проявив себе як цілеспрямована, вимоглива, дещо груба людина.

1946 р. у музеї працювали 4 відділи: 1. Історії; 2. Природи; 3. Соціалістичного будівництва; 4. Промислова виставка та низка експозицій. Отже, С. Середі таки вдалося створити музей. Невиконаною залишилася обіцянка сприяти організації музейних археологічних експедицій¹².

Однак, починаючи із 1946 р., в музеї трапилася низка конфліктів, які спричинили зміну керівництва установи. Каталізатором цих скандалів став сам директор, точніше, його безапеляційна, неделікатна та авторитарна манера спілкування з підлеглими. Ситуація загострилася після приходу до музею низки демобілізованих військовослужбовців, які згуртували навколо себе опозиційно налаштованих співробітників. Їхнім лідером став завідуючий відділом соціалістичного будівництва М. А. Воєводін.

Серед найбільш негативних вчинків директора у стосунках із підлеглими були його словесні баталії і нешанобливе ставлення до завідуючого відділу природи (за сумісництвом – керівника партійної організації музею) Пулінця, неприйнятні як для директора репліки щодо систематичних запізнь на роботу художника Авраменка, емоційні сварки на науково-методичній раді музею, зокрема конфлікт зі співробітником Цейтлін, який закінчився жбурлянням звітів і непритомністю керівника установи. Суперечливим можна вважати рішення С. Середи про звільнення з посади наукової співробітниці Павленко – матері загиблої в роки окупації міста підпільниці Г. Нікітіної. Офіційне пояснення – нефаховість цієї співробітниці. Хоча саме С. Серeda запросив Павленко на роботу. Насправді цей вчинок мав інше підґрунтя. До Сергія Денисовича надійшли чутки про появу доносу в харківському обкомі КП(б)У на Павленко, і він вирішив спрацювати на випередження – звільнити цю співробітницю. Проте згодом донос не підтвердився, і С. Серeda опинився в незручному становищі^{13, 14, 15}. Також С. Серeda став учасником конфлікту із професором Харківського університету С. А. Семеновим-Зусером, який негативно відгукнувся про тимчасову музейну виставку, присвячену підприємствам легкої промисловості Харкова: “тряпё, развешанное на стенах”. Замість роботи над помилками, заступниця та подруга директора Смірнова звинуватила професора у здирництві. Ці звинувачення не підтвердились¹⁶.

Але на тлі низки конфліктів позитивним видається рішення С. Середи не звільняти 11 співробітників музею, які перебували в місті під час окупації, серед них – і завідувача відділом історії Скрипченко. Її звинувачували в націоналістичному ухилі та підтримці “теорії” М. Грушевського під час побудови експозиції¹⁷, і деякі високопосадовці з харківського обкому КП(б)У неодноразово ставили це питання на розгляд. На нашу думку, тимчасовим союзником С. Середи був парторг Пулінець, дружина якого – співробітниця музею – теж у свій час перебувала на окупованій території¹⁸. Згодом керівника закладу таки звинуватили в цьому кадровому лібералізмі.

Претензії до С. Середи як директора музею (кадрова політика, неделікатність у спілкуванні зі співробітниками, авторитарний стиль керування) стали причиною його звільнення у грудні 1947 р. з посади¹⁹.

З 1948 р. він читав лекції в Харківських протезному технікумі та технікумі сільськогосподарського будівництва, Касі взаємодопомоги пенсіонерів, Харківському навчальному комбінаті, 10-й районній бібліотеці Харкова, працював контролером на місцевому іподромі. І весь цей час намагався відновитися на посаді директора музею та розсилав листи в різні установи. Так С. Серeda врешті до листувався до М. Хрущова, але отримав негативну відповідь. У статті, опублікованій у 1949 р. у друкованому органі харківського обкому КП(б)У “Красное знамя”, колишній директор ХІКМ назвав С. А. Семенова-Зусера “безродним космополітом”²⁰.

9 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 55.

10 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 60.

11 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 60.

12 Там само. – Арк. 6–9.

13 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 6–9.

14 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 19–22.

15 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 84.

16 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 6–9, 192.

17 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 4–5.

18 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 9, 116–123.

19 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 1.

20 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 1 241. – Арк. 27зв, 28, 30, 31, 24, 27–28зв.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що С. Д. Середа – цікава, непересічна особистість, якій були притаманні як позитивні, так і негативні риси характеру. Фактично він створив заново ХІКМ, але неделікатність та авторитарний стиль спілкування завадили йому налагодити професійні стосунки зі своїми підлеглими (це стосується і професора С. А. Семенова-Зусера), що стало причиною втрати посади директора музею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. р–5 942. – Оп. 1. – Спр. 13.
2. ДАХО. – Ф. р–5 942. – Оп. 1. – Спр. 3.
3. ДАХО. – Ф. р–5 942. – Оп. 1. – Спр. 29.
4. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 1. – Спр. 1 241.
5. *Пантелей О.* Живописні твори відомих майстрів у приватних колекціях міста Харкова / [Електронний ресурс]: Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова / О. Пантелей. П'яті Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції "Музей: історія і проблеми сьогодення", 14 травня 1999 р. – Харків: [Видавництво ХДАДТУ], 1999. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1999/article.html?n=737> (дата звернення: 14.04.2018) – Назва з екрана.
6. *Сошнікова О.* Харківський історичний музей продовжувач традицій Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди / О. Сошнікова // Світогляд. – 2010. – № 1. – С. 76–80.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (dali – DAKhO). – F. r–5942. – Op. 1. – Spr. 13.
2. DAKhO. – F. r–5 942. – Op. 1. – Spr. 3.
3. DAKhO. – F. r–5 942. – Op. 1. – Spr. 29.
4. DAKhO. – F. P–2. – Op. 1. – Spr. 1 241.
5. *Panteliei O.* Zhyvopysni tvory vidomykh maistriv u pryvatnykh kolektsiakh mista Kharkova / [Elektronnyi resurs]: O. Panteliei // Kharkivskiy istorychnyi muzei imeni M. F. Sumtsova / Pjati Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii "Muzei: istoriia ta problemy sohodennia" (14.04.1999) – Rezhym dostupu: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1999/article.html?n=737> (data zvernennia 25.04.2018). – Nazva z ekrana.
6. *Soshnikova O.* Kharkivskiy istorychnyi muzei prodovzhuvach tradytsii muzeiu Slobidskoi Ukrainy imeni H. S. Skovorody / O. Soshnikova. – Svitohliad. – 2010. – № 1. – S. 76–80.

УДК 069:94(477)26.00.05+292:01+Тронько П. Т.+Національний музей народної архітектури та побуту України

Кукліна Інна Миколаївна
начальник науково-дослідного відділу
народного мистецтва і фольклору,
Національний музей народної
архітектури та побуту України
(Київ, Україна)
kuklina_im@ukr.net

Kuklina Inna
head of the research department
of Folk Art and Folklore,
The National Museum of Folk
Architecture and Life of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

МЕМОРІАЛЬНА ВИСТАВКА “АКАДЕМІК П. Т. ТРОНЬКО – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ” У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ

MEMORIAL EXHIBITION “ACADEMICIAN P. TRON’KO IS AN OUTSTANDING FIGURE OF UKRAINIAN CULTURE” IN THE NATIONAL MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE OF UKRAINE

Анотація

Музей нині не лише стаціонарна експозиція, а й змінюваний у часі виставковий простір з необмеженою формою подання обраної ідеї. Враховуючи виховну роль музейних закладів, важливо використати кожну виставку для формування прогресивної думки у зацікавленого відвідувача.

Національний музей народної архітектури та побуту України звернувся до теми непересічної ролі особистості у справі збереження історико-культурних надбань держави.

Актуальність теми зумовлена тим, що виставки, присвячені видатним особам як минулих років, так і сучасності, стають активною складовою частиною пропагандистської програми національних інтересів нашої держави. Автор аналізує наявні джерела з цієї проблеми та розглядає різнобічну діяльність академіка П. Т. Тронька, яка стала вагомим внеском у наукову справу та справу, пов’язану з охороною пам’яток нашої країни.

Актуальність подібних виставок полягає у тому, що в час соціальної та політичної кризи суспільство шукає зразки, які стануть переконливим доказом ролі людини у житті держави. Основна тема дослідження полягає у тому, що не час чи режим впливають на життєдіяльність особистості, а його власні ідейні переконання.

Виставки, присвячені видатним людям України різних епох, стануть корисними для виховних та освітніх програм. Це головна стратегія меморіальної виставки “Академік П. Т. Тронько: видатний діяч української культури” у Національному музеї народної архітектури та побуту України.

Ключові слова: Національний музей народної архітектури та побуту України, Герой України, фундатор Петро Тимофійович Тронько, садиба-музей, виставка видатної людини.

Summary

The museum today is not only a permanent exhibition, but also a changing in time exhibition space, unlimited in forms of submitting the chosen idea. Given the educational role of museum institutions, it is important to use every exhibition to form a progressive thought in an interested visitor. The National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine appealed to the theme of extraordinary role of the individual in preserving the historical and cultural achievements of the state.

The urgency of the theme is due to the fact that exhibitions devoted to celebrities both past and present become an active part of the propaganda program of the national interests of our country. The author analyzes the available sources of this problem and thoroughly examines the versatile activity of the academician P. T. Tron’ko, which has become a great contribution to the science and monument conservation in our country.

The urgency of such exhibitions is that in the time of social and political crisis, our society is looking for role models that will be a convincing proof of the role of a person in the life of the state. The main topic of the study is that not the time or regime affects the livelihoods of an individual, but his own beliefs.

The exhibitions dedicated to prominent people of Ukraine of different ages will be useful for pedagogical

and educational programs. This is the main strategy of the memorial exhibition in the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine.

Keywords: National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, Hero of Ukraine, founder, Petro Tron'ko, manor-museum, exhibition of prominent man.

Ім'я академіка Петра Тимофійовича Тронька тісно пов'язане з Національним музеєм народної архітектури та побуту України (далі – НМНАП України). З нагоди 101-ї річниці від дня народження П. Т. Тронька у 2016 р. було відкрито меморіальну садибу-музей в експозиції "Українське село 60-х – 70-х років ХХ ст." у будинку з с. Резуценкове Валківського р-ну Харківської обл.

Проблемою нашого часу лишається те, що пропаганда національних ідей і напрацювань є недостатньою. У сітці національного телебачення, як найширшого джерела інформації, майже немає програм про видатних діячів українського суспільства – знакових особистостей різних періодів історії держави.

Робота над створенням садиби-музею Героя України П. Т. Тронька тривала в контексті культурно-просвітницької діяльності Національного скансена, спрямованої на виховання небайдужих до надбання науки та культури українців.

Метою роботи було зібрати матеріали, проаналізувати факти з життя П. Т. Тронька та створити виставку, темою якої стала б активна життєва позиція людини, яка, попри перешкоди, шукала шляхи втілення ідей, керувала процесами, збирала одностайних, щоб залишити нащадкам культурні та історичні скарби народу. Беручи до уваги історичні реалії середини ХХ ст., подібну роботу можна вважати справою на межі самопожертви. Величезна кількість доносів, один із яких експонується на виставці, є доказом відданого служіння П. Т. Тронька українській ідеї.

П. Т. Тронько – славний син українського народу, великий патріот, державний і громадський діяч, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії СРСР, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, голова Головної редколегії науково-документальних серій книг, багаторічний голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, головний редактор інформаційно-методичного бюлетеню (пізніше журналу) "Пам'ятки України", голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара, голова Національної спілки краєзнавців України. Це був видатний вчений, організатор краєзнавчого руху, подвижник збереження історико-культурної спадщини України, який служив українському народові та зробив значний внесок у розбудову нашої держави.

Життя академіка охопило майже все ХХ ст. Підсумовуючи його, сучасники розглядали не лише життєпис Тронька, а й історію окремої людини на зламі часів і трагічних політичних випробувань в Україні. Список літератури, присвяченої життю та діяльності П. Т. Тронька, налічує понад півтисячі праць¹. У різні роки статті про свого керівника друкував журнал "Краєзнавство"².

Така увага не випадкова, позаяк П. Т. Тронько був достойним носієм звання патріарха українського краєзнавства. Він неодноразово наголошував, що краєзнавство є важливим інструментом духовного впливу на формування національної самосвідомості й патріотичних почуттів у молодих громадян нашої країни, зазначав, що "...молодь – це благодатне середовище для втілення найамбітніших краєзнавчих проектів – від створення музею історії школи до створення музею села, від пошуку меморіальних матеріалів про видатних земляків минулого до важливих пам'яткоохоронних і природоохоронних програм, увічнення пам'яті жертв репресій і голодомору, воєнних років. Краєзнавчо-просвітницька робота серед молоді сьогодні особливо важлива, вона є підмурком духовного оздоровлення нації, формування її патріотичного майбутнього"³.

1 Серед них: Удод Л. П. Т. Тронько: портрет на тлі епохи (2000); Кудряченко А. І., Склярєнко Є. М. Славний син України (До 90-річчя Героя України, академіка Тронька П. Т.) (2005); Склярєнко Є. М. Історик і час (2005); Реєнт О. П. Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько (До 90-річчя від дня народження) (2005); Що ми залишимо нащадкам?: Збірка матеріалів і документів про державну, громадську діяльність та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька (2008); "Я тобою, Україно, живу...": Літопис життя і діяльності вченого, державного і громадського діяча, академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька (2010); Обранець історії (до 95-річчя від дня народження академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька): Матеріали Перших наук. читань 19.11.2010, Дніпропетровськ (2011); Петро Тимофійович Тронько / Г. М. Кривошея, Г. П. Семилетка, Є. М. Склярєнко [Серія "Київський національний університет імені Тараса Шевченка: "Герої – видатні вихованці та педагоги"], (2012); Верменич Я. В., Дмитрук В. І. Тронько Петро Тимофійович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т-Я (2013); Верменич Я. В. Простір у науці і людина у науковому просторі (до 100-річчя академіка НАН України П. Т. Тронька) (2015).

2 Смолій В., Реєнт О. Улюбленець долі // Краєзнавство. – № ¾ (92 / 93), 2015. – С. 13.

3 Там само. – С. 10.

Патріотичне виховання – важлива складова частина існування будь-якого суспільства. Воно може стати основою для подальшого розквіту. Не виховавши поборників інтересів народу, держава при першому тиску ззовні зникне, бо не має стержня – гордості за досягнення предків і сучасників, за історію власного роду – трагічної минувшини, жертвованої боротьби за існування вільної держави. Окремою силою є культура – джерело краси, таланту та віковичних знань, які вирізняють окремих народ серед інших.

Пізнавши глибину історії та культури свого народу, людина стає особистістю з власними поглядами і самоповагою. "Патріота й громадянина не можна виростити, не прищеплюючи людині з дитинства трепетну любов до своєї землі, до рідного міста чи села"⁴. Складовою частиною діяльності будь-якого музею є культурно-просвітницька робота. Через методи просвітництва можна зробити вагомий внесок у виховання та формування життєвих принципів представників нового покоління суспільства.

На часі виховання патріотизму, національної та людської гідності, що спричинено трагічними політичними процесами як в Україні, так і поза її межами. Патріотичне виховання стає міцним захистом у час гібридної війни.

Виставковий матеріал, представлений у садибі-музеї П. Т. Тронька, дає змогу дослідити трансформації, що відбувалися у світогляді людини залежно від об'єму знань та інформації, яку вона акумулювала з віком (рис. 1).

Тематичні стенди музею, на яких представлені фотоматеріали, проводять відвідувача через історичний час і життя звичайної людини. Коли молодий активіст П. Тронько став свідком необґрунтованих звинувачень та жорстоких розправ у Лебедині (1938), у нього "...надщербилася віра в справедливість сталінської влади. І коли Петру Тимофійовичу запропонували піти на службу до НКВС, відхрещувався, як міг. Захистив перший секретар райкому партії, пославшись на те, що він у резерві на першого секретаря райкому комсомолу. Згодом, як людина з власними переконаннями, не раз зазнав переслідувань з боку владоможців"⁵. Життєва позиція П. Т. Тронька формувалася у трагічні часи Другої світової війни. На власні очі довелося побачити руїни історико-культурних пам'яток, які вистояли тисячоліття, але зникли через варварство і невігластво сучасників. Виникло бажання стати будівничим нового світу.

Журналіст А. Ситник пише: "Наприкінці 1947 р. його комсомольська кар'єра обірвалася. Звинувачений Кагановичем на пленумі ЦК ЛКСМУ в націоналістичних збоченнях, він був звільнений з посади другого секретаря ЦК, правда, з завуальованим формулюванням "як відпущений на навчання"⁶. Каганович розгорнув бурхливий наступ на так званий український буржуазний націоналізм. Він фактично підготував велику каральну справу, жертвами якої мав би стати цвіт української інтелігенції того часу: А. Малишко, П. Панч, М. Рильський, Ю. Яновський та ін. Переслідувань зазнавали рядові літератори, митці, учені.

Така ситуація стає поштовхом ще більше заглибитися в історію і захопитися наукою. У 1948 р. П. Тронько захистив диплом Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1951-го здобув ступінь кандидата наук. Це було навчання екстерном, але воно стало початком отримання знань у історичній, краєзнавчій та пам'яткоохоронній галузях.

У 1961 р. П. Т. Тронька висунули на посаду заступника голови республіканського уряду, яку він обіймав протягом 17 років. Нова сфера діяльності була відповідальною і різнобічною: охорона здоров'я, освіта, культура – усі гуманітарні проблеми держави.

За матеріалами виставки стає зрозуміло, що перші поїздки за кордон у складі державних делегацій надали певний досвід. П. Т. Тронько усвідомлював, що збереження інформації про досягнення, культурну та історичну спадщину народу є важливою складовою частиною державної пропаганди.

Автори виставки вважали за потрібне поінформувати відвідувача музею, що позиція радянського політичного діяча, який наголошував на відродженні та становленні національної історико-культурної пам'яті, була небезпечною. Серед експонатів садиби-музею є копії документів (таємні доноси) про порушення вимог до побудови заповідників ("Хортиця", "Державний музей народної архітектури та побуту Української РСР" та ін.), відхід від партійної ідеології, захоплення українським (тобто націоналізм). Були попередження, догани. У подібних ситуаціях П. Тронька рятувала невтомна праця і вміння переконати у правильності ухваленого рішення, або пошук компромісу.

Чималу увагу П. Т. Тронько як вчений приділяв висвітленню подвигу українського народу у Німецько-радянській війні. Тепер розуміємо, яку велику достовірну документальну спадщину ми отримали від колишнього фронтовика і як вона допоможе розвінчати брехливу пропагандистську "легенду" з вуст президента країни-агресора, що ту війну виграли б і без українців.

Відтоді, як П. Т. Тронько очолив гуманітарну сферу в Українській РСР, поряд із символами соціалізму

⁴ Хто людство розумом перевершив: нариси. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 45.

⁵ Прокопчук В. С., Завальнюк О. М. Його надихала любов до рідної України // Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 22. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 7–30 [Ел. ресурс]. – Режим доступу: onkr.kpnu.edu.ua/article/download/100366/95511 (дата звернення: 03.02.2018). – Назва з екрана.

⁶ Ситник А. Спокій йому і не снився. Що ми залишимо нащадкам?: зб. мат. і док. про державну, громадську діяльність та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2008. – С. 115.

піднімалися символи могутньої історичної держави, унікальність якої намагались нівелювати процесами русифікації. На відміну від інших республік, Українська РСР першою в Європі видала "Історію міст і сіл Української РСР" (у 26 т.), що підсумувала роботу (1962–1974) науково-дослідного колективу. До цього видання доклали зусилля майже 100 тис. авторів – краєзнавців, істориків, архівістів, бібліографів, редакторів. Ця титанічна робота започаткувала новий науковий напрям – історичну регіоналістику (рис. 2).

За словами голови редколегії цієї фундаментальної праці, П. Тронька, робота "...дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню серед населення знань про рідний край, його історію, традиції, культуру, всемірно підвищила інтерес верств населення до пізнання і вивчення героїчної історії українського народу"⁷

За участь у цьому видавничому проєкті П. Т. Тронько був удостоєний Державної премії СРСР в галузі науки.

Письменник В. Гаман зауважив: "Є в його характері одна приваблива риса – неметушня, негаласливість, але тверда і послідовна войовничість. Він воює за свої ідеї, за те, щоб намічене обов'язково стало реальним фактором життя"⁸ Петро Тимофійович відмовився від посади Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР у Канаді, яка мала б велике значення для його кар'єри.

Як заступник Голови Ради Міністрів, П. Т. Тронько підтримав питання побудови і, власне, очолив будівництво Музею народної архітектури та побуту, Музею-заповідника запорізького козацтва у Запоріжжі, Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, опікувався будівництвом Палацу культури "Україна" в Києві. Відроджувалися з небуття історичні пам'ятки, Україна відзначала ювілеї, серед яких – Шевченків. Попередньо провівши глибоке дослідження, відсвяткували 1 500-річчя Києва. У областях республіки відкривалися музеї видатних діячів культури України, зводилися пам'ятники національним героям різних часів.

Петро Тимофійович також очолив рух обміну культурними здобутками між республіками і зарубіжними країнами. У 1970–1980 рр. в Україні відбувалися дні культури Естонії, Білорусі, Російської Федерації, Туркменістану, Азербайджану. Це привернуло увагу до культури українців – до молодих виконавців, артистів театрів і кіно, літераторів, композиторів та художників.

Академік Тронько зробив неабиякий особистий внесок у міжнародну наукову співпрацю під час підготовки та проведення IX Міжнародного з'їзду славистів у вересні 1983 р.

У меморіальній колекції зберігаються листи від друзів з різних країн світу з висловленням великої поваги і щирої дружби (рис. 3).

Серед експонатів музею П. Т. Тронька чимало листів від виборців Волинського виборчого округу, з Канева, з Прикарпаття. У них українці звертаються до депутата П. Т. Тронька і, судячи з листів із подяками, отримують від нього реальну допомогу.

Людські якості П. Т. Тронька, як і робота державника, залишилися в пам'яті його сучасників. Він завжди мав власну думку і відстоював її, навіть коли це було небезпечно. Йдеться про його позицію щодо критичних статей І. Дзюби, роману "Собор" Олеса Гончара, питання української мови як державної.

За його сприяння у 1980-х рр. піднялися з руїн Золоті ворота, у 1990-х рр. – Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Печерської лаври, були збережені археологічні пам'ятки Подолу.

Перебуваючи на посаді заступника Голови Ради Міністрів Української РСР, П. Т. Тронько приділяв увагу освіті і вихованню молодих українців. Важливим здобутком Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК) під керівництвом П. Т. Тронька було відкриття в університетах факультетів, пов'язаних із пам'яткознавством. Серед експонатів музею – велика кількість подяк, грамот, символічних подарунків від вищих навчальних закладів столиці і всієї України, які відродили та створили разом із П. Т. Троньком його однодумці. У експозиції є фотографії та друковані матеріали наукових конференцій, картини із зображенням навчальних закладів Кам'янця-Подільського, Харківського університету ім. В. Н. Каразіна, Києво-Могилянської академії.

26 років тому Кабінет Міністрів України ухвалив рішення про програму "Реабілітовані історією", метою якої було зібрати інформацію про несправедливо засуджених у 1917–1991 рр. діячів науки, культури, державних діячів, селян та робітників, висвітлити трагічні події тоталітарних часів. Список репресованих в Україні та опубліковані архівні матеріали про каральну машину СРСР становлять 110 томів; в планах видати ще 20. Рушійною силою цього дослідження став академік П. Т. Тронько – людина радянського часу, але патріот України за своєю сутністю. За його участі була започаткована низка фундаментальних робіт, серед яких – "Звід пам'яток історії та культури України. Київ".

У 1991 р. П. Т. Тронько відродив засновану 1925 р. Всеукраїнську спілку краєзнавців, яка нині налічує

⁷ Тронько П. Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2002. – С. 45.

⁸ Гаман В. Народжений у день свята Петра і Павла: Інтерв'ю з акад. П. Троньком // Богодухів, або люди з Божою історією. – К., 1999. – С. 57.

кілька тисяч членів, має відділення в усіх областях. Петро Тимофійович сприяв створенню Української академії історичних наук, яка об'єднала провідних істориків із науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів України.

Повертаючись до історії розбудови НМНАП України, А. Ситник пише: "Маланчуківська команда зазвичай ставила палки в колеса: «...у роботі зі створення музею є серйозні організаційні та ідейно-політичні прорахунки... Так, у розробленому проекті експозиції музею помітне замилювання патріархальною старовиною. Серед зібраних речей мало таких, які дають уявлення про класові суперечності та соціальну нерівність в українському дореволюційному селі»⁹.

Окремі зауваження стосувалися колективу музею. Серед науковців та інших працівників було чимало небайдужих, захоплених своєю справою фахівців-патріотів. Вони відмовляли собі у важливих речах, забували на місяці про власні родини, але знаходили для музею справжні історичні цінності. Тому для П. Т. Тронька захист односторонців, яких він зустрічав у Державному музеї народної архітектури та побуту Української РСР, був справою честі. Експозиція виставки демонструє документи та фото різних часів, з яких зрозуміло, що стосунки з працівниками музею були дружніми і щирими¹⁰ (рис. 4).

НМНАП України був улюбленим дітищем П. Т. Тронька. Він захоплювався здобутками українців колишніх часів і пишався справами українців-сучасників, які створювали найбільший у Європі музей просто неба. Поважні гості, іноземні делегації, видатні митці разом із П. Т. Троньком відвідували експозиції музею і були вражені неповторністю і багатством культури України.

Кілька поколінь науковців пам'ятають величезний інтелектуальний та емоційний внесок П. Т. Тронька у створення НМНАП України (рис. 5).

Садиба-музей академіка не випадково представлена в експозиції "Українське село 60-х – 70-х років ХХ ст.", створеній за згодою з УТОПІК, щоб врятувати музей від обвинувачень у "тотальному націоналізмі".

Представлені в експозиції будівлі відповідали кращим взірцям приватного будівництва "соціалістичного села" кожної з областей України. Інтер'єри помешкань наповнювались виробами фабрик та цехів, які виробляли товари в українській традиції, а також творами майстрів декоративного мистецтва різних областей.

Подібне ідеалізоване українське село діставало неоднозначні відгуки. Але П. Т. Тронько розумів, що це – період історії суспільства і цей час має бути відображений у музеї зі своїми недоліками і здобутками.

Харківське земляцтво у Києві підтримало заснування меморіальної садиби-музею П. Т. Тронька у хаті з с. Резуєнкове Валківського р-ну Харківської обл. Харків'яни з повагою поставилися до пам'яті академіка-земляка. У формуванні виставки важливу участь взяла родина Петра Тимофійовича, особливо донька академіка – Л. П. Тронько, яка передала до музею чимало унікальних експонатів та документів з домашнього архіву державного діяча. В. Іршенко – представник Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеса Гончара, передала експонати, документи, книги, що стосувалися роботи Голови управління Фонду П. Т. Тронька. Спілка краєзнавців та УТОПІК, Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав" підтримали створення садиби-музею П. Т. Тронька у НМНАП України і також надали експонати.

Останні десятиліття життя Петро Тимофійович присвятив краєзнавству: "...і став краєзнавцем, бо краєзнавство ... – одна з найблагородніших наук. Кожен має знати, де його коріння, де коріння його рідні, де минуло його босоного дитинство"¹¹.

Окремі стенди виставки у садибі-музеї присвячені науковій діяльності ученого-історика П. Т. Тронька, який є автором та співавтором понад 600 наукових праць, зокрема 17 монографій.

Останні роки життя П. Т. Тронько переймався питаннями глобалізації та її впливів на розвиток самобутньої держави, на політичні та історичні зрушення. Ось одна з його думок: "...в основі цього процесу повинна бути наукова, культурна еліта. Все-таки розумні люди повинні вирішувати розумні питання. І мені здається, знов-таки, повинно бути єднання цих здорових сил в боротьбі за справжні демократичні перетворення. Наукова і культурна еліта повинна спрямовувати свої зусилля на вирішення демократичних проблем, які стоять перед народом – це підвищить і матеріальний добробут, і виховання нашого підрастаючого покоління, яким, до речі, опікуються дуже погано"¹².

Автори виставки прагнули задовольнити інтерес відвідувачів до окремої видатної постаті, пов'язаної з історією та культурою країни і, власне, з НМНАП України.

9 Ситник А. Спокій йому і не снився... – С. 116.

10 Орел Л. Всеукраїнський музей народознавчих скарбів у Києві (До 30-річчя Музею народної архітектури та побуту України) // Нар. творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 26–33.

11 Удод Л. П. Т. Тронько: Портрет на тлі епохи. – К., 2005. – С. 23.

12 Інтерв'ю академіка України, Героя України Петра Тронька [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:dSND6DPWNWwJ:dc-summit.info/razdely/intervju/332-332.html+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

Роль особистості у формуванні та збереженні історичної пам’яті є важливою. Заслужують на увагу і життєві історії героїв тих історичних часів, які сприймаються неоднозначно. Життєві шляхи національно налаштованих вітчизняних вчених, діячів культури та державних керманів в умовах тоталітарного режиму ХХ ст. важливі для патріотичного виховання молоді. Тому під час створення експозиції порушувались питання перебування публічної особистості – людини влади в культурному середовищі свого часу в умовах суспільно-політичних трансформацій.

Відвідувачі виставки можуть ознайомитися з побутом жителів Харківської області, особистими речами академіка та його родини. В експозиції представлені світлини історико-культурних пам’яток, до створення і відродження яких був причетний П. Т. Тронько, зокрема ті, на яких зафіксовані епізоди будівництва та життя музею і участь у цьому академіка П. Т. Тронька. До експонування на виставці залучено чимало копій документів з історії музею, відгуків про нього пересічних відвідувачів та поважних гостей.

На виставці представлені документи (оригінали та копії), наукові роботи самого академіка та видані під його керівництвом, публікації, присвячені П. Троньку. Також експонуються передані до музею дочкою та близькими П. Т. Тронька символічні дарунки його шанувальників.

Для відвідувачів виставки розроблений текст лекції-екскурсії “Академік П. Т. Тронько в культурному та духовному просторі України”.

У створенні експозиції застосовувались методи соціології, етнографії, філософії, культурології, етносоціології, літератури, а також стандартизоване інтерв’ю.

Наукова новизна визначається тим, що на основі широкої джерельної бази (зокрема, комплексу зібраних експонатів), а також інтерв’ю з людьми, особисто знайомими з П. Т. Троньком, у НМНАП України створена меморіальна садиба-музей видатної особистості, державного діяча, науковця, людини, відданої Україні – П. Т. Тронька. На базі музею відбуваються наукові зустрічі, круглі столи та семінари для молоді – наступного покоління краєзнавців, дослідників пам’яток історії та культури України.

Зокрема, у вересні 2016 р. в садибі-музеї спільно зі студентами та науковцями кафедри етнології та краєзнавства факультету історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова відбувся перший круглий стіл (рис. 6), а у травні 2017-го розпочала свою роботу виставка “Київщина ювілейна” до 85-ї річниці створення Київської обл., влаштована за підтримки Державного архіву Київської області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Прокопчук В. С., Завальнюк О. М.* Його надихала любов до рідної України // Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 22. Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька: зб. наук. праць / Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка – Кам’янець-Подільський, 2015. – С. 7–30 [Електронний ресурс]: Освіта, наука і культура на Поділлі. – Режим доступу: onkr.kpnu.edu.ua/article/download/100366/95511 (дата звернення: 03.02.2018). – Назва з екрана.

2. Інтерв’ю академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька // [Електронний ресурс]: dc-summit.info. Історія – Політика – Економіка. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:dSND6DPWNWwJ:dc-summit.info/razdely/intervju/332-332.html+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 28.04.2018; знімок сторінки станом на 19 березня 2018 14:46:18 GMT.). – Назва з екрана.

3. *Смолій В., Реєнт О.* Улюбленець долі // Краєзнавство. – 2015. – № 3–4 (92–93). – С. 5–13.

4. Народжений у день свята Петра і Павла: Інтерв’ю з акад. П. Троньком // *Гаман В.* Богодухів, або люди з Божою історією: публіцистика. Читаючи колег. Ранні новели. Розділи з роману / В. П. Гаман. – Київ: Вир, 1999. – 680 с.

5. *Орел Л.* Всеукраїнський музей народознавчих скарбів у Києві: (До 30 річчя Музею народної архітектури та побуту України) // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 26–33.

6. *Тронько П. Т.* Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / НАН України. Ін-т історії України; наук. ред. В. А. Смолій. – Київ, 2002. – 85 с. – (Історія міст і сіл України).

7. *Удод Л. І.* П. Т. Тронько: Портрет на тлі епохи. – Київ, 2005. – С. 23.

8. Хто людство розумом перевершив: нариси / Біла І. В. та ін.; авт.-упоряд. Іваненко В. В., Попова І. С.; за заг. ред. проф. М. В. Полякова; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, Вид-во ДНУ, 2011. – С. 45.

9. Що ми залишимо нащадкам?: збірка матеріалів і документів про державну, громадську діяльність та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька / за ред. акад. НАН України В. А. Смолія. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – 552 с.

REFERENCES

1. *Prokopchuk V. S., Zavalniuk O. M.* Yoho nadykhala liubov do ridnoi Ukrainy file:///C:/Users/Bill/Downloads/100366-211778-1-SM.pdf- 02.11.2017 roku.

2. Interviu akademika NAN Ukrainy, Heroia Ukrainy Petra Tymofiovycha tronka [Elektronny resurs]: dc-summit.info. – URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:dSND6DPWNWwJ:dc-summit.info/razdely/intervju/332-332.html+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

3. Smolii V., Reient O. Uliublenets doli // Kraieznavstvo. Naukovyi zhurnal. – 2015. – № 3–4 (92–93). – 333 s.

4. Narodzheni u den sviata Petra i Pavla: Interviu z akad. P. Tronkom // *Haman V.* Bohodukhiv, abo liudy z Bozhoiu istoriieiu / V. Haman. – Kyiv: Vyr, 1999. – S. 57.

5. Orel L. Vseukrainskyi muzei narodoznavchych skarbiv u Kyievi: (Do 30 richchia Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy) // *Nar. tvorchist ta etnohrafia.* – 1999. – № 4. – S. 26–33.

6. Tronko P. T. Ukrainske kraieznavstvo v XX stolitti (do 75-richchia Vseukrainskoi spilky kraieznavtsiv) / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy; nauk.red. V. A. Smolii. – Kyiv, 2002. – S. 45.

7. Udod L. I. P. T. Tronko: Portret na tli epokhy. – Kyiv, 2005. – S. 23.

8. Khto liudstvo rozumom perevershyv: narysy / Bila I. V. ta in.; avt.-uporiad. Ivanenko V. V., Popova I. S.; za zah. red. prof. M. V. Poliakova; Dnipropetr. nats. un-t im. Olesia Honchara. – Dnipropetrovs`k: Vyd-vo DNU, 2011. – S. 45.

9. Shcho my zalyshymo nashchadkam?: zbirka materialiv i dokumentiv pro derzhavnu, hromadsku diialnist ta naukovu robotu akademika NAN Ukrainy, Heroia Ukrainy Petra Tymofiovycha Tronka. – Kyiv, 2008. – 552 s.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Відкриття виставки і перша екскурсія. 13 липня 2016 р.

Рис. 2. Герой України П. Т. Тронько. Документи та фото, серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”.

Рис. 3. Військова форма П. Т. Тронька, фото та документи, книги з дарчими написами авторів.

Рис. 4. Експонати, пов’язані з відкриттям Державного музею народної архітектури та побуту УРСР у 1976 р.

Рис. 5. Музейне свято “Івана Купала”: П. Т. Тронько серед науковців.

Рис. 6. Учасники Міжнародної наукової конференції “Іван Франко у творенні української національної ідентичності” (Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, вересень 2016 р.).

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

УДК 908(477.51) (092). В.В. Дубровський

Рой Світлана Вікторівна,
науковий співробітник відділу фондів,
Ніжинський краєзнавчий музей
(Ніжин, Чернігівська обл.)
roy.lana2004@gmail.com

Roy Svitlana
Research fellow,
Department of Funds,
Nizhyn Museum of Local Lore
(Nizhyn, Chernihiv region, Ukraine)

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В. В. ДУБРОВСЬКОГО (ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ)

V. V. DUBROVSKY'S LOCAL-LORE ACTIVITIES (SURVEY OF HISTORIOGRAPHY)

Анотація

Метою розвідки є систематизація праць із краєзнавства В. В. Дубровського. За допомогою аналізу нових студій із даної тематики, що з'явилися в сучасній історіографії, з'ясовано роль науковця у вивченні історії Чернігівщини, зокрема її історичних пам'яток. Окрему увагу приділено основним впливам на краєзнавчі дослідження вченого та його науковим зв'язкам, що, безсумнівно, відігравали велику роль у становленні В. В. Дубровського як науковця.

Ключові слова: краєзнавча діяльність, Ніжинська ННДК, Ніжинський інститут народної освіти, Харківське товариство "Просвіта", Харківська кафедра історії української культури акад. Д. І. Багалія.

Summary

The purpose of this study is systematization of this researcher's works on local lore. By means of analysis of the new studies on the subject the scholar's role in studying of the history of Chernihiv region, in particular its historical sites, was clarified. Special attention is paid to the main influences on professor V. V. Dubrovsky's local-lore studies and his academic links, which undoubtedly played a very important role in his formation as a scholar.

Key words: local-lore activities, Nizhyn NNDC, Nizhyn Institute of Public Education, Kharkiv Association 'Prosvita', Kharkiv Department of the History of Ukrainian Culture, academician D. I. Bahalii.

Оскільки Василь Васильович Дубровський був представником української діаспори [з 1944 р. перебував у еміграції – Р. С.], в радянській історіографії його наукова діяльність тривалий час не висвітлювалася. Першою працею, що стосувалася життя та наукової діяльності цього відомого історика, стала публікація Л. Биковського 1966 р. в журналі "Український історик", що видавався в Мюнхені.

Сучасна українська історіографія збагатилася і завдяки біографічними розвідками В. Казимір та О. Коваленка, присвяченими науковцеві. Варто також згадати статтю Г. Кураса, що має джерелознавчий характер та висвітлює деякі сторінки життя та творчості В. В. Дубровського після його звільнення зі сталінських таборів. І. Матяш охарактеризувала внесок науковця в розвиток архівної справи на Чернігівщині, М. Дмитрієнко та О. Ясь – в охорону пам'яток культури в Україні, а В. Фесенко, розглядаючи економічні відносини на Ніжинщині XVII–XVIII ст., проаналізувала розвідку В. В. Дубровського про селянські рухи на Чернігівщині в 1861–1866 рр.

Видатний український історик, представник української діаспорної науки, Василь Васильович Дубровський народився 19 травня 1897 р. в м. Берестовець Борзнянського р-ну Чернігівської обл. в родині священика. Він здобув непогану освіту: в 1911–1915 рр. навчався в Чернігівському духовному училищі й Духовній семінарії, яку залишив, не завершивши вивчення спеціальних богословських дисциплін. Захоплення ідеями українського національного відродження привело В. Дубровського в 1915 р. в історичний відділ Ніжинського історико-філологічного інституту кн. О. Безбородька.

На думку В. Казимір, дослідниці біографії науковця, значний вплив на формування світогляду В. Дубровського мала атмосфера старовинного Чернігова з його багатою історією та визначними пам'ятками старовини. У своїх мемуарах дослідник згадував вулиці цього міста: "Коли ж на землю спускалася тиха темна Троїцька ніч, молодь розкладала на Болдиній Горі багаття. Там плигали через нього й своїх молодих пісень співали, вивчених від бабусь. Густі кущі ліщини були гарною захованкою для закоханих пар. Не одне весілля було передрішено на цьому щорічному гульбищі. Не дивно, що й головний курган на Болдиній Горі так само називався: «Гульбище»"¹.

1 Дубровський В. Велике Гульбище (з 1-го тому спогадів "Лісковиця") // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 14

Наукова робота В. Дубровського розпочалася ще в студентські роки під керівництвом проф. Г. А. Максимовича, коли Василь Васильович написав дипломну роботу “Данило Павлович Апостол та його гетьманство” та в 1919 р. опублікував її як монографію. Як зазначає І. Матяш, конференція Інституту кн. Безбородька рекомендувала направити свого талановитого випускника “для підготовки до професорського звання по кафедрі історії України із призначенням йому державної стипендії” до Університету Св. Володимира. Не отримавши відповіді на це клопотання, в. о. директора Інституту проф. П. В. Тихомиров у квітні 1920 р. підписав клопотання про залишення В. Дубровського як стипендіата в Ніжині. Проте через матеріальні негаразди він не зміг продовжувати навчання². І. Матяш вказує, що Василь Васильович у 1919 р. ввійшов до складу місцевого наукового товариства, членами якого були Ю. О. Меженко, Т. Н. Голик, В. А. Шугаєвський, Б. Л. Луговський, П. К. Федоренко, Г. І. Холодний, А. В. Верзилов та ін³. Науково-просвітницька діяльність музейно-бібліотечної секції, якою завідував В. Дубровський, полягала у створенні бібліотечних та культурно-просвітницьких гуртків⁴.

Після створення в лютому 1922 р. при Ніжинському ІНО Науково-дослідної кафедри історії, культури та мови В. Дубровський став її аспірантом у секції української та російської історії. Так продовжилася його наукова діяльність та розпочалися краєзнавчі пошуки. Про це ми дізнаємося з його анкети: “1. ФИО: Дубровский Василий Васильевич; 2. Национальность и родной язык – украинец, украинский; 3. Год, месяц число и место рождения: 1897 год, май, город Бреставец, Чернигов; 4. Семейное положение – холост; 5. Кто находится на Вашем иждивении – мать; 6. Социальное происхождение – сын священника и крестьянки; 7. Член какого союза – Нежинского профсоюза работников просвещения, № 764; 8. Где и когда работал или учился: а) до февральской революции в Нежинском Историко-Филологическом институте, 1915–1919 год. До оставления в аспирантуре при Нежинском ИНО был заведующим Укрполитпросвещением, а с 1922 г. был зав. п/о научной пропаганды в Черниговском П. Г., кроме того с 1.5.1927 состоял преподавателем Черниговского ИНО; 9. Чин и звание по службе в старой армии, и в красной армии – в армии не служил как незаменимый школьный работник; 10. Партийность: беспартийный; 11. Где и кем служит в настоящее время: зав. Черниговского обласного архива; 12. Что вам поручено ВУЗОм: лекции, занятие, какие и сколько часов в неделю: в Черниговском ИНО читаю лекции по истории Украины на осеннем отделении и вторых курсах, общее количество 6 часов в неделю, принимаю семинары, на 4 курсе по истории Украины, 2 часа в неделю, кроме того работаю под руководством Нежинской научно-исследовательской кафедры; 13. Образование: а) низшее: в Черниговском мужском духовном училище, 1907–1911 гг. б) среднее – Черниговской духовной семинарии с 1911 по 1915 г.; в) высшее: Нежинский Историко-филологический институт, с 1915 по 1919 год; 14. Какой факультет или с какой специальностью и с каким званием окончил: историческое отделение по программе Историко-филологического института, по постановлению конференции института был оставлен при Киевском институте для профессорской подготовки; 15. Тема специальной или депломной работы: “Даниил Павлович Апостол и его гетьманство”; 16. В каких научных и специальных кружках работал, когда и какие обязанности исполнял: состою членом Черниговского краеведческого научного товарищества, кроме того руковожу историко-архивным кружком студентов.

Научные труды: 1. К аграрной истории Украины XVIII в.; 2. Сільські будинки на Чернігівщині // Красное знамя, 1922 г., № 243 (534); 3. Политпросвет работников на селе в ближайшее время // Известия КП(б)У, сентябрь 1922 г., № 3⁵.

Крім цього, під керівництвом професора Г. А. Максимовича В. Дубровський виконував завдання кафедри з вивчення історіографії України та нарративних джерел з історії України – літописів, мемуарів, дум, досліджував історію козацтва, опрацьовував літературу з соціально-економічного мінімуму, склав алфавітний картковий показник джерел, статей, монографій – понад 1,5 тис. карток.

На підставі вивчення матеріалів Чернігівського архіву В. Дубровський 22 квітня 1923 р. на засіданні Чернігівського Наукового товариства виголосив доповідь “Селяни-втікачі Лівобережної України в кінці XVIII ст.”, яку 22 червня 1923 р. повторив на засіданні Ніжинської науково-дослідної кафедри. Він також опублікував 2 замітки: “Т. Шевченко і Чернігів” та “Як царський уряд боявся Інтернаціонала на Чернігівщині?”.

У 1922 р. з ініціативи В. Дубровського при ІНО створено історико-архівний гурток, завданням якого була підготовка кваліфікованих кадрів для архівних установ Чернігівщини та сприяння популяризації архівної

червня 1962 р. – С. 5.

² Матяш І. Василь Дубровський – науковець і організатор // Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 124.

³ Матяш І. Василь Дубровський // Українські архівісти (XIX–XX ст.). – К., 2007. – С. 212.

⁴ Казимір В. Науково-організаційна діяльність В. Дубровського (1911–1925) // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія”. – Вип. 45. – Х., 2012. – С. 185.

⁵ Відділ забезпечення, збереження документів Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (далі – ВЗЗДАЧО). – Р. 6 121. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 109.

справи за допомогою демонстрації особливостей архівної роботи майбутнім вчителям-історикам, залучення до архівних студій талановитих та зацікавлених дослідників⁶.

Під керівництвом В. Дубровського гуртківці вивчали та упорядковували фонди Чернігівського історичного архіву; на основі архівних документів писали реферати з місцевої історії та краєзнавчі розвідки. В січні 1923 р. В. Дубровського було призначено завідувачем Чернігівського губернського історичного архіву, а в серпні – завідувачем губернським архівним управлінням. У 1924 р. гурток складався вже з 4 секцій: історично-архівна, учнівська (керівник В. Дубровський), історично-революційна (кер. Г. Ф. Кириєнко), “по складанню дипломатарія Чернігівщини” (кер. В. С. Євфимовський).

В. Казимір зазначає, що саме з ініціативи В. Дубровського було створено Чернігівський інститут краєзнавства (далі – ЧІК), у якому науковець виконував функції відповідального секретаря: “ЧІК – громадське об’єднання, що функціонувало на теренах Чернігівщини з середини 1923 і до кінця 1925 р. Статут інституту передбачав планування краєзнавчих студій у регіоні, координацію зусиль державних та громадських організацій, навчальних закладів, музеїв, архівів, наукових товариств, окремих дослідників з питань всебічного вивчення історії Чернігівщини. Передбачалося створення повітових філій інституту та видання періодичного збірника. У жовтні 1924 р. за ініціативою інституту було проведено конференцію, присвячену місцевій історії”⁷.

Про припинення роботи в Ніжині та навчання в аспірантурі В. Дубровський згадував: “Деся на початку 1923–1924 навчального року я отримав від проф. Максимовича листа з пропозицією перейти з Чернігівського ІНО до Ніжинського, на його, проф. Максимовича, катедру історії України, бо він вирішив переїхати до Симферополю, в Крим, де мав обійняти в університеті катедру професора російської історії – тоді Крим був частиною РСФСР. Він попереджав мене, якщо я одмовлюся, то він мусить запропонувати своє місце Петровському, прохав мене написати адресу останнього. При Ніжинському інституті в той час засновувалась катедра історії культури під головуванням проф. Резанова, видатного фахівця з історії і літератури російської й української. Але я тоді вступив до аспірантури Харківської катедри історії укр. культури акад. Д. І. Багалія, і тому Ніжинська катедра не могла притягати моєї уваги. А яка могла бути спонука, щоб вважати за краще викладати в повітовому Ніжинському ІНО, коли я вже викладав у губерніяльному Чернігівському ІНО? Тому я, подякувавши проф. Максимовичу, порадив написати до Петровського й повідомив адресу останнього”⁸.

Після від’їзду з Ніжина Г. Максимовича в 1923 р. науковим керівником В. Дубровський став академік Д. І. Багалій. У березні 1924 р. молодий дослідник захистив працю “Бігли селяни Лівобічної України в XVIII ст.” на науково-дослідній кафедрі історії української культури в Харкові; у грудні 1924 р. рішення кафедри затвердив Науковий комітет Наркомосу. В. Дубровський брав участь у організації краєзнавчої конференції на Чернігівщині та у 1-й Всеукраїнській конференції краєзнавства (24–26 травня 1925 р.), налагоджував зв’язки з науковими та краєзнавчими товариствами в Ніжині, Конотопі, Острі; в 1924–1925 рр. опублікував 2 статті на архівну тематику в бюлетні Київського губарху “Червоний архівіст”. Як один із активних діячів архівної справи, В. Дубровський увійшов до складу української делегації на 1-му з’їзді архівних робітників РСФРР (Москва, 14–19 березня 1925 р.).

Влітку 1925 р. на запрошення Управління науковими установами НКО УСРР він переїхав до Харкова, де очолив музейно-бібліотечну секцію. В 1925–1929 рр. Володимир Васильович працював інспектором та заступником голови (з 23 травня 1930 р.) Українського комітету охорони пам’яток культури, співпрацював з історичною секцією ВУАН (1924–1930), опікуючись розвитком музейної справи на українських теренах.

Дослідники М. Дмитрієнко та О. Ясь вказують на те, що “тема українського пам’яткознавства займала помітне місце в науковій творчості В. Дубровського, а в 1925–1929 рр, вона була пов’язана й з офіційною роботою історика інспектором охорони пам’яток культури в Управлінні наукових установ. Вказаній проблематиці В. Дубровський присвятив монографії «Музеї на Україні» (Х., 1929). й «Історично-культурні заповідники та пам’ятки України» (Х., 1930), низку розвідок і рецензій. Окрім систематичного розгляду пам’ятників та музейних фондів, названі праці відзначалися широким спектром порушених проблем щодо політики держави в галузі охорони пам’ятників, їх використання в культурно-просвітницькій роботі, складання загальних реєстрів пам’яток тощо”⁹.

Монографія В. Дубровського “Історично-культурні заповідники та пам’ятки України” цінна для науковців насамперед тим, що в ній згадується тогочасне законодавство з охорони культурно-історичних пам’яток: “Пам’ятки культури, що мають особливе наукове, історичне або художнє значення, уряд УРСР оголошує

6 Казимір В. Історія Чернігівщини у науковому доробку В. Дубровського (1987–1966) // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія”. – Вип. 42. – Х., 2011. – С. 175–179.

7 Казимір В. Науково-організаційна діяльність В. Дубровського (1911–1925)... – С. 185.

8 Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів. Мемуари. – Ніжин, 2015. – 510 с.

9 Дмитрієнко М., Ясь О. Українське пам’яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського // Сьома Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність” (Мат-ли пленар. і секцій. засідань). – К., 1995. – Ч. 2. – С. 369.

державними історико-культурними заповідниками. До початку 1929 р. було оголошено 9 таких заповідників. Кожен з них має певну визначену територію і в межах її будь-яке порушення наявного стану будинків, споруджень чи розкопування ґрунту переслідується як злочин.

Огляд заповідників, їхнього значення та сучасного стану зробимо в порядку оголошення їх урядом: А) Ольвія; Б) Могила Т. Шевченка; В) Всеукраїнський музейний городок ("Києво-Печерська лавра"); Г) Бердичівський заповідник; Д) Кам'янець-Подільська фортеця; Е) Замок Острожського у Старому Костянтиніві; Ж) Чернігівський Державний Заповідник; З) Архітектурні й художні пам'ятки колишнього Києво-Кирилівського монастиря; И) Будинки й кріпосні спорудження колишнього Новгород-Сіверського монастиря"¹⁰.

Про музеєзнавчу діяльність Василя Васильовича згадує В. Казимір: "У 1926–1929 рр. Україна спрямувала свої зусилля на впорядкування музейної мережі, зміцнення її матеріальної бази. Особливий інтерес становлять міркування В. Дубровського з питань класифікації музеїв, особливостей науково-дослідної та екскурсійної роботи музейних установ. На думку науковця, особливу увагу слід було приділити цим питанням, тому що «у галузі культурного будівництва на Україні нема більш забутої справи, ніж музейна»".

У вступній статті до збірника "Український музей" В. Дубровський писав: "Доводиться констатувати, що оволодіння тими скарбами пам'яток матеріальної культури та природи, які залишилися нам з дореволюційного часу, є справа занедбана. Майже до останнього часу не було ще встановлено ясно й остаточно, що та як робити з музейною спадщиною, яка нам дісталася, як її зберегти, використати, та збільшити"¹¹.

На думку відомого чернігівського вченого, проф. Коваленка О. Б., серед праць Василя Васильовича з регіональної історії "...на особливу увагу заслуговує стаття «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини», надрукована в часопису «Комуністичний шлях», який протягом 1923–1925 рр. видавав Чернігівський губком КП(б)У. Це була, власне, чи не перша спроба відповісти на виклик часу, що владно висував нові вимоги перед регіональною історіографією, як і перед усією історичною наукою підрадянської України. Констатувавши здобутки дослідників минулого від О. Шафонського до Д. Дорошенка, В. Дубровський дуже стисло, але досить майстерно окреслив головні віхи багатовікової історії краю і зосередив увагу на необхідності зміни пріоритетів у її подальшому вивченні. Йшлося насамперед про дослідження «класової боротьби й революційного руху», а також «матеріальної культури» у широкому сенсі цього поняття"¹².

У статті "Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782–1791 рр.)" В. Дубровський описує боротьбу зі втечами селян у Чернігівському намісництві, участь у ній новообраного чернігівського губерніяльного маршала В. Я. Тарновського, наводить статистичні відомості (зокрема, кількісний склад втікачів із повітів Київської та Чернігівської губерній) за архівними джерелами (топографічний опис Чернігівського намісництва та ін.). Дослідник характеризує напрямки цих втеч, зауважуючи, що втікачі переважно дислокувалися на Катеринославщині, а також висвітлює методи боротьби поміщиків зі втечами селян"¹³.

У 1928 р. як позаштатний науковий співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (на поч. 1930-х рр. В. Дубровський увійшов до штату кафедри, перетвореної на Український інститут матеріальної культури), Василь Васильович опублікував 1-й том праці "Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губ. (1861–1866 рр.)" та "Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст."

Аналізуючи розвідку В. Дубровського "Селянські рухи в Україні після 1861 р. Чернігівська губ. (1861–1866 рр.)", дослідник В. Фесенко зазначив: "На початку автор вивчає економічний стан губернії, коли ліквідувалося кріпацтво. Свої положення автор підпирає докладними статистичними таблицями щодо селянського населення, розподілу його, розподілу землі, повинностей ремесла, тощо; відомості дано по повітах. Після автор переходить до заколотників, розглядає їх по повітах, даючи наперед коротеньку економічну характеристику повіту. Ніжинський і суміжні південні повіти Чернігівщини характеризуються як повіти з найменшими наділами та з великою викупною платою, що їх місцеві поміщики уперто обстоювали. Опис селянських заколотів у багатьох селах Ніжинського повіту (Безуглівка, Дорогінка, Бакаївка, Пашківка Галиця та ін.)"¹⁴.

У праці В. Дубровського "Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст." досліджено діяльність означеної друкарні в 1799–1845 рр., зокрема організацію друкованого виробництва. Висвітлено відомості про фінансовий стан закладу в 1799 р. та в 1804–1844 рр., тобто до часу її

10 Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятники України. – Х., 1930. – С. 27.

11 Казимір В. Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського // Сіверщина в історії України. – Вип. 5. – К.; Глухів, 2012. – С. 361–363.

12 Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 94.

13 Дубровський В. Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782–1791 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – [Х.], 1928. – Вип. XII. – С. 394.

14 Фесенко В. Ніжинщина в новітній історіографії (1917–1928 рр.) // Історія Ніжина. матеріали і дослідження. – Ніжин, 2016. – С. 15.

закриття.

Крім цього, науковець, використовуючи джерела, охарактеризував видання друкарні в означений період, описав процес її ліквідації, обумовлений браком коштів на ремонт обладнання¹⁵.

Г. Курас зазначає, що "після звільнення із сталінських таборів [у яких Василь Васильович перебував у 1934–1939 рр. – Р. С.], В. Дубровський відчув на собі т. зв. обмеження в правах «мінус 42», що означало заборону проживати в 42 найбільших містах СРСР. Табірне минуле завадило також знайти роботу за фахом. Воно призвело до занепаду його кар'єри краєзнавця, адже В. Дубровський зміг здобути із великими складнощами лише посаду вчителя в Малоперещепинській середній школі на Полтавщині, у 9–10 класах. Викладав російську мову і літературу, оскільки ще одна заборона НКВС стосувалася викладання історії"¹⁶.

Дослідник Л. Биковський згадував про участь В. Дубровського в Харківському товаристві "Просвіта" (1941–1943): "З відступом советських військ В. Дубровського відновили в правах професора Харківського університету. Одночасно став він головою заснованого Товариства «Просвіта». Між іншим, з його ініціативи було влаштовано тоді в «Просвіті» виставку жертв українського народу під час советського панування на Україні"¹⁷.

В. Казимір зауважила, що "неабияких зусиль довелося докласти В. Дубровському, щоб заспокоїти громадськість й виклопотати у керівництва міста дозвіл на відкриття виставки. На думку вченого, доказом правдивості представлених матеріалів стало бомбардування радянським літаком будинку «Просвіти» у січні 1943 р."¹⁸.

Отже, краєзнавчий напрямок діяльності В. Дубровського у працях сучасних істориків нині висвітлено лише частково. Більшість із них виокремлюють музейний, архівний та науково-публіцистичний аспекти роботи дослідника. Науковий доробок В. Дубровського потребує подальшого дослідження задля ширшого студювання питань з історії Ніжинщини та Чернігівщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ забезпечення, збереження документів Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (далі – ВЗЗДАЧО). – Р. 6 121. – Оп. 1. – Спр. 281: Выписка из протокола заседания научного комитета Укрглавпрофобра об организации научно-исследовательской кафедры при Нежинском институте, переписка с Укрглавпрофобром, отчеты, доклады о работе научно-исследовательской кафедры истории культуры и языка. Начато: 17 февраля 1922 года. Окончено: 27 ноября 1923 года. – На 311 лл.

2. Биковський Л. Професор Василь Дубровський. 1897–1966: [Некролог] / Л. Биковський // Український історик / Гол. ред.: Любомир Винар; Ред. кол.: М. Антонович, Б. Винар, О. Домбровський, В. Дубровський, М. Ждан, І. Каменецький, Р. Клиркевич, Т. Мацьків, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко; Українське Історичне Товариство. – Вип. 1–2 (9–10). – Нью-Йорк; Мюнхен. – 1966. – № 1–2. – С. 93–98.

3. Дмитрієнко М., Ясь О. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Сьома Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність (м. Черкаси, 2–4 жовтня 1995 р.)" (Матеріали пленарного і секційного засідань): У 2 ч. – Ч. 2. – Київ: Рідний край, 1995. – С. 368–370.

4. Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятники України / В. Дубровський. – Харків: Держвидав України, 1930. – 76 с.

5. Дубровський В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. / В. Дубровський; Укр. НДІ книгознавства. – Київ: [б. в.], 1928. – 63 с.

6. Дубровський В. Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782–1791 рр.) / В. Дубровський // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. – [Харків]: Держвидав України, 1928. – Вип. XII. – С. 368–401.

7. Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини / В. Дубровський [підготовка до друку та передмова О. Коваленка] // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 93–97.

8. Дубровський В. Велике Гульбище (з 1-го тому спогадів "Лісковиця") / В. Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 14 червня 1962 р. – С. 5.

9. Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської "Просвіти" (1941–1943) / В. Казимір // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 96–103.

10. Казимір В. Науково-організаційна діяльність В. Дубровського (1911–1925) / В. Казимір // Збірник

15 Дубровський В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. – К., 1928. – С. 62.

16 Курас Г. Василь Дубровський. Уривки із споминів // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 146.

17 Биковський Л. Професор Василь Дубровський. 1897–1966 // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 94.

18 Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської "Просвіти" (1941–1943) // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 99.

наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2012. – Вип. 45. – С. 184–188.

11. *Казимір В.* Історія Чернігівщини у науковому доробку В. Дубровського (1987–1966) / В. Казимір // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2011. – Вип. 42. – С. 175–179.

12. *Казимір В.* Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського / В. Казимір // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць / Національний заповідник "Глухів", Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і УТОПІК. – Київ; Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 361–363.

13. *Курас Г.* Василь Дубровський. Уривки із споминів / Курас Г. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 145–150.

14. *Матяш І.* Василь Дубровський – науковець і організатор / І. Матяш // Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держкомархів України; УДНДІАСД; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2001. – С. 121–140.

15. *Матяш І.* Василь Дубровський / І. Матяш // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник / Держкомархів України; УНДІАСД; Упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – Київ, 2007. – С. 211–216.

16. *Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів. Мемуари:* у 2-х т. / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; уклад., автори передм.: Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – 510 с.

17. *Фесенко В.* Ніжинщина в новітній історіографії (1917–1928 рр.) / В. Фесенко // Історія Ніжина: Матеріали і дослідження. – Ніжин: ФПО Лук'янченко В. В. ТПК "Орхідея", 2016. – С. 5–19.

REFERENCES

1. Viddil zabezpechennya, zberezheniya dokumentiv, Cherrnigivskogo oblasnogo derjavnogo arhivu v m. Nizhini. R. 6121. op. 1, spr. 281. Vipiska iz protocola zasedanija nauchnogo committee Ukrhlavprofobra, ob organizacii nauchno – issledovatelskoy kafedri pri Nezhynskom instytute, perepiska s Ukrhlavprofobrom, otchëti, dokladi o rabote nauchno – issledovatelskoy kafedri istorii kulturi i jazika. Nachato: 17 fevralja 1922 g. Okoncheno: 27 nojabrja 1923 g. – Na 311 listah. [Department of providing, saving documents, Chernigiv oblast state archive in Nizhyn city. (VZZDACHO) P. 6 121, description 1, case 281. Extract from the minutes of the meeting of the Scientific Committee of the Ukrglavprofra, about the organization of the research department at the Nezhin Institute, correspondence with Ukrglavprofobrom, reports, reports on the work of the scientific and research department of the history of culture and language. Started: February 17, 1922. Finished: November 27, 1923. – On 311 pages].

2. *Bikovskiy L.* Profesor Vasile Dubrovskiy. 1897–1966. [Professor Vasyl Dubrovsky. 1897–1966]. *Ucrainskiy Istorik.* 1966, № 1–2, P. 93 – 98.

3. *Dmitrienko M., Yas I.* Ukranseke pamyatkoznavstvo muzeeznavstvo v naukoviy spadschini V. Dubrovskogo [Ukrainian memory and museum studies in the scientific heritage of V. Dubrovsky]. *Sema Vseukraïnska naukova konferentsiya [Istorichne kraeznavstvo v Ukraini: traditsij i suchasnistе]: [Materiali plenarnih i sekcijnih zasidane]: U 2 Ch. Kyiv, 1995. Ch. 2., p. 368–370.*

4. *Dubrovskiy V.* Istorichno-kulturni zapovidniki i pamyatniki Ucraini. [Historical and cultural preserves and monuments of Ukraine]. Kharkiv, 1930. 66 p.

5. *Dubrovskiy V. V.* Naris z istorii Chernigivskoi Troitsko-Illinskoy drukarni v pershiy polovini XIX st. [Essays on the history of Chernihiv Troitsky-Ilyinsky printing house in the first half of the nineteenth century] / Vasile Dubrovskiy; Ukr. NDI Knigoznavstva, Kyiv: [b. v.], 1928. 63 p.

6. *Dubrovskiy V.V.* Selyanski vtechi in Livoberezhniy Ukraini naprikintsi XVIII st. (1782–1791 rr.) [Peasant runaways on the left-bank Ukraine in the late eighteenth century. (1782–1791 biennium)] / V. Dubrovskiy / Chernigiv i Pivnichne Livoberezhzhya: Circumspice rozvidki, materiyali / pid. red. M. Grushevskogo [Kharkiv]: Derjavne vidavnitstvo Ukraini. 1928. Vip XII, p. 368–401.

7. *Dubrovskiy V.V.* Problemi istorichnogo vivchennya Chernigivschini / V. Dubrovskiy [Problems of Historical Study of Chernihiv Region] [Pidgotovka do drucku ta peredmovva O. Kovalenka] Siveryansky litopis. 2005. № 1, p. 93–97.

8. *Dubrovskiy V.* Velike gulebesch (Z 1 – go tomu spogadiv "Liskovitsya") [Velikie Gulbyshche (From the first memory of "Lyskovitsa")] / V. Dubrovskiy / Nash Klich (Buenos Aires, Argentina) 1962, 14 chervnya, p. 4–5.

9. *Kazimir V.* Diyalniste V. Dubrovskogo na choli harkivskoi "Prosviti" (1941–1943) [Activities of V. Dubrovsky at the head of Kharkiv's "Prosvita" (1941–1943)] / V. Kazimir / Siveryansky litopis. 2011. № 6. p. 96–103.

10. *Kazimir V.* Naukovo-organizatsiyna diyalniste [Scientific-organizational activity of V. Dubrovsky (1911–1925)] / V. Kazimir / Istorija et geografiya: Zbirnik Naukova Pratzten. Kharkiv. 2012. Vip. 45, p. 184–190.

11. *Kazimir V.* Istorija Chernigivschini v Naukova dorobku V. Dubrovskogo (1987–1966) [History of Chernigov region in the scientific work of V. Dubrovsky (1897–1966)]. *Istorija et geografiya: Zbirnik naukova pratzte.* Kharkiv. 2011. Vip. 42, p. 175–179.

12. *Kazimir V. Museina sprava u Naukova dorobku V.V. Dubrovskogo* [Museum affairs in the scientific work of V. Dubrovsky] / V. Kazimir / Siverschina iistorii v Ucraini: Zbirnik Naukova Prace. Kyiv; Gluhiv, 2012. Vip. 5, p. 361–363.

13. *Kuras G. Vasil Dubrovsky. Urivki iz spominiv* [Vasyl Dubrovsky. Excerpts from memories]. Siveryansky litopis. 2000. № 6, p. 145–150.

14. *Matysch I. Vasil Dubrovsky – naukovets i organizator* [Vasyl Dubrovsky is a scientist and organizer]. Osoba v ukrainskiy arhivistitsi: Biografichni narisi, p. 121–140.

15. *Matysch I. Vasil Dubrovsky* [Vasyl Dubrovsky]. Ucraina arhivisti (XIX–XX st.): Biobibliogr. Dovidnik / Derzhkomarhiv Ucraina. UNDIACD; Uporjad. I. B. Matysch (Ker.), S. Zvorsky, L. F. Prikhodko ta in. Kyiv, 2007, p. 211–216.

16. *Nizhinska vishcha schola v spogadah studentiv i vikladachiv* [Text]: [Nizhyn high school in the memories of students and teachers] memuari: u 2-h t. Nizhinsky Derzhavnaya universitet imeni Mykoly Gogola; uklad. auctor peredm.: G. V. Samoilenko, A. Samoilenko. Nizhin: NDU im. M. Gogola. 2015. 510 p.

17. *Fesenko V. Nizhinschina v novitniy istoriografii (1917–1928 rr.)* [Nizhyn region in modern historiography (1917–1928 biennium)] // Istorია Nizhina: materiali i doslidzhennya. – Nizhin: FPO Luk'yanchenko TPK "Orhideya", 2016. – 420 p.

УДК: 780.614.13+78.071 2

Костюк Наталія Василівна

молодший науковий співробітник
науково-дослідного сектору "Музей кобзарства",
Національний історико-етнографічний
заповідник "Переяслав"
(Переяслав-Хмельницький, Україна)
muzeum-buro@ukr.net

Kostyuk Natalia

Research Associate,
research sector 'Museum of Kobza-playing',
National Historical and Ethnographic Reserve 'Pereiaslav'
(Pereyaslav-Khmelnyskyi, Ukraine)

ВІКТОР ЮРІЙОВИЧ МІШАЛОВ – ПОДВИЖНИК ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ДАВНЬОГО МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТА – НАРОДНОЇ ДІАТОНІЧНОЇ БАНДУРИ

VIKTOR MISHALOV – THE DRIVING FORCE FOR REVIVAL OF THE ANCIENT MUSICAL INSTRUMENT – FOLK DIATONIC BANDURA – IN UKRAINE

Анотація

Стаття присвячена ролі представника української діаспори Австралії та США, бандуриста, дослідника історії кобзарського руху в Україні, композитора Віктора Мішалова у відродженні народного інструмента кобзарів – діатонічної старосвітської бандури та харківського способу гри за Г. М. Хоткевичем, збереженні інформації про діяльність та побутування в Україні традиційних сліпих кобзарів та висвітленні ролі Г. М. Хоткевича в історії традиційного кобзарства.

Ключові слова: народна діатонічна бандура, харківсько-зінківський спосіб гри, харківська бандура, відродження, просвітник, подвижник, діаспора, дисертація, кобзарські цехи.

Summary

The article is about the role of Viktor Mishalov (a representative of the Ukrainian diaspora in Australia and the USA, bandura-player, researcher of the history of the kobzar movement in Ukraine, composer) in the revival of the national instrument of kobzars – the old-world diatonic bandura and the Kharkiv manner of playing by Khotkevych as well as preservation of information about the activity and existence of traditional blind bandura-players in Ukraine and highlighting the role of H. M. Khotkevych in the history of traditional kobzar-playing.

Key words: folk diatonic bandura, Kharkiv-Zinkivsky way of play, Kharkiv bandura, revival, enlightener, ascetic, diaspora, dissertation, kobza shops.

Мета дослідження – з'ясувати роль представника української діаспори Австралії та США, бандуриста, дослідника історії кобзарського руху в Україні, прогресивного просвітника Віктора Мішалова у відродженні народного інструмента кобзарів – діатонічної старосвітської бандури та харківського способу гри за Г. М. Хоткевичем.

Під час дослідження застосовані такі методи:

- загальнонауковий (систематизація і логічність викладу),
- історичний (структурно-логічний, порівняльний),
- емпіричний (інтерв'ювання, опитування респондентів, які були очевидцями співпраці представників української діаспори в США, Австралії та співробітників Музею кобзарства в Переяславі-Хмельницькому.

Основними результатами дослідження є визначення внеску В. Ю. Мішалова у збереження інформації про діяльність в Україні кобзарів та висвітлення ролі Г. М. Хоткевича в історії традиційного кобзарства.

Перспективами подальших студіювань є аналіз діяльності української діаспори в Австралії щодо збереження її представниками української ідентичності через розвиток та популяризацію бандури.

Результати дослідження були використані під час реекспозиції Музею кобзарства, у статтях, текстах

тематичної екскурсії, для поповнення матеріалами (світлина, книжки, спогади) допоміжного фонду Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

У березні 1989 р. у м. Переяслав-Хмельницькому в складі державного історико-культурного заповідника був відкритий єдиний в Україні та Європі Музей кобзарства. То був час, коли в Україні активно запрацювали демократичні процеси. Започаткування означеного музею стало своєрідним викликом тоталітарній радянській системі. А ще за півроку, як свідчить запис у наказі № 195 від 16.10.1989 по Переяслав-Хмельницькій музичній школі ім. П. Сениці, при музеї відкрилася Кобзарська школа, де викладали такі дисципліни, як народознавство, фольклор, історія кобзарства. Предмет "Виготовлення народної бандури" викладав Микола Тихонович Товкайло – кандидат історичних наук, археолог, учень Георгія Кириловича Ткаченка (1898–1993). Останній зробив чималий внесок у збереження автентичного кобзарства, згрупувавши патріотично налаштовану молодь, що вчилася грі на народній старосвітській бандурі та виготовляла унікальні, здавалося, втрачені для українців, інструменти: кобзу, торбан, "Вересаєвську кобзу", народну діатонічну бандуру.

У 1980-х рр. у Київській консерваторії ім. П. І. Чайковського навчався австралієць українського походження Віктор Юрійович Мішалов, який відкрив для себе виконання дум Г. Ткаченком у супроводі народної бандури. Він пише: "Для мене виконання Г. Ткаченка було відкриттям. Відкриттям вартісним, бо в мистецтві Георгія Ткаченка відчувався зв'язок зі справжнім кобзарством, а я вважав, що справжній бандурист мусить бути близько ознайомленим з залишками кобзарської старовини і тут автентичне виконання та жива кобзарська традиція"¹.

Відтоді В. Мішалов почав займатися питанням відродження історії кобзарського руху в Україні. З дитинства він жив в оточенні представників української громади, які постійно організовували активні інституції суспільного життя – Пласт, Рідна школа, Сіднейська українська громада. Він вивчав гру на бандурі під керівництвом свого дядька, Григорія Бажула, та Петра Деряжного. Як стипендіат Австралійської ради мистецтв навчався грі на бандурі у видатних митців, представників української діаспори США – П. Ф. Гончаренка, Г. Т. та П. І. Китастих, В. К. Ємця та Л. Г. Гайдамаки. У 1979–1984 рр. навчався у Київській консерваторії по класу бандури (проф. С. Баштан).

Після знайомства з Г. К. Ткаченком В. Мішалов перейняв у нього спосіб гри на народній діатонічній бандурі та замовив цей унікальний давній український інструмент у М. Т. Товкайла.

Відтоді В. Мішалов викладав у школах Австралії, навчався в аспірантурі, захистив дисертацію, брав участь у концертах, займався композиторською діяльністю, здійснював аудіозаписи складних музичних творів на академічній бандурі. Водночас В. Мішалов активно досліджував і популяризував народну старосвітську бандуру, гастролуючи з репертуаром українських композиторів Австралією, Європою, Північною Америкою та Україною з сольними концертами, а також у супроводі симфонічного оркестру.

В. Ю. Мішалов активно розвиває бандурне мистецтво за кордоном у центрах української еміграції, популяризує все, що пов'язано з Україною. Саме йому належить відкриття для українців імені співачки з унікальним тембром голосу – Квітки Цісик, пісні якої В. Мішалов в Україні поширював за допомогою магнітофонних записів.

Подвижницька діяльність В. Ю. Мішалова у світовій популяризації української культури була оцінена урядом незалежної України. У жовтні 1999 р. йому було присвоєно звання Заслуженого артиста України. У лютому 2009-го в Харківській державній академії культури і мистецтв В. Мішалов захистив кандидатську дисертацію "Культурно-мистецькі аспекти генези і розвитку виконавства на харківській бандурі". В серпні 2009 р., за каденції В. А. Ющенко, його було відзначено орденом "За заслуги" III ст.².

Відкриття кобзарської школи при Музеї кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" (далі – НІЕЗ "Переяслав"), де навчали не лише гри на народній старосвітській бандурі, а й майструванню інструмента, добре сприйняли представники української діаспори, зокрема, В. Мішалов, який неодноразово приїздив до Музею кобзарства з виступами. Під час одного з таких візитів він передав музею бандуру майстра з Австралії Федора Деряжного (Е–3 766, КВ № 25 983), на якій грав його дядько, Григорій Іванович Бажул, та подарував портрет Г. Бажула з цією бандурою роботи його дружини, малярки Людмили Бажул (ТЗ–4 409)³.

1 Мішалов В. Ю. Спогади про Георгія Кириловича Ткаченка // Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня 2017 р.). – Харків, 2017. – С. 221.

2 Вертій Олексій. "Розбудив українське єство". Нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова "Шляхами кобзарів" / Рідний край. – № 2 (25). – 2011. – С. 227.

3 Інвентарні книги фондової групи "Етнографія" НІЕЗ "Переяслав". – № 1–6.

Нині В. Мішалов є автором понад 90 статей і розвідок про українську музику, кобзарство й історію бандури. В. Мішалов продовжує досліджувати життя і творчість Г. М. Хоткевича, присвячує чимало часу грі на академічній харківській бандурі на 71 струну. В. Мішалов є автором музики до кількох документальних фільмів⁴.

У липні – серпні 2010 р. за сприяння Товариства українського козацтва імені І. Богуна в Австралії та за підтримки Міністерства культури і туризму України, Товариства зв'язків з українцями за межами України “Україна – Світ” та Центру національних культур відбулися гастролі “Шляхами кобзарів” В. Ю. Мішалова, в межах яких він виступав у містах і селах Волинської, Закарпатської, Київської, Львівської, Полтавської, Сумської, Тернопільської, Харківської та Хмельницької областей⁵. Репертуар його концертної програми складався з інструментальних творів і пісень, які до цього ніколи не виконували в Україні: “Коломийка” (муз. М. Колесси), “Таращанський козачок” (обробка П. Гончаренка), “Невільничий ринок у Кафі” (муз. Г. Хоткевича), “Поєма про 1933 рік” (сл. О. Веретенченка, муз. Л. Гайдамаки), “Пісня Мазепи” (сл. М. Степаненка, муз. В. Мішалова), мелодекламація “У тієї Катерини” (сл. Т. Шевченка, муз. Г. Хоткевича), українські народні думи “Про бідну вдову” (перейнято від Г. Ткаченка), “Маруся Богуславка” (від кобзаря М. Кравченка), “Буря на Чорному морі” (муз. Г. Хоткевича, слова народні), “Сільський адвокат” (сл. М. Домонтовича, муз. В. Мішалова) та інші твори⁶ (рис. 1).

Як розповідав В. Мішалов, бажання зробити авторський концерт він виявив, навчаючись у Київській консерваторії ім. П. І. Чайковського: “Пам’ятаю, як С. Тельнюк та С. Плачинда організували мій сольний концерт в Спілці письменників. Я запросив свого професора, і коли у той день, по дорозі до Спілки, я зайшов, щоби побачити його і запитати, чи він прийде, професор сказав, що концерту не буде. І дійсно КДБісти зривали плакати та виганяли людей із зали, і врешті вирішили висвітити фільм про Сталіна”⁷.

Коли В. Ю. Мішалов взявся досліджувати харківсько-зінківський спосіб гри на народній бандурі, він перейнявся проблемою так, що почав популяризувати його, проводячи майстер-класи серед братчиків Київського та Харківського кобзарських цехів. Великий майстер гри на бандурі, кандидат мистецтвознавчих наук, В. Ю. Мішалов, як ніхто, знався на витоках розвитку гри на харківській бандурі. Він стверджує: “На жаль, так звані академічні бандуристи (в Україні) майже нічого не знають про свій інструмент і, що прикро, багато не хочуть знати”⁸.

В. Ю. Мішалов розповідає, що у 1920–1930-х рр. органи влади поступово заборонили діяльність мандрівних сліпих кобзарів⁹: “Це все почалося в 30-х рр. коли ліквідували Київську і Полтавську капели в жовтні 1934 р. Цьому передувало те, що з січня 1934 р. музикантам капели перестали сплачувати зарплату, а згодом вирішили, що краще арештувати найбільш прогресивних, патріотично налаштованих музикантів і заборонити їти шляхом оспівування героїчного українського епосу.

У травні 1935 р. була відновлена робота капели бандуристів, де зібрали тих музикантів, які залишилися від обох капел. Її назвали Українська зразкова капела бандуристів, диригентом був призначений росіянин за національністю Михайлов, а адміністраторами – представники єврейської національності Аронський та Берман. Цим керівникам вже була надана чітка вказівка на запровадження кітчевого репертуару художньої “шароварщини”, тобто про українців-алкоголиків та невдалих типів. Так почали змальовувати українця – такі тенденції продовжувалися після війни і до сьогодні ми маємо цю проблему. На керівні посади в музичних закладах часто-густо ставили громадян не української національності, адже не українцеві не пришиєш націоналізм. Їм національні почуття не характерні, вони їх не розуміють взагалі¹⁰.

І до сьогодні ця тенденція зберігається. На кафедрі струно-щипкових інструментів працюють спеціалісти – в більшій мірі люди не української національності, які до української справи далекі – в почуттях, в думках, тому і в репертуарі.

Коли відбувалися події Революції Гідності, в самому серці Києва біля консерваторії, ніхто з них на Майдані не виступав. Навіть коли студентка з міста Рівного попросила в свого педагога – професора, бувшого парторга,

4 *Вертії Олексій*. Вказ. праця. – С. 229.

5 Там само. – С. 227.

6 Там само. – С. 231.

7 Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від В. Ю. Мішалова, 1960 р. н., австралійця українського походження, який тимчасово живе у США, під час бесід. Вересень, листопад 2017 р. [подається з дозволу В. Ю. Мішалова].

8 Там само.

9 Там само.

10 Там само.

щоби бандуристи самі зібрали безплатний концерт в пам'ять Т. Шевченка, то він відмовив. Це свідчить про відсутнє почуття патріотизму. Представники духовного розвитку суспільства не вболівають за українську справу. Тому навіть сьогодні, коли ліквідована комуністична партія, але залишилися викладачі, бувші парторги – вони впливають на дії патріотично налаштованих студентів. Протягом 30 років парторгамі ні разу не вибирали скрипаля, піаніста, теоретика, а чи, може, когось із кафедри марксизму-ленінізму. Ні, парторгом консерваторії був бандурист, що лишній раз підтверджує істину – репертуарна політика дуже контролювалася¹¹.

В. Ю. Мішалов також досліджує архів Гната Хоткевича, зокрема, нотні партитури його музичних творів, які дружина митця, Платоніда Хоткевич, після арешту чоловіка передала його учню – Григорію Бажулу.

В. Мішалов провів ґрунтовний аналіз особливостей конструкції різних видів народної бандури, а відповідно – способів гри та потенційних можливостей розвитку бандури, стверджуючи: "Замовчування здобутків Харківської школи гри на бандурі призвело до того, що переважна більшість бандуристів тут, в Україні, за винятком окремих ентузіастів, нічого не знали не лише про особливості й очевидні переваги харківського способу гри, але й про саме його існування¹²".

Музиканти 1930–1940-х рр. Полтавської та Харківської капел бандуристів володіли технікою, яку розвивав Г. Хоткевич, фізичне знищення якого за безпідставними звинуваченнями у 1938 р. зупинило розвиток харківської бандури. Після Другої світової війни, коли Українська зразкова капела емігрувала до Північної Америки, харківський спосіб гри на бандурі на десятки років став недоступним для українських бандуристів.

Переселенка з м. Донецька, Ганна Давидівна Івахненко (Кулакова), розповідала, що її батько (бандурист Донецької філармонії та учень Никифора Чумака – керівника капели бандуристів містечка Шишаки на Полтавщині) ведучи мову про зустріч із Г. Хоткевичем, згадував його "багатоголосу" бандуру та зауважував, що на такій бандурі можна не лише акомпанувати, а грати складні музичні твори: "Це прямо «малий симфонічний оркестр» маєш в руках!" І звучало обурення батька, що такі бандури знають, слухають і виготовляють в Австралії, Америці, а в Україну навіть як подарунок не дають завезти, а не те, щоб виготовляти¹³".

У своєму дисертаційному дослідженні В. Мішалов писав: "Створилася парадоксальна ситуація, коли при помітному зростанні числа виконавців потрібно утверджувати життєздатність Харківської школи гри на бандурі серед мало обізнаних офіційних кіл. Фактична відсутність в Україні методологічної основи цього способу гри, виконавського досвіду і належного розуміння з боку педагогів вищої школи, на жаль, суттєво перешкоджає широкому запровадженню навчання на бандурі харківського типу в систему професійної освіти¹⁴. Пропоноване ним дослідження спрямоване на "подолання сформованих хибних стереотипних уявлень і водночас на заповнення існуючих прогалів у музикознавстві, етномузикознавстві та педагогіці щодо розуміння Харківської школи гри на бандурі¹⁵".

В. Мішалов продовжує досліджувати це питання, готуючи до захисту докторську дисертацію. Через мережу електронних ресурсів у спільнотах "Бандура форум" та "Кобзарство" він активно поширює з-за океану всю наявну в його особистих архівах інформацію про українське кобзарське мистецтво. Все своє свідоме життя Віктор Юрійович збирає колекцію струнних щипкових музичних інструментів (кобзи, бандури тощо), раритетні листівки із зображеннями українських кобзарів.

Нещодавно ті, кому не байдужа тема історії українського традиційного інструмента, отримали своєрідний духовний дарунок від В. Мішалова. Ось, як він розповідає про пошуки одного унікального інструмента: "У мене студент по бандурі поїхав вчитися до Відня. Я колись читав, що син гетьмана Розумовського, Андрій, коли змушений був залишити Україну у 1792 році, то взяв із собою три бандури. Я дав своєму студенту завдання – знайти інструменти! Він пішов до графа Георгія Розумовського, представився, і загравав йому на бандурі. Граф запросив його до хати і показав реліквію від прапрадіда, яка висіла на стіні. Це інструмент, який Бетховен тримав у своїх руках! Ім'я талановитого учня – Богдан Шутка. З фото видно, що це – панська бандура, яка відповідно до кілочків має 13 приструнків. Унікальному інструменту 230 років!¹⁶" (рис. 2).

У середині 1990-х рр. в Україні почався активний процес відновлення забутого харківського способу

11 Там само.

12 Лазуркевич Т. Сучасна інтеграція харківської бандури, як один з факторів розвитку академічного кобзарського мистецтва України / Наукові записки. – Серія: Мистецтвознавство. – 2011. – № 1. – С. 105.

13 Польові дослідження Тетері С. А., Костюк Н. В. Спогади респондента Г. Д. Кулакової (Івахненко) 1938 р. н., біженки з м. Донецька, уродженої у м. Шишаки Полтавської області.

14 Лазуркевич Т. Вказ. праця. – С. 103.

15 Там само. – С. 104.

16 Польові матеріали Костюк Н. В. ...

гри на народній бандурі, який здобуває справедливе визнання у колах науковців і дослідників бандурного мистецтва. Найбільший внесок в історію повернення харківської бандури в Україну, зокрема, зробив знаний бандурист, професор Львівської консерваторії Герасименко Василь Явтухович.

В Україні нині відбувається ренесанс і в питанні популяризації сакрального інструмента – народної старосвітської бандури. Відрадно те, що це діється в тих краях (Харків, Полтава, Київ), де особливо безпощадно знищували культуру бандурного музикування та співогри.

В. Мішалов проводить майстер-клас гри на діатонічній бандурі для молодих братчиків кобзарських цехів, демонструючи харківську школу гри за Хоткевичем (рис. 3).

Представники академічної бандури також влаштовують різноманітні конкурси та культурологічні акції на Полтавщині та в Харкові, куди з'їжджаються бандуристи з усієї України. Хоч як нищили бандуру і носіїв бандурного мистецтва, проте унікальний музичний інструмент продовжує жити.

Роки тотального режиму ідеології комунізму, фізичне знищення сліпих мандрівних кобзарів, репресії проти зрячих бандуристів, які переймали український героїчний епос від сліпців – основних його носіїв – зробили свою нищівну справу. Тож наразі значна частка професійних музикантів – бандуристів-академістів відірвана від драматичної сторінки правдивої історії народної бандури.

Саме тому В. Мішалов організовує і проводить семінари, присвячені харківському способу гри. Він, як постійний член журі Міжнародного конкурсу виконавців на народних інструментах ім. Г. Хоткевича, у листопаді 2010 р. для участі у п'ятому конкурсі привіз до Харкова свого учня, Бориса Остапенка, з новою харківською бандурою, виготовленою американським майстром Біллом Вецалом¹⁷.

Також, спільно з пан-майстрами Київського та Харківського кобзарських цехів – Миколою Тихоновичем Товкайлом та Костянтином Черемським, В. Мішалов організував видання низки книжок, покликаних підтримувати розвиток і становлення виконавської школи Г. Хоткевича. Харківський Фонд національно-культурних ініціатив ім. Г. Хоткевича опублікував "Підручник гри на бандурі" Г. Хоткевича (2004), "Бандура та її можливості" (2007), "Твори для харківської бандури" (2007), "Бандура та її репертуар" (2009), "Вибрані твори для бандури" (2010), "Бандура та її конструкція" (2010)¹⁸.

Варто зауважити, що ця масштабна робота провадиться за сприяння істинних патріотів українського традиційного кобзарства, зокрема, В. Ю. Мішалова.

18–19 червня 2016 р. одночасно з проведенням VIII-го Фестивалю епічної традиційної творчості кобзарів відбулася Міжнародна науково-практична конференція "Традиційна бандура: минуле, сучасне, майбутнє" за участі В. Ю. Мішалова, який також допоміг у виданні матеріалів конференції. На цьому науковому форумі, присвяченому 160-літтю з дня народження Порфирія Мартиновича, порушували актуальні питання дослідження і сучасного розвитку традиційної (діатонічної, народної) бандури.

Нині до відродження харківської бандури в Україні доклали зусиль як представники української діаспори (Зіновій Штокалко, Андрій Горняткевич, Микола Чорний-Досінчук, Олег Махлай, Петро Деряжний, Юліан Китастиї), так і представники Харківського та Київського кобзарського, Львівського лірницького цехів. Завдяки їм відродження та поширення харківської бандури і притаманного їй способу гри в Україні набирає дедалі ширших обертів. Питання збереження інформації про розвиток кобзарської традиції та бандурного мистецтва в Україні ХХ ст. досліджують представники української діаспори, які з бандурою в руках несуть світові правду про Україну, яка вільна від тоталітаризму і перебуває на етапі незалежного державного становлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Вертії Олексій* "Розбудив українське єство". Нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова "Шляхами кобзарів" / Рідний край: Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – 2011. – № 2 (25). – С. 225–236.

2. Інвентарні книги фондової групи "Етнографія" НІЕЗ "Переяслав". – № 1–6.

3. *Лазуркевич Т.* Сучасна інтеграція харківської бандури, як один з факторів розвитку академічного кобзарського мистецтва України / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Мистецтвознавство. – 2011 – № 1. – С. 103–109.

4. *Мішалов В. Ю.* Культурно-мистецькі аспекти генези і розвитку виконавства на харківській бандурі: стенограма автореф. ... дис. канд. мистецтвознавства: 26.00.01 "Теорія та історія культури" / Віктор Мішалов. –

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Вертії Олексій.* Вказ. праця. – С. 278.

Харків: ХДАК, 2009 – 19 с.

5. Мішалов В. Ю. Спогади про Георгія Кириловича Ткаченка // Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Мат. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (2 червня 2017 р.); упоряд. К. П. Черемський; НЦНК "Музей Івана Гончара". – Харків: Видавець Олександр Савчук; 2017. – 240 с.

6. Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від В. Ю. Мішалова, 1960 р. н., австралійця українського походження, який тимчасово живе у США, під час бесід. Вересень, листопад 2017 р. [подається з дозволу В. Ю. Мішалова].

7. Польові дослідження Тетері С. А., Костюк Н. В. Спогади респондента Г. Д. Кулакової (Івахненко) 1938 р. н., біженки з м. Донецька, уродженої у м. Шишаки Полтавської області.

REFERENCES

1. Vertiy Oleksiy "Rozbudyv ukrainske yestvo" – notatky pro koncertnu podorozh Viktora Mishalova "Shlyakhmy kobzariv" / "Ridnyi kraj" Almanakh Poltavskoho derzhavnoho pedahohichnoho univesitetu. – № 2 (25). – 2011. – 261 s.

2. Invertarni knyhy fondovoi hrupy "Etnohrafiia" Nacionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka "Pereyaslav". – № 1–6.

3. Lazurkevych T. Suchasna intehraciya kharkivskoi bandury, yak ody n z faktoriv rozvytku akademichnoho kobzarskoho mystectva Ukrainy / Naukovi zapysky. Seriya: Mystectvoznnavstvo. – 2011. – № 1. – S. 103–109.

4. Mishalov V. U. Kulturno-mystecki aspekty genezy i rozvytku vykonavstva na kharkivskiy banduri: stenohrama avtoreferatu dysertacii kandydata mystectvoznnavstva: 26.00.01 "Teoriya ta istoriya kultury" / Victor Mishalov. – X.: XDAK, 2009 – 19 s.

5. Mishalov V. U. "Spogady pro Heorhiya Kyrylovycha Tkachenka" Tradyciyni muzychni instrumenty kobzariv i lirnykiv: Materialy naukovo-praktychnoi konferencii z mizhnarodnoiu uchastiu (2 chervnya 2017 r.) uporyad. K. P. Cheremskiy. – Kharkiv: Vydavec Oleksandr Savchuk 2017; NCNK "Muzei Ivana Honchara", 2017. – 240 s.

6. Poliovi materialy Kostyuk N. V. Zapysano vid Mishalov V. U. 1960 r. n. Avstraliycya ukrainskogo pokhodzhennya, yakyi tymchasovo zhyve v Americi, pid chas besid. Dialohy – veresen, lystopad 2017 r. [podayetsya z dozvolu V. U. Mishalova].

7. Poliovi doslidzhennya Teteri S. A., Kostyuk N. V. Spohady respondententa H. D. Kulakovoї (Ivakhnenko) 1938 r. n., bizhenki z m. Donecka, urodzhenoї u m. Shyshaky Poltavskoi oblasti.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. В. Мішалов проводить майстер-клас гри на народній діатонічній бандурі під час Міжнародної науково-практичної конференції. Київ НЦНК "Музей Івана Гончара" (травень 2016 р.)

Рис. 2. Панська бандура графа Розумовського, вивезена в Австрію у 1792 р., яку розшукав Б. Шутка – учень В. Мішалова.

Рис. 3. В. Мішалов проводить майстер-клас гри на народній діатонічній бандурі під час Міжнародної науково-практичної конференції. Київ НЦНК "Музей Івана Гончара" (травень 2016 р.).

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

УДК 7.041.53

Походяща Олена Борисівна
кандидат історичних наук,
заступник головного зберігача,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
arxangel7@ukr.net

Дептула Дарія
магістр Інституту Коперніка,
(Торунь, Польща)

Pokhodiacsha Olena
Candidate of historical sciences (PhD),
Deputy head custodian,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Deptuła Daria
Master,
Copernicus Institute
(Torun, Poland)

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ПОРТРЕТІВ ГЕТЬМАНА СТАНІСЛАВА КОНЕЦПОЛЬСЬКОГО

ON ATTRIBUTION OF THE PORTRAITS OF THE HETMAN STANISLAV KONETSPOLSKYI

Анотація

У статті автори дослідили іконографію польського гетьмана Станіслава Конецпольського. Було виявлено, що переважна більшість зображень гетьмана зберігається в польських та українських музеях. Особливу увагу в дослідженні приділено вивченню портрета Станіслава Конецпольського з Національного музею історії України, проведено наукову атрибуцію твору з метою визначення авторства, походження та датування.

Ключові слова: портрет, гетьман, польська шляхта, Станіслав Конецпольський, музей, іконографія, парусна, наукова атрибуція.

Summary

In the article, the authors investigated the iconography of the Polish hetman Stanislaw Konetspolskyi. It was discovered that the overwhelming majority of hetman images were found in Polish and Ukrainian museums. Special attention is paid to the study of the portrait of Stanislaw Konetspolskyi from the National museum of Ukrainian History. The authors conducted the scientific attribution of the portrait in order to determine its authorship, origin and dating.

Key words: portrait, hetman, Stanislaw Konetspolskyi, museum, iconography, parsuna, scientific attribution.

Наукова атрибуція портретів представників українського козацтва та польської шляхти є актуальним питанням як сучасного мистецтвознавства, так і історичної науки. В колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігається портрет XVIII ст. польського гетьмана Станіслава Конецпольського (1592–1646) (полотно, олія, 110×78 см. Інв. № М–129), який досі не отримав належної атрибуції (рис. 1). Портрет, що привертає увагу своєю репрезентативністю та манерою виконання, представляє живопис доби романтизму та суттєво відрізняється від традиційних українських “парсун” XVIII ст.: обличчя та постава портретованого зображені не статично в площинній манері, а в динаміці, що свідчить про європейський рівень і високий професіоналізм художника.

С. Конецпольський належав до шляхетського роду гербу Побут, народився у Конецполі в 1592 р. в родині воєводи серадзького і подільського Олександра Конецпольського, у 1600–1606 рр. навчався у Краківській академії (нині – Ягеллонський університет). Батько залучав Станіслава до громадського життя, зокрема

з'їзду рокошової шляхти в Стенжиці (1606), а в 1607 р. зробив його старостою Велюнівського староства. За виконання дипломатичної місії у Франції С. Конєцпольський отримав посаду підстоля коронного. Юнаком С. Конєцпольський воював у польсько-московській війні (1609–1618) як ротмістр власної корогви, зокрема у 1612 р. брав участь у поході короля Сигізмунда III Вази на Москву. В 1614–1615 рр. у війську С. Жолкевського брав участь у боротьбі проти конфедератів. Потрапивши під час битви під Цецорою (1620) до турецького полону, С. Конєцпольський повернувся до Польщі у 1623 р. і з того часу активно воював з татарами на прикордонні. У 1625 р. його армія вела бої з козаками, а 6 листопада того ж року С. Конєцпольський ініціював укладання з ними Куруківської угоди. У 1626–1629 рр. очолював польські війська, які воювали у Пруссії проти шведської армії. У 1630 р., повернувшись в Україну, він придушив козацьке повстання Т. Трясила. У 1625 р. С. Конєцпольський став сандомирським воєводою, згодом – гетьманом коронним (1632–1646) та краківським каштеляном (1633–1646). З ініціативи С. Конєцпольського у 1635 р. була збудована фортеця Кодак на Дніпрі. У 1637 р. він отримав титул князя Священної Римської імперії, а 11 березня 1646 р. несподівано помер і був похований в Бродах¹.

У музейній документації інформація про місце створення та авторство полотна відсутня, тому його аналіз ми почали з візуального обстеження. Просопографічний портрет С. Конєцпольського представляє сильну та вольову людину, одного з видатних воєначальників Польщі, державного урядовця. Він був магнатом з великими статками та маєтками: у Київському воєводстві йому належало 1 499 селянських господарств; у Брацлавському – 18 548. У своїй резиденції в Бродах С. Конєцпольський побудував фортецю, а у Підгірцях – укріплений родинний палац (1633)².

Іконографія гетьмана С. Конєцпольського до сьогодні належним чином не висвітлена у вітчизняній історіографії. Його портрети в колекціях НМІУ та Підгорецькому замку мають виняткову історичну та культурну цінність. Одним із завдань нашого дослідження було з'ясувати питання, чи є портрет з НМІУ прижиттєвим, чи це пізніша копія з прижиттєвих зображень гетьмана. Створені у 1630-х рр. портрети С. Конєцпольського зберігаються в Національному музеї у Варшаві та Музеї-палаці короля Яна III у Вілянові³.

Парадний портрет з Віляново (рис. 2) створений невідомим художником у традиціях площинного письма. Це – майже поколінне зображення чоловіка середнього віку, з характерною для шляхетського стану зачіскою – голеними скронями та чубом, із каштановою довгою бородою та вусами. Обличчя овальної форми, з високим лобом, великими вухами та носом. Він одягнений у червоний кунтуш з великим хутряним коміром. У правиці С. Конєцпольський тримає гетьманську булаву, ліву руку поклав на руків'я підвішеної до пояса шаблі.

Прижиттєвим є і портрет С. Конєцпольського з Національного музею у Варшаві (рис. 3), на якому гетьмана зображено на повен зріст на тлі похідного шатра. Статична постаць портретованого контрастує із батальною сценою на другому плані.

Портрети з польських музеїв створені у сарматському стилі, як і портрет С. Конєцпольського XVIII ст. з Підгорецького замку⁴, що є копією портрету з Віляново, проте з більш насиченою кольоровою палітрою.

Зображення гетьмана С. Конєцпольського також представлені у книжковій графіці. Це, переважно, гравюри з польських портретів XIX ст., що є “репліками” портретів XVII ст. з Віляново та Варшави. Одним із найбільш поширених графічних портретів гетьмана є гравюра Войцеха Герсона до видання “Hetmani Polscy Koronni i Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Wizerunki zebrane i rysowane przez Wojciecha Gersona objaśnione textem historycznym przez Juliana Bartoszewicza. Dzieło ofiarowane szanownym potomkom tychże hetmanów” (“Гетьмани Польської корона та Великого князівства литовського...”, Варшава, 1860)⁵ (рис. 4)

На перший погляд, зображення С. Конєцпольського з НМІУ подібне до портретів XVII ст. з польських музеїв. Зображення поясне, як на портреті з Віляново, однак більш динамічне і реалістичне: корпус розвернутий на 3/4, у піднятій правиці гетьман тримає булаву. Стилїстика та композиція твору свідчать про значно пізніший час

1 Конєцпольський Станіслав // Довідник з історії України. – К., 2001. – Т. 5. – С. 339–440; Мицик Ю. Конєцпольський Станіслав // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т. 5. – С. 23; *Czapliński W.* Koniecpolski Stanisław h. Pobóg (1594–1646) // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. – Т. XIII/4, zeszyt 59. – S. 523–527; *Niesiecki K.* Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa klejnotami. – Lwów, 1738. – Т. 2. – S. 581–585; *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978. – 453 s.

2 *Вечерський В.* Фортеці та замки України. – К., 2011. – С. 484–487; *Гуркіна Г., Сердюк О.* Замки та фортеці України. – Харків, 2008. – С. 28–29.

3 Portret hetmana Stanisława Koniecpolskiego. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie / [Electronic resours]. – Access mode: http://www.wilanow-palac.pl/koniecpolski_stanislaw_herbu_pobog.html/ (last access: 9.03.2018). – Title from the screen; Portret hetmana Stanisława Koniecpolskiego. Muzeum Narodowe, Warszawa / [Electronic resours]. – Access mode: <http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=17023> (last access: 9.03.2018). – Title from the screen.

4 *Беліков О., Воронцов Ю.* Замки, фортеці, палаці України. 70 чудес. – Харків, 2012. – С. 33.

5 Portret Stanisława Koniecpolskiego Wojciecha Gersona / [Electronic resours]. – Access mode: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/foto/portret-stanislaw-koniecpolskiego-wojciecha-gersona> (last access: 19.03.2018). – Title from the screen.

його створення, ніж XVII ст. Тут вдало передані портретні риси гетьмана, ретельно прописане майстром "живе" обличчя та більш динамічне зображення постаті портретованого, характерні для портретного живопису XVIII ст.

Під час дослідження портрета С. Конєцпольського з НМІУ були виявлені аналогічні йому зображення представників польської шляхти. Так, за композиційною побудовою, колористичною гамою та розмірами портрет гетьмана подібний до портретів Яна Тарновського (НМІУ: полотно, олія, 110×80 см. Інв. № М-130) та Костянтина Острозького (Білоцерківський краєзнавчий музей: полотно, олія, 115×85 см. Інв. № 337 / 216)⁶. Обидва портрети за технологічними особливостями створені одним художником XVIII ст. Крім того, портрети і Я. Тарновського, і С. Конєцпольського походять із родинного зібрання Браницьких з Білої Церкви. Цей факт вдалося з'ясувати за інвентарними номерами Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (і. 10 235, і. 10 236), до якого ці портрети надійшли у 1920-х рр. з Картинної галереї м. Києва (нині – Національний музей "Київська картинна галерея"). Палац у Білій Церкві збудував у 1778 р. Великий коронний гетьман К. Браницький, який 1781 р. одружився з племінницею Г. Потьомкіна – О. В. Енгельгард. Остання для облаштування палацу⁷ замовляла у відомих європейських майстрів портрети, зокрема, відомих державних діячів.

У встановленні авторства портрета гетьмана С. Конєцпольського з НМІУ – австрійського живописця Йозефа Марії Грассі (Joseph Maria (Giuseppe) Grassi, 1757–1838) – допомогло порівняння з іншими працями цього художника. Й. М. Грассі – випускник Віденської Академії образотворчих мистецтв, у 1781–1794 рр. жив у Варшаві, де на замовлення О. Браницької створив портрети Ю. Понятовського, М. Нарішкіної та ін. За манерою виконання портрет С. Конєцпольського з НМІУ (прототипом якого є зображенням з Віляново) має багато спільного з романтичними портретами Й. М. Грассі⁸.

Аналіз іконографії С. Конєцпольського, дав змогу зробити висновок, що на відомих прижиттєвих портретах гетьман зображений на повен зріст або ж до колін, у сарматському стилі, з модною польською зачіскою, одягнений у червоний кунтуш. Після проведення комплексного дослідження було також встановлено, що портрет С. Конєцпольського з НМІУ був написаний Й. М. Грассі у 1781–1794 рр. у Варшаві на замовлення О. Браницької для родинної галереї в Білій Церкві. Завдяки порівняльному аналізу з різними творами були виявлені інші портрети Й. М. Грассі з колекції Браницьких – Я. Тарновського з НМІУ, К. Острозького з Білоцерківського краєзнавчого музею та О. Браницької з Севастопольського художнього музею (рис. 5). Портрет С. Конєцпольського відрізняється від "парсун" українських майстрів і прижиттєвих зображень манерою виконання та реалістичністю. Він становить визначну історичну та культурну цінність для українського народу, є одним з кращих зображень гетьмана.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Беліков О., Воронцов Ю.* Замки, фортеці, палаци України. 70 чудес. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2012. – 192 с.
2. *Вечерський В.* Фортеці та замки України / Міністерство культури і туризму України, Державна служба з питань національної культурної спадщини, Науково-дослідний інститут пам'яток охоронних досліджень. – Київ: Деснянська правда, 2011. – 663 с.
3. *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк: Вежа, 2000. – 436 с.
4. *Гуркіна Г., Сердюк О.* Замки та фортеці України. – Харків: Торсінг Плюс, 2009. – 95 с.
5. Конєцпольський Станіслав // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – Київ: Генеза, 2001. – С. 339–440.
6. *Мицик Ю.* Конєцпольський Станіслав // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2008. – С. 23.
7. Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5 175 фотосвітлинах. – Київ: ЕММА, 2004. – 1 216 с.
8. *Томазов В. В.* Браницькі // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 367.
9. *Czaplinski W.* Koniecpolski Stanisław h. Pobóg (ok.1594–1646) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968. – Т. XIII/4, zeszyt 59. – S. 523–527.
10. *Niesiecki K.* Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa

⁶ *Недяк В.* Україна – Козацька держава. – К., 2004. – С. 215.

⁷ *Томазов В. В.* Браницькі // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 367.

⁸ *Krzysztofowicz-Kozakowska S., Stolot F.* Historia malarstwa polskiego. Wydawnictwo Ryszard Kluszczyński. – Kraków, 2000. – S. 215.

klejnotami. – Lwów, 1738. – Т. 2. – 761 s.

11. *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978. – 453 s.

12. Portret hetmana Stanisława Koniecpolskiego Wojciecha Gersona / [Electronic resours]: Internetowy Polski Słownik Biograficzny. – Access mode: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/foto/portret-stanislaw-koniecpolskiego-wojciecha-gersona> (last access: 19.03.2018). – Title from the screen.

13. Portret hetmana Stanisława Koniecpolskiego. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie / [Electronic resours]: Muzeum Pałacu Krola Jana II w Wilanowie / Pasaz wiedzy. – Режим доступу: http://www.wilanow-palac.pl/koniecpolski_stanislaw_herbu_pobog.html/ (last access: 19.03.2018). – Title from the screen.

14. Portret hetmana Stanisława Koniecpolskiego. Muzeum Narodowe, Warszawa / [Electronic resours]: Muzeum Narodowe w Warszawie. – Access mode: <http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=17023> (last access: 19.03.2018). – Title from the screen.

15. *Krzysztofowicz-Kozakowska S., Stolot F.* Historia malarstwa polskiego. – Kraków: Ryszard Kluszczyński, 2000. – 32 s.

REFERENCES

1. *Belikov O., Vorontsov Yu.* Zamky, fortetsi, palatsy Ukrainy. 70 chudes. – Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2012. – 192 s.

2. *Vecherskyi V.* Fortetsi ta zamky Ukrainy / Ministerstvo kultury i turyzmu Ukrainy, Derzhavna sluzhba z pytan natsionalnoi kulturnoi spadshchyny, Naukovo-doslidnyi instytut pamiatkookhoronnykh doslidzhen. – Kyiv: Desnianska pravda, 2011. – 663 s.

3. *Haidai L.* Istoriiia Ukrainy v osobakh, terminakh, nazvakh i poniattiakh. – Lutsk: Vezha, 2000. – 436 s.

4. *Hurkina H., Serdiuk O.* Zamky ta fortetsi Ukrainy. – Kharkiv: Torsinh Plius, 2009. – 95 s.

5. *Konetspolskyi Stanislav // Dovidnyk z istorii Ukrainy / Za zah. red. I. Pidkovy, R. Shusta.* – 2-he vyd., doopr. i dopovn. – Kyiv: Heneza, 2001. – S. 339–440.

6. *Mytsyk Yu.* Konetspolskyi Stanislav // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. – Т. 5: Kon – Kiu / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. – Kyiv: Naukova dumka, 2008. – S. 23.

7. *Ukraina – kozatska derzhava. Iliustrovana istoriia ukrainskoho kozatstva u 5 175 fotosvitlynakh.* – Kyiv: EMMA, 2004. – 1 216 s.

8. *Tomazov V. V. Branytski // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. – Т. 1: A-V / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy.* – Kyiv: Nauk. dumka, 2003. – S. 367.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. *Грассі, Йосиф Марія.* Портрет Станіслава Конецпольського. Варшава, 1781–1794. Полотно, олія, 110×78 см. НМІУ.

Рис. 2. Художник невідомий. Портрет Станіслава Конецпольського. Польща, 30-ті рр. XVII ст. Полотно, олія. Музей-палац у Віляново (Польща).

Рис. 3. Художник невідомий. Портрет Станіслава Конецпольського. Польща, 30-ті рр. XVII ст. Полотно, олія, 312,5×178 см. Національний музей Варшави.

Рис. 4. *Герсон, Войцех.* Портрет Станіслава Конецпольського. Варшава, 1820.

Рис. 5. *Грассі, Йосиф Марія.* Портрет Олександри Браницької. Варшава, 1793. Полотно, олія, 91×70 см. Севастопольський художній музей ім. М. Крошицького.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

УДК 7.01/7.03/7.04

Казаніна Віола Юріївна
 магістр мистецтвознавства,
 аспірантка кафедри вітчизняної і
 світової художньої культури,
 Білоруський державний університет
 культури і мистецтв,
 антиквар
 (Мінськ, Білорусь)
violafortun@gmail.com

Kazanina Viola
 master of Arts,
 post-graduate,
 Department of
 National and World Art Culture
 of the Belarusian State University
 of Culture and Arts,
 antiquarian
 (Minsk, Belarus)

АТРИБУЦІЯ ТВОРІВ ВІЗУАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА БІЛОРУСІ: АКТУАЛЬНА КОРЕЛЯЦІЯ ПРІОРИТЕТІВ МУЗЕЙНОЇ СФЕРИ ТА АНТИКВАРНОГО АРТ-РИНКУ

THE ATTRIBUTION OF WORKS OF THE VISUAL ARTS OF BELARUS: RELEVANT MUSEUM FIELD AND ANTIQUE ART-MARKET PRIORITY CORRELATIONS

Анотація

У статті розглядається атрибуція візуального мистецтва як одна із засад діяльності музейного працівника. порушуються питання кореляції пріоритетів проведення атрибуції мистецьких творів музеями та дилерами антикварного арт-ринку. З'ясовані завдання та особливості проведення атрибуції творів у музейній сфері. Представлено організаційно-методологічний механізм атрибуції творів візуального мистецтва.

Ключові слова: музеєзнавство, антикварний арт-ринок, візуальне мистецтво, атрибуційна робота, методи атрибуції, арт-дилери.

Summary

The article studies the attribution of visual arts as one of the basis of a museum worker's activities. Issues of priority attribution correlation of pieces of art in the context of museum functioning and work of the antiquarian art-market dealers are touched. Goals and peculiarities of the attribution of works in museum functioning are discovered. The organizational and methodological mechanisms of the works of visual arts attribution is presented.

Key words: museology, antique art-market, visual arts, attribution work, methods of attribution, art-dealers.

Посилення уваги музейних фахівців та мистецтвознавців до питань атрибуції творів візуального мистецтва зумовлене необхідністю ретельного вивчення арт-об'єкта, дослідження його деталей з метою з'ясування авторства, історичного та культурного значення.

У "Великій радянській енциклопедії" міститься таке визначення атрибуції (від лат. *attributio* – визнавання): "...встановлення авторів анонімних та псевдонімних наукових та мистецьких творів або ж часу та місця їх створення (художні школи, країни тощо). В мистецтвознавстві спирається здебільшого на аналіз стилістичних та технологічних особливостей творів (матеріал, композицію, індивідуальний стиль митця тощо)"¹.

Метою дослідження є виявлення відмінностей у пріоритетах проведення атрибуції творів візуального мистецтва Білорусі музейними працівниками та дилерами антикварного арт-ринку, а також розробка шляхів їх усунення завдяки упорядкуванню цього процесу.

1 Большая советская энциклопедия. – Т. 2. – Москва, 1970. – 608 с.: ил.

У питанні кореляції пріоритетів при атрибуції мистецьких об'єктів музеями та дилерами антикварного арт-ринку поєднані аспекти економічного зиску та об'єктивної мистецтвознавчої оцінки. Через це більшість дослідників приділяють увагу запобіганню викривлення інформації та суб'єктивному сприйняттю фахівцем об'єкта атрибуції внаслідок дії низки економічних та соціальних чинників².

Останнім часом питання атрибуції творів візуального мистецтва в Республіці Білорусь (далі – РБ) стає все більш дискусійним не лише в колі мистецтвознавців, арт-дилерів та колекціонерів, а й серед економістів та фінансистів. Це пояснюється зростанням зацікавленості об'єктами мистецтва та розвитком антикварного ринку РБ, на якому вже сформувалися власні неформальні правила продажу та придбання творів мистецтва, оцінити які можуть лише професіонали. Таким чином, питання, пов'язані з атрибуцією творів антикварного арт-ринку, вирішувалися за особливими правилами, відомими лише дилерам у сфері арт-бізнесу. При проведенні атрибуції творів мистецтва велику роль відіграє суб'єктивний фактор, кон'юнктура ринку та низка інших ефемерних обставин. З розвитком ринку антикваріату та посиленням процесу глобалізації економіки гостро постало питання розробки організаційно-адміністративної бази для створення чітких правил проведення атрибуції творів візуального мистецтва в музейній діяльності³.

Атрибуція – це особлива сфера мистецтвознавства та історії матеріальної культури. Для її проведення необхідні фахові знання високого рівня у поєднанні з відповідним досвідом роботи і спеціальною профільною освітою⁴.

В мистецтвознавчій науковій літературі є багато досліджень, присвячених здебільшого методам та результатам проведення атрибуції. Зокрема, О. В. Кібовський вказував на два методи атрибуції: стилістичний та техніко-технологічний. На його думку, найдавнішим способом дослідження творів живопису є стилістичний, який полягає в комплексному вивченні джерел, що розкривають особливості художнього світобачення історичної епохи. Стилiстична атрибуція поєднує аналіз колориту, композиції та індивідуальних живописних прийомів. Своєю чергою, техніко-технологічна атрибуція передбачає виявлення специфіки фарбового шару, фактури мазка, стану живописного полотна, оригінальності підпису тощо⁵.

Визначення цінності візуального твору базується на порівняльному аналізі стилістичних ознак твору з аналогічними загальними даними, отриманими в результаті вивчення фахівцями творів інших майстрів. Порівнюючи оцінні відомості, спеціаліст формує висновок про оригінальність твору, його авторство, датування та інші особливості.

В. М. Лазарев, визнаний майстер мистецтвознавчих атрибуцій, один із найвідоміших представників знавцтва в російській науці, довів необхідність у процесі проведення атрибуції синтезу формально-стилістичного аналізу з історико-культурним та іконографічним підходами. Його праця про знавцтво та методіку атрибуції допомогла найповніше охарактеризувати ідейний зміст та формальну техніку творів мистецтва, їх зв'язки з історичним контекстом⁶. У своїй роботі В. М. Лазарев описує широкий спектр методів та інструментів атрибуції, які раніше не розглядалися так детально.

Мистецтвознавчий інструментарій, який використовується під час опису та аналізу творів мистецтва, вивчала російська дослідниця Л. Р. Золотарьова, яка описала такий механізм атрибуційної роботи: визначення "місця твору в системі візуального мистецтва; принципу видового поділу живопису на монументальний, станковий, декоративний, театральний-декоративний та мініатюру; "мови" живопису; особливостей зображувальних засобів живопису; жанрового поділу творів; специфіки кожного з жанрів, історії їх появи, розвитку, змін; різноманітності матеріалів живопису, техніки живопису"⁷.

На думку відомого російського вченого В. А. Шестакова, атрибуція музейних предметів є основою музейної діяльності. Проте головна проблема полягає в цілковитій невпорядкованості цього процесу (який не описаний нормативно-правовими документами у галузі музейної справи) і у тому, що атрибуція, як правило, не входить до посадових обов'язків музейних працівників⁸.

2 Кібовский А. В. Историко-предметный метод атрибуции произведений портретной живописи России XVIII – 1-ой половины XIX вв.: дисс. ... канд. истор. наук. – М., 2000. – 217 с.

3 Киселев А. В. Атрибуция и экспертиза музейных предметов: метод. указания. – Ярославль, 2009. – 39 с.

4 Лазарев В. О знаточестве и методике атрибуций // Искусствознание. – 1998. – № 1. – С. 311–316.

5 Кібовский А. В. Историко-предметный метод атрибуции... – 217 с.

6 Лазарев В. О знаточестве и методике атрибуций... – С. 311–316.

7 Золотарева Л. Р. Описание и анализ произведения искусства – эстетико-искусствоведческий и педагогический инструментарий // Известия Алтайского гос. ун-та. – 2012. – № 2. – С. 157–162.

8 Шестаков В. А. Формально-логическая структура атрибуции культурных ценностей // Вопросы культурологии. –

Таким чином, в науковому середовищі вже порушувалися проблеми регламентації атрибуції та висловлювалися рекомендації щодо цього процесу.

Під час дослідження сутності та значення атрибуції вчені також виділяли її правові основи. Зокрема, згідно з теорією Л. В. Ньюмана, 1) атрибуція є певним вичленуванням ознак предмета із причинно-наслідкового ланцюга; на цьому засноване розуміння атрибуції як процесу каузального типу; 2) предметом атрибуції є надання об'єкту різноманітних властивостей та ознак на підставі зовнішніх (візуальних) даних. Під час цього процесу відбувається тісна взаємодія суб'єкта, що має право на атрибуцію, та об'єкта, що описується. Характер цих взаємовідносин визначає те, що атрибуція – складний тип соціальної взаємодії⁹.

За результатами смислового аналізу терміна "атрибуція" та його використання в мистецтвознавстві, історії, культурології та інших дисциплінах сфери мистецтва можна зауважити, що зміст понять, які нами розглядалися, не цілком розкриває процес наукового пізнання культурної цінності. В. А. Шестаков висловив цілком виправдане припущення, що очевидний догматизм визначення "атрибуції" потребує нового погляду дослідників на процес атрибуції та на власне мистецтвознавчу цінність¹⁰.

Особливе зацікавлення викликає праця російського культуролога А. Я. Флієра, який зазначає, що "культурну атрибуцію не можна узагальнювати з художньою, оскільки завданням останньої є накопичення комплексних знань про більш або менш об'єктивні параметри об'єкта – ті, що вказують на його назву, авторство, дату створення тощо"¹¹. Таке розмежування понять відповідає сучасним реаліям, оскільки питання суб'єктивного опису мистецького твору (надання невідповідної інформації про об'єкт здебільшого в аспекті його функціональних можливостей) варто зарахувати до культурної атрибуції.

В РБ проблемою оцінки й реставрації пластичних творів, зокрема вивченням методики атрибуції керамічних іконостасів, феретронів, вітарних картин займалася Н. Ф. Висоцька. На її думку, опрацювання музейних колекцій є унікальною можливістю дослідження оригінальної патини, яка засвідчує автентичність творів мистецтва. Такі предмети старовини стають об'єктами величезного зацікавлення антикварів, що своєю чергою обумовлює виникнення підробок, які потрапляють і в музейні колекції¹².

Вивчення згаданої нами наукової літератури дозволило визначити загальні завдання фахівця при здійсненні роботи в атрибуційній царині: проведення візуальних характеристик твору, які визначаються оптичними, колористичними та об'ємно-просторовими принципами; дослідження прийомів створення візуального образу, розробленого майстром; збір та систематизація відомостей про техніко-технологічні характеристики візуального твору; вивчення стратиграфічної структури, що демонструє послідовність ведення роботи над твором; вивчення художніх матеріалів, які використовувалися під час роботи над мистецьким твором; виявлення зв'язків між стилістикою та технологією майстра.

Засадничими візуальними характеристиками твору образотворчого мистецтва є: загальне використання тонів, що відіграють основну роль при створенні цілісності композиції; контрасти кольорів, що формують художні тони та забезпечують глибину сприйняття твору; тональне нюансування окремих локальних колірних плям, що виникає завдяки ефекту колірного розвитку¹³.

При цьому виконується атрибутування не власне творів мистецтва, зважаючи на ті чи ті їхні властивості та характеристики. Проводиться атрибуція радше фундаментальних, з мистецького погляду, властивостей об'єктів вивчення, основних параметрів та варіантів їх репрезентованості в інших творчих роботах.

Аналіз наукових праць у даній сфері продемонстрував, що ґрунтовних досліджень кореляцій пріоритетів музейної атрибуції та атрибуції в контексті функціонування антикварного арт-ринку досі не було створено. Сучасний етап розвитку мистецтва як ринкового інструменту виявив необхідність дослідження цієї проблеми в контексті порівняльно-правового методу аналізу кореляцій пріоритетів здійснення атрибуції, оскільки музейна оцінка твору мистецтва може істотно відрізнятись від атрибуції фахівця, що працює на антикварному арт-ринку. Це зумовлено такими чинниками:

1) атрибуція – це вид аналізу об'єкта мистецтва, що передбачає тривалий процес у стаціонарних умовах

2009. – № 9. – С. 57–64.

9 Neuman L. W. Social research methods: qualitative and quantitative approaches. – Boston, 1991. – 545 p.: ill.

10 Шестаков В. А. Формально-логическая структура атрибуции культурных ценностей... – С. 57–64.

11 Флиер А. Я. Культурная атрибуция как метод исследования // Значение. Понимание. Умение. – 2011. – № 4. – С. 139–144.

12 Высоцкая Н. Ф. Особенности методики атрибуции пластики Беларуси XII–XVIII вв. // "Дом Бурганова". Пространство культуры. – 2011. – № 2. – С. 131–140.

13 Золотарева Л. Р. Описание и анализ произведения искусства... – С. 157–162.

з застосуванням сучасних технічних засобів, які здебільшого може надати лише музейний заклад. Приватні експерти (мистецтвознавці, арт-дилери) зазвичай не мають усіх інструментів оцінки твору мистецтва і здебільшого обмежені в часі;

2) жоден експерт не застрахований від помилки, проте музейний працівник має більший досвід, оскільки у своїй щоденній діяльності має справу з чималою кількістю творів, що експонуються на виставках та зустрічах художників. У багатьох музейних закладах також існують спеціальні відділи, які займаються оцінкою творів живопису, що дозволяє фахівцям здійснювати атрибуцію індивідуально й безпосередньо за своїм напрямком. На антикварному арт-ринку дилеру доводиться стикатися з різними за формою та тематикою творами різних епох, які належать різним майстрам. Вирішити питання атрибуції колегіально він не може, оскільки замовлення здебільшого має приватний характер;

3) музейний працівник не має комерційного зацікавлення, його діяльність регламентується діючими законами РБ, а видані музеями експертні та атрибуційні документи фіксуються у спеціальних книгах обліку. Таким чином, музейний експерт безпосередньо несе відповідальність за свою роботу. Дилер антикварного арт-ринку діє незалежно і також у межах закону, однак його висновки можуть мати загальний і здебільшого лише консультативний характер.

Порівняльний аналіз кореляції пріоритетів атрибуції творів візуального мистецтва представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз кореляції пріоритетів атрибуції творів візуального мистецтва Білорусі музейними експертами та фахівцями антикварного арт-ринку (джерело: власна розробка)

Критерій	Музейний експерт	Незалежний фахівець (дилер)
Мета атрибуції	опис художнього об'єкта, встановлення авторства, культурної цінності	
Методи дослідження	стилістичні, техніко-технологічні	стилістичні, іноді техніко-технологічні
Методологічні принципи аналізу	естетичний, мистецтвознавчий, культурологічний, структурно-семіотичний, психоаналітичний та інші	
Досвід роботи	професіонал, історик-мистецтвознавець	експерт-дилер
Можливість консультування	можливе колегіальне рішення із залученням кількох експертів	одноосібно, консультації за узгодженням із заявником
Відповідальність	посилена, ретельний облік та звітність	загальна, в межах, встановлених законами РБ

Музейні працівники в РБ зазвичай не співпрацюють з антикварними дилерами у сфері атрибуції або їх спільна робота має неформальний характер. Щоб уникнути підозри в корупції, музейний працівник не повинен рекомендувати придбання або проводити оцінку творів мистецтва для приватних осіб (дилерів, аукціоністів) без офіційного запиту.

Згадані вище кореляції пріоритетів атрибуції творів візуального мистецтва Білорусі музейними експертами та арт-дилерами зумовлені появою підробок не лише на антикварному арт-ринку, а й у великих музейних колекціях. За просування підробок на ринок відповідальні самі антиквари та дилери, які вибудовують складні схеми їх реалізації. Складність проблеми зумовлена тим, що твори візуального мистецтва є досить специфічним видом власності. Вони мають характерні властивості, які ускладнюють вироблення чіткого механізму проведення атрибуції та правової бази регулювання їх вартості. Звичні мистецтвознавчі підходи в цьому разі не дуже ефективні, оскільки твори мистецтва з правової точки зору є об'єктом власності, і на цьому насамперед базується їх оцінка. Атрибуція – явище комплексне і вимагає мистецтвознавчого, історичного та науково-дослідного підходу.

Нині мистецтвознавство конче потребує раціональної трансформації методів атрибуції і вироблення її адекватного організаційно-методологічного механізму (Рис. 1).

Рис. 1. Організаційно-методологічний механізм атрибуції творів візуального мистецтва (джерело: власна розробка).

Запропонований організаційно-методичний механізм атрибуції творів візуального мистецтва допоможе встановити межі дослідницького процесу, виявити помилки експерта, якщо такі були допущені, і внести відповідні корективи в результати дослідження. Важливу роль у ньому відіграє і економічний аспект, оскільки багато колекціонерів сприймають арт-об'єкти як прибуткові інвестиції. Спираючись на це, ми можемо порушити основне питання визначення обґрунтованої вартості відповідно до оригінальності твору. Для визначення оригінальності фахівці мусять враховувати безліч параметрів, починаючи з особливості авторської техніки і закінчуючи матеріалами, які він використовував. Додатковим способом перевірки ймовірної автентичності може бути практика колегіальної оцінки результатів експертизи, здійсненої окремими експертами¹⁴.

При цьому пов'язана з атрибуцією робота в музейній діяльності вимагає конкретизації термінології опису музейного предмета. Музейний працівник застосовує такі загальні прийоми атрибуції мистецьких творів, як ідентифікація фірмових марок і клейм майстрів, історико-архівні дослідження, техніко-технологічне вивчення матеріалу, аналіз композиції та окремих елементів декоративного оздоблення предмета¹⁵.

Значно впливають на результати атрибуції також особисті якості експертів як знавців предмета дослідження. Відомості, які містяться в атрибутивних висновках, мають здебільшого суб'єктивний характер. При цьому достовірність результатів істотно підвищується, якщо їх перевіряють на основі даних із незалежних джерел (висновків фахівців інших музеїв, мистецтвознавців, істориків, культурологів). Все це робить результати атрибуції арт-об'єктів більш об'єктивними, що дозволяє здійснити перехід від знавцтва до науки в галузі гуманітарних знань¹⁶.

Підсумовуючи дослідження механізму атрибуції творів візуального мистецтва, можна зробити висновок, що атрибуція – це проведення дослідження про наділення предмета ім'ям і якісними характеристиками, які відображають його цінність для мистецтва, на основі особистих знань та професіоналізму фахівця.

Оцінка творів візуального мистецтва з точки зору їх художньої вартості та авторської належності є одним із актуальних завдань сучасного мистецтвознавства. Одним з кроків у цьому напрямі є розробка нових підходів до визначення кореляцій пріоритетів атрибуції художніх об'єктів у межах музейної діяльності й антикварного арт-ринку.

Держава повинна допомогти музеям сформувати ефективну технологічну базу для проведення необхідних досліджень. Методи атрибуції, що застосовуються у РБ, надзвичайно застарілі порівняно із західними через свою недосконалість або неможливість залучення сучасних технічних засобів. Сам антикварний арт-

14 Киселев А. В. Атрибуция и экспертиза музейных предметов ... – 39 с.

15 Яхонт О. В. Проблемы консервации, реставрации и атрибуции произведений искусства. – М., 2010. – 463 с.: ил.

16 Лазарев В. О знаточестве и методике атрибуций... – С. 311–316.

ринок надзвичайно потребує висококваліфікованих незалежних експертів. Необхідно забезпечити сучасну підготовку фахівців зі стажуванням у найбільших музеях світу. Це дозволить зменшити кількість підробок на ринку та стимулюватиме розвиток усієї антикварної спільноти.

Удосконалення атрибуції творів візуального мистецтва має безпосередні взаємозв'язки з діяльністю, що стосується їх консервації та реставрації. Більшість фахівців у сфері атрибуції застосовують стилістичний і техніко-технологічний методи вивчення творів візуального мистецтва. Такі дослідження мають свої специфічні правила, групу джерел, теоретичну і практичну базу. Успіх розвитку цього напрямку залежатиме від накопичення практичного досвіду, наявності відповідного обладнання і фахівців, а також поліпшення якості та професійності їх роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Большая советская энциклопедия. В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – Т. 2. Ангола – Барзас. – Москва: Советская энциклопедия, 1970. – 608 с.: ил.
2. *Высоцкая Н. Ф.* Особенности методики атрибуции пластики Беларуси XII–XVIII вв. / Н. Ф. Высоцкая // “Дом Бурганова”. Пространство культуры / Музей классического и современного искусства “Бурганов-Центр” (Москва). – 2011. – № 2. – С. 131–140.
3. *Золотарева Л. Р.* Описание и анализ произведения искусства – эстетико-искусствоведческий и педагогический инструментарий / Л. Р. Золотарева // Известия Алтайского гос. ун-та. – 2012. – № 2. – С. 157–162.
4. *Кибовский А. В.* Историко-предметный метод атрибуции произведений портретной живописи России XVIII – 1-ой половины XIX вв.: дисс. ... канд. истор. наук. Специальность 24.00.03. Музееведение, консервация и реставрация историко-культурных объектов / А. В. Кибовский. – Москва: Российский институт культурологии, 2000. – 217 с.: ил.
5. *Киселев А. В.* Атрибуция и экспертиза музейных предметов: метод. указания / А. В. Киселев; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль: ЯрГУ, 2009. – 39 с.
6. *Лазарев В. О.* Значение и методике атрибуций / В. О. Лазарев // Искусствознание. – 1998. – № 1. – С. 311–316.
7. *Флиер А. Я.* Культурная атрибуция как метод исследования / А. Я. Флиер // Значение. Понимание. Умение. – 2011. – № 4. – С. 139–144.
8. *Шестаков В. А.* Формально-логическая структура атрибуции культурных ценностей / В. А. Шестаков // Вопросы культурологии. – 2009. – № 9. – С. 57–64.
9. *Яхонт О. В.* Проблемы консервации, реставрации и атрибуции произведений искусства: избранные статьи / О. В. Яхонт; Гос. науч.-исслед. ин-т реставрации (ГосНИИР). – Москва: Сканрус, 2010. – 463 с.: ил.
10. *Neuman L. W.* Social research methods: qualitative and quantitative approaches. – Boston: Allyn and Bacon, 1991. – 545 p.: ill.

REFERENCES

1. Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya / Gl. red. A. M. Prokhorov. – 3-e izd. T. 2. Angola – Barzas, 1970. – 608 s.: il.
2. *Vysotskaya N. F.* Osobennosti metodiki atributsii plastiki Belarusi XII–XVIII vv. / N. F. Vysotskaya // “Dom Burganova”. Prostranstvo kul'tury. – 2011. – № 2. – S. 131–140.
3. *Zolotareva L. R.* Opisaniye i analiz proizvedeniya iskusstva – ehstetiko-iskusstvovedcheskij i pedagogicheskij instrumentarij / L. R. Zolotareva // Izvestiya Altajskogo gos. univ. – 2012. – № 2. – S. 157–162.
4. *Kibovskij A. V.* Istoriko-predmetnyj metod atributsii proizvedenij portretnoj zhivopisi Rossii 18 – 1-oy poloviny 19 vv.: diss. kand. istor. nauk / A. V. Kibovskij. – Moskva, 2000. – 217 s.: il.
5. *Kiselev A. V.* Atributsiya i ekspertiza muzejnykh predmetov: metod. ukazaniya / A. V. Kiselev. – Yaroslavl', 2009. – 39 s.
6. *Lazarev V. O.* Znatochestve i metodike atributsij / V. O. Lazarev // Iskusstvoznanie. – 1998. – № 1. – S. 311–316.
7. *Flier A. YA.* Kul'turnaya atributsiya kak metod issledovaniya / A. YA. Flier // Znachnie. Ponimanie. Umenie. – 2011. – № 4. – С. 139–144.
8. *Shestakov V. A.* Formal'no-logicheskaya struktura atributsii kul'turnykh tsennostej / V. A. Shestakov // Voprosy kul'turologii. – 2009. – № 9. – S. 57–64.
9. *Yakhont O. V.* Problemy konservatsii, restavratsii i atributsii proizvedenij iskusstva / O. V. Yakhont. – Moskva, 2010. – 463 s.: il.

УДК:75 +930 477 "zom"

Фесенюк Наталія Петрівна

старший науковий співробітник,
 Національний меморіальний комплекс
 Героїв Небесної Сотні –
 Музей Революції Гідності
 (Київ, Україна)
nataly_kadin_fesenyuk@ukr.net

Feseniuk Nataliia

Senior Research Fellow
 National memorial complex of Heroes of Heavenly Hundred –
 Museum of the Revolution of Dignity
 (Kyiv, Ukraine)

РЕЛІГІЙНИЙ ЖИВОПИС МИСТЕЦЬКОЇ СОТНІ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

RELIGIOUS PAINTINGS OF THE 'ART HUNDRED' IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REVOLUTION OF DIGNITY

Анотація

В статті розглядається історія трьох предметів з колекції Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності, що відображають діяльність Мистецької сотні під час Революції гідності на Майдані: обгорілий щит із зображенням лицаря (автор не відомий), ікона Лева Скопа "Свята Анастасія" та ікона Михайла Скопа "Святий Михаїл".

Ключові слова: Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності, Революція гідності, Мистецька сотня.

Summary

The article examines the history of the three objects from the collection of National Memorial Complex of Heroes of Heavenly Hundred – Museum of the Revolution of Dignity: the anonymous scorched shield with the image of a knight, the icon 'St. Anastasia' of Leo Skop and the icon 'St. Michael' of Mikhail Skop. These objects reflect the activity of the Art Hundred during the Revolution of Dignity on the Maidan.

Keywords: National memorial complex of Heroes of Heavenly Hundred – Museum of the Revolution of Dignity, Revolution of Dignity, Art hundred.

Звертаючись до історії створення предметів майбутньої колекції музею, зупинимось на кількох моментах.

Під час Революції гідності утворилася творча група "Мистецька сотня", у діяльності якої брали участь як митці, так і пересічні громадяни. Під час одного із круглих столів в Національному центрі ділового та культурного співробітництва "Український дім" (вул. Хрещатик, 2) виникла ідея створення "Спілки художників Українського дому", яка б займалася збором артефактів Майдану.

З метою привернення уваги до трагічних подій в Україні створювалися патріотично-символічні речі – розписні щити, каски, бронжилети тощо. Ці предмети були передані до провідних університетів США, безпосередньо Б. Обамі, відомому британському бізнесмену і меценату Р. Бренсону та іншим. Після розстрілів протестувальників 18–20 лютого 2014 р. та повернення Українського дому мітингувальникам його перший поверх став місцем, де члени "Мистецької сотні" зберігали зібрані на Майдані художні полотна. Було оголошено збір експонатів. Нагляд за цим зібранням здійснювали художники та представники Самооборони Майдану.

В Українському домі також розташовувалися такі локації: 33-тя сотня, 8-ма сотня, 12-та сотня, Просвітницька сотня, Відкритий Університет Майдану, бібліотека Майдану, каплиця, Автомайдан, інфоцентр, Медична служба Майдану, "Висота" "Революційний літературний марафон"; працювали служби, які забезпечували майданівців одягом, їжею та речами першої необхідності. Згодом тут розмістилися групи "Поверни прапор", "Пошта Майдану", юридична консультація.

Після створення Національного Музею Революції Гідності його зібрання поповнювалося предметами, переданими об'єднанням музейників та активістів ГО "Музей Майдану", волонтерською групою "Спілка художників Українського дому" (СХУД), "Четвертою чотою Майдану", а також предметами, переданими іншими організаціями та окремими громадянами. Матеріали для майбутнього музею збиралися під час революційних подій на барикадах на вулицях Грушевського, Інститутській, Хрещатик, Трьохсвятительській та у будівлях, що стали прихистком для протестувальників (Жовтневий палац, Консерваторія, Київська міська державна адміністрація тощо).

Однією із цікавих творчих акцій, яка відбулася 10 лютого 2014 р., був розпис 23 художниками 23 щитів для 23 сотень Майдану¹. Щит, розписаний Левом Скопом для 32 гуцульської сотні Майдану, не зберігся, проте є його фото, зроблене Олександром Сліпченком (Рис. 1).

У колекції Музею Революції Гідності зберігаються три щити, створені під час згаданої акції: "Наша сила – єднання сердець" Юлії Овчаренко (КН-301), "Квітуче серце" Катерини Ткаченко (КН-302) та "Середньовічний лицар" невідомого автора (КН-415).

Під час революції відбувалися такі мистецькі акції, як стихійні виставки. Однією з них була виставка робіт Л. Скопа в Українському домі в січні–лютому 2014 р. Також 8 березня 2014 р. тут пройшла виставка робіт членів Мистецької сотні "Майдан крізь пензлі художників, або Виставка картин до 200-ліття Тараса Шевченка"², які з метою збереження від знищення 14 березня евакуювали до приватного будинку Дідківської Галини Григорівни та Пронюка Євгена Васильовича.

Пізніше, коли загроза минула, колекцію повернули до Українського дому і передали на зберігання до Музею історії Києва. Частина цієї збірки згодом була задіяна у виставці "Творчість Свободи" в Музеї Івана Гончара (2014–2015) та виставці "Зміни – це ти" в Національній кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка (2015).

За розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1186-р від 18.02.2015 р. був створений Меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності³. Указом Президента України від 12.04.2016 р. № 138/2016 Музею надано статус національного. Ідею такого закладу вдалося реалізувати завдяки громадській ініціативі "Музей Майдану / Музей Свободи", учасники якої працювали над концепцією Музею, збирали артефакти та свідчення, забезпечували зберігання, дослідження та популяризацію об'єктів, предметів і місць, пов'язаних з Революцією гідності. 18 січня 2016 р. директором Музею Революції Гідності призначено одного із ініціаторів його створення, голову правління ГО "Музей Майдану" Ігоря Пошивайла.

Однією з родзинок колекції Музею Революції Гідності є ікони з Майдану, авторами яких є батько та син – Лев³ та Михайло Скопи.

Ікона Л. Скопа "Свята Анастасія" (КН-413) (Рис. 2) виконана на дерев'яній дошці темперними фарбами. Фронтальне поясне зображення святої заповнює весь простір. Навколо голови, оберненої на $\frac{3}{4}$ праворуч – німб. Обличчя овальне; волосся пряме, темно-русяве, до плечей. Очі асиметричні округлої форми сірого кольору, брови чорні прямі, ніс довгий прямий із трохи загнутим кінчиком. Губи середнього розміру червоного кольору. Щоки круглі рум'яні. Свята вбрана у підперезану крученим паском, прикрашену жовтими та темно-синіми квіточками червону сукню із зелено-синіми торочками. Права рука, яка благословляє, зображена фрагментарно: прикрашений тонким жовтим орнаментом з крапок зелений манжет та розкрита долоня. Ліва рука також зображена фрагментарно: частина манжета та затиснений у долоні на рівні грудей хрест. На голові – складний багатоквітковий світлий вінок. Угорі ікони на біло-блакитному тлі червоною фарбою міститься напис "Св. Анастасія". На краях з-під фарби проглядає дошка.

Моделлю для образу стала реальна людина – співробітниця Національного центру народної культури "Музей Івана Гончара" Анастасія Панкова, яка передала ікону до цього музею на вул. Лаврській, 19.

Образ М. Скопа "Михаїл б'є нечисть двоголаву" (КН-412) (Рис. 3) виконаний темперними фарбами на дерев'яній дошці. Зображення розміщене вертикально на темному тлі та заповнює собою весь простір.

1 У ЧЛЕНІВ САМООБОРОНИ МАЙДАНУ БУДУТЬ УНІКАЛЬНІ ЗАХИСНІ ЩИТИ / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: intvua.com/news/politics/80185-u-chlenuv-samooboroni-majdanu-budut-unkaln-zahisn-schiti.html (дата звернення 12.05.2018). – Назва з екрана.

2 *Качур Катерина*. Події Майдану крізь пензлі художників, або Виставка картин до 200-ліття Тараса Шевченка / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://rukotvory.com.ua/info/podiji-majdanu-kriz-penzli-hudozhnykiv-abo-vystavka-kartyn-do-200-littja-tarasa-shevchenka/> (дата звернення 12.05.2018). – Назва з екрана.

3 Скоп Лев Андрійович (1954 р. н.) – український мистецтвознавець, іконописець, поет, музикант, учасник Революції гідності.

св. Михайло – юнак із коротким хвилястим волоссям, без бороди і вусів, зображений оберненим на $\frac{3}{4}$ ліворуч. Голова трохи нахилена до лівого плеча. Навколо голови – золотавий німб із елементами тернового вінка та літерами “А” та “М”. Обличчя овальне. Чоло високе відкрите, очі опущені, брови темні прямі, ніс прямий, червоні губи стиснені. Святий вбраний у сріблясто-блакитні обладунки та червоний довгий плащ, застебнутий на шиї. Зігнуту ліву руку закриває круглий щит із зображенням тризуба. У піднятій догори правій руці він тримає спис, увінчаний прапором із зображенням чорного мальтійського хреста. Цим списом святий уражає стилізованого двоголового птаха, який лежить на спині, притиснений лівою ногою св. Михайла.

Власний мистецький стиль Л. Скоп називає “діалогом з українським бароко, неоісторизмом, галицьким необароко”, а стиль свого сина – “неоманеризмом”, “готизованим манеризмом”.

Як вже згадувалося, під час подій на Майдані в січні–лютому 2014 р. роботи Л. Скопа експонувалися в Українському домі, звідки зникли 18 лютого під час штурму будівлі підрозділом міліції особливого призначення “Беркут”. Можливо, картини встигли перенести до будівлі Федерації профспілок України, де вони пізніше згоріли під час пожежі. Проте після огляду Будинку профспілок решток ікон не виявили.

Як розповідає Л. Скоп, він створив на Майдані два образи Богородиці на полотнах. Один з них – “Богородиця Майдану” – перебувала на Йолці⁴, звідки згодом зникла. Друга знаходилася із зовнішнього боку ТЦ “Глобус”, а після Революції гідності подорожувала із проектом “Арт-Майдан” країнами Європи. Її місцезнаходження нині невідоме.

Під час революційних подій та після них Л. Скоп створив серію ікон на “гонтах” (дощечках із покрівлі церков) та на дошках із Майдану, які він дарував активістам Революції гідності та учасникам російсько-української війни на сході України. Така ікона є в одного з “кіборгів” (воїнів, які брали участь у боях за Міжнародний аеропорт “Донецьк”⁵ імені С. Прокоф’єва).

В колекції Національного Музею Революції Гідності є один предмет, який під час протистоянь на вул. Грушевського сильно постраждав від вогню (розпис втрачено, кольори потемніли від кіптяви, малюнок нечіткий) – це створений 10 лютого 2014 р. під час розпису 23 художниками 23 щитів для 23 сотень Майдану щит “Середньовічний воїн” (КН–415). Він прямокутної форми, зі зрізаними кутами, із сімома оглядовими отворами (Рис. 4).

Композиція зображення на щиті вертикальна: на чорному полі – постать воїна в темно-червоних обладунках, сірому шоломі, синіх чоботах, з крилами за спиною та синьо-жовтим прапором у лівій руці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 У ЧЛЕНІВ САМОБОРОНИ МАЙДАНУ БУДУТЬ УНІКАЛЬНІ ЗАХИСНІ ЩИТИ / [Електронний ресурс]: INTV. Об’єктив на реальність. – 10 лютого 2014. – Режим доступу: intvua.com/news/politics/80185-u-chlenuv-samooboroni-majdanu-budut-unkaln-zahisn-schiti.html (дата звернення 12.05.2018). – Назва з екрана.

2. Качур Катерина. Події Майдану крізь пензлі художників, або Виставка картин до 200-ліття Тараса Шевченка / [Електронний ресурс]: Рукотвори. – Режим доступу: <https://rukotvory.com.ua/info/podiji-majdanu-kriz-penzli-hudozhnykiv-abo-vystavka-kartyn-do-200-littja-tarasa-shevchenka> (дата звернення 12.05.2018). – Назва з екрана.

3. Бої за Донецький аеропорт / [Електронний ресурс]: Вікіпедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/>

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

4 Інсталяція, що отримала назву “Йолка”, була створена на Майдані на основі каркаса новорічної ялинки, встановленого комунальною службою м. Київ, на якому на знак протесту після побиття студентів 30 листопада 2014 р. було змонтовано багато прапорів та плакатів.

5 Бої за Донецький аеропорт / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org (дата звернення: 12.05.2018). – Назва з екрана.

УДК 94(477.86): 738

Баран Романна Романівна

завідувач відділу кераміки,
Національний музей народного
мистецтва Гуцульщини та Покуття
імені Й. Кобринського
(Коломия, Україна)
efimova.2244@gmail.com

Олійник Наталія Дмитрівна

науковий співробітник відділу кераміки,
Національний музей народного
мистецтва Гуцульщини та Покуття
імені Й. Кобринського
(Коломия, Україна)

Baran Romanna

Head of the department of ceramics
of the Yosaphat Kobrynskyi National museum of folk art of
Hutsulshchyna and Pokuttya
(Kolomiya, Ukraine)

Oliyynk Natalia

Research fellow, department of ceramics,
Yosaphat Kobrynskyi National museum of folk art of
Hutsulshchyna and Pokuttya
(Kolomiya, Ukraine)

**ХУДОЖНЯ КЕРАМІКА ГУЦУЛЬЩИНИ В КЕРАМОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ГУЦУЛЬЩИНИ ТА ПОКУТТЯ ІМЕНІ
Й. КОБРИНСЬКОГО**

**TRADITIONAL CERAMICS THE COLLECTION OF THE YOSAPHAT KOBRYNSKYI NATIONAL MUSEUM OF
FOLK ART OF
HUTSULSHCHYNA AND POKUTTYA**

Анотація

На прикладі колекції творів художньої кераміки Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського (далі – НМНМГП або Музей) подається коротка характеристика художньо-стильових особливостей розпису виробів із трьох осередків гончарства Гуцульщини. Проаналізовано взаємозв'язки між осередками та майстрами. Увагу акцентовано на творчості класиків художньої кераміки кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Подається інформація про сучасних майстрів, які продовжують традиції народного мистецтва Гуцульщини.

Ключові слова: гончарство, осередки, художні особливості розпису, традиція, майстри

Summary

The article offers the brief description of artistic and stylistic peculiarities of the ceramic paintings from the three centres of Hutsulshchyna. The research is conducted on the basis of the collection of the artistic ceramics of National Museum of Hutsulshchyna and Pokuttya Folk Art named after Y. Kobrynsky (further as NMHPFA or the Museum). It analyses the relationships between the centres and craftsmen. Attention is paid to the creative work of classics of artistic ceramics (end of the 19th – beginning of the 20th centuries). The information about the contemporary craftsmen who continue the traditions of Hutsulshchyna folk art is provided.

Key words: pottery, centres, artistic features of painting, tradition, craftsman

Гончарство – ремесло поколінь майстрів, які виготовляли із глини різні вироби. Воно належить до найзнаковіших явищ у художній творчості мешканців Прикарпаття. Найпоширенішим було виробництво ужиткового посуду (мисок, тарелів, дзбанків, колачів), ліхтарів (свічників), глиняних фігурок (які мали охоронну функцію) та кахлів для облицювання печей. Майстри поступово вдосконалювали техніку виготовлення, створювали нові форми, ускладнювали декор.

На XIX ст. припав час найбільшого розвитку гуцульської кераміки. Із майстерень, що діяли тоді в с. Косів, с. Пістинь та с. Кути, виходили видатні гончарі, індивідуальність яких вплинула на розвиток і гончарської техніки, і характерної орнаментики.

Поширенню творчості майстрів сприяли організовані у Львові великі державні виставки (1877, 1894), а також етнографічна (1880) та виставка домашнього промислу в Коломиї (1912).

Керамічні вироби Гуцульщини в загальноукраїнському культурному контексті – велике надбання матеріальної і духовної спадщини нашого народу. В них простежується генетичний зв'язок багатовікових традицій стародавнього ремесла. Висока мистецька цінність як давніх, так і сучасних керамічних виробів завжди привертала увагу вчених та набула всебічного висвітлення в науковій літературі.

В Україні в 1940–50-х рр. опубліковано низку розвідок, у яких висвітлювалося питання культури та побуту Карпатського регіону. Протягом наступних років вийшло друком чимало досліджень розвитку різних ремесел, зокрема кераміки. А після заснування в 1959 р. у Кракові Міжнародної комісії з вивчення культури Карпат¹, етнографи не тільки колишнього Радянського Союзу, а й Польщі, Словаччини та інших держав почали здійснювати розвідки на тему народного мистецтва Гуцульщини. Про деякі з них ми згадаємо згодом.

Неповторні твори Олекси Бахматюка та Михайла Баранюка з Косова, Дмитра Зондюка й Петра Кошака з Пістині та митців із інших гончарських осередків неабияк зацікавили знавців і колекціонерів. Проте колекції кераміки в Україні від кін. XIX і до поч. XX ст. формувалися безсистемно, переважно зусиллями ентузіастів (громадських діячів, учених, краєзнавців, митців) та з випадкових благодійних надходжень від людей, які не мали фахових керамологічних знань. У кін. XIX ст. почали формуватися основні принципи музейної паспортизації експонатів та їх експонування. Недоліком цього етапу музейного обліку гончарних творів стало нехтування чіткою фіксацією місцевих назв виробів та їх ужиткового застосування, поза увагою залишалися точне авторство творів, час та місце їх виготовлення.

Колекція художньої кераміки Музею містить бл. 5 тис. од. – керамічних виробів із сер. XVIII ст. і до сьогодення, що походять із відомих осередків гончарства Покуття (Коломия) та Гуцульщини (Косів, Пістинь, с. Кути Косівського р-ну), де знаходилися поклади придатної для гончарства глини.

Формування керамологічної колекції НМНМГП почалося 1927 р. та триває нині. Першими керамічними надходженнями стали дарунки звичайних гуцулів-ентузіастів, інтелігенції міста та відомих громадських діячів: С. Недільського – першого директора Коломийської гімназії, Б. Лепкого – викладача гімназії, С. Скрипійчука – викладача Коломийської гончарної школи (далі – КГШ), О. Шухевич (з роду Кобринських) – письменниці, Б. Чайковського – сина письменника А. Чайковського та інших. Доволі плідними були експедиції наукових працівників Музею до гончарних осередків Гуцульщини, з яких вони привозили керамічні вироби майстрів цих осередків. Перший директор Музею – Володимир Кобринський (1873–1958), почав розробляти метод атрибутування музейного зібрання. Він говорив: «Глиняні вироби гуцульського гончарства треба інвентаризувати в окремих підвідділах гуцульського гончарства – миски, тарелі, колачі, трійці, – причім занотувати назвиська гончарів, а зокрема зазначувати вироби Бахмінського. Вироби, що не належать до гуцульського мистецтва ані гончарства, однак змістом є споріднені, слід інвентаризувати в окремим підвідділі даного відділу»². У 1948 р. в Музеї була створена спеціальна комісія у складі директора В. Кобринського, заступника директора М. Чукура, старшого наукового співробітника М. Глови, головного охоронця фондів Л. Кречковського³. Комісія мала вирішити питання сортування експонатів за видами. Відтоді у Музеї розпочалася велика фондова науково-дослідна робота, яка продовжується і нині.

Фондова колекція художньої кераміки Музею презентує традиційні гончарні осередки Гуцульщини

1 Прилипко Я. Нові шляхи карпологиї // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 4. – С. 18–19.

2 Архів Музею. – Ф. 8. Державний Музей народного мистецтва Гуцульщини в Коломиї. – Оп. 1. – Спр. 28. Протоколи конференцій та виробничих нарад працівників Краєзнавчого та Державного музею народного мистецтва Гуцульщини з 1.07.1944 р. по 29.04.1948 р. Протокол № 7. – Арк. 13–14.

3 Архів Музею. – Ф. 8. Державний Музей народного мистецтва Гуцульщини в Коломиї. – Оп. 1. – Спр. 29. Книга Протоколів виробничих нарад та загальних зборів працівників Державного музею народного мистецтва Гуцульщини з 3.07.1948 р. по 24.11.1948 р. Коломия. 1948 р. – Арк. 15–16.

(м. Косів, с. Пістинь та с. Кути Косівського р-ну). Збірка гуцульської народної та сучасної кераміки (бл. 3,5 тис. од.) представлена творами від сер. XIX ст. і до наших днів.

Місто Косів – один із найбільших центрів керамічного виробництва на Гуцульщині, де мистецтво гончарства переходило від прадіда до правнука зі збереженням традицій і стилю. Кераміка Косова в музейній збірці налічує 2 230 виробів невідомих майстрів, творів видатних гончарів кін. XIX ст. та сучасних професійних майстрів.

Імена гончарів XVIII ст. залишилися невідомими. В сер. XIX ст. знаними майстрами, класиками народного мистецтва Косова була родина Баранюків: Михайло (1834–1908) та його син Йосип (1868–1942). Музей також володіє однією із кращих колекцій (302 од.) виробів відомого косівського майстра Олекси Бахматюка (1820–1882).

Крім традиційного побутового посуду (миски, свічники, вазочки, дзбанки), ці митці виготовляли високохудожні кахлі до печей – предмети, що заслуговують глибокого наукового вивчення та популяризації.

Надзвичайно цікавими для дослідження є 294 кахлі О. Бахматюка (на найдавнішій з яких, створеній у 1848 р., зображено Св. Миколая (**Рис. 1**) та 21 кахля М. Баранюка. Феномен творчості цих майстрів зумовлений вільним інтерпретуванням досягнень косівської іконографії у побутових сценах, сакральних (**Рис. 2**) та геральдичних мотивах, збагачених і доповнених багатими декоративними нюансами. Біле тло згаданих кахлів декороване у традиційній для Гуцульщини триколірній (зелена, жовта, коричнева фарби) техніці ритованого розпису. Ці розписи пронизані мудрістю, гострою соціальною критикою, тонкою іронією, алегорією, оптимізмом, сарказмом. Творчість кожного майстра позначена індивідуальними характеристиками.

На кахлях О. Бахматюка спостерігаємо зростання динамічної напруги, яка надає неповторного вигляду жанровим сценам: події у млині; орач, який працює під ореолом небесних сил; панський виїзд – бричка, запряжена двома парами коней; сатира на панство – його представник у вигляді цапа (**Рис. 3**), мисливці, жандарми тощо. Натомість у розписах М. Баранюка переважає поміркованість, стриманість, виваженість.

Митці порушували й морально-етичні проблеми: засуджували приземленість міщанства, його моральну розбещеність (**Рис. 4**).

Пістинське гончарство – дивовижне й напрочуд загадкове явище українського народного мистецтва. Його бурхливий розвиток припадає на другу пол. XIX ст., а не менш стрімкий занепад – на першу пол. XX ст. Серед творів плеяди гончарних родин у збірці Музею вирізняються вироби Дмитра Зондюка (сер. XIX ст.) та випускника КГШ Петра Кошака (1864–1941).

У розписі кахлів Д. Зондюка переважає гіперболізація, феєричність експресивних малюнків. Майстер унікав деталізації, кількома штрихами в техніці ритованого розпису створював сцени “Вершник”, “Весілля”, “Бродячий цирк”, “Панський виїзд” та ін. Акцентуючи увагу на динаміці рухів та характерній поставі, Д. Зондюк прагнув надати малюнку об’ємності та перспективи. Майстра не бентежило, що схематичні зображення Богородиці (**Рис. 5**) та інших святих були декоративними й далекими від усталеної іконографії. Кольорова гама виробів гончара поєднує великі жовтогарячі та соковито-зелені плями з коричневим контуром.

Збірка творів П. Кошака в керамологічній колекції Музею представлена 175 од. зб., а саме – це 68 декоративно-ужиткових виробів, піч на 100 кахлів та 7 окремих декоративних кахлів. Якщо в сюжетних розписах П. Кошак поступався О. Бахматюкові, в орнаментально-рослинних та анімалістичних (**Рис. 6**) він досяг такого ж рівня, розвиваючи і збагачуючи спадщину свого славного попередника.

Найдавніші твори майстра датовані 1894 та 1898 рр. Це – прикрашений ліпленням та розписом великий декоративний дзбанок із ручкою та декорований у техніці ритовання колач, ймовірно, зроблені майстром під час навчання в Коломийській гончарній школі. Вагоме місце в колекції посідає велика декоративна миска його авторства із зображенням цісаря Австро-Угорщини Франца-Йосифа I (1910). Цікавою є подарована Музею в 1947 р. професором Коломийської гімназії Б. Лепким велика ваза у стилі модерн, створена П. Кошаком.

У декорі своїх творів митець застосовує традиційну для Гуцульщини триколірну гаму (коричневу, зелену, жовту) на білому тлі, додаючи до неї синю фарбу. Косівська ритована фігуративна іконографія вміщена в доповнених рослинними орнаментами побутових і воєнних сценах, геральдичних і сакральних мотивах.

Колекцію кераміки Музею доповнюють і твори інших пістинських гончарів: прийомного сина П. Кошака – Казимира Возняка (1909–2002), Петра Тимчука (1873–1924), Франца Марковського (1862–1938), Мартина Красовського (1869–1944), Михайла Красовського (1838–1885), випускника КГШ Миколи Стадниченка (роки життя і смерті невідомі), Кароля Гайталовича (1876–1943) та Йосипа Табахорнюка (1891–1958), вироби якого стали останньою сторінкою в історії пістинського осередку. Крім широкого асортименту мальованого посуду (глечики, дзбанки, вазочки, тарілки), Й. Табахорнюк славився пластично-фігурними підвазонниками у вигляді

фігур барана та корови, скульптурками орла та свинки, дрібними забавками для дітей.

На поч. XX ст. керамічне виробництво с. Кути Косівського р-ну розвивалося під впливом української міської (міщанської) культури. Декор та форма виробів мали артистично акцентовані національні риси, які викликали неоднозначну думку науковців.

Гончарним виробництвом у селищі займалися родини випускників КГШ Брошкевичів і Наппів, твори яких (23 од.) представлені в колекції Музею: декоровані дрібним геометричним орнаментом невеличкі вазочки, тарілочки, дзбаночки, цукернички.

Сучасні вироби гуцульської кераміки у фондівій збірці Музею репрезентують твори декоративно-ужиткового та станкового характеру, а також декоративні композиції, які можуть використовуватися в архітектурно-просторовому середовищі.

На поч. XX ст. почалося відродження і становлення гончарного промислу Косова. Тогочасна гуцульська народна кераміка в музейному зібранні представлена творами (122 од.) подружжя Цвіликів – Павлини (1891–1964) та Григорія (1899–1952): свічники-трійці (**Рис. 7**), колачі, тарелі, вази, двійнята, фруктівниці, горщики, дзбанки, плитки, писанки, жіночі прикраси-коралі тощо.

Зберігаючи старовинні народні форми й орнаменти, майстри творили справжні художні шедеври. В розписах П. Цвілик фантастичні рослинні орнаменти переплітаються із традиційними анімалістичними (коники, олені, пави, півники, баранчики) зображеннями; рідше трапляються жанрові сцени.

Чудові вироби (тарелі, плитки, вази, дзбанки, свічники тощо) створені руками нащадків П. Цвілик: донькою Стефанією Заячук (1909–1995), онуками Іриною Заячук (1950 р. н.) та Надією Вербівською (1928–2011), разом з якою працювали її діти – Олександр Вербівський та Оксана Кабин-Вербівська. Твори цієї великої родини є окрасою музейного зібрання.

У фондах Музею яскраво відображений творчий шлях подружжя Тим'яків: двоюрідної сестри П. Цвілик – Марії (1889–1970) та її чоловіка Юрія (1887–1918). Їхнім творам притаманні чітка виразність форм та досконалість орнаментики, виведеної різком на покритих коричневою поливою (на Гуцульщині їх називають "вишняками") мисках, дзбанках, горнятах.

Цікавими є вироби подружжя Роциб'юків: рідної сестри П. Цвілик – Ганни (1903–1981) і її чоловіка Михайла (1903–1972). Їхні роботи вражають функціональною доцільністю форм і високохудожнім смаком розпису – виконаних із використанням кольорових плям переосмислених розкішних орнаментів.

Учнями й послідовниками Роциб'юків були Михайло Кікоть (1931–1994), Василь Аронець (1936–1994), Ганна Хром'як-Білянська (1938 р. н.), Валентина Джуранюк (1948 р. н.), твори яких доповнюють керамологічну колекцію Музею.

Продовження традиційної художньої лінії Роциб'юків спостерігаємо у творчості їх доньок та зятів: Стефанії (1928–1985) і Франца (1930–2012) Волощуків, Розалії (1929 р. н.) та Юрія (1915–1995) Ілюків, Орісі (1934–2004) та Володимира (1930–2002) Козаків. Кожен із цих майстрів є самобутнім, а їхні роботи докорінно відрізняються за формою, декором та технікою розпису.

Належне місце у фондах Музею займають вироби димленої кераміки, відродженої М. Кіктем та Ю. Ілюком.

Пошуками цікавих форм, новими засобами орнаментики позначене мистецтво майстрів кін. 1970-х – поч. 1980-х рр., коли до кола косівських народних гончарів долучилися керамісти-професіонали – випускники Косівського технікуму народних художніх промислів ім. В. Касіяна (нині – Косівський інститут прикладного та декоративного мистецтва ЛНАМ).

У збірці Музею почесне місце належить творах членів НСХУ Олександрі (1945–1999) та Василя (1943 р. н.) Швеців (**Рис. 8**), Євгенії (1946–2006) та Ярослава (1945–1996) Зарицьких, Людмили та Ярослава Прокопиків, Василя Стрипка (1938 р. н.), Миколи (1947 р. н.) та Лідії (1951 р. н.) Ткачів, Ірини Заячук-Серьогіної (1950 р. н.), Валентини Джуранюк (**Рис. 9**), Оксани Бейсюк (1951 р. н.), Марії Гринюк (1959 р. н.) (**Рис. 10**). В їхніх орнаментальних розписах переважають геральдичні мотиви та мотив "вазон" у різних інтерпретаціях, а геометричні орнаментальні смуги та сюжетні композиції свідчать про особливе сприйняття народної образної структури, яка складалася в кераміці Гуцульщини упродовж віків.

Фондова збірка поповнилася вишуканими чайними та столовими сервізами, декоративними плитками, тарелями, свічниками, кахлями, скульптурними композиціями. Своєю довершеністю вражають композиція О. Швець, яка складається із 6 пластів ("Гуцул на коні", "Півень", "Цап", "Ткаля", "Гончар", "Різьбяр"), та розписані стилізованим мотивом "дерева життя" два великі декоративні тарелі В. Джуранюк. Ці роботи прикрашають вестибюль Музею.

Традиційна гуцульська керамічна скульптура здавна мала самобутні риси. Найпоширенішими були дитячі

іграшки, персонажі фольклору, тварини, птахи. Колекцію сучасної кераміки Косова збагатили керамічна скульптура, яка в 1980-х рр. перетворилася на самостійний вид мистецтва зі збереженими традиціями гуцульської пластики та розширеним асортиментом форм. Заслужують на увагу твори М. Кіктя, В. Аронця, Григорія Колоса (1934 р. н.), В. Стрипка, лауреата Національної премії ім. Т. Г. Шевченка Михайла Озерного (1938 р. н.).

Ці майстри створювали як окремі скульптурки, так і композиції з фігур. Теми для таких композицій вони запозичували не лише з народного життя, а й з літературних творів. Заслужують на увагу скульптурні композиції В. Стрипка "На полонині" (23 од.) та "Лісоруби" (11 од.), а також композиція родини Швеців "Гуцульське весілля", де голівка кожної з 11 фігурок виконана у вигляді лічки для свічки.

Кращі традиції гончарства с. Кути 1930–70-х рр. відображені у творчості учня П. Кошака – Михайла Волощука (1906–1959), який здійснив низку сміливих експериментів та весь час був у пошуку нового. У стилістиці його творів спостерігаються впливи КГШ. У розписах майстра переважають утворені з подрібненого рослинно-геометричного орнаменту широкі й вузькі орнаментальні смуги, "вазони", птахи.

В колекції кераміки Музею зберігаються 123 твори майстра: великі вази, вазочки, миски, мисочки, тарелі, фруктівниці, цукорниці, маслянички, вазони-баранчики тощо. Колекцію доповнюють 408 кахлів, розписаних М. Волощуком особисто та разом з учнями: Г. Луканюк, І. Софійчук, Г. Шпінтюк, М. Лазорик, Лебіштаном. У експозиції другого поверху Музею представлені 3 печі, створені М. Волощуком та його учнями.

У фондах зберігаються твори інших майстрів с. Кути: М. Угринюка (1907–1983) та його дружини Я. Матусевич (1926–1980), М. Онисим'юк, подружжя Миколи та Марії Джумариків, Любові Шпиталенко. Цими прізвищами закінчується історія кутського гончарства.

Збірка творів гуцульської художньої кераміки в колекції ННМГП дозволяє зробити комплексний аналіз розвитку гончарного промислу Гуцульщини кін. XIX – поч. XXI ст., показати цілісність творчості родинних династій гончарів та їх роль у розвитку духовної та матеріальної культури Карпатського краю.

Музейна колекція є науковою базою для підготовки курсових і дипломних робіт студентів художніх училищ, коледжів, інститутів та академій України, кандидатських і докторських дисертацій, монографій вітчизняних та закордонних науковців. Керамічні твори з колекції музею згадуються в дослідженнях Р. Баран⁴, Д. Гобермана⁵, Г. Івашків⁶, Г. Івашків та Т. Лозинського⁷, А. Колупаєвої⁸, Ю. Лашука⁹, Т. Лозинського¹⁰, В. Свенціцької¹¹, О. Слободяна¹²; вміщені в альбомі "Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини"¹³ та путівнику "Косівський музей народного мистецтва і побуту Гуцульщини"¹⁴.

Вагомим внеском у популяризацію Музею стало видання "Скарби Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського", в розділі "Кераміка" якого гуцульські вироби презентовані кращими творами нашого зібрання¹⁵. На базі Музею систематично проходять практику та стажування студенти й викладачі багатьох спеціальних та вищих навчальних закладів.

4 Баран Р. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Йосафата Кобринського // Кераміка України. – Київ, 2009. – С. 22–23; *Ї* ж. Розвиток гончарства. Селище Кути Косівського району Івано-Франківської області [кін. XIX – поч. XX ст.] // Народне мистецтво. – 2011. – № 1–4. – С. 98–101; *Ї* ж. Кераміка // Скарби Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського. – Львів, 2015. – С. 175–223.

5 Гоберман Д. Гуцульщина – край искусства. – Москва-Ленинград, 1966. – 92 с.; *Его же*. Росписи гуцульських гончаров. – Ленинград, 1972. – 198 с.

6 Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть. – Львів, 2007. – 544 с.

7 Мальована кераміка Косова і Пістиня XIX – початку XX століть. – Львів, 2012. – 408 с.

8 Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX ст. Історія, типологія, іконографія, ансамблевність. – Львів, 2006. – 384 с.

9 Олекса Бахматюк: альбом. – Київ, 1976. – 96 с.

10 Українська старовина із приватних збірок. Мистецтво Гуцульщини та Покуття. Каталог. – Київ, 2002. – 360 с.

11 Свенціцька В. Цей неперевершений Бахматюк // Жовтень. – 1985. – № 6. – С. 92–106.

12 Виставка творів члена Спілки художників СРСР Павлини Йосипівни Цвілик (1891–1964). Каталог. – Івано-Франківськ, 1976. – 18 с.; Слободян О. Пістинська кераміка XIX – першої половини XX ст. – Косів, 2004. – 152 с.; Павлина Цвілик. Альбом. – Київ, 1982. – 102 с.; іл.

13 Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. Альбом. – Київ, 1991. – 208 с.; іл.

14 Косівський музей народного мистецтва і побуту Гуцульщини. Путівник. – Тернопіль, 2015. – 16 с.

15 Баран Р. Кераміка // Скарби Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського. – Львів, 2015. – С. 175–223.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Музею. – Ф. 8. Державний Музей народного мистецтва Гуцульщини в Коломиї. Оп. 1. – Спр. 28. Протоколи конференцій та виробничих нарад працівників Краєзнавчого та Державного музею народного мистецтва Гуцульщини з 1.07.1944 р. по 29.04.1948 р. Протокол № 7. – Арк. 13–14.
2. Архів Музею. – Ф. 8. Державний Музей народного мистецтва Гуцульщини в Коломиї. – Оп. 1. – Спр. 29. Книга Протоколів виробничих нарад та загальних зборів працівників Державного музею народного мистецтва Гуцульщини з 3.07.1948 р. по 24.11.1948 р. – Коломия. 1948 р. – Арк. 15–16.
3. *Баран Р.* Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Йосафата Кобринського // *Кераміка України. Довідкове видання / редкол.: М. А. Серб (голова) та ін.* – Київ: Логос України, 2009. – С. 22–23.
4. *Баран Р.* Розвиток гончарства. Селище Кути Косівського району Івано-Франківської області [кін. XIX – поч. XX ст.] // *Народне мистецтво.* – 2011. – № 1–4. – С. 98–101.
5. *Баран Р.* Кераміка // *Скарби Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського / Упоряд. Я. Ткачук.* – Львів: Манускрипт-Львів, 2015. – С. 175–223.
6. Виставка творів члена Спілки художників СРСР Павлини Йосипівни Цвілик (1891–1964). Каталог / Івано-Франківське обласне управління культури, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. – Івано-Франківськ: Облполіграфвидав, 1976. – 18 с.
7. *Гоberman Д.* Гуцульщина – край искусства. – Москва-Ленинград: Искусство, 1966. – 92 с.; ил.
8. *Гоberman Д.* Росписи гуцульських гончаров. – Ленинград: Искусство, 1972. – 198 с.
9. *Івашків Г.* Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX ст. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 544 с.; ил.
10. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. Альбом / авт.-упоряд. О. А. Кратюк. – Київ: Мистецтво, 1991. – 208 с.; ил. (Скарби музеїв України).
11. *Колупаєва А.* Українські кахлі XIV – початку XX ст. Історія, типологія, іконографія, ансамблевисть. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. – 384 с.
12. Косівський музей народного мистецтва і побуту Гуцульщини. Путівник. – Тернопіль: Новий світ, 2015. – 16 с.
13. Мальована кераміка Косова і Пістиня XIX – початку XX століть / упоряд. Г. Івашків, Т. Лозинський. – Львів: Інститут колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ; Київ: Майстер книг, 2012. – 408 с. (Серія “Українське народне мистецтво”).
14. Олекса Бахматюк: альбом / вступ. ст. та упоряд. Ю. П. Лашука. – Київ: Мистецтво, 1976. – 96 с.
15. Павлина Цвілик. Альбом / автор-упорядник О. Слободян. – Київ: Мистецтво, 1982. – 102 с.; ил.
16. *Прилипка Я.* Нові шляхи карпологиї // *Народна творчість та етнографія.* – 1968. – № 4. – С. 18–19.
17. *Свенціцька В.* Цей неперевершений Бахматюк // *Жовтень.* – 1985. – № 6. – С. 92–106.
18. *Слободян О.* Пістинська кераміка XIX – першої половини XX ст. – Косів: Косівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, 2004. – 152 с.
19. Українська старовина із приватних збірок. Мистецтво Гуцульщини та Покуття. Каталог: Ікони на склі. Кахлі. Миски. Хрести. Свічники. – Київ: Родовід, 2002. – 360 с.

REFERENCES

1. Archiv Muzeju. F. 8. Derzhavny u Muzey narodnoho mystetstva Hutsulshchyny v Kolomyyi. Op. 1. Spr. 28. Protokoly konferentsiy ta vyrobnychychk narad pracivnykiv Krayeznavchoho ta Derzhavnoho muzeju narodnoho mystetstva Hutsulshchyny z 1.07.1944 r. po 29.04.1948 r. Protokol №. 7. Ark. 13–14.
2. Archiv Muzeju. F. 8. Derzhavny u Muzey narodnoho mystetstva Hutsulshchyny v Kolomyyi. Op. 1. Spr. 29. Knyha protokoliv vyrobnychychk Narod ta zahalnych zboriv pracivnykiv Derzhavnoho muzeju narodnoho mystetstva Hutsulshchyny z 3.07.1948 r. po 24.11.1948 r. Kolomyya. 1948 r. Ark. 15–16.
3. *Baran R.* Kolomyisky muzei narodnoho mystetstva Hutsulshchyny ta Pokuttia imeni Yosafata Kobrynskooho [The Yosaphat Kobryi National Museum of folk art of Hutsulshchyna and Pokuttia] // *Keramika Ukrainy [Ceramics of Ukraine]. Dovidkove vydannia [Reference edition] / redkol.: M. A. Serb (holova) ta in.* Kyiv: Lohos Ukrainy, 2009. S. 22–23.
4. *Baran R.* Rozvytok honcharstva. Selyshche Kuty Kosivskoho raionu Ivano-Frankivskoi oblasti [kin. XIX – poch. XX st.] [The Development of Pottery in Kuty of Kosiv District, Ivano-Frankivsk Region] // *Narodne Mystetstvo.* 2011. # 1–4. S. 98–101.

5. *Baran R.* Keramika [Ceramics] // Skarby Natsionalnoho muzeiu narodnoho mystetstva Hutsulshchyny ta Pokuttia im. Y. Kobrynskoho [The Treasures of Y. Kobrynskyi National Museum of Folk Art of Hutsulshchyna and Pokuttia]. Lviv: Manuskrpt. 2015. S. 175–223.

6. Vystavka tvoriv chlena Spilky khudozhnykiv SRSR Pavlyny Yosypivny Tsvilyk (1891–1964). Kataloh [The Catalogue of Works by a Member of the Union of Artists of the USSR P.Y. Tsvilyk (1891–1964)] / Ivano-Frankivske oblasne upravlinnia kultury, Kolomyisky muzei narodnoho mystetstva Hutsulshchyny. Ivano-Frankivsk: Oblpolihrafvydav, 1976. 18 s.

7. *Hoberman D.* Hutsulshchyna – krai y iskusstva [Hutsulshchyna – the land of art]. Moskva–Lenynhrad [Moscow–Leningrad]: Iskusstvo. 1966. 96 s.

8. *Hoberman D.* Rospisy hutsulskykh honcharov [The Paintings of Hutsul Potters]. Lenynhrad [Leningrad]: Iskusstvo, 1972. 198 s.

9. *Ivashkiv H.* Dekor ukrainskoi narodnoi keramiky XVI – pershoi polovyny XX st. [The Decor of Ukrainian Folk Ceramics of the XVI – the first half of the XX century]. Lviv-Stryi: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy [Institute of Ethnography of the National Academy of Sciences of Ukraine], 2007. 544 s.

10. Kolomyisky muzei narodnoho mystetstva Hutsulshchyny. Albom [Kolomyia Museum of Folk Art of Hutsulshchyna. Album]. Kyiv: Mystetstvo. 1991. 208 s.

11. *Kolupayeva A.* Ukrainski kakhli XIV – pochatku XX st. Istorii, ty polohiia, ikonohrafiia, ansamblevist [Ukrainian Tiles of the XIV – early XX century. History, Typology, Iconography, Ensemble]. Lviv. Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy [Institute of Ethnography of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 2006. 384 s.

12. Kosivsky muzei narodnoho mystetstva i pobutu Hutsulshchyny. Putivnyk [Kosiv Museum of Folk Art and Lifestyle of Hutsulshchyna. Guidebook]. Ternopil: Novyi Svit. 2015. 16 s.

13. Malovana keramika Kosova i Pistynia XIX – pochatku XX stolit [Crafted Ceramics of Kosiv and Pistyn of the XIX – early XX century] / uporiadnyky Ivashkiv H., Lozynskyi T. Lviv: Instytut kolektsionerstva ukrainskykh mystetskykh pamiatok pry NTS [Institute of Collecting Ukrainian Pieces of Art at the Shevchenko Scientific Society]; Kyiv: Maister knyh, 2012. 408 s. (Seriiia “Ukrainske narodne mystetstvo”).

14. Oleksa Bakhmatyuk: Albom / Vstupna st. ta uporiad. Yu. P. Lashchuka. Kyiv: Mystetstvo, 1976. 96 s.

15. Pavlyna Tsvilyk. Albom / avtor-uporiadnyk O. Slobodian. Kyiv: Mystetstvo, 1982. 102 s.; il.

16. *Prylypko Ya.* Novi shliakhy karpolohii [New Ways of Carpology] // Narodna tvorchist ta etnohrafiia [Folk Art and Ethnography]. 1968. # 4. S. 18–19.

17. *Svientsitska V.* Tsei neperevershenyi Bakhmatyuk [This Unsurpassed Bakhmatyuk] // Zhovten. 1985. # 6. S. 92–106.

18. *Slobodian O.* Pistynska keramika XIX – pershoi polovyny XX st. [Pistyn Ceramics of the XIX – the first half of the XX century]. Kosiv: Kosivskyi derzhavnyi instytut prykladnoho ta dekoratyvnoho mystetstva, 2004. 152 s.

19. Ukrainska starovyna iz pryvatnykh zbirk. Mystetstvo Hutsulshchyny ta Pokuttia. Kataloh: [Catalogue. Ukrainian Antiquity. The Art of Hutsulshchyna and Pokuttia]. Kyiv: Rodovid, 2002. 360 s.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Олекса Бахматюк. Кахля “Святий Миколай”, 1948 р. Косів, Івано-Франківська обл. Глина, формування, ритування, полива. Кн–172/18; Кр–131/18. 23×20 см.

Рис. 2. Михайло Баранюк. Поставник, XIX ст. Косів, Івано-Франківська обл. Глина, формування, ритування, полива. Кн–4 123; Кр–822. 7×20,5×26 см.

Рис. 3. Олекса Бахматюк. Кахля “Цап”, XIX ст. Косів, Івано-Франківська обл. Глина, формування, ритування, полива. Кн–3 634/8; Кр–5 80/8. 23×20 см.

Рис. 4. Олекса Бахматюк. Кахля “Бійка”, XIX ст. Косів, Івано-Франківська обл. Глина, формування, ритування, полива. Кн–3 634/5; Кр–580/5. 23×20 см.

Рис. 5. Дмитро Зондюк. Кахля “Мадонна з дитиною”, XIX ст., с. Пістинь, Косівський р-н Івано-Франківської обл. Глина, формування, ритування, полива. Кн–5 626/8; 1 150/8. 23×20,5 см.

Рис. 6. Петро Кошак. Тарілка “Сім’я оленів”, 1911 р., с. Пістинь, Косівський р-н Івано-Франківської обл. Глина, формування, ритування, полива. Кн–3 201; Кр–412. Довжина 34 см.

Рис. 7. Павлина Цвілик, Григорій Цвілик. Свічник-трійця, 1930–1940 рр. Косів, Івано-Франківська обл. Глина, формування, ритування, полива. Кн–153; Кр–112. 15×32,5 см.

Рис. 8. Швець Василь, Швець Олександра. Декоративний пласт “Гончар”, 1989 р. Косів, Івано-Франківська обл. Глина, формування, ритування, полива. Кн–21 447; Кр–4 774. 98×80 см.

Рис. 9. Валентина Джуранюк. Вазон "Баран", 1980 р. Косів, Івано-Франківська обл. Глина, ліплення, риткування, полива. Кн-12 149; Кр-2 628. Висота 36,5 см.

Рис. 10. Марія Гринюк. Тарілка "Георгій Змієборець", 2009 р. Косів, Івано-Франківська обл. Глина, формування, риткування, полива. Кн-21 180; Кр-4 754. Довжина 26,4 см.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

Рис. 10

УДК 7.027:738.1]:069.5(477-25)

Корусь Олена Павлівна

аспірантка,
Інститут мистецтвознавства, етнології
фольклористики ім. М. Т. Рильського,
старший науковий співробітник,
Національний музей
"Київська картинна галерея"
(Київ, Україна)
ritanat79@gmail.com

Korus' Olena

Postgraduate,
Rylsky Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology,
Senior research fellow,
National Museum 'Kyiv picture gallery'
(Kyiv, Ukraine)

**ТВОРИ КИЇВСЬКОЇ СКУЛЬПТОРКИ-ФАРФОРИСТКИ ОКСАНИ ЖНИКРУП У КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА**

**OKSANA ZHNYKRUP, THE PORCELAIN SCULPTOR'S WORKS AT THE COLLECTION OF NATIONAL
MUSEUM OF UKRAINIAN FOLK DECORATIVE ART**

Анотація

Завданням дослідження стало вивчення творів (уточнення атрибуції, укладання наукового каталогу) скульпторки-фарфористки Київського експериментального кераміко-художнього заводу Оксани Жникруп у зібранні Національного музею українського народного декоративного мистецтва. На основі архівних джерел встановлено нові факти стосовно створення цих робіт, скориговано назви та датування. До наукового обігу введено архівні джерела, які раніше не потрапляли до уваги дослідників. Подальше студювання творів О. Жникруп у музейних та приватних колекціях дозволить повніше представити творчість художниці й матиме практичне значення для ідентифікації її робіт.

Ключові слова: Оксана Жникруп, Баранівський фарфоровий завод, Київський експериментальний кераміко-художній завод, КЕКХЗ, скульптура, фарфор, мала пластика.

Summary

The aim of this paper is to study the works (refine attribution, compile a catalogue) of an individual author – Kyiv Experimental Ceramic Art Factory's porcelain sculptor Oksana Zhnykrup – from one of the main Ukrainian museum's collection – National museum of Ukrainian folk decorative art. On the basis of archival sources new facts about creation of her works have been established, their names and dating have been adjusted. New archival sources have been introduced. Further study of the mentioned author's works from the museum's and private collections would give the possibility to present the artist's work more fully and would have practical importance for identification of her works.

Key words: Oksana Zhnykrup, Baranovka Porcelain Factory, Kyiv Experimental Ceramic Art Factory's porcelain, KECAF, sculpture, porcelain, figurines.

Творчість скульпторки Київського експериментального кераміко-художнього заводу (далі – КЕКХЗ) Оксани Леонтіївни Жникруп (1931–1993) нині досліджена фрагментарно (Рис. 1). Її роботи, що зберігаються в музейних колекціях, належним чином не вивчені. В музейній документації, фаховій літературі та в обговореннях творів художниці на інтернет-порталах є неточності щодо назв та датування її творів: іноді їх авторство приписують чоловіку майстрині – скульптору КЕКХЗ В. Щербині, або, навпаки, його твори – О. Жникруп.

Єдиним способом виправити ситуацію є вивчення доробку скульпторки із залученням інформації з

архівів Головного управління тресту “Укрфарфорфаянс”¹, у підпорядкуванні якого був завод, де О. Жникруп працювала.

Коротка біографія скульпторки вміщена в енциклопедичних довідниках, зокрема в “Художниках України”². Огляду її творчості присвячена дипломна робота Л. Кисельової³ та вступна стаття до комплекту листівок, написана заступником директора з наукової роботи Національного музею українського народного декоративного мистецтва (далі – НМУНДМ) Л. Білоус⁴. Відомості про життєвий та творчий шлях художниці містяться в монографії О. Школьної⁵. Проте інформація, наведена в зазначених джерелах, потребує уточнення із залученням документів, які досі не потрапляли у поле зору дослідників.

Актуальність пропонованого матеріалу полягає в тому, що творчий доробок О. Жникруп у музейних зібраннях України ще не досліджений та не систематизований. Ніхто з дослідників задля виправлення розбіжностей досі не порівняв відомості, які містяться в літературі, з інформацією з архівних документів.

Метою даної статті є систематизація інформації про скульптурні твори О. Жникруп, які зберігаються в НМУНДМ, уточнення їх атрибуції та датування, укладання наукового каталогу. Віднайдені архівні дані оприлюднюються вперше.

НМУНДМ має найбільше в Україні зібрання творів декоративного мистецтва, зокрема вітчизняного художнього фарфору XVIII–XXI ст. Численну добірку становить мала фарфорова пластика другої пол. XX ст., високий рівень розвитку якої засвідчують твори провідних митців галузі: В. Щербини, О. Жникруп, В. Трегубової, О. Рапай, С. Голембовської.

Твори О. Жникруп добре відомі знавцям українського фарфору та колекціонерам, вони зберігаються у провідних музейних зібраннях України та закордоном.

Творчий шлях скульпторки був пов’язаний з Баранівським фарфоровим заводом (далі – БФЗ) та КЕКХЗ. На останньому не лише виготовляли сувенірно-подарункову фарфорову продукцію, він ще був творчою лабораторією, де розроблялися художні зразки для підприємств тресту “Укрфарфорфаянс”. Скульптури О. Жникруп тиражував Полонський завод художньої кераміки, Городницький, Довбиський, Коростенський фарфорові заводи, Слов’янський керамічний комбінат, а також Ризький фарфоровий завод (Латвія).

Творча кар’єра О. Жникруп, яка присвятила створенню фарфору 35 років життя, розпочалася в 1952 р. на БФЗ, де скульпторка працювала до 1954 р. Тут вона ознайомилася з можливостями фарфору як пластичного матеріалу, навчилася законам створення скульптури.

За роки праці на КЕКХЗ (1955–1987) О. Жникруп створила понад сотню скульптурних творів, сувенірних мініатюр та малюнків деколів. Художниця також виконувала розписи творів інших скульпторів заводу.

У малій фарфоровій пластині майстрині знайшли відображення народні та літературні казки, сценічні мистецтва (балет і цирк), епізоди радянської історії та сцени із сучасного повсякденного життя.

У зібранні НМУНДМ зберігається колекція виготовлених у 1954–1986 рр. на БФЗ та КЕКХЗ творів малої фарфорової пластики О. Жникруп, започаткована 1957 р., коли у авторки було придбано її скульптуру “Чоловічок з нігтик” (Рис. 2). Цей твір представляє ранній етап творчості фарфористки на БФЗ, де вона створила понад два десятки робіт, одна з яких – “Чоловічок з нігтик” у авторському виконанні – увійшла до колекції НМУНДМ.

За підписом олівцем на дні модель скульптури датується 1956 р.⁶ і в музейній документації зазначена як виріб КЕКХЗ. Проте, як свідчать архівні документи, цю скульптуру затвердили на засіданні художньої ради Республіканського тресту “Укрфарфорфаянс” у травні 1954 р. як твір БФЗ. Тоді ж було вирішено тиражувати її не в розписі, а в бісквіті⁷.

Ця інформація, виявлена в архівних джерелах, дозволяє конкретизувати дату створення роботи – 1954 р.,

1 Зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів України (далі – ЦДАВО України).

2 Художники України. Енциклопедичний довідник. Випуск перший. – К., 2006. – 239 с.

3 Киселева Л. Творчество О. Л. Жникруп. Дипломная работа студентки Киевского художественного института // Архів НАОМА. – Ф. Р–622. – Оп. 3. – Спр. 297. – 36 с.

4 Мастера украинской фарфоровой пластики. Оксана Жникруп. Комплект открыток. – К., 2008.

5 Школьна О. В. Київський художній фарфор ХХ ст. – К., 2011. – 400 с.

6 Накреслення літер у підписі збігається зі зразками сигнатур на авторських скульптурах О. Жникруп. Те, що скульптура підписана олівцем, імовірно, свідчить про виконання напису перед передачею до музею. За нашими спостереженнями, художники не завжди пам’ятають точну дату створення своїх робіт, тому не дивно, що тут закралася помилка.

7 ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 347. – Арк. 10.

і припустити, що могли зберегтися кілька її аналогічних екземплярів, оскільки зазвичай першу відливку нової скульптури для затвердження на художній раді робили в 5 примірниках. Зазначений твір із заводською маркою БФЗ поки що не виявлений; не відомий він і під маркою КЕКХЗ.

Реалізм моделювання та розпису скульптури "Чоловічок з нігтик" співзвучні тематиці поеми М. Некрасова "Селянські діти", за мотивами якої вона створена. Це – єдина скульптура О. Жникруп у колекції музею, яка без узагальнення та стилізації передає натуру.

Наступні надходження до музею творів скульпторки пов'язані з комплектацією збірки виробами КЕКХЗ. Так, у 1962 р. Міністерство культури УРСР та музей закупили на заводі відзначені на міжнародних і всесоюзних виставках скульптури "Дебют" та "Матрьошка". В 1970-х рр. музейне зібрання поповнилося роботами О. Жникруп, переданими Дирекцією художніх виставок України (диптих "Лікнеп"; скульптура "Вишивальниця"). Твори фарфористки також дарували музею приватні особи (наприклад, художниця-керамістка О. Грудзинська, яка передала до музею скульптуру "Пастушка і сажотрус") або були передані за постановою райсуду.

Нині зібрання творів О. Жникруп в НМУНДМ складається з 11 робіт, деякі з яких виготовлені разом із В. Щербиною⁸. Це переважно масово-тиражовані скульптури і скульптурні композиції на теми літератури (повісті М. Гоголя "Травнева ніч" (у співавторстві з В. Щербиною), поезії Т. Шевченка "Така її доля"⁹ (трапляються також назви "Сумна"¹⁰ або "Сумна дівчина"), казки Г.-Х. Андерсена "Пастушка і сажотрус"), театру ("Перед виставою"), окремих балетних спектаклів.

Зокрема, парна композиція "Адажіо" (у співавторстві із В. Щербиною) присвячена балету С. Прокоф'єва "Ромео и Джульєтта". В картотеці НМУНДМ ця скульптура за заводською маркою датована 1955–1959 рр., проте ми можемо конкретизувати дату її створення: 1955 р. У лютому 1956 р. художня рада затвердила цей твір для виробництва¹¹.

Створенню цієї композиції передувала така історія. Щоб довести, що українські майстри за професійним рівнем не поступаються знаним у всьому світі німецьким фарфористам (їхні вироби надходили зі Східної Німеччини й були добре відомі в СРСР), керівництво Головного управління "Укрфарфорфаянсу" замовило О. Жникруп і В. Щербині композицію на балетну тему. При цьому пачку балерини треба було виготовити за німецькими аналогами: із глазуrowаного фарфором справжнього мережива.

У скульптурі "Адажіо" художники продемонстрували бездоганне виконання цього складного технологічного завдання, врівноваживши у просторі розподіл мас кінцівок фігур танцівників з опорою на три точки. На примірнику скульптури для замовника пачка була зроблена з мережива, а для масового виробництва відливалася з фарфору. Скульптуру було рекомендовано для виготовлення як сувенірно-подарунковий виріб до Фестивалю молоді УРСР 1957 р.

Прикладом заводської сувенірної продукції, яка з успіхом експонувалася в кін. 1950-х – на поч. 1960-х рр. на міжнародних виставках-ярмарках (у Марселі, Будапешті, Багдаді, Токіо, Бухаресті, Аддис-Абебі) та виготовлялась на експорт, є грайлива статуетка "Матрьошка", датою створення якої в музейній картотеці зазначено 1960 р. Так само вона датована й у каталозі виставки "Радянська Україна"¹².

Зважаючи на те, що в червні 1959 р. цю статуетку затвердили на засіданні художньої ради Республіканського тресту "Укрфарфорфаянс"¹³ і того ж року експонували на міжнародній виставці-ярмарку в Марселі (Франція)¹⁴, ми можемо конкретизувати її датування.

Ще одна скульптура (інв. № ФР-4 956), зазначена в музейній картотеці як "Дівчина", з приблизним датуванням 1960-ті рр., була створена за мотивами поеми Т. Шевченка "Катерина" до Республіканської ювілейної шевченківської виставки 1964 р. Розроблений О. Жникруп образ Катерини, яка замислилися над своєю тяжкою долею, перегукується з однойменним шевченківським живописним полотном 1842 р.

8 Щербина Владислав Іванович (1926–2017) – скульптор-фарфорист, випускник Одеського художнього училища ім. Б. Грекова (1950). Працював на Городницькому заводі (1950–1951), БФЗ (1951–1954) та головним художником КЕКХЗ (1954–1988). У 2007–2016 рр. разом із художницею М. Антроповою створював авторський фарфор.

9 З такою назвою скульптура експонувалася на ювілейній виставці (див.: Ювілейна художня виставка, присвячена 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. Каталог. – К., 1964. – С. 243).

10 Так скульптуру названо в особовій справі члена НСХУ О. Жникруп (див.: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 796. – Оп. 2. – Спр. 10. – С. 25).

11 ЦДАВО України. – Ф. Р-4 988. – Оп. 1. – Спр. 441. – С. 2.

12 Художня виставка "Радянська Україна". Народне декоративне мистецтво. Каталог. – К., 1963. – С. 149.

13 ЦДАВО України. – Ф. Р-4 988. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 45.

14 ЦДАВО України. – Ф. Р-4 988. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 41.

На конкурсі фарфорових виробів за мотивами творів Т. Г. Шевченка в межах згаданої ювілейної виставки до 150-річчя від дня народження поета скульптура О. Жникруп, що експонувалася під назвою "Така її доля", була відзначена ІІ-ю премією. Як твір, що презентує національну культуру, її представляли на міжнародних виставках-ярмарках 1964–1965 рр. у Чикаго, Загребі, Лейпцигу, Салоніках. Під назвою "Сумна дівчина" вона була впроваджена заводом у масове виробництво та згадується О. Чарновським¹⁵.

До творів, що презентували українську культуру за кордоном і випускалися масовим тиражем як національні сувеніри, можна віднести й такі скульптури з колекції НМУНДМ, як "Вишивальниця" та "Травнева ніч" (автор моделі В. Щербина, розпису – О. Жникруп).

Авторський варіант скульптури "Вишивальниця"¹⁶ (Рис. 4), ймовірно, є тим самим, що експонувався на І-й Всесоюзній виставці скульптури малих форм¹⁷ і був придбаний для музейного фонду. Від тиражованих зразків він відрізняється ретельнішим розписом обличчя та відкритих частин тіла, а також розписом керсетки дівчини чорними цятками, яка в тиражованому варіанті суцільно вкрита матовою фарбою.

В музейному зібранні представлений і авторський варіант скульптури "Дебют" (Рис. 3) (яка серійно випускалася КЕКХЗ та Городницьким фарфоровим заводом), створеної для експонування на всесоюзних і міжнародних (1963) виставках. Завдяки бездоганній пластиці, застосуванню мінімуму виражальних засобів та, водночас, їх красномовності у відтворенні зворушливого образу скульптура "Дебют" стала візитівкою творчості О. Жникруп та української малої фарфорової пластики 1960-х рр. Авторка добре стилізувала форму, зробивши акцент на силуеті, сором'язливій позі молодої акторки та її внутрішньому стані – тихій радості, що переповнює дівчину після першого вдалого виступу.

Авторські екземпляри скульптур завжди були гордістю музейної колекції. До таких робіт належать парні скульптури "Лікнеп" (скорочено від "ліквідація неписьменності") на тему радянської історії 1920–1930-х рр. О. Жникруп узагальнила форми персонажів, використала декоративні можливості фарфору (його плавність, обтічність) для створення гармонійних образів. Диптих "Лікнеп" є свідченням того, як за 20 років роботи з фарфором зросла майстерність художниці, її вміння пластично втілити сюжет та виразити певну суспільно важливу ідею при побудові об'ємно-просторової композиції, використовуючи властивості робочого матеріалу.

Парні композиції "Пастушка і сажотрус" та "Перед виставою" представляють пізній період творчості фарфористки. Вони зроблені під враженням від творчого відрядження на фарфорові заводи Німеччини, зокрема – відомий завод у Майсені, що став колискою європейського художнього фарфору. Вплив західноєвропейської пластики відчувається у витонченості форм цих робіт, граціозності постанов персонажів, певному відтінку галантності та кокетливості, вишуканій пастельній кольоровій гамі.

Наприкінці слід зазначити, що скульптура "Дівчина з вазою" ("Художниця-керамістка", БФЗ, 1957–1962), яка в картотеці НМУНДМ (інв. № ФР–5 692) на основі взятої з книги¹⁸ помилкової атрибуції позначена як твір О. Жникруп, насправді не є її роботою. Згідно із документом тресту "Укрфарфорфаянс", її вже було упроваджено у виробництво, коли художниця прийшла працювати на БФЗ¹⁹.

Резюмуючи, можна зазначити, що досліджена колекція творів із зібрання НМУНДМ дає певне уявлення про творчість Оксани Жникруп, визнаної української скульпторки-фарфористки. На прикладі десятка її робіт простежується розвиток індивідуального стилю митця від натуралістичного моделювання форми та розпису в 1950-ті рр. до мінімалістичної стилізації в 1960-ті рр., від цілісної узагальненості в 1970-ті рр. до витонченої декоративності в 1980-х рр. Усі згадані твори, безумовно, становлять золотий фонд української фарфорової пластики ХХ ст.

У статті спростовано атрибуцію одного твору, помилково віднесеного до авторства О. Жникруп, уточнено назву однієї та датування чотирьох її робіт, що знаходяться на постійному зберіганні в НМУНДМ, окреслено обставини створення деяких з них, укладено їх науковий каталог, який налічує 11 предметів. В подальшому необхідно дослідити твори О. Жникруп в інших музейних збірках України. Матеріал може бути використано для атрибуції творів художниці музейними фахівцями та приватними колекціонерами.

15 Чарновський О. Фарфор // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів, 1969. – С. 117.

16 Трапляється і назва "Рушничок" (див.: Пластика малых форм. Фарфор (комплект открыток). – К., 1976).

17 Скульптура малых форм: первая всесоюзная выставка: каталог. – М., 1972. – С. 11.

18 Дуденко С. И., Никифорова И. А., Дуденко Т. В. Украинский художественный фарфор советского периода. – Харьков, 2008. – С. 13.

19 ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 6.

Каталог творів скульпторки-фарфористки Оксани Жникруп у НМУНДМ

1. Скульптура "Чоловічок з нігтик". 1954 р. Інв. № ФР-4 957. БФЗ. Фарфор, литво, фрагментарне тонування, надглазурний розпис. Вис. 17 см. На дні напис простим олівцем: "Жникруп О. / 1956 г.". Придбана у авторки в 1957 р.
2. Скульптура "Адажіо" (спільно із В. Щербиною). 1955 р. Інв. № ФР-5 515. КЕКХЗ. Фарфор, литво, надглазурний розпис, тонування, позолота. Вис. 24,5 см. Марка кругла. Закуплена музеєм у 1990 р.
3. Скульптура "Матрьошка". 1959 р. Інв. № ФР-4 954. КЕКХЗ. Фарфор, литво, надглазурний розпис. Вис. 16,5 см. Марка синя кругла. Закуплена Міністерством культури УРСР на КЕКХЗ в 1962 р.
4. Скульптура "Дебют". 1960 р. Інв. № ФР-4 955. КЕКХЗ. Фарфор, литво, фрагментарне тонування, надглазурний розпис, позолота. Вис. 25,5 см. Марка синя кругла. На дні авторський підпис червоним кольором: "Жникруп О. / Киев 60 г.". Закуплена Міністерством культури УРСР на КЕКХЗ в 1962 р.
5. Скульптура "Така її доля". 1964 р. Інв. № ФР-4 956. КЕКХЗ. Фарфор, литво, фрагментарне тонування, надглазурний розпис. Вис. 27 см. Марка синя "книжка" (експортна). Надійшла згідно з наказом по музею в 1979 р.
6. Скульптура "Травнева ніч" (форма В. Щербини, розпис О. Жникруп). 1964 р. Інв. № ФР-5 515. КЕКХЗ. Фарфор, литво, надглазурний розпис, тонування, позолота. Вис. 19 см. Марка червона "книжка". Надійшла згідно з наказом по музею у 1979 р.
7. Скульптура "Вишивальниця". 1971 р. Інв. № ФР-4 100. КЕКХЗ. Фарфор, литво, надглазурний розпис. Вис. 18 см. На дні авторський підпис червоним кольором: "Жникруп О. / Киев 1971 г.". Закуплена Міністерством культури УРСР в 1972 р.
8. Скульптура "Вчителька" (зі скульптурного диптиху "Лікнеп"). 1972 р. Інв. № ФР-4 952. КЕКХЗ. Фарфор, литво, надглазурний розпис. Вис. 22 см. На дні авторський підпис червоним кольором: "Жникруп О. / 1972 г.". Передана Дирекцією художніх виставок України в 1974 р.
9. Скульптура "Учні" (зі скульптурного диптиху "Лікнеп"). 1972 р. Інв. № ФР-4 953. КЕКХЗ. Фарфор, литво, надглазурний розпис. Вис. 16,5 см. На дні авторський підпис сірим кольором: "Жникруп О. / 1972 г.". Передана Дирекцією художніх виставок України в 1974 р.
10. Скульптура "Пастушка і сажотрус". 1978 р. Інв. № ФР-5 735. КЕКХЗ. Фарфор, литво, надглазурний розпис, позолота. Вис. 31,7 см. Марка "К" і знак якості СРСР. Надійшла в дар від Грудзинської О. А.
11. Скульптура "Перед виставою". 1986 р. Інв. № ФР-5 846. КЕКХЗ. Фарфор, литво, надглазурний розпис, позолота. Вис. 29,7 см. Марка "К". Надійшла згідно з постановою райсуду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дуденко С., Никифорова А., Дуденко Т. Украинский художественный фарфор советского периода. – Харьков: Золотые страницы, 2008. – 200 с.: ил.
2. Киселева Л. Творчество О. Л. Жникруп. Дипломная работа студентки Киевского художественного института // Архів НАОМА. – Ф. Р-622. – Оп. 3. – Спр. 297. – На 36 арк.
3. Мастера украинской фарфоровой пластики. Оксана Жникруп. Комплект [из 30-ти] открыток / Текст Л. Белоус, составление О. Манштейн. – Киев: Интертехнология, 2008.
4. Пластика малых форм. Фарфор (комплект [из 15-ти] открыток) // Составитель и автор текста В. Щербак. – Київ: Мистецтво, 1976.
5. Скульптура малых форм: Первая всесоюзная выставка: каталог / Союз художников СССР. – Москва: Советский художник, 1972. – 21 с.: ил.
6. Художники України. Енциклопедичний довідник, випуск перший / Академія мистецтв України, Інститут проблем сучасного мистецтва. – Київ: Интертехнология, 2006. – 239 с.
7. Художня виставка "Радянська Україна". Народне декоративне мистецтво. Каталог. – Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1963. – 149 с.
8. ЦДАВО України. – Ф. Р-4 988. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 45.
9. ЦДАВО України. – Ф. Р-4 988. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 6.
10. ЦДАВО України. – Ф. Р-4 988. – Оп. 1. – Спр. 347. – Арк. 10.
11. ЦДАВО України. – Ф. Р-4 988. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 2.

12. ЦДАМЛМ України. – Ф. 796. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 25.
13. Чарновський О. Фарфор // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1969. – С. 107–119.
14. Школьна О. Київський художній фарфор ХХ ст. / О. В. Школьна. – Київ: День печати, 2011. – 400 с.: іл.
15. Ювілейна художня виставка, присвячена 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. Каталог / [авт. тексту та упоряд. Є. А. Афанасьєв]. – Київ: Мистецтво, 1964. – 22 с.: іл.

REFERENCES

1. Dudenko S. I. Ukrainiskij hudozhestvennyj farfor sovetskogo perioda [Ukrainian art porcelain of soviet era]. Har'kov: Zolotyestranicy, 2008, 200 p.
2. Kiseleva L. A. Tvorchestvo O. L. Zhnikrup [Zhnikrup creativity]. Diplomnaja rabota studentki Kievskogo hudozhestvennogo instituta // Arhiv NAOMA. F. R 622, op. 3, spr. 297. 36 p.
3. Mastera ukrajnskoj farforovoj plastyky. Oksana Zhnikrup. [Masters of Ukrainian porcelain figurines]. Komplekt 30 otkrytok / Tekst L. Belous, sostavlenye O. Manshtejn. Kiev: Yntertehnologija, 2008.
4. Plastika malyh form. Farfor [Small forms plastic] (komplekt 30 otkrytok) // Sostavitel'i avtor teksta V. Shherbak. Kiev: Mystectvo, 1976.
5. Skul'ptura malyh form: pervaja vsesojuznaja vystavka [Small forms sculpture: the first All-Union Exhibition]: katalog / [Sojuz hudozhnikov SSSR]. Moskva: Sovetskij hudozhnik, 1972. 21 p.
6. Hudozhnyky Ukraїny. Encyklopedychnyj dovidnyk, vypusk pershyj [Artists of Ukraine. Encyclopedic reference book, first edition / Instytut problem suchasnoho mystectva. Kyiv: Intertekhnologija, 2006. 239 p.
7. Hudozhnja vystavka "Radjans'ka Ukraїna". Narodne dekoratyvne mystectvo [Art exhibition "Soviet Ukraine". Folk decorative art]. Katalog. Kyiv: Derzhavne vydavnyctvo obrazotvorchoho mystectva i muzychnoi' literatury URSR, 1963. 149 p.
8. CDAVOU, F. R–4 988, op. 1, spr. 148, p. 45.
9. CDAVOU, F. R–4 988, op. 1, spr. 274, p. 6.
10. CDAVOU, F. R–4 988, op. 1, spr. 347, p. 10.
11. CDAVOU, F. R–4 988, op. 1, spr. 441, p. 2.
12. CDAMLUMU, F. 796, op. 2, spr. 10, p. 25.
13. Charnovs'kyj O. O. Farfor // Narisy z istorii' ukrai'ns'koho dekoratyvno-prykladnoho mystectva [Porcelain // Essays on the history of Ukrainian decorative and applied arts]. L'viv: Vydavnyctvo L'vivs'koho universytetu, 1969. pp. 107–119.
14. Shkol'na O. V. Kyi'vs'kyj hudozhnij farfor XX st. [Kiev artistic porcelain]. – Kyiv: Den' pechati, 2011. 400 p.
15. Juvilejna hudozhnja vystavka, prysvjachena 150-richchju vid dnia narodzhennia T. G. Shevchenka [Jubilee art exhibition, dedicated to the 150th anniversary of T. Shevchenko's birth]. Katalog. Kyiv: Mystectvo, 1964.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Оксана Жникруп за роботою. Фото з архіву В. Щербини.

Рис. 2. Чоловічок з нігтик. БФЗ. 1954 р. НМУНДМ. Фото П. Шевчука.

Рис. 3. Дебют. КЕКХЗ. 1960 р. НМУНДМ. Фото П. Шевчука.

Рис. 4. Вишивальниця. КЕКХЗ. 1971 р. НМУНДМ. Фото П. Шевчука.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

УДК 7.027:738.1](477-25+477.43)»195»

Корусь Олена Павлівна

аспірантка,
Інститут мистецтвознавства, етнології
та фольклористики ім. М. Т. Рильського,
старший науковий співробітник,
Національний музей "Київська картинна галерея"
(Київ, Україна)
ritanat79@gmail.com

Korus'Olena

PhD student,
Rylsky Institute for Art Studies,
Folklore and Ethnology,
Senior Researcher of National Museum
"Kyiv picture gallery"
(Kyiv, Ukraine)

МАЛА ПЛАСТИКА КЛАВДІЇ ФІЛОНОВИЧ КІНЦЯ 1940-Х – ПОЧАТКУ 1950-Х РР. ДЛЯ ФАРФОРОВИХ ЗАВОДІВ КИЄВА ТА ПОЛОННОГО

CLAUDIA FILONOVICH'S FIGURINES MADE FOR PORCELAIN FACTORIES OF KYIV AND POLONNE IN THE LATE 1940s – THE EARLY 1950s

Анотація

Пропоноване дослідження повертає з небуття ім'я українського скульптора Клавдії Філонович, яка працювала над пластикою малих форм у Харкові, Києві і Полонному, вводить до наукового обігу не опубліковані раніше архівні джерела та предмети з музейних колекцій і доповнює загальновідому біографію митця новими фактами. А також повертає авторство раніше не атрибутованим творам малої фарфорової пластики, корегує атрибуцію творів із музейних зібрань Києва і Хмельницького.

Ключові слова: Клавдія Філонович, Київський експериментальний кераміко-художній завод, КЕКХЗ, артіль "Керамік", Полонне, скульптура, мала пластика, фарфор.

Summary

The task of this research is to return of a Ukrainian sculptor's name, who created porcelain figurines in Kharkov, Kyiv, and Polonne, from non-existence. Not published previously archival sources and works from museums' collections have been introduced. The well-known artist's biography have been complemented with the new facts. The authorship of previously untapped porcelain figurines has been reconstructed. The attribution of Kyiv and Khmelnytskyi museums' collections have been improved.

Key words: Claudia Filonovich, Kiev Experimental Ceramic Art Factory's porcelain, KECAF, artel "Ceramics", Polonne, sculpture, figurines, porcelain.

Творчість Клавдії Філонович відома багатьом поціновувачам малої фарфорової пластики лише за одним твором – "Колгоспниця". Біографічні відомості про художницю в літературі¹ та мережі Інтернету² дублюються та обмежуються одним невеличким абзацом, у якому вказано роки життя, навчання, вступу до Спілки художників України (далі – НСХУ) і ранню дату участі в республіканських виставках (1938), яка не є правильною. Між тим, вивчення особової справи члена НСХУ³ розкрило подробиці життя художниці, ознайомило з її творами, розширило перелік її внесків до фарфорової промисловості.

1 Школьна О. В. Київський художній фарфор ХХ ст. – К., 2011. – С. 207.

2 Філонович Клавдія Петрівна / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkov.vbelous.net/artists/filonov.htm> (дата звернення: 15.05.2018). – Названіе с екрана.

3 Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 581. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 72–90.

Актуальність та новизна матеріалу полягає в тому, що біографія К. Філонович та її мала фарфорова пластика не є відомими широкому загалові, частина творчого доробку художниці в цій галузі не атрибутована під її авторством в музейних зібраннях України та не вивчена. Задіяні в дослідженні архівні документи, пов'язані з її життям та творчістю, не потрапляли до сфери наукових зацікавлень дослідників.

Метою статті є розширити відомості про життя К. Філонович та її скульптурні твори, які зберігаються в Національному музеї українського народного і декоративного мистецтва (далі – НМУНДМ) та Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї (далі – ХОКМ), уточнити їхні атрибуції та датування. Віднайдені архівні дані оприлюднюються вперше, деякі твори з музейних зібрань також публікуються вперше.

К. Філонович (рис. 1) працювала в галузях станкової та книжкової графіки, станкової скульптури і пластики малих форм. Народилася 29.04.1889 у м. Каневі Київської губ. (нині – Черкаська обл.) в родині землеміра. Закінчила сім класів Подільської гімназії в Києві, навчалася в різних художніх школах, екстерном склала іспити на вчителя малювання при Київській художній школі. У 1913–1916 рр. здобула вищу освіту на скульптурному відділенні (спеціальність – “художник-скульптор”) Товариства заохочення мистецтв (Петроград), також навчалася в приватній майстерні професора Р. Баха. З 1907 р. працювала як художник та демонструвала свої твори на виставках. Була членом багатьох професійних товариств художників⁴.

У роки національно-визвольних змагань і українського державотворення жила і вчителювала в с. Прохорівка Полтавської губ. У 1920–1923 рр. була художником-оформлювачем клубу і театру у с. Григорівка на Полтавщині, де створювала декорації, малювала гасла і портрети вождів. Її професійна біографія 1920-х–1940-х рр. доволі насичена. Це насамперед пов'язано з важкими часами, в які вона жила і мала знаходити застосування своїм здібностям, одночасно виконуючи обов'язки художника, ілюстратора, оформлювача, навіть картографа. Як писала сама К. Філонович в автобіографії, “...все життя билась за життя і шматок насущного хліба”⁵, тим більш їй важко жилося, оскільки сім'ї вона не мала і була одинокою. У 1923–1925 рр. працювала художником у майстерні “Фарфор-фаянс-скло” у Києві. У 1924–1925 і 1933–1935 рр. оформила Музей революції, у 1924–1927 рр. була художником-графіком в трудколективі “Що”. У 1927–1948 рр. К. Філонович жила у Харкові, де у 1927–1930 рр. була художником-графіком спочатку в АХЧУ, потім у Сільськогосподарському музеї (1927–1931), у 1929–1936 рр. поєднувала ці обов'язки з роботою в багатьох видавництвах і організаціях⁶. У 1935–1941 та 1948–1949 рр. працювала активістом із рецензування та відгуків на радіопрограмі “Харків-Москва-Київ”. Незважаючи на те, що К. Філонович виконувала різні види робіт, основним напрямом своїх професійних уподобань вона вважала скульптуру. У 1933–1947 рр. вона розробляла скульптурні твори у Харківських художньо-виробничих майстернях, у 1937–1947 рр. створювала моделі для тиражування з гіпсу Харківською скульптурною фабрикою⁷. У роки Другої світової війни в порядку шефства оформлювала Воєнно-окружний та Київський⁸ шпиталі. Крім того, працювала в дитячому журналі “Будь готов” в “Центріздаті”, де писала оповідання і сама їх ілюструвала. Написала книжку спогадів “Записки художника”, розпочавши працювати над нею 22.06.1941, у якій відобразила життя Харкова часів німецької окупації. Твір був схвалений до друку редактором Сенченком як цінний історичний документ, і авторці запропонували самій проілюструвати його.

З 1938 р. художниця марно намагалася вступити до НСХУ, неодноразово подавала заяву, проходила відбір у харківській комісії, однак комісія у Києві не затверджувала її кандидатури. Лише після того, як вона зважилася на відчайдушний крок і написала лист голові спілки О. Пащенку, де викрила наявність не однакових для всіх художників вимог прийому до НСХУ й апелювала до справедливості, на засіданні бюро скульптурної секції в Києві її прийняли до складу НСХУ (1946) з кращими рекомендаціями таких авторитетних художників, як О. Сиротенко і М. Деревус. При цьому комісія зазначала, що художниця живе в складних для творчості умовах, відзначила з її творів скульптури “Витязь” і “Партизанка”.

У 1948 р. К. Філонович отримала замовлення Комітету у справах мистецтв на живописну роботу по

4 Профспілки художників (1909), товариств киян-художників (з 1918) та “Изо” (1924–1927), Асоціації художників Червоної України (АХЧУ) (1927–1930).

5 ЦДАМЛМ України. – Ф. 581. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 80.

6 У центральному видавництві Главнауки (1929–1930), видавництвах “Кооперативне село” (1930) і “Кооперована громада” (1929–1930), Укргоспінституті психіатрії (1929–1932), “Центріздаті” (1932–1933), на фабриці наочного посібника (1932–1936).

7 З тих, що тиражувала фабрика, художниця згадувала твори “Олександр Невський” (1937), “Медсестра”, “Багатий врожай”, “Прикордонник”, “Папанінці” (1939), “Друзі” (усі – гіпс).

8 В середині липня 1941 р. евакуйований до Харкова.

фарфору. За рекомендацією голови комітету Є. Дмитрієвої, яка скерувала її на Київський експериментальний кераміко-художній завод (далі – КЕКХЗ), художниця переїхала до Києва й оселилася неподалік заводу. Однак певний час її не брали до штату заводу, двічі відмовляли, про що з обуренням повідомляла Є. Дмитрієва, яка вважала К. Філонович прекрасним творчим робітником, здатним працювати у фарфорі, відзначала скромність художниці, повідомила, що одна з її скульптур була премійована⁹. Згодом К. Філонович взяла до штату. В особовій картці члена НСХУ місцем своєї роботи на посаді скульптора в 1949 р. вона зазначила “фарфоровий експериментальний завод” (КЕКХЗ)¹⁰. Однак, імовірно, її не надто цінували на заводі, оскільки 1950 р. вона переїхала до м. Полонного (нині – Хмельницька обл.) працювати в артіль “Керамік”¹¹, де бракувало штатних скульпторів. Зазначимо, що до з’ясування цього факту було лише відомо, що артіль купувала моделі скульптур в Комітеті у справах мистецтв та в НСХУ, а імена штатних скульпторів артілі ніде не згадувалися¹². Невдовзі, як ідеться в інформаційній довідці на сайті про місто Харків, К. Філонович померла в Харкові 02.10.1952.¹³

Відлік своєї професійної художньої кар’єри К. Філонович вела від 1907 р., коли вперше з живописними роботами взяла участь у Першій жіночій художній виставці в Києві. Відтоді її живопис (акварелі та пастелі) і скульптура постійно експонували в Києві та Харкові, зокрема, на ювілейних виставках пам’яті У. Шекспіра (“Зустріч Макбета і Банко з відьмами”, 1947, Харків), Ш. Руставелі (“Витязь”, 1937, Київ, не збереглася), О. Пушкіна (1949). Її твори закупили для музеїв ім. Г. Сковороди (згоріли під час пожежі) та ім. Т. Шевченка (бюст “Чернишевський”, 1938, Канів), Київського державного музею українського мистецтва (нині – НМУНДМ). Фото деяких робіт, що містяться в особовій справі художниці, дають змогу характеризувати К. Філонович як професійного скульптора, здатного ефектно змоделювати складну за сюжетом композицію, як, наприклад, “Степан Разін” (1938–1940) (рис. 2).

Оскільки нас більше цікавить мала пластика К. Філонович, зосередимо увагу на її роботі для фарфорової промисловості. Про співпрацю з останньою художниця написала в особовій картці члена НСХУ. Спершу в 1923–1925 рр. вона працювала художником у майстерні тресту “Фарфор-фаянс-скло” в Києві. Однак, що саме вона там створила, не уточнила. Після тривалої перерви майже в чверть століття, у 1948 р. на замовлення Комітету у справах мистецтв для виставки народного мистецтва та художньої-промисловості (1949) К. Філонович створила на 6-ти фарфорових тарілках живописні портрети “знатних людей сільського господарства”¹⁴ – героїв соцпраці П. Ангеліної, М. Озерного, Є. Хобти та ін.¹⁵. Як відомо з документів тресту, розпис та випал тарілок художниця здійснила на технічній базі КЕКХЗ, і навіть сама сплатила 600 крб за випал¹⁶. У 1949 р. на виставці демонстрували п’ять примірників її скульптури “Колгоспниця” (1948), яку пізніше експонували на низці виставок¹⁷. З машинописного каталогу Декадної виставки народного мистецтва і художньої промисловості (1951, Москва¹⁸) вдалося з’ясувати імена авторів розписів фігур “Колгоспниць” та ідентифікувати скульптуру К. Філонович “Тенісистка” (1948). Остання в нинішній атрибуції НМУНДМ фігурує як твір невідомого автора без конкретної дати (“Дівчина-тенісистка”, бісквіт, вис. 25 см; інв. № НД (ФР)–379) (рис. 3).

З п’яти експонованих на виставках 1949 і 1951 рр. фігур “Колгоспниця” відомо місцезнаходження трьох. Дві з них виконані в бісквіті (1948, вис. 22 см): одна зберігається в НМУНДМ (інв. № НД (ФР)–15) (рис. 4), друга – у Луганському обласному художньому музеї, на музейному сайті якого були розміщені фото скульптури¹⁹. Одна скульптура “Колгоспниця” – з надглазурним розписом художниці КЕКХЗ Н. Ф. Велюри (1948, вис. 23,9 см) – зберігається у НМУНДМ (інв. № ФР–5 028, надійшла до музею від КЕКХЗ у 1961 р.) (рис. 5).

9 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 178.

10 ЦДАМЛМ України. – Ф. 581. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 76.

11 Там само.

12 Сформовану в 1927 р. артіль “Керамік” у 1956 р. реорганізували в Полонський завод художньої кераміки, де сформувалася художня лабораторія з власними художниками та скульпторами.

13 Філонович Клавдія Петровна / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkov.vbelous.net/artists/filonov.htm> (дата звернення 15.05.2018). – Название с экрана.

14 ЦДАМЛМ України. – Ф. 581. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 76.

15 Експонували на виставках народного мистецтва та художньої-промисловості (1949) та до 300-річчя Возз’єднання України з Росією. Репродуковані у статті О. Пащенко “На високому піднесенні” у газеті “Радянське мистецтво” від 25.01.1949.

16 ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 186.

17 На виставці у Львові (1950), виставці до 300-річчя возз’єднання України з Росією (1954), виставці, присвяченій Першому Всесоюзному з’їзду радянських художників (1957).

18 ЦДАМЛМ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 184–185.

19 Доля музею та його зібрання після подій 2014 р. на сході України невідома.

Дві скульптури з п'яти були декоровані надглазурним розписом художницею КЕКХЗ Л. М. Пахаревою (1948, вис. 23 см). Ймовірно, саме цей варіант скульптури репродукований на архівному фото²⁰.

Після завершення роботи виставок за наказом Міністерства культури УРСР № 933 від 5.07.1955 деякі твори були передані Київському державному музею українського мистецтва²¹ (нині – НМУНДМ). Скульптура КЕКХЗ “Колгоспниця” в розписі Н. Вілюри в протоколі засідання худради тресту від 17.12.1948 фігурує як “Колгоспниця з козенятком”²², в звіті заводу – як робота, створена і впроваджена у виробництво у 1948 р.²³. “Тенісистка” в картотеці НМУНДМ не має автора. У виписці Дирекції Художніх виставок Комітету у справах мистецтв УРСР про передачу експонатів, які належать підприємствам Міністерства місцевої промисловості, ця скульптура згадана під авторством К. Філонович²⁴.

Означені твори (особливо екземпляри в бісквіті) модельовано ретельно і реалістично. Манера виконання жіночих образів цілком відповідає ідеології (культ спорту та досягнень сільського господарства) та стилістиці мистецтва того часу. Порівнявши скульптуру “Колгоспниця” в бісквіті з екземпляром, глазурованим і розписаним фарбами, стає очевидним, що перший більш ефектний завдяки чіткій проробці деталей, що утворює контрастну гру світла і тіні на матовій поверхні. Фігури гарно сприймаються у своїх розмірах, хоча не втратили б своїх художніх якостей, якби були збільшені до розміру паркової скульптури. Крім скульптур “Колгоспниця” й “Тенісистка” інша, втілена на КЕКХЗ, мала пластика К. Філонович невідома. Особлива цінність розглянутих творів полягає в тому, що вони належали до перших скульптур, втілених у фарфорі на КЕКХЗ, коли завод проводив експериментальні роботи з випалу власного фарфору і засвоєння нових виробів²⁵.

Перелік робіт К. Філонович, масово тиражованих у фарфорі, доповнюють створені у 1950 р. в Полонному: скульптура “Агітатор”²⁶ і три сюжетні композиції за мотивами роману О. Пушкіна “Євгеній Онегін”: “Євгеній Онегін і Тетяна в саду”, “Ленський і Ольга” (рис. 6) та “Євгеній Онегін і Тетяна, пояснення”²⁷ (рис. 7). Пушкінські персонажі були створені з нагоди 150-ї річниці від дня народження поета, що відзначалася в країні 1949 р. Можливо, одна з фарфорових скульптур є варіантом композиції, розробленої художницею до ювілейної пушкінської виставки (1949), в якій вона брала участь. Відтворені сцени мають оповідальний характер, вони розкривають основні сюжетні лінії літературного твору і навіть відображають деякий психологізм ситуацій. У них авторка продемонструвала свою здатність розставляти мізансцени та пов'язувати їх у струнку розповідь / серію (останнє підкреслено однаковим трактуванням постаментів композицій). К. Філонович втілила впізнавані образи головних героїв роману О. Пушкіна, дотрималася достовірності передачі стилю епохи в зображенні костюмів. Щоправда, пластичне моделювання тиражованих артілю “Керамік” фігур втратило властиву для київських фарфорових творів К. Філонович деталізованість. На жаль, авторських моделей цих композицій не знайдено, а їхній тиражний варіант зайвий раз підтверджує низьку технологічну якість продукції артілі, яку неодноразово піддавали критиці. Тим не менше, означені твори доповнюють наше уявлення про творчість митця і мають принаймні історичну цінність як приклад асортименту артілі “Керамік” початку 1950-х рр. Доки Полонський завод художньої кераміки діяв, вироби артілі зберігалися в заводському музеї. Після завершення процедури банкрутства (2010) колекцію заводського музею передали до ХОКМ. Частина предметів цієї колекції, зокрема твори К. Філонович на пушкінську тематику без зазначення авторства, репродуковані в каталозі²⁸. На жаль, за браком експозиційних площ і устаткування колекція не представлена в експозиції музею, а зберігається у фондосховищі.

Резюмуючи отримані з архівних джерел відомості, можна констатувати, що К. Філонович зробила принаймні шість моделей малої пластики для продукування у фарфорі, всі вони є відображенням певних етапів розвитку фарфорових підприємств у Києві та в Полонному.

Висновки. У статті доповнені біографічні відомості про К. Філонович, атрибутовані чотири твори з музейних зібрань, уточнені їхні назви та датування, окреслені обставини створення деяких. Виявлено ім'я

20 Школьна О. В. Київський художній фарфор ХХ ст. ... – С. 206.

21 Документи на експонати, передані з різних установ на постійне зберігання до фондів філіалу Музею з балансу на баланс. 1955–1956 рр. Архів НМУНДМ, б / інв. №.

22 ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 6.

23 Там само. – Спр. 110. – Арк. 148.

24 Документи виставки “Декада української літератури і мистецтва УРСР”. 1951 р. Архів НМУНДМ, б / інв. №.

25 ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 155; Спр. 147. – Арк. 13.

26 Серед відомих нам виробів артілі “Керамік” твір поки не виявлено.

27 ЦДАМЛМ України. – Ф. 581. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 75.

28 *Карпинская-Романюк Л.* Полонский завод художественной керамики. – Хмельницький, 2013. – С. 111–113.

одного зі скульпторів артлі "Керамік". Надалі необхідно скоригувати наявну музейну атрибуцію, продовжити пошук скульптурних і живописних творів К. Філонович в інших музейних та приватних збірках України. Матеріал може бути використаний для атрибуції творів художниці музейними фахівцями та колекціонерами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Документи на експонати, передані з різних установ на постійне зберігання до фондів філіалу Музею з балансу на баланс. 1955–1956 рр. Архів НМУНДМ, б / інв. №.
2. Документи виставки "Декада української літератури і мистецтва УРСР". 1951 р. Архів НМУНДМ, б / інв. №.
3. *Карпинская-Романюк Л.* Полонский завод художественной керамики / Л. Л. Карпинская-Романюк. – Хмельницький: Тов. "Агенство Рекламист", 2013. – 408 с.: цв. и тон. ил.
4. ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 6.
5. ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 178.
6. ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 148.
7. ЦДАВО України. – Ф. Р–4 988. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 13.
8. ЦДАМЛМ України. – Ф. 581. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 72–90.
9. ЦДАМЛМ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 184–185.
10. *Школьна О. В.* Київський художній фарфор ХХ ст. / О. В. Школьна. – Київ: День печати, 2011. – 400 с.: ил.
11. Філонович Клавдія Петровна / [Електронний ресурс]: Добро пожаловать в Харьков! / Художники Харьковщины. – Режим доступа: <http://kharkov.vbelous.net/artists/filonov.htm> (дата обращения 5.05.2018). – Название с экрана.

REFERENCES

1. Dokumenty na eksponaty, peredani z riznykh ustanov na postiyne zberezhennya v fondy filialu Muzeyu z balansu na balans [Documents on exhibits, transferred from various institutions for permanent storage to the funds of the Museum filiation from balance sheet to balance sheet. 1955–1956. National museum of Ukrainian folk decorative art archive].
2. Dokumenty po vystavtsi "Dekada ukrayins'koyi literatury i mystetstva URSR" [Documents on the exhibition "The Decade of Ukrainian Literature and Art of the Ukrainian SSR". 1951. National museum of Ukrainian folk decorative art archive].
3. *Karpinskaya-Romanyuk L.* Polonskij zavod hudozhestvennoj keramiki [Polonskij artistic ceramics factory]. – Hmelnickij: Tov. Agenstvo Reklamist, 2013. 408 p.
4. CDAVOU, F. R–4988, op. 1, spr. 76, ark. 6.
5. CDAVOU, F. R–4988, op. 1, spr. 80, ark. 178.
6. CDAVOU, F. R–4988, op. 1, spr. 110, ark. 148.
7. CDAVOU, F. R–4988, op. 1, spr. 147, ark. 13.
8. CDAMLUMU, F. 581, op. 2, spr. 54, ark. 72–90.
9. CDAMLUMU, F. 581, op. 2, spr. 233, ark. 184–185.
10. *Shkol'na O. V.* Kyi'vs'kyj hudozhnij farfor XX st. [Kiev artistic porcelain]. – Kyiv: Den' pechaty, 2011. 400 p.
11. Dobro pozhalovat v Harkov [Welcome to Harkov]. Available at: <http://kharkov.vbelous.net/artists/filonov.htm>

Перелік ілюстрацій:

- Рис. 1.** К. Філонович. Фото з особової справи. ЦДАМЛМ України. – Ф. 581. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 73.
- Рис. 2.** Степан Разін. 1938–1940 рр. ЦДАМЛМУ. – Ф. 581. – Оп. 2. – Спр. 54. – Арк. 90. Фото з особової справи К. Філонович.
- Рис. 3.** Тенісистка. КЕКХЗ. 1948 р. Зібрання НМУНДМ. Фото П. Шевчука.
- Рис. 4.** Колгоспниця. КЕКХЗ. 1948 р. Зібрання НМУНДМ. Фото П. Шевчука.
- Рис. 5.** Колгоспниця (розпис Н. Велюри). КЕКХЗ. 1948 р. Зібрання НМУНДМ. Фото П. Шевчука.
- Рис. 6.** Ленський і Ольга. Артіль "Керамік". 1950 р. Приватне зібрання.
- Рис. 7.** Євгеній Онегін і Тетяна, пояснення. Артіль "Керамік". 1950 р. Приватне зібрання.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

УДК 069. 4(477.51):738.2

Новік Оксана Андріївна

зберігач фондів,
Національний історико-культурний заповідник
“Гетьманська столиця”
(Батурин, Україна)
kseniya1968@ukr.net

Novik Oksana

Custodian of funds,
National Historical and Cultural Reserve ‘Hetman’s capital’
(Baturyn, Ukraine)

КОЛЕКЦІЯ ФАЯНСУ БУДЯНСЬКОГО ФАЯНСОВОГО ЗАВОДУ У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ НІКЗ “ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ”

COLLECTION OF FAIENCE OF THE BUDYANSKY FAIENCE PLANT IN THE STOCK COLLECTION OF THE HETMAN’S CAPITAL

Анотація

Метою статті є атрибуція предметів Будянського фаянсового заводу з музейної колекції НІКЗ “Гетьманська столиця” за допомогою клейм та особливостей декорування виробів. Акцентовано увагу на різновидах виробів заводу в умовах соціально-політичних змін, які відбувалися в українських землях упродовж XIX–XX ст.

Ключові слова: фаянс, клеймо, агітфарфор, виробництво, Будянський фаянсовий завод.

Summary

The purpose of the article is attribution of museum items from the Budyanskiy faience factory from the museum collection of the National Historical and Cultural Reserve ‘Hetman’s Capital’ by means of brands and features of decoration of products. The attention is paid to the variety of plant products in the conditions of socio-political changes that took place on Ukrainian lands during the 19th – 20th centuries.

Key words: faience, stamp, agitporcelain, production, Budyanskiy faience factory.

У фондах НІКЗ “Гетьманська столиця” зберігається бл. 100 виробів фарфору та фаянсу, які представляють продукцію українських заводів, підприємств Російської імперії та Західної Європи кін. XIX – поч. XX ст. Найбільшу частину цієї колекції становлять вироби Будянського фаянсового заводу, атрибуції яких присвячена ця розвідка.

Будянський фаянсовий завод, що належав родині Кузнецових, почав працювати в 1886 р. в м. Буди під Харковом¹.

У фондівому зібранні представлені два зразки продукції заводу поч. XX ст. – дешевий столовий посуд.

На обідній тарілці (КВ-1-548 / Д-1-309) є клеймо із зображенням двоголового орла та написом на кільцевому піддоні “Товарищество М. С. Кузнецова в Будахъ”. Тарілка розписана широким мазком червоною та зеленою фарбами, по бортику прикрашена орнаментом із одноманітних стилізованих квітів та листя; малюнок на дзеркалі повторює орнамент бортика (Рис. 1, 2).

Полумисок (914 / Д-2-н/д) з аналогічним клеймом декорований по бортику синьою орнаментальною смужкою із дрібних квітів із листям, а на дзеркалі широким мазком зображено букет півоній, обрамлений темно-зеленим листям (Рис. 3, 4).

Після 1917 р. порцелянові підприємства були націоналізовані, що зумовило зміну клейм (марок) та створення продукції, яка відповідала вимогам часу. В 1922 р. Будянський завод увійшов до Всеукраїнського тресту “Укрфарфорфаянссло”. Виготовлений у 1920–1930 рр. столовий посуд із клеймами цього тресту вирізняється декором із претензією на вишуканість.

¹ Варивончик А. Порцеляна в контексті художніх промислів України // Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. – 2016. – Вип. 34. – С. 63 / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://journal-knukim.com.ua/index.php/arts/article/view/34/200> (дата звернення 15.05.2018). – Назва з екрана.

Чайне блюдечко (1 164 / Р-2-н/д) по бортику декороване симетрично розміщеними трьома квітковими композиціями (Рис. 5, 6).

Молочник у стилі рококо (902 / Д-2-н/д) прикрашений букетом квітів бузкового та білого кольорів та декорований рельєфними завітками-рокайлями (Рис. 7, 8).

Біла тарілка (КВ-2-1 419 / С-2-868) орнаментована по бортику рельєфними стрічками у стилі модерн (Рис. 9, 10).

Після Другої світової війни Будянський завод було реконструйовано, а в червні 1957 р., коли завод увійшов до Харківського раднаргоспу², його продукція одержала нову торгову марку – два півкола з написами (“Буди” всередині, “Харківський” – угорі та “Раднаргосп” – унизу) та зірочками з боків.

Велика глибока тарілка з таким клеймом (2 654 / Р-5-н/д) прикрашена симетрично розміщеними по плічках букетами жовтих хризантем

Пласка настінна декоративна тарілка (909 / Р-2-н/д) на дзеркалі декорована чорно-білим друкованим зображенням портрета поета В. В. Маяковського (Рис. 11, 12). Схожі тарілки з портретами М. В. Гоголя та Т. Г. Шевченка зберігаються в Полтавському та Волинському краєзнавчих музеях.

На поч. 1960-х рр. клеймо заводу мало вигляд двох півкіл із написом “Буди”. У фондовій колекції зберігаються зразки тогочасних виробів: молочник (КВ-3-2 308 / С-3-1 420) пісочного кольору, прикрашений букетами жовтих троянд (Рис. 13, 14); біла овальна супниця (КВ-7-4 633 / Р-5-2 735) із синім обідком ззовні по бортику і маленькою смужкою такого ж кольору по плічках (Рис. 15, 16); білий нічний дитячий горщик із ручкою (КВ-15-8 030 / Р-8-3 659).

Із другої пол. 1960-х рр. клеймо Будянського фаянсового заводу містило зображення півника, що співає, під яким було розміщено напис “Буди”. Декор тогочасних виробів має виражену тенденцію до наслідування народного настінного розпису.

У фондовому зібранні цей період представлений декорованою по бортику двома букетами жовтих троянд тарілкою для оселедця (КВ-3-2 237 / С-3-1371) (Рис. 17, 18) та овальним блюдом (КВ-7-4 632 / Р-5-2374) із зображеними по бортику двома букетами шипшини (Рис. 19, 20).

Також у колекції НІКЗ “Гетьманська столиця” є взірці т. зв. “агітфарфору” – столового посуду, який із 1920-х рр. випускався з метою упровадження комуністичної ідеології в народні маси. В його оздобленні широко застосовували геометричні елементи, ламані й зигзагоподібні лінії³.

Напівглибока тарілка (КВ-1-549 / Р-1-237) декорована написом “Пятилетку за 4 года”, зображеннями силуетів заводських корпусів та двох шестерень (Рис. 21).

Мілка тарілка (КВ-14-7 672 / Р-7-3 460) з букетом на дзеркалі по бортику декорована написом золотавого кольору: “55-ый Октябрь” (Рис. 22).

Пласка настінна тарілка (1 207 / Р-2-н/д) прикрашена друкованим малюнком зеленого кольору. На першому плані зображено постать солдата з пістолетом у руці, на другому – два пам’ятники: ліворуч – фігура солдата із прапором, праворуч – солдат, який підтримує схилену до його грудей жіночу постать. Над композицією зображено салют та орден “Великої Вітчизняної війни”, унизу міститься напис “40 лет освобождения Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков” (Рис. 23).

Отже, колекція фаянсу Будянського фаянсового заводу з фондів НІКЗ “Гетьманська столиця” представляє основні віхи становлення та розвитку фаянсового виробництва цього підприємства в умовах соціально-політичних змін, що відбувалися в Україні та впливали на асортимент продукції, змінюючи її види, типологію та клейма. Завод припинив своє існування у 2006 р., а його продукція, зразки якої зберігаються в музеях України та приватних колекціях, має історичне та культурно-мистецьке значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варивончик А. Порцеляна в контексті художніх промислів України / А. Варивончик // Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. – 2016. – Вип. 34. – С. 63–65 / [Електронний ресурс]: Київський Національний університет культури і мистецтва. Вісник КНУКіМ. Серія “Мистецтвознавство”. – Режим доступу: <https://journal-knukim.com.ua/index.php/arts/article/view/34/200> (дата звернення 15.05.2018). – Назва з екрана.

2. Сержант Л. Фарфор і фаянс // Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. / [голов. ред. Г. Скрипник], НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Т. 5. – Київ, 2016. – С. 153.

² Там само. – С. 65.

³ Сержант Л. Фарфор і фаянс // Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. – Т. 5. – К., 2016. – С. 153.

REFERENCES

1. Varyvonchuk A. Portseliana v konteksti khudozhnikh promysliv Ukrainy / A. Varyvonchuk // Visnyk KNUKIM. Seriya: Mystetstvoznavstvo. – 2016. – Vyp. 34. – S. 63–65 / [Elektronnyi resurs]: Kyivskiy Natsionalnyi universytet kultury i mystetstva. Visnyk KNUKIM. Seriya "Mystetstvoznavstvo". – Rezhym dostupu: <https://journal-knukim.com.ua/index.php/arts/article/view/34/200> (data zvernennia 15.05.2018). – Nazva z ekrana.

2. Serzhant L. Farfor i faians // Istoriiia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy: u 5 t. / [holov. red. H. Skrypnuk], NAN Ukrainy, IMFE im. M. T. Rylskoho. – T. 5. – Kyiv, 2016. – S. 153.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Тарілка обідня. 3-д Кузнецова у Будах. Поч. ХХ ст.

Рис. 2. Торгова марка "Товарищество М. С. Кузнецова в Будах" на денці тарілки.

Рис. 3. Полумисок. 3-д Кузнецова у Будах. Поч. ХХ ст.

Рис. 4. Торгова марка "Товарищество М. С. Кузнецова в Будах" на денці полумиска.

Рис. 5. Чайне блюдечко. Трест "Укрфарфорфаянсскло" у Будах". 1920–1930-ті рр.

Рис. 6. Торгова марка "Укрфарфорфаянсскло" в Будах" на денці чайного блюдечка.

Рис. 7. Молочник у стилі "модерн". Трест "Укрфарфорфаянсскло" у Будах". 1920–1930-ті рр.

Рис. 8. Молочник у стилі "модерн". Трест "Укрфарфорфаянсскло" у Будах". 1920–1930-ті рр.

Рис. 9. Тарілка мілка у стилі "модерн". Трест "Укрфарфорфаянсскло" у Будах". 1920–1930-ті рр.

Рис. 10. Торгова марка "Укрфарфорфаянсскло" в Будах" на денці тарілки мілкої у стилі "модерн".

Рис. 11. Настінна декоративна тарілка із друкованим зображенням поета В. В. Маяковського. Будянський фаянсовий завод. 1950-ті рр.

Рис. 12. Торгова марка "Харківський Раднаргосп. Буди" на денці настінної декоративної тарілки із друкованим зображенням поета В. В. Маяковського.

Рис. 13. Молочник пісочного кольору. Будянський фаянсовий завод. Перша пол. 1960-х рр.

Рис. 14. Торгова марка "Буди" на денці молочника пісочного кольору.

Рис. 15. Супниця. Будянський фаянсовий завод. Перша пол. 1960-х рр.

Рис. 16. Торгова марка "Буди" на денці супниці.

Рис. 17. Тарілка для оселедця. Фаянс. Будянський фаянсовий завод. Друга пол. 1960-х рр.

Рис. 18. Торгова марки "Буди" на денці тарілки для оселедця.

Рис. 19. Овальне велике блюдо. Будянський фаянсовий завод. Друга пол. 1960-х рр.

Рис. 20. Торгова марка "Буди" на денці овального великого блюда.

Рис. 21. Мілка тарілка. Агітаційна. Будянський фаянсовий завод. 1920–1930-ті рр.

Рис. 22. Мілка тарілка "55-й Октябрь". Будянський фаянсовий завод. 1972 р.

Рис. 23. Пласка настінна декоративна тарілка "40 лет освобождения Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков". Будянський фаянсовий завод. 1980-ті рр.

Рис. 1

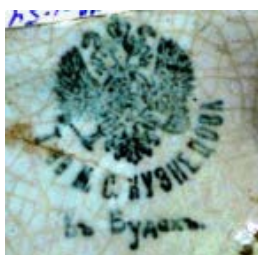

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

Рис. 15

Рис. 16

Рис. 17

Рис. 18

Рис. 19

Рис. 20

Рис. 21

Рис. 22

Рис. 23

Рис. 24

УДК 069.7:75.7.06

Шапошнікова Анастасія Валеріївна

науковий співробітник
відділу "Художня галерея",
Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна
(Чугуїв, Україна)
shaposhnikovanas@gmail.com

Shaposhnikova Anastasiia

Research fellow,
'Art Gallery' Department,
Art-Memorial Museum of I. Y. Repin
(Chuguiv, Ukraine)

ВІЗУАЛЬНИЙ МІФ І ОБРАЗ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ НА КАРТИНАХ ІЗ КОЛЕКЦІЇ ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. Ю. РЕПІНА

VISUAL MYTH AND IMAGE OF SOVIET WOMAN ON THE PAINTINGS FROM THE COLLECTION OF THE ART-MEMORIAL MUSEUM OF I. Y. REPIN

Анотація

На прикладі живописної колекції Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна проведено аналіз картин доби соцреалізму з огляду на їх художню цінність та функцію міфологізації жінки. Розглянуто практичне застосування отриманих результатів дослідження – художня виставка.

Ключові слова: соцреалізм, жіночий портрет, жіночий образ, міфологізація, художня виставка.

Summary

The paintings of the socialist realism period from the Art-Memorial Museum of I. E. Repin picturesque collection are analyzed from the point of view of their artistic value and the function of mythologization of woman. The practical use of the obtained results of this research is the art exhibition.

Key words: Socialist realism, woman (female) portrait, woman image, mythologization, art exhibition.

Залежність і незалежність, війна і мир, нав'язана мультикультурність і національна самоідентифікація: Україна, як і мистецтво, за останні десятиріччя неодноразово опинилися між різними полюсами. Процес боротьби, пошуків, самообману та самоствердження можна простежити й на прикладі творів мистецтва, на полотнах яких фарбами прописані настільки тісно переплетені між собою історія та міфи.

В українських художніх музеях зберігаються колекції, що потребують переосмислення і можуть стати платформою для дискусій, під час яких, як відомо, народжується істина. Саме тому нині є актуальним дослідження мистецьких творів доби соцреалізму та їх аналіз із міфотворчих позицій. Візуалізовані на полотнах конкретні історичні періоди не можна ігнорувати, про них необхідно говорити, якими складними б чи, на перший погляд, недоречними вони б не були, і сприяти тому, аби у відвідувачів виставкових залів виникали питання та бажання знайти на них відповіді.

Порівнянням процесів міфотворення в минулому та на сучасному етапі розвитку суспільства науковці займаються давно (варто згадати праці М. Еліаде, З. Фрейда, К. Юнга, Д. Кемпбелла, В. Войтовича, Г. Скрипник). Як соціокультурний феномен, міф розглядає доцент Львівської національної академії мистецтв Ірина Костюк¹. Одним із напрямів дослідження (Віра Агеєва, Оксана Кісь) є міфи, пов'язані з жіночим образом. При цьому у своїх студіях дослідники здебільшого звертаються до вербального, а не візуального художнього образу. Опосередковано проблемі міфологізації людини у візуальних матеріалах була присвячена виставка до 100-річчя Тетяни Яблонської "І спогади, і мрії" в Національному художньому музеї України, адже кожна сюжетна картина чи портрет, у яких зображено жінку, не лише демонструють художню майстерність і зовнішній образ, а й віддзеркалюють епоху. Карбування відбитка історичного періоду на художньому образі й дослідження художнього твору як поєднання реальності, міфу та мистецтва – малодосліджені теми, в розкритті яких можуть стати в нагоді музейні колекції.

М. Еліаде зазначає, що "часом міфологічна поведінка оживає на наших очах", зауважує, що для європейських суспільств характерне повернення до джерел та осучаснення міфів, та вбачає використання в марксизмі відомих есхатологічних міфів середземноморсько-азійського світу з елементами месіанської та

1 Костюк І. Міф як соціокультурний феномен: функціональне навантаження // ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв. – 2010. – С. 367–378.

іудейсько-християнської ідеології: героїзм та страждання пролетаріату, боротьба Добра зі Злом².

У ХХ ст. міфічні герої та структури з'являються на шпальтах газет, на сторінках художніх книг та на картинах з яскравими образами. Так, у США в коміксах 1940–1950-х рр. стали популярними такі персонажі, як Супервумен та Супергьорл – звичайні жінки та водночас героїні із надприродними здібностями. У СРСР в 1930-х рр. з'явилася “дівчина з веслом”, у 1940-х рр. – “Батьківщина-мати”, які також були і ідеальним образом, і взірцем для наслідування. В Радянському Союзі роль міфотворців належала митцям.

“Довольно грошовых истин. / Из сердца старое вытри. / Улицы – наши кисти. / Площади – наши палитры”, – ці рядки з поезії Володимира Маяковського пропагують створення нових форм у часи, коли мистецтво не віддзеркалювало чи копіювало дійсність, а вибудовувало нову реальність. Тогочасне життя та мистецтво, розчинившись одне в одному, створили власну міфологічну реальність.

Оскільки соцреалістичний живопис мав пропагандистське спрямування, нині його часто піддають критиці, розглядаючи лише з негативного боку. Проте це не зовсім правильно, оскільки це явище цікаве в соціокультурному плані, а багато картин того періоду мають велику художню цінність.

Метою статі є аналіз полотен живописної колекції Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна (далі – ХММ І. Ю. Рєпіна) не лише з мистецтвознавчого погляду, а й з огляду на їх роль у міфологізації жінки.

Умовно колекцію Художньої галереї ХММ І. Ю. Рєпіна можна поділити на два блоки: українське та радянське мистецтво (соціалістичний реалізм). Ядром “радянського” блоку є твори лауреатів Державної премії РРФСР ім. І. Ю. Рєпіна, за час свого існування (1966–1990) присудженої більш ніж 200 митцям. Саме цей блок, що поєднав мистецтвознавчі, культурологічні та соціологічні аспекти, став об'єктом нашого дослідження.

Соцреалізм подолав напруженість між художником, критиком та публікою: всі знали, які теми необхідно розкривати та як схвально відгукуватись на них. Одним із основних жанрів радянського живопису став портрет, який відповідав запитам часу, демонструючи людину у буденних чи героїчних обставинах, у повсякденній праці. Яскравим прикладом нової радянської людини в живописі стала жінка, яка на картинах соцреалістів постала в нових соціальних іпостасях (революціонерка, трудівниця), одночасно зберігаючи свою жіночність і залишаючись жінкою-матір'ю. Саме цю тенденцію спостерігаємо на портретних та жанрових полотнах із музейної колекції.

При створенні картин митці звертали увагу не лише на жіночий образ, а й на умови, в яких його представлено: на роботі, відпочинку, мітингу, урочистих зборах тощо. Оточення не лише є тлом, а й змістовно доповнює композицію. З соціокультурних позицій жіночі портрети з колекції доби соцреалізму умовно можна поділили на дві групи: 1. Жінка і певна професія; 2. Жінка й суспільство.

Жінка і певна професія

Відданим натурі, життю та ідеї суспільно-корисної праці був живописець Георгій Ігнатович Хаджинов. У колекції музею зберігається його “Портрет скульптура Валентини Довгих” 1969 р., на якому зображено молоду жінку на робочому місці, ймовірно, під час перепочинку. Вираз обличчя моделі не випромінює штучну радість, а спокійний та впевнений. Міцна статура, широкі стегна, відкрите обличчя, пухкі щоки з рум'янцем; безформний сірий робочий комбінезон. Постаць жінки майже зливається з тлом, з її робочим місцем. Яскравою “плямою” на картині є червона хустка. Але якщо в 1920-ті рр. низько насунена на лоб та зав'язана на потилиці хустка мала ідейне навантаження (вважалася символом участі жінки в революції, декларацією нової жіночої ролі), на картині 1960-х рр. цей елемент вбрання сприймається інакше, адже він має суто практичне призначення: щоб прикрити волосся, каштанові пасма якого вибиваються з-під хустки. Це наводить на думку, що роль жінки, порівняно з 1920-ми рр., трансформувалася: жінці вже не потрібно боротися, а треба лише сумлінно працювати задля блага держави.

Попри пересічність зовнішності моделі, Г. Хаджинов створив яскравий міфічний образ тогочасної жінки з міцною статурою, яка виконує суспільно корисну працю і нарівні з чоловіками займається фізичною працею.

Твори Андрія Ілліча Курнакова в колекції музею представлені портретами, серед яких – два жіночі: “Портрет учительки Сазонової” та “Портрет кранівниці Афанасьєвої” (обидва 1974 р.). Жіночі образи на цих полотнах розкриті крізь призму професій. Портрет кранівниці належить до низки творів, які демонструють мистецьке захоплення автора працівниками індустрії, і де він не лише зображує людину конкретної професії, а й оточує її відповідними “декораціями”. На полотні бачимо покоління зображення літньої жінки в теплому одязі, яка, спираючись на металеву конструкцію, стоїть на містку над цехом – у прямому сенсі піднесена над іншими. Тлом править зображення виробничого процесу та схематично представлені постаті інших робітників. Поза жінки невимушена: права рука в кишені, в лівій – рукавиці. Погляд відсторонений, обличчя вкривають зморшки, з-під шапки вибілося біляве волосся.

Загадковий, відсутній погляд спостерігаємо й на “Портреті учительки Сазонової”, зображеної під час відпочинку у кріслі. Вона одягнена в червону кофтину та вузьку сіру спідницю за коліно; на плечі накинута темно-рожева хустка. В руках – олівець та блокнот як символи інтелектуальної праці. Інакшим, ніж на

2 Элиаде М. Аспекты мифа. – М., 1996. – С. 182–183.

портреті кранівниці, є тло: приватне помешкання із прикритим покривалом зручним широким кріслом та ледь помітною картиною на стіні. Спільним для обох картин є те, що обидві жінки зображені на сірому тлі; однак якщо постать вчительки контрастує з ним, то фігура кранівниці органічно поєднується з “виробничим пейзажем”, а певні елементи її одягу перегукуються з елементами картини (куртка – кран, шалик та облямівка куртки – форма робітників унизу). Втілені А. Курнаковим образи цілком відповідають суспільному запиту: це – жінки, кожна з яких робить власний внесок у радянську дійсність і може бути типовою представницею своєї професії. Водночас художник створював занадто яскраві та індивідуальні постаті: ми би впізнали кранівницю Афанасьєву серед інших, не кажучи вже про те, що її, здавалося б, звичайний одяг, має певні особливості (наприклад, берет, що обрамлює обличчя робітниці, контурами трохи нагадує капор доби Відродження). У своїх картинах А. Курнаков проявив себе як уважний майстер, який, зображуючи жінку, намагався не втратити індивідуальні риси обличчя навіть при створенні характерних (певною мірою типових, узагальнених) для доби соцреалізму образів.

Для живописних портретів Олексія Павловича Холмогорова, присвячених мешканцям Удмуртії, характерні такі загальні риси: пошук простоти, природності, привабливості в щоденності; життя, пов'язане із суспільно корисною працею. У творчості художника є портретний цикл (що умовно можна назвати “Жінки Удмуртії”), створення якого відбувалося із творчим запалом у сільській місцевості³. Деякі з художніх робіт демонструють те, як картини набувають художньої цінності, коли в них майстерно виражається індивідуальність митця, його ідеї та переконання. І тоді вже не має значення, вважаємо ми хибними ці ідеали нині чи ні, вбачаємо в них пропаганду комуністичних ідей чи щось інше.

У колекції ХММ І. Ю. Рєпіна зберігається картина О. Холмогорова “Портрет Марії Шклярової, директора народного музею” (1984), який можна назвати тонкою психологічною розробкою образу немолодої жінки. Її постать сповнена гідності, погляд дещо суворий і одночасно добрий. Художник написав свою героїню з великою симпатією та теплом, за допомогою світла своєрідно підкреслив її обличчя, створивши портрет конкретної людини із притаманними лише їй рисами. Етнічності образу надають накинута на плечі квітчаста хустка, візерунки на віконній фіранці, орнамент різьбленої рами.

Жінка й суспільство

Жіночі портрети без вказівки на професію належать до групи “Жінка й суспільство”. В них, в історії їх створення чи в назві простежується тенденція до знеособлення жінки й ідентифікації її лише стосовно суспільства, демонстрація її суспільної ролі.

Дмитро Мочальський у картині “Дівчата” відтворив образи, які відразу можна ідентифікувати (чи затаврувати) як образи радянських жінок. Вбрані в ситцеві сукні та хустки, дівчата відпочивають під час перерви на великому будівництві – і не важливо, чи це спорудження БАМу, чи освоєння цілини. Як художник-жанрист, Д. Мочальський яскраво проявив себе саме в “цілинному” циклі. Означене полотно доповнює соцреалістичне бачення теми освоєння земель у Казахстані, яка розкривалася засобами кінематографу, фотографії, художньої літератури і поставала як окрема мистецька реальність, де важка фізична праця романтично представлена реалізацією великих світлих мрій. Сповнені сил, енергії та краси, молоді дівчата є невід'ємною частиною будівництва світлого майбутнього, вони щасливі і не замислюються над тим, задля чого працюють.

Нове соціалістичне мистецтво (не так за змістом, як за формою) спиралося на традиції критичного реалізму минулого століття. Істотну роль відігравала професійна якість робіт. Новий реалізм активно використовував потенціал, традиції та досвід академічної школи, час від часу звертаючись до конкретно-історичного зображення типових подій і характерів, використовуючи драматизацію як сюжетно-композиційний спосіб створення художньої дійсності, показуючи героїнь через їх соціальне походження. Саме це спостерігаємо на полотні Петра Мальцева “Холодні зорі” (1942), драматизму якому додає брунатний колорит картини – колір землі, який символізує повернення жінки до “матері – сирій землі”.

Жіночий образ старішає, навіть у міфі. Зображуючи похилий вік, художники втілювали на полотні драматизм та біль. І тишить лише те, що зустріти старість можна наспівуючи, саджаючи квіти чи картоплю. Таку казково-міфічну картинку закарбовує у свідомості сучасників телебачення. Бо поряд із ідеологічною міфологією тоталітарної держави у будь-якій державі існує міфологія – переважно приховано або у змінений формі, наприклад, рекламі⁴.

Корчомкін Андрій Іванович репрезентує бачення старості крізь призму війни – “Незагоєні рани війни. Самотня старість”: аркуш паперу як згадка. Папірці в руках літньої жінки зображені й на полотні Юрія Кугача “Стара з папером. В приймальні М. І. Калініна” (1956). Образи перегукуються. Дві самотні жінки. Простежується тема жертвності: можна здогадатися, що вони пожертвували своїм спокоєм задля майбутнього країни – віддали своїх дітей, чоловіків на поталу війнам та революціям. І прийняли це. Помітна або прихована

3 Шумилов Е. О людях земли Удмуртской // Искусство. – 1982. – № 5. – С. 29–32.

4 Костюк І. Вказ. праця. – С. 370.

жертвність, на думку деяких дослідників, є провідним лейтмотивом радянської культури⁵. Також робилися спроби підмінити жертвність чимось іншим, наприклад, героїзмом.

Темі жіночих образів присвячені й виконані в 1979 р. Миколою Соломінім етюди до діорами "Мітинг іваново-вознесенських робітників на р. Талка. Народження першої Ради" [1905 рік]: "Жінка з дитиною", "На березі" та "Дівчина в рожевій спідниці".

Працюючи над діорамою, художники М. Соломін та М. Самсонов створили не одну сотню натурних ескізів, попередньо ознайомившись з архівними документами та музейними колекціями, аби зробити зображення історично достеменними. Хоча образи на етюдах досить узагальнені, вони виконані у стилі реалістичного живопису. Три роботи з колекції демонструють різні жіночі образи.

Суворий романтизм революції простежується у втомлених жіночих постатях із темним кольором обличчя, скутістю та вимушеністю у позах. Серед них – жінка-матір (етюд "Жінка з дитиною"), яка чи то ховає-оберігає дитину, чи то уособлює народження нової дійсності.

Етюд "Дівчина в рожевій спідниці" – образ жінки, якій призначені палкі промови, що лунають на мітингу. Її маскулітні риси, дебела постать, рожева спідниця, ситцева квітчаста блуза є ознаками простої "нової радянської жінки", якій не притаманні вишуканість та аристократизм. Її руки складені, ніби демонстрація пасивності, здатності лише слухати й вірити.

Зовсім іншим є образ жінки в капелюшку та дорогому костюмі на етюд "На березі": поставою вона схожа на дівчину в рожевій спідниці, однак є радше тією, проти кого повстають народні маси. Прогулюючись берегом, ця жінка випадково потрапила на мітинг, і усвідомлення дійсності надало рисам її обличчя певної тривожності та безвиході.

Драматичні жіночі образи реалістичного мистецтва створював Віктор Іванович Іванов, нагороджений премією ім. І. Ю. Рєпіна 1989 р. за роботи "Похорон в Ісадах" та "Льодохід". У колекції ХММ І. Ю. Рєпіна знаходяться два ескізи до картини "Похорон в Ісадах" (1962–1983) – портрети Олени Миронівни Єрхової та Поліни Ігошеної, полотна з приглушеним сіро-коричневим колоритом. Обрамлені траурними хустками обличчя жінок здаються надміру сумними, суровими, стриманими. Тут відсутні мрійливі образи нової радянської жінки: бачимо похмурі скорботні обличчя.

Зі світлою шкірою обличчя молодої жінки контрастують її очі з глибокими тінями довкола, що додають образу трагічності. Колір шкіри жінки похилого віку землястий, її порізане зморшками обличчя зливається з хусткою; уста, ніби скривлені від болю, також є своєрідною тінню на обличчі.

Ці ескізи, як і сама картина, підтверджують, що митці доби соцреалізму зображували не тільки позитивні сюжети й жіночі образи, а й зачіпали вічні теми життя і смерті, болю від втрати.

Не оминали художники й теми жінки в приватному житті. Концепція гендерної рівності в радянській час зазнала суттєвих змін. Пригадаймо, як Олександра Коллонтай пропагувала вільне кохання і сексуальну свободу жінки. На підставі правової рівності, залучення жінок до суспільного виробництва, високого рівня освіти в державі в суспільстві утвердилася думка, що фактичного рівноправ'я жінок вже досягнуто. Однак на жінку лягало подвійне навантаження. За радянських часів вона працювала нарівні з чоловіками, при цьому залишаючись матір'ю і домогосподаркою. "Любовь-товарищество это идеал, который нужен пролетариату в ответственный и трудный период борьбы за диктатуру и утверждение своей диктатуры", – писала у своєму зверненні до молоді О. Коллонтай⁶. Однак представники двох статей так і не зрівнялися у обов'язках з ведення домашнього господарства, і ніхто не скасував "буржуазні патріархальні традиції". Підтвердженням подвійної ролі жінки в суспільстві є твір Микити Петровича Фоміна "Вечір", де біля кухонної плити зображено жінку з маленькою дитиною, яка визирає у вікно та бачить там інші освітлені прямокутники-вікна, за якими – та сама картинка, такий самісінький радянський побут.

Досить інтимний портрет "Хустка бабусі" (1975) створив Володимир Микитович Телін. Гарна і приваблива дівчина перед дзеркалом приміряє хустку, уявляючи себе в чужій ролі й насолоджуючись тим, що на неї чекає. Цей образ – своєрідний приклад для наслідування: сумлінно дотримуватися свого соціального призначення, бути дружиною, матір'ю, бабусею. Можна провести паралель із сучасністю, зафіксованою у вірші української поетки Юлії Мусаковської: "У жінок цього селища – вічна по колу хода, / білі плями на сірому: крижма, віночок, фата / і невдовзі остання сорочка, найлегша за всі, / аби вільно ступати у ній по небесній росі. / У жінок цього селища змінюються імена / і спливають обличчя, і дні висихають до дна. / І насуплена дівчинка із ланцюжком золотим / заступає на варту, яку їй довіку нести"⁷.

Приглушений колорит, сіре тло картини "Хустка бабусі" доповнюють сюжетну атмосферу стриманості. Привертають увагу лише квіти на хустці, натякаючи, що ось розквітає жіночність дівчини. Ця картина є

5 Есаулов И. Жертва и жертвенность // Соцреалистический канон. – СПб., 2000. – С. 797

6 Коллонтай А. Дорогу крылатому Эросу! (Письмо к трудящейся молодежи) / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/kollontai/winged_eros.htm (дата обращения: 08.11.2017). – Название с экрана.

7 Мусаковська Ю. Чоловіки, жінки і діти. – Львів, 2015. – С. 77.

прикладом того, як у добу соцреалізму поруч із андрогінним чи мускулінним образом жінки співіснував і її тендітний образ, який апелював до патріархальної жіночої ролі.

Оголена натура не була забороненою в радянській культурі, і митці часто зверталися до неї: пригадайте численні статуї спортсменів у міських парках. З'являлася вона й на живописних полотнах. Петро Тимофійович Фомін у своєму "Липні" реабілітує сексуальність жіночого образу, повертає жінку до лона природи. І справді, з 1960-х рр. візуальні образи жінки наділялися атрибутами молодості та краси: створювалося здатне ефективно працювати, навчатися та перемагати молоде атлетичне "соціальне колективне тіло", позбавлене еротичного підтексту.

Однак нині культ молодості зазнав змін. Репрезентація оголеного жіночого тіла найчастіше зводить жінку до об'єкта, а ідеальне модельне тіло стає еталоном. Сучасне європейське суспільство перетворюється на адептів молодості, яку прославляє візуальна масова культура.

Паралелі між візуальними радянськими міфами та сьогоденням виникають несвідомо. Такі порівняння порушують багато питань і заохочують аналізувати історію та процеси, які нині відбуваються у візуальній культурі, демонструючи активно-дієвий вплив мистецтва на життя⁸. Практичною реалізацією нашого дослідження стала виставка "Жінка у соцреалізмі – соцреалізм у жінці" та текст авторської екскурсії виставкою. Виставка працювала у вересні 2017 р. у виставковій залі Художньої галереї ХММ І. Ю. Репіна; там експонувалося 20 живописних робіт, деякі з яких проаналізовані вище. Питання, які виникали у відвідувачів виставки, підтверджують, що в певному сенсі мети досягнуто. Старше покоління, пригадуючи з деякою ностальгією радянське минуле, погоджувалося, що не все було так яскраво, як представлено на деяких картинах. Молоді люди під час екскурсії ставили серйозні питання, більшість з яких стосувалися сучасного візуального міфу. Порушувалося і питання, чи погано, що люди вірять у створені міфи, які стереотипи існували і існують досі.

Виставка в Художній галереї стала логічним продовженням виставки "Жінка: внутрішній світ vs зовнішність", яка експонувалася у Краєзнавчому відділі ХММ І. Ю. Репіна у березні 2017 р. і була сформована із предметів та фотографій із фондів ХММ І. Ю. Репіна та плакатів із фондів Музею жіночої та гендерної історії.

Представлені на виставках живописні полотна репрезентували образи активної жінки, жінки в скорботі, жінки-трудівниці, жінки-матері, жінки і краси. Нині деякі із цих образів залишилися в минулому, їх замінили інші, такі як жінка-принцеса, бізнесвумен тощо – нові часи, нові міфи.

Розглядаючи візуальний міф як соціокультурний феномен, ми дійшли висновку, що сучасні міфи розвиваються у політичних та соціальних площинах; міф формується у свідомості та впливає на свідомість, спонукає до дії, транслює стереотипи, об'єднує вірою в себе. Це відбувалося в радянські часи, ці процеси тривають досі. Однак аналіз образів спростував стереотип про шаблонність зображення радянської жінки, оскільки на картинах представлені як узагальнені образи, так і яскраві індивідуальні: поруч із кремезними працівницями – тендітні фемінні постаті; жінки, що керують важкою технікою і куховарять ввечері на кухні; радіють життю і фізичній праці; оплакують загиблих.

Візуальна репрезентація – дієвий ідеологічний механізм, за допомогою якого нав'язуються ідеали та зразки для наслідування; створюється нова дійсність. Музеї як інституції, які виконують також освітню функцію, мають акцентувати увагу на міфотворчих властивостях мистецтва, аби давати відвідувачам право вибору – відсторонено розглядати міфічні образи як цікавий культурологічний об'єкт чи ставати частиною цього штучного міфічного світу. Саме тому передбачається і надалі робота з музейною колекцією, її аналіз у мистецькому, культурологічному та соціальному напрямках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бровко М. М. Методологічні аспекти дослідження феномена активності мистецтва / М. М. Бровко // Гуманітарний часопис. Збірник наукових праць / Національний аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського "Харківський авіаційний ін-т". – Харків: [б. в.], 2004. – № 1. – С. 17.
2. Есаулов И. Жертва и жертвенность // Соцреалистический канон. Сборник статей / Под общ. ред. Х. Гюнтера и Е. Добренко. – Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. – С. 797.
3. Коллонтай А. Дорогу крылатому Эросу! (Письмо к трудящейся молодежи) / [Электронный ресурс]: Marxists' Internet Archive. Русский отдел. Александра Михайловна Коллонтай. 1872–1952. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/kollontai/winged_eros.htm (дата обращения: 08.11.2017). – Название с экрана.
4. Костюк І. Міф як соціокультурний феномен: функціональне навантаження / Ірина Костюк // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2010. – Вип. 21. – С. 367–378.
5. Мусаковська Ю. Чоловіки, жінки і діти [збірка поезій] / Юлія Мусаковська. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. – 128 с.

⁸ Бровко М. Методологічні аспекти дослідження феномена активності мистецтва // Гуманітарний часопис. – 2004. – № 1. – С. 17.

6. Шумилов Е. О людях земли Удмурской / Е. Шумилов // Искусство. – 1982. – № 5. – С. 29–32.

7. Элиаде М. Аспекты мифа / Перевод с фр. В. Большакова. Статья, комментарии Е. Строгановой. – Москва: Инвест – ППП, 1996. – 240 с.

REFERENCES

1. Brovko M. M. Metodolohichni aspekty doslidzhennia fenomena aktyvnosti mystetstva / M. M. Brovko // Humanitarnyi chasopys. Zbirnyk naukovykh prats / Natsionalnyi aerokosmichnyi un-t im. M. Ye. Zhukovskoho "Kharkivskiy aviatsiinyi in-t". – Kharkiv: [b. v.], 2004. – № 1. – S. 17.

2. Esaulov Y. Zhertva y zhertvennost // Sotsrealystycheskyi kanon. Sbornyk statei / Pod obshch. red. Kh. Hiuntera y E. Dobrenko. – Sankt-Peterburh: Akademicheskyyi proekt, 2000. – S. 797.

3. Kollontai A. Dorohu krylatomu Erosu! (Pysmo k trudiashcheisia molodezhy) / [Elektronnyi resurs]: Marxists Internet Archive. Russkij otdel. Aleksandra Mykhailovna Kollontai. 1872–1952. – Rezhym dostupa: https://www.marxists.org/russkij/kollontai/winged_eros.htm (data obrashcheniya: 08.11.2017). – Nazvanye s ekrana.

4. Kostyuk I. Mif yak sotsiokulturnyi fenomen: funktsionalne navantazhennia / Iryna Kostyuk // Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv. – 2010. – Vyp. 21. – S. 367–378.

5. Musakovska Yu. Choloviky, zhinky i dity [zbirka poezii] / Yuliia Musakovska. – Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2015. – 128 s.

6. Shumylov E. O liudiakh zemly Udmurskoi / E. Shumylov // Yskusstvo. – 1982. – № 5. – S. 29–32.

7. Elyade M. Aspekty myfa / Perevod s fr. V. Bolshakova. Statia, kommentaryy E. Strohanovoi. – Moskva: Ynvest – PPP, 1996. – 240 s.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Худ. Курнаков А. І. Портрет кранівниці Афанас'євої. 1974 р.

Рис. 2. Худ. Телін В. М. Хустка бабусі. 1975 р.

Рис. 3. Афіша до виставки "Жінка у соцреалізмі – соцреалізм у жінці". 2017 р.

Рис. 4. Фотографія з відкриття виставки "Жінка у соцреалізмі – соцреалізм у жінці". 2017 р.

Рис. 1

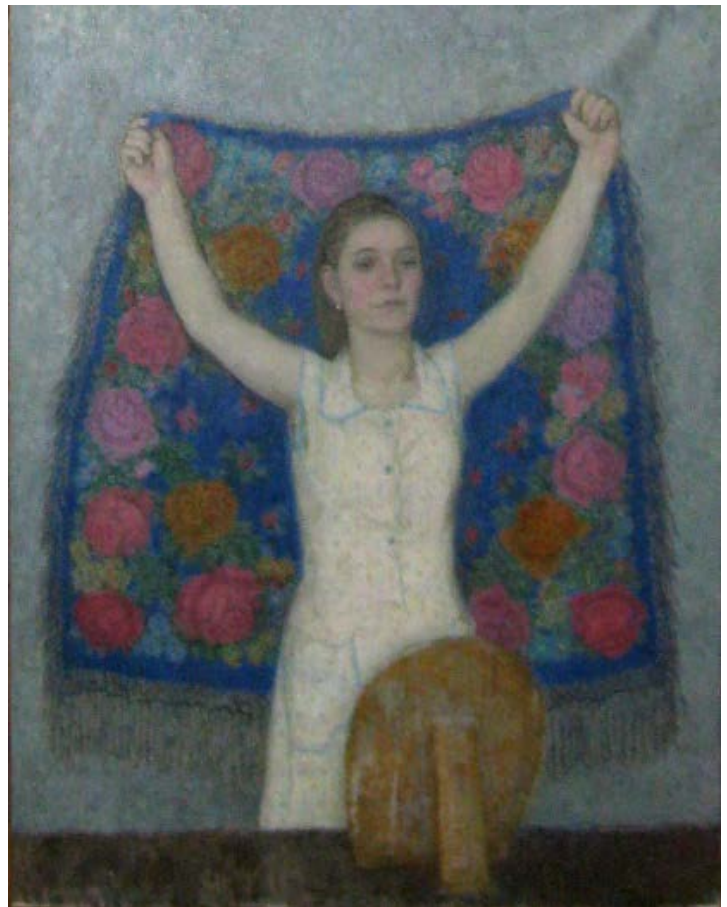

Рис. 2

**Жінка у
соцреалізмі –
соцреалізм
у жінці**

**Візуальні міфи
та жіночий образ**

**Відкриття
виставки та
авторська
екскурсія
28.09.2017
о 15:00**

**м. Чугуїв,
пл. Соборна, 2,
Художня галерея.
Тел: (05746) 4-11-43**

Рис. 3

Рис. 4

УДК 94(477)069(1–4)

Черзік Наталія Юріївнастарший науковий співробітник
відділу науково-експозиційної роботи,
Національний заповідник "Хортиця"
(Запоріжжя, Україна)
N-Cherhik@i.ua**Cherhik Natalia**Senior Research fellow,
Department of scientific-exposition activities,
National Reserve 'Khortytsya'
(Zaporizhzhya, Ukraine)**ПЛЕНЕРНА ЕКСПОЗИЦІЯ НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ У ПРОЕКТАХ ЛЬВІВСЬКОЇ ФІЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО
СПЕЦІАЛЬНОГО НАУКОВО-РЕСТАВРАЦІЙНОГО ПРОЕКТНОГО ІНСТИТУТУ "УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ"****OPEN-AIR EXHIBITION ON THE KHORTYTSYA ISLAND IN THE PROJECTS OF LVIV BRANCH OF UKRAINIAN
SPECIAL SCIENTIFIC AND RESTORATION DESIGN INSTITUTE 'UKRPROEKTRESTAVRATSIYA'****Анотація**

В статті розглядається Архітектурно-етнографічний комплекс історії запорозького козацтва на о. Хортиця, спроектований у 1989–1992 рр. фахівцями Львівської філії Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту "Укрпроектреставрація" Держбуду УРСР. Окреслено об'єктивні й суб'єктивні фактори впливу на обрання моделі інтерпретації образу Запорозької Січі у формі експозиції просто неба на о. Хортиця. В контексті даного дослідження у поняття "модель" покладено зміст, структуру, склад та методи побудови згаданої плернерної експозиції.

Ключові слова: острів Хортиця, плернерна експозиція, експозиція просто неба, модель, інтерпретація, образ, Запорозька Січ, архітектурно-етнографічний комплекс, реконструкція, реставрація, відтворення.

Summary

This article is about the architectural and ethnographic complex of the history of the Zaporozhian Cossacks. This complex was designed in 1989–1992. The projects were prepared by the specialists of Lviv Branch Ukrainian Scientific and Restoration Design Institute 'Ukrproektrestavratiya'. This article demonstrated objective and subjective factors which influenced the choice of interpretational model of image of Zaporozhian Sich in the form of open-air exposition on the Khortytsya Island. In the context of this study the word 'model' denotes: content, structure, composition, method of creating an exposition.

Key words: Khortytsya Island, open-air exposition, model, interpretation, image, Zaporozhian Sich, architectural and ethnographic complex, reconstruction, restoration, re-creation.

Об'єктом дослідження статті є Архітектурно-етнографічний комплекс історії запорізького козацтва на о. Хортиця, спроектований протягом 1989–1992 рр. спеціалістами Львівської філії Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту "Укрпроектреставрація" Держбуду УРСР (далі – ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація"). Предметом дослідження є модель інтерпретації образу Запорозької Січі у проектах ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація". Під поняттям "модель" у контексті даного дослідження ми розуміємо зміст, структуру, склад та методи побудови згаданої плернерної експозиції.

Роботі ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація" за означеною темою присвячені статті та тези доповідей на наукових конференціях. В. В. Кошлатий, В. О. Ленченко, В. П. Урбанович і В. М. Слободян представили власні погляди на розташування експозиції, її модель та джерела проектування¹. О. І. Кириченко та Н. В. Соколова

¹ Кириченко О., Соколова Н. До питання створення козацького меморіалу на о-ві Хортиця // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. III. – К., 1993. – С. 63–68; Кошлатий В. Певний погляд на концепцію етнографічного комплексу "Січ" на о. Хортиці // Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 42–44; Ленченко В. До проблеми відтворення Запорозької Січі на о. Хортиці // Там само. – С. 32–39; Урбанович Б., Слободян В. До питання формування архітектурно-етнографічного комплексу історії запорозького козацтва на о. Хортиці // Там само. – С. 30–32.

коротко описали склад комплексу, вказали на відсутність джерел для проектування деяких об'єктів, а також на суперечливі дані щодо внутрішнього облаштування об'єктів². О. Є. Борисенко та І. І. Лиман у межах полеміки щодо проектування "Церкви Покрови Пресвятої Богородиці" для історико-культурного комплексу "Запорозька Січ" звернулися до проекту реконструкції Троїцької церкви із с. Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської обл., виконаного фахівцями ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація"³. Варто зазначити, що деякі твердження згаданих авторів кардинально відрізняються. Наприклад, В. Ленченко спростував думку своїх львівських колег про відсутність документально-графічних матеріалів щодо запорозьких січей, зазначивши кілька десятків їх описів, планів та креслень. Розбіжності спостерігаємо у визначенні методів побудови комплексу та його об'єму. В. Кошлатий наполягав на тому, що, зважаючи на "достовірні описи Чортомлицької Січі й архівні документи Підпільненської, є можливим повною мірою відтворити близький до оригіналу історичний комплекс Січі"⁴. В. Урбанович і В. Слободян вважали неможливим "...в повному обсязі реконструювати будь-яку конкретну форму життя та діяльності козацтва у конкретний період", тому пропонували сформулювати архітектурно-етнографічний комплекс як "...зібраний образ життя і побуту запорозького козацтва"⁵. І. Лиман звертав увагу на критичні відгуки науковців щодо львівського проекту відновлення Троїцької церкви (рештки храму в 1989–1992 рр. планували перевезти із с. Пустовійтівка на Хортицю)⁶. Натомість О. Борисенко стверджувала, що відгуки науковців були позитивними⁷.

Факт таких розбіжностей потребує аналізу запропонованого львівськими архітекторами варіанта реконструкції Запорозької Січі і порушує питання (якому присвячене дане дослідження) про об'єктивні та суб'єктивні фактори впливу на обрання спеціалістами ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація" моделі інтерпретації образу Запорозької Січі. Об'єктивними фактами можна визнати, наприклад, суспільно-політичну та економічну ситуацію в країні. Суб'єктивним є особистісний фактор: авторське сприйняття Запорозької Січі, персональний рівень опанування джерельної бази з історії запорозького козацтва, етнокультурні локальні впливи на осіб, дотичних до створення експозиції просто неба на о. Хортиця.

З огляду на проблему, метою дослідження є виявлення означених об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу. В межах даної статті зроблено аналіз представленого львівськими архітекторами варіанта пленерної експозиції щодо змісту, вибору місцевості, структури і складу, джерел та методів її створення.

Історія створення на о. Хортиця пленерної експозиції почалася з Постанови Ради Міністрів України № 911 від 18.09.1965 "Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва", за якою о. Хортиця оголошувався Державним історико-культурним заповідником (далі – ДІКЗ)⁸. На території заповідника передбачалося створення тематичного садово-декоративного парку, побудови музею-панорами й облаштування етнографічного музею просто неба у вигляді Запорозької Січі⁹. Протягом 1965–1969 рр. було проведено кілька конкурсів на кращий проект заповідника та історико-меморіального комплексу, однак жоден із них не мав позитивних результатів¹⁰. У зв'язку із цим, а також через посилення антиукраїнських впливів, у 1973 р. Запорізьким обкомом КПУ було вирішено "передбачену проектом етнографічну частину

2 Кириченко О., Соколова Н. Вказ. праця. – С. 63–68.

3 Борисенко О. До питання будівництва Січової Покровської церкви в історико-культурному комплексі "Запорозька Січ" на о. Хортиця. Наукове обґрунтування // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя, 2006. – С. 218–227. Її ж. Спроба реконструкції січової церкви у історико-етнографічному комплексі "Запорозька Січ" на острові Хортиця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 84–89; Її ж. Якою бути козацькій церкві на о. Хортиці? / Запорозька Січ. – 7 червня 2005; Лиман І. Зведення Покровської церкви комплексу "Запорозька Січ" на Хортиці: безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/culture/liman_pokrova.htm (дата звернення: 18.11.2017). – Названіє с екрана; Лыман И. Войсковой собор в Екатеринодаре – потенциальный образец для воссоздания сечевой Покровской церкв // Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность. – Краснодар, 2007. – С. 257–260 / [Ел. ресурс]: История казачества XV–XXI вв. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/l/liman_vsobor.htm (дата звернення 18.1.2017) – Названіє с екрана.

4 Кошлатий В. Певний погляд... – С. 43.

5 Урбанович В., Слободян В. До питання формування... – С. 31.

6 Лиман І. Зведення Покровської церкви...; Его же. Войсковой собор в Екатеринодаре...

7 Борисенко О. До питання будівництва ... – С. 219; Її ж. Якою бути козацькій церкві...

8 Постанова Ради Міністрів України про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст. – К., 1997. – С. 44.

9 З програми відкритого конкурсу на проект історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця // Там само. – С. 152.

10 Інформація заступника голови Держбуду УРСР В. Д. Єлізарова Раді Міністрів України про хід роботи по будівництву меморіального комплексу на о. Хортиця // Там само. – С. 319–320.

меморіального комплексу” не споруджувати¹¹. Повернутися до ідеї створення на о. Хортиця експозиції просто неба, присвяченої запорозькому козацтву, вдалося лише в кін. 1980-х рр. – у період проголошення змін у всіх системах СРСР, в час намагань реорганізувати економічну й соціальну сфери, радикально змінити зовнішньополітичний курс держави, розширити демократію та гласність, здійснити критичну переоцінку минулого. В культурній сфері доба “перебудови” позначилася сплеском національного самоусвідомлення. Саме в такому історичному контексті в 1988 р. директор ДІКЗ О. І. Кириченко розробив “План будівництва етнографічного комплексу «Січ»”, згідно з яким Заповідник укладав угоди з ЛФ НРПІ “Укрпроектреставрація” на виготовлення проектної документації¹²: концепцій, ескізних проектів, історичних довідок, наукових обґрунтувань, рецензій, ілюстрацій (фотографії, креслення, схеми, масштабні моделі). Надані в 1989–1992 рр. інститутом документи зберігаються в науковому архіві Національного заповідника “Хортиця” (далі – НА НЗХ). Частина цього фонду становить джерельну базу даного дослідження.

Зміст експозиції визначає поняття Архітектурно-етнографічного комплексу історії запорозького козацтва, в межах якого передбачався показ об’єктів різного призначення: фортифікація, адміністративні будівлі, житло, господарчі будівлі, ремісничі майстерні. Комплекс мав постати у вигляді “зібраного образу життя і побуту запорозького козацтва” і “максимально повно відтворити побут, політику, військову і господарську діяльність козацтва на всьому історичному періоді його існування”¹³. **Структурно** комплекс поділявся на експозиційні групи: “Січ”, “Форпост”, “Бойовий табір з возів”, “Зимівник”, “Гард”, “Пристань з човнами”¹⁴. Для створення комплексу був обраний о. Велика Хортиця. Такий вибір **місцевості** львівські архітектори пояснили тим, що цей острів – “єдине тісно пов’язане із запорожцями місце, що збереглося”¹⁵. Ймовірно, малося на увазі те, що місця локалізації запорозьких січей XVII–XVIII ст. в 1959 р. були затоплені Каховським водосховищем. Будівництво “Січі” передбачалося у північно-східній частині острова¹⁶, живописні місцини якого, на думку тодішнього завідувача відділу “Запорозька Січ” ДІКЗ В. П. Кошлатого, були характерні для запорозьких столиць: на південь від зони забудови розташована вкрита степовою рослинністю рівнина, із заходу – балка Совутина з байрачною рослинністю та різнотрав’ям, з північного боку відкривається краєвид на Дніпро¹⁷. Локалізація інших частин комплексу розробниками не позначена.

Склад експозиції. “Січ” складалася із “Внутрішнього Коша” та прилегло до нього “Зовнішнього Коша” (передмістя). У “Внутрішньому Коші” передбачалося розмістити: вежу-дзвіницю, храм, курені та скарбниці Хортицької, Базавлуцької, Чортотлицької, Кам’янської, Покровської Січей, будинок духовенства й школу, канцелярію, будинок кошового, пушкарню, вали та рови різних конструкцій, “вовчі ями”, оборонні вежі – всього 30 об’єктів. У “Зовнішньому Коші” мали постати: конюшня, пекарня, возівня, майстерня бондаря, шевська майстерня, кошара, гончарня, гончарна піч, майстерня поворозника, важниця, саж, винниця, хлів, погріб, “грецька хата”, корчма, комора-льодник, хати, ятки, повітки, криниці, кузні – всього 47 об’єктів, скомпонованих у своєрідні ремісничі двори¹⁸. Оточена ровом і валом із гостроколом і бійницями архітектурна група “**Форпост**” містила: курган із сигнальною вежею, сторожову хату, конюшню, криницю, вежу-маяк¹⁹.

11 Лист першого секретаря Запорозького обкому КПУ М. М. Всеволозького ЦК Компартії України про необхідність здійснення змін в експозиційному плані меморіального комплексу на о. Хортиця // Там само. – С. 338.

12 План будівництва етнографічного комплексу “Січ”. 1988 р. // Науковий архів Національного заповідника “Хортиця” (далі – НА НЗХ). – Спр. 575. – Арк. 2–4.

13 *Урбанович Б., Слободян В.* Концепція формування архітектурно-етнографічного комплексу історії запорозького козацтва на о. Хортиці // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорозького козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі. Історична довідка та науково-методичне обґрунтування на формування комплексу [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація” (далі – УСНРПІ “Укрпроектреставрація”). Львівський філіал]. – Т. I, кн. 1. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 9. – Арк. 5–6.

14 Там само. – Арк. 7.

15 *Урбанович Б., Слободян В.* Концепція формування... – Арк. 5; *Їх же.* До питання формування архітектурно-етнографічного комплексу... – С. 30.

16 Ескізний проект планування території комплексу Січ // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорозького козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі [Держбуд УРСР. УСНРПІ “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. II. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 3. – На 8 арк.: 4 креслення; Робочі креслення генерального плану території внутрішнього Коша // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорозького козацтва на о. Хортиця [Держбуд УРСР. УСНРПІ “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. VI. – Львів, 1992 // НА НЗХ. – Спр. 157. – На 20 арк.: 13 креслень.

17 *Кошлатий В.* Концепція архітектурно-етнографічного комплексу “Запорозька Січ” на о. Хортиці // НА НЗХ. – Спр. 313. – Арк. 2.

18 *Кошлатий В.* Концепція архітектурно-етнографічного комплексу... – Арк. 12–13; Ескізний проект планування території комплексу Січ... – Арк. 5; Робочі креслення генерального плану території внутрішнього Коша... – Арк. 8–9.

19 *Урбанович Б., Слободян В.* Архітектурна група форпосту // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорозького козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі. Історична довідка та науково-методичне обґрунтування на формування

У **“Зимівнику”** мали наміри показати: хату господаря, вітряк, будівлі для утримання худоби та зберігання збіжжя²⁰. **“Табір з возів”** мав бути прямокутним табором, збудованим із подвійного ряду возів (6 у передньому і 7 у внутрішньому рядах), встановлених на валу; під возами із внутрішнього боку валу – викопані шанці; перед табором – “вовчі ями”; усередині табору: шатро отамана, три шатра старшини, два намети для козаків, віз і т. зв. “гуляй-городок”²¹. **“Гард”** мав складатися із власне гардової перегородки, літньої та зимової рибальні (споруди для тимчасового перебування рибалок), споруд для переробки риби (повіток)²². Деталізації щодо складу **“Пристані з човнами”** не представлено.

При створенні кожного з об’єктів архітектори використали **джерела та літературу** другої пол. XIX ст. – поч. 1990-х рр.: статті та монографії, публікації джерел доби козацтва, звіти про археологічні та етнографічні експедиції²³.

Фахівці ЛФ НРПІ “Укрпроектреставрація” узагальнили наведені у публікаціях факти про конструктивні особливості різних видів і типів будівель, організацію поселень, промислів, укріплень, форпостів у Запорозжжі, Гетьманщині, Слобідській Україні, на землях Задунайського і Чорноморського війська. В основу деяких проектів покладено архітектурні особливості споруд західних районів України. Наприклад, “Сторожова хата” з архітектурної групи “Форпост” створена на основі реконструкції виявленої етнографічною експедицією

комплексу [Держбуд УРСР. УСНРПІ “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. I, кн. 1. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 9. – Арк. 28–35.

20 *Урбанович Б., Слободян В.* Зимівник // Там само. – Арк. 36–46.

21 *Урбанович Б., Слободян В.* Табір // Там само. – Арк. 47–52.

22 *Греділь Б.* Рибальський гард // Історико-архітектурна довідка до музею Запорізького козацтва на о. Хортиця [Держбуд УРСР. УСНРПІ “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. II, кн. 1. – Львів, 1991 // НА НЗХ. – Спр. 8. – Арк. 47–56.

23 Основні з них: *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; *Багалій Д.* Історія Слобідської України // Прапор. – 1988. – № 12; *Його ж.* Історія Слобідської України. – Харків, 1918; *Бантыш-Каменский М.* История Малой России. – СПб., 1903; *Голобуцький В.* Гомін, гомін по діброві... – К., 1968; *Його ж.* Запорозьке козацтво. – К., 1957; *Його ж.* Черноморське козацтво. – К., 1956; *Головацький Я.* Запорозьці в Банате // Науковий збірник, издаваний літературним обществом Галицько-Русської Матиці. – Львів, 1867; *Записки Манштейна о России 1727–1744 гг.* // Приложение к Русской старине. – СПб., 1875; *Козловський А., Ільїнський В.* Звіт про археологічну експедицію на місці Кам’янської Січі у 1990 р.; *Кашченко А.* Оповідання про славне військо запорізьке низове (коротка історія війська запорізького). – Катеринослав-Ляйпціг, 1917; *Кищенко М.* Хортиця в героїці та легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 3. – 1862; *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь // Киевская старина. – 1883. – Т. 5; *Короленко П.* Черноморцы. – СПб., 1874; *Кухаренко Я.* Збірник творів – К., 1888; *Климович Ю.* Сторожова козацька хата 1689 р. // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 4; Велика історія України від найдавніших часів до 1923 р. зі вступом Д-ра Івана Крип’якевича, зладив Микола Голубець. – Львів, 1935; *Ленченко В.* Листи кошового отамана Петра Калнищевського, 1763 р. про устрій Запорізької Січі // Пам’ятки України. – 1989. – № 3; *Його ж.* Остання козацька столиця на Дніпрі // Пам’ятки України. – 1989. – № 2; *Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І.* Як козаки воювали. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990; *Надхін Г.* Память о Запорожье и о последних днях запорожской Сечи // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 3. – 1876; Описание имений, принадлежавших Гетману Данилу Апостолу // Материалы для отечественной истории. – К., 1853; *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и о казаках вообще. – М., 1847; *Самойлович В.* Народна творчість в архітектурі сільського житла. – К., 1916; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша запорожского. – Одесса, 1885; *Сокульський А.* Звіт про археологічну експедицію на місці Кам’янської Січі у 1974 р.; *Стороженко О.* Твори. – К., 1951; *Телегін Д.* Козацька сторожа // Пам’ятки України. – 1979. – № 1; Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842; *Шероцкий К.* Живописное убранство украинского дома // Искусство в Южной России. – К., 1913; *Эварницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1887, 1988; *Его же.* Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903; *Его же.* Очерки по истории Запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб., 1889; *Его же.* Число и порядок Запорожских сечей // Киевская старина. – 1884; *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків // Жовтень. – 1988. – № 5–7; *Його ж.* Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990; *Его же.* История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1990; *Яценко-Зеленский Л.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 гг. – Катеринослав, 1915; Акты Юго-Западной России. – Т. XI. – № 5; Записки Одесского общества истории и древностей. – 1867. – Т. VI, VII; 1882. – Т. XIV; Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владения российской империи землям 1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1888. – Т. 7; Записка протоирея Григория Кремьянского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1867. – Т. 6; *Podhorodecki L.* Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1978; *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Krakow, 1986.

АН УРСР в с. Фльорине Вінницької обл. сторожової хати 1680 р.²⁴; прототипами веж стали вежі та дзвіниці населених пунктів Львівської та Івано-Франківської обл.²⁵. Пропозиція об'єднати "Січову школу" і "Будинок духовенства" під одним дахом базувалася на факті, що майже до поч. ХХ ст. в Україні (в Галичині – до Другої світової війни) класні кімнати та житло вчителя здебільшого знаходилися в одній будівлі, розділені сіньми²⁶. Вплив архітектурних традицій Карпатського регіону знайшов відображення у пропозиції додати до "Січового храму" такий елемент, як опасання²⁷.

Використані ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація" джерела отримали схвальну оцінку. Т. В. Косьміна у своїй рецензії на проектну документацію зазначила: "Приємно вражає ґрунтовність джерельної бази, вивчення матеріалів якої солідно аргументує вибір об'єктів для відтворення в експозиції. <...> І тут слід максимально використати прекрасний матеріал «Історичної довідки та науково-методичного обґрунтування формування комплексу» – автори Урбанович Б. П. та Слободян В. М. <...> Саме цей матеріал заслуговує на високу оцінку: і текстуальна аргументація джерелознавчою базою, і сумлінно складена бібліографія. Матеріал цього тому заслуговує бути виданий друком <...>"²⁸.

Методи. Архітектори ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація" вважали доцільним перевезення автентичних споруд або будівель пізнішого часу, що зберегли риси традиційного народного будівництва регіону. Однак представлена Інститутом документація демонструє орієнтування не на пошук таких об'єктів, а на пошук джерел із описом аналогів відповідних типів споруд із Запорозжя та "етнічно-українських територій"²⁹. Як було сказано, внаслідок творчого переосмислення викладених у публікаціях фактів та їх адаптації до тематики експозиції і топографічних умов її локалізації проєктанти представили кожну споруду окремо і комплекс у цілому у вигляді узагальненого образу.

Досить виділяється методика зведення козацького храму. Згідно із Рішенням Виконавчого комітету Роменської районної Ради народних депутатів № 160 від 19.09.1989, пам'ятку архітектури Троїцьку церкву в с. Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської обл. слід було передати ДІКЗ для експонування в архітектурно-етнографічному комплексі "Січ". У листопаді 1989 р. представники ДІКЗ та ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація" оглянули та прозондували пам'ятку для виявлення пізніших прибудов. Для проведення демонтажу, перевезення і реконструкції нижнього ярусу на новому місці провели маркування збережених частин, підготували схеми маркування конструктивних елементів будівлі. За результатами огляду був складений "Акт технічного стану" про те, що пам'ятка зазнала значних втрат і продовжувала руйнуватися, об'єм церкви майже не зберігся, за винятком зрубу стін висотою бл. 4 м. Враховуючи аварійний стан храму, співробітники ЛФ НРПІ "Укрпроектреставрація" склали "Реставраційне завдання на розробку науково-проектної документації". Відтворення первісного вигляду церкви пропонувалося на підставі графо-аналітичного порівняння пропорцій збережених частин будови з перспективою цілісної реставрації з максимальним збереженням старого матеріалу³⁰.

24 Урбанович Б., Слободян В. Архітектурна група форпосту... – Арк. 29–30.

25 Греділь Б. Січова дзвіниця // Історико-архітектурна довідка до музею Запорізького козацтва на о. Хортиця [Держбуд УРСР. УСНРПІ "Укрпроектреставрація". Львівський філіал]. – Т. II, кн. 1. – Львів, 1991 // НА НЗХ. – Спр. 8. – Арк. 9–42.

26 Греділь Б. Будинок духовенства, школа // Там само. – Арк. 7.

27 Логвин Г., Самойлович В., Чепелик В., Яблонський Д. Экспертное заключение на объект "Сечевая церковь" на о. Хортица". – Киев, февраль–апрель 1993 г. // Лист Директору Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця Е. П. Хрипко від Президента Української Академії архітектури В. Г. Штолько на № 49 від 4.03.93 / Додаток: Експертний висновок на 10 арк. [Вхідна кореспонденція 1993 р. / Реєстраційний № 96 від 27.04.93] // НА НЗХ. – Спр. 300 "Рецензії та зауваження по комплексу "Січ". – Арк. 26–27.

28 Косьміна Т. Рецензія на матеріали 5 книг архітектурно-етнографічного комплексу запорізького козацтва на о. Хортиця, які напрацьовані Львівським проектним інститутом "Укрпроектреставрація" згідно темзавдання заповідника // НА НЗХ. – Спр. 300 "Рецензії та зауваження по комплексу "Січ". – Арк. 18.

29 Урбанович Б., Слободян В. Концепція формування ... – Арк. 6–7; Вони ж. До питання формування архітектурно-етнографічного комплексу... – С. 31.

30 Пам'ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області. Комплексні наукові дослідження. Обміри [Держбуд УРСР. УСНРПІ "Укрпроектреставрація". Львівський філіал]. – Т. II, кн. 1. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 49. – На 10 арк.: 7 креслень; Пам'ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області. Комплексні наукові дослідження. Зондажі [Держбуд УРСР. УСНРПІ "Укрпроектреставрація". Львівський філіал]. – Т. II, Кн. 3. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 25. – На 21 арк.: 14 фотографій; Пам'ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка, Роменського району Сумської області. Робочі креслення. Маркування конструктивних елементів [Держбуд УРСР. УСНРПІ "Укрпроектреставрація". Львівський філіал]. – Т. III. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 35. – На 6 арк.: 3 креслення; Пам'ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області. Попередні роботи [Держбуд УРСР. УСНРПІ "Укрпроектреставрація". Львівський філіал]. – Т. I, кн. 1. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 29. – На 38 арк.: 1 креслення, 1 табл., 21 фото; Пам'ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка,

Т. В. Косьміна позитивно відгукнулася про роботу проектного інституту, підкресливши її “відверту концептуально-планову орієнтацію на створення «новобуду» <...> шляхом історико-архітектурно-етнографічних реконструкцій на базі існуючих джерельних основ”³¹, тоді як автори проекту створення комплексу вживали терміни “реставрація”, “реконструкція”, “відтворення”. Виникає питання, чи можна їх застосовувати до “новоствореної” плернерної експозиції, адже такі терміни стосуються автентичних об’єктів пам’яткоохоронної діяльності? Для з’ясування цього звернемося до статті Л. В. Прибеги “Реставраційні реконструкції в пам’яткоохоронній практиці України”. Пояснюючи різні види реставраційної реконструкції пам’яток архітектури, автор зазначав, що *реставраційне відтворення* можна проводити за наявності самої пам’ятки та вичерпної інформації про її об’ємно-просторову структуру, архітектурно-художні особливості й конструктивно-технічне рішення³². Термін *реставраційна копія* застосовується до об’єктів, побудованих із недовговічних матеріалів. При цьому заміна частин пам’ятки можлива із застосуванням традиційних матеріалів і технічних прийомів будівництва³³. В музеях просто неба використовуються терміни *реставраційна репродукція* (перевезені демонтовані об’єкти збираються на місці в тій самій формі і з тих самих конструкцій)³⁴ та *реставраційне суміщення* (привезені з різних дворів будівлі компонується в одній просторовій структурі за принципом регіональної спільності)³⁵.

При відтворенні історичної споруди, інформація про архітектурний вигляд якої неповна, виконується *реставраційна рекомпозиція*, що передбачає відбудову об’єкта на його залишках або місці розташування. Цей метод ґрунтується на вивченні руїн і місця, пошуках аналогів та іконографічного матеріалу, вербальних описів та архівних джерел, досвіді реставратора. Безперечно, це буде суб’єктивне бачення, а реконструйована форма матиме гіпотетичний характер³⁶. Реконструкцію об’єктів, які з різних причин перестали існувати, Л. В. Прибега називає *реставраційною реконструкцією рекомпозитивного характеру*. Прикладом таких експозицій є садиби І. П. Котляревського у Полтаві та І. Я. Франка в с. Нагуєвичі (в 1951–2009 рр. – с. Івана-Франка) на Львівщині, Шевченкова оселя в с. Моринці та хата в с. Шевченкове (колишнє с. Кирилівка). Згадані плернерні об’єкти та їх експозиції створені на основі образотворчих, літературних та архівних джерел, польових матеріалів, вивчення будівельних аналогів тощо. Історична достовірність відтворених таким чином споруд досить сумнівна. Однак претензії не виникають, оскільки ці новотвори “...виконують, передусім, роль символів нагадування, виявляють меморіальність відповідних місць”³⁷.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що терміни *реставраційне відтворення*, *реставраційна копія*, *реставраційна репродукція*, *реставраційне суміщення* спеціалісти ЛФ НРПІ “Укрпроектреставрація” не застосовували, оскільки ці методи стосуються роботи з автентичними будівлями або їх рештками. Запропонована ЛФ НРПІ “Укрпроектреставрація” методика зведення Січового храму подібна до поняття *реставраційна рекомпозиція* (з уточненням, що рештки пам’ятки планували демонтувати й перевезти). Методика зведення решти споруд близька до поняття *реставраційна реконструкція рекомпозитивного характеру* (із зазначенням, що такі споруди на о. Хортиці ніколи не існували, на відміну від перелічених Л. В. Прибегою об’єктів). Тож, застосування термінів *реставрація*, *реконструкція*, *відтворення* не відповідає суті запропонованих ЛФ НРПІ “Укрпроектреставрація” робіт зі зведення архітектурно-етнографічного комплексу.

Таким чином, плернерна експозиція на о. Хортиця була розроблена фахівцями ЛФ НРПІ “Укрпроектреставрація” у сприятливій атмосфері національного відродження. Джерелами проектування були наукові публікації кін. ХІХ – кін. ХХ ст. Зміст експозиції – демонстрація історії запорозького козацтва засобами архітектури. Структура комплексу містить такі компоненти, як “Січ”, “Форпост”, “Бойовий табір з возів”, “Зимівник”, “Гард”, “Пристань з човнами”. Найповніший варіант експозиції налічує бл. 100 об’єктів показу, метод спорудження яких потребує уточнення. Найбільш доречним можна вважати термін *рекомпозиція* як похідний від понять *реставраційна рекомпозиція* та *реставраційна реконструкція рекомпозитивного характеру*.

Перспективами подальшого дослідження є з’ясування проблем термінологічного характеру (коректність застосування терміну “етнографічний”; дефініція означення методів зведення об’єктів комплексу), а також

Роменського району Сумської області. Ескізний проект реставрації [Держбуд УРСР. УСНРПІ “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. ІІІ. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 41. – На 14 арк.: 5 креслень; Пам’ятка дерев’яної архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовітівка, Роменського району Сумської області. Робочі креслення реставрації [Держбуд УРСР. УСНРПІ “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. ІV. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 24. – На 21 арк.: 17 креслень.

31 Косьміна Т. Рецензія на матеріали 5 книг... – Арк. 17.

32 Прибега Л. Реставраційні реконструкції в пам’яткоохоронній практиці України // Праці Центру пам’яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 91.

33 Там само. – С. 92–93.

34 Там само. – С. 93.

35 Там само. – С. 87.

36 Там само. – С. 93.

37 Там само. – С. 89–90.

виявлення суб'єктивних і об'єктивних чинників того, що даний проект так і не був реалізований.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Борисенко О.* До питання будівництва Січової Покровської церкви в історико-культурному комплексі “Запорозька Січ” на о. Хортиця. Наукове обґрунтування / О. Борисенко // Заповідна Хортиця: Зб. праць співробітників заповідника / загал. ред. О. Мірущенко. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 218–227.
2. *Борисенко О.* Спроба реконструкції січової церкви у історико-етнографічному комплексі “Запорозька Січ” на острові Хортиця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наукових праць / О. М. Титова (відпов. ред.), Біляєва С. О., Виноградська Л. І. [та ін.]; Наук.-досл. центр “Часи козацькі”, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція “Україна–Туреччина”, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т археології НАН України. – Вип. 11. – Київ: Шлях, Часи козацькі, 2002. – С. 84–89.
3. *Борисенко О.* Якою бути козацькій церкві на о. Хортиці? // Запорозька Січ. – 7 червня 2005.
4. *Греділь Б.* Будинок духовенства, школа // Історико-архітектурна довідка до музею Запорізького козацтва на о. Хортиця [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. II, кн. 1. – Львів, 1991 // Науковий архів Національного заповідника “Хортиця” (далі – НА НЗХ). – Спр. 8. – Арк. 7.
5. *Греділь Б.* Рибальський гард // Історико-архітектурна довідка до музею Запорізького козацтва на о. Хортиця [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. II, кн. 1. – Львів, 1991 // НА НЗХ. – Спр. 8. – Арк. 47–56.
6. *Греділь Б.* Січова дзвіниця // Історико-архітектурна довідка до музею Запорізького козацтва на о. Хортиця [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. II, кн. 1. – Львів, 1991 // НА НЗХ. – Спр. 8. – Арк. 9–42.
7. Ескізний проект планування території комплексу Січ // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорізького козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. II. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 3. – На 8 арк.: 4 креслення.
8. *Логвин Г. М., Самойлович В. П., Чепелик В. В., Яблонский Д. М.* Экспертное заключение на объект “Сечевая церковь” на о. Хортица”. – Киев, февраль–апрель 1993 г. / Г. Логвин, В. Самойлович, В. Чепелик, Д. Яблонский // Лист Директору Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця Е. П. Хрипко від Президента Української Академії архітектури В. Г. Штолько на № 49 від 04.03.93 / Додаток: Експертний висновок на 10 арк. [Вхідна кореспонденція 1993 р. / Реєстраційний № 96 від 27.04.93] // НА НЗХ. – Спр. 300 “Рецензії та зауваження по комплексу “Січ”.
9. З програми відкритого конкурсу на проект історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. [Зб. док. та мат. / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін.]. – Київ: Рідний край, 1997. – С. 152.
10. Інформація заступника голови Держбуду УРСР В. Д. Єлізарова Раді Міністрів України про хід роботи по будівництву меморіального комплексу на о. Хортиця // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. [Зб. док. та мат. / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін.]. – Київ: Рідний край, 1997. – С. 319–320.
11. *Кириченко О., Соколова Н.* До питання створення козацького меморіалу на о-ві Хортиця / О. Кириченко // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Зб. наук. пр. – Вип. III [Зб. мат-в у трьох випусках міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), М. Ковальський, В. Степанков, Ф. Шевченко, В. Щербак] – Київ: Інститут історії України, Дніпропетровський державний університет, 1993. – С. 63–68.
12. *Косьміна Т.* Рецензія на матеріали 5 книг архітектурно-етнографічного комплексу запорізького козацтва на о. Хортиця, які напрацьовані Львівським проектним інститутом “Укрпроектреставрація” згідно темзавдання заповідника // НА НЗХ. – Спр. 300 “Рецензії та зауваження по комплексу “Січ”.
13. *Кошлатий В.* Концепція архітектурно-етнографічного комплексу “Запорозька Січ” на о. Хортиці / Кошлатий В. // НА НЗХ. – Спр. 313. – Арк. 2.
14. *Кошлатий В.* Певний погляд на концепцію етнографічного комплексу “Січ” на о. Хортиці / В. Кошлатий // Проблеми історії запорізького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: Зб. мат-в республіканської науково-практичної конф. (м. Запоріжжя, Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці). – Дніпропетровськ: Дніпропетровська обласна організація товариства “Знання”, 1990. – С. 42–44.
15. *Ленченко В.* До проблеми відтворення Запорозької Січі на о. Хортиці / В. Ленченко // Проблеми історії запорізького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: Зб. мат-в республіканської науково-

практичної конф. (м. Запоріжжя, Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці). – Дніпропетровськ: Дніпропетровська обласна організація товариства “Знання”, 1990. – С. 32–39.

16. *Лыман И.* Войсковой собор в Екатеринодаре — потенциальный образец для воссоздания сечевой Покровской церкви / И. Лыман // Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность: Сб. мат. VI международной научно-практической конференции (Россия, г. Краснодар, 22 февраля 2007 г.). – Краснодар: ИМСИТ, 2007. – С. 257–260 / [Электронный ресурс]: История казачества XV–XXI вв. – Режим доступа: http://www.cossackdom.com/articles/l/liman_vsobor.htm (дата обращения 18.11.2017). – Название с экрана.

17. *Лыман И.* Зведення Покровської церкви комплексу “Запорозька Січ” на Хортиці: безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією / [Электронный ресурс]: История казачества XV–XXI вв. – Режим доступа: http://www.cossackdom.com/culture/liman_pokrova.htm (дата обращения 18.11.2017). – Название с экрана.

18. Лист першого секретаря Запорізького обкому КПУ М. М. Всеволозького ЦК Компартії України про необхідність здійснення змін в експозиційному плані меморіального комплексу на о. Хортиця // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. [Зб. док. та мат. / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін.]. – Київ: Рідний край, 1997. – С. 338.

19. Пам’ятка архітектури 1773 року Троїцька церква в с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області. Ескізний проект реставрації [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. III. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 41. – На 14 арк.: 5 креслень.

20. Пам’ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області. Комплексні наукові дослідження. Зондажі [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. II, кн. 3. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 25. – На 21 арк.: 14 фотографій.

21. Пам’ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області. Комплексні наукові дослідження. Обміри [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. II, кн. 1. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 49. – На 10 арк.: 7 креслень.

22. Пам’ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області. Попередні роботи [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. I, Кн. 1. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 29. – На 38 арк.: 1 креслення, 1 таблиця, 21 фото.

23. Пам’ятка архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка, Роменського району Сумської області. Робочі креслення Маркування конструктивних елементів [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. III. – Львів, 1989 // НА НЗХ. – Спр. 35. – На 6 арк.: 3 креслення.

24. Пам’ятка дерев’яної архітектури 1773 р. Троїцька церква в с. Пустовійтівка, Роменського району Сумської області. Робочі креслення реставрації [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. IV. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 24. – На 21 арк.: 17 креслень.

25. *Кириченко О.* План будівництва етнографічного комплексу “Січ”. 1988 р. / О. Кириченко // НА НЗХ. – Спр. 575. – Арк. 2–4.

26. Постанова Ради Міністрів України про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: [Зб. док. та мат. / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін.]. – Київ: Рідний край, 1997. – С. 44.

27. *Прибега Л.* Реставраційні реконструкції в пам’яткоохоронній практиці України / Л. Прибега // Праці Центру пам’яткознавства: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. З. Заремба (гол. ред.), А. В. Денисенко (заст. гол. ред.), О. М. Титова (відп. секр.) [та ін.]; Центр пам’яткознавства Акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам’яток історії та культури. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 91.

28. Робочі креслення генерального плану території внутрішнього Коша // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорізького козацтва на о. Хортиця [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. VI. – Львів, 1992 // НА НЗХ. – Спр. 157. – На 20 арк.: 13 креслень.

29. *Урбанович Б., Слободян В.* Архітектурна група форпосту // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорізького козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі. Історична довідка та науково-методичне обґрунтування на формування комплексу [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. I, кн. 1. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 9. – Арк. 28–35.

30. *Урбанович Б., Слободян В.* До питання формування архітектурно-етнографічного комплексу історії запорозького козацтва на о. Хортиці / Б. Урбанович, В. Слободян // Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: Зб. мат-в республіканської науково-практичної конф. (м. Запоріжжя, Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці). – Дніпропетровськ: Дніпропетровська обласна організація товариства “Знання”, 1990. – С. 30–32.

31. *Урбанович Б., Слободян В.* Зимівник // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорізького козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі. Історична довідка та науково-методичне обґрунтування на формування комплексу [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. I, кн. 1. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 9. – Арк. 36–46.

32. *Урбанович Б., Слободян В.* Концепція формування архітектурно-етнографічного комплексу історії запорізького козацтва на о. Хортиці // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорізького козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі. Історична довідка та науково-методичне обґрунтування на формування комплексу [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. I, кн. 1. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 9. – Арк. 5–6.

33. *Урбанович Б., Слободян В.* Табір // Архітектурно-етнографічний комплекс історії Запорізького козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі. Історична довідка та науково-методичне обґрунтування на формування комплексу [Держбуд УРСР. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація”. Львівський філіал]. – Т. I, кн. 1. – Львів, 1990 // НА НЗХ. – Спр. 9. – Арк. 47–52.

REFERENCES

1. *Borysenko O.* Do pyttannya budivnytstva Sichovoi Pokrovskoi tserkvy v istoryko-kulturnomu kompleksi “Zaporozka Sich” na o. Khortytsia. Naukove obgruntuvannia / O. Borysenko // Zapovidna Khortytsia: Zb. prats spivrobotnykiv zapovidnyka / zahal. red. O. Mirushchenko. – Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2006. – S. 218–227.

2. *Borysenko O.* Sprba rekonstruktsii sichovoi tserkvy u istoryko-etnohrafichnomu kompleksi “Zaporozka Sich” na ostrovi Khortytsia // Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zb. naukovykh prats / O. M. Tytova (vidpov. red.), Biliaieva S. O., Vynohrodskia L. I. [ta in.]; Nauk.-dosl. tsentr “Chasy kozatski”, Ukr. t-vo okhorony pamiatok istorii ta kultury, Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, Istor.-kult. as-tsiia “Ukraina–Turechchyna”, In-t movoznavstva im O. O. Potebni NAN Ukrainy, In-t arkheolohii NAN Ukrainy. – Vyp. 11. – Kyiv: Shliakh, Chasy kozatski, 2002. – S. 84–89.

3. *Borysenko O.* Yakoiu buty kozatskii tserkvi na o. Khortytsi? // Zaporozka Sich. – 7 chervnia 2005.

4. *Hredil B.* Budynok dukhovenstva, shkola // Istoryko-arkhitekturna dovidka do muzeiu Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. II, kn. 1. – Lviv, 1991 // Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka “Khortytsia” (dali – NA NZKh). – Spr. 8. – Ark. 7.

5. *Hredil B.* Rybalskyi hard // Istoryko-arkhitekturna dovidka do muzeiu Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. II, kn. 1. – Lviv, 1991 // NA NZKh. – Spr. 8. – Ark. 47–56.

6. *Hredil B.* Sichova dzvinytsia // Istoryko-arkhitekturna dovidka do muzeiu Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. II, kn. 1. – Lviv, 1991 // NA NZKh. – Spr. 8. – Ark. 9–42.

7. *Eskiznyi proekt planuvannia terytorii kompleksu Sich* // Arkhitekturno-etnohrafichniy kompleks istorii Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia v Zaporizhzhii [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. II. – Lviv, 1990 // NA NZKh. – Spr. 3. – Na 8 ark.: 4 kreslennia.

8. *Lohvyn H. M., Samoilyovych V. P., Chepelyk V. V., Yablonskyi D. M.* Ekspertnoe zakliuchenye na obekt “Sechevaia tserkov” na o. Khortytsa”. – Kyev, fevral–aprel 1993 h. / H. Lohvin, V. Samoilyovych, V. Chepelyk, D. Yablonskyi // Lyst Dyrektoru Derzhavnogo istoryko-kulturnogo zapovidnyka na o. Khortytsia E. P. Khrypko vid Prezydenta Ukrainskoi Akademii arkhitektury V. H. Shtolko na № 49 vid 04.03.93 / Dodatok: Ekspertnyi vysnovok na 10 ark. [Vkhidna korespondentsiia 1993 r. / Reiestratsiinyi № 96 vid 27.04.93] // NA NZKh. – Spr. 300 “Retsenzii ta zauvazhennia po kompleksu “Sich”.

9. Z prohramy vidkrytoho konkursu na proekt istoryko-memorialnoho kompleksu Derzhavnogo istoryko-kulturnogo zapovidnyka zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia // Zberezhemo tuiu slavu: Hromadskyi rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50–80-kh rr. XX st. [Zb. dok. ta mat. / uporiad.: O. H. Bazhan (kerivnyk) ta in.]. – Kyiv: Ridnyi kraj, 1997. – S. 152.

10. Informatsiia zastupnyka holovy Derzhbudu URSR V. D. Yelizarova Radi Ministriv Ukrainy pro khid roboty po

budivnytstvu memorialnoho kompleksu na o. Khortytsia // Zberezhemo tuiu slavu: Hromadskyi rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50–80-kh rr. XX st. [Zb. dok. ta mat. / uporiad.: O. H. Bazhan (kerivnyk) ta in.]. – Kyiv: Ridnyi kraj, 1997. – S. 319–320.

11. *Kyrychenko O., Sokolova N.* Do pytannia stvorennia kozatskoho memorialu na o-vi Khortytsia / O. Kyrychenko // Ukrainske kozatstvo: vytoky, evoliutsiia, spadshchyna: Zb. nauk. pr. – Vyp. III [Zb. mat-v u trokh vypuskakh mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 500-richchi ukrainskoho kozatstva (Kyiv – Dnipropetrovsk, 13–17 travnia 1991 r.) / red. kol.: V. Smolii (vidp.red.), M. Kovalskyi, V. Stepankov, F. Shevchenko, V. Shcherbak] – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet, 1993. – S. 63–68.

12. *Kosmina T.* Retsenziia na materialy 5 knyh arkhitekturno-etnohrafichnoho kompleksu zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia, yaki napratsovani Lvivskym proektnym instytutom “Ukrproektrestavratsiia” zghidno temzavdannia zapovidnyka // NA NZKh. – Spr. 300 “Retsenzii ta zavvazhennia po kompleksu “Sich”.

13. *Koshladyi V.* Kontsepsiia arkhitekturno-etnohrafichnoho kompleksu “Zaporozka Sich” na o. Khortytsi / Koshladyi V. // NA NZKh. – Spr. 313. – Ark. 2.

14. *Koshladyi V.* Pevnyi pohliad na kontsepsiïu etnohrafichnoho kompleksu “Sich” na o. Khortytsi / V. Koshladyi // Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasniï istoriï nautsi ta muzeiniï praktytsi: Zb. mat-v respublikanskoï naukovo-praktychnoi konf. (m. Zaporizhzhia, Derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk na o. Khortytsi). – Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska oblasna orhanizatsiia tovarystva “Znannia”, 1990. – S. 42–44.

15. *Lenchenko V.* Do problemy vidtvorennia Zaporozkoi Sichi na o. Khortytsi / V. Lenchenko // Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasniï istoriï nautsi ta muzeiniï praktytsi: Zb. mat-v respublikanskoï naukovo-praktychnoi konf. (m. Zaporizhzhia, Derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk na o. Khortytsi). – Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska oblasna orhanizatsiia tovarystva “Znannia”, 1990. – S. 32–39.

16. *Lyman Y.* Voïskovoi sobor v Ekaterynodare — potentsyalnyi obrazets dlia vossozdannia sechevoi Pokrovskoi tserkvy / Y. Lyman // Fedor Andreevych Shcherbyna, kazachestvo y narody Yuha Rossyy: ystoriia y sovremennost: Sb. mat. VI mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy (Rossyya, h. Krasnodar, 22 fevralia 2007 h.). – Krasnodar: YMSYT, 2007. – S. 257–260 / [Elektronnyi resurs]: Ystoriia kazachestva XV–XXI vv. – Rezhym dostupa: http://www.cossackdom.com/articles/l/lyman_vsobor.htm (data obrashchennia 18.11.2017). – Nazvanye s ekrana.

17. *Lyman I.* Zvedennia Pokrovskoi tserkvy kompleksu “Zaporozka Sich” na Khortytsi: bezslyst arhumentiv naukovtsiv pered chynovnychoiu biurokratiïeu / [Elektronnyi resurs]: Ystoriia kazachestva XV–XXI vv. – Rezhym dostupa: http://www.cossackdom.com/culture/lyman_pokrova.htm (data obrashchennia 18.11.2017). – Nazvanye s ekrana.

18. Lyst pershoho sekretaria Zaporizkoho obkomu KPU M. M. Vsevolozhskoho TsK Kompartii Ukrainy pro neobkhdnist zdiïsnennia zmin v ekspozytsiïnomu plani memorialnoho kompleksu na o. Khortytsia // Zberezhemo tuiu slavu: Hromadskyi rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50–80-kh rr. XX st. [Zb. dok. ta mat. / uporiad.: O. H. Bazhan (kerivnyk) ta in.]. – Kyiv: Ridnyi kraj, 1997. – S. 338.

19. Pamiatka arkhitektury 1773 roku Troitska tserkva v s. Pustoviitivka Romenskoho raionu Sumskoï oblasti. Eskiznyi proekt restavratsii [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiïnyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. III. – Lviv, 1989 // NA NZKh. – Spr. 41. – Na 14 ark.: 5 kreslen.

20. Pamiatka arkhitektury 1773 r. Troitska tserkva v s. Pustoviitivka Romenskoho raionu Sumskoï oblasti. Kompleksni naukovï doslidzhennia. Zondazhi [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiïnyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. II, kn. 3. – Lviv, 1989 // NA NZKh. – Spr. 25. – Na 21 ark.: 14 fotohrafii.

21. Pamiatka arkhitektury 1773 r. Troitska tserkva v s. Pustoviitivka Romenskoho raionu Sumskoï oblasti. Kompleksni naukovï doslidzhennia. Obmiry [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiïnyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. II, kn. 1. – Lviv, 1989 // NA NZKh. – Spr. 49. – Na 10 ark.: 7 kreslen.

22. Pamiatka arkhitektury 1773 r. Troitska tserkva v s. Pustoviitivka Romenskoho raionu Sumskoï oblasti. Poperedni roboty [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiïnyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. I, Kn. 1. – Lviv, 1989 // NA NZKh. – Spr. 29. – Na 38 ark.: 1 kreslennia, 1 tablytsia, 21 foto.

23. Pamiatka arkhitektury 1773 r. Troitska tserkva v s. Pustoviitivka, Romenskoho raionu Sumskoï oblasti. Robochi kreslennia. Markuvannia konstruktyvnykh elementiv [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiïnyi proektnyi instytut “Ukrproektrestavratsiia”. Lvivskiy filial]. – T. III. – Lviv, 1989 // NA NZKh. – Spr. 35. – Na 6 ark.: 3 kreslennia.

24. Pamiatka derevianoi arkhitektury 1773 r. Troitska tserkva v s. Pustoviitivka, Romenskoho raionu Sumskoï

oblasti. Robochi kreslennia restavratsii [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut "Ukrproektrestavratsiia". Lvivskiy filial]. – T. IV. – Lviv, 1990 // NA NZKh. – Spr. 24. – Na 21 ark.: 17 kreslen.

25. *Kyrychenko O.* Plan budivnytstva etnografichnoho kompleksu "Sich". 1988 r. / O. Kyrychenko // NA NZKh. – Spr. 575. – Ark. 2–4.

26. Postanova Rady Ministriv Ukrainy pro uvichnennia pamiatnykh mists, zviazanykh z istoriieiu zaporizkoho kozatstva // Zberezhemo tui slavu: Hromadskiy ruh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50–80-kh rr. XXh st.: [Zb. dok. ta mat. / uporiad.: O. H. Bazhan (kerivnyk) ta in.]. – Kyiv: Ridnyi kraj, 1997. – S. 44.

27. *Prybieha L.* Restavratsiini rekonstruktsii v pamiatkookhoronni praktysi Ukrainy / L. Prybieha // Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva: [zb. nauk. pr.] / red. kol.: S. Z. Zarembo (hol. red.), A. V. Denysenko (zast. hol. red.), O. M. Tytova (vidp. sekr.) [ta in.]; Tsentri pamiatkoznavstva Akad. nauk Ukrainy i Ukr. t-va okhorony pamiatok istorii ta kultury. – Kyiv, 1993. – Vyp. 2. – S. 91.

28. Robochi kreslennia heneralnoho planu terytorii vnutrishnoho Kosha // Arkhitekturno-etnografichnyi kompleks istorii Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut "Ukrproektrestavratsiia". Lvivskiy filial]. – T. VI. – Lviv, 1992 // NA NZKh. – Spr. 157. – Na 20 ark.: 13 kreslen.

29. *Urbanovych B., Slobodian V.* Arkhitekturna hrupa forpostu // Arkhitekturno-etnografichnyi kompleks istorii Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia v Zaporizhzhii. Istorychna dovidka ta naukovo-metodychne obgruntuvannia na formuvannia kompleksu [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut "Ukrproektrestavratsiia". Lvivskiy filial]. – T. I, kn. 1. – Lviv, 1990 // NA NZKh. – Spr. 9. – Ark. 28–35.

30. *Urbanovych B., Slobodian V.* Do pytannia formuvannia arkhitekturno-etnografichnoho kompleksu istorii zaporozkoho kozatstva na o. Khortytsi / B. Urbanovych, V. Slobodian // Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasni istorichni nautsi ta muzeinii praktysi: Zb. mat. respublikanskoj naukovo-praktychnoi konf. (m. Zaporizhzhia, Derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk na o. Khortytsi). – Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska oblasna orhanizatsiia tovarystva "Znannia", 1990. – S. 30–32.

31. *Urbanovych B., Slobodian V.* Zymivnyk // Arkhitekturno-etnografichnyi kompleks istorii Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia v Zaporizhzhii. Istorychna dovidka ta naukovo-metodychne obgruntuvannia na formuvannia kompleksu [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut "Ukrproektrestavratsiia". Lvivskiy filial]. – T. I, kn. 1. – Lviv, 1990 // NA NZKh. – Spr. 9. – Ark. 36–46.

32. *Urbanovych B., Slobodian V.* Kontseptsii formuvannia arkhitekturno-etnografichnoho kompleksu istorii zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsi // Arkhitekturno-etnografichnyi kompleks istorii Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia v Zaporizhzhii. Istorychna dovidka ta naukovo-metodychne obgruntuvannia na formuvannia kompleksu [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut "Ukrproektrestavratsiia". Lvivskiy filial]. – T. I, kn. 1. – Lviv, 1990 // NA NZKh. – Spr. 9. – Ark. 5–6.

33. *Urbanovych B., Slobodian V.* Tabir // Arkhitekturno-etnografichnyi kompleks istorii Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia v Zaporizhzhii. Istorychna dovidka ta naukovo-metodychne obgruntuvannia na formuvannia kompleksu [Derzhbud URSR. Ukrainyski spetsialnyi naukovo-restavratsiinyi proektnyi instytut "Ukrproektrestavratsiia". Lvivskiy filial]. – T. I, kn. 1. – Lviv, 1990 // NA NZKh. – Spr. 9. – Ark. 47–52.

УДК 730 +069.2:7.05/746

Алексєєва Алла Олександрівна
зберігач фондів,
Державний історико-культурний
заповідник "Буша"
(с. Буша, Ямпільський р-н,
Вінницька обл., Україна)
busha.zapovidnik@gmail.com

Alekseyeva Alla
Custodian of funds,
State Historical and Cultural
Reserve 'Busha'
(Busha village, Yampil district,
Vinnytsia region, Ukraine)

МУЗЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА "БУША": ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

MUSEUM COLLECTION OF THE STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE 'BUSHA': FORMATION AND MODERN CONDITION

Анотація

У статті розглянуто основні історико-культурні пам'ятки заповідника "Буша". Подано стислий опис музеїв: археології, етнографії, народних ремесел, звернено увагу на діяльність ДІКЗ "Буша" як привабливого туристичного об'єкта.

Ключові слова: заповідник, замкова вежа, скульптура, музей, експозиція, колекція.

Summary

The article deals with the main historical and cultural monuments of the 'Busha' reserve. The brief description of museums of archeology, ethnography, and folk crafts is given. Special attention is paid to the activities of the SHCR 'Busha' as an attractive object for tourists.

Key words: reserve, castle tower, sculpture, museum, exposition, collection.

Подільське село Буша на Вінниччині – загадкова й приваблива місцина. Завдяки своїм історико-культурним пам'яткам воно належить до семи чудес краю. Нині на картах Буша визначена як село, і лише залишки старовинної фортеці – вежа з порохом під нею та відбудована церква – нагадують нам про те, що колись це було місто.

Близько 1594 р. для захисту містечка від повсталих селян Я. Замойський будує в Буші фортецю, яка пізніше ще більше зросла й укріпилася: Г. Л. де Боплан називав її "Орлиним гніздом". Околиці фортеці почали заселяти ремісники та простий люд¹.

У роки Хмельниччини (1648–1654) Буша, що на той час була сотенним містечком Брацлавського полку, стала козацькою твердиною на кордоні з Польщею, містом-фортецею, мури якого порівнювали з Кам'янецькою фортецею, називаючи Малим Кам'янцем.

У 2000 р., зважаючи на історичну, архітектурну та культурну цінність розташованих на території села пам'яток, було створено Державний історико-культурний заповідник "Буша", до якого увійшли кам'яна фортечна вежа XVII ст., дохристиянський скельний храм IV–IX ст. та інші об'єкти культурно-історичної спадщини.

Візитною карткою заповідника "Буша" є замкова вежа XVII ст. з підземними ходами (рис. 1), у якій експонується холодна зброя, кінське спорядження (підкови, стремена), люльки та інші речі козацької доби. На горішньому поверсі демонструється панорама "Оборона Буші", присвячена битві 28–30 листопада 1654 р. З балкона вежі можна оглянути довколишні краєвиди (рис. 2).

Розташований на правому березі р. Бушанки у природній ущелині дохристиянський скельний храм є унікальною археологічною пам'яткою, аналогів якої у Європі немає. Його називають "бушанським дивом" та "подільською святинею". Він був випадково виявлений у 1824 р. під час земельних робіт місцевим поміщиком

¹ Антонова О. Архітектурне обличчя Буші / Мат-ли наук. конф. Вінницького краєзнавчого музею "Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до поч. XX ст.". – Вінниця, 2015. – С. 238–246.

О. Р. Овсяним, і відтоді це давнє святилище постійно привертає увагу науковців. Уперше храм у 1883 р. дослідив відомий київський історик і археолог В. Б. Антонович.

Найбільшою цінністю храму є висічений у скелі рельєф, на якому зображено безлисте дерево – на його гілках сидить півень, а поруч із ним навколішках стоїть людина, тримаючи в руках чашу; позаду, на підвищенні, помітна постать оленя, між рогами якого, у рамці, В. Б. Антонович зафіксував напис (не зберігся): "АЗ... ЄСМЬ... МИРОБОГ... ЖРЕЦ... ОЛЬГОВ" (рис. 3). Коли і ким був створений цей рельєф – достеменно не відомо. Більшість істориків датують пам'ятку дохристиянськими часами та пов'язують її з носіями черняхівської археологічної культури (II–IV ст.). Проте є припущення і про більш пізнє походження цього об'єкта (IX ст.)².

Фондові зібрання заповідника за роки існування поповнилися матеріалами археологічних розкопок, старовинною зброєю, творами живопису та монументально-декоративної кам'яної скульптури; зібранням книг, присвячених мистецтву, історичній науці та краєзнавству; народним одягом, килимами, речами повсякденного вжитку XIX–XX ст. Ці музейні предмети розповідають про історію Подільського краю у різні періоди та становлять експозицію музеїв: археології, етнографії та народних ремесел.

Археологічний музей створено на місці археологічних розкопок, у 2007–2009 рр. проведених під керівництвом старшого викладача Вінницького педуніверситету В. А. Косаківського (рис. 4). У ньому можна бачити залишки житла Трипільської археологічної культури (IV тис. до н. е.), артефакти чорноліської археологічної культури та знахідки часів пізнього Середньовіччя (рис. 5).

Цікавими для відвідувачів заповідника "Буша" будуть музеї етнографії та народних ремесел, де можна ознайомитися із традиційним побутом подільських селян кін. XIX – поч. XX ст., сучасними і старовинними виробами місцевих ремісників: каменотесів, вишивальниць, ткаць, майстрів з виготовлення народних іграшок, писанкарів (рис. 6, 7).

З 1986 р. в Буші щорічно проводять всеукраїнські практикуми для професійних скульпторів-каменотесів і народних майстрів "Подільський оберіг", де відроджуються давні традиції мистецтва обробки каменю на Поділлі³.

Свою назву цей пленер отримав не випадково: й досі біля багатьох садиб можна бачити кам'яні стовпи з вигадливими візерунками, які у давнину вважали оберегами від злих духів і нещастя⁴.

Підсумком пленеру стало створення майже 160 скульптурних робіт, що надійшли до фондів заповідника "Буша". Це дало змогу заснувати на його основі єдиний в Україні парк кам'яної скульптури, експонати якого демонструють широку палітру прадавніх образів, котра поєднує орнаментальні та рослинні мотиви, геральдичні знаки, стилізовані зображення птахів, тварин, людей (рис. 8, 9).

Бушанська замкова вежа, скельний храм та колекція заповідника, що передає колорит різних періодів історії цієї частини Східного Поділля, є привабливим туристичним об'єктом для жителів різних куточків України та гостей із зарубіжжя. Діяльність ДІКЗ "Буша" сприяє популяризуванню краєзнавчих та історичних знань у суспільстві, формуванню сучасного взірця регіональної та національної ідентичності українства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О. Архітектурне обличчя Буші / О. Антонова // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до поч. XX ст.: матеріали наук. конференції / Вінницький обл. краєзнавч. музей. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016 (Серія "Подільська старовина"). – С. 238–246.

2. Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради [В. П. Буздиган та ін.; за наук. ред. В. А. Косаківського]. – Вінниця : Вінницька газета, 2009. – 208 с.: кольор. іл., фотогр. – Бібліогр.: С. 182–184. – ISBN 978-966-2257-18-2.

3. Винокур І. С. Буша: історико-краєзнавчі нариси / І. С. Винокур, О. М. Альошкін, Р. В. Забашта, М. Б. Петров, В. М. Петровський, О. М. Пірняк, В. С. Степанков. – Хмельницький : Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 152 с.

4. Цвігун Т. О. Застигла в камені історія / Т. О. Цвігун // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради [В. П. Буздиган та ін.; за наук. ред. В. А. Косаківського]. – Вінниця : Вінницька газета, 2009. – С. 5–8.

REFERENCES

1. Antonova O. Arkhitekturne oblychchia Bushi / Materialy naukovoi konferentsii Vinnytskoho kraieznavchoho muzeiu "Mista i mistechka Podillia vid doby Serednovichchia do poch. XX st." [The architectural face of Bush] /

2 Vynokur I. S. Busha: історико-краєзнавчі нариси. – Хмельницький, 1991. – С. 110–132.

3 Цвігун Т. О. Застигла в камені історія // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради. – Вінниця, 2009. – С. 5–8.

4 Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради. – Вінниця, 2009. – С. 3–54.

[Materials of the scientific conference of the Vinnytsia Local History Museum "Cities and towns of Podillya from the Middle Ages to the beginnings. XX centuries"]. Vinnitsa, 2015. – S. 238–246.

2. Busha: pryroda, arkeolohiia, istoriia, etnografia ta folklor sil Bushanskoi silskoi rady [Bush: Nature, Archeology, History, Ethnography and Folklore of the Villages of the Busan Village Council] / Za nauk. red. V. A. Kosakivskoho [For Sciences. ed. V. A. Kosakovsky]. Vinnitsia: Vinnytska hazeta [Vinnitsa: Vinnitsa newspaper]. – 2009. – S. 3–54.

3. *Vinokur I. S.* Busha: istoryko-kraieznavchi narysy [Bush: historical and ethnographic essays] / I. S. Vinokur, O. M. Aleshkin, R. V. Zabashta, M. B. Petrov. Khmelnytskyi: Redaktsiino-vydavnychiy viddil [Khmelnytsky: Editorial and Publishing Department]. – 1991. – S. 110–132.

4. *Tsvigun T. O.* Zastyhla v kameni istoriia [The History of Stuck in a Stone] / T. O. Zvigun // Busha: pryroda, arkeolohiia, istoriia, etnografia ta folklor sil Bushanskoi silskoi rady [Bush: Nature, Archeology, History, Ethnography and Folklore of the Village of Busan Village Council] / Za nauk. red. V. A. Kosakivskoho [For Sciences. ed. V. A. Kosakovsky]. Vinnitsa: Vinnytska hazeta [Vinnitsa: Vinnitsa newspaper]. – 2009. – S. 5–8.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Кам'яна вежа фортеці XVII ст. після реставрації 2005–2006 рр.

Рис. 2. Вид з балкона вежі на парк кам'яних скульптур.

Рис. 3. Барельєф у скельному храмі.

Рис. 4. Музей археології (зовнішній вигляд).

Рис. 5. Розкоп трипільського житла в Музеї археології.

Рис. 6. Етнографічний музей в хаті кін. XIX – поч. XX ст.

Рис. 7. Експозиція ткацтва в Музеї народних ремесел.

Рис. 8. Вирій. Скульптор В. Слубський. 1998 р.

Рис. 9. Мар'яна Завісна – захисниця Буші під час битви 1654 р.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

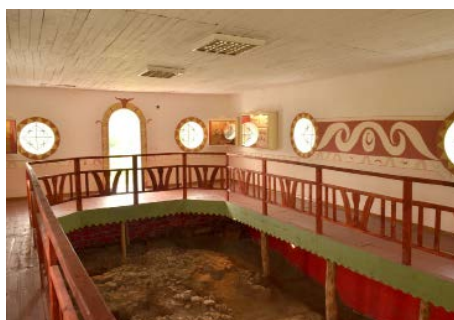

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

УДК 069.6(477.82-2)

Оласюк Алла Степанівна
керівник музею "Історія Любешова",
ОНЗ "Любешівський навчально-виховний комплекс
"Загальноосвітня школа I–III ступенів – гімназія"
(Любешів, Україна)
allaolasyuk1977@gmail.com

Olasiuk Alla
head of the museum 'History of Liubeshiv',
Educational Complex of Liubeshiv
(Liubeshiv, Ukraine)

КОЛЕКЦІЇ ЛЮБЕШІВСЬКОГО МУЗЕЮ "ІСТОРІЯ ЛЮБЕШОВА"

COLLECTIONS OF THE LIUBESHIV MUSEUM 'HISTORY OF LIUBESHIV'

Анотація

У розвідці подано інформацію про музейні колекції знарядь праці та повсякденного вжитку поліщуків від епохи неоліту до сер. XX ст.

Ключові слова: Любешів, П. Бущик, музей історії Любешова.

Summary

The article provides information about the museum collections of ancient people's tools of labour and everyday use from the Neolithic era till the middle of the 20th century.

Key words: Liubeshiv, P. Bushchuk, museum of the history of Liubeshiv

Музейні колекції та експонати є цінним історичним джерелом, що допомагає учням краще засвоїти програмний матеріал та виховує у них почуття гордості за свій край, своїх предків. Вони ніби віддзеркалюють тернистий шлях поліщуків у боротьбі за волю, за право бути господарем на своїй, такій унікальній, хоча й неродючій землі, до якої вони прикипіли душею і серцем.

У краєзнавчому музеї нашого навчального закладу зберігаються артефакти від епохи неоліту: різноманітної форми, розмірів та з різного матеріалу ручні рубила (Рис. 1), скребачки, кам'яні наконечники до списів та гарпунів (Рис. 2), кам'яні сокири (Рис. 3) тощо. Вони належали першим мешканцям Полісся, які 4–5 тис. років тому вели нелегку боротьбу за виживання у непрохідних лісових хащах та болотах, де річки були єдиним шляхом пересування у пошуках їжі та місць для стоянок.

Частину колекції становлять експонати, пов'язані з перебуванням норманів, які шукали в нашому краї найкоротшого шляху до Царгорода річкою Прип'ять та її притоками, зокрема р. Стохід. Сама назва с. Любешів походить від давньої його назви Лебеш – Лебет, що, ймовірно, дійшла до нас зі Скандинавії, як і назви німецького походження сіл Хоцунь (раніше Коцун) та Нобель¹.

На березі р. Прип'ять знаходився укріплений погост київського князя, його дружинники охороняли водні шляхи до Києва, якими доставляли з нашого краю мед, віск, залізу крицю та ліс. Саме в цих місцях був знайдений величезний мідний дзбан (Рис. 4), який, на думку історика краю П. Г. Бущика, датується приблизно XII ст.

Цікавою і дуже різноманітною є музейна колекція, за якою можна простежити весь шлях одержання лляного та конопляного полотна нашими крарянами. Це – знаряддя для виготовлення волокна, а потім отримання з нього ниток; також представлено весь ткацький інструмент і знаряддя відбілювання та прасування полотна (Рис. 5, 6).

Унікальними є і землеробські знаряддя праці кін. XVII–XVIII ст. Це – дерев'яні рала (Рис. 7), як із металевими наконечниками, так і без них, ціпи, вила, серпи, верцюхи (дерев'яні палички, за допомогою яких міцно стягували перевесла житніх снопів під час жнив).

Також зберігаються окремі знаряддя чинбарів (ключки для випрямлення овечих шкур, з яких шили

¹ Бущик П. Любешівщина. – Луцьк, 1996. – 150 с.

кожухи), теслярів, гончарів, столярів, рукодільниць. Чільне місце займає колекція побутових речей, які використовували наші предки у XVIII–XIX ст.

Гребінці, дерев'яні ложки, рублі та качалки; горщики, глечики, макітри, горнятка, в яких готували їжу, маслобійки; рогачі, якими виймали горщики з печі, лопати для садіння хліба у піч; жлукта для зоління одягу; обаполки (неглибокі продовгуваті дерев'яні ночовки, якими очищали товчене пшоно та льон, коли з нього мали давити олію) – важко перерахувати все те, чим користувалися поліщуки в минулому. І кожна річ – це цілий пласт у історії звичаїв, обрядів, традицій. Це сам спосіб їхнього життя.

Без знання історії свого краю ми стаємо безликими, безіменними незнайками, стаємо тим перекотиполем, якому байдуже, куди й до кого несе вітер сучасного глобалізованого світу.

Тільки пам'ятаючи свою історію, свій родовід, шлях, яким пройшли попередні покоління поліщуків-українців, знаючи, який внесок вони зробили для сучасної цивілізації, ми зможемо на рівних з іншими народами Європи гордо і впевнено заявити про себе як про велику світову націю. Без поваги до своїх предків, своєї землі, своєї мови, культури ми стаємо голосом волаючого в пустелі. Бережімо й цінуймо талант, працю, кмітливість своїх пращурів, тоді не загубимося на задвірках історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бущик П. Ми від роду – українці: краєзнавчі нариси з історії Любешівського району / П. Г. Бущик. – Луцьк: Вісник і К°, 2004. – 33 с.: іл.
2. Бущик П. Любешівщина / П. Г. Бущик. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 150 с.
3. Бущик П. На крижальях століть / П. Бущик. – Луцьк, 2016. – 151 с.
4. Бишевич П. Любешівщина: з глибин століть – у майбуття / П. Бишевич. – Луцьк: Надстир'я, 2004. – 228 с.
5. Історія міст і сіл Волинської області. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН, 1970. – 746 с.

REFERENCES

1. Bushchuk P. H. My vid rodu – ukrainsi: kraieznavchi narisy z istorii Liubeshivskoho raionu / P. H. Bushchuk. – Lutsk: Visnyk i K°, 2004. – 33 s.: il.
2. Bushchuk P. H. Liubeshivshchyna / P. H. Bushchuk. – Lutsk: Nadstyria, 1996. – 150 s.
3. Bushchuk P. H. Na kryzhaliakh stolit / P. H. Bushchuk. – Lutsk, 2016. – 151 s.
4. Byshevych P. K. Liubeshivshchyna: z hlybyn stolit – u maibuttia / P. K. Byshevych. – Lutsk: Nadstyria, 2004. – 228s.
5. Istoriiia mist i sil Volynskoi oblasti. – Kyiv: Holovna redaktsiia ukrainskoi radianskoi entsyklopedii AN, 1970. – 746 s.

Перелік ілюстрацій

- Рис. 1.** Ручні рубила.
- Рис. 2.** Кам'яні наконечники до списів та гарпунів.
- Рис. 3.** Кам'яні сокири.
- Рис. 4.** Мідний дзбан.
- Рис. 5.** Знаряддя для виготовлення волокна, прядіння, ткацький інструмент, знаряддя відбілювання полотна.
- Рис. 6.** Знаряддя для виготовлення волокна та прядіння.
- Рис. 7.** Дерев'яне рало з металевим наконечником

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

УДК 069.6:908(477.82)(091)

Надольська Валентина Василівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри документознавства
і музейної справи,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки;
(Луцьк, Україна)
nadolsk65@gmail.com

Nadolska Valentyna

Candidate of historical sciences (PhD),
Associate professor,
Department of
records management and museum work,
Lesya Ukrainka Eastern
European National University
(Lutsk, Ukraine)

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF VOLYN MUSEUM OF LOCAL LORE IN CONDITIONS OF UKRAINIAN STATE-MAKING

Анотація

У статті на основі аналізу документів Державного архіву Волинської обл., звітів Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ) характеризуються зміни в організаційній структурі ВКМ упродовж 1991–2017 рр. З'ясовано, що запровадження нових принципів функціонування музейництва в Україні зумовило трансформацію мережі державних, відомчих та громадських музеїв у Волинській обл., зокрема і реорганізацію структури ВКМ як головної музейної установи області.

Проаналізований у статті матеріал сприятиме більш цілісному вивченню процесів музейного будівництва, характерних для України в останні десятиріччя.

Ключові слова: музей, Волинський краєзнавчий музей, Музей волинської ікони, Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського, Музей історії Луцького братства, Волинська область.

Summary

The article describes changes in the organizational structure of Volyn Museum of Local Lore (thereafter – the Museum) during 1991–2017, basing on analysis of documents of the State Archives of Volyn region and reports of the museum. It is established that usage of new principles for the functioning of the museum work in Ukraine led to the transformation of state, departmental and public museums in Volyn region. They became decisive for the reorganization of the structure of the Museum as the main museum institution of the region.

The departments of the Museum, operating in district centers, became independent institutions as a result of changes in the funding system. Volyn Icon Museum in Lutsk was created to preserve and popularize the collection of sacral art in 1993. During 1991–2011, museum workers implemented the idea of opening a memorial museum-estate of Vyacheslav Lypynskiy in the village of Zaturtsi of Lokachi area. The members of the Volyn region fraternity of the holy Apostle Andrew the First-Called initiated and created the only museum of fraternity – Lutsk Fraternity History Museum (2011). In this way, during the analyzed period, the structure of the Museum has changed. Now (January 1, 2017) there are five operating museums in structural divisions of the Museum.

The material analyzed in this article will contribute to more comprehensive researches of the processes of museum-making, which is typical for Ukraine in recent decades.

Key words: museum, Volyn Museum of Local lore, Volyn Icon Museum, Zaturtsi Memorial Museum of Vyacheslav Lypynskiy, Lutsk Fraternity History Museum, Volyn region.

Проголошення незалежності України започаткувало трансформаційні зміни в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Означені процеси охопили й культурне життя, зокрема вітчизняне музейництво. Якщо в радянський період музеї розглядалися як осередки пропаганди соціалістичного способу життя, їх діяльність суворо контролювалася партійними й державними органами, то із розгортанням демократизації роль

музеїв почала якісно змінюватися, можливості відбору, а представлення та популяризації пам'яток – помітно розширюватися.

Упровадження нових засадничих принципів функціонування музеїв, зумовлене заповненням багатьох “білих плям” в українській історії та розгортанням регіональних історико-краєзнавчих досліджень, виявило об'єктивну потребу удосконалення мережі державних, відомчих та громадських музеїв як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Накопичений у цій сфері досвід є не лише змістовною ілюстрацією процесів музейної розбудови доби державотворення, а й залишається актуальним для організації діяльності музеїв у сучасних умовах. Необхідність цієї розвідки актуалізується також недостатністю розробки проблеми у вітчизняній історіографії.

Вивчення процесів музейного будівництва в незалежній Україні було започатковане вченими в 1990-х рр. Окрім узагальнювальних праць, в останні десятиріччя з'явилися публікації, присвячені певним аспектам проблеми, зокрема питанням удосконалення музейної мережі. Зміни в цій сфері у Волинській обл. аналізуються у статтях Г. Бондаренка¹, Ю. Кальченко, В. Надольської², Л. Більо³. Фрагментарно вони розкриваються у зв'язку з висвітленням історії окремих музейних установ (А. Бондарчук⁴, Т. Єлісеєва⁵, В. Кушнір, Н. Гатальська⁶, Н. Пась⁷, М. Ярошук⁸ та ін.).

Однак вказані розвідки лише започаткували дослідження процесів реорганізації музейної мережі на Волині загалом. Тому автор ставить за мету простежити зміни в організаційній структурі Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ) як головної музейної установи області в 1991–2016 рр.

Завдання статті – охарактеризувати організаційний розвиток ВКМ доби незалежності, орієнтований на врахування змін у системі державного управління, потреб суспільного розвитку, збереження важливих для громадськості пам'яток.

Станом на 1991 р. підрозділами ВКМ були 10 музейних закладів, зокрема: Обласний краєзнавчий музей, Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, Лопатенський музей партизанської Слави, Музей історії релігії, Художній музей м. Луцька, Ковельський історичний музей, Володимир-Волинський історичний музей, Кортеліський історичний музей, Лобненський музей партизанської слави та Маневецький краєзнавчий музей⁹.

У зв'язку зі зміною системи фінансування музейних установ на поч. 1990-х рр. розпочалася реорганізація структури ВКМ. Згідно з рішеннями Волинського облвиконкому та наказами обласного управління культури про розмежування майна між об'єктами комунальної власності низка музеїв перейшла у підпорядкування районних і міських органів влади.

Зокрема, в 1991 р. від ВКМ відокремилися та перейшли в районне підпорядкування Лобненський музей

1 *Бондаренко Г.* Створення і діяльність регіональних музеїв Волині та їхня роль у збереженні пам'яток (1939 р. – початок ХХІ ст.) // Замосцько-Волинські музейні зошити: матеріали наукової конференції. – Замосць, 2006 / 2007. – Т. 4. – С. 191–217.

2 *Кальченко Ю.* Розвиток музейної справи у Волинській області (1991–2010 рр.) // Мат. V Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень” (10–11 травня 2011 р.): у 3 т. – Т. 2. – Луцьк, 2011. – С. 169–170; *Кальченко Ю., Надольська В.* Розбудова музейництва на Волині за роки незалежності України // Волинський музейний вісник: Вип. 3. – Луцьк, 2012. – С. 34–38; *Надольська В.* Нові тенденції у розвитку музейної системи Волинської області // Волинський музейний вісник. Вип. 7. – Луцьк, 2015. – С. 87–91.

3 *Більо Л.* Трансформація музейної мережі Волинської області у 1991–2016 рр. // Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2016. – Вип. 13 (338). – С. 127–132.

4 *Бондарчук А.* Музей історії Луцького братства: наймолодший і єдиний в Україні // Волинський музей. Історія і сучасність. Вип. 5: Мат. V Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої 24-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 р. – Луцьк, 2014. – С. 6–11.

5 *Єлісеєва Т.* Музей Волинської ікони. До 20-річчя діяльності // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Вип. 20: Мат. XX Міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 27–28 серпня 2013 р. – Луцьк, 2013. – С. 6–8.

6 *Кушнір В., Гатальська Н.* З історії створення Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського // Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель. Вип. 4. – Луцьк, 2012. – С. 34–37.

7 *Пась Н.* З історії Камінь-Каширського народного краєзнавчого музею // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Вип. 37. – Луцьк, 2010. – С. 115–120.

8 *Ярошук М.* Кортеліський історичний музей // Волинський музей: Історія і сучасність. Вип. 5: Мат. V Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. (м. Луцьк, 16 травня 2014 р.). – Луцьк, 2014. – С. 241–243.

9 *Вернидубов О., Нагорна О., Криштанюк Л.* Хроніка громадського музейного будівництва // Волинський музей: історія і сучасність. Мат. III Всеукр. наук.-практ. конф., Луцьк – Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 27.

партизанської слави та Володимир-Волинський історичний музей¹⁰, а протягом 1992 р. – Маневецький краєзнавчий і Ковельський історичний музей¹¹. З 1995 р. Кортеліський історичний музей отримав статус самостійного комунального музею районного підпорядкування¹².

Продовженням таких змін у структурі ВКМ стало рішення Волинської обласної ради від 3.12.2002 р. № 4/12 “Про передачу експозиції Лопатенського музею партизанської Слави”, рішення Ківерцівської районної ради від 20.08.2002 р. № 3/27 та відповідного наказу управління культури облдержадміністрації від 16.12.2002 р. № 107/1–4, згідно з якими Лопатенський музей партизанської Слави був переданий із балансу ВКМ у спільну власність територіальних громад сіл, селищ і міст Ківерцівського р-ну¹³.

Відмова від комуністичної ідеології, зокрема атеїзму, дотримання права людини на свободу віросповідання актуалізували питання про форми подальшого функціонування в обласному центрі Музею історії релігії як підрозділу ВКМ. Насамперед, музей втратив приміщення фондосховища й виставкові експозиційні площі, які розташовувалися в костелі св. Петра і Павла, пам’ятці архітектури XVII ст. Згідно з рішенням виконавчого комітету Волинської обласної ради народних депутатів від 25.06.1991 р., приміщення костелу було передане громаді Римсько-Католицької Церкви м. Луцька.

Дирекція і працівники музею, громадські організації в численних зверненнях, листах до Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України, обласної ради народних депутатів, органів влади на місцях, преси, громадських організацій вимагали зберегти колекцію сакрального мистецтва в музеї, зокрема шляхом створення на її базі Музею волинської ікони¹⁴.

Музейними працівниками була запропонована унікальна за своїм змістом і матеріальним втіленням ідея створення у структурі ВКМ підрозділу нового типу – Музею волинської ікони. Її реалізація відбулася у переломний момент історії української держави, коли суспільство почало переосмислювати минуле та ставити цілі щодо розбудови майбутнього, коли помітно зросло зацікавлення громадськості пам’ятками національної культури. Відкритий у 1993 р. Музей волинської ікони нині налічує у своїх фондах бл. 1,5 тис. пам’яток сакрального мистецтва – це понад 600 ікон XVI–XIX ст., предмети металопластики (шати ікон, церковне начиння, іконки), декоративна різьба (царські врата, кіоти ікон) та скульптура¹⁵.

Збереження в с. Затурці Локачинського р-ну історичного середовища, пов’язаного з родиною Липинських, розуміння необхідності вивчення та популяризації діяльності видатного політичного і громадського діяча В’ячеслава Казимировича Липинського стали підґрунтям для реалізації музейниками Волині ідеї відкриття ще однієї музейної установи. Ім’я видатного земляка тривалий час замовчувалося і було маловідоме в Україні. 10.06.1990 р., майже через 60 років після його смерті, було впорядковано територію католицького цвинтаря в с. Затурці та відновлено могилу В. Липинського. В українській пресі з’явилися перші публікації про цю видатну особистість, громадськість порушила питання про охорону пам’ятних місць, пов’язаних із його іменем, та створення музею. Все більше людей, передусім представників луцької інтелігенції, виявляли своє зацікавлення досі незнаною постаттю та всіляко підтримували затурцівських краєзнавців¹⁶.

При обговоренні концепції майбутнього закладу викристалізувалася ідея присвятити його старшому із братів Липинських – В’ячеславу, видатному історичному, політичному-державнику та громадському діячу. Визнавалася необхідність збереження цього історичного місця, захисту його від новітніх “руїників України” (за висловом В. Липинського) і відкриття та повернення імені цієї знакової постаті.

Важливим засобом на шляху до створення музею В. Липинського стало проведення науково-теоретичних та науково-практичних конференцій. Однією з перших (у квітні 1992-го) було проведено Всеукраїнську конференцію, організовану Волинським державним університетом ім. Лесі Українки. В червні того ж року в Києві, Луцьку та Кременці відбулася перша Міжнародна конференція, співorganizаторами якої виступили Інститут археографії і джерелознавства НАН України (Київ, директор П. Сохань) і Східно-Європейський дослідний інститут імені В. К. Липинського (США, Філадельфія, президент Я. Пеленський). Конференція викликала великий резонанс, адже уперше на міжнародному рівні за активної участі України прозвучало ім’я В. Липинського, так довго свідомо замовчуваного на Батьківщині. На цій та наступних конференціях приймалися звернення до державних чиновників щодо створення музею в с. Затурці¹⁷.

Молодіжною фундацією ім. В. Липинського при Волинському державному університеті ім. Лесі Українки

10 Державний архів Волинської області (далі – ДА Волинської обл.). – Ф. Р–2 083. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 12.

11 Там само. – Спр. 465. – Арк. 14.

12 Там само. – Спр. 483. – Арк. 13.

13 Там само. – Спр. 536. – Арк. 19.

14 Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 рр.): монографія. – Луцьк, 2013. – С. 135.

15 Єлісеєва Т. Музей Волинської ікони... – С. 7.

16 Кушнір В., Гатальська Н. З історії створення Затурцівського меморіального музею... – С. 34.

17 Там само. – С. 35.

були започатковані щорічні “Читання пам’яті В. К. Липинського”, традицію організації яких згодом успішно підхопив Волинський інститут імені В. К. Липинського МАУП. Декілька представницьких наукових конференцій, присвячених землякові, було проведено й ученими Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

Усі ці наукові заходи сприяли поверненню імені видатного політика в Україні, формували громадську думку щодо необхідності створення музею в родинній садибі Липинських.

Згідно з наказом управління культури Волинської обласної держадміністрації від 29.12.1995 р. розпочато організацію меморіального музею-садиби В. Липинського із правами відділу ВКМ. Науковці музею налагодили зв’язки з родичами В. Липинського у Польщі, зав’язали листування із Президентом Східно-Європейського дослідного інституту імені В. К. Липинського у США, зібрали значну кількість експонатів. Унікальну колекцію особистих речей та документів В. Липинського та його родини вдалося сформувати завдяки його доньці Єві Липинській-Сендзеловській із Лондона, племінникам Яну й Казиміру із Кракова та Єжи Липинським із Гданська. Для майбутнього музею було передано бл. 200 експ., зокрема документи, листівки, фото, особисті речі. Постановою Кабміну України від 27.12.2001 р. садиба родини Липинських у с. Затурці Локачинського р-ну Волинської обл. набула статусу пам’ятки історії національного значення¹⁸.

В червні 2011 р. було видане розпорядження голови Волинської обласної державної адміністрації Б. Клімчука про термінове завершення ремонтно-реставраційних робіт на об’єкті та впорядкування території з метою відкриття музейної експозиції до 20-річчя Незалежності України. Волинська обласна рада та Кабмін України виділили на це необхідні кошти. У 2011 р. Волинь для цього отримала субвенцію з державного бюджету в розмірі бл. 2 400 тис. грн. Неймовірними зусиллями багатьох людей (будівельників, музейних працівників, дизайнерів) Затурцівський меморіальний музей В’ячеслава Липинського було відкрито 22.08.2011 р. напередодні ювілею держави¹⁹.

Нині Затурцівський меморіальний музей В’ячеслава Липинського є єдиним в Україні та світі музейним закладом, експозиція якого присвячена життєвому шляху, громадсько-політичній, науковій та державній діяльності В. Липинського – історика, політолога й державного діяча України першої трет. ХХ ст.

У 2004 р. в ур. Нечимне біля с. Скулин (17 км від с. Колодяжне) було відкрито сектор Колодяженського літературно-меморіального музею Лесі Українки – Музей “Лісової пісні”. На важливості популяризації цієї пам’ятки природи неодноразово наголошували учасники щорічного поетичного літературно-мистецького свята “Лісова пісня”. В новозбудованому приміщенні розгорнуто експозицію, яку створили колектив Колодяженського літературно-меморіального музею Лесі Українки й художники із ТзОВ “Фортуна-плюс” м. Луцька. Зібрані в експозиції музею книги, документи, листи, фотографії присвячені ландшафтному заказнику державного значення “Нечимне” та історії написання Лесею Українкою “Лісової пісні”. Тут представлено музейні предмети, які збереглися ще з того часу, коли родина Косачів жила в Колодяжному. Лісівники позначили місце, де колись стояла хижка дядька Лева, обгородили копанку, що утворилася зі старої криниці²⁰.

Відкриття ще одного відділу ВКМ стало результатом відновлення у вересні 1990 р. в Луцьку діяльності Волинського крайового братства святого апостола Андрія Первозваного. Члени братства започаткували вивчення його історії, у процесі якого постала потреба створення музею історії братства цієї спільноти, відродження колишнього занедбаного братського некрополю, де у підземеллі братської церкви знаходилися останки перших братчиків, похованих там 300–350 років тому²¹. Цей масштабний задум зародився у травні 1997 р., коли головою братства було обрано журналіста, краєзнавця та письменника, народного депутата України першого скликання А. І. Бондарчука.

На прохання братства рішенням Луцької міської ради в 1999 р. йому було передано квартиру № 13 у колишньому братському будинку, відомому як монастир василіанів. Реалізувати музейний проект допомагало однойменне православне Товариство св. ап. Андрія Первозваного у США, яке тривалий час очолював уродженець Волині М. Герець. Ідею підтримали керівники благодійних фондів “Майбутнє Волині” І. Омелянюк та “Рідна Волинь” Б. Клімчук, керівник сільгосп підприємства “Рать” Луцького р-ну В. Шумський, колишній начальник обласного управління лісового господарства Б. Колісник, приватний підприємець В. Захарчук, колишній директор Луцького державного історико-архітектурного заповідника Т. Рабан, братчик Федір Швець з Маневич. До створення та відкриття музею активно долучилася науковий співробітник ВКМ, дослідниця історії Луцького братства О. Бірюліна²².

18 *Гатальська Н.* Садиба родини Липинських у Затурцях // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Локачинський район і Затурці в історії України та Волині.* Вип. 46: Мат. XLVI Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. – Луцьк, 2013. – С. 50.

19 *Баран Г.* Відкрили музей Липинського // *Віче-інформ.* – 2011. – 24–31 серп. – С. 16.

20 Музей “Лісової пісні” в урочищі Нечимному – сектор Колодяженського літературно-меморіального музею / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/index/muzej_lisovoji_pisni_v_urochishhi_nechimnomu/0-54 (дата звернення: 17.09.2017). – Назва з екрана.

21 Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Історія та відродження. – Луцьк, 2013. – С. 314.

22 *Бондарчук А.* Музей історії Луцького братства... – С. 8.

27.11.2011 р., в день храмового свята Воздвиження, музей Луцького братства урочисто відкрив двері для відвідувачів. Більше року Волинська обласна державна адміністрація гальмувала передачу державі музею як особистого дарунку голови братства А. Бондарчука, в який вона не вклала ніяких коштів. Весь цей час А. Бондарчуку довелося утримувати установу власним коштом, аби її не закрили. Згідно з рішенням Волинської обласної ради від 26.12.2012 р. № 14/60 Музей історії Луцького братства з 1.01.2013 р. став відділом ВКМ. А придбані експонати, згідно з актом, їх власник, ініціатор і фундатор музею – А. Бондарчук, передав ВКМ²³.

Це єдиний за братською тематикою музей нашої держави. Надзвичайно цікавим і унікальним в Україні є об'єкт, який доповнює експозиційний потенціал музею, – Братський некрополь. Це підземелля братської Хрестовоздвиженської церкви, усипальниця перших братчиків. Протягом тривалого періоду останки цих людей були занедбані, перемішані із землею, сміттям. Після благословіння владики Михаїла, настоятеля церкви о. Василя, невеликими силами братчиків, настоятеля, старости, послушника храму було розпочато розчистку, впорядкування крипти, поховань. Із підземелля завдяки лише їхніми зусиллями було винесено десятки тон землі, будівельного та іншого сміття. Рештки кісток поклали під скло в 14 трун. 27.11.2012 р. відбулося відкриття відреставрованої крипти²⁴.

Отже, Музей історії Луцького братства з'явився завдяки ентузіастам і був створений без залучення державних коштів.

З 1990 р. у ВКМ на базі відділу етнографії та народних промислів Волині розпочалася цілеспрямована робота зі створення музею етнографії. Було обрано приміщення, підготовлено та прорецензовано тематико-експозиційний план, створено два проекти художнього оформлення музею (автор першого – художник-проектант із Луцька І. Бобровнік, автор другого – художник Р. Батіг зі Львова), виготовлено 4 макети пам'яток дерев'яної архітектури для оформлення експозиції.

Станом на 1992 р. були готові майже всі матеріали, щоб розпочати оформлення експозиції музею. Однак відсутність коштів завадила реалізації ще одного музейного проекту. Невирішеним це питання залишається і нині.

На 1.01.2017 р. структурними підрозділами ВКМ є 5 діючих музеїв: філія – Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки та 4 відділи: Художній музей м. Луцька, Музей волинської ікони, Музей історії Луцького братства та Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського²⁵.

Таким чином, упродовж періоду, який досліджується, структура ВКМ зазнала змін. Насамперед це була відповідна реакція працівників музею на потреби суспільного розвитку, бажанням зберегти важливі для громадськості пам'ятки. Зміна системи фінансування зумовила набуття самостійного статусу музеями – відділами ВКМ, які діяли в районних центрах. У складі ВКМ залишилися лише Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки та Художній музей м. Луцька. Його новими підрозділами стали Музей волинської ікони, Музей історії Луцького братства та Затурцівський меморіальний музей В'ячеслава Липинського. Якщо в радянські часи профільними підрозділами ВКМ були лише історичний і художній музеї, то в добу незалежності до них додався меморіальний.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран Г. Відкрили музей Липинського // Віче-інформ (Луцьк). – 2011. – 24–31 серп. – С. 16.
2. Більо Л. Трансформація музейної мережі Волинської області у 1991–2016 рр. // Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2016. – Вип. 13 (338). – С. 127–132.
3. Бондаренко Г. Створення і діяльність регіональних музеїв Волині та їхня роль у збереженні пам'яток (1939 р. – початок XXI ст.) // Замосцько-Волинські музейні зошити: матеріали наукової конференції / ред. П. Кондрацюк. – Замосць: GAUDIUM, 2006/2007. – Т. 4. – С. 191–217.
4. Бондарчук А. Музей історії Луцького братства: наймолодший і єдиний в Україні // Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 5: Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 р. / упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – С. 6–11.
5. Вернидубов О., Нагорна О., Кришпатук Л. Хроніка громадського музейного будівництва // Волинський

²³ Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2012 році (порівняльно-довідковий матеріал). – Ч. 3. Науково-фондова діяльність / Підготували О. Вернидубов, Л. Кришпатук / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/board/muzejnikam/komunalni_ta_gromadski_muzeji_volinskoji_oblasti_v_2012_roci_chastina_1_naukovo_doslidnicka_dijalnist/2-1-0-27 (дата звернення: 17.09.2017). – Назва з екрана.

²⁴ Відкрили братський некрополь, який стане продовженням експозиції Музею Луцького братства // Волинська правда. – 2012. – 27 жовтня. – С. 2.

²⁵ Музейний простір Волині [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://volyn-museum.at.ua/> (дата звернення: 17.09.2017). – Назва з екрана.

музей: історія і сучасність. Наук. зб.: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк – Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 25–28.

6. Відкрили братський некрополь, який стане продовженням експозиції Музею Луцького братства // Волинська правда. – 2012. – 27 жовтня. – С. 2.

7. *Гатальська Н.* Садиба родини Ліпінських у Затурцях // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Локачинський район і Затурці в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 46: Матеріали XLVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / упоряд. А. Силюк. – Луцьк: ДП “Волинські старожитності”, 2013. – С. 49–51.

8. Державний архів Волинської обл. (далі ДА Волинської обл.) – Ф. Р–2 083, – Оп. 1. – Спр. 458. – 17 арк.

9. ДА Волинської обл. – Ф. Р–2 083. – Оп. 1. – Спр. 465. – 18 арк.

10. ДА Волинської обл. – Ф. Р–2 083. – Оп. 1. – Спр. 483. – 17 арк.

11. ДА Волинської обл. – Ф. Р–2 083. – Оп. 1. – Спр. 536. – 23 арк.

12. *Єлісєєва Т.* Музей Волинської ікони. До 20-річчя діяльності // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Наук. зб. Вип. 20: Матеріали XX Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 серпня 2013 р. / [ред. група: А. Силюк та ін.]. – Луцьк: ДП “Волинські старожитності”, 2013. – С. 6–8.

13. *Кальченко Ю.* Розвиток музейної справи у Волинській області (1991–2010 рр.) // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень” (10–11 травня 2011 р.): у 3 т. – Т. 2. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 169–170.

14. *Кальченко Ю., Надольська В.* Розбудова музейництва на Волині за роки незалежності України // Волинський музейний вісник: Наук. зб.: Вип. 3 / упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи ВНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силюк, Є. Ковальчук. – Луцьк, 2012. – С. 34–38.

15. *Ковальчук Є. І.* Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 рр.): монографія. – Луцьк: ДП “Волинські старожитності”, 2013. – 296 с.

16. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2012 році (порівняльно-довідковий матеріал). – Ч. 3. Науково-фондова діяльність / Підготували О. Вернидубов, Л. Кришпатюк / [Електронний ресурс]: Музейний простір Волині. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/board/muzejnika_m/komunalni_ta_gromadski_muzeji_volinskoji_oblasti_v_2011_roci_chastina_1_naukovo_doslidnicka_dijalnist/2-1-0-27 (дата звернення: 17.09.2017). – Назва з екрана.

17. *Кушнір В., Гатальська Н.* 3 історії створення Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського // Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель. Наук. зб.: Вип. 4 / упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи ВНУ ім. Лесі Українки / упоряд. А. Силюк, Є. Ковальчук. – Луцьк, 2012. – С. 34–37.

18. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Історія та відродження. – Луцьк: Терен, 2013. – 470 с.

19. Музей “Лісової пісні” в урочищі Нечимному – сектор Колодяжненського літературно-меморіального музею / [Електронний ресурс]: Музейний простір Волині. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/index/muzej_lisovoji_pisni_v_urochishhi_nechimnomu/0-54 (дата звернення: 17.09.2017). – Назва з екрана.

20. Музейний простір Волині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volyn-museum.at.ua/> (дата звернення: 17.09.2017). – Назва з екрана.

21. *Надольська В.* Нові тенденції у розвитку музейної системи Волинської області // Волинський музейний вісник: Наук. зб.: Вип. 7 / Упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2015. – С. 87–91.

22. *Пась Н.* 3 історії Камінь-Каширського народного краєзнавчого музею // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Наук. зб. Вип. 37. – Луцьк, 2010. – С. 115–120.

23. *Ярошук М.* Кортеліський історичний музей // Волинський музей: Історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 5: Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 16 травня 2014 р.) / Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – С. 241–243.

REFERENCES

1. *Baran H.* Vidkryly muzei Lypynskoho [The museum of Lipinskiy was opened]. Viche [The Magazine of the Verkhovna Rada of Ukraine “Viche”]. 2011. 24–31 serp. [August], p. 16.

2. *Bilo L.* Transformatsiia muzeinoi merezhi Volynskoi oblasti u 1991–2016 rr. [The transformation of the museum network of Volyn region in 1991–2016 years]. Naukovyi visnyk SNU im. Lesi Ukrainky. Istorychni nauky [Scientific messenger of Lesya Ukrainka Eastern European National University. Historical sciences]. Lutsk, 2016. № 13 (338), pp. 127–132.

3. *Bondarenko H.* Stvorennia i diialnist' rehionalnykh muzeiv Volyni ta yikhnia rol' u zberezheni pamiatok (1939 r. – pochatok XXI st.) [Creation and activity of the regional museums of Volyn and their role in preservation of monuments (1939 – beginning of 21th century)]. *Zamostsko-Volynski muzeini zoshyty: materialy naukovi konferentsii* [The museum notebooks of Zamost and Volyn: the materials of the scientific conference]. Editor P. Kondratsiuk. Zamost: GAUDIUM, 2006/2007. Vol. 4, pp. 191–217.

4. *Bondarchuk A.* Muzei istorii Lutskoho bratstva: naimolodshyi i yedynyi v Ukraini [The Lutsk Fraternity History Museum: the youngest and the only one]. *Volynskiy muzei. Istoriia i suchasnist. Nauk. zb. Vyp. 5* [The Volyn Museum. History and modernity. Scientific collection. Issue 5]. *Materialy 5 Vseukr. nauk. istor. kraiezn. konf., prysviachenoj 24-y richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy ta 85-y richnytsi stvorennia Volynskoho kraieznavchoho muzeiu, m. Lutsk, 16 travnia 2014 r.* [The proceedings of the 5th All-Ukrainian scientific and historical local history conference dedicated to the 24th anniversary of independence of Ukraine and the 85th anniversary of the creation of the Volyn Local History Museum, Lutsk, 16 may 2014]. Comp. A. Syliuk. Lutsk, 2014, pp. 6–11.

5. *Vernydubov O., Nahorna O., Kryshpatiuk L.* Khronika hromadskoho muzeinoho budivnytstva [The chronicle of public museum building]. *Volynskiy muzei: istoriia i suchasnist. Nauk. zb.* [The Volyn museum. History and modernity. Scientific collection]. *Materialy III Vseukr. nauk. prakt. konf., Lutsk–Kolodiazhne, 18–19 travnia 2004 r.* [The proceedings of the 3rd All-Ukrainian scientific and practical conference, Lutsk–Kolodiazhne, 18–19 may 2004]. Lutsk, 2004. Issue 3, pp. 25–28.

6. *Vidkryly bratskyi nekropol, yakyi stane prodovzheniam ekspozitsii Muzeiu Lutskoho bratstva* [The brother necropolis was opened, which will be the continuation of the exposition of the Lutsk Fraternity History Museum]. *Volynska pravda* [The true'sof Volyn]. 2012. 27 october, p. 2.

7. *Hatal'ska N.* Sadyba rodyny Lipinskykh u Zaturtsiakh [The homestead of the family Lipinskiy in Zaturtsi]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Lokachynskiy raion i Zaturtsi v istorii Ukrainy ta Volyni. Nauk. zb. Vyp. 46* [The past and present of the Volyn and Polissya. Lokachinskiy region and Zaturtsi in history of Ukraine and Volyn. Scientific collection. Issue 46]. *Materialy XLVI Vseukr. nauk. istor. kraiezn. konf.* [The proceedings of the 46th All-Ukrainian scientific and historical local history conference]. Comp. A. Syliuk. Lutsk: Subsidiary company "Volyn antiquities". 2013, pp. 49–51.

8. *Derzharkhiv Volynskoi obl.* [The State Archive of the Volyn region], f. R–2083 [the archival collection], op. 1 [the inventory], spr. 458 [the case file], 17 ark. [sheets].

9. *Derzharkhiv Volynskoi obl* [The State Archive of the Volyn region], f. R–2 083 [the archival collection], op. 1 [the inventory], spr. 465 [the case file], 18 ark. [sheets].

10. *Derzharkhiv Volynskoi obl.* [The State Archive of the Volyn region], f. R–2 083 [the archival collection], op. 1 [the inventory], spr. 483 [the case file], 17 ark. [sheets].

11. *Derzharkhiv Volynsk. obl.* [The State Archive of the Volyn region], f. R–2 083 [the archival collection], op. 1 [the inventory], spr. 536 [the case file], 23 ark. [sheets].

12. *Ielisieieva T.* Muzei Volynskoi ikony. Do 20-richchia diialnosti [The Volyn icon museum. To 20th anniversary of activity]. *Volynska ikona: doslidzhennia ta restavratsiia: Nauk. zb. Vyp. 20* [The Volyn icon research and restoration. Scientific collection. Issue 20]: *Materialy XX Mizhnar. nauk. konf., m. Lutsk, 27–28 serpnia 2013 r.* [The proceedings of the 20th International scientific conference. Lutsk, 27–28 august 2013]. [Eds A. Syliuk and others]. Lutsk: Subsidiary company "Volyn antiquities". 2013, pp. 6–8.

13. *Kalchenko Yu.* Rozvytok muzeinoi spravy u Volynskii oblasti (1991–2010 rr.) [The development of museum affairs in the Volyn region (1991–2010)]. *Materialy V Mizhnar. nauk.-prakt. konf. studentiv i aspirantiv "Moloda nauka Volyni: priorytety ta perspektyvy doslidzhen"* (10–11 travnia 2011 r.): u 3 t. – T. 2. [The proceedings of the 5th International scientific and practical conference of students and post-graduate students "The young science of Volyn: priorities and perspectives" (10–11 may 2011) in 3rd volume. Vol. 2]. Lutsk: Lesya Ukrainka Volyn National University. 2011, pp. 169–170.

14. *Kalchenko Yu., Nadolska V.* Rozbudova muzeinytstva na Volyni za roky nezalezhnosti Ukrainy [The development of museum affairs in Volyn in the years of Ukraine's independence]. *Volynskiy muzeinyi visnyk: Nauk. zb.: Vyp. 3* [The Volyn museum bulletin. Scientific collection. Issue 3] / *upr-nia kultury i turyzmu Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; kaf. dokumentoznavstva i muzein. spravy VNU im. Lesi Ukrainky* [The Department of culture and tourism of the Volyn regional state administration; The Volyn Local History Museum; the chair of records management and museum affairs of the Lesya Ukrainka Volyn National University]. Comp. A. Syliuk, E. Kovalchuk. Lutsk. 2012, pp. 34–38.

15. *Kovalchuk Ye. I.* Formuvannia fondu sakralnogo mystetstva u Volynskomu kraieznavchomu muzei (1929–2012 rr.): Monohrafiia [The formation of the fund of sacral art in the Volyn Local History Museum (1929–2012): Monograph]. Lutsk: Subsidiary company "Volyn antiquities", 2013. 296 p.

16. *Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2012 rotsi (porivnialno-dovidkovyi material). Ch. 3. Naukovo-fondova diialnist* [The communal and public museums of the Volyn region in 2012 (the comparative reference material). Part 3. Scientific and fund activities]. The materials have been prepared O. Vernydubov, L. Kryshpatiuk. URL:

http://volyn-museum.com.ua/board/muzejnikam/komunalni_ta_gromadski_muzeji_volinskoji_oblasti_v_2011_roci_chastina_1_naukovo_doslidnickska_dijalnist/2-1-0-27 (accessed on 17.09.2017).

17. *Kushnir V., Hatal'ska N.* Z istorii stvorennia Zaturtsivskoho memorialnoho muzeiu Viacheslava Lypynskoho [From the history of the formation of the Zaturtsi memorial museum of Vyacheslav Lipinskiy]. Volynskiy muzeinyi visnyk: Muzei u doslidzhenni ta zberezhenni pamiatok kulturnoi spadshchyny zakhidnoukrainskykh etnichnykh zemel. Nauk. zb.: Vyp. 4 [The Volyn museum bulletin. Museums in the study and preservation of cultural heritage sites of Western Ukrainian ethnic lands. Scientific collection. Issue 4] / upr-nia kultury i turyzmu Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; kaf. dokumentoznavstva i muzein. cpravy VNU im. Lesi Ukrainky [The Department of culture and tourism of the Volyn regional state administration; the Volyn Local History Museum; the chair of records management and museum affairs of the Lesya Ukrainka Volyn National University]. Comp. A. Syliuk, E. Kovalchuk. Lutsk. 2012, pp. 34–37.

18. Lutske Khrestovozdvyzhenske bratstvo. Istorii ta vidrodzhennia [The Lutsk Krestovozdvyzhenske fraternity. History and revival]. Lutsk: Teren. 2013. 470 p.

19. Muzei "Lisovoi pisni" v urochishchi Nechymnomu – sektor Kolodiazhnenskoho literaturno-memorialnoho muzeiu [The Museum of "Forest Song" in the tract of Nechimno – the sector of the Kolodyazhne literary and memorial museum]. Website Museum space of Volyn. – URL: http://volyn-museum.com.ua/index/muzej_lisovoji_pisni_v_urochishhi_nechymnomu/0-54 (accessed on 17.09.2017).

20. Website Museum space of Volyn. – URL: <http://volyn-museum.at.ua/> (accessed on 17.09.2017).

21. *Nadolska V. V.* Novi tendentsii u rozvytku muzeinoi systemy Volynskoi oblasti [The new trends in the development of the museum system of the Volyn region]. Volynskiy muzeinyi visnyk: Nauk. zb.: Vyp. 7 [The Volyn museum bulletin. Scientific collection. Issue 7] / Upr-nia kultury Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; kaf. dokumentoznavstva i muzein. cpravy SNU im. Lesi Ukrainky [The department of culture and tourism of the Volyn regional state administration; the Volyn Local History Museum; the chair of records management and museum affairs of the Lesya Ukrainka Eastern European National University]. Comp. A. Syliuk. Lutsk. 2015, pp. 87–91.

22. *Pas N.* Z istorii Kamin-Kashyrskoho narodnoho kraieznavchoho muzeiu [From the history of the Kamin-Kashirskiy folk local history museum]. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Storinky istorii Kamin-Kashyrshchyny. Nauk. zb. Vyp. 37 [The past and present of the Volyn and Polissya. The pages of the Kamin-Kashyrshchyna's history. Scientific collection. Issue 37]. Lutsk. 2010, pp. 115–120.

23. *Iaroshuk M.* Korteliskiy istorychnyi muzei [The Korteliskiy historical museum]. Volynskiy muzei: Istorii i suchasnist. Nauk. zb. Vyp. 5. Materialy 5 Vseukr. nauk. istor. kraiezn. konf. (m. Lutsk, 16 travnia 2014 r.) [The Volyn museum. History and modernity. Scientific collection. Issue 5. The proceedings of the 5th All-Ukrainian scientific and historical local history conference (Lutsk, 16 may 2014)] / Comp. A. Syliuk. Lutsk. 2014, pp. 241–243.

УДК 069.01(477-25:(1-2):908)

Молоткова Антоніна Олександрівна

науковий співробітник,
КЗ КОР "Київський обласний археологічний музей"
(с. Трипілля, Україна)
elisston@ukr.net

Molotkova Antonina

Research fellow,
Kyiv regional museum of archaeology
(Trypillia, Ukraine)

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ОБУХІВЩИНІ

DEVELOPMENT OF MUSEUM WORK IN OBUKHIV DISTRICT

Анотація

Вперше проводиться комплексне дослідження історії створення музейних закладів на території Обухівського району та його адміністративного центру м. Обухова. Поетапно висвітлюється питання виникнення музеїв, їхня діяльність та кількість у 1950–60-ті рр., 1970–80-ті рр., 1990-ті рр., 2000-ні та період з 2010 р. Показано сучасний стан музейних закладів у сільській місцевості та відсутність єдиної системи реєстру культурних закладів. Окрім офіційно зареєстрованих та підвідомчих музеїв, є велика кількість закладів, що діють на громадських засадах або не дотримуються всіх норм, і, відповідно, ніде не зафіксовані. Нині відомо приблизно 40 музеїв на Обухівщині, але ця кількість не остаточна і потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: Обухівський район, музеї, краєзнавці, Омельченко С. Н., Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М.

Summary

A comprehensive study of the history of the establishment of museum institutions in Obukhiv district and its administrative center in Obukhiv is conducted for the first time. The article observes the emergence of museums, their activities and number in the 50-60-s, 70-80-s, 90-s of the 20th century, 2000-s, and the period from 2010 on. Problems of the current state of museum institutions in rural areas and deficiency of a unified register of cultural institutions are revealed. In addition to officially registered and departmental museums, there is a large number of institutions that function on voluntary basis or do not comply with all norms and are recorded nowhere. Therefore, at present, Obukhiv district has approximately 40 existing museums, but this number is not final and requires further research.

Key words: Obukhiv district, museums, local historians, S. Omelchenko, Y. Domotenko, A. Shapharenko.

Історія музейництва в Обухівському районі починається з 30-х рр. ХХ ст. Край досліджували такі краєзнавці-ентузіасти як Омельченко С. Н., Столяр П. Л., Овсієнко А. М., Топчій П. С., Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М., Літвінова В. І. та багато інших, переважно фундаторів музеїв краю. Вони відкривали нові сторінки історії, видавали книги, путівники музеями та селами. У 2006–2010 рр. інформація про культурні об'єкти району була систематизована у туристичних путівниках "Атлас Малишкового краю" та "Придніпров'я", в яких зазначені основні туристичні об'єкти (зокрема, деякі музеї) та наведена коротка інформація про населені пункти.

Водночас історія музейного руху на Обухівщині не досліджена, оприлюднені лише окремі відомості про найбільш відвідувані культурно-освітні заклади. Склалася ситуація, коли про заснований понад 20 років тому музей, не знають у сусідньому населеному пункті. А співробітники школи мистецтв не здогадуються, що в одній із кімнат їхнього закладу планувалося відкриття краєзнавчого музею, а деякі експонати і досі там зберігаються.

Зародження музейництва на території району припадає на 50–60-ті рр. ХХ ст. У той час культурно-освітні запити задовольняли клуби та бібліотеки, які були майже в кожному населеному пункті.

Одним із перших в районі відкрили музей у с. Трипілля, що пройшов довгий шлях. Ще у 1930-ті рр. до обласного комітету ЛКСМУ була надіслана доповідна від Київського обласного інспектора охорони пам'яток культури К. Є. Антиповича про організацію у Трипіллі історико-революційного заповідника, присвяченого

подіям 1919 р.¹, коли село стало столицею самопроголошеної Трипільської республіки на чолі з місцевим уродженцем – отаманом Зеленим (Д. І. Терпилом), якого радянська влада оголосила бандитом. У липні 1919 р. отаман зі своїм військом відвоював Трипільля, захопивши в полон та стративши учасників Трипільського походу, переважно комсомольців. Отже, заповідник мав стати культурно-політичним осередком комуністичного виховання робітничих і народних мас. Попередньо були виявлені місця, пов'язані з “Трипільською трагедією”, і у 1934 р. на будинку, де утримували полонених комсомольців, була встановлена меморіальна дошка. Музей, що мав стати центром заповідника, так і не був створений. Замість нього у 1938 р. встановили 24-метровий обеліск з чорного граніту (архітектор І. Я. Бялер, скульптори Е. І. Білостоцький, Г. Л. Пивоваров, Є. М. Фрідман)², зруйнований у 1941 р. У 1956 р. на тому ж місці встановили увінчаний бронзовою п'ятикутною зіркою 26-метровий обеліск з червоного граніту³, який у 2017 р. у зв'язку з декомунізацією в Україні було видозмінено.

Музеї створювалися за ініціативи небайдужих до історії людей. Так, у Трипільлі фундатором першого музею став місцевий учитель історії, директор, пізніше завуч школи, відмінник народної освіти – С. Н. Омельченко (1915–1990). На честь 40-річчя ЛКСМУ його зусиллями у 1958 р. була створена виставка, присвячена історії комсомолу Київщини. На її основі у 1959 р. відкрили перший музей у Трипільлі – філіал Київського державного історичного музею. Будинок музею розташовувався на території школи-інтернату, нараховував 4 зали, присвячені історії “громадянської” і Другої світової війни, відбудові Трипільля у повоєнні роки та комсомолу Київщини. Щороку музей відвідували майже 20 тис. екскурсантів⁴, а його фонди постійно поповнювалися і планувалося розширення музею. Коли було споруджене нове велике двоповерхове музейне приміщення, рішенням Київської обласної ради від 12.12.1977 було вирішено 01.01.1978 у Трипільлі відкрити музей “Комсомольської слави”, а експлуатацію музею розпочати 30.01.1978.⁵

Районна газета “Зоря Жовтня” опублікувала статтю, яка повідомляла про відкриття 22.04.1978 до 108-ї річниці з дня народження В.І. Леніна Трипільського музею трудової і бойової слави комсомольської організації Київщини. 1-й зал музею розповідав про події 1905–1920-х рр.; 2-й – про перші п'ятирічки і життя М. Островського; 3-й – про події Другої світової війни; 4-й – висвітлював післявоєнну відбудову⁶. До 1989 р. директором музею була К. О. Геращенко. Вже на третій рік діяльності музей прийняв свого 100-тисячного відвідувача. До 1991 р. директором була Н. І. Козуб, потім – О. Б. Дідик.

З проголошенням незалежності України постало питання ліквідації чи реорганізації музею. Наказом Обласного управління культури від 04.08.1992 заклад було перепрофільовано в Музей історії Дніпра. Однак, крім назви, зміни не торкнулися ні експозиції, ні діяльності закладу⁷ і 29.12.1995 було видано наказ про створення на базі колишнього музею Комсомольської слави Обласного археологічного музею. Завдяки роботі директора Обласного центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва при управлінні культури, автора “Путівника з археології Київської області” (Київ, 1996) П. М. Покаса перша експозиційна зала була готова до відкриття 30.05.1996. Проте його передчасна смерть і занедбаність приміщень завадили початку роботи музею⁸.

До 150-річчя В. В. Хвойки у лютому 2000 р. президент України Л. Д. Кучма видав розпорядження про увінчання пам'яті видатного археолога, встановлення його погруддя біля музею та проведення ремонту в закладі. Перший в Україні пам'ятник В. В. Хвойці відкрили біля музею у 2002 р. М. І. Городиський, його директор, активно упорядковував музей. Реконструкцію та оформлення музейної території здійснювали за проектом архітектора А. Ф. Ігнащенка, що представив будівлю музею у формі скрині, яка зберігає скарби давнини, а перед входом до музею розмістив брили пісковика віком понад 70 млн років – подарунок Національного

1 Науковий архів Київського обласного археологічного музею, с. Трипільля (далі – КОАМ НА). – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1.

2 НА КОАМ, с. Трипільля. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 3.

3 *Середа А. Н.* Трипольский поход [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article112221.html> (дата обращения: 18.10.17). – Название с экрана.

4 *Історія міст і сіл Української РСР.* Київська область: в 26 т. – К., 1971. – Т. 10. – С. 491.

5 НА КОАМ, с. Трипільля. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 2.

6 *У трипільському музеї // Зоря Жовтня.* – 1978. – № 48. – С. 2.

7 НА КОАМ, с. Трипільля. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 6.

8 *Борисова Н. Я.* Київський обласний археологічний музей та його відділення / Археологічна спадщина в музейних колекціях Київщини: вивчення та збереження: мат. Обласної наук. конф. Білоцерківського краєзнавчого музею 19 листопада 2010 р. – БЦ, 2011. – С. 13.

історико-етнографічного заповідника у Переяславі-Хмельницькому⁹.

Експозицію музею створювали під методичним керівництвом канд. іст. наук М. Ю. Відейка та завідувача археолого-екскурсійного відділу М. В. Квітницького за сприяння Інституту археології НАН України¹⁰ (далі – ІА НАНУ).

Експозиційна площа 3-х музейних залів становить 180 м². 1-й зал представляє історію людської діяльності на Київщині від кам'яної доби до раннього залізного віку; 2-й зал – від раннього слов'янства до початку ХХ ст., а 3-й висвітлює Трипільську культуру. У фойє музею розміщені дві фотовиставки, присвячені В. В. Хвойці та найдавнішій палеолітичній стоянці України у с. Королеве Закарпатської обл.

Київський обласний археологічний музей в с. Трипілля за час свого існування організував не одну конференцію, виставку та розвідку, проводив науково-дослідну, масово-освітню та виставкову роботу з вивчення і висвітлення історії Київської області. При музеї діє наукова бібліотека.

З 2010 р. обов'язки директора виконує Н. В. Конвалюк. Нині до комплексу музею входить ще 8 відділень: Музей бойової слави (с. Трипілля); Музей В. Хвойки та Музей І. Франка (с. Халеп'я); Музей Козаччини та Картинна галерея (с. Германівка); Музей А. Солов'яненка та Історико-краєзнавчий музей (с.мт. Козин); Археолого-краєзнавчий музей (с. Копачів); Музей-садиба Андрія Малишка (м. Обухів); Історико-краєзнавчий музей (с. Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.)¹¹.

Музей бойової слави у Трипіллі сформувався з матеріалів музею Комсомольської слави завдяки копіткій роботі його засновниці та завідувачки К. І. Буренко. Його відкрили 09.08.2000 в одній із кімнат Трипільської ЗОШ І–ІІІ ст., експозицію поповнювали знахідками учнів школи, які активно брали участь у його створенні. Музей розповідає про часи Другої світової війни на території Трипілля та його околиць. Є стенди про воїнів-афганців – випускників трипільської школи, про ліквідацію аварії на Чорнобильській АЕС. 2014 р. створено експозиційний розділ, присвячений війні на Сході України, який постійно поповнюється. У 2017 р. музей отримав звання “зразкового музею” при навчальному закладі¹².

Офіційне відкриття музею В. В. Хвойки у Халеп'ї відбулося 20.02.2009 у відреставрованому будинку колишньої школи, у якій археолог працював у 1896–1898 рр. Створена за проектом дослідниці діяльності В. Хвойки – В. Колесник, експозиція музею налічує 1,5 тис. документів та автентичних меблів з архіву ІА НАНУ. На відкритті музею був присутній уповноважений посол Чехії в Україні Я. Башта, що зробив перший запис у книзі відгуків¹³. У 2010 р. до 160-ї річниці з дня народження В. Хвойки в музеї провели наукову конференцію.

У 2010 р. у будівлі, де вже розміщувався музей В. Хвойки, відкрили музей І. Франка. І хоча письменник ніколи не був у цих краях, експозиція присвячена “дорозі” І. Франка до Т. Шевченка, на могилі якого у Каневі (розташованому неподалік від Халеп'я) письменник хотів побувати. Матеріали та експонати були надані Національним музеєм української літератури, Львівським літературно-меморіальним музеєм та родиною Франка. На відкриття музею приїхав автор ідеї створення цього музею – онук письменника – Роланд¹⁴.

20.04.1996 у Германівці відбулося урочисте відкриття Музею Козаччини, приурочене до 900-ї річниці заснування села. Питання про створення музею на сесіях сільської ради порушували ще у 1986 р.¹⁵, а його відкриття стало можливим завдяки наполегливості А. М. Шафаренка – сільського голови, краєзнавця, голови Обухівської районної ради (2006–2010).

Музей розмістили у приміщенні побудованій у 1902 р. колишньої мануфактурної лавки. У 1994–1995 рр. проводили ремонтні роботи, збирали матеріали та створювали експозицію у 2-х залах площею 115 м². У 1-му залі представлені археологічні знахідки скіфського та давньоруського часу. Його окрасою стала діорама Германівки ХІ–ХІІІ ст., під час створення якої митцю А.І. Нечипоренку упродовж двох місяців довелося жити в приміщенні музею. Історія козацького часу представлена археологічними знахідками, оригінальною серією картин, присвячених подіям, що стосуються Германівки та її околиць, портретами гетьманів¹⁶. У 2-му залі зібрані оригінальні експонати, документи та фотографії, які відображають історію села ХІХ–ХХ ст.¹⁷.

9 Буренко К. І. Трипілля в течії віків. – К., 2012. – С. 352.

10 Там само. – С. 353.

11 Там само. – С. 354.

12 НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 21.

13 Кузьміщева Н. Відкрито музей Вікентія Хвойки / Обухівський край. – 2009. – № 15. – С. 1.

14 Іван Франко у Халеп'ї / Обухівський край. – 2009. – № 51. – С. 2.

15 Шафаренко А. М. Германівка від найдавніших часів до сьогодення. – Обухів, 2003. – С. 165–166.

16 Там само. – С. 167.

17 Борисова Н. Я. Вказ. праця. – С. 17.

Поряд з Музеєм Козаччини, у спорудженому у 1901 р. будинку, розмістилася Картинна галерея, один експозиційний зал якої представляє пов'язані з Германівкою художні полотна І. М. Литвина, М. І. Кулика, Л. М. Стиля, П. І. Дейлика, В. Є. Перевальського та картини, подаровані Спілкою художників України¹⁸.

Ентузіасти-краєзнавці – подружжя В. М. та Є. І. Олійників у 2000 р. створили цікавий музейний комплекс у смт. Козин¹⁹: Музей А. Солов'яненка та Історико-краєзнавчий музей. Спочатку це була невелика виставка в приміщенні місцевої бібліотеки. У 2008 р. музей перемістили на 1-й поверх селищної ради²⁰. І лише у 2016 р. обидва музеї переїхали до просторої будівлі колишнього дитсадку, де на 2-му поверсі розмістили експозицію, присвячену життєвому та творчому шляху відомого співака ХХ ст. та заслуженого артиста України Анатолія Солов'яненка, який жив і відпочивав у Козині. Розташований на 1-му поверсі Історико-краєзнавчий музей висвітлює сторінки історії селища²¹.

Відділ Київського обласного археологічного музею – Археологічно-краєзнавчий музей с. Копачів був відкритий у серпні 2008 р. на 2-му поверсі сільської ради. У 1-му залі представлено знахідки з розкопок ІА НАНУ та Київського обласного археологічного музею трипільського поселення в ур. Коломийців Яр (с. Копачів), предмети часів Київської Русі та палеолітичні знахідки. У 2-й залі розміщені місцеві старожитності у фрагменті інтер'єру української хати²².

В Обухові у лютому 1991 р. спільними зусиллями сестри – О. Малишко, дружини – Л. Забашти та голови Обухівської міської ради Л. Журавель було відкрито музей-садибу А. Малишка²³. У будинку, де пройшло дитинство і юність поета, збережені інтер'єр і хатне начиння. Експозиція присвячена життю і творчості Андрія Самійловича та етнографії Обухівщини.

Упродовж 50–60-х рр. ХХ ст. чимало музеїв засновували при школах. Так, ще у 1957 р. створювати музей почали при Германівській школі²⁴. Тоді ж почали збирати матеріали для Кімнати бойової слави села, що нині є зареєстрованим Музеєм бойової і трудової слави села при Германівській ЗОШ І–ІІІ ст. ім. братів Гетьманів.

Найдавніший на Обухівщині музей – Музей революційної, бойової та трудової слави, у 50-х рр. ХХ ст. був створений у с. Григорівка, при заснованому у 1845 р. цукровому заводі²⁵, який істотно вплинув на капіталізацію краю, але на початку 2000-х рр. повністю збанкрутів.

70–80-ті рр. ХХ ст. стали часом відкриття та будівництва музеїв, на організацію та утримання яких витрачали значні державні кошти і де відбувалися масштабні культурні заходи. У чергах на відвідування цих закладів стояли автобуси, часом – пароплави, а кількість відвідувачів щороку перевищувала 20 тис.

Підпорядковане Українській міській раді с. Плюти у 50–60-х рр. ХХ ст. було місцем відпочинку та творчості багатьох відомих діячів літератури, мистецтва та науки. Тут працювали письменники Ю. Смолич, К. Паустовський, О. Левада, П. Загребельний, Н. Рибак, А. Малишко. На дачі відомого драматурга О. Корнійчука та В. Василевської збиралися побратими по перу, частими гостями були композитори Г. та П. Майбороди, художники М. Дерегус, В. Касіян та багато інших визначних діячів культури²⁶.

Тому не дивно, що у збудованому у 1954 р. за проектом архітектора В. Заболотного двоповерховому будинку О. Корнійчука 26.05.1975 було відкрито музей. Того ж року було придбано три сусідні будинки. Нині на базі літературно-меморіального музею драматурга діє Архівно-музейний комплекс “Літературно-мистецькі Плюти” – відділ Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України²⁷.

Щорічно на території музейного комплексу проходять літературні читання “Весна в Плютах”, на перші з яких у травні 1978 р. приїхали поети, письменники, артисти театру ім. І. Франка, службовці, вчителі та робітники. Письменники та артисти (Г. Яблонська, Л. Забашта) зачитували вірші, народні артисти (Є. Пономаренко, А. Гашинський, П. Куманченко) показували сцени із творів О. Корнійчука, друзі драматурга (М. Зарудний,

18 Там само.

19 *Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М.* Історико-культурологічний атлас Малишкового краю: турист. довід. – Обухів, 2008. – С. 62.

20 Там само. – С. 18.

21 *Олійник Є. І.* Козин: турист. путівник. – Обухів, 2008. – С. 20.

22 *Борисова Н. Я.* Вказ. праця. – С. 17–18.

23 *Артюшенко О.* У світлиці музею-садиби Андрія Малишка / Обухівський край. – 2015. – № 82. – С. 3.

24 *Шафаренко А. М.* Вказ. праця. – С. 167.

25 Історія міст і сіл Української РСР. в 26 т.: – К., 1971. – Т. 10. Київська область – С. 483.

26 Літературно-мистецькі Плюти [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://csam.archives.gov.ua/ukr/literaturni_plyuti/ (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

27 *Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М.* Вказ. праця. – С. 47.

В. Лизогуб) згадували моменти з його життя та вшановували пам'ять²⁸.

Наступного року читання знімала Київська телестудія і у 1979 р. в садибі-музеї побувало 22 тис. відвідувачів²⁹.

На 35-ту річницю "Весни в Плютах" дійство мало набагато менший розмах, хоча про подію, як і раніше, анонсувала районна газета³⁰.

У будинку, де жив О. Є. Корнійчук, постійною експозицією є робочий кабінет драматурга та вітальня. У будинках № 1 та № 2 організують виставки, присвячені українським діячам культури та мистецтва другої пол. ХХ ст.

1971 р., до перших роковин смерті А. С. Малишка, в Обухівській школі № 1, де навчався виданий поет, відкрили перший міський музей. На урочистості з цієї нагоди приїхали письменники та артисти на чолі з Д. Павличком, який перерізав стрічку на дверях кімнати-музею від імені Спілки письменників України. Через 9 років музей отримав свідоцтво про найменування, офіційний статус та власний паспорт³¹.

Проте у 1970-х рр. Обухівщина за кількістю музеїв поступалася сусідньому Кагарлицькому району, в якому у 1977 р. працювало 10 музеїв³².

Обухівський районний історико-краєзнавчий музей заснований 1984 р. за сприяння краєзнавців та істориків краю. Його директором до 1994 р. був В. В. Кулініч, а у 1994–2017 рр. – Ю. К. Домотенко, якого і вважають фундатором музею: як журналіст (автор понад двох десятків книг про Обухівський край), краєзнавець, художник і гончар, він доклав чимало зусиль до створення експозицій музею (зокрема діорам), його популяризації і розвитку. Він створив заклад, який у 2006 р. отримав звання "Кращий краєзнавчий музей Київщини" за рейтингом журналу "Музеї України"³³. Наразі обговорюється питання про присвоєння музею імені Ю. К. Домотенка.

Музей, розміщений у центрі Обухова на 3-му поверсі побудованого у 1982 р. будинку, має площу у 570 м². В 11 залах розміщена експозиція, що починається "Оглядовою" залом народногосподарського комплексу Обухівського р-ну. Наступна зала "Археологія" представляє пам'ятки мезоліту та трипільської, підгірцівської, зарубинецької і черняхівської культур, а також матеріали давньоруської доби і литовського часу. Решта залів – "Козаччина"; "Аграрний капіталізм" (з діорамою "Обухівський ярмарок кінця ХІХ – поч. ХХ ст." площею 30 м²); "Громадянська війна"; "30-ті роки ХХ ст."; "Друга світова війна"; "Повоєнний період"; "Літературно-мистецька Обухівщина"; "Малишкова світлиця" та "Етнографія"³⁴.

Відділом Обухівського краєзнавчого музею є краєзнавчий музей у Жуківцях, відкритий у 1984 р. завдяки невтомній праці краєзнавця, відмінника освіти, заслуженого працівника культури України, директора школи П. С. Топчія (1930–2007), за задумом якого на пагорбі побудована оригінальна споруда музею (дозвіл на будівництво музею П. С. Топчій отримав, пройшовши всі владні інстанції і дійшовши до Москви), експозиція розгорнена в чотирьох залах³⁵. Наразі в музеї (який з 24.08.2008 названо ім'ям П. С. Топчія³⁶) налічується 8 тис. експонатів. Зусиллями П. С. Топчія поряд з музеєм 22.05.1990 був урочисто відкритий Шевченківський верстовий стовп, ідея встановлення якого в місці перебування Т. Г. Шевченка виникла у 1988–1989 рр. Вапняковий стовп у Жуківцях виглядає, як монолітний курган на підставці з рельєфним козацьким хрестом, фасадом, зорієнтованим в бік батьківщини поета – с. Моринці. На бронзовій табличці зазначено відстань до Моринців – 150 км. На відкритті було оголошено, що такий стовп – перший в Україні, але пізніше з'ясувалося, що є ще один, встановлений у Львові³⁷.

Перший музей м. України – Музей гідроенергетичного каскаду Дніпра – був відкритий 22.12.1980 у кімнаті гуртожитку ПТУ № 2. Творцем музею та його директором на громадських засадах був В. М. Вознюк. Там експонували документи, пов'язані з планом ГОЕЛПРО, фотографії будівельників Дніпрогесу, також були стенди,

28 Саченко І. Весна в Плютах / Зоря Жовтня. – 1978. – № 63. – С. 3.

29 Вакулєнко Д. Джерело життя / Зоря Жовтня. – 1980. – № 62. – С. 2.

30 Підгаєцький І. Завесніли Плюти / Обухівський край. – 2013. – № 38. – С. 2.

31 Овсієнко О. Паспорт музею / Зоря Жовтня. – 1980. – № 138. – С. 2.

32 Ткаченко Л. По музеях Кагарлицчини. Скарбниця пам'яті народної / Зоря Жовтня. – 1977. – № 15. – С. 2.

33 Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М. Вказ. праця. – С. 58.

34 Домотенко Ю. К. Скарбниця пам'яті. – 2012. – С. 3–5.

35 Хмельовський О. Тут подих пам'яті живе / Обухівський край. – 2016. – № 75 – С. 2.

36 Артюшенко О. В., Домотенко Ю. К. Синівською любов'ю. – К., 2008. – С. 97.

37 Підгаєцький І. Шевченківський верстовий стовп у Жуківцях / Обухівський край. – 2014. – № 12 – С. 2.

присвячені Канівській ГЕС та “Південтеплоенергомонтажу”³⁸.

На поч. 1990-х рр. музеї разом з країною пережили кризу. Постало питання долі тих музеїв, які відображали історичні події радянської доби. Проте на заснування та утримання нових музейних закладів коштів не вистачало, а якщо вони й виникали, то швидко припиняли діяльність.

Так, у Халеп’ї у 1992 р. як відділ Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” був створений музей Трипільської культури (де експонували археологічні знахідки, виявлені під час розкопок відомою дослідницею Т. Г. Мовшею), який у 1999 р. припинив діяльність, а його експонати стали основою відкритого у 2003 р. у Переяславі-Хмельницькому Музею трипільської культури³⁹.

Відродження музеїв почалося наприкінці 1990-х рр., коли у Германівській школі були оформлені класи-музеї: “Музей історії школи”, “Клас прикладного мистецтва”, “Мамин оберіг”, “Клас Виговського”, “Клас казки”, “Клас етнографії і літератури”, “Батьківщина – сонечко”, “Екологія і довкілля”, “Літератури рідного краю”, “Клас народних звичаїв і обрядів”⁴⁰ та “Козацька світлиця”, що досі діє як музей, хоча офіційного статусу не має; тут зберігається атрибутика Германівської козацької сотні, відбуваються зустрічі козацької старшини з учнями⁴¹.

Після 2000 р. музеї з’являються як “гриби після дощу”, пік їхнього відкриття припав на 2006–2010 рр.

Серед нових музеїв були й приватні. Так, у Трипіллі на базі колекції одного з співзасновників та директора музею О. Поліщука (понад 500 предметів) О. Поліщук, В. Лазоренко, А. Гайдамака та Ю. Шилов створили перший приватний музей Трипільської культури – “Прадавня Аратта-Україна”. На його території розмістилася двоповерхова будівля з експозиційними залами, поряд було реконструйовано двоповерхове трипільське житло, а на подвір’ї експонували збільшені копії трипільських антропоморфних фігурок. Будівельні роботи під наглядом М. І. Городиського завершили у 2003 р., а в лютому 2006 р. музей було відкрито⁴². У 2012 р. В. Лазоренко без згоди співвласників продав свою частку В. Мельничуку, після чого музей закрили. За час існування він прийняв бл. 200 тис. відвідувачів⁴³.

У 2005 р. В. І. Літвінова, яка у 1968–1972 рр. працювала у першому музеї Трипілля, намагалася створити краєзнавчий музей у Міській дитячій школі мистецтв, заручившись підтримкою мецената О. С. Пермякова, який надав кошти та відремонтував майбутню кімнату-музей, а художниця О. В. Ткаченко створила портрети гетьманів України (які бували у Трипільському замку) та об’ємну археологічну карту Обухівського району⁴⁴. У проектуванні та науковому супроводі музею допомагав Ю. К. Домотенко. Планувалося створення панорами штурму Трипілля татаро-монголами у XIII ст. та стенду Бойової слави міста, інтер’єру української хати XIX–XX ст.; передбачалося також створення експозиції, присвяченої природі краю. Особисто Валентина Іванівна збрала етнографічні матеріали (кошики, глечики, вишиванки), предмети часів Другої світової війни, оригінальні фотографії будівництва Трипільської ТЕС та його учасників. Деякі з цих експонатів досі зберігаються в приміщенні, якому не судилося стати музеєм: міськрада відмовила у його фінансуванні, проте у 2006 р. за заснування краєзнавчого музею присвоїла вчителю та краєзнавцю В.І. Літвіновій звання Почесного громадянина міста⁴⁵.

2008 р. у відремонтованому приміщенні спорудженої у 1913 р. земської школи с. Перегонівка було відкрито історико-краєзнавчий музей⁴⁶, експонати для якого ще у 70-х рр. XX ст. збирали учні місцевої школи, які проводили операцію “Експонат”. Вони віднайшли одяг, посуд, меблі, фотографії членів визвольного партизанського загону, що діяв на території Франції у роки Другої світової війни, старовинні монети⁴⁷.

24.08.2008 у клубі с. Витачів було відкрито краєзнавчий музей⁴⁸, де експонували археологічні знахідки з

38 Овсієнко А. Народження музею / Зоря Жовтня. – 1980. – № 153. – С. 2.

39 Шульга І. В. Історія створення музею В.В. Хвойки в с. Халеп’я // Археологічна спадщина в музейних колекціях Київщини: вивчення та збереження: мат. Обласної наук. конф. Білоцерківського краєзнавчого музею 19 листопада 2010 р. – БЦ, 2011. – С. 28.

40 Шафаренко А. М. Вказ. праця. – С. 168–169.

41 Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М. Вказ. праця. – С. 64.

42 Історико-археологічний музей “Прадавня Аратта – Україна” в с. Трипілля [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=41 (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.

43 Закрили приватний музей трипільської культури [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/07/25/90614/> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.

44 НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 15.

45 Там само.

46 Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М. Вказ. праця. – С. 44.

47 Йосипенко Н. Для сільського музею / Зоря Жовтня. – 1977. – № 20. – С. 2.

48 Підгаєвський І. Витачівський вітряк з другого тисячоліття / Обухівський край. – 2008. – № 11. – С. 1–2.

давньоруських городищ Витачів і Святополч, історичні пам'ятки, матеріали про сучасну історію села⁴⁹.

Восени 2009 р. у с. Семенівка до 65-річчя визволення України від нацистських загарбників на Янівській горі, де в роки Другої світової війни відбувалися кровопролитні бої, було закладено меморіально-музейний комплекс "Янівська висота". Створення меморіалу ініціювали А. М. Шафаренко і радник голови районної ради О. І. Клименко. Комплекс було урочисто відкрито 22.06.2010. На його території розміщено танк, 2 гармати, 2 бронетранспортери, споруджено каплицю та інформаційний стенд, впорядковано могили двох невідомих солдатів. До комплексу ведуть сходи, обабіч яких стоять колони з інформацією про кількість загиблих у кожному населеному пункті Обухівського району⁵⁰.

Краєзнавчий музей був створений і у с. Красна Слобідка на місці, де стояла закладена у 1728 р. церква Покрови Пресвятої Богородиці. Музей села також створювався у с. Перше Травня.

Загалом у районі було відкрито 16 нових музеїв. Однак за останні 7 років ця кількість зменшилася у 2 рази.

Почесний громадянин України, Заслужений вчитель України та митець О. М. Корж після виходу на пенсію у 2012 р. створив приватний музей у власній квартирі, де представив свої авторські роботи: картини маслом, кераміку, писанки, вироби з глини⁵¹.

У селищі-музеї (як інколи називають Германівку) у 2012 р. на Ревиній горі у вітряку відчинив свої двері Музей хліба. А 22.05.2013 у дзвіниці Миколаївської церкви відбулося урочисте відкриття музею історії релігії, приурочене до 360-ї річниці першої писемної згадки про церкву та 1025-ї річниці хрещення Русі⁵².

У 2015 р. на 2-му поверсі їдальні Германівської гімназії почав діяти музей меценатів (серед них – А. М. Шафаренко), які зробили внесок у розвиток села, встановлення меморіальних дошок та пам'ятників, видання книг про Германівку⁵³.

24.12.2012 в адміністративному корпусі Трипільської ТЕС м. Українки було урочисто відкрито Музей історії підприємства. Директор музею П. Кравець, розповів про експозицію, що складається з кількох відділів: 1-й – історія створення підприємства; 2-й присвячений людям, які залишили слід в історії Трипільської ТЕС; 3-й – краєзнавчий; 4-й – напрямки роботи та розвитку електростанції⁵⁴.

До Дня захисника України 14.10.2017 в Обухові була відкрита музейна кімната "Війна нашими очима", присвячена подіям на Сході України. Першу екскурсію провели 24 жовтня для учнів 3-го класу школи № 2, під час якої діти могли приміряти та потримати експонати. Екскурсії проходять безкоштовно за попереднім замовленням⁵⁵. Планується відкриття подібного музею в м. Українка.

У районі діють близько 20-ти шкільних музеїв, хоча офіційний статус мають лише 12. Частина з них присвячена відомим особам, які народилися чи жили на Обухівщині, та подіям воєнного часу.

Так, в одній з найстаріших шкіл району – Витачівській ЗОШ I–II ст., з 70-х рр. ХХ ст. діє музей-кімната, присвячений подіям Другої світової війни та сучасній війні на Сході України, який досі не отримав офіційного визнання.

Історії краю присвячений Краєзнавчий музей Григорівської школи I–III ст., 06.11.2003 відкритий з ініціативи її директора Н. Є. Янківської та ветерана війни і праці, поета і краєзнавця О. Й. Міщенко⁵⁶. Музей фактично складається з двох музеїв: краєзнавчого та історії Другої світової війни. У 2013 р. О. Міщенко також відкрив у школі природничий музей, для якого за 3 роки було зібрано близько 1 000 експонатів⁵⁷. На жаль, ці кімнати-музеї досі не мають офіційного статусу⁵⁸.

49 Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М. Вказ. праця. – С. 62.

50 НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 25.

51 50-річчя творчості митця [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrainka.org/community/50-richchya-tvorchosti-mittsya.html> (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

52 Кузьміщева Н. Акумуляючі і дух людський, і боротьбу, і славу... або Про відкриття музею історії релігії в Германівці / Обухівський край. – 2013. – № 38. – С. 1–2.

53 НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 17.

54 Музей – віха між минулим і майбутнім [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.centrenerg.com/newsroom/news/item_101 (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

55 В Обухові відкрили музейну кімнату "Війна нашими очима" [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://obukhiv.online/novyny/budni-obuhivskykh-shkolyariv-sportyvni-zmagannya-zanyattya-z-domedychnoyi-dopomogy-ta-vidvidyny-muzeyu-7170.html> (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.

56 Історія закладу освіти [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://hryhorivka-obukh.edukit.kiev.ua> (дата звернення: 28.10.2017). – Назва з екрана.

57 Хмельовський О. Музей-казка, яку треба читати серцем / Обухівський край. – 2013. – № 21. – С. 2.

58 НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 22.

При Германівській гімназії 20.02.2003 було відкрито Музей освіти⁵⁹.

У с. Красному при ЗОШ I–II ст. функціонує кімната-музей письменника Г. М. Стрільця (Косинки), який у цій школі у 1906–1908 рр. здобув початкову освіту і назвав її “першим своїм університетом”⁶⁰.

Два шкільні музеї, створені вчителями-ентузіастами Н. А. Місевич і П. Ф. Сушком, має с. Семенівка: “Історії села” та фольклорно-етнографічний “Берегиня”, при якому діє фольклорний гурток “Дивоцвіт”⁶¹.

У 2007 р. у школі було відкрито музей Т. І. Нещерет – заслуженої артистки України, яка народилася у с. Халеп’я та у 2008 р. на честь якої у школі було встановлено меморіальну дошку⁶².

З 2008 р. при Козинській ЗОШ I–III ст. працює музей літератури рідного краю, офіційно зареєстрований 20.12.2015. При музеї діє літературна студія⁶³.

20.12.2015 статус музею отримав Музей-світлиця українського побуту при ЗОШ I–III ст. у Підгірцях⁶⁴, тут також є музей освіти та кімната Бойової слави⁶⁵.

При Старобезрадічівській ЗОШ I–III ст. діє Музей побуту⁶⁶. А в с. Великі Дмитровичі при місцевій школі зареєстровані Музей історії школи та Музей-кімната бойової слави⁶⁷.

У Трипільській ЗОШ I–III ст., поряд із Музеєм бойової слави, з 01.03.2011 розташувався Музей-світлиця трипільського побуту, взятий на облік 20.12.2015⁶⁸.

Таким чином, на території Обухівського краю є 44 музеї, але ця цифра не остаточна. Найбільше в районі історико-краєзнавчих музеїв (19), з них 7 відкриті у 2008 р. у приміщеннях клубів чи старих будівель. Чимало і меморіальних музеїв (16). Є музеї, що працюють “за потребою”, та такі, що не змогли відкритися через відмову у фінансуванні.

У 2017 р. щільність музеїв в Обухівському районі разом з м. Обухів становить приблизно 6 на 10 тис. населення. Аналогічні показники мають Нідерланди⁶⁹, що позиціонують себе як країна із найвищою щільністю музеїв у світі.

Музейні заклади у районі розміщені нерівномірно. Приміром, Обухів з населенням близько 33 тис. має 4 музеї, а Германівка з населенням менше ніж 2 тис. – 8. Основна проблема полягає в тому, що про всі ці заклади майже ніхто не знає, є лише поодинокі згадки про їхнє відкриття у районній газеті. Та й більшість із них функціонують на громадських засадах, не зареєстровані і не відображені в офіційній статистиці.

Якщо кількість відвідувачів у музеях Нідерландів щороку перевищує населення країни у 2–3 рази, в Україні навпаки – відвідувачів у 2–3 рази менше, ніж населення країни⁷⁰.

Нині музеї сприймають не лише як культурно-освітні заклади примусового відвідування (як за радянських часів), але й як місця відпочинку та дозвілля. На другому місці стоїть освітнє значення музеїв. Тому необхідно врахувати досвід закордонних музейних установ та намагатися впровадити його у нас, аби музеї не перетворилися на сховища старожитностей, а виконували свої основні функції – вивчали, зберігали та експонували предмети історії та доносили знання про них широкому загалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артюшенко О. В., Домотенко Ю. К. Синівською любов’ю. – Київ: Задруга, 2008. – 198 с.
2. Артюшенко О. У світлиці музею-садиби Андрія Малишка / Обухівський край (газета). – 2015. – № 82. – С. 3.
3. Археологічна спадщина в музейних колекціях Київщини: вивчення та збереження: матеріали Обласної

59 Шафаренко А. М. Германівка – мій вічний... – С. 191.

60 Красненська загальноосвітня школа I–II ступенів [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.obukhivskiy-rvo.edukit.kiev.ua/znz_rajonu/krasnensjka_zosh_i-ii_st (дата звернення: 29.10.2017). – Назва з екрана.

61 Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М. Вказ. праця. – С. 63.

62 Там само. – С. 59.

63 НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 23.

64 Там само.

65 Підгірцівська ЗОШ I–III ст. [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.obukhivskiy-rvo.edukit.kiev.ua/znz_rajonu/pidgircivsjka_zosh_i-iii_st/ (дата звернення: 29.10.2017). – Назва з екрана.

66 НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 24.

67 Там само.

68 Там само.

69 Кузмюк О. Роль музеїв у культурному та соціально-економічному розвитку країни: зарубіжний досвід. Аналітична записка [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/270> (дата звернення: 03.11.2017). – Назва з екрана.

70 Там само.

- наукової конференції Білоцерківського краєзнавчого музею 19 листопада 2010 р. – Біла Церква, 2011. – 95 с.
4. *Буренко К. І.* Трипілля в течії віків. – Київ: Прес-КІТ, 2012. – 496 с.
 5. *Вакуленко Д.* Джерело життя / Зоря Жовтня (газета). – 1980. – № 62. – С. 2.
 6. В Обухові відкрили музейну кімнату “Війна нашими очима” [Електронний ресурс]: Обухів Online. Оперативні новини міста. – Режим доступу: <http://obukhiv.online/novyny/budni-obuhivskyh-shkolyariv-sportyvni-zmagannya-zanyattya-z-domedychnoyi-dopomogy-ta-vidvidyny-muzeyu-7170.html> (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.
 7. *Домотенко Ю. К.* Скарбниця пам’яті. – [Обухів], 2012. – 32 с.
 8. *Домотенко Ю. К., Шафаренко А. М.* Історико-культурологічний атлас Малишкового краю. Туристичний довідник. – Обухів, 2008. – 96 с.
 9. До 50-річчя творчості митця [Електронний ресурс]: Місто Українка. – Режим доступу: <https://ukrainka.org/community/50-richchya-tvorchosti-mittsya.html> (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.
 10. Закрили приватний музей трипільської культури [Електронний ресурс]: Українська правда / Історична правда / Історія. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/07/25/90614> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.
 11. *Іван Франко у Халеп’ї / Обухівський край.* – 2009. – № 51. – С. 2.
 12. Історико-археологічний музей “Прадавня Аратта – Україна” в с. Трипілля [Електронний ресурс]: aratta-ukraine.com. Український національний портал. – Режим доступу: <http://www.aratta-ukraine.com/sacred-ua.php?id=41> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.
 13. Історія закладу освіти [Електронний ресурс]: Григорівська загальноосвітня школа I–III ступенів. – Режим доступу: <http://hryhorivka-obukh.edukit.kiev.ua> (дата звернення: 28.10.2017). – Назва з екрана.
 14. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область: в 26 т. / за ред. Ф. М. Рудича та ін. – Київ: Гол. ред. УРЕ, 1971. – Т. 10. – 792 с.
 15. *Йосипенко Н.* Для сільського музею / Зоря Жовтня. – 1977. – № 20. – С. 2.
 16. Красненська загальноосвітня школа I–II ступенів [Електронний ресурс]: Відділ освіти Обухівської районної державної адміністрації Київської області. – Режим доступу: http://www.obukhivskiyi-rvo.edukit.kiev.ua/znz_rajonu/krasnensjka_zosh_i-ii_st (дата звернення: 29.10.2017). – Назва з екрана.
 17. *Кузмюк О.* Роль музеїв у культурному та соціально-економічному розвитку країни: зарубіжний досвід. Аналітична записка [Електронний ресурс]: Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/270/> (дата звернення: 03.11.2017). – Назва з екрана.
 18. *Кузьміщева Н.* Акумуляючи і дух людський, і боротьбу, і славу... або Про відкриття музею історії релігії в Германівці / Обухівський край. – 2013. – № 38. – С. 1–2.
 19. *Кузьміщева Н.* Відкрито музей Вікентія Хвойки / Обухівський край. – 2009. – № 15. – С. 1.
 20. Літературно-мистецькі Плюти [Електронний ресурс] / Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України – Режим доступу: http://csam.archives.gov.ua/ukr/literaturni_plyuti (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.
 21. Музей – віха між минулим і майбутнім [Електронний ресурс] / Центренерго. – Режим доступу: http://www.centrenergo.com/newsroom/news/item_101 (дата звернення: 30.10.2017). – Назва з екрана.
 22. НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 43. – 49 арк.
 23. НА КОАМ, с. Трипілля. – Оп. 1. – Спр. 57. – 54 арк.
 26. *Овсієнко А.* Народження музею / Зоря Жовтня. – 1980. – № 153. – С. 2.
 27. *Овсієнко О.* Паспорт музею / Зоря Жовтня. – 1980. – № 138. – С. 2.
 28. *Олійник Є. І.* Козин: турист. путівник. – Обухів, 2008. – 64 с.
 29. *Підгаєвський І.* Витачівський вітряк з другого тисячоліття / Обухівський край. – 2008. – № 11. – С. 1–2.
 30. *Підгаєцький І.* Шевченківський верстовий стовп у Жуківцях / Обухівський край. – 2014. – № 12 – С. 2.
 31. Підгірцівська ЗОШ I–III ст. [Електронний ресурс]: Відділ освіти Обухівської районної державної адміністрації Київської області. – Режим доступу: http://www.obukhivskiyi-rvo.edukit.kiev.ua/znz_rajonu/pidgircivjska_zosh_i-iii_st (дата звернення: 29.10.2017). – Назва з екрана.
 32. *Саченко І.* Весна в Плютах / Зоря Жовтня. – 1978. – № 63. – С. 3.
 33. *Середа А. Н.* Трипольський поход / Большая Советская Энциклопедия: в 30 т. / под ред. А. М. Прохорова – Москва: Сов. энциклопедия, 1969–1978. – [Електрон. аналог печ. изд.] – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article112221.html> (дата обращения: 18.10.17). – Название с экрана.
 34. *Ткаченко Л.* По музеях Кагарличчини. Скарбниця пам’яті народної / Зоря Жовтня. – 1977. – № 15. – С. 2.

35. Хмельовський О. Музей-казка, яку треба читати серцем / Обухівський край. – 2013. – № 21. – С. 2.
 36. Хмельовський О. Тут подих пам'яті живе / Обухівський край. – 2016. – № 75 – С. 2
 37. Шафаренко А. М. Германівка від найдавніших часів до сьогодення. – Обухів: ПП "Януж", 2003. – 509 с.
 38. Шафаренко А. М. Германівка – мій вічний дивокрай. Історична спадщина Обухівського району. – Обухів: 2008. – 640 с.

REFERENCES

1. Artiushenko O. V., Domotenko Y. K. Synivskoiu liuboviu [Son's love] – Kyiv: Zadruha, 2008. – 198 pp.
2. Artiushenko O. U svitylytsi muzeiu-sadyby Andriia Malyshka [In the chamber of country-house museum of A. Malyshko] / Obukhivskiy kraj: hazeta. – 2015. – № 82. – p. 3.
3. Arkheolohichna spadshchyna v muzeinykh kolektsiiakh Kyivshchyny: vyvchennia ta zberezhennia [Archaeological heritage at museum collections of Kyiv region] // Materialy Oblasnoi naukovoi konferentsii Bilotserkivskoho kraieznavchoho muzeiu 19 lystopada 2010 r. – BTs, 2011. – 95 pp.
4. Burenko K. I. Trypillia v techii vikiv [Trypillia in the course of centuries]. – Kyiv: Pres-KIT, 2012. – 496 p.
5. Vakulenko D. Dzherelo zhyttia [Source of life] / Zoria Zhovtnia: newspaper. – 1980. – № 62. – p. 2.
6. V Obukhovi vidkryly muzeinu kimnatu "Viina nashymy ochyma" [Elektronnyi resource]: Obukhiv Online. Operatyvni novyny mista [Operativi news of the town]. – Access mode: [http://obukhiv.online/novyny/budni-obukhivskiyh-shkolyariv-sportyvni-zmagannya-z-z-domedychnoyi-dopomogy-ta-vidvidyny-muzeyu-7170.html](http://obukhiv.online/novyny/budni-obukhivskiyh-shkolyariv-sportyvni-zmagannya-zanyattya-z-domedychnoyi-dopomogy-ta-vidvidyny-muzeyu-7170.html) (last access: 30.10.2017). – Title from the screen.
7. Domotenko Y. K., Skarbnytsia pamiaty [Treasury of memory]. – Obukhiv, 2012. – 32 pp.
8. Domotenko Y. K., Shafarenko A. M. Istoryko-kulturolohichniy Atlas Malyskovoho kraiu / Turystychniy dovidnyk [Historical and cultural Atlas of Malysko's land]. – Obukhiv, 2008. – 96 pp.
9. Do 50-richchia tvorchosti myttsia [Elektronnyi resource]: Misto Ukrainka [Ukrainka town]. – Access mode: <https://ukrainka.org/community/50-richchya-tvorchosti-mittsya.html> (last access: 30.10.2017). - Title from the screen.
10. Zakryly pryvatnyi muzei trypilskoï kultury [Elektronnyi resource]: Ukrainska pravda / Istorychna pravda / Istoriiia // [Ukrainian truth / Historian truth]. – Access mode: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/07/25/90614> (last access: 20.10.2017). – Title from the screen.
11. Ivan Franko u Khalepi [Ivan Franko in Khalepi] / Obukhivskiy kraj: newspaper. – 2009. – № 51. – p. 2.
12. Istoryko-arkheolohichniy muzei "Pradavnia Aratta – Ukraina" v s. Trypillia [Elektronnyi resource]: Ukrainskyi natsionalnyi portal [national Ukrainian portal]. – Access mode: http://www.aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=41 (last access: 20.10.2017). – Title from the screen.
13. Istoriiia zakladu osvity [Elektronnyi resource]: Hryhorivska zahalnoosvitnia shkola I–III stupeniv [Hryhorivka School]. – Access mode: <http://hryhorivka-obukh.edukit.kiev.ua> (last access: 28.10.2017). – Title from the screen.
14. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. Kyivska oblast [The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR]: v 26 t. / za red. F. M. Rudycha ta in. – K.: Hol. red. URE, 1971. – T. 10. – 792 pp.
15. Yosypenko N. Dlia silskoho muzeiu [For village's museum] / Zoria Zhovtnia: newspaper. – 1977. – № 20. – p. 2.
16. Krasnenska zahalnoosvitnia shkola I–II stupeniv [Elektronnyi resource]: Viddil osvity Obukhivskoi raionnoi derzhavnoi administratsii Kyivskoi oblasti [Education's Department of Obukhiv district governmental administration of Kyiv region]. – Accessmode: http://www.obukhivskiyi-rvo.edukit.kiev.ua/znz_rajonu/krasnensjka_zosh_i-ii_st (lastaccess: 29.10.2017). – Title from the screen.
17. Kuzmiuk O. Rol muzeiv u kulturnomu ta sotsialno-ekonomichnomu rozvytku krainy: zarubizhnyi dosvid. Analitychna zapyska [Elektronnyi resource]: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [National institute of strategic searches]. – Accessmode: <http://www.niss.gov.ua/articles/270> (lastaccess: 03.11.2017). – Title from the screen.
18. Kuzmishcheva N. Akumuluiuchy i dukh liudskiy, i borotbu, i slavu... abo Pro vidkryttia muzeiu istorii religii v Hermanivtsi [Accumulating both the spirit of man and struggle and glory... or About opening museum of religion's history in Hermanivka] / Obukhivskiy kraj: hazeta. – 2013. – № 38. – pp. 1–2.
19. Kuzmishcheva N. Vidkryto muzei Vikentii Khvoiky [museum of Vikentiy Khvoika was opened] / Obukhivskiy kraj: newspaper. – 2009. – № 15. – p. 1.
20. Literaturno-mystetski Pliuty [Elektronnyi resource]: Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy [The central government archive-museum of literature and art of Ukraine]. – Accessmode: http://csam.archives.gov.ua/ukr/literaturni_plyuti (last access: 30.10.2017). – Title from the screen.

21. Muzei – vikha mizh mynulym i maibutnim [Elektronnyi resource]: Tsentrenerho. – Accessmode: http://www.centrenergo.com/newsroom/news/item_101 (last access: 30.10.2017). – Title from the screen.
22. Naukovyi arkhiv Kyivskoho oblasnoho arkeolohichnoho muzeiu (NA KOAM), s. Trypillia [Scientific archive of Kyiv regional museum of archaeology, Trypillia]. – Op. 1. – Spr. 57. – 54 ark.
23. NA KOAM, s. Trypillia. – Op. 1. – Spr. 43. – 49 ark.
26. *Ovsiienko A.* Narodzhennia muzeiu [The birth of museum] / Zoria Zhovtnia: newspaper. – 1980. – № 153. – p. 2.
27. *Ovsiienko O.* Pasport muzeiu [Passport of museum] / Zoria Zhovtnia: newspaper. – 1980. – № 138. – p. 2.
28. *Oliinyk Y. I.* Kozyn / Turystychnyi putivnyk [Kozyn / Tourist guide]. – Obukhiv, 2008. – 64 p.
29. *Pidhaievskiy I.* Vytachivskiy vitriak z druhoho tysiacholittia [The windmill of Vytachiv from the second millennium] / Obukhivskiy kraj: newspaper. – 2008. – № 11. – pp. 1–2.
30. *Pidhaietskiy I.* Shevchenkivskiy verstovyi stovp u Zhukivtsiakh [The milestone of Shevchenko in Zhukivtsi] / Obukhivskiy kraj: newspaper. – 2014. – № 12 – p. 2.
31. Pidhirsivska ZOSH I–III st. [Elektronnyi resource]: Viddil osvity Obukhivskoi raionnoi derzhavnoi administratsii Kyivskoi oblasti [Education's Department of Obukhiv district governmental administration of Kyiv region]. – Access mode: http://www.obukhivskiy-rvo.edukit.kiev.ua/znz_rajonu/pidgircivsjka_zosh_i-iii_st (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.
32. *Cachenko I.* Vesna v Pliutakh [Spring in Pliuty] / Zoria Zhovtnia: newspaper. – 1978. – № 63. – S. 3.
33. *Sereda A. N.* Trypolskyi pokhod / Bolshaia Sovetskaia Entsyklopedyia: v 30 t. / za red. A. M. Prokhorova [Trypillian campaign / The Great Soviet Encyclopedia] – M.: Sov. entsyklopedyia, 1969–1978. – Elektron. analoh pech. yzd.: access mode: <http://bse.sci-lib.com/article112221.html> (last access: 18.10.17). – Title from the screen.
34. *Tkachenko L.* Po muzeiakh Kaharlychchyny [At the museums of Kaharlychchyna]. Skarbnytsia pamiatii narodnoi [Treasury of people's memory] / Zoria Zhovtnia: newspaper. – 1977. – № 15. – p. 2.
35. *Khmelovskiy O.* Muzei-kazka, yaku treba chytaty sertsem [The museum-tale which you should read by heart] / Obukhivskiy kraj: newspaper. – 2013. – № 21. – p. 2.
36. *Khmelovskiy O.* Tut podykh pamiatii zhyve [The breath of memory lives here] / Obukhivskiy kraj: newspaper. – 2016. – № 75 – p. 2
37. *Shafarenko A. M.* Hermanivka vid naidavnishykh chasiv do sohodennia [Hermanivka from ancient to modern time]. – Obukhiv: PP "Ilanuz", 2003. – 509 p.
38. *Shafarenko A. M.* Hermanivka – mii vichnyi dyvokrai [Hermanivka is my eternal wonderland]. Istorychna spadshchyna Obukhivskoho raionu [The historian heritage of Obukhiv district]. – Obukhiv: 2008. – 640 p.

УДК 94:069(477.43)

Ведибіда Богдан Олександрович
завідувач сектору методології музейної
роботи відділу науково-методичної роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
nmiumv@gmail.com

Vedybida Bohdan
Head of the sector of methodology of museum work,
scientific methodical department,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ І ТОТАЛІТАРИЗМУ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ В ЕКСПОЗИЦІЯХ МУЗЕЇВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

THE PRESENTATION OF HISTORY OF POLITICAL REPRESSIONS AND TOTALITARIANISM OF THE SOVIET REGIME IN THE EXHIBITIONS OF MUSEUMS OF THE TERNOPIL REGION

Анотація

У статті розглядається експозиційна діяльність музейних установ типологічно нового виду у профільній групі історичних музеїв Тернопільської області. Музеї історії політичних репресій і тоталітаризму, що виникли зі здобуттям Україною незалежності, відіграють важливу роль у ствердженні сучасних політичних та ідеологічних орієнтирів в українському суспільстві, що спираються на об'єктивні та неупереджені підходи оцінювання історичного минулого країни і, зокрема, кожного з її регіонів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняному музеєзнавстві та українській історіографії вивчено, узагальнено й проаналізовано експозиції нового виду музеїв Тернопільської області. Результати дослідження можуть бути використані в практичній діяльності музеїв інших регіонів України, у викладанні в навчальних закладах курсів музеєзнавства та краєзнавства, роботі туристичних установ тощо.

Ключові слова: політичні репресії, радянський тоталітаризм, політичні в'язні, репресивно-каральна система, НКВС, СРСР, Тернопільщина, ГУЛАГ, реабілітація.

Summary

The article studies the exhibiting practice of the museum institutions of a typologically new type in the profile group of historical museums of the Ternopil region. The museums of the history of political repressions and totalitarianism have been established following Ukraine's independence, and have played an important role in the consolidation of the modern political and ideological guidelines in the Ukrainian society, based on objective and impartial approaches to assessing the historical past of the country, in particular, in each of its regions. The scientific relevance and topicality of this research lies in the fact that for the first time in the history of Ukrainian museology and historiography, the expositions of museums of the new type in the Ternopil region have been studied, summarized and analyzed. The results of this research can be applied in practice by the museums and travel agencies of other regions of Ukraine, used as an asset by educational institutions in the curriculums of museology and regional studies, etc.

Key words: Political repressions, Soviet totalitarianism, political prisoners, repressive and punitive system, NKVD, USSR, Ternopil region, GULAG, rehabilitation.

Як і інші землі Західної України, Тернопільщина тривалий час входила до складу різних державних утворень, зокрема Австро-Угорщини та Російської імперії. В роки Української революції (1917–1921) її землі були частиною Західноукраїнської Народної Республіки, Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, Української Народної Республіки та Української Держави. Восени 1920 р. Тернопільщину захопила Польща. Згодом, згідно з радянсько-німецьким договором 1939 р. її зайняла Червона Армія. 29.10.1939 р. територія краю ввійшла до УРСР у складі СРСР. 4.12.1939 р. створено Тернопільську обл., яка в червні 1941 р. – липні 1944 р. була окупована гітлерівською Німеччиною. З 1943 р. тут діяли підрозділи Української повстанської армії (УПА), які до 1950 р. вели бойові дії проти військ МВС і спецпідрозділів МДБ¹.

¹ Гуцал П. З. Тернопільська область // Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ): у 10 т.; НАН України, Ін-т історії України. – Т. 10. – К., 2013. – С. 69–71.

Радянська Тернопільщина розпочалася з репресій і терору: це були депортації, арешти за політичними звинуваченнями та розстріли політв'язнів, які залишалися в тюрмах напередодні нацистської окупації. Повторна радянська 1944–1952 рр. спрямовувалася проти партизанських загонів УПА та підпільних боївків Організації українських націоналістів (ОУН). Масовий терор як метод державного управління припинився зі смертю Й. Сталіна та засудженням культу особи. Політичними в'язнями повоєнної доби стали учасники національно-визвольної боротьби, священники й віряни Української греко-католицької церкви (УГКЦ), представники творчої інтелігенції, які не корилися радянській владі².

Історія політичних репресій і радянського тоталітаризму в контексті історії Тернопільщини упродовж останніх десятиліть лишається провідною темою в науково-дослідній та експозиційній діяльності історичних та краєзнавчих музеїв області³. В часи незалежності України сформувалася мережа спеціалізованих музеїв історії політичних репресій і радянського тоталітаризму, які є предметом нашого дослідження.

Відділ Тернопільського обласного краєзнавчого музею – **Історико-меморіальний музей політичних в'язнів** (Тернопіль, вул. Коперника, 1), відкритий 14.10.1996 р. у будівлі колишнього Управління НКДБ по Тернопільській обл. та слідчого ізолятора КДБ. Як приміщення для спецслужб споруда використовувалася в 1944–1986 р., а тюрма (де збереглося 28 камер) – до поч. 1980-х рр.⁴.

Музейна експозиція, побудована в камерах, складається з таких розділів: 1. “Репресії 1939–1941 рр.”; 2. “Утворення і діяльність ОУН та УПА”; 3. “Капличка”; 4. “Політв'язні в таборах ГУЛАГУ та на спецпоселенні”; 5. “Меморіальна експозиція Степана Сапеляка”; 6. Бог. Церква. Україна”; 7. “Криївка”; 8. “Меморіальна кімната Героя України Степана Бандери”; 9. “Дисидентський рух”; 10. “У Боротьбі за Україну”; 11. “Голгофа українського народу”. Два останні розділи розміщені в коридорі та на сходах.

У 1-й камері, де збереглися автентичні вхідні двері, представлені залізне відро з кришкою (т. зв. “параша”), посуд в'язнів, розп'яття, наручники зразка 1940-х рр. та кийки, якими слідчі вибивали із арештантів зізнання. Історію політичних репресій довоєнної доби висвітлено за допомогою документальних матеріалів.

Експозиція 2-го розділу присвячена діяльності ОУН та УПА (зокрема на Тернопільщині), Військових округ УПА – “Богун” та “Лисоня”.

У колишньому карцері, що представляє 3-й розділ, облаштовано символічну капличку, яка використовується для панакид та богослужінь. У ній відвідувачі можуть розглянути макет церкви та образ Покрови Пресвятої Богородиці.

Серед експонатів 4-го розділу привертають увагу карта СРСР із позначенням місць розташування таборів ГУЛАГУ; макет одного з вагонів-“теплушок”, в яких вивозили засуджених до місць відбування покарання; макети виправно-трудоного табору та “інтер'єру” барака в концтаборі; побутові речі та два манекени політв'язнів в літньому та зимовому одязі; взуття та знаряддя праці (кайло, лопата, тачки) засуджених. Окремі експозиційні теми знайомлять відвідувачів із різними прошарками населення, які постраждали від комуністичного терору.

Меморіальна експозиція в камері № 5 присвячена перебуванню в 1973 р. під слідством письменника і правозахисника С. Сапеляка, засудженого на 5 років позбавлення волі й 3 роки заслання.

Розділ 6-й присвячений уродженцям Тернопільщини: патріарху й кардиналу Йосипу Сліпому та голові Проводу ОУН-Б Я. Стецьку, тут експонуються їхні світлини, документальні матеріали, особисті речі та книги.

Водній із камер, де розташований розділ 7-й, у натуральну величину реконструйовано криївку українських повстанців, де можна побачити оригінальні речі бійців УПА: ліжко, друкарську машинку, радіостанцію, однострої, зброю, посуд. Також тут демонструється 9 макетів повстанських криївок, зокрема командира УПА Р. Шухевича в с. Августівка Козівського р-ну. Експозиція також висвітлює перебування українських повстанців у печерах Тернопільщини.

У розділі 8-му простежується життєвий шлях одного з ідеологів і теоретиків українського націоналістичного руху ХХ ст., першого голови ОУН С. Бандері. В камері № 25 представлені копія його посмертної маски, матеріали про родину, життя, діяльність та загибель.

Експозиція розділу 9-го в камерах № 24 і 25 присвячена шістдесятникам та представникам наступних поколінь борців за незалежність України: Ю. Шухевичу, В. Чорноволу, В. Стусу, Л. Лук'яненку, Є. Пронюку, Л. Плющу, А. Горській, М. Чубатому, Я. Гевчичу, І. Кандибі, М. Литвину, Л. Горохівському, М. Горбалю, В. Морозу, І. Калинцю, С. Шабатурі, І. Калинець та ін. Окремо висвітлено історію Чортківської (Росохацької) підпільної групи опору комуністичному режиму, що складалася з молоді с. Росохач Чортківського р-ну Тернопільської

² Кульчицький С. В., Примаченко Я. Л. Терор і тероризм // Там само. – С. 73; Бажан О. Г. Політичні в'язні // Там само. – Т. 8. – К., 2011. – С. 339.

³ Гайдукевич Я. Музейна справа на Тернопільщині // Тернопільський енциклопедичний словник (далі – ТЕС): у 4 т. – Т. 2. – Тернопіль, 2005. – С. 574.

⁴ Олещук І., Савка О. Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів. Путівник. – Тернопіль, 2011. – 23 с.; Бірчак В. Історія створення та діяльності історико-меморіального музею політичних в'язнів // 36. праць Тернопілі. осередку Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка (ТО НТШ). – Т. 8. Музеї Тернопільщини. – Тернопіль, 2013. – С. 89–96.

обл. та діяла на поч. 1970-х рр. Унікальними експонатами є подаровані музеєві репресованим кобзарем М. Литвином тюремне ліжко, вишиванка та кобза.

У 10-му розділі “У боротьбі за Україну” представлені фотографії мітингу політв'язнів проти комуністичного режиму в Тернополі (1990) та акції покладання квітів до місця освячення пам'ятника С. Бандері в Тернополі (1992), а також пам'ятні монети “Героям Майдану” (2015).

Останній розділ експозиції “Голгофа українського народу” складається з таких тем: 1. “Голодомори в Україні” (проілюстрована картами та схемами, статистичними даними, спогадами очевидців тощо); 2. “Комуністичний терор” (репресії радянських каральних органів проти церкви, представників культури (Розстріляне відродження) та інших прошарків населення); 3. “УПА – історія нескорених”⁵.

Експозиція Історико-меморіального музею політичних в'язнів має об'єкт (політичні репресії і тоталітаризм радянського ладу) і предмет (політичні в'язні) вивчення. Хронологічні межі експозиції охоплюють 1939–1991 рр. (з часу входження Тернопільщини до складу СРСР і до здобуття Україною незалежності). Географічні межі визначаються територією Тернопільської обл. Актуальність тематики не викликає сумніву. Об'єктивності, достовірності та емоційності сприйняття експозиції музею надають оригінальні приміщення, унікальні експонати, вдале концептуальне та експозиційне вирішення тем.

Водночас останні два розділи експозиції виходять за її хронологічні та географічні межі та частково дублюють тематику і проблематику попередніх розділів. Експозиційні матеріали переважно загальноукраїнського характеру могли б доповнити експозицію обласного краєзнавчого музею.

Цій же тематиці присвячено і громадський Музей пам'яті жертв тоталітарних режимів (Кременець, вул. Санаторна, 1), відкритий 2005 р. в головному корпусі ПТУ № 6 (нині – ДНЗ “Кременецький професійний ліцей”), де в 1939–1953 рр. знаходилася в'язниця, яка за часів радянзації 1939–1941 рр. стала місцем репресій проти населення, а на початку німецько-радянської війни в ній відбувалося масове знищення в'язнів органами НКВС СРСР. У кількох камерах представлено фотографії, документи, побутові речі жертв репресій⁶.

У 2006 р. в Чорткові при єпархіяльному управлінні Бучацької єпархії УГКЦ у колишньому кармелітському монастирі (вул. Монастирська, 1), де за радянських часів діяв слідчий ізолятор НКВС, з ініціативи місцевих активістів (зокрема, колишньої зв'язкової УПА і політв'язненої М. Штепи) було створено Музей більшовицького терору, політв'язнів і репресованих.

Підвальне приміщення музею (де відновили одну з камер і зібрали свідчення очевидців цієї “Голгофи” ХХ ст. нашого народу) має назву “Кальварія”. Тут представлені такі експозиції: “Камера ув'язнених” (манекен в'язня, автентичні двері); “Криївка”, в якій відтворено обставини загибелі закатованої більшовиками в Чорткові сім'ї Медведів із с. Кобиловолоки Тернопільської обл.; “Репресована церква” (матеріали, що стосуються ув'язненого тут у 1945 р. владики Василя Величковського (1903–1973)). У підвалі також є невеличка капличка.

У музеї планується створення експозиції “Незагоєна рана”, де будуть представлені схеми місць безіменних захоронень жертв репресій та насилля над мирним населенням у роки терору та Другої світової війни⁷.

Розташований у лісі поряд із с. Слов'ятин Бережанського р-ну Музей національно-визвольної боротьби займає площу бл. 2 га. У 1943–1944 рр. тут діяла підстаршинська школа УПА і проводився національно-патріотичний та військовий вишкіл вояків, яких направляли до підрозділу ВО “Лисоня”. Восени 1944 р. школу знищили частини Червоної армії.

В 1989 р. громада села поставила тут хрест на честь героїв-повстанців та в 1998 р. разом із членами Подільського куреня організації “Тризуб” ім. С. Бандери відновила дві землянки. 8 жовтня 2000 р. на місці колишньої підстаршинської школи УПА було відкрито музей, на території якого розташовані три облаштовані повстанські криївки, клас, капличка, друкарня, польова кухня та інші об'єкти. Нині музей є відомим просвітницьким і виховним осередком, де проходять вишколи активісти “Тризуба”, “Пласту”, СУМу з Тернопільщини та інших регіонів України⁸.

5 Паспорт музею // Наук. архів Історико-меморіального музею політичних в'язнів; Олещук І. Музей політичних в'язнів // ТЕС. – Т. 2. – С. 574; Карпак Д. “...пускай люди знають, хто уничтожил их близких” [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://rufabula.com/author/kirill-litvin/1464> (дата звернення: 06.10.2017). – Названня с екрана.

6 Бєсяда Н., Мельничук Б. Музей пам'яті жертв тоталітарних режимів // ТЕС. – Т. 2. – С. 573; Соловей О. Історія Кременецької тюрми // Мат. наук.-краєзнав. конф. “Музеєзнавство і сучасність”: до 95-річчя Тернопіл. обл. краєзнавчого музею. – Тернопіль, 2008. – С. 49–58; Музей ДНЗ “КПЛ”: Video / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://searchformusic.com/watch-yt/NXjkZx9uiy0/музей-НЗ-КПЛ.html> (дата звернення 17.11.2017). – Назва з екрана.

7 Музей більшовицького терору, політв'язнів і репресованих у Чорткові / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-polityv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/> (дата звернення: 20.11.2017) – Назва з екрана; “Хай знають, як ми вмирили...” Зв'язкова УПА з Чорткова видала нову книгу споминів / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://yabluchko.com.ua/news/1235/60/haj-znayut-yak-mi-vmirali> (дата звернення: 20.11.2017). – Назва з екрана.

8 Мельничук Б., Сенік А. Слов'ятинська підстаршинська школа УПА // ТЕС. – Т. 3. – С. 295; Філь Є. Слов'ятинська

Музей національно-визвольної боротьби ОУН та УПА в с. Бишки Козівського р-ну створений 1999 р. при місцевій школі. Він носить ім'я Бусела Якова Григоровича (1912–1945⁹). Село Бишки (належало до Бережанської округи ОУН та мало криптонім “Холодний Яр”) називають столицею воюючої України у воєнні 1943–1945 рр. Тут функціонувала штаб-квартира Проводу УПА на чолі з Р. Шухевичем, перебували діячі ОУН-УПА В. Кук, М. Арсенич, Д. Маївський, Я. Бусел, М. Лебідь, Я. Старух, К. Зарицька, Г. Дидик та ін. У 1944–1945 рр. тут налічувалося понад 10 тис. повстанців та учасників збройного підпілля ОУН. У червні 1946 р. в селі відбулася Конференція ОУН-Р, де було прийняте рішення піти у підпілля. Три із 17 повстанських криївок у Бишках знаходилися в садибі місцевого жителя О. Лихолата, у двох кімнатах якої нині розгорнуто експозицію: меморіальну (у приміщенні, де переховувався Я. Бусел, який загинув під час захоплення криївки радянськими спецслужбами) та побутову, де відтворено побут селян. Експозиція музею висвітлює історію т. зв. Бишівської республіки, долю провідників і вояків УПА, членів ОУН, репресованих за участь у національно-визвольній боротьбі мешканців села. Тут представлено документи, нагороди, меморіальні комплекси, копію посмертної маски та передані Лондонським музеєм української визвольної боротьби світлини С. Бандери, який бував у Бишках у 1931 р. Погруддя Р. Шухевича подарували музеєві українці з Торонто. Експонується також синьо-жовтий прапор, вишитий А. Кравець у радянському ув'язненні в 1939 р., марки підпільної пошти УПА, подарований жителями села стрій воїна УПА.

У 2000 р. поряд з музеєм відкрили пам'ятник “Борцям за волю України” з викарбуваними на ньому прізвищами бишківчан. У 2017 р. з нагоди 75-річчя утворення УПА біля 17 помешкань – колишніх криївок УПА, встановили пам'ятні знаки¹⁰. Тернопільський історик В. Штокало запропонував надати селу статус національного заповідника “Бишки – столиця воюючої України” і відтворити будівлю, з якої керував збройною боротьбою провідник УПА Р. Шухевич, та інші криївки¹¹.

З нагоди 75-річчя УПА 14.10.2017 р. в ур. Дігтярня поряд із с. Антонівці Шумського р-ну було відкрито Музей “Табір Військового округу УПА «Волинь-Південь»”. У цьому урочищі в 1943–1944 рр. діяв штаб І. Климишина і т. зв. “Антонівецька республіка”, де функціонували млин, хлібопекарня, м'ясопереробний і шевський цехи, миловарня, швейна та бондарська майстерні, діяли школи медсестер і підстаршин УПА, курси радистів. У 1944 р. в ур. Гурби відбувся найбільший бій у історії УПА, коли 5 тис. повстанців прорвали оточення 35-тисячного з'єднання військ НКВС і Радянської армії, а від села, де мешкала понад тисяча осіб, залишилося лише три хатини.

Більшовицька влада намагалася знищити згадку про один із центрів повстанського руху. В 1952 р., згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР, с. Антонівці було ліквідоване, а його мешканці примусово виселені. Під тиском громадськості Верховна Рада УРСР у 1990 р. відновила репресоване село. Колишній голова Шумської райдержадміністрації В. Петрук почав створювати музей просто неба, до якого, крім відновленого цвинтаря (де перепоховано два десятки бійців), увійшли повстанське джерело, споруджена на місці зруйнованої в 1943 р. дерев'яна капличка та копія будинку штабу округу “Волинь-Південь”.

Після ухвалення у 2008 р. облрадою програми створення духовно-культурного музейного комплексу “Антонівці-округа” до музею просто неба ввійшли будинок штабу, літній клас школи підстаршин, табірна каплиця, бункер-криївка, конюшня, пекарня, джерело, цвинтар та пам'ятний знак “Табір воєнної округи УПА «Волинь-Південь»”. У 2017 р. волонтери впорядкували могили бійців УПА на території комплексу та в с. Антонівці. В колишньому штабі зусиллями музеїв Шумщини та Шумської центральної районної бібліотеки було створено пересувну експозицію “Визвольні змагання на Шумщині”. Передбачено також спорудження пам'ятника воїнам УПА, відбудову знищеної в 1979 р. церкви Різдва Богородиці (1795). З 2003 р. “Молодіжний Націоналістичний Конгрес” на знак вшанування бійців УПА проводить тут всеукраїнську теренову гру “Гурби-Антонівці”¹².

підстаршинська школа УП / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://berezhany.in.ua/index.php/ridnyi-krai/151-istoriia-sela-slov-iatyn> (дата звернення: 01.11.2017). – Назва з екрана.

9 Член Проводу ОУН (з 1943), заступник провідника ОУН і заступника командира УПА-Північ (1944), начальника політвідділу Головного військового штабу УПА (1944–1945)

10 Ішук О., Марчук І. Брати Бусли. Життя за Україну // Літопис Української Повстанської Армії. Серія “Події і люди”. – Кн. 16. – Львів–Торонто, 2011. – 128 с.; Шот М. “Холодний Яр” упівської борні на Тернопільщині // Урядовий кур'єр. – 6.11.2017; На Тернопільщині в селі Бишки, де діяла штаб-квартира УПА, створили музей повстанців / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://ternopil.unian.ua/2178894-na-ternopilschyni-v-seli-bishki-de-diyala-shtab-kvartira-upa-stvorili-muzey-povstantsiv-foto.html> (дата звернення: 03.11.2017). – Назва з екрана.

11 Бишки – столиця воюючої України 1943–45 років / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta1.com/statti/byshky-stolytsya-voyuyuchoyi-ukrayiny-1943-45-rokiv/> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

12 Матеріалізація пам'яті: Антоновецька повстанська республіка / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/materializatsiya_pamyati_antonovetska_povstanska_respublika.html (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана; Молодь відреставрувала штаб-музей УПА / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://gurby.org.ua/molod-vidrestavruvala->

В 1994 р. у Бучачі з ініціативи районного товариства “Меморіал” ім. В. Стуса в колишніх катівнях КДБ (вул. Галицька, 25) було відкрито Музей “Меморіал”, присвячений діяльності ОУН та УПА на Бучаччині. У створенні музею взяли активну участь 347 колишніх політ’язнів, які мешкають у Бучацькому р-ні. Вони збирали спогади, фотографії; вцілілі в тюрмах, таборах та на засланні речі; значки, книжки, особистий одяг, образи і хрести, вишиті на засланні рушники й сорочки. В експозиції представлені матеріали про історію ОУН і УПА, фотографії їх провідників та мешканців району – членів повстанського руху та політ’язнів (учасників повстань у таборах Кінгіра, Воркути і Норильська), шістдесятників та інших представників руху опору комуністичному режиму. Дорогоцінним надбанням є молитовник, виготовлений у таборі Караганди невідомим священиком.

Окремий розділ експозиції присвячений діяльності Бучацького товариства “Меморіал” ім. В. Стуса зі збереження та вшанування пам’яті про полеглих героїв: працівники музею склали списки понад 1,5 тис. загиблих на Бучаччині від рук сталінських катів, встановили місце й обставини їхньої смерті¹³.

У 2000 р. у Бережанах (пл. Ринок, 1) відкрито підпорядкований Тернопільсько-Зборівській єпархії УГКЦ Музей переслідуваної церкви, який у 2007 р. як Музей сакрального мистецтва та історії переслідуваної церкви ввійшов до Державного історико-архітектурного заповідника в м. Бережани. Нині музей займає сім кімнат міської ратуші. Його перша експозиція складалася з розділів: 1. “Патріарх УГКЦ Йосиф Сліпий”; 2. “Єпископи-мученики”; 3. “Репресовані священики, монахи і монахині”; 4. “Громадські активісти підпільної УГКЦ”; 5. “Церковна атрибутика”; 6. “Сакральна скульптура”.

Організатор музею, протоієрей о. Михайл Немелівський (1938–2002), зібрав колекцію стародруків, скульптур, образів і образків. Це зібрання поповнювалося дарунками представників церкви та приватних осіб. У музейних фондах зберігалися пошкоджені кам’яні хрести, калатала, дзвіночки, старі священицькі ризи, копії та оригінали постанов владі про заборону богослужінь та закриття храмів; вервиця з хліба, на якій молилися двоє дівчат, ув’язнених НКВС у Тернопільській тюрмі, які дивом врятувалися від смерті; частково знищені статуї з костелів, фотокопії “Хресних доріг” із підпілля, від руки переписані молитви, листи від рідних із Сибіру та з-за кордону.

На час передачі на баланс заповідника фонди музею разом із бібліотекою налічували понад 3 тис. предметів. Нині експозиція має таку тематичну структуру: 1. “Історія становлення Музею переслідуваної церкви – попередника Музею сакрального мистецтва та історії переслідуваної церкви”; 2. “Історія УГКЦ (діяльність Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого)”; 3–5. “Колекції сакрального мистецтва: а) дерев’яна скульптура, б) іконографія, сакральний живопис, стародруки; в) церковна атрибутика ХІХ – перш. пол. ХХ ст.”; 6. “Визначні церковні діячі краю”¹⁴.

Музейно-меморіальний комплекс “Рідна хата” Йосипа Сліпого¹⁵ в с. Заздрість Тербовлянського р-ну створений у 1995–1998 рр. за сприяння організованого з ініціативи Йосипа Сліпого в 1970 р. релігійного товариства українців-католиків США “Свята Софія”. Перед смертю Йосип Сліпий просив: “Як прийде час, відкупіть мою родинну хату в Заздрості – а потім побачите, що зробите”. В 1995 р. голова товариства “Свята Софія” Р. Навроцька виконала це бажання патріарха. Будівництво музею тривало до 1998 р., нині він складається з таких об’єктів: 1. відреставрована родинна хата; 2. новозбудований будинок музею із трапезною, бібліотекою, пам’ятним знаком на честь жертводавців із Товариства “Свята Софія” і погруддям Р. Навроцької у фойє; 3. Каплиця-церква на честь Покладання Ризи Пресвятої Богородиці; 4–5. Криниця та скульптурне погруддя Йосипа Сліпого (1994 р., скульптор Е. Мисько) на подвір’ї комплексу¹⁶.

[shstab-muzej-upa/](#) (дата звернення: 19.10.2017). – Назва з екрана; На Тернопільщині фестивалем відзначать 75-річчя УПА / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://khn.depo.ua/ukr/ternopol/na-ternopilschini-festivalem-vidznachat-75-richchya-upa-20171010655102> (дата звернення: 27.11.2017). – Назва з екрана; *Погорецький В.* Антонівецький вітер / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://zolotarektoral.te.ua/antoniveckij-viter/> (дата звернення: 07.11.2017). – Назва з екрана; 75 років УПА: в Україні з’явився музей просто неба / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://politeka.net/ua/news/519678-75-rokiv-upa-v-ukrayini-zyavivsia-muzej-prosto-neba/> (дата звернення: 07.11.2017). – Назва з екрана.

¹³ Музей-меморіал м. Бучач / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kozakorium.com/muzej-memorial-mbuchach-foto/3/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана; Музей політ’язнів “Меморіал” / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/lr-9/> (дата звернення: 18.11.2017). – Назва з екрана.

¹⁴ *Дем’янець В.* Музей переслідуваної церкви // ТЕС.– Т. 2. – С. 573–574; *Парацій В.* Бережанський музей сакрального мистецтва та історії церкви // Збірник праць ТО НТШ. – Т. 8. – С. 371–379; Музей переслідуваної церкви / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/2009-10-26-15-28-27/> (дата звернення: 05.11.2017) – Назва з екрана.

¹⁵ Світське ім’я – Йосиф Коберницький-Дичковський (1892, с. Заздрість, Україна – 1984, Рим, Італія) – єпископ УГКЦ, кардинал Римо-католицької церкви, Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський (з 1.11.1944), Верховний Архієпископ Львівський (з 23.12.1963).

¹⁶ *Петраш Б., Сенік М.* Сліпого Йосифа Патріарха музейно-комплексна садиба // ТЕС.– Т. 3. – С. 290; *Бурка Л.* Музейно-меморіальний комплекс РІДНА ХАТА Патріарха і Кардинала Йосифа Сліпого у селі Заздрість / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rr.lviv.ua/podcasts/muzejno-memoriyalnyj-kompleks-ridna-hata-patriyarha-i-kardynala-josyfa->

У відреставрованій родинній хаті Сліпих 1860–1870-х рр. відтворено атмосферу життя заможного селянина, в якій зростав майбутній патріарх: представлено родинну шаблю Сліпих, деякі родинні меблі, світлини та кераміку.

Над дверима музейної будівлі вміщено герб Йосипа Сліпого. Перший тематичний блок експозиції присвячено перебуванню патріарха в таборах Сибіру та Мордовії (1945–1963). Експонуються карта СРСР із позначеними пунктами його переміщення по таборах та місцях утримання, фотокопії документів особистої справи та довідок органів держбезпеки; літургійний та щоденний одяг, парадна ряса та патріарший клубок Йосипа Сліпого.

Фотографії висвітлюють закордонний період діяльності патріарха, його подорожі та служіння в різних країнах у колі української діаспори; похорон 7.09.1984 р.

Серед експонатів – відзнаки, присвоєні патріархові посмертно різними організаціями та фондами. Демонструються копії документів про його беатифікацію, колекція пам'ятних медалей; 15-томне зібрання творів патріарха, в 1968–1991 рр. виданих Українським католицьким університетом імені св. Климента Папи в Римі; трьохтомник "Історії Вселенської Церкви"; присвячені патріарху наукові дослідження.

На стіні трапезної, що межує з експозиційною залом, розміщено реконструкцію родинного дерева роду Сліпих (452 особи). В оздобленій сучасними митцями каплиці знаходиться ікона Покрови, на якій Богородиця розстелила омофор над родинною хатою Сліпих, та іконописні портрети патріарха Йосипа Сліпого й митрополита Андрея Шептицького. У притворі каплиці (конференц-зала) експонуються портрети заарештованих радянською владою в 1946 р. єпископів та сповідників УГКЦ, а також підпільних архієпископів УГКЦ радянського часу¹⁷.

Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука¹⁸ в с. Тилявка Шумського р-ну відкрито 1995 р. за ініціативи учителя історії П. Панасюка в колишній учительській семінарії (нині – Дерманський навчально-виховний комплекс "Загальноосвітня школа І-го ступеня – гімназія"), де навчався письменник¹⁹. У 1994 р. дружина У. Самчука, Є. Пастернак передала із Торонто його особисті речі та документи: рукописи, листи, грамоти, стіл, письмове приладдя, фотоапарат, магнітофон, друкарську машинку, окуляри, телефон, предмети одягу, бібліотеку. Експозиція музею складається з 8 розділів: 1. "Дерманський період (1905–1913)"; 2. "Тилявський період (1913–1920)"; 3. "Навчання у Кременецькій українській гімназії ім. І. Стешенка (1921–1927)"; 4. "Перша закордонна європейська еміграція (1927–1941)"; 5. "Знову на рідній землі (1941–1944)"; 6. "Перебування у таборах Ді-Пі (1945–1948)"; 7. "Канадський період життя та творчості (1948–1987)"; 8. "Вшанування імені У. Самчука (1987–2005)"²⁰.

Музей Арсена Річинського²¹ відкрито 2008 р. в адміністративному корпусі Кременецького медичного училища ім. А. Річинського (вул. Ю. Словацького, 12). Експозицію побудовано за хронологічним принципом. 1-й розділ присвячено дитячим рокам та навчанню А. Річинського у Кременецькій гімназії, Клеванському духовному училищі та Житомирській (Волинській) духовній семінарії. 2-й розділ містить матеріали про навчання у Варшавському університеті та Київському університеті Св. Володимира, роботу й громадську діяльність у м. Ізяслав, с. Тростянець під Луцьком і м. Володимир-Волинський. 3-й розділ висвітлює життя і громадську діяльність у 1927–1956 рр. Завершує експозицію розділ, присвячений поверненню із забуття імені А. Річинського²².

Меморіальний музей-садиба Леся Курбаса²³ в с. Старий Скалат Підволочиського р-ну відкрито в 1987 р.

[slipoho-u-seli-zazdrist/](#) (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

17 Козак Віталій. Музей-меморіальний комплекс імені патріарха Йосифа Сліпого у с. Заздрість Тербовлянського району на Тернопільщині // 36. праць ТО НТШ. – Т. 8. – С. 328–339.

18 Самчук, Улас (1905, Дермань, нині Здолбунівський р-н Рівненської обл., Україна – 1987, Торонто, Канада) – письменник, журналіст, громадський і політичний діяч.

19 Жив'юк А. А., Комаренко Т. О. Самчук Улас Олексійович // ЕІУ. – Т. 9. – К., 2012. – С. 437–438.

20 Чернихівський Г. Нарис-путівник "Тилявський літературно-меморіальний музей Уласа Самчука". – Кременець, 2011. – 79 с.; Його ж. Улас Самчук: сторінки біографії. Монографія. – Тернопіль, 2005. – 245 с.; Кралюк П. На малій батьківщині Уласа Самчука / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum-samchuk.pp.ua/publication/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана; Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum-samchuk.pp.ua> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана; Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/2009-10-23-14-46-05/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

21 Річинський, Арсен (1892, с. Тетильківці Шумського р-ну, Україна – 1956, Джусали Кзил-Ординської обл., Казахська РСР) – громадський, політичний і церковний діяч, композитор, фотограф, краєзнавець, основоположник української етнології релігії, лікар.

22 Мазур П., Голуб Г., Гетьман Н., Кралюк О. Музей Арсена Річинського // 36. праць ТО НТШ. – Т. 8. – С. 282–299.

23 Курбас, Олександр-Зенон Степанович (1887, Самбір, Україна – 1937, ур. Сандармох, Карельська АРСР) – актор, режисер, теоретик театру, драматург, публіцист і перекладач, народний артист УСРР.

за ухвалою ЮНЕСКО до 100-річчя від дня народження діяча в родинному будинку Курбасів. Із 1988 р. музей діяв як відділ Тернопільського обласного краєзнавчого музею, із 2002 р. – як самостійний заклад. На фасаді встановлено меморіальні дошки Лесю Курбасу та його батькові, С. Яновичу (Курбасу) (скульптор І. Козлик).

Експозицію побудовано в 5 кімнатах, 1-а з яких присвячена дитячим та юнацьким рокам, періоду навчання у гімназії та університетах Леся Курбаса. Тут представлено матеріали про театри “Руська бесіда” та “Тернопільські театральні вечори”, створений 1920 р. М. Крушельницьким перший державний театр у Тернополі.

Експозиція 2-ї кімнати висвітлює діяльність Леся Курбаса в Києві в театрах М. Садовського та “Березіль”, Молодому театрі. Тут експонуються видання п’єси “Молодість” М. Гальбе у перекладі Леся Курбаса, журнал “Мистецтво” (1919, № 1) із його статтею “На грані” про Молодий театр та його інсценізацію “Гайдамаків” (1926), два номери березільського часопису “Барикади театру”, світлина спектаклю “Джеммі Хіггінс” за Е. Сінклером (1923).

Експозиція 3-ї кімнати присвячена діяльності театру “Березіль” харківського періоду; творчості Леся Курбаса, його учнів і сподвижників – Миколи Куліша, І. Мар’яненка, В. Чистякової, А. Бучми, Ф. Лопатинського, М. Крушельницького, Я. Бортника, В. Василька, Б. Тягна. Окремою експозиційною темою є перебування Леся Курбаса в тюрмах і його останній театр у Соловецькій тюрмі.

Експозиція 4-ї кімнати висвітлює діяльність М. Крушельницького на посаді керівника посткурбасівського Театру ім. Т. Шевченка та творчість актриси Г. Бабаївни. Представлені матеріали дослідника спадщини Леся Курбаса – народного артиста СРСР В. Василька та його дружини Ю. Розумовської, інших дослідників творчості митця.

Експозиція 5-ї кімнати присвячена Тернопільському академічному обласному українському драматичному театру ім. Т. Г. Шевченка. Тут же експонуються матеріали про вшанування пам’яті Леся Курбаса²⁴.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що із 12-ти розглянутих музеїв історії політичних репресій і радянського тоталітаризму Тернопільської області деякі з них мають комплексний характер: меморіальні музеї У. Самчука та Леся Курбаса – літературний та театральний; Музей сакрального мистецтва і переслідуваної церкви є художнім та історичним музеєм за профілем та музеєм історії релігії й церкви за типологією. Більшість згаданих музеїв є меморіальними, оскільки функціонують у приміщеннях, пов’язаних із історичними подіями та відомими діячами. Дві установи є музеями просто неба, створеними на історичних місцях та розміщеними у відбудованих спорудах, що не збереглися до наших днів.

Музеї виходять за межі експозиційних приміщень, формуючи систему експозицій, філіалів, відділів, виставкових зал, окремих пам’яток – об’єктів музейного показу. При цьому музейні предмети й музеєфіковані пам’ятки стають частиною багатоаспектної збірки закладу, будинки-пам’ятки набувають значення центрального об’єкта показу, а діяльність музею набуває культуротворчих, культуроформуючих функцій²⁵.

Поєднання нерухомого об’єкта культурної спадщини з музейним зібранням дозволяє експозиції стати більш інформаційною, атрактивною (здатною **приваблювати** увагу відвідувачів) та експресивною (спроможною викликати асоціації та справляти емоційний вплив на відвідувача під час музейної комунікації)²⁶.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бажан О.Г.* Політичні в’язні // Енциклопедія історії України: в 10 т. / ред. рада В. М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – Т. 8. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 339.

2. *Безяда Н., Мельничук Б.* Музей пам’яті жертв тоталітарних режимів // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 573.

3. Бишки – столиця воюючої України 1943–45 років / [Електронний ресурс]: Газета номер один. – 13.10.2017. – Режим доступу: <http://www.gazeta1.com/statti/byshky-stolytsya-voyuuchoyi-ukrayiny-1943-45-rokiv/> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

4. *Бірчак В.* Історія створення та діяльність історико-меморіального музею політичних в’язнів // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 8. Музеї Тернопільщини. – 2011. – С. 89–96.

5. *Бурка Л.* Музейно-меморіальний комплекс РІДНА ХАТА Патріярха і Кардинала Йосифа Сліпого у селі Заздрість / [Електронний ресурс]: Радіо “Воскресіння. – 9.12.2014. – Режим доступу: <http://www.rr.lviv.ua/>

²⁴ *Дем’янова І.* Музей-садиба Леся Курбаса // ТЕС. – Т. 2. – С. 288; *Корнієнко Н.* Лесь Курбас: репетиція майбутнього. – К., 1998. – 469 с.; *Медведик П.* Семья Леся Курбаса // Лесь Курбас: Статті и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие. – М., 1988. – С. 48–56; Степан і Ванда Яновичі (батьки Леся Курбаса) // *Михальчишин Я.* З музикою крізь життя. – Львів, 1992. – С. 54–57; Обласний комунальний меморіальний музей-садиба Леся Курбаса / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/> (дата звернення: 14.10.2017). – Назва з екрана.

²⁵ *Федорова Л., Піскова Е.* Специфіка суспільного використання нерухомих пам’яток історії, проблеми їхньої музеєфікації // Пам’ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 230–231.

²⁶ *Дукельський В.Ю.* Музейний предмет // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – М., 2001. – С. 405.

[podcasts/muzejno-memoriyalnyj-kompleks-ridna-hata-patriyarha-i-kardynala-josyfa-slipoho-u-seli-zazdrist/](#) (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

6. *Гайдукевич Я.* Музейна справа на Тернопільщині // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 574.

7. *Гуцал П. З.* Тернопільська область // Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. рада В. М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – Т. 10. – Київ: Наукова думка, 2013. – С. 69–71.

8. *Дем'янець В.* Музей переслідуваної церкви // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 573–574.

9. *Дем'янова І.* Музей-садиба Леся Курбаса // Тернопільський енциклопедичний словник: в 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 288.

10. *Карпак Д.* “...пускай люди знають, хто уничтожил их близких” / [Електронний ресурс]: Руфабула. – 10 января 2017. – Режим доступа: <https://rufabula.com/author/kirill-litvin/1464> (дата обращения: 06.10.2017). – Название с экрана.

11. *Дукельский В. Ю.* Музейный предмет // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – Москва: Прогресс, РИПОЛ КЛАССИК, 2001. – С. 405.

12. *Жив'юк А. А., Комаренко Т. О.* Самчук Улас Олексійович // Енциклопедія історії України: в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 437–438.

13. *Іщук О., Марчук І.* Брати Бусли. Життя за Україну // Літопис Української Повстанської Армії. Серія “Події і люди”. – Кн. 16. – Львів; Торонто, 2011. – 128 с.

14. *Корнієнко Н.* Лесь Курбас: репетиція майбутнього. – Київ: Факт, 1998. – 469 с.

15. *Кралюк П.* На малій батьківщині Уласа Самчука / [Електронний ресурс]: Тилівський літературно-меморіальний музей Уласа Самчука. – Режим доступа: <http://museum-samchuk.pp.ua/publication/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

16. *Кульчицький С. В., Примаченко Я. Л.* Терор і тероризм // Енциклопедія історії України: в 10 т. / ред. рада В. М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – Т. 10. – Київ: Наук. думка, 2013. – С. 73.

17. Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука / [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://museum-samchuk.pp.ua> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

18. Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука / [Електронний ресурс]: Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. – Режим доступа: <http://irp.te.ua/2009-10-23-14-46-05/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

19. *Мазур П., Голуб Г., Гетьман Н., Кралюк О.* Музей Арсена Річинського // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 8. Музеї Тернопільщини / відп. ред. М. Андрейчин, ред. тому Е. Бистрицька. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – С. 282–299.

20. Матеріалізація пам'яті: Антоновецька повстанська республіка / [Електронний ресурс]: ZN.UA. – 22.10.2010. – Режим доступа: https://dt.ua/SOCIETY/materializatsiya_pamyati_antonovetska_povstanska_respublika.html (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

21. *Медведик П.* Семья Леся Курбаса // Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие. – Москва: Искусство, 1988. – С. 48–56.

22. *Мельничук Б., Сенік А.* Слов'ятинська підстаршинська школа УПА // Тернопільський енциклопедичний словник: в 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 3. – Тернопіль: Збруч, 2008. – С. 295.

23. Молодь відреставрувала штаб-музей УПА / [Електронний ресурс]: Гурби-Антонівці. – Режим доступа: <http://gurby.org.ua/molod-vidrestavruvala-shtab-muzej-upa/> (дата звернення: 19.10.2017). – Назва з екрана.

24. Музей більшовицького терору, політв'язнів і репресованих є у Чорткові / [Електронний ресурс]: Чортків Онлайн. – Режим доступа: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-politv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/> (дата звернення: 20.11.2017). – Назва з екрана.

25. Музей ДНЗ “КПЛ”: Video / [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://searchformusic.co/watch-yt/NXjkZx9uiy0/музей-ДЗ-КПЛ.html> (дата звернення: 17.11.2017). – Назва з екрана.

26. Музей-меморіал м. Бучач / [Електронний ресурс]: Козакоріум. – Режим доступа: <http://www.kozakorium.com/muzej-memorial-mbuchach-foto/3/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

27. Музей переслідуваної церкви / [Електронний ресурс]: Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. – Режим доступа: <http://irp.te.ua/2009-10-26-15-28-27/> (дата звернення: 05.11.2017). – Назва з екрана.

28. Музей політв'язнів “Меморіал” / [Електронний ресурс]: Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. – Режим доступа: <http://irp.te.ua/lr-9/> (дата звернення: 18.11.2017). – Назва з екрана.

29. На Тернопільщині в селі Бишки, де діяла штаб-квартира УПА, створили музей повстанців / [Електронний ресурс]: УНІАН. Інформаційне агентство. – 9.10.2017. – Режим доступа: <https://ternopil.unian.ua/2178894-na-ternopilschyni-v-seli-bishki-de-diyala-shtab-kvartira-upa-stvorili-muzej-povstantsiv-foto.html> (дата звернення: 03.11.2017). – Назва з екрана.

30. На Тернопільщині фестивалем відзначать 75-річчя УПА / [Електронний ресурс]: DEPOXМЕЛЬНИЦЬКИЙ. – Режим доступу: <https://khm.depo.ua/ukr/ternopol/na-ternopilschini-festivalem-vidznachat-75-richchya-ura-20171010655102> (дата звернення: 27.11.2017). – Назва з екрана.
31. Обласний комунальний меморіальний музей-садиба Леся Курбаса / [Електронний ресурс]: Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/> (дата звернення: 14.10.2017). – Назва з екрана.
32. *Олещук І.* Музей політичних в'язнів // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 574.
33. *Олещук І.* Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів. Путівник / І. Олещук, О. Савка. – Тернопіль: Воля, 2011. – 23 с.
34. *Козак Віталій.* Музей-меморіальний комплекс імені патріарха Йосифа Сліпого у с. Заздрість Тереховлянського району на Тернопільщині // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 8. Музеї Тернопільщини / відп. ред. М. Андрейчин, ред. тому Е. Бистрицька. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – С. 328–339.
35. *Парацій В.* Бережанський музей сакрального мистецтва та історії церкви // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 8. Музеї Тернопільщини / відп. ред. М. Андрейчин, ред. тому Е. Бистрицька. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – С. 371–379.
36. *Паспорт музею* // Науковий архів Історико-меморіального музею політичних в'язнів.
37. *Петраш Б., Сенік М.* Сліпого Йосифа Патріарха музейно-комплексна садиба // Тернопільський енциклопедичний словник: в 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 3. – Тернопіль: Збруч, 2008. – С. 290.
38. *Погорецький В.* Антонівецький вітер / [Електронний ресурс]: Золота пектораль. – 23.02.2017. – Режим доступу: <http://zolatapektoral.te.ua/antonivetskyi-viter/> (дата звернення: 07.11.2017). – Назва з екрана.
39. 75 років УПА: в Україні з'явився музей просто неба / [Електронний ресурс]: Politeka. – 14.10.2017. – Режим доступу: <https://politeka.net/ua/news/519678-75-rokiv-upa-v-ukrayini-zyavivsvya-muzej-prosto-neba/> (дата звернення: 07.11.2017). – Назва з екрана.
40. *Соловей О.* Історія Кременецької тюрми // Матеріали науково-краєзнавчої конференції “Музеєзнавство і сучасність”: до 95-річчя Тернопільського обласного краєзнавчого музею / ред. Н. Костюк; Тернопільський обласний краєзнавчий музей. – Тернопіль: Меркьюрі – Тернопіль, 2008. – С. 49–58.
41. Степан і Ванда Яновичі (батьки Леся Курбаса) // *Михальчишин Я.* З музикою крізь життя. – Львів, 1992. – С. 54–57.
42. *Федорова Л., Піскова Е.* Специфіка суспільного використання нерухомих пам'яток історії, проблеми їхньої музеєфікації // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 230–231.
43. *Філь Є.* Слов'ятинська підстаршинська школа УПА / [Електронний ресурс]: Бережани. Бережанщина. Історія села Слов'ятин. – Режим доступу: <http://berezhany.in.ua/index.php/ridnyi-krai/151-istoriia-sela-slov-iatyn> (дата звернення: 01.11.2017). – Назва з екрана.
44. “Хай знають, як ми вмирали...”. Зв'язкова УПА з Чорткова видала нову книгу споминів / [Електронний ресурс]: Яблучко. – 12.02.2016. – Режим доступу: <http://yabluchko.com.ua/news/1235/60/haj-znayut-yak-mi-vmirali> (дата звернення: 20.11.2017). – Назва з екрана.
45. *Чернихівський Г.* Тілявський літературно-меморіальний музей Уласа Самчука. Нарис-путівник. – Кременець, 2011. – 79 с.
46. *Чернихівський Г.* Улас Самчук: сторінки біографії. Монографія. – Тернопіль: Збруч, 2005. – 245 с.
47. *Шот М.* “Холодний Яр” упівської борні на Тернопільщині // Урядовий кур'єр. – 6.11.2017.

REFERENCES

1. *Bazhan O. H.* Politychni viazni // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. rada V. M. Lytvyn (holova) ta in.; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy [Political Prisoners // The Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vol. / edit. board headed by V. M. Lytvyn]. – Vol. 8. – Kyiv: Naukova dumka, 2011. – P. 339.
2. *Besiada N., Melnychuk B.* Muzei pamiaty zhertv totalitarnykh rezhymiv // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Museum of the Memory of the Victims of Totalitarian Regimes // Ternopil Encyclopedic Dictionary in 4 vol. / edit. board headed by H. Yavorskyi]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 573.
3. Byshky – stolytsia voiuiuchoi Ukrainy 1943–45 rokiv // Hazeta nomer ody. – 13.10.2017 [Byshky – The Capital of Fighting Ukraine 1943–45 // Newspaper number one. – October 13, 2017]. – Webpage: <http://www.gazeta1.com/statti/byshky-stolytsya-voyuyuchoyi-ukrayiny-1943-45-rokiv/> (Date of application: 25.10.2017). – Title from the screen.

4. *Birchak V.* Istorii stvorennia ta diialnist istoriko-memorialnoho muzeiu politychnykh viazniv // Zbirnyk prats NTSh [The History of Establishment and Activities of the Historical and Memorial Museum of Political Prisoners // Collected works of the Shevchenko Scientific Society]. – Vol. 8. – 2011. – P. 89–96.

5. *Burka L.* Muzeino-memorialnyi kompleks RIDNA KhATA Patriarkha i Kardynala Yosyfa Slipoho u seli Zazdrist // Radio "Voskresinnia". – 9.12.2014 [The Museum and Memorial Complex "Ridna Khata" of the Patriarch and Cardinal Josyf Slipyj in the Zazdrist village // The "Voskresinnia" Radio. December 9, 2014]. – Webpage: <http://www.rr.lviv.ua/podcasts/muzejno-memorialnyj-kompleks-ridna-hata-patriarha-i-kardynala-josyfa-slipoho-u-seli-zazdrist/> (Date of application 25.10.2017). – Title from the screen.

6. *Haidukevych Ya.* Muzeina sprava na Ternopilshchyni // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [Museum Craft of the Ternopil Region // Ternopil Encyclopedic Dictionary in 4 vol. / edit. board headed by H. Yavorskyi]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 574.

7. *Hutsal P. Z.* Ternopilska oblast // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. rada V. M. Lytvyn (holova) ta in.; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. [The Ternopil Region // The Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vol. / edit. board headed by V. M. Lytvyn; The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of the History of Ukraine]. – Vol. 10. – Kyiv: Naukova dumka, 2013. – P. 69–71.

8. *Demianets V.* Muzei peresliduvanoi tserkvy // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Museum of the Persecuted Church // Ternopil Encyclopedic Dictionary in 4 vol. / edit. board headed by H. Yavorskyi]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 573–574.

9. *Demianova I.* Muzei-sadyba Lesia Kurbasa // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Les Kurbas Memorial Estate Museum // Ternopil Encyclopedic Dictionary in 4 vol. / edit. board headed by H. Yavorskyi]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 288.

10. *Karpiak Dmytro.* "...puskai liudy znaiut, kto unychtozhyh ykh blyzkykh" // Rufabula. – 10.01.2017 ["...let the people know who murdered their relatives" // Rufabula. – January 10, 2017]. – Webpage: Rezhym dostupu: <https://rufabula.com/author/kirill-litvin/1464> (Date of application: 06.10.2017). – Title from the screen.

11. *Dukelskyi V. Iu.* Muzeinyi predmet // Rossyiskaia muzeinaia entsyklopediia: V 2 t. [The Museum Subject // The Russian Museum Encyclopedia in 2 vol.]. – Moskva: Prohress, RYPOL KLASSYK, 2001. – P. 405.

12. *Zhyviuk A. A., Komarenko T. O.* Samchuk Ulas Oleksiiovych // Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [Samchuk Ulas Oleksiiovych // The Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vol. / edit. board headed by V. A. Smolii]. – Vol. 9. – Kyiv: Nauk. dumka, 2012. – P. 437–438.

13. *Ishchuk O., Marchuk I.* Braty Busly. Zhyttia za Ukrainu // Litopys Ukrainskoi Povstanskoii Armii. Seriiia "Podii i liudy" [The Busla Brothers. Life for Ukraine // The Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. The "Events and People" Series]. – Kn. 16. – Lviv; Toronto, 2011. – P. 128.

14. *Korniienko N.* Les Kurbas: repetytsiia maibutnoho [Les Kurbas: The Rehearsal of the Future]. – Kyiv: Fakt, 1998. – 469 p.

15. *Kraliuk P.* Na malii batkivshchyni Ulasa Samchuka // Tyliavskiy literaturno-memorialnyi muzei Ulasa Samchuka [In the little homeland of Ulas Samchuk]. – Webpage: <http://museum-samchuk.pp.ua/publication/> (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.

16. *Kulchytskyi S.V., Prymachenko Ya.L.* Teror i teroryzm // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. rada V. M. Lytvyn (holova) ta in.; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy [Terror and Terrorism]. – Vol. 10. – Kyiv: Naukova dumka, 2013. – P. 73.

17. Literaturno-memorialnyi muzei Ulasa Samchuka [The Ulas Samchuk Literary Memorial Museum]. – Webpage: <http://museum-samchuk.pp.ua> (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.

18. Literaturno-memorialnyi muzei Ulasa Samchuka // Ternopilshchyna. Rehionalnyi informatsiyniy portal [The Ulas Samchuk Literary Memorial Museum]. – Webpage: <http://irp.te.ua/2009-10-23-14-46-05/> (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.

19. *Mazur P., Holub H., Hetman N., Kraliuk O.* Muzei Arsena Richynskoho // Zbirnyk prats: T. 8. Muzei Ternopilshchyny / Ternopilskiy oseredok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / vidp. red. M. Andreichyn, red. tomu E. Bystrytska [The Arsen Richynskiy Museum]. – Ternopil: Terno-hraf, 2013. – P. 282–299.

20. Materializatsiia pamiati: Antonovetska povstanska respublika // ZN,UA. – 22.10.2010 [The Materialization of Memory: The Antonovetska Rebel Republic]. – Webpage: https://dt.ua/SOCIETY/materializatsiya_pamyati_antonovetska_povstanska_respublika.html (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.

21. *Medvedyk P.* Semia Lesia Kurbasa // Les Kurbas: Staty y vospomynanyia o Lese Kurbase. Lyteraturnoe nasledye [The Family of Les Kurbas]. – Moscow: Yskusstvo, 1988. – P. 48–56.

22. *Melnychuk B., Senyk A.* Sloviatynska pidstarshynska shkola UPA // Ternopilskyi entsyklopedychnyi slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Sloviatynsk Sergeant School of UIA]. – Vol. 3. – Ternopil: Zbruch, 2008. – P. 295.
23. Molod vidrestavruvala shtab-muzei UPA // Hurby-Antonivtsi [The youth have restored the Headquarters Museum of UIA]. – Webpage: <http://gurby.org.ua/molod-vidrestavruvala-shtab-muzej-upa/> (Date of application: 19.10.2017). – Title from the screen.
24. Muzei bilshovytskoho teroru, politviazniv i represovanykh ye u Chortkovi // Ch. [The Museum of Bolshevik Terror, Political Prisoners and the Oppressed]. – Webpage: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-politv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/> (Date of application: 20.11.2017). – Title from the screen.
25. Muzei DNZ “KPL”: Video // [The Museum of the Kremenets Professional Lyceum]. – Webpage: <http://searchformusic.co/watch-yt/NXjkZx9uiy0/muzei-NZ-KPL.html> (Date of application: 17.11.2017). – Title from the screen.
26. Muzei-memorial m. Buchach // Kozakorium [The “Memorial” Museum in Buchach]. – Webpage: <http://www.kozakorium.com/muzey-memorial-mbuchach-foto/3/> (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.
27. Muzei peresliduvanoi tserkvy / Ternopilshchyna. Rehionalnyi informatsiyni portal [The Museum of Persecuted Church]. – Webpage: <http://irp.te.ua/2009-10-26-15-28-27/> (Date of application: 05.11.2017). – Title from the screen.
28. Muzei politviazniv “Memorial” // Ternopilshchyna // Rehionalnyi informatsiyni portal [The “Memorial” Museum of Political Prisoners]. – Webpage: <http://irp.te.ua/lr-9/> (Date of application: 18.11.2017). – Title from the screen.
29. Na Ternopilshchyni v seli Byshky, de diiala shtab-kvartyra UPA, stvoryly muzei povstantsiv // UNIAN: Informatsiine ahentstvo. – 9.10.2017 [The UIA Museum has opened in the Byshky village, Ternopil Region, where the Headquarters of UIA was located]. – Webpage: <https://ternopil.unian.ua/2178894-na-ternopilschyni-v-seli-bishki-de-diyala-shtab-kvartira-upa-stvorili-muzey-povstantsiv-foto.html> (Date of application: 03.11.2017). – Title from the screen.
30. Na Ternopilshchyni festyvalem vidznachat 75-richchia UPA // DEPOKhMELNYTsKYI. [The 75-year Establishment Anniversary of UIA has been celebrated with a festival in the Ternopil Region]. – Webpage: <https://khm.depo.ua/ukr/ternovpol/na-ternopilschyni-festivalem-vidznachat-75-richchya-upa-20171010655102> (Date of application: 27.11.2017). – Title from the screen.
31. Oblasnyi komunalnyi memorialnyi muzei-sadyba Lesia Kurbasa // Ternopilshchyna. Rehionalnyi informatsiyni portal [The Regional Communal Les Kurbas Memorial Estate Museum]. – Webpage: <http://irp.te.ua/> (Date of application: 14.10.2017). – Title from the screen.
32. *Oleshchuk I.* Muzei politychnykh viazniv // Ternopilskyi entsyklopedychnyi slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Museum of Political Prisoners]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 574.
33. *Oleshchuk I.* Ternopilskyi istoryko-memorialnyi muzei politychnykh viazniv. Putivnyk / I. Oleshchuk, O. Savk [The Ternopil Historical Memorial Museum of Political Prisoners]. – Ternopil: Volia, 2011. – 23 p.
34. *Kozak Vitalii.* Muzei-memorialnyi kompleks imeni patriarkha Yosyfa Slipoho u s. Zazdrist Terebovlianskoho raionu na Ternopilshchyni // Zbirnyk prat: t. 8. Muzei Ternopilshchyny / Ternopilskyi osередok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / vidp. red. M. Andreichyn, red. tomu E. Bystrytska [The Museum and Memorial Complex “Ridna Khata” of the Patriarch and Cardinal Josyf Slipyj]. – Ternopil: Terno-hraf, 2013. – P. 328–339.
35. *Paratsii V.* Berezhanskyi muzei sakralnoho mystetstva ta istorii tserkvy // Zbirnyk prats: t. 8. Muzei Ternopilshchyny / Ternopilskyi osередok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / vidp. red. M. Andreichyn, red. tomu E. Bystrytska [The Berezhany Museum of Sacred Art and the History of Church]. – Ternopil: Terno-hraf, 2013. – P. 371–379.
36. *Pasport muzeiu* // Naukovyi arkhiv Istoryko-memorialnoho muzeiu politychnykh viazniv [The Passport of a Museum].
37. *Petrash B., Senyk M.* Slipoho Yosyfa Patriarkha muzeino-kompleksna sadyba // Ternopilskyi entsyklopedychnyi slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Patriarch Josyf Slipyj Museum and Memorial Estate]. – Vol. 3. – Ternopil: Zbruch, 2008. – P. 290.
38. *Pohoretskyi V.* Antonivetskyi viter // Zolota pektoral. – 23.02.2017 [The Antonovetskyi Wind] Webpage: <http://zolutapektoral.te.ua/antonivetskyi-viter/> (Date of application: 07.11.2017). – Title from the screen.
39. 75 rokiv UPA: v Ukraini znavyvsia muzei prosto neba // Politeka. – 14.10.2017 [75 Years of UIA: An Open-Air Museum Will Open in Ukraine]. – Webpage: <https://politeka.net/ua/news/519678-75-rokiv-upa-v-ukrayini-zyavivsyamuzej-prosto-neba/> (Date of application: 07.11.2017). – Title from the screen.

40. *Solovei O.* Istoriiia Kremenetskoii tiurny // Materialy naukovo-kraieznavchoi konferentsii "Muzeieznavstvo i suchasnist": do 95-richchia Ternopil'skoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu / red. N. Kostyuk; Ternopil'skyi oblasnyi kraieznavchyi muzei [The History of the Kremenets Prison]. – Ternopil: Merkiuri – Ternopil, 2008. – P. 49–58.

41. Stepan i Vanda Yanovychi (batky Lesia Kurbas) [Stepan and Vanda Yanovych (The Parents of Les Kurbas)] // *Mykhalchyshyn Ya.* Z muzykoiu kriz zhyttia. – Lviv, 1992. – P. 54–57.

42. *Fedorova L., Piskova E.* Spetsyfika suspilnoho vykorystannia nerukhomykh pamiatok istorii, problemy yikhnoi muzeiefikatsii // Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriia i praktyka [The specifics of public access to historical monuments and their transition into museum property]. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – P. 230–231.

43. *Fil Ye.* Sloviatynska pidstarshynska shkola UPA // Berezhany. Berezhanshchyna. Istoriiia sela Sloviatyn [The Sloviatynsk Sergeant School of UIA]. – Webpage: <http://berezhany.in.ua/index.php/ridnyi-krai/151-istoriia-sela-sloviatyn> (Date of application: 01.11.2017). – Title from the screen.

44. "Khai znaiut, yak my vmyraly...". Zviazkova UPA z Chortkova vydala novu knyhu spomyniv // Yabluchko. 12.02.2016 ["Let them know how we died..."] Webpage: <http://yabluchko.com.ua/news/1235/60/haj-znayut-yak-mi-vmirali> (Date of application: 20.11.2017). – Title from the screen.

45. *Chernykhivskyi H.* Tyliavskyi literaturno-memorialnyi muzei Ulasa Samchuka. Narys-putivnyk [The Ulas Samchuk Literary Memorial Museum in Tyliavsk. The Essay-Guidebook]. – Kremenets, 2011. – 79 p.

46. *Chernykhivskyi H.* Ulas Samchuk: storinky biohrafii: monohrafia [Ulas Samchuk: The Pages from His Biography]. – Ternopil: Zbruch, 2005. – 245 p.

47. *Shot M.* "Kholodnyi Yar" upivskoi borni na Ternopilshchyni // Uriadovyi kurier. – 6.11.2017 [The "Kholodnyi Yar" of the UIA Struggle in the Ternopil Region].

УДК 069+94(477)“1648-1786”

Утвенко Володимир Валерійович

кандидат історичних наук, доцент;
методист I категорії сектору проблем фондової
роботи відділу науково-методичної роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
vovautv@ukr.net;
kafedra2006@ukr.net

Utvenko Volodymyr

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Associate professor,
Category I methodologist,
Sector of the problems of stock work,
scientific methodical department,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ВИСВІТЛЕННЯ ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.) В ЕКСПОЗИЦІЯХ МУЗЕЇВ КИЄВА ТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

THE ELUCIDATION OF THE HETMANATE PERIOD (THE 2ND HALF OF THE 17TH – 18TH CENTURY) IN THE EXHIBITIONS OF THE MUSEUMS OF KYIV AND LEFT-BANK UKRAINE

Анотація

У статті аналізується експозиційна діяльність історичних і краєзнавчих музеїв Києва та Лівобережної України, присвячена періоду Гетьманщини (друга пол. XVII–XVIII ст.). Розглядаються експозиції, що висвітлюють козацьку добу, в музеях Чернігівської, Полтавської, північного сходу Сумської, лівобережної частини Київської та Черкаської обл., а також Києва – регіону, який входив до складу колишньої Гетьманщини.

Також розвідка містить методичні рекомендації для вдосконалення експозиційної діяльності історичних і краєзнавчих музеїв регіону щодо висвітлення періоду Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьман, Гетьманщина, історичні та краєзнавчі музеї, козацька доба, Лівобережна Україна, полково-сотенний устрій.

Summary

The article elucidates the exhibitory activities of historical and local museums of Kyiv and Left-Bank Ukraine, devoted to the Hetmanate period (the second half of the 17th – 18th centuries). The exhibitions in question are the ones dedicated to the Cossack era in the Chernihiv, Poltava, Northeastern Sumy regions, the Left-Bank part of Kyiv and Cherkasy regions, as well as the city of Kyiv itself. These regions comprise the territory of the former Hetmanate.

The article also provides methodological recommendations for improvement of the exhibitory activities of historical and local museums of these regions concerning the coverage of the Hetmanate period.

Key words: Hetman, Hetmanate, Historical and Local Museums, the Cossack era, Left-Bank Ukraine, the regiment-sotnia system.

Доба Гетьманщини (друга пол. XVII–XVIII ст.) є одним із важливих етапів української історії. В той період сучасні території Чернігівської, Полтавської, північний схід Сумської, лівобережні частини Київської та Черкаської обл. і Київ становили осередок українського державотворення, в якому бурхливо розвивалося соціально-економічне та культурне життя.

В 1669–1708 рр. у Лівобережній Україні (яка в історичних дослідженнях отримала назву Гетьманщина, або Гетьманат), що перебувала у складі Московської держави на правах автономії, припинилися бойові дії, відроджувалося економічне та культурне життя¹. Українські можновладці, зокрема гетьман І. Мазепа (1687–1709), протидіяли централізаторським тенденціям Москви, про що свідчить існування власної фіскальної системи як одного з атрибутів української державності². Державотворчі традиції проявилися в

1 Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 181.

2 Утвенко В. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок

роки гетьманування К. Розумовського (1750–1764), який провів низку реформ, спрямованих на зміцнення державності України.

За півтора століття існування державності український народ створив чимало пам'яток матеріальної та духовної культури, у XIX ст. зібраних та збережених для нащадків дворянством Лівобережної та Слобідської України й українською інтелігенцією. З метою охорони історичних пам'яток по всій Україні створювалися наукові товариства, а на межі XIX–XX ст. – музеї, експозиції яких висвітлювали, зокрема, історію козацької доби.

У цій публікації вперше розглядається питання висвітлення історії Гетьманату в експозиціях історичних та краєзнавчих музеїв Чернігова, Ніжина, Полтави, Переяслава, Батурина та Києва.

Національний музей історії України (Київ, створений у 1899³) має численне зібрання історичних раритетів часів Гетьманщини: зброя, універсали гетьманів Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, І. Скоропадського, К. Розумовського та козацької старшини. В експозиції музею представлена холодна (ножі, ятагани, шаблі, бойові коси, ціпи, списи) та вогнепальна (пістолі, рушниця, мушкети) зброя та артилерія (дев'ятиствольна “ожига”, гарматки з козацького човна “чайки”); порохівниці, форми для відливання куль. Атрибути державної влади продемонстровані булавами, бунчуком, перначем. Серед експонатів – етнографічні матеріали, стародруки, вироби українських золотарів⁴, складувів, ковалів. У музеї зберігаються портрети гетьманів, козацької старшини, видатних церковних діячів у копіях XIX ст.

Нумізматичне зібрання НМІУ налічує 120 тис. од. зб., серед яких – польські, західноєвропейські, російські золоті та срібні монети другої пол. XVII–XVIII ст., що були в обігу на території Гетьманщини⁵.

До музейної колекції декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема, належать подаровані родиною Ханенків натільні хрести XVII–XVIII ст., зібрання народної вишивки та одягу, меморіальні предмети: шапка Б. Хмельницького (XVII ст.), килим із поховання Д. Апостола (1734), карета київського митрополита Рафаїла Заборовського (1744) тощо.

Також у музеї зберігаються артефакти XVII–XVIII ст.: кахлі, вироби з гутного скла, музичні інструменти, художній метал, посуд (блюда, кухлі, кубки, кавник, чарки), церковні предмети (Євангелія, потири, дарохранильниці, наперсні хрести тощо)⁶.

Колекція **Музею гетьманства** (Київ, 1993) містить понад 9 тис. музейних предметів. Три з 4 музейних залів присвячено Гетьманщині. Доба Б. Хмельницького репрезентована портретами гетьманів XVII ст. (худ. С. Луцак), копією корогви із родинним гербом Хмельницьких, копією титульної сторінки Зборівської угоди (1649). Стіни залу прикрашені гравюрами та картинами О. Данченка та В. Василенка “Перед розправою”, “Українські переселенці на російському кордоні”, “Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького”.

У залі, присвяченому добі І. Мазепи, представлені шаблі, невелика гармата, копія гравюри І. Мигури “Мазепа серед добрих діл своїх” (1706), копія карти України роботи Й.-Б. Гомона (1716), люлька та порохівниця, фотографії споруджених коштом І. Мазепи церков.

Експозиція залу, присвяченого добі П. Орлика, містить копії “Правового укладу та конституції відносно прав та вольностей Війська Запорізького...” в редакції П. Орлика та Конституції П. Орлика, видання “Щоденника” П. Орлика (Гарвардський ун-т, 1989), поштові марки “Гетьман Пилип Орлик”, малюнок гетьманського герба (авт. В. Панченко), зображення генеалогічного дерева П. Орлика⁷.

Хоча в **Музеї історії Києва** (Київ, 1978) зберігається невелика кількість матеріалів доби Гетьманату (етнографічна та нумізматична колекції, ікони, стародруки, побутові речі), цю прогалину надолужують тимчасові виставки. Так, 12.10 – 30.11.2017 р. відбулася виставка “Щоб зберегти на всі віки скарби козацької доби!”, де експонувалися відреставровані музейні предмети, зокрема твори сакрального мистецтва XVI–XVIII ст. (ікони, хоругва, поліхромна скульптура), зброя та військові обладунки, предмети побуту, живописні полотна тощо⁸.

Серед музеїв Лівобережжя Київської обл., які містять експозиції, присвячені періоду Гетьманщини,

XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 19 с.

³ Далі в дужках зазначена дата створення того чи того музею.

⁴ Україна – Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5 175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 1 166.; Національний музей історії України. – Т. 2. – К., 2013. – С. 242–243, 252–258.

⁵ Україна – Козацька держава... – С. 1 166.; Національний музей історії України... – Т. 2. – С. 202.

⁶ Національний музей історії України... – Т. 2. – С. 8–10, 10–12; Національний музей історії України. – Т. 1. – К., 2012. – С. 250, 253, 257, 237, 206, 208, 210, 212, 219, 290, 220.

⁷ Музей гетьманства / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://itinery.com.ua/object/view/muzey-getmanstva> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана; Музей гетьманства у Києві / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://kievtown.net/ukr/kiev_museums/getmanstva_museum.html (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана; Музей гетьманства. “Будинок Мазепи” – унікальна пам'ятка архітектури початку XVIII ст. – К., Б. р. – 7 с.

⁸ “Щоб зберегти на всі віки скарби козацької доби!”. Культурно-мистецький захід / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyivhistorymuseum.org/uk/vystavkovi-proekty/5404.html> (дата звернення: 18.01.2018) – Назва з екрана.

першість належить **Національному історико-етнографічному заповіднику “Переяслав”** (Переяслав-Хмельницький Київської обл., 1979), що складається із 24 музеїв. В експозиції одного з них – **Переяслав-Хмельницького державного історичного музею** (1954), представлено зброю, народний одяг, різьбу по дереву, вироби з коштовних металів та гутного скла; культові предмети, будівельно-архітектурну кераміку (декоративні розети, орнаментовані плитки для підлоги тощо) XVII–XVIII ст.⁹

Меморіальний музей Г. С. Сковороди (1972) нині діє в колишньому Переяславському колегіумі XVIII ст., де в 1750–1751 рр. викладав філософ. Серед експонатів – портрет Г. Сковороди, картини “Ярмарка в Малоросії”, “Цимбаліст” та “Біля хати”. У експозиції представлені столи, лави, класна дошка, книги, ікони, астрономічний глобус, побутові речі та одяг бурсаків XVIII ст. В одному із залів відтворено інтер’єр житла – тверде ліжко, шафи із книгами, секретер, дерев’яний та глиняний посуд, музичні інструменти (скрипка, сопілка, бандура, цимбали, ліра)¹⁰.

Пам’ятки доби Гетьманату зберігаються і в інших музеях заповідника. У **Музеї українського народного одягу Середнього Придніпров’я** (1957) представлені жіночі прикраси, хустки, київські та полтавські килими, рушники, чоловічий та жіночий одяг різних верств населення. В **Музеї “Заповіту” Тараса Григоровича Шевченка** (2008), в залі, присвяченому Б. Хмельницькому, можна побачити портрет гетьмана роботи невідомого художника; українську, польську та російську зброю XVII–XVIII ст.; козацькі люльки, порохівниці та клейноди; народну картину “Козак Мамай”, шаблі Б. Хмельницького та його особистої охорони тощо.

У **Музеї кобзарства** (1989) експонуються музичні інструменти XVII–XVIII ст., ікона, Біблія, підсвічник, лампада; в **Музеї історії Української православної церкви** зібрано 67 дерев’яних та кам’яних хрестів XVIII ст., ікони, портрети церковних діячів, церковні речі тощо¹¹.

Пам’ятки козацької доби представлені й у **Броварському краєзнавчому музеї** (Бровари Київської обл., 1981) та **Бориспільському державному історичному музеї** (Бориспіль Київської обл., 1967), в експозиції останнього відображена історія козацьких родів Сулим та Безбородьків¹².

Основу експозиції **Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського** (Чернігів, 1896), присвяченої добі Гетьманщини, становлять матеріали з колекції В. Тарновського: козацькі клейноди; холодна та вогнепальна зброя, гармати, військове спорядження; посуд, одяг, хатнє та церковне начиння; вироби відомого золотаря І. Равича; портрет Б. Хмельницького й авторська модель його пам’ятника скульптора М. Микешина; речі, пов’язані з іменами Я. Остряниці, І. Мазепи, С. Палія, П. Полуботка, В. Кочубея, Л. Барановича, В. Дуніна-Борковського, Я. Лизогуба, М. Ханенка, І. Максимовича, Д. Ростовського, І. Скоропадського, К. Розумовського; нумізматична та етнографічна колекції; вишивка XVII–XVIII ст., меморіальні речі гетьмана І. Мазепи¹³.

У музеї зберігаються 156 гетьманських універсалів у оригіналах і копіях XVIII ст.; родинні архіви Забіл, Лашкевичів, Милорадовичів, Полетик, Тарновських, Шихуцьких; архіви судових установ, ратуш, монастирів; списки козацьких літописів; рукописні книги, стародруки, 53 Євангелія в коштовних оправах. Зброя, військово-спорядження та побутові речі, які належали Б. Хмельницькому (шабля та булава), П. Полуботку, Г. Сковороді та іншим видатним діячам доби Гетьманщини, свого часу були передані до інших музеїв України¹⁴.

В музеї відбуваються конференції, видаються книги (зокрема “Мазепина книга”, “Доба гетьмана Івана Мазепи в документах”, “Генеалогія української шляхти”, каталоги срібного посуду, вишивки козацької старшини із зібрання музею тощо). Регулярно проводяться виставки, зокрема, присвячені періоду Гетьманщини¹⁵.

До складу **Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”** (Чернігів, 1978) входять архітектурні пам’ятки доби Гетьманату (церкви, Чернігівський колегіум), у яких діють тематичні експозиції та виставки, зокрема виставка “Церковні старожитності XVIII–XIX ст.”, де представлено речі церковного вжитку, ікони XVIII ст. із собору Різдва Богородиці (Козелець) та із церкви Успіння Богородиці

9 Сікорський М. Музеї землі Переяславської. – Ніжин, 2004. – С. 20–23.

10 Там само. – С. 26–27; Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав”. Путівник. – Переяслав, 2010. – С. 17.

11 Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав”... – С. 20, 23, 30, 74, 78.; Сікорський М. Вказ. праця. – С. 28–30.

12 Броварський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kulturabr.kiev.ua/miskiy-kraieznavchij-muzej/pro-muzej> (дата звернення: 11.01.2018). – Назва з екрана; Про Бориспільський державний історичний музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://borispol-rada.gov.ua/index.php/item/23814-pro-borispijskij-derzhavnij-istorichnij-muzej.html> (дата звернення 11.01.2017) – Назва з екрана.

13 Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/participant101.html> (дата звернення: 25.10.2017) – Назва з екрана; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cult.gov.ua/blog/2011-12-06-200> (дата звернення: 25.10.2017) – Назва з екрана.

14 Там само.

15 Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cult.gov.ua/blog/2011-12-06-200> (дата звернення: 25.10.2017) – Назва з екрана.

(Новгород-Сіверський), видання українських друкарень XVII–XVIII ст.

Історії розвитку освіти в Україні XVII–XVIII ст. та Чернігівському колегіуму, що в 1700–1786 рр. діяв при Борисоглібському монастирі, присвячено зал у приміщенні колишнього колегіуму. Серед експонатів – рукописні документи та стародруки, закладна керамічна дошка з гербом фундатора Колегіуму – гетьмана І. Мазепи, підручники XVIII ст.¹⁶.

Національний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця” (Батурич Бахмацького р-ну Чернігівської обл., 1993) є культурно-освітнім та науково-дослідним закладом. Він складається із низки пам’яток історії, архітектури, культури, археології і природи: палацу та Воскресенської церкви-усипальниці гетьмана К. Розумовського, будинку з парком генерального судді В. Кочубея, Музею археології Батурина, Микола-Крупницького монастиря, цитаделі Батуринської фортеці, Пам’ятника жертвам Батуринської трагедії 1708 р. та ін.

У фондовому зібранні заповідника представлені знахідки, виявлені під час археологічних досліджень останніх років. Будинок генерального судді В. Кочубея є єдиною автентичною архітектурною пам’яткою заповідника, що збереглася з часів І. Мазепи; в ній діє експозиція, присвячена історії судочинства козацької України та родині Кочубеїв (2006)¹⁷. З 18.05.2017 в гетьманському будинку в цитаделі Батуринської фортеці експонуються воскові фігури гетьманів І. Мазепи, Д. Многогрішного та П. Орлика¹⁸.

Дві гетьманські столиці – Батурич та Глухів, розташовувалися на території Ніжинського козацького полку. Однією із центральних тем у експозиції **Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського** (Ніжин Чернігівської обл., 1967) є козацька історія краю, висвітлена за допомогою експонування холодної та вогнепальної зброї, гетьманських універсалів. Окремі розділи експозиції присвячені церковному життю та історії ніжинської грецької громади¹⁹.

В експозиції, що стосується Козацької доби, в залі 2 **Прилуцького краєзнавчого музею ім. В. І. Маслова** (Прилуки, Чернігівської обл., 1894) представлені предмети з колекції Галаганів: гармати, ядра, рушниці, мортири, пістолі, луки та стріли XVII–XVIII ст. В музеї експонуються воскові фігури козаків, портрети державних діячів Гетьманщини, речі народного побуту й мистецтва, ремісничі вироби²⁰.

Головна експозиція **Коропського регіонального історико-археологічного музею** (Короп Чернігівської обл., 1993) присвячена гетьману Д. Многогрішному (1631–1703), який народився в Коропі. В музеї також представлені традиційний одяг, предмети побуту, рушники, керамічний посуд різних століть, зокрема й козацької доби²¹.

Експозиція **Бахмацького історичного музею** (Бахмач Чернігівської обл., 1960) репрезентована темою “Батурич як гетьманська столиця”. Також тут є зал “Українська хата”, де представлені рушники та народний одяг²².

Рушники, предмети побуту та одягу другої пол. XVII–XVIII ст. зберігаються і у **Бобровицькому районному історико-краєзнавчій музеї** (Бобровиця Чернігівської обл., 1967)²³.

В **Остерському краєзнавчому музеї** (Остер Чернігівської обл., 1908) представлена ікона “Різдва Богородиці” (XVII ст.), предмети хатнього начиння того ж століття (ймовірно, західноєвропейського

16 Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній” / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.cult.gov.ua/natsionalnyj-arhitekturno-istorychnyj-zapovidnyk-chernihiv-starodavnij> (дата звернення: 01.11.2017) – Назва з екрана.

17 Вас вітає Національний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”! / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baturin-capital.gov.ua/component/content/article/31-frontpage/5-main.html> (дата звернення: 01.11.2017) – Назва з екрана.

18 *Остерська В.* У Батуричі встановили воскові фігури трьох українських гетьманів // Вісник Ч. – № 20 (1619), 18 травня 2017 р.

19 Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/nizhynskyj-krajeznavchij-muzej-imeni-i-spaskoho> (дата звернення: 26.10.2017). – Назва з екрана.

20 Прилуцький краєзнавчий музей імені В. І. Маслова / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/prylutskyj-krajeznavchij-muzej-imeni-v-i-maslova> (дата звернення: 01.11.2017); Прилуцький краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/file/448> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

21 Коропський регіональний історико-археологічний музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?lang=ua&idCrm=32ef3705-dc75-3646-8279-58986fa195e0> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

22 Бахмацький історичний музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://database.jewishheritage.org.ua/ua/muzeji-derzhavni/rajonnyj-istorychnyj/bahmackyj-istorychnyj-muzej.html> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана

23 Бобровицький районний історико-краєзнавчий музей засновано у 1986 році / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.cult.gov.ua/bobrovitskyj-rajonnyj-istoryko-krajeznavchij-muzej> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

походження), різні балки 1704 р. з будинку місцевого сотника М. Хенцинського²⁴.

В експозиції **Менського краєзнавчого музею ім. В. Ф. Покотила** (Мена Чернігівської обл., 1950), присвяченій добі Гетьманщини, містяться побутові речі, зразки одягу та вишивок XVIII ст., репродукції портретів гетьманів та речі часів Гетьманщини²⁵.

У **Конотопському міському краєзнавчому музеї ім. О. М. Лазаревського** (Конотоп Сумської обл., 1900) козацька доба висвітлюється в залі “Історичне минуле краю”, де експонуються ужиткові речі XVII–XVIII ст., родинні реліквії козацької старшини, монети, документи, схема Конотопської битви 1659 р., портрети гетьмана І. Виговського та полковника Г. Гуляницького, Євангеліє-“апракос” (1707) та рукописний Синодик Крупницького чоловічого монастиря (1683)²⁶.

Серед музеїв Сумської обл. найглибше розкрита історія Гетьманщини в **Глухівському міському краєзнавчому музею** (Глухів Сумської обл., 1902), адже саме Глухів із 1708 р. був столицею Гетьманщини. В залі, присвяченому І. Мазепі, І. Скоропадському, П. Полуботку, Д. Апостолу, К. Розумовському експонуються портрети гетьманів, герби глухівських дворянських родин, Євангеліє (1766); окремий розділ експозиції репрезентує життя і творчість видатних композиторів XVIII ст. М. Березовського та Д. Бортнянського²⁷.

Історію Гетьманщини в **Роменському краєзнавчому музеї** (Ромни Сумської обл., 1920) висвітлює експозиція “Роменщина – козацький край”, де представлені документи, нумізматики, зброя XVII–XVIII ст., замок із ключем від брами Роменської фортеці, копія картини XVIII ст. “Переговори Богдана Хмельницького з польськими послами під Замостям в 1648 р.”. Серед унікальних експонатів – оригінал Литовського статуту (1588) та картина художника XVIII ст. Г. Стеценка “Роменська мадонна”²⁸.

Лівобережжя сучасної Черкаської обл. за доби Гетьманщини входило до Переяславського полку. У **Драбівському краєзнавчому музеї** (сміт Драбів Черкаської обл., 1967) зберігаються фотокопії “Жалуваної грамоти царів Івана Олексійовича та Петра Олексійовича на володіння селами, хуторами, млинами та угіддями в Золотоніському повіті, виданої військовому товаришу Івану Мировичу за його вірну і сумлінну службу” (1689), в якій вперше згадується Драбів²⁹. Серед пам’яток **Золотоніського краєзнавчого музею** (Золотоноша Черкаської обл., 1960) є картина із зображенням козаків Кропивнянського полку, які на чолі з полковником Ф. Джеджалієм вирушають у похід; залишки козацького спорядження, люльки, уламки пістолів, наконечники стріл, гарматні ядра³⁰.

Векспозиції **Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського** (Полтава, 1891) представлено дзвін “Кизи-Кермен”, відлитий київським майстром Афанасієм Петровичем із трофейних турецьких гармат, у 1685 р. здобутих козаками Полтавського полку; копія сорочки наказного гетьмана П. Полуботка; універсал І. Мазепи та грамота за підписом К. Розумовського; зразки козацької зброї, особисті речі козацької старшини; взірці народної вишивки, ткацтва, килимарства; церковні речі; археологічні та нумізматичні пам’ятки тощо³¹.

Державний історико-культурний заповідник “Поле Полтавської битви” (Полтава, 1909) входить до міжнародної асоціації військово-історичних музеїв світу, що діють під егідою ЮНЕСКО. В залах музею представлені експонати часів Північної війни (1700–1721) та XVII ст.: портрети українських гетьманів

24 Остерський краєведческий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://silver.org.ua/?p=238> (дата звернення: 27.10.2017). – Назва з екрана.

25 Менський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/menskyj-krajeznavchij-muzej> (дата звернення: 08.11.2017). – Назва з екрана.

26 Конотопський краєзнавчий музей імені Олександра Лазаревського / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/konotopskyj-krajeznavchij-muzej-imeni-oleksandra-lazarevskoho> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.

27 Глухівський міський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/file/305> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана; Глухівський міський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/hluhivskyj-miskyj-krajeznavchij-muzej> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.

28 Роменський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/romenskyj-krajeznavchij-muzej> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.

29 Драбівський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/drabivskyj-krajeznavchij-muzej> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

30 Золотоніський краєзнавчий музей. Відеоекскурсія / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://zolo.in.ua/content/1-68> (дата звернення: 10.12.2017). – Назва з екрана.

31 Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/participant_2015_09.html (дата звернення: 12.12.2017). – Назва з екрана; Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/poltavskyj-krajeznavchij-muzej> (дата звернення: 24.10.2017) – Назва з екрана; Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poltavaculture.gov.ua/merezha/oblasniki-pidporyadkovani-upravlinnyu-kulturi/muzeji-ta-zapovidniki/27-poltavskij-krajeznavchij-muzej-imeni-vasilya-krichevskogo.html> (дата звернення: 12.12.2017). – Назва з екрана.

Б. Хмельницького, І. Скоропадського, Д. Апостола, І. Мазепи, К. Розумовського, полотна вітчизняних та зарубіжних баталістів XVIII – 1850-х рр., холодна й вогнепальна зброя, медалі, монети, ікони, гравюри, бойові прапори, уніформа, стародруки, географічні карти, документи першої пол. XVIII ст.³²

Експозиція **Гадяцького історико-краєзнавчого музею** (Гадяч Полтавської обл., 1967) здебільшого присвячена родині Драгоманових-Косачів, а її окремі розділи – добі Гетьманщини, коли Гадяч був столичним містом (1663–1668). У музеї представлені козацькі хоругви, бунчуки, шаблі, гармати, портрети гетьманів³³.

Експозицію **Лубенського краєзнавчого музею** (Лубни Полтавської обл., 1918) прикрашає унікальна печатка Війська Запорозького, а також люльки, пістоль, порохівниця, пояси, бандура, потир лубенського полковника І. Кулябки, культові предмети, Євангелія XVII–XVIII ст. В експозиції відтворені інтер'єри селянської хати та кімнати лихваря³⁴.

Доба Гетьманщини в **Миргородському краєзнавчому музеї** (Миргород Полтавської обл., 1920) представлена в розділі експозиції “Найдавніший Миргород та Миргородщина козацької доби початку XVIII–XIX століть” такими експонатами: предмети побуту різних верств населення, книжки, народна вишивка, музичні інструменти, зброя козацької доби із зібрання поміщиків Фролових-Багреєвих; жупан гетьмана Д. Апостола з його поховання у Преображенській церкві Великих Сорочинців; ключ від брами фортеці Миргорода (XVII ст.); човен (XVIII ст.)³⁵.

У експозиції **Лохвицького краєзнавчого музею ім. Г. С. Сковороди** (Лохвиця Полтавської обл., 1919), що висвітлює період Гетьманщини, представлено зброю, люльки та інші побутові речі, церковні книги XVII–XVIII ст.³⁶

З музеїв місцевого значення варто згадати **Диканський історико-краєзнавчий музей ім. Д. М. Гармаша** (сміт Диканька Полтавської обл., 1959), експозиція якого присвячена родині Кочубеїв. Тут експонуються кована скриня часів І. Мазепи (поч. XVIII ст.), сволок 1741 р., посуд, люльки, шабля XVII ст., рушниця, пістолі³⁷.

Результати дослідження можуть бути використані в науковій та практичній діяльності як історичних та краєзнавчих музеїв Лівобережної України, так і музеїв інших регіонів України, де представлені експозиції доби Гетьманщини, а також при створенні музеїв, присвячених козацькій добі. Також дані матеріали стануть у нагоді при написанні навчальних курсів із краєзнавства, музеєзнавства, історії України, теорії та історії держави і права, історії державного управління в середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бахмацький історичний музей / [Електронний ресурс]: Каталогізація єврейської культурної спадщини України. – Режим доступу: <http://database.jewishheritage.org.ua/ua/muzeji-derzhavni/rajonnyj/istorychnyj/bahmackyj-istorychnyj-muzej.html> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана

2. Бобровицький районний історико-краєзнавчий музей засновано у 1986 році / [Електронний ресурс]: Музеї Чернігівщини: музеї, заповідники Чернігова та Чернігівської області. – Режим доступу: <http://museum.>

32 Музей історії Полтавської битви / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.poltava.ua/muzei/Muzej-istorii-Poltavskoi-bitvi> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана; Музей “Поле Полтавської битви” – те, чим славиться Полтава / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://misto-tv.poltava.ua/news/9890> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана; Державний історико-культурний заповідник “Поле Полтавської битви” / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kultura.poltava.ua/zakladi/muzej-zapovidnik-pole-poltavskoi> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.

33 Легенди і “скарби” Гадяча / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://tourist.pl.ua/2017/05/legendy-i-skarby-gadyacha> (дата звернення: 12.12.2017). – Назва з екрана.

34 Подорож Україною. Лубенський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://podorozh.info/?view=ob&kod=4576&p=1> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

35 Миргородський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/myrhorodskyy-krajeznavchyy-muzej> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана; Миргородський краєзнавчий музей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.poltavalk.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2171:2011-06-21-11-56-50&catid=166&Itemid=206 (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

36 Лохвицький краєзнавчий музей імені Г. С. Сковороди / [Електронний ресурс]: Рідна країна: Світоглядний портал. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/lohvytskyj-krajeznavchyy-muzej-im-h-s-skovorody/> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

37 Диканський історико-краєзнавчий музей ім. Д. М. Гармаша / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dikanka-museum.narod.ru/> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана; Диканський історико-краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Україна туристична. – Режим доступу: <http://www.turystam.in.ua/2011-11-09-09-16-13/133-2012-03-29-14-58-23/2496-2012-03-30-08-06-32> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана; Як та коли з'явився Диканський державний історико-краєзнавчий музей ім. Д. М. Гармаша / [Електронний ресурс]: Полтава. Інформаційне агенство. – Режим доступу: <http://poltava.today/uk/news/show/22944> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

cult.gov.ua/bobrovytskyj-rajonyj-istoryko-krajeznachyj-muzej (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

3. Броварський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Броварський міський відділ культури. – Режим доступу: <http://www.kulturabr.kiev.ua/miskiy-kraieznachiy-muzej/pro-muzej> (дата звернення: 11.01.2018). – Назва з екрана

4. Вас вітає Національний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”! / [Електронний ресурс]: Національний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”. – Режим доступу: <http://www.baturin-capital.gov.ua/component/content/article/31-frontpage/5-main.html> (дата звернення: 01.11.2017). – Назва з екрана.

5. Глухівський міський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/hluhivskiy-miskiy-krajeznachyj-muzej> (дата звернення: 20.10.2017) – Назва з екрана.

6. Глухівський міський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Музейний простір України. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/file/305> (дата звернення: 20.10.2017) – Назва з екрана.

7. Державний історико-культурний заповідник “Поле Полтавської битви” / [Електронний ресурс]: Управління культури виконавчого комітету Полтавської міської ради. – Режим доступу: <http://www.kultura.poltava.ua/zakladi/muzej-zapovidnik-pole-poltavskoi> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.

8. Диканський історико-краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Україна туристична. – Режим доступу: <http://www.turystam.in.ua/2011-11-09-09-16-13/133-2012-03-29-14-58-23/2496-2012-03-30-08-06-32> 24.10.2017 (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

9. Диканський історико-краєзнавчий музей ім. Д. М. Гармаша / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dikanka-museum.narod.ru> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

10. Драбівський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/drabivskiy-krajeznachyj-muzej> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

11. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – Київ: Вид. АН УРСР, 1959. – 532 с.

12. Золотоніський краєзнавчий музей. Відеоекскурсія / [Електронний ресурс]: Золотоноша Online. Інформаційний сайт міста. – Режим доступу: <http://zolo.in.ua/content/1-68> (дата звернення: 10.12.2017). – Назва з екрана.

13. Конотопський краєзнавчий музей імені Олександра Лазаревського / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/konotopskiy-krajeznachyj-muzej-imeni-oleksandra-lazarevskoho> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.

14. Коропський регіональний історико-археологічний музей / [Електронний ресурс]: Zruchno.Travel. – Режим доступу: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?lang=ua&idCrm=32ef3705-dc75-3646-8279-58986fa195e0> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

15. Легенди і “скарби” Гадяча / [Електронний ресурс]: Полтавщина туристична. – Режим доступу: <https://tourist.pl.ua/2017/05/legendy-i-skarby-gadyacha> (дата звернення: 12.12.2017). – Назва з екрана.

16. Лохвицький краєзнавчий музей імені Г. С. Сковороди / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/lohvytskyj-krajeznachyj-muzej-im-h-s-skorodoy> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

17. Менський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/menskiy-krajeznachyj-muzej> (дата звернення: 08.11.2017). – Назва з екрана.

18. Миргородський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/myrhorodskiy-krajeznachyj-muzej> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

19. Миргородський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: БО “Лікарняна каса Полтавщини”. – Режим доступу: http://www.poltavalk.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2171:2011-06-21-11-56-50&catid=166&Itemid=206 (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

20. Музей гетьманства / [Електронний ресурс]: Itinery: Сам собі туроператор. – Режим доступу: <http://itinery.com.ua/object/view/muzej-getmanstva> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.

21. Музей гетьманства у Києві / [Електронний ресурс]: Kievtown: Туристичний портал. – Режим доступу: <http://kievtown.net/ukr/kyiv-museums/getmanstva-museum.html> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.

22. Музей гетьманства. “Будинок Мазепи” – унікальна пам’ятка архітектури початку XVIII ст. – Київ: Б. в., Б. р. – 7 с.

23. Музей історії Полтавської битви / [Електронний ресурс]: Полтава туристична. – Режим доступу: <http://www.tourism.poltava.ua/muzei/Muzej-istorii-Poltavskoi-bitvi> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.

24. Музей “Поле Полтавської битви” – те, чим славиться Полтава / [Електронний ресурс]: Місто. Новий погляд. – Режим доступу: <https://misto-tv.poltava.ua/news/9890> (дата звернення: 06.11.2017). – Назва з екрана.

25. Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній” / [Електронний ресурс]:

Музеї Чернігівщини: музеї, заповідники Чернігова та Чернігівської області. – Режим доступу: <http://museum.cult.gov.ua/natsionalnyj-arhitekturno-istorychnyj-zapovidnyk-chernihiv-starodavnij> (дата звернення: 01.11.2017). – Назва з екрана.

26. Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав". Путівник. – Переяслав: Б. м., 2010. – 99 с.

27. Національний музей історії України. У 2-х томах: Альбом / Авт. ст. Н. Ковтанюк, Л. Строкова, фотозйомка Д. Клочка. – Київ: Мистецтво, 2012. – Т. 1. – 320 с.: іл.; Національний музей історії України. У 2-х томах: Альбом / Авт. ст. Н. Ковтанюк, О. Іванова, З. Зразюк, А. Литовченко, А. Андріуца, О. Шевченко, фотозйомка Д. Клочка. – Київ: Мистецтво, 2013. – Т. 2. – 336 с.: іл.

28. Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/nizhynskij-krajeznavchuj-muzej-imeni-i-spaskoho> (дата звернення: 26.10.2017). – Назва з екрана.

29. *Остерська В.* У Батурині встановили воскові фігури трьох українських гетьманів / В. Остерська // Вісник Ч (Чернігів). – № 20 (1619), 18 травня 2017 року.

30. Остерський краєведческий музей / [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://silver.org.ua/?p=238> (дата звернення: 27.10.2017). – Назва з екрана.

31. Подорож Україною. Лубенський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Podorozh.info. – Режим доступу: <http://podorozh.info/?view=ob&kod=4576&p=1> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

32. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/poltavskij-krajeznavchuj-muzej> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

33. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського / [Електронний ресурс]: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/participant_2015_09.html (дата звернення: 12.12.2017).

34. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського / [Електронний ресурс]: Департамент культури і туризму Полтавської ОДА. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.poltavaculture.gov.ua/merezha/oblasniki-pidporjadkovani-upravlinnyu-kulturi/muzeji-ta-zapovidniki/27-poltavskij-krajeznavchij-muzej-imeni-vasilya-krichevskogo.html> (дата звернення: 12.12.2017). – Назва з екрана.

35. Про Бориспільський державний історичний музей / [Електронний ресурс]: Бориспільська міська рада. – Режим доступу: <http://borispol-rada.gov.ua/index.php/item/23814-pro-borispilskij-derzhavnij-istorichnij-muzej.html> (дата звернення: 11.01.2017). – Назва з екрана.

36. Прилуцький краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Музейний простір України. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/file/448> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

37. Прилуцький краєзнавчий музей імені В. І. Маслової / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/prylutskij-krajeznavchuj-muzej-imeni-v-i-maslova> (дата звернення: 01.11.2017). – Назва з екрана.

38. Роменський краєзнавчий музей / [Електронний ресурс]: Рідна країна. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/romenskyj-krajeznavchuj-muzej> (дата звернення: 20.10.2017). – Назва з екрана.

39. *Сікорський М.* Музеї землі Переяславської / М. Сікорський. – Ніжин: ТОВ "Видавництво «Аспект-Поліграф»", 2004. – 40 с.

40. Україна – Козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5 175 фотосвітлинах / В. Недяк, кер. проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – Київ: ЕММА, 2004. – 1 215 с.

41. *Утвенко В.* Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / В. Утвенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 19 с.

42. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського / [Електронний ресурс]: Департамент культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської ОДА. – Режим доступу: <https://www.cult.gov.ua/blog/2011-12-06-200> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

43. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського / [Електронний ресурс]: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/participant101.html> (дата звернення 25.10.2017). – Назва з екрана.

44. "Щоб зберегти на всі віки скарби козацької доби!". Культурно-мистецький захід / [Електронний ресурс]: Музей історії міста Києва. – Режим доступу: <http://www.kyivhistorymuseum.org/uk/vystavkovi-proekty/5404.html> (дата звернення: 18.01.2018). – Назва з екрана.

45. Як та коли з'явився Диканський державний історико-краєзнавчий музей ім. Д. М. Гармаша / [Електронний ресурс]: Полтава. Інформаційне агенство. – Режим доступу: <http://poltava.today/uk/news/show/22944> (дата звернення: 24.10.2017). – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Bakhmatskyi istorychnyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Katalohizatsiia yevreiskoi kulturnoi spadshchyny Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://database.jewishheritage.org.ua/ua/muzeji-derzhavni/rajonnyj/istorychnyj/bahmatskyj-istorychnyj-muzej.html> (data zvernennia: 25.10.2017). – Nazva z ekrana
2. Bobrovytskyi raionnyi istoryko-kraieznavchyi muzei zasnovano u 1986 rotsi / [Elektronnyi resurs]: Muzei Chernihivshchyny: muzei, zapovidnyky Chernihova ta Chernihivskoi oblasti. – Rezhym dostupu: <http://museum.cult.gov.ua/bobrovytskyj-rajonnyj-istoryko-kraieznavchyi-muzej> (data zvernennia: 25.10.2017). – Nazva z ekrana.
3. Brovarskyi kraieznavchyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Brovarskyi miskiy viddil kultury. – Rezhym dostupu: <http://www.kulturabr.kiev.ua/miskiy-kraieznavchyi-muzej/pro-muzej> (data zvernennia: 11.01.2018). – Nazva z ekrana
4. Vas vitaie Natsionalnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk "Hetmanska stolytsia" / [Elektronnyi resurs]: Natsionalnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk "Hetmanska stolytsia". – Rezhym dostupu: <http://www.baturin-capital.gov.ua/component/content/article/31-frontpage/5-main.html> (data zvernennia: 01.11.2017). – Nazva z ekrana.
5. Hlukhivskyi miskiy kraieznavchyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/hlukhivskyj-miskyj-kraieznavchyi-muzej> (data zvernennia: 20.10.2017) – Nazva z ekrana.
6. Hlukhivskyi miskiy kraieznavchyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Muzeinyi prostir Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://prostir.museum.ua/file/305> (data zvernennia: 20.10.2017) – Nazva z ekrana.
7. Derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk "Pole Poltavskoi bytvy" / [Elektronnyi resurs]: Upravlinnia kultury vykonavchoho komitetu Poltavskoi miskoi rady. – Rezhym dostupu: <http://www.kultura.poltava.ua/zakladi/muzej-zapovidnik-pole-poltavskoi> (data zvernennia: 06.11.2017). – Nazva z ekrana.
8. Dykanskyi istoryko-kraieznavchyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Ukraina turystychna. – Rezhym dostupu: <http://www.turystam.in.ua/2011-11-09-09-16-13/133-2012-03-29-14-58-23/2496-2012-03-30-08-06-32> 24.10.2017 (data zvernennia: 24.10.2017). – Nazva z ekrana.
9. Dykanskyi istoryko-kraieznavchyi muzei im. D. M. Harmasha / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dikanka-museum.narod.ru> (data zvernennia: 24.10.2017). – Nazva z ekrana.
10. Drabivskyi kraieznavchyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/drabivskyj-kraieznavchyi-muzej> (data zvernennia: 24.10.2017). – Nazva z ekrana.
11. *Diadychenko V. Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st. / V. Diadychenko. – Kyiv: Vyd. AN URSSR, 1959. – 532 c.*
12. Zolotoniskiy kraieznavchyi muzei. Videoekskursiia / [Elektronnyi resurs]: Zolotonosha Online. Informatsiinyi sait mista.. – Rezhym dostupu: <http://zolo.in.ua/content/1-68> (data zvernennia: 10.12.2017). – Nazva z ekrana.
13. Konotopskyi kraieznavchyi muzei imeni Oleksandra Lazarevskoho / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/konotopskyj-kraieznavchyi-muzej-imeni-oleksandra-lazarevskoho> (data zvernennia: 20.10.2017). – Nazva z ekrana.
14. Koropskyi rehionalnyi istoryko-arkheolohichni muzei / [Elektronnyi resurs]: Zruchno.Travel. – Rezhym dostupu: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?lang=ua&idCrm=32ef3705-dc75-3646-8279-58986fa195e0> (data zvernennia: 25.10.2017). – Nazva z ekrana.
15. Lehendy i "skarby" Hadiacha / [Elektronnyi resurs]: Poltavshchyna turystychna. – Rezhym dostupu: <https://tourist.pl.ua/2017/05/legendy-i-skarby-gadyacha> (data zvernennia: 12.12.2017). – Nazva z ekrana.
16. Lohvytskyi kraieznavchyi muzei imeni H. S. Skovorody / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/lohvytskyj-kraieznavchyi-muzej-im-h-s-skovorody> (data zvernennia: 24.10.2017). – Nazva z ekrana.
17. Menskyi kraieznavchyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/menskyj-kraieznavchyi-muzej> (data zvernennia: 08.11.2017). – Nazva z ekrana.
18. Myrhorodskyi kraieznavchyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/myrhorodskyj-kraieznavchyi-muzej> (data zvernennia: 24.10.2017). – Nazva z ekrana.
19. Myrhorodskyi kraieznavchyi muzei / [Elektronnyi resurs]: BO "Likarniana kasa Poltavshchyny". – Rezhym dostupu: http://www.poltavalk.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2171:2011-06-21-11-56-50&catid=166&Itemid=206 (data zvernennia: 24.10.2017). – Nazva z ekrana.
20. Muzei hetmanstva / [Elektronnyi resurs]: Itinery: Sam sobi turoperator. – Rezhym dostupu: <http://itinery.com.ua/object/view/muzej-getmanstva> (data zvernennia: 06.11.2017). – Nazva z ekrana.
21. Muzei hetmanstva u Kyievi / [Elektronnyi resurs]: Kievtown: Turystychnyi portal. – Rezhym dostupu: http://kievtown.net/ukr/kiev_museums/getmanstva_museum.html (data zvernennia: 20.10.2017). – Nazva z ekrana.
22. Muzei hetmanstva. "Budynok Mazepy" – unikalna pamiatka arkhitektury pochatku XVIII st. – Kyiv: B. v., B. r. – 7 s.
23. Muzei istorii Poltavskoi bytvy / [Elektronnyi resurs]: Poltava turystychna. – Rezhym dostupu: <http://www>.

tourism.poltava.ua/muzei/Muzej_istorii_Poltavskoi_bitvi (data zvernennia: 06.11.2017). – Nazva z ekrana.

24. Muzei "Pole Poltavskoi bytvy" – te, chym slavytsia Poltava / [Elektronnyi resurs]: Misto. Novyi pohliad. – Rezhym dostupu: <https://misto-tv.poltava.ua/news/9890> (data zvernennia: 06.11.2017). – Nazva z ekrana.

25. Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk "Chernihiv starodavniy" / [Elektronnyi resurs]: Muzei Chernihivshchyny: muzei, zapovidnyky Chernihova ta Chernihivskoi oblasti. – Rezhym dostupu: <http://museum.cult.gov.ua/natsionalnyj-arhitekturno-istorychnyj-zapovidnyk-chernihiv-starodavnij> (data zvernennia: 01.11.2017). – Nazva z ekrana.

26. Natsionalnyi istoryko-etnohrafichniy zapovidnyk "Pereiaslav". Putivnyk. – Pereiaslav: B. m., 2010. – 99 s.

27. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. U 2-kh tomakh: Albom / Avt. st. N. Kovtaniuk, L. Strokova, fotoziomka D. Klochka. – Kyiv: Mystetstvo, 2012. – T. 1. – 320 s.: il.; Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. U 2-kh tomakh: Albom / Avt. st. N. Kovtaniuk, O. Ivanova, Z. Zraziuk, A. Lytovchenko, A. Andriutsa, O. Shevchenko, fotoziomka D. Klochka. – Kyiv: Mystetstvo, 2013. – T. 2. – 336 s.: il.

28. Nizhynskiy kraieznavchyy muzei imeni I. Spaskoho / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/nizhynskiy-kraieznavchyy-muzej-imeni-i-spaskoho> (data zvernennia: 26.10.2017). – Nazva z ekrana.

29. *Osterska V.* U Baturyni vstanovyly voskovi fihury trokh ukrainskykh hetmaniv / V. Osterska // *Visnyk Ch (Chernihiv)*. – № 20 (1619), 18 travnia 2017 roku.

30. Osterskyi kraevedcheskyi muzei / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu. – <http://silver.org.ua/?r=238> (data zvernennia: 27.10.2017). – Nazva z ekrana.

31. Podorozh Ukrainoiu. Lubenskyi kraieznavchyy muzei / [Elektronnyi resurs]: Podorozh.info. – Rezhym dostupu: <http://podorozh.info/?view=ob&kod=4576&p=1> (data zvernennia: 24.10.2017). – Nazva z ekrana.

32. Poltavskiy kraieznavchyy muzei imeni Vasylia Krychevskoho / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/poltavskiy-kraieznavchyy-muzej> (data zvernennia: 24.10.2017). – Nazva z ekrana.

33. Poltavskiy kraieznavchyy muzei imeni Vasylia Krychevskoho / [Elektronnyi resurs]: Dnipropetrovskiy natsionalnyi istorychnyi muzei im. D. I. Yavornytskoho. – Rezhym dostupu: http://museum.dp.ua/participant_2015_09.html (data zvernennia: 12.12.2017).

34. Poltavskiy kraieznavchyy muzei imeni Vasylia Krychevskoho / [Elektronnyi resurs]: Departament kultury i turyzmu Poltavskoi ODA. Ofitsiinyi sait. – Rezhym dostupu: <http://www.poltavaculture.gov.ua/merezha/oblasniki-pidporyadkovani-upravlinnyu-kulturi/muzeji-ta-zapovidniki/27-poltavskij-kraieznavchij-muzej-imeni-vasylia-krychevskogo.html> (data zvernennia: 12.12.2017). – Nazva z ekrana.

35. Pro Boryspilskiy derzhavnyi istorychnyi muzei / [Elektronnyi resurs]: Boryspilska miska rada. – Rezhym dostupu: <http://borispol-rada.gov.ua/index.php/item/23814-pro-boryspilskij-derzhavnij-istorichnij-muzej.html> (data zvernennia: 11.01.2017). – Nazva z ekrana.

36. Prylutskyi kraieznavchyy muzei / [Elektronnyi resurs]: Muzeinyi prostir Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://prostir.museum.ua/file/448> (data zvernennia: 25.10.2017). – Nazva z ekrana.

37. Prylutskyi kraieznavchyy muzei imeni V. I. Maslova / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/prylutskyj-kraieznavchyy-muzej-imeni-v-i-maslova> (data zvernennia: 01.11.2017). – Nazva z ekrana.

38. Romenskyi kraieznavchyy muzei / [Elektronnyi resurs]: Ridna kraina. – Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/romenskyj-kraieznavchyy-muzej> (data zvernennia: 20.10.2017). – Nazva z ekrana.

39. *Sikorskyi M.* Muzei zemli Pereiaslavskoi / M. Sikorskyi. – Nizhyn: TOV "Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf»", 2004. – 40 s.

40. Ukraina – Kozatska derzhava. Iliustrovana istoriia ukrainskoho kozatstva u 5 175 fotosvitlynakh / V. Nediak, ker. proektu, avtor-uporiadnyk, khudozhnyk, fotohraf, iliustrator. – Kyiv: EMMA, 2004. – 1 215 s.

41. *Utvenko V.* Formuvannia ukrainskoi fiskalnoi systemy v dobu Hetmanshchyny (druha polovyna XVII – pochatok XVIII st.): Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 09.00.12 / V. Utvenko; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 2005. – 19 s.

42. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho / [Elektronnyi resurs]: Departament kultury i turyzmu, natsionalnosti ta relihii Chernihivskoi ODA. – Rezhym dostupu: <https://www.cult.gov.ua/blog/2011-12-06-200> (data zvernennia: 25.10.2017). – Nazva z ekrana.

43. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho / [Elektronnyi resurs]: Dnipropetrovskiy natsionalnyi istorychnyi muzei im. D. I. Yavornytskoho. – Rezhym dostupu: <http://museum.dp.ua/participant101.html> (data zvernennia 25.10.2017). – Nazva z ekrana.

44. "Shchob zberehty na vsi viky skarby kozatskoi doby!". Kulturno-mystetskyi zakhid / [Elektronnyi resurs]: Muzei istorii mista Kyieva. – Rezhym dostupu: <http://www.kyivhistorymuseum.org/uk/vystavkovi-proekty/5404.html> (data zvernennia: 18.01.2018). – Nazva z ekrana.

45. Yak ta koly z'iauvysia Dykanskyi derzhavnyi istoryko-kraieznavchyy muzei im. D. M. Harmasha / [Elektronnyi resurs]: Poltava. Informatsiine ahentstvo. – Rezhym dostupu: <http://poltava.today/uk/news/show/22944>

УДК 069 (1-4) "Переяслав" (477.41)

Кузьменко Аліна Вікторівна

кандидат історичних наук,
головний зберігач фондів,
Національний історико-етнографічний
заповідник "Переяслав"
(Переяслав-Хмельницький, Україна)
alina0906@ukr.net

Кузьменко Олексій Вікторович

студент,
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди"
(Переяслав-Хмельницький, Україна)
alex160296@mail.ru

Kuzmenko Alina

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Head custodian,
National Historical and Ethnographic
reserve "Pereyaslav"
(Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine)

Kuzmenko Oleksii

Student
Hryhoriy Skovoroda
Pereyaslav-Khmelnytskyi
State Pedagogical University
(Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine)

**ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМКІВ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
ЗАПОВІДНИКА "ПЕРЕЯСЛАВ"**

**DETERMINATION OF PRIORITY DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL HISTORICAL AND
ETHNOGRAPHIC RESERVE "PEREYASLAV"**

Анотація

В статті розглядаються питання висвітлення основних напрямків роботи Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" та визначення факторів реалізації завдань, виконання яких спрямоване на покращення роботи закладу й вирішення проблемних аспектів музейної сфери, а також пропонуються механізми реалізації поставлених завдань.

Ключові слова: культура, музей, заповідник, культурна спадщина, нормативно-правова база, колекція, музейний предмет, національне надбання, напрямки розвитку, основна діяльність.

Summary

The article deals with the representation of the main directions of the National Historical and Ethnographic Reserve 'Pereyaslav' and the factors determining the tasks, the implementation of which aims to improve the reserve's functioning, resolve problems of museum field, and specify the mechanisms for realization the defined tasks.

Key words: culture, museum, nature reserve, cultural heritage, regulatory and legal framework, collection, exhibits, national heritage, directions of development, areas of main activity.

У Законі України від 14.12.2010 р. № 2 778 "Про культуру" зазначається, що сукупність унікальних культурних

цінностей, об'єктів культурної спадщини, які мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України, є національним культурним надбанням¹. Відповідно до ратифікованих Верховною Радою України міжнародних конвенцій, охорона культурної спадщини є міжнародно-правовим зобов'язанням нашої держави перед світовою спільнотою².

Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав" (далі – НІЕЗ або Заповідник) – місце, де можна осмислити традиції України та поєднати їх з сьогоденням. Також це музейний заклад України, де зберігаються будівлі та артефакти, доступні для широкої спільноти³.

Метою дослідження є аналіз нормативно-правової бази та визначення пріоритетних напрямків розвитку НІЕЗ "Переяслав".

Станом на 01.01.2015 р. в Україні налічується 123,6 тис. об'єктів культурного значення, з них – 891 національного значення. Нині функціонують 63 заповідники, 25 з яких належать до сфери управління Мінкультури, 38 – до комунальної власності. До історичних населених місць України віднесено 401 об'єкт, з них 29 розташовані на території АР Крим.

Через відсутність необхідної кількості виставкових площ експонується лише до 5% музейних предметів, які належать до державної частини Музейного фонду України. Решта (понад 500 тис. од.) зберігається у фондосховищах, іноді не обладнаних охороною та протипожежною сигналізацією та приладами клімат-контролю⁴. Тож існує ризик втрати об'єктів культурної спадщини, що становлять національне надбання.

Закон України "Про культуру" (із змінами) визначає правові засади діяльності у сфері культури; регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, забезпеченням доступу до них⁵.

До основних нормативно-правових актів, які регулюють засади діяльності та відносини у сфері охорони культурної спадщини, належать Закони України:

- "Про охорону культурної спадщини" від 08.06.2000 р. № 1 805;
- "Про охорону археологічної спадщини" від 18.03.2004 р. № 1 626;
- "Про музеї та музейну справу" від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР;
- "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" від 21.09.1999 р. № 1 068-XIV;
- "Про державні нагороди України" від 16.03.2000 р. № 1 549-III;
- "Про Національний архівний фонд та архівні установи" від 24.12.1993 р. № 3 814-XII;
- "Про благодійництво і благодійні організації" від 5.07.2012 р. № 5 073-VI;
- "Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними" від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР.

Положення:

- "Про Музейний фонд України", затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 р. № 1147;

– "Про фондово-закупівельну комісію музеїв системи Міністерства культури України", затверджене наказом № 144 Міністерства культури України від 21.03.2016 р.

Інструкції:

- з організації обліку музейних предметів, затверджена наказом Міністерства культури України № 580 від 27.07.2016 р.;

1 Закон України "Про культуру", затверджений від 14.12.2010 р. № 2 778-VI ВР із змінами, внесеними згідно із Законами № 4 731-VI від 17.05.2012 р., ВВР, 2013, № 15, ст. 98, № 5 029-VI від 03.07.2012 р., ВВР, 2013, № 23, ст. 218, № 5 461-VI від 16.10.2012 р., ВВР, 2014, № 5, ст. 62, № 1 166-VII від 27.03.2014 р., ВВР, 2014, № 20-21, ст. 745, № 76-VIII від 28.12.2014 р., ВВР, 2015, № 6, ст. 40, № 911-VIII від 24.12.2015 р., ВВР, 2016, № 5, ст. 50, № 954-VIII від 28.01.2016 р., ВВР, 2016, № 10, ст. 102, № 955-VIII від 28.01.2016 р., ВВР, 2016, № 10, ст. 103 // Відомості Верховної Ради. – 2011. – № 24. – С. 168.

2 Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 10.11.1972 р., ратифікована Указом Президії ВР УСРС 04.10.1998 р. № 6 673; Європейська Конвенція про охорону археологічної спадщини від 16.01.1992 р., ратифікована Законом України від 20.09.2006 р. № 164.

3 Кузьменко А. Планування основної діяльності Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав": перспективи та завдання // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. – 2014. – № 1. – С. 58.

4 Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, виділених Міністерству культури України на збереження історико-культурної спадщини в заповідниках, здійснення заходів з охорони, паспортизації, інвентаризації та реставрації пам'яток культурної спадщини / [Ел. ресурс]. – С. 5. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16747672/Zvit_9-1.pdf (дата звернення: 10.05.2018). – Назва з екрана.

5 Закон України "Про культуру"... – С. 168.

– з організації обліку та зберігання музейних цінностей, які знаходяться в державних музеях СРСР, затверджена наказом Міністерством культури СРСР № 290 від 17.07.1985 р. (вважати такими, що не застосовуються на території України, розд. I–III, окрім абзацу другого п. 21, пп. 34–74, дод. 1–20 і 24 “Инструкции по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР”, затвердженої наказом Міністерства культури СРСР від 17.07.1985 р. № 290);

– з організації обліку та зберігання музейних цінностей з дорогоцінних металів та каміння, які знаходяться в державних музеях СРСР, затверджена наказом Міністерством культури СРСР від 18.09.1987 р. № 29–166;

– “Про затвердження форми звітності № 4-ф (річна) «Звіт про дорогоцінні метали і коштовне каміння, що містяться в музейних предметах» (адміністративні дані) та Інструкції щодо її заповнення”, затверджена наказом Міністерства культури і туризму України від 27.08.2007 р. № 50;

– “Про порядок приймання до державних музеїв для експонування і зберігання орденів і медалей СРСР”, затверджена наказом Міністерства культури СРСР від 31.10.1997 р. № 838;

– “Про порядок визначення оціночної і страхової вартості пам’яток Музейного фонду України”, затверджена наказом Міністерства культури і мистецтв України від 13.07.1998 р. № 325;

– “З організації охорони державних музеїв, історико-культурних заповідників, інших важливих об’єктів культури підрозділами Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України”, затверджена наказом МВС України від 30.07.2004 р. № 846/489;

– “Про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів”, затверджена наказом МВС України від 21.08.1998 р. № 622;

– наказ МВС України від 11.10.2011 р. № 745 “Про затвердження Змін до наказу МВС від 21.08.1998 р. № 622 «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів»”;

Накази Міністерства культури України:

– № 681 від 29.10.2003 р. “Про проведення повного звірення наявності пам’яток державної частини Музейного фонду України з фондово-обліковою документацією”;

– № 1 039/0/16-07 від 31.08.2007 р. “Про внесення змін до наказу Міністерства культури і мистецтв України від 29.10.2003 р. № 681”;

– № 27 від 21.01.2013 р. “Про продовження звірення наявності пам’яток державної частини Музейного фонду України з фондово-обліковою документацією”;

– № 47 від 10.02.2015 р. “Про внесення змін до наказу Міністерства культури і мистецтв України від 29.10.2003 р. № 681”.

А також такі нормативні документи:

– “Перелік посад і робіт, що заміщуються чи виконуються працівниками, з якими підприємством, установою, організацією можуть укладатися письмові договори про повну матеріальну відповідальність за незабезпечення збереження цінностей, переданих їм на збереження, обробку, продаж (відпуск), перевезення або застосування в процесі виробництва”, затверджений постановою Державного комітету Ради Міністрів СРСР з праці та соціальних питань і Секретаріатом Всесоюзної центральної ради професійних спілок від 28.12.1977 р. № 447/24 (v0447400-77) (діє на території України відповідно до постанови Верховної Ради України від 12.09.1991 р. № 1 545-XII (1 545-12) “Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР”);

– “Порядок занесення унікальних пам’яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання”, затверджений наказом Міністерства культури і туризму України від 25.10.2001 р. № 653;

– Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV (із змінами) та інші правові документи, що стосуються регулювання питань обліку, збереження, переміщення та охорони музейних предметів.

Основними засадами державної політики у сфері культури, зокрема, є: визнання культури одним із основних факторів самобутності українського народу; сприяння створенню неподільного культурного простору України, збереженню цілісності культури; захист і збереження культурної спадщини як основи

національної культури. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України та спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. До них, зокрема, належать центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини; обласні, районні, міські державні адміністрації, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад. Відповідно до п. 1 Положення про Міністерство культури України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 р. № 495, Мінкультури є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах культури та мистецтва, охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей.

Варто зазначити, що НІЕЗ "Переяслав" є комплексом із понад 400 об'єктів і пам'яток історії та культурної спадщини, різноманітних музейних колекцій, що мають велике історичне й художнє значення. У складі заповідника діють 24 тематичні музеї, більшість із яких розміщена у пам'ятках архітектури (церкви, колишні міщанські та поміщицькі будинки, селянські хати тощо).

Музейні фонди Заповідника формуються, зберігаються, використовуються і обліковуються відповідно до положень Закону України "Про музей та музейну справу"⁶. Станом на 01.01.2018 р. фонди Заповідника налічують 170 979 од. зб. основного та 39 975 од. зб. науково-допоміжного фонду.

Основний фонд поділений на 22 групи зберігання: 1. Археологія; 2. Мистецтво; 3. Ікони; 4. Плакати; 5. Кераміка; 6. Нумізматики; 7. Рукописні документи; 8. Книги з автографами; 9. Різні; 10. Фотографії; 11. Негативи; 12. Філателія; 13. Фалеристика; 14. Тканини; 15. Етнографія; 16. Скульптура; 17. Меморіальна група "Шолом-Алейхем"; 18. Меморіальна група "В. Г. Заболотний"; 19. Меморіальна група "П. Сениця"; 20. Меморіальна група "М. І. Сікорський"; 21. Зброя та військове спорядження; 22. Переяслав-Хмельницький історичний музей.

До структури Заповідника входять основні і допоміжні підрозділи. Основними підрозділами є філія, науково-дослідні відділи, науково-експозиційні, науково-фондові, науково-освітні відділи та сектори. Допоміжними підрозділами є науковий архів, наукова бібліотека, адміністративно-господарські служби і інші підрозділи, що забезпечують діяльність Заповідника⁷.

У НІЕЗ "Переяслав" створено вчену та реставраційну ради, фондово-закупівельну комісію, які розглядають та вирішують різноаспектні важливі питання, зокрема охорони культурної спадщини, закупівлі експонатів, координації науково-дослідної роботи тощо.

Музейні заклади зіткнулися із серйозною конкуренцією з боку інших закладів дозвілля: змінилися потреби музейної аудиторії минулих десятиліть і сучасних відвідувачів, їхні зацікавлення, побажання, сприйняття музею. В цій ситуації музей змушений шукати різноманітні форми роботи з відвідувачами.

Основними векторами діяльності Заповідника є визначення пріоритетних напрямків розвитку установи, вирішення проблемних питань та покращення всіх напрямків роботи.

Основною метою діяльності НІЕЗ "Переяслав" у найближчій перспективі є :

– забезпечення належного обліку, суттєве покращення умов зберігання, поповнення колекцій фондів Заповідника;

– здійснення заходів щодо забезпечення охорони, реставрації пам'яток культурної спадщини;

– створення нових приміщень для фондосховищ, виставкових площ, їх укомплектування відповідно до вимог Інструкції з обліку та збереження музейних цінностей;

– виведення наукової, культурно-просвітницької, культурно-масової діяльності на якісно новий рівень;

– удосконалення та розширення переліку послуг, що надає Заповідник⁸.

Основними пріоритетними напрямками роботи НІЕЗ "Переяслав" у найближчій перспективі є:

– облік та збереження музейних фондів;

– пам'яткоохоронна діяльність;

– науково-дослідна робота;

– освітня, культурно-масова робота;

– створення нових експозицій.

Відповідно до поставлених завдань може здійснюватися планування основної діяльності Заповідника:

6 Закон України "Про музеї та музейну справу", затверджений 29.06.1995 р. № 249/95-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 25. – С. 191.

7 Кузьменко А. Планування основної діяльності Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав": перспективи та завдання / Кузьменко А. В. // Парадигма пізнання: гуманітарні питання – 2014. – № 1 (1). – С. 60.

8 Там само...

1. Проведення оцінки всіх історичних будівель на території: з'ясування стану збереженості та визначення пріоритетів і бюджету реставраційних робіт.

2. Розробка довгострокової стратегії ротації колекцій та бюджету профілактичних заходів. Створення та вдосконалення умов утримання історичних будівель, а також розробка ефективних заходів боротьби зі шкідниками для збереження колекцій та історичних будівель.

3. Проведення ґрунтового аналізу та оцінки заходів безпеки й роботи аварійних служб; створення нового плану для гарантування безпеки персоналу, відвідувачів, артефактів та будівель.

4. Вирішення питання із приміщеннями для фондосховища та розробка плану переміщення колекції у новому фондосховищі.

5. Комп'ютеризація даних про колекції; оприлюднення інформації про музей у інтернеті та пошукових базах даних.

6. Створення нових приміщень для зберігання колекцій на території Заповідника із сучасним обладнанням для підтримки контролю мікроклімату; вдосконалення зберігання окремих артефактів; розробка оцінки колекції та майбутнього зростання установи.

7. Навчання нових фахівців із реставрації; проведення реставраційних робіт у пріоритетному порядку.

8. Створення друкованої продукції – буклетів із картою території та інформацією для відвідувачів.

9. Створення аудіо-екскурсії українською, російською та англійською мовами.

10. Розробка зручної системи оплати для відвідувачів, зокрема на фестивалях; створення єдиного квитка та програми лояльності для відвідувачів.

11. Постійний пошук корпоративних спонсорів.

12. Розробка реалістичного стійкого бюджету.

13. Визначення пріоритетів щодо використання ресурсів (коштів, робочого часу персоналу).

14. Проведення навчання та інформаційних сесій для персоналу з урахуванням міжнародних стандартів.

Умовами досягнення поставленої мети – налагодження обліку та збереження музейних колекцій НІЕЗ "Переяслав", охорони пам'яток культурної спадщини – є досягнення стабільності в державі, достатнє державне фінансування, отримання грантів та допомоги інвесторів.

За умови реалізації основних напрямів і завдань будуть досягнуті такі цілі:

- належний облік та збереження музейних предметів;
- забезпечення гарантованої безпеки музейного фонду;
- розширення спектра та поліпшення якості музейних послуг;
- розширення аудиторії Заповідника;
- створення мережі партнерів Заповідника;
- поповнення колекції.

Оцінка ефективності реалізації поставлених завдань здійснюватиметься за допомогою складання поточних планів та моніторингу музейної діяльності з боку адміністрації Заповідника і громадськості. Успішність реалізації перспективного планування визначатимуть такі фактори:

- рівень і необхідність використання нових музейних технологій у діяльності музею;
- рівень кваліфікації музейних працівників;
- кількість партнерів музею та ефективність спільних проектів;
- створення сучасної музейної інфраструктури (фондового зберігання, зокрема "відкритих фондів", постійних та тимчасових експозицій, мобільних і пересувних виставок);
- розробка та упровадження нових послуг і продуктів для населення, зокрема, на основі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Механізми реалізації:

1. Удосконалення системи управління Заповідником (використання сучасних форм і методів).
2. Участь у міжнародних проектах та програмах.
3. Розвиток мережевого партнерства, міжнародного та міжрегіонального співробітництва.
4. Підвищення кваліфікації персоналу.
5. Розширення спектра культурно-освітніх та інформаційних послуг для відвідувачів.
6. Удосконалення нормативно-правової бази, що визначає діяльність Заповідника.

Ці фактори є запорукою реалізації пріоритетних напрямків розвитку Заповідника, вирішення проблемних питань та покращення усіх векторів його роботи. Водночас, досконале законодавче врегулювання зазначених питань сприятиме збільшенню власних коштів та поступовому зменшенню бюджетного фінансування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про культуру", затверджений від 14.12.2010 р. № 2 778-VI ВР із змінами, внесеними згідно із Законами № 4 731-VI від 17.05.2012 р., ВВР, 2013, № 15, ст. 98, № 5 029-VI від 03.07.2012 р., ВВР, 2013, № 23, ст. 218, № 5 461-VI від 16.10.2012 р., ВВР, 2014, № 5, ст. 62, № 1 166-VII від 27.03.2014 р., ВВР, 2014, № 20-21, ст. 745, № 76-VIII від 28.12.2014 р., ВВР, 2015, № 6, ст. 40, № 911-VIII від 24.12.2015 р., ВВР, 2016, № 5, ст. 50, № 954-VIII від 28.01.2016 р., ВВР, 2016, № 10, ст. 102, № 955-VIII від 28.01.2016 р., ВВР, 2016, № 10, ст. 103 // Відомості Верховної Ради. – 2011. – № 24. – С. 168.
2. Закон України "Про музеї та музейну справу", затверджений 29.06.1995 р. № 249/95-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 25. – С. 191.
3. Інформація про Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав" / [Електронний ресурс]: Національний-історико-етнографічний заповідник "Переяслав". – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pages/Національний-історико-етнографічний-заповідник-Переяслав/475148989253239> (дата звернення: 11.05.2018). – Назва з екрана.
4. Довідкова інформація про Національний історико-етнографічний заповідник Переяслав" / [Електронний ресурс]: Національний-історико-етнографічний заповідник "Переяслав". – Режим доступу: <http://www.niez-pereyaslav.com.ua/> (дата звернення: 11.05.2018). – Назва з екрана.
5. Європейська Конвенція про охорону археологічної спадщини від 16.01.1992 р., ратифікована Законом України від 20.09.2006 р. № 164.
6. Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, виділених Міністерству культури України на збереження історико-культурної спадщини в заповідниках, здійснення заходів з охорони, паспортизації, інвентаризації та реставрації пам'яток культурної спадщини / [Електронний ресурс]: Рахункова палата України. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16747672/Zvit_9-1.pdf (дата звернення: 11.05.2018). – Назва з екрана.
7. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 10.11.1972 р., ратифікована Указом Президії ВР УСРС 04.10.1998 р. № 6 673.
8. Кузьменко А. Планування основної діяльності Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав": перспективи та завдання / Кузьменко А. // Парадигма пізнання: гуманітарні питання (науковий журнал). – 2014. – № 1. – С. 57–66.
9. Кузьменко А., Наконечна Г. Дослідження основних напрямків діяльності Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" / Кузьменко А., Наконечна Г. // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. м. Херсон, 17–18 жовтня 2014 р. – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2014. – С. 43–47.
10. Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського. – Переяслав-Хмельницький: НІЕЗ "Переяслав", 2013. – 504 с.
11. Постанова кабінету Міністрів України від 30.03.2002 р. № 442 "Про затвердження Програми розвитку музейної справи на період до 2005 року" // Офіційний вісник України. – 2002. – № 14.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy "Pro kulturu : zatverdzhenyi vid 14.12.2010 p. № 2 778-VI VR iz zminamy, vnesenymy zghidno iz Zakonamy № 4 731-VI vid 17.05.2012 p., VVR, 2013, № 15, st. 98, № 5 029-VI vid 03.07.2012 p., VVR, 2013, № 23, st. 218, № 5 461-VI vid 16.10.2012 p., VVR, 2014, № 5, st. 62, № 1 166-VII vid 27.03.2014 p., VVR, 2014, № 20-21, st. 745, № 76-VIII vid 28.12.2014 p., VVR, 2015, № 6, st. 40, № 911-VIII vid 24.12.2015 p., VVR, 2016, № 5, st. 50, № 954-VIII vid 28.01.2016 p., VVR, 2016, № 10, st. 102, № 955-VIII vid 28.01.2016 p., VVR, 2016, № 10, st. 103 // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 2011. – № 24. – S. 168.
2. Zakon Ukrainy "Pro muzei ta muzeinu spravu": zatverdzhenyi 29 chervnia 1995 r. № 249/95-VR // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1995. – № 25. – S. 191.
3. Informatsiia pro Natsionalnyi istoryko-etnohrafichnyi zapovidnyk "Pereiaslav" [Elektronnyi resurs] / Natsionalnyi-istoryko-etnohrafichnyi zapovidnyk "Pereiaslav". – Rezhym dostupu: <https://www.facebook.com/pages/Natsionalnyi-istoryko-etnohrafichnyi-zapovidnyk-Pereiaslav/475148989253239> (data zvernennia: 11.05.2018). – Nazva z ekrana.
4. Dovidkova informatsiia pro Natsionalnyi istoryko-etnohrafichnyi zapovidnyk "Pereiaslav" [Elektronnyi resurs] / Natsionalnyi-istoryko-etnohrafichnyi zapovidnyk "Pereiaslav". – Rezhym dostupu: <http://www.niez-pereyaslav.com>.

ua/ (data zvernennia: 11.05.2018). – Nazva z ekrana.

5. Yevropeiska Konventsiiia pro okhoronu arkheolohichnoi spadshchyny vid 16.01.1992 p., ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 20.09.2006 p. – № 164.

6. Zvit pro rezultaty audytu efektyvnosti vykorystannia koshtiv derzhavnoho biudzhetu, vydilenykh Ministerstvu kultury Ukrainy na zberezhenia istoryko-kulturnoi spadshchyny v zapovidnykakh, zdiisnennia zakhodiv z okhorony, pasportyzatsii, inventaryzatsii ta restavratsii pamiatok kulturnoi spadshchyny [Elektronnyi resurs] / Rakhunkova palata Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16747672/Zvit_9-1.pdf (data zvernennia: 11.05.2018). – Nazva z ekrana.

7. Konventsiiia pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny vid 10.11.1972 p., ratyfikovana Ukazom Prezydii VR USRS 04.10.1998 p. № 6 673;.

8. *Kuzmenko A. V.* Planuvannia osnovnoi diialnosti Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka "Pereiaslav": perspektyvy ta zavdannia / *Kuzmenko A. V.* // "Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia (naukovyi zhurnal), Kyiv. –2014. – № 1 (1). – S. 57–66.

9. *Kuzmenko A. V., Nakonechna H. M.* Doslidzhennia osnovnykh napriamkiv diialnosti Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka "Pereiaslav" / *Kuzmenko A. V., Nakonechna H. M.* // *Istorychni, sotsiolohichni, politolohichni nauky: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhen. Zbirka naukovykh prats.* – Kherson, 2014. – S. 43–47.

10. *Mykhailo Ivanovych Sikorskyi:* tvorets istorii y khranytel chasu: kolektyvna monohrafia, prysviachena 90-richchiu z dnia narodzhennia M. I. Sikorskoho. – Pereiaslav-Khmelnyskyi: Natsionalnyi istoryko-etnohrafichnyi zapovidnyk "Pereiaslav", 2013 – 504 s.

11. Postanova kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 bereznia 2002 r. № 442 "Pro zatverdzhennia Prohramy rozvytku muzeinoi spravy na period do 2005 roku" // *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* – 2002. – № 14.

УДК [94(3/9)+712](477.46)

Рева Наталія

студентка історичного факультету,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ufrf@ukr.net

Вирвикишка Вікторія

директор,
Чорнобаївський районний краєзнавчий музей
(сmt. Чорнобай, Черкаська обл., Україна)

Reva Natalia

student of the Faculty of History
Kyiv National Taras Shevchenko University
(Kyiv, Ukraine)

Vyrvykyshka Victoriia

Director
Chornobay district museum of local lore
(Chornobay, Cherkasy region, Ukraine)

ВЕЛИКОБУРІМСЬКИЙ ПАРК – ПАМ'ЯТКА САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА ЯК СКЛАДОВА ПАРКОБУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

VELYKA BURIMKA PARK – MONUMENT OF LANDSCAPE GARDENING AS AN INTEGRAL PART OF PARK CONSTRUCTION IN UKRAINE

Анотація

Садово-паркові комплекси XVIII–XIX ст. займають важливе місце в історико-культурному надбанні нашого народу. Вони є важливими пам'ятками певної історичної епохи, носіями стильових особливостей національного паркового мистецтва. “Золотим” періодом у розвитку садово-паркового мистецтва в Україні було XVIII ст. У цей час та на початку XIX ст. будівництво садів і парків біля палаців, у міських і замських дворянських маєтках набуло найбільшого розмаху.

Саме в цей період розпочинається історія Великобурімської садиби, яка на багато років стала рідною домівкою для декількох поколінь її власників. Вона, як і багато садиб того часу, стала своєрідним господарсько-економічним, архітектурно-парковим та культурним комплексом. Розбудова цього родового дворянського маєтку була типовою для такого типу володінь. Протягом десятків років він розвивався від феодального господарства до сільськогосподарської “економії”. Кілька поколінь господарів – представників знатного роду Кантакузіних-Сперанських розбудовували маєток, перетворювали його у затишне родинне гніздо. Одним з основних джерел вивчення палацово-паркового комплексу у Великій Бурімці є мемуари Михайла Сперанського “Сага о Кантакузиных-Сперанских”.

Ключові слова: садово-паркові комплекси, маєток, дворянські садиби, Великобурімський парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва, книга М. Сперанського “Сага о Кантакузиных-Сперанских”.

Summary

Landscape complexes of the eighteenth–nineteenth centuries occupy an important place in the historical and cultural heritage of our nation. They are remarkable monuments of the historical era and carriers of the stylistic features of the national park art of the investigated period. The “golden” period in the development of landscape gardening in Ukraine was the eighteenth century. The construction of gardens and parks at palaces in urban and country aristocratic estates gained the greatest scope at this time and at the beginning of the nineteenth century.

It is during this period that the history of the Velykoburimka manor begins, which has become a home for

several generations of its owners for many years. It, like many other estates of that time, became a kind of economic, architectural-park and cultural complex. The building of this generic noble estate was typical for this type of possessions. For decades, it has evolved from a feudal economy to an agricultural “economy”. Several generations of owners, representatives of the noble family of Kantakuzin-Speransky built the estate, perfected, transformed it into a cozy family nest. One of the main sources of study of the palace and park complex in Velyka Burimka was the memoirs of Mikhail Speransky’s “Saga of the Kantakusin-Speransky”.

Key words: garden complexes, estates, aristocratic estates, Velyka Burimka park-a monument of landscape gardening art, M. Speransky’s book ‘The Saga of the Kantakusin-Speransky’.

Кінець XVIII ст. в Україні характеризувався масовим будівництвом палацово-паркових ансамблів. Поява таких комплексів зумовлювалась багатьма суспільно-політичними та соціально-економічними чинниками, зокрема, указом імператора Петра III “Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству” (1762), який звільняв дворян від обов’язкової військової служби. У 1785 р. Катерина II підтвердила основні положення цього указу “Жалувальною грамотою дворянству”, яка надавала у власність дворянам величезні маєтки разом з селянами¹. Тому чимало дворян, залишивши державну службу, оселились у своїх володіннях і зайнялися облаштуванням маєтків – місцем свого постійного проживання.

Крім політичного чинника, вагомим фактором розбудови маєтків було економічне зростання. Завдяки перетворенню натурального виробництва в товарне і отримання прибутків від збуту виробленої продукції поміщики змогли витратити чималі кошти на будівництво та оплату праці кваліфікованих спеціалістів.

Варто зазначити, що поміщики також використовували дешеву робочу силу – кріпаків, руками яких у кінці XVIII – на початку XIX ст. були створені численні шедеври садово-паркового мистецтва.

Мистецтво створення парків в Україну прийшло з Європи. Водночас на формування парків значно впливали і майстри місцевої школи ландшафтного дизайну. Багата українська природа слугувала чудовим матеріалом для паркових сюжетів, де місцева рослинність часто поєднувалася з екзотичною.

Українські поміщицькі садиби не будувалися за усталеним шаблоном: залежно від достатку та призначення садиб одні з них використовувалися для урочистих прийомів, інші – для комфортного і спокійного щоденного життя. До того ж українські садиби були багатофункціональними (господарчими, соціальними та культурними) осередками довколишньої сільської місцевості.

При створенні парків архітектори враховували як рельєф та наявну рослинність, так і смаки господарів, багато з яких цікавилися новинками європейського мистецтва, науки і культури. Тому маєтки та парки відображали не лише достаток власника, а й демонстрували його освіченість та уподобання.

Дворянські садиби були осередками культурного життя значної частини українського суспільства. “Ці садиби впливали на розвиток не тільки повіту, але і всієї губернії”, – зазначав Ю. А. Веденін². У них зосереджувалися картинні галереї, бібліотеки, чудові зразки тогочасної скульптури. У багатьох маєтках існували кріпацькі театри. Майже в кожній садибі діяв храм. Відомий мистецтвознавець Г. Лукомський писав: “Створити в ті часи в глухомані... такі будівлі, так їх розписати, так обставити, розбити такі парки – це величезна культурна заслуга перед краєм і Вітчизною”³.

Як уже зазначалось, під час будівництва маєтків використовувалися як надбання розвинутих європейських країн, так і місцеві національні традиції. Досліджуючи старовинні українські садиби, Г. Лукомський зазначав, що форми садибної архітектури кінця XVII – початку XIX ст. самобутні, незважаючи на класицистичну основу їхнього стилю. У них зосереджено і шляхетність форм, і простоту виконання, і затишок пропорцій, і навіть комфорт⁴.

У цей період в Україні створюються такі визначні зразки палацово-паркового мистецтва як “Софіївка” на Черкащині, “Олександрія” – на Київщині, Качанівка та Тростянець – на Чернігівщині.

Зразком паркобудівництва, розташованим у Чорнобаївському р-ні Черкаської обл., є пам’ятка садово-паркового мистецтва – Великобурімський парк, закладений нащадком козацько-старшинського роду, графом Олександром Андрійовичем Безбородьком (1747–1799), який був державним діячем часів Катерини II – дійсним таємним радником, канцлером Російської імперії, за висловами сучасників, “спритний хохол, що мав

1 *Роготченко А. П.* Уманское чудо. – К., 1980. – С. 22.

2 *Веденін Ю. А.* Русские дворянские усадьбы и их роль в возрождении культурного ландшафта России // Русская усадьба. – Вып. 1 (17). – М., 1994. – С. 31.

3 *Лукомський Г.* З української художньої спадщини. – К., 2004. – С. 36.

4 Там само. – С. 18.

світлий розум”⁵. Крім Великої Бурімки, за участь у російсько-турецькій війні (1768–1774) граф одержав на Чорнобаївщині села Лящівку та Матвіївку⁶. Оскільки О. А. Безбородько не мешкав у маєтку постійно, справами в Бурімці керував управляючий – Ф. Н. Тимківський (дід по матері відомого вченого М. О. Максимовича). Після смерті О. А. Безбородька маєток успадкував його молодший брат, Ілля Андрійович.

У 1828 р. маєток разом з парком, закладеним на правому березі р. Сули поблизу села, придбав російський державний діяч граф Михайло Михайлович Сперанський (1772–1839), який чимало часу проводив у Великій Бурімці. У 1838 р. він писав у листі: “...как здесь тихо и покойно, и как полезно для моего здоровья быть окруженным одной лишь природой”⁷.

Після смерті М. М. Сперанського маєток успадкувала його дочка, Єлизавета Михайлівна – освічена жінка, з легкої руки якої майже три покоління жінок цієї родини керували маєтком та розбудовували парк. Спадкоємці М. Сперанського розширили парк, заклали ставок, розводили рідкісних тварин і вирощували незвичні рослини. Оскільки вони були знайомі з життям столиці та часто бували за кордоном, то наповнювали своє життя в провінції предметами розкоші й творами мистецтва.

Є. М. Сперанська (у шлюбі – Фролова-Багреєва) побудувала для селян лікарню, школи та показову ферму, реконструювала старий будинок М. Сперанського та передала його для проживання управляючому.

У першій пол. 1840-х рр. кріпаки на місці, обраному власницею і за її проектом, без участі професійного архітектора, спорудили в садибі новий будинок⁸, який нагадував європейський середньовічний замок у мініатюрі.

Як свідчить опис маєтку, біля палацу розташовувались приміщення для слуг, кухня, пекарня, пральня, підвали, комори, склади. З тильного боку будівлі була тераса, яка з’єднувала будинок з парковою зоною, де зустрічали гостей та влаштовували чаювання. З одного боку будинку Єлизавета Михайлівна розпорядилася побудувати оранжерею, де росли апельсинові й лимонні дерева, пальми та інші рідкісні тропічні рослини.

Впорядкований та розширений парк став улюбленим місцем відпочинку і розваг. Ворота туди були відчинені все літо – тут збиралися мешканці помістя та гості, що з’їжджалися на бали і полювання не лише з найближчого довкілля, а й з Білорусії, Росії, Польщі і навіть Франції. У маєтку були чудові мисливські угіддя, поля, ліси, луки.

Одного разу молдавський вельможа привіз із собою кріпака М. Шабанова – чудового фахівця з оздоблення золотом, якого виміняв у господаря маєтку на породистого гончака⁹. Така ж доля спіткала і К. Михельсона (1832 р. н.), якого ризький вельможа теж виміняв у князя на собаку. Це був молодий садівник¹⁰, який не лише стежив за порядком у парку, також з його ініціативи кріпаки висаджували нові масиви дерев, розбивали алеї, впорядковували дороги, закладали ставки.

Дочка Єлизавети Михайлівни, Марія Олександрівна, вийшла заміж за Родіона Миколайовича Кантакузіна (Кантакузен) – спадкоємця великого давнього роду. Саме Кантакузіни-Сперанські доклали найбільше зусиль для впорядкування парку та розбудови маєтку.

Описи свідчать, що біля триповерхового “замку” було створено каштанову та горіхову алеї, на схилах пагорбів розводили барвінок і фіалки, від чого їх стали називати “барвінковою” та “фіалковою” горами. З північного і північно-східного боку будинку були висаджені осики, дуби, вільхи. Недалеко від палацу розташовувався обнесений муром із залізною брамою фруктовий шпалерний сад з низькорослими деревами, що мали розгалужені гілки. Окремо росли кісточкові культури – сливи, абрикоси, черешні. Багато дерев були привезені з відомих ботанічних садів: з Криму – корковий дуб, лавр, кизил, персики, маслини; з Карпат – смереки, модрина, ялиці. З декоративних кущів у парку росли троянди, бузок (синій, білий, червоний), бирючина, барбарис. Дороги в парку були викладені цеглою або посипані піском. Уздовж алеї росли підстрижені кущі чи низькорослі дерева. По всьому парку були встановлені мармурові статуї.

Сучасники так оповідали про парк: “В парке Буромки расцветали гиацинты, фиалки и лилии, наполняя воздух своим сладким ароматом – летом их сменяли роскошные розы. Повсюду в доме стояли вазы с

5 Кучерявец В. Перший видатний державний муж у Росії з українських уродженців: князь Олексій Андрійович Безбородько // Ніжинська старовина. – Вип. 9. – К., 2010. – С. 16.

6 Приліпко М. Чорнобаївщина. Нариси історії населених пунктів (від найдавніших часів до сьогодення). – Кн. 1. – Черкаси, 2012. – С. 146.

7 Кантакузин-Сперанский М. Сага о Кантакузиных-Сперанских. – М., 2004. – С. 21.

8 Там само. – С. 23.

9 Зі спогадів А. Жицької [Особистий архів].

10 Зі спогадів праправнучки К. Михельсона [Особистий архів].

благоухаючими цветами, заставлявшими быстро забыть запахи большого города. Лежа в удобном шезлонге, Бабуна могла часами наблюдать за жаворонками, слушая серебристые переливы их песен. Днем она гуляла по тенистым аллеям, любясь полями, раскинутыми широко вокруг... Светлые свечки каштанов напоминали ей весну в Париже... Казалось, этого уголка земли коснулась рука Бога – для меня этот сад был раем на земле¹¹.

Парк утримувався у зразковому стані. У лісопарку та в навколишніх лісах створювалися умови для збереження і розмноження птахів та диких звірів (лосів, бобрів, єнотів, кіз, зайців), яких підгодовували й оберігали від браконьєрів. За зрізану деревину чи вилов риби селян штрафували.

Загалом Великобурімський маєток відповідав загальним принципам побудови композиційних парків, маючи при цьому й оригінальні особливості, з яких сучасний фахівець паркового мистецтва Ф. Гонца виділив такі¹²:

- використання природного ландшафту – поряд із плановими насадженнями були фрагменти лісового масиву, завдяки чому парк набував природності;

- до композиції включено залишки давньоруського міста Римова – фортеці на Сулі;

- у композиції вдало використане велике морське каміння, привезене з Криму для спорудження пам'ятника загиблому в Цусімській битві (1905) Борису Кантакузину-Сперанському.

Особливою цінністю парку були вікові дерева, зокрема, зрощені, наприклад, три осики, що росли з одного кореня.

Одним з головних джерел вивчення палацово-паркового комплексу у Великій Бурімці і долі його власників є мемуари Михайла Сергійовича Кантакузіна-Сперанського "Сага о Кантакузиных-Сперанских", у яких автор згадує бабусю Єлисавету Карлівну, діда Михайла Родіоновича та матір Марію Олександрівну (уроджену Околичну).

У 1872 р. з нагоди сторіччя М. Сперанського його внук Михайло Родіонович Кантакузін (1812–1880) з дозволу царя Олександра II приєднав титул та ім'я графа Сперанського до свого імені, а його нащадки іменувались князями Кантакузіними, графами Сперанськими.

Михайло Родіонович одружився з Єлизаветою Карлівною Сікард і це подружжя багато зробило для Великобурімського маєтку. "Мій чоловік хотів змінити будинок, щоб місця вистачило і нинішнім, і майбутнім поколінням, а тому, як і його бабуся, Єлизавета Багреєва, він озброївся олівцем, став креслити план і викликав теслярів, і мулярів", – згадувала Єлизавета Карлівна.

Була добудована чотириповерхова вежа, розширено будинок, до якого також прибудували вежі. "Нововведення не завжди гармоніювали зі старими будівлями, але, на жаль, наші архітектурні помилки ставали помітні лише тоді, коли виправити їх було вже пізно", – цитує свою бабусю Михайло Сергійович¹³. Та, попри це, розташована в найвищій точці парку головна споруда маєтку лишалася окрасою палацово-паркового ансамблю (рис. 1).

Для оновлення інтер'єру будинку були використані привезені з Європи предмети і твори мистецтва, "Великий салон" та бібліотека поповнилися мініатюрами і зразками китайського живопису, майсенською порцеляною. Перед верандою був встановлений басейн з рожевого мармуру у формі мушлі. Про будинок, який перетворився на справжній музей, із захопленням відгукувалися друзі та сусіди.

Як і раніше, маєток часто відвідували гості: вони їздили верхи, купалися, каталися на човні по озеру, восени збирали гриби та полювали. Серед розваг згадуються гра в теніс, крокет, більярд та гольф. Ввечері господарі з гостями вели бесіди на різноманітні теми, часто читали вголос російські, французькі, англійські романи.

Влітку 1892 р. власники маєтку побудували в селі церкву, у якій співав хор, організований княгинею Єлизаветою Карлівною. "Співанки часто відбувалися в хаті економа, – згадує Ганна Єфремівна Пандас (Дзюба), яка служила в панського економа О. О. Юрченка. – Співали дуже гарно... Часто бували на співці якісь чужі пани, давали зауваження й поради Лікандрові (керуючому хором Никандру Бабичу). Про таких панів хазяїн потім нам казав, що це композитор, який записує пісні і складає до них музику. А бували репетиції і в панському домі, тоді вже всі хвилюються, хочуть заспівати якнайкраще, бо їх же буде слухати сама княгиня і її сім'я. Любила княгиня слухати і церковні, і українські народні пісні, хвалила за гарний спів, а потім наказувала слугам пригостити чаєм з солодощами"¹⁴.

11 *Кантакузин-Сперанский М. Сага...* – С. 44.

12 *Гонца Ф. Садово-паркова та ландшафтна архітектура Черкаської області кінця XVIII–XX ст.* – Черкаси, 2007. – 164 с.

13 *Кантакузин-Сперанский М. Сага...* – С. 48.

14 *Велика Бурімка: Короткий історико-краєзнавчий нарис 1966 р.:* зібрання Л. Г. Брудзь, О. Д. Брудзь. – К., 2003. –

До маєтку Кантакузіних приїздив композитор Гордій Павлович Гладкий (1849–1894) – автор виданого в Києві пісенного збірника “Буромские зимние досуги”, на титульній сторінці якого зазначалось, що музику для мішаного хору аранжував економ князів Кантакузіних – О. О. Юрченко.

На останньому етапі існування садиби її облаштуванням займався Сергій Михайлович Кантакузін-Сперанський, батько автора книги. Він полишив дипломатичну службу і став поміщиком. На той час у маєтку розводили йоркширських свиней, качок, фаверольських курей і мисливських собак, вирощували зернові культури та соняшник. У маєтку працювало два парових млина, олійниця, винокурня, цегляний завод¹⁵. Прибутковою справою було розведення чистокровних коней. Кантакузіни-Сперанські тісно співпрацювали із сусідніми кінними заводами. Приносив прибуток і фруктовий сад: плоди (свіжі та сушені) продавалися в містах. У маєтку було збудовано сушарню, для вирощування овочів взимку закладено теплицю. З помістя вивозили на продаж багато горіхів.

Упродовж існування садиби її власники брали активну участь у громадському житті краю – займалися справами Полтавського земства. Князь Сергій Михайлович Кантакузін граф Сперанський був членом опікунської ради Золотоніської жіночої гімназії. Марія Олександрівна за дорученням земства об'їжджала села, відвідуючи відомих майстринь-вишивальниць. При маєтку діяла художньо-виробнича майстерня, де вишивали шовком та бісером.

Про психологічний клімат у садибі згадувала Єлизавета Карлівна: “При думці про мою стару Бурімку душа заспокоювалася і теплішала”¹⁶. Дні, проведені в маєтку, були “пройняті особливою незрівнянною чарівністю”.

У ХХ ст. почався занепад садово-паркового комплексу у Великій Бурімці. У 1918 р. маєток був пограбований і спалений. На попіл перетворилися картини, родинні портрети, старовинні меблі й твори мистецтва. Бібліотеку (понад 30 000 книг), чимало манускриптів та сімейні архіви було втрачено. У місцевому краєзнавчому музеї зберігаються лише кілька примірників книг зі спаленої графської бібліотеки, посуд, вцілілі меблі.

“Фонтани, статуї, басейни, навіть дитячий майданчик – все зруйновано і знищено. Жодного лебедя на ставку, не співають птахи в гаю, так як 200-літні дуби безжально спиляні. Поля не оброблені, лише кілька худих шкап намагаються щось зробити... рідні гробниці не постраждали, але мармуровий пам'ятник Борису розбитий...” – з болем і сумом написала в щоденнику княгиня Єлизавета Карлівна¹⁷.

Від великого маєтку Кантакузіних-Сперанських збереглися тільки залишки конюшні, млина, погребів. Зазнав руйнувань і парк.

У 1989 р. Постановою Держкомприроди УРСР Великобурімський парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва площею 86,5 га – віднесений до природно-заповідного фонду, йому надано статус загальнодержавного¹⁸.

Нині парк, попри наданий йому заповідний статус, перебуває не в кращому стані: бракує коштів, погано розвинена інфраструктура, є потреба в сучасному менеджменті туристичної діяльності, рекламній продукції та іншому, що могло б привернути увагу туристів і принести кошти до місцевого бюджету. Через брак фахових досліджень інформація про парк є неповною та фрагментарною.

З метою популяризації парку була створена картосхема розташування найбільш цікавих природних та історичних об'єктів Великобурімського парку – пам'ятки садово-паркового мистецтва (рис. 2). Її можна використовувати під час проведення екскурсій для відвідувачів, в інформаційно-реklamній кампанії. Ця робота не є вичерпною, потребує продовження також дослідження історії парку. Головним завданням є відновлення об'єктів, що не збереглися: господарчих споруд, фруктового саду, зелених насаджень тощо.

Ми із сумом констатуємо, що парк у своєму первісному вигляді не зберігся, хоча б тому, що листяні сорти дерев не є довговічними. Проте красивий ландшафт, різноманітний та мальовничий пейзаж роблять Великобурімський парк привабливим для відвідувачів.

С. 30.

15 Приліпко М. Чорнобаївщина... – С. 211.

16 Кантакузін-Сперанський М. Сага... – С. 57.

17 Там само. – С. 134.

18 Закон України “Про природно-заповідний фонд України” [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2456-12> (дата звернення: 24.12.2017). – Назва з екрана.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велика Бурімка: Короткий історико-краєзнавчий нарис 1966 р.: зібрання Л. Г. Брудзь, О. Д. Брудзь / упор. Л. У. Зарічна. – Б. м.: б. в., 2003. – 84 с.: іл.
2. Веденин Ю. А. Русские дворянские усадьбы и их роль в возрождении культурного ландшафта России / Ю. А. Веденин // Русская усадьба. Сборник Общества изучения русской усадьбы (ОИРУ). – Вып. 1 (17). – Москва – Рыбинск: Рыбинское подворье, 1994. – С. 29–36.
3. Гонца Ф. А. Садово-паркова та ландшафтна архітектура Черкаської області кінця XVIII–XX ст. / Ф. А. Гонца. – [Вид. 2-ге, випр. та доповн.]. – Черкаси: [б. в.], 2008. – 83 с.: іл., схеми.
4. Зі спогадів А. Жицької [Особистий архів].
5. Зі спогадів праправнучки К. Михельсона [Особистий архів].
6. Кантакузин-Сперанский М. Сага о Кантакузиных-Сперанских / Написанная кн. М. Кантакузиным, графом Сперанским; Пер. с англ. Д. Налепиной. – Москва: Рос. фонд культуры: Рос. архив, 2004. – 368 с.: ил., портр. — ISBN 5-86566-041-1.
7. Кучерявец В. Перший видатний державний муж у Росії з українських уродженців: князь Олексій Андрійович Безбородько / В. Кучерявец // Ніжинська старовина. – Вип. 9. – 2010. – С. 15–24.
8. Лукомський Г. К. З української художньої спадщини / Г. К. Лукомський; упоряд., предм. В. Д. Буряк, І. В. Гирич; худож. оформ. К. І. Косаревський; Національний центр народної культури “Музей Івана Гончара”. – Київ: Українські пропілеї, 2004. – 712 с.: іл.
9. Приліпко М. Чорнобаївщина. Нариси історії населених пунктів (від найдавніших часів до сьогодення) / М. Приліпко. – Кн. 1. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю. А., 2012. – 652 с.
10. Роготченко А. П. Уманское чудо / А. Роготченко. – Київ: Будівельник, 1980. – 128 с.

REFERENCES

1. Velyka Burimka: Korotkyi istoryko-kraieznavchyi narys 1966 r: zibrannia L. H. Brudz, O. D. Brudz / upor. L. U. Zarichna. – B. m.: b. v., 2003. – 84 s.: il.
2. Vedenyn Yu. A. Russkyye dvorianskye usadby y ykh rol v vozrozhdenyy kulturnoho landshafta Rossyy // Russkaia usadba. Sbornyk Obshchestva yzucheniya russkoi usadby (OYRU). – Vyp. 1 (17). – Moskva – Rybinsk: Rybinskoe podvore, 1994. – S. 29–36.
3. Hontsa F. A. Sadovo-parkova ta landshaftna arkhitektura Cherkaskoi oblasti kintsia XVIII–XX st. / F. A. Hontsa. – [Vyd. 2-he, vypr. ta dopovn.]. – Cherkasy: [b. v.], 2008. – 83 s.: il., skhemy.
4. Zi spohadiv A. Zhytskoi [Osobystyi arkhiv].
5. Zi spohadiv praprawnuchky K. Mykhelsona [Osobystyi arkhiv].
6. Kantakuzyn-Speranskyi M. Saha o Kantakuzynikh-Speranskykh / Napysannaia kn. M. Kantakuzynym, hrafom Speranskyim; Per. s anhl. D. Nalepynoi. – Moskva: Ros. fond kultury: Ros. arkhyv, 2004. – 368 s.: yl., portr. — ISBN 5-86566-041-1.
7. Kucheriavets V. Pershyi vydatnyi derzhavnyi muzh u Rosii z ukrainskykh urodzhentsiv: kniaz Oleksii Andriiovych Bezborodko // Nizhynska starovyna. – Vyp. 9. – 2010. – S. 15–24.
8. Lukomskyi H. K. Z ukrainskoi khudozhnoi spadshchyny / H. K. Lukomskyi; uporiad., predm. V. D. Buriak, I. V. Nyrych; khudozh. oform. K. I. Kosarevskyi; Natsionalnyi tsentr narodnoi kultury “Muzei Ivana Honchara”. – Kyiv: Ukrainski propilei, 2004. – 712 s.: il.
9. Prylipko M. Chornobaivshchyna. Narysy istorii naselenykh punktiv (vid naidavnishykh chasiv do sohodennia) / M. Prylipko. – Kn. 1. – Cherkasy: vyd. Chabanenko Yu. A., 2012. – 652 s.
10. Rohotchenko A. P. Umanskoe chudo / A. Rohotchenko. – Kyiv: Budivelnik, 1980. – 128 s.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. Садиба Кантакузіних-Сперанський у Великій Бурімці. Світлина невідомого автора.

Рис. 2. Схема розміщення на території Великобурімського парку цікавих для відвідування об'єктів (складена Ревою Н., 2016).

Рис. 1

Рис. 2

УДК 069:7

Марченко Ірина Ярополківнапошукач,
Центр пам'ятокознавства НАН України і
Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури
(Київ, Україна)
marchenko.autent@yandex.ru**Marchenko Iryna**Applicant for degree,
Center for Monument and Museum Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine
and Ukrainian Society for the Protection
of Monuments of History and Culture
(Kyiv, Ukraine)**ФОНДОВЕ ЗБЕРІГАННЯ СТАНКОВОГО ЖИВОПИСУ В ХУДОЖНІХ МУЗЕЯХ ТА ЗАПРОВАДЖЕННЯ
“ІНСТРУКЦІЇ З ОБЛІКУ ТА ЗБЕРІГАННЯ” В 1950–1960-ті рр.****FUND STORAGE OF EASEL PAINTING IN ART MUSEUMS AND INTRODUCTION OF ‘RECORDING AND
STORAGE INSTRUCTIONS’ IN THE 1950s – 1960s OF THE 20TH CENTURY****Анотація**

Стаття присвячена стану превентивної консервації в музеях художнього профілю 1950–60-х рр. Аналізуються матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України в м. Київ. Увагу акцентовано на питанні запровадження першої загальнодержавної “Інструкції з обліку та зберігання” для музеїв. В дослідженні простежено характер та динаміку змін у галузі зберігання художніх пам'яток після запровадження “Інструкції”.

Ключові слова: зберігання, модернізація фондової роботи, превентивна консервація, художні музеї, “Інструкція з обліку та зберігання”.

Summary

The article is about preventive conservation in art museums during the 50-60-s based on the data from Kyiv Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Particular attention is paid to the introduction of the first national ‘Recording and Storage Instructions’ for museums. The author analyzes the nature and dynamics of changes in the field of artistic monuments storage since the introduction of the ‘Instructions’.

Key words: storage, fund work modernization, preventive conservation, art museums, Recording and Storage Instructions.

Метою статті є аналіз становлення та розвитку наукової музейної консервації художніх експонатів (станкового живопису) в радянських музеях у 1950–1960-ті рр. Під час дослідження використано інформацію з тогочасних інструкцій зі зберігання музейних пам'яток та архівних джерел.

Зберігання музейного фонду є одним із пріоритетних завдань музеїв. Це складний процес, який поєднує облік, депозитарні та консерваційно-реставраційні заходи, зокрема превентивну консервацію, яка в 1920–1940-х рр. не набула значного поширення, на відміну від 1950-х рр., коли, подолавши поствоєнну кризу та завершивши реевакуацію колекцій, фахівці звернули увагу на проблеми збереження музейних зібрань. Оскільки стан тогочасних музейних фондів був незадовільним, цю проблему вирішували централізовано, тож у своїй депозитарній роботі музеї мусили спиратися на загальноновизнані та поширені норми.

Першим кроком до уніфікації музейної превентивної консервації стало запровадження на поч. 1950-х рр. першої загальнодержавної “Інструкції з обліку та зберігання”, що ознаменувало якісні зрушення в цій сфері, зокрема проведення регулярних профілактичних оглядів фондів та експозиції з метою контролю збереженості музейних предметів. Раніше оглядалися лише музейні експозиції, а комплексний консерваційний огляд був радше винятком, ніж правилом. У звітах вітчизняних музеїв від другої пол. 1950-х рр. простежується значне збільшення профілактичних оглядів колекцій, обумовлене появою згаданої інструкції. Музеї самі визначали кількість та регулярність таких оглядів, що, найімовірніше, пояснюється численністю персоналу музеїв та його екскурсійним та лекційним навантаженнями.

У 1956 р. профілактичні огляди проводили щонайменше 4 музеї: Коломийський музей побуту Гуцульщини – двічі на рік (восени та навесні), Закарпатська картинна галерея – щотижневі огляди експозиції та щоквартальні огляди фондів; Лебединський художній музей перевіряв стан фондів двічі на рік, Львівська картинна галерея контролювала стан живопису I–II категорій. Інші музеї, імовірно, ще не проводили системних оглядів, принаймні, не згадували про це у звітах Міністерству¹. В 1957–1959 рр. така практика була упроваджена в художніх музеях Криму та у Дніпропетровському художньому музеї; Полтавський художній музей із 1957 р. проводив до 10 оглядів на рік².

Іншою проблемою тогочасних музеїв (про що стає відомо з документів, планів та звітів цих закладів) був низький рівень професійної освіти музейного персоналу, що пояснюється відсутністю підготовки музейних фахівців у ВНЗ держави. Некваліфікований персонал не завжди міг виконати вимоги зазначеної інструкції.

Попри ці проблеми, принаймні великі художні музеї у першій пол. 1950-х рр. проводили заходи зі створення умов, “що відповідають нормам інструкції з обліку та зберігання”. Це формулювання, що часто трапляється в архівних матеріалах, свідчить, що такі процеси стали наслідком впровадження інструкції та зобов’язання керівництва музеїв дотримуватися її. Для навчання музейного персоналу в 1956–1957 рр. у більшості музеїв були проведені лекції, семінари та бесіди зі співробітниками для ознайомлення з означеною інструкцією.

Іншими здобутками упровадження інструкції стало проведення профілактичного чищення (знепилення) лицьового та зворотного боку живопису й рам та вологе прибирання музейних приміщень.

Також до кін. 1950-х рр. набуло поширення конвертування живопису та графіки в музейних експозиціях. Це мало позитивні наслідки для збереженості колекцій.

Однією з важливих подій поч. 1950-х рр. стала загальна інвентаризація колекцій, яка, зокрема, дозволила визначити стан збереженості музейних предметів.

Розглядаючи загальний стан фондів (обладнання, технічне оснащення приміщень, якість фондових меблів), зауважимо, що до 1950-х рр. у жодному вітчизняному музеї не було фондових приміщень, які б відповідали бодай мінімальним тогочасним вимогам. Більшість музеїв не мали належних систем опалення та вентиляції приміщень, де зберігалися колекції. У багатьох музейних закладах мешкали люди та перебували сторонні організації. В 1950-ті рр. ситуація різко змінилася, розпочалося загальне переобладнання та модернізація музеїв.

Так, у довідці сер. 1950-х рр. про виконання рішень ЦК КП України в художніх музеях міститься такий звіт: “Провадиться робота з обладнання і переустаткування фондових приміщень, згідно з вимогами консервації музейних цінностей. Обладнано фондові приміщення в Харківському музеї образотворчого мистецтва, Закарпатській картинній галереї, приміщення для сховища живопису Київського музею українського мистецтва. Встановлена опалювальна система у Львівському музеї українського мистецтва і Одеській картинній галереї, що сприяло значному покращенню умов зберігання музейних цінностей в цих музеях”³.

На час розгортання програми модернізації фондів більшість музеїв не мала фондових приміщень, реставраційних майстерень тощо. Процес реорганізації відбувався в усіх регіонах, що свідчить про його централізований контроль з боку відділу з роботи музеїв при Міністерстві культури. В 1953–1955 рр. були частково оснащені фонди Полтавського та Лебединського художніх музеїв, Одеського державного музею західного та східного мистецтва, Одеської картинної галереї, Кримського музею образотворчого мистецтва⁴. У другій пол. 1950-х рр. устаткуванням забезпечувалися фонди Коломийського музею побуту Гуцульщини, Сімферопольської картинної галереї, Дніпропетровського художнього музею, Київського музею українського мистецтва, Одеської картинної галереї, Київського музею російського мистецтва, Харківського музею образотворчого мистецтва, Алупкинського художнього музею, Миколаївського художнього музею ім. В. Верещагіна, Львівського музею українського мистецтва. На поч. 1960-х рр. були оновлені фонди Львівської картинної галереї⁵.

Модернізація фондів кожного з музеїв відбувалася по-різному, це залежало від керівництва закладів, що засвідчує приклад столичного Музею українського мистецтва. Комісія, яка працювала в музеї в 1953 р., зробила такий висновок про стан закладу: “Дирекція музею незадовільно виконує Постанову Ради Міністрів УРСР № 366 від 16.02.1953 р. «Про серйозні недоліки в галузі зберігання експонатів в музеях Української РСР» <...> Останній наказ Комітету № 266 від 09.04. ц. р., в якому вказувалось на серйозні недоліки в цій важливій галузі, був директором музею т. Кнюхом затаєний від співробітників музею, які безпосередньо мусили його виконувати <...> Замість того, щоб докорінно поліпшити цю справу на науковій основі, директор музею в

1 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 70. – Арк. 15, 108, 116, 136.

2 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 116. – Арк. 331; Спр. 141. – Арк. 25–26; Спр. 254. – Арк. 6.

3 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 75. – Арк. 6

4 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 4. – Арк. 225; Спр. 23. – Арк. 180; Спр. 90. – Арк. 2.

5 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 163. – Арк. 21; Спр. 141. – Арк. 267; Спр. 240. – Арк. 268.

минулому році без відповідного погодження [з Міністерством. – *Авт.*] призначив на посаду головного хранителя коменданта-завгоспа музею т. Горнацького, людину без відповідної освіти і будь-якого уявлення про облік і збереження музейних цінностей”. І далі: “Внаслідок того, що сховища досі не обладнані, музейні цінності зберігаються незадовільно. Сховища захаращені, забруднені. В порушення інструкції багато картин стоять прямо на підлозі, притулені одна до одної, не підібрані до розміру, внаслідок чого є випадки продавлення і процарапування творів. Відсутнє дотримання протипожежних заходів. У коридорах, біля сховищ помічається постійне куріння <...> Вологість в сховищах часом вища, ніж це потрібно (доходить до 90°C), боротьба з цим не ведеться”⁶.

Показовим є випадок псування в Одеській картинній галереї картини М. К. Пимоненка “Брід” вартістю 30 тис. крб, яку було неохайно накручено на занадто тонкий вал, внаслідок цього з’явилися численні осипання фарбового шару площею від кількох мм до 11 см², ум’ятини та подряпини⁷. Переінвентаризація фондів, того року розпочата Міністерством у всіх художніх музеях, у Музеї українського мистецтва взагалі не проводилася, а стан інвентарних книг був незадовільним. Після того, як музей отримав кілька доган, у закладі нарешті почалося розширення фондів приміщень, була проведена електрична мережа.

Роботи з реконструкції музею закінчилися в 1970–1972 рр., коли були добудовані приміщення експозиції та фондів, експозиційну площу збільшили на 845 м (10 виставкових залів), а фонди були оснащені пересувними металево-сітчастими щитами для зберігання живопису. Перевірка музею 1973 р. констатувала, що “умови зберігання музейних творів відповідають сучасним вимогам”. На той час у музеї працювали 3 реставратори та діяла реставраційна рада⁸.

З архівних матеріалів стає відомо, що процес модернізації фондової роботи відбувався в музеях із різною динамікою. Найкраще ця робота була організована у підпорядкованих музейному сектору Міністерства культури художніх музеях, тоді як інші музейні заклади відставали, що демонструє проведена на поч. 1973 р. перевірка Історичного музею в Києві, яка засвідчила: “...фондосховища займають цокольний поверх і частину підвалу. Умови зберігання в них експонатів не відповідають вимогам § 129 «Інструкції по обліку та зберіганню фондів». В них погане опалення (вугіллям), вентиляція та освітлення. Всі вони переповнені експонатами. В дні перевірки музею температура у сховищах і експозиції нижча 0°C. <...> Під фондосховищами розташована коцегарка, кіптява і чад проникають до фонду живопису та графіки. <...> 27 січня в результаті чергової аварії опалювальної системи були залиті водою експонати, в тому числі твори живопису...”⁹.

Проблемою в 1950–60-х рр. було й перенавантаження музейних фондів предметами, оскільки тогочасні музеї активно збирали твори сучасного українського мистецтва.

Цю проблему музеї (наприклад, Київський музей українського мистецтва) вирішували шляхом виділення або добудови нових приміщень. Однак часто добудова до музейних споруд, визнаних архітектурними пам’ятками, була неможлива. В тогочасному музейному середовищі активно обговорювалися питання про необхідність побудови сучасних музейних споруд, однак жоден музей радянської України так і не отримав нове приміщення, яке б відповідало музейним потребам. Показовим є приклад Севастопольської картинної галереї, яка після війни тимчасово розміщувалася в Сімферопольській картинній галереї. В 1953 р. місцева влада виділила для галереї приміщення в Севастополі, на першому поверсі житлової новобудови, проте воно не відповідало музейним вимогам і Міністерство заборонило керівництву галереї погоджуватись на цю пропозицію¹⁰.

З огляду на постійний брак музейних площ у 1950–60-х рр. фондові приміщення подекуди розміщувалися в культових спорудах. Ця практика була поширеною, однак найбільше таких випадків зафіксовано в західних областях України. Так, фонди давнього мистецтва Львівського музею українського мистецтва з 1953 р. знаходилися у Вірменському соборі у Львові (а раніше там розміщувалися фонди Львівської картинної галереї). Протягом наступних років персонал фондів давнього мистецтва намагався створити відповідні умови зберігання музейних предметів, що в наданій споруді було надзвичайно важко. За короткий термін у соборі були змонтовані якісні стелажі, стенди та щити. У фондах постійно працювали кваліфіковані фахівці, зберігач мав освіту та досвід реставратора. Постійно проводилися профілактичні огляди. Все це вигідно вирізняло цей музей з-поміж більшості інших. Однак стан збереження колекції залишався незадовільним: заходи з дезінфекції та консервування в 1959 р. були застосовані до 280 предм., у 1960 р. – до 646 предм.)¹¹. Така динаміка свідчить про значні темпи деструкції експонатів та опосередковано вказує на задовільні умови зберігання.

6 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 16. – Арк. 38, 40.

7 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 16. – Арк. 6.

8 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Оп. 10. – Спр. 417. – Арк. 12.

9 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 419. – Арк. 45.

10 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 90. – Арк. 7–9.

11 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 141. – Арк. 186; Спр. 166. – Арк. 220.

Вірменський собор, пам'ятка архітектури, ремонтувався в 1966 р., однак це не покращило умови зберігання у фондах: відсутність дренажної системи привела до того, що стічні води затікали під споруду. У звіті про стан музейних приміщень за 1967 р. містяться наступні описи: "В середині на цементній підлозі утворилися калюжі води, завдяки чому в приміщенні вологість піднімається до 100% і в приміщенні утворюється туман. В даний час (при огляді М. І.) вологість 92%"¹².

Отже, незважаючи на відповідність фондового устаткування нормам того часу, самовідданий праці персоналу та фінансовим дотаціям, створити належні умови для зберігання музейних предметів у Вірменському соборі було надзвичайно складно. Це була типова ситуація для фондів, розміщених у культових спорудах, де був відсутній сталий мікроклімат з відповідною температурою та вологістю.

Таким чином, ми можемо констатувати, що 1950–60-і рр. стали новим етапом у депозитарній роботі вітчизняних музеїв. Надзвичайно важливою подією стало запровадження "Інструкції з обліку та зберігання", якою мали керуватися всі музеї країни. Це, своєю чергою, викликало якісні зрушення в роботі фондів. Підвищився професійний рівень музейного персоналу, у штаті музеїв з'явилася посада реставратора, до зберігачів фондів почали висувати чіткі професійні вимоги. Набули поширення профілактичні огляди, моніторинг стану колекцій та мікроклімату. В художніх музеях відбулося технічне переоснащення фондів, розширилися площі фондових приміщень. Ефективність модернізації музейних фондів залежала від керівництва закладу. З листування із Міністерством стає відомо, що жоден із підпорядкованих музейному сектору Міністерства культури УРСР музеїв не мав прерогатив від керівних органів, до всіх музеїв висувалися однакові вимоги та виділялися приблизно однакові кошти. Типовою була передача (іноді часткова) у розпорядження музею громадської або культурної будівлі, які музейні заклади пристосовували до своїх потреб та "відвойовували" окремі їхні частини в інших організацій та приватних осіб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5 116. – Оп. 2. – Спр. 247.
2. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 10. – Спр. 417.
3. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 10. – Спр. 419.
4. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 4.
5. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 16.
6. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 23.
7. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 70.
8. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 75.
9. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 90.
10. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 116.
11. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 141.
12. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 163.
13. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 166.
14. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 240.
15. ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 13. – Спр. 254.

REFERENCES

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady i upravlinnia (hereafter – TDAVO Ukrainy). – F. 5 116. – Op. 2. – Spr. 247.
2. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 10. – Spr. 417.
3. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 10. – Spr. 419.
4. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 4.
5. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 16.
6. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 23.
7. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 70.
8. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 75.
9. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 90.
10. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 116.
11. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 141.
12. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 163.
13. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 166.
14. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 240.
15. TDAVO Ukrainy. – F. 5 116. – Op. 13. – Spr. 254.

12 ЦДАВО України. – Ф. 5 116. – Оп. 2. – Спр. 247. – Арк. 7, 10.

УДК: 736.2(430):904:“18”

Хомчик Марина Андріївна

старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Гаврилук Олена Олександрівна

завідувач
відділу наукової реставрації пам'яток,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
len4ik_m@ukr.net

Андріанова Олена Борисівна

кандидат хімічних наук,
директор,
Бюро науково-технічної експертизи "АРТ-ЛАБ"
(Київ, Україна)

Біскулова Світлана Олександрівна

кандидат хімічних наук,
науковий співробітник,
Бюро науково-технічної експертизи "АРТ-ЛАБ"
(Київ, Україна)

Борисенко Марія Олександрівна

реставратор
науково-реставраційної майстерні,
Національний заповідник "Софія Київська"
(Київ, Україна)

Khomchuk Maryna

Senior research fellow,
Sector 'Archeology of Early Iron Age',
Research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Gavryliuk Olena

Head of the department of scientific restoration of monuments,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)
len4ik_m@ukr.net

Andrianova Olena

candidate of chemical sciences (PhD),
Director
Bureau of Scientific and Technical Expertise 'Art-Lab'
(Kyiv, Ukraine)

Biskulova Svitlana

candidate of chemical sciences (PhD),
Research fellow
Bureau of Scientific and Technical Expertise 'Art-Lab'
(Kyiv, Ukraine)

Borysenko Maria

Restorer,
Scientific-Restoration Workshop
National Sanctuary Complex 'Sophia of Kiev'
(Kyiv, Ukraine)

ДОСЛІДЖЕННЯ НАБОРУ ВІДБИТКІВ КАМЕЙ ДРУГОЇ ПОЛ. ХІХ СТ. З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

INVESTIGATION OF THE CAMEOS COPIES SET OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

У Національному музеї історії України зберігається цікаве зібрання відбитків камей, змонтованих у футлярі у вигляді книжки, комплексне дослідження якого здійснили науковці, реставратори та фахівці Бюро науково-технічної експертизи "АРТ-ЛАБ". Завдяки дослідженню були визначені основні матеріали, використані при створенні футляра і відбитків камей, а пам'ятка була датована другою пол. ХІХ ст.

Ключові слова: Національний музей історії України, гіпсові відбитки камей, Гранд Тур.

Summary

An interesting set of plaster cameos copies is preserved in the National Museum of Ukrainian History. It was investigated by the scholars, restorers, and experts of the Bureau of scientific and technical examination 'Art-Lab'. As a result of the research, the basic materials used for manufacturing the container and cameo imprints were determined. The whole set was dated to the second half of the 19th century.

Key words: The National Museum of Ukrainian History, plaster casts, cameos imprints, Grand Tour.

В археологічних фондах Національного музею історії України зберігається цікаве зібрання (2 644 од. зб.) відбитків камей (інв. №№ БД–2 088–4 739), яке довгий час не привертало належної уваги дослідників і було безпідставно забуте. Лише у 2006 р. вдалося атрибутувати частину цієї колекції, яка виявилася цінною пам'яткою ХVІІІ ст. – енциклопедичним виданням, присвяченим античним камеям, виготовленим дрезденським майстром Філіпом Даніелем Ліппертом¹. Наразі ведеться робота з іншими пам'ятками, розміщеними у футлярах, що мають вигляд шухлядок або маленької шафи.

Означена пам'ятка є футляром у формі невеликої книжки з відбитками камей, яка, ймовірно, надійшла до музею у першій третині ХХ ст., оскільки перед Другою світовою війною частину відбитків записали до інвентарних книг музею. У 1977 р. відбитки камей як безпаспортні були записані до науково-допоміжного фонду розділу "Ранній залізний вік. Античні міста-держави Північного Причорномор'я" археологічного відділу (інв. №№ БД 4 681–4 721), а футляр, який і допоміг атрибутувати пам'ятку, до 2017 р. залишався незанесеним до інвентарної книги музею.

Спосіб розміщення камей – у невеличкому футлярі у формі книжки – однозначно дозволяє зарахувати згадану колекцію до пам'ятних сувенірів, що виготовлялися для мандрівників (представників освіченої європейської молоді), які у ХVІІІ–ХІХ ст. рушали у Гранд Тур – подорож найвідомішими культурними центрами Європи, переважно – Швейцарії, Австрії та Італії. Одним із найпривабливіших міст був Рим. Відвідання місць, відомих своїми культурними пам'ятками, вважалося важливою частиною освітньої програми. Щоб зберегти пам'ять про ці місця, мандрівники купували оригінали або копії відомих творів мистецтва. Особливо популярними були камеї та їхні відбитки² завдяки своєму невеличкому розміру, можливості компактного зберігання і зручності транспортування. Мандрівники збирали відбитки камей, вміщених у футлярах у формі книжок, на обкладинках яких робили нотатки, пояснюючи кожне із зображень. Наприкінці подорожі мандрівник мав багато таких книжок, які були чудовими ілюстраціями до оповідей про пригоди за кордоном.

Форма та вміст футляра-книжки з колекції НМІУ дозволяє визначити її як пам'ятку ХІХ ст. Якщо для ХVІІІ ст. були характерні енциклопедичні видання, призначені переважно для університетів і бібліотек, у ХІХ ст. колекції відбитків камей, відібраних за власним смаком, бажали мати вже багато приватних осіб.

1 Хомчик М., Сорокіна С. Відбитки античних камей ХVІІІ ст. у зібранні Національного музею історії України // Археологія. – 2008. – № 1. – С. 54–59; Хомчик М., Сорокіна С., Гаврилюк О., Біскулова О., Адріанова О. Дактиліотека дрезденського майстра Філіпа Даніеля Ліпперта (1702–1785) у зібранні Національного музею історії України // Праці Центру пам'ятокознавства. – Вип. 30. – К., 2016. – С. 143–157.

2 Wagner C., Seidmann G. A Munificent Gift: cast collections of gem impressions from the Sir Henry Wellcome Trust // Plaster Casts: Making, Collecting and Displaying from Classical Antiquity to the Present. – Berlin, 2010. – P. 457–458.

У наборах для Гранд Турів твори античного мистецтва могли поєднуватися з роботами художників XVIII–XIX ст.³, серед яких були не лише копії камей, а й репродукції відомих пам'яток живопису і скульптури. Не випадково в наборі з НМІУ поряд розміщені копії як творів античного мистецтва, так і оригінальних робіт відомих різьбярів по каменю XVIII–XIX ст.

Незважаючи на доволі чіткий зв'язок набору камей з НМІУ з певним історичним періодом, питання його остаточної атрибуції залишалося відкритим.

У 2017 р. пам'ятка була передана до відділу наукової реставрації НМІУ, де її вивченням займалися реставратори музею разом із фахівцями Бюро науково-технічної експертизи "АРТ-ЛАБ" та художником-реставратором графіки з Національного заповідника "Софія Київська". Спеціалісти проаналізували стан збереження пам'ятки, дослідили техніки виготовлення, кислотно-лужний баланс (рН) паперових складових пам'ятки. Матеріали, використані для виготовлення відбитків камей і футляра, були досліджені методами оптичної мікроскопії, в ультрафіолетовому (УФ) світлі, методами інфрачервоної (ІЧ) рефлектографії, рентгенофлуоресцентного спектрального аналізу (РФА) та ІЧ-спектроскопії з Фур'є перетворенням (FTIR).

Футляр для зберігання камей у вигляді книжки (21,7 × 17,5×4,0 см) має корпус, 2 відкидні кришки та корінець (Рис. 1). Корпус футляра складається з дерев'яних дощочок, з'єднаних за допомогою клейового шва. Між ними розміщена основа для закріплення камей. Корінець та корпус футляра обклеєні зовні папером зеленувато-бежевого кольору, всередині – синього. Відкидні кришки футляра виготовлені з багатшарового картону світлого сіро-бежевого відтінку (товщина 2 мм), зовні обклеєного мармуровим папером темно-коричневого кольору, виготовленим у техніці ебру⁴.

На внутрішню поверхню відкидних кришок футляра (Рис. 2) наклеєні аркуші тонкого напівпрозорого паперу сіро-бежевого відтінку розміром 20 × 15,5 см. На аркушах темно-коричневим чорнилом (Рис. 3, 1, 2) нанесена нумерація і найменування відбитків камей, по периметру аркушів цим же чорнилом накреслена рамка. Лінії для нанесення тексту виконані графітним олівцем (Рис. 3, 1, 3). Відбитки камей розміщені з обох боків основи корпусу футляра у 5 рядів, по 3–5 одиниць у ряд. Відбитки камей у формі овалу (Рис. 4, 1) чи квадрата із закругленими кутами, обрамлені подвійним обідком, виготовленим із багатшарового картону бежевого кольору (Рис. 4, 2) та тонованим чорним водонестійким пігментом. На обрамленні білою фарбою зазначені числа, які відповідають підписам на внутрішніх аркушах відкидних кришок футляра (Рис. 4, 3). Біля краю відбитків камей чорною тушшю зазначені музейні інвентарні номери.

Папір на корінці футляра фрагментарно втрачений. Під час попереднього лагодження корінець був укріплений (дубльований) білою бавовняною тканиною полотняного переплетення, поверх якої наклеєна смуга жовтуватого паперу (рН=6) (Рис. 1, 3).

При комплексному техніко-технологічному дослідженні фахівці "АРТ-ЛАБ" визначили, що корпус, основа для закріплення відбитків камей та корінець (Рис. 5, 1) футляра виготовлено з деревини листяної породи (липа), приблизний вік якої – 115–165 років⁵.

Картон відкидних кришок – машинного виробництва, виготовлений із суміші целюлозних волокон рослини походження: ганчір'я та деревної напівмаси (Рис. 5, 2), про що свідчать домішки лігніну. Наповнювачі – крейда, гіпс, каолін. Поверхня картону проклеєна тваринним клеєм. Дослідження в УФ-діапазоні показали, що картон не флуоресцює (не світиться), тобто має фіолетове забарвлення. На поверхні футляра помітні широкі мазки (ймовірно, сліди клею), що світяться блакитним кольором.

При дослідженні складу волокон зеленувато-бежевого паперу на корінці та корпусі футляра (Рис. 5, 5)

3 Anderson J. Enchantment of the Casts – Karl Morgenstern at the University of Tartu Art Museum (1803–1837) // *Baltic Journal of Art History*. – 2011. – Vol. 3. – P. 340–341.

4 Мармуровий папір, ебру – характерний для країн Сходу вид живопису, малюнок, створений на воді (або спеціальному розчині), обережно перенесений на папір чи іншу поверхню. Вважається, що ебру з'явився у XV ст. в Центральній Азії, столицею якої було м. Герат (нині – територія Афганістану). Більшість фахівців вважають цю назву похідною від перського "ebri" ("хмара"). "Мистецтвом хмар" у XV ст. називали мармурування у Персії і Туреччині, де цю техніку (за браком якісної дубленої шкіри) використовували палітурники та майстри в'язі. В Європі мармуровий папір виготовляли з XVI ст. Високого рівня ця техніка досягла у Франції в XVII ст., де декоративний папір для форзаців і кришок палітурок декорували мармуруванням олійною фарбою та клейстером із барвниками. Особливо популярною в Європі ця техніка стала в XVIII–XIX ст.

5 Приблизний вік деревини корінця та корпусу футляра встановлено згідно методики, наведеної у статті: Popescu C. M. et al. Degradation of lime wood painting supports: evaluation of changes in the structure of aged lime wood by different physico-chemical methods // *Journal of analytical and applied pyrolysis*. – 2007. – Vol. 79. – № 1. – P. 71–77. Ця методика базується на використанні результатів досліджень деревини методом ІЧ-спектроскопії. Описаний у статті метод ґрунтується на аналізі зсувів та інтенсивностей характеристичних смуг складових деревини – лігніна й целюлози. Завдяки порівнянню ІЧ-спектрів деревини липи та еталонних зрізів XVII–XX ст. із власної бази БНТЕ "АРТ-ЛАБ" зроблено висновок про те, що вік деревини становить 115–165 років.

з'ясовано, що його виготовлено із сировини рослинного походження (за мікроскопічними дослідженнями – з ганчір'я) з додаванням деревної напівмаси та наповнювачів – крейди й гіпсу. Виявлені в його складі мікродомішки калію та марганцю типові для паперу другої пол. XIX ст.⁶. Зеленовато-бежевий папір тонований фарбою, у складі якої містяться вохра, чорний пігмент Ivory black (палена кістка); коричневий папір тонований вохрою (Рис. 5, 6). Поверхня паперів проклеєна тваринним клеєм. Папір, використаний при виготовленні футляра, в УФ-світлі має тьмяно-бузкове забарвлення, характерне для паперу другої пол. XIX ст.⁷

При виготовленні синього паперу (Рис. 5, 3, 4) здебільшого використана деревна напівмаса з додаванням волокна рослинного походження, про що свідчить наявність значної кількості лігніну; наповнювачами є крейда, гіпс і каолін⁸. Поверхня паперу проклеєна тваринним клеєм. Для тонування поверхні паперу використано синій пігмент – берлінська лазур на клеї тваринного походження. Папір наклеєний на корпус футляра за допомогою декстрину.

Папір із написами виготовлений із сировини рослинного походження – ганчір'я з додаванням деревної напівмаси, що підтверджено мікроскопічними дослідженнями та наявністю лігніну; наповнювачами паперу є крейда та гіпс. Поверхня паперу проклеєна тваринним клеєм.

Однаковий папір на сторонах і корінці футляра свідчить про те, що корінець є оригінальним. У його центральній частині простежуються ледь помітні лінії, ймовірно, залишки напису. З метою виявлення прихованих написів корінець був досліджений методом ІЧ-рефлектографії за допомогою модифікованого для зйомки в ІЧ-спектрі цифрового дзеркального фотоапарата Canon XSi, обладнаного фільтром "B+W 093 F-Pro IR" (830 нм). У центральній частині корінця наявні залишки напису, який не прочитується, виконаного, ймовірно, латинськими літерами. При дослідженні проби фарби з корінця методом оптичної мікроскопії встановлено, що напис зроблено напівпрозорим коричневим чорнилом, ймовірно, залізо-галовим⁹.

Папір, використаний під час ремонту корінця футляра, виготовлений із рослинного волокна, переважно з деревної целюлози, про що свідчить наявність лігніну¹⁰. У складі паперу міститься титанове білило, яке використовується у паперовій промисловості з 1930-х рр.¹¹, однак діоксид титану як наповнювач є типовішим для паперу, виготовленого в другій пол. XX ст.¹². Бавовняна тканина кріпиться до корінця футляра за допомогою клею "Момент". Білий папір на корінець наклеєний полівінілацетатним клеєм (ПВА).

При дослідженні методами РФА та ІЧ-спектроскопії проби чорнил залишків напису на корінці та чорнил тексту маркування (нумерації та назви камей) виявлено, що написи виконані залізогаловим чорнилом¹³ на клеї тваринного походження¹⁴. В УФ-світлі текст має типове яскраво-фіолетове забарвлення¹⁵.

6 *Сурро С.* Новые данные об исследовании бумаг XX века // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. III науч. конф. 25 ноября – 27 ноября 1997. Москва. Материалы. – М., 1998. – С. 199–200; *Андріанова О., Бискулова С., Фесенко О.* Дослідження паперу сучасними методами неdestructивного аналізу та визначення часу його виробництва // Вісник Львівського університету. Серія хімічна. – 2016. – Вип. 57. – Ч. 1. – С. 214–215.

7 *Бурцева Э.* Исследование бумаги под микроскопом в ультрафиолетовых лучах // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. VI науч. конф. Материалы 2000. – М., 2002. – С. 179–186.

8 *Иванов Г., Фляте Д.* Старение бумаги (обзор). – М., 1971. – С. 4; *Есипова В.* Бумага как исторический источник (по материалам Западной Сибири XVII–XVIII вв.). – Томск, 2003. – С. 77; *Андріанова О., Бискулова С., Фесенко О.* Дослідження паперу... – С. 213–214.

9 Залізогалове чорнило застосовували для письма з раннього середньовіччя. Для виготовлення таких чорнил використовували нарости на листі дуба – "дубові горішки", або гали. З них вичавлювали сік, додаючи у певних пропорціях залізний купорос, гвоздику, бертолетову сіль, аравійську камідь і оцет. Для зв'язування та згущення чорнил використовували гуміарабік або декстрин. Гали містять багато танінів, які дають із солями тривалентного заліза комплекс, забарвлений у майже чорний колір. Готове чорнило витримували на світлі 10–12 днів, після чого воно набувало темнішого кольору. Залізогалове чорнило світлостійке й добре зв'язується з папером, але через значну кислотність згубно впливає на папір. В кін. XIX ст. дорогі природні барвники в чорнилі почали замінювати синтетичними, які вирізнялися високими забарвлювальними властивостями. На їхній основі винайшли анілінове чорнило, що мало низку переваг та витіснило з ужитку залізогалове чорнило.

10 *Андріанова О., Бискулова С., Фесенко О.* Дослідження паперу... – С. 213–214.

11 *Artists' Pigments. A Handbook of Their History and Characteristics / National Gallery of Art, Washington.* – Vol. 3. – New York; Oxford, 1997. – P. 304.

12 *Андріанова О., Бискулова С., Фесенко О.* Дослідження паперу... – С. 216.

13 *Ревенко А., Ревенко В.* Применение рентгеноспектрального метода анализа для исследования материалов культурного наследия (Обзор) // Методы и объекты химического анализа. – 2007. – Т. 2. – №. 1. – С. 17–18; *Stuart B.* Analytical techniques in materials conservation. – Chichester, England, 2007. – P. 32.

14 *Harvey R., Mahard M.* The preservation management handbook: a 21st-century guide for libraries, archives, and museums. – New York, 2014. – 400 p.

15 *Craddock P.* Scientific investigation of copies, fakes and forgeries. – Oxford, 2009. – P. 324.

Дослідження складу відбитків камей методами оптичної мікроскопії, РФА та ІЧ-спектроскопії виявило, що їх виготовлено із дрібнозернистого матеріалу – гіпсу (сульфат кальцію) (Рис. 4, 2). Камей кріпляться до корпусу футляра клеєм тваринного походження (осетровий клей). Під час попереднього ремонту для закріплення деяких камей використано клей “Момент”. Папір обідків камей вироблений із рослинної сировини (ганчір’я); його поверхня проклеєна тваринним клеєм. Виявлені у складі паперу мікродомішки калію типові для паперу, виготовленого в другій пол. ХІХ ст.¹⁶. Поверхня обідків тонована фарбою на основі чорного пігменту Ivory black (палена кістка). Відбитки камей в УФ-променях мають бузкове забарвлення (не флуоресціюють), що є типовим для виробів із гіпсу¹⁷.

Стан збереженості пам’ятки визначений як незадовільний. Предмет має загальне пилове забруднення. Картон кришок та обідків відбитків камей, папір – пересушені, ламкі, мають рівень рН у діапазоні 5,5–6. Спостерігається різноманітне забруднення: цупкі плями, патьоки водостійкого та водорозчинного клеїв, крізні плями темного кольору невідомого походження; сліди від синьої кулькової ручки, графітного та червоного олівців, фіолетових чорнил; ділянки знебарвлення; плями сірого кольору, гіпсу, чорного та червоного пігментів; крізні патьоки жовто-коричневого кольору, пожовтіння паперу, локальні патьоки синьої фарби, сліди екскрементів та хітину комах (Рис. 6).

Паперові матеріали також мають численні механічні пошкодження: локальне витончення паперу, потертості поверхні; розшарування картону та декорованого паперу; подряпини (Рис. 7); зроблені комахами отвори, проколи (Рис. 8); деформації, набухання та короблення картону; численні втрати та розриви паперу; зриви паперу в місцях втрат відбитків камей; втрати основи та фарбового шару; відшарування паперу від дерев’яної основи.

Відбитки камей мають різноманітне забруднення: загальне пилове, сліди екскрементів та хітину комах, цупкі плями клею “Момент”; є плями невідомого походження та чорної туші. Механічними пошкодженнями є втрати, тріщини, подряпини, сколювання та осипання зображень відбитків камей. Картон обідків камей запилений, пересушений, жорсткий, ламкий, місцями розклеюється, має локальне розпушування країв, подряпини, зриви, втрати фарбового шару; внаслідок нестійкості пігментів до води подекуди чорна фарба перелиняла на синій папір.

Домішки лігніну у папері та картоні, використаних у оздобленні футляра, значно прискорюють їх старіння та руйнацію. Внаслідок пересихання клейових речовин простежується слабкий зв’язок паперової основи з фарбовим шаром. Папір та картон мають зміни фізико-хімічних властивостей (пожовтіння основи, ламкість, крихкість), які є результатом кислотної гідролітичної деструкції волокон целюлози. Хімічне старіння паперу є наслідком недосконалої технології його виготовлення та впливу навколишнього середовища.

Різнманітні механічні пошкодження та забруднення зумовлені використанням та незадовільними умовами зберігання пам’ятки до того, як вона потрапила до фондів музею.

Експонат потребує комплексної реставрації. При розробці методики та проведенні реставраційно-консерваційних заходів слід урахувати, що футляр виготовлений із різних матеріалів, а тому є необхідним залучення до реставрації спеціалістів відповідних напрямків.

Сукупність даних, отриманих завдяки дослідженням (світіння паперу в УФ-світлі, неорганічний та волокнистий склад картону та паперів, використаних при виробництві футляра, застосування залізоголового чорнила, а також старіння деревини корінця та корпусу футляра), свідчать про те, що футляр для зберігання камей був створений у другій пол. ХІХ ст. В другій пол. ХХ ст. сталося втручання з метою лагодження предмету, про що свідчить використання сучасних видів клею (“Момент” та ПВА) та неорганічний склад паперу на корінці футляра.

Таким чином, комплексне дослідження набору відбитків камей із зібрання НМІУ дозволило захарувати його до пам’ятних колекцій для мандрівників, які здійснювали освітню подорож Європою (Гранд Тур), і визначити дату виготовлення зібрання другою пол. ХІХ ст. Аналіз стану збереженості допоміг з’ясувати основні напрямки майбутньої реставрації пам’ятки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андріанова О., Бискулова С., Фесенко О. Дослідження паперу сучасними методами неструктивного аналізу та визначення часу його виробництва // Вісник Львівського університету. Серія хімічна. – 2016. – Вип. 57. – Ч. 1. – С. 212–218.

2. Бурцева Э. Исследование бумаги под микроскопом в ультрафиолетовых лучах // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. VI научная конференция [27–30 ноября 2000 г., Государственная Третьяковская галерея]. Материалы 2000 / Государственная Третьяковская галерея, объединение Магnum

16 *Supro S.* Новые данные... – С. 99–100; Андріанова О., Бискулова С., Фесенко О. Дослідження паперу... – С. 214–215.

17 *Gardner H., Sward G.* Paint Testing Manual. Physical and chemical examination of paints, varnishes, lacquers, and colors. – Philadelphia, 1972. – P. 162.

АРС. – Москва: Магнум АРС, 2002. – С. 179–186.

3. *Есипова В.* Бумага как исторический источник (по материалам Западной Сибири XVII–XVIII вв.) / Под ред. д. истор. наук А. Н. Жеравиной. – Томск: Издательство Томского университета, 2003. – 292 с.

4. *Иванов Г., Фляте Д.* Старение бумаги. Обзор / Всесоюзный научно-исследовательский и проектный институт экономики и организации управления производством и информации по лесной, целлюлозно-бумажной и деревообрабатывающей промышленности. – Москва: Лесная промышленность, 1971. – 27 с.

5. *Ревенко А., Ревенко В.* Применение рентгеноспектрального метода анализа для исследования материалов культурного наследия (Обзор) // Методы и объекты химического анализа. – 2007. – Т. 2. – № 1. – С. 4–29.

6. *Syrro S.* Новые данные об исследовании бумаг XX века // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. III научная конференция. 25 ноября – 27 ноября 1997, Москва. Материалы. – Москва: Изд. объединения Магнум Арс, 1998. – С. 199–201.

7. *Хомчик М., Сорокіна С.* Відбитки античних камей XVIII ст. у зібранні Національного музею історії України // Археологія. – 2008. – № 1. – С. 54–59.

8. *Хомчик М., Сорокіна С., Гаврилюк О., Біскулова О., Адріанова О.* Дактиліотека дрезденського майстра Філіпа Даніеля Ліпперта (1702–1785) у зібранні Національного музею історії України // Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць. – Вип. 30 / НАН України, УТОПІК, Центр пам'яткознавства. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2016. – С. 143–157.

9. *Anderson J.* Enchantment of the Casts – Karl Morgenstern at the University of Tartu Art Museum (1803–1837) // *Baltic Journal of Art History.* – 2011. – Volume 3. – P. 329–348.

10. *Artists' Pigments. A Handbook of Their History and Characteristics / ed. FitzHugh E. W. / National Gallery of Art, Washington / Distributed for the National Gallery of Art, Washington by Oxford University Press, New York; Oxford. – Vol. 3. – 1997. – 364 p.*

11. *Craddock P. (ed.)* Scientific investigation of copies, fakes and forgeries. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 2009. – 640 p.

12. *Gardner H., Sward G.* Paint Testing Manual. Physical and chemical examination of paints, varnishes, lacquers, and colors. 13th ed. – Philadelphia: American Society for Testing and Materials, 1972. – 599 p.

13. *Harvey R., Mahard M.* The preservation management handbook: a 21st-century guide for libraries, archives, and museums. – New York: Rowman & Littlefield, 2014. – 400 p.

14. *Popescu C. et al.* Degradation of lime wood painting supports: evaluation of changes in the structure of aged lime wood by different physico-chemical methods // *Journal of analytical and applied pyrolysis.* – 2007. – Vol. 79. – № 1. – P. 71–77.

15. *Stuart B.* Analytical techniques in materials conservation. – Chichester, England: John Wiley & Sons, 2007. – 444 p.

16. *Wagner C., Seidmann G.* A Munificent Gift: cast collections of gem impressions from the Sir Henry Wellcome Trust // *Plaster Casts. Making, Collecting and Displaying from Classical Antiquity to the Present / Edited by Rune Frederiksen and Eckart Marchand (Series: Transformationen der Antike, book 18).* – Berlin: Walter De Gruyter, 2010. – P. 451–464.

REFERENCES

1. *Andrianova O., Byskulova S., Fesenko O.* Doslidzhennia paperu suchasnymy metodamy nedestruktyvnoho analizu ta vyznachennia chasu yoho vyrobnytstva // *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii khimichna.* – 2016. – Vyp. 57. – Ch. 1. – S. 212–218.

2. *Burtseva E.* Yssledovanye bumahy pod mykroskopom v ultrafioletovykh luchakh // *Ekspertyza y atributsiya proyzvedenyi yzobrazytelnogo yskusstva. VI nauchnaia konferentsiia [27–30 noiabria 2000 h., Hosudarstvennaia Tretiakovskaia halereiia]. Materyaly 2000 / Hosudarstvennaia Tretiakovskaia halereiia, ob'edynenye Mahnum ARS.* – Moskva: Mahnum ARS, 2002. – S. 179–186.;

3. *Esypova V.* Bumaha kak ystorycheskyi ystochnyk (po materyalam Zapadnoi Sybyry XVII–XVIII vv.) / Pod red. d. ystor. nauk A. N. Zheravynoi. – Tomsk: Yzdatelstvo Tomskoho unyversyteta, 2003. – 292 s.

4. *Yvanov H., Fliate D.* Starenie bumahy. Obzor / Vsesoiuznyi nauchno-yssledovatel'skyi y proektnyi ynstitut ekonomyky y orhanyzatsyy upravleniia proyzvodstvom y ynformatsyy po lesnoi, tselliulozno-bumazhnoi y derevoobrabatyvaiushchei promyshlennosti. – Moskva: Lesnaia promyshlennost, 1971. – 27 s.

5. *Revenko A., Revenko V.* Prymenenye renthenospektralnogo metoda analiza dlia yssledovaniia materyalov kulturnoho nasledyia (Obzor) // *Metody y ob'ekty khymycheskoho analiza.* – 2007. – T. 2. – № 1. – S. 4–29.

6. *Syrro S.* Novye dannye ob yssledovanny bumah XX veka // *Ekspertyza y atributsiya proyzvedenyi yzobrazytelnogo yskusstva. III nauchnaia konferentsiia. 25 noiabria – 27 noiabria 1997, Moskva. Materyaly.* – Moskva: Yzd. ob'edyneniia Mahnum Ars, 1998. – S. 199–201.

7. *Khomchik M., Sorokina S.* Vidbytky antychnykh kamei XVIII st. u zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy // *Arkheolohiia.* – 2008. – № 1. – S. 54–59.

8. *Khomchyk M., Sorokina S., Havryliuk O., Biskulova O., Adrianova O.* Daktylioteka drezdenskoho maistra Filipa Danielia Lipperta (1702–1785) u zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy // Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva: Zbirnyk naukovykh prats. – Vyp. 30 / NAN Ukrainy, UTOPIK, Tsentr pamiatkoznavstva. – Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, 2016. – S. 143–157.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Футляр у формі книги, бічні кришки і корінець.

Рис. 2. Внутрішня частина футляру з відбитками камеї і описом до них.

Рис. 3. Папір з внутрішньої сторони кришки з написами і розміткою олівцем.

Рис. 4. Гіпсові відбитки камеї, картонні обідки та написи на них.

Рис. 5. Макрофотографії матеріалів футляру: 1 – деревина; 2 – картон; 3, 4 – синій папір; 5 – зеленкуватий папір; 6 – мармуровий папір.

Рис. 6. Стан збереження пам'ятки: сліди життєдіяльності комах.

Рис. 7. Стан збереження пам'ятки: потертості і подряпини паперу.

Рис. 8. Стан збереження пам'ятки: проколи і отвори, зроблені комахами.

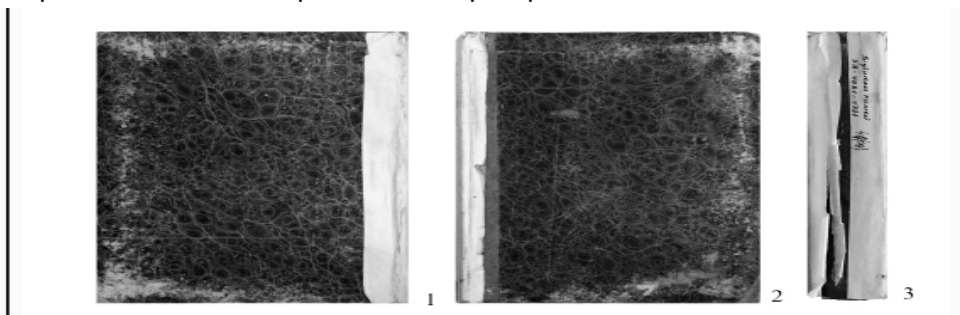

Рис. 1

Рис. 2

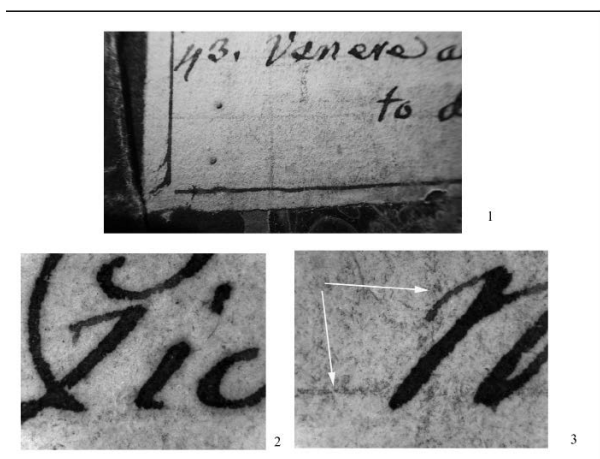

Рис. 3

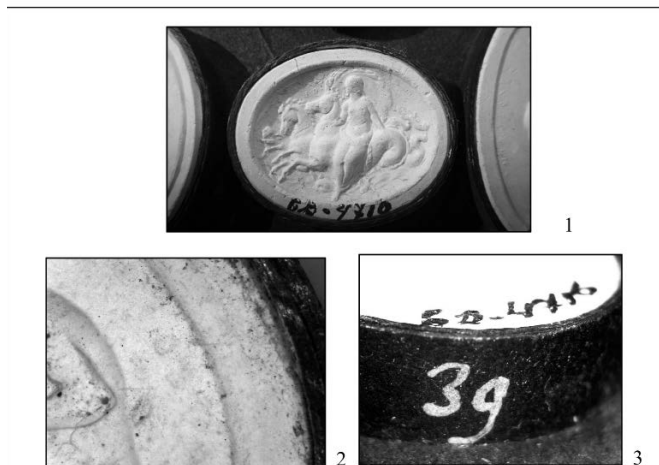

Рис. 4

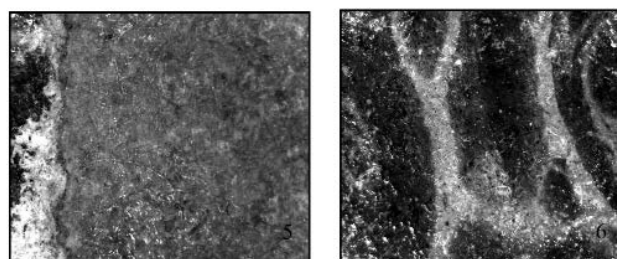
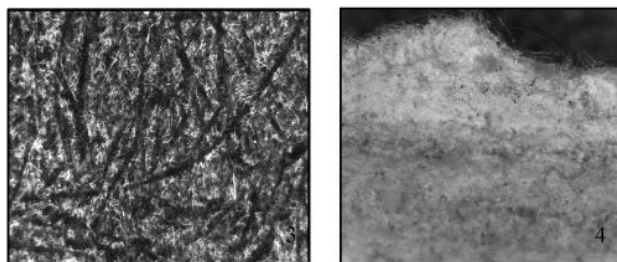
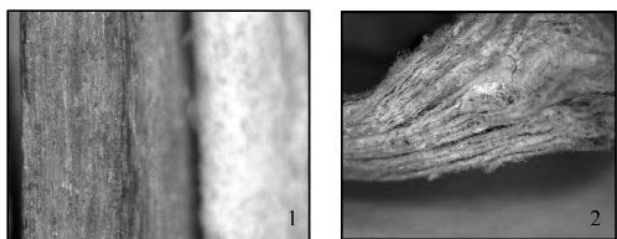

Рис. 5

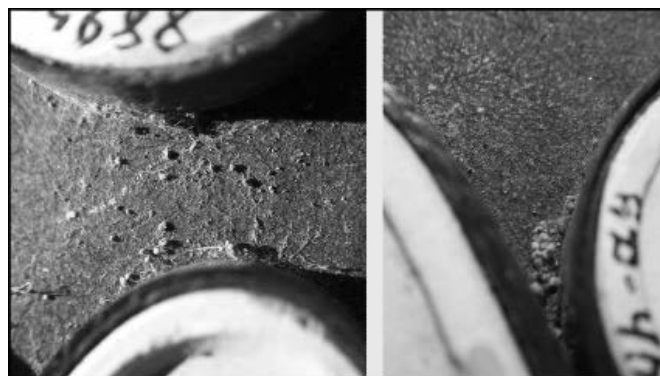

Рис. 6

Рис. 7

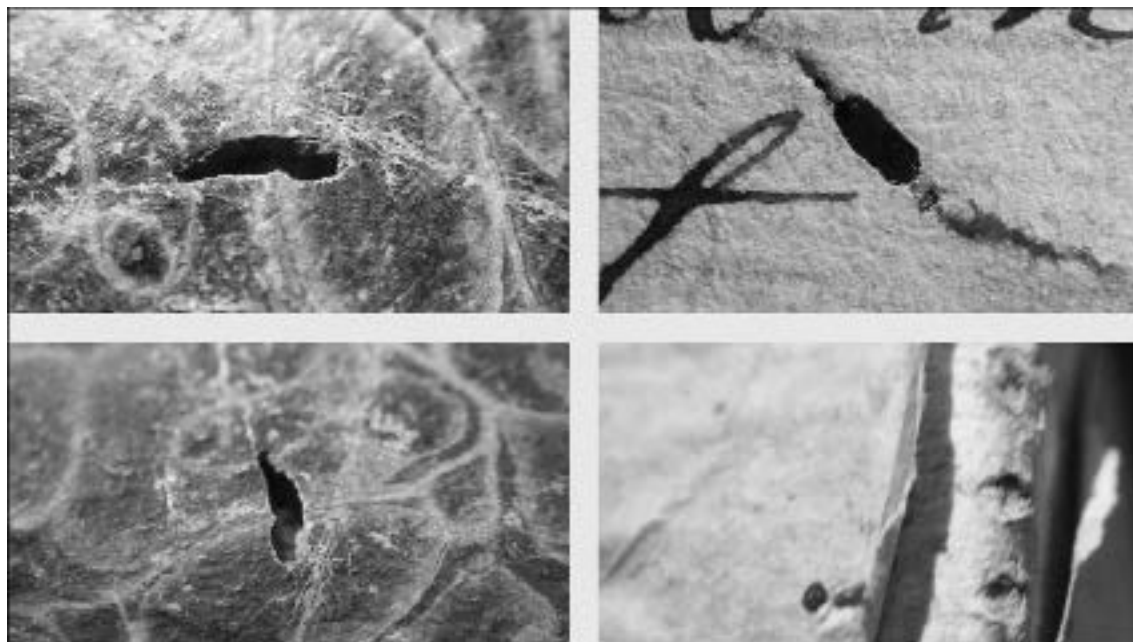

Рис. 8

УДК 069(1–4):94(477)+655.4:082] «1958–2016»

Купрієнко Сергій

кандидат історичних наук,
завідувач відділу науково-методичної роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
kuprienko@nmiu.com.ua

Kupriienko Serhii

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Head of the scientific methodical department,
National Museum of the Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ЗБІРНИКИ СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЙ ЗА 1958–2016 РР. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

PUBLISHING ACTIVITY OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE UKRAINIAN HISTORY: COLLECTED ARTICLES AND MATERIALS OF SCIENTIFIC CONFERENCES (1958–2016) AS A SOURCE OF MUSEUM STUDY IN UKRAINE

Анотація

Метою дослідження є аналіз двох видавничих проєктів НМІУ – збірників наукових статей за 1958–2016 рр. та збірників матеріалів наукових конференцій за 1993–2015 рр. з використанням герменевтичного методу. Було розроблено дві бази даних, в які вносилися інформація про основні теми, локації та час, що згадуються в статтях різних авторів (переважно працівників НМІУ). Основні теми статей були за родовими ознаками згруповані в абстрактні групи, що дало змогу визначити спрямованість досліджень за період існування видавничих проєктів. Визначено основні “прогалини” й “темні” плями у вивченні тем, локацій та часу. Наведено рекомендації для майбутніх дослідників, особливо тих, які вивчатимуть матеріали археологічних розкопок або музейні предмети, всебічно висвітлювати історію України, а її історичні періоди – більш рівномірно. Одним із практичних результатів дослідження стали відкриті онлайн бази даних з інформацією про більш як 1200 статей зі збірників НМІУ.

Ключові слова: Видавнича діяльність, НМІУ, база даних, збірники статей, матеріали наукових конференцій, історія України, музеєзнавство, археологія, мистецтво, політика, біографістика, музейна справа

Summary

The purpose of this research was to analyze two publishing projects of the National Museum of Ukrainian History namely collections of scientific articles (1958–2016) and materials of scientific conferences (1993–2015), using the hermeneutic method. Two databases were developed, in which was included information about the main topics, locations and time mentioned in articles of different authors (most of whom were the NMUH staff). The main specific topics of the articles were grouped into abstract groups, which allowed us to determine the actual direction of researches over a long period of the NMUH publishing projects' existence. The basic 'gaps' and 'dark' spots of themes, locations and time are determined. Recommendations for future researchers are given so that they pay attention to them, especially when studying archaeological excavations' materials or museum objects, in order to comprehensively cover the Ukrainian history and its historical periods more evenly. One of the practical results were open online databases with more than 1200 articles.

Key words: Publishing activity, NMUH, database, collected articles, materials of scientific conferences, the History of Ukraine, museology, archeology, art, politics, biography.

Після опрацювання матеріалів із бібліотеки Національного музею історії України (надалі – НМІУ), було з'ясовано, що видавнича діяльність музею мала кілька напрямів та проєктів: публікації збірників наукових статей і повідомлень НМІУ, публікації матеріалів наукових конференцій Музею історичних кошовностей України (надалі – МІКУ), публікації методичних розробок, публікації каталогів, фотоальбомів, путівників, монографій тощо. Для нашого дослідження було виокремлено видавничі проєкти, представлені у вигляді збірників статей та матеріалів наукових конференцій з 1958 р. (коли вийшов перший науковий збірник статей музею) по 2016 р. (частково за 2017 р.). Саме ці матеріали повною мірою відображують науковий доробок співробітників НМІУ, а тому можуть слугувати джерелом для вивчення музейної справи в Україні.

Об'єктом дослідження стала видавнича діяльність музею. Предметом дослідження – два видавничі

проекти: 1) збірники статей і матеріали наукових конференцій НМІУ за 1958–2016 рр., 2) збірники матеріалів наукових конференцій МІКУ (філіалу НМІУ) за 1993–2015 рр.

Оскільки раніше цілісний аналіз видавничої діяльності НМІУ не проводився і бібліографії з цього питання немає, зокрема, щодо досліджень окремих видавничих проектів, ми використали методи герменевтики та систематизації, завдяки яким вдалося зібрати необхідну статистичну та кількісну інформацію. Як одну з гіпотез, взяту за основу під час розробки баз даних (про них розмова піде далі), використано нашу гіпотезу “проблема – тема – локація – час”, точніше її скорочена форма “тема – локація – час”, суть якої описана в опублікованій нами статті¹.

Визначені загальні параметри видавничої діяльності НМІУ, до яких зараховано такі складові частини: 1) рік проведення конференції та дата публікації, 2) кількість обліково-видавничих аркушів, 3) кількість умовно-видавничих аркушів, 4) кількість сторінок, 5) тираж, 6) кількість статей, 7) кількість і відсоток україномовних статей, а також 8) кількість і відсоток статей, написаних співробітниками НМІУ (табл. 1. Загальні показники видань НМІУ за 1958–2017 рр.). Такі самі параметри були визначені і для філіалу музею – МІКУ².

У кожному новому виданні збільшувалася кількість сторінок і статей. Це – єдиний параметр, безперервність якого можна простежити. Кількість обліково-видавничих аркушів також збільшувалася, але маємо інформацію лише за деякі роки, що не дає можливості з’ясувати реальний обсяг матеріалу для всіх видань.

Рис. 1. Кількість сторінок та кількість статей у виданнях НМІУ за 1958–2017 рр.³

Як видно з табл. 1, середній відсоток україномовних статей зі збірників НМІУ становить 99,66%, що значно перевищує подібний показник із видань МІКУ⁴ та пояснюється різною політикою музею щодо використання української мови. Відсоток авторів статей – співробітників НМІУ в 1958–2016 рр. сягає в середньому 72,38%, а відсоток представників інших наукових установ – 30,42%. З 2000 р. в середньому до 80% авторів статей збірників НМІУ були самі науковці НМІУ.

1 Купрієнко С. А. Видавнича діяльність Національного музею історії України (збірники статей та матеріали наукових конференцій МІКУ за 1993–2015 рр.) в світлі гіпотези “Проблема-Тема-Локація-Час” // Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова): мат. Х Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2017. – С. 21–27.

2 Купрієнко С. А. Видавнича діяльність Національного музею історії України... – С. 24–25.

3 У бібліотеці НМІУ немає збірників за 1959 р. та 1997 р.

4 Купрієнко С. А. Видавнича діяльність Національного музею історії України... – С. 25.

Таблиця 1. Загальні показники видань НМІУ за 1958–2017 рр.

Рік видання	Обл.ви д.арн.	Ум.вид. арн.	Кіль-ть.ст ор.	Тираж	всї ого стат ей	Стат ті UA	UA%	Стат ті НМ ІУ	НМІУ%	Стат ті не-НМІ У	не-НМІУ%
1958	21,51	20,23	235	1500	17	17	100%	17	100%	0	0%
1961	7,26	7,58	148	2000	26	26	100%	3	12%	23	88%
1963	3,75	0,00	59	250	22	22	100%	10	45%	12	55%
1966	5,00	0,00	103	300	11	11	100%	3	27%	8	73%
1987	5,00	0,00	119	500	11	11	100%	6	55%	5	45%
1988	7,50	0,00	114	500	12	12	100%	7	58%	5	42%
1989	6,32	5,92	102	500	11	11	100%	11	100%	0	0%
1990	5,00	0,00	120	500	12	12	100%	12	100%	0	0%
1991	7,54	13,12	165	500	15	15	100%	2	13%	13	87%
1992	6,15	0,00	155	500	14	14	100%	5	36%	9	64%
1994	0,00	0,00	90	№N	10	10	100%	10	100%	0	0%
1995	10,60	11,15	192	150	15	15	100%	15	100%	0	0%
1997	0,00	0,00	NaN	NaN	0	0	NaN	0	NaN	0	NaN
1998	0,00	0,00	142	NaN	14	14	100%	14	100%	0	0%
1998	0,00	0,00	190	NaN	22	22	100%	21	95%	1	5%
1999	0,00	0,00	100	NaN	12	12	100%	10	83%	2	17%
1999	0,00	0,00	130	NaN	112	103	92%	43	38%	69	62%
2000	0,00	0,00	194	NaN	17	17	100%	6	35%	11	65%
2003	0,00	0,00	198	NaN	25	25	100%	25	100%	0	0%
2004	0,00	0,00	302	NaN	40	40	100%	34	85%	6	15%
2007	0,00	0,00	180	NaN	19	19	100%	17	89%	2	11%
2009	0,00	0,00	260	150	19	19	100%	19	100%	0	0%
2009	17,65	18,13	272	200	27	27	100%	21	78%	6	22%
2009	11,94	12,27	184	200	15	15	100%	15	100%	0	0%
2010	10,56	10,67	160	300	14	14	100%	7	50%	7	50%
2011	20,36	23,50	376	700	31	31	100%	31	100%	0	0%
2011	23,23	23,47	352	1000	27	27	100%	25	93%	2	7%
2016	0,00	18,35	315	55	45	45	100%	4	90%	41	91%
2016	0,00	17,20	295	55	44	43	98%	20	45%	24	55%
2017	33,85	0,00	480	12	57	57	100%	41	72%	16	28%
Разом	203,26	181,61	5737	9672	716	706		454		262	
Середнє				484			99,66%		72,38%		30,41%

Проте в контексті гіпотези "проблема – тема – локація – час" нам довелося по-новому розглянути методологічні і теоретичні питання, які потребували нових підходів для свого вирішення. Коротко саму гіпотезу можна сформулювати так: конкретна локація, конкретний час і будь-яка конкретна тема пов'язані між собою:

- історична тема – завжди локальна і термінальна;
- час – завжди тематичний і локальний;
- простір – завжди тематичний і термінальний.

У минулому не існує:

- 1) теми – без простору і без часу;
- 2) часу – без теми і локації;
- 3) локації – без теми і часу.

Відповідно, нам для цього було необхідно: 1) зробити перелік згадуваних у наукових дослідженнях у збірниках статей основних тем; 2) прив'язати основні теми наукових досліджень та редакційного матеріалу до географічних локацій; 3) прив'язати теми і локації до окремих дат (тисячоліття, століття, десятиліття, роки) (рис. 2).

Тема-Локація-Час

Рис. 2. Приклад основних даних, що збиралися, відповідно до гіпотези “тема – локація – час”

Одним із результатів нашого дослідження стала розробка двох відкритих онлайн баз даних: а) статей зі збірників НМІУ (659 за 1958–2016 рр.)⁵ та б) матеріалів конференцій МІКУ (606 статей за 1993–2015 рр.)⁶. Обидві бази даних розроблені і створені нами для користування як співробітниками НМІУ, так і для широкого загалу. Паралельно було оцифровано всі збірники статей і матеріалів наукових конференцій, включені до цих баз даних^{7,8}. Це, зокрема, має сприяти популяризації серед наукової спільноти опублікованих видань НМІУ, які виходили переважно невеликим накладом. Бібліографічні дані всіх статей були додані нами до наукометричної бази Google Scholar, що також сприятиме поширенню наукового доробку музею серед наукової спільноти.

Аналіз видавничої діяльності МІКУ (проекту 1993–2015 рр.) засвідчив, що автори досліджували доволі велику кількість (363) основних тем. Оскільки всі їх навести в нашій статті не має можливості, ми обмежилися вибіркою перших 20 конкретних тем (табл. 2, курсивом позначено теми, наявні й у збірниках НМІУ), що згадуються в статтях, і з яких видно, що основна увага дослідників зосереджувалася на ювелірних виробках і ювелірній справі, прикрасах, питаннях іконографії, релігії та храмового начиння або предметів культу тощо; багато досліджень, присвячених скіфам. З одного боку, зосередженість на цих темах обумовлена темами конференцій, які проводив МІКУ, з другого – наявними музейними колекціями НМІУ та інших музеїв, а також – сформованими науковими школами, напр., київських скіфологів.

Таблиця 2. Видавнича діяльність МІКУ (1993–2015) за конкретними темами статей (вибірка перших 20 із 363 тем)

Тема	Кількість
ювелірні вироби	253
Скіфи	142
<i>Прикраси</i>	128
Іконографія	89
МІКУ	88
Кургани	85

5 Купрієнко С. А. База даних “Видання НМІУ (1958–2017)” зі статтями зі збірників статей / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://airtable.com/shrC2Q8q51JbuwNPe> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

6 Купрієнко С. А. База даних “Видання МІКУ (1993–2015)” зі статтями зі збірників матеріалів конференцій / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://airtable.com/shrGQdSC4Ej3MSRI6> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

7 Купрієнко С. А. База даних опублікованих книг “Видання НМІУ (1958–2017)” / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://airtable.com/shrkfDlz7s9kzJpdy> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

8 Купрієнко С. А. База даних опублікованих книг “Видання МІКУ (1993–2015)” / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://airtable.com/shrpcaWlwJIS7hOFh> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

храмове начиння	77
Релігія	76
Мистецтво	70
Міфологія	66
<i>Християнство</i>	65
історія костюму	61
Поховання	61
<i>Посуд</i>	60
ювелірна справа	57
вироби з металів	53
<i>Біографія</i>	48
<i>Русь</i>	37
Тварини	37
Символіка	35

В аналогічний спосіб було визначено згадувані у статтях зі збірників НМІУ конкретні теми, діапазон яких є ширшим та кількісно більшим (928) (табл. 3, курсивом позначено теми, висвітлені також у збірниках МІКУ). Як бачимо, основні конкретні теми – сам НМІУ, його історія і колекції, біографічні статті, матеріали археологічних розкопок, архівні документи, музейні фонди, різноманітні статистичні дані тощо. Прикметно, що за часів радянського режиму в Україні збірники статей використовували для поширення комуністичної пропаганди. Теми зі збірників НМІУ іноді збігаються з темами зі збірників МІКУ, однак мають різні кількісні показники; отже, можна говорити про різну спрямованість обох видавничих проєктів.

Таблиця 3. Видавнича діяльність НМІУ (1958–2016) за конкретними темами статей (вибірка перших 20 із 928 тем)

Тема	Кількість
НМІУ	338
<i>Біографія</i>	113
Кераміка	95
<i>Посуд</i>	93
музейна колекція	86
архівні документи	76
музейна експозиція	72
статистика	57
історія музею	54
археологічні дослідження	52
<i>християнство</i>	52
музейні фонди	51
<i>Русь</i>	51
<i>прикраси</i>	50
пропаганда	47
зброя	46
трипільська культура	46
історія археології	43
нумізматика	43
військова історія	42

Оскільки конкретних тем виявилось багато, деякі теми статей зі збірників МІКУ, якщо вони мали спільні родові ознаки, було об'єднано в абстрактні групи (рис. 3; перші 20 груп представлено в табл. 4, *курсивом* позначено теми, які НЕ зустрічаються у збірниках НМІУ), які дають можливість зрозуміти, що саме вивчали науковці, розвідки яких публікували у збірниках МІКУ. Найбільше статей присвячено: різновидам виготовлених людиною предметів (16,56% статей); темам, пов'язаним із релігійним життям, віруваннями, храмами та їхньою діяльністю, культом тощо (10,96%); методам і способам досліджень (7%); етносам, етнічним групам, націям та національностям, мовним групам (7%); власне музеям і їхній історії (6,40%); питанням мистецтва (5,6%); історичним наукам, історичним дисциплінам та історії конкретної науки (5,6%); археології та її історії, археологічним розкопкам і дослідженням (5,2%) тощо. Деякі теми з перших 20 абстрактних груп зі збірників МІКУ не збігаються з темами, об'єднаними в абстрактні групи, зі збірників НМІУ. Рідкісними темами в збірниках МІКУ є: економіка та економічні науки, міська історія, міжнародні організації, демографія, театр і театральне мистецтво, держуправління, право і законодавство, соціальні комунікації, медицина, культурологія, бібліографія, торговельна діяльність, транспорт, час, вимірювання часу та календар, державні фінанси, політика, сільськогосподарська діяльність. На нашу думку, дослідникам слід звернути увагу на них.

Рис. 3. Видавнича діяльність МІКУ (1993–2015) за темами, об'єднаними в абстрактні групи

Таблиця 4. Видавнича діяльність МІКУ (1993–2015) за темами, об'єднаними в абстрактні групи (перші 20)

Теми, об'єднані в абстрактні групи	Кількість	Відсоток
різновид предмета, виготовленого людиною	497	16,56%
релігійне життя, вірування, храми, їхня діяльність тощо	329	10,96%
методи та способи досліджень	210	7,00%
<i>етнос, національність, мовна група</i>	210	7,00%
музей	192	6,40%
мистецтво	168	5,60%
історичні науки, історична дисципліна або історія якоїсь науки	168	5,60%
археологія	156	5,20%
зовнішній вигляд людини, одяг і прикраси	139	4,63%
спеціальні історичні дисципліни	96	3,20%
<i>будівництво</i>	92	3,06%
назви історичних державних утворень	75	2,50%
різновид ремесла, виробництва або технологія виробництва	72	2,40%
<i>міфологія</i>	66	2,20%
<i>біографістика</i>	66	2,20%
<i>ювелірна справа</i>	62	2,07%
музеєзнавство	61	2,03%
історія країни, держави або місцевості	59	1,97%
<i>соціологія, соціальні групи, відносини тощо</i>	44	1,47%
<i>фауна</i>	44	1,47%

В аналогічний спосіб об'єднано в абстрактні групи теми статей зі збірників НМІУ (рис. 4.; перші 20 таких груп представлено в табл. 5, *курсивом* позначено теми, які НЕ розглядалися також у збірниках МІКУ – С. К.). В цьому випадку коло тем інше, оскільки дослідники зосереджувалися на таких питаннях, як: музеєзнавство (9,30% статей); музей та їхня історія (8,41%); різновиди виготовлених людиною предметів (7,68%); археологія, її історія, розкопки, знахідки та дослідження (6,19%); методи і способи дослідження (4,73%); мистецтво (4,41%); історичні державні утворення (4,22%). Частими для збірників НМІУ, але не для МІКУ, є такі теми: політика; археологічні культури; різні матеріали; питання соціології, соціальних груп, відносин тощо; архівознавство; військова історія. Рідкісними темами в збірниках статей НМІУ є: ювелірна справа, міжнародні організації, медицина, спосіб життя, архітектура, культурологія, назва території, бібліографія, якість, стандартизація і сертифікація, час, вимірювання часу та календар, соціально-економічна історія, національна безпека, авіація, кінематографія, книгознавство, фізичні науки, надзвичайні ситуації, пошта. На нашу думку, ці теми потребують детальнішого вивчення.

Рис. 4. Видавнича діяльність НМІУ (1958–2016) за темами, об'єднаними в абстрактні групи

Таблиця 5. Видавнича діяльність НМІУ (1958–2016) за темами, об'єднаними в абстрактні групи (перші 20)

Теми, об'єднані в абстрактні групи	Кількість	Відсоток
Музеєзнавство	511	9,30%
Музей	462	8,41%
різновид предмета, виготовленого людиною	422	7,68%
Археологія	340	6,19%
методи та способи досліджень	260	4,73%
Мистецтво	242	4,41%
назви історичних державних утворень	232	4,22%
<i>Політика</i>	230	4,19%
історичні науки, історична дисципліна або історія якоїсь науки	218	3,97%
релігійне життя, вірування, храми, їхня діяльність та начиння	186	3,39%
спеціальні історичні дисципліни	166	3,02%
<i>археологічна культура</i>	154	2,80%
<i>Матеріал</i>	143	2,60%
історія країни, держави або місцевості	140	2,55%
Біографістика	139	2,53%
<i>соціологія, соціальні групи, відносини тощо</i>	126	2,29%
<i>Архівознавство</i>	120	2,18%
різновид ремесла, виробництва або технологія виробництва	113	2,06%
<i>військова історія</i>	98	1,78%
зовнішній вигляд людини, одяг і прикраси	77	1,40%

Окремо було підраховано ключові дати, яким присвячені статті зі збірників МІКУ. Загалом поширеним недоліком багатьох авторів є неконкретне датування (напр., лише століття або ж перша чи друга половина століття), не дуже конкретні датування (перша, з точністю до десятиліття, дата припадає на 500-ті рр. до н. е. та на 490-ті рр. н. е.; перша, з точністю до року, дата припадає на 1310 р., друга – на 1380 р., третя – на 1432 р.); рідкісне використання радіовуглецевого, дендрологічного та інших методів визначення дат. Датою, використаною у нашому аналізі, є та, у межах якої автор статті проводив своє дослідження. В одній статті таких дат може бути кілька. Наприклад, ми враховували дату, коли відбувалися описувані події або коли предмет побутував, та дату, коли предмет було знайдено або відбулася якась подія, як-от знайдення скарбу чи презентація виставки. Другорядні дати не враховувалися або об'єднувалися у вищі порядки (десятьки років, століття, тисячоліття тощо). Всі дати були об'єднані в умовні групи – тисячоліття та століття. Для нашого дослідження ми наводимо лише століття, оскільки вони більш наочно відображають прогалини в наукових пошуках авторів статей зі збірників МІКУ та НМІУ (рис. 5) та НМІУ (рис. 6). Стосовно тисячоліть ми наводимо лише кількісні показники для 5–2 тис. до н. е., оскільки для них рідко згадувалися більш точні датування. Приміром, у збірниках МІКУ про 5 тис. до н. е. – 8 згадок, 4 тис. до н. е. – 7 згадок, 3 тис. до н. е. – 1 згадка, 2 тис. до н. е. – 32 згадки. Для авторів статей МІКУ характерна увага до 7 ст. та 5–4 ст. до н. е. (панування скіфів), до 1–2-го ст. н. е., 7-го ст., 12–13 ст. (Русь), 17–18 ст. (розквіт козацької держави) та особливо до 19–20 ст. (бурхливий розвиток українських земель, урбанізація, національних рух) і 21 ст. Водночас є суттєві прогалини стосовно 8 ст. до н. е., 6 ст. до н. е., 2–1 ст. до н. е., 5–6 ст., 8–9 ст., 14–16 ст. Це свідчить про брак або замалу кількість музейних предметів і тогочасних колекцій (через знищення, втрату, вивезення культурних цінностей тощо), недостатню увагу дослідників до “темних” періодів і “незручних” тем, відсутність кваліфікованих спеціалістів, які б змогли дослідити означені теми. Це має привернути увагу нового покоління вчених до “темних” плям в історії України.

Рис. 5. Згадки про “умовно згруповані” століття зі збірників статей МІКУ (1993-2015)

Ситуація з датами зі статей у збірниках НМІУ дещо інша: про 5 тис. до н. е. – 9 згадок, 4 тис. до н. е. – 36 згадок (трипільська культура), 3 тис. до н. е. – 39 згадок (трипільська культура), 2 тис. до н. е. – 40 згадок. Автори статей приділили увагу 6–4 ст. до н. е., 1–5 ст. (зарубинецька, черняхівська культури тощо), 10–13 ст. (Русь), 16–18 ст. (козацтво), 19 ст. (демографічний вибух в Україні, швидка урбанізація, промислова революція), та особливо 20 ст. і 21 ст. Ґрунтуючись на темах досліджень, зрозумілим є переважання у статтях згадок (649) про 20 ст., адже це – час становлення української музейної справи, національного відродження, кардинальних політичних і суспільних змін, руйнівних війн, створення і розбудови незалежної України. Однак очевидними є прогалини в дослідженнях до 9 ст. до н. е. (до появи кіммерійців), 3–1 ст. до н. е., 6–9 ст. (розселення слов'ян), 14–15 ст. (Литовсько-польська доба). Відповідно, дослідникам (особливо археологам та музейникам) варто звернути увагу на ці “темні” періоди. Водночас варто зазначити, що науковцям НМІУ слід вивчати різні періоди української історії, а не лише 20 ст.

ЗГАДКИ ПРО "УМОВНО ЗГРУПОВАНІ" СТОЛІТТЯ ЗІ ЗБІРНИКІВ СТАТЕЙ НМІУ (1958-2016)

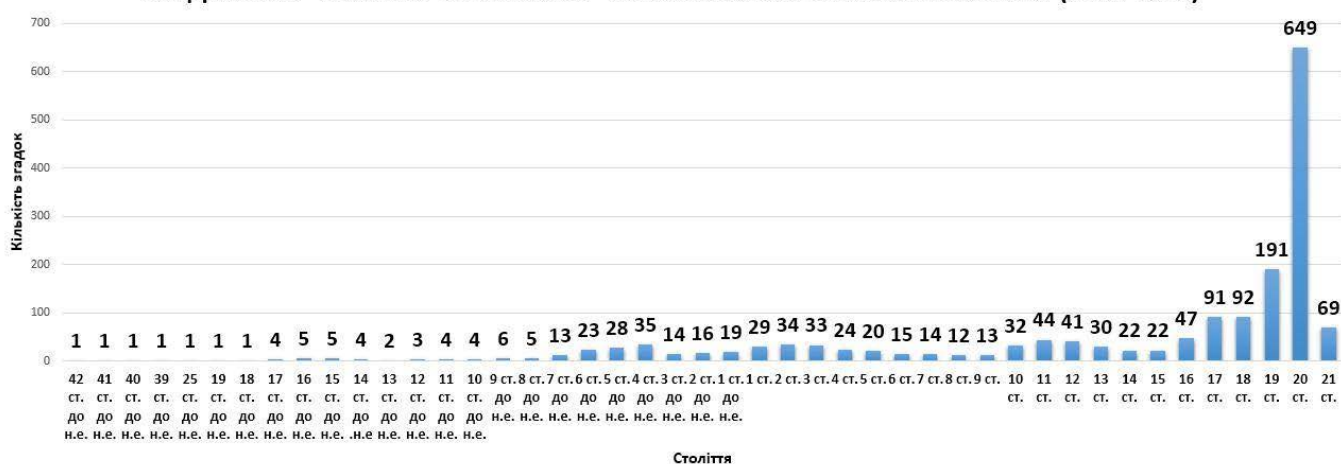

Рис. 6. Згадки про “умовно згруповані” століття зі збірників статей НМІУ (1958-2016)

Щоб проілюструвати, які основні локації згадуються в статтях зі збірників НМІУ, наводимо таблиці відомостей за географічними або історичними регіонами, континентами та країнами (табл. 6), географічними та історичними зонами України (табл. 7), областями (табл. 8), містами (табл. 9) і селами України (табл. 10). Але слід наголосити, що автори статей доволі недбало визначали локації, часто обмежуючись загальною локацією, напр. “Західна Європа”, або ж взагалі наводили локації, не пов’язані з територіально-адміністративним поділом, часто не вказуючи назви населених пунктів і їх належність до конкретної міськради, району, області тощо. За браком місця опускаємо локації, які згадуються в збірниках МКУ.

Цілком логічно, що основною згадуваною локацією є Україна (78,94% статей). Російська Федерація, Німеччина та Польща (разом – 9,84%) майже повністю обмежують географічне поле досліджень авторів статей. Це пов’язано із суттєвим історико-культурним впливом цих країн на Україну.

Таблиця 6. Згадки про основні локації в збірниках статей НМІУ: великі географічні або історичні регіони, континенти та країни

Країна, регіон	Кількість	Відсоток
Україна	787	78,94%
Російська Федерація	60	6,02%
Польща	19	1,91%
Німеччина	19	1,91%
Молдова	9	0,90%
Китай	7	0,70%
Румунія	6	0,60%
Болгарія	5	0,50%
США	5	0,50%
Швеція	5	0,50%
Білорусь	5	0,50%
Литва	6	0,60%
Нідерланди	4	0,40%
Чехія	5	0,50%
Австрія	5	0,50%
Греція	3	0,30%
Єгипет	3	0,30%
Західна Європа	3	0,30%
Латвія	5	0,50%
Туреччина	4	0,40%

Велика Британія	3	0,30%
Європа	2	0,20%
Іспанія	2	0,20%
Італія	2	0,20%
Канада	2	0,20%
Франція	2	0,20%
Угорщина	3	0,30%
Бельгія	2	0,20%
Ватикан	1	0,10%
Вірменія	1	0,10%
Грузія	1	0,10%
Естонія	1	0,10%
Ізраїль	1	0,10%
Індія	1	0,10%
Іран	1	0,10%
Японія	1	0,10%
Сирія	1	0,10%
Східна Європа	1	0,10%
Центральна Європа	1	0,10%
Швейцарія	1	0,10%
Шотландія	1	0,10%
Японія	1	0,10%
Загалом	997	100%

Щодо згадуваних географічних та історичних зон України, нам часто доводилося реконструювати або згрупувати неконкретні чи неточні локації, з огляду на надання авторами статей не зовсім точної назви для тієї чи іншої історичної зони України. Найбільше дослідників цікавили Північне Причорномор'я, Південна Україна і Середнє Подніпров'я (разом – 51,02% статей), де жили найбільші та найвідоміші етноси або ж існували найвизначніші держави минулого. Натомість більшої уваги потребують Карпати, Буковина, Північна і Східна Україна.

Таблиця 7. Згадки про основні локації в збірниках статей НМІУ: географічні та історичні зони України

Географічна або історична зона	Кількість	Відсоток
Північне Причорномор'я	12	24,49%
Південна Україна	7	14,29%
Середнє Подніпров'я	6	12,24%
Західна Україна	5	10,20%
Середнє Подністров'я	4	8,16%
Східна Україна	4	8,16%
Буковина	2	4,08%
Північна Україна	2	4,08%
Карпати	1	2,04%
Нижнє Подніпров'я	1	2,04%
Південне Побужжя	1	2,04%
Південно-Західна Україна	1	2,04%
Правобережна Україна	1	2,04%
Середнє Побужжя	1	2,04%
Центральна Україна	1	2,04%
Загалом	49	100%

Найбільше авторів статей цікавили Київ та Київська обл. (44,94%), що зумовлено як формуванням Києва як столиці України в ХХ–ХХІ ст., розміщенням у місті НМІУ та з непоганим археологічним вивченням цієї території. Найменша кількість згадок Донецької, Херсонської, Рівненської, Закарпатської та Тернопільської областей спричинена малою кількістю музейних предметів та колекцій із цих областей.

Таблиця 8. Згадки про основні локації в збірниках статей НМІУ: області України

Область	Кількість	Відсоток
Київська обл.	222	44,94%
Черкаська обл.	27	5,47%
АР Крим	21	4,25%
Миколаївська обл.	20	4,05%
Харківська обл.	16	3,24%
Одеська обл.	15	3,04%
Чернігівська обл.	15	3,04%
Вінницька обл.	13	2,63%
Дніпропетровська обл.	13	2,63%
Львівська обл.	11	2,23%
Луганська обл.	11	2,23%
Запорізька обл.	11	2,23%
Сумська обл.	11	2,23%
Чернівецька обл.	10	2,02%
Полтавська обл.	10	2,02%
Хмельницька обл.	10	2,02%
Волинська обл.	9	1,82%
Івано-Франківська обл.	9	1,82%
Кіровоградська обл.	9	1,82%
Житомирська обл.	8	1,62%
Донецька обл.	7	1,42%
Херсонська обл.	5	1,01%
Рівненська обл.	5	1,01%
Закарпатська обл.	3	0,61%
Тернопільська обл.	3	0,61%
Загалом	494	100%

Найбільш згадуваним у статтях є м. Київ (60,79% статей).

Таблиця 9. Згадки про основні локації в збірниках статей НМІУ: міста України

Місто	Кількість	Відсоток
м. Київ, Україна	169	60,79%
м. Харків Харківської обл.	13	4,68%
м. Львів Львівської обл.	11	3,96%
м. Одеса Одеської обл.	8	2,88%
м. Севастополь АР Крим Україна	7	2,52%
м. Запоріжжя Запорізької обл.	5	1,80%
м. Керч АР Крим	5	1,80%
м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.	3	1,08%
м. Білгород-Дністровський Одеської обл.	3	1,08%
м. Вишгород Вишгородського р-ну Київської обл.	3	1,08%
м. Дніпро Дніпропетровської обл.	3	1,08%
м. Житомир Житомирської обл.	3	1,08%

м. Миколаїв Миколаївської обл.	3	1,08%
м. Кам'янець-Подільський Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.	2	0,72%
м. Кам'янське Дніпропетровської обл.	2	0,72%
м. Кропивницький Кіровоградської обл.	2	0,72%
м. Луганськ Луганської обл.	2	0,72%
м. Ніжин Ніжинського р-ну Чернігівської обл.	2	0,72%
м. Суми Сумської обл.	2	0,72%
м. Бердянськ Бердянського р-ну Запорізької обл.	1	0,36%
м. Борзна Борзнянського р-ну Чернігівській обл.	1	0,36%
м. Вінниця Вінницької обл.	1	0,36%
м. Володимир-Волинський Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.	1	0,36%
м. Волочиск Волочиського р-ну Хмельницької обл.	1	0,36%
м. Донецьк Донецької обл.	1	0,36%
м. Канів Канівського р-ну Черкаської обл.	1	0,36%
м. Козелець Козелецького р-ну Чернігівської обл.	1	0,36%
м. Косів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.	1	0,36%
м. Кременець Кременецького р-ну Тернопільської обл.	1	0,36%
м. Кролевець Кролевецького р-ну Сумської обл.	1	0,36%
м. Лубни Лубенського р-ну Полтавської обл.	1	0,36%
м. Луцьк Волинської обл.	1	0,36%
м. Маріуполь Донецької обл.	1	0,36%
м. Нікополь Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.	1	0,36%
м. Новомиргород Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.	1	0,36%
м. Обухів Обухівського р-ну Київської обл.	1	0,36%
м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.	1	0,36%
м. Покров Дніпропетровської обл.	1	0,36%
м. Почаїв Кременецького р-ну Тернопільської обл.	1	0,36%
м. Рівне Рівненської обл.	1	0,36%
м. Святогірськ Слов'янської міської ради Донецької обл.	1	0,36%
м. Сімферополь АР Крим Україна	1	0,36%
м. Снятин Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.	1	0,36%
м. Старобільськ Старобільського р-ну Луганської обл.	1	0,36%
м. Черкаси Черкаської обл.	1	0,36%
м. Чернівці Чернівецької обл.	1	0,36%
м. Чернігів Чернігівської обл.	1	0,36%
м. Чорноморськ Одеської обл.	1	0,36%
м. Яготин Яготинського р-ну Київської обл.	1	0,36%
Загалом	278	100%

Найбільш згадуваним селом є Парутине Очаківського р-ну Миколаївської обл., де зведена визначна археологічна пам'ятка – давньогрецьке місто Ольвія, знахідки із розкопок якої перебувають у НМІУ. Не можемо не вказати на поширений недолік – автори статей вказують лише назви сіл або селищ, не зазначаючи інформації про район чи область, до яких вони належать. Наявність однакових назв сіл у різних областях України, або в одній і тій самій області ускладнювали ідентифікацію конкретної локації, як і наведення старої назви населеного пункту, без уточнення нинішньої адміністративно-територіальної належності.

Таблиця 10. Згадки про основні локації в збірниках статей НМІУ: села України

Село, селище міського типу	Кількість	Відсоток
с. Парутине Очаківського р-ну Миколаївської обл.	17	18,28%

с. Володимирівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.	5	5,38%
с. Долиняни Мурованокуріловецького р-ну Вінницької обл.	3	3,23%
с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.	3	3,23%
с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл.	3	3,23%
с. Автуничі Городнянського р-ну Чернігівської обл.	2	2,15%
с. Борисівка Іллінецького р-ну Вінницької обл.	2	2,15%
с. Волоське Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл.	2	2,15%
с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.	2	2,15%
с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл.	2	2,15%
с. Привільне Запорізького р-ну Запорізької обл.	2	2,15%
селище Качанівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.	2	2,15%
с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.	1	1,08%
с. Борщів Баришівського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Великі Лучки Мукачівського р-ну Закарпатської обл.	1	1,08%
с. Верем'я Обухівського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Вила Ярузькі Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.	1	1,08%
с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Волокитине Путивльського р-ну Сумської обл.	1	1,08%
с. Гвоздів Васильківського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Гребінки Васильківського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Дмитрівка Каховського р-ну Херсонської обл.	1	1,08%
с. Жорнів Дубнівського р-ну Рівненської обл.	1	1,08%
с. Жорнівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Квасове Берегівського р-ну Закарпатської обл.	1	1,08%
с. Келеберда Кременчуцького р-ну Полтавської обл.	1	1,08%
с. Кириківка Великописарівського р-ну Сумської обл.	1	1,08%
с. Королівка Борщівського р-ну Тернопільської обл.	1	1,08%
с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл.	1	1,08%
с. Липове Талалаївського р-ну Чернігівської обл.	1	1,08%
с. Лозівок Черкаського р-ну Черкаської обл.	1	1,08%
с. Мале Старосілля Смілянського р-ну Черкаської обл.	1	1,08%
с. Маліївці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.	1	1,08%
с. Низкиничі Іваничівського р-ну Волинської обл.	1	1,08%
с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Новоолександрівка Запорізького р-ну Запорізької обл.	1	1,08%
с. Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл.	1	1,08%
с. Пархомівці Краснокутського р-ну Харківської обл.	1	1,08%
с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.	1	1,08%
с. Пістинь Косівського р-ну Івано-Франківської обл.	1	1,08%
с. Плисків Погребищенського р-ну Вінницької обл.	1	1,08%
с. Райгород Кам'янського р-ну Черкаської обл.	1	1,08%
с. Роксолани Овідіопольського р-ну Одеської обл.	1	1,08%
с. Рославичі Васильківського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Семенівка Баришівського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Сколобів Хорошівського р-ну Житомирської обл.	1	1,08%
с. Скоробагатки Лохвицького р-ну Полтавської обл.	1	1,08%
с. Смяч Сновського р-ну Чернігівської обл.	1	1,08%
с. Старий Угринів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.	1	1,08%

с. Стрельники Ямпільського р-ну Вінницької обл.	1	1,08%
с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.	1	1,08%
с. Тараща Таращанського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.	1	1,08%
с. Усть-Кам'янка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.	1	1,08%
с. Шарки Рокитнянського р-ну Київської обл.	1	1,08%
смт Брусилів Брусилівського р-ну Житомирської обл.	1	1,08%
смт Сосниця Сосницького р-ну Чернігівської обл.	1	1,08%
смт Хорошів Хорошівського р-ну Житомирській обл.	1	1,08%
смт Ярмолинці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.	1	1,08%
Загалом	93	100%

У зв'язку із вищевикладеним у наступних дослідженнях ми плануємо розробити методичні рекомендації для науковців щодо використання оптимальних назв наукових статей на конкретно-історичну тематику, щоб уникнути низки проблем, зокрема, таких, як: відсутність у назвах статей згадок про локації та час, про які йдеться в середині статті, що, своєю чергою, може впливати на атрактивність статей, їх здатність "привабити" увагу дослідників. Також це впливає на релевантність результатів видачі пошуковими системами, якщо така стаття є в Інтернеті.

Підсумовуючи, можемо сказати, що два видавничі проекти НМІУ (збірники наукових статей НМІУ та збірники матеріалів наукових конференцій МІКУ) можна вважати джерелом вивчення музейної справи в Україні, адже їх аналіз:

- виявив головні напрями наукових пошуків авторів статей за тривалий період – 1958–2016 рр.;
- дав змогу визначити прогалини (що стосуються тем, локацій, часу) в цих дослідженнях;
- надав можливість визначити, на що саме варто звернути увагу вченим, щоб висвітлити раніше маловивчені теми, часи, локації;
- виявив методологічні проблеми історичних та конкретно-історичних загалом і музеєзнавчих досліджень зокрема, характерні для багатьох статей зі збірників НМІУ.

Варто наголосити, що наше дослідження може стати у пригоді при вивченні великих обсягів даних подібного характеру та слугувати прикладом для аналізу видавничих проектів інших наукових установ, якщо їх розглядати як джерела вивчення музейної справи. Це сприятиме якісному розумінню шляхів розвитку вітчизняної історичної науки і визначенню того, на чому слід зосередити свою увагу надалі. Адже "перекоси" чи "прогалини" у вивченні тем, локацій та часу можна виявити, лише обробивши великі обсяги даних.

Загалом варто зазначити, що тема видавничої діяльності НМІУ потребує подальшого вивчення, зважаючи на великий обсяг матеріалу і широкий спектр видавничої продукції, опублікованої за тривалий час існування музею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми фондової роботи музеїв: тематичний збірник наукових праць / Національний музей історії України. – Київ, 1988. – 114 с.
2. Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін.; Національний музей історії України. – Київ, 1992. – 156 с. – ISBN 5-7707-2120-0.
3. Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекцій Національного музею історії України: тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін.; Національний музей історії України. – Київ, 1995. – 192 с. – ISBN 5-7707-9467-4.
4. Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): тематичний збірник наукових праць / Редкол. Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін.; Національний музей історії України. – Київ: ТОВ "ІІІ, Лтд", 2000. – 194 с. – ISBN 966-95669-4-0.
5. Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження): тематичний збірник наукових праць / Національний музей історії України. – Київ: Такі справи, 2010. – 160 с. : іл. – ISBN 978-966-7208-62-2.
6. Деякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі: тематичний збірник наукових праць / Національний музей історії України. – Київ, 1990. – 120 с.
7. До 100-річчя Національного музею історії України: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв (1997 р.) / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін. – Київ, 1998. – 190 с.

– ISBN 966-95004-2-7.

8. До 100-річчя Національного музею історії України: 3 історії музею та його раритетів: тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін. – Київ: ТОВ “ІІІ, Лтд”, 1998. – 142 с. – ISBN 966-95004-5-1.

9. Дослідження старожитностей України: тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. Січень 1993 р. – Київ, 1993. – 46 с.

10. З досвіду роботи музеїв УРСР. Випуск 2. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1961. – 148 с.

11. Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін.; Державний історичний музей УРСР. – Київ: ДІМ УРСР, 1991. – 166 с. – ISBN 5-7707-1006-3.

12. *Купрієнко С. А.* База даних Видання МІКУ (1993–2015)” зі статтями зі збірників матеріалів конференцій / [Електронний ресурс]: Airtable. – Режим доступу: <https://airtable.com/shrGQdSC4Ej3MSRI6> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

13. *Купрієнко С. А.* База даних “Видання НМІУ (1958–2017)” зі статтями зі збірників статей / [Електронний ресурс]: Airtable. – Режим доступу: <https://airtable.com/shrC2Q8q51JbuwNPe> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

14. *Купрієнко С. А.* База даних опублікованих книг “Видання МІКУ (1993–2015)” / [Електронний ресурс]: Airtable. – Режим доступу: <https://airtable.com/shrpcaWlwJIS7hOFh> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

15. *Купрієнко С. А.* База даних опублікованих книг “Видання НМІУ (1958–2017)” / [Електронний ресурс]: Airtable. – Режим доступу: <https://airtable.com/shrkfDlz7s9kzJpdy> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

16. *Купрієнко С. А.* Видавнича діяльність Національного музею історії України (збірники статей та матеріали наукових конференцій МІКУ за 1993–2015 рр.) в світлі гіпотези “Проблема–Тема–Локація–Час” // Дні науки історичного факультету 2017 р. (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова): матеріали X Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Кол. авторів. – Київ, 2017. – С. 21–27. – ISBN 978-966-171-911-9.

17. Музей і сучасність: тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін.; Державний історичний музей УРСР. – Київ, 1989. – 102 с. – ISBN 5-7707-0045-9

18. Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи: матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції; Національний музей історії України. – Київ, 1999. – 130 с.

19. Музей та його зібрання (до 110-річчя заснування): тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. наук. ред.) та ін.; Національний музей історії України. – Київ, 2009. – 260 с. – ISBN 966-95004-5-1.

20. Музей та його колекції: тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. наук. ред.) та ін.; Національний музей історії України. – Київ, 2003. – 198 с.

21. Музейні читання: тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. Грудень 1993 р. – Київ, 1995. – 60 с.

22. Музейні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна. Музей історичних коштовностей України. 3 лютого 1998 р. – Київ, 1998. – 197 с.

23. Музейні читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття. Музей історичних коштовностей України. 16 лютого 1999 р. Музей історичних коштовностей України. – Київ, 1999. – 150 [116] с. – ISBN 966-95669-1-6.

24. Музейні читання: матеріали наукової конференції 2002–2003 рр. Музей історичних коштовностей України. – Київ, 2006. – 208 с.

25. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України, 5–6 грудня 2005 р. – Київ, 2006. – 202 с. – ISBN 966-96401-6-4.

26. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України, 11–13 грудня 2006 р. – Київ, 2007. – 318 с. – ISBN 978-966-96401-9-2.

27. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України, 12–14 листопада 2007 р. – Київ, 2008. – 260 с.

28. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України, 10–12 листопада 2008 р. – Київ, 2009. – 272 с. – ISBN 966-95004-5-1.

29. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України, 9–11 листопада 2009 р. – Київ, 2010. – 272 с.

30. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України, 15–17 листопада 2010 р. – Київ, 2011. – 354 с.

31. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей

історичних коштовностей України, 12–14 листопада 2011 р. – Київ, 2012. – 408 с.

32. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України, 14–16 листопада 2012 р. – Київ, 2013. – 378 с.

33. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України – філіал Національного музею історії України, 18–20 листопада 2013 р. – Київ, 2014. – 500 с.

34. Музейні читання: матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Музей історичних коштовностей України – філіал Національного музею історії України, 10–12 листопада 2014 р. – Київ: ТОВ “Фенікс”, 2015. – 372 с.

35. Музейні читання: матеріали наукової конференції. Музей історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України, 17–18 грудня 1996 р. – Київ, 1998. – 134 с. – ISBN 966-95669-2-4

36. Музейні читання: матеріали наукової конференції, 24 грудня 1999 р. Музей історичних коштовностей України. – Київ, 2000. – 178 с. – ISBN 966-95669-2-4.

37. Музейні читання: матеріали наукової конференції, грудень 2000 р. Музей історичних коштовностей України. – Київ, 2001. – 192 с.

38. Музейні читання: матеріали наукової конференції, грудень 2001 р. Музей історичних коштовностей України. – Київ, 2002. – 284 с.

39. Музейні читання: матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті видатного українського археолога і поета Б. М. Мозолевського (1936–1993 рр.). Музей історичних коштовностей України, лютий 1996 р. – Київ, 1996. – 44+6 с.

40. Музейні читання: тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України, грудень 1994 р. – Київ, 1996. – 44 с.

41. Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць: у двох частинах. Випуск 1. Частина перша / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Київ, 2016. – 316 с. – ISBN 978-617-7193-90-5. – <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/issue/view/2> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

42. Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць: у двох частинах. Випуск 1. Частина друга / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Київ, 2016. – 296 с. – ISBN 978-617-7193-98-1. – <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/issue/view/3> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

43. Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць. Випуск 2 / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Київ: Левада, 2017. – 480 с. – ISBN 978-617-7527-12-0. – <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/issue/view/1> (дата звернення: 20.01.2018). – Назва з екрана.

44. Національний музей історії України – скарбниця історичних пам’яток народу: тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. наук. ред.) та ін. – Київ, 2007. – 180 с.

45. Національний музей історії України – скарбниця історичної пам’яті українського народу: тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін. – Київ: ТОВ “ІІІ, Лтд”, 1999. – 100 с.: іл. – ISBN 966-95004-8-6.

46. Національний Музей історії України – скарбниця історичної пам’яті. – Київ, 1997.

47. Національний музей історії України: тематичний збірник наукових праць. – Київ: “Фенікс”, 2011. – 376 с.: іл. – ISBN 978-966-651-940-8.

48. Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття: тематичний збірник наукових праць. – Київ, 2004. – 302 с.

49. Національному музею історії України – 110: тематичний збірник наукових праць. Частина 2. – Київ: Такі справи, 2009. – 272 с.: іл. – ISBN 978-966-7208-51-6, ISBN 978-966-7208-53-0.

50. Національному музею історії України – 110: тематичний збірник наукових праць. Частина 1. – Київ: Такі справи, 2009. – 184 с.: іл. – ISBN 978-966-7208-51-6, ISBN 978-966-7208-52-3.

51. Нове в музеях України. – Київ, 1963 – 59 с.

52. Пам’ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України: тематичний збірник наукових праць. – Київ, 1993. – 84 с. – ISBN 5-7707-4262-3 (?).

53. Праці Київського Державного історичного музею. Випуск I. – Київ, 1958. – 236 с.

54. Проблеми вдосконалення експозиційної роботи з історії радянського суспільства в музеях Української РСР: тематичний збірник наукових праць / Державний історичний музей УРСР. – Київ, 1986. – 103 с.

55. Реліквії Великого Жовтня в експозиційній і масово-освітній роботі музеїв: тематичний збірник наукових праць / Державний історичний музей УРСР. – Київ, 1987. – 119 с.

56. Тематичний збірник наукових праць. 20 років незалежності України. 2011 р. / Національний музей історії України. – Київ: Такі справи, 2010 [2011]. – 352 с. – ISBN 978-966-7208-65-3.

57. Шляхи становлення Національного музею історії України: від першовитоків до сьогодення: тематичний

збірник наукових праць / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк (відп. ред.) та ін. – Київ, 1994. – 90 с. – ISBN 5-7707-6601-8.

REFERENCES

1. Aktualni problemy fondovoi roboty muzeiv. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv, 1988. – 114 s.
2. Arkheolohichni doslidzhennia, provedeni na terytorii Ukrainy protiahom 80-kh rokiv derzhavnymy orhanamy okhorony pamiatok ta muzeiamy respubliky: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidpovidalny redaktor) ta in. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 1992. – 156 s. – ISBN 5-7707-2120-0.
3. Vid pershovytokiv do sohodennia: iz istorii formuvannia kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidpovidalny redaktor) ta in. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 1995. – 192 s. – ISBN 5-7707-9467-4.
4. Vikentii Viacheslavovykh Khvoika ta yoho vnesok u vitchyznianu arkheolohiiu (do 150-richchia vid dnia narodzhennia): Tem. zb. nauk .pr. / Redkol. N. H. Kovtaniuk (vidp.red.) ta in. – Kyiv: TOV “III, Ltd”, 2000. – 194 s. – ISBN 966-95669-4-0.
5. Vikentii Viacheslavovykh Khvoika ta yoho vnesok u doslidzhennia davnoi istorii Ukrainy (do 160-richchia vid dnia narodzhennia): Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv: Taki spravy, 2010. – 160 s.: il. – ISBN 978-966-7208-62-2.
6. Deiaki osnovni napriamy vdoskonalennia diialnosti muzeiv na suchasnomu etapi. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv, 1990. – 120 s.
7. Do 100-richchia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj Mizhnarodnomu dniu muzeiv (1997 r.) / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidp. red.) ta in. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 1998. – 190 s. – ISBN 966-95004-2-7.
8. Do 100-richchia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: Z istorii muzeiu ta yoho rarytetiv : Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidp. red.) ta in. – Kyiv: TOV “III, Ltd”, 1998. – 142 s. – ISBN 966-95004-5-1.
9. Doslidzhennia starozhytnosti Ukrainy. Tezy dopovidei naukovoї konferentsii Muzeiu istorychnykh koshtovnosti Ukrainy – filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Sichen 1993 r. – Kyiv, 1993. – 46 s.
10. Z dosvidu roboty muzeiv URSR. Vypusk 2. – Kyiv: Derzhpolitvydav URSR, 1961. – 148 s.
11. Zavdannia kraieznavstva u doslidzhenni ta populiaryzatsii pamiatok istorii i kultury. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidpovidalny redaktor) ta in. – Kyiv: DIM URSR, 1991. – 166 s. – ISBN 5-7707-1006-3.
12. Kupriienko S. A. Baza danykh “Vydannia MIKU (1993–2015)” zi stattiamy zi zbirnykiv materialiv konferentsii / [Elektronnyi resurs]: Airtable. – Rezhym dostupu: <https://airtable.com/shrGQdSC4Ej3MSRI6> (data zvernennia: 20.01.2018). – Nazva z ekrana.
13. Kupriienko S. A. Baza danykh “Vydannia NMIU (1958–2017)” zi stattiamy zi zbirnykiv statei / [Elektronnyi resurs]: Airtable. – Rezhym dostupu: <https://airtable.com/shrC2Q8q51JbuwNPe> (data zvernennia: 20.01.2018). – Nazva z ekrana.
14. Kupriienko S. A. Baza danykh opublikovanykh knyh “Vydannia MIKU (1993–2015)” / [Elektronnyi resurs]: Airtable. – Rezhym dostupu: <https://airtable.com/shrpcaWlwJIS7hOFh> (data zvernennia: 20.01.2018). – Nazva z ekrana.
15. Kupriienko S. A. Baza danykh opublikovanykh knyh “Vydannia NMIU (1958–2017)” / [Elektronnyi resurs]: Airtable. – Rezhym dostupu: <https://airtable.com/shrkfDlz7s9kzJpdy> (data zvernennia: 20.01.2018). – Nazva z ekrana.
16. Kupriienko S. A. Vydavnycha diialnist Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy (zbirnyky statei ta materialy naukovykh konferentsii MIKU za 1993–2015 rr.) v svitli hipotezy “Problema–Tema–Lokatsiia–Chas” // Dni nauky istorychnoho fakultetu 2017 (do 200-richchia z dnia narodzhennia M. I. Kostomarova): materialy X Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh / Kolektyv avtoriv. – Kyiv, 2017. – S. 21–27. – ISBN 978-966-171-911-9.
17. Muzei i suchasnist: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidpovidalny redaktor) ta in. – Kyiv: DIM URSR, 1989. – 102 s. – ISBN 5-7707-0045-9
18. Muzei na rubezhi epokh: mynule, sohodennia, perspektyvy (materialy yuvileinoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii). – Kyiv, 1999. – 130 s.
19. Muzei ta yoho zibrannia (do 110-richchia zasnuvannia): Zbirnyk tematychnykh naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidpovidalny naukovyi redaktor) ta in. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 2009. – 260 s. – ISVN 966-95004-5-1.
20. Muzei ta yoho kolektsii. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidpovidalny naukovyi redaktor) ta in. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 2003. – 198 s.
21. Muzeini chytannia. Tezy dopovidei naukovoї konferentsii Muzeiu istorychnykh koshtovnosti Ukrainy –

filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Hruden 1993 r. – Kyiv, 1995. – 60 s.

22. Muzeini chytannia. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 90-littiu z dnia narodzhennia vydatnoho ukrainskoho arkheoloha O. I. Terenozhkina. Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. 3 liutoho 1998 r. – Kyiv, 1998. – 197 s.

23. Muzeini chytannia. Materialy nauk. konf., prysviach. 30-richchii z dnia vidkryttia Muzeiu ist. koshtovnostei Ukrainy. 16 liut. 1999 r. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. – Kyiv, 1999. – 150 [116] s. – ISBN 966-95669-1-6.

24. Muzeini chytannia. Materialy naukovykh konferentsii 2002–2003 rr. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. – Kyiv, 2006. – 208 s.

25. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 5–6 hrudnia 2005 r. – Kyiv, 2006. – 202 s. – ISBN 966-96401-6-4.

26. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 11–13 hrudnia 2006 r. – Kyiv, 2007. – 318 s. – ISBN 978-966-96401-9-2.

27. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 12–14 lystopada 2007 r. – Kyiv, 2008. – 260 s.

28. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 10–12 lystopada 2008 r. – Kyiv, 2009. – 272 s. – ISBN 966-95004-5-1.

29. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 9–11 lystopada 2009 r. – Kyiv, 2010. – 272 s.

30. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 15–17 lystopada 2010 r. – Kyiv, 2011. – 354 s.

31. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 12–14 lystopada 2011 r. – Kyiv, 2012. – 408 s.

32. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 14–16 lystopada 2012 r. – Kyiv, 2013. – 378 s.

33. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy – filial Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, 18–20 lystopada 2013 r. – Kyiv, 2014. – 500 s.

34. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii “luvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky”. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy – filial Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, 10–12 lystopada 2014 r. – Kyiv: TOV “Feniks”, 2015. – 372 s.

35. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy – filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, 17–18 hrudnia 1996 r. – Kyiv, 1998. – 134 s. – ISBN 966-95669-2-4

36. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii, 24 hrudnia 1999 r. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. – Kyiv, 2000. – 178 s. – ISBN 966-95669-2-4.

37. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii, hruden 2000 r. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. – Kyiv, 2001. – 192 s.

38. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii, hruden 2001 r. Kyiv, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. – Kyiv, 2002. – 284 s.

39. Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoï pamiaty vydatnoho ukrainskoho arkheoloha i poeta B. M. Mozolevskoho (1936–1993 rr.). – MIKU, liutyi 1996 r. – Kyiv, 1996. – 44+6 s.

40. Muzeini chytannia. Tezy dopovidei naukovoï konferentsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy – filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, hruden 1994 r. – Kyiv, 1996. – 44 s.

41. Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Zb. nauk. pr.: u dvokh chastynakh. Vypusk 1. Chastyna persha / Vidp. red. B. K. Patryliak. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 2016. – 316 s. – ISBN 978-617-7193-90-5. – <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/issue/view/2> (data zvernennia: 20.01.2018). – Nazva z ekrana.

42. Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Zb. nauk. pr.: u dvokh chastynakh. Vypusk 1. Chastyna druha / Vidp. red. B. K. Patryliak. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 2016. – 296 s. – ISBN 978-617-7193-98-1. – <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/issue/view/3> (data zvernennia: 20.01.2018). – Nazva z ekrana.

43. Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Zb. nauk. pr. Vypusk 2 / Vidp. red. B. K. Patryliak. – Kyiv: Levada, 2017. – 480 s. – ISBN 978-617-7527-12-0. – <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/issue/view/1> (data zvernennia: 20.01.2018). – Nazva z ekrana.

44. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy – skarbnytsia istorychnykh pamiatok narodu. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidpovidalnyi naukovyi redaktor) ta in. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 2007. – 180 s.

45. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy – skarbnytsia istorychnoi pamiaty ukrainskoho narodu: Temat. zb. nauk. pr. / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidp. red.) ta in. – Kyiv: TOV “Ill, Ltd”, 1999. – 100 s.: il. – ISBN 966-95004-8-6.

46. Natsionalnyi Muzei istorii Ukrainy – skarbnytsia istorychnoi pamiaty. – Kyiv, 1997.
47. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv: “Feniks”, 2011. – 376 s.: il. – ISBN 978-966-651-940-8.
48. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysiacholittia. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 2004. – 302 s.
49. Natsionalnomu muzeiu istorii Ukrainy – 110: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. Chastyna 2. – Kyiv: Taki spravy, 2009. – 272 c.: il. – ISBN 978-966-7208-51-6, ISBN 978-966-7208-53-0.
50. Natsionalnomu muzeiu istorii Ukrainy – 110: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. Chastyna 1. – Kyiv: Taki spravy, 2009. – 184 c.: il. – ISBN 978-966-7208-51-6, ISBN 978-966-7208-52-3.
51. Nove v muzeiakh Ukrainy. – Kyiv, 1963 – 59 s.
52. Pamiatky dekoratyvno-uzhytkovoho mystetstva iz kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy – filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv, 1993. – 84 s. – ISBN 5-7707-4262-3 (?).
53. Pratsi Kyivskoho Derzhavnoho istorychnoho muzeiu. Vypusk I. – Kyiv, 1958. – 236 c.
54. Problemy vdoskonalennia ekspozytsiinoi roboty z istorii radianskoho suspilstva v muzeiakh Ukrainskoi RSR. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv, 1986. – 103 s.
55. Relikvii Velykoho Zhovtnia v ekspozytsiinii i masovo-osvitnii roboti muzeiv. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv, 1987. – 119 s.
56. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. 20 rokiv nezalezhnosti Ukrainy. 2011 r. – Kyiv: Taki spravy, 2010 [2011]. – 352 s. – ISBN 978-966-7208-65-3.
57. Shliakhy stanovlennia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: vid pershovytokiv do sohodennia: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats / Redkol.: N. H. Kovtaniuk (vidpovidalnyi redaktor) ta in. – Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 1994. – 90 s. – ISBN 5-7707-6601-8.

УДК 94+354.1:341.71](477)

Скопненко Богдан

провідний науковий співробітник
відділу "Історія України у ХХ ст.",
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
Sko-bogdan@i.ua

Skopenko Bohdan

candidate of historical sciences (PhD),
Leading Researcher,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ДО ПИТАННЯ НАУКОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАСОБІВ ПЕРСОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

ON SCIENTIFIC CLASSIFICATION OF PERSONAL IDENTIFICATION TAGS OF MILITARY PERSONNEL IN THE CONTEXT OF MILITARY CONFLICTS OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Анотація

Автором статті зроблено пропозицію щодо введення до наукового обігу поняття засобів персональної ідентифікації військовослужбовців. Розглянуто історію їхнього виникнення й актуальність у сучасній незалежній Україні. Здійснено спробу наукової класифікації цих предметів та акцентовано увагу на можливості використання останніх як цінного історичного джерела.

Ключові слова: ідентифікаційний знак, військовослужбовець, засіб, жетон, бойові дії, медальйон, облік.

Summary

The author of the article has offered to introduce the concept of personal identification tags of military personnel. The history of such tags and their relevance for modern independent Ukraine are considered. An attempt was made to scientifically classify these objects and the possibility of their use as valuable historical sources was emphasized.

Key words: identification tag, soldier, military action, war, historical source.

Перша половина ХХ ст. – це період наймасштабніших за всю історію військових конфліктів – Першої та Другої світових воєн, жертвами яких стали десятки мільйонів військовослужбовців. Відтак постала потреба ведення обліку втрат, для чого необхідно насамперед ідентифікувати тіла загиблих, які часто не було змоги відразу евакуювати з поля бою, або ж їхня візуальна ідентифікація була ускладнена фізичними ушкодженнями. Це, своєю чергою, створило умови для масового запровадження різних засобів персональної ідентифікації, що мають виконувати практичну та прагматичну функції – надати якнайширшу інформацію про свого важкопораненого або ж загиблого власника.

Чи не найґрунтовніші праці з цієї тематики належать німецькому досліднику Й. Хьойдалу¹², котрий увів до наукового обігу велику кількість ідентифікаційних знаків, які використовували у німецькій армії в роки Першої та Другої світових воєн. Дослідник також приділив увагу історії їхнього виникнення та запровадження у німецьких збройних силах. Й. Хьойдал дослідив чимало ідентифікаційних знаків, які під час Другої світової війни використовували у вермахті, військах СС, німецьких військово-морських силах ("Krigsmarine").

Варта на увагу також праця С. Федосєєва, у якій дослідник здійснив спробу наукової класифікації засобів персональної ідентифікації військовослужбовців російської імператорської армії, а також дослідив історію їх запровадження та використання з кінця ХІХ ст. до лютого 1917 р.³

У вітчизняній історичній науці питання вивчення засобів персональної ідентифікації (далі – ЗПІ) військовослужбовців досі несправедливо ігнорувалося, а оприлюднені дослідження мають фрагментарний характер. Донині не розроблена наукова класифікація цих предметів, які є унікальним вузькоперсоналізованим історичним джерелом, а часом – чи не єдиним джерелом інформації про військове поховання. ЗПІ у будь-якій формі (німецький "erkennungs-marke", "ЛОЗ" військовослужбовця РСЧА чи австро-угорська "ладанка" часів

1 Höidal J. Deutsche Erkennungsmarken. Von den Anfängen bis heute: Mit den geheimen Codierungen (MOB-Listen) der Luftwaffe. – Patzwall, 2005. – 570 s.

2 Höidal J. Deutsche Erkennungsmarken des Zweiten Weltkrieges: Eine Einführung für Interessenten und Sammler. – Patzwall, 1999. – 251 s.

3 Федосєєв С. Личные (увольнительные) знаки русской армии и флота. Справочник. – СПб., 2008. – 100 с.

Першої світової війни) є унікальним предметом, своєрідним персоніфікованим свідком подій, який має чітко виражену належність до конкретного військового підрозділу.

Спроби дослідників зарахувати ЗПІ військовослужбовців до фалеристики⁴ та класифікувати ці предмети за фалеристичними чи нумізматичними критеріями логічно необґрунтовані і не витримують жодної конструктивної критики, зважаючи на визначення вищезгаданих дисциплін.

Зокрема, *фалеристика*⁵ (від лат. *falerae* – металева прикраса, бляха) – це спеціальна історична дисципліна, що комплексно вивчає історію заснування та функціонування орденів, нагородних медалей, нагрудних знаків відзнаки, значків та жетонів, досліджує процеси виникнення й розвитку нагородної системи, а також нагородну документацію та статистику в контексті розвитку суспільства.

Зважаючи на вищезазначене, ЗПІ не можуть бути предметом вивчення фалеристики, оскільки в жодний спосіб не пов'язані з нагородною системою. Те саме стосується і нумізматики, предметом вивчення якої можуть бути жетони, але за умови, що вони пов'язані з розрахунковими операціями або ж є заміником грошей.

І хоча фалеристика та нумізматика⁶ охоплюють широкий спектр предметів, які можуть бути дуже подібними до ЗПІ за формою, вони, втім, відрізняються за ідеєю та змістом. Виникає питання: чи можна зараховувати до нумізматики або фалеристики ідентифікаційні медальйони РСЧА, які існували від березня 1941-го до листопаду 1942 р., будучи пластиковою (текстолітовою) капсулою з паперовою вкладкою-додатком?

Вочевидь, у цьому випадку ні функціональне призначення, ні матеріальна форма не дають змоги цього. Не варто, на думку автора, також розглядати ЗПІ як уніформологію⁷ – спеціальну галузь історичної науки, що вивчає історію виникнення і розвитку, а також характерні особливості службової та насамперед військової форми одягу, оскільки не зовсім правильно ототожнювати засіб персональної ідентифікації, який є носієм важливих особистих даних, з пересічним предметом спорядження військовослужбовця.

Дослідження ЗПІ вкрай необхідне для вивчення військової історії, зокрема, для розгляду питання щодо системи поповнення та комплектування особовим складом окремих військових підрозділів. Крім того, аналіз ЗПІ є важливим складником дослідження поховань жертв військових конфліктів ХХ ст.: Першої та Другої світових воєн⁸, яких чимало на теренах сучасної України. Крім історичного аспекту цього питання, актуальним є практичний, зважаючи на військову агресію Росії на Сході України. До того ж останнім часом поживався інтерес до цієї теми з боку приватних колекціонерів, у зв'язку з чим з'являється значна кількість підробок.

Засобом персональної ідентифікації (ЗПІ) слід вважати предмет встановленого відповідними нормативними актами зразка, єдиною функцією якого є збереження персональних даних військовослужбовця. До ЗПІ також можна зараховувати предмети, виготовлені військовослужбовцем самостійно або ж ідентифікаційні жетони, використання яких було запроваджено з ініціативи командирів окремих армійських підрозділів. Така практика була поширена в роки Першої світової війни в окремих частинах російської армії внаслідок відсутності до 1917 р. ЗПІ встановленого зразка⁹. Їх також можна вважати ЗПІ за умови, що вони не виконують інших функцій, окрім як збереження інформації про свого власника, навіть зважаючи на те, що їхнє використання не регламентовано окремими статутними документами.

Першим міжнародним документом, у якому зауважена необхідність використання ідентифікаційних жетонів для військовослужбовців, була Женевська конвенція 1929 р.¹⁰ У тексті конвенції йдеться про використання жетонів, які мають складатися з двох половин¹¹. При виявленні загиблого військовослужбовця одна половина лишали на тілі вбитого, другу передавали у відповідні органи, які вели облік особового складу. Вищезгадану половинку необхідно було передати стороні, до якої належав загиблий військовослужбовець.

Особливу увагу в конвенції приділено загиблим і померлим військовослужбовцям¹²: військове командування було зобов'язане організувати облік як своїх військовослужбовців, так і загиблих супротивників, забезпечивши їх достойне поховання, а також вести точний облік військових поховань. Крім того, конвенція передбачала, що після завершення війни сторони конфлікту обмінюються інформацією про місця поховань.

Нерідко носіями інформації про власника ставали побутові речі, предмети спорядження й уніформи, які

4 Литвинов В. Особенности описания предметов фалеристики в таможенных документах // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 258. – С. 123–131.

5 Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни. – Умань, 2012. – С. 189.

6 Історичне джерелознавство: Підручник. – К., 2002. – 488 с.

7 Там само.

8 Теппельскірх К. История Второй мировой войны. Крушение. – М., 2011. – 576 с.

9 Федосеев С. Личные (увольнительные) знаки русской армии и флота... – С. 5–7.

10 ICRC – International Humanitarian Law – Treaties & Documents [Electronic resource]. – Access mode: www.icrc.org/ihl.nsf (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

11 Веремеев Ю. Г. Женевские конвенции о раненых и больных // Солдаты и конвенции. Как воевать по правилам. – М., 2012. – 312 с.

12 Там же.

військовослужбовці позначали як з власної ініціативи (наносили ініціали на ложки, казанки, ремені), так і за офіційним розпорядженням армійського командування (напр., позначення прізвищ та ініціалів солдатів, їхніх особистих номерів на елементах уніформи та спорядження у РІА¹³). Проте не варто вважати ці предмети ЗПІ, оскільки збереження інформації про військовослужбовця, якому вони належали, не було їх першочерговою функцією. Крім того, побутові речі (столові прибори, особисті речі), а також предмети спорядження (ремені, портупей, підсумки) не можна використовувати як абсолютно достовірне джерело інформації при дослідженні військового поховання, оскільки часто вони змінювали своїх власників.

Поява перших ЗПІ військовослужбовців пов'язана з прусською військовою традицією: німецька армія має понад 140-річний досвід використання спеціальних ідентифікаційних знаків¹⁴.

Перша згадка про появу ЗПІ має напівлегендарне походження. У середині 60-х рр. XIX ст. один із берлінських шевців, сини якого у складі прусської армії йшли на війну, виготовив для них спеціальні жерстяні жетони, за допомогою яких можна було б у разі тяжкого поранення або загибелі ідентифікувати особу та повідомити родичів.

За легендою, швець звернувся до прусського військового міністерства з пропозицією ввести носіння подібних жетонів в усій армії. Проте обрав вкрай невдалу аргументацію для такого практичного і потрібного нововведення – успішне використання у Пруссії собачих жетонів для обліку тварин та оподаткування їхніх власників. Коли про пропозицію надягнути на солдатів “собачі жетони” дізнався прусський король Вільгельм I, що з великою повагою ставився до своїх солдатів, то спочатку розлютився, проте згодом погодився, як експеримент запровадити ідентифікаційні жетони у деяких армійських частинах. Достовірність цього факту не доведена, але достеменно відомо, що перша письмова пропозиція введення ЗПІ для військовослужбовців датована 1868 р., коли прусський лікар Ф. Лоеффлер, що мав генеральський чин, у книзі “Пруська військово-медична служба та її реформа” запропонував обов'язкове носіння солдатами й офіцерами ідентифікаційних жерстяних жетонів, на яких пропонував зазначати назву військової частини, а також особовий номер за списками особового складу. При цьому, Ф. Лоеффлер посилався на прикрий досвід австро-пруської війни 1866 р., коли після битви під Кьоніггрецом з 8893 загиблих солдатів і офіцерів прусської армії були ідентифіковані тіла лише 429. Ф. Лоеффлера підтримало військово-міністерство, яке 29.04.1869 видало розпорядження про санітарну службу в армії під час війни, в окремому пункті якого йшлося, що кожен солдат і офіцер мусить носити натільний жерстяний розпізнавальний знак (Recognoscierungsmarke) прямокутної форми з дещо заокругленими краями й отворами для шнурка¹⁵.

Солдати отримували ідентифікаційні жетони безкоштовно і самі набивали на них написи. Офіцерські ж жетони, які купували за гроші, були іменними: на них карбували або гравіювали звання та прізвище, назву військової частини. Власники часто “декорували” свої ідентифікаційні знаки: хромували чи сріблили.

У сучасній Україні, беручи до уваги російську військову агресію на Сході країни, тема ЗПІ для військовослужбовців та працівників силових структур є надзвичайно актуальною¹⁶. Важливо врахувати й не повторювати прикрого досвіду бойових дій 2014 р., внаслідок яких ідентифікація кількох сотень загиблих військовослужбовців Збройних сил України була ускладнена внаслідок відсутності в них особистих жетонів.

Нині у вітчизняній історичній науці немає окремої галузі, яка б спеціалізувалася на дослідженні засобів персональної ідентифікації військовослужбовців. Не розроблена наукова класифікація цих предметів, які нерідко є цінним історичним джерелом. Зокрема, наявна потреба виокремлення ЗПІ як розділу спеціальних історичних дисциплін, зважаючи на значення, яке мають ЗПІ військовослужбовців для низки галузей історичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Варшавчик М. А.* Джерелознавство історичне / М. Варшавчик // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів [ред. кол.: В. М. Литвин (голова), В. І. Гусев (заст. голови), А. Г. Слюсаренко (заст. голови), І. В. Бойченко, С. Ф. Пивовар, А. О. Ручка, Т. І. Ящук]. – Київ: Вища школа, 2002. – С. 103–105. – ISBN 966-642-073-2

2. *Горохівський П. І.* Спеціальні історичні дисципліни: Курс лекцій: навчальний посібник для студентів

13 *Федосеев С.* Личные (увольнительные) знаки русской армии и флота... – С. 5–6.

14 *Höidal J.* Deutsche Erkennungsmarken. Von den Anfängen bis heute...

15 *O'Mara D.* Identifying the Dead: a Short Study of the Identification Tags of 1914 o–1918 // The western front association [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.westernfrontassociation.com/the-great-war/great-war-on-land/weapons-equipment-uniform/1033-identifying-dead-short-study-identification-tags-1914-1918.html#sthash.cn6fjDLh.dpbs> (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

16 Міноборони України вирішило проблему ідентифікаційних жетонів для військовослужбовців // Військова панорама [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/16639-mnaboroni-ukrayini-virshilo-problemu-dentifikacynih-zhetonv-dlya-vyskovosluzhbovcv.html> (дата звернення: 29.10.2017). – Назва з екрана.

денної форми навчання. Видання 2-ге зі змінами і доповненнями / П. І. Горохівський. – Умань: РВЦ „Софія”, 2012. – С. 189.

3. Історичне джерелознавство: підручник [Калакура Я. С., Головка С. В., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф., Корольов Б. І., Палієнко М. Г.]. – Київ: Либідь, 2002. – 488 с.

4. *Замлинський В. О.* Розробка спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / В. О. Замлинський, І. В. Стрельський, А. М. Іваненко // Вісник Київського університету / Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1984.– С. 97–106. – (Історичні науки; Вип. 26)

5. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – Київ: Либідь, 2008. – 520 с.

6. Міноборони України вирішило проблему ідентифікаційних жетонів для військовослужбовців // Військова панорама [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/16639-mnaboroni-ukrayini-virshilo-problemu-dentifikacynih-zhetonv-dlya-vyskovosluzhbovcv.html> (дата звернення: 29.10.2017). – Назва з екрана.

7. Положення про персональний облік втрат та поховання особового складу РСЧА у військовий час ([№] 138. С объявлением Положения о персональном учете потерь и погребении личного состава Красной Армии в военное время. 15 марта 1941 г.) [Електронний ресурс]: [soldat.ru](http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html). – Режим доступу: <http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html> (дата звернення: 29.10.2017). – Название с экрана.

8. *Пономаренко Р.* Галицькі добровольчі полки СС. 1943–1944 / Р. Пономаренко. – Тернопіль: Мандрівець, 2017. – 264 с. (серія “Невідома Україна мілітарна”).

9. *Веремеев Ю. Г.* Солдаты и конвенции. Как воевать по правилам (Анатомия армии). – Москва: Алгоритм, 2012. – 312 с.

10. *Литвинов В.* Особенности описания предметов фалеристики в таможенных документах / В. В. Литвинов // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 258. – С. 123–131. – Бібліогр.: 7 назв. – рос.

11. *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии, 1939–1945 гг. – Москва: Изографус, Эксмо, 2002. – 800 с.

12. *Теппельскирх К.* История Второй мировой войны. Крушение / Курт фон Теппельскирх. – Москва: Вече, 2011. – 576 с.: ил. (серія “Военные мемуары”).

13. *Федосеев С.* Личные (увольнительные) знаки русской армии и флота. Справочник. – Санкт-Петербург: Ом-Пресс, 2008. – 100 с.

14. *Höidal J.* Deutsche Erkennungsmarken. Von den Anfängen bis heute: Mit den geheimen Codierungen (MOB-Listen) der Luftwaffe / Jean Höidal. – Patzwall: Norderstedt, 2005. – 570 s.

15. *Höidal J.* Deutsche Erkennungsmarken des Zweiten Weltkrieges: Eine Einführung für Interessenten und Sammler / Jean Höidal. – Patzwall: Norderstedt, 1999. – 251 s.

16. *O'Mara D.* Identifying the Dead: a Short Study of the Identification Tags of 1914–1918 // The western front association / [Electronic resource]: [www.westernfrontassociation.com](http://www.westernfrontassociation.com/the-great-war/great-war-on-land/weapons-equipment-uniform/1033-identifying-dead-short-study-identification-tags-1914-1918.html#sthash.cn6fjDLh.dpbs). – Access mode: <http://www.westernfrontassociation.com/the-great-war/great-war-on-land/weapons-equipment-uniform/1033-identifying-dead-short-study-identification-tags-1914-1918.html#sthash.cn6fjDLh.dpbs> (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

17. Final Act of the Diplomatic Conference. Geneva, 27 July 1929 / [Electronic resource]: ICRC – INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS. Français Intrenationsl Humanitarian Lo – Treaties & Documents. – Access mode: www.icrc.org/ihl.nsf (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

REFERENCES

1. *Varshavchuk M. A.* Dzhereloznavstvo istorychne / M. Varshavchuk // Istorychna nauka: terminolohichni i poniatiyni dovidnyk: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv [red. kol.: V. M. Lytvyn (holova), V. I. Husiev (zast. holovy), A. H. Sliusarenko (zast. holovy), I. V. Boichenko, S. F. Pyvovar, A. O. Ruchka, T. I. Yashchuk]. – Kyiv: Vyshcha shkola, 2002. – S. 103–105. – ISBN 966-642-073-2

2. *Horokhivskiy P. I.* Spetsialni istorychni dystsypliny: Kurs leksii: navchalnyi posibnyk dlia studentiv dennoi formy navchannia. Vydannia 2-he zi zminamy i dopovnniamy / P. I. Horokhivskiy. – Uman: RVTs „Sofia”, 2012. – S. 189.

3. Історичне джерелознавство: підручник [Kalakura Ya. S., Holovko S. V., Voitsekhivska I. N., Pavlenko S. F., Korolov B. I., Paliienko M. H.]. – Kyiv: Lybid, 2002. – 488 s.

4. *Zamlynskyi V. O.* Rozrobka spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin / V. O. Zamlynskyi, I. V. Strel'skyi, A. M. Ivanenko // Visnyk Kyivskoho universytetu / Kyivskiy universytet im. T. H. Shevchenka. – Kyiv, 1984.– S. 97–106. – (Istorychni nauky; Vyp. 26)

5. Spetsialni istorychni dystsypliny: dovidnyk: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv / I. N. Voitsekhivska (ker. avt. kol.), V. V. Tomazov, M. F. Dmytriienko [ta in.]. – Kyiv: Lybid, 2008. – 520 s.

6. Minoborony Ukrainy vyrishylo problemu identyfikatsiinykh zhetoniv dlia viiskovosluzhbovtiv // Viiskova panorama [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://wartime.org.ua/16639-mnaboroni-ukrayini-virshilo-problemu-dentifikacynih-zhetonv-dlya-vyskovosluzhbovcv.html> (data zvernennia: 29.10.2017). – Nazva z ekrana.
7. Polozhennia pro personalnyi oblik vtrat ta pokhovannia osobovoho skladu RSChA u viiskovyi chas ([№] 138. S obavlennyem Polozheniia o personalnom uchete poter y pohrebenny lychnoho sostava Krasnoi Armyy v voennoe vremia. 15 marta 1941 h.) [Elektronnyi resurs]: [soldat.ru](http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html). – Rezhym dostupu: <http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html> (data obrashcheniia: 29.10.2017). – Nazvanye s ekrana.
8. Ponomarenko R. Halytski dobrovolchi polky SS. 1943–1944 / R. Ponomarenko. – Ternopil: Mandrivets, 2017. – 264 s. (seriia “Nevidoma Ukraina militarna”).
9. Veremeev Yu. H. Soldaty y konventsyy. Kak voevat po pravylam (Anatomyia armyy). – Moskva: Alhorytm, 2012. – 312 s.
10. Lytvynov V. Osobennosti opysaniia predmetov falerystyky v tamozhennykh dokumentakh / V. V. Lytvynov // Kultura narodov Prychernomoria. – 2013. – № 258. – S. 123–131. – Bibliohr.: 7 nazv. – ros.
11. Miuller-Hylllebrand B. Sukhoputnaia armiaia Hermanyy, 1939–1945 hh. – Moskva: Yzohrafus, Eksmo, 2002. – 800 s.
12. Teppelskyrkh K. Ystoryia Vtoroi myrovoi voiny. Krushenye / Kurt fon Typpelskyrkh. – Moskva: Veche, 2011. – 576 s.: yl. (seryia “Voennye memuary”).
13. Fedoseev S. Lychnye (uvolnytelnye) znaky russkoi armyy y flota. Spravochnyk. – Sankt-Peterburh: Om-Press, 2008. – 100 s.
14. Höidal J. Deutsche Erkennungsmarken. Von den Anfängen bis heute: Mit den geheimen Codierungen (MOB-Listen) der Luftwaffe / Jean Höidal. – Patzwall: Norderstedt, 2005. – 570 s.
15. Höidal J. Deutsche Erkennungsmarken des Zweiten Weltkrieges: Eine Einführung für Interessenten und Sammler / Jean Höidal. – Patzwall: Norderstedt, 1999. – 251 s.
16. O'Mara D. Identifying the Dead: a Short Study of the Identification Tags of 1914–1918 // The western front association / [Electronic resource]: www.westernfrontassociation.com/the-great-war/great-war-on-land/weapons-equipment-uniform/1033-identifying-dead-short-study-identification-tags-1914-1918.html#sthash.cn6fjDLh.dpbs (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.
17. Final Act of the Diplomatic Conference. Geneva, 27 July 1929 / [Electronic resource]: ICRC – INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS. Français Intrenationsl Humanitarian Lo – Treaties & Documents. – Access mode: www.icrc.org/ihl.nsf (last access: 29.10.2017). – Title from the screen.

УДК 069.01:691.421

Грабовська Ольга Володимирівна
завідувач сектору археології,
Вінницький обласний краєзнавчий музей
(Вінниця, Україна)
museumk@i.ua

Hrabovska Olha
Head of the Sector of Archaeology,
Vinnytsia Regional Museum of local lore
(Vinnytsia, Ukraine)

МУЗЕЇ ЦЕГЛИ ТА ЦЕГЕЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА СПРОБА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

MUSEUMS OF BRICK AND BRICK PRODUCTION: WORL EXPERIENCE AND ITS USE IN EXPOSITION PRACTICE OF THE VINNYTSIA REGIONAL MUSEUM OF HISTORY AND NATURE

Анотація

У статті здійснений огляд музеїв цегли і цегельного виробництва у світі. Розглянуті закономірності їхнього виникнення та географії поширення. Метою повідомлення є виокремлення на основі світового досвіду можливих підходів до використання цегли як музейного предмета. Як приклад застосування такого досвіду розглядається спроба втілення сформульованих підходів при підготовці виставки вінницької цегли "Ще одна цеглина в стіні" у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї.

Ключові слова: цегла, музеєфікація, експозиція, музейний предмет.

Summary

The article examines the museums of brick and brick production all over the world. Regularities of time of their appearance and geography of distribution are considered. The aim of the article is to find approaches to the use of bricks as museum specimens on the basis of world experience. Preparation of the exhibition of bricks 'Another brick in the wall' in Vinnytsia Regional Museum of local lore is described as an example of the implementation of this experience.

Key words: bricks, museumification, exposition, museum specimen.

Нині у світі діють десятки музеїв цегли та цегельного виробництва. Чималі колекції цегли зберігаються в історичних, краєзнавчих і технічних музеях. Поширеним є колекціонування цегли. Така популярність цього будівельного матеріалу потребує ретельного наукового осмислення.

В Інтернеті нам вдалося знайти інформацію про 62 музеї цегли та цегельного виробництва¹ (рис. 1), які за способом документування поділяються на музеї колекційного й ансамблевого типу (комплекси музеєфікованих цегельних заводів).

Організація музеїв цегли та цегельного виробництва – доволі нове явище у світовій музейній практиці. Найбільша кількість останніх була відкрита у 1990-х рр. – 56%; 23% з'явилися протягом 2000-х рр.; 12% – у 1980-х; 3 (5,5%) найстаріші музеї цегли були відкриті у 1970-х рр.

Всі відомі нам музеї цегли ансамблевого типу розміщені у Західній Європі: Німеччина – 20, Швейцарія – 4, Франція – 3, Велика Британія – 3, Данія – 3, Італія – 2, Швеція – 2, Бельгія – 1, Греція – 1, Нідерланди – 1 (дод. 1). Їхнє становлення, пов'язане з окресленням поняття "індустріальної спадщини" та усвідомленням необхідності її збереження, відбулося порівняно недавно.

У Західній Європі також діють 12 музеїв цегли колекційного типу (рис. 1, 2): 4 – в Німеччині; 2 – Італії; 2 – Швеції; 1 – Австрії; 1 – Бельгії; 1 – Данії; 1 – Франції. В Україні є 3 музеї цегли, в Росії – 4. Один музей відкритий у Японії, в США – 3, в Південній Америці (Аргентина) – 1 музей.

¹ Посилання на сайти, присвячені музеям цегли та на публікації про виставки і колекціонерів цегли / [Ел. ресурс] – Режим доступу: <https://www.nationalww2museum.org/.../commemorative-bri...>; [https://en.wikipedia.org/.../Somerset Brick and Tile Museum...](https://en.wikipedia.org/.../Somerset_Brick_and_Tile_Museum...); www.interesniy.kiev.ua/v-kieve-poyavilsya-muzey-kirpicha/; www.inta.ru/muzey-kirpicha/; <https://www.048.ua/news/1743004>; <https://wikipoints.ru/point/1427> (дата звернення: 14.04.2018). – Назва з екрана.

Причини та мотивація створення музеїв цегли та цегельного виробництва доволі різні. Проаналізувавши їх, можемо визначити функції, які цегла виконує як музейний предмет. Ми виокремили сім основних: 1) інформаційна; 2) емоційна (прив'язаність до локальної культурної спадщини); 3) задоволення професійного інтересу архітекторів, будівельників, промисловців; 4) меморіальна (цегла з пам'ятних місць); 5) естетична (елемент експозиційного дизайну та як мистецький об'єкт); 6) освітньо-прикладна (інтерактивні експозиції); 7) спонування до пошукової та дослідницької роботи.

29.11.2017 у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї відкрилася інтерактивна виставка цегли "Another brick in the wall" ("Ще одна цеглина в стіні"). Її автори спробували врахувати світовий досвід організації музеїв цегли і втілити названі сім функцій в межах однієї експозиції².

Виставка складалася з 10 підрозділів. Виконання цеглою інформаційної функції забезпечувалося у більшості частин експозиції. Найповніше вона представлена в розділах, присвячених технології традиційного цегельного виробництва та цеглі як поширеній категорії археологічних знахідок.

Функцію відображення емоційної прив'язаності до локальної культурної спадщини втілював розділ, в якому була представлена цегла з клеймами вінницьких виробників. Особливий емоційний відгук у відвідувачів дістали зразки з назвою Вінниці на клеймі.

Професійний інтерес окремих соціальних груп задовольнявся в різних розділах експозиції. Наприклад, частина, присвячена вінницькій силікатній цеглі початку ХХ ст., викликала зацікавлення в архітекторів, оскільки відображала тісний зв'язок із формуванням архітектурних особливостей міста вказаного періоду.

Виконання цеглою меморіальної функції забезпечувалося в межах розділу, присвяченого Тростянецькій "Стіні плачу". Таку назву має унікальна пам'ятка історії, пов'язана з трагічними подіями часів громадянської війни 1917–1922 рр. – 4–10.05.1919. У м. Тростянець стався єврейський погром – було вбито 337 осіб, яких поховали на околиці міста. В 1923–1925 рр. на місці поховання фірмою "Американ Джуїш Дистрибушн Коміті Інк." був зведений меморіал, який протягом наступних 90 років поступово руйнувався. У 2014 р. завдяки праці активістів та благодійників склеп реконструювали на основі оригінальних фото. У 2015 р. під час підготовки охоронної документації на пам'ятку працівники Вінницького обласного краєзнавчого музею виявили цеглину з початкового меморіалу, тавровану літерою "S". У межах експозиції "Ще одна цеглина в стіні" її демонструють у контексті Тростянецької "Стіни плачу".

Окремі зразки вишукано-оформленої цегли є об'єктами художнього сприйняття. Щоб наголосити на цій властивості, частину таврованої вогнетривкої цегли кінця ХІХ – початку ХХ ст. експонували за допомогою меблів, оздоблених у стилі бароко.

Розділ виставки, присвячений технології цегельного виробництва, був устаткований інтерактивною зоною, що містила стіл для формування цегли та "Архітектурну майстерню", обладнану сотнями мініатюрних керамічних цеглинок, за допомогою яких відвідувачі могли "збудувати" архітектурні елементи вінницьких будівель, експериментувати з різними типами цегельних кладок, або втілювати вільні архітектурні фантазії. Тим самим виконувалася освітньо-прикладна функція цегли.

Іншим інтерактивним прийомом, що заохочував інтерес відвідувачів до дослідницької роботи, була акція "Увага, розшук!". Відвідувачам пропонували раніше за співробітників музею знайти інформацію про популярне на Вінниччині цегельне тавро "Никольській".

Властивість цегли спонукати до пошукової роботи відображалася й у іншій акції – "На виставку з власною цеглинкою", яка передбачала надання для експонування чи передачу до фондів музею знайдених відвідувачами зразків цегли.

Крім втілення названих семи функцій цегли як музейного предмета на виставці проводився квест, завдання якого передбачали уважне ознайомлення з інформаційним складником експозиції. Для зацікавлення відвідувачів виставка мала також тематичні інсталяції іронічного та гумористичного спрямування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Посилання на сайти, присвячені музеям цегли та на публікації про виставки і колекціонерів цегли / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.nationalww2museum.org/.../commemorative-bri...>; [https://en.wikipedia.org/.../Somerset Brick and Tile Museu...](https://en.wikipedia.org/.../Somerset_Brick_and_Tile_Museu...); www.interesniy.kiev.ua/v-kieve-poyavilsya-muzey-kirpicha/; www.inta.ru/muzey-kirpicha/; <https://www.048.ua/news/1743004>; <https://wikipoints.ru/point/1427>

2 *Грабовська О.В.* Наукова концепція, структурний і тематико-експозиційний план виставки "Another brick in the wall" / "Ще одна цеглина в стіні". – Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. Затверджено протоколом науково-методичної ради № 5 від 27.12.2017 р.

(дата звернення: 14.04.2018). – Назва з екрана.

2. *Грабовська О. В.* Наукова концепція, структурний і тематико-експозиційний план виставки “Another brick in the wall” / “Ще одна цеглина в стіні”. – Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. Затверджено протоколом науково-методичної ради № 5 від 27.12.2017.

REFERENCES

1. Posylannia na saity, prysviacheni muzeiam tsehly ta na publikatsii pro vystavky i kolektsioneriv tsehly / [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <https://www.nationalww2museum.org/.../commemorative-bri...>; https://en.wikipedia.org/.../Somerset_Brick_and_Tile_Museu...; www.interesniy.kiev.ua/v-kieve-poyavilsya-muzey-kirpicha/; www.inta.ru/muzey-kirpicha/; <https://www.048.ua/news/1743004>; <https://wikipoints.ru/point/1427> (data zvernennia: 14.04.2018). – Nazva z ekrana.

2. *Hrabovska O. V.* Naukova kontseptsiiia, strukturnyi i tematyko-ekspozytsiinyi plan vystavky “Another brick in the wall” / “Shche odna tsehlyna v stini”. – Naukovyi fond Vinnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Zatverdzheno protokolom naukovo-metodychnoi rady № 5 vid 27.12.2017.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. Музеї цегли та цегельного виробництва на карті світу.

Рис. 2. Музеї цегли та цегельного виробництва на карті Європи.

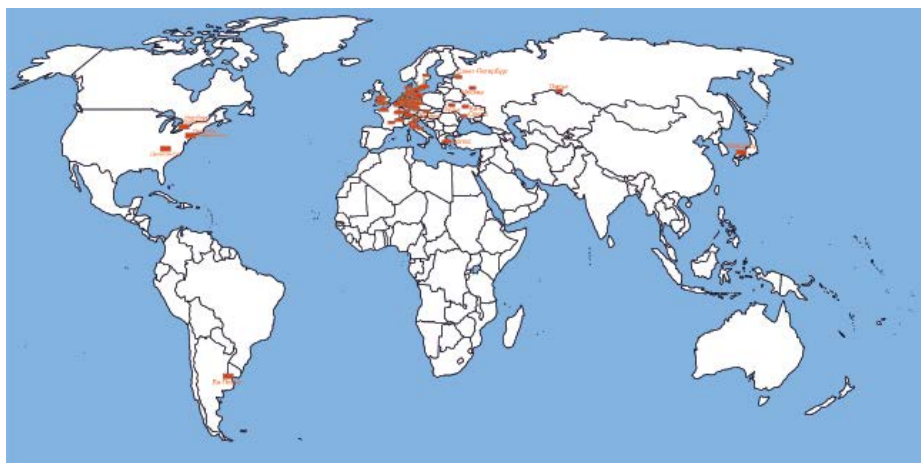

Рис. 1

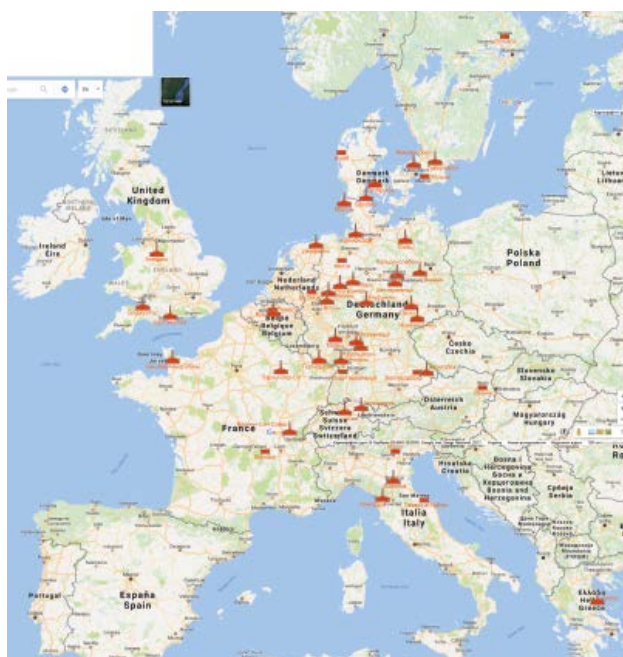

Рис. 2

УДК: 13:51; 001.8; 008

Індутний Володимир Васильович

доктор геолого-мінералогічних наук,
професор,
Київський національний торгово-економічний університет
(Київ, Україна)
indutny@nwv.com.ua

Походяща Олена Борисівна

кандидат історичних наук,
заступник головного зберігача,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
arxangel7@ukr.net

Мережко Ніна Василівна

доктор технічних наук, професор,
завідувач кафедри товарознавства та митної справи,
Київський національний торгово-економічний університет,
академік,
Українська технологічна академія,
(Київ, Україна)

Indutnyi Volodymyr

Doctor of geological and mineralogical sciences,
Professor,
Kyiv National Trade and Economic University
(Kyiv, Ukraine)

Pokhodyashcha Olena

candidate of historical sciences (PhD),
Deputy Custodian
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Merezhko Nina

Doctor of technical sciences,
Professor,
Head of the Department of Commodity Studies
and the customs,
Kyiv National Trade and Economic University,
Academician,
Ukrainian Technological Academy
(Kyiv, Ukraine)

ІНДЕКС СПОРІДНЕННОСТІ РАССЕЛА-РАО У СТИЛІСТИЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗІ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ

RUSSEL-RAO COMPATIBILITY INDEX IN THE STYLISTIC EXAMINATION OF CULTURAL HERITAGE

Анотація

Автори статті пропонують використання методу спорідненості Рассела-Рао для атрибуції творів мистецтва. Модифікований версійно-контраверсійний індекс спорідненості Рассела-Рао є найбільш придатним для застосування в експертній та дослідницькій роботі з пам'ятками культури. У статті наведені приклади його розрахунку для вирішення питання приналежності художнього твору стилю "імпресіонізм" та питання щодо

специфіки та віку написання іконописних творів.

Ключові слова: пам'ятки культури, метод Рассела-Рао, експертиза, індекс спорідненості, ікона, живопис.

Summary

The authors of the article suggest the use of the Russell-Rao kinship method for the use of attribution of works of art. Russell-Rao's modified version-controversial affinity index is the most suitable for use in expert and research work with cultural heritage. The article gives examples of its calculation for solving the problem of attribution of art works to the style of 'impressionism' and of the specificity and dating of icon paintings.

Key words: cultural artefacts, Russell-Rao method, examination, affinity index, icon, painting.

Експертиза та оцінювання культурних цінностей є одним з актуальних питань сьогодення, від якого залежить визначення рівня національного культурного надбання країни та забезпечення його збереження. Під час виконання експертних завдань, пов'язаних з ідентифікуванням, оцінюванням якості, встановленням рівня автентичності та прогнозуванням вартості пам'яток культури, експерт, посилаючись на вимогу чинного законодавства¹, повинен зіставити досліджуваний об'єкт зі спорідненими об'єктами – вже дослідженими, описаними, оціненими та реалізованими на відкритому ринку. Завдання розв'язують через застосування порівняльного аналізу та формальних індексів для визначення мір споріднення. Водночас операції порівняння не є такими простими, як здається на перший погляд, вони можуть здійснюватися за відмінними переліками властивостей об'єктів і, крім того, передбачають можливість застосування широкої гамми алгоритмів.

Наслідком недостатньої уваги фахівців до вибору математичного алгоритму і процедур для здійснення операцій порівняння є відмінність у результатах дослідження одних і тих само об'єктів та недостатня обґрунтованість отриманих ними висновків.

Актуальність теми цієї статті визначається наявністю проблеми відтворюваності результатів при здійсненні порівняльного аналізу пам'яток культури, яка нині повинна стати предметом спеціального обговорення в низці гуманітарних дисциплін і потребує вирішення на основі окремих мовних домовленостей експертів. Відтак, як мету цієї роботи пропонуємо розглянути один із можливих шляхів підвищення об'єктивності результатів експертних досліджень за рахунок впровадження формальних методів обліку корисної інформації та математичного обчислення індексів спорідненості об'єктів.

Одним із найбільш простих та доступних для практичного використання способів обліку ідентифікаційних ознак об'єктів дослідження й математичних методів розрахунку ступеня їхньої спорідненості між собою є індекс Рассела-Рао², який у дещо модифікованому вигляді, ми будемо розглядати як найбільш простий та універсальний. Індекс, запропонований епідеміологом Полем Ф. Расселом і ентомологом Т. Рамакрішна Рао, використовується в прикладній математиці з 1940 р. Нині він здобув скорочену назву "Рассела-Рао".

Перевагою методу є те, що це один з найпростіших прийомів обліку корисної інформації про об'єкти дослідження при здійсненні порівняльного аналізу³. Його формульний вираз є таким: $S = n_{i,j} / m$; де: S – індекс спорідненості, який набуває значень від 0 до 1; $n_{i,j}$ – сумарна кількість ознак і-го та j-го об'єктів, які збігаються; m – загальна кількість процедур порівняння.

Індекс Рассела-Рао – величина, яка обчислюється на підставі обліку та накопичення простих відповідей на критеріальні запитання, а саме: "Так" або "Ні", що, відповідно, оцифровуються як "1", або як "0" (бінарна логіка) та зіставляються із загальною кількістю запитань.

Критеріальні запитання, яких в експертній справі може бути досить багато ($i = 1, 2, \dots, n$), мають структуру висловлювання й можуть формулюватися двома способами:

1. "Чи ознака «Р» об'єкта «А» відповідає ознаці «Р» об'єкта «В»?"

2. "Чи ознака «Р» є більш притаманною об'єкту «А», ніж об'єкту «В»?"

Перший спосіб порівняння описує такий вид роботи експерта, коли здійснюється прямий та дискретний облік властивостей, які збігаються. Це дає змогу безпосередньо використати критерій спорідненості Рассела-Рао відповідно до його дефініції, наведеної вище.

Другий (він же модифікований й запропонований нами спосіб порівняння) – допомагає здійснити облік

1 Закон України "Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні" із змінами і доповненнями від 12 липня 2001 року № 2658-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 47, ст. 251.

2 Бахрушин В. Є. Методи аналізу даних: навч. посіб. для студ. – Запоріжжя, 2011. – С. 138–150.

3 Бахрушин В. Є. Методи аналізу даних... – С. 138–150.; Елисеєва И., Рукавишников В. Группировка, корреляция, распознавание образов (статистические методы классификации и измерения связей). – М., 1977. – 144 с.

властивостей, які не збігаються або по-різному виражені і вказують на ступінь *сукупної характеристики відмінності* об'єктів, описаних однаковою сукупністю характеристик. Цей спосіб порівняння доцільно називати "версійно-контраверсійним", оскільки облік здійснюється окремо для позитивних відповідей (F^+) на критеріальні запитання й окремо для негативних відповідей (F^-). У результаті спорідненість досліджуваних об'єктів ми спостерігаємо у двовимірному просторі $\{F^+; F^-\}$.

При такому підході спорідненими виявляються ті об'єкти, які отримують однакоvu кількість позитивних та негативних відповідей на критеріальні запитання. Причому, порівнявши між собою значну кількість об'єктів, на основі великої кількості їхніх ознак, ми отримуємо шуканий лінійний ряд споріднення у просторі $\{F^+; F^-\}$, який є загальним рішенням поставленого завдання, хоча й побудований за допомогою відносних характеристик.

Рівень об'єктивності результатів обмежується вибраною множиною об'єктів та семантичною однозначністю формулювань до їхніх властивостей.

З урахуванням названих обмежень, які є в цілому зрозумілими, "версійно-контраверсійний" індекс спорідненості є цілком зручним для практичного використання та дає змогу застосувати графічний формалізм для візуалізації отриманих результатів.

Зауважимо також, що під час здійснення наукової атрибуції та зіставлення пам'яток культури між собою, експерт ніколи не бачить повної тотожності у їхніх характеристиках, його увага прикута до відмінностей, які він завжди може однозначно ідентифікувати й довести у несуперечливих висловлюваннях ступінь виявлення тієї чи іншої ознаки на досліджуваному об'єкті. Така робота є більш звичною, адже спирається саме на ретельне обстеження та виявлення ознак відмінності об'єктів дослідження.

Критеріальне запитання, яке використовується у "версійно-контраверсійному" підході до здійснення операції порівняння, має формулювання з такою структурою висловлювання (предикату): **"Ознака «P» більш притаманна об'єкту «A», ніж об'єкту «B»"**.

У разі визнання істинності цього висловлювання, результат визначається цифрою "1" та відповідним чином обліковується, у разі негативної відповіді – "-1", а у разі некоректності висловлювання – "0".

Зауважимо також, що застосування термінів "ознака" або "властивість відношення" в операціях порівняння суттєво розширює можливості експерта для здійснення аналізу цим способом, адже допускає використання дуже "семантично розмитих" критеріїв, притаманних мові сучасного мистецтвознавства, наприклад, висловлювання: "Об'єкт «A» виявляє більшу відповідність стилю «Імпресіонізм», ніж об'єкт «B»".

Здійснивши усі можливі порівняння об'єктів між собою за усіма задекларованими характеристиками (атрибутованими ознаками), як це буде продемонстровано на прикладах поданих нижче, ми визначаємо загальну кількість позитивних відповідей " F^+ " та загальну кількість негативних відповідей " F^- " на критеріальні запитання, які стосуються кожного досліджуваного об'єкта. Сума F^+ та F^- для всіх об'єктів, у досліджуваній системі, буде однаковою, а співвідношення $F_i / (F^+ + F^-)$ де; i – порядковий номер об'єкта дослідження, визначить його місце (номер) у послідовному ряду споріднених об'єктів за "версійно-контраверсійним" індексом спорідненості Рассела-Рао.

Описані прості розрахунки передбачають чітку послідовність дій експерта, яку ми продемонструємо на прикладі. Отже, порівняємо чотири картини з однаковим сюжетом – зображенням соняшників (рис. 1).

Перший етап. Спочатку визначимо перелік критеріїв для здійснення порівняння, наприклад, як описано в табл. 1. Тут сукупність критеріїв підібрана з урахуванням невеликої кількості ознак (неповний перелік), які часто використовуються в мистецтвознавчих наукових дослідженнях для загального опису стилю імпресіонізму. Звичайно, ми розуміємо, що фахівці, які спеціалізуються на вивченні творчості художників-імпресіоністів, користуються більш широким переліком ознак, однак, для вирішення демонстраційного завдання цієї статті, достатньо запропонованого в табл. 1.

Метою вивчення рівня спорідненості названих творів буде питання щодо можливості віднесення того чи іншого твору до групи робіт у стилі "Імпресіонізм".

Рис. 1

Таблиця 1.

Шість ознак, за якими порівнювалися твори живопису

№	Назва властивості для здійснення порівнянь
1	Реалістичність зображення.
2	Загальна контрастність зображення.
3	Вираженість тіней.
4	Ступінь змішування чистих фарб.
5	Чіткість виписування деталей.
6	Чіткість виписування меж елементів зображення.

Другий етап. Побудуємо робочу матрицю для порівняння. Для цього опишемо її таблицею, (табл. 2) у якій кількість стовпчиків та рядків буде відповідати кількості творів мистецтва, які порівнюються. Далі будемо послідовно здійснювати операції порівняння всіх картин між собою за допомогою висловлювань описаних вище, наприклад: “Картина К. Моне виявляє більшу «реалістичність зображення», ніж картина ван Гога”. В результаті ствердної відповіді (якщо це так) на це запитання ми вносимо цифру “1” у табл. 2.

Продовжуючи процес порівняння, формулюємо наступне питання: “Картина К. Моне є більш реалістичною, аніж картина П. Гогена”. Знову вносимо ствердний результат у відповідну комірку. Формулюємо наступне питання: “Картина К. Моне є більш реалістичною, аніж картина Н. Герасимової”. Бачимо, що на це запитання слід дати негативну відповідь. Отже, у відповідну комірку заносимо відповідь позначену “-1”. Таким чином, порівняння картини К. Моне за цією ознакою з іншими картинами є завершеним.

Далі подібна робота продовжується за тим само алгоритмом з картинами інших художників, у результаті чого з’ясовуються результати усіх можливих порівнянь за характеристикою “реалістичність зображення”. Отримуємо повну матрицю порівняння усіх картин між собою за цією ознакою.

Таблиця 2.

Порівняння творів живопису за ознаками

	Картина 1 Моне К.	Картина 2 ван Гога	Картина 3 Гогена П.	Картина 4 Герасимової Н.
Картина 1 Моне К.	X	"-1"	"-1"	"1"
Картина 2 ван Гога	"1"	X	"-1"	"1"
Картина 3 Гогена П.	"1"	"-1"	X	"1"
Картина 4 Герасимової Н.	"-1"	"-1"	"-1"	X

Примітка: "X" – позначені комірочки, де порівняння об'єкта з самим собою є недоцільним.

Дослідження завершується тоді, коли усі твори художників зіставленні за усіма ознаками (табл. 3). Це також свідчить про те, що в кожній поименованій комірці таблиці міститься 6 цифр, які віддзеркалюють результати порівняння.

Таблиця 3.

Порівняння творів живопису за ознаками, описаними в таблиці 2

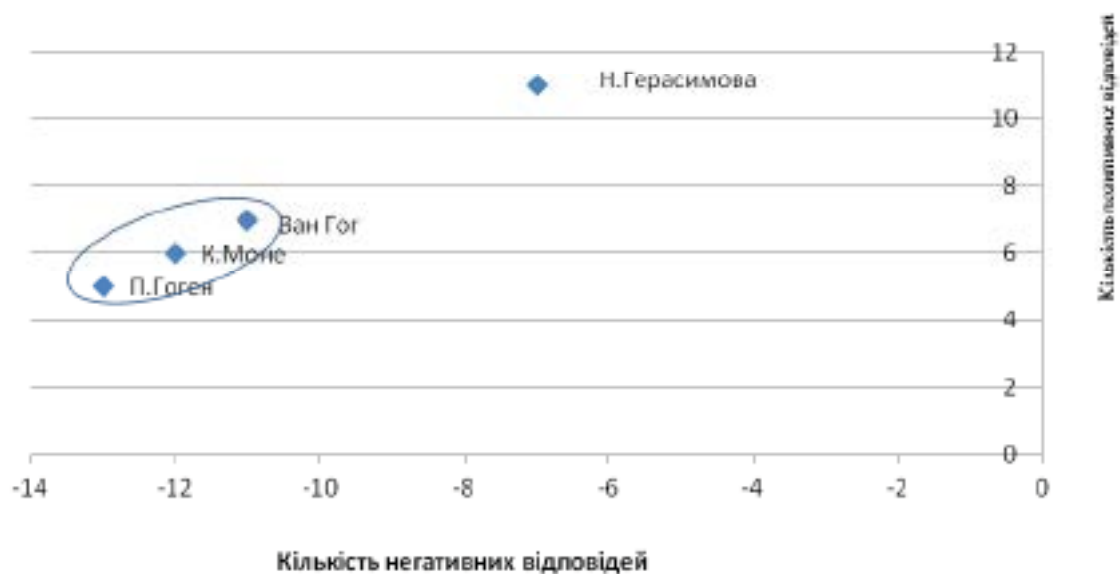
	Картина 1 Моне К.	Картина 2 ван Гога	Картина 3 Гогена П.	Картина 4. Герасимової Н.
Картина 1 Моне К.	X	"-1"; "1"; "-1"; "-1"; "1"; "1";	"-1"; "1"; "-1"; "-1"; "-1"; "-1";	"-1"; "1"; "1"; "1"; "1"; "1";
Картина 2 ван Гога	"1"; "-1"; "1"; "1"; "-1"; "-1";	X	"1"; "-1"; "1"; "1"; "-1"; "-1";	"1"; "-1"; "1"; "1"; "-1"; "-1";
Картина 3 Гогена П.	"1"; "-1"; "1"; "1"; "-1"; "-1";	"-1"; "1"; "-1"; "-1"; "1"; "1";	X	"1"; "-1"; "1"; "1"; "-1"; "-1";
Картина 4 Герасимової Н.	"-1"; "-1"; "-1"; "-1"; "-1"; "-1";	"-1"; "1"; "-1"; "-1"; "1"; "-1";	"-1"; "1"; "-1"; "-1"; "-1"; "-1";	X
Сукупна кількість позитивних (F ⁺) та негативних (F ⁻) відповідей	F ⁺ = 6 F ⁻ = 12;	F ⁺ = 7 F ⁻ = 11;	F ⁺ = 5 F ⁻ = 13;	F ⁺ = 11 F ⁻ = 7;
Показники спорідненості Рассела-Рао, розраховані за кількістю негативних відповідей	0,7	0,6	0,7	0,4

Загальна кількість виконаних операцій порівняння становить 72. Враховуючи, що матриця є діагонально симетричною, алгоритмічно кількість операцій порівняння може бути скорочено вдвічі – 36. Сумарна кількість порівняльних операцій за всіма шістьма характеристиками, для окремої картини становитиме 18.

Таким чином, показники спорідненості Рассела-Рао будуть визначатися як співвідношення кількості позитивних (або негативних) відповідей на критеріальне запитання до загальної кількості відповідей (18) облікованих для конкретної картини (останній рядок табл. 2). Різниця між цими показниками для кожного твору живопису вкаже на рівень загальної спорідненості в ряду споріднення.

Спорідненість описаних творів живопису у співвідношенні облікованих ознак, можна також візуалізувати на основі діаграми (рис. 2).

Рис. 2. Співвідношення позитивних та негативних відповідей на критеріальні запитання щодо спорідненості творів живопису

У результаті проведеного дослідження бачимо, що картина Н. Герасимової має суттєві відмінності у множині ознак, обраних для нашого дослідження. Для мистецтвознавця такий результат свідчить про неможливість зарахування її роботи до творів, які традиційно об'єднуються за стилем "імпресіонізм".

Слід зауважити, що цей результат може бути іншим, якщо для реалізації порівняльних процедур обрати інші ознаки. Відтак, стає зрозуміло, чому експерти, маючи особисті вподобання й світогляд, а також зосереджуючи свою увагу на різних переліках ознак, можуть мати відмінні висновки стосовно стильових особливостей творів живопису. Відмінності їхніх поглядів пояснюються особливостями детермінації систем ознак і, якби вони у своїх дослідженнях описували ці ознаки та визначали спосіб розрахунків мір спорідненості, якість кінцевих висновків була б зрозумілою, більш обґрунтованою та, головне, відтворюваною. Вивчення творів пам'яток культури передбачає комплексний аналіз, порівняльні методи при проведенні експертизи є провідними⁴.

Нижче наведений приклад демонструє, що навіть порівняння невеликої кількості творів за малою кількістю ознак призводить до великого обсягу роботи експерта.

Кількість операцій порівняння (К) можна обчислити за формулою:

$K = (N^2 / 2) - N \times m$; де: **N** – кількість об'єктів порівняння; **m** – кількість властивостей.

З наведеної формули легко зрозуміти, що порівняння 4-х об'єктів за 10-ма властивостями приводить до необхідності здійснити 120 операцій порівняння. Якщо об'єктів 10 і десять властивостей, загальна кількість операцій становитиме 400.

Відтак, *вірогідність допущення помилки експертом при використанні ним великої кількості об'єктів та їхніх ознак суттєво зростає, а точніше, є постійним джерелом помилок у виконанні порівняльного аналізу й свідчить про необхідність комп'ютерної автоматизації цього процесу.*

Розглянемо ще один приклад розв'язання окремого експертного завдання, в якому індекс спорідненості об'єктів має велике значення. Питання стосуватиметься принципової можливості розпізнавання сукупних стилістичних та трасологічних відмінностей зображень обличчя Божої Матерії в старовинних та сучасних іконописних творах. Питання багато вивчалось в мистецтвознавстві, релігієзнавстві та історичних науках. Воно має неабияке значення для об'єктивізації результатів прикладної експертизи, адже безпосередньо пов'язане з висновками щодо віку ікон, рівня автентичності зображень на них та регіону походження.

Для дослідження можливостей описаного вище "версійно-контраверсійного" підходу до розв'язання поставленого завдання обрано дев'ять іконописних творів із зображенням Божої Матері, серед яких – відомі старовинні роботи, менш старовинні та сучасні твори іконопису (рис. 3).

4 Індутий В. В. Оцінка пам'яток культури. – К., 2009 – С. 115–128.

Для опису критеріїв (властивостей відношення) були обрані лише ті ознаки, які стосуються безпосередньо обличчя Божої Матері, адже ця частина іконописного твору є для нас головною. Порівняння здійснюються на основі такої структури предикату: *“Ознака «P_n» є більш вираженою або більшою в об’єкті «А», аніж в об’єкті «В»”*.

Перелік ознак для здійснення порівнянь подано в табл. 4. Обрано 25 ознак, які дають змогу послідовно порівняти усі представлені вище іконописні твори між собою та облікувати помічені відмінності. Так само, як і в першому прикладі, в цьому дослідженні облік результатів порівняння здійснюється за схемою “1” при позитивній відповіді; “-1” – при негативній й “0” – у разі неможливості дати відповідь.

Загальна кількість операцій порівняння 9-ти ікон між собою на основі 25-ти ознак становить 1 800. Розуміємо, що коректно здійснити таку роботу можна лише уклавши спеціальну таблицю і, бажано, користуватися засобами комп’ютерної автоматизації.

Таблиця 4.

Двадцять п’ять ознак, за якими порівнювалися твори іконопису

№	Назва ознак для здійснення порівнянь	№	Назва ознак для здійснення порівнянь	№	Назва ознак для здійснення порівнянь
1	Округлість очей	10	Ширина роту	19	Контрастність очей
2	Глибина очей	11	Висота роту	20	Контраст тіней носа
3	Висота очей	12	Висота шиї	21	Контраст тіней над очима
4	Ширина очей	13	Відкритість лобу	22	Контраст тіней на щоках
5	Розмір очей	14	Округлість обличчя	23	Контрастність тіні підборіддя
6	Ширина носу	15	Контрастність брів	24	Контрастність тіней на роті
7	Висота носу	16	Ширина брів	25	Контрастність тіней на шиї
8	Гострота підборіддя	17	Випуклість щік		
9	Відстань між бровами	18	Видовженість щік		

Отже, укладемо таблицю (матрицю), де будуть представлені всі зазначені вище ікони та виділені усі можливі позиції (комірки) для їхнього послідовного порівняння між собою за визначеними характеристиками. Після закінчення роботи щодо зіставлення іконописних творів (1 800 операцій порівняння), в кожній комірці буде 25 цифр, які відображають обліковані позитивні та негативні відповіді на критеріальні запитання. Підраховуємо окремо кількість позитивних та негативних відповідей у кожному стовпчику, який відповідає окремому іконописному твору та впишемо ці результати в окремий рядок знизу (табл. 5). В окремому рядку облікуємо кількість результатів зіставлення, де не можна було досягти конкретної відповіді (позначено “0”) (табл. 5).

У кожному стовпчику сумарна кількість результатів зіставлення іконописних творів між собою має становити 200, що є додатковою перевіркою правильності проведеного обліку відповідей.

Далі побудуємо діаграму “версія-контраверсія”, де іконописні твори будуть описані за відповідними показниками навантажень {F+; F-}. Спорідненими слід вважати ті з них, які мають близькі значення “F+” та “F-” (рис. 4).

Вивчивши наведену вище діаграму, бачимо, що є позитивна відповідь на питання еволюції стилістики зображення обличчя Божої Матері від перших “візантійських” до сучасних, максимально наближених до портретного живопису, ікон. При застосуванні більш представницької колекції творів, легко побудувати математичну модель для цілком обґрунтованого та внутрішньо непротирічного визначення віку іконописних творів в експертних завданнях.

Експертиза пам’яток культури передбачає широке коло методів дослідження, однак використання порівняльних – є провідними. Звичайно, отриманий в цій роботі висновок за результатами порівнянь може виявитися хибним при проведенні більш ґрунтовних досліджень, які, вочевидь, будуть виконані згодом. Однак, ефективність застосування “версійно-контраверсійного” підходу до обліку ознак спорідненості ми вважаємо цілком доведеним.

Є підстави припускати, що подібні розрахунки доцільно здійснювати при визначенні рівня змін, які вносяться під час реставраційних робіт, а також при дослідженні регіональної специфіки створення ікон.

Висновки. У результаті описаних вище досліджень та наведених прикладів розрахунку ступеня споріднення, ми дійшли до кількох корисних висновків:

1. Для проведення ґрунтовного порівняльного аналізу та цільової класифікації пам’яток культури слід користуватися формальними індексами споріднення.

2. Результати експертних або мистецтвознавчих досліджень, в яких є твердження про спорідненість пам’яток культури, де не детерміновано повний перелік ознак для їх зіставлення, слід вважати некоректними.

3. Результати експертних або мистецтвознавчих досліджень з висновками про спорідненість пам’яток культури, в яких не детерміновано принцип і спосіб (алгоритм) їх зіставлення, а також не описано результатів виконання усіх необхідних порівняльних операцій, слід вважати некоректними.

4. Використання модифікованого “версійно-контраверсійного” показника спорідненості Рассела-Рао в експертних роботах є доцільним й універсальним, оскільки він є простим та максимально візуалізує кінцевий результат у вигляді ряду споріднення.

5. Наведені приклади використання модифікованого “версійно-контраверсійного” показника спорідненості Рассела-Рао в живописі та іконописі можна застосовувати при проведенні експертизи інших пам’яток культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бахрушин В. Методи аналізу даних: навч. посіб. для студ. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 268 с.
2. Бурій В. М. Народно-православний календар. – Черкаси: Вертикаль, 2009. – 96 с.
3. Картина “Подсолнухи”, Винсент ван Гог [1888, Національна галерея у Лондоні] / [Электронный ресурс]: Музеи мира. – Режим доступа: https://muzei-mira.com/kartini_gollandia/148-podsolnuhi-vinsent-van-gog.html (дата обращения: 28.03.2018). – Название с экрана.
4. [Ваза с двенадцатью подсолнухами [В. ван Гог, 1888 г., Мюнхен, Новая Пинакотекa] / [Электронный ресурс]: Livejournal. 2009.05.25. – Режим доступа: <http://info-promo.livejournal.com/13072.html#/13072.html> (дата обращения: 28.03.2018). – Название с экрана.
5. Герасимова Наталья. Подсолнухи (2011) / [Электронный ресурс]: ArtNow.ru. – Режим доступа: <https://artnow.ru/ru/gallery/3/25620/picture/0/632856.html> (дата обращения: 28.03.2018). – Название с экрана.
6. Елисева И., Рукавишников В. Группировка, корреляция, распознавание образов (статистические методы классификации и измерения связей). – Москва: Статистика, 1977. – 144 с.
7. Заноз Н. Богородичні образи з Теребовлі / [Электронный ресурс]: РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України / Релігійний туризм / Релігійне краєзнавство. – Режим доступа: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/53849/ (дата звернення: 28.03.2018). – Назва з екрана.
8. Закон України “Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні” із змінами і доповненнями від 12 липня 2001 року № 2658-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 47, ст. 251.
9. Індутний В. В. Оцінка пам’яток культури. – Київ: СПД Моляр С. В., 2009 – 537 с.
10. [Натюрморт с подсолнухами [К. Моне, 1881, Нью-Йорк, Метрополитен-музей] / [Электронный ресурс]:

Livejournal. 2009.05.25. – Режим доступа: <http://info-promo.livejournal.com/13072.html#/13072.html> (дата обращения: 28.03.2018). – Название с экрана.

11. Православна ікона Росії, України, Білорусі. Каталог виставки [Нац. Києво-Печерський іст.-культ. заповідник, 28.07.–14.09.2008] / відп. ред. Н. Г. Бекенева, Т. Є. Волкова. – Київ: Новий друк, 2008. – 208 с.

12. Ричка М. Вишгородська ікона Богоматері // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 517.

13. Чудотворна Ікона Холмської Богородиці. Повернення з небуття / [Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації]. – Луцьк: Ініціал, 2009. – 35 с.

14. Чудотворні ікони Божої Матері / [Електронний ресурс]: Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка. – Режим доступу: <http://lib.if.ua/exhib/1343293233.html> (дата звернення: 28.02.2018). – Назва з екрана.

15. Український живопис: сто вибраних творів: альбом / авт.-упоряд. Ю. В. Белічко. – Київ: Мистецтво, 1985. – 191 с.

16. Barącz S. Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce. – Lwow [s. n.], 1891 (S. Bednarski). – 307 s.

REFERENCES

1. Bakhrushyn V. Metody analizu danykh. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv. – Zaporizhzhia: KPU, 2011. – 268 s.

2. Burii V. M. Narodno-pravoslavnyi kalendar. – Cherkasy: Vertykal, 2009. – 96 s.

3. Hoh van, V. Kartyna "Soniashnyky" (1888, Natsionalna halereia u Londoni) / [Elektronnyi resurs]: Muzei myra. – Rezhym dostupu: https://muzei-mira.com/kartini_gollandia/148-podsolnuhi-vinsent-van-gog.html (дата зvernennia: 28.03.2018). – Nazva z ekrana.

4. Hoh van, V. Kartyna "Vaza s dvanadtsatma soniashnykamy" (1888, Miunkhen, Nova Pinakoteka) / [Elektronnyi resurs]: Livejournal. 2009.05.25.– Rezhym dostupu: <http://info-promo.livejournal.com/13072.html#/13072.html> (дата зvernennia: 28.03.2018). – Nazva z ekrana.

5. Herasymova N. Kartyna "Soniashnyky" (2011) / [Elektronnyi resurs]: ArtNow.ru. – Rezhym dostupu: <https://artnow.ru/ru/gallery/3/25620/picture/0/632856.html> (дата зvernennia: 28.03.2018). – Nazva z ekrana.

6. Elyseeva Y., Rukavyshnykov V. Hruppyrovka, korreliatsiia, raspoznavanye obrazov (statystycheskye metody klasyfykatsyy u yzmereniia sviazei). – M.: Statystyka, 1977. – 144 s.

7. Zanoz N. Bohorodychni obrazy z Terebovli / [Elektronnyi resurs]: RISU – Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy / Relihiinyi turyzm / Relihiine kraieznavstvo. – Rezhym dostupu: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/53849/ (дата зvernennia: 28.03.2018). – Nazva z ekrana.

8. Zakon Ukrainy "Pro otsinku maina, mainovykh prav ta profesiinu otsinochnu diialnist v Ukraini" iz zminyamy i dopovnenniamy vid 12 lypnia 2001 roku № 2658-III // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2001, № 47, st. 251.

9. Indutnyi V. V. Otsinka pamiatok kultury. – K.: SPD Moliar S. V., 2009 – 537 s.

10. Mone, K. Kartyna "Natiurmort z soniashnykamy" (1881, Niu-York, Metropoliten-Muzei) / [Elektronnyi resurs]: Livejournal. 2009.05.25. – Rezhym dostupu: <http://info-promo.livejournal.com/13072.html#/13072.html> (дата зvernennia: 28.03.2018). – Nazva z ekrana.

11. Pravoslavna ikona Rosii, Ukrainy, Bilorusi. Katalog vystavky. – K.: Natsionalna Kyievo-Pecherskyi Istoryko-kulturnyi zapovidnyk, 2008. – 208 s.

12. Rychka M. Vyshhorodska ikona Bohomateri // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2003. – T. 1: A–V. – S. 517.

13. Chudotvorna ikona Kholmsskoi Bohorodytsi. Povnennia z nebuttia / [Upr. kultury i turyzmu Volyn. oblдержadministratsii]. – Lutsk: Initsial, 2009. – 35 s.

14. Chudotvorni ikony Bozhoi Materi / [Elektronnyi resurs]: Ivano-Frankivska oblasna universalna naukova biblioteka im. I. Franka. – Rezhym dostupu: <http://lib.if.ua/exhib/1343293233.html> (дата зvernennia 28.02.2018). – Nazva z ekrana.

15. Ukrainyskyi zhyvopys: sto vybranykh tvoriv: albom / avt.-uporiad. Yu. V. Belichko. – K.: Mystetstvo, 1985. – 191 s.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 3. Створені у різний час Образи Божої Матері (за: Ричка В. Вишгородська ікона Богоматері // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 517; Православна ікона Росії, України, Білорусі. Каталог виставки. – К., 2008. – С. 15, 208; Бурій В. Народно-православний календар. – Черкаси, 2009. – С. 16; Український живопис. Сто вибраних творів: альбом. – К., 1989. – С. 10–11; Barącz S. Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce. – Lwow, 1891. – S. 158–160).

Рис. 4. Співвідношення кількості позитивних та негативних відповідей на критеріальні запитання щодо спорідненості творів іконопису. Цифрами позначені координати відповідної точки на осі ординат.

		
Ікона «Вишгородська Житовська». Х-ХІІ ст. м. Луцьк Музейі Волинської Ілени. Інтернет-ресурс ТОН «Архивнісікс» від 19.08.2016 за № 10280.	Ікона «Вишгородська Вишгородська (Вишгородська) XII ст. Третьяковська галерея. ¹	Ікона «Вишгородська Вишгородська (Вишгородська) XV ст, копія Преподобного Сергія Радзевичського, м.Міслав. ²
		
Ікона «Вишгородська Київська». Світязь XVIII ст., Християнодилицький храм м.Київ. ³	Ікона «Вишгородська Волинська Однеприкладна, XII-XIV ст., НКМУ, (копіювання: Поправська церква м.Луцьк) ⁴	Ікона «Вишгородська Теребилівська». XVII ст. Печерська і Підгірянська монастири поблизу Теребилі. Зберігається в соборі Святого Юра у Львові. ⁵
		
Ікона Вишгородська Неуступної Печерської, XIII століття церква св. Альфонса в Римі. ⁶	Ікона Вишгородська Київської Печерської ХХІІІ ст. ⁷	Семчук Володимир. Ікона Печерської Богоматері. 2008 р. ⁸

Рис. 3

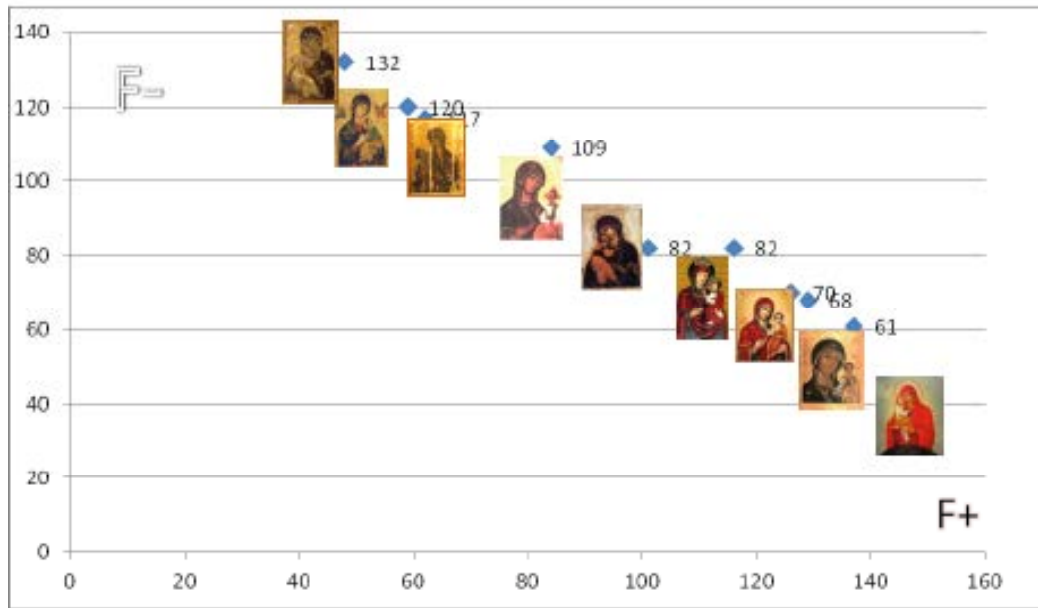

Рис. 4

УДК 069.12

Зайченко Ольга Костянтинівна
MSc маркетингового менеджменту,
методист 1 категорії
сектору методології музейної роботи
відділу науково-методичної роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
olga_sai@ukr.net

Zaichenko Olha
MSc in Marketing Management
Methodologist,
Sector of methodology,
Department of Science & Methodics for Museums
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

КРИТЕРІЇ ВИБОРУ НОВИХ ФОРМ РОБОТИ З МУЗЕЙНОЮ АУДИТОРІЄЮ

CRITERIA FOR CHOOSING NEW FORMS OF WORK WITH MUSEUM AUDIENCES

Анотація

У статті робимо огляд застосування критеріїв “сучасно”, “актуально”, “клієнторієнтовано” до вибору форм роботи з аудиторією, виходячи з бажаного результату соціокультурного впливу музею. Також ділимося методикою анкетування, яке допомогло уточнити проблеми застосування даних критеріїв. Наводимо особливо показові нарративи, отримані завдяки анкетуванню. Ділимося роздумами щодо суспільної ролі музеїв як модератора розвитку громадянськості, а також подолання травматизації (“оздоровлення”) суспільства та окремих особистостей.

Ключові слова: соціокультурний вплив, клієнторієнтованість, візійність, сучасність, актуальність, місія, позиціонування, аналіз кон’юнктури, кон’юнктурність.

Summary

This article overviews the implementation of the criteria “modern”, “topical”, “client oriented” in the choice of the forms of work with the audience, based on the desired result of the sociocultural impact of the museum. We also share the survey methodology which helped to clarify the issues of applying these criteria. Author also gives particularly demonstrative narratives, obtained through the questionnaire. We share the reflections about social role of museums as moderators of the development of the citizenship, as well as overcoming the society and single individuals’ traumatism (“recreation”).

Key words: sociocultural impact, client orientation, visioning, modernity, topicality, mission, positioning, analysis of conjunction, conjuncture mind.

Метою дослідження є сприяння розвитку результат-орієнтованості та клієнт-орієнтованості роботи з музейною аудиторією.

Завданнями роботи є уточнення застосування критеріїв “сучасно”, “актуально”, “клієнторієнтовано” до вибору форм роботи з аудиторією, зважаючи на бажаний результат соціокультурного впливу музею, та поширення методики анкетування, яке допомогло б уточнити проблеми застосування цих критеріїв.

Методологією / методами дослідження є експертне анкетування (база дослідження – 15 респондентів з Києва, Дніпра, Харкова, Кропивницького, Львова), спостереження під час споживання, опитування авторів практик (5 респондентів з Києва та Львова), опрацювання літератури.

Науковими підходами дослідження є процес управління за цілями, управління компетенціями та нарративна психологія.

Основними результатами дослідження є виявлення типових (для кола респондентів) мисленнєвих та

поведінкових стереотипів, що підвищують ризик переродження клієнторієнтованості на кон'юнктурність.

Перспективами подальших студіювань є застосування одержаних результатів у тренінгах для керівників музеїв та заповідників, а також у лекціях на профільних факультетах ВНЗ (отримання зворотного зв'язку, запитань, коментарів), спільні міжмузейні експерименти.

Практичним значенням досягнутих результатів є сприяння подоланню кореневих причин проблем низької клієнторієнтованості музейних послуг та комунікацій.

Оригінальність дослідження полягає у тому, що вперше зроблене порівняння критеріїв вибору форм роботи з музейною аудиторією та вироблені рекомендації механізму розвитку клієнторієнтованості без ризику переродження її на кон'юнктурність.

На думку, що вибір та структурування нових форматів роботи з музейною аудиторією – не просте завдання, яке заслуговує на окремий розгляд, автора навело спостереження за креативним процесом авторів освітніх музейних програм, які, з одного боку, постійно генерували нові теми та назви форматів, а з іншого боку, відмовляли клієнтам-організаціям у здійсненні їхніх прямих запитів, бо не бачили можливості їх виконання.

У зазначених ситуаціях замість традиційної екскурсії були б доречні сучасні методи роботи з аудиторією – дискусія та діалог із використанням історії повсякденності і побуту¹. Так, дискусія і діалог є формами роботи, які залучають думку самого замовника, активізують критичне мислення, запускають активний пошук сенсів самими відвідувачами – і це дає змогу надати високої якості послугі навіть за умови відсутності затвердженого тексту екскурсії та / чи експозиційного комплексу, який безпосередньо висвітлює тему, яку клієнт забажав усвідомити за посередництва (медіації) музею. Застосування історії повсякденності і побуту дає змогу відтворити контекст і, завдяки зануренню у нього, зрозуміти явища / позиції, дослідити які через споживання музейної послуги висловив намір клієнт.

Виходячи з цього спостереження, автор зробив висновок щодо необхідності змін у тлумаченні клієнторієнтованості, її розвитку в частині адаптації музейної послуги до запитів цільової аудиторії, зокрема.

Потреба розвивати тлумачення клієнторієнтованості як базового критерію вибору нових форм роботи з музейною аудиторією впливає з розуміння кінцевої мети – підвищення конкурентоздатності послуг українських музеїв порівняно з іншими способами інтелектуальної організації дозвілля співгромадян та гостей України. Конкурентоздатність продукції – це її здатність бути виділеною споживачем з-поміж аналогічних товарів, представлених на ринку виробниками-конкурентами. Коли йдеться про послуги, розуміємо, що конкурентоздатність полягає у лояльності споживачів, які перетворюються на постійних відвідувачів закладу послуг (музею) та приводять інших (зі свого кола спілкування). Послуги з організації дозвілля пропонувані у сучасному світі пропонують не лише музеї, тому клієнторієнтованість музейної послуги обумовлює реалізацію вектору на доступність культурної спадщини для широкого загалу, привертаючи до неї увагу різних аудиторій.

Два інші критерії вибору форм роботи з відвідувачами – сучасність та актуальність – підказали доповіді колег на музейних конференціях, у яких досить однотипні практики представляють інноваціями, і при цьому наголошують на їхній сучасності та актуальності.

Керуючись застереженням М. Гоголя² у листі “Про те, що таке слово” від 1844 р. щодо того, що високі істини від повторення перетворюються на загальні фрази, ми вирішили розглянути природу та прояви ще двох критеріїв вибору форм роботи з музейною аудиторією.

Будь-яка зміна тлумачення (вкладеного у те чи інше поняття / явище / процес сенсів) починається зі з'ясування поточних сенсів, які вкладають лідери думки³ у певну “категорію” у поточний момент. Тому було вирішено почати дослідження розвитку клієнторієнтованості з експертного анкетування (один з видів якісних досліджень) на тему відмінностей, подібності, взаємозв'язків чотирьох критеріїв вибору та творення нових форм роботи з музейною аудиторією – актуальність, сучасність, клієнторієнтованість, кон'юнктурність. Експертами (лідерами думки) було вирішено вважати керівників музеїв України та їхніх підрозділів.

Оскільки якісні дослідження, на відміну від кількісних, зосереджуються на детальних, інформаційно-

1 Зайченко О. К. Узгодження зовнішніх та внутрішніх функцій музею через призму сучасності, актуальності та клієнторієнтованості (за підсумками експертного анкетування) // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 6–7 червня 2017 р. – К., 2017. – С. 98.

2 Богомолець О. Гоголь з невідомим: [посіб. з гоголеології]. – Б. м.: б. в. [К., 2009]. – 199 с.

3 Лідер думки – людина з високим соціальним статусом та кращою поінформованістю, яка впливає на думку інших людей, інтерпретуючи зміст та сенс повідомлень ЗМІ. Уперше термін у 1955 р. застосував Е. Katz у кн. “Personal Influence” (Katz, E. & Lazarsfeld, P. F. Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications. – New York, 1955).

насичених даних, зрозумілих лише у контексті, замість репрезентативності⁴, при здійсненні дослідження ми обмежилися отриманими 15 анкетами. Участь в анкетуванні брали працівники історичних, художніх, меморіальних, професійних музеїв Києва, Дніпра, Харкова, Львова, Кропивницького, які погодилися на участь у дослідженні, хоча запрошення було надіслане значно ширшому колу музеїв України.

Згідно з правилами проведення якісних досліджень⁵ перед початком складення анкети (див. дод. 1) було сформульовано низку гіпотез: 1) розвитку клієнторієнтованості перешкоджає тлумачення її таким чином, який викривляє її до кон'юнктурності; 2) кон'юнктурні рішення плутають з актуальними – і отримують примітивізацію там, де потрібен глибокий підхід; 3) орієнтир на сучасність спокушає ставити форму над змістом (хоча нові форми є результатом інакшого осмислення раніше відомого); 4) відсутня практика системного застосування маркетингових засобів управління клієнторієнтованістю власної музейної послуги; 5) розвитку будь-якої компетенції, і клієнторієнтованості зокрема, заважає ригідність⁶ і зверхність, як один з її проявів.

Поза тим лишалося не розв'язаним питання, як саме заміщення клієнторієнтованості на кон'юнктурність посилює вразливість музеїв у конкуренції за увагу відвідувачів та здійсненні соціокультурного впливу на них.

Тому виникла гіпотеза "б" про те, що насиченість нашої анкети "відкритими питаннями" та наявність у ній питань про порівняння досліджуваних нами параметрів (критеріїв) вибору форм роботи з музейною аудиторією між собою спонукає респондентів до розгорнутих відповідей. Аналіз отриманих таким чином нарративів⁷ уможливить знайдення відповіді і на це питання (яке безпосередньо у анкеті не зазначаємо), бо концентрація уваги на значеннях та інтерпретації відіграє визначальну роль⁸, коли йдеться про розуміння самих себе та інших людей, досвіду розвитку людства як такого. Ми поділяємо думку, що історії, які оповідають люди, наповнюють їхнє життя сенсом, значимістю⁹, причетністю до певного "добра", яке вони артикулюють.

З метою перевірки гіпотези "1" (про нюанси трактувань клієнторієнтованості, які викривляють її до кон'юнктурності) до анкети (дод. 1) внесені питання 1, 3–6.

Оскільки анкетуванню передували авторські спостереження практики розроблення теми "Звідки беруться герої", це наштовхнуло на думку – додати до перевірки гіпотези "1" перевірку гіпотези "7" про те, що ми тенденційно розглядаємо героїзм, позбавляючи суспільство можливості перерости у груповій та надгруповій поведінці його архетипові форми (спорідненні з жертвністю), замінити на відповідальну та проактивну асертивну поведінку співгромадян. Тому виникла потреба у питанні 7 в анкеті.

Гіпотезу "2" перевіряли за допомогою запитань 2, 7, 8, 10, 13, гіпотезу "3" – запитань 4, 11, 13, гіпотезу "4" – запитань 3, 4, 8–20.

Перевіркою на ригідність (згідно з гіпотезою "5") є з'ясування здатності інформально навчатися і визнавати власні інсайти, а також впливи, які їх спричинили, допускати думку про рівність експертності та спільний креативний процес (з клієнтами та колегами). Такою перевіркою у анкеті стали питання 20–23.

Гіпотеза "б" вплинула на формат анкети, а найбільше – на формат питань 2, 3, 7, 19, 20. Відповіді на питання 1, 3, 4 та групи питань щодо дії маркетингових практик дають змогу зробити висновок, що теоретичні знання колег часто не співвідносяться з їхньою практикою: після відвідання семінарів та / або конференцій усі знають,

4 Кроссли М. Л. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов. – Х., 2013. – С. 166.

5 Там же. – С. 167.

6 Ригідність (з лат. *rigidus* – твердий) – нездатність перебудуватися при виконанні завдань при зміні обставин їх виконання. У пізнавальній (когнітивній) діяльності ригідність проявляється як неготовність суб'єкта створювати нову концептуальну картину навколишнього світу при надходженні нової інформації, яка не відповідає попередній. Когнітивна ригідність породжує мотиваційну, яку спостерігаємо у поведінці суб'єкта як інертність та брак гнучкості у виборі способів поведінки при цілковитій очевидності недоцільності усталеної у попередні періоди часу практики. Ригідність мислення пов'язана зі стабільністю емоцій з фіксацією уваги на якихось важливих подіях, об'єктах або обставинах, невдачах, образах і т. д. (див. Ригідність [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B8%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 26.03.2018)– Назва з екрана).

7 Наратив (з лат. *narrare* – вербальний виклад) – історії, які оповідають люди; поняття філософії постмодерна, яке наголошує процесуальність самоздійснення як буття оповідального тексту. Сенс події виникає лише в процесі оповіді, іманентно пов'язаною з інтерпретацією (див. Наратив [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8_%D1%82%D0%B0_%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97 (дата звернення: 26.03.2018). – Назва з екрана).

8 Кроссли М. Л. Нарративная психология... – С. 26.

9 Там же. – С. 35.

що поведінку клієнтів необхідно досліджувати, аби діяти клієнторієнтовано. Але з 15 респондентів лише 1 одноразово провів дослідження моделі поведінки своєї аудиторії, не роблячи це системно.

Невтішим є і відсутність, у більшості випадків, прикладів використання клієнторієнтованості колегами: усі інновації відбуваються спонтанно, а не внаслідок структурованого усвідомленого бенчмаркінгу¹⁰, і тому є ризик погіршення, а не покращення, якості послуги.

Дві відповіді на питання 2 є такими, у яких кожен з критеріїв є синонімом або посилювачем іншого і незрозуміло, як послуговуватися цими критеріями. Ще дві відповіді засвідчують складність пошуку відповіді.

У відповідях з розгорнутим нарративом та / або чіткими межами тлумачення кожного із запропонованих критеріїв помічаємо широкий діапазон сенсів. З цього робимо висновок, що питання виявилось найскладнішим в анкеті, а це підтверджує справедливність гіпотез "1" (вважаючи щось синонімом, легко підмінюємо одне іншим, а також діємо неусвідомлено, тобто тенденційно, під чийось впливом, кон'юнктурно, коли не можемо визначити сенс критеріїв, якими керуємось в роботі) та "2".

Послуговуючись гіпотезою "б", зосередимося на нарративах, що стосуються взаємозв'язків запропонованих критеріїв, якими експерти поділилися у відповідь на питання 2 – і беремо їх за основу для порівняння з іншими нарративами, організації заочного діалогу та виведення об'єднувального, інтегровального сенсу кожного із запропонованих критеріїв.

Перший розгорнутий нарратив: *"На перший погляд, сучасне нібито не може бути неактуальним. Але по певнім роздумі... Питання може бути сучасним, але не актуалізованим. Ну, перший такий приклад приходиться на думку – екологія. Проблеми, які довгий час замовчували, і таким чином вони нібито не існували. В якомусь сенсі, так само і з темою репресій в колишньому СРСР. Вважаю, що сучасні проблеми / питання / теми завжди знайдуть свого клієнта. Безумовно, кон'юнктурність та сучасність впливають одне на одне як позитивно, так і негативно. Скоріше к. негативно впливає на с. Здається, що актуальне не завжди може бути сучасним, але відповідати потребам сучасності. Н-д, героїка козацького періоду як виховний засіб для сучасності. Актуальність та клієнторієнтованість не завжди пов'язані. Кон'юнктура може впливати на актуальність. Сучасність може впливати на клієнторієнтованість, але не завжди. Все залежить від теми. Вважаю, актуальність в більшій мірі визначає клієнторієнтованість. Може впливати, але залежить від цільової аудиторії. Безумовно, часто визначає кон'юнктурність. Так само, тема може стати не тільки актуальною, а перетворитися на кон'юнктуру. Багата кількість зацікавлених може визначити/пояснити кон'юнктуру, але не завжди".*

Другий розгорнутий нарратив: *"Сучасність – відповідність часу взагалі. Актуальність більша за сучасність. Сучасність є складовою актуальності. Актуальність – дієва відповідність часу. Думаю, клієнторієнтованість сучасна і дуже актуальна в період постмодернізму! Кон'юнктурність – це формальне загравання з потребами з комерційною метою. Вона була і буде у всі часи, але не актуальна, бо в результаті гальмує розвиток суспільства. З клієнторієнтованістю у чомусь формально можуть перетинатися".*

Третій розгорнутий нарратив: *"Сучасність та актуальність посилюють одне одного, сучасність та клієнторієнтованість поєднані роботою на перспективу, сучасність у поєднанні з кон'юнктурністю є робота на зараз. Актуальність у поєднанні з клієнторієнтованістю привертають увагу зараз і далі. Актуальна кон'юнктура може не мати сенсу на завтра. Поєднання сучасності і клієнторієнтованості – тактика привернення відвідувачів у поточний час. Сучасність у поєднанні з кон'юнктурністю заохочує потреби лише найближчого моменту".*

Четвертий розгорнутий нарратив: *"Сучасність та актуальність – синоніми в багатьох контекстах.*

¹⁰ Бенчмаркінг (від англ. benchmarking – встановлення контрольної точки) – безупинний систематичний пошук і впровадження кращих практик, що приведуть організацію до досконалішої форми. Бенчмаркінг може здатися схожим на конкурентну розвідку, хоча він є більш деталізованим, формалізованим і упорядкованим. Поняття "бенчмаркінг" вперше з'явилося у 1972 р. в Інституті стратегічного планування Кембриджу під час дослідницької діяльності консалтингової групи PIMS. Воно полягає у пошуку стандартного чи еталонного (ефективнішого) підприємства (у своїй / іншій галузі) / підрозділу з метою порівняння із власним, ідентифікації відмінностей своїх практик з практиками порівнюваного аналогу (еталону), визначення причин цих відмінностей та виявлення можливостей щодо вдосконалення своїх практик. Тільки така послідовність дій має право називатися впровадженням кращих практик. Об'єктами бенчмаркінгу можуть бути методи, процеси, технології, якісні параметри продукції / послуги, показники фінансово-господарської діяльності організації (структурних підрозділів) (див. Бенчмаркінг [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BD%D1%87%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%B3> (дата звернення: 26.03.2018). – Назва з екрана.

Клієнторієнтованість була в усі часи, коли існували послуги. Вона була і буде актуальною тенденцією відносин цієї сфери. Клієнторієнтованість завжди актуальна, однак актуальність не завжди клієнторієнтована. Такі самі стосунки між актуальністю та кон'юнктурністю. Кон'юнктурність може бути синонімом клієнтоорієнтованості в низці конкретних контекстів. В інших – може бути антонімом. У третіх – частковим випадком клієнторієнтованості”.

П'ятий розгорнутий наратив: *“Не завжди актуальне є сучасним, але сучасне є актуальним завжди, так само як кон'юнктурним; актуальне не завжди є клієнторієнтованим, але завжди кон'юнктурним; клієнторієнтоване є сучасним та кон'юнктурним, але не завжди актуальним; кон'юнктурне – це сучасне”.*

Порівнюючи ці наративи між собою та з іншими (більш стислими) наративами, приходимо до розуміння актуальності як результату процесу актуалізації – віднайдення певних прихованих (латентних) потреб, викликів, які сприятимуть повнішому здійсненню картини майбутнього, яке стає сучасністю під впливом такої актуалізації.

Зіставляючи такий сенс актуальності із галузевою місією музеїв, за версією ICOM – розвиток суспільства шляхом збереження та популяризації спадщини¹¹ – приходимо до розуміння, що розвивати суспільство можна лише цілеспрямовано (результаторієнтовано), тобто знаючи, яким саме ми бажаємо бачити його, щоб вважати достатньо розвиненим, і до цього маємо долучилися саме ми. І ключовий сучасний акцент (тобто такий, який відповідає поточному моменту цивілізаційного процесу – постмодернізму, зокрема) у цій думці – МИ бажаємо. Ми – як інституційоване громадянське суспільство, як оцінювачі спадщини та яклідери думки (якщо поділяємо таке позиціонування музеїв та музейних працівників). Для осучаснення (переміщення в постмодерністську реальність) діяльності варто актуалізувати (вивести на “світло”) власне бачення майбутнього та свого місця в ньому, тобто власного соціокультурного впливу. Для цього варто усвідомити, що часи, коли наявність власного бачення призводила до знищення носія такої візії, минули, і нині візійність діяльності є нагальною потребою її результативності (спричинення бажаного соціокультурного впливу, коли йдеться про музейну діяльність).

Іншими словами, актуальні виклики випливають саме з нашого бачення бажаного рівня розвитку суспільства, бо актуальність визначається поточним контекстом, поточними потребами розвитку (і тому її часто плутають із сучасністю). Актуальність перероджується на кон'юнктурність, коли орієнтуємося на яскраво виражені потреби¹² (відбувається *“формальне загравання з потребами з комерційною метою”*) замість актуалізувати картини майбутнього і латентні потреби, розвитку, зокрема.

Потреби у розвитку суспільства визначає наша власна візійність, яка може бути незмінною для багатьох поколінь, тобто питання може бути давнім і залишатися актуальним – наприклад: питання забезпечення високої якості життя, подолання давніх травматизацій у колективній свідомості, виховання відповідального громадянина-патріота тощо. Сучасний контекст буде змінювати лише методи здійснення одного і того ж бачення, бо пропонуватиме відповідні поточному цивілізаційному моменту набори цінностей, сенсів.

Сьогодні Україна показує, що в межах актуального виклику може існувати сучасний виклик, і це спостереження перегукується з експертною думкою, що “актуальність більша за сучасність”. Сучасний виклик втратить свою актуальність, якщо його своєчасно вирішити, не дати йому перетворитися на застарілу проблему (утворитися пост-синдрому). Якщо ж ті чи інші кон'юнктурні настрої де-актуалізують вирішення того чи іншого виклику сучасності, то отримаємо подальші нашарування проблем-наслідків, які виникають з невирішеності колись сучасного виклику у відповідний йому відрізок часу.

Прикладом сучасного виклику в межах актуального (яким є виховання відповідального громадянина-патріота) є подолання конфлікту героїк – радянської, української, імперської, щоб тема героїзму перестала бути гострою, болісною та дискусійною, а згуртовувала б соціум, завершувала творення політичної нації без ризику, що прибічники різних героїк опиняться по різні боки історичного процесу.

Найгострішим моментом цього сучасного виклику подолання конфлікту героїк залишається вирішення конфлікту сприйняття подій Майдану 2013–2014 рр., анексії Криму та неоголошеної війни РФ з Україною на Донбасі. Тому колегам, під час анкетування, було запропоновано висловити власне сприйняття того, який із підходів до опрацювання теми героїзму є актуальним сучасним та клієнторієтованим, і у чому можуть полягати ризики кон'юнктуризації теми замість опанування виклику (питання 7). І це питання анкети стало своєрідним

11 ICOM. Museum Definition / [Digital source]: ICOM: International Council of Museums. – Access mode: <http://icom.museum/the-vision/museum-definition> (date of address 04.12.2017). – Title from the screen

12 Котлер Ф., Келлер К. Л. Маркетинг менеджмент. 12-е изд. – СПб., 2007. – С. 42 / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=v6eJBIO59WYC&pg=PA27&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (дата обращения: 04.12.2017). – Название с экрана.

“фільтром” на догматичність, ригідність, бо викликало найбільшу розбіжність в оцінках – або відмова від участі у дослідженні через “цинічність” цього запитання, або сприйняття його учасниками анкетування навпаки “рефлексивним”, а тому розвивальним. Те, що у дослідженні брали участь експерти саме з низьким рівнем ригідності або її повною відсутністю, тобто з високою готовністю до змін, удосконалення, підтверджено відповідями на питання 21–23 (готовність разом аналізувати власні практики, визнання розвивального впливу тих чи інших питань анкети, наявність конструктивних зустрічних питань дослідників).

Тобто аргументи відмов від участі в анкетуванні виявляються настільки ж цікавими та інформативними для віднайдення відповіді на відкрите питання щодо того, як саме кон’юнктурність заміщує собою клієнторієнтованість, як і розгорнуті відповіді (нарративи) на питання анкети, і це ще раз засвідчує ефективність обраного методу дослідження. Так, зокрема, сприйняття дослідження як конкурентну розвідку, а не працю для розвитку галузі, вказує на травмування фактом зміни соціоекономічного контексту життєдіяльності як на один із чинників викривленого сприйняття процесів творення конкурентоздатності музеїв. Таким чином, у подальших тренінгах для музейного середовища України доцільно було б застосувати котрийсь із терапевтичних нарративів – перетворення або нормалізації¹³. Аналогічним чином (внаслідок травматизації змінами контексту) виникають оцінки маркетингу та управління персоналом як “третьорядних” питань порівняно з фондовою роботою, активізуючи нарратив втрати¹⁴.

Поділяючи думку, що знаки (зокрема ті чи інші поняття) не мають самостійного значення, а набувають його відносно до інших знаків¹⁵, через інтерпретацію, яка виявляється правдивою лише для певного моменту та певної взаємодії¹⁶, вважаємо, що будь-чий оціночні судження вказують лише на позиціонування конкретного мовця, і жодним чином не розкривають дійсне значення того, стосовно чого висловлено оціночне судження.

Звичка жити чужими нарративами, уникати відповідальності за свій внесок у соціокультурні процеси, призводить до оцінок питань “складними” та “заплутаними” – і такі реакції підтверджують нашу дослідницьку гіпотезу “5”.

Повертаючись до аналізу отриманих відповідей на питання 7, виявляємо, що найбільш одностайною виявилася оцінка експертами завдання концентрувати увагу на героїзмі воїнів АТО сучасним (тобто таким, яке повністю відповідає поточному моменту, його викликам, і якщо не знайти актуальні методи вирішення цих викликів, завдання може перетворитися у наступному періоді із сучасного виклику на застарілу проблему).

Актуальність співвідношення героїзму воїнів АТО з героїзмом воїнів інших історичних періодів оцінювалася експертами-респондентами менш одностайно (7 ствердних відповідей серед 15-ти респондентів). Показовими є такі відповіді: *“для історичних музеїв сучасно і актуально. При проведенні занять учням – клієнторієнтовано”, “сучасно і актуально, а чи клієнторієнтовано і кон’юнктурно, то може бути і так, і ні”, “відносно”*. Тобто саму тему і запропонований до її вивчення підхід визнають актуальними – такими, які здатні актуалізувати корисні моделі поведінки, а у характері впливу на відвідувача тих чи інших форм опрацювання цієї теми експерти мають сумніви. Характер цих сумнівів розкриває, на нашу думку, такий нарратив: *“Висвітлюючи цю тему, треба відділяти героїзм людини від ідеології (в найгіршому її розумінні). Треба ретельно обирати особистість (я розумію, як це звучить, але дуже складно коротко висловити саме те, що хочеш). Щоб не вийшло як з радянськими героями революції і Другої світової. Спочатку герой, а потім виявляється, що антигерой (напр-д, Павлік Морозов тощо). З самого початку підходити до історії особистості не з позицій «чорне-біле», а з позиції напівтонів. І якщо людина робила помилки в житті, то так і говорити. Співвідносити життя до / під час / після війни. Не створювати «житіє». Якось так...”*.

Оцінюючи пропозицію автора дослідження критеріїв вибору форм роботи з музейною аудиторією співвідносити героїзм воїнів з героїзмом цивільного населення, п’ятеро експертів залишили запитання без відповіді, що засвідчує дещо більшу кількість сумнівів, які з тих чи інших причин залишають не проговореними. Знайомить з деякими з цих сумнівів ось такий нарратив: *“До героїзму особисто я ставлюся неоднозначно. Якщо вже говорити відверто, то героїзм – це плата найдорожчим (життям) за чийсь тупість. Героїзм одних – це завжди злочинна відсутність толерантності, дипломатії, розуму, врешті-решт, у тих, хто при владі”*. Позицію тих шістьох експертів, які усе ж зазначили актуальність такого наголосу, найкраще розкриває, мабуть, ось такий нарратив: *“Підкреслювати спільне гуманістичне начало в людях завжди актуально”*. Зіставляючи такі різні нарративи між собою, розуміємо, що “гуманістичний початок в людях” і є центральною темою сучасного

13 Кроссли М. Л. Нарративная психология... – С. 223–224.

14 Там же. – С. 235.

15 Там же. – С. 50.

16 Там же. – С. 52.

актуального діалогу про поведінку виконавців та керівників з кола цивільних та військових в часи миру та збройних конфліктів з метою забезпечення миру.

Частина колег оцінила клієнторієнтованість (тобто вплив на мислення та поведінку відвідувачів, виходячи з глибокого розуміння їх патернів¹⁷) пропозиції діяти в парадигмі Густава Лебона – і акцентувати увагу на щоденних малих здобутках, які зменшують потребу у героїзмі, бо зменшують ризики виникнення критичних ситуацій (зокрема збройних конфліктів) внаслідок підвищення рівня відповідальності кожного за свою ділянку творення спільного блага.

Подальший аналіз отриманих наративів дав змогу зробити висновок, що саме можливість вирішити питання і полишити його в минулому відрізняє сучасне від актуального, бо так само, як можна утримувати в фокусі уваги вічні питання, і вони залишатимуться актуальними поза сучасності (приклади чого наводили раніше), так само можна обходити увагою (не актуалізувати) глобальні проблеми, їхні кореневі причини, і вони із сучасних викликів перетворюються на застарілі проблеми.

Тобто актуалізація сучасних проблем дає змогу їх своєчасно вирішити – і змінити сучасність, наблизивши її до вимірної, і це ще раз підтверджує, що актуальність залежить від бачення ідеального стану речей – від візійності (коли йдеться про визначення цілей) та парадигми (коли йдеться про вибір методів).

Ще один розгорнутий наратив отримали у відповіді на питання 22 (що ще раз засвідчує відсутність ригідності саме в колі учасників дослідження, і дію цього критерія як “фільтра” на згоду взяти участь). Цей наратив стверджує, що питання 1, 2 та 4 спонукали експерта *“...замислитися над питанням «Що таке музей?», пошукати додаткову інформацію”*, і далі читаємо: *“Хочу зауважити, що, на мою думку, музей є специфічною компанією. І ця специфічність полягає в тому, що музей є і залишиться одним із засобів ідеологічного тиску (впровадження певної державної ідеології) в суспільстві. Тобто музей завжди буде ідеологічно залежним та ідеологічно заангажованим закладом і ця заангажованість впливає на співвідношення понять «клієнторієнтованість», «кон’юнктурність», «сучасність», «актуальність» набагато суттєвіше, ніж в роботі звичайної незалежної компанії. Крім того, музей – це вид мистецтва, вид творчості і це теж вносить свої корективи в аналіз діяльності музею як компанії по наданню послуг”*.

Вважаємо цей наратив яскравою ілюстрацією латентної (такої, яку необхідно додатково актуалізувати) потреби колег у розвитку візійності музейної діяльності, перебрання кожним з музеїв на себе ініціативи з творення сенсів згідно з власною місією – чітко визначеного соціокультурного впливу. Постмодерністська парадигма передбачає діалог заради самовизначення замість ідеологічної залежності – і призвичаєння працівників музеїв до цієї практики є актуальним сучасним викликом з розвитку клієнторієнтованості, актуальності та сучасності музейних послуг.

Ще один із висновків, які дало змогу зробити здійснене дослідження, полягає у проведенні межі між кон’юнктурністю та актуальністю аналогічно до вибору між “бути” та “виглядати”, між дієвістю, стратегічністю та популярізмом.

Тому наголосимо, що кон’юнктурність, поза застосуванням її в комерційному маркетингу, який і породив саме поняття, є вибором на користь “виглядати” – спробою скористатися з певних обставин, розстановки сил задля самозвеличення за тим чи іншим параметром (зокрема для творення сприйняття сучасності закладу), але не задля вирішення актуального питання, яке творило б покращену якість життя у поточний (сучасний) момент, а також здійснювало б місію закладу.

При цьому комерційний сектор завжди реагує на соціокультурні зміни, зокрема на зміну кон’юнктури – і виникають нові парадигми комерційної діяльності. Прикладом цього є виникнення гендерної моделі маркетингу – актуального рішення, яке, поза основним завданням (збільшення рентабельності комерції) закріплює позиціонування жінок як сегменту, який є рівноцінним та окремим, таким, що відрізняється від чоловіків, за своїми соціальними цінностями, життєвими чинниками, схильністю об’єднувати факти та явища, принципами спілкування¹⁸.

17 Патерни (з англ. *pattern*, від лат. *patronus*) – базові (постійно повторювані, відтворювані автоматично, без усвідомлення) стійкі моделі поведінки. Проявляються повністю або частково, тобто виник патерн в конкретному контексті, і міг бути виправданою саме у тому контексті поведінковою реакцією, а спрацьовує і у інших контекстах, які якимось фрагментом нагадують початковий контекст. Так виникає невідповідність поведінки через спрацьовування патернів. Такі базові стійкі моделі поведінки дуже складно корегувати, тому доцільнішим є їх досліджувати та враховувати, а також формувати нові, альтернативні.

18 Барлетта М. Как покупают женщины: чем маркетинг для женщин отличается от маркетинга для мужчин. – М., 2004. – С. 57–58.

Іншими словами, музеям варто усвідомити себе тими, хто формує поведінку комерційного та громадського секторів, і співпрацює з державою як з регулятором-медіатором. Реалізації такої ідентичності (позиціонування) має слугувати аналіз кон'юнктури (співвідношення сил, ресурсів, інтересів, парадигм тощо), здійснюваний музейними маркетологами. При цьому варто наголосити на важливості наявності ґрунтовної академічної підготовки в маркетингу, щоб попередити докори, які виникають від неправильного використання, помилок, морально-етичних проблем особистості виконавця¹⁹.

Тобто відповіддю на питання – як кон'юнктурність заміщує клієнторієнтованість, і це посилює вразливість музеїв у конкуренції за увагу відвідувачів та вчинення соціокультурного впливу на них – є ігнорування потреби у балансуванні сучасної ідентичності музею, його позиціонування провідним гравцем соціокультурного поля, автора сенсів та наративів, а не заручника кимось насадженої ідеології, з вибором актуальних викликів, що базуються на місії музею та результатах дослідження моделей поведінки клієнтів – відкидання або викривлене тлумачення маркетингу серед важелів досягнення цілей.

Висновки:

1) експерти (керівники музеїв / їх підрозділів, що взяли участь в анкетуванні) були одностайні у думці про клієнторієнтованість як ключовий чинник конкурентоздатності установи, яка має чинити соціокультурний вплив;

2) експерти були одностайні у думці, що джерелом клієнторієнтованості є систематичні дослідження моделі поведінки клієнтів (реальних та потенційних), і висловили намір обдумати можливості впровадження у своїх музеях цих практик, щоб краще розуміти актуальність тих чи інших форм роботи з аудиторією;

3) критерій актуальності є визначальним для вибору форми роботи з аудиторією, бо виходить із прихованих (не усвідомлюваних) потреб та напрямків розвитку. Тобто актуальними є ті форми роботи з аудиторією, які актуалізують ці приховані потреби та напрямки розвитку;

4) візійність як компетенція дає змогу відрізнити актуальність від кон'юнктурності (орієнтації на яскраво виражені потреби);

5) візійність діє через підпорядкування діяльності кожного музейного працівника місії музею, тобто для здійснення бажаного соціокультурного впливу музеєм його позиціонування має бути якомога чіткішим;

6) аналіз кон'юнктури (поточного співвідношення впливів на потенційного відвідувача, його поведінку) має слугувати завданню актуалізувати приховані потреби, розвивати характер попиту (від пасивного²⁰ до особливого, наприклад) та стиль споживання²¹.

Зроблені висновки дають змогу застосувати їх у тренінгах для керівників музеїв та заповідників, а також у лекціях на профільних факультетах вищих навчальних закладів можна у напрямку розвитку результат-орієнтованого мислення та ознайомлення з технологіями управління за цілями та за компетенціями.

Маркером того, що зусилля із практичного застосування висновків дослідження виявилися результативними, стане збільшення частки музеїв, які усвідомлюють власну місію та позиціонування (участь у здійсненні соціокультурного впливу нарівні з іншими установами організованого дозвілля та інформальної освіти), тобто підпорядковують цьому кожен з робочих процесів у кожний з моментів взаємодії працівників музею з клієнтами та колегами, здійснюють дослідження поведінки клієнтів, активно застосовують усі елементи комплексу маркетингу в своїй діяльності.

Спільні міжмузейні експерименти можуть стосуватися як дослідження поведінки клієнтів, так і тренінгів з клієнторієнтованого мислення та поведінки працівників музею, які безпосередньо контактують з відвідувачами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Барлетта М.* Как покупают женщины: чем маркетинг для женщин отличается от маркетинга для мужчин / Пер. с англ. Н. Г. Владимировой. – Москва: Вершина, 2004. – 272 с.

2. *Богомолец О.* Гоголь з невідомим: [посіб. з гоголеології]. – Б. м.: б. в. [Київ, 2009]. – 199 с.

¹⁹ Академия рынка: маркетинг. – М., 1993. – С. 108.

²⁰ Пасивний попит – коли споживач нічого не знає про товар / послугу, або щось знає, проте не думає про їх придбання. Особливим попит стає тоді, коли споживання товару / послуги дає відчуття особливого статусу, престижу.

²¹ Стиль споживання – набір правил, сформований у людини шляхом досвіду та такий, що диктує йому розумні прийоми вибору та використання товару. Стихійність споживання вказує на відсутність стилю. Споживання зрідка, мало та без особливого задоволення свідчить про низько розвинутий стиль, орієнтований на нормативні характеристики товару / послуги (дозволеність, пристойність, належність тощо).

3. Дайан А., Букерель Ф., Ланкар Р. и др. Академия рынка: маркетинг / Пер. с фр.; науч. ред. А. Г. Худокормов. – Москва: Экономика, 1993. – 572 с.

4. Зайченко О. К. Узгодження зовнішніх та внутрішніх функцій музею через призму сучасності, актуальності та клієнторієнтованості (за підсумками експертного анкетування) // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 6–7 червня 2017 р. / редкол.: В. Г. Чернець (голова) та ін. – Київ: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України: Видавець Олег Філюк, 2017. – 360 с.

5. Котлер Ф., Келлер К. Л. Маркетинг менеджмент / Пер. с англ. к. э. н. С. Жильцов, М. Жильцов, Д. Раевская; науч. ред. д. э. н., проф. А. Немчин, д. э. н., проф. В. Дуболазов. – 12-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2007. – 816 с.: ил. (серия "Классический зарубежный учебник") / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=v6eJBIO59WYC&pg=PA27&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (дата обращения: 04.12.2017). – Название с экрана.

6. Кроссли М. Л. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов / Пер. с англ. О. В. Гритчиной. – Харьков: Гуманитарный центр, 2013. – 284 с.

7. ICOM. Museum Definition / [Digital source]: ICOM: International Council of Museums. – Access mode: <http://icom.museum/the-vision/museum-definition> (date of address 04.12.2017) – Title from the screen.

REFERENCES

1. Barletta M. Kak pokupayut zhenschiny: chem marketing dlya zhenschin otlichaetsya ot marketinga dlya muzhchin [Marketing to Women. How to Understand, Reach and Increase Your Share of the World's Largest Market Segment]. Transl. by N. G. Vladimirova.

2. Bogomolets O. Gogol z nevidomym: Posibnyk z gogolelogii.– K.: Europejskyj vybir, 2009.

3. Dayan A., Boukerel Ph. Akademiya rynka: marketing; Transl. from French. Nauch. red. A. G. Khudokirmov. – M.: Economica, 1993. – 572 p.

4. Zaichenko O. K. Uzgodzhennya zovnishnih ta bnutrishnih funkciij muzeyu cherez pryzmu suchasnosti, aktualnosti ta klientorientovanosti (za pidsumkamy ekspertnogo anketuvannya). p. 97–101 // Muzeji ta restavraciya u konteksti zberezheniya kulturnoyi spadschiny: aktualni vyklyky suchasnosti. Materialy Mizhnar. Nauk.-prakt. Konf. m. Kyiv, 06–07 chervnya 2017 r. / redkol.: V. G. Chernec' (golova) tain. – K.: NAKKKiM, Asociaciya restavroriv Ukrainy, Vydavec' Oleg Filyuk, 2017. – 360 p.

5. Kotler Ph., Keller K. L. Marketing Management. 12-e izd. – SPb.: Piter, 2007. – 816 p.: il. / [Digital source]. – Access mode: https://books.google.com.ua/books?id=v6eJBIO59WYC&pg=PA27&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (date of address 04.12.2017). – Title from the screen

6. Crossley M. L. Narrativnaya psihologiya. Samost', psihologicheskaya travma i konstruirovaniye smyslov. [Introducing narrative psychology. Self, trauma and construction of meaning]. Transl. by O. V. Gritchina / M. L. Crossley – Kh.: Gumanitarnyj centr, 2013. – 284 p.

7. ICOM. Museum Definition / [Digital source]: ICOM: International Council of Museums. Access mode: <http://icom.museum/the-vision/museum-definition> (date of address 04.12.2017) – Title from the screen

Додаток 1.
Анкета дослідження поняття
та проявів клієнторієнтованості

ПІБ _____

Посада _____

Музей _____

Дата заповнення ___/_____/201_ р.

1. Яке визначення клієнторієнтованості Ви дали б? _____

2. Як взаємопов'язані між собою сучасність, актуальність, клієнторієнтованість та кон'юнктурність? Можливо, щось із переліченого посилює одне одне або навпаки блокує, або викривлює суть, або просто є синонімом, тощо (зазначте, будь ласка, свою думку у наведеній нижче таблиці):

	сучасність	актуальність	клієнторієнтованість	кон'юнктурність
сучасність				
актуальність				
клієнторієнтованість				
кон'юнктурність				

1. Чия клієнторієнтованість слугувала / слугує для Вас взірцем, який дозволяє краще зрозуміти суть цієї компетенції? _____

2. У чому, на Вашу думку, полягає клієнторієнтованість у Вашій роботі? _____

3. У чому, на Вашу думку, виявляється кон'юнктурність рішень? _____

4. Чи може кон'юнктурність рішень підмінювати собою клієнторієнтованість, виправдовуючись актуальністю? (так / ні) ____ Якщо так, то за яких обставин так може статись? _____
І до яких наслідків це призводить? _____

5. Поділіться, будь ласка, власним сприйняттям наступних варіантів рішень (поділіться аргументами, що висловлюють Вашу позицію, у графі, яка відповідає Вашому сприйняттю або є найближчою до нього):

	сучас- ність	актуаль- ність	клієнтоорі- єнтованість	кон'юнк- турність
концентрувати увагу на героїзмі воїнів АТО				
співвідносити героїзм воїнів АТО з героїзмом воїнів інших періодів				
співвідносити героїзм воїнів з героїзмом цивільного населення				
діяти в парадигмі Густава Лебона – і акцентувати увагу на щоденних малих здобутках, які зменшують потребу у героїзмові				

1. За Вашими спостереженнями (дослідженнями), чому відвідувачі обирають саме Ваш музей для відвідин? Що очікують від цих відвідин? _____

2. Чи є постійні відвідувачі? (так / ні) ____ Чи достатня їх кількість, на Вашу думку? (так / ні) ____ Скільки їх, на Вашу думку, від загальної кількості (частка у %)? ____ Як фіксуєте їх кількість? _____

3. Ваш типовий відвідувач – це _____

4. Що викликає в колі відвідувачів / замовників найбільше розуміння, ентузіазму, вдячності? _____

5. З якої причини співпраця щодо додаткових послуг не складається / переривається (якщо таке відбувається)? _____

6. Що отримують відвідувачі / замовники, працюючи саме з Вами? _____

7. Як Ви дізнаєтесь про задоволеність відвідувача / замовника Вашим обслуговуванням?

- перетворюється на постійного
- споживає більше додаткових послуг
- особисто дякує
- інше _____

8. Наскільки часто (раз на який період) _____ Ви / Ваші колеги стикаєтесь з незадоволенням / скаргами відвідувачів / замовників?

9. Що викликає найбільше нарікань? _____

10. Як саме Ви дізнаєтесь про ці нарікання? _____

11. Як саме Ви реагуєте у таких випадках (опишіть, будь ласка, послідовність дій та кінцевий результат) _____

12. Як виглядає ідеальна музейна послуга очима відвідувача (3 основні якості)? _____

13. Якби була можливість змінити своїх відвідувачів / замовників, на якій одній рисі Ви зосередились би? _____

14. На спільний з нами аналіз під кутом клієнторієнтованості, якої з Ваших практик Ви погодились би? (і зазначте, будь ласка, конкретний приклад поруч з обраною категорією практики)

- Оновлення експозицій _____
- Виставки _____
- Лекторії / майстер-класи для дорослих _____
- Дитячі програми _____
- Родинні програми _____
- Події у музейних приміщеннях _____
- Співпраця із замовниками на їх території _____
- Асортиментна політика музейної крамниці та інших додаткових послуг _____

Регулювання графіку роботи _____

Інше _____

15. Яке із запитань виявилось найкориснішим для Вас? _____ | чому саме воно? _____

16. Яке питання Ви поставили б автору дослідження? _____

Щиро вдячні за Ваші щирі та вичерпні відповіді та згоду на подальшу участь у дослідженні розвитку клієнторієнтованості музейного середовища України

УДК 069+358.1 + 37.013.42

Тарасенко Людмила Петрівна
старший науковий співробітник,
філія Національного військово-історичного музею України –
Музей ракетних військ стратегічного призначення
(Первомайськ, Миколаївська обл., Україна),
магістрант,
Харківська державна академія культури
tarasenkoludmila@i.ua

Tarasenko Lyudmyla
Master student,
Kharkiv State Academy of Culture;
Senior Research Fellow,
Museum of Rocket troops strategic appointment,
branch of the National Military-Historical Museum of Ukraine
(Pervomaysk, Mykolaiv region, Ukraine)

ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

PRACTICAL REALIZATION OF PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF THE MILITARY-HISTORICAL MUSEUM

Анотація

Здійснено загальний огляд та проаналізовано специфіку освітньо-культурної діяльності військових музеїв України щодо впровадження музейної педагогіки, окрім того, охарактеризовано сучасний стан музейної педагогіки, її місце і роль в організації культурно-освітнього процесу у вітчизняних і закордонних військових музеях, подано опис активних форм організації роботи з учнями та студентами.

Ключові слова: музейна педагогіка, музейна комунікація, військово-історичний музей, культурно-освітня діяльність музею, інноваційні педагогічні технології, активні та інтерактивні форми навчання.

Summary

Here is a general review and analysis of the specificity of the educational and cultural activities of the military museums of Ukraine concerning the implementation of museum pedagogy. In addition, the present state of museum pedagogy, its place and role in the organization of the cultural and educational process in Ukrainian and foreign military museums are considered. Active forms of organization of work with students are described.

Key words: museum pedagogy, museum communication, military-historical museum, cultural and educational activities of the museum, innovative pedagogical technologies, active and interactive forms of education.

Одним із важливих напрямів діяльності військово-історичного музею є культурно-освітній, який поширює зміст, значення і цінності музейних колекцій та виправдовує існування закладу як соціокультурної інституції. Сучасна музейна педагогіка вивчає аспекти використання музеїв, історію їх освітньої діяльності, вплив різних форм комунікації на аудиторію; використовує музейне середовище для розроблення і впровадження у практичну діяльність нових методик і програм.

Оскільки музей є місцем взаємодії простору, об'єкта (експоната) і провідника (музейного педагога) з екскурсантами, а його експозиції є засобом виховання у юного відвідувача емоцій, уяви, фантазії та творчої активності, завданням музейного педагога є формування ціннісного ставлення до культурного надбання, пробудження бажання спілкуватися з музейними цінностями. Тому встановлення контакту між музеєм і його аудиторією є однією з актуальних потреб вітчизняних і закордонних музеїв у реалізації свого педагогічного потенціалу. Цій меті підпорядкована і діяльність військово-історичних музеїв – важливих соціальних інституцій – у культурно-освітньому та духовно-патріотичному розвитку юних громадян України.

Нині мотивація відвідання музею докорінно змінилася. Щоб привернути увагу сучасного відвідувача, атмосфера музею має бути цікава і зручна. Тому великого значення набуває роль музею в організації дозвілля. У боротьбі за відвідувача музеї активно використовують нові форми музейної освіти із залученням

інноваційних проектів, спрямованих на виховання музейної культури, тобто здатності розуміти специфічну мову музею, володіти основами візуальної грамотності. Для реалізації цих завдань необхідно створити умови для ефективної роботи з аудиторією. Аналізування цих та інших проблем музейної педагогіки в контексті культурно-освітньої діяльності однієї з філій Національного військово-історичного музею України – Музею ракетних військ стратегічного призначення – актуалізує мету цієї статті.

Музейну мережу Збройних сил України формують військові музеї історичного спрямування, "...основою яких є проведення культурно-освітньої роботи, що сприяє утвердженню славних бойових традицій військ, патріотичному, моральному та естетичному вихованню, підвищенню культурного та освітнього рівня військовослужбовців та інших категорій громадян шляхом поширення військово-історичної інформації, пропагування військової історії України серед широкого загалу громадян"¹.

Розсекречення раніше "закритих" об'єктів дає змогу у Музеї ракетних військ стратегічного призначення вивчати історію вітчизняного ракетного озброєння. Тема атомної війни досі актуальна для сучасного світу, оскільки існує загроза застосування ядерної зброї, що може спричинити загибель всього людства. І саме для запобігання війні використовують ракетні війська, які, з одного боку, є грізною зброєю, створеною людством, з іншого – складовою частиною ядерних стратегічних сил, що гарантують мир, стримують потенційних агресорів і виконують роль ядерного щита держави. Тривалий час інформація про ракетні війська стратегічного призначення була засекреченою. Нині, коли гриф таємності скасовано, музейна програма дає змогу ширше розглянути цю тему. Дорослі екскурсанти, учні та студенти можуть заповнити прогалини у пізнанні цієї сторінки військової історії України. Діти, які відвідують музей, дізнаються цікавинки про рідну країну, можуть прогулятися територією музею, роздивитися дивовижні експонати, гратися та творити.

Засвоєння інформації в музеї передбачає отримання додаткових та альтернативних знань, які неможливо отримати повною мірою в освітніх закладах. Музейні колекції використовують для передачі знань молоді про історію країни часів "холодної війни", згадуються знання, одержані у школі на уроках фізики та початкової військової підготовки.

На жаль, у більшості українських військово-історичних музеїв культурно-освітня діяльність ще не стала масовим явищем, а має стихійний, безсистемний характер та позбавлена достатнього наукового підґрунтя. Прогресивний досвід теоретичної та методологічної роботи закордонних музеїв поширюється досить повільно, хоча цей інтелектуальний імпорт – готові "велосипеди" музейництва – могли б стати доречними для українських музеїв.

В умовах зміни культурних пріоритетів відбувається перегляд місії та соціальної ролі військових музеїв. Є музеї, в яких науково досліджують колекції, але не знають, як їх оригінально і привабливо інтерпретувати – представити юному відвідувачеві так, щоб це було актуально, цікаво, пізнавально, діалогічно, емоційно. Тому співробітники військово-історичних музеїв мусять більше уваги приділяти комунікаційним заходам, проявляти певну емоційність у стосунках із відвідувачами, замінити консерватизм на модерно-креативні програми, використовувати закордонний досвід демократизації музейного іміджу.

Чимало питань (впровадження інноваційних педагогічних технологій, цікавих форм і методів культурно-освітньої діяльності) в Музеї РВСП, як і в багатьох інших музеях країни, досі не вирішені. Робота з дитячою аудиторією переважно передбачає пасивне засвоєння інформації, а музейна педагогіка поки що залишається осторонь. Це пов'язано з відсутністю педагогічної підготовки музейних працівників та підтримки управління освіти на місцевому і загальнодержавному рівнях, а також браком якісних комплексних освітніх програм залучення творчого та інтелектуального потенціалу аудиторії.

Пріоритетним для працівників військово-історичних музеїв є навчання дітей, стимулювання процесів пізнання і розвитку, самостійного творчого осмислення і емоційного сприйняття. Звичайно, до цього мають залучатися обидві сторони. Юному відвідувачу необхідно мати бажання і готовність до спілкування, вміти слухати й чути, що "говорять" експонати. Відповідно, екскурсивод як музейний педагог не лише "озвучує" експонати, а й повинен, залежно від ситуації, стати консультантом, радником, наставником, аніматором, навіть провокатором, піддаючи сумніву звичні судження.

При цьому учні не отримують "готові" знання, а, спираючись на власний досвід і вміння, знаходять спосіб вирішення тієї чи іншої проблеми. Вони висувають гіпотезу, намічають і обговорюють способи перевірки її істинності, аргументують, експериментують, спостерігають, аналізують результати, розмірковують, доводять.

1 Наказ Міністра оборони України від 11.01.2012 № 14 "Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2012–2017 роки та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2012–2017 роки" // Військовий музей. – 2012. – Вип. 1. – С. 11–40.

Проблемна ситуація змушує дітей усвідомлювати недостатність своїх знань, стимулює до пошуку нової інформації, мотивує до навчання. Учні легше застосовують одержані знання в нових ситуаціях і одночасно розвивають уміння та творчі здібності.

І хоча недоліком проблемного навчання є виникнення певних труднощів під час пошуку шляхів рішення та витрачання на його осмислення більше часу, цей евристичний дослідницький тип навчання розвиває потенціал дитини та відповідає вимогам сучасної педагогіки до виховання інтелектуальної, творчої особистості під гаслом: "Навчати, досліджуючи, і досліджувати, навчаючи".

Військово-історичним музеям необхідно впроваджувати нові стратегії, докорінно змінити організацію освітнього процесу в музейному середовищі. Для активізації сприйняття музейної інформації необхідно розробляти освітні програми, які сприятимуть пробудженню у відвідувачів прагнення долучатися до історії та почуття приналежності до творчої, волелюбної, успішної нації.

Крім дитячої аудиторії, військові музеї у межах виховної роботи у ЗСУ відвідують щойно призвані до армії військовослужбовці. До того ж, співпраця з навчальними закладами і громадськими організаціями, які опікуються військово-патріотичним вихованням та відпочинком молоді, дає змогу активно залучати до оглядин військових музеїв юних патріотів. Це є надзвичайно актуальним, оскільки без любові до Батьківщини, готовності примножувати її багатства, оберігати честь і славу, а за необхідності – віддати життя за її свободу і незалежність, людина не може бути громадянином. Причому не обов'язково про це говорити буквально – достатньо подавати інформацію у цікавій формі, а відвідувачі самостійно зроблять висновки.

У реалізації педагогічних можливостей сучасного музею важливим є використання технологій музейно-педагогічної діяльності, зокрема, цільових програм – конкретних форм і методів роботи з музейною аудиторією, розрахованих на досягнення визначеної мети. При підготовці таких програм важливо враховувати профільність музею, тематику його експозиційних залів, склад аудиторії (адресатів педагогічного впливу). На цьому шляху цінний, на нашу думку, досвід, накопичений музеями Західної Європи та США.

Необхідно створювати музейно-педагогічні програми, орієнтовані на розвиток творчих здібностей, особистісний розвиток, які передбачали б комплексний підхід з урахуванням виховного, естетичного, освітнього та дозвіллевого аспектів. Їхня головна мета – зацікавити дітей і викликати у них бажання прийти до музею ще раз.

Сучасні динамічні дитячі програми в музеї мають бути насичені ситуаціями, в яких можна проявити активність: щось побудувати, покрутити. Учні початкових класів не завжди можуть вдумливо почитати заплутаний текст і вирішити логічні шаради без допомоги дорослих. Тому для дітей створені розважальні програми з іграми, естафетами, музичними та творчими завданнями з цікавим реквізитом. Упродовж екскурсії спілкування має бути динамічним, захопливим, емоційно-яскравим, позитивно забарвленим, а знайомство з музейним предметом здійснюється переважно за допомогою ігор, міні-вистав, малювання, виготовлення саморобок. Чим молодші діти, тим більше їм потрібно забезпечувати активності. Для дітей відчуття на дотик надзвичайно важливе і необхідно мати такі музейні предмети, які можна використовувати під час занять. Наприклад, у нашому музеї можна потримати в руках справжню вогнепальну зброю (ППШ, гвинтівку Мосіна, револьвер системи Нагана), посидіти у справжньому кріслі за пультом керування і запуску міжконтинентальних балістичних ракет, а на відкритих майданчиках військової техніки – посидіти всередині та зверху військової техніки, полазити по ракеті, танку, БМП, артилерійських гарматах.

Для старших дітей, крім цього, передбачена екскурсія-урок з розбирання та складання пістолета Макарова чи автомата Калашникова, ознайомлення з засобами захисту шкіри та органів дихання (ОЗК) і протигазами. Програми для учнів 5–9 класів передбачають розвиток асоціативно-рефлекторних і пошукових функцій інтелекту; творче і дослідницьке сприйняття музейного предмета, який виступає як об'єкт дослідження, так і знаряддя наукового пізнання. Якщо дозволяти взаємодіяти з предметами, можна викликати у школярів емоційне сприйняття теми заняття, що сприяє усвідомленню та кращому запам'ятовуванню інформації. Військовий музей здатний збагатити дитину враженнями від нових, ще не бачених, предметів, розширити її уявлення про навколишній світ.

Для вирішення освітніх завдань під час музейних імпровізацій у форматі екскурсій-уроків (які дають змогу адаптувати й навчальні програми) доцільно застосовувати методи самостійного оволодіння знаннями і творчої пізнавальної активності. Музейний урок – це творчий проект, корисний для всіх його учасників: школярам він допомагає усвідомити практичний сенс свого навчання, вчителям – отримати нові знання

про предмет, музейникам – відкрити для себе розмаїття культурних і освітніх сенсів музейних експонатів². Пропоновані форми роботи з дітьми спонукають їх думати, переживати, аналізувати.

Розкривати предметний світ допоможуть активні методи, засновані на тому, що юні екскурсанти не повинні пасивно споглядати, слухати та виконувати завдання, а активно діяти під час екскурсії.

Для учнів 10–11 кл. необхідно розробити програми, спрямовані на розвиток духовних потреб, формування емоційно-моральної сфери та ціннісної орієнтації особистості: через уявлення про історичні феномени – до цілісного сприйняття історичної спадщини. Можлива співпраця між музеєм та академічними установами у створенні мультимедійних енциклопедій, віртуальних галерей, інтерактивних просвітницьких програм, інтелектуальних квестів (як нестандартних рішень активізації пізнавальної діяльності). Все це привабить молодіжну цільову аудиторію, і при цьому допоможе потенційним абітурієнтам ухвалити рішення у виборі фаху чи навчального закладу.

Таким чином, військово-історичні музеї позиціонують себе не просто як виставки бойової техніки, а і як просвітницькі організації, що формують особистісне емоційне ставлення до експонатів, історичних фактів, створюють умови для формування світогляду та творчих здібностей. Параметри зазначених програм сприятимуть не тільки поглибленню базових шкільних знань, а й гармонійному становленню особистості, розширенню культурного світогляду і соціальній інтеграції особистості. Важливою умовою виконання цих програм у сучасному музеї є використання інноваційних педагогічних технологій, зокрема активного навчання (заснованого на самопізнанні і розумінні почутого й побаченого) – взаємодію екскурсовода з групою дітей, які мають вважатися рівноправними учасниками й творцями заняття. Це розуміння досягається дидактичними іграми, творчими вправами, питаннями, розв'язуванням кросвордів.

Обмін інформацією, спільне розв'язання проблем, моделювання ситуації, оцінювання дій колег і своєї власної поведінки, вільне висловлення думок учасниками допомагає формулювати ідеї та знаходити рішення. Спілкування з аудиторією та розв'язування окреслених завдань базуються на інтерактивних методах: грі, діалозі, використанні знань та досвіду аудиторії. При цьому музейний педагог працює з групою відвідувачів, які взаємодіють між собою, активізують і стимулюють один одного. Під час проектування такого середовища екскурсовод мусить обдумати організацію взаємодії відвідувача з матеріалом, що сприйматиметься, і самому "піти в тінь", ставши лише помічником. Це – ефективний метод колективного обговорення проблеми чи завдання, пошуку рішень, який спонукає учасників застосовувати уяву та творчі здібності. Інтерактивні методи завжди захоплюють слухачів, пробуджують у них інтерес та мотивацію, навчають самостійному мисленню та діям.

Екскурсовод повинен бути вдумливим професіоналом: навчатися самому, уважно спостерігати, визначати проблеми та створювати стратегії для їх подолання. Музейний педагог повинен вміти будувати динамічний та захопливий сценарій музейного заняття, спираючись на знання основ драматургії і режисури; вчитися по-іншому дивитися на звичні речі, знаходити нові можливості в роботі з музейним простором і експонатами, вміти комунікувати з будь-якою аудиторією, продукувати атмосферу доброзичливості та довіри. Екскурсовод перестає бути центральною фігурою, він лише регулює та організовує навчальний процес, розвиває у собі вміння імпровізувати та "підхоплювати" реакції аудиторії, слухати і чути партнерів по діалогу. Такий підхід дає змогу активізувати навчальний процес, зробити його більш ефективним, цікавим та менш втомлюваним для учасників.

Кожне заняття має містити етап мотивації та актуалізації знань. Якщо дитина не зрозуміла, чому прийшла в музей і навіщо їй це потрібно, подальша діяльність буде малоефективною. Треба руйнувати традиційне уявлення, що в музеї можна тільки слухати і дивитися, щоб діти не сприймали музей як місце, де багато старого і нудного, а з радістю його відвідували, як місце, де можна багато дізнатися і навчитися цікавому. Змінити ставлення до навчання, пробудити інтерес до дослідження і відкриття нового – ось головне завдання музейної педагогіки. Обов'язковим елементом сучасного музейного заняття є зворотний зв'язок, за допомогою якого педагог може критично переглянути свою діяльність, дізнатися, що діти думають про урок. Це можна здійснити за допомогою анкетувань, опитувань, відгуків.

Використовуючи такий підхід в організації своєї діяльності, треба розуміти, якими методами можна формувати у дитини гуманістичну систему цінностей, допомогти йому стати патріотом, громадянином, а не просто передавати йому певну інформацію.

² Цимбаліста М. Навчальні програми та музейні імпровізації. Уроки в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького // Музейний простір. – 2015. – № 1–2. – С. 75.

Інноваційні методи роботи з відвідувачами в музеях співіснують з традиційними формами культурно-освітньої діяльності. Але екскурсія стане цікавішою, коли екскурсовод використає елементи дискусії, діалогу, міркувань і пояснень (на відміну від методики навчальної дидактики, коли екскурсовод лише подає інформацію). Це може бути невеликий теоретичний блок (наприклад, міні-екскурсія, міні-лекція), поєднаний з дискусією, грою, роботою в командах³.

Розширити педагогічні можливості вітчизняних музеїв можуть прогресивні форми роботи з аудиторією. Під впливом ідей американських музеєзнавців про комунікативну модель музею, пошуки музейних педагогів спрямовувалися переважно на розуміння відвідувача як активного учасника музейної комунікації: елементи театралізації і рольової гри, спеціалізовані виставки для дітей, людей з особливими потребами, використання нетрадиційних для музею методик (концерти у виставкових залах, костюмовані бали, організація дитячих свят тощо). Для емоційного сприйняття важливо застосувати образно-емоційні прийоми: драматургію, персоніфікацію, емпатію, ігри музейного змісту: ігри-розваги, ігри-подорожі, ігри – графічні вправи, інтелектуально-творчі ігри, які стосуються конкретного предмета чи теми. У культурно-освітній діяльності військово-історичного музею ігри допомагають встановити невербальний контакт аудиторії з музейним предметом, полегшують освітній процес, стимулюють активність учасників. Під час екскурсій школярам можна запропонувати театралізований квест, де використати, зокрема, військові атрибути: протигази, плащі-намети, міношукачі, гранати тощо. Під час невимушеної гри підвищується освітній рівень учасників і виховується повага до історичного минулого нашого народу.

Крім ігор, можна використовувати спеціальні аркуші із завданням, виконати яке допоможуть експонати музею, або заповнення музейних щоденників, у яких можуть бути представлені дитячі малюнки, колажі, аплікації, схеми; виконання домашніх завдань (намалювати, виліпити, придумати назву, загадку, скласти казку тощо). Це сприяє спілкуванню з дітьми, індивідуальному підходу до кожної дитини, кращому засвоєнню навчального матеріалу. Учасники освітнього процесу – не пасивні споживачі інформації, а рівноправні співрозмовники, активні учасники діалогу, під час якого відбувається самонавчання, саморозвиток, стимулюється творча активність. Музейні експонати здатні впливати на інтелект, волю та емоції людини водночас. Полюбивши і засвоївши цінності музейного простору, діти стануть відвідувачами музейних залів і культурних заходів, а отже – інтелігентними, добре вихованими й освіченими людьми.

У Музеї РВСП, специфіка якого полягає у передачі досить складного за змістом історичного матеріалу у формі, доступній для дитячо-учнівської аудиторії відвідувачів музею, доцільно використовувати такі інтерактивні форми роботи, як військово-історична реконструкція чи театралізація, якою можна завершувати кожен велику тему. На основі вивченого матеріалу старшокласники та студенти працюють над створенням сценарію (наприклад, несення бойового чергування розрахунком ракетників, підготовка і проведення пусків ракет з УВП або ПКП). Військово-історична реконструкція є однією з дієвих форм вивчення військової історії, що дає змогу доповнити знання власними яскравими враженнями. Театралізована екскурсія захоплює глядача, який ніби опиняється в часі, коли відбувалися певні історичні події, співпереживає героям. Цікавою музейно-освітньою методикою є інтерактивні екскурсії, що містять діалоги з публікою, майстер-класи, вікторини та інші прояви інтерактивності. Юні відвідувачі із задоволенням опановують нові вміння, проявляють спритність, випробовують фізичний гарт та зміцнюють командний дух.

Для оптимізації педагогічного потенціалу музею необхідне формування постійної аудиторії шляхом створення музейних гуртків, любительських об'єднань, клубів, асоціацій друзів музею, залучення волонтерів – те, чого нині прагнуть закордонні музеї. Педагогічний вплив на людей, які часто відвідують музей, значно сильніший. Клубні форми роботи, адаптовані до музейних умов, можна розглядати як дозвіллі. Проте вони, спираючись на інформативність і аттрактивність музейного предмета, (що лежить в основі діяльності музею) також вирішують освітні, виховні та культурні завдання.

Зниження інтересу до музеїв – загальносвітова тенденція, тому завданням музейної педагогіки є заохочення до відвідування музеїв – особисто чи віртуально. Зважаючи на кількісні показники відвідування музеїв вихованцями дитячих садків, педагоги не завжди налаштовані на співпрацю з класичними музеями. Причинами цього вихователі називають нестачу в музеях фахівців по роботі з дітьми дошкільного віку, обмежену кількість відповідних програм, віддаленість музеїв від ДНЗ, різні бюрократичні нюанси та низький рівень зацікавленості батьків у подібних заходах. Не належать до категорії постійних відвідувачів музеїв і

3 Філатова Н. М. Музей як педагогічний чинник у сучасному суспільстві (з досвіду роботи Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.") // Наук. зб.: мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. "Український технічний музей: історія, досвід, перспективи" (м. Київ, 16 вересня 2014 р.). – К., 2014. – С. 161–162.

шкільні групи. Певним чином ситуацію виправляють пересувні музейні експозиції, які можна запросити до дошкільного закладу чи школи. Але не кожен музей має змогу влаштувати подібні виїзні екскурсії. У цьому випадку можна застосувати віртуальні екскурсії на уроках в школі, які, проте, не можуть замінити живий діалог між артефактом та відвідувачем музею, що передбачає не просто отримання інформації, а емоційно забарвлений пошук особистісного сенсу в кожному музейному об'єкті.

Приваблива для різних категорій відвідувачів інтерактивність, на думку провідних музейних педагогів країни, стає основною тенденцією розвитку музеїв. Інтерактивними стають також музейні сайти, які не тільки пропонують інформацію, але й залучають до спілкування з музеями через анімовані плани і відеопанорами, зручні пошукові системи, ігри, чати, онлайнкову торгівлю квитками, книгами, сувенірами тощо.

Ефективність музейної діяльності залежить від впливу експозиції і різних форм культурно-освітньої роботи на певні категорії відвідувачів. На особливу увагу заслуговує молодь. У наш час саме ця вікова категорія людей має низьку соціальну активність: студенти, які зрідка відвідують музей, пояснюють це браком часу, появою Інтернету як джерела цікавого і нового, та, зрештою, байдужістю до музею. Проте молодь, яка відвідує музей, зазначає, що хоче дізнатися щось нове, збагатити свої знання, тобто сприймає музей як освітній заклад. На думку молоді, при музеї могло б функціонувати молодіжне кафе, використання якого як центру відпочинку залучало б молодих відвідувачів. Тут могли б проводити розважальні заходи, екскурсії-вікторини, фестивалі, історичні реконструкції, тематичні вечори, творчі презентації тощо. Одним із шляхів підвищення ефективності роботи вітчизняних музеїв є приєднання до інтеграційних процесів – створення комплексів “музей-бібліотека”, “музей-клуб”, “музей-парк-кафе”, “музей-театр” з єдиним керівництвом та спільною програмою діяльності, які, окрім культурних функцій, виконують і певні соціальні. Подібна тенденція є і в Україні: поступова ревіталізація наявних моделей військових музейних закладів, що з часом призведе до створення культурно-дозвілєвих комплексів.

Деякі форми роботи, що використовують у музеях військово-історичних профілів, вважають традиційними. До нетрадиційних форм, запозичених з інших сфер культури, освіти і науки, належать “ніч в музеї”, музейні олімпіади, конкурси, КВК, “весілля у музеї”, новорічна ялинка, дні народження тощо. У боротьбі за аудиторію музеї світу, в роботі з дитячою, молодіжною, дорослою аудиторією вдаються до різних заходів: комп'ютеризуються, запозичують прийоми з коміксів, персонажів з мультфільмів, залучають інтерактивні, ігрові технології.

Поєднання традиційних та інноваційних форм і методів роботи військово-історичного музею дехто розцінює як знищення специфіки закладу, перетворення його на суто розважальний заклад. Але, зважаючи на пріоритетну рекреаційну функцію музею (освіта через розвагу), “музеї-підручники” втрачають свою актуальність, а інноваційні методики і форми значно збагачують і доповнюють традиційні форми роботи музею.

Нині в Україні набуває популярності поширена в Європі музейна співпраця, коли музеї об'єднуються у мережі та комунікують. Методичні музейні осередки (методичне об'єднання “Музейна педагогіка”⁴, “Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді”) опікуються питаннями організації роботи музейних кімнат та міні-музеїв, а також методикою подання інформації маленьким та юним відвідувачам. Для підвищення ролі українських музеїв у військово-патріотичному вихованні особового складу ЗСУ та громадян України створено “Асоціацію військових музеїв”.

Відвідування Музею РВСП під час шкільних канікул традиційне для освітньої системи Первомайщини. У травні та жовтні дитяча спільнота заповняє музейний заклад. А чи потрібна їм просто екскурсія? Музейні працівники звикли до того, що до кожної групи екскурсантів треба пристосовуватися, враховувати їхні особливості й вік. Тут доцільно буде застосувати музейну педагогіку, програми якої допомагають дітям більш детально і свідомо вивчити музейну колекцію, ознайомитися зі специфікою роботи музею. Чим раніше музей увійде до сфери виховання дитини, тим ефективнішим виявиться його вплив. Школярі, які приходять до музею впродовж навчального року, щоразу по-новому сприймають музейну інформацію. Тому музеї вважають перспективною роботу з дітьми, розуміючи, що створюють перше враження про поняття “музей”, яке супроводжуватиме людину все життя. Якщо суспільство сприймає музей не як місце, куди строєм ведуть дітей (попередивши, що в музеї не кричать, не говорять, не чіпають нічого руками), а як місця, де цікаво, де можна перевірити історію на істинність.

⁴ Андресюк Б. Роль військових музеїв у збереженні військово-історичної спадщини //Український військовий музей. – 2010. – № 2. – С. 3.

Закордонний досвід демонструє створення спеціальних музеїв для дітей. Такі заклади успішно працюють у США, Швеції (музей Юнібакен), Німеччині, там діти можуть зустрітися з улюбленими казковими героями, переглянути виставу, придбати книжку, сувенір, іграшку, узяти участь у творчих заняттях.

Є дві моделі дитячих музеїв – американська і європейська. Першочерговим завданням американської моделі є занурення дитини у стихію гри та пригод, щоб непомітно передати знання і дати можливість самостійно зробити відкриття. Ігрові методи та ігровий простір виходять на перший план. На відміну від американської, в європейській моделі велике значення приділяється музейним експонатам: завдяки “зустрічі з іншою реальністю” діти можуть відчувати причетність до своєї мрії і культури, а також культури інших держав і народів.

Вивчення закордонного та новітнього вітчизняного досвіду дає змогу по-новому розглянути використання як традиційних, так і нетрадиційних форм музейної комунікації, ідеї та підходи яких часто слугують стартовим матеріалом для побудови нових форм роботи з учнями (як в музеї, так і за місцем їх навчання), виховання молодого покоління на кращих традиціях історії та культури рідного краю, формування музейної культури і традиції системного відвідування музею⁵.

Іноземні музеї демонструють креативність у зацікавленні дитини і наданні їй певної пізнавальної інформації, враховуючи досвід дитини, перетворюючи навчання у гру, підбираючи матеріал, насамперед цікавий сучасним дітям. Музей може стати центром сімейного дозвілля, де з дітьми працюють досвідчені педагоги; батьки ж або проводять час з малечею, або спілкуються в музейному кафе та крамниці, на виході залишаючи гроші в музейній скринці як гонорар за приємно проведений час.

У висновку нашого дослідження, зазначимо, що діяльність військових музеїв є насправді інноваційною і передбачає залучення дітей до активного використання музейних експонатів та їхніх копій, творчої діяльності та імпровізації, а не лише до пасивного споглядання. У майбутньому передбачається створення екскурсій, зорієнтованих як на спеціальну, так і на широку аудиторію, зокрема шкільну та дошкільну; квести-екскурсії, інтерактивні читання, художні майстер-класи, покази науково-популярних 3D-фільмів, профорієнтовані семінари для підвищення кваліфікації музейних співробітників.

Для військово-історичних музеїв музейна педагогіка є універсальним інструментом як для здобуття знань, так і формування пізнавального інтересу до певного матеріалу у сфері академічної й неформальної освіти, рекреації та відпочинку; залучення різновікової аудиторії, застосування різноманітних дидактичних методів та прийомів. Вдале поєднання різних методів музейної педагогіки дає змогу не тільки передавати знання, а й власне розвивати військово-історичний музей, головною метою якого є виховання патріотизму, вірності військовим традиціям українського народу.

Зазначимо, що усі музейно-педагогічні проекти і програми спрямовані на реалізацію інтерактивної педагогічної взаємодії та діалогу з відвідувачами у музейному просторі. Вони дають змогу “оживити” цей простір, наповнити його новим змістом та ідеями, забезпечити комунікацію між відвідувачами та створити нове середовище навчання, що є надзвичайно актуальним у контексті реформування системи освіти України та розвитку музеєфікації⁶.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андресюк Б.* Роль військових музеїв у збереженні військово-історичної спадщини // Український військовий музей. – 2010. – № 2. – С. 3.
2. *Вайдахер Ф.* Загальна музеологія: посібник. – Львів: Літопис. – 2005. – 630 с.
3. *Караманов О. В.* Сучасні тенденції розвитку музейної педагогіки в Україні // Матеріали науково-практичної конференції “Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи” (Київ, 24–25 вересня 2013 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – Київ: НКПІКЗ, 2013. – С. 35–37.
4. *Караманов О. В.* Методичні аспекти розробки й упровадження музейно-педагогічних програм і проектів в освітньому просторі України // Матеріали Другої науково-практичної конференції “Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи” (Київ, 25–26 вересня 2014 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – Київ: НКПІКЗ, 2014. – С. 38–41.
5. *Карпов В., Денисюк Ж., Збанацька О.* Музейна евристика: теоретичні основи та практична реалізація //

⁵ Музейна педагогіка, методичне об’єднання / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://dnz156.dnepredu.com/ru/site/metodichne-obednannya-mu.html> (дата звернення: 26.07.2018). – Назва з екрана.

⁶ *Караманов О.В.* Методичні аспекти розробки й упровадження музейно-педагогічних програм і проектів в освітньому просторі України. – К., 2014. – С. 38–41.

Бібліотекознавство, документознавство, інформологія / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – 2017. – № 1. – С. 19–26 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=bdi_2017_1_5 (дата звернення: 26.07.2018). – Назва з екрана.

6. *Мартем'янова Н. С.* Музейна педагогіка в організації культурно-освітньої діяльності музею // Вісник Харківської державної академії культури. – 2013. – Вип. 39. – С. 257–263 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=hak_2013_39_34 (дата звернення: 26.07.2018). – Назва з екрана.

7. Музеї при навчальних закладах – центри патріотичного виховання учнівської молоді (Міжнародний центр дитячо-юнацького туризму “Позашкілля”). – 2011. – № 1.

8. Музейна педагогіка, методичне об'єднання / [Електронний ресурс]: Саксаганський район. ДНЗ № 156. – Режим доступу: <http://dnz156.dnpredu.com/ru/site/metodichne-obednannya-mu.html> (дата звернення: 26.07.2018). – Назва з екрана.

9. Наказ Міністра оборони України від 06.03.2002 № 95 “Положення про організацію діяльності військових музеїв та музеїв (кімнат) бойової (трудової) слави у Збройних силах України” / Військовий музей. – 2003. – Вип. 4. – С. 30.

10. Наказ Міністра оборони України від 11.01.2012 № 14 “Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2012–2017 роки та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2012–2017 роки” / Військовий музей. – 2012. – Вип. 1. – С. 11–40.

11. Наказ Міністра оборони України від 05.02.2013 № 78 “Про затвердження Концепції ідеологічної роботи у Збройних силах України” / Військовий музей. – 2013. – Вип. 1. – С. 10–40.

12. *Ортинський В. Л.* Педагогіка вищої школи: навч. посібн. – Київ: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.

13. *Трунова М.* Секрети музейної педагогіки: з досвіду роботи // Дошкільне виховання. – 2006. – № 4. – С. 38–42.

14. *Філатова Н. М.* Музей як педагогічний чинник у сучасному суспільстві (з досвіду роботи Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”) // Науковий збірник. Матеріали X-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції “Український технічний музей: історія, досвід, перспективи” (м. Київ, 16 вересня 2014 р.). – Київ: НАУ, 2014. – С. 161–162.

15. *Хуторський О.* Інноваційна практика навчання // Журнал “Відкритий урок: розробки, технології, досвід”. – № 1/2008 / [Електронний ресурс]: Овіта.уа. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/method/1200/> (дата звернення: 26.07.2018). – Назва з екрана.

16. *Цимбаліста М.* Навчальні програми та музейні імпровізації. Уроки в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького // Музейний простір. – 2015. – № 1–2. – С. 75.

17. Афоризми / [Електронний ресурс]: Курси ораторського мистецтва і майстерства мовлення. – Режим доступу: http://www.orator.ru/aforizmy_1.html (дата звернення: 26.07.2018). – Назва з екрана.

REFERENCES

1. *Andresiuk B.* Rol viiskovykh muzeiv u zberezheni viiskovo-istorychnoi spadshchyny // Ukrainskyi viiskovy muzei. – 2010. – № 2. – С. 3.

2. *Vaidakher F.* Zahalna muzeolohiia: posibnyk. – Lviv: Litopys. – 2005. – 630 s.

3. *Karamanov O .V.* Suchasni tendentsii rozvytku muzeinoi pedahohiky v Ukraini // Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii “Muzeina pedahohika – problemy, sohodennia, perspektyvy” (Kyiv, 24–25 veresnia 2013 r.) / Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk. – Kyiv: NKPIKZ, 2013. – С. 35–37.

4. *Karamanov O. V.* Metodychni aspekty rozrobky u uprovadzhennia muzeino-pedahohichnykh prohram i proektiv v osvithomu prostori Ukrainy // Materialy Druhoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Muzeina pedahohika – problemy, sohodennia, perspektyvy” (Kyiv, 25–26 veresnia 2014 r.) / Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk. – Kyiv: NKPIKZ, 2014. – С. 38–41.

5. *Karpov V., Denysiuk Zh., Zbanatska O.* Muzeina evrystyka: teoretychni osnovy ta praktychna realizatsiia // Bibliotekoznavstvo, dokumentoznavstvo, informolohiia / Natsionalna akademiia kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. – 2017. – № 1. – С. 19–26 / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/

cgiiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=bdi_2017_1_5 (data zvernennia: 26.07.2018). – Nazva z ekrana.

6. *Martemianova N. S.* Muzeina pedahohika v orhanizatsii kulturno-osvitnoi diialnosti muzeiu // *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*. – 2013. – Vyp. 39. – S. 257–263 / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=hak_2013_39_34 (data zvernennia: 26.07.2018). – Nazva z ekrana.

7. Muzei pry navchalnykh zakladakh – tsentry patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi (Mizhnarodnyi tsentr dytiacho-yunatskoho turyzmu “Pozashkillia”). – 2011. – № 1.

8. Muzeina pedahohika, metodychne obiednannia / [Elektronnyi resurs]: Saksahanskyi raion. DNZ № 156. – Rezhym dostupu: <http://dnz156.dnepredu.com/ru/site/metodichne-obednannya-mu.html> (data zvernennia: 26.07.2018). – Nazva z ekrana.

9. Nakaz Ministra oborony Ukrainy vid 06.03.2002 № 95 “Polozhennia pro orhanizatsiiu diialnosti viiskovykh muzeiv ta muzeiv (kimnat) boiovoi (trudovoi) slavy u Zbroinykh sylakh Ukrainy” / Viiskovy muzei. – 2003. – Vyp. 4. – S. 30.

10. Nakaz Ministra oborony Ukrainy vid 11.01.2012 № 14 “Pro zatverdzhennia Prohramy viiskovo-patriotychnoho vykhovannia u Zbroinykh sylakh Ukrainy na 2012–2017 roky ta Perspektyvnoho planu realizatsii Prohramy viiskovo-patriotychnoho vykhovannia u Zbroinykh sylakh Ukrainy na 2012–2017 roky” / Viiskovy muzei. – 2012. – Vyp. 1. – S. 11–40.

11. Nakaz Ministra oborony Ukrainy vid 05.02.2013 № 78 “Pro zatverdzhennia Kontseptsii ideolohichnoi roboty u Zbroinykh sylakh Ukrainy” / Viiskovy muzei. – 2013. – Vyp. 1. – S. 10–40.

12. *Ortynskiy V. L.* Pedahohika vyshchoi shkoly: navch. posibn. – Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury, 2009. – 472 s.

13. *Trunova M.* Sekrety muzeinoi pedahohiky: z dosvidu roboty // *Doshkilne vykhovannia*. – 2006. – № 4. – S. 38–42.

14. *Filatova N. M.* Muzei yak pedahohichniy chynnyk u suchasnomu suspilstvi (z dosvidu roboty Memorialnoho kompleksu “Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoї viiny 1941–1945 rr.”) // *Naukovyi zbirnyk. Materialy X-yi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Ukrainskyi tekhnichniy muzei: istoriia, dosvid, perspektyvy”* (m. Kyiv, 16 veresnia 2014 r.). – Kyiv: NAU, 2014. – S. 161–162.

15. *Khutorskyi O.* Innovatsiina praktyka navchannia // *Zhurnal “Vidkryty urok: rozrobky, tekhnolohii, dosvid”*. – № 1 / 2008 / [Elektronnyi resurs]: Ovita.ua. – Rezhym dostupu: <http://osvita.ua/school/method/1200/> (data zvernennia: 26.07.2018). – Nazva z ekrana.

16. *Tsymbalista M.* Navchalni prohramy ta muzeini improvizatsii. Uroky v Natsionalnomu muzei u Lvovi im. Andreia Sheptytskoho // *Muzeinyi prostir*. – 2015. – № 1–2. – S. 75.

17. Aforyzmy / [Elektronnyi resurs]: Kursy oratorskoho yskusstva y masterstva obshchhenia. – Rezhym dostupu: http://www.orator.ru/aforyzmy_1.html (data obrashchenia: 26.07.2018). – Nazvanye s ekrana.

УДК 373.5.02/03:069

Кушнір Людмила Володимирівна

кандидат історичних наук,
науковий співробітник
науково-методичного відділу,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
k.ludmila0502@ukr.net

Kushnir Liudmyla

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Research fellow,
scientific methodical department,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМНО-ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОВЕДЕННЯ УРОКІВ У МУЗЕЯХ З
КУРСУ "ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"
(НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)**

**METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE SYSTEMATIC-PRACTICAL APPROACH TO THE CONDUCTION OF
LESSONS IN MUSEUMS ON THE DISCIPLINE 'THE HISTORY OF UKRAINE' (EXAMPLE OF THE NATIONAL
MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)**

Анотація

Досліджено методику підготовки та проведення уроків з навчальної дисципліни "Історія України" в музеї в контексті системно-діяльнісного підходу. Визначено критерії відповідності уроку в музеї формату сучасних освітніх послуг, запропоновано конструктор та структуру уроків. Розглянуто можливі форми використання експозиції Національного музею історії України в навчально-виховному процесі. Представлено приклади завдань, які ілюструють застосування дослідницького, проблемного, дискусійного, проектного методів та методу рольових ігор.

Ключові слова: Національний музей історії України, музейна педагогіка, урок в музеї, системно-діяльнісний підхід, педагогічні методи.

Summary

The methodology of preparation and conduction of lessons on the discipline 'The History of Ukraine' in museum is explored through the prism of a systematic-practical approach. The criteria for conformity of a lesson in museum to the format of modern educational services are determined, the constructor and the structure of the lessons are offered. Possible forms of usage of the exhibitions of the National Museum of Ukrainian History in educational process are considered. Examples of assignments illustrating the usage of research, problematic, argumentative, and project methods and the role-playing method are provided.

Key words: National Museum of Ukrainian History, museum pedagogics, lesson in museum, systematic-practical approach, pedagogical methods.

Музейна педагогіка – це наукова дисципліна, що інтегрує знання з музеєзнавства, педагогіки, психології, вивчає історію освітньої діяльності музею, вплив музейних форм комунікації на аудиторію, використовує музейно-освітнє середовище з метою розробки і впровадження нових методик, музейно-педагогічних програм у практичну діяльність¹.

Урок в музеї як особлива форма комунікації сприяє створенню єдиного освітньо-культурного простору. Метод особливих "музейних" уроків визнаний експертами Ради Європи як один із основних методів викладання історичних дисциплін у середній школі². Розпочатий восени 2017 р. проект з впровадження музейних уроків у Національному музеї історії України спільно з Інститутом післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, і співпраця з вчителями загальноосвітніх закладів м. Києва дозволяє

1 Снагощенко В. В. Професійна підготовка майбутнього вчителя історії засобами музейної педагогіки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти". – К., 2010. – С. 9.

2 Там само. – С. 1.

стверджувати про затребуваність уроків визначеного формату як в музейному, так і в освітньому просторах. У співпраці з музеєм зацікавлені й вищі навчальні заклади. Так, наприклад, для підготовки до Всеукраїнського конкурсу наукових студентських робіт за консультацією звернулися викладачі Державної академії управління (м. Маріуполь), Донецького національного університету імені В. Стуса (м. Вінниця). Студенти та учні використовують потенціал віртуального музею НМІУ. Обговорення фахових питань відбувається також у віртуальному просторі: є блог на сайті НМІУ, створено групи "Урок в музеї" та "Музейна педагогіка" у соцмережі "Фейсбук".

Історія та сучасний стан музейної педагогіки, розробка навчальних музейно-педагогічних програм, використання окремих технологій музейної освіти, засоби формування ключових компетенцій, опис форм і методів роботи музеїв з учнями представлені у дослідженнях О. Топилко, С. Михайличенка, В. Снагощенка, Н. Отрох, В. Семиженко, Р. Маньковської, С. Пшеничної, В. Камінської, Л. Сінченко, В. Антонової, Л. Беляєвої та ін. Актуальні питання використання сучасних інформаційних технологій розглядають К. Кобцев, М. Рутинський, О. Стецюк, Л. Шляхтіна, Т. Юренева, А. Артамонов. На особливу увагу заслуговує вагомий доробок О. Караманова щодо науково-методичних аспектів розробки й впровадження музейно-педагогічних проєктів в освітній простір, в тому числі й музейних уроків. У 2013 р. в рамках проєкту "Єдиний освітньо-культурний простір м. Львова", який реалізувало міське управління освіти, навчально-методичний центр освіти розробив шість модельних уроків на базі міських музеїв: з географії, з інформатики, з англійської мови, з німецької мови, бінарний урок з математики та української літератури, бінарний урок з української літератури та художньої культури. Усі розроблені програми супроводжуються мультимедійними презентаціями, дидактичними матеріалами, методичними рекомендаціями щодо організації та проведення уроків у музеях³. Для забезпечення успішної адаптації проєктних уроків у школах методисти Центру уклали збірник "Навчання у музеї. Що? Де? Як? Чому? Навіщо?"⁴. Закордонний досвід співпраці школи та музею вивчали Д. Шпильов (Німеччина), Є. В'яземський (Великобританія), Н. Макарова-Таман (США), С. Рябчук (Польща).

У педагогіці та психології використовується поняття "системно-діяльнісний підхід", яке було введено в обіг в 1985 р. Науковці прагнули зняти опозицію між системним підходом, який розроблявся в дослідженнях Б. Ананьєва, Б. Ломова та ін., та діяльнісним, який завжди був системним (його розробляли Л. Виготський, Л. Занков, А. Лурія, Д. Ельконін, В. Давидов).

Урок в музеї має відповідати принципу інтеграції музейної і шкільної педагогіки. Відповідно до нього урок має бути вписаний як в шкільну, так і в музейну освітню програми. Водночас аналіз та вивчення перспектив застосування сучасних підходів в музейній педагогіці потребує ретельного аналізу та вироблення науково-методичних і практичних рекомендацій.

Тому метою дослідження є описання методичних засад системно-діяльнісного підходу, з'ясування доцільності та ефективності їх використання для підготовки та проведення уроків у музеї з навчальної дисципліни "Історія України"; розробка прикладів тематичних завдань на основі експозиції Національного музею історії України.

Запорукою досягнення мети уроку (т. зв. "триєдина мета" – навчальна, розвивальна, виховна) є застосування критеріїв відповідності уроку в музеї формату освітніх послуг: комплексність змісту теми навчальної програми та експозиційного ряду музею і, водночас, – врахування особливостей музейної колекції, врахування вікових особливостей цільової аудиторії, забезпечення комунікативних зв'язків між всіма учасниками процесу. Важливим критерієм також є рівень співпраці музейного педагога та вчителя. Наприклад, урок може бути підготовлений безпосередньо вчителем або музейним педагогом, проте, на нашу думку, більш ефективною є спільна підготовка та проведення уроку з написанням методичної розробки. Для ознайомлення з тематичною експозицією варто залучити гідів для короткої, до 10 хвилин, екскурсії.

Конструктор музейного уроку передбачає такі складові: вибір теми шкільної програми та теми уроку, вибір педагогічного підходу, методів та дидактичних прийомів, врахування міждисциплінарних зв'язків, вибір форми та типу уроку, визначення тривалості музейного уроку, вивчення літератури, джерел, експозиції та експонатів, відбір ключових історичних джерел, напрацювання інформаційної складової, відбір наочних матеріалів, які повинні відновити відсутні зорові ланки під час уроку (карти, схеми, малюнки тощо), формування пакетів завдань для виконання в музеї та в позааудиторний час, аналіз результатів та визначення перспектив подальшої співпраці.

Структура уроку залежить від дидактичної мети та обраної форми навчального заняття. Адаптуючи

³ *Кращі практики місцевого самоврядування* / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/practik/praktyku_28_lviv.pdf (дата звернення: 05.12.2017).

⁴ *Навчання у музеї. Що? Де? Як? Чому? Навіщо?: збірник уроків* збірник уроків / укладачі В. Олійник, Т. Ольшанецька. – Львів, 2013. – 48 с. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://school23.lviv.ua/files/Proektni_uroki_u_museah.pdf (дата звернення: 06.12.2017). – Назва з екрана.

структуру шкільного уроку⁵ до музейного середовища, слід виділити основні складові, наприклад, для комбінованого практичного заняття з "Історії України". На першому, вступному етапі вчитель або музейний педагог оголошує тему, очікувані результати практичного заняття, а також форми (усні чи письмові) роботи учнів, здійснює активізацію пізнавальної діяльності учнів, застосовує прийоми, що сприяють повторенню та узагальненню основних фактів і понять, необхідних для виконання практичної роботи. Основний етап уроку має забезпечити сприймання та осмислення нового матеріалу, а також застосування знань на практиці, тому передбачає виконання індивідуальних, парних, групових завдань. Учитель або музейний педагог організовує роботу учнів з експозицією, видає завдання для проведення практичного заняття. Після представлення учнями результатів своєї роботи відбувається перехід до підсумкового етапу уроку. Підсумковий етап практичного заняття – це етап рефлексії пізнавальної діяльності учнів, на якому відбувається самоконтроль, самооцінка діяльності, внесення до неї змін та коректив. На цьому етапі уроку підводяться підсумки, акцентується увага на досягнутих результатах. Учні заповнюють таблиці самооцінювання та взаємооцінювання. Практичні заняття з історії є умовою самореалізації особистості учнів у навчанні, вони сприяють формуванню самостійності, наполегливості, пізнавальної активності.

Вибір теми уроку залежить від музейної складової, тому в процесі підготовки уроку необхідний ґрунтовний аналіз тематичної експозиції та ретельний відбір ключових атрактивних, інформативних експонатів.

Найбільшу увагу учнів у музеї привертають матеріальні пам'ятки. Це пов'язано з тривимірністю цих експонатів, що полегшує їхнє сприйняття. Значення матеріальної пам'ятки як історичного джерела здебільшого може бути виявлене шляхом зорового аналізу. Саме тому для уроку відбираються передусім предмети, які піддаються спостереженню за зовнішніми ознаками, з клеймами, датами, написами, яскраво вираженим стилем оформлення і, звичайно, зі слідами подій, що відбулися в минулому (прострілений одяг, обгорілий прапор). Вдалий підбір та використання документів (чи їх уривків), фотографій, плакатів, карикатур, листівок, картин і малюнків сприяє конкретизації історичного матеріалу, дає змогу зробити висновки більш переконливими⁶. За консультаціями стосовно музейної колекції, наприклад, щодо історії експоната, варто звернутися до наукових співробітників музею. У межах одного навчального заняття цілком умотивовано поєднуються різні види джерел. Але завдання вчителя – ознайомити учнів з алгоритмом роботи з історичними джерелами, скласти спеціальні пам'ятки напередодні відвідування музею. А в музеї учень має можливість застосувати отримані знання на практиці.

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти⁷ діяльнісний підхід визначено одним з ключових. У педагогіці та психології використовується поняття "системно-діяльнісний підхід", який полягає в тому, що учень повинен отримувати знання в процесі власної діяльності. Учень має бути суб'єктом освіти, а не об'єктом. Роль вчителя, у тому числі й музейного педагога, при цьому підході – створити такі умови діяльності, в яких проявляються зв'язки і закономірності, що дають змогу розв'язати завдання та сформулювати розуміння нового знання.

Системно-діяльнісний підхід пропонує різноманітність методів роботи учнів, основними з яких є дослідницький, проблемний, дискусійний, проектний та метод рольових ігор. Зазначені методи дають змогу освоїти такі універсальні навчальні дії як робота з моделями і схемами, уміння визначати поняття, створювати узагальнення, засвоювати аналогії, а також самостійно обирати підстави і критерії для класифікації, критично оцінювати та інтерпретувати інформацію, що отримується з різних джерел, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, будувати логічні міркування і висновки. Але слід зауважити, що перераховані методи не використовуються в "чистому вигляді", вони переплітаються та доповнюють одне одного.

Під дослідницькою діяльністю розуміємо діяльність учнів, що пов'язана з пошуком відповіді на творче, дослідницьке завдання з наперед невідомим рішенням і передбачає наявність основних етапів, характерних для дослідження в науковій сфері: постановку проблеми (або виділення основного питання); вивчення теоретико-історичного матеріалу, пов'язаного з обраною темою; висування гіпотези дослідження; підбір методик дослідження і практичне оволодіння ними; підбір власного матеріалу з теми; його аналіз та узагальнення; власні висновки⁸.

5 Журба О. В. Методичні засади організації та проведення практичних робіт на уроках історії / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.zippo.net.ua/data/files/KafMetNavPredm/NaukRobota/Zhurba_OV_Metod_zas.pdf (дата звернення: 02.12.2017). – Назва з екрана.

6 Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: метод. посіб. – К., 2012. – С. 107.

7 Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1 392 (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 538 від 07.08.2013) / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9> (дата звернення: 01.12.2017). – Назва з екрана.

8 Мороз П. В. Вказ. праця. – С. 108.

На думку науковця С. Михайличенка⁹ у музейній педагогіці (під час уроку) найчастіше використовуються:

- коментовані вправи, які сприяють поняттєвому, міцному засвоєнню матеріалу всіма учнями: музейний педагог разом зі школярами коментують дії, які виконують, у результаті чого вони краще усвідомлюються й засвоюються;

- практичні вправи, які допомагають оволодіти дослідницькими навичками.

Результати дослідницької діяльності учнів можуть бути оформлені у вигляді рефератів, доповідей на конференціях наукового товариства учнів, письмових робіт, статей до шкільної газети, конкурсних робіт для Малої академії наук тощо.

Приклади завдань.

- *Розгляньте артефакти, представлені в експозиції та визначте: призначення особистих речей солдатів, знайдених на місцях боїв часів II Світової війни / наукових приладів / побутових речей / елементів вбрання тощо (на уроці).*

- *Ознайомтесь зі спогадами очевидців та перегляньте фотографії аварії та її наслідків на Чорнобильській АЕС. Які з них свідчать про те, що обсяги лиха були навмисно втаємничені владою від населення? Як Ви вважаєте, чому? (на уроці).*

- *Підготуйте реферат/стислу доповідь "Військова справа кочівників (кіммерійці, скіфи, сармати – на вибір)" (в позаурочний час та на уроці в музеї).*

- *Підготуйте реферат/стислу доповідь "Загадки Трипільської кераміки" (в позаурочний час та на уроці в музеї).*

- *Підготуйте реферат/стислу доповідь "Дисидентський рух в Україні (на прикладі відомих діячів на вибір)" (в позаурочний час та на уроці в музеї).*

Під час виконання робіт проблемного характеру учні по-новому аналізують, синтезують, самостійно переносять уже відомі прийоми в нову ситуацію для розв'язання нової пізнавальної задачі. Учень формує здібності визначати пізнавальну проблему, вміння вичленовувати частини з цілого, виділяти головне, висувати історичні гіпотези, дивитися на об'єкт дослідження з різних кутів. Для розвитку цих вмінь потрібно розробляти спеціальні вправи та завдання¹⁰.

Приклади завдань.

- *Складіть розповідь від імені очевидця хрещення киян (селянин/селянка, міщанин /міщанка, ремісник, дружинник). Що він або вона відчували? Як населення сприйняло звістку про наказ охреститися? Які наслідки мало прийняття християнства? Доведіть свою точку зору.*

- *Уявіть, що Ви (селянин/селянка з Полтавщини, актор /акторка на гастролях, підприємець з Лондона) потрапили до міста (наприклад, Юзівки) на початку ХХ ст. Складіть (використовуючи джерела, представлені в експозиції) розповідь про те, що Ви побачили. Свою розповідь розпочніть приблизно так: "Після довгих мандрів я нарешті потрапив до міста..."*

- *Уявіть, що Ви присутні в натовпі львів'ян, які вітають війська Червоної Армії у вересні 1939 р. Чому в людей піднесений настрій? На що вони сподіваються? Чи були причини радити приходу радянської влади та подальшій "радянзації" на західноукраїнських землях? Доведіть свою точку зору, спираючись на джерела з експозиції.*

Дискусійний метод дає змогу освоїти вміння усвідомлено використовувати мовні засоби відповідно до завдання комунікації для вираження своїх почуттів, думок і потреб; планувати і регулювати свою діяльність; опанувати усну і письмову мову, монологічне контекстне мовлення, уміти організувати співпрацю та спільну діяльність з музейним педагогом та однолітками; працювати індивідуально та в групі; знаходити загальне рішення та вирішувати конфлікти на основі узгодження позицій; формулювати, аргументувати і обстоювати свою думку; вміння самостійно визначати цілі свого навчання, ставити для себе нові завдання в навчанні, оцінювати правильність виконання навчального завдання, можливості його виконання.

Приклади завдань.

- *Клас об'єднується в 3 групи ("уряди"): 1 група представляє інтереси Центральної Ради, 2 група – інтереси Гетьманату П. Скоропадського, 3 група – інтереси Директорії УНР. Для дискусії пропонується обговорення варіантів рішення "земельного питання" в Україні. Представники "урядів", спираючись на історичні документи, повинні довести, що їхній шлях вирішення означеного питання є найбільш ефективним, водночас спростувавши аргументи "противників".*

- *Назвіть основні риси радянської державності. Чи радянська влада була дійсно народною? Доведіть Вашу думку, використовуючи експозицію. Які питання з цього приводу Ви хотіли б поставити лідерам більшовиків?*

- *Участь радянських солдатів у війні в Афганістані називали "виконанням інтернаціонального обов'язку".*

⁹ Михайличенко С. С. Методичні засади дослідницької діяльності старшокласників з історії України в процесі взаємодії школи та музею: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02 "Теорія та методика навчання". – К., 2011. – С. 13.

¹⁰ Мороз П. В. Вказ. праця. – С. 37.

Спираючись на отримані знання та використовуючи матеріали експозиції, доведіть або спростуйте доречність такого визначення.

Такі завдання можна виконувати як письмово (запропонувавши учням написати твір), так і усно.

Проектний метод найбільш цінний з погляду освоєння універсальних навчальних дій, але затратний за інтелектуальними та часовими ресурсами, для його реалізації в музеї потрібна попередня підготовка. Основна робота над проектом концентрується в позаурочний час або під час вивчення курсів за вибором. Під час підготовки проекту в навчальному закладі слід цілеспрямовано використовувати бесіди, дискусії, демонстрації, ілюстрації, мозковий штурм, порівняльний аналіз тощо. В музеї можна не тільки дослідити тематичну експозицію, але й отримати консультацію фахівця. Практичний етап проектної діяльності передбачає самостійне виконання учнем запланованих технологічних операцій у позаурочний час, спрямовування учнів на оформлення результатів проектів (у вигляді відеофільмів, альбомів, газет, комп'ютерних презентацій, бюлетенів, альманахів, сайтів, костюмів, листів, макетів, творів-есе, аналітичних статей, атласів). У музеї учні можуть презентувати групові чи індивідуальні проекти, наприклад, у вигляді екскурсії – взяти на себе роль гіда, або “перетворившись” на історичного діяча чи пересічного представника епохи, чи навіть створивши власну пересувну виставку.

Приклади тем проектів:

- “Жінка в історії: шанс бути почутою”.
- “Дозвілля у різні історичні епохи”.
- “Доля діячів української демократичної революції та членів їхніх родин (1917–1921 рр.)”.
- “Побут селян / робітників / дворян у XVIII–XIX ст.”

Метод рольових ігор дає змогу освоїти уміння усвідомлено використовувати мовні засоби відповідно до завдання комунікації, визначати способи дій у рамках запропонованих умов та вимог, коригувати свої дії відповідно до ситуації, що змінюється, самостійно ухвалювати рішення, що визначають стратегію поведінки, з урахуванням моральних цінностей, формує уміння визначати призначення та функції різних соціальних інститутів.

Приклади ігор.

Гра “Низка намисто”. Учні об’єднуються у декілька груп. Пропонується тема: “Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII – на поч. XVIII ст.” Для аналізу внутрішньої та зовнішньої політики на українських землях в означений період групи обирають гетьмана. Представник першої групи називає ім’я одного з історичних діячів того періоду, наприклад: Іван Мазепа. Наступний член групи повторює назване попереднім та додає якесь слово чи словосполучення за темою: “Іван Мазепа, Коломацькі статті, ...” Третій повторює твердження попередника і додає своє: “Іван Мазепа, Коломацькі статті, Петро I...”. Врешті-решт виходить довгий ланцюг слів – справжнє намисто до певної теми. Учень, який довго мовчить або помиляється, вибуває з гри. Переможцем стає та група, чиє “намисто” найдовше.

Під час підготовки до гри учні можуть використати тематичні експозиції.

Ділова гра “Журналісти”. Приклади тем: “Помаранчева революція в Україні”, “Революція Гідності в Україні”.

Клас об’єднується у 4 групи. Кожна група отримує перше завдання — створити макет листа уявної газети за визначений період: а) американської; б) російської; в) англійської; д) німецької. Кожна група створює та презентує власний номер газети¹¹.

Таким чином, використання розглянутих методів системно-діяльнісного підходу є доцільним у рамках проведення музейних уроків, тому що вони дають змогу стимулювати особистісний, пізнавальний, комунікативний, соціальний розвиток учнів. Безпосереднє використання історичних артефактів посилює ефект сприйняття та засвоєння навчального матеріалу під час уроку. Перевагою даного підходу є те, що він органічно поєднується з різними сучасними освітніми технологіями. Можливості цих технологій можуть бути залучені в музейну педагогіку. Музей надає широкі можливості для педагогічних експериментів. На нашу думку, наукові, інформаційні та комунікативні ресурси музею дозволяють в повній мірі застосовувати описані сучасні методи. Музей також є майданчиком для презентацій результатів досліджень, пошукової роботи, демонстрації проектів, підготовлених в позаурочний час. Перспективи подальших досліджень полягають у використанні та адаптації сучасних методичних підходів, інноваційних педагогічних технологій в процесі розкриття освітнього й виховного потенціалу музею; у вдосконаленні наявних та апробації нових дидактичних прийомів у контексті музейної педагогіки; у створенні та розповсюдженні практичних рекомендацій з проведення уроків у музеях; у підготовці та впровадженні наочних посібників, збірок завдань для проведення уроків з курсу “Історія України”, зокрема, з використанням ресурсів Національного музею історії України.

11 Завдання складено з урахуванням артефактів, представлених в експозиціях НМІУ станом на 01.12.2017 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1 392 (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 538 від 07.08.2013) / [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9> (дата звернення: 01.12.2017). – Назва з екрана.

2. *Журба О. В.* Методичні засади організації та проведення практичних робіт на уроках історії / [Електронний ресурс]: Комунальний заклад “Житомирський обласний педагогічний інститут післядипломної педагогічної освіти” Житомирської обласної ради. – Режим доступу: http://www.zippo.net.ua/data/files/KafMetNavPredm/NaukRobota/Zhurba_OV_Metod_zas.pdf (дата звернення: 02.12.2017). – Назва з екрана.

3. Кращі практики місцевого самоврядування / [Електронний ресурс]: Єдиний освітньо-культурний простір міста. – Режим доступу: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/practik/praktyky_28_lviv.pdf (дата звернення: 05.12.2017). – Назва з екрана.

4. *Михайличенко С. С.* Методичні засади дослідницької діяльності старшокласників з історії України в процесі взаємодії школи та музею: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук: спец. 13.00.02 “Теорія та методика навчання” / Михайличенко Сергій Сергійович; Ін-т педагогіки НАПН України. – Київ, 2011. – 20 с.

5. *Мороз П. В.* Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: методичний посібник / П. В. Мороз. – Київ: Педагогічна думка, 2012. – 128 с.

6. Навчання у музеї. Що? Де? Як? Чому? Навіщо?: збірник уроків / укладачі В. Олійник, Т. Ольшанецька. Львів, 2013. – 48 с. / [Електронний ресурс]: Львівська середня загальноосвітня школа № 23. – Режим доступу: http://school23.lviv.ua/files/Proektni_uroki_u_museah.pdf (дата звернення: 06.12.2017). – Назва з екрана.

7. *Снагощенко В. В.* Професійна підготовка майбутнього вчителя історії засобами музейної педагогіки: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Снагощенко Валентина Володимирівна; Київський ун-т ім. Б. Грінченка. – Київ, 2010. – 20 с.

REFERENCES

1. *Derzhavnyy standart bazovoyi i povnoyi zahalnoyi serednoyi osvity.* Zatverdzhenny postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 23 lystopada 2011 r. № 1392 (iz zminamy, vneseny my z-hidno z Postanovoyu KM № 538 vid 07.08.2013). – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9> (data zvernennya: 01.12.2017).

2. *Zhurba O. V.* Metodychni zasady orhanizatsiyi ta provedennya praktychnykh robot na urokakh istoriyi URL: http://www.zippo.net.ua/data/files/KafMetNavPredm/NaukRobota/Zhurba_OV_Metod_zas.pdf (data zvernennya: 02.12.2017).

3. *Krashchi praktyky mistsevoho samovryaduvannya.* Yedynyy osvithno-kulturnyy prostir mista. URL: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/practik/praktyky_28_lviv.pdf (data zvernennya: 05.12.2017).

4. *Mykhaylychenko S. S.* Metodychni zasady doslidnytskoyi diyalnosti starshoklasnykiv z istoriyi Ukrayiny v protsesi vzayemodiyi shkoly ta muzeyu: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ped. nauk: spets. 13.00.02 “Teoriya ta metodyka navchannya” / S. S. Mykhaylychenko. – K., 2011. – 20 p.

5. *Moroz P. V.* Doslidnytska diyalnist uchniv v protsesi navchannya istoriyi Ukrayiny: metodychnyy posibnyk. – K.: Pedagogichna dumka, 2012. – 128 p.

6. *Navchannya u muzeyi.* Shcho? De? Yak? Chomu? Navishcho?: zbirnyk urokiv / ukladachi V. Oliynyk, T. Olshanetska. – Lviv, 2013. – 48 p. – URL: http://school23.lviv.ua/files/Proektni_uroki_u_museah.pdf (data zvernennya: 06.12.2017).

7. *Snahoshchenko V. V.* Profesiyna pidhotovka maybutnoho vchytelya istoriyi zasobamy muzeynoyi pedahohiky: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ped. nauk: spets. 13.00.04 “Teoriya i metodyka profesiynoyi osvity” / V. V. Snahoshchenko. – K., 2010. – 20 p.

УДК: 069:908]:373.3/.5.091.214(477.73) Миколаївський обласний краєзнавчий музей, Відділ пересувних та стаціонарних виставок

Сабалдашов Віктор Вікторович

науковий співробітник,
Миколаївський обласний краєзнавчий музей
(Миколаїв, Україна)
msit.kr.ua@gmail.com

Sabaldashov Viktor

Research fellow,
Mykolaiv regional museum of local lore
(Mykolaiv, Ukraine)

ІНТЕРАКТИВНА ПРОГРАМА РОБОТИ З ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ТА СЕРЕДЬНОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ВІДДІЛУ ПЕРЕСУВНИХ ТА СТАЦІОНАРНИХ ВИСТАВОК МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

INTERACTIVE PROGRAM OF WORK WITH PRIMARY- AND MIDDLE-SCHOOL-AGE CHILDREN OF THE DEPARTMENT OF MOBILE AND STATIONARY EXHIBITIONS OF MIKOLAIV REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE

Анотація

У дослідженні аналізується робота відділу пересувних та стаціонарних виставок Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Оприлюднюються результати діяльності відділу за останні п'ять років та розглядається розроблена ним інтерактивна музейна програма для роботи з дітьми молодшого та середнього шкільного віку. Музей як специфічний багатофункціональний соціокультурний механізм спрямований перш за все на збереження історико-культурної спадщини та дослідження музейних пам'яток, водночас він займається широкою науково-просвітницькою діяльністю, здійснює експозиційну роботу. Музейна діяльність передбачає підтримання численних контактів із громадськістю, комунікативна функція закладу набуває особливої ваги у його взаємозв'язках із суспільством.

Ключові слова: Миколаївський обласний краєзнавчий музей, молодша школа, середня школа, майстер-клас, інтерактивна екскурсія.

Summary

The article analyzes the work of the department of mobile and stationary exhibitions of the Mykolaiv Regional Museum of Local Lore, summarizes the results of the department's activities over the last five years and examines the interactive museum program developed for primary- and middle-school-age children. The museum, as a specific multifunctional socio-cultural mechanism, aimed at preserving the historical and cultural heritage, studying museum monuments, and at the same time conducting significant scientific and educational activities, carries out exposition work. The museum activity involves broad public relations, and the communicative function becomes of particular importance in the interconnections of the museum and society.

Key words: Mykolaiv Regional Museum of History, primary school, secondary school, master class, interactive excursion.

28 серпня 2012 р. в історії м. Миколаїв відбулася визначна подія – Миколаївський обласний краєзнавчий музей (далі – МОКМ) в'їхав у нове приміщення. У старій будівлі музею працювали лише 2 виставкові зали, тоді як площа нової експозиції збільшилася у 30 разів – 3,5 тис. м². Це – одна із найбільших інтер'єрних експозицій в Україні, розміщена у 18 експозиційних та 3 виставкових залах (є також зала для урочистих заходів). Розташований в новій будівлі й відділ пересувних та стаціонарних виставок. Уже під час перебування у старій споруді в миколаївських музейників була можливість накопичити досвід у проведенні інтерактивних екскурсій, музейних уроків та заходів.

Членами відділу пересувних та стаціонарних виставок Миколаївського обласного краєзнавчого музею розроблено низку інтерактивних екскурсій та майстер-класів, присвячених традиціям та звичаям українського

народу.

Так, цикл новорічних свят розпочинається серією інтерактивних екскурсій та майстер-класів: спочатку діти відвідують екскурсію про історію українських новорічних свят та їхнє проведення, а потім виготовляють новорічного та різдвяного павука або ангела. Учасники заходу також мають змогу відвідати різдвяну виставу – вертеп, де головні ролі виконують співробітники музею.

До великоднього циклу співробітники відділу пересувних та стаціонарних виставок МОКМ розробили одну із найпопулярніших інтерактивних екскурсій для учнів 1–11 класів. На базі виставок великодніх писанок проводиться театралізована екскурсія про великодні традиції нашого народу, а потім – майстер-клас із виготовлення традиційної писанки-вощанки.

Літня програма “Зроби! Збери! Збережи!” складається із 7 екскурсій та майстер-класів із виготовлення традиційних ляльок-оберегів: Бажанниця, День і ніч, Травниця, Сорока, Сонячний кінь, Багач та Берегиня роду (Рис. 1). Родини, які відвідали всі заняття і збрали колекцію ляльок, а також розмістили фотографії в інтернеті, отримали сертифікат народного умільця та невеличкий сувенір на згадку про участь у програмі.

До дня українського козацтва проводиться авторський інтерактивний урок “Володар Запоріжжя”. Дітлахи сідають у машину часу, перевтілюються в козаків і рушають назустріч таємничим сторінкам славного минулого України. Після участі у подорожі проводиться майстер-клас із виготовлення козацького прапора – хоругви. Програма розрахована як на учнів молодших класів, так і на індивідуальних відвідувачів 10–15 років (Рис. 2).

Всього за п’ять років свого існування відділом пересувних та стаціонарних виставок проведено 664 екскурсії та майстер-класів, які відвідали 10 849 осіб.

Надзвичайна популярність інших розроблених цим відділом МОКМ інтерактивних заходів сприяла їхньому включенню в загальну музейну програму.

Відділ вважає перспективним напрямом, що стосується розробки нових інтерактивних заходів, спрямованих на утвердження ролі музею як соціальної структури, розширення його функцій у загальному соціокультурному просторі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилова І. Країна дитинства. – Миколаїв: Видавець Шамрай П. М., 2009. – 40 с.
2. Гаврилова І. Інтерпретація народознавчих тем мовою експонатів // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2007. – Випуск 3.
3. Мороз В. Большая детская энциклопедия Нового года и Рождества. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 379 с.
4. Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). – № 2. – 1994.
5. НТЕ. – № 3. – 1994.
6. НТЕ. – № 6. – 1991.
7. Наша берегиня. – № 4. – 2012.

REFERENCES

1. Havrylova I.V. Kraina dytynstva. – Mykolaiv: Vydavets Shamrai P.M., 2009. 40 p.
2. Havrylova I.V. Interpretatsiia narodoznavchukh tem movoiu eksponativ // Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu. – 2007. – Vypusk 3.
3. Moroz V.V. Bolshaia detskaia entsyklopedyia Novoho hoda y Rozhdestva. – M.: OLMA Medya Hrupp, 2007. 379 p.
4. Narodna tvorchist ta etnohrafia. – №2. – 1994.
5. Narodna tvorchist ta etnohrafia. – №3. – 1994.
6. Narodna tvorchist ta etnohrafia. – №6. – 1991.
7. Nasha berehynia. – №4. – 2012.

Рис. 1. Ляльки-обереги із програми "Зроби! Збери! Збережи!"

Рис. 2. На інтерактивній екскурсії з історії козацтва

УДК 7.02:62-242.3

Ревенок Наталія Миколаївна
художник-реставратор
відділу наукової реставрації пам'яток,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
enata_ishtar@ukr.net

Revenok Natalia
Artist-restorer,
Department of scientific restoration of monuments,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ВАЗА ПОРЦЕЛЯНОВА З ПОРТРЕТОМ М. В. ХОМИЧЕВСЬКОГО (ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ)

PORCELAIN VASE WITH THE PORTRAIT OF M. V. KHOMYCHEVSKYI (RESEARCH AND RESTORATION)

Анотація

Публікація присвячена дослідженню та реставрації фарфорової вази з портретом Хомичевського М. В. середини 1950-х рр. із колекції Національного музею історії України. Пам'ятка раніше була реставрована. На підставі проведених досліджень було виявлено низку складних завдань щодо реставраційних втручань та історичних досліджень.

Відреставрована пам'ятка є важливим свідченням історії та культури українського літературознавства і мистецтвознавства, унікальним експонатом для подальших експозицій.

Ключові слова: порцеляна, дослідження, реставрація.

Summary

The publication is devoted to the research and restoration of the porcelain vase with the portrait of M. V. Khomychevskiy in the mid-1950's from the collection of the National Museum of Ukrainian History. The object has been restored before. Based on the previous researches, a number of challenging tasks were identified in restorative interventions and historical research.

The restored porcelain product is an important testimony of history and culture of Ukrainian literary criticism and art criticism, a unique example for the subsequent expositions of the museum.

Key words: porcelain, research, restoration.

Повернення до музейних експозицій значимих пам'яток тонкої кераміки є важливим чинником для нашої держави, адже реставраційна справа посідає одне з найперших місць у музейному просторі та поєднує комплекс знань і умінь, які забезпечують зберігання пам'яток історії та культури.

Сучасна наукова реставрація творів мистецтва одним із своїх завдань вважає дослідження та відновлення пам'яток у стані, найбільш наближеному до первинного, й надання їм експозиційного вигляду, що потребує застосування спеціальних методик із використанням сучасних реставраційних матеріалів.

Актуальність проблеми цього дослідження визначається необхідністю детального вивчення пам'ятки як свідка історичних подій, що пов'язані з особистістю, зображеною на ній.

Під час фондкових обстежень була виявлена бита кобальтова порцелянова чашка Довбишського порцелянового заводу з написом "С Новым 1959 годом Николаю Васильевичу Хомичевскому" (інв. № К-1 680) разом із порцеляною вазою на якій зображено портрет невідомого чоловіка (інв. № К-1 679), що перебувала у досить незадовільному стані та була передана до відділу наукової реставрації НМІУ. Ваза раніше була реставрована – склеєна з 9 фрагментів клеєм темно-коричневого кольору. По всій поверхні пам'ятки були клейові забруднення у місцях склеювань та на окремих фрагментах, по вінцю була втрата розміром 2,7×2,5 см.

За попередніми візуальними обстеженнями ваза тонкостінна, видовженої округлої форми, з трохі розширеним назовні вінчиком, виготовлена з порцеляни методом шлікерного литва, глазурована, декорована ручним розписом та відведенням позолотою.

Уся поверхня вази вкрита темною кобальтовою глазур'ю, внутрішня поверхня та частина вінця – білою. Краї вінця оздоблені відведенням та широкою золотою стрічкою навколо верхньої частини вази розміром 3,5 см. Ваза декорована симетрично розташованими стилізованими білими п'ятипелюстковими квітками на

темно-кобальтовому тлі, що обведені позолотою та оздоблені двома гілочками з листям і тонкими вусиками, виконаними золотом. Середина кожної квітки прикрашена невеликим кружечком лимонно-жовтого кольору. Центральна частина вази оздоблена медальйоном, обведеним золотою стрічкою, в якому розташований погрудний, виконаний умброю в техніці ретуші, портрет чоловіка у костюмі, білій сорочці з краваткою. У книзі надходжень пам'яток НМІУ ця річ зазначена як ваза з портретом М. В. Хомичевського.

За проведеними історичними дослідженнями було з'ясовано, що виконаний портрет дійсно належить Миколі Васильовичу Хомичевському (1897–1983) – видатному митцю, релігійному діячу, православному священику, поету, перекладачу, члену Союзу письменників Української РСР (1957), лауреату премії імені Максима Рильського за досягнення в галузі художнього перекладу (1979), заслуженому діячу польської культури (1977). За переклади творів Юліуша Словацького, Адама Міцкевича, Єжи Жулавського нагороджений Міністерством культури і мистецтва Польщі.

М. В. Хомичевський мав літературний псевдонім і відоміший як Б. Тен (псевдонім походить від давньогрецької назви Дніпра – Борисфен), але публікувався і під іншими псевдонімами. Він був автором класичних перекладів творів Гомера українською мовою та організатором громади УАПЦ в Житомирі.

Народився 09.12.1897 в с. Дермань (нині – Здолбунівський р-н Рівненської обл.), був шостою дитиною священика Василя Хомичевського і вчительки парафіяльної школи Віри Іваницької. З початком Першої світової війни сім'я переїхала до Житомира, де М. В. Хомичевський навчався у духовному училищі та духовній семінарії, закінчив Житомирський інститут народної освіти (нині – Житомирський державний університет), працював вчителем.

У 1921 р. був посвячений митрополитом єпископом неканонічної Української автокефальної православної церкви В. Липківським у сан священика. Завдяки його освітній і культурно-релігійній діяльності, на Житомирщині з'явилася низка парафій Української автокефальної православної церкви.

Із 1923 р. друкував вірші в часописі “Червоний шлях”. Згодом працював перекладачем з античних і нових мов.

У 1924–1926 рр. був настоятелем Софійського собору в Києві, з 1928 р. – настоятелем храму свв. Петра і Павла на Подолі (знищеного у 1935 р.). Був другим заступником голови президії Всеукраїнської православної церковної ради, автором багатьох композицій церковного співу.

Упродовж 1925–1928 рр. співпрацював у православному журналі “Церква і життя”, де публікував статті на релігійні теми і вірші (під псевдонімом А. Лепський). Входив до кола українських неокласиків – поетів і перекладачів (Микола Зеров, Максим Рильський та ін.).

Разом із іншими священиками і митрополитом Василем (Липківським) 14.11.1924 підписав заклик ВПЦР до єпископів, священиків та вірян, що засуджував розбрат у церквах, викликаний діяльністю інспірованої московськими властями Діяльної Церкви Христової Михайла Мороза – агента Державного політичного управління, який тривалий час очолював вищий церковний орган, був головою ВПЦР, а після відходу з УАПЦ видавав свою церкву за спадкоємицю УАПЦ.

07.08.1929 був заарештований і в 1930 р. засуджений на десять років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Термін відбував на Далекому Сході (у Владивостоці). Врятували М. Хомичевського на засланні співи, музика і знання іноземних мов. У концтаборі йому дозволили створити хор із ув'язнених. У вересні 1936 р. управлінням таборів Владивостока був достроково звільнений.

Вийшов із родиною до Підмосков'я, де працював інструктором художньої самодіяльності у м. Калінін, навчався у Московському музично-педагогічному інституті. У перші дні війни в 1941 р. був мобілізований до Червоної армії як військовий кореспондент та прикомандирований до батальйону зв'язку. На фронті потрапив в оточення, опинився в німецькому полоні – у таборі в Новгороді-Сіверському, з якого намагався втекти (за це його ледь не розстріляли), згодом був перевезений до табору у Німеччині.

У 1945 р., після звільнення, повернувся до Житомира, де працював завлітом Житомирського театру, керував аматорськими хорами. У 1951–1955 рр. викладав латинську мову в інституті іноземних мов, згодом – у Житомирському педінституті ім. І. Франка. Заснував хор “Льонок”, очолював обласне літературне об'єднання.

Перекладу “Іліади” й “Одіссеї” Б. Тен віддав 31 рік. Класик української літератури М. Бажан говорив, що цьому перекладу може позаздрити будь-яка найрозвиненіша література. Російські філологи вважають український переклад Гомера найдосконалішим у слов'янській літературі. “Іліада” Гомера – це 15 693 віршовані рядки. “Одіссея” – 12 110. Коли вийшла його “Іліада”, М. В. Хомичевський сказав: “Все, тут свої справи я завершив”. 13 березня 1983 р. він пішов з життя.

Отже, пам'ятки мистецтва минулих часів не лише мають художньо-естетичні якості, а також є продуктом певного культурно-історичного середовища. У процесі дослідження фарфоро-фаянсових виробів українських підприємств минулих століть проблема історії й етики їх реставрації стає все більш актуальною для музейного експонування.

У результаті проведеної реставрації декоративна ваза з портретом М. В. Хомичевського набула

експозиційного вигляду і може зайняти гідне місце в експозиції та каталогах музею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 10: Хмельницький Борис – Ящуржинський Георгій / Гол. ред. В. Кубійович; Ред. кол.: А. Жуковський, І. Кошелівець (літ. ред.), В. Маркусь, О. Оглоблин, А. Фіголь, Ю. Шевельов, С. Янів (секр.). Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – 488 с.
2. Зленко Г. Малознаний Борис Тен / Г. Зленко // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 120–122.
3. Желєзняк І. М. Тен Борис / І. М. Желєзняк // Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови, вид-во “Українська енциклопедія”. – Вид. 2-ге, випр. і допов. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 681.
4. Маключенко В. І. Борис Тен – співець Волинського краю / В. І. Маключенко // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Тези регіон. наук. конф. 14–16 листоп. 1991 р. / Рівн. обл. від-ня Укр. фонду культури, Рівн. краєзнав. т-во. – Рівне: [б. в.], 1991. – С. 89–91.
5. Савенко І. Український Гомер [Про укр. письменника, уродженця с. Дермань Здолбунів. р-ну Б. Тена (Хомичевського)] / І. Савенко // Київ. – 2000. – № 5–6. – С. 142–146.

REFERENCES

1. Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna. – T. 10: Khmelnytskyi Borys – Yashchurzhytskyi Heorhii / Hol. red. V. Kubiiovych; Red. kol.: A. Zhukovskiy, I. Koshelivets (lit. red.), V. Markus, O. Ohloblyn, A. Fihol, Yu. Shevelov, S. Yaniv (sekr.). Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. – Paryzh; Niu-York, 1984. – 488 s.
2. Zlenko H. Maloznanyi Borys Ten / H. Zlenko // Kyivska starovyna. – 1993. – № 4. – S. 120–122.
3. Zheliezniak I. M. Ten Borys / I. M. Zheliezniak // Ukrainska mova: entsyklopediia / NAN Ukrainy, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni, In-t ukr. movy, vyd-vo “Ukrainska entsyklopediia”. – Vyd. 2-he, vypr. i dopov. – Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2004. – S. 681.
4. Makliuchenko V. I. Borys Ten – spivets Volynskoho kraiu / V. I. Makliuchenko // Velyka Volyn: Mynule i suchasne: Tezy rehion. nauk. konf. 14–16 lystop. 1991 r. / Rivn. obl. vid-nia Ukr. fondu kultury, Rivn. kraiezn. t-vo. – Rivne: [b. v.], 1991. – S. 89–91.
5. Savenko I. Ukrainkyi Homer [Pro ukr. pysmennyka, urodzhentsia s. Derman Zdolbuniv. r-nu B. Tena (Khomychevskoho)] / I. Savenko // Kyiv. – 2000. – № 5–6. – S. 142–146.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. До реставрації

Рис. 2. Під час реставрації

Рис. 3. Після реставрації

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

УДК 7.025.4:001.89] (477)

Петліна Дар'я Дмитрівна

здобувач,

Центр пам'яткознавства
Національної академії наук України
і Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури
(Київ, Україна)
darya.petlina4@gmail.com

Petlina Daria

Applicant for degree,
Center for Monument and Museum Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine
and Ukrainian Society for the Protection
of Monuments of History and Culture
(Kyiv, Ukraine)

ПЕРШИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ РЕСТАВРАЦІЙНИХ МАЙСТЕРЕНЬ (1938–1945)

THE FIRST STAGE OF ACTIVITIES OF THE CENTRAL STATE SCIENTIFIC AND RESEARCH RESTORATION WORKSHOPS (1938–1945)

Анотація

Стаття вводить до наукового обігу архівний матеріал про діяльність Центральних державних науково-дослідних реставраційних майстерень у 1938–1945 рр.

Ключові слова: Центральні державні науково-дослідні реставраційні майстерні, Національний науково-дослідний реставраційний центр України, дослідницька діяльність, експертна діяльність, реставрація пам'яток, хімік, художник-реставратор, евакуація творів мистецтв, реевакуація.

Summary

The article introduces into the scientific circulation the archive material about the activity of the Central State Scientific and Research Restoration Workshops, which were organized in 1938 as an inter-museum organization, during the initial period of their existence (1938–1945).

Key words: Central State Scientific and Research Restoration Workshops, National Research Restoration Centre of Ukraine, research activity, expert activity, restoration of the pieces of art, chemist, restorer, evacuation of the works of art, re-evacuation.

У 1938 р., згідно з постановою РНК УРСР та наказом Управління у справах мистецтв при РНК УРСР, були засновані Центральні державні науково-дослідні реставраційні майстерні (далі – ЦДНДРМ). До цього реставраційні роботи здійснювали Реставраційні майстерні ВМГ (1924–1932) та Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня (1931–1934).

Завданням ЦДНДРМ було надання музеям УРСР послуг із консервації та реставрації музейних предметів. Планувалося створення Наукової ради майстерень із 9–11 кваліфікованих наукових робітників та мистецтвознавців¹. Директором майстерень у 1939 р. було призначено П. І. Кодьєва (Рис. 1). Тут працювали художники-реставратори: Л. П. Калениченко, Ф. І. Демидчук-Демчук (Рис. 2), З. В. Наголкіна, Д. Н. Невкритий, І. П. Сердюк, А. Т. Силін; наукові працівники: М. М. Черногубов, В. Ю. Лоханько (Рис. 3), Л. Кравчук².

За півтора роки діяльності у ДНДРМ склалася певна схема роботи: огляд стану збереженості музейних предметів; консервація та реставрація творів станкового й монументального живопису, ужиткового мистецтва; їх наукова атрибуція та техніко-технологічне дослідження (аналіз основи, ґрунту й фарбового шару). Водночас

1 Тимченко Т. Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа 1920–1940 рр.: Дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.08 "Музеєзнавство; зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури". – К., 1998. – 242 с.

2 Там само. – С. 13.

майстерні здійснювали навчання художників та музейних реставраторів.

У 1941 р., з початком війни, майстерні закрили. В 1941–1942 рр. із Києва, Одеси, Харкова, Полтави, Сум, Дніпропетровська до Башкирії були евакуйовані музейні колекції. Під час війни шляхи музейників та реставраторів із різних міст України та Росії нерідко перетиналися.

Кінцеві пункти призначення, до яких мали перевозитися цінності, увесь час змінювалися, і музейники по кілька місяців були в дорозі. Опинившись в одному місті, вони отримували розпорядження прямувати до іншого. Через це колекції музеїв УРСР виявилися розпороченими у Пензі, Саратові, Актюбінську, Новосибірську, Уфі.

Перед відправленням до Новосибірська твори з Української державної картинної галереї (Харків), Державної галереї картин ім. Т. Г. Шевченка (Харків), Центрального музею ім. Т. Г. Шевченка (Київ) та Сумського художнього музею спочатку були направлені до Красноярська. Однак відповідного приміщення там не виявилось, і вантаж переправили до Абакана, куди в січні 1942 р. прибула комісія Новосибірського філіалу Державної Третьяковської галереї на чолі з А. І. Леоновим та художником-реставратором ДТГ К. О. Федоровим. Комісія перевірила вантаж за описом і передала експонати до Української державної картинної галереї в Новосибірську, де про них дбали працівники філіалу ДТГ³ (Рис. 4).

Цінності одеських музеїв та один ящик Всеукраїнського музейного містечка (Київ) професор О. Д. Зейлігер через Новоросійськ та Сталінград евакуйовував до Уфи⁴ (Рис. 5), куди згодом із Саратова, Пензи, Актюбінська та Новосибірська були перевезені колекції Дніпропетровського художнього музею, Українського, Російського та Західного музеїв у Києві (Рис. 6).

У лютому 1942 р. в Уфі було створено Управління художніх фондів музеїв України, при якому діяв Картинний фонд на чолі із професором Київського художнього інституту М. А. Шароновим, пізніше призначеним завідувачем всіма українськими музеями, який відповідав за охорону колекцій, розгортання виставок, ведення масово-пропагандистської роботи.

Оглянувши стан ввіреного йому музейного фонду (бл. 4 тис. евакуйованих творів), професор виявив, що понад 100 картин потребували негайної реставрації через несприятливі умови евакуації та поспішне пакування. М. А. Шаронов просив виділити 45 тис. рублів на реставраційні роботи, матеріали, огляд усього музейного фонду та оплату праці художника-реставратора, беручи до уваги довоєнні розцінки у ЦДНДРМ. Він пропонував запросити для проведення реставраційних і облікових робіт фахівця-реставратора за домовленістю⁵.

У травні 1942 р., із приходом на посаду головного реставратора Картинних фондів художніх музеїв України головного реставратора ЦДНДРМ Л. П. Калениченка⁶, почалася наукова інвентаризація. Йому було тимчасово доручено нагляд та охорону музейних цінностей, вивезених із УРСР, що до перевезення до Уфи перебували в Саратові. В Новосибірську та Актюбінську Л. П. Калениченко та О. Д. Зейлігер проводили інвентаризаційні та облікові роботи⁷. З 1943 р. Картинний фонд музеїв України очолював директор ЦДНДРМ П. І. Кодьєв.

Із 24 червня 1944 р. почалася реевакуація українських музейних зібрань із Уфи в Україну. П. Кодьєв виїхав на 15 днів у відрядження до Москви, Уфи та Харкова для вирішення питань реевакуації музейних цінностей⁸.

У 1944 р. ЦДНДРМ поновили свою роботу. В січні–лютому 1945 р. діяла комісія із прийому реевакуйованих фондів музеїв України. В лютому 1945 р. почався прийом реевакуйованих цінностей до київського Російського музею за участі співробітників ЦДНДРМ. У 1945 р. в Державному музеї українського мистецтва у присутності головного реставратора майстерень Ф. І. Демидчука-Демчука склалися дефектні акти. У травні–серпні 1945 р. П. Кодьєва було відряджено до Німеччини для виявлення та повернення вивезених нацистами мистецьких цінностей.

Протягом початкового періоду діяльності ДНДРМ (1938–1941) були закладені основні напрямки роботи єдиної на той час реставраційної міжмузейної майстерні: консервація та реставрація музейних колекцій живопису (переважно станкового та меншою мірою – монументального), огляд стану їх збереженості, наукова

3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4 763. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 21.

4 Там само. – Ф. 4 763. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 17 зв.

5 Там само. – Ф. 4 763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 25.

6 Там само. – Ф. 4 763. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 15.

7 Там само. – Ф. 4 763. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 28.

8 Петр Кодьев. Жизнь и деятельность. Творческое наследие. Родные, друзья, современники: Монографический сборник. – К., 2012. – С. 176.

атрибуція та техніко-технологічне дослідження окремих творів, навчання реставраторів на базі майстерні.

Специфічна та в багатьох аспектах нова діяльність здійснювалася окремими працівниками ДНДРМ у воєнні часи (1941–1944). Виявлені нами архівні джерела були досі неопубліковані, вони дають уявлення про складність праці українських музейних працівників під час евакуації, відображають стан державної політики того часу. Незважаючи на фрагментарну збереженість, архівні документи свідчать про те, що музейна справа трималася на ентузіазмі та високих ідеалах музейників та реставраторів. Вони займалися упаковуванням та обліком, супроводжували ящики з музейними експонатами до місця призначення, намагалися забезпечити належні умови зберігання музейних колекцій, контролювали їх наявність та стан збереженості як у евакуації, так і після повернення до Києва. І хоча на цю мить документальні підтвердження не виявлені, не викликає сумніву те, що реставратори проводили певні заходи з консервації пошкоджених творів у місцях тимчасового перебування музейних колекцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Тимченко Т. Р.* Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа 1920–1940 рр.: Дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.08 "Музеєзнавство; зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури" / Тимченко Тетяна Ростиславівна; Акад. образотв. мист. і архітек. – Київ, 1998. – 242 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4 763. – Оп. 1. – Спр. 2.
3. ЦДАВО України. – Ф. 4 763. – Оп. 1. – Спр. 5.
4. *Кодьєв П.* Жизнь и деятельность. Творческое наследие. Родные, друзья, современники. Монографический сборник / сост. Елена Кодьева. – Киев: Гнозис, 2012. – 221 с.

REFERENCES

1. *Tymchenko T. R.* Muzeynyj napryam restavratsiyi v Ukrayini. Kyiv's'ka shkola 1920–1940 rr.: Dys. kand. mystetstvoznnavstva: 17.00.08 "Muzejeznavstvo; zberihannya khudozhnikh tsinnostey ta pam'yatok arkhitektury". – Kyiv, 1998. – 242 s.
2. Tsentral'nyy Derzhavnyy arkhiv Vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TSDAVO). – F. 4 763. – Op. 1. – Spr. 2.
3. TSDAVO Ukrainy. – F. 4 763. – Op. 1. – Spr. 5.
4. Petr Kod'ev. Zhyzn' y deyatel'nost'. Tvorcheskoe nasledye. Rodnye, druz'ya, sovremennyky. Monohrafychesky sbornyk / Sostavitel' Elena Kod'eva. – Kyiv, 2012. – 221 s.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. П. І. Кодьєв.

Рис. 2. Ф. І. Демидчук-Демчук за роботою в майстерні (праворуч). Світлина з архівного зібрання А. Ф. Біляя.

Рис. 3. Хімік-технолог В. Є. Лоханько (ліворуч).

Рис. 4. Шлях перевезення цінностей українських музеїв до Новосибірська.

Рис. 5. Шлях, яким професор О. Д. Зейлігер евакуйовував колекції українських музеїв до Уфи.

Рис. 6. Місця перебування колекції українських музеїв: Саратов, Пенза, Актюбинськ, Новосибірськ.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

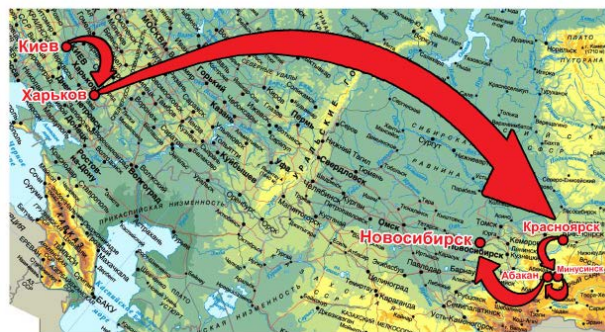

Рис. 4

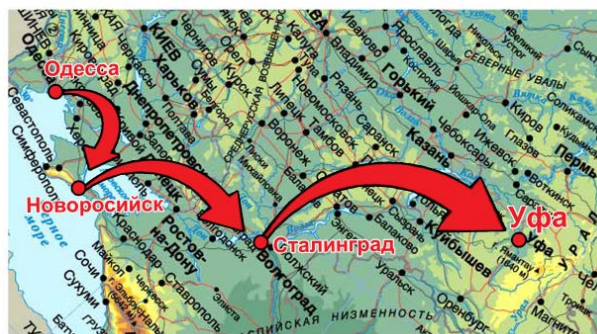

Рис. 5

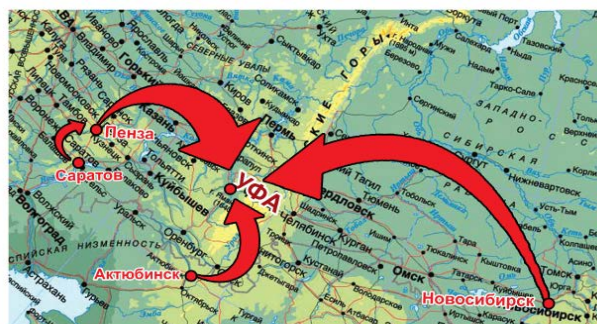

Рис. 6

Наукове електронне детерміноване онлайн видання

Науковий вісник Національного музею історії України

Засновник та видавець
Національний музей історії України

**Збірник наукових праць
Випуск 3**

ISSN 2618-0235

Науково-допоміжна група:

О. Попельницька, В. Арістов (наукове редагування),
О. Артюх, О. Ковальова (літературне редагування),
В. Арістов, М. Дегтяренко (переклад англійською),
О. Ковальова (переклад з російської),
Д. Цепкова (комп'ютерний набір, верстання)
С. Купрієнко (обкладинка, онлайн версія верстки, сайт)

Адреса редакції:

Україна, 03001, Київ 01, вул. Володимирська, 2

Тел.: (+380-44) 278-43-76; (+380-44) 278-65-45

Факс: (+380-44) 278-43-23

E-mail: nmiu.conference@gmail.com

Web: <http://visnyk.nmiu.com.ua>

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів за погодженням із авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.